সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত

ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা

ভূতপূৰ্ব অধ্যক্ষ, সংস্কৃত বিভাগ,
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

চন্দ্ৰ প্ৰকাশ

পাণবজাৰ, গুৱাহাটী- ১

'Sanskrit Sahityar Itivritta' : by Dr. Thaneswar Sarmah, Rtd. HOD, Deptt Sanskrit, Gauhati University, Guwahati-14 and published by Rajendra Mohan Sarma on behalf of Chandra Prakash, Panbazar, Guwahati- 781001

প্ৰকাশক : শ্ৰীৰাজেন্দ্ৰ মোহন শৰ্মা
চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী- ১
দূৰভাষ : ২৫১১৯৪৬

শ্ৰীমতী মনোমতী দেৱী

তৃতীয় প্ৰকাশ : ২০০৮ চন

বেটুপাত : উৎপল শৰ্মা

মূল্য : ২৫০.০০ টকা

ডি.টি.পি. : দৰ্পণ লিংক
চাইকেল ফেক্টৰী,
কালাপাহাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০১৬

মুদ্ৰণ : কম্পটন প্ৰিন্টাৰ্ছ ইণ্ডিয়া
বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী- ২১

অৱতৰণিকা

সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী বা ইতিবৃত্ত ৰচনা কৰা এক দুঃসাধ্য কাম। তাতে আকৌ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত ৰচনা কৰিবলৈ যোৱাটো আমাৰ দৰে কম বুধীয়া স্বল্পজ্ঞজনৰ বাবে ধৃষ্টতা মাথোন। কাৰণ, বহুতো। (১) সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰিসৰ অতি বিশাল। সকলোবোৰ গ্ৰন্থ এঠাইতে হাত মেলোঁতে পোৱা টান। (২) সংস্কৃত সাহিত্যৰ এই বিশাল ভাণ্ডাৰ এদিনতে বা এযুগতে সীমিত নহয়। কেইবাটাও স্তৰত এক দীঘলীয়া—অতি দীঘলীযা কাল ব্যাপী এই বিশাল বাঙ্ময় গঢ়ি উঠিছে। (৩) সংস্কৃত সাহিত্যৰ ৰচনাৰ প্ৰধান অন্তৰায় হৈছে কাল নিৰূপণ। কোনোখন গ্ৰন্থ [illegible] গ্ৰন্থকাৰৰ কালৰ বিষয়ে খাটাংকৈ একো জনা নাযায়। পৰোক্ষ সাক্ষ্য-প্ৰমাণ আৰু অনুমানৰ আশ্ৰয় লৈহে কবি বা কাব্যৰ কাল নিৰূপণ কৰিব লাগে। (৪) সংস্কৃত বাঙ্ময় বোলোতে বৈদিক আৰু লৌকিক বুলি দুভাগৰ কথা এৰিও—শাস্ত্ৰ, কাব্য, নাট্য,গীতি, গল্প, ছন্দ, ব্যাকৰণ, অলংকাৰ, কোষ, আদি অনেক ভাগ-উপভাগত বিভিন্ন সাহিত্যৰ কথা আহে। ইবোৰৰ ওপৰিও স্মৃতি, দৰ্শন, জ্যোতিষ, আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ, অঙ্ক বা গণিত আদি অনেক বিষয়ক গ্ৰন্থও পোৱা যায়। এই সকলোবোৰ সাহিত্যগ্ৰন্থৰ সম্যক বিবেচনা যথাৰ্থভাবে কৰাটো দুৰূহ কৰ্ম। এইবোৰ আৰু এনে অনেকবোৰ কাৰণ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লিখিবলৈ আগবঢ়াত অসুবিধা হয়। লিখিলেও এই বিশাল সাহিত্যৰ আংশিক ইতিবৃত্ত তুলি ধৰাহে সম্ভৱ হয়।

আমিও সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্তত সংস্কৃত সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক পৰিচয় দিব পৰা নাই। আমি পুথিখন তিনিটা খণ্ডত ভাগ কৰিছোঁ। প্ৰথম খণ্ডটি বৈদিক কাণ্ড, দ্বিতীয় খণ্ডটি লৌকিক কাণ্ড আৰু তৃতীয় খণ্ডটো প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ডৰূপে চিহ্নিত কৰিছোঁ। বৈদিক কাণ্ডৰ প্ৰথম অধ্যায়ত বৈদিক সাহিত্যৰ সাধাৰণ পৰিচয় দিয়াৰ লগতে চাৰিবেদৰ মন্ত্ৰ সংহিতাসমূহৰ চমু বিৱৰণ দিয়া হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত চাৰিবেদৰ ব্ৰাহ্মণসমূহৰ, তৃতীয় অধ্যায়ত আৰণ্যক শ্ৰেণীৰ, আৰু চতুৰ্থ অধ্যায়ত উপনিষদসমূহৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে। পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অধ্যায়ত যথাক্ৰমে বেদাঙ্গ সাহিত্য আৰু বেদাধ্যয়ন আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অন্য সহায়ক গ্ৰন্থৰ কথা চমুকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ত বৈদিক সাহিত্যৰ কালৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হৈছে।

লৌকিক কাণ্ডটিও সাত অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম অধ্যায়ৰ (ক)—(খ) দুভাগত ক্ৰমে বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ পাৰ্থক্য আৰু ৰামায়ণ-মহাভাৰত আৰু পুৰাণসমূহৰ চমু বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ (ক)—(খ)—(গ) তিনিটা ভাগত প্ৰাক কালিদাস যুগৰ মহাকাব্য, কালিদাস যুগৰ মহাকাব্য আৰু কালিদাসোত্তৰ মহাকাব্যৰ

আলোচনা কৰা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ৰ চাৰিভাগত (ক—ঘ) নাট্য সাহিত্যৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্বন্ধে বিবৰি কোৱা হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ (ক—খ) ভাগ দুটাত গদ্য সাহিত্য আৰু চম্পূকাব্যৰ পৰিচয় দি পঞ্চম অধ্যায়ত ঐতিহাসিক কাব্য, ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ দুভাগত (ক—খ) জনপ্ৰিয় গল্প সাহিত্য আৰু উপদেশমূলক (Dedactic fables) কথাৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ৰ তিনিভাগত (ক-গ) ক্ৰমশঃ গীতিকাব্য, ভক্তিগীতি আৰু নীতি-কাব্যৰ বৰ্ণনা তুলি ধৰা হৈছে।

প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ডটি চাৰিটি অধ্যায়ত সামৰা হৈছে। ইয়াত সাধাৰণতে বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ উৎপত্তি, বিকাশ আৰু তাৰ সহায়ক বুলি পৰিচিত অলংকাৰ, ছন্দ, কোষ আৰু ব্যাকৰণ প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰৰ চমু ইতিহাস ক্ৰমশঃ দাঙি ধৰা হৈছে।

গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰোঁতে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ চেমিনাৰ লাইব্ৰেৰী আৰু সন্দিকৈ গ্ৰন্থগাৰত উপলব্ধ অনেক গ্ৰন্থৰ পাত লুটিয়াব লগীয়া হৈছে। মূলগ্ৰন্থৰ লগতে সংস্কৃত সাহিত্যৰ অনেক ইতিহাস গ্ৰন্থৰ (ইংৰাজী, হিন্দী, বঙালি আৰু অসমীয়া)—পৰা সহায় লোৱা হৈছে। সেয়ে আমি অনেক গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ ওচৰত ঋণবদ্ধ।

পুথিখন প্ৰণয়ন কৰোঁতে বহুজনৰপৰা উদগনি আৰু অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছোঁ। বিশেষতঃ ভূতপূৰ্ব অধ্যাপক ড° গোলেকে চন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱ আৰু ভূতপূৰ্ব অধ্যাপক নলিনীকুমাৰ মিশ্ৰদেৱৰ বৰ্ত্তমান গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰাধ্যাপক ড° শৈলেন্দ্ৰ প্ৰসাদ ভঁৰালী আৰু লোকসাহিত্য বিভাগৰ অধ্যাপক ড° নবীনচন্দ্ৰ শৰ্মা দেৱৰ উদ্গনি অনুপ্ৰেৰণা আমাৰ পাথেয় হৈছে। তদুপৰি চন্দ্ৰ প্ৰকাশৰ জ্যেষ্ঠ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীৰাজেন্দ্ৰমোহন শৰ্মাৰ উৎসাহ আৰু উদ্গনি পাহৰিবলৈ নোৱাৰি। তেখেতে পুথিখন প্ৰকাশ কৰিবলৈ গাত লোৱাতহে পুথিখনৰ কাম কিছু খৰতকীয়াকৈ কৰা হ'ল। মোৰ সহধৰ্মিণী শ্ৰীমতী মনোমতী দেৱীয়ে নিৰন্তৰে আলপৈচান ধৰি সহযোগ নিদিয়া হ'লে মোৰ গ্ৰন্থ লিখাৰ প্ৰয়াস আৰু আনৰ উদ্গণি হয়তো কদাপিও ফলৱতী নহ'লহেতেন। আমাৰ প্ৰিয় ল'ৰা দুটায়ো (শ্ৰীমান দেৱজিৎ আৰু শ্ৰীমান সত্যজিতে) প্ৰায়ে মোৰ আলপৈচান ধৰি পুথি লিখাত সহায় কৰিছে। সকলোটিলে মোৰ আন্তৰিক শলাগ যাচিলোঁ।

গ্ৰন্থখন ছাত্ৰ-ছাত্ৰী-গৱেষক তথা আন সকলো পঢ়ুৱৈৰ সমাদৰ পালে আমাৰ ৩।৪ বছৰীয়া শ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম। অথকিম্। নিবয়াকনত-

শান্তিভৱন
নাৰিকলবাৰী — শ্ৰীথানেশ্বৰ শৰ্মা
গুৱাহাটী-২৪

দ্বিতীয় তাঙৰণৰ পাতনি

আমাৰ সংস্কৃত সাহিত্য ইতিবৃত্ত দ্বিতীয় তাঙৰণৰ পাতনি লিখিবলৈ পাই মনত সুখানুভৱ কৰিছো। ১৯৯৫ খৃষ্টাব্দত প্ৰকাশিত এই পুথিখনে পঢুৱৈ ৰাইজৰ আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰী-শিক্ষক সমাজৰ সমাদৰ লাভ কৰা দেখি আমি আনন্দ পাইছো। একে কাৰণতে অসমীয়া পাঠক সমাজক ধন্যবাদ জনাইছো। পুথিখনৰ দ্বিতীয় বৰ্ধিত সংস্কৰণ এটা কিছুদিন আগৰে পৰা প্ৰকাশৰ বাবে চন্দ্ৰ প্ৰকাশৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীযুত ৰাজেন্দ্ৰ মোহন শৰ্মাক কৈ আহিছো, কিন্তু তেখেতসকলৰ অসুবিধাৰ বাবে কামটো হৈ উঠা নাছিল। সম্প্ৰতি তেখেতসকলে বহু অপেক্ষিত দ্বিতীয় তাঙৰণটিৰ আশু প্ৰকাশন হাতত লোৱা বাবে শ্ৰীশৰ্মা আমাৰ কৃতজ্ঞতাৰ পাত্ৰ হৈছে।

এই দ্বিতীয় সংস্কৰণত আমি প্ৰথম (বৈদিক) কাণ্ড আৰু দ্বিতীয় (লৌকিক) কাণ্ডৰ খুটিনাটি শুধৰোৱাৰ লগতে তৃতীয় (প্ৰকীৰ্ণ) কাণ্ডৰ পৰিবৰ্ধন সাধন কৰিছো। আগৰবাৰৰ অলংকাৰ, ছন্দঃশাস্ত্ৰ, কোষবিদ্যা আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ পাছত আৰু ছটা নতুন অধ্যায় যোগ দিছো। সেই অধ্যায় ছটাত ক্ৰমশঃ জ্যোতিষ শাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ আৰু সংগীত শাস্ত্ৰ বিষয়ক আলোচনা আগবঢ়াইছো। এই ছটা অধ্যায়ে গ্ৰন্থখনক পূৰ্ণতাৰ ওচৰ চপাই নিব বুলি আশা ৰাখিছো। এইবোৰ বিষয়ৰ আলোচনা ইতিপূৰ্বে অসমীয়া ভাষাত প্ৰকাশিত আন কোনো সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত যথোচিত ঠাই পোৱা নাই। অৱশ্যে আমাৰ পুথিতো প্ৰশস্তি তথা দাৰ্শনিক বিষয় যোগ কৰিবলৈ বাকী আছে। অকল সিমানেই নহয়, আৰু বহুতো সাহিত্যৰ দিশ লাহে লাহে উন্মোচিত হৈছে; সিবিলাকৰ আলোচনাও অৱশিষ্ট হৈ ৰ'ল। সময়ত কেতিয়াবালৈ সিবিলাক বিষয়ৰ আলোচনা আমাৰ এই 'ইতিবৃত্ত'ৰ লগত অথবা এটি দ্বিতীয় খণ্ডও লিখাৰ আগ্ৰহ আছে। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা হল, তাকো কাৰ্যত পৰিণত কৰিব পাৰিম বুলি আমি মনতে আশা পুহি ৰ'লো।

সদৌ শেষত আমি আমাৰ এই 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'ৰ বৰ্ধিত তাঙৰণে অসমৰ/অসমীয়া পাঠক সমাজৰ সমাদৰ পোৱা দেখিলো নিতান্ত আনন্দ পাম।

শ্ৰীথানেশ্বৰ শৰ্মা
৭ ফেব্ৰুৱাৰী, ২০০৭ চন

শান্তি ভৱন
চিনাকি পথ,
মাদাৰ টেৰেষা ৰোড
গীতানগৰ, নাৰিকলবাৰী
গুৱাহাটী-২৪। ফোন ঃ ২৪১২৭৫৪

সূচীপত্ৰ

অৱতৰণিকা : দ্বিতীয় তাণ্ডৱণৰ ভূমিকা

প্ৰথম খণ্ড : বৈদিক কাণ্ড

দ্বিতীয় খণ্ড : লৌকিক কাণ্ড

সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত

প্ৰথম খণ্ড ঃ বৈদিক কাণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

বৈদিক সাহিত্য

সাধাৰণ পৰিচয় ঃ

বেদ আৰ্য-সনাতন ধৰ্মাবলম্বীসকলৰ পৱিত্ৰতম ধৰ্মগ্ৰন্থ। ইতিহাসে ঢুকি নোপোৱা কালৰেপৰা আৰ্য্য সনাতন ধৰ্মাবলম্বী ভাৰতবাসীসকলে অন্তৰৰ সমস্ত আস্থা আৰু শ্ৰদ্ধা এই বেদৰ বেদীতে নিবেদন কৰি আহিছে। সেইবাবে বেদৰ বাণী এই ধ[illegible]লোকসকলৰ বাবে অকাট্য আৰু অলংঘনীয়। বেদবাক্য আপ্তবাক্য, ই এক প্ৰমাণ্য। বেদৰ বাক্য পৰীক্ষা কৰিবলৈ, তাৰ সমৰ্থন কৰিবলৈ অন্য বহিঃ প্ৰমাণ বা যুক্তিৰ আশ্ৰয় লোৱা অনাৱশ্যক। কাৰণ বেদবাক্য চিৰসত্য বুলি আৰ্য সনাতন ধৰ্মাবলম্বী লোকে মনে প্ৰাণে বিশ্বাস কৰি আহিছে।

সেয়ে হ'লে বেদ নো কি? ই এক অবস্তুগত ধৰ্মবাদ বা ধৰ্মবিশ্বাস নে তেনে ধৰ্মবিশ্বাসৰ আধাৰস্বৰূপ কোনো সাহিত্য-সম্পৎ? বেদ শব্দৰ অৰ্থ বা তাৎপৰ্যই বা কি? সহজভাষাত ক'বলৈ হ'লে 'বেদ' মানে 'বিদ্যা' বা 'জ্ঞান' (বিদ্ জ্ঞানসামান্যে+অচ্)। গতিকে 'বেদ' বুলি ক'লে আমি এনে এক অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞানসম্পৎ বুজিব লাগে, যাক প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আদি-ৰ সহজে জনা নাযায়। তাকে আঙুলিয়াই ঋষি যাজ্ঞবল্ক্যই এষাৰ বচন কৈছে ঃ

প্ৰত্যক্ষেণানুমিত্যা বা যস্তুপায়ো ন বিদ্যতে।
এনং বিদন্তি বেদেন তস্মাদ্বেদস্য বেদতা।।

সেয়েহে বেদ বুলি ক'লে আমি এশ্ৰেণী অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান সমুদ্ৰৰূপ গ্ৰন্থক বুজিব লাগে। কাৰণ 'বেদ' হ'ল এশ্ৰেণী অতি বিশাল, অনাদি, অনন্ত আৰু অপৌৰুষেয় জ্ঞান সমৃদ্ধ গ্ৰন্থমালা। জাৰ্মান পণ্ডিত বিণ্টাৰনিৎসে[১] (Winternitz) কোৱাৰ দৰে বেদ বুলিলে আমি ইচলামৰ 'কোৰাণ', খ্ৰীষ্টিয়ানৰ 'বাইবেল' অথবা বৌদ্ধসকলৰ 'ত্ৰিপিটক'ৰ দৰে এখন বা ততোধিক গ্ৰন্থক বুজিবলৈ নোবাবোঁ বা নেলাগে। বৰঞ্চ বেদ বুলিলে হাজাৰ হাজাৰ বছৰ ব্যাপি বৈদিক আৰ্য্য ঋষি-বিপ্ৰসকলে 'দৰ্শন কৰা' দেৱতাৰ স্তুতি-গীত, যাগ-যজ্ঞত প্ৰয়োগ হোৱা হাজাৰ-বিজাৰ মন্ত্ৰ, সেইবোৰৰ আধি-যাজ্ঞিক, আধিদৈৱিক, আধ্যাত্মিক বা দাৰ্শনিক ব্যাখ্যানুব্যাখ্যা আৰু সেই মন্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণাত্মক জ্ঞানৰ আকৰৰ সুষ্ঠু অধ্যয়ন-অধ্যাপনা, অৰ্থগ্ৰহণ, প্ৰয়োগ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে সময়ে সময়ে ৰচিত পৰম উপাদেয় বেদাঙ্গাদি গ্ৰন্থসমূহৰ এটা বিৰাট পুথিভঁৰাল বা গ্ৰন্থাগাৰক বুজিব লাগে। সচাঁকৈ বিদেশী পণ্ডিত ই.

১। হিষ্টৰী অব ইণ্ডিয়ান লিটাৰেচাৰ, খণ্ড ৰ, ভাগ ১, পৃ. ৪৫।

ভি. আৰ্নল্ডে (E V Arnold) ইয়াক এক গ্ৰন্থাগাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিহে সন্তোষ পাইছে।[1]

বেদৰ লক্ষণ আদিৰ কথালৈ যোৱাৰ পূৰ্বে ইয়াৰসৈতে জড়িত কেইটামান দৃঢ়মূল আৰু চিৰন্তন ভাৰতীয় ধাৰণাৰ কথা কোৱা উচিত। অন্ততঃ চাৰিটা ধাৰণাই বেদক অন্যান্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰপৰা পৃথক কৰি ৰাখিছে আৰু সেয়ে বেদক অখিল ধৰ্মৰ মূলৰূপে প্ৰতিপাদন কৰিছে। সেই চাৰিটা ধাৰণা হৈছে (১) বেদ অপৌৰুষেয়, (২) বেদ সনাতন, নিত্য, (৩) ই শ্ৰুতি আৰু (৪) আপ্তবাক্য।

অপৌৰুষেয়ত্ব আৰু নিত্যত্ব—বেদৰ কোনো অংশৰ ওপৰত কোনো মৰ্ত্যামৰ্ত্য পুৰুষৰ কৰ্তৃত্ব স্বীকৃত নহয়। ইয়াৰে নিত্যত্বৰ সম্বন্ধ আছে। কাৰণ কোনো কৰ্ম পুৰুষকৃত বা সম্পাদিত হ'বলৈ হলে সি কাৰ্য্যৰ পূৰ্বতে থকাটো প্ৰমাণিত হ'বলৈ নোৱাৰে। অৰ্থাৎ সি অনাদি নহয়। তেনে অৱস্থাত তেনে বস্তু অপৌৰুষেয় হোৱা অসম্ভৱ।

ভাৰতীয় দৰ্শনসমূহৰ ভিতৰত পূৰ্ব আৰু উত্তৰ মীমাংসাই বেদক অপৌৰুষেয় বুলি প্ৰমাণিত কৰাৰ প্ৰয়াস পাইছে। ইয়াৰ মৌলিক কথা হৈছে যে বেদ ধৰ্মৰ মূলাধাৰ। ধৰ্মৰ মূলাধাৰত মানব কৰ্তৃত্ব কোনোপধ্যে স্বীকাৰ্য্য নহয়। মানব সৃষ্ট ধৰ্মমূলে অনাদিত্ব দাবি কৰিব নোৱাৰে। দ্বিতীয়তে মানৱৰ আয়াস সসীম, সীমাবদ্ধ আৰু ই অভ্ৰান্ত বা ত্ৰুটিহীন নহয়। গতিকে বেদ মানব বা পুৰুষাকাৰৰ ফল হ'লে বেদে অভ্ৰান্ততা, অকাট্যতা আৰু অলঙ্ঘ্যতা দাবি কৰিবলৈ নোৱাৰে। গতিকে বেদ অপৌৰুষেয় আৰু নিত্য। ই পৰমব্ৰহ্মাৰ চৰম প্ৰকাশ।

ঋষিসকল মন্ত্ৰৰ দ্ৰষ্টাহে (ঋষয়ঃ মন্ত্ৰদ্ৰষ্টাৰঃ)। তেওঁলোকে মন্ত্ৰ সৃজন বা ৰচনা কৰাৰ নজিৰ নাই। সেয়ে 'ব্ৰহ্মাদ্যাঃ ঋষয়ঃ সৰ্বে স্মাৰকাঃ ন তু কাৰকাঃ' বুলি কৈছে। প্ৰাচীন আৰু চিৰকলীয়া বিশ্বাসমতে যুগান্তত প্ৰলয় হয়, সকলো বস্তু নষ্ট প্ৰাপ্ত হয়। তেতিয়া বেদৰাশি ব্ৰহ্মাত লীণ হৈ থাকে। পুনঃ কল্পৰ আৰম্ভণিত ঋষিসকলে তেওঁলোকৰ তপোবলত ব্ৰহ্মাৰপৰা সেই-বেদৰাশি লাভ কৰে। তাকে সৌৱৰাই মহাভাৰতত[2] ব্যাসে কৈছে-

যুগান্তেহন্তৰ্হিতান্ সেতিহাসান্ মহৰ্ষয়ঃ।
লেভিৰে তপসা পূৰ্বমনুজ্ঞাতা স্বয়ম্ভুৱা।।[2]

কিন্তু বেদৰ অপৌৰষেয়ত্ব অনেক দৰ্শনে মানি ল'লেও নিত্যত্ব লৈ বিবাদ আছে। মীমাংসকসকলে দুয়োটা বিনাস্বৰ্ত্তে মানিলেও বেদান্তীসকলে বেদৰ প্ৰৱাহনিত্যত্বত হে বিশ্বাস কৰে। ন্যায় দৰ্শনে বেদৰ শব্দৰাশিৰ নিত্যত্বত বিশ্বাস নকৰে। মীমাংসাই বেদৰ অৰ্থ আৰু শব্দ দুয়োৰে নিত্যত্বতে বিশ্বাস কৰে। সাংখ্যই বেদৰ নিত্যত্ব অস্বীকাৰ কৰি কেৱল অপৌৰুষেত্বহে স্বীকাৰ কৰে। ন্যায়দৰ্শনে বেদক পৌৰুষেয় বুলিহে কয়। নিত্যত্বও স্বীকাৰ নকৰে।

১। 'বৈদিক মিটাৰ,' পৃষ্ঠা. ১।
২। মহাভাৰত ১২।২০৩।১৭।।

তদুপৰি বেদক আপ্তবাক্য আৰু শ্ৰুতি বুলি কোৱা হয়। বেদৰ বচনৰ বাবে বহিঃ প্ৰমাণৰ আৱশ্যক নহয়। ই স্বতঃ প্ৰণোদিত আৰু আৱহ। ইয়াৰ মাজেৰে এনে বাণী বা অভিজ্ঞ-উপদেশ প্ৰতিফলিত হৈছে যাক লৌকিক কোনো প্ৰমাণৰদ্বাৰা জনাৰ উপায় নাই। গতিকে বৈদিক আপ্তবাক্যৰ অৰ্থ অলৌকিক জ্ঞান সমন্বিত বাণী। অকল সেয়ে নহয় অলৌকিক ধৰ্মোপদেশমূলক এই বাণী বহন কৰিছে বাবে এই আপ্তবাক্য শ্ৰদ্ধালু ধৰ্মভীৰু বা আস্তিকী-বুদ্ধিসম্পন্নজনৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰ স্থল। ই নিশ্চল নিষ্ক্ৰিয় বস্তু বিশেষো নহয় বেদনিহিত আপ্তবাক্যই যুগ যুগ ধৰি ভাৰতবাসীৰ অন্তৰত—সম্প্ৰতি বিশ্ববাসীৰ অন্তৰত—অনিৰ্বাণ দীপশিখা জ্বলাই ৰাখিছে।

সেইদৰে বেদক 'শ্ৰুতি' বোলা হয়। প্ৰকৃততে সমস্ত বৈদিক সাহিত্য দুটি প্ৰবাহত বিভক্ত। এটিক 'শ্ৰুতি' আনটোক 'স্মৃতি' বোলা হয়। 'শ্ৰুতি' ভাগটো অপৌৰুষেয়, নিত্য আৰু আপ্তবাক্য। স্মৃতি ভাগটোৱে শ্ৰুতিৰ দৰে অপৌৰুষেয়ত্ব, নিত্যত্ব আৰু আপ্তবাক্যতা দাবি নকৰে। তদুপৰি বহুদিনলৈকে 'গুৰুমুখাৎ বিদ্যা' অৰ্থাৎ বেদজ্ঞানৰ পৰম্পৰা মুখে মুখে পুৰুষানুক্ৰমে প্ৰবাহিত হৈছিল। লিখিত বিদ্যাক তল চকুৰে চোৱা হৈছিল। ছাত্ৰ বা শিষ্যই গুৰুৰ মুখৰপৰা শুনিহে বিদ্যা আহৰণ কৰিছিল। সেয়ে শ্ৰুত বিদ্যা বা বেদক শ্ৰুতি বুলি কোৱা হৈছিল। তাৰদ্বাৰা অবিকৃত ৰূপত বেদবিদ্যাৰ অধিকাৰী বা উপনীতসকলে অনধিকাৰীসকলৰপৰা গোপনে সংৰক্ষণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। শ্ৰুতিক আলম্বন কৰি জন্ম হৈছিল স্মৃতি সমূহৰ। শ্ৰুতি আগৰ, স্মৃতি পাছৰ। 'শ্ৰুতি-স্মৃতি বিৰোধেষু শ্ৰুতিৰেব গৰীয়সী' বুলি স্মৃতিয়েই স্বীকাৰ কৰি থৈছে। একদৰে বেদক 'আম্নায়' 'আগম' আদি শব্দেৰেও বুজোৱা হয়। (তদ্বচনাদাম্নায়স্য প্ৰামাণ্যম্)।

'ত্ৰয়ী' বা 'ত্ৰৈবিদ্যা' শব্দ দুটাৰে বেদত্ৰয়ক বুজোৱা হয়। চতুৰ্বেদৰপৰা অথৰ্ববেদক বাদ দিলে ৰয়লৈ ঋক্, যজুস্ আৰু সাম। এই তিনিবেদক বুজাবলৈ 'ত্ৰয়ী' বা 'ত্ৰৈবিদ্যা'ৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। সম্ভৱতঃ পোনতে এনে এটা যুগ আছিল যেতিয়া অথৰ্ববেদক বেদবাহ্য বুলি কেৱল 'আথৰ্ব-আঙ্গিৰস' বা 'ভৃগু-আঙ্গিৰস' বুলিয়েই কোৱা হৈছিল। তাত বেদ শব্দৰ সংযোগ আপেক্ষিকভাৱে পলমকৈ ঘটিছে যেন লাগে।

বেদৰ লক্ষণ ঃ বেদৰ লক্ষণ সম্বন্ধে সূত্ৰকাৰ আপস্তম্বই 'যজ্ঞ-পৰিভাষা'ত কৈছে 'মন্ত্ৰব্ৰাহ্মণয়োৰ্বেদ নামধেয়ম্।'[১] তাৰে বুজোৱা হৈছে যে মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ-এই দুইৰ সমষ্টিয়েই বেদ নামধেয়। তাৰে 'মন্ত্ৰ'ৰ ব্যুৎপত্তি যাস্কই দিছে 'মন্ত্ৰ মননাৎ' (নি. ৭।১২)। মন্ত্ৰকে 'ব্ৰহ্ম' শব্দেৰেও বুজোৱা হয়। এয়া শব্দ ব্ৰহ্ম—যাক 'যাদুসম্মিত মন্ত্ৰ' হিচাপে বুজা যায়। ঋগ্বেদৰ 'ঋক', সামবেদৰ 'সাম' আৰু যজুৰ্বেদৰ 'যজুস্'—সকলোকে মন্ত্ৰ শব্দই সামৰে। প্ৰকৃতাৰ্থত যাৰ প্ৰয়োগেৰে যাগ-যজ্ঞ, কৰ্ম আদি অনুষ্ঠিত হয় আৰু য'ত দেৱতাৰ স্তুতি নিহিত থাকে

১। আ. পৰি. ১।৩৩।

সেয়ে মন্ত্র শব্দবাচ্য। মন্ত্রভিন্ন বেদৰ অৱশিষ্ট ভাগক 'ব্রাহ্মণ' শব্দেৰে বুজোৱা হয় (তচ্চোদকেষু মন্ত্রাখ্যা। শেষে ব্রাহ্মণ শব্দঃ)।[১] ব্রহ্মণ্ শব্দটি ভালেমান অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়। তাৰ অন্যতম অর্থ হৈছে 'যজ্ঞ'। বৃহ্ বর্ধনে—ধাতুৰপৰা নিষ্পন্ন এই শব্দৰ অর্থ হয় বর্ধন, বিস্তাৰ, বিতান বা যজ্ঞ। গতিকে যাগ-যজ্ঞ সম্বন্ধীয় বিস্তৃত বিৱৰণ যি গ্রন্থত দিয়া আছে সেয়ে 'ব্রাহ্মণ'। ব্রাহ্মণৰ আকৌ তিনিটা ভাগ (১) ব্রাহ্মণ, (২) আৰণ্যক আৰু (৩) উপনিষদ বা বেদান্ত।

সংহিতীকৰণ ঃ আদিতে বেদ আছিল এক আৰু অখণ্ড। অবিভক্ত এই বেদত মন্ত্রসমূহৰ কোনো সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতি নজৰ কৰা নহৈছিল। সিবোৰ একেলগে মিশ্রিতৰূপে বিৰাজ কৰিছিল। যিকোনো সাহিত্যৰ আদি চোৱাত হোৱাৰ দৰে বহুদিন ধৰি মন্ত্ৰবোৰ মৌখিক লোকসাহিত্যৰ ৰূপত সমাজত মানুহৰ মুখে মুখে বাগৰি ফুৰিছিল বুলি ভাবিবৰ থলি আছে। তেনে অৱস্থাত সিবোৰ কালৰ বুকুত জাহ যোৱাৰ ভয় নিশ্চয় হৈছিল। তদুপৰি সিবোৰৰ মৌলিক ৰেহ-ৰূপো হেৰাই যোৱাৰ ভয়ে দেখা দিছিল। প্ৰক্ষেপৰ অনুপ্ৰৱেশৰ ভয়তো সদায়েই আছিল। মন্ত্ৰবোৰৰ লগে লগে যাগ-যজ্ঞ অনুষ্ঠানবোৰেও জটিল বা বিপদ ৰূপ ধাৰণ কৰাত সিবোৰত অংশ গ্ৰহণ কৰা পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ সংখ্যাও বাঢ়ি গৈছিল। তেতিয়া বিভিন্ন পুৰোহিতৰ বাবে সুকীয়া মন্ত্র-সংহিতাৰূপ হাত-পুথি সংকলনৰ প্ৰয়োজনেও দেখা দিলে। এনে কেতবোৰ কাৰণতে ঋষিমুনিসকলে কালক্ৰমত মন্ত্ৰসমূহ সংকলন কৰি সম্পাদনা কৰাৰ কামত হাত দিয়ে যেন বোধ হয়। মন্ত্ৰসমূহৰ ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজন আৰু সিবোৰৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ খাতিৰতে বেদৰ সংহিতীকৰণ আৰু লক্ষণানুযায়ী বিভাজন কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়।

ব্যাকৰণৰ নিয়ম অনুসৰি য'ত কোনো পূর্ব পদৰ অন্ত্যবর্ণৰৈসৈতে পৰপদৰ আদি বর্ণৰ মিলন হয় সেয়ে সংহিতা (পদান্তাৎ পদাদিভিঃ সন্দধাতীতি সংহিতা)। প্ৰাতিশাখ্য গ্ৰন্থৰ মতে পদৰ (পদ পাঠৰ?) প্ৰকৃতিয়ে সংহিতা (পদপ্ৰকৃতিঃ সংহিতা)[২] মূল বেদমন্ত্রসমূহক পৃথক পৃথক বৰ্গত ভাগ কৰি তাৰ যি ৰূপ দিয়া হয় সিও 'সংহিতাই'। মন্ত্রসমূহৰ বৈশিষ্ট্য অনুসৰি একত্ৰিত কৰি কৰা সংকলন একোটিক বুজাবলৈকো এই সংহিতা শব্দক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ইয়াত সংহিতীকৰণৰ অর্থ একত্রিত-কৰণ, সংকলন, সংগ্ৰহ।

বেদৰ মন্ত্রসমূহ বস্তুতঃ এক প্ৰকাৰৰ যদিও সিবোৰৰ স্বৰূপৰ বিভিন্নতা মানিলৈ সিবোৰক ঋক্, যজুস্ আৰু সামন্—এই তিনি প্ৰকাৰত ভাগ কৰা হৈছে। য'ত বা যি মন্ত্রত অর্থ অনুসৰি পাদৰ ব্যৱস্থা আছে, সেই ছন্দোবদ্ধ মন্ত্রকে 'ঋক' মন্ত্র বোলা হৈছে (তেষাম্ ঋগ্ যত্ৰাৰ্থবশেন পাদব্যবস্থা, জৈ. সূ. ২।১।৩৫)। যিবিলাক মন্ত্ৰ গীতৰ দৰে (যাগ-যজ্ঞত) গোৱা হয়, সিবোৰক 'সাম' বোলা হয় (গীতিষু সামাখ্যা, জৈ. সূ.-২।১।৩৬)। ঋক্ আৰু সাম ব্যতিৰিক্ত যিবোৰ মন্ত্ৰ অৱশিষ্ট ৰ'ল সেইবোৰ মন্ত্ৰক যজুস্ আখ্যাৰে বুজোৱা হ'ল

১। পূর্ব মীমাংসা সূত্র ২।১।৩২-৩৩

২। ঋগ্বেদ প্ৰাতিশাখ্য ২।১

(শেষে যজুস্ শব্দঃ, জৈ. সূ ২।১।৩৭)। এই ত্ৰিবিধাত্মক মন্ত্ৰকে 'ত্ৰয়ী' আখ্যাৰে বুজোৱা হয়।

ঋক্, যজুস্ আৰু সাম-এই ত্ৰিবিধাত্মক মন্ত্ৰসমূহ কোনো এক প্ৰাগ-ঐতিহাসিক কালত সোমযাগত অংশ গ্ৰহণ কৰা হোতা, উদ্গাতা আৰু অধ্বৰ্যুৰ ব্যৱহাৰৰ উপযোগীকৈ পোনতে তিনিখন মন্ত্ৰ-সংহিতা সংগৃহীত কৰি সম্পাদনা কৰি উলিওৱা হয়। এই তিনিখন বৈদিক মন্ত্ৰসংহিতা যথাক্ৰমে ঋগ্বেদ, সামবেদ আৰু যজুৰ্বেদ নামে জনা যায়। চতুৰ্থজন ঋত্বিক ব্ৰহ্মাই ত্ৰয়ীৰ সামগ্ৰিক জ্ঞান আহৰণ কৰিব লাগে। পৰৱৰ্তী কালত অৱশ্যে 'অথৰ্বা আঙ্গিৰস' লক্ষণাক্ৰান্ত প্ৰায়শ্চিত্তীয় মন্ত্ৰাত্মক চতুৰ্থখন বেদ সংগৃহীত হ'ল। অথৰ্ববেদ নামে খ্যাত এই বেদক ব্ৰহ্মবেদ বুলিও কোৱা হয়। কিন্তু ইয়াৰ অধিকাংশ মন্ত্ৰ শ্ৰৌতযাগত ব্যৱহৃত নহৈ গৃহ্যকৰ্মত প্ৰযুক্ত হয়। এই মন্ত্ৰ সংহিতা চতুষ্টয়ৰ সংকলন আৰু সম্পাদন কাৰ্য্য কৃষ্ণদ্বৈপায়নে কৰিছিল বুলি ভাৰতীয় পৰম্পৰাই সাক্ষ্য দান কৰে। সেয়ে তেওঁৰ অন্য নাম বেদব্যাস। পৈল, বৈশম্পায়ন, জৈমিনি আৰু সুমন্তু ক্ৰমশঃ সৰ্বপ্ৰথমে চাৰিবেদৰ ধাৰক হয়।

ঋগ্বেদ সংহিতা

বৈদিক সাহিত্যৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ সংহিতা যে সবাতোকৈ পুৰণি আৰু মহত্বপূৰ্ণ তাক প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে একমুখে স্বীকাৰ কৰিছে। অকল সেয়ে নহয়, অনেক ভাৰততত্বজ্ঞ পণ্ডিতে এই গ্ৰন্থক ইণ্ডো-ইউৰোপীয় সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন বুলিও কৈছে। ঋগ্বেদৰ প্ৰথম আধুনিক সম্পাদক ফ্ৰেড্ৰিখ্ মাক্সমুলাৰেলোৱে তেওঁৰ Origin and Development of Religion নামে গ্ৰন্থৰ এঠাইত কৈছে ঃ 'এই কথা বাৰুকৈয়ে নিশ্চিত যে ভাৰতবৰ্ষতে হওক বা সমগ্ৰ আৰ্য্যজগততে হওক ঋগ্বেদৰ সূক্তসমূহতকৈ আদিমতৰ একো নাই। ভাষা আৰু চিন্তা জগতত আৰ্য্য বুলি জনাজাত ঋগ্বেদেই আমাৰ সমস্ত সম্পদৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম (One thing is certain, namely that there is nothing more primitive than the hymns of the Rigveda, whether in India or the whole Aryan World Being Aryan in language and thought the Rigveda is the most ancient of our books) একেদৰে পণ্ডিত আৰ্থাৰ এণ্টনি মেকডোনেলেও তেওঁৰ Vedic Reader for Students গ্ৰন্থৰ পাতনিত লিখিছে ঃ 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাসমূহৰ ভিতৰত ঋগ্বেদেই সন্দেহাতীত ভাবে প্ৰাচীনতম সাহিত্যিক নিদৰ্শন (The Rigveda is undoubtedly the oldest literary monument of the Indo-European languages)'[১]

ঋগ্বেদৰ শাখাসমূহ ঃ পূৰ্বতে সংহিতীকৰণৰ সময়ত ঋগ্বেদ এক অখণ্ড-অবিকৃত ৰূপত আছিল যদিও পৰৱৰ্তী কালত পৈলৰ শিষ্য-প্ৰশিষ্যসকলৰ মাজত ইয়াৰ পঠন-

১। ভূমিকা পৃ. ১১।

পাঠন, সূক্ত সঞ্চয়নৰ ক্ষেত্ৰত কেতবোৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ উদ্গম হোৱাত এই বেদৰ অনেক শাখাৰ উদ্ভৱ হয়। পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাভাষ্যত ঋগ্বেদৰ একৈশটা শাখা থকা কথা উদ্ধৃকিয়াইছে (একবিংশতিধা বহ্বৃচাম্)। কূৰ্মপুৰাণেও এই কথা সমৰ্থন কৰি কৈছে : 'একবিংশতি ভেদেন ঋগ্বেদং কৃতবান পুৰা।' এনেকৈয়ে শৌনকৰ চৰণব্যূহত মাত্ৰ পাঁচটা শাখাৰহে উল্লেখ পোৱা যায় ঃ

ঋচাং সমূহ ঋগ্বেদস্তমভ্যস্য প্ৰয়ত্নতঃ।
পঠিতঃ শাকলেনাদৌ চতুৰ্ভিস্তদনন্তৰম্।।
সাংখ্যাশ্বলায়নৌ চৈব মাণ্ডুকা-বাষ্কলস্তথা।
বহ্বৃচা ঋষয়ঃ সৰ্বে পঞ্চৈতে হ্যেকবেদিনঃ।।

গতিকে চৰণব্যূহৰ মতে ঋগ্বেদৰ পাঁচটা শাখা যথাক্ৰমে (১) শাকল, (২) সাংখ্যায়ন, (৩) আশ্বলায়ন, (৪) মাণ্ডুকায়ন আৰু (৫) বাষ্কল।

এতিয়ালৈকে মাত্ৰ শাকল শাখাৰ পঠন-পাঠনৰ প্ৰসাৰতা অধিক দেখা গৈছে। ইয়াৰহে পাঠভেদাত প্ৰকাশিত হৈছে। গতিকে সম্প্ৰতি এই শাখাৰ ভেটিতে ঋগ্বেদৰ অধ্যয়ন দেশে-বিদেশে চলিছে। গতিকে ইয়াৰ চমুবিবৰণ তলত দিয়া হ'ল।

শাকল সংহিতাৰ বিভাজন ঃ- এই ঋগ্বেদ সংহিতাক দুই ধৰণে বিভাগ কৰা দেখা যায় ঃ (১) অষ্টক বিভাজন আৰু (চ) মণ্ডল বিভাজন।

(১) অষ্টক বিভাজন মতে ঋগ্বেদখন আঠটা অষ্টকত বিভক্ত। প্ৰতিটো অষ্টক আঠটাকৈ অধ্যায়ত বিভক্ত। একোটা অধ্যায় অনেক 'বৰ্গ'ত বিভক্ত। এনে 'বৰ্গ' একোটা কেইটিমান ঋক্ মন্ত্ৰৰ সমষ্টি। এনেদৰে ঋগ্বেদখন আঠ অষ্টক, ৬৪ অধ্যায় আৰু ২০০৬ বৰ্গত বিভক্ত।

(২) মণ্ডল বিভাজন অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ। অষ্টক বিভাজনটো পঠন-পাঠনৰ বাবে কৰা হৈছিল। কিন্তু মণ্ডল বিভাজনটো ঐতিহাসিক ভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই বিভাজনমতে ঋগ্বেদখন ১০টা মণ্ডলত বিভক্ত। প্ৰতিটো মণ্ডল একাধিক অনুবাকত বিভক্ত। একোটি অনুবাক কিছুমান সূক্ত বা কবিতাৰ সমষ্টি। সূক্ত একোটি এক বা অনেক দেৱতাৰ মন্ত্ৰৰ স্বয়ংসম্পূৰ্ণ গোট। এনেকৈ ঋগ্বেদৰ ১০টা মণ্ডলত মুঠ ৮৫টা অনুবাক আৰু ১০১৭টা সূক্ত আছে। বালখিল্য সূক্ত এধাৰটি ধৰিলে ইয়াৰ পৰিমাণ অধিক হ'ব ; সূক্তৰ সংখ্যা ১০২৮টা হয়গৈ।

শাকল সংহিতাৰ গঠনতত্ত্ব ঃ সংহিতীকাৰে একোজন ঋষি বা তেওঁৰ কুলোৎপন্ন ঋষিসকলে দৰ্শন কৰা সূক্তবোৰ যথাসম্ভৱ একত্ৰিত কৰি কোনো এক ক্ৰমানুসাৰে সংহিতাত সন্নিবিষ্ট কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। এনেদৰে সৰহভাগ মন্ত্ৰ একোজন প্ৰাচীন ঋষিৰ নামানুসাৰে সন্নিবিষ্ট কৰাৰ ফলত দ্বিতীয়াদি সপ্তমান্ত ছয় কুল মণ্ডলৰ স্ৰজন হয়। এই ছয় মণ্ডলৰ লগতে অষ্টম আৰু নৱম মণ্ডলৰ মন্ত্ৰ-সমূহ অধিক প্ৰাচীন বুলি জনা যায়। অষ্টমণ্ডলত কাণ্ব আৰু আঙ্গিৰস ঋষিসকলে দৰ্শন কৰা মন্ত্ৰ-সমূহ সন্নিবিষ্ট হৈছে। এই মণ্ডল কেইটাত দেৱতা-অনুসৰি (অগ্নি, ইন্দ্ৰ, বিশ্বদেৱাদি) মন্ত্ৰ বা সূক্তবোৰ সন্নিবিষ্ট হৈছে। কিন্তু নৱম

মণ্ডলটোত ছন্দ অনুসৰি অনেক প্ৰাচীন ঋষিৰ দৃষ্ট সূক্ত সন্নিবেশিত হৈছে। তাৰ একমাত্ৰ দেৱতা সোম পৱমান। ইবোৰ মণ্ডলৰ সূক্ত সংখ্যা যথাক্ৰমে, (২) ৪৩, (৩) ৬২, (৪) ৫৮, (৫) ৮৭, (৬) ৭৫, (৭) ১০৪, (৮) ৯২ (+১১ বালখিল্য), (৯) ১১৪। প্ৰথম আৰু দশম মণ্ডলক আপেক্ষিকভাবে অৰ্বাচীন বুলি কোৱা হয়। এই দুই মণ্ডলত ১৯১ টাকৈ সূক্ত আছে। ইবোৰৰ ঋষিসকল আগতে উল্লেখ কৰা ঋষিসকলৰ বংশধৰ বুলি জনা যায়। ঋগ্বেদৰ মুঠ ঋকৰ সংখ্যা ১০৫৫২।

ঋগ্বেদৰ বিষয় বস্তু ঃ- জগতৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ এই ঋগ্বেদ আৰ্য্য সকলৰ প্ৰাচীন ধৰ্ম-সংস্কৃতি, পুৰাতত্ব, ইতিহাস, সাহিত্য আদি প্ৰায়বোৰ বিষয়ৰে এক প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। ঋষি-দৃষ্ট প্ৰতিটো সূক্ত বা মন্ত্ৰত দেৱতাৰ স্তুতি কৰা হৈছে। 'একোটি' [redacted]কোজন' দেৱতা হৈছে 'সূক্ত' বা 'মন্ত্ৰ'ৰ বৰ্ণনীয় বিষয় ('যা তেন উচ্যতে সা দেৱতা' সৰ্বা. ১।১।২)। দেৱতাৰ জন্ম কীৰ্তিকলাপ, শৌৰ্য-বীৰ্য, বদান্যতা, সহায়শীলতা, অন্য দেৱতা বা ঋষিৰসৈতে থকা সিসকলৰ সম্বন্ধ আদি ঋঙ্‌— মন্ত্ৰবোৰৰ মাজেৰে ঋষিসকলে প্ৰকাশ কৰিছে।

ঋগ্বেদত অতি সঘনে অগ্নি, ইন্দ্ৰ, সোম, অশ্বিদ্বয়, মৰুদ্‌গণ, উষা আদি দেৱ দেৱীৰ স্তুতি কৰা হৈছে। ঋগ্বেদৰ প্ৰায় এক চতুৰ্থাংশ সূক্তত (২৪৪) ইন্দ্ৰক, প্ৰায় এক পঞ্চমাংশ সূক্তত (১৯৪) অগ্নি, ১১৭ টা সূক্তত সোম পৱমানক, পঞ্চাশাধিক সূক্তত অশ্বিদ্বয়ক, তেত্ৰিশটা সূক্তত মৰুদ্‌গণক আৰু প্ৰায় একুৰি সূক্তত উষাক স্তুতি কৰা হৈছে। এইসকল প্ৰধান আৰু জনপ্ৰিয় দেৱতা। স্তুতি-গীতৰ সংখ্যাৰ ওপৰত ভেটি কৰি ঋগ্বেদৰ দেৱতাসকলক পাঁচ ভাগত ভগোৱা হৈছে ঃ (১) ইন্দ্ৰ, অগ্নি আৰু সোম ; (২) অশ্বিদ্বয়, মৰুদ্‌গণ আৰু বৰুণ, (৩) উষা, সবিতা, সূৰ্য্য, পুষা; (৪) বায়ু, দ্যাৱা-পৃথিৱী, বিষ্ণু, ৰুদ্ৰ, (৫) যম আৰু পৰ্জন্য। ঋভু সকলো জনপ্ৰিয় দেৱতা। তদুপৰি অনেক দেৱতাক যুগ্মভাবে স্তুতি কৰা হৈছে ঃ ইন্দ্ৰাগ্নি, ইন্দ্ৰাবৰুণ, মিত্ৰাবৰুণ, ইন্দ্ৰাবিষ্ণু, ইন্দ্ৰাপূষণ, তাৰ উদাহৰণ। আদিত্য আৰু বিশ্বেদেৱাসকল অন্য সমষ্টিগত দেৱতা।

আচাৰ্য্য যাস্কৰ মত অনুসৰি প্ৰকৃতিগতভাবে বৈদিক দেৱতাসকলক পাৰ্থিব আন্তৰীক্ষিয় আৰু দ্যুস্থানীয়—এই তিনি ভাগত ভাগ কৰা হয়। অগ্নি, ইন্দ্ৰ বা বায়ু আৰু সূৰ্যক ক্ৰমে এই তিনিলোকৰ অধিষ্ঠাতৃ দেৱতা বুলি কোৱা হৈছে। অন্যান্য দেৱতাসকলকো ইয়াৰ মাজতে সামৰি লোৱা হৈছে। বৰ্ণনাৰ সময়ত প্ৰতিজন দেৱতাই সৰ্বময় কৰ্তাৰূপত প্ৰকাশ পায়। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাৰ লগতে অনাৰ্য্য শত্ৰুসকলৰ বৰ্ণনাও ঋগ্বেদত পোৱা যায়। ইন্দ্ৰৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী বৃত্ৰ, শম্বৰ, নমুচি, বাঞ্চ আদিৰ যুযুৎসু চৰিত্ৰও তাত পোৱা যায়। ইন্দ্ৰ আৰু বৃত্ৰৰ যুদ্ধ সমস্ত ঋগ্বেদতে সঘনে উল্লেখিত হৈছে।

যাগ-যজ্ঞৰ বৰ্ণনা ঃ দেৱতাৰ বীৰ্য্য বা বীৰকৰ্মৰ লগতে অনেক যজ্ঞীয় বস্তু বা কৰ্মৰ বৰ্ণনাও এই বেদত প্ৰায়ে চকুত পৰে। অগ্নি, সোম, বিশ্বেদেৱা, আপ্ৰি আদি সূক্তৰ মাজত অগ্ন্যাধান, হবিস্, আহুতি অৰ্পণ, সোমৰস নিষ্কষণ আদিৰ বিৱৰণো পোৱা যায়। প্ৰকৃততে

যজুৰ্বেদৰ সৈতে বিশেষভাৱে জড়িত চাৰিটা সূক্ত সমষ্টি দেখা যায় ; সিবোৰ ক্ৰমে, (১) আপ্রি-সূক্ত ৰাজি, (২) বিশ্বেদেৱা সূক্ত সমূহ, (৩) পৰুচ্ছেপসূক্ত সমূহ (ঋ ১।১১৭-১৩৯), আৰু (৪) বালখিল্য সূক্ত-সমূহ (ঋ. ৮।৪৯-৫৯)। ঋগ্বেদত দহটা আপ্রি সূক্ত আছে। সিবোৰত অগ্নি, ইধ্ম, তনূনপাত, নৰাশংস, ইলা-ইলিত, অগ্নি, বৰ্হিষ, দেৱীদ্বাৰ, উষসানক্তৌ, দিব্যহোতা, সৰস্বতী, ইলা, ভাৰতী, ত্বষ্টা, স্বাহা প্ৰভৃতিৰ স্তুতি কৰা হৈছে। তদুপৰি আন বস্তুত সূক্তত গ্ৰাৱন, মুষল আদিৰ স্তুতি চকুত পৰে। নৱম মণ্ডলত সোমৰ বৰ্ণনা আছে। সূৰ্য্যা সূক্তত (ঋ. ১০।৮৫) বিবাহৰ বৰ্ণনা আৰু যম বা পিতৃ আদি সূক্ত ৰাজিত (১০।১৪-১৮) অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়াৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ঋগ্বেদৰ বহুতো সূক্তত বিশেষকৈ দশম মণ্ডলত আথৰ্বনীয় যাদুৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। প্ৰস্বাপনীয়, দুন্দভি, দুঃস্বপ্ন, মণ্ডূক, সংগ্ৰামশীৰ্ষ সূক্তবোৰ এনে লক্ষণাক্ৰান্ত।

ইতিহাসৰ বতৰা ঃ দেৱ-দেৱীৰ স্তুতিৰ মাজতে ঋগ্বেদত প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ খণ্ডও চকুত পৰে। ঋগ্বেদৰ ৬ষ্ঠ মণ্ডলৰ ২৭শতম সূক্তত হৰিযূপীয়া যুদ্ধত ভাগ লোৱা অভ্যাবৰ্তী চায়মান আৰু সৃঞ্জয়-প্ৰস্তোক আদিৰ কথা পোৱা যায়। ৭ম মণ্ডলৰ (৭।১৮ ৩৩) সূক্ত বিশেষতঃ দাশৰাজ্ঞ যুদ্ধৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। ঋগ্বেদৰ পাতত ইতস্ততঃ সিঁচৰিত হৈ থকা দান-স্তুতিবোৰত অনেক ভাৰতীয় ৰজাৰ বদান্যতাৰ কথা লিপিবদ্ধ হৈ আছে। ঋ ১০।৯৮ সূক্তত দেৱাপি শন্তনুৰ কথা পোৱা যায়। এইবোৰ তথ্যই প্ৰাচীন ভাৰতৰ বুৰঞ্জী সমল যোগায়।

সংবাদ বা আখ্যান সূক্ত ঃ ঋগ্বেদত প্ৰায় একুৰিমান এনে সূক্ত আছে যিবোৰত কোনো কাহিনী বা আখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। সিবোৰ সংবাদ সূক্ত নামে জনপ্ৰিয়। এনেবোৰ সূক্তই পাছত নাট্য আৰু কাব্য সাহিত্য সৃষ্টিত প্ৰেৰণা দিছিল বুলি কোৱা হয়। এনেকুৱা প্ৰখ্যাত সূক্ত কেইটামান হৈছে ঃ ইন্দ্ৰ-মৰুৎ সংবাদ (১।১৬৫), অগস্ত্য-লোপামুদ্ৰা সংবাদ (১০।১৭৯), বিশ্বামিত্ৰ আৰু দীত্ৰয় সংবাদ (৩।৩৩), ইন্দ্ৰ-অদিতি আৰু বামদেৱ সংবাদ (৪।১৮), যম-যমীসংবাদ (১০।১০), ইন্দ্ৰ-বসুক্ৰ সংবাদ (১০।২৮) পুৰুৰৱা-উৰ্বশী সংবাদ (১০।৯৮), সৰমা-পণিগণ সংবাদ (১০।১০৮)। ইবোৰৰ ভিতৰত অগস্ত্য লোপামুদ্ৰা সংবাদ, যম-যমী সংবাদ, উৰ্বশী-পুৰুৰৱা সংবাদ আৰু সৰমা-পণিসংবাদৰ প্ৰসিদ্ধি বেদোত্তৰ গ্ৰন্থৰ পাততো জিলিকি আছে।

নীতিকথা ঃ ঋগ্বেদত দেৱ-দেৱীৰ স্তুতিৰ মাজতে নীতিগৰ্ভ কথাৰ উদ্‌গম হোৱাটো উল্লেখযোগ্য। ঋ. ৯।১১২ ; ১০।৭১ ; ১০।৩৪ , আৰু ১০।১১৭ এই চাৰিটা সূক্তকে নীতিগৰ্ভ সূক্ত বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ প্ৰতিটো সূক্ততে সদুক্তি নিঃসন্দেহে আছে কিন্তু ১০।১১৭ সূক্তটি সবাতোকৈ নীতিপৰক কাব্যৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন। এই সূক্তটিত দয়া-দাক্ষিণ্যৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। সূক্তটি ভিক্ষু-সূক্ত নামে জনাজাত। ঋ. ১০।৭১ সূক্তটিয়েও পৰবৰ্তী নীতি সাহিত্যৰ বিকাশত সহায় কৰিছে।

সাঁথৰ ঃ ব্ৰাহ্মাদা বা সাঁথৰ ঋগ্বেদাদি প্ৰাচীন সাহিত্যৰ এক বৈশিষ্ট্য। প্ৰকৃততে এই জাতীয় সাহিত্যই লোক সাহিত্যৰ গা-চাপি বৰ্তি আছে। যাগ-যজ্ঞসমূহৰসৈতে জড়িত বিদথ বা বিদ্বৎসভা সমূহত এই জাতীয় সাহিত্যৰ ব্যাপক চিন্তা-চৰ্চা হৈছিল। তাৰে দুই এটা উদাহৰণ স্বৰূপে ঋগ্বেদৰ পাতত ৰৈ আছে। অস্যাবামীয় সূক্ত (১।১৬৪) তাৰে নিদৰ্শন। ঋ. ৮।২৯ অন্য এটি সাঁথৰানুৰূপ সূক্ত। ইয়াৰ প্ৰতিটো মন্ত্ৰতে একোজন দেৱতাৰ বৈশিষ্ট্য কোৱা আছে, দেৱতাৰ নামটো উত্তৰ পক্ষই ক'ব লাগে। যেনে ঃ

'ত্ৰীণি এক উৰুগায়ো বি চক্ৰমে যথা দেৱসো মদন্তি।

ইয়াত বিষ্ণুৰ তিনিপদৰ কীৰ্তিত হৈছে। পৰৱৰ্তী মহাভাৰতাদিত ইয়াৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

সৃষ্টিতত্ত্ব মূলক আৰু দাৰ্শনিক তত্ত্ব ঃ ঋগ্বেদৰ পাতত ভালে[illegible] সৃষ্টিতত্ত্বমূলক আৰু দাৰ্শনিক ভাবপুষ্ট সূক্ত সন্নিবিষ্ট হৈছে। এনে সূক্ত ঋগ্বেদৰ পুৰণিচাবাত (২-৮ মণ্ডলত) বিৰল। আপেক্ষিকভাৱে অৰ্বাচীন ১ম আৰু দশম মণ্ডলতে এনে দাৰ্শনিকতত্ত্ব সম্বলিত সূক্তৰ প্ৰাচুৰ্য দেখা যায়। ওপৰত উনুকিওৱা অস্যবামীয় সূক্তৰ অনেক ঋক দাৰ্শনিক ভাবপুষ্ট।

দশম মণ্ডলত পোৱা ১০।৭২; ১০।৯০; ১০।১২১; ১২৫; ১২৯ আদি সূক্তবোৰত সৃষ্টিতত্ত্ব সম্বন্ধীয় প্ৰাচীন দাৰ্শনিক মতবোৰ পোৱা যায়। ১০।৭২ সূক্ত আদিত্য দেৱতাসকলৰ উৎপত্তি বৰ্ণিত হৈছে। ১০।৯০ সূক্তটি পুৰুষসূক্ত নামে জনাজাত। ইয়াত প্ৰতীকাত্মক পুৰুষমেধ যজ্ঞৰপৰা জীৱোৎপত্তি, সূৰ্য-চন্দ্ৰ, দিশ আদিৰ উৎপত্তিৰ কথা হোৱা হৈছে। পুৰুষৰপৰা চাৰিবেদৰ উৎপত্তি হোৱা কথাও কোৱা হৈছে। বহুবিখ্যাত হিৰণ্যগৰ্ভসূক্ত (১০।১২১), দেৱীসূক্ত (১০।১২৫), নাসদীয়সূক্ত (১০।১২৯) আদিতো সৃষ্টিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। নাসদীয়সূক্তত কোৱা হৈছে যে সৃষ্টিৰ আগতে একো নাছিল। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড তমসাচ্ছন্ন আছিল। এই সূক্তত কোৱা আছে যে 'তেতিয়া অসৎ বা সৎ বুলিবলৈ একো নাছিল; ৰজস্ বা ব্যোম বা আকাশো নাছিল। কোনে কি আবৃত কৰি ৰাখিছিল ? কাৰ ক'ত শৰণ আছিল ? দুৰ্গম গভীৰ পানী আছিল নে ?' তেতিয়া মৃত্যুও নাছিল, অমৰত্বও নাছিল, ৰাতি আৰু দিনৰ প্ৰভেদো নাছিল। কেৱল একজনে বায়ুৰ সহায় নোলোৱাকৈয়ে আত্মাক অৱলম্বন কৰি নিশ্বাস-প্ৰশ্বাসলৈ জীয়াই আছিল। তেওঁৰ বাহিৰে আন কোনো বস্তু নাছিল। পোনতে অন্ধকাৰেৰে অন্ধকাৰ আবৃত আছিল। সকলো চিহ্নহীন আৰু জলময় আছিল। অবিদ্যামান বস্তুৰে সেই সৰ্বব্যাপী আচ্ছন্ন আছিল। তপো বলত এক বস্তুৰ জন্ম হ'ল।'
—এনেদৰে সৃষ্টিৰ গূঢ়াৰ্থ নাসদীয় সূক্তত কবলৈ গৈ শেষত কবিজনে কৈছে যে সৃষ্টি ৰহস্যৰ কথা কোনে জানে ? তাক কোনোবাই জানিবও পাৰে, নাজানিবও পাৰে।

অন্যান্য সূক্তত ইয়াৰ ইতিবাচক উত্তৰ পোৱা যায়। পুৰুষ সূক্ত, হিৰণ্যগৰ্ভ সূক্ত আদিত এক বিৱৰ্তনবাদৰ তত্ত্ব নিহিত আছে।

সামবেদ

চাৰিবেদ বা ত্ৰৈবিদ্যাৰ ভিতৰত সামবেদে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। ইয়াৰ মহত্ব আৰু গুৰুত্ব একেষাৰ কথাৰেই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক শ্ৰীমদ্‌ভগৱদ্ গীতাত (১০।২২) কৈছেঃ 'বেদানাং সামবেদোহস্মি দেৱানামস্মি বাসৱঃ'। প্ৰাচীন পৰম্পৰা মতে 'সামন্' শব্দটো ('ঋক'ৰ কাব্যিক ৰূপ) 'সা' আৰু (সাংগীতিক ৰূপ) 'অম'ৰ সম্মিলনেৰে গঠিত হৈছে। 'সা' অংশই স্ত্ৰীজনোচিত আৰু 'অম'ই পুৰুষোচিত বৃত্তিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ইয়াৰ প্ৰতিধ্বনি বৈদিক গ্ৰন্থত শুনা যায়। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত (১২।১২) ঋক্ আৰু সামন্ আদিতে ক্ৰমে 'সা' আৰু 'অম'ৰ ৰূপত আছিল বুলি কোৱা হৈছে। অথৰ্ববেদৰ বিবাহ সূক্তত দৰাই কইনাক কোৱা শুনা যায়ঃ 'মই (পুৰুষ) অম, তুমি (নাৰী) সা, সামন্ মই, ঋক্ তুমি, মই দ্যৌ, তুমি পৃথিৱী।' (অমোহহমস্মি সা ত্বং সামাহমস্ম্যৃক্ ত্বং দ্যৌৰহং পৃথিৱী ত্বম্। তাৱিহি সংভৱাৱ প্ৰজামা জনয়াৱহৈ।। অ. ১।১৪।৭১)।

নিৰুক্তত (৭।১২।৪) "সামন্' শব্দৰ নিৰুক্তি দিবলৈ যাস্কই কৈছেঃ 'সাম সম্মিতমৃচা। অস্যতের্বা। ঋচা সমংমেন ইতি নৈদানাঃ।" এইদৰে ইয়াৰ তিনিপ্ৰকাৰ ব্যুৎপত্তি সম্ভৱপৰঃ (১) ঋকেৰে যাৰ জোখ বা পৰিমাণ লোৱা হয় সেয়া (২) অথবা ই দলিওৱা বা ক্ষেপনাৰ্থক 'অস্' ধাতুৰপৰা উৎপন্ন, (৩) নাশ কৰা বা ধ্বংসাৰ্থক 'সো' ধাতুৰপৰা উৎপন্ন, কাৰণ, ই সংহিতা, পদ আৰু সামন্ ইবোৰৰ অন্তিমটো বুলি নিৰ্দিষ্ট। অমৰকোষৰ স্বৰ্গবৰ্গতো (২৬৬) ভাষ্যকাৰে একেদৰে ব্যুপত্তিগত অৰ্থ নিৰ্দেশ কৰিছেঃ 'স্যতি পাপং ৰোসবন্মন্'—'যিয়ে পাপ দূৰ কৰে', ই মন্ প্ৰত্যয়ান্ত বুলি নিৰ্দিষ্ট। আকৌ 'সাম'ৰ অৰ্থ সুন্দৰ', 'সুখকৰ বচন' বুলিও কোৱা হৈছে। সংগীত বিদ্যাক সৰ্বাধিক সুখকৰ আৰু আনন্দদায়ক বিদ্যাৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়। 'সাম'ৰ অন্য অৰ্থ সংগীত,' 'গীত' বা 'গান'। উদ্‌গাতা নামে ঋত্বিকে সামবেদৰ সঙ্গীতময় বাণীৰে দেৱতাক প্ৰসন্ন কৰে। এইটো জগতৰ পুৰণি ৰীতি যে সঙ্গীতময় বাণী সদায় দেৱাৰ্চনৰ মাধ্যম বা অঙ্গৰূপে বৰ্তিছে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ স্তোত্ৰসমূহ, মধ্যযুগীয় মহাপুৰুষ—সকলৰ অভঙ্গ, ভজন, বৰগীত আদিৰ মাজতো একেটা প্ৰেৰণা বৰ্ত্তমান।

সামবেদৰ শাখা ঃ মহাভাৰতত সামবেদৰ এহেজাৰ শাখা আছিল বুলি কৈছে (সহস্ৰশাখং যৎসাম যে বৈ বেদবিদো জনাঃ)। কালক্ৰমত সিবোৰৰ বহুতো নষ্ট প্ৰাপ্ত হ'ল। সত্যব্ৰত সামশ্ৰমীয়ে তেৰটা শাখাৰ নাম দিলেও সম্প্ৰতি মাত্ৰ তিনিটা শাখাৰ অস্তিত্বহে জনা যায় বুলি বিণ্টাৰনিৎস প্ৰভৃতিয়ে কয়। সেই শাখা কেইটা হৈছে—কৌথুম, ৰাণায়নীয় আৰু জৈমিনীয়। ইয়াৰে কৌথুম শাখা বঙ্গ আৰু গুজৰাটত, ৰাণায়নীয় শাখা মহাৰাষ্ট্ৰত আৰু জৈমিনীয় শাখা কৰ্ণাটক আৰু কেৰেলাত বৰ্ত্তি আছে বুলি জনা যায়।

কৌথুমশাখানুযায়ী সামবেদৰ বিবৰণ ঃ এই শাখাত মুঠতে ১৮১০ টা মন্ত্ৰ আছে। তাৰপৰা পুনৰুক্তিবোৰ বাদ দিলে ১৫৪৯ মন্ত্ৰহে থাকে। এই মন্ত্ৰসমূহৰ ৭৫ টা মন্ত্ৰৰ বাহিৰে আন সকলো মন্ত্ৰ ঋগ্বেদৰপৰা উদ্ধৃত হৈছে। ঋগ্বেদৰ অষ্টম আৰু নৱম মণ্ডলৰপৰা এই

মন্ত্রবোৰ সংগ্রহ কৰা হৈছে। এই মন্ত্রসমূহৰ সৰহখিনি গায়ত্ৰী ছন্দত আৰু প্ৰগাথ ছন্দত (গায়ত্ৰী + জগতী) গ্ৰথিত। এই মন্ত্ৰসমূহ দুটা আৰ্চিকত (ঋক্‌সংকলন) বিভক্ত ঃ পূৰ্বাচিক আৰু উত্তৰাৰ্চিক। ঋগ্বেদৰ ভালেমান ঋকৰ পৰিবৰ্তন ঘটোৱা দেখা যায়। সঙ্গীতৰ উপযোগী কৰিবলৈকেই মন্ত্ৰবোৰৰ মাত্ৰিক বা অন্য পৰিবৰ্তন হৈছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

পূৰ্বাৰ্চিকত মুঠতে ৫৮৫ টা একক ঋক্ সংকলিত হৈছে, তাৰে ৪৫ টা ঋগ্বেদত পাবলৈ নাইকিয়া। মন্ত্ৰবোৰ ছটা প্ৰপাঠকত সংগৃহীত হৈছে। একোটা প্ৰপাঠকত দহটাকৈ দশতি আছে[1], আৰু একোটা দশতিত গড়ে দহটাকৈ ঋক্ থাকে।[2] মন্ত্ৰসমূহ আকৌ উপাস্য দেৱতা অনুসৰি সংগৃহীত হৈছে। প্ৰথম বাৰটা দশতিত অগ্নিৰ স্তুতি কৰা হৈছে। পিছৰ ছটা দশতিত বিভিন্ন দেৱতাৰ স্তুতি পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী ত্ৰিশটা দশতিত অকল ইন্দ্ৰ দেৱতাৰ স্তুতিগীত সংগৃহীত হৈছে। শেষ এঘাৰটা দশতিত সোমস্তুতি পোৱা [illegible]। এই আৰ্চিকত থকা মন্ত্ৰবোৰ সামগানযুক্ত আৰু সিবোৰ বিভিন্ন সুৰত গোৱা হয়। মন্ত্ৰবোৰ গায়ত্ৰী, ত্ৰিষ্টুপ, অনুষ্টুপ, জগতী আৰু প্ৰগাথ ছন্দোবদ্ধ। মন্ত্ৰটো ঋক হলেও তাৰ আবৃত্তিশৈলী সামগান। সেয়ে ঋকক সামৰ মূল বা যোনি বোলা হয় ঃ 'ঋক্ সাম্নাং যৌনিঃ'।

উত্তৰাৰ্চিকত চাৰিশমান সামন্ আছে। ইয়াত মুঠতে ১২২৫ টা মন্ত্ৰ সংগৃহীত হৈছে। তাৰে ৩১ টা মন্ত্ৰ ঋক সংহিতাত পোৱা নাযায়। ই নটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত। প্ৰপাঠক একোটাত দুটাকৈ বা তিনিটাকৈ উপভাগ থাকে (অৰ্ধ বুলি কয়)। সাধাৰণতে প্ৰতিটো সামত তিনিটাকৈ ঋক্ আছে। উত্তৰাৰ্চিকৰ সামগানসমূহ প্ৰধান সোমগানসমূহত গোৱা হয়। সেইবাবে যজ্ঞৰ পৰম্পৰা অনুসৰি এই আৰ্চিকৰ মন্ত্ৰসমূহ সজোৱা দেখা যায়। যেনে ঃ দশৰাত্ৰ, সংবৎসৰ, একাহ, অহীন, সত্ৰ, প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু ক্ষুদ্ৰ। যদিও পূৰ্ব আৰু উত্তৰ আৰ্চিক দুটাৰ মন্ত্ৰবোৰ লিপিবদ্ধ হৈছে,তথাপি এই সংহিতাৰ প্ৰাণস্বৰূপ গানবোৰ পৰম্পৰাক্ৰমে মুখ বাগৰিয়েই চলি আছে। কণ্ঠ আৰু যন্ত্ৰ উভয় প্ৰকাৰ সঙ্গীতৰ মাধ্যমতে সামগান গোৱা হৈছিল বুলি ভাবিবলৈ পাৰি।

লিপিবদ্ধ আৰ্চিকতকৈ সামবেদীসকলে ছন্দ-মাত্ৰাদিৰ সক্ষ্মাতিসূক্ষ্মতালৈ যিদৰে গুৰুত্ব দিয়ে সিদৰে সামপাঠৰ অৰ্থলৈ কমেই ভ্ৰূক্ষেপ কৰে বুলিব পাৰি। তেওঁলোকে সিবোৰৰ সুৰৰ ওপৰত অধিক নজৰ ৰাখে। সামগানৰ সুৰ শিকোৱাটোৱেই তেওঁলোকৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সেইবাবে সামগায়ক উদ্‌গাতা হ'বলৈ হ'লে পোনতে সামবোৰ শিকিব লাগে। তাকে কৰোঁতে পূৰ্ব আৰ্চিকৰ সহায় লোৱা হয়। যিহেতু এটা সামৰ সুৰ পূৰ্বাৰ্চিকত সংগৃহীত কোনো ঋক বা ঋকত্ৰয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে সেয়ে ঋকক সামৰ যোনি বা মূল বোলা হৈছে। সচৰাচৰ কেইটামান ঋক নিৰ্দিষ্ট সামৰ যোনি বুলি বিবেচিত হয়। ঋক্‌বোৰ আকৌ

১। কেৱল মাথোন ষষ্ঠ প্ৰপাঠকত নটা দশতি আছে।

২। দশতিবোৰৰ সকলোটিতে ১০ টা মন্ত্ৰ নাই। কবৰাত দহৰ অধিক, কবৰাত ১০ তকৈ কম মন্ত্ৰ আছে।

বিভিন্ন সামগানত ব্যৱহাৰ কৰিববৈলৈ পাৰি আৰু সেইবাবে পূৰ্বাৰ্চিকৰ ৫৮৫ টা ঋকক দুগুণ সামগীতত গাব পাৰি। এনেদৰে নিৰ্দিষ্ট অনেকবোৰ সাম বিভিন্ন নামেৰে জনা যায় আৰু সিবোৰ একোজন বিশেষ ঋষিৰ নামেৰে জড়িত। অৰ্থাৎ সামবোৰৰ দ্ৰষ্টা ঋষিৰ নাম পৰম্পৰাগতভাৱে পোৱা যায়। সামবেদীয় ব্ৰাহ্মণত (ঋগ্বেদীয় ব্ৰাহ্মণতো) সামবোৰৰ কাৰ্যকৰী গুণাগুণ আৰু সিবোৰ দৃষ্ট হোৱাৰ গুৰিত থকা 'পুৰাকল্প' পঢ়িবলে পোৱা যায়। সিবোৰৰ ভিতৰত দুটা উৎকৃষ্ট সাম হৈছে 'বৃহৎ'' আৰু 'ৰথন্তৰ', দুয়োটিৰে দ্ৰষ্টা ঋষিক্ৰমে ভৰদ্বাজ বাৰ্হস্পত্য আৰু বসিষ্ঠ মৈত্ৰাৱাৰুণি। তাতে আকৌ বৃহৎসামৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰি ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই গীতাত কৈছে ঃ

'বৃহৎসাম তথা সাম্নাং গায়ত্ৰী ছন্দসামহম্।'[১]

উদ্‌গাতা হ'ব খোজাজনে সামবোৰ কণ্ঠস্থ কৰি সমস্ত সংহিতা—ঋচবোৰৰ ক্ৰম অনুসৰি শিকিব লাগে। পূৰ্বাৰ্চিকৰ সামগান জনাৰ বাবে উত্তৰাৰ্চিকৰ স্তোত্ৰবোৰো যথাযথভাৱে শিকিব লাগে।

সংহিতাৰ দুয়োটা আৰ্চিকতে মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত পাঠ লিপিবদ্ধৰূপও গালেও ইয়াৰ সৈতে আকৌ কেতবোৰ 'গান' বা গীতৰ পুথিও মুখে মুখে প্ৰচলিত আছিল। তাত গানবোৰ গোৱাৰ সময়ত হোৱা পৰিবৰ্তন 'স্তোভ' সন্নিবিষ্ট আছিল। ঋকবোৰ সামগানলৈ পৰিবৰ্তিত হওঁতে অক্ষৰৰ বৃদ্ধি, পুনৰুক্তি শব্দভঙ্গ, 'হোয়ি', 'হুৱ' হোই আদি অৰ্থহীন ধ্বনিৰ আন্তঃসংযোগ কৰিবলগীয়া হয়। এনেদৰে পদৰ পদস্তোভ, বাক্যস্তোভ আদি সাধিত হয়।

গানসমূহ ঃ সামগানৰ পৰম্পৰাত চাৰিখন 'গান' গ্ৰন্থ হাত বাগৰি আহিছে। তাৰে এখন হৈছে **গ্ৰামগেয় গান**। এইবোৰ গাৱঁত গাব পৰা গান। এয়া পূৰ্বাৰ্চিকৰ লগৰীয়া। ইয়াত সোতৰটা প্ৰপাঠক আছে। ইয়াৰ সামবোৰ পূৰ্বাৰ্চিক অনুযায়ী সজ্জিত।

দ্বিতীয় গান গ্ৰন্থ 'আৰণ্যগান' বা 'আৰণ্যগেয়গান'। ইও পূৰ্বাৰ্চিকৰ সহযোগী পুথি। ইয়াৰ গানবোৰ সাধাৰণ লোকৰ শ্ৰৱণীয় নহয়; ইবোৰ গান তেওঁলোকৰ বাবে বিপদজ্জনক আৰু ৰহস্যময়। সেয়ে ইবোৰ মৰুভূমি বা অৰণ্যতহে গোৱা নিয়ম। ইয়াত ছটা প্ৰাপাঠক আছে।

তেনেদৰে **উহ আৰু উহ্যগান** নামে দুখনপুথি উত্তৰাৰ্চিকৰ সহযোগীৰূপে পোৱা হয়। ইয়াৰে আকৌ উহগানৰ গামগেয়ৰে, আৰু উহ্যগানৰ আৰণ্যগেয়ৰে সম্পৰ্ক আছে। কাৰণ উহগানত গ্ৰামগেয়গানৰ ক্ৰম আৰু উহ্যগান আৰণ্যগেয় গানৰ ক্ৰম নিৰ্দিষ্ট আছে। উহ আৰু উহ্যগানত ক্ৰমে তেইশ আৰু ছটা প্ৰপাঠক আছে।

ৰাণায়নীয় শাখা ঃ এই শখাৰ প্ৰচলন মহাৰাষ্ট্ৰত কেনেভাবে আছে জনা নাযায়। কিন্তু কৌথুম সংহিতাৰে ৰাণায়ণীয় সংহিতাৰ বিশেষ অমিল নাই।[১]

১। গীতা ১০।৩৫

১। Caland . Introduction, Pancavimsa Brahmana, Calcutta, 1931, p viii , Gonda Vedic Literature, P 318

জৈমিনীয় শাখা : তালবকাৰ বা জৈমিনীয় সংহিতা আবিষ্কাৰ কৰে বার্ণলে, তামিলনাদু আৰু কেৰেলাত। কৌথুমেৰে ইয়াৰ পাঠৰ অমিল আছে। পূর্বাচিকৰ তুলনাত উত্তৰাৰ্চিকৰ অমিল সৰহ। বিশেষতঃ ঋক সজোৱা ক্রমত অমিল আছে। জৈমিনীয় উত্তৰাৰ্চিকত ১৮৪ টা ঋক কম আছে। কৌথুম সংহিতাৰ গ্রামগেয়গান আৰু আৰণ্যগেয়গানত পোৱা ২৭২২ বিষয়ৰ সলনি জৈমিনীয় গ্রামগেয় গানত আৰু আৰণ্যগেযগানত মুঠত ৩৬৮১ টা বিষয় আছে। পূর্বতে অনুপলব্ধ উহ আৰু উহ্য গান দুখন পিছত কেৰেলাৰ নাম্বুদিৰিপদ ব্রাহ্মণসকলৰপৰা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এই শাখা সম্বন্ধে ইয়াতকৈ অধিক জনা নাযায়।

জৈমিনীয় গ্রামগেয় আৰু আৰণ্যগেয- গানত ৩৬৮১ বিষয় অবাছে। পূর্বতে অনুপলব্ধ উহ আৰু গান দুখন পিছত নাম্বুদিৰি ব্রাহ্মণসকলৰপৰা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এই শাখা সম্বন্ধে ইয়াতকৈ অধিক কথা জনা নাযায়।

সামৰভাগ বা অংশ : সামন্ সম্বন্ধে আৰু কিছু জ্ঞাত তথ্যৰ সমাৱেশ হ'লে দোষ নহ'ব চাগে। সামৰ পাঁচটা ভাগ : (ক) হিঙ্কাৰ, (খ) প্রস্তাব, (গ) উদ্গীথ, (ঘ) প্রতিহাৰ আৰু (ঙ) নিধন। (ক) 'হুম্' অক্ষৰ গাই প্রস্তোতাই স্তুতি আৰম্ভ কৰাকেই প্রস্তাব বোলে। (খ) উদ্গাতাই 'ওম্' বুলি গোৱা অংশক উদ্গীথ বোলে। (গ) প্রতিহর্তাই 'হুম' বুলি গীতত ভাগলোৱা অংশ প্রতিহাৰ। ইয়াৰ দুটা ভাগ থাকে : তাৰে (ঘ) উপদ্রব অংশটো হ'ল উদ্গাতাই গোৱা উদ্গীথাংশৰ শেষ অক্ষৰ দুটালৈ। (ঙ) ওম্ বুলি তিনিওজন ঋত্বিকে গোৱা অংশকে নিধন বোলে। ঋগ্বেদৰ ৬।১৬।১০ মন্ত্র বা সামবেদৰ প্রতীক মন্ত্রটোৰে ইয়াৰ উদাহৰণ এনেদৰে দিব পাৰি। মন্ত্রটো :

অগ্ন আ যাঁহি বীতয়ে
গৃণানো হব্য দাতয়ে।
নিহোতা সৎসি বর্হিষি।।

সামগানত ইয়াৰ সুৰ হ'ব এনে :

হুম্ ও অগ্ন ই (প্রস্তাব)
ওম্ আ য়াহি বীতয়ে গৃণানো হব্যদাতয়ে (উদ্গীথ)
নিহোতা সৎসি বর্হিষি ওম্ (প্রতিহাৰ)

শেষাংশক আকৌ ভাগ কৰিলে এনে হ'ব :

নিহোতা সৎসি ব (উপদ্রব)
র্হিষি ওম্ (নিধন)।

যজুর্বেদ সংহিতা

ঋগ্বেদ আৰু সামবেদৰ লগতে যজুর্বেদক সামৰি লৈ 'ত্রয়ী', 'বেদত্রয়' বা 'ত্রৈবিদ্যা' সংগঠিত হৈছে। জৈমিনীয়ে ঋক্ আৰু সামৰ লক্ষণ দি উঠি অৱশিষ্ট মন্ত্রভাগক 'যজুস্'

১। গোণ্ডা— Vedic Literature, p 320

বুলি কৈছে ঃ 'শেষে যজুঃ শব্দঃ'। ঋঙ্‌মন্ত্ৰবোৰ ছন্দোবদ্ধ, সামবোৰ ছন্দোবদ্ধ আৰু গানময়। 'যজুস্' মন্ত্ৰবোৰ ঘাইকৈ গদ্যময় যদিও ঋঙ্‌মন্ত্ৰাদিৰ মিশ্ৰণ সততে চকুত পৰে। ভাৰতীয় গদ্যসাহিত্যৰ প্ৰথম প্ৰতিভুৰূপে যজুস্ মন্ত্ৰবোৰৰ স্বকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। এয়া ব্ৰাহ্মণৰ গদ্যৰ পুৰোগ বুলি ক'লেও হয়। সেয়ে 'অনিয়তাক্ষৰাৱসানো যজুঃ', 'গদ্যাত্মকো যজুঃ' আদি যজুৰ্লক্ষণ বুলি কোৱা হৈছে।

যজুস্ শব্দৰ অৰ্থ পূজা আৰু যজ্ঞকৰ্ম। যাগ-যজ্ঞত ঋঙ্‌মন্ত্ৰেৰে দেৱতাক আহ্বান কৰা হয় আৰু আবাহিতা দেৱতাৰ সন্তুষ্টিবিধানৰ কাৰণে সামমন্ত্ৰ বা গানসমূহ বিবিধৰূপে গোৱা হয়। যজুৰ্মন্ত্ৰৰ সহায়ত অধ্বৰ্যুয়ে আবাহিত দেৱতাক উদ্দেশ্য কৰি আহুতি আদি অগ্নিত অৰ্পণ কৰে। কিটো যজ্ঞত কোন কোন দেৱতাৰ মন্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তাৰ বিধি যজুৰ্বেদত পোৱা যায়। যিহেতু অধ্বৰ্যু নামে ঋত্বিকে যজুৰ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰৰ যাজ্ঞিক ব্যৱহাৰ কৰে সেইবাবে এইবেদক 'আধ্বৰ্যৱ' বা 'অধ্বৰ্যুবেদ বুলিও কোৱা হয়।

যজুৰ্বেদৰ দুটাভাগ ঃ কৃষ্ণ আৰু শুক্ল অনুসাৰে যজুৰ্বেদৰ ভাগ দুটা। কৃষ্ণ যজুৰ্বেদক শুক্ল যজুৰ্বেদতকৈ প্ৰাচীন বুলি জনা যায়। এই বেদৰ এই দুই ভাগ কেনেকৈ হ'ল তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বায়ু আৰু বিষ্ণু পুৰাণত এক উপাখ্যান কথিত হৈছে। উপাখ্যানটিৰ সাৰাংশ এনেকুৱা ঃ বেদৰ প্ৰচাৰ, প্ৰসাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ উদ্দেশ্য লৈ বেদব্যাসে যেতিয়া বেদবিভাজন কৰিলে তেতিয়া বৈশম্পায়নৰ ওপৰতে যজুৰ্বেদৰ সুৰক্ষাদিৰ দায়িত্ব পৰিল। তেওঁ সম্যকভাৱে যজুৰ্বেদ আয়ত্ত কৰি তাৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰত মন দিলে। যাজ্ঞবল্ক্য প্ৰভৃতি যিসকল শিষ্যই তেওঁৰ ওচৰত বিদ্যা গ্ৰহণ কৰিছিল, কালক্ৰমত তেওঁলোকে যজুৰ্বেদ আযত্ত কৰিলে। এবাৰ ঋষি বৈশম্পায়নে মেৰু পৰ্বতত অনুষ্ঠিত ঋষি সভাত কোনো কাৰণত উপস্থিত থাকিবলৈ নোৱাৰাত ব্ৰহ্মহত্যাজনিত পাপ হোৱাৰ ভযত তেওঁ কোনশিষ্যই ওপস্যা কৰি তেওঁক সেই সাম্ভাব্য পাপৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাৰিব সুধিলে। তেতিয়া সকলোটি ছাত্ৰই একে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলেও যাজ্ঞবল্ক্যই নদি তেবেঁহে অকলে গুৰুক প্ৰত্যাবায়ৰপৰা বচাবলৈ সক্ষম, আনসকল হীনবীৰ্য আৰু অক্ষম বুলি ক'লে। তাতে গুৰু বৈশম্পায়নে খং খালে আৰু যাজ্ঞবল্ক্যক দম্ভকৰা বুলি যজুৰ্বেদৰ জ্ঞানৰপৰা বঞ্চিত কৰিলে। গুৰুৰ আজ্ঞামতে তেওঁ অধীত বেদ বতিয়াই উলিয়াই দিবলগীয়া হ'ল আৰু আনসকল শিষ্যই সেই উদ্‌গীৰ্ণবেদ তিত্তিৰি চৰাই হৈ গ্ৰহণ কৰিলে। আনে বতিয়াই দিয়া বস্তু অশুচি সেয়ে এনেদৰে 'তিত্তিৰ' হৈ গৃহীত বেদক 'কৃষ্ণ' বুলি কোৱা হ'ল, আৰু তিত্তিৰি হৈ গ্ৰহণ কৰা বাবে তাৰ সংহিতা ভাগক তৈত্তিৰীয়-সংহিতা আখ্যা দিয়া হ'ল।

শুক্লযজুৰ্বেদৰ উৎপত্তি ঃ- বেদবিদ্যাৰপৰা বঞ্চিত হৈ যাজ্ঞবল্ক্য বিমৰিষ হ'ল। তেওঁ পুনশ্চ তেনে এক বিদ্যাৰ অধিকাৰী হ'বলৈ চিন্তাকুল হৈ থাকোঁতে তেওঁৰ মনত খেলালে যে 'এই স্বপ্ৰভাযুক্ত প্ৰকাশমান সূৰ্য্য পুৱাবেলা ঋগ্বেদেৰে বিভূষিত হৈ আক শাত উদিত হয়, দুপৰীয়াবেলা যজুৰ্বেদৰ মাজত অধিষ্ঠান কৰে আৰু সন্ধ্যাবেলা সামবেদেৰে পূজিত হয়;'

দেৱ ৱেদশূন্য কদাপি নহয়।

ঋগ্ ভি: পূৰ্বাহ্নে দিৱি দেৱ ঈয়তে যুজুৰ্বেদে তিষ্ঠিতি মধ্যে অহ্নঃ।
সামৱেদনাস্তসময় মহীয়তে ৱেদৈৰশূন্যাস্ত্ৰিভিৰৈতি দেৱঃ।।

এনেদৰে চিন্তাকৰি তেওঁ সূৰ্য্যৰ ওচৰত ৱেদশিক্ষা লাভ কৰিবলৈ সঙ্ক সংকল্প ল'লে। তেওঁ সূৰ্য্যৰ স্তৱ কৰিবলৈ ধৰিলে ঃ

'নমঃ সৱিত্ৰে দ্বাৰায় বিমুক্তেঃ সিততেজসে।
ঋগ্ যজুঃসামভূতায় ত্ৰীধামৱতে নমঃ।।
নমোহগ্নীষোমভূতায় জগতঃ কাৰণাত্মনে।
ভাস্কৰায় পৰং তেজঃ সৌষুম্নমুৰু বিভ্ৰতে।।
ইত্যাদি। বি. পু ৩।৫।১৫-১৬

যাজ্ঞবল্ক্যৰ স্তুতিত প্ৰসন্ন হৈ ছদ্মবেশে আহি সূৰ্যদেৱে যাজ্ঞবল্ক্যক ৱেদ অধ্যাপনা কৰিলে। যাজ্ঞবল্ক্যই এনেদৰে সূৰ্যৰপৰা লাভ কৰা সংহিতাক শুক্লযজুৰ্বেদ বা বাজসনেয়ী সংহিতা বুলি কোৱা হয়। (নি ২।৭ দ্ৰ)। নিঘণ্টুত 'সনি' শব্দ কোন পৰ্য্যায়ত তাক নিৰ্দেশ নকৰিলেও, ই ধনৰ পৰ্যায়বাচক যে তাত সন্দেহ নাই। 'বাজ' মানে সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি অথবা 'অন্ন', 'সনি' মানে ধন-সম্পদ, গতিকে সূৰ্য্যৰ শুভ্ৰ কিৰণৰপৰা শ্ৰেষ্ঠ ধন সম্পদৰূপে যি ৱেদ প্ৰকাশ পাইছিল সেইবেদৰ নাম বাজসনেয়ী সংহিতা বা শুক্ল যজুৰ্বেদ। অথবা, অন্নধন যাৰ আছে তেওঁ বাজসনি। যাজ্ঞবল্ক্যৰ প্ৰচুৰ অন্নধন থকা হেতুকে তেওঁৰ 'বাজসনি' নাম হৈছিল। সেই কাৰণে তেওঁৰদ্বাৰা লব্ধ বা দৃষ্ট যুজুৰ্বেদৰ নাম 'বাজসনেয়ী সংহিতা হ'ল।'[১] ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণত ঘোঁৰাৰ ৰূপ ধৰি মাৰ্তণ্ডৰপৰা যজ্ঞবল্ক্যই পোৱা সংহিতাক বাজসনেয়ী সংহিতা[২] বুলি কোৱা হৈছে।

কৃষ্ণত্ব আৰু শুক্লত্বৰ অন্য ব্যাখ্যা ঃ-তৈত্তিৰীয় আদি কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ মন্ত্ৰভাগলৈ চকু দিলে দেখা যাব যে তাত মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ সংমিশ্ৰণ চকুত পৰে। কৃষ্ণ শব্দৰ অন্য এক অৰ্থ মিশ্ৰ। মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ মিশ্ৰণ হোৱা বাবেই তৈত্তিৰীয় আদি সংহিতাক কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ বোলা হয়। আনহাতে বাজসনেয়ী সংহিতাত কেৱল মন্ত্ৰহে সংকলিত হৈছে, ব্ৰাহ্মণৰ মিশ্ৰণ ঘটা নাই; সেয়ে ই শুক্ল (বা অবিমিশ্ৰ) নাম পাইছে। শুক্ল মানে শুদ্ধও। গতিকে বিশুদ্ধ যজুৰ্মন্ত্ৰৰ সংকলনক শুক্ল যজুৰ্বেদ বোলে।

যজুৰ্বেদৰ শাখা ঃ-শৌনকে চৰণব্যূহত কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ৮৬ ভেদ বুলি কৈছে। সম্প্ৰতি সিবোৰৰ মাজৰপৰা কঠ, কঠ-কপিষ্ঠল, মৈত্ৰায়ণীয় আৰু তৈত্তিৰীয় সংহিতাহে পোৱা যায়। আনহাতে শুক্ল-যজুৰ্বেদৰ পোন্ধৰটা শাখাৰ ভিতৰত অকল কাণ্ব আৰু মাধ্যন্দিন

১। যোগীৰাজ বসু, ৱেদৰ পৰিচয়, পৃ.৪৩।
২। ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণ ঃ অশ্বৰূপায় মাৰ্তণ্ডো যাজ্ঞবল্ক্যায় ধীমতে।
যজূংষ্যধীয়তে তানি ব্ৰাহ্মণ যেন কৈনচিৎ।।
অশ্বিৰূপায় দত্তানি ততস্তে বাজিনোহভবৎ।। ২।৩৫।২৬

শাখা দুটাহে বৰ্তি আছে।

এসময়ত পঞ্জাব আৰু কাশ্মীৰত কঠ আৰু কপিষ্ঠলৰ প্ৰচলন আছিল যদিও সম্প্ৰতি তাত কঠৰহে প্ৰচলন আছে। মৈত্ৰায়ণী শাখা মহাৰাষ্ট্ৰত প্ৰচলিত আছিল। তৈত্তিৰীয় শাখাৰ বহুল প্ৰচলন দাক্ষিণাত্যত বৰ্ত্তমান। শুক্ল যজুৰ্বেদৰ মাধ্যন্দিন শাখাৰ প্ৰচলন অঙ্গ-বঙ্গ, কাণ্যকুব্জ আৰু গুজৰাটত আছিল। অসমত কান্ব শাখাৰ প্ৰচালন অধিক দেখা যায়।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ : কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ তৈত্তিৰীয় শাখাৰ প্ৰসিদ্ধি সবাতোকৈ বেছি। এই সংহিতাৰসৈতে ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ, চাৰি প্ৰকাৰৰ সূত্ৰ, শিক্ষাদি বেদাঙ্গ অটুট আছে। শৌনকৰ চৰণব্যূহত তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ বিভাজন, মন্ত্ৰৰ সংখ্যা, অক্ষৰ পৰিমাণ আদিৰ যথাৰ্থ হিচাপ পোৱা যায়। তৈ সংহিতা ৭ কাণ্ডত বিভক্ত : প্ৰতিকাণ্ড প্ৰপাঠকত বিভক্ত, প্ৰতি প্ৰাপাঠক অনুবাকত, অনুবাক কণ্ডিকাত বিভক্ত। গতিকে ৭ কাণ্ডত মুঠতে ৪৪ প্ৰপাঠক, ৬৪৪ অনুবাক, আৰু ২১৮৪ কণ্ডিকা আছে। মন্ত্ৰৰ সংখ্যা ১৯০০।

তৈত্তিৰীয় সংহিতাত গুৰিৰেপৰা ইষ্টিযাগৰ প্ৰকৃতি স্বৰূপ দৰ্শপৌৰ্ণমাসৰ বৰ্ণনা আছে। দৰ্শৰ অৰ্থ অমাৱস্যা আৰু পূৰ্ণমাসৰ অৰ্থ পূৰ্ণিমা। কোৱা হৈছে 'দৰ্শঃ সূৰ্যেন্দুসঙ্গমঃ'---সূৰ্য চন্দ্ৰৰ সংযোগেই দৰ্শ বা অমাৱস্যা। এনে দিনত অনুষ্ঠিত ইষ্টিয়েই দৰ্শেষ্টি। পূৰ্ণিমাত অনুষ্ঠিত ইষ্টি পৌৰ্ণমাসেষ্টি। এনে ইষ্টিত আধ্বৰ্যৱ, যাজমান আৰু হৌত্ৰ-এই তিনিবিধ মন্ত্ৰ ব্যৱহৃত হয়। এই সংহিতাৰ আদিতে থকা 'ইষে ত্বা........'প্ৰভৃতি আধ্বৰ্যৱ মন্ত্ৰ, 'সং ত্বা সিঞ্চামি', আদি যাজমান মন্ত্ৰ আৰু 'সত্যং প্ৰপদ্যে' আদি হৌত্ৰ মন্ত্ৰ।

'কাণ্ডানুক্ৰমণিকা' মতে এই সংহিতাত পৃঠক পৃঠক কৰ্ম সম্বন্ধীয় ৪৪ কাণ্ড (প্ৰকৃততে প্ৰপাঠক?) ৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে নটা প্ৰজাপতি কাণ্ড, নটা সোম কাণ্ড, সাতটা অগ্নিকাণ্ড, ষোলটা বিশ্বেদেৱ কাণ্ড আছে। তাৰে লগতে 'শং নো মিত্ৰ শং বৰুণঃ' ইত্যাদিৰে ঋষিকাণ্ড, 'অস্তস্য পাৰে' ইত্যাদিৰে যাজ্ঞিকী উপনিষদ বা যাজ্ঞিকী কাণ্ড, শেষত "ওঁ সহনাববতু সহ নৌ ভুনক্তু' ইত্যাদিৰে বাৰুণী উপনিষদ বা বাৰুণী কাণ্ড পোৱা যায়।

মৈত্ৰায়ণী সংহিতা---এই সংহিতাও গদ্য-পদ্যাত্মক। ই চাৰিকাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম বা আদিম কাণ্ডৰ এঘাৰটা প্ৰপাঠকত দৰ্শপৌৰ্ণ মাস, অধ্বৰ, আধান, পুনৰাধান, চাতুৰ্মাস্য আৰু বাজপেয় বৰ্ণিত হৈছে। দ্বিতীয় বা মধ্যম কাণ্ডৰ তেৰটা প্ৰপাঠকত কাম্যেষ্টি, ৰাজসূয় আৰু অগ্নিচিতিৰ বৰ্ণনা আছে। তৃতীয় বা উপৰি কাণ্ডৰ ষোলটা প্ৰপাঠকত আছে অগ্নিচিতি, অধ্বৰবিধি, সৌত্ৰামণি আৰু অশ্বমেধৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা। চতুৰ্থ বা খিলকাণ্ডৰ প্ৰপাঠকত ৰাজসূয় আদি যজ্ঞৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী সংগ্ৰহৰ কথা আছে। ইয়াৰ মুঠ মন্ত্ৰসংখ্যা ২১৪৪, তাৰে ৮১৯ ঋগ্বেদৰপৰা আহৃত

কাঠক সংহিতা : ই পাঁচ কাণ্ডাত্মক। ইবোৰ ক্ৰমে ইঠিমিকা, মধ্যমিকা, ওৰিমিকা, যাজ্যানুবাক্যা আৰু অশ্বমেধাদি অনুবাদ কাণ্ড নামে জনাজাত। কাণ্ডৰ অবান্তৰ ভাগক 'স্থানক' বোলা হৈছে। কাঠক-সংহিতাত ৪০ স্থানক, ১৩ অনুবচন, ৮৪৩ অনুবাদক, ৩০৯১ টা মন্ত্ৰ আৰু ১৮০০০ ব্ৰাহ্মণ আছে।

প্ৰথম কাণ্ডৰ ১৮ স্থানকত পুৰোডাশ, অধ্বৰ, পশুবন্ধ, বাজপেয়, ৰাজসূয়ৰ বৰ্ণনা আছে। ২য় কাণ্ডৰ ১২ স্থানকত সাবিত্ৰীস্পঞ্চচুড, স্বৰ্গ, দীক্ষিত, আয়ুষ্য আদিৰ আলোচনা আছে। ৩য় কাণ্ডৰ ১০ টা স্থানকত পুৰোডাশ ব্ৰাহ্মণ, যজমান, ব্ৰাহ্মণ, সত্ৰ, প্ৰায়শ্চিত্তি, চাতুৰ্মাস্য, সব আৰু সৌত্ৰামণীৰ বৰ্ণনা আছে। ৪ৰ্থ কাণ্ডতো একে বিষয়ে ব্যাপ্তি লাভ কৰিছে। ৫ম কাণ্ডত অনুবচন সংকলিত আছে। এই সংহিতাতো গদ্য-পদ্যৰ সংমিশ্ৰণ হৈছে।

কপিষ্ঠল-কঠ সংহিতা ঃ ঋগ্বেদৰ দৰে এই সংহিতা অষ্টক আৰু অধ্যায়ত বিভক্ত। সংহিতাখন সম্পূৰ্ণকৈ পোৱা হোৱা নাই। প্ৰথমাষ্টক সম্পূৰ্ণ, আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। ২য় আৰু ৩য় অষ্টকত প্ৰাপ্ত ৯-২৪ অধ্যায়লৈ অসম্পূৰ্ণ ৪ৰ্থ অষ্টকৰ ৩২ শ অধ্যায়টি এৰি অন্য সাতটা অধ্যায় পোৱা পোৱা গৈছে। ইয়াৰে ২৭শ অধ্যায়টো ৰুদ্ৰা[illegible]য় নামে জনাজাত। ৫ম কাণ্ডৰ ৩৩শ অধ্যায় এৰি অন্য সাত অধ্যায় উপলব্ধ হৈছে। ৬ষ্ঠ অষ্টকৰ ৪৩ শ অধ্যায় এৰি সাত অধ্যায় পোৱা গৈছে। ৪৮ শ অধ্যায়তে সমাপ্ত। প্ৰাপ্ত পাঠখিনিও নিখুঁত নহয়।

শুক্লযজুৰ্বেদ

যজুৰ্বেদৰ সম্প্ৰদায় দুটা— (১) ব্ৰহ্মসম্প্ৰায় আৰু (২) আদিত্য সম্প্ৰদায়। শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ মতে শুক্লযজুৰ্বেদক আদিত্য যজুস্ বুলিও কোৱা হয়। যাজ্ঞবল্ক্যই কিদৰে শুক্লযজুৰ্বেদ আদিত্যৰপৰা গ্ৰহণ কৰিছিল তাক আগতে কৈ অহা হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে কৃষ্ণযজুৰ্বেদক ব্ৰহ্ম সম্প্ৰদায় বুলি কোৱা হয়।

পূৰ্বতে যদিও শুক্লযজুৰ্বেদৰ পোন্ধৰটা শাখাৰ উল্লেখ কৰি অহা হৈছে, তাৰ মাজৰ মাত্ৰ দুটা শাখাৰ দুই সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক- উপনিষদ আদি পোৱা গৈছে। শুক্লযজুৰ্বেদক বাজসনেয়ী সংহিতা বোলে। তাৰ দুই শাখা হৈছে ঃ (১) মাধ্যন্দিন[1] আৰু (২) কাণ্ব[2]। বাজসনেয়ী সংহিতাত চল্লিশটা অধ্যায় আছে, তবে শেষৰ পোন্ধৰ অধ্যায়ক খিল বা অতিৰিক্ত পৰিশিষ্ট বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰে প্ৰতিটো অধ্যায় কেতবোৰ অনুবাকত বিভক্ত আৰু প্ৰত্যেকটো অনুবাক আকৌ কেতবিলাক কণ্ডিকাত বিভক্ত। গতিকে এই সংহিতাত সৰ্বমুঠ চল্লিশটা অধ্যায় আছে, তিনিশ তিনিটা (৩০৩) অনুবাক আছে আৰু এহেজাৰ ন শ পোন্ধৰটা (১৯১৫) কণ্ডিকা আছে। এই সংহিতাৰ বিষয়বস্তুৰ সাধাৰণ পৰিচয় এটা চমুকৈ তলত দিয়া হ'ল ঃ

আৰম্ভণিৰ দুই অধ্যায়ত দৰ্শ পূৰ্ণমাসেষ্টি যাগ আৰু ইয়াত ব্যৱহৃত মন্ত্ৰবোৰ পোৱা যায়। দ্বিতীয়টো অধ্যায়ত পিণ্ড-পিতৃযজ্ঞৰ বিষয়েও কোৱা হৈছে। দেৱকাৰ্য যাগাদিৰ আগতে

১। সংওৱেবাৰ, (বাৰ্লিন-লণ্ডন), পঞ্চীকাৰ, মোম্বে, ১৯১২ ; ১০২৯ , শৰ্কৰ্মমিশ্ৰ, বেনাৰস, (টীকাসহ), ১৯১২-১৫ ; সাতাৱলেকৰ, পাৰ্ডি, ১০৫৭ ; জগদীশ শাস্ত্ৰী (ওৱট-মহীধৰভাষা), দিল্লী, ১৯৭১ ; ১৯৭৮।

২। সংওৱেবাৰ, লণ্ডন, ১৮৫২ ; সাতাৱলেকৰ, ঔন্ধ, ১৯৪০।

পিতৃ-শ্ৰাদ্ধাদি বিহিত, আৰু পিণ্ড-পিতৃযজ্ঞ আদিৰ পূৰ্বৰূপ। তৃতীয় অধ্যায়ত অগ্ন্যাধানসহ অগ্নিহোত্ৰ আৰু চাতুৰ্মাস্য যাগৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় মন্ত্ৰবোৰ সন্নিবিষ্ট হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ পৰা অষ্টম অধ্যায়লৈকে পাঁচ অধ্যায় ব্যাপি সোমযাগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিষ্টোম বা জ্যোতিষ্টোম সোমযাগৰ বৰ্ণনা কথিত হৈছে। নৱম অধ্যায়ত আৰু দশম অধ্যায়ত বাজপেয় আৰু ৰাজসূয় যজ্ঞ ক্ৰমশঃ বৰ্ণিত হৈছে। দশম অধ্যায়ত সৌত্ৰামণীৰ তথ্যয়ো ঠাই পাইছে। ইযাৰ পৰবৰ্তী আঠ-অধ্যাযত (১১-১৮ অধ্যায়ত) 'অগ্নিচয়নবিধি' বিস্তাৰিতভাবে কোৱা হৈছে। হোমাগ্নিৰ বাবে বেদী নিৰ্মাণৰ প্ৰথা আৰু পদ্ধতি বিস্তৃত ভাৱে ইয়াত দিয়া হৈছে। বেদী ৰচনাৰ বাবে ১০৮০০ টুকুৰা বিশেষ জোখৰ ইটা লাগে। গাৰ্হপত্য অগ্নিৰপৰা কিদৰে উল্মুক (উকা) জ্বলাই যজ্ঞশালালৈ অনা হয় আৰু আহৱনীয় প্ৰভৃতি অগ্নি প্ৰজ্বালন কৰা হয় তাকো বিৱৰি কোৱা হৈছে।

ইয়াৰ মাজতে ষোড়শ অধ্যায়ত শতৰুদ্ৰীয় হোমৰ প্ৰসঙ্গও আছে। এই সম্বন্ধে- গোস্বাই[১] লিখিছে ঃ "Among these is the Satarudriya (XVI), a litany accompanying no less than 425 oblations and addressed to the hundred forms and powers of the god Rudra, an early instance of the well-known Indian enumerations of divine names the recital of which is considered most effective as a means of compelling a god to fulfill wishes and meritorious as a work of devotion and a method entering into spiritual contact with a deity."

অষ্টাদশ অধ্যায়টোত 'বসোৰ্ধাৰা' সম্বন্ধীয় মন্ত্ৰসমূহ একত্ৰিত কৰা হৈছে। ইয়াৰ পৰবৰ্তী তিনিটা অধ্যায়ত (১৯-২১ অধ্যায়ত) সৌত্ৰামণী যজ্ঞৰ বিধি নিৰ্দ্দিষ্ট হৈছে। ইয়াৰে উপাখ্যান বিশেষত কোৱা হৈছে যে অধিক সোম পান কৰাৰ ফলত ইন্দ্ৰৰ ৰোগোপন্ন হয়। তেতিয়া অশ্বিদ্বয়ে সৌত্ৰমণী যাগেৰে ইন্দ্ৰৰ ৰোগ গুচায়। যিজন ৰজাৰ ৰাজ্যনাশ হয়, যিজন যজমানে পশুধন বাঞ্ছা কৰে বা যিজনে সোমৰসৰ আনুকুল্য লাভ কৰা নাই তেনে ৰজা বা যজমানৰ বাবে এই যাগ বিহিত হৈছে। এই যজ্ঞত সোমৰসৰ উপৰিও সুৰাপান বিহিত হোৱাটো (সৌত্ৰামণ্যাং সুৰাং পিবেৎ) উল্লেখনীয় কথা।

দ্বাবিংশতিতম অধ্যায়ৰপৰা পঞ্চবিংশতম অধ্যায়লৈকে এই চাৰি অধ্যায়ত অশ্বমেধ যজ্ঞৰ মন্ত্ৰসমূহৰ সমাৱেশ ঘটিছে। যিজন ৰজাই বা সম্ৰাটে সাৰ্বভৌম অধিকাৰ লাভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে বা চক্ৰবৰ্তী ৰজা হ'ব খোজে তেওঁৰ কাৰণে অশ্বমেধযজ্ঞ বিহিত। ইয়াৰ প্ৰাসংগিক অনুষ্ঠানৰ যথাৰ্থ বিৱৰণ পোৱা যায় শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ ত্ৰয়োদশ কাণ্ড আৰু কাত্যায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰৰ বিংশতিতম অধ্যায়ত। ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিকৰূপে প্ৰাৰ্থনা মন্ত্ৰ (২২) দ্বাবিংশতিতম অধ্যায়ত আছে ঃ

'আ ব্ৰহ্মন্ ব্ৰহ্মণো ব্ৰহ্মবৰ্চসী জায়মানা ৰাষ্ট্ৰে ৰাজন্যঃ শূৰ ইষব্যোহতিব্যাধী মহাৰথো

১। Vedic Literature, p. 329

জায়তাং দোগ্ধ্রী ধেনুর্বোঢানডবানাশু সপ্তিঃ পুৰন্ধির্যোষা জিষ্ণূ ৰথেষ্ঠাঃ সভেয়ো যুবাস্য যজমানস্য বীৰো জায়তাং নিকামে নঃ পর্জন্যোৱর্ষতু ফলবত্যো ন ওষধয়ঃ পচ্যতাং যোগক্ষেমো নঃ কল্পতাম্ ।।"

অৰ্থ ঃ 'হে ব্ৰহ্মণ্ মোৰ দেশত যজ্ঞাধ্যয়নশীল ব্ৰাহ্মণ উৎপন্ন হওক, ওপজক। তেনেদৰে বীৰ ৰণকুশলী, শত্ৰুসূদন মহাৰথী ৰাজন্যৰ জন্ম হওক। লগতে খীৰতী গাইগৰু, ভাৰবাহী ষাড়গৰু, বেগী ঘোঁৰাও ওপজক। মোৰ দেশতে আকৌ সৰ্বগুণী যুৱতীয়ে জনম লওক। আকৌ ৰথত আৰোহণ কৰি দিগ্বিজয় কৰিবলৈ সক্ষম ডেকাল'ৰাৰ জন্ম হওক। সভাশুৱনি, সভাৰ যোগ্য বীৰপুত্ৰও যজমানৰ ঔৰসত ওপজক। যেনেকৈ কামনা কৰা যায় তেনেকৈয়ে পৰ্জন্য দেৱতাই দেশত বৰষুণ দিয়ক, গছবিৰিখ ফ[illegible] জাতিষ্কাৰ হওক। যজমানে যেন নোপোৱা ফল লাভ কৰে আৰু পোৱা বস্তু ৰক্ষা কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

পাছৰ চাৰিটা অধ্যায়ত (২৬-২৯ অধ্যায়ত) পূৰ্বনিৰ্দিষ্ট অনুষ্ঠানৰ বাবে লাগতিয়াল অতিৰিক্ত নতুন মন্ত্ৰ সন্নিবিষ্ট হৈছে। ত্ৰিংশত্তম অধ্যায়ত আছে 'পুৰুষমেধ'ৰ বৰ্ণনা। সেই উপলক্ষে ১৮৪ বিধ বস্তুৰ প্ৰতীকাত্মক আলম্ভনৰ উল্লেখ আছে। ভাৰতত প্ৰকৃততে কোনো দিনে পুৰুষমেধ যজ্ঞ হোৱাৰ প্ৰমাণ নাই। এয়া এক কাল্পনিক আৰু প্ৰতীকাত্মক যজ্ঞমাত্ৰ। (৩১) একত্ৰিংশত্তম অধ্যায়ত সুবিখ্যাত পুৰুষসূক্ত সংকলিত হৈছে। ইয়াত ঋগ্বেদীয় পুৰুষসূক্তৰ (১০।৯০) তুলনাত ছটা মন্ত্ৰ অধিক আছে। দ্বাত্ৰিংশত্তম আৰু ত্ৰয়ত্ৰিংশত্তম অধ্যায় দুটাত 'সৰ্বমেধ' যজ্ঞৰ মন্ত্ৰ আছে। চতুঃত্ৰিংশত্তম অধ্যায়ত 'শিৱসংকল্প মন্ত্ৰ' পোৱা যায়। যেনে ঃ ১৪।৩ মন্ত্ৰ পঢ়ক ঃ

যৎ প্ৰজ্ঞানমুত চেতো ধৃতিশ্চ যজ্জ্যোতিৰন্তৰমৃতং প্ৰজাসু।
যস্মান্ন ঋতে কিঞ্চন কৰ্ম ক্ৰিয়তে তন্মে মনঃ শিৱসংকল্পমস্তু।।

অৰ্থ ঃ প্ৰজাসকলৰ মাজত যি প্ৰজ্ঞান, চেতনা, ধৈৰ্য আৰু জ্যোতি অমৃতস্বৰূপ হয়, যাক বাদ দি কোনো কৰ্ম কৰা নহয়, সেয়ে মোৰ মনত সত্ সংকল্প হওক।

পঞ্চত্ৰিংশত্তম (৩৫ শ) অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট হৈছে 'পিতৃমেধ'ৰ মন্ত্ৰবোৰ। পৰৱৰ্তী চাৰিটা অধ্যায়ত (৩৫-৩৯ অধ্যায়ত) প্ৰবৰ্গ্যযাগৰ বিস্তৃত বিৱৰণ মন্ত্ৰ সমগ্ৰত সমাবিষ্ট হৈছে। এই যাগত ঘৰ্ম প্ৰদান কৰা হয় অশ্বিদ্বয়লৈ।

অন্তিমটো অধ্যায় (চত্বাৰিংশত্তম) টো হৈছে বহুবিখ্যাত ঈশাবাস্য উপনিষদ বা ঈশোপনিষদ্। এয়া একমাত্ৰ মন্ত্ৰোপনিষদৰ উদাহৰণ। একাদশ বা দ্বাদশ প্ৰাচীন উপনিষদৰ মাজত ইয়াৰ বিশেষ মান্যতা প্ৰণিধাণযোগ্য। জ্ঞান আৰু কৰ্মৰ সমুচ্চয় পোনতে এই উপনিষদতে সাৰ্থকৰূপে চকুত পৰে। শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতাৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট। ইয়াৰ অমৃতময়ৱাণীৰ সাৰ্বজনীনতা অনস্বীকাৰ্য্যঃ যেনেঃ

(১) তেনে তেক্তেন ভুঞ্জীথাঃ মাগৃধঃ কস্যচিৎধনম্।

(২) ন কৰ্ম লিপ্যতে নৰে।

(৩) অবিদ্যায়া মৃত্যুং তীর্ত্বা বিদ্যয়ামৃতমশ্নুতে।

(৪) হিৰণ্ময়েন পাত্রেণ সত্যস্যাপিহিতং মুখম্।

কাণ্বসংহিত— ইমাধ্যন্দিন আৰু কাণ্ব এই দুইটা হৈছে শুক্লযজুৰ্বেদৰ মুখ্য শাখা। বৰ্তমান মাধ্যন্দিন শাখাৰ প্ৰভাৱ উত্তৰ ভাৰতত অধিক। কাণ্বশাখাৰ প্ৰভাৱ মহাৰাষ্ট্ৰত বাৰুকৈয়ে আছে। অসমতো এই শাখাৰ প্ৰভাৱ চকুত লগা।

মাধ্যন্দিন শাখাৰ তুলনাত কাণ্বশাখাত আপেক্ষিকভাৱে অধিক মন্ত্ৰ আছে। মাদ্ৰাজৰ আনন্দৱননগৰৰপৰা প্ৰকাশিত কাণ্বসংহিতাত ৪০ অধ্যায়, ৩২৮ অনুবাক আৰু ২০৮৬ মন্ত্ৰ আছে। মাধ্যন্দিন শাখাতকৈ (১৯৭৫) ১১১ টা মন্ত্ৰ অধিক সংগৃহীত হোৱাটো উল্লেখযোগ্য।

অথৰ্ব্ববেদ

চাৰিওখন বেদৰ ভিতৰত অথৰ্ববেদে এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য দাবী কৰে। ঋক, সাম আৰু যজুৰ্বেদে বৈদিক সভ্যতা সংস্কৃতিৰ উচ্চ খাপৰ দিশটোক দেখুৱাৰ বিপৰীতে অথৰ্ববেদে একে সংস্কৃতিৰ নিম্নখাপৰ দিশটোক প্ৰতিফলিত কৰে। এক কথাত ই বৈদিক লোকসংস্কৃতিৰ মূলোৎস। ইয়াৰ জ্ঞান বিনে বৈদিক সংস্কৃতিৰ জ্ঞান অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰোৱা স্বাভাৱিক। ইয়াৰপৰা আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ, কামশাস্ত্ৰ, মোক্ষশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হয় বুলি ভবাৰ স্থল আছে। অন্য তিনি বেদে ঐহিক ফল দান কৰে, কিন্তু অথৰ্ববেদে ভুক্তি আৰু মুক্তি দুয়োটি ফাল দিয়ে। তথাপি অথৰ্ববেদক ত্ৰয়ী বা ত্ৰৈবিদ্যাৰ বাহিৰত বুলি কোৱা হয়। কাৰণ ত্ৰয়ীয়ে ঋক, সাম আৰু যজুৰ্বেদকহে বুজায়।

বিভিন্ন নাম ঃ এই-বেদক পোনতে অথৰ্বাঙ্গিৰস বা ভৃগ্বঙ্গিৰস বুলি জনা গৈছিল। অথৰ্ব শব্দই শুভ ফলপ্ৰদ, সংৰক্ষাত্মক শুক্ল যাদুক বুজায় আৰু অঙ্গিৰস্ শব্দই অশুভ ফলপ্ৰদ, আক্ৰমণাত্মক কৃষ্ণ যাদুক বুজায়। পিছলৈ ই অথৰ্ববেদৰূপে জনাজাত হয়। ইয়াক ব্ৰহ্মবেদ, ক্ষত্ৰবেদ, পঞ্চকল্পী আদি নামেৰেও জনা যায়। পুৰোহিতবেদ, মহাবেদ আদিও ইয়াৰেই অন্য নাম।

অথৰ্ববেদৰ শাখা ঃ চৰণব্যূহৰ মতে এই বেদৰ নটা শাখা। অথৰ্ব-পৰিশিষ্টৰ মতেৰেও ইয়াৰ শাখা নটা, যেনে — পৈপ্পলাদ, স্তৌদ, মৌদ, শৌনকীয়া, জাজল, জলদ, ব্ৰহ্মবদ, দেবদৰ্শ আৰু চাৰণবৈদ্য। সম্প্ৰতি শৌনক আৰু পৈপ্পলাদ শাখা দুটাহে পোৱা যায়। শৌনক সংহিতাৰ ভেটিতে এই বেদৰ চৰ্চা আগবাঢ়িছে।

শৌনক সংহিতা ঃ অথৰ্ববেদৰ শৌনক বা শৌনকীয় সংহিতা পৈপ্পলাদৰ তুলনাত অধিক জনাজাত। শৌনক সংহিতাৰ মন্ত্ৰসংখ্যা প্ৰায় ছহেজাৰ আৰু সূক্ত সংখ্যা ৭৩১। ই কুৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত। কাণ্ড একোটা একাধিক অনুবাকত বিভক্ত। অনুবাকবোৰ সূক্তৰ সমষ্টি। পণ্ডিতসকলে গ্ৰন্থৰ বিকাশ আৰু গঠনতত্ত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ ইয়াক মোটা-মুটিকৈ তিনিটা প্ৰধান ভাগত ভাগ কৰে। যেনে— (১) ১—৭ কাণ্ড; (২) ৮—১২ কাণ্ড; আৰু

(৩) ১৩—২০ কাণ্ড। প্ৰথম ভাগৰ সূক্তসমূহ চুটি। প্ৰথম পাঁচ কাণ্ডত ক্ৰমে ৪, ৫, ৬, ৭ আৰু ৮ টা ঋক থকা সূক্তৰ সংখ্যা সৰহ। ষষ্ঠ আৰু ৭ম কাণ্ডত ক্ৰমে ৩টা আৰু দুই বা এটা মন্ত্ৰ থকা সূক্ত পোৱা যায়। ৮ম-১২ শ কাণ্ডত দীঘলীয়া সূক্ত সন্নিবিষ্ট হৈছে। ১৩—১৮শ কাণ্ডত বিষয় অনুযায়ী মন্ত্ৰৰ সন্নিবেশ বা চয়ন হৈছে। ত্ৰয়োদশ কাণ্ডত অধ্যাত্ম, চতুৰ্দশত বিবাহ, ১৫ শ আৰু ১৬ শত গদ্যাত্মক ভাষাত ব্ৰাত্য, ১৭ শত আভ্যুদয়িক আৰু ১৮ শ কাণ্ডত পিতৃমেধ বিষয়ক মন্ত্ৰ পোৱা যায়। ১৯ শ আৰু ২০ শ কাণ্ডৰ প্ৰায়বোৰ মন্ত্ৰ ঋগ্বেদৰপৰা আহৰণ কৰা। কেৱল ৰাত্ৰি, কাল, কুন্তাপসূক্তৰাজি মৌলিক।

পৈপ্পলাদ সংহিতা ঃ পৈপ্পলাদ সংহিতা কাশ্মীৰ আৰু উৰিষ্যাত আৱিষ্কৃত হৈছে। কাশ্মীৰি পাঠৰ তুলনাত উৰিষ্যা পাঠ অধিক বিশুদ্ধ। পৈপ্পলাদ সংহিতাও কুৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত হৈ ইয়াৰ উৰিষ্যা পাঠত ৮০০০ মন্ত্ৰ, কাশ্মীৰি পাঠত ৬৫০০ মন্ত্ৰ আছে। এই সংহিতাৰ প্ৰতীক মন্ত্ৰটোহে হিন্দুসকলৰ নিত্য পঠনীয়। মন্ত্ৰটি ঃ

শন্নো দেৱীৰভিষ্টয়ে আপো ভৱন্তু পীতয়ে।
শংযোৰভি স্ৰৱন্তু নঃ ॥

শৌনক সংহিতাৰসৈতে পৈপ্পলাদ সংহিতাৰ বহুলাংশত বিষয় সাম্য থাকিলেও পৈপ্পলাদৰ বিষয় বৈচিত্ৰ অধিক। কিন্তু কুন্তাপ সূক্তবোৰ পৈপ্পলাদ সংহিতাত পোৱা নাযায়। শৌনক সংহিতাৰ স্বৰাঙ্কন আৰু পদপাঠ আছে যদিও পৈপ্পলাদৰ নাই।

অথৰ্ববেদৰ বিষয় বস্তু ঃ অথৰ্ববেদৰ বিষয়বস্তুৰ বৈচিত্ৰ বেছ চমকপ্ৰদ। ইয়াৰ বিষয়বস্তুক মুঠতে তিনি ভাগত ভগাব পাৰি — (১) আধ্যাত্মিক (২) আধিদৈৱিক আৰু (৩) আধিভৌতিক। ব্ৰহ্ম, পৰমব্ৰহ্ম আদি বিষয় প্ৰথম ভাগত পৰে। দেৱ-দেৱতা, যজ্ঞ, কালাদিৰ বৰ্ণনা দ্বিতীয় ভাগত পৰে। ৰাজকৰ্ম, সাংমনস্য, বিবিধ সংস্কাৰ কৰ্ম, যাদুমন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগাদি তৃতীয় ভাগত পৰে। মৰিচ ব্লুমফিল্ড, ৰাথ, হুইটনি, ৰবাৰ্ট্চনকাৰ প্ৰভৃতি পণ্ডিতে এই বেদৰ বিষয়বস্তু সমূহ অনেক ভাগত বিভক্ত কৰি চৰ্চা কৰিছে। আমিও অনুৰূপ আলোচনা তলত তুলি ধৰিলোঁ।

ভৈষজ্যানি সূক্তানি ঃ এনেবোৰ সূক্তত নানান ৰোগৰ চিকিৎসাত জড়িত মন্ত্ৰ আৰু সিবোৰৰ যাদুকৰী বিধি ব্যৱস্থাৰ অন্তৰ্ভাব বৰ্তমান। অৱশ্যে মন্ত্ৰবোৰৰ প্ৰায়োগিক দিশটো বেদাঙ্গ কৌশিক সূত্ৰ, বৈতান সূত্ৰত পোৱা যায়। ৰোগৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে মূলতঃ কোনো ভূতপ্ৰেত, পিশাচ, ৰাক্ষসলৈ (যাদু) লক্ষ্য কৰা হয়। তাক খেদাবলৈ মন্ত্ৰসহ দ্ৰব্যৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। অথৰ্ববেদত অনেক ৰোগ নিৰাময়ৰ বাবে মন্ত্ৰ আৰু তাৰ প্ৰয়োগ (বেদাঙ্গত) দিয়া হৈছে। সিবোৰৰ ভিতৰত তক্মন বা, জ্বৰ, বলাস, গণ্ডমালা, যক্ষ্মা, কাঁহ, দন্তৰোগ আদি প্ৰধান। এই প্ৰসঙ্গত ঔষধী, গছ-বিৰিখৰ নামো পোৱা যায়

(২) আয়ুষ্যাণি ঃ পাৰিবাৰিক উৎসৱ, চূড়াকৰণ, গোদান, উপনয়ন, জাতকৰ্মন আদি অনেকবোৰ সংস্কাৰৰ সময়ত দীৰ্ঘায়ু কামনা কৰা বা আশীৰ্বাদ দিয়া অনেক মন্ত্ৰ এই বেদত

পোৱা যায়। তেনে মন্ত্রেৰে বিপদ, ৰোগ আদিৰপৰা যাতে লোকে তৰিবলৈ পাৰে তাকো কামনা কৰা হয়। তেনে এক মন্ত্র ঃ

'শতং জীৱ শৰদো বৰ্ধমানঃ শতং হেমন্তান্ছতমুতবসন্তান্।

শতং ত ইন্দ্রো অগ্নিঃ সবিতা বৃহস্পতিঃ শতায়ুষা হবিষাহৰ্ষমেনম্।'

(৩) **পৌষ্টিকানি**— গৃহ নিৰ্মাণ, হালবোৱা, বীজ সিঁচা শস্য উৎপাদন, পুষ্টি লাভ, বণিজযাত্রা আদিৰ বাবে বিবিধ আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থনা ইয়াৰ ভিতৰত পৰে। ৩।১৫ সূক্তত তেনে এক প্ৰাৰ্থনাৰ নমুনা চাওক-

ইন্দ্ৰমহং বণিজং চোদয়ামি স ন ঐতু পুৰ এতা নো অস্তু।

(৪) **আভিচাৰিকাণি আৰু কৃত্যাপ্ৰহৰণানি**— ভূত পিশাচ, যাতুধান আৰু অন্য শত্ৰুৰ বিপক্ষে এই শ্ৰেণীৰ মন্ত্ৰ প্ৰযুক্ত হয়। ভূত প্ৰেত, দৈত্য-দানৱ, মানুহ ভ্ৰাতৃব্য, সপত্ন আদিক আথৰ্ব পুৰোহিতে একে জ্ঞান কৰি অভিচাৰ ক্ৰিয়া তেওঁলোকৰ বিপক্ষে কৰে। আনহাতে অন্য শত্ৰুভাবাপন্ন যাতুধানৰপৰা ৰক্ষা পাবলৈ কৃত্য প্ৰতিহৰণ শ্ৰেণীৰ যাদুমন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ হয়। দুয়ো শ্ৰেণীৰ মন্ত্ৰ অথৰ্ববেদত প্ৰচুৰ আছে।

(৫) **স্ত্ৰীকৰ্মাণি**—প্ৰেম, বিবাহ, পুংসৱন আদি সংস্কাৰ কাৰ্য্যত আৰু সতিনীৰপৰা হাত সাৰিবলৈ প্ৰয়োগ কৰা মন্ত্ৰবোৰ এই শ্ৰেণীত পৰে। সপত্নীহননৰ বাবে কৰা ক্ৰিয়াৰ বৰ্ণনা কৌশিকসূত্ৰত আছে। আকৌ পুৰুষক বশ কৰিবলৈকো যাদুমন্ত্ৰৰ ব্যৱস্থা আছিল। পুৰুষৰ মূৰ্ত্তিক তপত বাণেৰে বিন্ধি নাৰীয়ে দেৱতাক জনোৱা প্ৰাৰ্থনাৰ নমুনা চাওক ঃ

অসৌ মে স্মৰতাদিতি প্ৰিয়ো মে স্মৰতাদিতি।

দেবাঃ প্ৰ হিণুত স্মৰমসৌ মামনু শোচতু।।

ক'তোৱা প্ৰেমিকক প্ৰেমোন্মত্ত কৰিবলৈ দেৱতালৈ প্ৰাৰ্থনাও কৰা হয়। গৰ্ভৱতী নাৰীৰ সুপ্ৰসৱৰ বাবে যাদুমন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ বিহিত হৈছিল।

(৬) **ৰাজকৰ্মাণি**— অথৰ্ববেদীয় পুৰোহিতসকলে এহাতে 'গ্ৰামযাজী' আৰু 'পূগযাজী' ৰূপে নিন্দাৰ পাত্ৰ হৈয়ো নিৰীহ গাৱলীয়া লোকক ভূতভয়, মাৰি-ভয়ৰপৰাই যে ৰক্ষা কৰি ক্ষান্ত আছিল এনে নহয় তেওঁলোকে ৰজাসকলকো সৰ্বতো প্ৰকাৰে সুৰক্ষা দান কৰি ৰাজপুৰোহিতৰ আসন শুৱনি কৰিছিল। সেই বাবে অথৰ্ববেদ অকল পুৰোহিত বা ব্ৰহ্মবেদেই নহয় ই ক্ষত্ৰবেদ বুলিও জনাজাত। তাত থকা অনেক সূক্ত ৰাজকাৰ্য, ৰাজনীতি, সমৰনীতি আদিৰে সম্পৃক্ত। ৰাজাভিষেক আৰু ৰাজসূয়ৰে জড়িত সূক্তও তাত আছে। নষ্ট ৰাজ্য পুনৰুদ্ধাৰ, চক্ৰবৰ্ত্তিত্ব লাভ, বিজিগিষু ৰজাৰ জয় নিশ্চিত কৰিবলৈকো উপায় সম্বলিত যাদুমন্ত্ৰ অথৰ্ববেদতে আছে। সভাজয়ৰ দিহাও তাত আছে। ৪।২২; ৬।৫৪; ৮৬।৮৮; ৭।৮৪ আদি সূক্ত তাৰ উদাহৰণ।

(৭) **ব্ৰাহ্মণ্যানি-ব্ৰাহ্মণ**— পুৰোহিতৰ স্বাৰ্থৰক্ষাৰ বাবে অনেক যাদুমন্ত্ৰ প্ৰযুক্ত হোৱাৰ প্ৰমাণ আছে। ৩।১৯, ৫।২৪, ৭।১৬, ১৯।৬৩ আদি সূক্তবোৰে পৌৰুহিত্যৰ

সুৰক্ষাৰ সূচনা দিয়ে। দান দক্ষিণা গৰুগাইৰ সুৰক্ষা কৰিবলৈ আৰু সিবোৰ হৰণ কৰোঁতাক অভিশাপ দিবলৈ কৰা অভিচাৰ যুক্ত মন্ত্ৰবোৰ এই শ্ৰেণীভুক্ত।

(৮) **প্ৰায়শ্চিত্তানি**— তাহানি শাৰীৰিক দুৰ্বলতা, মানসিক বিচ্যুতি, দুঃস্বপ্ন, বেয়া নিমিত্ত দৰ্শন আদিৰ বাবে যি প্ৰায়শ্চিত্ত বিহিত হৈছিল, তাত প্ৰযুক্ত হোৱা সূক্তশ্ৰেণী এই বিধৰ ভিতৰুৱা।

(৯) সাংমনস্যানি— ঘৰ আৰু সমাজত লোকৰ মাজত পাৰস্পৰিক মিলাপ্ৰীতি ৰক্ষাৰ বাবে অনেক মন্ত্ৰ যাদুৰে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। এই শ্ৰেণীৰ মন্ত্ৰৰ মাজত বিশ্বভ্ৰাতৃত্ব আৰু উদাৰতাৰ ভাব বৰ্তমান। ৩।৩০ সূক্তত পাৰিবাৰিক মিলাপ্ৰীতি বঢ়োৱাৰ উদ্দেশ্যত পুৰোহিতে দ্ৰব্যসহ ব্যৱহাৰ কৰা মন্ত্ৰত কোৱা হৈছে-- 'সহৃদয়ং সাংমনস্যমবিদ্বিষং কৃণোমি বঃ।' তাৰ পাছত তেওঁ একেধাৰে গায়--

অনুব্ৰতঃপিতুঃপুত্ৰো মাতা ভৱতু সংমনাঃ।
জায়া পত্যে মধুমতীং বাচং বদতু শন্তিৱাম্।।
মা ভ্ৰাতা ভ্ৰাতাৰং দ্বিক্ষন্ মা স্বসাৰমুত স্বসা।
সম্যঞ্চঃ সব্ৰতা ভূত্বা বাচাং বদতু ভদ্ৰয়া।। ইত্যাদি।

তেনেদৰে ৭।২২ সূক্তৰ মন্ত্ৰত সভাৰ সদস্যসকলৰ মাজত সদ্ভাব বৰ্তাবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায় ঃ

যদ্বো মনঃ পৰাগতং যদ্বদ্ধমিহ বেহ বা।
তদ্ব আ বৰ্তয়ামসি ময়ি বো ৰমতাং মনঃ।।

মন্যু বা খঙ প্ৰশমনৰ বাবেও যাদুমন্ত্ৰ প্ৰযুক্ত হৈছিল।

(১০) **দাৰ্শনিক বিষয়বস্তু ঃ** অথৰ্ববেদৰ মন্ত্ৰবোৰ অকল যাদুকৰীয়েই মাজত নহয় তাৰ থকা অনেক সূক্তত দৰ্শনৰ গভীৰ তথ্যৰ সন্নিবেশো চকুত পৰে। তাত ব্ৰহ্মৌদন'ক লোকজিৎ আৰু স্বৰ্গ্য বুলি কোৱা হৈছে ঃ 'ইমমোদনং নি দধে ব্ৰাহ্মণেষু বিষ্টাৰিণং লোকজিতং স্বৰ্গ্যম্'(৪।৩৪।৮)।

ব্ৰহ্মচাৰী সূক্তত (১১।৫) ব্ৰহ্মচাৰীৰ তপোবলত সৃষ্টিৰ পাতনি মেল খোৱা বুলি কোৱা হৈছে ঃ 'ব্ৰহ্মচৰ্যেণ তপসা ৰাজা ৰাষ্ট্ৰং বি ৰক্ষতি।' 'আচাৰ্যো ব্ৰহ্মচাৰী প্ৰজাপতিঃ, প্ৰজাপতি বি ৰাজতি। ধৰাড় ইন্দ্ৰোহভৱদ্বশী।

উচ্ছিষ্ট ব্ৰহ্মসূক্তত (১১।৭) নাম, ৰূপ, ইন্দ্ৰ, অগ্নি, আপ, সমুদ্ৰকে লৈ সকলো বস্তু উচ্ছিষ্টত আহিত বুলি কোৱা হৈছে। ঋত, সত্যাদিও উচ্ছিষ্টতে নিহিত ঃ

ঋতং সত্যং তপো ৰাষ্ট্ৰং শ্ৰমো ধৰ্মশ্চ চ।
ভূতং ভৱিষ্যদুচ্ছিষ্টে বীৰ্য্যং লক্ষ্মীৰ্বলং।।

আকৌ কালসূক্ত দুটাৰ (১৯।৫৩-৫৪) প্ৰতিটো মন্ত্ৰতে গভীৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব সোমাই আছে। কালেই সকলো তত্ত্বৰে মূলত আছে, কালৰ বাহিৰে যেন আন কোনো বস্তুতত্ত্ব নাই

এনে ধাৰণা এই মন্ত্ৰবোৰত নিহিত আছে। কালৰ গাত লাগিয়েই সকলো লোকৰ সৃষ্টি হৈছে, ভূত ভব্যও কালতেই বৰ্তিছেঃ

কালোহমুং দিৱমজনয়ৎ কাল ইমাঃ পৃথিৱীৰুত।
কালে হ ভূতং ভব্যং চেষিতং হ বি তিষ্ঠতে।।
কালো ভূতিমসৃজত কালে তপতি সূৰ্য্যঃ।
কালে হ বিশ্বা ভূতানি কালে চক্ষু বিঁ পশ্যতি।

তেনেদৰে কামসূক্তৰ (১৯।৫২) আদি পাদেও আমাক নাসদীয় সূক্তলৈ মনত পেলাই দিয়ে। সকলোৰে মূলতে কামতত্বহে আছে বুলি এই সূক্তত কোৱা হৈছে। ৰোহিত সূক্ত, স্কম্ভ সূক্ত আদিও দাৰ্শনিক ভাৱধাৰাৰে পৰিপুষ্ট।

(১১) ব্ৰাত্য ঃ অথৰ্ববেদৰ ১৫ শ আৰু ১৬ শ কাণ্ড দুটাত ব্ৰাত্যৰ মহিমা গোৱা হৈছে। সময়মতে উপনীত নোহোৱা জনকে মনুস্মৃতিত (২।৩৯) আৰ্যবিগৰ্হিত ব্ৰাত্য বুলি কোৱা হৈছে। কিন্তু অথৰ্ববেদত ব্ৰাত্যজনক 'ব্ৰহ্ম'ৰ শাৰীত থৈছে। পৈপ্পলাদত কোৱা 'ব্ৰাত্যো বা ইদমগ্ৰ আসীৎ' বাক্যই জগৎ সৃষ্টিৰ মূলত যে 'ব্ৰাত্য' তেনে ধাৰণাহে সৃষ্টি কৰে। ইও অথৰ্ববেদোক্ত দৰ্শনৰ এক দিশ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

ব্ৰাহ্মণ

১। **নামকৰণ ঃ** মন্ত্ৰসংহিতাসমূহৰ পিছতে ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থসমূহৰ স্থান। গ্ৰন্থবাচক ব্ৰাহ্মণ শব্দ ক্লীৱলিঙ্গত প্ৰযুক্ত হয়। কোশগ্ৰন্থমতে বেদৰ ভাগ বুজোৱা ব্ৰাহ্মণশব্দ ক্লীৱ হয়।[1] ব্ৰাহ্মণ ব্যাখ্যামূলক গ্ৰন্থ। ব্ৰহ্ম শব্দটোও অনেক অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়। ইয়াৰ দুটা অৰ্থ হৈছে--মন্ত্ৰ[2] আৰু যজ্ঞ। মন্ত্ৰ আৰু যজ্ঞৰ ব্যাখ্যা বা ব্যাপক বৰ্ণনা থকা এই শ্ৰেণী গ্ৰন্থৰ নাম হৈছে ব্ৰাহ্মণ। সংহিতাভাগত সংকলিত মন্ত্ৰৰ কৰ্ম বা যজ্ঞাদিত হোৱা বিনিয়োগ আৰু সিবোৰৰ আধিযাজ্ঞিক, আধিদৈৱিক ব্যাখ্যা আদি য'ত প্ৰস্তুত হয় সেয়ে ব্ৰাহ্মণ।[3] অকলসেয়ে নহয় ঠাই বিশেষত মন্ত্ৰ আৰু যজ্ঞৰ আধ্যাত্মিক ব্যাখ্যা দিয়াৰ প্ৰচেষ্টাও চকুত পৰে। বৈদিক ক্ৰিয়া-কাণ্ডাত্মক ধৰ্মজ্ঞানৰ অৱবোধনৰ বাবে ব্ৰাহ্মণসমূহৰ জ্ঞান অত্যন্ত আৱশ্যক। এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ পৃথিৱীৰ আন কোনো ধৰ্মসাহিত্যতে পাবলৈ নাইকিয়া।

২। **বেদত্ব ঃ** মন্ত্ৰৰ দৰে ব্ৰাহ্মণৰ বেদত্বও সন্দেহাতীত। বেদৰ অন্যতম শাখাকাৰ আৰু সূত্ৰকাৰ আপস্তম্বই 'মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ' দুয়োটিকে 'বেদ' বুলি কৈছে ('মন্ত্ৰব্ৰাহ্মণয়োৰ্বেদ-নামধেয়ম্')। আপস্তম্বই আকৌ মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণক যজ্ঞৰ প্ৰমাণস্বৰূপ বুলিও কৈছে (মন্ত্ৰব্ৰাহ্মণো যজ্ঞস্য প্ৰমাণম্)। পৰৱৰ্তী বৈদিক সূত্ৰ গ্ৰন্থ আৰু ইতিহাস পুৰাণতো মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ উদ্ধৃতি দিওঁতে বা যিবিলাকৰ উল্লেখ কৰোঁতেই সিবিলাকক বেদৰ বচন বুলিয়েই সদায় উদ্ধৃত কৰি আহিছে। এনেস্থলত ব্ৰাহ্মণৰ বেদত্বলৈ সন্দেহৰ অৱকাশ নাই।

৩। **ব্ৰাহ্মণৰ বিষয়বস্তু ঃ** মন্ত্ৰসংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ স্বৰূপ আৰু বিষয়বস্তুৰ পাৰ্থক্য তেনেই চমকপ্ৰদ। মন্ত্ৰসংহিতাসমূহ স্বৰূপতে পদ্যাত্মক হয়। ঋগ্বেদ আৰু সামবেদৰ মন্ত্ৰসমূহ নিঃশেষে পদ্যাত্মক। অথৰ্ববেদৰ পঞ্চদশ আৰু ষোড়শ কাণ্ড এৰি বাকী ১৮ৰ কাণ্ড পদ্যাত্মক। ১৫ শ আৰু ১৬শ কাণ্ড দুটা গদ্যাত্মক। যজুৰ্বেদ ঘাইকৈ গদ্যাত্মক। ঋগ্বেদৰ উদ্ধৃতিবোৰহে মাথোন পদ্যাত্মক বুলিব পাৰি। কিন্তু ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য স্বৰূপতে গদ্যগ্ৰন্থ। অৱশ্যে কোনো কোনো ব্ৰাহ্মণত গাথাৰ ব্যৱহাৰ চকুত পৰে। সংহিতাৰ বিষয়বস্তুও পৃথক। ঋগ্বেদ আৰু সামবেদত আছে দেৱস্তুতি। অথৰ্ববেদত ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক ফল দিব পৰা বিভিন্ন আশীৰ্বাদ, ওজালি মন্ত্ৰ শত্ৰুৰাক জয় কৰাবলৈ যাদুসম্মত মন্ত্ৰ আছে। যজুৰ্বেদ অৱশ্যে ঘাইকৈ যজ্ঞাদি ক্ৰিয়াক বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ গঢ় লোৱা সাহিত্য। তথাপি ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ অভিপ্ৰায় বেদৰ অভিপ্ৰায়বলৈতে একে নহয়। কাৰণ ব্ৰাহ্মণসমূহ ৰচনা মুখ্য

১। 'ব্ৰাহ্মণং ব্ৰহ্মসংঘাতে বেদভাগে নপুংসকম্'—মেদিনী।

২। 'ব্ৰহ্ম বৈ 'মন্ত্ৰ', শতপথ ৭।১।১।৫।

৩। 'ব্ৰাহ্মণং নাম কৰ্মণস্তন্মন্ত্ৰাণাং চ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থঃ'—ভট্টভাস্কৰ, তৈ. স ১।৫।১ মন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা।

উদ্দেশ্য হৈছে যজ্ঞৰ বিধি-বিধান দিয়া, তাৰ বাবে লোকক প্ৰেৰণা দিয়া। তাকে লক্ষ্য কৰিয়েই আপস্তম্বই কৈছে 'কৰ্মচোদনা ব্ৰাহ্মণানি' অৰ্থাৎ যজ্ঞাদিৰ ক্ৰিয়া কাণ্ডৰ বাবে চোদনা বা প্ৰেৰণা দিয়াই ব্ৰাহ্মণৰ উদ্দেশ্য। এই কৰ্মচোদনা দানৰ অভিপ্ৰায়েৰে তেওঁ ব্ৰাহ্মণৰ আলোচ্য বিষযসমূহক ছয় ভাগত ভগাইছে ঃ বিধি, অৰ্থবাদ, নিন্দা, প্ৰশংসা, পুৰাকল্প আৰু পৰকৃতি।

এই বিষযবিভাগৰেসৈতে শবৰ একমত নহয়। শবৰে তেওঁৰ ভাষ্যত ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় দহবিধ বুলিহে নিৰ্দেশ কৰিছে ঃ

হেতুৰ্নিৰ্বচনং নিন্দা প্ৰশংসা সংশয়ো বিধিঃ।
পৰক্ৰিয়া পুৰাকল্পো ব্যৱধাৰণা কল্পনা ।।
উপমানং দশৈতে তু বিধযো ব্ৰাহ্মণস্য।।

—শাবৰ ভাষ্য ২।১।৮

৪। **বিষয় বস্তুৰ বিবেচনা ঃ** আমি আপস্তম্বৰ মতেৰে তলত ছবিধ বিষযবস্তু চমুকৈ তুলি ধৰিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ।

(১) **বিধি ঃ** যজ্ঞৰ অঙ্গ আৰু উপাঙ্গসমূহৰ উপদেশকে বিধি বুলি কোৱা হয়। আন প্ৰকাৰে ক'বলৈ হ'লে ই কৰ্মানুষ্ঠানৰ বাবে নিৰ্দেশ বাক্য। এনেবোৰ নিৰ্দেশ বাক্য বিধিলিঙ্, লোট্ প্ৰভৃতিৰ ব্যৱহাৰেৰে সূচোৱা হয়। যেনে, 'স্বৰ্গকামোঽশ্বমেধেন যজেত'— 'স্বৰ্গকামনা কৰা জনে অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰা উচিত,' 'বৃষ্টিকামো কাৰীৰ্যা যজেত' 'বৰষুণ পাবলৈ আশা কৰা জনে কাৰীৰী যজ্ঞ কৰিব লাগে।'' এনেবোৰ বাক্যকে বিধিবাক্য বোলে।

(২) **অৰ্থবাদ ঃ** বেদৰ 'মন্ত্ৰৰ অৰ্থ' বুজাবলৈ বা ক্ৰিয়া-কাণ্ড সম্বন্ধীয় যিবোৰ ব্যাখ্যা দিয়া হয় সেয়ে হ'ল অৰ্থবাদ। ই হ'ল আলোচনামূলক ব্যাখ্যা। সেয়ে গ্ৰন্থবোৰৰ অধিক ঠাই অৰ্থবাদে দখল কৰি আছে। বিধিমতে যজ্ঞ কিয় কৰিব লাগে তাৰে উত্তৰত এনে ব্যাখ্যা দিওঁতে দেৱতাৰে সাম্ৰাজ্য লাভ, সাৰূপ্যলাভ আদি ফলাফলবোৰলৈ আঙুলিয়াই যজমানক প্ৰৰোচিত কৰা হৈছিল। তাকে কৰোঁতে কেতিয়াবা কৰ্ম বা মন্ত্ৰৰ বা ছন্দাদিৰ দাৰ্শনিক, বৈয়াকৰণিক বা ভাষাতাত্ত্বিক ব্যাখ্যাও দিবলগা হৈছিল। সেয়ে অৰ্থবাদবোৰ বহুমূলীয়া আৰু আমোদজনক।

(৩) **নিন্দা ঃ** আনৰ মত খণ্ডন বা আঁতৰাবলৈ কৰা সমালোচনাই নিন্দা। কথাকে কয় নানা মুনিৰ নানা মত। কৰ্মকাণ্ডী পুৰোহিতসকলৰ মাজতো প্ৰায় প্ৰতিটো বিষয় লৈ বিতৰ্ক উপস্থিত হৈছিল। তেনেস্থলত স্বমত স্থাপন কৰিবলৈ বিপক্ষৰ মতক নিন্দাৰে সমালোচনা কৰি আঁতৰোৱা হৈছিল। 'তৎ তথা ন হোতব্যম্' 'তৎ তথা ন কৰ্ত্তব্যম্' আদি বাক্যবোৰেই নিন্দাৰ উদাহৰণ।

(৪) **প্ৰশংসা ঃ** ভাললগা মতক অনুমোদন কৰি, স্তুতি কৰাকেই প্ৰশংসা বোলে। কোনোমত প্ৰশংসিত হ'লে সি ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ বাবে প্ৰেৰণা লাভ কৰে। কোৱা আছে

"যৎ স্তূয়তে তদ্ বিধিয়তে, যন্নিন্দ্যতে তন্নিষিধ্যতে" গতিকে প্ৰশংসিত কথা বা মত বিহিত হয়। প্ৰশংসা বাক্যৰ অন্তত 'য এবং বেদ' এনে বাক্যাংশৰ যোজনা থাকে।

(৫) **পুৰাকল্প ঃ** অতি প্ৰাচীন কালত দেৱ-দেৱতাসকলে অনুষ্ঠিত কৰা আদৰ্শমূলক যাগ-যজ্ঞ বোৰৰ ধাৰাবিৱৰণকে পুৰাকল্প পৰিভাষাৰে বুজোৱা হৈছে। প্ৰজাপতিজনে পোনতে যজ্ঞ কৰি তাৰদ্বাৰা বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ চৰাচৰ, যজ্ঞ, বেদ আদি সৃষ্টি কৰিছিল বুলি কাহিনী কথিত আছে। এনে কাহিনী পুৰাকল্পৰ উদাহৰণ। আনকি দেৱাসুৰৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ বৃত্তান্তবিলাকো ইয়াৰ ভিতৰুৱা। এনে Myth বা পুৰাকল্পৰ মূলত সঁচা ইতিহাস আৱিষ্কাৰৰ যত্ন চলিছে। ডঃ দাণ্ডেকাৰে ই বোৰকে 'mythologization of history' বুলি কৈছে।

(৬) **পৰকৃতি ঃ** আনৰ কৃতি বা কাৰ্য্যকে পৰকৃতি আখ্যা দিয়া হয় (পৰস্য কৃতিঃ পৰকৃতিঃ)। প্ৰাচীন কালত যজ্ঞাদি কৰি খ্যাতি অৰ্জন কৰা ঋত্বিক-পুৰোহিত, যশস্বী যজমানসকলৰ অসামান্য কীৰ্তি কলাপকে পৰকৃতিৰ উদাহৰণ বুলি কোৱা হয়।

৫। **আখ্যান ঃ** পুৰাকল্প আৰু পৰকৃতিৰ ছলেৰে ব্ৰাহ্মণ সমূহত অনেক সৰু বৰ আখ্যান উপাখ্যানৰ অৱতাৰণা চকুত পৰে। সিবোৰৰ মাজত দেৱ দেৱী, ঋষি ঋত্বিক, পুৰোহিত, ৰজা মহাৰজা, দৈত্য দানৱৰ বিষয়ে বহুতো আওৰা বিষয় সামৰি লোৱা হৈছে। সৃষ্টিতত্ত্বমূলক আখ্যানেও তাৰ মাজত স্থান পাইছে। তাণ্ড্যমহাব্ৰাহ্মণত (৬।১) প্ৰজাপতিৰ অঙ্গবিশেষৰপৰা 'বৰ্ণ' বিলাকৰ উৎপত্তি কথিত হৈছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণত পুৰুৰবাৰ মনোমোহা আখ্যান পোৱা যায় (শত ১১।৫।১)। ই ঋগ্বেদৰ ১০।৯৫ আখ্যান সূক্তৰ পূৰ্বপাঠিকা স্বৰূপ। শতপথতে আকৌ মনু মৎস্য কথাৰ মাজেৰে প্ৰাগৈতিহাসিক প্লাৱনৰ আখ্যান দিয়া হৈছে (১।৮।১)। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত (৭।২) আছে শুনঃশেপৰ মৰ্মস্পৰ্শী আখ্যান। এইবোৰৰ কাহিনী ভাৰতৰ ইতিহাস পুৰাণত পাছত আকৌ নতুন সাজ পিন্ধি উঠিছে গতিকে পৰৱৰ্তী সাহিত্যই তাৰ বিশাল সৌধ ব্ৰাহ্মণৰ আধাৰতে প্ৰতিষ্ঠিত বুলি ক'লেও হয়।

৬। **মহত্ত্ব ঃ** প্ৰাচীন ভাৰতৰ আৰ্থ সামাজিক ইতিহাস ৰচনাৰ বাবে ব্ৰাহ্মণবোৰে মূল্যবান সমলৰ যোগান ধৰিব পাৰে। ব্ৰাহ্মণৰ যুগৰ সমাজৰ চিত্ৰ বহুবৰ্ণী। ধৰ্মৰ বৈচিত্ৰ্যই সমাজৰ চেহেৰা চৰিত্ৰ নিয়ন্ত্ৰিত। ইতিমধ্যে গঢ়ি উঠা বৰ্ণ ব্যৱস্থাই সমাজত এটা বিশেষ বন্ধনৰ সৃষ্টি কৰিছে। শূদ্ৰবৰ্ণই যজ্ঞ সম্পাদনৰ অধিকাৰ হেৰুৱাইছে। তথাপিও বৰ্ণৰ মাজত মিলা প্ৰীতি আছিল। দেশত সমৃদ্ধি উদ্ভাসিত হৈছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ অশ্বমেধ আৰু বাজপেয় যজ্ঞাদিৰ বিৱৰণে দিয়ে।

ন্যায়-মীমাংসাদি দৰ্শনৰ বীজো ব্ৰাহ্মণত উপ্ত আছিল। বিধিভাগে কৰ্মমীমাংসাৰ ভেটি পাতে, হেতু বা অৰ্থ বাদে ন্যায়ৰ আধাৰশিলা গঢ়াত সহায় কৰে। ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ভাষাতত্ত্ব আদি শাস্ত্ৰচয়ৰ আৰম্ভণিও ব্ৰাহ্মণৰ পাততে হৈছিল। শ্ৰৌতসূত্ৰ, গৃহ্যসূত্ৰ, ধৰ্মসূত্ৰ, স্মৃতি আদি শাস্ত্ৰবোৰে ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰিয়েই জাতিষ্কাৰ হৈ পৰিছে। বহুমুখী কাঁচৰ ওপৰত ৰ'দৰ পোহৰ পৰিলে যিদৰে বহুদিশলৈ ৰশ্মি প্ৰসাৰিত হয় সিদৰে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ সম্যক অধ্যয়ন হ'লে ভাৰত বুৰঞ্জীৰ বহুদিশ উদ্ঘাটিত হ'ব।

ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য

একালত ব্ৰহ্মণ সাহিত্যই এক বিশাল ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। কালক্ৰমত তাৰে সৰহখিনি নষ্ট হ'ল। এতিয়া যি পোৱা গৈছে তাৰ খতিয়ান চমুৱাই তলত দিয়া হৈছেঃ

ঋগ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণঃ (১) তাণ্ডৱ বা পঞ্চবিংশ, (২) ষড়্‌বিংশ, (৩) সামবিধান, (৪) দৈৱত, (৫) আৰ্ষেয়, (৬) উপনিষদ, (৭) সংহিতোপনিষদ, (৮) বংশ, (৯) জৈমিনীয় বা তালৱকাৰ, (১০) জৈমিনীয় আৰ্ষেয় আৰু (১১) জৈ০ উপনিষদ।

কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ (১) তৈত্তিৰীয়।

শুক্লযজুৰ্বেদৰ (১) শতপথ।

অথৰ্ববেদৰ (১) গোপথ ব্ৰাহ্মণ।

ঋগ্বেদীয় ব্ৰাহ্মণ ঃ (ৰ) ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ ঃ— ঋগ্বেদৰ দুখন ব্ৰাহ্মণৰ ভিতৰত ঐতৰেয় অধিক প্ৰাচীন আৰু মহত্বপূৰ্ণ। ঋষি মহিদাস ঐতৰেয়ক ইয়াৰ ৰচয়িতা বুলি জনা যায়। এই ব্ৰাহ্মণ ৪০ অধ্যায়ত বিভক্ত। পাঁচটাকৈ অধ্যায়ৰ গোটক 'পঞ্চিকা' বুলি কোৱা হৈছে। একোটা অধ্যায় কণ্ডিকাত বিভক্ত। এনেকৈ এই ব্ৰাহ্মণত ৮ পঞ্চিকা, ৪০ অধ্যায়ন আৰু ২৮৫ কণ্ডিকা আছে। ১-৬ পঞ্চিকাত সোমযাগৰ প্ৰকৃতি অগ্নিষ্টোমত হোতাৰ কৰ্ত্তব্য, তিনি সৱন, অগ্নিষ্টোমৰ বিকৃতি যাগ উক্‌থ্য, অতিৰাত্ৰ, ষোড়শী প্ৰভৃতিৰ আলোচনা, দ্বাদশাহ আৰু সাদিনলৈ চলা সোমযাগত প্ৰভৃতিৰ কৰণীয় বিষয় বিবেচিত হৈছে। সপ্তম পঞ্চিকাত 'ৰাজসূয়' আৰু তাৰ লগত প্ৰসঙ্গক্ৰমে বহুবিখ্যাত শুনঃশেপৰ আখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। অষ্টম পঞ্চিকাত ইন্দ্ৰ মহাভিষেক আৰু চক্ৰবৰ্তী ৰজাৰ মহাভিষেকৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

ধৰ্মীয়, সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ঐতিহাসিক আদি নানান দিশৰপৰা এই ব্ৰাহ্মণৰ মহত্ব উপলব্ধি কৰা হয়। ইয়াত অন্য দেৱতাৰ তুলনাত বিষ্ণুক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হৈছে। সামাজিক আৰু ভৌগোলিক দিশে মধ্যদেশীয় অৱস্থালৈ নিৰ্দেশ কৰে। বঙ্গ, কলিঙ্গ, পৌণ্ড্ৰ, পুলিন্দ, শবৰ, মূতিব প্ৰভৃতিও নিৰ্দিষ্ট হৈছে।

(২) শাংখায়নব্ৰাহ্মণ ঃ ই ঋগ্বেদৰ দ্বিতীয় ব্ৰাহ্মণ। কোনো কোনো পণ্ডিতে ইয়াকেই কৌষীতকি ব্ৰাহ্মণ বুলি অভিহিত কৰে। আন কোনোজনে আকৌ কৌষীতকি আখ্যাৰে ঋগ্বেদৰ তৃতীয় ব্ৰাহ্মণ এখন থকাটো ঠাৱৰ কৰে।

শাংখায়ন ব্ৰাহ্মণ ৩০ অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰতিটো অধ্যাযত পাঁচৰপৰা সোতৰটালৈকে 'খণ্ড' আছে। ইয়াত মুঠ ২২৬ খণ্ড আছে। ইয়'ৰ ১-৬ অধ্যায়ত যথাক্ৰমে অগ্ন্যাধান, অগ্নিহোত্ৰ, দৰ্শপূৰ্ণমাসেষ্টি, কাম্যেষ্টি আৰু চাতুৰ্মাস্যৰ বৰ্ণনা আছে। ৭-৩০ অধ্যায়লৈ অগ্নিষ্টোম, তাৰ বিকৃতিসমূহ—অতিৰাত্ৰ, শোড়শী, আৰু সত্ৰযাগৰ প্ৰকৃতি গৱাময়নৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ তুলনাত শাংখায়ন ব্ৰাহ্মণৰ যজ্ঞীয় বৰ্ণনা অধিক বিজ্ঞানসন্মত আৰু শৃঙ্খলাবদ্ধ। এই ব্ৰাহ্মণৰ মাজেৰে ফুটি ওলোৱা বৈশিষ্ট্য কেইটামান হ'লঃ (১)

উদীচ্য লোকৰ সংস্কৃত জ্ঞানৰ প্ৰশস্তি ইয়াত গীত হৈছে। সজ্জভাষা শিকিবলৈ উত্তৰলৈ যাব লাগে, তাৰপৰা অহাজনে সমাদৰ পায়। (২) ইয়াত ৰুদ্ৰ-শিৱৰ মহিমা কীৰ্তিত হৈছে। (৩) অগ্নি আদিৰ তুলতাত বিষ্ণু মাহাত্ম্যও ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে। (৪) গোত্ৰৰ প্ৰচলন সুদৃঢ় হৈছে এই যুগত। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যক স্বগোত্ৰীয় লোকেৰসৈতে থাকিবলৈ কোৱা হৈছে।

সামবেদীয় ব্ৰাহ্মণ

(১) তাণ্ড্যমহাব্ৰাহ্মণ বা পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণ-সামবেদৰ অধুনাপ্ৰাপ্ত ব্ৰাহ্মণসমূহৰ ভিতৰত তাণ্ডি শাখাভুক্ত এই ব্ৰাহ্মণখন অতিশয় মহত্বপূৰ্ণ আৰু প্ৰাচীন বুলি জনাজাত। নামৰপৰাই বুজা যায় যে ইয়াত পঁচিশটা অধ্যায় আছে। ইয়াৰ ১ম অধ্যায়ত যজুৰ্মন্ত্ৰ সংকলিত হৈছে; সেয়ে এই অধ্যায় যজুস্‌সংহিতা নামে জনাজাত। ২য়, ৩য়, ১৫শ আৰু ১৭শ অধ্যায় স্তোমৰ বিষ্টুতি বৰ্ণিত হৈছে। ৪ৰ্থ-৫ম অধ্যায়ত সত্ৰযজ্ঞৰ প্ৰকৃতি, গবাময়নত উদ্‌গাতা প্ৰভৃতিৰ কৰণীয় বৰ্ণিত হৈছে। ৬ষ্ঠ-৯ম অধ্যায়ত জ্যোতিষ্টোম আৰু তাৰ বিকৃতি উক্‌থ্য আৰু অতিৰাত্ৰ বৰ্ণিত হৈছে। ১০ম-১৫শ অধ্যায়ত দ্বাদশাহ, ১৬শ ১৯শ অধ্যায়ত বিবিধ একাহ যাগৰসৈতে চাতুৰ্মাস্য, ৰাজসূয়, বাজপেয় আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ যাগৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ২০শ---২২শ অধ্যায়ত অহীন যাগৰ বিৱৰণ আৰু অন্তিম তিনি অধ্যায়ত (২৩শ—২৫শ) সত্ৰযজ্ঞ বৰ্ণিত হৈছে।

নক'লৈও হয় যে এই ব্ৰাহ্মণ সামবেদৰ ভিতৰুৱা হোৱা বাবে ইয়াত সোম আৰু সত্ৰযাগৰ বৰ্ণনাহে দিয়া হৈছে। ১৭শ অধ্যায়ত ব্ৰাত্যস্টোমৰ বৰ্ণনাও বেছ মহত্বপূৰ্ণ।

ভৌগোলিক আৰু ঐতিহাসিক তথ্যৰ বাবে এই ব্ৰাহ্মণ সুখ্যাত। বিনাশন (২৫।১০।১), প্লাক্ষ-প্ৰস্ৰবন (২৫।১০।১৬), যমুনা আৰু কাৰপচব (২৫।১০।২৬) আদিৰ উল্লেখ আছে। কুৰুক্ষেত্ৰ আৰু সৰস্বতীৰ তথ্যও লগতে আছে। দিবোদাস, প্ৰতৰ্দন প্ৰভৃতি ৰজাৰ বিষয়েও এই ব্ৰাহ্মণত অনেক জ্ঞানব্য কথা আছে।

(২) **ষড়বিংশ ব্ৰাহ্মণ**— এই ব্ৰাহ্মণ পঞ্চবিংশ ব্ৰাহ্মণৰ পৰিপূৰক। সেয়ে ষড়বিংশতম অধ্যায়কে ষড়্‌বিংশ ব্ৰাহ্মণ বোলা হৈছে। ছটা অধ্যায়টো অদ্ভুত সমাপ্ত গ্ৰন্থখনৰ প্ৰতিটো অধ্যায় একাধিক খণ্ডত বিভক্ত। ষষ্ঠ অধ্যায়ত ব্ৰাহ্মণ নামে জনাজাত। ছয় অধ্যায়ত মুঠতে ৪৮ খণ্ড আছে।

পঞ্চবিংশত বৰ্ণনা নকৰা বিষয়েহে ইয়াত ঠাই পাইছে। সেয়ে ইয়াত সুব্ৰহ্মণ্য শস্ত্ৰ, সৱনত্ৰয়, বিশ্বৰূপগান, ব্ৰহ্মাৰ কৰ্তব্য, ব্যাহৃতি হোমকে ধৰি নৈমিত্তিক প্ৰায়শ্চিত্ত, সৌম্যচৰুবিধি, বহিস্পৱমানঘৰ্ম, হোত্ৰাদি উপহৱ, নৈমিত্তিক হোম, ঋত্বিক প্ৰশংসা, অৱভৃথ, অভিচাৰ আদিৰে জড়িত বিষ্টুতিবোৰ, দ্বাদশাহ স্তুতি, শ্যেনাদি বিধি, যূপবিধি, অগ্নিহোত্ৰ, প্ৰশংসা অদ্‌ভুত শান্তিৰ ব্যৱস্থা দিয়া হৈছে।

(৩) **সামবিধান ব্ৰাহ্মণ**— এই ব্ৰাহ্মণত তিনিটা প্ৰকৰণ আছে। ১ম প্ৰকৰণত কৃচ্ছ্ৰ,

অতিকৃচ্ছ্র আদি প্ৰায়চিত্ত বিধি বৰ্ণিত হৈছে। ২য় প্ৰকাৰণত শত্ৰুৰ বিপক্ষেকৰা অভিচাৰ বিবৃত হৈছে। ৩য় প্ৰকৰণত ঐশ্বৰ্য্য, গৃহপ্ৰৱেশ, আয়ুষ্য প্ৰাপ্তিৰ বাবে কৰা ক্ৰিয়ানুষ্ঠান নানা সামগায়নেৰেসৈতে বৰ্ণোৱা হৈছে।

এই ব্ৰাহ্মণ ধৰ্মসূত্ৰৰ লক্ষণাক্ৰান্ত। অনেক আচৰণ বিধিসন্মত কথায়ো ইয়াত ঠাই পাইছে।

(৪) **আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণ**— এই ব্ৰাহ্মণ ছয় অধ্যায় আৰু ৮২ খণ্ডত বিভক্ত। এই ব্ৰাহ্মণ সামবেদৰ আৰ্যাণুক্ৰমণী স্বৰূপ। ইয়াত সামসমূহৰ ঋষিৰ নাম আৰু সামৰ সূচী বিধিবদ্ধ হৈছে।

(৫) **দেৱতাধ্যায় ব্ৰাহ্মণ**— ই এখন ক্ষুদ্ৰ ব্ৰাহ্মণ। ইয়াত মাথোন তিনিটা খণ্ড আছে। ১ম খণ্ডত ২৬ কণ্ডিকা। তাত সামবেদৰ দেৱতাৰ ক্ৰমিক সূচী দিয়া আছে— অগ্নি, ইন্দ্ৰ প্ৰজাপতি, সোম, বৰুণ, ত্বষ্টা, অঙ্গিৰস, পূষা, সৰস্বতী, ইন্দ্ৰাণী। ইসকল দেৱতাৰ উদেশ্যত গাৱলগীয়া সোমৰো নিৰ্দেশ তাত দিছে। ২য় খণ্ডৰ ১১ টা কণ্ডিকাত ছন্দসমূহৰ দেৱতা আৰু বৰ্ণৰ বিৱৰণ আছে। ৩য় খণ্ডৰ ২৫ কণ্ডিকাত ছন্দৰ নিৰুক্তি পোৱা যায়। এয়া ভাষাতত্বৰ ছাত্ৰৰ জ্ঞাতব্য।

(৬) **উপনিষদ ব্ৰাহ্মণ**— এই ব্ৰাহ্মণ দহ প্ৰপাঠকত বিভক্ত। ইয়াৰ মাজত দুখন গ্ৰন্থ সোমাই আছে। (১) প্ৰথম আৰু ২য় প্ৰপাঠকক লৈ মন্ত্ৰ বা ছান্দোগ্য ব্ৰাহ্মণ গঠিত হৈছে। (২) পিছৰ আঠ প্ৰপাঠকক সামৰি লৈ ছান্দোগ্য উপনিষদ গঠিত হৈছে। (উপনিষদ সম্বন্ধে পিছলৈ কোৱা হ'ব।)

মন্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণৰ দুই প্ৰপাঠকত ২৫৭ টা মন্ত্ৰ আছে। ১ম প্ৰপাঠকত বিবাহাদি কেতবোৰ গৃহ্যকৰ্ম বৰ্ণিত হৈছে। ২য় প্ৰপাঠকত ভূতবলি, আগ্ৰয়নীয় কৰ্ম, পিতৃ-পিণ্ডদান, দেৱবলিহোম, দৰ্শপূৰ্ণমাস, আদিত্যোপস্থান, নৱগৃহপ্ৰৱেশ, স্বস্ত্যয়ন আৰু প্ৰসাদ প্ৰাপ্তিৰ মন্ত্ৰ আছে।

(৭) **সংহিতোপনিষদ ব্ৰাহ্মণ**— সামগায়নৰ বিৱৰণৰ বাবে এইব্ৰাহ্মণৰ মহত্ব প্ৰতিপন্ন হৈছে। ই পাঁচ খণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম খণ্ডত তিনিবিধ গান সংহিতাৰ স্বৰূপ আৰু ফলৰ বিৱৰণ আছে। তিনি প্ৰকাৰ সংহিতা যথাক্ৰমে- দেৱহু সংহিতা, ৰাকশবহু সংহিতা আৰু অমিত্ৰহু সংহিতা। প্ৰথম সংহিতা মঙ্গলময়, বাকী দুটা অমঙ্গলীয়া। ২য় আৰু ৩য় খণ্ডত আছে গান সংহিতাৰ বিধি স্তেমি, অনুলোম, আৰু প্ৰতিলোম স্বৰ আদি। সামগায়নৰ বিধানৰ বাবে উক্ত দুখণ্ডৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য্য। ৩য় খণ্ডৰ শেষত গুৰু-শিষ্যৰ যোগ্যতা বিচাৰ কৰি সুপাত্ৰত বিদ্যাদানৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে।

(৮) **বংশ ব্ৰাহ্মণ**— ই এক ক্ষুদ্ৰ ব্ৰাহ্মণ। ইও তিনি খণ্ডত বিভক্ত। ইয়াত সামবেদীয় ঋষি পৰম্পৰা সংক্ষিপ্তকৈ তুলি ধৰা হৈছে। সেইবাবে ঋষি আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠনৰ বাবে ই এক অপূৰ্ব সমলৰ ভাণ্ডাৰ।

লুই ৰেণুৱে পঞ্চবিংশ আৰু ষড়্‌বিংশৰ বাহিৰে আনবোৰ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থক ব্ৰাহ্মণ নুবুলি

উপব্ৰাহ্মণহে বুলিছে।

ইবিলাক তাণ্ডি আৰু কৌথুম শাখাৰহে ব্ৰাহ্মণ। জৈমিনীয় শাখাৰে জড়িত অন্য তিনিখন ব্ৰাহ্মণৰ পৰিচয়ো তলত দিয়া হ'ল।

(৯) জৈমিনীয় বা তালবকাৰব্ৰাহ্মণ— ই অন্যতম প্ৰাচীন ব্ৰাহ্মণ। বৈদিক ক্ৰিয়াকৰ্ম আৰু পুৰাকল্প-পৰকৃতিৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা চাই এই ব্ৰাহ্মণৰ মহত্ত্ব ঐতিৰেয় আৰু শতপথতকৈ কম নহয়। এই ব্ৰাহ্মণ তিনিটা কাণ্ডত বিভক্ত। কাণ্ড একোটা অনেক অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত মুঠতে ৮২৮ অধ্যায় আছে।

ইয়াৰ প্ৰথম কাণ্ডত অগ্নিহোত্ৰ, অগ্নিষ্টোম আৰু প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিবৰণ, দ্বিতীয় কাণ্ডত গবামযনসত্ৰ, একাহযাগসমূহ, অহীন যাগ, অন্য সত্ৰযজ্ঞ, আৰু তৃতীয় কাণ্ডত দ্বাদশাহৰ বিস্তৃত বিবৰণ আছে।

প্ৰকৃততে অতি দুৰূহ ভাষাত ৰচিত অলেখ পুৰণি আখ্যানে এই গ্ৰন্থ ঠাই খাই আছে।

(১০) জৈমিনীয় আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণ— এই ব্ৰাহ্মণৰ বিষয়বস্তুৰ চয়নপদ্ধতি, আৰু অধ্যায়-খণ্ড বিভাজন আদি কৌথুমীয় আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণৰসৈতে একে। কৌথুমীয় আৰ্ষেযত পোনে পোনে বিষয়ত প্ৰৱেশ কৰি কৈছে ঃ 'অথ খল্বয়মাৰ্ষপ্ৰদেশো ভৱতি।' কিন্তু জৈ আৰ্ষেয় মুখবন্ধেৰে আৰম্ভ হৈছে ঃ 'ওমি ত্যত্, পৰিমেষ্ঠিনঃ প্ৰাজাপত্যস্য সাম।' ই ইত্যাদিৰে। জৈমিনীয় আৰ্ষেয় কিছু সংক্ষিপ্ত, কৌথুমীয় আৰ্ষেয় কিছু বিস্তৃত। দুয়ো গ্ৰন্থত গানৰ অনুক্ৰমত পাৰ্থক্য বৰ্তমান। এয়া গ্ৰামগেয় গানৰ পাৰ্থক্য।

আৰণ্যগেয় গানৰ পৰ্বানুক্ৰমত পাৰ্থক্য আছে। জৈ আৰ্ষেয়ত ক্ৰমশঃ ব্ৰতপৰ্ব ছন্দপৰ্ব শুক্ৰপৰ্ব আৰু শুক্ৰিয়পৰ্ব বিদ্যমান। কৌথুম আৰ্ষেয়ত পোনতে অৰ্কপৰ্ব আছিছে, ব্ৰতপৰ্ব তৃতীয় স্থানলৈ অৱনমিত হৈছে

(১১) জৈমিনীয় উপনিষদ ব্ৰাহ্মণ— জৈমিনীয় শাখাত প্ৰাপ্ত ই এখন বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। ই কৌথুম সংহিতোপনিষদৰে তুলনীয়। ইয়াত অধ্যায় চাৰিটা, প্ৰতিটো অনুবাকত, আৰু অনুবাক (৪ ১-৫ বাদ দি) একাধিক খণ্ডত বিভক্ত এনেদৰে ইয়াত ৩৯ অনুবাক আৰু ১৩২ খণ্ড আছে। ইয়াত সৃষ্টিতত্ত্বমূলক দেৱ-দেৱী সংলগ্ন আৰু ঐতিহাসিক কাহিনী সন্নিৱিষ্ট হৈছে। শৰ্য্যাত, সুদক্ষিণ, ক্ষৈমি, প্ৰাচীনশালী, জানশ্ৰুতি, উচ্চৈঃশ্ৰবা কৌপেয়, ভগীৰথ ঐক্ষবাকু প্ৰভৃতিৰ কথা ইতিহাসৰ সম্বল। ইয়াত দুবাৰো ঋষি পৰম্পৰা উল্লিখিত হৈছে। কেতবোৰ তান্ত্ৰিক আৰু অলৌকিক আচাৰ নীতিয়েও ইয়াত ঠাই পাইছে।

❑ ❑ ❑

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণ ঃ

তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণ ঃ এতিয়া আমি হাতৰ ওচৰতে পোৱা কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত ব্ৰাহ্মণখন তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণ। ইয়াক তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ সম্প্ৰসাৰণ বুলিয়েই কোৱা হয়। তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ মন্ত্ৰৰ লগতে ব্ৰাহ্মণো ৰচিত হৈছে। তথাপি কৃষ্ণ যজুৰ্বেদীয় লোকসকলে ঋগ্বেদীয় সম্প্ৰদায়লৈ লক্ষ্য কৰি কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰো এখন ব্ৰাহ্মণ নকৰি নেথাকিল। শত পথৰ তুলনাত এই ব্ৰাহ্মণক প্ৰাচীন বুলি ধৰা হয়।

ব্ৰাহ্মণখন তিনি কাণ্ডত বিভক্ত। কাণ্ডকেইটা ভালেমান প্ৰপাঠকত বিভক্ত আৰু তিনিকাণ্ডৰ মুঠ প্ৰপাঠক ৪০। প্ৰপাঠকৰ অবান্তৰ ভাগক অনুবাক বোলা হয়। অনুবাক একোটি একাধিক কণ্ডিকাৰ সমষ্টি।

এই ব্ৰাহ্মণত অগ্ন্যাধাম, গৱাময়ন সত্ৰ, বাজপেয়, ৰাজসূয় প্ৰভৃতি ; সোমযাগৰ উপৰিও নক্ষত্ৰেষ্টিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। এইবোৰ প্ৰথম কাণ্ডৰ বৰ্ণনীয় বিষয়। দ্বিতীয় কাণ্ডত অগ্নিহোত্ৰ, দাশাত্ৰে, উপহোম, সৌত্ৰামণি, বৃহসাতিসৱ, বৈশ্যসৱ আদি সৱযাগ আৰু পশুযাগৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। তৃতীয় কাণ্ডত নক্ষত্ৰেষ্টিৰ বিশদ বিৱৰণৰ লগতে দশপূৰ্ণমাসৰ ব্যাখ্যা, প্ৰতীকাত্মক পুৰুষামেধৰ বৰ্ণনা, পশুযাগ, প্ৰায়শ্চিত্, অশ্বমেধ যজ্ঞ, নাচিকেত অগ্নি আৰু চাতুৰ্হোত্ৰ আদিৰ বহল বিৱৰণ পোৱা যায়।

শুক্লযজুৰ্বেদৰ ব্ৰাহ্মণ ঃ

শতপথব্ৰাহ্মণ ঃ চাৰিও বেদৰ লগত সম্বন্ধ ব্ৰাহ্মণ সমূহৰ ভিতৰত শতপথ ব্ৰাহ্মণেই আকাৰত বৃহত্তম আৰু প্ৰকাৰত মহত্বপূৰ্ণ। ই শুক্লযজুৰ্বেদৰ বাজসনেয়ী সংহিতাৰ অন্তৰ্গত কাণ্ব আৰু মাধ্যন্দিন দুয়ো শাখাতে বিৰাজিত। দুয়ো শাখাতে থকা এই ব্ৰাহ্মণদ্বয়ৰ বিষয় বস্তুৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই। মাত্ৰ দুয়ো শাখাৰ মাজত গঠন প্ৰক্ৰিয়া আৰু বিভাজনত পাৰ্থক্য দেখা যায়। মাধ্যন্দিন শাখাত ১৪ কাণ্ড, অধ্যয়ে ১০০, প্ৰপাঠক ৬৮, ব্ৰাহ্মণ ৪৩৫ আৰু কণ্ডিকা ৭৬২৪। কাণ্ব শতপথ ১৭ কাণ্ড, ১০৪ অধ্যায়, ৪৩৫ ব্ৰাহ্মণ আৰু ৬৮০৬ কণ্ডিকাত বিভক্ত। এই ব্ৰাহ্মণৰ মাধ্যন্দিন শাখাৰ প্ৰথম কাণ্ডত দৰ্শপূৰ্ণমাস ইষ্টি, দ্বিতীয় কাণ্ডত আধান, অগ্নিহোত্ৰ, পিণ্পিতৃ যজ্ঞ, আগ্ৰয়ন আৰু চাতুমাস্য, তৃতীয়-চতুৰ্থ কাণ্ডত সোমযাগ, পঞ্চম কাণ্ডত বাজপেয় আৰু ৰাজসূয় যজ্ঞ, ষষ্ঠৰপৰা দশম কাণ্ডলৈ পাঁচ কাণ্ড উষা সম্ভৰণ, বিষ্ণুক্ৰম, বাণীবাহন কৰ্ম, অগ্নিচয়নৰ বিৱৰণ, শতৰুদ্ৰীয় হোম, চিত্তে সম্পত্তি,, উপনিষৎ ৰূপত অগ্নিৰ উপাসনা (শাণ্ডিল্যৰ অগ্নিৰহস্য) আদি বহু বিষয় বৰ্ণিত হৈছে। ইয়ো ১৩শ কাণ্ডত অশ্বমেধ, পুৰুষমেধ আৰু সৰ্বমেধৰ আৰু ১৪শ কাণ্ডত প্ৰবৰ্গ্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ১৪ শ কাণ্ডৰ শেষ ভাগত আছে বহুবিখ্যাত বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ।

এই ব্ৰাহ্মণত যাগ-যজ্ঞৰ বিষয়বোৰ যিদৰে নিখুঁট ভাবে পোৱা যায়, আৰু বিশদৰূপে পোৱা যায়, আন কোনো ৰাহ্মণত তেনেকৈ পোৱা নাযায়।

অথৰ্ববেদীয় ব্ৰাহ্মণ ঃ

গোপথ ব্ৰাহ্মণ ঃ—অথৰ্ববেদৰ শাখা বহুতো যদিও ইয়াৰ অন্তৰ্গত ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ মাত্ৰ এখনহে পোৱা যায়। সমস্ত ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত আধুনিক এইখনৰ নাম গোপথ ব্ৰাহ্মণ। ব্ৰাহ্মণখন তদ্বধাবিভক্তঃ পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ। পূৰ্বাৰ্ধত আছে পাঁচ প্ৰপাঠক আৰু উত্তৰাৰ্ধত ছয় প্ৰপাঠত। প্ৰপাঠক একোটা ভালেমান কণ্ডিকাত বিভক্ত। এইদৰে এই ব্ৰাহ্মণত ১১ প্ৰপাঠক আৰু ২৫৮ টা কণ্ডিকা আছে।

এই ব্ৰাহ্মণৰ পূৰ্বাৰ্ধৰ প্ৰথম প্ৰপাঠকত ওঙ্কাৰ আৰু গায়ত্ৰীৰ মহিমাৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বিতীয় প্ৰপাঠকত ব্ৰহ্মচাৰীৰ পালনীয় ৰীতি-নীতি বৰ্ণিত হৈছে। তৃতীয় প্ৰপাঠকত ঋত্বিক সকলৰ কৰ্তব্যকৰ্মৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে চতুৰ্থ প্ৰপাঠকত ঋত্বিকৰ দীক্ষা আৰু পঞ্চম প্ৰপাঠকত সাম্বৎসৰিক যজ্ঞৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

ইয়াৰ উত্তৰাৰ্ধ পূৰ্বাৰ্ধৰ দৰে সুশৃঙ্খল নহয়। তাতো চাতুৰ্মাস্য আদি যজ্ঞৰ বৰ্ণনা দিছে। ইয়াত যজ্ঞ সম্বন্ধীয় নানান আখ্যান পোৱা যায়।

ইয়াত কুৰু-প্ৰাঞ্চাল, অঙ্গ, কাশী, কোশল, সাল্ব মৎস্য, উশীনৰ প্ৰভৃতি দেশৰ ভৌগোলিক আৰু ঐতিহাসিক বিষয়ক নানান তথ্য পোৱা যায়।

তৃতীয় অধ্যায়

আৰণ্যক

সাধাৰণ পৰিচয় ঃ

আৰণ্যক আৰু উপনিষদসমূহ ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ শেষৰ ফালে পৰিশিষ্টৰূপে সংশ্লিষ্ট হৈ থাকে। যিহেতু উপনিষদসমূহ আৰণ্যকৰো পিছত উদয় হয় আৰু উপনিষদবোৰে বেদান্ত আখ্যা লাভ কৰিছে, এতেকে অৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ বেদত্ব লৈ সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। তদুপৰি আপস্তম্বৰ পৰিভাষা ('মন্ত্ৰব্ৰাহ্মণযোঃ বেদনামধেয়ম্') এই ক্ষেত্ৰত আৰণ্যক-উপনিষদৰ বেদত্ব প্ৰমাণ কৰিবলৈ সাক্ষী হৈ আছেই, কিয়নো আৰণ্যক-উপনিষদবোৰ ব্ৰাহ্মণৰ শেহতীয়া ভাগ। পৰবৰ্তী আচাৰ্যসকলেও আৰণ্যক আৰু উপনিষদক বেদৰ মৰ্য্যাদা দি আহিছে।

কিন্তু প্ৰকৃতিগতভাৱে ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক-উপনিষদৰ মাজত ব্যৱধান নোহোৱা নহয়। ব্ৰাহ্মণসমূহৰ লক্ষ্য বিষয় মূলতঃ দ্ৰব্য-যজ্ঞ, কিন্তু আৰণ্যক-উপনিষদ দ্ৰব্যযজ্ঞৰ পক্ষপাতী হোৱা দূৰৈত থাওক, বৰঞ্চ বিৰোধীহে; সেয়ে আৰণ্যকোপনিষদসমূহ উচ্চস্তৰীয় জ্ঞানমুখী আৰু অধ্যাত্মবাদৰ পৃষ্ঠপোষক। সেয়ে মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণক লৈ কৰ্মকাণ্ড আৰু আৰণ্যকোপনিষদক লৈ জ্ঞানকাণ্ডই পৰাকাষ্ঠা লাভ কৰিছে। এই দুই পন্থাক লৈ পিছত পূৰ্ব আৰু উত্তৰ দুই মীমাংসাৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু আৰণ্যকবোৰে উপনিদৰ স্তৰ পোৱাগৈ নাই, সিবোৰে মাথোন কৰ্মপন্থাৰপৰা জ্ঞানপন্থালৈ যোৱা পথ সুগম কৰিছে।

অৰণ্যত অধ্যয়ন বা অনুশীলন কৰা শাস্ত্ৰচয় 'আৰণ্যক' নামে অভিহিত হৈছে সায়ণই তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকৰ ভাষ্যত কৈছে ঃ

অৰণ্যাধ্যায়নাদেতদ্ আৰণ্যকমিতীৰ্যতে।
অৰণ্যে তদধীয়ীতেত্যেৱং বাক্যং প্ৰৱক্ষ্যতে ॥

অৰ্থাৎ 'আৰণ্যত অধ্যয়ন কৰা হেতুকেই 'আৰণ্যক বুলি কোৱা হয়। 'অৰণ্যত সেয়া অধ্যয়ন কৰা উচিত' এনে বাক্য কোৱা হৈছে।'

সন্দেহ নাই যে লোকালয় বা গ্ৰামৰপৰা আঁতৰি নিৰ্জন বনত আৰণ্যকৰ বিষয়-বস্তু চৰ্চিত হৈছিল। গাঁৱৰ ভিতৰত সিবোৰৰ অধ্যয়ন কোনো প্ৰকাৰে লাভজনক, বা উপাদেয় নহৈছিল; কিয়নো অতিশয় ৰহস্যময় বিদ্যাসমূহ সকলোৱে শুনা অনুচিত। যদিও আৰণ্যকৰ তত্ত্ব ব্ৰহ্মসম্বন্ধীয় পৰাবিদ্যা নহয়, তথাপি ই যজ্ঞৰ স্থূলভাগেৰেও সম্বন্ধিত নহয়, বৰঞ্চ ই একপ্ৰকাৰ যজ্ঞীয় মনন বা উপাসনা বিশেষক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা শাস্ত্ৰ। প্ৰাণাদিকলৈও গূঢ়তত্ত্ব চিন্তা আৰণ্যকত কৰা দেখা যায়।

ইতিমধ্যে সামবেদৰ এভাগ অৰণ্যত অনুশীলন কৰা কথা কৈ অহা হৈছে। আৰণ্যগেয়

গানবোৰ গাঁৱলীয়া জনসাধাৰণে শুনা অনুচিত। সেইদৰে জৈমিনীয় উপনিষদ ব্ৰাহ্মণৰ তত্ত্বও গোপ্য। গতিকে আৰণ্যকৰ ৰহস্যময় বিষয়বস্তুৰ তত্ত্ব একেদিনে আহি পৰা নাছিল। ধৰ্মৰ বা ধৰ্মদৰ্শনৰ কিছুতত্ত্ব সদায় গোপনীয় হৈয়ে থাকে। আনকি দীক্ষা, শৰণ আদিও তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। ভকতীয়া ব্যৱস্থাতো তেনে ৰাতিখোৱা সম্প্ৰদায় আছে। পিছে আৰণ্যকৰ ভাবধাৰা ইবোৰতকৈ যে উচ্চস্তৰৰ আছিল তাক নকলেও হয়।

আৰণ্যক গ্ৰন্থসমূহৰ চৰিত্ৰ বা গঠন-প্ৰক্ৰিয়া একে প্ৰকাৰৰ নহয়। কোনোখন মন্ত্ৰময় সংহিতাৰ দৰে, কোনোখন ব্ৰাহ্মণৰ দৰে গদ্যময় আৰু কোনোখন সূত্ৰাত্মক চৰিত্ৰৰ। ভাষা বা শৈলীৰ ফালৈ চকু দিলেও সিবোৰ যে ব্ৰাহ্মণৰ বেলিমাৰ আৰু উপনিষদৰ ব্ৰহ্মমুহূৰ্তৰ প্ৰাক্‌কালত এক দোমোজাৰ মাজতে ৰচিত তাক বুজিব পাৰি। বৈদিক সাহিত্যৰ ইতিহাসত আৰণ্যকসমূহেও একাংশ ঠাই দৃঢ়ভাৱে দখল কৰি আছে। সেয়া এক যুগসন্ধিৰ ক্ষণ।

তলত অধুনাপ্ৰাপ্ত আৰণ্যক কেইখনৰ সংক্ষিপ্ত পৰিচয় দিয়া হ'ল।

ঐতৰেয় আৰাণ্যক ঃ ঋগ্বেদীয় ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ পৰিশিষ্টৰূপে পোৱা আৰণ্যকখন ঐতৰেয় আৰণ্যক।[1] ব্ৰাহ্মণ্যৰদৰে এই আৰণ্যকৰো দ্ৰষ্টা মহীদাস ঐতৰেয় বুলি কোৱা হয়। ই পাঁচ ভাগত বিভক্ত, আৰু প্ৰতিভাগকে একোখন সুকীয়া আৰণ্যক বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। প্ৰতিখন 'আৰণ্যক' আকৌ অধ্যায় আৰু খণ্ডত বিভক্ত।

প্ৰথম আৰণ্যকত 'মহাব্ৰত'ৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ই গবাময়ন সত্ৰৰঅবান্তৰ কৰ্ম। দ্বিতীয় আৰণ্যকৰ প্ৰথম তিনি অধ্যায়ত উক্‌থ বা নিষ্কেবল্য শস্ত্ৰ, প্ৰাণবিদ্যা আৰু পুৰুষৰ বিষয়ে বিবেচনা কৰা হৈছে। এই আৰণ্যকৰ অন্য তিনি অধ্যায়ক (৪-৬) ঐতৰেয় উপনিষদ বুলি জনা যায়। তৃতীয় আৰণ্যকক আকৌ 'সংহিতোপনিষদ' বুলিও কোৱা হয়। ইয়াত সংহিতা, পদ আৰু ক্ৰমপাঠৰ বিবৰণ আছে; স্বৰ, ব্যঞ্জন আদিৰো অনুশীলন কৰা হৈছে। ইয়াত শাকল্য আৰু মাণ্ডুকায়নৰ মত উদ্ধৃত হৈছে। ই প্ৰাতিশাখ্য, নিৰুক্ত আৰু ব্যাকৰণৰ প্ৰাক্‌কালৰ ৰচনা হ'ব। চতুৰ্থ আৰণ্যকটি তেনেই ক্ষুদ্ৰ—ই নটা মহানাম্নী ঋক আৰু নটা পুৰীষপদৰ সংকলন মাত্ৰ। পঞ্চম আৰণ্যকভাগ সূত্ৰাকাৰত ৰচিত। চতুৰ্থ আৰণ্যকৰ মহানাম্নী ঋকসমূহ মহাব্ৰত যজ্ঞৰ পঞ্চম দিনৰ কৰ্মত প্ৰযুক্ত হয়। এই আৰণ্যক প্ৰথম আৰণ্যকৰ পৰিপূৰক। পঞ্চম আৰণ্যকটিত আকৌ নিষ্কেবল্য শস্ত্ৰৰ কথা আছে, সেয়ে ই ২য় আৰণ্যকৰ পৰিপূৰক।

এই আৰণ্যকৰ প্ৰথম তিনিটা আৰণ্যকৰ ৰচক মহিদাস ঐতৰেয়; চতুৰ্থ আৰণ্যকৰ ৰচক আশ্বলায়ন আৰু পঞ্চম আৰণ্যকৰ ৰচক শৌনক বুলি কোৱা হৈছে। পিছে এই কথা সৰ্বসন্মত নহয়।

১। ড' এ. বি কীথে ইয়াৰ সম্পাদনা আৰু অনুবাদ কৰে আৰু ১৯০৯ চনত পোনতে অক্সফোৰ্ডৰপৰা প্ৰকাশিত হয়। তাৰো আগতে ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰই সায়ণভাষ্যসহ (১৮৭৬) প্ৰকাশ কৰে কলিকতাৰপৰা। অন্যাসং বি. এছ. পাৰাকে, ফাৰকে. পুনা, ১৮৯৮।

(২) **শাঙ্খায়ন-অৰেণ্যক ঃ** ঋগ্বেদৰ অন্তৰ্গত দ্বিতীয় আৰণ্যকখন হৈছে শাঙ্খায়ন ব্ৰাহ্মণৰে সংলগ্ন শাংখায়ন-আৰণ্যক।[১] ঐতৰেয়-আৰণ্যকৰ সৈতেও ইয়াৰ নিকট সম্পৰ্ক আছে। ই পোন্ধৰটো অধ্যায়ত বিভক্ত ; তাৰে কেইটিমান তেনেই সংক্ষিপ্ত। ইয়াৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় অধ্যায়ত মহাব্ৰত, তৃতীয়-ষষ্ঠ অধ্যায়ত উপনিষদ[২], সপ্তম আৰু অষ্টম অধ্যায়ত সংহিতা আৰু নৱম অধ্যায়ত মন্থৰ[৩] বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াৰ লগতে প্ৰাণবিষয়ক তত্বালোচনাও পোৱা যায়। দশম অধ্যায়ত অগ্নিহোত্ৰ আৰু একাদশ অধ্যায়ত স্বপ্নফলৰ চিত্তাকৰ্ষক আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়টিত আথৰ্ব মণি-মাদলিৰ ক্ৰিয়া মন্ত্ৰসহ দিয়া আছে। ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত সংক্ষেপতে বেদবিদ্যাৰ সাৰস্বৰূপ সৰ্বাত্মভাৱৰ উপদেশ আছে। চতুৰ্দশ অধ্যায়ত বেদাধ্যয়নৰ আৱশ্যকতা সম্বন্ধে আৰু পঞ্চদশ অধ্যায়ত বংশানুকীৰ্তিন কৰা হৈছে।

ঐতৰেয় আৰণ্যকৰ তুলনাত এই আৰণ্যক অধিক বিস্তৃত আৰু সুগঠিত। ৰচনাশৈলীও সংহত। ই ঐতৰেয়তকৈ অৰ্বাচীন। পঞ্চদশ অধ্যায়ত শাংখায়নাচাৰ্য্যই তেওঁৰ গুৰু কোষীতকিৰপৰা উপদেশ গ্ৰহণ কৰা তথ্য পোৱা যায়। গতিকে পৰম্পৰাক্ৰমে কোষীতকি আৰু শাংখায়নৰ নিকট সম্বন্ধ থকা বুজিব পাৰি। ওপৰত আলোচ্য প্ৰথম ন অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তুৰ বেঙনি শাংখায়ন গৃহ্যসূত্ৰতো (৬।৪) দেখিবলৈ পোৱা যায়।

(৩) **তৈত্তিৰীয় আৰণ্যক ঃ-** তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ (কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ) অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ সম্প্ৰসাৰিত ভাগৰ নাম তৈত্তিৰীয় আৰণ্যক। ই আৰণ্যকৰাজিৰ ভিতৰত বৃহদাকাৰৰ। ই দহ অধ্যায়ত বিভক্ত। অধ্যায়বোৰক প্ৰপাঠকো বোলে। কিন্তু ,সাধাৰণ ৰীতিৰে ইবিলাকক 'অৰণ' বুলি কোৱা হয়। প্ৰতিটো 'অৰণক' আদ্যপদেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছে ; যেনে (১) ভদ্ৰ, (২) সহবৈ, (৩) চিত্তি, (৪) যুঞ্জতে, (৫) দেৱবৈ, (৬) পৰে, (৭) শীক্ষা, (৮) ব্ৰহ্মবিদ্যা, (৯) ভৃগু, (১০) নাৰায়ণীয়।

সপ্তমৰপৰা নৱম প্ৰপাঠকত তিনিটাত বহুবিক্যাত তৈত্তিৰীয় উপনিষদ আৰু দশম প্ৰপাঠকত মহানাৰায়ণ উপনিষদ সংগৃহীত হৈছে। প্ৰথমৰপৰা ষষ্ঠ প্ৰপাঠকলৈকে এই ছয় প্ৰপাঠকৰ প্ৰতিটোতে বাৰৰপৰা বিয়াল্লিশলৈকে অনুৱাক আছে।

প্ৰথম প্ৰপাঠকত আৰুণকেতুক নামে অগ্নিৰ উপাসনা আৰু তাৰ বাবে যজ্ঞকুণ্ড সাজিবলৈ ইষ্টক চয়নৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় প্ৰপাঠকত স্বাধ্যায় আৰু পঞ্চ মহাযজ্ঞৰ বৰ্ণনা আছে। মন্ত্ৰ, ধ্যান, শৌচাচাৰ, প্ৰায়শ্চিত্ত আদিৰ ওপৰত অধিক জোৰ দিয়া হৈছে। ইয়াত গঙ্গা আৰু যমুনাৰ মাজৰ দেশখণ্ডক অতি পবিত্ৰ আৰু মুনিসকলৰ বাসভূমি বোলা

১। সঃ শ্ৰীধৰ পাঠক, পুনা, ১৯২২ ; ১-২ অধ্যায় ঃ সম্পাঃ আৰু অনুবাদ ফ্ৰিডলেণ্ডৰ, (Der Mahavrata Abschnitt des Cankhayana Aranyaka. Berlin. 1900)

২। ইয়েই কৌষীতকি ব্ৰাহ্মণোপনিষদ নামে বিখ্যাত।

৩। মহত্ব লাভৰ বাবে অনুষ্ঠিত ক্ৰিয়া বিশেষ ; ছান্দোগ্য উপনিষদ ৫।২।৪ উল্লেখিত হৈছে।

হৈছে। তৃতীয় প্ৰপাঠকত চাতুৰ্হোত্ৰ চিত্তিৰ উপযোগী মন্ত্ৰবোৰ সংকলিত হৈছে। ইয়াৰ অন্তিম পাঁচ অনুৱাকত (১৭-২১) মৃতসংস্কাৰৰ মন্ত্ৰ সঞ্চয়ন কৰা হৈছে। চতুৰ্থটো প্ৰপাঠকত প্ৰৱৰ্গ্যৰ উপযোগী মন্ত্ৰবোৰ সংগৃহীত হৈছে। পঞ্চম প্ৰপাঠকত প্ৰৱৰ্গ্যত সেই মন্ত্ৰবোৰ কিদৰে ব্যৱহাৰ হয় আৰু সিবোৰৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ষষ্ঠ প্ৰপাঠকত পিতৃমেধৰ উপযোগী মন্ত্ৰবোৰ উল্লেখিত হৈছে। ইয়াৰ বহুতো মন্ত্ৰ ঋগ্বেদৰপৰা উদ্ধৃত।

বৃহদাৰণ্যক ঃ শুক্লযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত শতপথব্ৰাহ্মণৰ (মাধ্যন্দিন শাখাৰ) চতুৰ্দশ কাণ্ডৰ নাম বৃহদাণ্যক। ইয়াৰ প্ৰথম তিনিটা অধ্যায়ত প্ৰৱৰ্গ্যবিধি আছে আৰু শেষৰ ছয়টা অধ্যায় বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ বুলি জনাজাত।

ছান্দোগ্য উপনিষদৰ প্ৰথম অধ্যায় টোকো আৰণ্যক সদৃশ বুলি কোৱা হয়।

চতুৰ্থ অধ্যায়

উপনিষদ সমূহ

"উপনিষদসমূহে বেদৰ অন্তিমভাগ গঠন কৰে সেয়ে সিবোৰক 'বেদান্ত' বা 'বেদৰ অন্ত' বোলে, এই নামটোৱে নিৰ্দেশ কৰে যে সিবিলাকে বৈদিক শিক্ষাৰ সাৰমৰ্ম সামৰি আছে। সিবিলাক পৰবৰ্তী দৰ্শনৰ ভেটিস্বৰূপ"[১] বেদ, ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদসমূহক ভাৰতীয় পৰম্পৰাই একেধাৰে 'শ্ৰুতি' বা ঈশ্বৰ প্ৰদত্ত জ্ঞান বুলি গণ্য কৰি আহিছে। সেয়ে বেদৰ অন্যান্য অংশৰ লগতে উপনিষদসমূহকো অপৌৰুষেয় অৰ্থাৎ মানৱৰ 'আয়াসলব্ধ জ্ঞান নহয়' বুলি দৃঢ় বিশ্বাস এটি ভাৰতীয় জনসমাজত আজিও বৰ্তমান। আনকি বৰ্তমান কালতো পণ্ডিত সমাজৰ অনেকে এই 'অপৌৰুষেয়' জনপ্ৰবাদক 'ঈশ্বৰদ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত অৰ্থত হ'লেও স্বীকাৰ কৰা দেখা যায়।

ওপৰতে ইয়াৰ বেদত্ব সম্বন্ধে কৈ অহা হৈছে। ইয়াকো কৈ অহা হৈছে যে মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ আধিযাজ্ঞিক আৰু আধিদৈৱিক দৰ্শন উপনিষদে এক প্ৰকাৰে অস্বীকাৰ কৰি অধ্যাত্ম-অদ্বৈতবাদ প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰিছে। সেয়ে মন্ত্ৰ-ব্ৰাহ্মণৰ ভেটিত জৈমিনি প্ৰভৃতি আচাৰ্যই পূৰ্বমীমাংসা দৰ্শনৰ মৰ্মৰ সৌধ সাজিছে আৰু উপনিষদৰ জ্ঞানকাণ্ডৰ ওপৰত আচাৰ্য বাদৰায়ণে উত্তৰ মীমাংসা বা বেদান্ত দৰ্শনৰ পবিত্ৰ মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰিছে। বেদান্ত দৰ্শন তিনি প্ৰস্থানক লৈ গঠিত ঃ তাৰে শ্ৰুতি প্ৰস্থান উপনিষদৰাজি, স্মৃতি-প্ৰস্থান শ্ৰীমদ্‌ভগৱদ্গীতা, আৰু প্ৰকৰণ প্ৰস্থান হৈছে ব্ৰহ্মসূত্ৰ বা বেদান্তসূত্ৰ।

অৱশ্যে উপনিষদৰ তত্বসমূহৰ মূল ঋগ্বেদাদিৰ সৃষ্টি তত্ব আৰু দৰ্শনমূলক সূক্তবোৰৰ মাজতে উপ্ত আছিল। এই ক্ষেত্ৰত অথৰ্ববেদ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ অৰিহণাও নোহোৱা নহয়।

উপনিষৎ শব্দটো উপ- নি / সদ্ ধাতুৰপৰা নিষ্পন্ন হৈছে। ইয়াৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হয় 'একান্তভাৱে কাৰো ওচৰত বহা'। 'গুপ্ত' বা 'ৰহস্য বিষয়ৰ জ্ঞান বা বিদ্যা অৰ্জনৰ বাবে শিষ্যজনে আচাৰ্য্যৰ ওচৰত একান্তভাৱে ব্ৰহ্মাঞ্জলিবদ্ধ হৈ বহা নিয়ম পুৰণিভাৰতত প্ৰচলিত আছিল। তাৰ আপাহতে অৰ্জিত জ্ঞানক উপনিষৎ' বা 'ৰহস্য' জ্ঞান বুলি কোৱা হয়। কোনো কোনো পণ্ডিতে উপনিষদ শব্দৰ এনে অৰ্থ স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকৰ মতে বেদত উপনিষদ শব্দটো পাৰিভাষিক অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে আৰু ই 'নিগূঢ় তত্ব' বুজায়। 'চাৰিও ফালৰপৰা বিচাৰ কৰি এই সিদ্ধান্তই হয়, উপনিষদৰ যি ব্যুপত্তিগত অৰ্থ তাৰ উদ্দিষ্ট মানুহ নহয়—দেৱতা। দেৱতা আহি আচাৰ্যৰ হৃদয়ত নিষণ্ণ হ'লে তেওঁৰ মাজত যি তত্বজ্ঞানৰ

১। ৰাধাকৃষ্ণণ, ফিলচফি অৱদা উপনিষদচ, লণ্ডন, ১৯২৪ চন, পৃষ্ঠা ১৩-১৪।

স্ফুৰণ হয়, সেয়ে 'উপনিষৎ'। এই অৰ্থই স্বাভাৱিক আৰু পৰম্পৰাগত। আচাৰ্যাৰ ওচৰত বহি বিদ্যা গ্ৰহণ কৰা অৰ্থটো গৌণ আৰু আনুষঙ্গিক মাত্ৰ"২

শঙ্কৰাচাৰ্যাই তেওঁৰ উপনিষদ ভাষ্যত উপনিষৎ শব্দৰ অৰ্থ 'যি অবিদ্যা নাশ কৰে' বুলি কৈছে। 'উপনিষৎ' ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ দ্যোতক, এই বিদ্যাভ্যাসদ্বাৰা মুমুক্ষুজনৰ চিত্তে ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ উদয় হ'লে সংসাৰৰ বীজভূত অবিদ্যাৰাশি নষ্ট হয়; মুমুক্ষুয়ে ব্ৰহ্মগতি লাভ কৰে আৰু গৰ্ভবাসাদি সংসাৰ যাতনাৰপৰা মুক্তি লাভ কৰে। এয়া অৱশ্যে পৰোক্ষ অৰ্থ। কিন্তু উপনিষৎ শব্দৰ যথাৰ্থ অৰ্থ যে 'ৰহস্য' অৰ্থাৎ গুৰুশিষ্য পৰম্পৰাক্ৰমে প্ৰাপ্ত 'ঐকান্তিক ৰহস্য জ্ঞান' সি উপলব্ধিৰ বিষয়।

উপনিষদৰ সংখ্যা ঃ এতিয়ালৈকে প্ৰকাশিত উপনিষদৰ সংখ্যা ২০০ খনৰ ওপৰ হৈছেগৈ। কিন্তু মুক্তিকোপনিষদত প্ৰাপ্ত পৰম্পৰাই ১০৮ খন উপনিষদৰ নাম দিছে; তাৰে ১০খন ঋগ্বেদীয়, ১৯ খন শুক্ল যজুৰ্বেদীয়, ৩২ খন কৃষ্ণ যজুৰ্বেদীয়, ১৬ খন সামবেদীয় আৰু ৩১ খন অথৰ্ববেদীয় বুলি কোৱা হৈছে। কিন্তু ইবোৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ দহখন উপনিষদৰ ওপৰত আদি শঙ্কৰাচাৰ্যই ভাষ্য ৰচিছে আৰু সিবিলাকক প্ৰাচীন প্ৰামাণ্য উপনিষদ বুলি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে। সেই দহখন উপনিষদ হৈছে— (১) ঈশ, (২) কেন, (৩) কঠ, (৪) প্ৰশ্ন, (৫) মুণ্ডক, (৬) মাণ্ডুক্য, (৭) তৈত্তিৰীয়, (৮) ঐতৰেয়, (৯) ছান্দোগ্য আৰু (১০) বৃহদাৰণ্যক। ইয়াৰ উপৰিও কৌষীতকি ব্ৰাহ্মণ-উপনিষদ, শ্বেতাশ্বতৰ আৰু মৈত্ৰায়নীয় উপনিষদকো প্ৰাচীন বুলি ধৰা হয়। কিছুবছৰ পূৰ্বে প্ৰকাশিত বাষ্কল, ছাগলেয়, আৰ্ষেয় আৰু শৌনক—উপনিষদ চাৰিখনকো পণ্ডিত সজ্জনে পুৰণি বুলি দাবী কৰিছে।

পণ্ডিত ৰাণাডে আৰু বেলবেলকাৰে এক সুষম পদ্ধতিৰে উক্ত উপনিষদসমূহৰ ধাৰাবাহিক আৰু আপেক্ষিক কালানুক্ৰমত সজাবলৈ যত্ন কৰিছে। তেওঁলোকে উপনিষদবোৰ কালানুক্ৰমত তলত দিয়া দৰে তিনিভাগত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিছে—

(১) ছান্দোগ্য, বৃহদাৰণ্যক, কঠ, ঈশ, ঐতৰেয়, তৈত্তিৰীয়, মুণ্ডক, কৌষীতকি, কেন আৰু প্ৰশ্ন;

(২) শ্বেতাশ্বতৰ, মাণ্ডুক্য, আৰু মৈত্ৰায়নীয়;

(৩) বাষ্কল, ছাগলেয়, আৰ্ষেয় আৰু শৌনক।

প্ৰাচীন উপনিষদ চৈধ্যখন চাৰিবেদৰ ভিতৰুৱা। তলত উপনিষদবোৰৰ কোনখন কোন বেদৰ ভিতৰুৱা তাকো নিৰ্দেশ কৰা হ'ল ঃ

ঋগ্বেদ ঃ ঐতৰেয় আৰু কৌষীতকি,

সামবেদ ঃ ছান্দোগ্য আৰু কেন;

কৃষ্ণযজুৰ্বেদ ঃ তৈত্তিৰীয়, কঠ, মৈত্ৰায়নী, মহানাৰায়ণ শ্বেতাশ্বতৰ।

শুক্লযজুৰ্বেদ ঃ বৃহদাৰণ্যক আৰু ঈশ;

২। অনিৰ্বাণ, বেদ মীমাংসা, ১ম খণ্ড, কলিকতা, ১৯৭৫, পৃষ্ঠা ১১৪-–৫।

অথর্ববেদ ঃ মুণ্ড, প্ৰশ্ন আৰু মাণ্ডূক্য।

বাষ্কল, ছাগলেয়, আৰ্ষেয় আৰু শৌনকৰ তেনে পৰিচয় জনা নাযায়।

তলত বেদ অনুসৰি উপনিষদ বিলাকৰ চমু পৰিচয় দিয়া হ'ল। প্ৰথমে ঋগ্বেদীয় উপনিষদ :

(১) ঐতৰেয় উপনিষদ ঃ ঋগ্বেদৰ অন্তৰ্গত ঐতৰেয় আৰণ্যকৰ দ্বিতীয় আৰণ্যকৰ ৮—৬ অধ্যায়েই ঐতৰেয় উপনিষদ। ইয়াৰ ১ম অধ্যায়ত দুখণ্ড আৰু ৩য়—৪ৰ্থ অধ্যায়ত এক এক খণ্ড আছে। ১ম অধ্যায়ত সৃষ্টিৰহস্য বৰ্ণিত হৈছে। ব্ৰহ্মাৰ ঈক্ষাৰপৰাই লোকৰ সৃষ্টি হৈছে। তাৰপৰা বিবৰ্তবাদ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। ২য় অধ্যায়ত জীৱৰ ত্ৰিজন্ম বৰ্ণোৱা হৈছে। ৩য় অধ্যায়ত আত্মাৰ স্বৰূপ কথিত হৈছে। আত্মাৰপৰা জগতৰ সৃষ্টি, জীৱৰ উৎপত্তি। এই আত্মা স্বৰূপতে প্ৰজ্ঞান। 'প্ৰজ্ঞানেই ব্ৰহ্ম' এই উপনিষদৰ মহৎ তথ্য।

(২) কোষীতকিব্ৰাহ্মণোপনিষদ ঃ ই কোষীতকি ব্ৰাহ্মণৰ অন্তৰ্গত আৰণ্যকৰ অন্তিম ভাগ। ইয়াত আছে চাৰি অধ্যায়। ১ম অধ্যায়ৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় দেৱযান আৰু পিতৃযান পন্থা। ২য় অধ্যায়ত আছে প্ৰাণবিদ্যাৰ বৰ্ণনা। ৩য় অধ্যায়ত আত্মবিদ্যাৰ উপদেশ দিয়া হৈছে। ইন্দ্ৰই প্ৰতৰ্দনক কৈছে যে প্ৰাণেই প্ৰজ্ঞান, আনন্দ, অজৰ আৰু অমৰ। ৪ৰ্থ অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তু আত্মোপদেশ। ৰজা অজাতশত্ৰু আৰু দৃপ্ত বালাকিৰ সংবাদৰ জৰিয়তে এই আত্মজ্ঞানৰ উপদেশ দিছে।

সামবেদীয় উপনিষদ ঃ

(৩) ছান্দোগ্য-উপনিষদ ঃ সামবেদৰ ভিতৰুৱা মন্ত্ৰ বা উপনিষদ ব্ৰাহ্মণৰ (১০ টা প্ৰপাঠকৰ) শেষৰ আঠটা প্ৰপাঠক লৈ এই উপনিষদ গঠিত। একোটি প্ৰপাঠক অনেক খণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম প্ৰপাঠকত ওঙ্কাৰ আৰু সামবেদীয় অনেক গূঢ়তথ্যৰ সম্ভেদ দিছে। ২য় প্ৰপাঠকত শৌৱ, উদ্‌গীথৰূপ ভৌতিক স্বাৰ্থপূৰণাৰ্থে যাগানুষ্ঠান আৰু সামগায়নক ব্যঙ্গকৈ দেখুৱা হৈছে। ৩য় প্ৰপাঠকত দেৱমধুৰূপত সূৰ্যোপসনা বৰ্ণিত হৈছে। এই অধ্যায়ৰ উল্লেখনীয় শিক্ষা হৈছে— 'সৰ্বং খল্বিদং ব্ৰহ্ম' অদ্বৈতবাদৰ এক প্ৰমুখ ধ্বনি। ৪ৰ্থ প্ৰপাঠকত বৈষ্ণৱ দাৰ্শনিক তত্ব আৰু সত্যকাম জাবালৰ বিদ্যালাভ বৰ্ণিত হৈছে। ৫ম প্ৰপাঠকত প্ৰবাহণ জৈবালিৰ দাৰ্শনিক সিদ্ধান্ত আৰু অশ্বপতি কেকয়ৰ সৃষ্টি বিষয়ক তথ্যৰ বৰ্ণনা আছে। ৬ষ্ঠ প্ৰপাঠকত উদ্দালক আৰুণি আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ শ্বেতকেতুৰ সংবাদত উপনিষদ মহাবাক্য 'তত্ত্বমসি'ৰ গূঢ়াৰ্থ নিৰূপিত হৈছে। ৭ম প্ৰপাঠকত বহুবিশ্ৰুত সনৎকুমাৰ—নাৰদসংবাদত 'যো বৈ ভূমাতদমৃতম্' সিদ্ধান্ত নিৰ্ণিত হৈছে। ৮ম প্ৰপাঠকত ব্ৰহ্মা-ইন্দ্ৰ-বিৰোচন সংবাদত আত্মাপ্ৰাপ্তিৰ ব্যৱহাৰিক উপায়ৰ সংকেত দিয়া হৈছে।

(৪) কেনোপনিষদ ঃ জৈমিনীয় বা তালৱকাৰ শাখাৰ ভিতৰুৱা এই চুটি উপনিষদ খনত ৪ টা খণ্ড আছে। ১-২ খণ্ড পদ্যময় আৰু ৩-৪ খণ্ড গদ্যাত্মক। ১-২ খণ্ডৰ সাৰকথা এয়ে যে বাক্, চক্ষু, শ্ৰোত্ৰ, মন আৰু প্ৰাণ ব্ৰহ্মোপলব্ধিৰ সহায়ক নহয়। ইবোৰ ব্ৰহ্মাৰদ্বাৰা

উদ্ভাসিত। ব্ৰহ্ম জনা-নজনাৰ বাহিৰত, প্ৰতিবোধ্য। ৩-৪ খণ্ডত উমা হৈমৱতীৰ আখ্যানেৰে ব্ৰহ্মক সৰ্বশক্তিমান আৰু আন ইন্দ্ৰাদি দেৱতা সেই শক্তিৰে শক্তিমান বুলি প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত-উপনিষদ —

(৫) **তৈত্তিৰীয় উপনিষদ ঃ** তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকৰ ৭ম—৯ম এই তিনি প্ৰপাঠকেৰে এই উপনিষদ গঠিত। আৰণ্যকৰ তিনি প্ৰপাঠক উপনিষদত ক্ৰমে 'শিক্ষা', 'ব্ৰহ্ম' আৰু 'ভৃগু' আখ্যাৰে তিনি 'বল্লী'ত পৰিণত হৈছে।

শিক্ষাবল্লীত বাৰ অনুবাক। ইয়াত গুৰুগৃহত উপনীত হৈ শিষ্যজনে বেদাভ্যাস কৰি স্নাতক হৈ সমাবৰ্তন অনুষ্ঠানত পোৱা গুৰুৰ উপদেশৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা আছে। ব্ৰহ্মবল্লীৰ নটা অনুবাকত ব্ৰহ্মৰ লক্ষণাদি বিবৃত হৈছে। গুৰিতেই কোৱা হৈছে 'সত্যং জ্ঞানমনন্তং ব্ৰহ্ম।' পৰবৰ্তী ভৃগুবল্লীত বাৰুণীবিদ্যা কথিত হৈছে। ইয়াত বৰুণে ভৃগুক পঞ্চকোষ বিবেকৰ জৰিয়তে ব্ৰহ্মোপলব্ধি কৰাবলৈ যত্ন কৰিছে।

(৬) **কঠোপনিষদ ঃ** সম্ভৱতঃ ই কাঠক-সংহিতাৰ ভিতৰুৱা গ্ৰন্থ। ই দুটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰতিটো অধ্যায় আকৌ তিনিটাকৈ বল্লীত বিভাজিত। যম আৰু নচিকেতাৰ সংবাদৰ মাধ্যমেৰে উপনিষদখনে আত্মবিদ্যা বা মৃত্যুৰহস্য আৰু যোগবিধিৰ উপদেশ প্ৰচাৰ কৰিছে।

প্ৰথম অধ্যায়তে নচিকেতাবিষয়ক আখ্যানৰ পৃষ্ঠভূমি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। যমৰ গৃহাঙ্গনত উপনীত নচিকেতাক যমে তিনিটা বৰ মাগিবলৈ কোৱাত বালকে ১ম বৰেৰে মৃত্যুৰপৰা অব্যাহতি, দ্বিতীয় বৰেৰে অগ্নিৰহস্য বিজ্ঞান যাঞ্ছা আৰু ৩য় বৰেৰে নচিকেতাই প্ৰেত্যসংজ্ঞাৰ বিজ্ঞান বা মৃত্যুৰহস্য জানিবলৈ বিচাৰে। প্ৰথম দুটা বৰদান সহজে কৰিলেও যম ৩য় বৰটো সহজে দিবলৈ অমান্তি হ'ল। অৱশেষত নিজৰ কথাত নিশ্চল হৈ থকা নচিকেতাক যমে মৃত্যু ৰহস্য আৰু আত্মতত্ত্বৰ ৰহস্যও বুজাই কবলৈ বাধ্য হ'ল।

(৭) **মৈত্ৰায়ণী উপনিষদ ঃ** এইখন কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয় শাখাৰ পৰিশিষ্ট। উপনিষদখন ৭টা প্ৰপাঠকত নিবদ্ধ। শেষৰ প্ৰপাঠক দুটা খিল বুলি জনাজাত। ৰজা বৃহদ্ৰথ আৰু শাকায়নৰ মাজত হোৱা কথোপকথনত শাকায়নে মৈত্ৰী ঋষিৰপৰা প্ৰাপ্ত ব্ৰহ্মজ্ঞান প্ৰচাৰ কৰে। ই গদ্যত ৰচিত। ইয়াৰ ৬ষ্ঠ প্ৰপাঠকত গায়ত্ৰীৰ ব্যাখ্যা পোৱা যায়।

(৮) **মহানাৰায়ণ উপনিষদ ঃ** কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকৰ ১০ম প্ৰপাঠকটোকে মহানাৰায়ণ উপনিষদ বোলা হয়। ইয়াক যাজ্ঞিক উপনিষদো বোলে। এই উপনিষদত পৰমাত্মাৰূপে বহুবাৰ নাৰায়ণৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। লগতে স্নান, আচমন, হোমাদিৰো উপযুক্ত মন্ত্ৰ আছে। তত্ত্বজ্ঞানীৰ জীৱনযজ্ঞৰ প্ৰতীকাত্মক চিত্ৰণো তাত আছে (যেনে, আত্মা যজমান, শ্ৰদ্ধা পত্নী ইত্যাদি)। সত্য, তপস্ শম, দম, দান, ধৰ্ম, প্ৰব্ৰজন, অগ্নি, অগ্নিহোত্ৰ, যজ্ঞ, মানসোপসনা ইত্যাদিৰ প্ৰভাৱশালী বৰ্ণনা তাত আছে। তথাপি এই উপনিষদৰ ৰচনাৰ সময়লৈ পণ্ডিতসকল নিশ্চিত নহয়।

(৯) **শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ ঃ** কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয়া শাখাভুক্ত এই

উপনিষদখন ছটা অধ্যায়ত বিভক্ত। এই খনক যোগৰে যুক্ত উপনিষদ বুলি জনা যায়। ইয়াত ঋক্ যজুস্, আদি সংহিতাৰ মন্ত্ৰৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়।

ইয়াৰ ১ম অধ্যায়ত জীৱ, বিশ্ব আৰু অন্তৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ক্ষীৰত যিদৰে সৰ্পি ব্যাপ্ত হৈ থাকে তেনেকৈ ব্ৰহ্মই জগৎ ব্যাপি আছে। ২য় অধ্যায়ত যোগক এক সমতা ৰক্ষাৰ প্ৰণালীৰূপে বৰ্ণোৱা হৈছে। ৩য় অধ্যায়ত শিৱ-ৰুদ্ৰৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে ঋগ্বেদীয় পুৰুষসূক্ত আৰু যজুৰ্বেদীয় ৰুদ্ৰাধ্যায়ৰপৰা মন্ত্ৰৰ উদ্ধৃতি দিছে। ৪ৰ্থ অধ্যায়ত ব্ৰহ্মক মহেশ্বৰ আৰু প্ৰকৃতিক মায়া (মায়াং তু প্ৰকৃতিং বিদ্যান্ মায়িনং তু মহেশ্বৰম্) বুলি প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে। ৫ম অধ্যায়ত কপিলৰ উল্লেখ আৰু ত্ৰৈগুণ্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৬ষ্ঠ অধ্যায়ত কৰ্মবাদৰ কথা কোৱা হৈছে। ইয়াত সাংখ্য, যোগাদি বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। শেষত গুৰু-শিষ্যৰ প্ৰশংসা আৰু গুৰুভক্তিৰ আৱশ্যকতাৰ ওপৰত জোৰ দি কৈছে—

যস্য দেৱে পৰা ভক্তিৰ্যথা দেৱে তথা গুৰৌ।
তস্যৈতে কথিতা হ্যৰ্থাঃ প্ৰকাশন্তে মহাত্মনঃ ॥

শুক্লযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত উপনিষদ—

(১০) **বৃহদাৰণ্যকোপানিষদ ঃ** শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ অন্তিম ভাগত এই উপনিষদ প্ৰকাশ পাইছে। ইয়াত ছটা অধ্যায় আছে। প্ৰতিটো অধ্যায় অনেক ব্ৰাহ্মণত বিভক্ত। সম্প্ৰদায়ৱিদসকলে দুটা দুটা অধ্যায় লগ লগাই একোটিকৈ কাণ্ডৰ কল্পনা কৰিছে—'মধুকাণ্ড' (১—২), মুনি' বা 'যাজ্ঞৱল্ক্য কাণ্ড' (৩—৪), আৰু 'খিলকাণ্ড' (৫—৬)। উপনিষদখন কান্ব আৰু মাধ্যন্দিন দুয়ো শাখাতে বৰ্তমান।

প্ৰথম অধ্যায়টো ছটা ব্ৰাহ্মণৰ সমষ্টি। ইয়াত অশ্বমেধ ৰহস্য, প্ৰাণোপাসনা, আত্মৱিদ্যা, ব্ৰহ্মৱিদ্যা, সৃষ্টিৰহস্য, সপ্তান্নৰহস্য, ষোড়শকল পুৰুষৰহস্য, পিতাপুত্ৰীয় সম্প্ৰদান, প্ৰাণ আৰু বায়ুৰ তত্ত্ব বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰে চতুৰ্থ ব্ৰাহ্মণোক্ত আত্মৱিদ্যা আৰু ব্ৰহ্মৱিদ্যা সুবিখ্যাত। উপনিষদৰ অন্যতম মহাবাক্য 'অহং ব্ৰহ্মাস্মি' ইয়াতেই উচ্চাৰিত হৈছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়টোও ছয়টা অধ্যায়ৰে সমাহাৰ। ইয়াত আত্মাকেই ব্ৰহ্ম বুলি কোৱা হৈছে। ব্ৰহ্ম বাহিৰে ভিতৰে একেই। ইয়াৰ মূৰ্তামূৰ্ত দুই ৰূপ। 'নৈতি নেতি' বুলিয়েই অমূৰ্ত ৰূপান্বেষণ কৰা হয়। সেয়া সুষুপ্তিৰ দৰে। তাত কোনো সংজ্ঞা নাথাকে। কিন্তু তাত বিজ্ঞান ঘনত্বৰ অনুভূতি থাকে। তাৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰিলে সকলো মধুময় যেন অনুভূতি জন্মে।

তৃতীয় অধ্যায়ত নটা ব্ৰাহ্মণ। জনকৰ ৰাজ্যসভাত কুৰু-পাঞ্চাল দেশৰ বিদ্বান ব্ৰাহ্মণ-সকলসৈতে হোৱা যাজ্ঞৱল্ক্যৰ ব্ৰহ্মোদ্যৰ বৰ্ণনা এই অধ্যায়ৰ উপজীব্য। অশ্বল, জাৰৎকাৰ আৰ্তভাগ, ভুজ্যু লাহ্যায়নি, উষস্ত চাক্ৰায়ণ, কহোল কৌষীতকেয়, গাৰ্গী বাচক্নবী, শাকল্য প্ৰভৃতি প্ৰশ্নকৰ্তাই যাজ্ঞৱল্ক্যৰপৰা যৰ্থাৰ্থ প্ৰশ্নোত্তৰ লাভ কৰে। ইয়াত যাজ্ঞৱল্ক্যই নিজকে পূৰ্ণ প্ৰজ্ঞ ব্ৰহ্মিষ্ঠ হিচাপে নিজক সুপ্ৰতিষ্ঠ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কৰ্ম আৰু আৰু ব্ৰহ্ম দুয়োটিৰে তত্বজ্ঞৰূপে যাজ্ঞৱল্ক্য জনাজাত হয়।

চতুৰ্থ অধ্যায়ত ছটা ব্ৰাহ্মণ। ইয়াত যাজ্ঞবল্ক্য ভাষ্যৰে কথিত হৈছে। যাজ্ঞবল্ক্যৰপৰা 'আত্মজ্ঞান লাভ কৰি জনকে পৰিশেষত আত্মদৰ্শণৰ অনুভূতি প্ৰকাশ কৰি কৈছেঃ ভগৱান, এই বিদেৰাজ্য আপোনাক দিলোঁ, লগতে নিজকেও দিলোঁ ; মই এতিয়া আপোনাৰ দাস।' ইয়াৰে ৬ষ্ঠ ব্ৰাহ্মণত বংশানুকীৰ্তন কৰা হৈছে।

পঞ্চম অধ্যায়ত ব্ৰাহ্মণ আছে। ইয়াত বিভিন্ন দাৰ্শনিক বিষয়ৰ লগতে নীতি-বিষয়ক, সৃষ্টিবিষয়ক আৰু পৰলোকবিষয়ক তথ্যও আছে। ১৪ শ ব্ৰাহ্মণত সু বিখ্যাত গায়ত্ৰীবিদ্যা কথিত হৈছে। ৬ষ্ট অধ্যায়ত পাঁচটা ব্ৰাহ্মণ। ইয়াত প্ৰাণোপাসনা, পঞ্চাগ্নিবিদ্যা, শ্ৰীমন্থকৰ্ম পুত্ৰমন্থ আৰু শেষতে ,বংশাখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। ইবোৰ বিষয়ৰ মাজত নতুনত্ব নাই ; পুৰণি বিষয়ৰে পুনৰাবৃত্তি মাথোন হৈছে।

(১১) **ঈশোপনিষদ ঃ** বাজসনেয়ী সংহিতাৰ দুয়ো শাখাৰ শেষ অধ্যায়েই ঈশোপনিষদ বুলি জনা যায়। ই একমাত্ৰ মন্ত্ৰোপনিষদ্। ইয়াত মাত্ৰ ১৮ টা মন্ত্ৰ আছে।

ইয়াত কোৱা হৈছে যে সমস্ত জগৎ ঈশ্বৰদ্বাৰা আবৃত। ত্যাগৰ ভাবনা লৈ ভোগৰ প্ৰতি আগবাঢ়িব লাগে, লোভ কৰা অনুচিত। জ্ঞানলৈ দৃষ্টি ৰাখি কৰ্মত ব্যাপৃত হ'লে মানুহ কৰ্মবন্ধত লিপ্ত নহয়।

আত্মা স্থিৰ ; স্থিৰ হৈও আত্মা মনতকৈ বেগী, ই দূৰ-নিকট সৰ্বত্ৰ বিদ্যমান। ই সকলোৰে ভিতৰ আৰু বাহিৰত থাকে। আত্মদৰ্শীয়ে নিজৰ মাজতে সকলো প্ৰাণীক দেখে ; সেয়ে তেওঁৰ মনত আন কোনো কাৰ্যই প্ৰতিক্ৰিয়া নকৰে। তেওঁ সকলোতে একত্ব দেখে। সেয়ে তেওঁ শোক-মোহাদিৰপৰা আঁতৰি থাকিবলৈ পাৰে।

বিদ্যা-অবিদ্যা দুইৰে ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য্য আছে। অবিদ্যাৰে মৃত্যুপথ অতিক্ৰম কৰি বিদ্যাৰ বলত অমৃতত্ব লাভ কৰা সম্ভৱ। অকল অবিদ্যা বা কৰ্মমাৰ্গক উপাসনা কৰা জন অন্ধকাৰত পৰে ; কিন্তু অকল বিদ্যাক উপাসনা কৰাজন তাতোকৈ গূঢ় আন্ধাৰত সোমাই পৰে। সেয়ে এই উপনিষদে বিদ্যাবিদ্যাৰ সুসমন্বয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। তেনেদৰে সম্ভূতি আৰু অসম্ভূতিৰ সমন্বয় সাধনো প্ৰয়োজনীয়। প্ৰকৃত সত্য উপলব্ধি কৰা সহজ নহয়। কাৰণ তাৰ মুখত সোণৰ সাফৰ লগোৱা থাকে। অন্তৰ্দৃষ্টি লভিবলৈ পূষাক অৰ্চনা কৰিব লাগে, অন্য দেৱতাৰ অৰ্চনাও বিধেয়।

(১২) **মুণ্ডকোপনিষদ ঃ** এই উপনিষদ তিনিটা মুণ্ডকত বিভক্ত ; প্ৰতিটো মুণ্ডক দুটাকৈ খণ্ডৰ সমষ্টি। মুমুক্ষ শৌনকে কৰা 'কস্মিন্নু ভগৱো বিজ্ঞাতে সৰ্বমিদং বিজ্ঞাতং ভৱতি ইতি।' এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত আঙ্গিৰসে পৰা আৰু অপৰা বিদ্যাৰ কথা কয়। অপৰাবিদ্যা হ'ল সাধাৰণ শ্ৰুতি-স্মৃতি বিষয়ক শাস্ত্ৰচয়। পৰাবিদ্যা হ'ল ব্ৰহ্মবিদ্যা 'যয়া অক্ষৰম্ অধিগম্যতে' যি জানিলে অক্ষৰ ব্ৰহ্ম বিষয়ক জ্ঞান হয়, যাক জানিলে সকলো অজানা তত্ত্ব জনা যায়।

অপৰাবিদ্যাৰ পৰিচয় দি আঙ্গিৰসে কৈছে যে 'প্লৱা হি এতে যজ্ঞৰূপা'। যিজনে ইয়াক শ্ৰেয় বুলি সেৱা কৰে তেওঁ বাৰে বাৰে জৰা আৰু মৃত্যুৰ কবলত পৰে। গতিকে এই

অবিদ্যামূলক কৰ্মৰ বিষয়ে সম্যক বিবেচনা কৰি মুমুক্ষুজনে নিৰ্বেদ বা বৈৰাগ্য লাভ কৰে আৰু সমিৎ হাতত লৈ গুৰুত শৰণ লয়। গুৰুৱে তেওঁৰ মনৰ সংশয় ছেদি যি পৰাবিদ্যা জ্ঞান দিয়ে তাৰে শিষ্যৰ ব্ৰহ্মজ্ঞান জন্মে আৰু তেওঁ বুজি পায় যে 'পুৰুষ এৱেদং বিশ্বং কৰ্ম তপো ব্ৰহ্ম পৰামৃতম্'। তেতিয়া সৰ্বশক্তিমান, সৰ্বত্ৰ বিৰাজমান ব্ৰহ্মহে সকলোৰে মূলকাৰণ বুলি বোধ হয়। সেয়ে হলে ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ কুলত অব্ৰহ্মবিদ নাথাকে ঃ

স যো হ বৈ তৎ পৰমং ব্ৰহ্ম বেদ
ব্ৰহ্মৈৱ ভৱতি নাস্যাব্ৰহ্মৱিদ্ কুলে ভৱতি।
তৰতি শোকং তৰতি পাপ্মানং
গুহাগ্ৰন্থিভ্যো বিমুক্তোহমৃতং ভৱতি।।

ইয়াৰ লগতে সত্যাদি সাধনৰ প্ৰশংসাও কৰা হৈছে।

(১৩) **প্ৰশ্নোপনিষদ ঃ** এই উপনিষদখন অথৰ্ববেদৰ পৈপ্পলাদ শাখাভুক্ত। ই ছটা প্ৰশ্ন বা অধ্যায়ৰ সমষ্টি। প্ৰথম প্ৰশ্নকৰ্তা কবন্ধী কাত্যায়ন, তেওঁৰ প্ৰশ্ন হ'ল, 'প্ৰজাসৃষ্টি ক'ৰপৰা হয়?' দ্বিতীয় প্ৰশ্নকৰ্তা ভাৰ্গৱ বৈদৰ্ভী তেওঁৰ প্ৰশ্ন 'কোন কোন দেৱতাই প্ৰজাসৰ্গক ধৰণ কৰি আছে?' তৃতীয় প্ৰশ্ন কৰোঁতা কৌশল্য আশ্বালায়ন ; তেওঁৰ প্ৰশ্ন 'প্ৰাণৰ উৎপত্তি, স্থিতি আৰু লয় কিদৰে হয়?' চতুৰ্থ প্ৰশ্নকৰ্তা সৌৰ্যায়নি গাৰ্গ্যৰ প্ৰশ্ন 'প্ৰাণৰ 'সুষুপ্তিত কোন শোৱে আৰু কোন জাগি থাকে?' পঞ্চম প্ৰশ্ন কৰ্তা শৈব্য সত্যকামে সোধে 'ওঙ্কাৰৰ' উপাসকসকলে কি কি লোকলৈ যায়?' ষষ্ঠ আৰু শেষ প্ৰশ্নকৰ্তা সুকেশা ভাৰদ্বাজ। তেওঁৰ প্ৰশ্ন হৈছে, 'ষোড়শ কলাযুক্ত পুৰুষ কোন আৰু তেওঁ ক'ত থাকে?' শিষ্যসকলৰ প্ৰশ্ন উত্তৰত গুৰু পিপ্পলাদে জীৱসৃষ্টি, প্ৰাণতত্ব, সুষুপ্তিবিজ্ঞান, ওঙ্কাৰোপসনা আৰু ষোড়শকল পুৰুষৰ সম্বন্ধীয় বিষয়বোৰ ফঁহিয়াই কয়।

(১৪) **মাণ্ডুক্যোপনিষদ ঃ** এইখন ক্ষুদ্ৰতম উপনিষদ ; ই অথৰ্ববেদৰ ভিতৰুৱা। ওঙ্কাৰতত্ব ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। মাত্ৰ বাৰটা গদাময় মন্ত্ৰত এক অদ্বৈত দৰ্শনৰ ভেটি ই প্ৰস্তুত কৰিছে।

ইয়াত কোৱা হৈছে যে ওঙ্কাৰেই ভূত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ। ইয়েই চতুঃস্তৰ আত্মা ঃ জাগ্ৰত, স্বপ্ন, সুষুপ্তি আৰু তুৰীয় চাৰি অৱস্থা। আত্মা যিদৰে চতুস্পাৎ ওঙ্কাৰো সিদৰে চতুৰ্মাত্ৰ। অ উ ম এই তিনিটা মাত্ৰা আত্মাৰ তিনি পাদৰ অনুৰূপ ; চতুৰ্থ মাত্ৰাটো তেনেকৈ অব্যৱহাৰ্য প্ৰপঞ্চোপম শিৱ আৰু অদ্বৈত।

গৌড়পাদে তেওঁৰ কাৰিকাত এই উপনিষদৰ মাজত উপ্ত অদ্বৈতবাদৰ বহল ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে।

কোনো বেদৰে অসংলগ্ন, অথচ প্ৰাচীন বুলি পৰিগণিত চাৰিখন উপনিষদৰ চমু পৰিচয় মাত্ৰ দিয়া হ'ল।

(১৫) **বাষ্কলোপনিষদ ঃ** এই উপনিষদত মাত্ৰ ২৫ টা মন্ত্ৰ আছে। মন্ত্ৰবোৰ ত্ৰিষ্টুপ

ছন্দত নিবদ্ধ। সম্ভৱতঃ ই বাস্কল সংহিতাৰ পৰিশিষ্ট আছিল। ইয়াৰ কেইটামান মন্ত্র ঋগ্বেদৰ মন্ত্রৰ সদৃশ। ইয়াত মেধাতিথি আৰু ইন্দ্রৰ সংবাদৰ জৰিয়তে দাৰ্শনিক তত্ত্ব প্রকাশ পাইছে।

(২) **ছাগলেয়-উপনিষদ ঃ** এইখন উপনিষদৰো বাস্কল মন্ত্রোনিষদৰসৈতে শ্র্যাদাৰ বেলবেলকাৰ আৰু ৰাজাৰ সংকলনত ঠাই আছে। ইও এখন বৰ সংক্ষিপ্ত উপনিষদ। ইয়াত মাত্র ছটা অনুচ্ছেদ আছে। অন্তত এবাৰ ছাগলেয়। নাম উল্লেখিত হৈছে। কৃষ্ণ-যজুৰ্বেদৰ মৈত্রায়ণী সংহিতাৰ ছটা শাখাৰ মাজৰ এটাৰ নাম ছাগলেয় সম্ভৱতঃ ছাগলেয় উপনিষদ উক্ত শাখাৰ অন্তৰ্গত। ইয়াত সৰস্বতী নদীৰ তীৰত হোৱা ঋষিসকলৰ সত্রৰ উল্লেখ আছে। ঋষিসকলে কৈবষ ঐলুষক 'দাস্যাঃ পুত্রঃ' বুলি নিন্দা কৰে'। পিছত অৱশ্যে ঐলুষৰ প্রশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰি তেওঁৰ ওচৰতে উপনীত হোৱাৰ ইচ্ছা প্রকাশ কৰে। ঐলুষে তেওঁলোকক কুৰুক্ষেত্রত থকা বালিশ নামে জনতদয়েকৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। তাত এবছৰ বিদ্যাব্রত গ্রহণ কৰাৰ পাছত তেওঁলোকক সম্যক উপদেশ দিয়া হয়, তাৰ সাৰমৰ্ম এনে ঃ

যথৈতৎকবৰস্ভঙ্ক্ষাযোজ্‌ঝিতো নেঙ্গতে মনাক্।
পৰিত্যক্তোহয়মাত্মনা তদ্বেদ্দেহো বিৰোচতে।।

(৩) **আৰ্ষেয়-উপনিষদ ঃ** ইও আড্যাৰ সংকলনৰপৰা জ্ঞাত উপনিষদ। ইয়াত মাত্র দহটা অনুচ্ছেদ পোৱা যায়। ইয়াত ঋষিসকলৰ মাজত বিবেচিত ব্রহ্মোদ্যৰ বৰ্ণনা আছে। বিশ্বামিত্র, জমদগ্নি, ভৰদ্বাজ, গৌতম, বশিষ্ঠ প্রভৃতি ঋষিয়ে সেই ব্রহ্মোদ্যত অংশ গ্রহণ কৰে। ঋষি-সকলেৰ বাদানুবাদৰ বিবেচনা তুলি ধৰা বাবে উপনিষদ খনে আৰ্ষেয় উপনিষদ নাম পাইছে।

(৪) **শৌনকোপনিষদ**— ইও আড্যাৰ সংকলনৰপৰা জ্ঞাত উপনিষদ। ইয়াৰ প্রবক্তা শৌনক। অসুৰসকলৰ ওপৰত দেৱগণৰ বিজয় লাভ আৰু ইন্দ্রৰ মহত্ত্ব ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াত একাক্ষৰ প্রণৱৰ উপাসনা বিহিত হৈছে।

অন্যান্য আৰু ভালেমান উপনিষদ সম্প্রতি প্রকাশিত আৰু অনূদিত হৈছে যদিও সিবোৰ অৰ্বাচীন। প্রায়বোৰেই সাম্প্রদায়িক। সেয়ে আমি সিবোৰৰ উল্লেখ বা বৰ্ণনাৰপৰা বিৰত থকা উচিত বুলি ভাবিলোঁ।

পঞ্চম অধ্যায়

ৰেদাঙ্গ সাহিত্য

ৰেদ আৰ্য্যহিন্দু সকলৰ পৱিত্ৰতম গ্ৰন্থ। ইয়াৰ অধ্যয়ন, অৰ্থবোধ আৰু ৰেদমন্ত্ৰৰ কৰ্মাদিত সুপ্ৰয়োগ অতীৱ প্ৰয়োজন বুলি হিন্দুমাত্ৰেই স্বীকাৰ কৰে। সম্প্ৰতি অকল ধৰ্ম-সংস্কৃতিৰ প্ৰয়োজনতেই নহয়, আমাৰ দেশৰ প্ৰাচীন সভ্যতা-সংস্কৃতি, ঐতিহ্য-বুৰঞ্জী আৰু দৰ্শন আদি নানাদিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিবৰ বাবেও ৰেদৱিদ্যাৰ সম্যক চৰ্চা নিতান্ত প্ৰয়োজন। প্ৰকাণ্ড পুথিভঁৰাল সদৃশ ৰেদৰাশিৰ অধ্যয়ন-আবৃত্তি আৰু উচ্চাৰণাৰ্থে, তাৰ সম্যক অৰ্থবোধৰ বাবে আৰু সিবোৰৰ (মন্ত্ৰাদিৰ) সুবিহিত প্ৰয়োগাদি জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ পৰাম্পৰাগতভাবে এশ্ৰেণী সাহিত্য কালস্ৰোতৰ লগতে আমালৈ বাগৰি আহিছে; সিবোৰক কোৱা হয় ৰেদাঙ্গ বা ৰেদসমূহৰ 'অঙ্গ' বা অপৰিহাৰ্য্য সহায়ক গ্ৰন্থ। অঙ্গশব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হয় 'উপকাৰক'—'অঙ্গ্যন্তে জ্ঞায়ন্তে অমীভিৰীতি অঙ্গানি।'—অৰ্থাৎ যাৰে বা যিহেৰে কোনো বস্তুৰ স্বৰূপ জনাত সহায় পোৱা, সেয়ে অঙ্গ।

'ৰেদাঙ্গ' ছয় প্ৰকাৰৰ। ইয়াৰ প্ৰথম উল্লেখ দেখা যায় ষড়্‌ৱিংশ ব্ৰাহ্মণত[1] পোনতে 'ষডাঙ্গানি'ৰ উল্লেখ চকুতে পৰে। ইয়াৰ পাছত মুণ্ডকোপনিষদত স্পষ্টৰূপে অপৰা ৱিদ্যাৰ তালিকাত ছয় ৰেদাঙ্গৰ উল্লেখ কৰা হৈছেঃ

তত্ৰাপৰা ঋগ্বেদো যজুৰ্ৰ্বেদো সামৱেদোঽথৰ্ব্বৱেদঃ।
শিক্ষা কল্পো ব্যাকৰণং নিৰুক্তং ছন্দো জ্যোতিষম্।।[2]

এই ছয় ৰেদাঙ্গ ৰেদৰ ছটা অঙ্গৰূপে পাণিনীয় শিক্ষাত এনেদৰে উল্লেখ কৰিছেঃ

ছন্দঃ পাদৌ তু ৰেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে।
জ্যোতিষায়নং চক্ষুৰ্নিৰুক্তং শ্ৰোত্ৰমুচ্যতে।।
শিক্ষা ঘ্ৰাণং তু ৰেদস্য মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্।
তস্মাৎ সাঙ্গমতধীত্যৈব ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে।।[3]

অৰ্থাৎ ছন্দ হৈছে ৰেদৰ দুই ভৰি, কল্প হৈছে বেদৰ দুখনি হাত, জ্যোতিষ ৰেদৰ দুচকু, নিৰক্ত (দুই) কাণ, শিক্ষা নাক আৰু ব্যাকৰণ ৰেদৰ মুখ। এই ছয় অঙ্গেৰেসৈতে অধ্যেতাই বেদ অধ্যয়ন কৰি ব্ৰহ্মলোক লাভ কৰিব পাৰে।

এই ছয় বেদাঙ্গই তিনি প্ৰকাৰৰ প্ৰয়োজন সাধে; শিক্ষা আৰু ছন্দই ৰেদৰ অধ্যয়ন বা

১। ৫।৭।২ঃ স্বাহা বৈ...... চত্বাৰোঽস্যৈ বেদাঃ শৰীৰম্। ষড়ঙ্গান্যঙ্গানি। ইয়াত চাৰিবেদক 'স্বাহা'ৰ শৰীৰ আৰু ষড়াঙ্গসমূহক স্বাহাৰ ছয় অঙ্গ বুলি কোৱা হৈছে।

২। মু. উ. ১।১।৫ ; তু. ছা. উ. বেদানাং বেদম্ ৭।১।২।

৩। পা. শি. ৪১-৪২।

স্বাধ্যায় কার্যত, ব্যাকৰণ আৰু নিৰুক্তই বেদৰ মন্ত্ৰসমূহৰ অৰ্থ বুজাত আৰু কল্প আৰু জ্যোতিষে বেদমন্ত্ৰসমূহ কৰ্মানুষ্ঠানত প্ৰয়োগ কৰোঁতে সহায় কৰে। অকণমান বহলাই ক'লে সহজবোধ্য হ'ব। শিক্ষা গ্ৰন্থসমূহে বেদমন্ত্ৰৰ বৰ্ণ-স্বৰমাত্ৰাদিৰ যথাযথ উচ্চাৰণত প্ৰভূত সহায় কৰে। ছন্দই আকৌ ছন্দোবদ্ধ পাদাদি আবৃত্তিত সহায় কৰে। ব্যাকৰণেই দিয়া নিৰ্বচনৰ আঁত ধৰিও মন্ত্ৰৰ অৰ্থ বুজিব পাৰি। কল্পসূত্ৰেই শ্ৰোত-গৃহ্যাদি কৰ্মৰ বিৱৰণ দিওঁতে কোনটো মন্ত্ৰ কোনকৰ্মৰ অৱসৰত বিনিযুক্ত হ'ব লাগে তাক নিৰ্দেশ কৰে। সেইদৰে জ্যোতিষে কৰ্মানুষ্ঠান কৰাৰ সময় সঠিকভাবে দি কৰ্মত সহায় কৰে।

আমি তলত মুণ্ডকোপনিষদত পোৱা ক্ৰম অনুসৰি ষডঙ্গৰ বিৱৰণ চমুকৈ তলত দিয়াৰ যত্ন কৰিম। সেই ক্ৰম অনুসৰি ছয় বেদাঙ্গ এনেদৰে পোৱা যায়ঃ (১) শিক্ষা, (২) কল্প, (৩) ব্যাকৰণ, (৪) নিৰুক্ত, (৫) ছন্দ আৰু (৬) জ্যোতিষ। এই ক্ৰমৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে।

(১) শিক্ষা

ছয় বেদাঙ্গৰ ভিতৰত শিক্ষাই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। ইয়াক পাণিনিয়ে বেদৰ ঘ্ৰাণ বা নাক বুলি কৈছে। নাক নোহোৱা মুখাবয়ব কেনে অশুৱনি হ'ব উপলব্ধিৰ বিষয়। সেইদৰে শিক্ষাৰ অবিহনে বেদাধ্যয়ন কেনে অশ্লীল হ'ব পাৰে সি অবৰ্ণনীয়। শিক্ষাৰ ব্যুৎপত্তিলভ্য অৰ্থ এয়ে যে সি বেদবিদ্যাৰ স্বৰ, বৰ্ণ আদিৰ উচ্চাৰণৰ বিষয়ে বিবিধ প্ৰকাৰ উপদেশ দাঙি ধৰে।[১] পৰম্পৰাগত বেদ অধ্যয়ন প্ৰণালী হৈছে আচাৰ্যই পূব, উত্তৰ বা অপৰাজিতা দিশলৈ মুখ কৰি বহি মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ বা আবৃত্তি কৰি গৈ থাকে, শিষ্যসকলে তাকে শুনি নিজে নিজে তেওঁক অনুসৰণ কৰি আবৃত্তি আৰু অধ্যয়নৰ যত্ন কৰে। সেইবাবে বেদক অনুশ্ৰৱ বুলিও কোৱা হয়— অনুপশ্চাৎ শ্ৰূয়তে যঃ স অনুশ্ৰৱঃ।' লিখিত গ্ৰন্থ-পাঠক প্ৰশংসা কৰা নহয়।

বিশুদ্ধ বেদপাঠৰ কাৰণে স্বৰজ্ঞানৰ নিতান্ত প্ৰয়োজন। স্বৰ তিনি প্ৰকাৰ—(১) উদাত্ত (২) অনুদাত্ত আৰু (৩) স্বৰিত। উচ্চ ধ্বনিৰে উদাত্ত আৰু নিম্ন ধ্বনিৰে অনুদাত্ত স্বৰ উচ্চাৰিত হয়। উদাত্তৰ অব্যৱহিতপৰ অনুদাত্তস্বৰধ্বনিক স্বৰিত সংজ্ঞা দিয়া হয়। (উচ্চৈৰুদাত্তঃ, নীচৈৰনুদাত্তঃ, সমাহাৰঃ স্বৰিতঃ)। প্ৰতিটো পদতে সাধাৰণতে এটা উদাত্ত স্বৰ থকা নিয়ম, নহ'লে কদাচিৎ এটা জাত্য বা স্বতন্ত্ৰ স্বৰিত থাকে।

বেদত স্বৰৰ প্ৰাধান্যৰ অন্যতম কাৰণ হ'ল অৰ্থৰ নিয়ামকৰূপে ইয়াৰ অৱস্থান। একেটা শব্দই স্বৰৰ অৱস্থান অনুসৰি ভিন্ ভিন্ অৰ্থ বুজাবলৈ পাৰে। সংস্কৃত 'তে' পদটো (তদ্ শব্দৰ ১ মাৰ বহুবচন) অথবা (যুষ্মদ্ শব্দৰ ষষ্ঠীৰ ১ বচন) 'তেওঁলোক' আৰু 'তোমাৰ' এই দুই অৰ্থ হ'ব পাৰে। স্বৰযুক্ত হ'লে (উদাত্ত কৈ উচ্চাৰণ কৰিলে) অৰ্থ হয়

১। সায়ণৰ ঋগ্ ভাষ্যভূমিকা : 'স্বৰবৰ্ণাদ্যুচ্চাৰণপ্ৰকাৰো যত্ৰ শিক্ষ্যতে উপদিশ্যতে সা শিক্ষা।'

তেওঁলোক, আৰু স্বৰহীন হলে 'তোমাৰ' বুজায়। এয়া বৈদিক ভাষাত স্বৰ অনুসৰি পদৰ অৰ্থ প্ৰতিবোধনৰ নিয়ম। কিন্তু লৌকিক সংস্কৃতত য'ত স্বৰৰ ব্যৱহাৰ ৰহিত হৈছে তাত ইয়াৰ অৰ্থ-বাক্যৰীতি চাইহে কৰিবলগীয়া হ'য়।

এনে অৱস্থাত বেদৰ মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ, আৰু প্ৰয়োগৰ সময়ত স্বৰধ্বনিৰ ভুল বা ভ্ৰম হ'লে অভিপ্ৰীত অৰ্থ যে নোলাবই অকল সেয়ে নহয়, বৰঞ্চ যি উদ্দেশ্যত মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগকৰা হৈছিল (বা হয়) তাতো বিভ্ৰাট নঘটি নাথাকে। সেয়ে পাণিনিয়ে অধ্যেতাক সতৰ্ক কৰি দি কৈছে ঃ

মন্ত্ৰো হীনঃ স্বৰতো বৰ্ণতো ৱা
মিথ্যা প্ৰযুক্তো ন তমৰ্থমাহ।
স ৱাগ্‌বজ্ৰো যজমানং হিনস্তি
যথেন্দ্ৰশত্ৰুঃ স্বৰতোঽপৰাধাৎ।।[১]

অৰ্থ ঃ'উচ্চাৰণ কৰোঁতে যদি কোনো মন্ত্ৰৰ স্বৰত বা বৰ্ণত পয়মাল ঘটে তেনেহ'লে সি প্ৰকৃততে বুজাবলৈ খোজা অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰে (ফলো নিদিয়ে)। ভ্ৰমাত্মক মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণে বাগ্‌বজ্ৰ হৈ যজমানৰ অনিষ্ট কৰে ; উদাহৰণস্বৰূপে স্বৰৰ অপৰাধহেতুকে যিদৰে 'ইন্দ্ৰশত্ৰু'ৰ উচ্চাৰণে যজমানৰ অনিষ্ট হিংসা কৰিছিল (তাৰৈ চোৱা)।

'ইন্দ্ৰ শত্ৰু' ঃ সমাসবদ্ধ পদ। ইয়াক ষষ্ঠী তৎপুৰুষ হিচাপে ল'লে ব্যাসবাক্য। হ'ব 'ইন্দ্ৰস্য শত্ৰুঃ', আৰু তেতিয়া অন্তোদাত্ত উচ্চাৰণ হয়। বহুব্ৰীহি হিচাপে ল'লে তাৰ ব্যাসবাক্য 'ইন্দ্ৰঃ শত্ৰুঃ যস্য' আৰু উচ্চাৰণত আদ্যুদাত্ত হয়। পুৰোহিতে অন্তোদাত্তকৈ উচ্চাৰণ নকৰি আদ্যুদাত্তকৈ উচ্চাৰণকৰি নিতৌ আহুতি দান কৰাৰ ফলতঃ যজমান ত্বষ্টাৰ পুতেক ইন্দ্ৰৰ ঘাতক হৈ বৃদ্ধি লাভ নকৰিলে, বৰঞ্চ শতৰু ইন্দ্ৰৰ হে বৃদ্ধি লাভ হ'ল। এনে উদাহৰণ অনেক দিব পাৰি য'ত স্বৰৰ প্ৰয়োগে অৰ্থৰ ব্যৱধান সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

এনে পৰিস্থিতিত যাতে বেদবিদসকল পৰিব লগীয়া নহয় তাৰ বাবে প্ৰাচীন ভাৰতত বৰ্ণ, স্বৰ, মাত্ৰাদিৰ অনুশীলন ব্যাপকভাবে কৰা হৈছিল। ছাত্ৰসকলেও আচাৰ্য্যৰ ওচৰত এনে অনুশীলন পোনতে কৰিহে অন্য বিষয়লৈ মন মেলিবলগীয়া হৈছিল। তাৰ উদাহৰণ তৈত্তিৰীয় উপনিষদতে পোৱা যায়। তাত সন্নিবিষ্ট শিক্ষা (শীক্ষা শব্দহে আছে) বল্লীত শিক্ষাৰ ছটা অঙ্গৰ নাম দিয়া আছে ঃ (১) বৰ্ণ, (২) স্বৰ, (৪) বল, (৫) সাম আৰু (৬) সন্তান।

(১) বৰ্ণৰ পৰিচয় প্ৰাথমিক স্তৰতে হ'ব লাগে। শিক্ষাত ৬৩ /৬৪ টা বৰ্ণৰ সংখ্যা দিয়া আছে। তাৰ পাছতে (২) স্বৰেৰে পৰিচিত হ'ব লাগে। ওপৰত স্বৰৰ কথা কৈ অহা হৈছে। (৩) তৃতীয়তে মাত্ৰা জ্ঞান লাগে। হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আৰু প্লুত এই তিনি প্ৰকাৰৰ মাত্ৰা আছে। একমাত্ৰক হ্ৰস্ব, দুই মাত্ৰাক দীৰ্ঘ আৰু তিনি মাত্ৰাক প্লুত স্বৰ (বৰ্ণ) বোলে। স্বৰবৰ্ণ এটাক উচ্চাৰণ কৰোঁতে লগা সময়ৰো পৰিমাণকে মাত্ৰা শব্দেৰে বুজোৱা হৈছে। পাণিনিয়ে

১। পা. শি. ৫২।

উদাহৰণ দিবলৈ কৈছেঃ

চাষস্তু বদতে মাত্ৰাং দ্বিমাত্ৰং চৈৱ বায়সঃ।
শিখী ৰৌতি ত্ৰিমাত্ৰং তু নকুলস্তু র্ধমাত্ৰকম্।।[১]

চাষপক্ষীয়ে একমাত্ৰা কয়, কাউৰীয়ে কয় দুই মাত্ৰা, ময়ূৰে তিনি মাত্ৰাত চিঞৰে আৰু নেউলে আধামাত্ৰাহে কয়। এয়া প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে পশুপক্ষীৰ মাতৰ ওপৰত কৰা তুলনাত্মক অধ্যয়ন বা পৰ্য্যক্ষণৰ চানেকি।

(৪) স্বৰ-ব্যঞ্জনৰ উচ্চাৰণত স্থান আৰু প্ৰয়ত্নৰ ব্যৱহাৰিক তথ্যকে বল শব্দই বুজাইছে। আখৰ বা বৰ্ণ (আচলতে স্বৰ বা ব্যঞ্জন ধ্বনি) এটা উচ্চাৰণ কৰোঁতে এক বিশেষ আয়াসৰ দৰ্কাৰ।আয়াস কৰোঁতে মুকৰ ভিতৰৰ বিভিন্ন স্থানত আভ্যন্তৰিণ বায়ুৱে বাধা পাব পাৰে,বা মুখৰ প্ৰত্যঙ্গৰ অঙ্গী-ভঙ্গীও সলনি হয়। তাৰ ওপৰত ভেটি কৰি বৰ্ণমালাৰ আখৰ বা বৰ্ণই নাম পাইছে। এনেদৰে প্ৰযত্ন দুবিধ হ'ব পাৰে ঃ বাহ্য আৰু আভ্যন্তৰিণ। বাহ্য প্ৰযত্নৰ ফলত বিৱাৰ, সংবাৰ, শ্বাস, নাদ, ঘোষ, অঘোষ, অল্পপ্ৰাণ, মহাপ্ৰাণ, উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত—এই এঘাৰ প্ৰকাৰ বৰ্ণ হয় আৰু আভ্যন্তৰ প্ৰয়ত্নৰ ফলত স্পৃষ্ট, ঈষৎপৃষ্ট, বিবৃত আৰু সম্বৃত-এই চাৰি প্ৰকাৰ বৰ্ণ ওপজে।

(৫) সামাৰ অৰ্থ হৈছে উচ্চাৰণত সমতা ৰক্ষা অৰ্থাৎ মাধুৰ্য আদি গুণসম্পন্ন উচ্চাৰণ। সুষম উচ্চাৰণৰ গুণবোৰ পাণিনিয়ে দিছে এনেদৰে ঃ

মাধুৰ্যমক্ষৰব্যক্তিঃ পদচ্ছেদস্তু সুস্বৰঃ।
ধৈৰ্য্যং লয় সমৰ্থংচ ষড়েতে পাঠকা গুণাঃ।।[২]

(১) মাধুৰ্য, (২) অক্ষৰ ব্যক্তি (আখৰ ভাঙি স্পষ্টকৈ মাতা), (৩) পদচ্ছেদ (পদবোৰ পৃথক্কৰণ), (৪) সুস্বৰ (সুন্দৰ স্বৰেৰে পঢ়া), (৫) ধৈৰ্য্য (ধীৰ গম্ভীৰভাবে পঢ়া) আৰু (৬) লয়সমৰ্থ (লয়যুক্তকৈ পঢ়া) ইবোৰ সজ পাঠকৰ গুণ বুলি কোৱা হৈছে।

(৬) সন্তান—ইয়াৰ অৰ্থ সংহিতা বা সন্ধি। প্ৰকৃততে পদসমূহৰ একান্ত সন্নিধিকে সংহিতা বা সন্তান বোলা হয়। বাক্যত বা পংক্তিত শব্দবোৰ গাইগুটীয়াকৈ চিনাক্ত কৰিবলৈ পাৰিলেও কেতিয়াবা সন্নিহিত একাধিক পদক বেগতে উচ্চাৰণ কৰিবলগীয়া হয়। তেতিয়া সন্তানৰ পৰিস্থিতি ওপজে। উদাহৰণাৰ্থ 'অগ্ন আয়াহি ৱীতয়ে' (অগ্নে আয়াহি ৱীতয়ে), 'ৱায়ৱাহি' ইত্যাদি।

উচ্চাৰণৰএনেবোৰ সমস্যাৰ সমাধান কল্পে আমাৰ দেশত শিক্ষানুশীলনৰ এক দীঘলীয়া পৰম্পৰা গঢ়ি উঠিছে, যিটো আন কোনো দেশতে বা জাতিৰ মাজত দেখা নাযায়। এনে এক অনন্ত শিক্ষাসত্ৰৰ ফলস্বৰূপে প্ৰাচীন ভাৰতত দুই প্ৰকাৰৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। যথাঃ (১) প্ৰাতিশাখ্যসমূহ আৰু (২) শিক্ষাগ্ৰন্থসমূহ। ইয়াৰে

১। পা. শি. ৪১।
২। পা. শি. ৩৩।

চতুৰ্বেদৰ শাখাভেদে গঢ় লোৱা ধ্বনিবিজ্ঞানসমূহ প্ৰাতিশাখ্য নামে খ্যাত হয় আৰু ইবোৰ কোনো বিশেষ সংহিতাৰ বৈশিষ্ট্যসূচক ধ্বনিজ্ঞানৰ বাহক হৈ পৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে (আচলতে কাষে কাষে) 'শিক্ষা' গ্ৰন্থবোৰ ধ্বনি বিজ্ঞানৰ সাধাৰণ নীতি-নিয়ম, চৰিত্ৰবোৰৰ বাহকৰূপে প্ৰতিপন্ন হয়। 'ঋক প্ৰাতিশাখ্য' আৰু পাণিনীয় শিক্ষা ক্ৰমে দুয়োবিধৰ উদাহৰণ। আমি দুয়ো প্ৰকাৰ গ্ৰন্থৰ চমু বিৱৰণ বা পৰিচয় তলত দিয়াৰ যত্ন কৰিছোঁ।

(ক) প্ৰতিশাখ্য

প্ৰাতিশাখ্য ৱেদাঙ্গ শিক্ষাৰ পুৰণি প্ৰতিনিধিস্বৰূপ। যদিও ৱৈদিক সংহিতাৰ শাখা একোটিৰে সম্বদ্ধ বুলি প্ৰাতিশাখ্য সম্বন্ধে এটি অভিমত পণ্ডিত সমাজত প্ৰচলিত আছে, তথাপি প্ৰাতিশাখ্য বিশেষৰ আভ্যন্তৰিণ পৰীক্ষাই তাৰ বিপৰীতেহে প্ৰমাণ দাঙি ধৰে। আচলতে একোখন প্ৰাতিশাখ্যই একোটি শাখাক প্ৰতিনিধিত্ব নকৰি একোটি চৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত শাখাসমূহৰ বৈশিষ্টসমূহকে দাঙি ধৰে।

একোখন প্ৰাতিশাখ্যত উচ্চাৰণ পদ্ধতি, স্বৰবিধান, সন্ধি বা সংহিতাৰ নিয়ম, মাত্ৰাজ্ঞান আদি সংহিতাপাঠৰসৈতে জড়িত প্ৰায় সকলো বোৰ বিষয়কে সামৰি লোৱা চকুত পৰে। তদুপৰি পাণিনি প্ৰভৃতিৰ ব্যাকৰণত বিবৃত আন ভালেমান বৈয়াকৰণিক বিষয়ো প্ৰতিশাখ্যৰ পাতত ঠাই পাইছে। কোনো কোনো প্ৰাতিশাখ্যত ৱৈদিক ছন্দবিজ্ঞানৰ বিষয়ো সোমাই পৰিছে। এনে অৱস্থাত পৰবৰ্তী ব্যাকৰণ আৰু শিক্ষা এই দুয়োবিধ শাস্ত্ৰই প্ৰাতিশাখ্যৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰি নিজ নিজ দৃষ্টিভঙ্গীৰে আগবাঢ়ি গৈছিল।

সম্প্ৰতি উপলব্ধ হোৱা প্ৰাতিশাখ্যৰ সংখ্যা বৰ বেছি নহয়।

(১) ঋক্ প্ৰাতিশাক্য

সম্ভৱতঃ সমস্ত উপলব্ধ প্ৰাতিশাখ্যৰ ভিতৰত ঋক্ প্ৰাতিশাখ্যই প্ৰাচীনত্ব আৰু প্ৰামাণ্য আদি দিশৰপৰা এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। পাৰ্ষদ বা পৰিষদ্‌ত প্ৰচলিত আছিল বুলিয়েই ইয়াৰ অন্য নাম পাৰিষদ্ সূত্ৰ। ঐতৰেয় আৰণ্যকৰ সংহিতোপনিষদ (আৰণ্যক)ৰ আক্ষৰিক পুনৰুক্তি এই প্ৰাতিশাখ্যত দেখা যায়। সমস্ত গ্ৰন্থ পদবদ্ধ। আচাৰ্য্য শৌনকক ইয়াৰ ৰচক বুলি জনা যায়। গ্ৰন্থখন ১৮ পটলত বিভক্ত। ১ম পটলত স্বৰ, ব্যঞ্জন, স্বৰভক্তি, ৰক্ত, নাভি, প্ৰগৃহ্য আদি বিভিন্ন পাৰিভাষিক শব্দৰ লক্ষণ পোৱা যায়। ২য় অধ্যায়ত প্ৰশ্লিষ্ট, ক্ষৈপ্ৰ আদি বিবিধ বৈদিক সন্ধিৰ লক্ষণ উদাহৰণ সহ দিছে। ৩য় পটলত স্বৰৰ পৰিচয় আছে। ষত্ব-ণত্ববিধি আৰু ক্ৰম, ব্যঞ্জনাদি সন্ধিৰ বিশদ পৰিচয় আছে। ৪ৰ্থ পটলৰ পৰা ৯ম পটলত। ১০ম—১১শ পটলত ক্ৰমপাঠৰ বিৱৰণ ১৩শ পটলত ব্যঞ্জনৰূপ আৰু লক্ষণ পোৱা যায়। ১৪শ পটলত বৰ্ণোচ্চাৰণৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা দোষৰ আৰু ১৫ শ পটলত বেদপাৰায়ণৰ পদ্ধতিৰ চমু পৰিচয় আছে। ১৬শ—১৮শ পটলত বৈদিক ছন্দৰ লাক্ষণিক আলোচনাসহ গায়ত্ৰ্যাদি ছন্দৰ বিৱৰণ আছে।

বিষ্ণুমিত্ৰ আৰু উৱতে এই প্ৰাতিশাখ্যৰ ভাষ্য ৰচি গৈছে।

(২) **বাজসনেয় প্ৰাতিশাখ্য**— শুক্লযজুৰ্বেদৰ ভিতৰুৱা শুক্লযজুৰ্বেদ বা বাজসনেয় প্ৰাতিশাখ্যৰ ৰচক কাত্যায়ন। এইগ্ৰন্থ আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত পৰিভাষা, স্বৰ আৰু সংস্কাৰৰ বিশদ বিৱৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত পৰিভাষাৰ লক্ষণ, ২য় অধ্যায়ত ত্ৰিবিধ স্বৰৰ লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য ৩য়—৭ম অধ্যায়ত সংস্কাৰ বা সন্ধিবিষয়ক আলোচনা কৰা হৈছে। 'বৰ্ণসমাম্নায়' নামে অন্তিম অধ্যায়ত বৰ্ণৰ হিচাপ আৰু স্বৰূপ বিবেচিত হৈছে। ইয়াৰ ওপৰত উব্বট আৰু অনন্তভট্টৰ ব্যাখ্যা পোৱা যায়।

(৩) **তৈত্তিৰীয় প্ৰাতিশাখ্য**— ই দুটা প্ৰশ্নত বিভক্ত। প্ৰতিটো প্ৰশ্ন, আকৌ বাৰটাকৈ অধ্যায়ত বিভক্ত ই সূত্ৰাত্মক। ১ম প্ৰশ্নত আছে বৰ্ণসমাম্নায়, শব্দস্থান আৰু শব্দোৎপত্তিৰ প্ৰকাৰ। বিবিধ স্বৰ আৰু সন্ধিৰ আলোচনাও ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। [illegible] প্ৰশ্নত ণত্ববিধি, অনুস্বাৰ, অনুনাসিক অনুনাসিকভেদ, স্বৰিতভেদ, সংহিতাৰ স্বৰূপ আদি বিবিধ বিষয়ৰ আলোচনা কৰা হৈছে। তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰপৰা উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

ইয়াৰ ওপৰত তিনিটা ব্যাখ্যা মাহিষেয়, সোমাযাচাৰ্য্য আৰু গোপালযজ্বাই প্ৰস্তুত কৰি গৈছে।

সামবেদীয় প্ৰাতিশাখ্য ঃ (৪) ঋক্‌তন্ত্ৰ আৰু (৫) পুষ্পসূত্ৰ নামে সামবেদীয় দুখন প্ৰাতিশাখ্য পোৱা যায়। ঋক্‌তন্ত্ৰ কৌথুম শাখাৰ ভিতৰুৱা। ইয়াত ২৮০টা সূত্ৰ আছে। গ্ৰন্থখন পাঁচ প্ৰপাঠকত বিভক্ত। শাকটায়নক ইয়াৰ ৰচক বুলি জনা যায়।

পুষ্পসূত্ৰৰ প্ৰণেতা পুষ্পৰ্ষি। ই ১০ টা প্ৰপাঠকত ৰচিত। গানিসংহিতাৰে ইয়াৰ সম্বন্ধ। সেয়ে ইয়াত স্তোভৰ বিধান আছে। গায়নৰ উপযোগী অন্য গ্ৰামগ্ৰীৰ লগতে গ্ৰামগেয় আৰু আৰণ্যগেয় গানৰ বাবে প্ৰযুক্ত সামৰ উহন আন ওপৰত কিদৰে আৰোপিত হয় তাৰো বৰ্ণনা ইয়াত দিয়া হৈছে।

অথৰ্ববেদীয় প্ৰাতিশাখ্য ঃ অথৰ্ববেদৰ দুখন প্ৰাতিশাখ্য পোৱা যায় ঃ (৬) শৌনকীয় চতুৰাধ্যায়িকা আৰু (৭) অথৰ্ববেদ প্ৰাতিশাখ্য সূত্ৰ।

শৌনকীয় চতুৰাধ্যায়িকা চাৰি অধ্যায়ত বিভক্ত। ই কৌৎস ব্যাকৰণ বুলিও জনাজাত। অন্যখন গ্ৰন্থ (অৰ্থববেদ প্ৰাতিশাখ্যসূত্ৰ) ক্ষুদ্ৰকায় পুথি। ইয়াৰ পাঠ দুটা ঃ বৃদ্ধ বা বৃহৎপাঠ আৰু লঘুপাঠ। বৃহৎপাঠত মহত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ আলোচনা হৈছে। অৰ্থববেদৰ মূলপাঠ বুজিবলৈ ইয়াত অনেক সমল আছে।

(খ) শিক্ষাগ্ৰন্থ

পাণিনীয় শিক্ষা- পাণিনীয় শিক্ষা বৰ গ্ৰন্থ। সম্প্ৰতি ইয়াৰ পাঠ দুটা শৈলীত পোৱা যায়; এক প্ৰকাৰ সূত্ৰাত্মক আৰু আন প্ৰকাৰ শ্লোকাত্মক। সূত্ৰাত্মক আৰু শ্লোকাত্মক পাঠৰো লঘু আৰু বৃদ্ধক্ৰমে দুবিধ পাঠ পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত শ্লোকাত্মক পাঠৰ আদৰ শিক্ষাৰ্থীৰ মাজত অধিক। শ্লোকাত্মক পাণিনীয় শিক্ষাৰ লঘু পাঠত ৩৫ টা শ্লোক আৰু বৃদ্ধপাঠত ৬০-৬১ টা শ্লোক পোৱা যায়। লঘুপাঠক যাজুষ আৰু বৃদ্ধ-পাঠক ঋক্‌পাঠ বোলে।

সূত্ৰাত্মক পাঠৰ বৃদ্ধপাঠত ১২০টা সূত্ৰ আৰু লঘুপাঠত ৭৬ টা সূত্ৰ আছে। মুখবন্ধৰ সূত্ৰ এৰি বাকী অংশ আঠ প্ৰকৰণত বিভক্ত কৰি ৰচিত ঃ (১) স্থান প্ৰকৰণ, (২) কৰণ, (৩) অন্তঃপ্ৰযত্ন, (৪) বাহ্যপ্ৰয়ত্ন (৫) স্থানপীড়ন, (৬) বৃত্তিকাৰ, (৭) প্ৰক্ৰম আৰু (৮) নাভিতল প্ৰকৰণ। নাভিতল প্ৰকৰণটো আংশিকভাবেহে পোৱা যায়।

সূত্ৰাত্মক পাঠ প্ৰাচীন আৰু তাৰ ওপৰতে ভেটি কৰি শ্লোকাত্মক পাঠ ৰচিত হোৱা বুলি ভবাৰ স্থল আছে। কিয়নো প্ৰণেতাই গুৰিতে কৈছে ঃ

'অথ শিক্ষাং প্ৰবক্ষামি পাণিনীয় মতং যথা।' সেইদৰে অৰ্বাচীন ৰচকে ৫৭--৫৯ শ্লোকত পাণিনিৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাভক্তি যাচিছে।

অন্যান্য অনেক শিক্ষাগ্ৰন্থ পৰবৰ্তীকালত বিৰচিত হৈছে। তাৰে কেতবোৰ কোনো বৈদিকসংহিতাৰে সম্বন্ধ। আনবোৰ মুক্তভাৱে ধ্বনি বিজ্ঞানৰ আলোচনাত ব্যাপৃত বুলিব পাৰি। তেনে প্ৰাচীন শিক্ষাগ্ৰন্থ কেইখনমান হৈছে, আপিশল শিক্ষা, অমোঘনন্দিনী শিক্ষা, মাধ্যন্দিনী শিক্ষা, ভাৰদ্বাজে শিক্ষা, নাৰদীয় শিক্ষা, মাণ্ডুকী শিক্ষা, চান্দ্ৰ শিক্ষা।

(২) কল্প

ছয় বেদাঙ্গৰ ভিতৰত 'কল্প'ৰ স্থান অকল মহত্বপূৰ্ণই নহয় প্ৰাথমিকো। সমস্ত বৈদিক সাহিত্যৰ এক বিস্তীৰ্ণ অংশ 'কল্প' সাহিত্যই দখল কৰি আছে। বৈদিক আধিযাজ্ঞিক কৰ্মকাণ্ডই এসময়ত কিদৰে চূড়ান্ত পৰ্য্যায়ত গৈ অৱস্থান কৰিছিল তাক উপলব্ধি কৰাত কল্পসাহিত্যই সহায় কৰে। বৈদিক ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতে আধিযাজ্ঞিক কৰ্মকাণ্ডই ডাল-পাত মেলি অতিশয় বিস্তৃতি লাভ কৰে। সেই বিস্তৃত বিৱৰণসমূহক প্ৰণালীবদ্ধভাৱে সূত্ৰাত্মক আকাৰত যি ৰূপদান কৰা হ'ল তাৰ ফলশ্ৰুতিৰূপে সৃষ্টি হ'ল কল্পসূত্ৰৰ। ব্ৰাহ্মণ-যুগৰ বাগাড়ম্বৰে বিদ্বান সমাজক নিশ্চয় ভাৰাক্ৰান্ত কৰিছিল, সেই বাবে সময় বাগৰাৰ লগে লগে অত্যাৱশ্যকীয় কথাবোৰ চুম্বক আকাৰত প্ৰকাশৰ বাবে 'সূত্ৰশৈলী'ৰ উদ্ভাৱন কৰি উলিওৱা হৈছিল। এনে শৈলী বৰ্তমান বৈজ্ঞানিকসকলৰ বাবে আদৰ্শস্বৰূপ। অঙ্ক, জ্যামিতি, আৰু বিজ্ঞানৰ সূত্ৰবোৰো 'হাতী মাৰি ভুৰুকাত ভৰোৱা'ৰ চানেকি।

কল্প শব্দৰ অৰ্থ কোনোৱে 'বিধি বা নিয়ম' বুলিছে, কোনোৱেবা 'ৰূপ বা অৱয়ব' বুলিছে, কোনোৱে 'যাজ্ঞিককৰ্ম' বুলিছে। আকৌ এজনে 'যাৰাদ্বাৰা যজ্ঞাদি কল্পিত আৰু সমৰ্থিত হয় তাকে কল্প' বুলিছেঙ্গ কল্পৰ পৰাম্পৰাগত অৰ্থ যে 'দেৱবিহিত কৰ্মৰ আনুপূৰ্বিক কল্পনা-সাৰ শাস্ত্ৰ' (কল্পো বেদবিহিতানাংকৰ্মাণামনুপূৰ্বেণ কল্পনাশাস্ত্ৰম্) তাত সন্দেহ নাই। গতিকে আৰ্যসকলৰ সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত জীৱনত কৰণীয় যাবতীয় বেদবিহিত কৰ্মসমূহৰ ৰূপাদি য'ত বিশেষভাৱে বিবৃত হৈছে সেয়ে 'কল্প' শাস্ত্ৰ। যিহেতু এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ 'সূত্ৰশৈলী'ত নিবদ্ধ হৈছে সেয়ে সিবোৰ 'কল্পসূত্ৰ' নামে জনাজাত।

বৈদিক কৰ্মসমূহৰ আংশিক বিৱৰণ বা উল্লেখ ঋগ্বেদ আদি সংহিতাতো পোৱা যায়। ঋগ্বেদৰ বিশ্বেদেৱা সূক্তমালা আৰু আপ্ৰিসূক্তসমূহ যে যজ্ঞক উদ্দেশ্য কৰিয়েই ৰচনা কৰা

হৈছিল সি সৰ্বজন স্বীকৃত তথ্য। যজুৰ্বেদৰ যজুৰ্মন্ত্ৰবোৰৰ উদ্দেশ্যও যজ্ঞই। গতিকে সংহিতাৰ মন্ত্ৰবোৰ আৰু যাগ-যজ্ঞ অনুষ্ঠানৰমূল সমসাময়িক। ইয়াৰ প্ৰসাৰ বা বিকাশ ঘটে ব্ৰাহ্মণ যুগত। এই যুগত যজ্ঞকৰ্মৰ বাহুল্যৰ ফলত এহাতে ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়া দেখা দিয়ে আৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ পাতত আৰু তাৰ চূড়ান্ত ফলশ্ৰুতিৰূপে জৈন আৰু বৌদ্ধমতৰ উদ্‌গম হয়। অতিবাহুল্য আৰু শিথিলতাৰপৰা সমস্ত কৰ্মকাণ্ডক সংৰক্ষণ কৰি সুসংহত আৰু প্ৰণালীবদ্ধ ৰূপ দিবলৈ কল্পসূত্ৰ সমূহ সংকলিত বা ৰচিত হ'বলৈ ধৰে। সম্ভৱ অতি বিস্তাৰিত ব্ৰাহ্মণ্য বাগাড়ম্বৰ পৰা অৰ্থবাদ অংশৰ অধিককিনি বাদ দি বিধি অংশক লৈ সংক্ষিপ্ত ৰূপত বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰাটোৱেই এই সাহিত্যশ্ৰেণীৰ কাৰণ আৰু উদ্দেশ্য।

কল্পসূত্ৰবোৰৰ বিভাগ ঃ কল্পসূত্ৰবোৰৰ সংখ্যা কল্পনাতীতভাৱে বহুত। সম্ভৱতঃ এসময়ত চৰণব্যূহ-আদি অঙ্গপুথিবোৰত উল্লেখ কৰা প্ৰতি চৰণ বা শাখাৰ বাবেই কেইবা তৰপীয়া 'কল্পসূত্ৰ' সংকলিত হৈছিল। যিহেতু বৈদিক সংহিতাৰ ৰূপাদৰ্শৰ হীনদেৰি, গঢ়মিল আৰু কৰ্মকাণ্ডৰ চেষ্টা-চৰিত্ৰৰ ন্যূনাধিক্য বা বিকল্প বিধি-ব্যৱস্থাৰ কাৰণেই শাখা বা চৰণসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ গটিছিল। সেয়ে প্ৰতিটো শাখা বা চৰণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰতিফলিত কৰিব পৰাকৈ কল্পসূত্ৰবোৰ গাই-গুটীয়াকৈ সংকলন কৰা হৈছিল।

বৈদিক ক্ৰিয়া-কাণ্ডবোৰে প্ৰকাৰভেদে বিবিধতা বা বৈচিত্ৰ্য ৰক্ষা কৰাত সিবোৰৰ বিৱৰণ দিবলৈকো বিবিধ সূত্ৰাত্মক কল্পৰ প্ৰয়োজন হ'ল। সেইবাবে কল্পসূত্ৰ বুলি কলে অনেক সূত্ৰ সংক- ক বুজায়। মুক্যতঃ কল্পসমূহ 'শ্ৰৌত', গৃহ্য, পিতৃমেধ আদিত বিভাজ্য। সেইদৰে বিভিন্ন বিষয়ক সামৰিলোৱা সূত্ৰবোৰ 'শ্ৰৌত', 'গৃহ্য', 'ধৰ্ম', 'পিতৃমেধ' আদিৰ ৰূপত সংকলিত হয়। সিয়িহওক 'কল্পসূত্ৰ'ৰ ঘাই ভাগ তিনিটা বা চাৰিটা বুলিবলৈ পাৰি। যেনে ঃ

(১) **শ্ৰৌতসূত্ৰ**— ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত বৰ্ণিত, একাধিক অগ্নি আৰু ঋত্বিকৰ সহযোগত সম্পাদ্যমান যাগ-যজ্ঞৰ বৰ্ণনাপুষ্ট সূত্ৰ।

(২) **গৃহ্যসূত্ৰ**—একমাত্ৰ গাৰ্হপত্য অগ্নিত গৃহস্থই নিজে বা তেওঁৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা পুৰোহিতে সম্পাদন কৰা ক্ষুদ্ৰ যাগ আৰু শৰীৰৰ বা শিক্ষাদিৰ বিবৰ্ধনাৰ্থে কৰা সংস্কাৰ কৰ্মৰ বিৱৰণ জ্ঞাপক সূত্ৰ।

(৩) **ধৰ্মসূত্ৰ**—বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, নিত্য-নৈমিত্তিক ধৰ্ম ক্ষত্ৰ বা ৰাজধৰ্ম আদি সামাজিক বিষয়বোৰৰ বিজ্ঞাপন দিবপৰা সূত্ৰ।

(৪) **শুল্বসূত্ৰ**— বৈদিক যাগ-যজ্ঞ সম্পাদন কৰিবলৈ যজ্ঞীয় বেদি নিৰ্মাণাৰ্থে নিৰ্দিষ্ট ৰীতি-নীতি, জোখ-পৰিমাণ আদিৰ বৰ্ণনা থকা সূত্ৰ। ই বৈদিক জ্যামিতিৰ নামান্তৰ মাত্ৰ।

ইয়াৰ উপৰিও মৃতাহ সংস্কাৰজনিত কৰ্মবোৰৰ বিৱৰণ জ্ঞাপক পিতৃমেধ সূত্ৰ ঋষি-মুনি পিতৃ-সকলৰ পৰিচয়জ্ঞাপক প্ৰৱৰসূত্ৰ (বা কাণ্ড বা অধ্যায়) কৰ্মৰ সাৱলীল বৰ্ণনা

থকা প্ৰয়োগ, পৰিশিষ্ট আদিও 'কল্পসূত্ৰ'ৰ অঙ্গাখ্য পুথি পিতৃমেধ সূত্ৰবোৰ কেতিয়াবা শ্ৰৌতসূত্ৰৰ পৰিশিষ্টৰূপে, কেতিয়াবা গৃহসূত্ৰৰ অঙ্গৰূপে বিৰাজ কৰে। প্ৰৱৰকাণ্ড বা প্ৰৱৰসূত্ৰ সদায় শ্ৰৌতসূত্ৰৰ অঙ্গ গ্ৰন্থৰূপে দেখা দিয়ে। 'প্ৰযোগ', 'পৰিশিষ্ট' আদিযে কেতিয়াবা সুকীয়া গ্ৰন্থৰূপে কেতিয়াবা ব্যাখ্যা বা ভাষ্যৰূপে বৈশিষ্ট প্ৰকাশ কৰে। শ্ৰৌতসূত্ৰবোৰৰ মাজত পৰিভাষা সন্নিবিষ্ট থাকে।

শ্ৰৌতসূত্ৰ

পূৰ্বতেঃ কোৱা হৈছে যে শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহে শ্ৰৌত যাগ-যজ্ঞসমূহৰ বৰ্ণনা কৰে। শ্ৰৌতযজ্ঞ মূলতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ--- হোম, ইষ্টি, পশু, সোম আৰু সত্ৰ। ইবিলাক প্ৰকৃতি আৰু বিকৃতিভেদে দুবিধ। তাৰো আকৌ নিত্য আৰু কাম্য ভেদ আছেই। হোমৰ প্ৰকৃতি অগ্নিহোত্ৰ, এবিধ নিত্য-যজ্ঞ। আহিতাগ্নি গৃহস্থৰ বাবে ই অৱশ্যকৰ্তব্য দৰ্শপূৰ্ণমাস ইষ্টি সকলো ইষ্টি যাগৰে মূলাদৰ্শ। ই নিত্য আৰু কাম্যভেদে দুবিধ। দৰ্শ ইষ্টি অমাৱস্যা তিথিৰ পিছৰ প্ৰতিপৎ দিনত আৰু পূৰ্ণমাসেষ্টি পূৰ্ণিমাত হয়। কাৰীৰিষ্টি, আগ্ৰায়ণেষ্টি আদি ইয়াৰ কাম্যভেদ। নিৰূঢ় পশু হ'ল পশু যাগৰ প্ৰকৃতি বা মূল। অশ্বমেধ আদিত ইয়াৰ বিকৃতি দেখা যায়। অগ্নিষ্টোম বা জ্যোতিষ্টোম হৈছে সোমযাগৰ প্ৰকৃতি; ই সকলো একাহ, অহীন আৰু সত্ৰৰ মাহি। উকথ, ষোড়শী, অতিৰাত্ৰ আৰু আপ্তোৰ্যাম বিশিষ্ট সোমযাগ। বাজপেয়ও আকৌ ষোড়শীৰ আহিত সম্পাদিত হয়। গৱামযন হৈছে সত্ৰযজ্ঞৰ প্ৰকৃতি বা আদৰ্শ। এই যজ্ঞসমূহৰ উপৰিও শ্ৰৌতসূত্ৰত অগ্ন্যাধানৰ বৰ্ণনা কৰা হয়। লগতে দ্বৈধ (মতবিৰোধ) কৰ্মান্ত, প্ৰায়শ্চিত্ত, শুল্ব প্ৰৱৰাদি বিষযো বৰ্ণিত হয়।

কৃষ্ণযজুৰ্বেদীয় শ্ৰৌতসূত্ৰ

যজ্ঞৰ মাই আধাৰভূমি যজুৰ্বেদ। ইয়াৰ সংহিতা ব্ৰাহ্মণ, শ্ৰৌতসূত্ৰাদিত যজ্ঞৰ বৰ্ণনাই যিদৰে আসন পাতি বহিছে অন্য বেদত তাৰ উদাহৰণ বিৰল। গতিকে এইবেদৰে জড়িত শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহত যজ্ঞৰ সম্পূৰ্ণ বিৱৰণ পোৱা যায়। সেয়ে কাশীকাৰ, গোণ্ডা প্ৰভৃতিয়ে কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ শ্ৰৌতসূত্ৰৰ আলোচনা আগতে কৰিছে।

বৰ্তমান উপলব্ধ শ্ৰৌত সূত্ৰ সমূহৰ ভিতৰত যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত শ্ৰৌতসূত্ৰৰ সংখ্যাই সৰহ। মুঠতে দহখন যজুৰ্বেদীয় শ্ৰৌতসূত্ৰ পোৱা গৈছে, তাৰে নখন কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত আৰু এখন শুক্লযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত। সিবোৰ একাদিক্ৰমে বোধায়ন, ভাৰদ্বাজ, আপস্তম্ব, সত্যাষাড়-হিৰণ্যকেশী, বৈখানস, বাধুল, মানব আৰু বাৰহ।

শুক্লযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত একমাত্ৰ শ্ৰৌতখন হৈছে কাত্যায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ।

ঋগ্বেদৰ ভিতৰুৱা দুখন শ্ৰৌতসূত্ৰ পোৱা গৈছে, (১) আশ্বলায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ আৰু (২) শাংখায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ।

সামবেদৰ অন্তৰ্গত শ্ৰৌতসূত্ৰ বা শ্ৰৌতবিষয়ক গ্ৰন্থ অনেক। তাৰ ভিতৰত আৰ্ষেয় কল্প, লাট্যায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ, দ্ৰাহ্যায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰ, নিদানসূত্ৰ, উপনিদানসূত্ৰ আদি উল্লেখযোগ্য।

অথৰ্ববেদৰ শ্ৰৌতগ্ৰন্থ কম। বৈতানসূত্ৰ আৰু আৰ্থৱ প্ৰায়শ্চিত্তানি গ্ৰন্থ দুখন উল্লেখনীয়।

শুল্বসূত্ৰ

কল্পসূত্ৰৰ এক মহত্বপূৰ্ণ বিভাগ হৈছে শুল্বসূত্ৰ। শুল্বসূত্ৰ। শুল্বশব্দৰ অৰ্থ সূতা বা জৰি। জৰিৰ সহায়েৰে যজ্ঞৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বেদি, মণ্ডপ কুণ্ড আদি নিৰ্মাণৰ বাবে যিবোৰ জোখ-মাপ কৰা হয় তাৰ বিধিসন্মত বিৱৰণাত্মক গ্ৰন্থকে শুল্বসূত্ৰ বোলে।

প্ৰকৃততে যজুৰ্বেদৰ সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থাদিৰ মাজত অ'ত-ত'ত সিঁচৰতি হৈ থকা তদৰ্থক বিধিব্যৱস্থাবোৰক সামৰি শুল্বসূত্ৰবোৰ প্ৰস্তুত হৈছে। যজ্ঞৰ বেদি, অগ্নিকুণ্ড আদিৰ জোখ-মাপৰ সৈতে জড়িত হৈছে একপ্ৰকাৰ অঙ্ক—পৰিমিতি আৰু জ্যামিতিৰ জ্ঞান। অগ্নিকুণ্ডবোৰ বিভিন্ন আকাৰ-প্ৰকাৰৰ হয়। যেনে, আহৱণীয় অগ্নিৰ কুণ্ড সমবাহু চতুৰ্ভুজ আকাৰৰ, গাৰ্হপত্য অগ্নিৰ কুণ্ড হয় গোলাকাৰ বা বৃত্তাকাৰ আৰু দক্ষিণাগ্নিৰ কুণ্ড অৰ্ধচন্দ্ৰাকাৰ বা অৰ্ধবৃত্তাকাৰ হয়। প্ৰতিটো কুণ্ডৰ চিতি বা স্তৰ সাজোঁতে সঠিক হিচাপ লাগে। তদুপৰি বেদিবিলাকৰ কোনোটো পাখিমেলা চৰাইৰ আকৃতিৰ হয়। শুল্বসূত্ৰৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান অধ্বৰ্যু আৰু তেওঁৰ সহযোগী তিনিজন পুৰোহিতৰ থকা আৱশ্যক। অধ্বৰ্যুৰ নিৰ্দেশতে যজ্ঞবেদি, কুণ্ডাদি নিৰ্মিত হয়। সেইবাবে অধ্বৰ্যুৰ হাতপুথি বুলি জনাজাত যজুৰ্বেদীয় কল্পসূত্ৰবোৰৰ লগতে শুল্বসূত্ৰবোৰ সংযোজিত হৈ থাকে।

সম্প্ৰতি আমি আঠখন কল্পসূত্ৰৰ অঙ্গৰূপে শুল্বসূত্ৰ (৮ খন) পাওঁ। তাৰে সাতখন কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ ভিতৰুৱা ঃ (১) বৌধায়ন, (২) আপস্তম্ব, (৩) সত্যাষাঢ়, (৪) মানৱ, (৫) মৈত্ৰায়নীয়, (৬) বৰাহ আৰু (৭) বাধূল। আনখন হৈছে কাত্যায়ন শুল্বসূত্ৰ; ই শুক্লযজুৰ্বেদৰ ভিতৰুৱা।

এই শুল্বসূত্ৰসমূহত প্ৰাচীন ভাৰতীয় অঙ্ক, বীজগণিত, পৰিমিতি আৰু জ্যামিতি বিষয়ক বহুতো মূল্যবান তথ্য সঞ্চিত আছে।

প্ৰৱৰসূত্ৰ

প্ৰৱৰসূত্ৰসমূহক একপ্ৰকাৰে শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহৰ অন্তৰঙ্গ বিষয় বুলিব পাৰি। ইবিলাক ঋষিসকলৰ গোত্ৰানুসৰি প্ৰৱৰৰ অভিলেখ মাত্ৰ। দৰ্শপূৰ্ণমাস ইষ্টিযাগত হোতাই পোনতে সম্বোধন পদত যজমানৰ প্ৰৱৰ ধৰি মাতে, তাৰ পাছত অধ্বৰ্যুয়ে-বৎ প্ৰত্যয় যোগেদি তাৰ পুনৰুক্তি কৰে। যজমানজন ভাৰদ্বাজগোত্ৰৰ হ'লে হোতাই তেওঁৰ প্ৰৱৰ মাতি 'আঙ্গিৰস বাৰ্হস্পত্য ভাৰদ্বাজঙ্গ' বুলি অগ্নিক সম্বোধন কৰি দেৱতালৈ হব্য বহন কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনায়। তাত সম্মতিজ্ঞাপন কৰি অধ্বৰ্যুয়ে বিপৰ্যয়ক্ৰমে সেই প্ৰৱৰ মাতি 'ভৰদ্বাজৱদ্ বৃহস্পতিৱদ্ অঙ্গিৰোৱৎ' বুলি অগ্নিক সম্বোধি পুনঃ একে প্ৰাৰ্থনা কৰে।

তদুপৰি উচ্চবৰ্ণৰ, হিন্দুসকলৰ সম্বন্ধবিচাৰত গোত্ৰ-প্ৰৱৰৰ সূচীৰ বিশেষ তাৎপৰ্য্য আছে। প্ৰাচীন সমাজব্যৱস্থা আৰু ইতিহাস অধ্যয়নত ই এক সমল। এনেদৰে প্ৰৱৰসূত্ৰৰ বিশেষ মূল্য নিৰূপিত হৈছে।

সম্প্রতি বৌধায়ন আপস্তম্ব, সত্যষাৰ, মানৱ, ৱাৰাহ, কাত্যয়ন আৰু আশ্বলায়নৰ সূত্ৰৰ পৰিশিষ্টৰূপে প্ৰৱৰসূত্ৰসমূহ পোৱা গৈছে। ইৰোৰৰ প্ৰভাৱ পুৰাণত পৰিছে।

গৃহ্যসূত্ৰ

কল্প বা কল্পসূত্ৰৰ দ্বিতীয় ভাগটো গৃহ্যসূত্ৰ। শ্ৰৌতসূত্ৰৰৈসৈতে গৃহ্যসূত্ৰৰ এৰাব নোৱৰা সম্বন্ধ আছে। বৌধায়ন, আপস্তম্ব, সত্যষাৰ প্ৰভৃতিৰ শ্ৰৌতসূত্ৰৰ অবান্তৰ ভাগ হিচাপেই গৃহ্যসূত্ৰক দেখুৱা হয়। ভালেমান বিষয়ত শ্ৰৌত আৰু গৃহ্যসূত্ৰৰ সমতা সুৰক্ষিত হৈছেঃ (১) দুয়োপ্ৰকাৰ সূত্ৰৰ সমল সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ-আৰণ্যকৰপৰা আহৃত ; মন্ত্ৰ-সমূহ সংহিতাৰপৰা, বিধি-ব্যৱস্থাবোৰ ব্ৰাহ্মণৰপৰা আহৃত। (২) দুয়ো প্ৰকাৰ সূত্ৰৰ গ্ৰন্থকৰ্ত্তৃত্ব একে দেখা যায়। (৩) ভালেমান বিষয়বস্তু দুয়ো শ্ৰেণীৰ সূত্ৰতে বিৱৰি কোৱা হৈছেঃ ইষ্টি, পিতৃমেধ আদি তাৰ উদাহৰণ। (৪) প্ৰায় সকলো ক্ষেত্ৰতে গৃহ্যসূত্ৰবোৰে শ্ৰৌতসূত্ৰৰ পূৰ্বগামিতাক স্বীকাৰ কৰে। শ্ৰৌতসূত্ৰত শ্ৰৌত যাগাদিৰ বৰ্ণনাৰ পাছতহে গৃহ্যৰ স্থান নিৰ্ণীত হৈছে।

শ্ৰৌত আৰু গৃহ্য কৰ্মৰ বৈসাদৃশ্য ঃ (১) প্ৰথমত ঃ শ্ৰৌত সূত্ৰত আপেক্ষিকভাৱে বৃহদাকাৰৰ যাগ-যজ্ঞৰ বৰ্ণননাই ঠাই পাইছে। শ্ৰুতিসম্পৃক্ত বৃহৎ যাগ-যজ্ঞৰ বাবে অধিক আয়া সৰ প্ৰয়োজন আৰু সিবোৰ বৰ ব্যয়বহুল। ৰাজসূয়, ৱাজপেয় অশ্বমেধাদি একপ্ৰকাৰে ৰাজকীয় যজ্ঞ। তাৰ বিপৰীতে গৃহ্যসূত্ৰত আপেক্ষিকভাবে কম আয়াসতে কম খৰছতে সম্পাদন কৰিব পৰা যজ্ঞৰ বৰ্ণনা আছে। ইষ্টি বা পঞ্চ মহাযজ্ঞৰ বাবে বৰকৈ খৰছান্ত হ'ব নেলাগে। বিৱাহাদি জন্মপূৰ্ব, জাতকৰ্মাদি জন্মোত্তৰ শাৰীৰিক সংস্কাৰবোৰো ঘৰুৱাহি কথা। (২) শ্ৰৌত যাগ-যজ্ঞ সম্পাদন কৰিবলৈ গাৰ্হপত্যৰউপৰিও, অৰ্থাৎ একাধিক অগ্নি সংস্থাপনৰ আৱশ্যক। কিন্তু গৃহ্যকৰ্ম গাৰ্হপত্যৰেই সাধিত হয়। আহিতাগ্নিৰ পিতৃমেধ বাবে একাধিক অগ্নি লাগে বুলিয়েই এই বিয়েটোও শ্ৰৌত পৰ্য্যায়তে আলোচিত হয়। (৩) শ্ৰৌতকৰ্ম সম্পাদনৰ বাবে প্ৰায়েই একাধিক ঋত্বিকৰ অংশগ্ৰহণ আৱশ্যক হয়। কেতিয়াবা ষোল-সোতৰজন ঋত্বিক আমন্ত্ৰিত হয়। কিন্তু গৃহ্যকৰ্মত একাধিক ঋত্বিক বা পুৰোহিতৰ আৱশ্যক নহয় গৃহপতি, গৃহস্থ, পিতৃস্থানীয় ব্যক্তিবিশেষে গৃহ্যকৰ্ম সম্পাদন কৰিবলৈ পাৰে। (৪) শ্ৰৌতযাগাদিত সোমৰস আদিৰ ব্যৱহাৰ আছে গৃহকৰ্মত সি প্ৰশ্নাতীত।

গৃহ্যসূত্ৰৰ বিষয়বস্তু ঃ প্ৰায় সকলো গৃহ্যকৰ্মৰ বিৱৰণ গৃহ্যসূত্ৰবোৰত পোৱা যায়। পোনতে ইয়াত গৃহ্য বা গাৰ্হপত্য অগ্নি স্থাপনৰ বিৱৰণ আছে। প্ৰায়ভাগ সূত্ৰত বিবাহৰ বৰ্ণনা পোনতে পোৱা যায়। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিবাহ, কন্যাবাচনি আদিও লগতে আছে। গৰ্ভাধান, পুংসৱন, সীমন্তোন্নয়ন, আদি গাৰ্ভ-সংস্কাৰজনিত কৰ্ম, জাতকৰ্ম নামকৰণ, চন্দ্ৰ বা আদিত্যদৰ্শন, নিষ্ক্ৰমণ, অন্নপ্ৰাশন, চূড়াকৰণ, গোদান প্ৰভৃতি শিশুৰ সংস্কাৰ কৰ্মৰ বিৱৰণ আছে।

পৰবৰ্তী স্তৰত পোৱা শিক্ষাৰে জড়িত সংস্কাৰ কৰ্ম উপনয়ন, ৱেদাধ্যয়ন,

উপাকৰ্ম,উৎসৰ্জ্জণ, অনাধ্যয়, ব্ৰত, সমাবৰ্তন আদি গৃহ্যসূত্ৰত বিশদভাবে বিবৃত হৈছে।

গৃহ্যসূত্ৰৰ অন্য এটি বিষয় হৈছে পঞ্চমহাযজ্ঞৰ বিৱৰণ। দেৱযজ্ঞ, ভূতযজ্ঞ, পিতৃযজ্ঞ, ব্ৰহ্মযজ্ঞ আৰু নৃযজ্ঞ (বা মনুষ্য বা অতিথিযজ্ঞ)— এয়ে পঞ্চমহাযজ্ঞ। দৰ্শ আৰু পূৰ্ণমাসেষ্টি, শ্ৰৱণা, ইন্দ্ৰযজ্ঞ, অশ্বযুজী, আগ্ৰহায়ণী, অষ্টকা, ফাল্গুনী আৰু চৈত্ৰী আদি গৃহ্যযজ্ঞবোৰেও গৃহ্যসূত্ৰত ঠাই পাইছে।

পিতৃমেধ বা কৃষিকৰ্মৰে জড়িত ভালেমান গৃহ্যকৰ্মৰ কথাও পোৱা যায়। বৃষোৎসৰ্গ, শূলগৱ, সীতাযজ্ঞ, আগ্ৰয়ণ আদি তেনে শাৰীৰ যজ্ঞ।

ইয়াৰ উপৰিও কেতবোৰ গৃহ্যসূত্ৰত অদ্ভুতদৰ্শনৰ প্ৰতি প্ৰসৱস্বৰূপেও কেতবোৰ কৰ্ম বিহিত হৈছে। কেতবোৰ কাম্য গৃহ্যানুষ্ঠানৰ কথাও এইবোৰ সূত্ৰত পোৱা যায়।

সম্প্ৰতি বহুবিলাক গৃহ্যসূত্ৰ উপলব্ধ হৈছে। তাৰে কেতবোৰ প্ৰকাশিত হৈছে আৰু কেতবোৰ এতিয়াও অপ্ৰকাশিত অৱস্থাতে ৰৈ আছে। তলত প্ৰতিখন বেদৰ অন্তৰ্ভুক্ত গৃহ্যসূত্ৰসমূহৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰা হৈছে ঃ

১। ঋগ্বেদৰ অন্তৰ্ভুক্ত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ

(ক) প্ৰকাশিত সূত্ৰ ঃ
- (১) শাংখায়ন গৃহ্যসূত্ৰ
- (২) কৌষীতাকি গৃহ্যসূত্ৰ
- (৩) আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰ

(খ) অপ্ৰকাশিত সূত্ৰ
- (৪) শৌনক গৃহ্যসূত্ৰ
- (৫) ভাৰবীয় গৃহ্যসূত্ৰ
- (৬) শাকল্য গৃহ্যসূত্ৰ
- (৭) পৈঙ্গী গৃহ্যসূত্ৰ
- (৮) পাৰাশৰ গৃহ্যসূত্ৰ

২। সামবেদৰ অন্তৰ্গত গৃহ্যসূত্ৰ—

(ক) প্ৰকাশিত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ
- (৯) গোভিল গৃহ্যসূত্ৰ
- (১০) খাদিৰ গৃহ্যসূত্ৰ
- (১১) জৈমিনীয় গৃহ্যসূত্ৰ

(খ) অপ্ৰকাশিত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ
- (১২) গৌতম গৃহ্যসূত্ৰ
- (১৩) ছান্দোগ্য গৃহ্যসূত্ৰ,

৩। শুক্লযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত-

(ক) প্ৰকাশিত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ
- (১৪) পাৰস্কৰ গৃহ্যসূত্ৰ

(খ) অপ্রকাশিত ঃ (১৫) বৈজৱাপ গৃহ্যসূত্ৰ,

৪। কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত-

(ক) প্রকাশিত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ

(১৬) বৌধায়ন গৃহ্যসূত্ৰ

(১৭) ভাৰদ্বাজ গৃহ্যসূত্ৰ

(১৮) আপস্তম্ব গৃহ্যসূত্ৰ

(১৯) হিৰণ্যকেশী গৃহ্যসূত্ৰ

(২০) বৈখানস গৃহ্যসূত্ৰ

(২১) আগ্নিৱেশ্য গৃহ্যসূত্ৰ

(২২) মানৱ গৃহ্যসূত্ৰ

(২৩) কাঠক গৃহ্যসূত্ৰ

(২৪) ৱাৰাহ গৃহ্যসূত্ৰ

ইয়াৰ উপৰিও কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ ভিতৰুৱা নিম্নোক্ত গৃহ্যসূত্ৰসমূহৰ উল্লেখ পোৱা হয ঃ

(২৫) শাণ্ডিল গৃহ্যসূত্ৰ

(২৬) মাৰিল গৃহ্যসূত্ৰ

(২৭) মৈতৰেয় (মৈত্রয় ? গৃহ্যসূত্ৰ

৪। অথৰ্ববেদৰ অন্তৰ্গত গৃহ্যসূত্ৰ ঃ

(২৮) কৌশিক সূত্ৰ।

ধৰ্মসূত্ৰ

কল্পৰ তৃতীয় প্ৰধান ভাগটো ধৰ্মসূত্ৰ নামে জনাজাত। ধৰ্মসূত্ৰবোৰ শ্ৰৌততকৈ গৃহ্যসূত্ৰৰ অধিক ওচৰ চপা। কাৰণ উপনয়ন, অনধ্যায়, বিবাহ, শ্ৰাদ্ধ, পঞ্চমহাজ্ঞ আদিৰ লেখিয়া কেঁতবোৰ বিষয় গৃহ্য আৰু ধৰ্ম—এই দুয়োবিধ সূত্ৰতে বৰ্ণিত হৈছে। তথাপি গৃহ্যসূত্ৰবোৰ গৃহ্যকৰ্মকাণ্ডবোৰৰ সবিশেষ বিৱৰণ দিয়াৰ পক্ষপাতী ; আনহাতে ধৰ্মসূত্ৰবোৰে অৰ্থনৈতিক, সামাজিক, ৰাজনৈতিক, ধৰ্মনৈতিক আৰু দাৰ্শনিক বিষয়বোৰৰ ওপৰত প্ৰায় সমানে আলোকপাত কৰে। এই ধৰ্মসূত্ৰবোৰ পৰবৰ্তী কালৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতি নামে শ্লোকবদ্ধ গ্ৰন্থসমূহৰ উৎসৰূপে প্ৰমাণিত হয়।

ধৰ্মসূত্ৰৰ বিষয়বস্তু ঃ— ধৰ্মসূত্ৰত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুবোৰ তিনিটা শিৰোণামাত ভগাবলৈ পাৰি ঃ বৰ্ণধৰ্ম (বৰ্ণসকলৰ কৰ্ত্তব্য), আশ্ৰম ধৰ্ম (আশ্ৰমবাসীৰ কৰ্ত্তব্য) আৰু নৈমিত্তিক ধৰ্ম (তপ-জপ আদি নৈমিত্তিক কৰ্মৰ বিৱৰণ)। দুই এজন স্মৃতি-ভাষ্যকাৰে এনে বিষয় পাঁচ বা ছয় প্ৰকাৰ হিচাপেও দেখুৱাৰ প্ৰয়াস পায়, যথা ঃ বৰ্ণধৰ্ম, আশ্ৰমধৰ্ম, বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, নৈমিত্তিক ধৰ্ম, গুণধৰ্ম আৰু সাধাৰণধৰ্ম। প্ৰকৃতাৰ্থত বৰ্ণধৰ্ম, আশ্ৰম ধৰ্ম আৰু নৈমিত্তিক ধৰ্ম—এই তিনি ধৰ্মই সাধাৰণতে সমস্ত ধৰ্মবিষয়ক সামৰি -সুতৰি লব পাৰে।

(১) **বৰ্ণধৰ্ম ঃ** ইয়াৰ মাজত এনেবোৰ বিষয় সামৰি লোৱা হৈছে য'ত বৰ্ণৰ উৎপত্তি

চাৰিবৰ্ণৰ জন্ম, বিভাজন আৰু তাৰপৰা হোৱা অন্য সঙ্কৰ বৰ্ণ আৰু সিবোৰৰ কৰ্ত্তব্য-অকৰ্ত্তব্যৰ কথা বিৱৰি কোৱা হৈছে।

(২) **আশ্ৰম ধৰ্ম ঃ** আশ্ৰম ধৰ্মৰ কথাই ধৰ্মসূত্ৰৰ অধিক ঠাই আগুৰি ৰৈছে। দ্বিজসকলৰ জীৱনৰ চাৰিভাগক— ব্ৰহ্মাচৰ্য্য, গাৰ্হস্থ্য বানপ্ৰস্থ আৰু সন্ন্যাস—চাৰি আশ্ৰম বুলি কোৱা হৈছে। ধৰ্মসূত্ৰবোৰে দ্বিজৰ জীৱনৰ এই চাৰি আশ্ৰমত পালিবলগীয়া আচাৰ-নীতিৰ সমস্ত কথা দাঙি ধৰে।

(৩) **নৈমিত্তিক ধৰ্ম ঃ** এই অংশত আছে পাপ বা দোষ প্ৰশমনৰ বাবে বিহিত প্ৰায়শ্চিত্তাদি। এই অংশ আহাৰৰ দোষ-গুণ আত্মাৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বাদি পোৱা যায়।

সম্প্ৰতি আমি সাতখনমান ধৰ্মসূত্ৰহে অবিকৃতৰূপত পাইছোঁ। সিহঁত হৈছে ঋগ্বেদীয় বাসিষ্ঠ ধৰ্মসূত্ৰ, সামবেদীয় গৌতম ধৰ্মসূত্ৰ, যজুৰ্বেদীয় বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ, আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰ, হিৰণ্যকেশী ধৰ্মসূত্ৰ আৰু বিষ্ণুধৰ্মসূত্ৰ।

(৩) নিৰুক্ত

ছয়বিধ বেদাঙ্গৰ ভিতৰত নিৰুক্তয়ো এক মহত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। নিৰুক্তক বেদৰ শ্ৰোত্ৰ জ্ঞান কৰা হয়। বৈদিক মন্ত্ৰসমূহৰ অৰ্থ বুজাত নিৰক্তৰ অৰিহণা সৰ্বাধিক। নিৰুক্তৰ অৰ্থ নিৰ্বাচন অৰ্থাৎ কোনো শব্দৰ অৰ্থ কি আৰু কেনেকুৱা তাক ভাঙি পাতি কোৱা। ব্যাকৰণেও পদ ভাঙি অৰ্থ কয়, নিৰুক্তয়ো পদ ভাঙি নিঃশেষে অৰ্থ কয়। 'ব্যাকৰণ হ'ল শব্দানুশাসন আৰু নিৰক্ত অৰ্থানুশাসন। তথাপি শব্দ আৰু অৰ্থ পৰস্পৰ সম্পৃক্ত, এনে অৱস্থাত ব্যাকৰণৰসৈতে নিৰুক্তৰ সম্পৰ্ক ঘনিষ্ঠ। পদ ভাঙিলে তাৰ অৰ্থ আবিষ্কাৰ কৰা সহজ হয়। সেয়ে নিৰুক্তই পদে পদে ব্যাকৰণৰ আশ্ৰয় লবলগীয়া হয়। তথাপি পদৰ ব্যাকৰণ বা বিশ্লেষণ এটা বহিৰঙ্গ ব্যাপাৰ, অৰ্থবোধ অন্তৰঙ্গ ব্যাপাৰ। সেয়ে বেদাৰ্থ-নিৰূপণৰ সময়ত নিৰুক্ত ব্যাকৰণৰ সম্পূৰক, তাৰ অধিকাৰো বিস্তৃততৰ।'[১]

নিঘণ্টু আৰু নিৰুক্ত ঃ যাস্কৃত নিৰুক্ত হৈছে 'নিঘণ্টু' নামে এক 'শব্দকোশ'ৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ। এই নিঘণ্টুত বেদৰ কঠিন বা দুৰ্বোধ্য শব্দ কেতবোৰ সংকলিত হৈছে। নিৰক্তৰ গ্ৰন্থকাৰ যাস্কক বহুতে নিঘণ্টুৰ সংগ্ৰাহক বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু নিৰুক্তৰ আদিতে যাস্কই কৈছে ঃ 'সমাম্নায় ঃ সমাম্নাত ঃ। স ব্যাখ্যাতব্য ঃ। তমিমং সমাম্নায় ঃ নিঘণ্টব ইত্যাচক্ষতে। 'শব্দসমূহ একত্ৰিত কৰা হৈছে। তা ব্যাখ্যা কৰিব লাগে। সেই স্তূপীকৃত শব্দসমূহকে 'নিঘণ্টু বুলি কোৱা হয়। যাস্কৰ এই উক্তিৰপৰা বুজা যায় যে 'নিঘণ্টু ' আন কোনোবাই সংকলন কৰিছিল। মহাভাৰতত[২] প্ৰাপ্ত এক প্ৰাচীন পৰম্পৰা অনুসাৰে প্ৰজাপতি কশ্যপ এক নিঘণ্টুৰ ৰচয়িতা ঃ-

বৃষো হি ভগবান্ ধৰ্ম ঃ খ্যাতো লোকেষু ভাৰত।

১। অনিৰ্বাণ, 'বেদমীমাংসা,' প্ৰথম খণ্ড, পৃষ্ঠ, ২৬১।
২। মহাভাও ১২।৩৩০।২৩-২৪।

নিঘণ্টুক পদাখ্যানে ৱিদ্ধি মাং বৃষমুত্তমম্ ।।
কপিৰ্ব্বৰাহঃ শ্ৰেষ্ঠশ্চ ধৰ্মশ্চ বৃষ উচ্যতে।
তস্মাদ্ বৃষাকপিং প্ৰাহ কশ্যপো মাং প্ৰজাপতিঃ।।

এই পৰম্পৰা অনুসৰি বৃষাকপিকে অন্ত কৰি 'নিঘণ্টু' কোশৰ সংকলক ভগৱান প্ৰজাপতি কশ্যপ। তথাপি এই পৰম্পৰাও যে সমূলি বিশ্বসনীয় তাকো কোৱা টান। প্ৰাচীন ভাৰতত অধুনা প্ৰাপ্ত নিঘণ্টুৰ লেখিয়া কোশ অনেক আছিল; তাৰেএক নিঘণ্টুৰ সংকলক আছিল কশ্যপ। প্ৰকৃততে যি নিঘণ্টুৰ ওপৰত ভেটি কৰি যাস্কই নিৰুক্ত ৰচিছে তাৰ সংকলক কোন আছিল তাক সঠিককৈ জনা নাযায়।

নিঘণ্টুৰ বিভাগ ঃ- 'নিঘণ্টু' পাঁচঅধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম তিনিটা অধ্যায়ক নৈঘণ্টুক কাণ্ড বোলে। চতুৰ্থ অধ্যায়ক নৈগম কাণ্ড নামে জনা যায়। পঞ্চমটো অধ্যায়ক বোলে দৈৱত কাণ্ড। অন্য প্ৰকাৰে এই তিনি কাণ্ডক এনেদৰেও বুজাবলৈ পাৰি-

নৈঘণ্টুক কাণ্ডত সমাৰ্থক বা পৰ্য্যায়বাচক শব্দ সংকলিত হৈছে। ইয়াৰ তিনি অধ্যায়ত ক্ৰমে ৪২১, ৪৯৩ আৰু ৪৩৮টা শব্দ সংগৃহীত হৈছে। মুঠতে এই কাণ্ডৰ শব্দসংখ্যা ১৩৫২। চতুৰ্থ অধ্যায়ত আছে ভিন্নাৰ্থবাচক শব্দ সংগ্ৰহ; ইয়াত মুঠতে ২৮১টা শব্দ আছে। পঞ্চম অধ্যায় বা দৈৱত কাণ্ডত ১৬৩ টা শব্দহে আছে। এনেদৰে নিঘণ্টুত মুঠতে ১৭৯৬ টা কঠিন শব্দ সংগৃহীত হৈছে।

শব্দসংগ্ৰহৰ মাজত একপ্ৰকাৰ পদ্ধতি অনুসৃত হোৱা দেখা যায়। নৈঘণ্টুক কাণ্ডৰ ১ম অধ্যায়ত পৃথিৱী, বায়ু, পানীৰ দৰে পদাৰ্থবাচক আৰু মেঘ, উষা, দিন-ৰাত্ৰিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক অৰ্থসূচক শব্দ সংগৃহীত হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত মূলতঃ মানৱ আৰু মানৱীয় সম্পদ বা ক্ৰিয়াকৰ্মবাচক শব্দ সংগৃহীত হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত গুণবাচক শব্দবোৰ সংকলিত হৈছে। বহু সময়ত এই সংকলন বিজ্ঞানসন্মত যে নহয়েই প্ৰণালীবদ্ধও নহয়। তথাপি নিঘণ্টুক কোষগ্ৰন্থৰ আদৰ্শ বোলা হয়। ইয়াৰ আৰ্হিত পিছলৈ অনেক শব্দকোষ প্ৰস্তুত হোৱাটো মন কৰিবলগীয়া।

দেৱৰাজ যজ্বাই নিঘণ্টুৰ ভাষ্য ৰচনা কৰে। তেওঁৰ কাল ১৪শ শতিকা।

যাস্কৰ নিৰুক্ত ঃ অধুনা প্ৰাপ্ত নিৰুক্তকে ষড়ঙ্গৰ অন্যতম বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ প্ৰণেতা যাস্কাচাৰ্য্য বুলি প্ৰসিদ্ধি আছে। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্ব (১২।৩৩০।৭-৮) যাস্ক নামে ঋষিয়ে শিপিবিষ্ট বিষ্ণুক প্ৰসন্ন কৰি নষ্টপ্ৰাপ্ত নিৰুক্ত গ্ৰন্থ উদ্ধাৰ কৰিছিল কোৱা হৈছে।

যাস্কো মামৃষিৰব্যগ্ৰো নৈকযজ্ঞেষু গীতবান্।
শিপিবিষ্ট ইতি হ্যস্মাদ্ গুহ্যনামধৰো হ্যহম্।।
স্তুত্বা মাং শিপিবিষ্টেতি যাস্কো ঋষিৰুদাৰধীঃ।
মৎপ্ৰসাদাদধো নষ্টং নিৰুক্তমভিজগ্মিবান্।।

বোধায়ন প্ৰভৃতিয়েও ভৃগুগণৰ ভিতৰুৱা যস্ক আৰু যাস্ক গোত্ৰৰ সম্ভেদ প্ৰৱৰসূত্ৰত

দিছে। পার্জিটাৰে যাজ্ঞবল্ক্য বাজসনেয়ৰ দুপুৰুষৰ পাছত আসুৰায়ণৰ সমসাময়িকৰূপে যাস্কৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱা কথা স্বীকাৰ কৰে (Ancient Indian Historical Tradition, p ৩২৯)।

যাস্কৃত নিৰুক্ত চৈধ্যটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম ছটা অধ্যাযক সামৰি পূৰ্বষট্ক আৰু পিছৰ ছটা অধ্যায়ক (৭—.২) সামৰি উত্তৰষট্ক গঠিত হৈছে। বাকী দুটা অধ্যায়ক পৰিশিষ্ট বুলি কোৱা হয়। নিঘণ্টুৰ তিনিটা অধ্যায় অৰ্থাৎ নৈঘণ্টুক কাণ্ডৰ ব্যাখ্যা যাস্কৰ নিৰুক্তৰ প্ৰথম তিনিটা অধ্যায়ত পোৱা হয়। নিঘণ্টুৰ চতুৰ্থ অধ্যায় বা নৈগম কাণ্ডৰ ব্যাখ্যা নিৰুক্তৰ চতুৰ্থ, পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অধ্যায় তিনিটাত কৰা হৈছে। নিঘণ্টুৰ পঞ্চম অধ্যায় বা দৈৱত কাণ্ডৰ ব্যাখ্যা নিৰক্ত গ্ৰন্থৰ ৭ম ৰ পৰা ১০ম অধ্যায়লৈকে [illegible] ছটা অধ্যায়ত বিশদভাবে দাঙি ধৰা হৈছে। বাকী দুটা অধ্যায় পৰিশিষ্ট। সায়ণৰ মতে যাস্কৃত নিৰুক্ত দ্বাদশাধ্যায়াত্মক। নিৰুক্তৰ আকৌ গুৰু-আৰু লঘুপাঠ বৰ্তমান। লঘুপাঠ গুৰ্জৰদেশীয় আৰু গুৰুপাঠ মহাৰাষ্ট্ৰীয় বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ প্ৰথম বাৰ অধ্যায়ত মুঠতে ৪০০ খণ্ড আছে।

গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিত যাস্কই কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ বৈজ্ঞানিক অনুশীলন কৰিছে। তেওঁ পদবোৰক নাম, আখ্যাত, উপসৰ্গ আৰু নিপাত— এই চাৰি ভাগত ভগাইছে। নামবোৰ যে অধিকভাবে আখ্যাতজ তাকো কৈছে। তাৰ পাছত ছ প্ৰকাৰ ভাববিকাৰৰ ব্যাখ্যা দিছে। নিপাত নিৰূপণ আলোচনাও বহলাই কৰিছে। বেদৰ মন্ত্ৰবোৰ সাৰ্থক নে নিৰৰ্থক এই বিবাদলৈও সুস্থ আলোচনা কৰিছে ; পিছলৈ সায়ণই এই আলেচনাৰ ব্যাপক চৰ্চা ঋগ্‌ভাষ্যানুক্ৰমণিকাত কৰিছে। অজ্ঞান নিন্দা আৰু জ্ঞান প্ৰশংসাৰ জৰিয়তে তেওঁ বেদাৰ্থবোধৰ আৰিয়া ধৰিছে।

অকল বৈয়াকৰণিক বা নৈৰুক্ত দৃষ্টিভঙ্গিৰেই তেওঁ সকলো বিচাৰ বিবেচনা কৰি নৰৈ তাহানিতে ভাষাতত্ত্ব বিষয়ক কেতবোৰ নীতি-নিয়মো দেখুৱাইছে। বিশেষতঃ ধ্বনি, বৰ্ণ শব্দৰ পৰিবৰ্তন সম্বন্ধে তেওঁ কেতবোৰ নীতি-নিৰ্দেশনা দাঙি ধৰিছে।

যাস্কৰ সময়ত পূৰ্ব কালৰপৰা চলি অহা কেতবোৰ বৈদিক সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়েও নিৰুক্তৰপৰা জনা যোয়। তেনেবোৰ পক্ষ হ'ল ঃ (১) আধিদৈৱত, (২) অধ্যাত্ম, (৩) আখ্যান-সময়, (৪) যাজ্ঞিক, (৫) ঐতিহাসিক, (৬) নৈদান, (৭) নৈৰুক্ত, (৮) পৰিব্ৰাজক, (৯) বৈয়াকৰণ ইত্যাদি। এনেবোৰ পক্ষই বেদৰ ভাষ্য অনুশীলনত যে বিশেষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল তাক নকলেও হয়।

যাস্কই দেৱতত্ত্ব সম্বন্ধে যি দিশ নিৰ্ণয় কৰি গৈছে সি এতিয়াও আধুনিক পণ্ডিতৰ বাবে অনুকৰণীয় হৈ আছেঃ দৈৱতকাণ্ডৰ আৰম্ভণিতে তেওঁ দেৱতাসকলক লোকানুসৰি তিনিভাগত ভাগ কৰিছেঃ ভূলোক স্থানীয় বা পাৰ্থিৱ, অন্তৰীক্ষলোক স্থানীয় বা আন্তৰীক্ষীয় আৰু দ্যুলোক বা স্বৰ্গীয়। উদাহৰণাৰ্থে ঃ অগ্নিক পৃথিৱী, বায়ু বা ইন্দ্ৰ অন্তৰীক্ষীয় আৰু সূৰ্যক দ্যুস্থানীয় দেৱতা বুলিছে। এই দেৱতাসকলৰ বিভিন্ন কৰ্ম-নাম আদি ভাগে ভাগে কোৱা হৈছে। ৭—৯ অধ্যায়ত যাস্কই পৃথিৱীস্থ দেৱতাৰ নিৰ্বচন দাঙি ধৰিছে। ১০—১১ অধ্যায়ত

াধ্যস্থানীয় দেৱতাৰ বিষয়ে কৈ সদৌ শেষত দ্যুস্থানীয় দেৱতা বিষয়া ব্যাখ্যা দিছে।

যাস্কৰ নিৰুক্তত অনেক আখ্যান-উপাখ্যান-ইতিহাসৰ আলেখ-লেক চকুত পৰে। গাৰে ভালেখিনি আখ্যান যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ অলেখ-লখ চুকত পাৰে। তাৰে লেখিনি আখ্যান যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস খণ্ডৰূপ আৰু সিবোৰে আমাক ইতিহাসৰ নৰ্গঠনত সহায় কৰে তাক নক'লেও হয়। অগস্ত্য, অত্ৰি, অঙ্গিৰা, ত্ৰিত, ভৰদ্বাজ, ভৃগু, দ্গল, বশিষ্ঠ, বিশ্বামিত্ৰ, শুনঃশেপ প্ৰভৃতিৰ জন্মবিষয়ক কথাৰ ভূভটং ইয়াত পোৱা ায়। সেইদৰে দেৱাপি-শন্তনুৰ লেখিয়া আখ্যানে ৰাজকীয়কথাৰ সম্ভেদ দিয়ে। প্ৰতিটো াখ্যান ৱেদানুগ আৰু ৱেদাখ্যানৰ উপবৃংহনৰূপে উপস্থাপিত।

যাস্কৰ কাল ঃ নিৰক্তকাৰ যাস্কৰ কালসম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। তথাপি শুতসকলে এটা কথাত একমত যে যাস্কৰ আবিৰ্ভাবৰ নিম্নতম সীমা খৃ. পূ. ৫ম শতিকাৰ পাছলৈ নিবলৈ নোৱাৰি। সেইদৰে তেওঁৰ কালৰ উৰ্ধতম সীমা খৃ. পূ. ৭ম শতিকা বুলি লক্ষশস্বৰূপে কৈছে (নিৰুক্তৰ পাতনি, পৃ. ৫৪)।

(৪) ব্যাকৰণ

ষড়ঙ্গৰ ভিতৰত ব্যাকৰণৰ উচ্চস্তৰত। ৱেদৰ মন্ত্ৰোচ্চাৰণ শুদ্ধকৈ কৰিবলৈ হ'লে যিদৰে ধ্বনি-বিজ্ঞান জনা আৱশ্যক, অৰ্থাৎ স্বৰ, মাত্ৰা, বৰ্ণ, অক্ষৰাদিৰ জ্ঞান প্ৰয়োজন, সিদৰে শব্দৰ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়ৰ যথাৰ্থ জ্ঞান নহ'লে ৱেদহে নালাগে ৱেদোত্তৰ গ্ৰন্থৰ অৰ্থও বুজা নাযায়। যিকোনো ভাষা-সাহিত্যৰ সম্যক অৰ্থোপলব্ধিৰ বাবে সেই ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ জ্ঞান অত্যাৱশ্যক। প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয়, সন্ধি, সমাস, শব্দৰূপ, ধাতুৰূপ, বাক্যৰীতি আদি বৈয়াকৰণ বিষয় জনা নাথাকিলে কোনো এক ভাষাৰ জ্ঞান আয়ত্তাধীন হোৱা কথা স্বীকাৰ কৰিবলৈ নোৱাৰি। বৈদিক ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো এই সত্য ফলিয়ায়। ৱেদৰ মন্ত্ৰৰ অৰ্থোপলব্ধিৰ বাবে বৈদিক ব্যাকৰণৰ সম্যক জ্ঞান নিতান্ত প্ৰয়োজনীয়।

ব্যাকৰণক ৱেদপুৰুষৰ মুখ বোলা হৈছে— 'মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্'। অথবা 'ব্যাকৰণং বৈ মুখং ৱেদানাম্'। সায়ণেও ঋগ্বেদ ভাষ্যভূমিকাত ব্যাকৰণক ষড়ঙ্গৰ ভিতৰত প্ৰধান বুলি স্বীকাৰ কৰিছে ঃ 'প্ৰধানঞ্চ ষট্সু অঙ্গেষু ব্যাকৰণম্।'

ঋগ্বেদৰ ৪।৫৮।৬ মন্ত্ৰত ব্যাকৰণ বা শব্দশাস্ত্ৰৰ এক বৃষভৰ ৰূপকেৰে প্ৰশংসা কৰা হৈছে ঃ

চত্বাৰি শৃঙ্গ ত্ৰয়ো অস্য পাদা
দ্বে শীৰ্ষে সপ্ত হস্তাসো অস্য।
ত্ৰিধা বদ্ধো বৃষ: -: ৰোৰবীতি
মহো দেৱো মৰ্ত্যা আৱিৱেশ।।

ইয়াৰ সৰলাৰ্থ হয় ঃ 'চাৰি শিঙ, তিনি ঠেং, দুটা মুৰ, সাতখন হাত ; ত্ৰিধা বদ্ধ বৃষভে গৰ্জন কৰিছে; মহান্ দেৱই মৰ্ত্যসকলত প্ৰৱেশ কৰিছে।'

বৈয়াকৰণিকসকলে ইয়াৰ অন্য অৰ্থ কৰে। তেওঁলোকে চাৰি শিঙেৰে 'নামাখ্যাতোপসৰ্গনিপাতাশ্চ' চাৰি পদক, তিনি পাদেৰে ভূত, বৰ্তমান, ভৱিষ্যৎ এই তিনি কালক, দুই মূৰেৰে সুপ্‌ আৰু তিঙ্‌ বিভক্তিক, সাতহাতেৰে ১মা, ২য়া, ৩য়া, ৪থী, ৫মী, ৬ষ্ঠী ৭মী—এই সাত শব্দৰূপক, 'ত্ৰিধাবদ্ধ'ৰে উৰুস্‌ কণ্ঠ আৰু শিৰ এই তিনি উচ্চাৰণ স্থানত (বাক) বদ্ধ হৈছে আৰু এই 'ব্বাক্‌'ৰূপ মহান্‌ দেৱই মনুষ্যত প্ৰৱেশ কৰিছে- এনে অৰ্থ বুজিছে। এনেদৰে পুৰণি বেদাদি গ্ৰন্থত পৰোক্ষভাবেও ব্যাকৰণৰ প্ৰশংসা গতী হোৱা কথা আঙুলিওৱা হয়।

আচাৰ্য্য বৰৰুচি (কাত্যায়ন) আৰু পতঞ্জলিয়ে ক্ৰমে ব্যাকৰণ অধ্যায়নৰ পাঁচটা আৰু তেৰটা প্ৰয়োজনৰ কথা আঙুলিয়াই দিছে। কাত্যায়নে কোৱামতে ব্যাকৰণ পাঠৰ পাঁচটা মুখ্য প্ৰয়োজন হৈছে— (১) ৰক্ষা, (২) উহ, (৩) আগম, (৪) লঘু আৰু (৫) অসন্দেহ।

(১) **ৰক্ষা**—বেদৰ সুৰক্ষাৰ বাবে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা প্ৰয়োজন। বেদৰ মন্ত্ৰবোৰ সততে যাগ-যজ্ঞত বিনিযুক্ত হয়। যজ্ঞাদিত সততে সুপ্ৰযুক্ত হোৱা মন্ত্ৰবোৰৰ সমাবেশ ঘটে সংহিতাবোৰত। ব্ৰাহ্মণ বা শ্ৰৌতবিধিত কোন মন্ত্ৰ কোন কৰ্মত বিহিত হয় তাক বৈদিক ব্যাকৰণ জনা জনেহে কল পাৰে। লোপ, আগম, বৰ্ণবিকাৰ আদিৰ বিষয়ে যাৰ সম্যক জ্ঞান আছে তেওঁ হে বেদক ভালদৰে ৰক্ষা কৰিবলৈ পাৰে (লোপাগমবৰ্ণ-বিকাৰজ্ঞো হি সম্যগ্‌ বেদাঃ পৰিপালয়িষ্যতীতি)। সেয়ে ব্যাকৰণ অৱশ্যপঠনীয়।

(২) **উহ**— বিভক্তিৰ বিপৰিণামো শব্দশাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ হেতু বা প্ৰয়োজন। বেদত যিবিলাক মন্ত্ৰ পোৱা যায়, তাত প্ৰযুক্ত শব্দত সকলো লিঙ্গ আৰু বিভক্তিৰ উপযোগ হোৱা নাই। যজ্ঞভূমিত উপস্থিত ঋত্বিক প্ৰভৃতি পুৰুষে মন্ত্ৰত যথোচিত লিঙ্গ অথবা বিভক্তিৰ বিপৰিণাম বাসলনি কৰাৰ আৱশ্যক হয়। এনে অৱস্থাত যিজনে ব্যাকৰণ ভালদৰে নেজানে তেওঁ সেই মন্ত্ৰত যথোচিত ৰীতিৰে লিঙ্গ আৰু বিভক্তিৰ সাল-সলনি কৰাঁত সমৰ্থ ন'হব। সেয়ে এনে সামাৰ্থ্য অৰ্জনৰ উদ্দেশ্যৰে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা প্ৰয়োজন।

(৩) **আগম**- স্বয়ং আগম বা শ্ৰুতিয়েই ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ প্ৰমাণভূত প্ৰয়োজন বা হেতু। ব্ৰাহ্মণসকলে কোনো দৃষ্ট কাৰণটো অপেক্ষা নকৰাকৈয়ে ষড়ঙ্গেৰেসৈতে বেদ আৰু ধৰ্মৰ অধ্যয়ন আৰু জ্ঞানাৰ্জন কৰা উচিত। বেদৰ ছয় অঙ্গৰ ভিতৰত মুখ্যাঙ্গ হৈছে ব্যাকৰণ। মুখ্য বিষয়ত কৰা প্ৰযত্নহে ফলদায়ক হয়। সেয়ে ব্যাকৰণক শ্ৰুতিৰ প্ৰামাণ্য হিচাপে ব্ৰাহ্মণে অধ্যয়ন কৰা উচিত।

(৪) **লঘু**— লঘুত্বৰ বাবেও ব্যাকৰণৰ পঠন-পাঠন কৰা উচিত। সংস্কৃত ভাষা জ্ঞানৰ সুগমতাৰ বাবে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ পঢ়িব লাগে। কিন্তু শব্দশাস্ত্ৰ ইমান ব্যাপক যে তাক জীৱন জুৰি পঢ়িও আয়ত্ব কৰা টান। ব্যাকৰণৰ ৰীতি-নীতিৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিলে ভাষাজ্ঞান লাভৰ আশা সহজে পূৰণ হয়। তাতে আকৌ ব্ৰাহ্মণসকলে অধ্যয়ন, অধ্যাপনা বৃত্তি আদি স্যাৰ্থকভাবে চলাবলৈকো শব্দজ্ঞান আহৰণ কৰাটো উচিত বুলি প্ৰতীয়মান হৈছিল। এনে

অৱস্থাতো ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন নকৰিলে নচলে।

(৫) **অসন্দেহ**— ব্যাকৰণে বৈদিক শব্দৰ বিষয়তওপজা সন্দেহ দূৰ কৰে। বৈদিক সাহিত্যত প্ৰাপ্ত অনেক সমাসবদ্ধ পদৰ অৰ্থবোধ আৰু প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সন্দেহ উপস্থিত হয়। একেটা পদ কেতিয়াবা তৎপুৰুষ আৰু বহুব্ৰীহিৰূপে গ্ৰহণ কৰি দুই ধৰণৰ অৰ্থ পাব পাৰি। তাৰ প্ৰয়োগেও দুই প্ৰকাৰৰ প্ৰায়াজন সাধে। এনে অৱস্থাত প্ৰকৃতস্বৰৰ সহায়ত প্ৰয়োজনীয় অৰ্থ নিৰূপণ কৰিবপাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে যজ্ঞকাণ্ডত এনে বাক্য প্ৰয়োগ হয়ঃ 'স্থূলপৃষতীমাগ্নিবাৰুণীমনড্‌বাহীমালভেত' অৰ্থাৎ স্থূলপৃষতী গাইজনীক অগ্নি আৰু বৰুণ দেৱতাৰ উদ্দেশ্যাৰে গোটোৱা হওক।' এই ক্ষেত্ৰত 'স্থূহপৃষতী' সমাসবদ্ধ পদটো লৈ সন্দেহ ওপজে 'সেই শকত-আৱও (স্থূলা), আৰু গাত ফুটুকা-খুটুকী চিন থকা গাইজনীক আনিবলৈ লাগে নে গাত ডাঙৰ ফুটুকা-টুটুকী চিন থকা অৰ্থাৎ অকল ফুটুকী গাইজনীক (যিজনী শকত নহয়) হে আনিবলৈ কৈছে। এই লৈ যি সন্দেহ ওপজে তাক দূৰ কৰিবলৈ একমাত্ৰ ব্যাকৰণজ্ঞ জনেহে পাৰে। যদি বাক্যটো কওঁতে 'স্থূলপৃষতী' সমাসত পূৰ্বপদত উদাত্ত উচ্চাৰিত হৈছে তেনেহ'লে তাক বহুব্ৰীহি হিচাপে বুজি অৰ্থ কৰিব লাগিব আৰু যদি অন্ত্যপদত স্বৰ উচ্চাৰিত হৈছে তেনেহ'লে তাক তৎপুৰুষ জ্ঞান কৰি অৰ্থ কৰিব লাগিব। বহুব্ৰীহি হ'লে 'স্থূলানি পৃষন্তী যস্যাঃ' এনেদৰে সমস্যমান পদ ভাঙিব লাগিব আৰু কৰ্মধাৰয় বা তৎপুৰুষ হ'লে স্থূলা চাসৌ পুষতী চ বিগ্ৰহবাক্য কৰিব লাগিব। গতিকে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান নহ'লে এনে সন্দেহ আঁতৰোৱা অসম্ভৱ।

ওপৰত তুলি ধৰা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ পাঁচটা মুখ্য প্ৰয়োজনৰ উপৰিও মহাভাষ্যত আৰু তেৰটা গৌণ প্ৰয়োজনৰ প্ৰতিও দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা হৈছে। পতঞ্জলিৰ কথাৰে সেই প্ৰয়োজনসমূহ হৈছেঃ 'ইমানি চ ভূয়ঃ শব্দানুশাসনস্য প্ৰয়োজনানি— তেঽসুৰাঃ। দুষ্টঃ শব্দঃ। যদধীতম্ যস্তু প্ৰযুংক্তে। অবিদ্বাংস। বিভক্তিং কুৰ্বন্তি। যো বা ইমাম্। চত্বাৰি। উতত্বঃ। সক্তুমিব। সাৰস্বতীম্ দশম্যাং পুত্ৰস্য। সুদেৱো অসি বৰুণ ইতি।

(২) **তে অসুৰা ঃ** 'তেঽসুৰাঃ' এই প্ৰতীকেৰে অপশব্দ সম্বন্ধে কোৱা হৈছে। তাহানি প্ৰসিদ্ধ অসুৰবিলাকে 'হে অৰয়ঃ, হে অৰয়ঃ' অৰ্থাৎ হে শত্ৰুসকল, হে শত্ৰুসকল, বোলাৰ সলনি যজ্ঞভূমিত 'হেলয়ঃ' 'হেলয়ঃ' উচ্চাৰণ কৰি শেষত পৰাভূত হৈছিল। সেইবাবে ঋত্বিক ব্ৰাহ্মণ আদিয়ে ম্লেচ্ছভাষণ বা অপশব্দ কোৱা অনুচিত। আমি কোনোৱেই যাতে অসুৰহঁতৰ দৰে অপশব্দ ক'বলৈ নালাগে তাৰ বাবে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত।

(২) **দুষ্টঃ শব্দঃ ঃ দ্বিতীয়প্ৰতীক 'দুষ্টঃ শব্দ' বাক্যাংশৰে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰাৰ অন্য প্ৰয়োজন সূচাইছে। স্বৰদোষ বা বৰ্ণদোষৰে দুষ্ট অৰ্থাৎ অশুদ্ধ শব্দ যি অৰ্থ-বোধনৰ বাবে প্ৰযুক্ত হয় তাৰপৰা পৃথক বা তাৰ বিপৰীত অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰি অনৰ্থ ঘটায়। তেনেকৈ প্ৰযুক্ত অশুদ্ধ শব্দই যে অকল অভিমত অৰ্থকে নুবুজায় এনে নহয়, বৰঞ্চ তেনে অশুদ্ধ শব্দই 'বাগ্‌বজ্ৰ' হৈ যজমানকো বিনষ্ট কৰে। উদাহৰণৰ বাবে 'ইন্দ্ৰশত্ৰু' শব্দৰ**

স্বৰদোষলৈ আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে।

পুৰণিকালত ইন্দ্ৰই কোনো কাৰণত ত্ৰিশিৰা বিশ্বৰূপৰ শিৰচ্ছেদ কৰি বধ কৰে। তাতে খঙ্খাই বিশ্বৰূপৰ পিতা ত্বষ্টাই ইন্দ্ৰঘাতক পুত্ৰ কামনা কৰি এক আভিচাৰিক যাগানুষ্ঠান কৰিলে। সেই যাগত 'স্বাহেন্দ্ৰশত্ৰুবৰ্দ্ধস্ব' এই মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰি আহুতি দিয়া হৈছিল। সেই মন্ত্ৰৰ অভীষ্ট অৰ্থ এয়ে আছিল যে 'হে অগ্নিদেৱ, তোমাৰ উদ্দেশ্যে মই এই হবিষ ত্যাগ কৰিছোঁ। তুমি ইন্দ্ৰৰ ঘাতক পুৰুষ হৈ বৃদ্ধি লাভ কৰা।' কিন্তু মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণত ঘটা স্বৰদোষৰ বাবে অগ্নিৰ বৃদ্ধি লাভ নহ'ল। বৰঞ্চ অগ্নিৰ জ্বালা বা শিখা নিৰ্বাপিত হ'ল। এই বৈদিক কথাৰপৰা বুজা যায় যে ঋত্বিকে মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ কৰোঁতে তৎপুৰুষৰ স্বৰ নামাতি বহুব্ৰীহিৰ স্বৰ উচ্চাৰণ কৰা বাবেই যজমানে অৰ্থাৎ ত্বষ্টাই অভীষ্ট ফল লাভ নকৰিলে। এই যজ্ঞৰ ফলত উৎপন্ন পুত্ৰ বৃত্ৰ ইন্দ্ৰৰ ঘাতক হ'ল। এনেদৰে যাতে স্বৰাদিৰ দোষত কোনেও বিপৰীত ফল লাভ কৰিবলগীয়া নহয় তাৰ বাবে ঋত্বিক প্ৰভৃতিয়ে ব্যাকৰণৰ সম্যক জ্ঞান লাভ কৰা প্ৰয়োজন।

(৩) **যদ্ অধীতম্ ঃ** অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত স্বৰাদিৰ জ্ঞান যাৰ সম্যকভাৱে লাভ হোৱা নাই, অথবা অৰ্থজ্ঞান ঠিকমতে হোৱা নাই, তেওঁৰ বেদ পাঠৰ মাথোন শব্দহে ধ্বনিত হোৱা শুনা যায় ; তেওঁৰ পাঠ বা অধ্যয়ন ফলপ্ৰসূ নহয়। 'যদধীতম্' এই প্ৰতীকে সেয়ে ইয়াকে সুচাইছে ঃ

যদধীতম্ অবিজ্ঞাতং নিগদেনৈৱ শব্দ্যতে।
অনগ্নাবিৱ শুষ্কৈধো ন তজ্জ্বলতি কৰ্হিচিৎ।।

অৰ্থ নুবুজাকৈ যি অধ্যয়ন কৰা হয় তাৰ মাথোন শব্দহে (ঢোলৰ মাতৰ দৰে) শুনা যায়। শুকান কাঠ বিনাজুইৰে নজ্বলাৰ দৰে সেই অধ্যয়ন নিষ্ফল হয়। সেয়ে অৰ্থজ্ঞানৰবাবে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান প্ৰয়োজন।

(৪) **যস্তু প্ৰয়ুংক্তে১ ঃ** এই প্ৰতীকেৰে কুশল ব্যক্তিয়ে ব্যৱহাৰৰ সময়ত শুদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰে, আৰু ফলত তেওঁ স্বৰ্গলৈ গৈ অনন্ত ফল লাভ কৰে ; কিন্তু যিজনে কেৱল অপশব্দৰ হে ব্যৱহাৰ কৰে তেওঁ পাপহে অৰ্জন কৰে। তাতে আকৌ শুদ্ধ শব্দ এটাহে হয়, তাৰ বিপৰীতে অপশব্দ হয় অনেক। 'গৌ' শব্দ শুদ্ধ, ব্যাকৰণসন্মত, কিন্তু তাৰ বিপৰীতে গাৱী, গোনী, গোতা, গোপোতলিকা আদি অনেক অপশব্দ পোৱা যায়। শুদ্ধ শব্দ জানিবলৈ আৰু তাৰ প্ৰয়োগ যথাবৎ কৰিবলৈ হ'লে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান প্ৰয়োজন।

(৫) **অবিদ্বাংস২ ঃ** এই প্ৰতীকেৰে আচাৰ্য পাণিনিৰ কালত প্ৰচলিত আশ্ৰম-সংস্কৃতিৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত সমাজৰ ৰীতিক ভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিয়ে ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন ৰূপে

১। সম্পূৰ্ণ শ্লোক ঃ যস্তু প্ৰযুংক্তে কুশলো বিশেষে শব্দান্ যথাৱৎ ব্যৱহাৰকালে। সোঽনন্তমাপ্নোতি জয়ং পৰত্ৰ বাগ্যোগবিদ্ দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ।।

২। সম্পূৰ্ণ শ্লোক- অবিদ্বাংসঃ প্ৰত্যভিবাদে যে ন প্লুতিং বিদুঃ।
কামং তেষু তু বিপ্ৰোষ্য স্ত্ৰীষ্বিৱায়মহং বদেৎ।।

তুলি ধৰিছে। তেতিয়া নমস্কাৰ জনোৱা ছাত্ৰ বা শিষ্যক গুৰুজনে নাম কাঢ়ি, নামৰ শেষ স্বৰটোক প্লুত মাত্ৰাত উচ্চাৰণ কৰি আশীৰ্বাদ দিয়া প্ৰথা আছিল। যেনে ঃ 'আয়ুস্মানেধি দেৱদত্ত।' পিছে ব্যাকৰণত যাৰ বিদগ্ধতা নাই তেওঁ এনে ৰীতিও নাজানে। যিজনে উক্ত ৰীতি মানি আশীৰ্বাদ দিবলৈ অসমৰ্থ তেওঁকনো আকৌ কোনে নমস্কাৰ জনাব? গতিকে ব্যাকৰণ জনাৰ প্ৰয়োজন আছে। তেতিয়াহে সমাজত চিৰাচৰিত প্ৰথা প্ৰবৰ্ত্তিত থাকে।

(৬-৭) ঋত্বিকৰ কৰ্মৰ বাবেও ব্যাকৰণৰ সুষম জ্ঞানৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছে। যাগ-যজ্ঞত 'প্ৰয়াজাঃ সৱিভক্তিকাঃ কাৰ্য্যাঃ' এনে বিধি-ব্যৱস্থাবোৰ বুজি সেইদৰে যথোচিত কৰ্ম কৰিবলৈ ব্যাকৰণৰ সম্যক জ্ঞান ঋত্বিকৰ নিতান্ত প্ৰয়োজন হয়। তেনেদৰে প্ৰত্যেক পদ্ প্ৰত্যেক স্বৰ বা অক্ষৰৰ সংস্কাৰপূৰ্বক উচ্চাৰণ জনাজনহে কুশলী ঋত্বিক হ'ব পাৰে। এতিয়াও ভালদৰে ব্যাকৰণ জনা ঋত্বিক-পুৰোহিতৰ সমাদৰ হে সমাজত আছে। অজ্ঞ পুৰোহিতক লোকে কৰ্ম কৰিবলৈ আমন্ত্ৰণ নকৰে। সেয়ে ঋত্বিক-পুৰোহিতৰ কৰ্ম সুচাৰুৰূপে চলাবলৈ ব্যাকৰণ-শিক্ষাৰ বৃত্তিগত প্ৰয়োজন থকা কথা ভাষ্যকাৰে আঙুলিয়াই দিছে।

এনেদৰে ভাষ্যকাৰে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰাৰ আৰু পাঁচ-ছটামান প্ৰয়োজনৰ ওপৰত জোৰ দি কৈছে। আনকি নৱজাতক ল'ৰা-ছোৱালীৰ নামকৰণৰ বাবেও যে ব্যাকৰণ-জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন তাকো তেওঁ দৃঢ়তাৰে কৈছে।[১] তেতিয়া নামকৰণ কৰোঁতে বিশেষ ভাবে লক্ষ্য কৰা হৈছিল যাতে নামটো দুই বা চাৰি আখৰৰ হয়, কৃদন্ত হয়, তদ্ধিতান্ত নহয়। তাতো আকৌ নামৰ প্ৰথম আখৰ ঘোষবৰ্ণ, মধ্যস্থ ব্যঞ্জন অন্তঃস্থ হয় আৰু নামৰ আৰম্ভ যাতে আ, ঐ, ঔ—এনে বৃদ্ধ আখৰেৰে নহয়। পুত্ৰৰ নামৰ মাজত উৰ্দ্ধপুৰুষৰ নামাংশ যাতে সোমাই থাকে তালৈকো নজৰ দিবলগীয়া হৈছিল। এনেবোৰ কাৰণতো ব্যাকৰণৰ সম্যকজ্ঞান লাগে।

এতিয়া প্ৰশ্ন হৈছে, 'বেদাঙ্গ ব্যাকৰণ বুলিলে আমি কোন গ্ৰন্থক বুজিম?' সম্প্ৰতি প্ৰাচীন অথচ প্ৰচলিত সৰ্বসন্মত ব্যাকৰণ বুলিবলৈ হ'লে আমি পাণিনিকৃত 'অষ্টাধ্যায়ীকেই বুজোঁ। সন্দেহ নাই যে এই ব্যাকৰণে বেদাঙ্গৰ স্থান প্ৰাপ্তিৰ বাবে সমস্ত গুণৰাশিৰে সমৃদ্ধ। কিন্তু মহৰ্ষি পাণিনিয়ে সূত্ৰপাঠ ৰচনা কৰাৰ বহুকাল পূৰ্বৰেপৰা ইদেশত ব্যাকৰণ-চৰ্চাৰ এক সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰা প্ৰচলিত আছিল। সেই লানি-নিচিগা পৰম্পৰাৰ মাজতে মহৰ্ষি পাণিনিয়ে তেওঁৰ সুবিখ্যাত অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ গ্ৰন্থই সমাজত জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰে। তেওঁৰ পূৰ্বৰ বহুতো ব্যাকৰণ-গ্ৰন্থৰ নাম নুমাল। কালস্ৰোতত অনেকখিনি জাহ গ'ল। আজি আমি বহুকষ্টেৰে মাথোন পাণিনি পূৰ্ব কালৰ ব্যাকৰণৰ পৰম্পৰা পৌৰাণিক গল্পৰ দৰেহে অ'ত ত'ত পঢ়িবলৈ পাওঁ।

মহৰ্ষি শাকটায়নে সামবেদৰ অন্তৰ্গত কল্প-গ্ৰন্থৰ পাতত (পৃ. ৩) ব্যাকৰণৰ উৎপত্তিৰ

১। সম্প্ৰতি সমাজত-বিশেষতঃ হিন্দুসকলে যধে-মধে নাম থয়। ৰমেন্দ্ৰৰ সলনি ৰমেন, সুৰেন্দ্ৰৰ সলনি সুৰেন বৌলাৰ উপৰিও বহুতো অনৰ্থক নামেৰে পুত্ৰৰ নামকৰণ কৰে। সি মাথোন পিতৃমাতৃৰ ব্যাকৰণজ্ঞানৰ লাঘৱতাহে সূচায়।

পৰম্পৰা দাঙি ধৰিছে। সেইমতে ব্ৰহ্মাই পোনতে বৃহস্পতিক ব্যাকৰণ সম্বন্ধে কৈছিল। বৃহস্পতিৰপৰা ইন্দ্ৰই ব্যাকৰণ শিকে। ইন্দ্ৰৰপৰা ভৰদ্বাজ বাৰ্হস্পত্যই আৰু ভৰদ্বাজৰপৰা ঋষিসকলে আৰু তেওঁলোকৰ পৰা ব্ৰাহ্মণসকলে ক্ৰমশঃ ব্যাকৰণৰ জ্ঞানহৰণ কৰে। পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্যৰ পস্‌পশাহ্নিকত এই পৰম্পৰাৰে আঁত ধৰি কৈছে 'এবং শ্ৰূয়তে "বৃহস্পতিৰিন্দ্ৰায় দিব্যং বৰ্ষসহস্ৰং প্ৰতিপদোক্তানাং শব্দানাং শব্দপাৰায়ণং প্ৰোবাচ নান্তং জগাম।' বৃহস্পতিশ্চ প্ৰবক্তা, ইন্দ্ৰশ্চাধ্যেতা, দিব্যং বৰ্ষসহস্ৰমধ্যয়নকালো, ন চান্তং জগাম, কিং পুনৰদ্যত্বে যঃ সৰ্বথা চিৰং জীৱতি বৰ্ষশতং জীৱতি।" ইত্যাদি। গতিকে এনে শব্দ-পাৰায়ণ এই দেশৰ চিৰকলীয়া ব্যৱস্থা। কিন্তু শব্দানুশাসন এক পাৰাপাৰহীন বিশাল শাস্ত্ৰ।

এই পৰম্পৰাৰে অনুস্মৰণ কৰি কোৱা হয় যে মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণ সাগৰসদৃশ বিশাল আছিল, বৃহস্পতিয়ে তাৰে আধাকলহ পৰিমাণহে গ্ৰহণ কৰিছিল; তাৰে[redacted]কৌ এশভাগৰ এভাগৰ সমান হ'লগৈ ইন্দ্ৰব্যাকৰণ আৰু কুশাগ্ৰবিন্দু জলৰ সমান হলগৈ পাণিনি-ব্যাকৰণ।

"সমুদ্ৰৱদ্ ব্যাকৰণং মহেশ্বৰে
তদৰ্ধকুম্ভোদ্ধৰণং বৃহস্পতৌ।
তদ্‌ভাগাভাগাভাগাচ্চ শতং পুৰন্দৰে
কুশাগ্ৰবিন্দুৎপতিতং হি পাণিনৌ॥

অকল ইমানেই নহয় ইন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰসিদ্ধি অন্য গ্ৰন্থৰ পাততো বিৰাজমান। নন্দিকেশ্বৰৰ কাশিকা বৃত্তিৰ তত্ত্ববিমৰ্শিনী টীকা[1], বৰৰুচিকৃত ঐন্দ্ৰ নিঘণ্টুৰ আগলিকা[2], বোপদেৱৰ মুগ্ধবোধ[3], অনুভূতি-স্বৰূপাচাৰ্য্যৰ সাৰস্বত প্ৰক্ৰিয়া[4] আদি গ্ৰন্থত ঐন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ উল্লেখ বৰ্তমান।

বহু বছৰ ধৰি গৱেষণা কৰি পণ্ডিত যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ যি ইতিহাস ৰচিছে, তাত তেওঁ পাণিনিৰ পূৰ্ববৰ্তী বা সমকালীন ৩৬ জন ব্যাকৰণাচাৰ্য্যৰ বিষয়ে তথ্যৰ সমাৱেশ কৰিছে। তাৰে ইন্দ্ৰ, ভাগুৰি, চাৰায়ণ, কাশকৃৎস্ন, মাধ্যন্দিন, শৌনকি, ব্যাড়ি, আপিশলি, গালৱ আৰু শাকটায়ন এই সকলৰ সূত্ৰ, মত বা গ্ৰন্থ উপলব্ধ হয়। আনহাতে আচাৰ্য্য আপিশলি, কাশ্যপ, গাৰ্গ্য, গালৱ চাক্ৰবৰ্মণ, ভাৰদ্বাজ, শাকটায়ন, শাকল্য, সেনক আৰু স্ফোটায়ন প্ৰভৃতিৰ নাম আৰু মতৰ উদ্ধৃতি পাণিনিৰ সূত্ৰপাঠত পোৱা যায়।

১। 'তথা চোক্তম্ ইন্দ্ৰেণ অন্তৱৰ্ণসমুদ্ভূতা ধাতৱঃ পৰিকীৰ্তিতাঃ।
২। 'পূৰ্বং পদ্মভুৱা প্ৰোক্তং শ্ৰুত্বেন্দ্ৰেণ প্ৰকাশিতম্।
তদ্ বুধেভ্যো ৱৰৰুচিঃ কৃতৱানিন্দ্ৰ নামকম্।।
৩। ইন্দ্ৰশ্চন্দ্ৰঃ কাশকৃৎস্নাপিসলী শাকটায়নঃ।
পাণিন্যমৰজৈনেন্দ্ৰা জয়ন্ত্যষ্টাদিশাব্দিকাঃ।।
৪। ইন্দ্ৰাদয়োঽপি যস্যান্তং ন যযুঃ শব্দবাৰিধেঃ।
প্ৰক্ৰিয়াং তস্য কৃৎস্নস্য ক্ষমো বক্তুং নৰঃ কথম।।

মহৰ্ষি পাণিনি আৰু অষ্টাধ্যায়ী

প্ৰাচীন আৰ্য শব্দানুশাসনবোৰৰ ভিতৰত একমাত্ৰ পাণিনিকৃত 'সূত্ৰপাঠ' বা অষ্টাধ্যায়ী অখণ্ডৰূপত পোৱা গৈছে। পাণিনিৰ জীৱনসম্বন্ধে বিশেষ কথা জনা নাযায়। তেওঁক মহাভাষ্য দাক্ষীপুত্ৰ বোলা হৈছে। সেয়ে তেওঁৰ মাকৰ নাম দাক্ষী আছিল বুলি জনা যায়। তেওঁক 'শালাতুৰীয়' শালাতুৰৰ অধিবাসী হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এই ঠাই উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত প্ৰদেশৰ ওচৰত আছিল। সংগ্ৰহকাৰ ব্যাড়ি তেওঁৰ ভাগিনিয়েক আছিল।

পাণিনিৰ কাল লৈ মতভেদ আছে। পণ্ডিত ওৱেবাৰ আৰু ম্যাক্সমুৱেলাৰৰ মতে পাণিনি ৩৫০ খৃষ্টপূৰ্বত আবিৰ্ভূত হৈছিল। ভিন্‌চেণ্ট স্মিথৰ মতে পাণিনি কাল খৃষ্টপূৰ্ব সপ্তম শতাব্দীৰ পিছলৈ নিবলৈ নোৱাৰি। বেলৱেলকাৰ, ৰাজৱাড়ে প্ৰভৃতিয়ে পাণিনিক খৃষ্টপূৰ্ব সপ্তম শতাব্দীৰ লোক বুলি কয়।

পাণিনিক অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ আৰু গণপাঠৰ স্ৰষ্টা বুলি কোৱা হয়।[১] অষ্টাধ্যায়ীত প্ৰায় চাৰি হাজাৰ (৩,৯৯৭) সূত্ৰ আছে। এই সূত্ৰসমূহ আঠ অধ্যায়ত ভাগ কৰি প্ৰতি অধ্যায়ক আকৌ চাৰি পাদত ভগোৱা হৈছে। এই অষ্টাধায়ীত ৩২ পাদ আছে। সূত্ৰবোৰ অতি সংক্ষিপ্ত আৰু অধিকাৰ অনুবৃত্তিৰ শৈলীত প্ৰথিত। পোনতে সংজ্ঞা আৰু পৰিভাষা সূত্ৰবোৰ দিয়া হৈছে। তাৰ পাছত উৎসৰ্গ অনুবাদ, প্ৰতিপ্ৰসৱ বা অতিব্যাপ্তি-নিষেধক সূত্ৰ দিয়া হৈছে। 'ভাষা' আৰু 'ছান্দস্' দুয়োপ্ৰকাৰ ভাষাৰ বাবে ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ গ্ৰথিত হৈছে।

পৰবৰ্তী কালত অগণন ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ইয়াৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। কাত্যায়নৰ বাৰ্তিক-সমূহে অষ্টাধ্যায়ীক প্ৰসাৰিত কৰিছে। পতঞ্জলিয়ে সূত্ৰ আৰু বাৰ্তিকৰ ওপৰত মহাভাষ্য ৰচিছে। ৱামন আৰু জয়াদিত্যৰ কাশিকাবৃত্তি, ৰামচন্দ্ৰ-ভট্টোজী প্ৰভৃতিৰ প্ৰক্ৰিয়া গ্ৰন্থবোৰ পাণিনিক সৰ্বসাধাৰণৰ বোধগম্য কৰি তুলিছে।

ছন্দ

বেদৰ অন্যতম অঙ্গ ছন্দ। বেদৰ মন্ত্ৰ সঠিকভাৱে উচ্চাৰণ কৰিবলৈ শিক্ষাৰ জ্ঞান যেনে অপৰিহাৰ্য্য, তেনেদৰে ছন্দৰ জ্ঞানো নিতান্ত আৱশ্যকীয়। কাৰণ ছন্দৰ সম্যক জ্ঞান বিনে মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ নিৰ্ভুলভাবে কৰা টান। সেয়ে বৈদিক গ্ৰন্থসমূহে[২] প্ৰতিটো মন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতাৰ জ্ঞান অধ্যেতাৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য বুলি কোৱা হৈছে। ঋষি, ছন্দ আদি নজনাকৈ কৰা বেদমন্ত্ৰৰ অধ্যয়নে সুফল নিদিয়ে পাপহে অৰ্জন কৰায়।

মন্ত্ৰসংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহত ছন্দবোৰৰ নাম কম-বেছি চকুত পৰে। তাৰপৰাই

১। অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ আৰু গণপাঠ অনেকবাৰ প্ৰকাশ পাইছে।

২। আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণ ১।১।৬ঃ 'যো হ্বা অবিদিতাৰ্ষেয়চ্ছন্দোদৈৱতব্ৰাহ্মণেন মন্ত্ৰেণ যাজয়তি বাধ্যাপয়তি বা স্থানুং বৰ্চ্ছতি গৰ্তং বা পদ্যতি প্ৰ বা মীয়তে পাপীয়ান্ ভৱতি।' তুঃ বৃহদ্দেৱতা ৮।১৩৬ঃ অবিদিত্বা ঋষিং ছন্দো দৈৱতং যোগমেৱ চ। যোঽধ্যাপয়েজ্জপেদ্বাপি পাপীয়ান্ জায়তে তু সঃ।। ঋগ্বেদ সৰ্বানুক্ৰমণীঃ মন্ত্ৰাণাং ব্ৰাহ্মণাৰ্ষেয়-ছন্দোদৈৱতাবিদ্যাজনাধ্যাপ-নাভ্যাং শ্ৰেয়োঽধি গচ্ছতি।।

অনুমান কৰিব পাৰি যে ছন্দৰ চৰ্চা আৰু অনুশীলন বেদমন্ত্ৰৰ সমানে প্ৰাচীন। বেদাঙ্গ ছন্দৰ প্ৰতিনিধিত্বসূচক গ্ৰন্থ সম্প্ৰতি এখনহে চকুত পৰে। সেয়া হ'ল আচাৰ্য পিঙ্গলৰ 'ছন্দঃসূত্ৰ'।

চতুৰ্বেদৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদৰ মন্ত্ৰসমূহ ছন্দোবদ্ধ। অথৰ্ববেদৰ কিয়দংশ আৰু কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ প্ৰায়ভাগেই গদ্যাত্মক। বৈদিক কবিসকলে অন্তৰৰ ভাৱৰাশি প্ৰকাশৰ বাবে বাহন হ'ল ছন্দসম্মিত বাক্। ঋষিসকলে প্ৰকৃতিৰ শক্তিসমূহৰ বিভূতি মনোগ্ৰাহীকৈ প্ৰকাশ কৰিছে অনেকবোৰ ছন্দোবদ্ধ কৱিতাত বা 'সূক্ত'ত।

ছন্দক বেদৰ পাদ বুলি কোৱা হৈছে 'ছন্দাঃ পাদৌ তু বেদস্য।' বেদপুৰুষৰ চলনশক্তি পাদৰূপ ছন্দৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। যাস্কই আকৌ ছন্দশব্দৰ ব্যুৎপত্তি দিবলৈ গৈ কৈছে 'ছন্দাংসি ছাদনাৎ' (নি ৭.১৯)। দুৰ্গাচাৰ্যই তেওঁৰ ভাষ্যত কৈছে 'যদেভিৰাত্মানম্ আচ্ছাদয়ন্ দেৱা মৃত্যোৰ্বিভ্যতঃ তচ্ছন্দসাং ছন্দত্বম্।' পাণিনিয়ে বেদৰ ভাষাকেই অষ্টাধ্যায়ীত ছন্দস্ বুলি উল্লেখ কৰিছে তাৰ বিপৰীতে লৌকিক ভাষাক বুজাবলৈ ঠিক 'ভাষা' শব্দকে ব্যৱহাৰ কৰিছে।

বেদমন্ত্ৰৰ ছন্দক গণছন্দ বুলিব নোৱাৰি। কাৰণ বেদৰ মন্ত্ৰৰ ছন্দ গণৰদ্বাৰা, বা গুৰুলঘু বৰ্ণৰদ্বাৰা নিয়মিত নহয়। ই হ'ল একপ্ৰকাৰ অক্ষৰছন্দ। অৰ্থাৎ অক্ষৰৰ গণনাৰে বৈদিক ছন্দৰ চৰিত্ৰ বা লক্ষণ নিৰ্ণয় কৰা হয়। সেইবাবে এই লক্ষণ দাঙি ধৰি কাত্যায়নে সৰ্বানুক্ৰমণীৰ পৰিভাষাত কৈছে 'যদক্ষৰপৰিমাণং তচ্ছন্দঃ।' লৌকিক ছন্দত গণৰ হিচাপ হয়। গুৰুলঘু বৰ্ণৰ পূৰ্বাপৰ স্থিতি অনুসৰি গণ প্ৰস্তুত হয়। অৱশ্যে বহুযুগ ব্যতিত হোৱাৰ পাছত বিবৰ্তনক্ৰমে বৈদিক অক্ষৰ ছন্দৰপৰা লৌকিক গণছন্দৰ বিকাশ ঘটে। দুয়োবিধ ছন্দতে পাদ বা চৰণৰ ক্ষেত্ৰতো পাৰ্থক্য বৰ্তমান। লৌকিক ছন্দ সৰ্বথা চাৰিচৰণ বিশিষ্ট শ্লোক। কিন্তু বৈদিক ছন্দত তিনি, চাৰি আৰু পাঁচ পাদ ভেদে বিভিন্ন হোৱা দেখা যায়।

তলৰ তালিকাত ছন্দ, পাদ অক্ষৰসংখ্যা দেখুৱা হৈছে ঃ

গায়ত্ৰী	৩ পাদ	(৮+৮+৮)	=২৪	মুঠ অক্ষৰ
উষ্ণিক	৩ ,,	(৮+৮+১২)	=২৮	,,
পুৰ-উষ্ণিক	৩ ,,	(১২+৮+৮)	=২৮	,,
ককুপ	৩ ,,	(৮+১২+৮)	=২৮	,,
অনুষ্টুপ	৪ ,,	(৮+৮+৮+৮)	=৩২	,,
বৃহতী	৪ ,,	(৮+৮+১২+৮)	=৩৬	,,
সতোবৃহতী	৪ ,,	(১২+৮+১২+৮)	=৪০	,,
পংক্তি	৫ ,,	(৮+৮+৮+৮+৮)	=৪০	,,
প্ৰস্তাৰ পংক্তি	৪ ,,	(১২+১২+৮+৮)	=৪০	,,
ত্ৰিষ্টুপ	৪ ,,	(১১+১১+১১+১১)	=৪৪	,,
জগতী	৪ ,,	(১২+১২+১২+১২)	=৪৮	,,

যদিও আমি ওপৰত এঘাৰবিধ ছন্দৰ পাদ আৰু অক্ষৰৰ পৰিমাণ তুলি ধৰিছোঁ,

তথাপি মূলতে বৈদিক ছন্দ সাত প্ৰকাৰ বুলিহে স্বীকাৰ কৰা হয়। ঋগ্বেদ প্ৰাতিশাখ্যত শৌনকে এটা শ্লোকত সেই সাত ছন্দৰ উল্লেখ এনেদৰে কৰিছে ঃ

গায়ত্ৰুষ্ণিগনুষ্টুপ্ চ বৃহতী চ প্ৰজাপতেঃ।
পংক্তিত্ৰিষ্টুব্ জগতী চ সপ্তচ্ছন্দাংসি তানি হ।।

অন্য চাৰি প্ৰকাৰ পুৰ উষ্ণিক, ককুপ্, সতোবৃহতী, আৰু প্ৰস্তাৰপংক্তি ক্ৰমে উষ্ণিক, বৃহতী আৰু পংক্তিৰ বিকৃতি (modification) মাত্ৰ।

শৌনককৃত ছন্দোনুক্ৰমণীমত ঋগ্বেদৰ মুখ্য সাতছন্দৰ ঋকৰ সংখ্যা নিম্নোক্ত ধৰণে দিছে ঃ

গায়ত্ৰী	২৪৫১
উষ্ণিক্	৩৪১
অনুষ্টপ্	৮৫৫
বৃহতী	১৮১
পংক্তি	৩১২
ত্ৰিষ্টুপ	৪২৫৩
জগতী	১৩৪৮
	৯৮৪১

ইয়াৰ উপৰিও আৰু ৩০০ মান অতিজগতী; শক্বৰী অষ্টি, অত্যষ্টি আদি মিশ্ৰ ছন্দৰ মন্ত্ৰ আছে।একপদা ঋক ৬টা আছে। সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় ঋক্ ছন্দ হৈছে ত্ৰিষ্টুপ্ আৰু গায়ত্ৰী জগতী।

ছন্দ সাহিত্য ঃ ঋগ্বেদৰসৈতে জড়িত ঋক্ প্ৰাতিশাখ্যৰ ষোড়শ, সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ পটলত ঋগ্বেদৰ ছন্দৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। শৌনকৰ ছন্দোনুক্ৰমণীত ঋক্সমূহৰ ছন্দ অনুসৰি সংখ্যাৰ পৰিমাণ পোৱা যায়। চৰণব্যূহৰ তৃতীয়ভাগত গায়ত্ৰী আদি ছন্দৰ লক্ষণসমূহ সহজবোধ্যকৈ দিয়া আছে। কিন্তু বেদাঙ্গ ছন্দৰ একমাত্ৰ প্ৰতিনিধিৰূপে পিগলছন্দ সূত্ৰকে[1] আঙুলিওৱা হয়। ইয়াত বৈদিক আক লৌকিক দুয়োবিধ ছন্দৰ লক্ষণ পোৱা যায়।

আচাৰ্য্য পিঙ্গলৰ সবিশেষ পৰিচয় পোৱা নাযায়। মৎস্যপুৰাণত বোধিনগঃ সৌগমাক্ষিক্ষীৰয়ো ৰিকিৰেৰচ (১৯৬।৬) বচনৰদ্বাৰা পিঙ্গলক নগৰ পুত্ৰ বুলি বুজা যায়। একে পুৰাণতে 'জ্ঞাত্বায়নো হৰিবাশ্যঃ পৈঙ্গলশ্চ তথৈৱচ (১৯৬।৩২) বচনেৰে পিঙ্গলপুত্ৰৰ নাম পোৱা যায়। পিঙ্গলাচাৰ্য্য এই পিঙ্গলনাগ হোৱা সম্ভৱ। ষড়গুৰু শিষ্যই পিঙ্গলক পাণিনিৰ অনুজ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। (সূচ্যতে হি ভগৱতা পিঙ্গলেন পাণিন্যানুজেন কচিন্নৱকাশ্চকাৰ। পি. সূ. ৩।৩৩)। তেওঁ কান্যকুজৰ লোক আছিল বুলি কোৱা হয়।[2]

১। পিঙ্গলছন্দসূত্ৰম্— (হলায়ুধ কৃতবৃত্তি সহিত) স. কৃষ্ণবিহাৰি তৰ্কসিদ্ধান্ত, কলিকতা, ১৩২০ বঙ্গাব্দ। (২) স ৰামগোবিন্দশৰ্মশুক্ল, বাৰাণসী, ১৯৬৯।

২। এই সম্বন্ধে ৰামগোবিন্দ শুক্লৰ পিঙ্গলসূত্ৰৰ প্ৰাক্কথন দ্ৰষ্টব্য।

পিঙ্গলছন্দসূত্ৰৰ ওপৰত হলায়ুধকৃত বৃত্তি পোৱা যায়। তেওঁ বঙ্গৰ লক্ষ্মণসেনৰ (১০৩০ বঙ্গাব্দ) সমসাময়িক আছিল।

জ্যোতিষ

অন্তিম বেদাঙ্গ হৈছে জ্যোতিষ। বেদ আৰু যজ্ঞ যেনেদৰে ওতঃপ্ৰোতভাবে জড়িত, তেনেদৰে জ্যোতিষ বেদ আৰু যজ্ঞৰে জড়িত। যজ্ঞবোৰ উপযুক্ত সময়ত হ'ব লাগে বুলি ব্ৰাহ্মণ তথা শ্ৰৌত-গৃহ্যসূত্ৰত বিধি-ব্যৱস্থা দিয়া আছে। কাৰণ শুদ্ধ সময়ত নিখুঁতভাবে অনুষ্ঠিত কৰ্মৰ ফলহে যজমানে আকাঙ্ক্ষা কৰিব পাৰে। কোনোবাটো কৰ্ম সাম্বৎসৰিক, বছৰেৰে সম্বন্ধ থকা, কোনোবাটো ঋতু অনুসৰি অনুষ্ঠিত হ'বলগীয়া। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত[1] কোৱা আছে 'বসন্তে ব্ৰাহ্মণোঽগ্নিমাদধীত, গ্ৰীষ্মে ৰাজন্য আদধীত, শৰদি বৈশ্য আদধীত।' অৰ্থাৎ বসন্ত, গ্ৰীষ্ম আৰু শৰৎ ঋতু ক্ৰমে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যই অগ্নিৰ আধান সম্পাদন কৰিব লাগে। সেইদৰে তাণ্ড্য মহাব্ৰাহ্মণে কৈছে 'একাষ্টকায়াং দীক্ষেৰন্ ফাগুনী পূৰ্ণমাসে দীক্ষেৰন্। অৰ্থাৎ, অষ্টকাৰ বাবে ফাগুনী পূৰ্ণিমাত দীক্ষা গ্ৰহণ কৰিব লাগে।' তেনেদৰে ভাৰদ্বাজ শ্ৰৌত সূত্ৰত[3] কোৱা হৈছে 'ফাল্গুন্যাং চৈত্ৰ্যাং বা প্ৰাচীনপ্ৰৱণে বৈশ্বদেৱেন যজতে। অৰ্থাৎ এঠাইত সেই সূত্ৰত কোৱা হৈছে ততশ্চতুৰ্ষু মাসেষু বৰুণ প্ৰঘাসেযজতে।' এৰ চাৰিমাহৰ পিছত বৰুণপ্ৰঘাস যাগ পাতিব লাগে।' এনেদৰে যাগযজ্ঞবোৰৰ বাবে সময় সূচিত হৈছে। নক্ষত্ৰ, তিথি, পক্ষ আদিৰ বিধানে কোনো কোনো যজ্ঞৰ বাবে বিহিত হৈছে. এইবোৰ সময় বা কালৰ যথাৰ্থ জ্ঞানৰ বাবে বেদাঙ্গ জ্যোতিষ অধ্যয়ন কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়। বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ সঠিক জ্ঞান বিনে সময়োচিত ভাবে বিহিত যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পাদন কৰা অসম্ভৱ।

সেই কথাকে বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ তৃতীয় শ্লোকত এনেদৰে কৈছে ঃ

বেদা হি যজ্ঞাৰ্থমভি প্ৰবৃত্তাঃ
কালানি পূৰ্বাবিহিতাশ্চ যজ্ঞাঃ।
তস্মাদিদং কালবিধান শাস্ত্ৰং
যো জ্যোতিষং বেদ স বেদ যজ্ঞম্।।

যিহেতু বেদ যজ্ঞাৰ্থৰ প্ৰতি অভিপ্ৰবৃত্ত, যজ্ঞবোৰ কালানুসৰি বিহিত, সেইবাবে এই কালবিধান কৰা শাস্ত্ৰ জ্যোতিষ যিজনে জানে তেৱেঁই যজ্ঞৰ কথা জানে।

যজ্ঞবিধানৰ কাৰণে জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ মহত্ত্ব স্বয়ং ভাস্কৰাচাৰ্য্যয়ো স্বীকাৰ কৰিছে।

১। তৈ ব্ৰা ১।১।
২। তা ব্ৰা ১।১।
৩। ভা শ্ৰৌ ৮।১।১।
৪। ঐ ৮।৫।১।

বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ মতানুসৰি জ্যোতিষ সকলো শাস্ত্ৰৰ ওপৰত যিদৰে ময়ুৰৰ মূৰত শিখা আছে, সাপৰ মূৰত মণি আছে সেইদৰে ষড়ঙ্গ বেদৰ ভিতৰত জ্যোতিষ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ।

যথা শিখা ময়ূৰাণাং নাগানাং মনয়ো যথা।
তদ্বদ্ বেদাঙ্গশাস্ত্ৰাণাং গণিতং মূৰ্ধনি স্থিতম্।।

সেইদৰে পাণিনীয় শিক্ষাত জ্যোতিষক বেদ-পুৰুষৰ চকু বুলিছে 'জ্যোতিষময়নং চক্ষুঃ।'

বেদৰসৈতে পাণিনীয় শিক্ষাত জ্যোতিষক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা দুখন মাত্ৰ গ্ৰন্থ পোৱা গৈছেঃ (১) যাজুষ জ্যোতিষ আৰু (২) আচাৰ্য্য জ্যোতিষ। ইয়াৰে প্ৰথম গ্ৰন্থখন যজুৰ্বেদৰে জড়িত আৰু ইয়াত ৪৩ টা শ্লোক আছে। দ্বিতীয়খন গ্ৰন্থ ঋগ্বেদৰে জড়িত আৰু ইয়াত ৩৬টা শ্লোক আছে। ভালেমান শ্লোক দুয়োগ্ৰন্থতে একেদৰে পোৱা গৈছে। কিন্তু এতিয়ালৈকে কোনো পণ্ডিতে বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ শ্লোকবোৰৰ অৰ্থোদ্ধাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। সোমাকৰ নামে পণ্ডিতে ৰচনা কৰা বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ ভাষ্য এটিও প্ৰকাশিত হৈছে। ভাষ্যকাৰৰ বিষয়ে সবিশেষ জনা নাযায়।

বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ গ্ৰন্থকাৰ লগধ। আৰ্য জ্যোতিষৰ আৰম্ভতে কোৱা হৈছেঃ

প্ৰণম্য শিৰসা কালমভিবাদ্য সৰস্বতীম্।
কালজ্ঞানং প্ৰৰক্ষ্যামি লগধস্য মহাত্মনঃ।।

কিন্তু জ্যোতিষৰ প্ৰবৰ্ত্তক লগধৰ বিষয়ে কোনো সঠিক তথ্য জনা নাযায়। বেদাঙ্গ জ্যোতিষ গণনাৰ বাবে পাঁচ বছৰে এযুগ স্বীকৃত হৈছে। এই বছৰবিলাক সম্বৎসৰ, পৰিবৎসৰ, ইদাবৎসৰ অনুবৎসৰ আৰু ইদৰবৎসৰ। এনে নাম তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণতো পোৱা যায়। এই বছৰ আৰম্ভ হৈছিল মাঘ মাহৰপৰা। ইয়াত বাৰ ৰাশিৰ কথা পোৱা নাযায়। গণনা নক্ষত্ৰ ২৭টাৰ আধাৰত কৰা হৈছিল। শংকৰ বালকৃষ্ণ দীক্ষিতে প্ৰমাণসহ সিদ্ধ কৰিছে যে এই বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ ৰচনাকাল খৃঃ পূঃ ১৪০০ বৰ্ষ হ'ব। বহুত পুৰণি কালত ৰচিত হোৱা বাবে এই শাস্ত্ৰ এতিয়া দুৰ্বোধ্য হৈ পৰিছে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

সহায়ক গ্ৰন্থ ঃ অনুক্ৰমণী

বেদৰ মন্ত্ৰসমূহৰ শুদ্ধোচ্চাৰণ আৰু অৰ্থবোধৰ সুগমতাৰ বাবে উত্তৰ বৈদিক যুগত আৰ্য্যদ্বিজসকলে প্ৰাণপণে কৰা প্ৰয়াসৰ আলেখলেখ বেদাঙ্গ সাহিত্যৰ বিবৰণত পাই আহিছোঁ। বেদৰ সুৰক্ষাৰ বাবে— বৈদিক মন্ত্ৰৰ অবিকৃত সংৰক্ষণৰ বাবে আৰু সিবোৰ অৰ্থকৃচ্ছতা নিবাৰণৰ বাবে তাৰ পৰৱৰ্তী যুগতো বেদপাঠীসকলে চলোৱা অবিচ্ছিন্ন প্ৰচেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে আৰু এশ্ৰেণী সাহিত্যৰ জন্ম হৈছিল। এই শ্ৰেণীসাহিত্যক 'অনুক্ৰমণী' বা 'সূচীগ্ৰন্থ' বুলি কোৱা হয়। অবিৰল বেদপাঠৰ ফলশ্ৰুতি স্বৰূপেই এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হয়। বেদমন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতা আদিৰ সূচী এই গ্ৰন্থশ্ৰেণীৰ মূল উপজীব্য। দুই এক গ্ৰন্থত বেদৰ শাখা, আভ্যন্তৰীণ বিভাজন, ঋষি বা দেৱতা বিষয়ক আখ্যানৰ উপবৃংহন দিয়াও চকুত পৰে।

অধিকাংশ অনুক্ৰমণী গ্ৰন্থ শৌনক আৰু কাত্যায়ন নামৰ আচাৰ্যৰ নামেৰেসৈতে জড়িত। ঋগ্বেদসৰ্বানুক্ৰমণীৰ বৃত্তিত ষড়্‌গুৰুশিষ্যই আচাৰ্য্য শৌনকে ঋগ্বেদৰ সুৰক্ষাৰ বাবে দহখন অনুক্ৰমনীগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল দাবি কৰিছে ঃ

> শৌনকীয়া দশগ্ৰন্থাস্তদা ঋগ্বেগুপ্তয়ে।
> আৰ্ষ্যানুক্ৰমণীত্যাদ্যা ছান্দসী দৈৱতী তথা ॥
> অনুবাকানুক্ৰমণী চ সূক্তানুক্ৰমণী তথা।
> ঋক্‌পাদয়োৰ্বিধানে চ বাৰ্হ দৈৱতমেৱ চ ॥
> প্ৰাতিশাখ্যং শৌনকীয়ং স্মাৰ্ত্তং দশমুচ্যতে ॥

অৰ্থাৎ শৌনকে ঋগ্বেদৰ সুৰক্ষাৰ বাবে দহখন পুথি প্ৰণয়ন কৰে। সিবোৰ যথাক্ৰমে ঃ (১) আৰ্ষানুক্ৰমণী, (২) ছন্দোনুক্ৰমণী, (৩) দেৱতানুক্ৰমণী, (৪) অনুবাকানুক্ৰমণী, (৫) সূক্তানুক্ৰমণী, (৬) ঋগ্বিধান, (৭) পাদবিধান, (৮) বৃহদ্দেৱতা, (৯) ঋগ্বেদ প্ৰাতিশাখ্য আৰু (১০) শৌনকস্মৃতি।

(১) আৰ্ষাণুক্ৰমণী— এয়া এক ক্ষুদ্ৰ অনুক্ৰমণী, দহ মণ্ডলত বিভক্ত। ঋগ্বেদৰ দহমণ্ডলত থকা সূত্ৰ আৰু মন্ত্ৰসমূহৰ ঋষিৰ তালিকা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে।

(২) ছন্দো নুক্ৰমণী— ঋগ্বেদৰ দহমণ্ডলৰ অনুকৰণত ইও দহমণ্ডলত বিভক্ত। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰৰ ছন্দসমূহৰ ই এক সূচী।

(৩) দেৱতানুক্ৰমণী—ইয়াত ঋগ্বেদৰ সূক্ত আৰু মন্ত্ৰৰ দেৱতাৰ আনুক্ৰমিক সূচী প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। ইও বৃহদ্দেৱতাৰ প্ৰায় সমসাময়িক গ্ৰন্থ।[১]

১। মেকডোনেল সম্পাদিত 'বৃহদ্দেৱতা'ৰ ষষ্ঠ ভাগৰ মুখবন্ধ, পৃ. ২৩ দ্ৰষ্টব্য।

(৪) **অনুৱাকানুক্রমণী**—ই ৩৯টা শ্লোকাত্মক ক্ষুদ্র অনুক্রমণী। এই গ্রন্থৰ হচাপ অনুসৰি ঋগ্বেদত ৮৫টা অনুৱাদক, ১০১৭ সূক্ত, ২০০৬ বর্গ আৰু ১০,৪১৭ টা মন্ত্র আছে।

(৫) **সূক্তনুক্রমণী**— ইয়াত ঋগ্বেদৰ সূক্তবোৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছিল।

(৬) **ঋগ্বিধান**— বিশেষ কার্য্যসিদ্ধিৰ বাবে ঋগ্বেদৰ মন্ত্রৰ প্রয়োগ এই গ্রন্থত কোৱা হৈছে। আনৱেদৰো মন্ত্রৰ এনে প্রয়োগৰ বিধানসূচক গ্রন্থ নাহোৱা নহয়। সামবিধান ব্রাহ্মণ এনে শ্রেণীৰ গ্রন্থ। সূক্ত, বর্গ, পদ, মন্ত্র আদি আবৃত্তি কৰি কিদৰে নিজ ভিন কামনা পূৰণ কৰিব পাৰি তাৰ তান্ত্রিক বিধান ঋগ্বিধানৰ বিষয়বস্তু।

(৭) **পাদবিধান**—ঋগ্বেদৰ শব্দৰ সূচী।

(৮) **বৃহদ্দেৱতা**— ঋগ্বেদৰ দেৱতা সম্বন্ধে জানিবলৈ হ'লে বৃহদ্দেৱতা এক অনুপম গ্রন্থ। বাৰ শ শ্লোকত ৰচিত এই গ্রন্থই ঋগ্বেদৰ দেৱতাৰ প্রামাণিক, তথ্য আমাক দিয়ে। এই গ্রন্থখন আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। যদিও ঋগ্বেদৰ আঠ অষ্টকৰ অনুকৰণত এই বিভাজন কৰা হৈছে, তথাপি প্রকৃততে বিষয়বস্তু চয়নত সেই বিভাজন কার্যকৰী হোৱা নাই। পাঁচটা শ্লোকেৰে একোটি বর্গ ধৰি লৈ মুঠ একোটি অধ্যায়ত ৩০টাকৈ বর্গ সংগৃহীত হৈছে। গ্রন্থখনত বৈদিক দেৱতাৰ স্বৰূপ, স্থান আৰু লক্ষণ আদিৰ বর্ণনা বিশদভাবে দিয়া হৈছে। ভূমিকাৰ সাতবর্গত ব্যাকৰণ আৰু নিৰুক্ত সম্বন্ধীয় বিষয়ৰ ওপৰত আলো কপাত কৰা হৈছে। ১ম অধ্যায় আৰু ২য় অধ্যায়ৰ (১-২৫ বর্গত) এক উপাদেয় ভূমিকা তুলি ধৰাৰ পাছত ২৬শ বর্গৰপৰা গ্রন্থৰ শেষলৈ ঋগ্বেদৰ মন্ত্র বা সূক্তৰাজিৰ দেৱতাসকলৰ ধাৰাবাহিক উল্লেখ কৰা হৈছে। তাৰ লগতে ঋষি আৰু দেৱতাবিষয়ক ৪০ টা বৈদিক আখ্যানো বর্ণিত হৈছে। গ্রন্থখনে যাস্কৰ নিৰুক্ত আৰু কাত্যায়নৰ সর্বানুক্রমণীৰ মাজত অৱস্থান লৈছে।

পণ্ডিত কমডোনেলৰ মতে গ্রন্থখন খৃঃ পূঃ ৫০০-৪০০ অব্দৰ মাজত ৰচিত হোৱা সম্ভৱ।

গ্রন্থকাৰ শৌনক সম্ভৱতঃ ভার্গৱবশীয় শুনকৰ পুত্র বা পৌত্র আছিল। অনেক পুৰণি গ্রন্থত তেওঁৰ প্রশংসা চকুত পৰে।

কাত্যায়ন'ৰ ঋকসর্বাণুক্রমণী ঃ— ঋগ্বেদৰ সকলো আৱশ্যকীয় বিষয়বস্তুৰ কথা চকু পঁচাৰতে জানিবলৈ একমাত্র হাতপুথি হ'ল কাত্যায়নকৃত ঋক্‌সর্বানুত্রমণী। সূত্রশৈলীত ৰচিত এই গ্রন্থত প্রতিটো ঋকসূক্তৰ আদ্য পদ বা বাক্যাংশ, সূক্তগত ঋকৰ সংখ্যাে, ঋষি, ছন্দ আৰু দেৱতাৰ নামোল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰ দ্বাদশ কাণ্ডাত্মক পৰিভাষা অংশত ঋষি, ছন্দ আৰু দেৱতাৰ লক্ষ্মণো পোৱা যায়। যথা ঃ 'যস্য বাক্যং সর্ষিঃ', 'যা তেনোচ্যতে সা দেৱতা', 'যদক্ষৰ পৰিমাণং তচ্ছন্দঃ' ইত্যাদি । ইবোৰ তেনেই সৰল।

শুক্ল যজু (ৰ্বেদ) সর্বাণুক্রমসূত্র ঃ— কাত্যায়ন বিৰচিত অনা এখন পুথি হৈছে ৷

১। মেকডোনেল সম্পাদিত বৃহদ্দেৱতাৰ হার্ভার্ড সংস্কৰণৰসৈতে প্রকাশ পায়। পাছত ড উমেশচন্দ্র শর্মা সম্পাদিত ঋগ্বেদ সর্বানুক্রমণীৰেসৈতে (১৯৭৭) প্রকাশ পায়।

২। অলপতে এম এস ভাটে ইয়াৰ সুন্দৰ সমীক্ষা আগবঢ়াইছে।

শুক্লযজুৰ্বেদৰ মধ্যাধ্যন্দিন শাখালৈ শুক্লযজু (ৰ্বেদ) সৰ্বাণুক্ৰমসূত্ৰ। ফঁশছ অধ্যায়ত সমাপ্ত এই গ্ৰন্থত বাজসনেয়ি সংহিতাৰ মাধ্যন্দিন শাখাৰ মন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতাদিৰ চমু পৰিচয় দিছে। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে ঋষি, ছন্দ আদি জ্ঞানৰ প্ৰশংসা কৰি কোৱা হৈছে ঃ

অথ বিজ্ঞায়েত্ৰাণি যোঽধীতে তস্য বীৰ্যৱৎ।।
অথ যোঽৰ্থবিত্তস্য বীৰ্যবত্তৰং ভৱতি।
জপিত্বা হুতেষ্ট্বা তৎফলেন যুজ্যতে।।

তেনেদৰে ইয়াত যাগ-যজ্ঞীয় কথাৰ সম্ভেদো দিয়া হৈছে। ইয়াৰ মন্ত্ৰৰ বিনিয়োগ তথা ছন্দ-সম্বন্ধীয় বহু তথ্য সমাহৃত হৈছে।

কাত্যায়ন সম্ভৱতঃ কাত্যৰ পুত্ৰ বা পৌত্ৰ আৰু বিশ্বামিত্ৰ [redacted] গোত্ৰসম্ভূত লোক আছিল। একে নামৰ লোকৰ কল্পসূত্ৰ আৰু ব্যাকৰণ বাৰ্তিক পলব্ধ হয়।

সামবেদৰ সহায়ক গ্ৰন্থ ঃ— অনুক্ৰমণী পৰ্যায়ভুক্ত তাৰ ভিতৰত কল্পানুপদসূত্ৰ, উপনিদানসূত্ৰ, উপগ্ৰন্থসূত্ৰ, অনুপদ সূত্ৰ, পঞ্চবিধানসূত্ৰ, লঘু ঋক্‌তন্ত্ৰ সংগ্ৰহ আৰু সামসপ্তলক্ষণ আদি উল্লেখযোগ্য। নৈগমেয় অনুক্ৰমণীত অন্যতম গ্ৰন্থ।

অথৰ্ববেদৰ সহায়ক গ্ৰন্থ ঃ— অথৰ্ববেদৰো অনেক সহায়ক গ্ৰন্থ উপলব্ধ হৈছে। তাৰ ভিতৰত পঞ্চপটলিক, দন্তৌষ্ঠবিধি, বৃহৎসৰ্বাণুক্ৰমণী, নক্ষত্ৰকল্প, আঙ্গিৰসকল্প আৰু শান্তিকল্প প্ৰধান।

চৰণব্যূহ ঃ— অৰ্বাচীন হলেও এই গুৰুত্ব আৰু মহত্ব আছে। ইয়াৰ পাঁচখণ্ডক ক্ৰমে ঋগ্বেদখণ্ড, যজুৰ্বেদখণ্ড, সামবেদখণ্ড, অথৰ্ববেদখণ্ড আৰু ফলশ্ৰুতি খণ্ড নামে জনা যায়। প্ৰথম চাৰিখণ্ডত চাৰিবেদৰ শাখা আৰু চৰণৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। গ্ৰন্থখন শৌনকবিৰচিত বুলি কোৱা হয়।

নীতিমঞ্জৰী ঃ— দ্যাদ্বিবেদ (খৃঃ ১৫শ শতিকা) বিৰচিত নীতিমঞ্জৰীও এখন উল্লেখযোগ্য বৈদিক গ্ৰন্থ। ১৬৬টা নীতি শ্লোকৰ উদাহৰণ দিবলৈ গ্ৰন্থকাৰে ঋগ্বেদৰপৰা সমান সংখ্যক আখ্যান বা উপাখ্যান দাঙি ধৰিছে। তাকে কৰোঁতে তেওঁ ১৮৮টা ঋকৰ সৰল ঐতিহাসিক ব্যাখ্যাও দিছে। গ্ৰন্থখন ক্ষেমেন্দ্ৰৰ চাৰুচৰ্য্যাৰে তুলনীয়।

সপ্তম অধ্যায়

বৈদিক সাহিত্যৰ কাল

সমস্ত বৈদিক সাহিত্যকে ধৰি বিশাল প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যৰাজিৰ কাল নিৰূপণ কৰাটো পৰ্বতত দুৰা-কাছৰ কণি বিচৰাৰসৈতে তুলনীয়। প্ৰকৃতাৰ্থত ক'বলৈ হ'লে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ প্ৰধান দুৰ্বলতা হ'ল প্ৰকৃত .তাৰিখ মালাৰ (chronology) অভাৱ। বেদহে নালাগে মহাভাৰত, ৰামায়ণ (ব্যাস-বাল্মীকি), ভাস, কালিদাস প্ৰভৃতিৰ দৰে কৰিসকলৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক ধাৰণা আজিও গঢ়ি উঠা নাই। এনে অৱস্থাত বেদৰ কাল নিৰূপণ কৰা যে কেনে কঠিন কাম সি উপলব্ধিৰ বিষয়। কোনো সুস্থিৰ প্ৰমাণৰ অভাৱত প্ৰতিজন পণ্ডিতৰ অভিমত সুকীয়া হৈ পৰে আৰু সি আন পণ্ডিতৰ সমালোচনাৰ মুখত তিষ্ঠিবলৈ নোৱাৰে। তথাপি প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে বৈদিক সাহিত্যচৰ্চা কৰিবলৈ গৈ বেদৰ কালৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত নকৰি থাকিবলৈ পাৰা নাই ; আন নহ'লেও অন্ততঃ বেদ-ৰাশিৰ এক সাম্ভাব্য বা আনুমানিক কালাবধি নিৰ্দেশ কৰি ক্ষান্ত হৈছে। তেনে কৰিবলৈ গৈ যোৱা দুশ বছৰে বেদৰ কাল নিৰ্ধাৰণৰ প্ৰয়াসমূলক যেন এক অনন্য ইতিহাসৰ জনম দিছে। সাম্প্ৰতিক প্ৰচেষ্টাত সেই ইতিহাসৰ প্ৰতি যথোচিত নজৰ ৰাখিছে বেদৰ কাল সমীক্ষণ কৰা উচিত হ'ব।

যিমানদূৰ জনা যায় বৈদিক সাহিত্যৰ বৈজ্ঞানিক চৰ্চাৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰাৰ লগতে বেদৰ কাল নিৰূপণ কৰাৰ প্ৰথম প্ৰচেষ্টা কৰে হেনৰি কোলব্ৰুকে।[১] তেৱেঁই পোনতে ১৮০৫ চনত হিন্দুসকলৰ ধৰ্মীয় উৎসৱৰ বিষয়ে লিখিবলৈ গৈ বেদৰ কাল সম্বন্ধে এটা টোকা সংযোজন কৰে। কোলব্ৰুক ভাৰতীয় জ্যোতিষ-বিদ্যাৰ সাৰ্থক গৱেষক আছিল। জ্যোতিষৰ আলম লৈয়েই তেওঁ বেদৰ কাল খৃঃ পূঃ চতুৰ্দশ শতিকা বুলি নিৰূপণ কৰি যায়।

পণ্ডিত এইচ্, এইচ্, উইলচন (H. H. Wison) চাহাবে (মৃত্যু ১৮৬০) বৈদিক সাহিত্যৰ কাল সম্বন্ধে বৰ চমুৰাই লিখিছে। তেওঁ কয় যে স্মৃতিকাৰ মনুৰ ওপৰত ভগৱান বুদ্ধই প্ৰচাৰ কৰা অহিংসা বাণীৰ ক্ষীণ প্ৰভাৱ পৰিছে। বুদ্ধ খৃঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰৱৰ্তী আৰু মনু খৃঃ পূঃ ৫ম বা ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰৱৰ্তী হ'বলৈ নোৱাৰে। ইয়াৰ উৰ্ধত অৱস্থান কৰে সমগ্ৰ সুবিশাল বৈদিক সাহিত্য। ব্ৰাহ্মণসাহিত্যৰ কালে হয়তো আমাক খৃঃ পূঃ ৭ম বা অষ্টম শতিকালৈ লৈ যাব। বেদৰ মন্ত্ৰসমূহৰ ৰচনা আৰু সিবোৰৰ প্ৰচাৰ বা প্ৰচলনৰ কাৰণে কমেও চাৰি বা পাঁচশ বছৰৰ এচোৱা কাল ধৰিলে বৈদিক মন্ত্ৰ-সংহিতা সমূহৰ কাল খৃঃ পূঃ দ্বাদশ বা ত্ৰয়োদশ শতাব্দী পোৱা যাব। লগতে তেওঁ ইয়াকো কয় যে 'প্ৰাচীন

১। ১০০৬ চনৰ দহ নৱেম্বৰৰ দৈনিক অসমত (পৃ. ৬) আমাৰ হেনৰী কোলব্ৰুক সম্বন্ধীয় প্ৰবন্ধ চাওক।

জগতৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শনৰূপে বিবেচনা কৰি ঋগ্বেদৰ বাবে অধিকতৰ পূৰ্বৰ চন-তাৰিখ ধাৰ্য কৰিলেও ভুল নহ'ব। এনে এক মুকলি মনোভাব পোষণ কৰা বাবেই উইলচন চাহাবে পাছলৈ ম্যাক্সম্যুৰেলাৰে নিৰূপণ কৰা বেদৰ কাল সম্যকভাবে বিবেচনা কৰি তেওঁ (উইলচনে) পূৰ্বতে দাঙি ধৰা অভিমত সলাই নতুন মত দাঙি ধৰি কয় যে উপনিষদ আৰু ব্ৰাহ্মণসাহিত্যৰ মাজত কমেও পাঁচশ বছৰৰ ব্যৱধান হোৱা সম্ভৱ। ব্ৰাহ্মণ্য যাগ-যজ্ঞৰপৰা উপনিষদৰ ৰহস্যবাদলৈ প্ৰগতি লাভ কৰিবলৈ এই সময়চোৱা আৱশ্যক। তেওঁ মন্ত্ৰ আৰু ছন্দ সাহিত্যক একত্ৰ কৰি খৃঃ পূঃ বিংশ শতিকাপৰা দ্বাদশ শতিকালৈ এচোৱা কাল নিৰ্দেশ কৰে। কিন্তু উইলচনে নিজৰ মতৰ সমৰ্থনত বিশেষ প্ৰমাণ আদি দাঙি ধৰা নাই।

ইয়াৰ পাছতে পণ্ডিত ম্যাক্সম্যুৰেলাৰৰ (১৮২৩-১৯০০) অভিমত বিবেচ্য। পণ্ডিত ম্যাক্সম্যুৰেলাৰে পোনতে তেওঁৰ 'প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য' নামে গ্ৰন্থৰ পাতত বেদৰ কাল সম্বন্ধে এটি সূত্ৰ দাঙি ধৰে। তেওঁ গৌতম বুদ্ধৰ আবিৰ্ভাৱকাল খৃষ্টপূৰ্ব ৫ম শতিকাক ভেটিৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁ কয় যে বৈদিক যাগযজ্ঞৰ এক প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপে ভাৰতত বৌদ্ধ-ধৰ্মৰ উত্থান হয়। গতিকে সমস্ত বৈদিক গ্ৰন্থ বুদ্ধৰ পূৰ্ববৰ্তী কালৰ ৰচনা। তেওঁ আকৌ কয় যে সূত্ৰ-সাহিত্যসমূহৰ ৰচনাকাল বুদ্ধৰ সমসাময়িক। সেয়ে তেওঁ খৃঃ পূঃ ৬০০-২০০ সূত্ৰকাল বুলি ভাবে। যিহেতু কল্পসূত্ৰসমূহ ব্ৰাহ্মণ্যগ্ৰন্থৰ আলম লৈ ৰচিত, সেইবাবে তেওঁ দুশ বছৰৰ এচোৱা কালক অন্তৰ্বৰ্তকাল হিচাপে ধৰি ব্ৰাহ্মণৰ কাল খৃঃ পূঃ ৮০০-৬০০ নিৰূপণ কৰিছে। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰাজিৰ বিকাশ হয় মন্ত্ৰ-সংহিতাসমূহৰ ওপৰত ভেটি কৰি আৰু তাৰবাবে দুশ বছৰৰ অন্তৰ্বৰ্তী কাল যোগ দিলে মন্ত্ৰ-সংহিতাৰ কাল খৃঃ পূঃ ১০০০-৮০০ ওলাই পৰে। ইয়াৰ আগতে ঋগ্বেদৰ কাব্যাংশ (ছন্দোবদ্ধ কৱিতা) বা সূক্তৰাজিৰ উদ্‌গম হয় বুলি ধাৰণা। সংহিতাৰ দুশ বছৰ পূৰ্বতে ঋগ্বেদৰ ছন্দোবদ্ধ কাব্যাংশ ৰচিত হোৱা সম্ভৱ। এতেকে খৃঃ পূঃ ১২০০-১০০০ বৈদিক কাব্যৰ উদ্‌গমৰ যুগ নিৰ্ণয় কৰা হৈছে।

পণ্ডিত ম্যাক্সম্যুৰেলাৰৰ এই সূত্ৰৰ আলোচনা-সমালোচনা বিভিন্নজন পণ্ডিতৰ লিখনিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পায়। উইলচনে ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপে তেওঁৰ পূৰ্বৰ অভিমত সলনি কৰে। কিন্তু তেওঁ ম্যাক্সম্যুৰেলাৰৰসৈতে একমত নহৈ অধিকতৰ উৰ্দ্ধত ঋগ্বেদৰ কাল দাঙি ধৰে। ম্যাক্সম্যুৰেলাৰে প্ৰস্তাৱ কৰা মতে বিভিন্ন যুগৰ বিকাশৰ বাবে ধাৰ্য কৰা দুশ বছৰীয়া অন্তৰ্বৰ্তী কাল অপৰ্য্যাপ্ত বুলি তেওঁ কয়। তেওঁ ঋগ্বেদৰ কাল খৃঃ পূঃ ২০০০-১২০০ লৈ নিয়া সম্ভৱপৰ বুলি কয়।

অধ্যাপক হুইটনীয়েও (১৮২৭-১৮৯৪) ম্যাক্সম্যুৰেলাৰ মতবাদ বিবেচনা কৰে। তেওঁ ইয়াক গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ আনেও এইমত গ্ৰহণ কৰিব বুলি আশা প্ৰকাশ কৰে।

এই কথা নকলেও হয় যে ম্যাক্সম্যুৰেলাৰৰ সূত্ৰ কল্পনাপ্ৰসূত আৰু স্বেচ্ছাচাৰমূলক। পৰবৰ্তীকালত জাৰ্মান পণ্ডিতসকলে তেওঁৰ মত গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰকৰে। আচৰিত

কথা যে ম্যাক্সম্যুৱেলোৰ, হুইটনী প্ৰভৃতিয়ে ঋগ্বেদৰ প্ৰাচীনত্বৰ কথা কৈও তেওঁলোকে তাক খৃঃ পূঃ বাৰশ শকিকাৰ উৰ্ধলৈ তুলিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁ (মাক্সম্যুৱেলাৰে) সূত্ৰ সাহিত্যক বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰাথমিক স্তৰৰ সমকালীন কৈ ধৰা ভ্ৰমপূৰ্ণ কথা হৈছে। তদুপৰি মহাভাৰত, ৰামায়ণ নেলাগে পাণিনি, যাস্ক, কাত্যায়ন, শৌনক প্ৰভৃতিৰ কাললৈকো কাণসাৰ নকৰি বৈদিক-সাহিত্যৰ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ গৈ উজুটি খাইছে।

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত ভেটি কৰি বৈদিক সাহিত্যৰ ৰচনা-কাল নিৰূপণৰ প্ৰচেষ্টা পোনতে হে নৰি কোলব্ৰুকে আৰম্ভ কৰে। তাৰ পাছত ঋগ্বেদৰ অন্যতম জাৰ্মান অনুবাদক লডৱিকে (১৮৩২-১৯১১) সূৰ্যগ্ৰহণৰ ওপৰত ভেটি কৰি তেনে এক চেষ্টা কৰে। একেদৰে জাৰ্মানৰ বন চহৰত পণ্ডিত হাৰ্মান ইয়াকোবীয়ে (১৮৬০-১৯৩৭) আৰু ভাৰতৰ বোম্বাই চহৰত বাল গঙ্গাধৰ তিলকে সুকীয়াকৈ ১৮৯৩ চনত ৱেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৱেদৰ কাল নিৰূপণৰ বাবে যত্নপৰ হয়। তেওঁলোকৰ মতে ব্ৰাহ্মণকালত বাসন্তী বিষুব-সংক্ৰান্তি কৃত্তিকা (Pleiades) নক্ষত্ৰত অনুষ্ঠিত হৈছিল। কিন্তু ঋগ্বেদৰ সময়ত এই বাসন্তী বিষুব-সংক্ৰান্তি মৃগশিৰা নক্ষত্ৰত অনুষ্ঠিত হৈছিল। গণনা কৰি পোৱা যায় যে ২৫০০ খৃঃ পূৰ্বত বাসন্তী বিষুব সংক্ৰান্তি কৃত্তিকাত আৰু ৪৫০০ খৃঃ পূৰ্বত ই মৃগশিৰাত অনুষ্ঠিত হৈছিল। এই তথ্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি তিলকে বৈদিক সভ্যতাৰ শুভাৰম্ভ হয় বুলি অভিমত দিয়ে। তাৰ ফলস্বৰূপে ঋগ্বেদৰ কাব্যাংশৰ উদ্‌গম হয় বুলি তেওঁ কয়।

তেওঁ কয় যে বৈদিক সভ্যতাই খৃষ্টাব্দ ২৫০০ খৃঃ পূৰ্বলৈ প্ৰায় দুহেজাৰ কাল ব্যাপি পূৰ্ণপয়োভৱেৰে চলে। তেওঁ :অন্য এটি জ্যোতিষ শাস্ত্ৰীয় প্ৰমাণেৰে নিজৰ উল্লেখিত অভিমতৰ পুষ্টি সাধন কৰে। গৃহ্যসূত্ৰবিলাকত কোৱা আছে যে বিবাহিত দৰা-কইনাই বিয়াৰ পাছত দৰাৰ ঘৰত উপস্থিত হৈ ধ্ৰুৱতৰা দৰ্শন কৰিব লাগে। হিন্দুসকলৰ দৃঢ়বিশ্বাস যে ধ্ৰুৱতৰা সদায় উত্তৰ মেৰুৰ ওপৰত স্থিৰ হৈ থাকে আৰু তাক দৰ্শন কৰিলে বৈৱাহিক জীৱন সুস্থিৰ হয়। যিহেতু পৃথিৱীও এটি গ্ৰহ, ই গতিশীল। এতেকে উত্তৰ মেৰুৱেও প্ৰায় ২৬০০০ বছৰত স্থিৰ মেৰুবৃত্তৰ চাৰিওফালে ২৩° ডিগ্ৰী ব্যাসাৰ্ধত গতি কৰে। গতিকে সাতভায়া নামে জনাজাত নক্ষত্ৰ-শ্ৰেণীৰ এটাৰ পাছত এটাকৈ উত্তৰ মেৰুৰ ওচৰ চাপে আৰু আপেক্ষিকভাৱে স্থিৰ হৈ থাকে। বৰ্তমান কালত আলফা নামে এটি তৰা ধ্ৰুৱৰূপে নিৰ্দিষ্ট হৈ আছে কিন্তু সূত্ৰকালত আলফা ড্ৰেকোনী নামে আন এটি তৰাহে 'ধ্ৰুৱ' স্থানত আছিল। ই প্ৰায় ২৭৮০ খৃঃ পূৰ্বলৈ ৫০০ বছৰ ধ্ৰুৱপদত বিচৰণ কৰিছিল। এই সময়ৰপৰাই হিন্দুৰ বিবাহিত দম্পতিয়ে ধ্ৰুৱতৰা দৰ্শন কৰা ৰীতি লপ্ৰচলিত হয়। আগতে এই প্ৰথা থকাৰ তেনে কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। যিহেতু এই প্ৰথা সূত্ৰকালত প্ৰবৰ্তিত হয়, সেইবাবে ইয়াকোবীয়ে অভিমত দিয়ে যে খৃঃ পূঃ ৩০০০ বছৰৰ পূৰ্বতে ঋগ্বেদীয় সভ্যতাৰ বিস্তাৰ হৈছিল।

লোকমান্য তিলক আৰু পণ্ডিত ইয়াকোবীৰ উক্ত অভিমত তীব্ৰ সমালোচনাৰ সন্মুখীন হয়। কৃত্তিকাৰ বিষয়ে প্ৰধান আপত্তিটো হৈছে এয়ে যে প্ৰাচীন ভাৰতত ভাৰতীয়সকলে চন্দ্ৰৰৈসেতে নক্ষত্ৰৰ সঙ্গতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে চান্দ্ৰমাস আদি গণনা কৰিছিল। তেওঁলোকে তাকে কৰোঁতে সূৰ্য্যৰসৈতে নক্ষত্ৰৰ আপেক্ষিক অবস্থান সম্বন্ধলৈ চিন্তা কৰা নাছিল। শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ (১১।১।২।৩) যিটো বাক্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি ইয়োকোবী আৰু তিলকে নিজ মত সাব্যস্ত কৰাৰ প্ৰয়াস পাইছিল, তাৰ অৰ্থ অন্যভাবে কৰি কোৱা হয় যে কৃত্তিকাযুক্ত বাসন্তী বিষুব সংক্ৰান্তি খৃঃ পূঃ ৩৫০০ বছৰত নহৈ খৃঃ পূঃ ১১০০ বছৰত হে হৈছিল। ৱিণ্টৰেনিংসে প্ৰাগৰ জাৰ্মান বিশ্ববিদ্যালয়ৰ জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানী এ প্ৰে চাহাবৰ উক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এনে সম্ভাবনা দাঙি ধৰে। লগ[illegible] পণ্ডিত ৱিণ্টাৰনিৎসে বিবাহকালত 'ধ্ৰুবতৰা' দৰ্শন সম্বন্ধীয় ইয়াকোবীৰ অভিমতো মানি লোৱা নাই।

বৈদিক সাহিত্যৰ বিভিন্ন ভাগৰ আপেক্ষিক কালৰ ওপৰতে গোটেই প্ৰশ্নটোৰ মীমাংসা নিৰ্ভৰ কৰে। সূত্ৰ সাহিত্য সম্বন্ধে ম্যাক্সম্যুৱেলাৰে 'কল্পনা' কৰা সময় লৈ আপত্তিৰ স্থল আছে। তেওঁৰ মতে সূত্ৰ-সাহিত্য বৌদ্ধমতৰ উদ্‌গম কালৰ সমকালীন। কিন্তু বৌদ্ধ-সাহিত্যত 'সূত্ৰ' বা 'সুত্ত' শব্দটিৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰাচুৰ্যলৈ চাই ক'ব লাগিব যে এনে এক কাৰ্য্যত উদগনি দিবলৈ ইতিমধ্যে সূত্ৰ সাহিত্যই এক প্ৰতিষ্ঠালাভ আৰু খ্যাতি লাভ কৰিবলগীয়া হৈছিল। আনহাতে বৈদিক যাগ-যজ্ঞৰ বাহুল্য আৰু জটিল অনুষ্ঠানবোৰৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপেই বৌদ্ধধৰ্মই গঢ় লয়। এনে পৰিস্থিতিত বৌধায়ন প্ৰভৃতিৰ সূত্ৰসমূহ বুদ্ধৰ পূৰ্বতে ৰচিত হোৱা সম্ভৱপৰ। ভাৰতীয় পণ্ডিত চি. জি. কাশীকাৰ আৰু ৰামগোপাল শাস্ত্ৰী প্ৰভৃতিয়ে সুদীৰ্ঘ অধ্যয়ন আলোচনাৰ অন্তত বোধায়ন প্ৰভৃতিৰ কল্পদূত্ৰসমূহৰ কাল খৃঃ পূঃ ৮০০-৫০০ অব্দৰ ভিতৰত হ'ব বুলি দৃঢ়ভাবে কৈছে।

ম্যাক্সম্যুৱেলাৰে সূত্ৰভিন্ন আন সমুদায় বৈদিক সাহিত্য বুদ্ধৰ আবিৰ্ভাবৰ পূৰ্বতে ৰচিত হোৱা বুলি কয়। তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপে পাশ্চাত্যৰ কোনো কোনো পণ্ডিতে খৃঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ আগতে কোনো উপনিষদ ৰচিত হোৱাটো হোৱাটো অস্বীকাৰ কৰে। আনহাতে পণ্ডিত ওল্ডেনবাৰ্গে যুক্তিসহ প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰে যে প্ৰাচীন উপনিষদ আৰু আদি-বৌদ্ধ সাহিত্যৰ মাজত কেইবা শতিকা ব্যতীত হৈছে। অকল বৈদিক সাহিত্যই নহয়, বেদাঙ্গ সাহিত্যৰাজিয়েও তাৰ উৎপত্তি বুদ্ধ পূৰ্বতে হোৱা বুলি দাবি কৰিবলৈ পাৰে। আনকি বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ সীমা খৃঃ পূঃ ১২শ শতিৰ ধাৰ্য্য কৰাটো উল্লেখযোগ্য। এনে পৰ্য্যবেক্ষণৰ ওপৰত ভেটি কৰি ডঃ মাৰ্টিন হাউগে অধিকাংশ ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য খৃঃ পূঃ ১৪০০-১২০০ শতিকাৰ মাজত হোৱা বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰে। আনহাতে ভাৰতীয় পণ্ডিত বি. ভি. কামেশ্বৰ আয়াৰে সুদীৰ্ঘ আলোচনাৰ অন্তত ব্ৰাহ্মণসমূহৰ কাল ২৩০০-২০০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দ নিৰূপণ কৰিছে। পি. চি. সেনগুপ্তই ব্ৰাহ্মণৰ উদ্‌গম আৰু বিকাশৰ কাল ৩১০২-২০০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দ বুলি কৈছে। পণ্ডিত ৰাণাডেয়ে প্ৰাচীন উপনিষদসমূহৰ কাল ১২০০-৬০০ খৃঃ

পূৰ্বাব্দ বুলি কৈছে. ডঃ সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণেও উপনিষদৰ পুৰণি অংশৰ কাল খৃঃ পূঃ ১০০০-৩০০ নিৰ্দেশ কৰিছে।

১৯০৭ চনত হুগো ৱিঙ্কলাৰে এচিয়া মাইনৰত বোঘাজকোই নামে ঠাইত আৱিষ্কাৰ কৰা শাসনাৱলীয়ে বহুতো পণ্ডিতক ঋগ্বেদ আৰু বৈদিক-সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ কাল সম্বন্ধে নকৈ চিন্তা কৰিবলৈ উদগনি দিছে। ইতিমধ্যে বোঘাজকোই নামে তুৰ্কিস্তানৰ এঠাইত কিছু প্ৰত্নলেখ পোৱা গৈছে। তাত আৱিষ্কৃত হোৱা বোকামাটিৰ খণ্ড-লেখবোৰত হিট্টাইট ৰজা শুবিবলুলিয়ুমা আৰু মিটানী ৰজা মত্তিয়ুজাৰ মাজত হোৱা সন্ধিৰ কথা পোৱা যায়। এই সন্ধি সম্পাদিত হয় খৃঃ পূঃ ১৪০০ অব্দত।' তাত একাধিক দেৱতাৰ নামৰ তালিকা এখন পোৱা গৈছে। তাৰ মাজত ভাৰতীয় আৰ্য্যসকলে ঋগ্বেদৰ কালত উপাসনা কৰা মিত্ৰ, বৰুণ, ইন্দ্ৰ আৰু নাসত্যৌ (অশ্বিযুগল)—এই দেৱতাসকলৰ নামো সন্নিৱিষ্ট আছে। এই দেৱতা কেইজনৰ নাম উক্ত লেখত কিদৰে লিপিবদ্ধ হ'ল সেই প্ৰশ্ন লৈ পণ্ডিতসকলে ভিন্ন ভিন্ন মত পোষণ কৰে। বুৰঞ্জীৱিদসকলে এই দেৱতাসকল ইণ্ডেইৰাণীয় বা আৰ্য্যযুগৰ প্ৰাক্কালত সেই অঞ্চলত পূজিত হৈছিল বুলি ভাবে। পণ্ডিত গাইলচ্ আৰু ওল্ডেনবাৰ্গে সেই দেৱতাসকল আৰ্য্যসকলৰ সমগোত্ৰীয় কোনো জাতিৰ উপাস্য বুলি ভাবে। পণ্ডিত মেকডোনেল আৰু কীথে প্ৰথম অভিমতটো সমৰ্থন কৰিছে। কিন্তু মিত্ৰ, বৰুণ, ইন্দ্ৰ আৰু নাসত্যৌ— এইসকল দেৱতাক অকল ঋগ্বেদতেই একেধাৰে পোৱা যায়। সেইবাবে বোঘাজখোই খণ্ডলেকৰ এই দেৱতাসকলক বৈদিক দেৱতা বুলিয়েই ইয়াকোবী, ষ্টেনকোনৌ আৰু হিলেব্ৰাণ্টে দিয়া অভিমতৰে সৈতে ৱিন্টাৰনিৎ একমত হৈছে। ৱিন্টাৰনিৎসে কয় যে ভাৰতীয় আৰ্যসকল পূৱলৈ আগবাঢ়ি যোৱাৰ দৰে তেওঁলোকৰ দুই এদলে দল ভাঙি পশ্চিমলৈ যোৱাও অসম্ভৱ নহয়। অন্ততঃ বৈৱাহিক যোগাযোগ বাবেও তেনে সম্ভাৱনা থাকে।

পণ্ডিত মেকডোনেলে কয় যে বোঘাজকোইত প্ৰাপ্ত প্ৰত্নলিপিৰ দেৱতাসকলৰ নামে ইণ্ডো-ইৰাণীয় যুগৰ কথাকে সূচায়। পৰবৰ্তী দুশ বছৰ মানত হয়তোবা ভাৰতীয় আৰ্য্যসকলে ইৰাণীয় আৰ্যসকলৰপৰা পৃথক হৈ ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰে আৰু বৈদিক যুগৰ উদ্বোধন কৰে। গতিকে মেকডোনেলৰ মতে বৈদিক কাল খৃঃ পূঃ ১৪০০ চনৰ পূৰ্ববৰ্তী হ'ব নোৱাৰে।

কীথৰ অভিমত মেকডোনেলতকৈ বিশেষভাবে পৃথক বুলিবলৈ নোৱাৰি। তেওঁৰ মতে ১৬০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দৰ আগতে আৰ্যসকল ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰা সম্ভৱ নহয়। আনহাতে তেওঁ আঙুলিয়াই দিয়ে যে ঋগ্বেদৰ ভাষাৰেসৈতে সামঞ্জস্য থকা জৰোষ্টাহৰ ধৰ্মীসকলৰ পবিত্ৰ গ্ৰন্থ আৱেস্তা ঋগ্বেদ-কালৰ অব্যৱহিত পৰৱৰ্তী কালত ৰচিত আৰু সংগৃহীত হয়। তেওঁৰ মতে জৰোষ্টাৰ বা জৰথুষ্ট্ৰৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল খৃঃ পূঃ ৬৬০-৫৮৩ অব্দ। গতিকে কীথৰ মতে ঋগ্বেদৰ কাল ১৩০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দ। অন্য তিনি বেদ তাৰো পৰৱৰ্তী কালৰ ৰচনা। উল্লেখযোগ্য যে ড° কীথে এই অভিমত দিওঁতে বোঘাজকোইৰ প্ৰত্নলিপিৰ প্ৰতিও

দৃষ্টি ৰাখিছিল। আৰু তাৰে তেওঁ প্ৰভাৱান্বিতও হৈছে। চমুকৈ তেওঁৰ মতে প্ৰায় ১৬০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দত আৰ্যসকলৰ ভাৰতলৈ আগমন হয়। ঋগ্বেদ ৰচিত হয় ১৩০০-১২০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দৰ মাজত আৰু অন্য বেদৰ কাল খৃঃ পূঃ ৮০০।

ইয়াৰ বিপৰীতে এফ্. ই পাৰ্জিটাৰে কয় যে ১৪০০ খৃষ্টপূৰ্বাব্দত মিটানীসকলে বোঘজকোইত তেনে এক সন্ধি কৰিবলৈ হ'লে তেওঁলোকে ১৬০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দতে এচিয়া মাইনৰ পাইছিল গৈ। সেয়ে প্ৰমাণ কৰে যে (১) কৃঃ পূঃ ১৫০০ চনৰ আগতে ভাৰতৰ বাহিৰলৈ লোক প্ৰব্ৰজন ঘটিছিল ; (২) তেওঁলোকে নিজৰ সৈতে ভাৰতৰপৰা আৰ্য্যদেৱতা সকলকো লৈ গৈছিল ; (৩) সেইবাবে ১৬০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দৰো আগতে ভাৰতত সেইদেৱতা সকলেৰে সৈতে বসবাস কৰিছিল আৰু (৪) আৰ্য্যসকল তাতোকৈ বহুত আগতে ভাৰতত সোমাইছিল। বস্তুতঃ এই সত্য কেইটাৰে সৈতে অধিকাংশ পণ্ডিতে (কীথ আদিয়ে) তুলি ধৰা সূত্ৰৰ সামঞ্জস্য দেখা নাযায়। পাৰ্জিটাৰে অভিনৱ প্ৰণালীৰে ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত বংশাৱলীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গণনা কৰি দেখুৱাইছে যে ভাৰতযুদ্ধৰ ৫৫ পুৰুষৰ আগতে (তেওঁৰ মতে ৯৫০ খৃষ্ট পূৰ্বত ভাৰত-যুদ্ধ হৈছিল) প্ৰায় ১৬০০ খৃষ্টাব্দত ভাৰতৰপৰা বহিঃ প্ৰব্ৰজন ঘটিছিল আৰু তাৰ ফলত খৃঃ পূঃ ১৪০০ চনত এচিয়া মাইনৰত ভাৰতীয় আৰ্য্য দেৱতা উপস্থিত হ'বলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁৰ মতে পৰম্পৰা অনুসৰি ইয়াতোকৈ বহুত আগতে অৰ্থাৎ ভাৰত-যুদ্ধৰ ৯২ পুৰুষৰ পূৰ্বতে ঐলসকলে ভাৰতত আধিপত্য বিস্তাব কৰিছিল। পাৰ্জিটাৰৰ মতে সেই সময়চোৱা আছিল প্ৰায়ে খৃঃ পূঃ ২০৫০ অব্দ। Indian tradition and the facts of that treaty are thus in complete harmony, and the former furnishes a simple and sufficient explanation of the latter" — পাৰ্জিটাৰে এনেদৰে মন্তব্য কৰিছে। যদি সেয়ে সঁচা হয় তেনেহ'লে ২০৫০-১৬০০ খৃঃ পূৰ্বৰ ভিতৰত ঋগ্বেদাদি ৰচিত হোৱাৰ সম্ভাব্য কাল বুলি ধৰিব লাগিব।

ভূ-তাত্বিক গবেষণাৰ ওপৰত ভেটি কৰি অবিনাশ চন্দ্ৰ দাসে বেদৰ কাল খৃঃ পূঃ ২৫০০ অব্দ বুলি অভিমত দিছে।

আনহাতে পণ্ডিত বিণ্টাৰনিৎসে জ্যোতিষ, বুৰঞ্জী, ভাষা, ভূতত্ব আদি নানান বিষয়ৰ ওপৰত ভেটি কৰি দাঙি ধৰা বেদৰ কালসমীক্ষাবোৰ সঠিক বুলি মানিবলৈ নোখোজে। বেদৰ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ তেওঁ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ ধাৰা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে। সমগ্ৰ বিশাল ভাৰতীয় সাহিত্যই বেদক সাৰোগত কৰিয়েই বিকশিত হৈছে। ঋগ্বেদকে প্ৰমুখ্য কৰি সমস্ত বৈদিক সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰাৰ বহুকাল পিছতহে লৌকিক সাহিত্যৰ উদ্‌গম হয়। তেওঁৰ মতে বেদ ৰচনাৰ প্ৰাৰম্ভিক কাল ২০০০ বা ২৫০০ খৃঃ পূঃ আৰু অন্তিম সীমা ৭৪০—৫০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দ। এই সময়চোৱাৰ ভিতৰত বেদৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সাধন হয়।

প্ৰখ্যাত ভাৰতীয় পণ্ডিত চি. কুনহান ৰাজাৰ মতে খৃঃ পূঃ ৬০০০ বছৰৰ আগতে

বৈদিক সংস্কৃতিৰ শুভাৰম্ভ হয়। বৰ্তমানে আমি পোৱা অধিকাংশ বৈদিক সাহিত্য খৃঃ পূঃ ৫০০০—৪০০০ অব্দৰ মাজত ৰচিত হৈছিল বুলি তেওঁ কয়। তেওঁৰ মতে ব্ৰাহ্মণৰ কাল ৪০০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দত আৰম্ভ হয় আৰু ৩০০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দত সমাপ্ত হয়।

ইবোৰৰ উপৰিও আৰু অনেক পণ্ডিতৰ অভিমত পোৱা যায়। ওপৰত আমি সমস্যাৰ দিগ্‌দৰ্শনৰ বাবে বিদ্বান-পণ্ডিতসকলৰ কেইটিমান অভিমত তুলি ধৰিছোঁ। ওপৰৰ নাতিদীৰ্ঘ আলোচনাটিয়ে দেখুৱায় যে বিভিন্নজনে ভিন্ ভিন্ দিশৰপৰা সমস্যাটো সমাধানৰ বাবে চেষ্টা কৰিছে আৰু ভিন্ ভিন্ সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে। সেয়ে সমস্যাটিক জটিলৰপৰা জটিলতৰ কৰিহে এৰিছে।

প্ৰকৃততে সমস্যা সমাধানৰ পথ প্ৰশস্ত কৰোঁতে কেইটামান মূল কথাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ,ৰখা উচিত বুলি আমি ভাবোঁ। প্ৰথমতে এই কথা মানিব লাগিব যে আমি আজি যি বিশাল প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য (বৈদিক লৌকিক) লাভ কৰিছোঁ সি ইমান বিশালতা লাভ কৰিবৰ বাবে এক প্ৰশস্ত পৰিধিৰ সময় লৈছে। দ্বিতীয়তে জৈন বা বৌদ্ধ এই দুই মতবাদ বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰূপেই মূৰ তুলি উঠিছিল। এইবোৰৰ প্ৰকটত সময়সীমালৈ বিশেষ বিবাদ নথকাত পূৰ্বৰ সাহিত্যশ্ৰেণীৰ সময় নিৰূপণত সহজ হয়। তাকে কৰোঁতে পূৰ্ববৰ্তী বিশাল সাহিত্যমালাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় যুক্তিসঙ্গত কাল এচোৱাৰ কথালৈও মনত ৰাখিব লাগিব। তৃতীয়তে, আমাৰ পৰম্পৰাগত ৰাজবংশ আৰু ঋষি পৰম্পৰাৰ প্ৰতিও নজৰ কৰা উচিত। আমাৰ দেশৰ ইতিহাস ইতিহাস-পুৰাণৰ পাতত যিভাবে পোৱা গৈছে তাৰ সমুচিত মূল্যাঙ্কনৰ ওপৰত ভেটি কৰি পুনৰ্গঠন কৰোঁতে অন্তঃ আৰু বহিঃ সাক্ষ্যৰে যি সময়সীমা বান্ধিবলৈ পৰা হয় সিও আমাৰ সাহিত্য পৰম্পৰাৰ কাল নিৰূপণত সহায়ক হ'ব। চতুৰ্থতে ৰাম-ৰাৱণ যুদ্ধ, মহাভাৰত-যুদ্ধ, দাশৰাজ্ঞ যুদ্ধ, হৰিয়ুপীয়া যুদ্ধ, শম্বৰ-দিবোদাস যুদ্ধ, ইন্দ্ৰবৃত্ৰ যুদ্ধ আদি ঐতিহাসিক ঘটনা আছিল নে পৌৰাণিক গল্পহে আছিল তাক বিবেচনা কৰিলে হয়তো সিবোৰক উপজীব্য কৰি গঢ়ি উঠা সাহিত্যশ্ৰেণীৰ কালো পোৱা যাব। সেইবাবে বেদৰ কাল নিৰূপণ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গীৰেহে বিবেচনা কৰা উচিত।

ওপৰত দেখি আহিছোঁ, বিদেশী পণ্ডিতসকলৰ অধিকাংশই ঋগ্বেদ আদি বেদৰ কাল চতুৰ্দশ শতিকাৰ উৰ্ধলৈ নিবলৈ নোখোজে। আনহাতে ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ অনেকে এটা অতি উচ্চ সময়সীমা বেদৰ বাবে দাবী কৰে। দুয়োটা পণ্ডিতগোষ্ঠীয়ে প্ৰতিস্পৰ্ধীৰূপে তেনে দৃষ্টিপাত যিদৰে কৰা নাই, সিদৰে বিণ্টাৰনিৎসৰ বাহিৰে কোনেও ভাৰতীয় সাহিত্য পৰম্পৰাৰ গভীৰতা আৰু বিশালতাৰ প্ৰতিও নজৰ কৰি তাৰ বিকাশৰ বাবে আৱশ্যকীয় সময়ৰ কথালৈ কাণ কৰা যেন নালাগে।

ঋগ্বেদক বিশ্বৰ প্ৰাচীতম সাহিত্য বুলি স্বীকাৰ কৰিও বিদেশী পণ্ডিতসকলে তাৰ প্ৰকৃত কাল নিৰ্ণয়ত দ্বিধাবোধ কৰাৰ একমাত্ৰ কাৰণ হ'ল আমাৰ দেশৰ কোনো জাতীয়

বুৰঞ্জী নাই। বুৰঞ্জীৰ মূল চন-তাৰিখ আমাৰ কোনো গ্ৰন্থত পাবলৈ নাই। কিন্তু ঋগ্বেদাদিৰ পাতত ভালেমান ৰজা-মহাৰজা, ৰাজ-পুৰোহিত, তেওঁলোকৰ শত্ৰু- মিত্ৰৰ নাম সহ কেতবোৰ যুঁজবাগৰৰ কথাও পোৱা হয়। ইয়াৰে ভালেমান ৰজাৰ নাম ইতিহাস-পুৰাণ আদি গ্ৰন্থত উপলব্ধ ৰাজবংশাৱলীত সন্নিবিষ্ট হৈছে। পাৰ্জিটাৰ প্ৰভৃতি বিদেশী আৰু এছ. এন. প্ৰধান, মানকাড় প্ৰভৃতি ভাৰতীয় পণ্ডিতে সিবোৰৰ যথোচিত ঐতিহাসিক মূল্যাঙ্কন কৰিছে।

কোৱা বাহুল্য যে ঋগ্বেদৰ পাতত উল্লেখিত অধিকাংশ ৰজা বা ৰাজকুমাৰ ভৰতৰ বংশধৰ আৰু প্ৰাগ-মহাভাৰত যুগৰ পুৰুষ। ইয়াৰ ভিতৰত দিৱোদাস, সৃঞ্জয়, প্ৰস্তোক, অভ্যাৱৰ্তী চায়মান, সুদাস্ পৈজৱন প্ৰভৃতি প্ৰধান। বৈদিক ঋষিসকলৰ অনেকে এই ৰাজপৰিয়ালৰ পুৰোহিত বা ঋত্বিকৰূপে সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰিছিল। সেয়ে তেওঁলোকৰ দৃষ্ট মন্ত্ৰত উল্লেখিত ৰাজকুমাৰ বা ৰজাসকলৰ দুই-এক 'বীৰ্য্য' বা বীৰকৰ্মৰ উল্লেখ পোৱা গৈছে। তদুপৰি এনে বহু ৰজা-ৰাজকুমাৰৰ দানস্তুতিও ঋগ্বেদৰ পাতত নিহিত আছে। সিবোৰে তাহানিৰ বুৰঞ্জী কয় সঁচা ; কিন্তু সিবিলাকৰ সময় কোৱা টান। সেইবাবে পৰম্পৰাগত ৰাজবংশাৱলীত ধৰি নবগালে নহয়।

পণ্ডিত পাৰ্জিটাৰে ইতিহাস-পুৰাণোক্ত ৰাজবংশসমূহৰ বংশাৱলী অধ্যয়ন কৰি কালানুক্ৰমিক তালিকা এখন প্ৰস্তুত কৰিছে। যদিও সেই তালিকা দোষশূন্য নহয় তথাপি ই আমাক আমাৰ সমুখত দেখা বৈদিক-কাল নিৰূপণৰূপ সমস্যা সমাধানত সহায় কৰে। উক্ত তালিকাত দিৱোদাসক উত্তৰ পাঞ্চাল ৰাজবংশত ৬৩ নং (ক্ৰমিক সংখ্যাত) পুৰুষ হিচাপে, সৃঞ্জয়ক ৬৬ নং পুৰুষ হিচাপে, সুদাসক ৬৮ নং পুৰুষত, সোমকক ৭০ নং পুৰুষত দেখুৱা হৈছে। সেইদৰে মহাভাৰতখ্যাত দ্ৰুপদ আৰু ধৃষ্টদ্যুম্নক সেই ৰাজবংশৰ ৯৩ নং আৰু ৯৪ নং পুৰুষৰূপে দেখুৱা হৈছে। একেখন তালিকাতে কৌৰব বংশীয় শন্তনু, ভীষ্ম, ধৃতৰাষ্ট্ৰ, পঞ্চপাণ্ডৱ, অভিমন্যুক ক্ৰমে ৯১, ৯৩, ৯৪, ৯৫ আদি স্থানত দেখুৱা হৈছে। কোৱা বাহুল্য যে ঋগ্বেদত শন্তনুভ্ৰাতা দেৱাপিয়ে দৰ্শন কৰা সূক্তও পোৱা যায়। এইসকলৰ সময় নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিলে, ঋগ্বেদৰ ভালেমান অংশৰ আপেক্ষিক 'কালোদ্ধাৰ' সম্ভৱপৰ।

আমাৰ মতে মহাভাৰতৰ যুদ্ধ এক ঐতিহাসিক ঘটনা আৰু ইয়াৰ কাল নিৰূপণ নিখুঁতকৈ কৰিবলৈ পাৰিলে ঋগ্বেদ আদিৰ কাল নিৰূপণ সম্ভৱ। হিন্দু পৰম্পৰা মতে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ মৃত্যুৰ দিনৰ পৰা কলিযুগ আৰম্ভ হয়। একেটা পৰম্পৰাই দাবি কৰে খৃঃ ৩১০১ অব্দৰপৰাই কলিযুগ হয়। মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ ৩৬ বছৰ পিছত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু যদুসকলৰ নিধন হয়। গতিকে খৃষ্টপূৰ্ব ৩১৩৭ চনত বিখ্যাত মহাভাৰতৰ যুদ্ধ (কুৰুক্ষেত্ৰ মহাসমৰ) অনুষ্ঠিত হৈছিল। 'বৈদিক এজ' গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতাসকলৰ মতে ১৪০০ খৃঃ পূৰ্বাব্দত আৰু স্বয়ং পাৰ্জিটাৰৰ মতে আনুমানিক ৯৫০ খৃঃ পূৰ্বাব্দতহে মহাভাৰতৰ যুদ্ধ হৈছিল। একো পুৰুষৰ দৈৰ্ঘ্য যদি কুৰি বছৰো ধৰা হয় সেই দৈৰ্ঘ্যৰসৈতে মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ সমকালীন পুৰুষৰ উৰ্দ্ধত থকা উপৰি পুৰুষৰ সংখ্যাক পূৰণ কৰি আৱশ্যকীয় কাল পাব পাৰি।

দিবোদাসৰ কাল তেনেদৰে পাবলৈ হ'লে আমি পোনতে মহাভাৰতৰ যুদ্ধ আৰু দিবোদাসৰ মাজৰ পুৰষসকলৰ ব্যৱধান জানিবলৈ লাগিব। সেই ব্যৱধান হ'ব (৯৫-৬৩) ৩২ পুৰষৰ। তাক পুৰুষৰ দৈৰ্ঘ্যৰে (কালেৰে) পূৰণ কৰিলে (৩২ X ২০) ৬৪০ বছৰ পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ কালৰৈসেতে এই সময় চোৱা যোগ কৰি (৩১৩৭+৬৪০) ৩৭৭৭ বছৰ বোৱা হয়। এইদৰে ৰজা দিবেৱাদসৰ কাল হ'বলৈ ৩৭৭৭ খৃঃ পূৰ্বাব্দ। (বেদিক এজৰ মতে হ'ব ২০৪০, পাৰ্জিটাৰৰ মতে ১৫৯০ খৃঃ পূঃ ?)। একেদৰে সৃঞ্জয়, সুদাস, দেবাপি প্ৰভৃতিৰ কাল হ'ব ৩৭১৭, ৩৬৭৭, ৩৬৩৭ আৰু ৩২৩৭ খৃঃ পূঃ হয়। ঋগ্বেদৰ পাত মেলিলে দেখা পাব ভাৰদ্বাজসকল দিবোদোসৰ ঋত্বিক আছিল। সেইদৰে বসিষ্ঠ আৰু বিশ্বামিত্ৰ সুদাসৰ ঋত্বিক আছিল, গৌতম বামদেৱ সোমকৰ পুৰোহিত আছিল। একেদৰে দেৱাপিয়ে শন্তনুৰ কাৰিৰীষ্টিত ঋত্বিকৰ পদ অলংকৃত কৰিছিল বুলি জনা যায়। সেয়ে ভৰদ্বাজদৃষ্ট ষষ্ঠমণ্ডলৰ কাল ৩৭৭০ খৃঃ পূঃ (আনুমানিক), বাসিষ্ঠ আৰু বৈশ্বামিত্ৰ মণ্ডল (৭ম আৰু ৩য়) দুটাৰ কাল ৩৬৭৭ খৃঃ পূঃ হ'ব পাৰে। দেৱাপি দৃষ্ট ঋঃ ১০।৯৮ সূক্তৰ কাল ৩২৫৭ খৃঃ পূৰ্বাব্দ অৰ্থাৎ মহাভাৰত যুদ্ধৰ এশএ কুৰি বছৰ পূব হোৱা সম্ভৱ। ইয়াৰ কিছুকালৰ পাছতে ৱেদাব্যাসে ৱেদ সংকলন আৰু বিভাজন কৰে। (খৃঃ পূঃ ৩২৩৭—৩২০৭)। একেদৰে আমি দিবোদাস-শম্বৰৰ যুদ্ধৰ কাল আনুমানিক ৩৭৭৭ খৃঃ পূঃ, হৰিযূপীয়া যুদ্ধৰ কাল আঃ ৩৭০০ খৃঃ পূঃ আৰু দাশৰাজ্ঞ যুদ্ধৰ কাল আঃ ৩৬৭৭ খৃঃ পূঃ বুলি ক'বলৈ পাৰোঁ। এনেদৰে ঋগ্বেদৰ কাল ৩৮০০—৩৬০০ খৃঃ পূঃ বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ পাৰি। অন্যান্য ৱেদৰ কাল কৃঃ ৩০০০—২০০০ পূৰ্বাব্দ হ'বগৈ পাৰে।

এই অনুক্ৰমে ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ, সূত্ৰ-ৱেদাঙ্গ আদি অনেকানেক গ্ৰন্থৰ কাল উলিওৱা সম্ভৱ। কিন্তু এনেদৰে কাল নিৰূপণ কৰোঁতে অন্য পূৰ্বসূৰী পণ্ডিত বা পৰৱৰ্তী পণ্ডিতৰ সাম্ভাব্য সজ প্ৰাচেষ্টাক আদৰিবলৈ সদায় আমি এটা মুকলি মন লৈ থাকিব লাগিব। আমাতকৈ শুদ্ধকৈ আৰু নিখুঁতকৈ যিয়ে যিদৰে ৱেদৰ কাল দাঙি ধৰে তাক চালিজাৰি চাই গ্ৰহণ কৰিবও লাগিব।

দ্বিতীয় খণ্ড ঃ লৌকিক কাণ্ড

প্ৰথম অধ্যায় (ক)

বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ পাৰ্থক্যসমূহ

সমস্ত প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য বা সংস্কৃত সাহিত্য (পালি-প্ৰাকৃতকে সামৰি) সততে দ্বিধা বিভক্ত ৰূপতে পোৱা যায়। বৈদিক আৰু লৌকিক— এই দুটা ভাগত এই বিশাল সাহিত্য বিভক্ত হয়। লৌকিক শব্দৰ ঠাইত চিৰায়ত, লোকায়ত, [illegible] আদি শব্দৰো ব্যৱহাৰ হোৱা চকুত পৰে। ঋগ্বেদকালৰপৰা বেদাঙ্গ সাহিত্যৰ বিস্তৃতিৰ কাললৈকে বৈদিককাল বা যুগ বুলি ধৰা হয়। ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণৰ উদ্‌গম কালৰপৰাই লৌকিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী আৰম্ভ হোৱা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু এই কথা পাহৰিলে নচলিব যে ৰামায়ণ-মহাভাৰতহে নেলাগে তাৰো বহুত পাছলৈকে অনেক বৈদিক গ্ৰন্থৰ প্ৰণয়ন কাৰ্য্য চলি আছিল।

সমস্ত ভাৰতীয় সাহিত্যক বৈদিক আৰু লৌকিক দুভাগত বিভাজন কৰাৰ মূলতে আছে এই দুই স্তৰৰ সাহিত্যৰ মাজত সহজতে চকুত পৰা কেতবোৰ পাৰ্থক্য। এই পাৰ্থক্যবোৰ অৱশ্যে বস্তুগত, গুণগত বা ভাৱগত আৰু ৰূপগতভাৱে তিনিপ্ৰকাৰে বিবেচনা কৰিবলৈ পাৰি।

বস্তুগত পাৰ্থক্য ঃ দুয়ো স্তৰৰ সাহিত্য ৰাজি বিবেচনা কৰিলে দেখা যায় যে বৈদিক সাহিত্যৰাজি ঘাইকৈ ধৰ্মীয় সাহিত্য। বৈদিক সংহিতাৰ মন্ত্ৰসমূহ, ব্ৰাহ্মণৰ বিধি আৰু অৰ্থবাদ-বিশিষ্ট গদ্যাত্মক বিবৰণসমূহৰ বিষয়বস্তু আধিদৈবিক আৰু আধিযাজ্ঞিক। তাৰ পাছৰ আৰণ্যক-উপনিষদৰাজি ঘাইকৈ আধ্যাত্মিক বিষয়বস্তুৰ ভাণ্ডাৰ। সমস্ত বেদাঙ্গ সাহিত্য শ্ৰেণী যজ্ঞীয় বিষয়বস্তুক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত বুলি ক'লেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। কল্পসূত্ৰসমূহ যজ্ঞীয় ধৰ্ম-সংস্কৃতিৰ বিশদ বিবৰণ-পুষ্ট মাত্ৰ। দেৱ-দেৱীৰ বৰ্ণনাও ধৰ্মীয় কাৰণতে যজ্ঞৰে সাঙোৰ খাই আছে। কিন্তু লৌকিক সাহিত্যৰ মাজত পোৱা স্বজাতীয় বা সভ্য কাব্যৰাজি, নাটক, গীতি কাব্য, কথাসাহিত্য, গদ্যসাহিত্য, সাধুকথা, নীতিকথা আদি সাহিত্য শ্ৰেণী ধৰ্মনিৰপেক্ষ সাহিত্য। ধৰ্ম আৰু নীতি যদিও সিবোৰৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হয় তথাপি সিবোৰ ধৰ্ম সংক্ৰান্ত বা ধৰ্মমূলক বা ধৰ্মসৰ্বস্ব গ্ৰন্থ নহয়।

বৈদিক সাহিত্যত ইন্দ্ৰ, অগ্নি আৰু সোমদেৱতাৰ প্ৰাধান্য দেখা যায় ; লৌকিক সাহিত্যত তেওঁলোক প্ৰায় তল পৰিছে আৰু তেওঁলোকৰ ঠাইত ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱৰ প্ৰাধান্য স্থাপিত হৈছে। ইন্দ্ৰ, অগ্নি আৰু সোম প্ৰভৃতি দেৱতাসকল ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱৰ আজ্ঞা বশংবদ হৈছে।

গুণগত বা ভাৱগত পাৰ্থক্য ঃ বৈদিক সাহিত্যৰ মাজত অন্তৰ্লীন হৈ আছে এক আশাবাদী ভাৱধাৰা ; কিন্তু লৌকিক সাহিত্যৰাজিয়ে সেই আশাবাদ ত্যাগ কৰি এক হা-হতাশাপূৰ্ণ নৈৰাশ্যবাদত ভুগিছে। তাৰ কাৰণ হৈছে বৈদিকোত্তৰ কালত বিকশিত হোৱা আত্মাতত্ব, কৰ্মবাদ, পুনৰ্জন্ম আৰু ভাগ্যবাদৰ ব্যাপক প্ৰভাৱ। বৈদিক সাহিত্য এনে ভাবধাৰাৰপৰা মুক্ত আছিল। তেতিয়া মানৱীয় অনুভূতিসমূহে কোনো প্ৰকাৰে নীচাত্মিকা প্ৰভাৱত ভোগা নাছিল। মানৱ সদায় সুস্থ-সৱল, বল-বীৰ্য্য আৰু শৌৰ্য্যৰ অধিকাৰী আছিল। দেৱতা আৰু মানুহ আছিল একে জগতেৰে ভ্ৰাতৃস্থানীয় প্ৰাণী। আৰু সকলো কৰ্মৰ সহযোগা। বেদোত্তৰ যুগতে মানুহ দেৱতাৰ দাসত পৰিণত হৈছে। পদে-পদে 'ভাৰ্গ্য'ৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈছে। দৈৱৰ ৰাজত্ব হোৱাত পৌৰুষত্ব অন্তৰ্হিত হৈছে।

ৰূপগত পাৰ্থক্য ঃ বৈদিক সাহিত্য শ্ৰেণীৰ ভিতৰত ঋক আৰু সাম ৱেদৰ মন্ত্ৰবোৰ পদ্যাত্মক। অথৰ্ববেদৰো কিছু অংশ পদ্যময়। অনেক সংহিতা থকা যজুৰ্বেদ আৰু সুবিশাল ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য গদ্যময়। কিন্তু লৌকিক সাহিত্য শ্লোকপ্ৰধান বা পদ্যময়। দাৰ্শনিক গ্ৰন্থসমূহ বা পাছৰ কথা-আখ্যায়িকা-চম্পূবোৰতহে আকৌ গদ্যশৈলীৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

বৈদিক ভাষা সমাস-বিৰলা ; কিন্তু লৌকিক ভাষা ক্ৰমশঃ সমাস-বহুলা হৈ পৰিছে। বৈদিক সাহিত্যৰ প্ৰাচীনাংশত স্বৰৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। লৌকিক সাহিত্যত তাৰ লেশমাত্ৰও নাই।

তেনেদৰে ৱেদত মাথোন সাতটা ছন্দৰ ব্যৱহাৰ চকুত পৰে ; যথা—গায়ত্ৰী, উষ্ণিক, অনুষ্টপ্, বৃহতী, পংক্তি, ত্ৰিষ্টুপ আৰু জগতী। আঠ আখৰী তিনিপাদযুক্ত গায়ত্ৰীৰপৰা ১২ আখৰী চতুষ্পাদযুক্ত জগতীতেই বৈদিক ছন্দৰ বৈচিত্ৰ সীমাবদ্ধ। কিন্তু লৌকিক সাহিত্যৰ পদ্যভাগ অনেকানেক ন-পুৰণি ছন্দবৈচিত্ৰ্যৰে মণ্ডিত। ইয়াত সম, অৰ্ধসম আৰু বিষম তিনিপ্ৰকাৰৰ ছন্দৰ বৈচিত্ৰ্য চকুত পৰে। যদিও উভয স্তৰত ছন্দ মূলতঃ আক্ষৰিক মূলতে আছে, তথাপি লৌকিকত মাত্ৰামূলক 'জাতি' ছন্দৰ ব্যৱহাৰো হৈছে (গীতগোবিন্দম্ দ্ৰষ্টব্য)।

ধ্বনি আৰু বৈয়াকৰণিক বৈষম্য লাহে লাহে বহল হৈ গৈছে। বৈদিক ভাষা—ছন্দস্ সম্ভৱত: সংস্কৃতৰ প্ৰাচীন স্তৰ। তাত ৰূপৰ বৈচিত্ৰ অনেক। কিন্তু 'ভাষা' বুলি কথিত পাণিনিৰ উত্তৰ কালৰ সংস্কৃতত 'ৰূপ'ৰ বৈচিত্ৰ্য কমি আহিছে। অৱশ্যে মহাভাৰত ৰামায়ণত যি সংস্কৃত পোৱা যায় সি কথিত ৰূপৰ ওচৰ চপা ; কিন্তু অশ্বঘোষ-কালিদাস প্ৰভৃতিৰ ভাষা অধিক শিষ্ট। কালিদাসোত্তৰ যুগত ই অধিক সংস্কৃত আৰু ক্লিষ্ট হৈ পৰে।

এনেদৰে দেখা যায় যে বৈদিক সাহিত্য জগত এৰি লৌকিক সাহিত্য জগতত প্ৰৱেশ কৰিলে এক নতুন পটভূমিত অৱতীৰ্ণ হোৱা যেন লাগে। দুই জগতৰ মাজত থকা তাৰতম্য বা পাৰ্থক্যখিনি বুজিবলৈ পাৰিলে অধ্যেতাই ইজগতৰপৰা গৈ সিজগতত বিচৰণ কৰাটো সহজসাধ্য হয়।

পৰৱৰ্তী অধ্যায়াংশত দিয়া লৌকিক কাব্যৰ চাৰিত্ৰিক আৰু লাক্ষণিক বৈচিত্ৰসমূহেও আমাক লৌকিক সাহিত্য জগ তত প্ৰৱেশৰ সাঁচাৰ কাঠি দিব।

প্ৰথম অধ্যায় (খ)

ইতিহাস আৰু পুৰণ ঃ সাধাৰণ পৰিচয়

ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ উৎপত্তি জানিবলৈ হ'লে আমি বৈদিক সাহিত্যৰ পাত লুটিয়াব লাগিব। বৈদিক সাহিত্যৰ ব্ৰাহ্মণাংশত ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ উল্লেখ আছে। ঋগ্বেদৰ আখ্যান বা সংবাদ সূক্তসমূহৰ মাজতে হয়তো ইতিহাসৰ বীজ উপ্ত আছিল। পণ্ডিতসকলে ভাবে যে সংবাদ সূক্তৰাজিৰ গেয় ঋক্‌সমূহে মাত্ৰ ঋগ্বেদত পাতত ঠাই পাইছে। বাকী বৰ্ণনাখিনি হয়তো গদ্যাত্মক আছিল গুণে ঋগ্বেদৰ পাতত ঠাই নাপালে আৰু সেয়া হয়তো আবৃত্তিকোৱে সদায় নিজাববীয়াকৈ কৈছিল। ইয়াৰ সংলাপ অংশৰপৰা নাটক আৰু গীতাংশৰপৰা মহাকাব্যৰ---ইতিহাস-পুৰাণৰ উৎপত্তি হয়। ব্ৰহ্মণতো সংবাদ সূক্তৰ পশ্চাদ্‌ভূমি পোৱা যায়। উদাৰণ স্বৰূপে---উৰ্বশী-পুৰূৰবা সংবাদৰ (ঋ ১০।৯৫) পটভূমি শতপথ ব্ৰাহ্মণত বৰ্ণিত হৈছে। সিবোৰ আখ্যানৰ আধাৰতে ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ আখ্যান-উপাখ্যানবোৰ গঢ়ি উঠিছে। সেইবাবে বেদৰ কথাৰ উপবৃংহন বা ব্যাখ্যাৰ বাবে ইতিহাস-পুৰাণৰ অধ্যয়নো প্ৰয়োজনীয় বুলি কোৱা হয়।

সংস্কৃত 'মহাকাব্য'সমূহ ঐতিহাসিক দৃষ্টিৰে দুভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি; তাৰে এভাগে প্ৰাচীন আখ্যান আৰু উপাখ্যানবোৰক সামৰি ৰচিত হৈছে; আনভাগটো কাব্যাংশক লৈ সমৃদ্ধি লাভ কৰিছে। মহাভাৰতে প্ৰথম ভাগটোৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে আৰু দ্বিতীয় ভাগটোৰ প্ৰতিভূ হৈছে ৰামায়ণ। পুৰাণসমূহৰ ওপৰত মহাভাৰতে যিদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছে বা সিবোৰৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস হৈ পৰিছে, সিদৰে ৰামায়ণেও পৰবৰ্তী 'সভ্য' কাব্যৰাজিক প্ৰেৰণা দিছে বা সিবোৰক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে।

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত- দুয়োখনক সামান্যাৰ্থে ইতিহাস বোলা হয়, যদিও মহাভাৰতৰ বুকুতহে অনেক প্ৰাচীন ইতিহাসৰ স্ৰোত সন্মিলিত হৈছে। সেয়ে সি ইতিহাস নামৰ যোগ্য। ৰামায়ণ একেটা বীৰকাহিনীৰ কাব্যিক বৰ্ণনাৰে সমৃদ্ধ আৰু ইয়াক আমাৰ পৰম্পৰাই আদিকাব্য বুলি সন্মানৰ চকুৰে চাই আহিছে। ৰামায়ণত বস্তুসংহতি যিদৰে পৰিদৃষ্ট হয়, মহাভাৰতত তাৰ অভাৱ অনুভূত হয়। তাত পোৱা কাহিনীসমূহৰ মাজত সজাতীয়ত্ব, বৰ্ণনাৰ সামঞ্জস্য আৰু পদ্ধতিগত বিন্যাসৰ অভাৱ চকুত পৰে। কুৰু পাণ্ডৱৰ ঘৰুৱা কন্দলৰ গাত তাত এক 'মহাভাৰতীয় যুদ্ধ' বা সংঘাত সন্নুষ্ঠিত হৈছে; পূবৰ প্ৰাগজ্যোতিষ পুৰৰপৰা পশ্চিমৰ গান্ধাৰলৈ তদানীন্তন জাতিসমূহে আহি তাত সমবেত হৈছে। সিবিলাকৰ অসংখ্য কথা-উপকথা, আখ্যান আদি মহাভাৰতত কীৰ্ত্তিত হৈছে। ৰামায়ণত সেইদৰে ঘটনাৰ বৈচিত্ৰ দেখা নাযায়।

বেদব্যাসক মহাভাৰতৰ চক বুলি কোৱা হয়। তেওঁক বশিষ্ঠ ঋষিৰ পৌত্ৰ পৰাশৰ আৰু মৎস্যগন্ধাৰ পুত্ৰ বুলি কোৱা হয়। তেওঁ মহাভাৰত, শ্ৰীমদ্ভগবদ্‌গীতা আৰু অষ্টাদশ

পুৰাণৰ কৰ্ত্তা বুলি পৰম্পৰাগত জনবিশ্বাস ই দেশত গাঢ়ভাবে চলি আহিছে। হয়তোবা তেওঁ মহাভাৰতৰ মূলকথা 'জয়কাব্য' ৰচনা কৰিছিল আৰু 'মূল পুৰাণ'ৰো কৰ্ত্তা আছিল। পাছলৈ যিদৰে যুগে যুগে প্ৰক্ষিপ্তাংশৰ অবাধ প্ৰৱেশ ঘটি 'জয়কাব্য' গৈ মহাভাৰতত ৰূপান্তৰিত হ'ল, সিদৰে 'এখন' পুৰাণ 'অষ্টাদশধা' হৈ ব্যাসৰ নামতে নানাজনৰ কথাৰে সমৃদ্ধ হৈ বৃহদাকৃতি লাভ কৰিলে। গতিকে ইতিহাস (মহাভাৰত) আৰু পুৰাণৰ কথাস্ৰোত আৰু গ্ৰন্থকৰ্ত্তৃত্বৰ মাজত মূলতঃ একতা দৃষ্ট হয় যদিও যুগান্তৰৰ লগে লগে সিবোৰৰ গাঠনি আৰু বস্তুচয়নত ক্ৰমাগতভাৱে ৰূপান্তৰ ঘটে। সেয়ে মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ মাজত অনেক কালৰ অনেক কবি-মনীষীৰ ৰচনাই ঠাই পোৱা সম্ভৱ। ৰামায়ণত তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিছে। ৰামায়ণ বাল্মীকিৰ ৰচনা বুলি জনাজাত। আদি (বাল) কাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড পৰবৰ্ত্তীকালৰ প্ৰক্ষেপাংশ বুলি গৃহীত বা স্বীকৃত হ'লে তাৰ মধ্যাংশত বিবৰ্ত্তনক্ৰমে বিকশিত কাব্য (Epics of growth) বুলি কোৱা হয়।

দুয়োখন মহাকাব্য অনুষ্টুপ বা শ্লোকছন্দত (৮ x ৪ = ৩২) ৰচিত। অৱশ্যে মাজে মাজে পৰিবৰ্তনৰ তাগিদাত অন্য দীঘলীয়া ছন্দৰ ব্যৱহাৰো হৈছে। তাৰ মাজত নতুনত্ব নাই। কাৰণ অনুষ্টুপ ছন্দ ঋগ্বেদৰ অৰ্বাচীন অংশত ইতিমধ্যে দেখা গৈছিল। ই মাথোন গায়ত্ৰী ছন্দৰ বিস্তৃতি।

লৌকিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী সাধাৰণতে মহাভাৰত, ৰামায়ণ, পুৰাণাদিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ কালৰপৰা আৰম্ভ হোৱা বুলি ধৰিবলৈ পাৰি। পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ পাতত প্ৰচলিত 'ভাষা'ৰ ব্যাকৰণ প্ৰণালীৰ নিয়ম বান্ধি ভাষাটোক সংস্কৃত আৰু ছন্দস্ দুভাগত ভাগ কৰি দেখুৱায়। পোনতে তেওঁ প্ৰচলিত ভাষাটোৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে সাধাৰণ নিয়ম কৰি পাছত বেদোক্ত ভাষাৰ নিয়মবোৰ ব্যতিক্ৰমৰূপে উপস্থাপন কৰে। কিন্তু তেওঁৰ জন্মৰ বহু বছৰ আগতে মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণৰ উৎপত্তি হোৱাত তাত আৰ্ষ প্ৰয়োগৰ প্ৰাচূৰ্য বা কথিত সংস্কৃতৰ অনেক ৰূপ উপলব্ধ হয়। সিযিহওক আমি ৰামায়ণেৰে লৌকিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ ৰূপৰেখা অঙ্কনৰ যত্ন কৰিম বুলি প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ।

ঐতিহাসিক মহাকাব্য

১। ৰামায়ণ

ভাৰতীয় সাহিত্যত ৰামায়ণক 'আদিকাব্য' (অলংকৃত প্ৰথম কাব্য) আৰু ইয়াৰ প্ৰণেতা বাল্মীকিক 'আদিকবি' বুলি কোৱা হয়। এই মহাকাব্য মাথোন যুঁজ-বাগৰৰ চিত্ৰৰেই মণ্ডিত নহয়, প্ৰকৃতিৰ মনোৰম দৃশ্যাৱলী, ৰুচি সম্মত অলংকাৰ আৰু ৰসাভিব্যক্তিৰ ব্যঞ্জনাৰেও মহিয়ান হৈছে। সেই কাৰণে ৰামায়ণ গণকাব্য হৈও প্ৰথম অলংকৃত কাব্যৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তাও অতুলনীয়।

প্ৰণয়ন হোৱাৰ দিনধৰি এই আদিকাব্যখনে সমগ্ৰ ভাৰতীয় জনমানসৰ ওপৰত

অপৰিসীম প্ৰভাৱ পেলাইছে আৰু পৰবৰ্তী ভাৰতীয় সাহিত্যৰাজি ইয়াৰে চিৰকাল অনুপ্ৰেৰিত হৈ আহিছে। আনকি ইয়াৰ জোৰৰ ইতিহাস–– মহাকাব্য মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত (২৫৮-২৮৩ সৰ্গত ৰামাখ্যান সবিস্তাৰে বৰ্ণিত হৈছে। বিষ্ণু, ব্ৰহ্মাণ্ড, অগ্নি, ভাগৱত আদি পুৰাণত ৰামকথাৰ পুনৰাবৃত্তি বাৰম্বাৰ হৈছে। সেইদৰে ভাগৱতৰ পাততো (৩য় স্কন্ধ, ২৮-২৯ সৰ্গ) ৰামকথাই ভুমুকি মাৰিছে। পালি ত্ৰিপিটকৰ ভিতৰুৱা 'জাতক'ৰ মাজত 'দশৰথ জাতকে'ও ৰামকথাকে দোহাৰি বুদ্ধৰ আগজনমৰ কথা প্ৰচাৰ কৰিছে।

পৰবৰ্তী যুগৰ কাব্য আৰু নাট্যসাহিত্যৰ ওপৰত ৰামায়ণে প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ পেলাইছে। ৰাময়ণৰ আলম লৈ মহাকবি ভাসে খৃষ্টজন্মৰ পূৰ্বে 'প্ৰতিমা' আৰু 'অভিষেক' নামে দুই নাটক ৰচিছে। ৰামায়ণত কথিত ঘটনাৰ প্ৰেৰণা লৈয়ে মহাকবি কালিদাসে ৰঘুবংশ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছে। ভৱভূতিৰ মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰৰামচৰিত ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ ভেটিতে ৰচিত। প্ৰবৰসেনৰ সেতুবন্ধ, কুমাৰদাসৰ জানকীহৰণ, মুৰাৰীৰ অনৰ্ঘৰাঘৱ, জয়দেৱৰ প্ৰসন্নৰাঘৱ ৰামকথাৰ আধাৰতে বিৰচিত কাব্য-নাটক। ৰামায়ণৰ কথাক উপজীব্য কৰিয়েই ৰাজশেখৰে বালৰামায়ণ ৰচিছে, ভোজে ৰামায়ণচম্পূ নিৰ্মাণ কৰিছে, আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰই ৰামায়ণ মঞ্জৰী ৰচি ধন্য হৈছে।

সেয়ে নহয়, বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ, জৈন সন্ন্যাসী বিমল সূৰী (পউম চৰিতত) প্ৰভৃতিও ৰামায়ণেৰে প্ৰভাৱান্বিত হৈছে। বৌদ্ধ গ্ৰন্থৰ তিব্বতীয় আৰু চীনা অনুবাদক সকলেও ৰামকথাৰ উল্লেখ নকৰাকৈ থকা নাই। দক্ষিণ পূব এচিয়াৰ ইণ্ডোনেচিয়া, মালয়েচিয়া, চিঙ্গাপুৰ, কাম্বোদিয়া, থাইলেণ্ড আদিৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু জনমানসত ৰামায়ণৰ অম্লান প্ৰভাৱ পৰিছে।

মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰতো ৰামায়ণে সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ পেলাইছে। হিন্দীত তুলসীদাসে ৰচনা কৰা 'ৰামচৰিত মানসে' সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত যিদৰে জনপ্ৰিয় অৰ্জন কৰিছে, আৰু সেইদৰে অসমত মাধৱকন্দলি ৰচিত অসমীয়া ৰামায়ণে, বঙ্গদেশত কৃত্তিবাসী ৰামায়ণে, আৰু তামিলনাদুত কাম্বানৰ ৰামায়ণে জনপ্ৰিয়তা আৰ্জিছে। এতিয়াও আধুনিক ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক ভাষাবোৰত ৰামকথাৰ অৱলম্বনত নিতে নতুন সাহিত্য, কাব্য, কবিতা, নাটক ৰচিত হৈ আছে। আনকি ৰামানন্দ সাগৰে প্ৰায়োজনা কৰা ৰামকথাই দূৰদৰ্শনৰ পৰ্দাত উত্তাল তৰঙ্গৰ সৃষ্টি কৰিছে।

অৱশ্যে ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত (২।৩৬-৩৭) এই কথাকে দৰাই কোৱা হৈছে যে যেতিয়ালৈকে পৃথিৱীত নৈ আৰু পৰ্বত থাকিব তেতিয়ালৈকে ৰামায়ণ কথা লোক-সমাজত প্ৰচাৰিত হৈ থাকিব ঃ

যাৱৎ স্থাস্যন্তি গিৰয়ঃ সৰিতশ্চ মহীতলে।
তাৱদ্ ৰামায়ণকথা লোকেষু প্ৰচৰিষ্যতি।।

ৰামায়ণৰ মহত্ত্ব ঃ ৰামায়ণে কেৱল জনপ্ৰিয় লৌকিক কাব্য বুলিহে অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। এই কাব্যত নিহিত শিক্ষাসমূহৰ এক ব্যৱহাৰিক প্ৰমূল্যাও আছে। সেয়ে এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট শিক্ষনীয় বিষয়বোৰ জনসাধাৰণৰ সহজবোধ্য। ৰামায়ণত সন্নিবিষ্ট চৰিত্ৰসমূহ সমাজৰ প্ৰতিজন লোকৰ বাবে আদৰ্শস্বৰূপ। ৰাম যিদৰে পুৰুষৰ উত্তম আদৰ্শ, সীতা সিদৰে নাৰীৰ আদৰ্শ, লক্ষ্মণ, ভৰত আৰু শত্ৰুঘ্ন প্ৰভৃতি ভ্ৰাতৃৰ আদৰ্শ, হনুমান ভক্তৰ আদৰ্শ; একেদৰে সুমিত্ৰা আৰু কৌশল্যা মাতৃৰ আদৰ্শ। অনুজভায়েকলৈ ৰামৰ সৌন্দৰ্য্য স্নেহ যিদৰে অতুলনীয় আৰু আদৰ্শস্থানীয় সিদৰে লক্ষ্মণৰো অগ্ৰজজনলৈ শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰেমো তুলনাবিহীন। মুঠতে ৰামায়ণৰ প্ৰতিটো বাক্যত, প্ৰতিটো শব্দত নিহিত হৈ আছে উচ্চতম মানৱাদৰ্শ আৰু নীতিজ্ঞানৰ অভিলেখ। সেইবাবে ৰামায়ণৰ কথা পুৰণি হৈও চিৰ নতুন হৈ আছে। সেই পুৰণি আদৰ্শ ই নৱতম পুৰুষকো অনুপ্ৰাণিত কৰে। অন্যকথাত কবলৈ হ'লে সেই গৌৰৱময় অতীতে বৰ্ত্তমানক প্ৰেৰণা দিছে আৰু এই বৰ্তমানে সমাগত ভৱিষ্যতৰ বাবে প্ৰেৰণাৰ জোৰবন্তি জ্বলাই ৰাখিছে।

তাৰোপৰি, ৰামায়ণ আমাৰ দেশৰ এক ঐতিহাসিক দলিল। তাৰ পত্ৰে পত্ৰে বিধৃতহৈ আছে বৈৱস্বত মনুৰপৰা প্ৰৱাহিত সূৰ্যবংশৰ অম্লান ইতিহাস। ই প্ৰাচীন ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ আধাৰশিলাৰূপেও স্মৰণীয়। এই মহৎ গ্ৰন্থই আমাক প্ৰাগৈতিহাসিক যুগৰ সমাজব্যৱস্থা আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ সহায় কৰে। আনকি তদানীন্তন কালৰ ভৌগোলিক সমলো এই গ্ৰন্থৰপৰা আহৰণ কৰা সম্ভৱ।

বিভিন্ন পাঠ ঃ ৰামায়ণ কমেও চাৰিটামান বিভিন্ন পাঠত উপলব্ধ হয়। সিবোৰ হ'ল ঃ (১) মহাৰাষ্ট্ৰীয় পাঠ (তিলক আৰু ভূষণ, শিৰোমণি পাঠান্তৰ সহ)। (২) বঙালি পাঠান্তৰ (লোকনাথৰ টীকা থকা)। (৩) পশ্চিমোত্তৰ পাঠান্তৰ (কাশ্মীৰি পাঠান্তৰ বুলিও জনাজাত)। (৪) দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠান্তৰ। এই পাঠবোৰ ক্ৰমে বোম্বে, কলিকতা, লাহোৰ আৰু মাদ্ৰাজৰপৰা প্ৰকাশিত ৰামায়ণত দেখা যায়। এইবোৰ পাঠৰ তুলনাত্মক অধ্যয়ন কৰি সম্প্ৰতি বৰোদাৰপৰা ৰামায়ণৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ প্ৰকাশ কৰিছে।

বিষয়বস্তু ঃ বাল্মীকি বিৰচিত ৰামায়ণত প্ৰায় ২৪০০০ শ্লোক আছে। মূল পাঠাংশ সাতকাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰতি হাজাৰ শ্লোক গায়ত্ৰী বা সাৱিত্ৰী মন্ত্ৰৰ একোটি আখৰেৰে ক্ৰমশঃ আৰম্ভ হোৱা বুলি পৰম্পৰাই দাবী কৰে।

১ম কাণ্ডটি বালকাণ্ড। ইয়াত ৰাম প্ৰভৃতিৰ জন্ম আৰু শৈশৱ কালৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। বিশ্বামিত্ৰৰ আশ্ৰমত যজ্ঞ সংৰক্ষণ, তাৰকাদি বধ, ৰাম আৰু সীতাৰ বিবাহ আদি বৰ্ণোৱা হৈছে।

২য়টো অযোধ্যাকাণ্ড। অযোধ্যাৰ ৰাজসভা, ৰামৰ অভিষেকৰ আয়োজন. বনবাস, পুত্ৰবিৰহত কাতৰ দশৰথৰ মৃত্যু, ভৰতৰ ৰামক প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰোৱাৰ বিফল প্ৰয়াস আদিও বিৱৰণ ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

তয়টো অৰণ্যকাণ্ড। দণ্ডকাৰণ্যত ৰামাদিৰ জীৱন যাপনে, বিৰাধ বধ, ৰামৰ পঞ্চৱটী নিৱাস, সূৰ্পণখাৰে সাক্ষাৎ, খৰদূষণাদি চৈধ্য হাজাৰ ৰাক্ষস বধ তথা ৰাৱণৰদ্বাৰা সীতাহৰণ আৰু ৰামৰ বিলাপ এই কাণ্ডত বৰ্ণোৱা হৈছে।

চতুৰ্থ কাণ্ডটো কিষ্কিন্ধাকাণ্ড। এই কাণ্ডত বালিবধ, সুগ্ৰীৱৰসৈতে ৰামৰ মিত্ৰতা স্থাপন, বান্দৰসকলক লগতলৈ হনুমানৰ সীতাৰ অন্বেষণ বৰ্ণিত হৈছে।

পঞ্চম কাণ্ডটো সুন্দৰকাণ্ড। ইয়াত লঙ্কাৰ শ্ৰীৰ বৰ্ণনা, ৰাৱণৰ ৰাজপুৰীৰ সৌন্দৰ্য্য, হনুমানৰ সীতা সান্ত্বনা আৰু সীতাৰ বতৰা লৈ হনুমানৰ প্ৰত্যাগমনৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে।

অতি বিশাল ষষ্ঠ কাণ্ডটো যুদ্ধকাণ্ড নামে প্ৰখ্যাত। ইয়াত এলা[redacted]দীঘলীয়া সংঘৰ্ষৰ পাছত ৰামে ৰাৱণক বধ কৰা ঘটনা বৰ্ণোৱা হৈছে। সীতাক লৈ প্ৰত্যাগত ৰামৰ অভিষেকত এই কাণ্ডৰ অন্ত পৰিছে।

সপ্তম কাণ্ড উত্তৰকাণ্ড বুলি জনাজাত। ইয়াত ৰামৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা আছে। সীতাৰ লোকাপবাদৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সীতা বিসৰ্জন, সীতাৰ বিলাপ, বাল্মীকিৰ আশ্ৰমত আশ্ৰয় লাভ, লৱ-কুশৰ জন্ম, অশ্বমেধ যজ্ঞ, লক্ষ্মণবৰ্জন আদি ঘটনা প্ৰবাহ শেষ কাণ্ডৰ মূল উপজীব্য বিষয়। ইয়াৰ উপৰিও অনেক বাৰেমিহলি আখ্যানেৰে এই কাণ্ডৰ কলেবৰ বৃদ্ধি হৈছে। ৰাৱণৰ পূৰ্ব বৃত্তান্ত, বশিষ্ঠৰ জন্ম বৃত্তান্ত, সূৰ্যবংশৰ অনেক কথা তাৰ ভিতৰত আছে।

উপাখ্যানৰ সঁফুৰা ঃ ৰামায়ণৰ গৰ্ভত অনেক মনোগ্ৰাহী আখ্যানোপাখ্যান পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। ১ম আৰু ৭ম কাণ্ডতে এনে উপাখ্যানৰ সমদল দেখা যায়। বালকাণ্ডত ঋষ্যশৃঙ্গৰ উপাখ্যান, বিশ্বামিত্ৰৰ উপাখ্যান, কাৰ্তিকেয়ৰ জন্মৰহস্য, মৰুদ্‌গণৰ উৎপত্তি কথা, শুনঃশেপৰ বৃত্তান্ত, অযোধ্যাকাণ্ডত গঙ্গাৱতৰণ, উত্তৰ কাণ্ডত বশিষ্ঠৰ জন্মৰহস্য, ৰাৱণৰ বৃত্তান্ত, সুকেশ বৃত্তান্ত, বৃত্ৰাসুৰ বধ, ইলোপাখ্যান, যযাতিচৰিত, শ্বেতৰাজোপাখ্যান আদি সন্নিবিষ্ট হৈছে।

ৰামায়ণৰ বিকাশ ঃ জাৰ্মান পণ্ডিত ইয়াকোবিয়ে ৰামায়ণৰ পাঠাংশ বিশ্লেষণ কৰি মূল ৰামায়ণ পাঁচ কাণ্ডাত্মক আছিল বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। ৰামায়ণৰ মূল কথা অযোধ্যাকাণ্ডত আৰম্ভ হৈ যুদ্ধ কাণ্ডত শেষ হৈছিল। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড পিছত মূল কথাৰ আদি আৰু অন্তত সংযোজিত কৰা হৈছে। ইয়াৰ সমৰ্থনত তলত যুক্তিসমূহ দিয়া হ'ল ঃ

(১) যুক্তিসংগতভাৱে ৰামৰ অভিষেকতে ৰামকথা সমাপ্ত হোৱা দেখা যায়। উত্তৰ কাণ্ডত বৰ্ণিত ঘটনাৰসৈতে মূল ৰামকথাৰ সম্বন্ধ বৰ শিথিল। ৰাক্ষস আৰু বান্দৰবোৰৰ পূৰ্ব বৃত্তান্ত সপ্তম কাণ্ডত আছে। উত্তৰ কাণ্ডত বৰ্ণিত ৰামৰ উত্তৰ জীৱনৰ কথাবোৰে ৰামৰ বীৰোচিত চৰিত্ৰ অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ পৰা নাই। তাত অনেক উপাখ্যান অনুপ্ৰবিষ্ট হৈছে।

(২) বালকাণ্ডত ১ম আৰু ৩য় সৰ্গত ৰামায়ণৰ দুটি বিষয়সূচী পোৱা যায়। তাৰে এটিত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ উল্লেখ নাই। কিন্তু ১ম সূচীখনত সিবোৰ

উল্লেখিত হৈছে। গতিকে দুটা সূচীয়ে ৰামায়ণৰ দুটা স্তৰকে সূচাইছে বুলিব লাগে।

(৩) ২-৫ কাণ্ড কেইটাৰ ভাষা আৰু ৰচনা শৈলীও ১ম আৰু ৭ম কাণ্ডৰ ভাষা আৰু শৈলীতকৈ পৃথক আৰু উচ্চতৰৰ। (৪) বালকাণ্ডত লক্ষ্মণক বিবাহিত বুলি দেখুৱাৰ পাছত অৰণ্যকাণ্ডত ৰামে লক্ষ্মণক অবিবাহিত বোলা কথাই পাৰস্পৰিক বিৰোধ প্ৰকট কৰে। (৫) ১ম আৰু ৭ম কাণ্ডত ৰামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে যদিও অন্য পাঁচ কাণ্ডত তেনে তথ্য পোৱা নাযায়। (৬) বালকাণ্ডত বাল্মীকিয়ে ৰামায়ণ ৰচনা কৰাৰ পটভূমি চিত্ৰিত হৈছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ডত বাল্মীকিৰ চৰিত্ৰও চিত্ৰিত হৈছে, এনে অৱস্থাত বাল্মীকিয়ে এই দুই কাণ্ড নিজে ৰচনা কৰা কথা ভবা টান। (৭) গ্ৰন্থৰ ঠাইত অনেকাংশ প্ৰক্ষিপ্ত হৈছে। মূলস্ৰোতৰ অনুগামী হোৱাকৈ ৰামায়ণৰ অত্যুৎসাহী গায়কে শ্ৰোতাৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে ন-কথা জোৰ দিয়া অস্বাভাৱিক নহয়।

ৰামায়ণৰ ১ম আৰু ৭ম কাণ্ডৰ বিৱৰণৰপৰাই জনা যায় যে বাল্মীকি ৰামৰ সমসাময়িক মুনি। তেওঁ অযোধ্যাৰ অনতিদূৰত গঙ্গাৰ তীৰত আশ্ৰম পাতি বাস কৰিছিল। সেয়ে তেওঁ ৰাম আৰু তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ জীৱন গাথাৰসৈতে সুপৰিচিত আছিল। ৰামে সীতাক পৰিত্যাগ কৰাত বাল্মীকিয়ে সহজে তেওঁক আশ্ৰয় দান কৰে। তাতে লৱ-কুশৰো জন্ম হয়। তেওঁ বিনাদ্বিধাই লৱ-কুশক তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰি দুই কুমাৰক যাৱতীয় শিক্ষাদান কৰে। কোশলৰ ৰাজবংশ আৰু সভাৰে পৰিচয় থকাত তেওঁ সেই অঞ্চলত প্ৰচলিত লোকগাথাৰেও পৰিচিত আছিল সিবোৰৰ আলমলৈয়ে বাল্মীকিয়ে ৰামায়ণ ৰচনা কৰে। পিছলৈ সেই গীতবোৰ ভ্ৰাম্যমান 'কুশীলৱ' গায়ক শ্ৰেণীয়ে ইতস্ততঃ গাই ফুৰিছিল। কুশীলৱ শব্দই অৰ্থগতভাৱে লৱকুশলৈ আঙুলিয়াই দিয়ে। লৱকুশে পোনতে ৰামকথা গাই প্ৰচাৰ কৰা গুণে তেনে গীতৰ গায়ক শ্ৰেণীয়ে 'কুশীলৱ' আখ্যা পায়। জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি পোৱাত ৰামকথাৰ মাজত অন্যকথাও প্ৰক্ষিপ্ত হয়। অৱশ্যে বাল্মীকিৰ অব্যৱহিত পৰৱৰ্তী কালত অধিক প্ৰক্ষেপৰ সম্ভাৱনা কম ; বৰঞ্চ কেই শতিকামান পিছত ৰামকথাৰ আদি-অন্তত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰ কাণ্ড সংযোজিত হোৱা সম্ভৱ। এই দুই কাণ্ডত বাল্মীকিক 'পুৰাণ মুনি' বুলি কোৱা কথাই তেনে সম্ভাৱনাকে সমৰ্থন কৰে।

ৰামায়ণ ৰচনাৰ কাল ঃ বহিৰঙ্গ সাক্ষ্যসমূহ ঃ (১) ৰামায়ণক মহাভাৰতৰ পূৰ্ববৰ্তী ৰচনা বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত (সৰ্গ ২৫৮-২৮৩) দীঘলীয়াকৈ ৰামাখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। ৰামায়ণৰ ভালেমান চৰিত্ৰৰ উল্লেখ মহাভাৰতৰ পাতত দেখা যায়। কিন্তু মহাভাৰতৰ কোনো বীৰৰ উল্লেখ ৰামায়ণত দেখা নাযায়। ৰামায়ণৰ ষষ্ঠ কাণ্ডৰ দুটা শ্লোক মহাভাৰতৰ সপ্তম পৰ্বত উদ্ধৃত হোৱাটোও প্ৰণিধানযোগ্য।

(২) বৌদ্ধসাহিত্যৰ ওপৰত পৰা ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱৰ চানেকি পালি ত্ৰিপিটকৰ অন্তৰ্গত জাতক গ্ৰন্থত বৰ্ণিত 'দশৰথ জাতকে' তুলি ধৰে। 'সামজাতক'ত চিকাৰীৰ হাতত মুনিপুত্ৰৰ নিধন কথাই ৰামায়ণত বৰ্ণিত অন্ধক মুনিৰ পুত্ৰ দশৰথৰ হাতত মৰা কথালৈ মনত পেলাই

দিযে। ভাষাৰ ফালৰপৰা চালে পণ্ডিত ইয়াকোবিয়ে ৰামায়ণক বৌদ্ধপূৰ্ব ৰচনা বুলি কয়। ৰামায়ণত প্ৰাপ্ত একমাত্ৰ বুদ্ধ বিষয়ক শ্লোকটিক প্ৰক্ষিপ্ত বুলি কোৱা হৈছে।

(৩) ৰামায়ণত দুবাৰ উল্লেখিত 'যৱন' শব্দলৈ আঙুলিয়াই পণ্ডিত ৱেবাৰে ৰামায়ণৰ ওপৰত হোমাৰৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু ইয়াকোবিয়ে সিবোৰ খৃ পূ ৩০০ বছৰৰ পাছত ৰামায়ণত প্ৰক্ষিপ্ত হোৱা বুলি ৱেবাৰৰ মত অগ্ৰাহ্য কৰিছে।

অন্তৰঙ্গ সাক্ষ্য ঃ—(১) মূল ৰামায়ণত কোশলৰ ৰাজধানী অযোধ্যা বুলি কৈছে। পিছত বৌদ্ধ আৰু জৈন গ্ৰন্থকৰ্তাসকলে, গ্ৰীকসকলে নালাগে আনকি পতঞ্জলিয়েও কোশলৰ ৰাজধানী সাকেত বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। উত্তৰ কাণ্ডত লৱে শ্ৰাৱস্তীত কোশলৰ ৰাজধানী নকৈ পতা বুলিও কোৱা আছে। গতিকে ৰামায়ণৰ মূলকথা (২-৬ কাণ্ড) অযোধ্যাৰ সমৃদ্ধি বৰ্তি থাকোঁতেই ৰচিত হৈছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

(২) বুৰঞ্জীৰ সাক্ষ্যমতে খৃ পূ ৩০০ অব্দত কালাশোকে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। মেগেস্থেনিচৰ সময়তো তাতেই মগধৰ ৰাজধানী আছিল। ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত প্ৰাপ্ত বিৱৰণ মতে সেই ঠাইৰ মাজেৰে ৰামে যাতায়াত কৰিছিল। কিন্তু তথাপি ৰামায়ণত পাটলিপুত্ৰৰ নামোল্লেখ নাই। অথচ কৌশাম্বী, কান্যকুব্জ, কাম্পিল্য আদি ৰামায়ণত উল্লেখিত হৈছে। সেয়ে পণ্ডিতসকলে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠিত নৌহওঁতেই ৰামায়ণ ৰচিত হৈছিল বুলি কয়।

(৩) ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত যমজ নগৰৰূপে মিথিলা আৰু বিশালাৰ উল্লেখ চকুত পৰে। তেতিয়া দুয়োখন নগৰতে দুজন শাসকে শাসন কৰিছিল।কিন্তু বুদ্ধৰ সময়ত দুয়োখন নগৰ-ৰাজ্য একত্ৰিত হৈ সমৃদ্ধিশালী বৈশালীত পৰিণত হয়।

এনেবোৰ কাৰণক ভেটি কৰি পণ্ডিতসকলে খৃ. পূ ৫০০ অব্দৰ পূৰ্বতেই মূল ৰামায়ণ বাল্মীকিৰদ্বাৰা ৰচিত হৈছিল বুলি কৈছে। কিন্তু বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড আতোকৈ পিছত খৃ. প. ২০০ বছৰৰ পূৰ্বত মূল ৰামায়ণত প্ৰক্ষিপ্ত হৈছিল.বুলি কোৱা হয়। কিন্তু ভাৰতীয় পণ্ডিত চি. ভি. বৈদ্যৰ মতে ৰামায়ণৰ মূলাংশ খৃ পূ. ১২০০ বছৰৰ আগতে ৰচিত হয়। আন দুই এজন পণ্ডিতে এই কাল খৃ. পূ. ৩১০০ বছৰৰ আগলৈও নিব খোজে।

২। মহাভাৰত

'বিশাল ভাৰতৰ শাশ্বত বাঙ্ময় বিগ্ৰহ মহাভাৰত।' কাহিনী এটি প্ৰচলিত আছে—এই গ্ৰন্থৰ মহত্ব জুখিবলৈ এসময়ত দেৱবৃন্দ সম্মিলিত হয়। তেওঁলোকে তুলাচনীৰ এফালে উপনিষদসহ চাৰিবেদ আৰু আনফালে মহাভাৰত তুলি দি দেখিলে মহাভাৰতৰ ওজন (গুৰুত্ব) বেদাদিতকৈ অধিক। সেইবাবে অপৌৰুষেয় বেদতকৈ আৰ্ষগ্ৰন্থ 'কাৰ্ষ্ণবেদ' বা 'পঞ্চমবেদ' বুলি অভিহিত এই গ্ৰন্থ মহত্ব আৰু গুৰুত্বৰ আধিক্য হেতুকেই মহাভাৰত বুলি জনাজাত।

মহত্ত্বে গুৰুত্বে চ ধ্ৰিয়মাণং যতোঽধিকম্।

মহত্ত্বাদ্ ভাৰবত্ত্বাচ্চ মহাভাৰতমুচ্যতে ।। মহাভা. ১ ।১ ।২০৮-৯ ।

ভাৰতীয় শাস্ত্রীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে বিচাৰ কৰি মহাভাৰতক একেধাৰে 'ইতিহাস' আৰু 'পুৰাণ' বুলি কোৱা হয়। ইতিহাসৰ লক্ষণ এনে—

ধৰ্মাৰ্থকামমোক্ষাণামুপদেশসমন্বিতম্ ।
পূৰ্ববৃত্তং কথাযুক্তমিতিহাসঃ প্ৰচক্ষতে ।।

'ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ—জীৱনৰ পূৰ্ণতাৰ সাধন এই চতুৰ্বৰ্গৰ উপদেশ সমন্বিত পূৰ্বত ঘটি হোৱা ঘটনাবোৰৰ কাহিনীকে 'ইতিহাস' বুলি কোৱা হয়। মহাভাৰত যে তেনে কাহিনীৰ সঁফুৰা তাত সন্দেহ নাই।

আকৌ আধুনিক আলোচকে দাঙিধৰা কাব্যৰ লক্ষণো ইয়াত প্ৰতিফলিত হৈছে। মেথিউ আৰ্নল্ডে মহাকাব্যৰ লক্ষণ দিছে ঃ "The main story must relate to high personages and its language and metre should be simple and dignified It should contain vigorous dialogues It would have interluded in the form of episodes. It must have a high and noble purpose "

এই লক্ষণ অনুসৰি অথবা সংস্কৃত আলংকাৰিকে দিয়া লক্ষণ অনুসৰি মহাভাৰতক শ্ৰেষ্ঠ মহাকাব্য নুবুলি নোৱাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাৰতবংশীয় ৰাজৰ্ষিসকলক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই এই কাব্য গঢ়ি উঠিছে। মুখ্যতঃ শ্লোক ছন্দতে কাব্যখন গ্ৰথিত ভাষা যিদৰে সহজ সৰল, সিদৰে মধুৰ আৰু গম্ভীৰো, উপাখ্যানৰ সংখ্যাও বহুত। 'য'ত ধৰ্ম ত'তে জয়' এই ধ্বনি লৈয়েই কাব্যখন আৰম্ভও হৈছে, শেষো হৈছে।

১। **তিনি তৰপীয়া বিকাশ ঃ** মহাভাৰত বহুযুগৰ সঞ্চিত সাহিত্যকৰ্মৰ সঞ্চয়িতা। মূল গ্ৰন্থকৰ্তাৰূপে বেদব্যাস কৃষ্ণ দ্বৈপায়নকে নিৰ্দেশ কৰা হয়। তেওঁ চন্দ্ৰবংশীয় ৰজাসকলৰ ইতিহাসৰূপে মূল গ্ৰন্থভাগ ৰচনা কৰে। মূলতঃ কুৰুপাণ্ডৱৰ ভ্ৰাতৃঘাতী যুদ্ধখন এই কাব্য-ইতিহাসৰ উপজীব্য বিষয় তাত সন্দেহ নাই। পোনতে হয়তো এই গ্ৰন্থৰ মাজতে এতিয়া আমি দেখা নীতিকথাৰ ইমান প্ৰাচুৰ্য্য নাছিল। ব্যাসে ৰচনা কৰা মূল কাব্যক 'জয়কাব্য' বুলি জনা গৈছিল। সেই 'জয়াখ্য' কাব্যত সম্ভৱতঃ মাত্ৰ ৮,৮০০ টা মান শ্লোক আছিল বুলি পণ্ডিত মেকডোনেলে অনুমান কৰে।

মহাভাৰতৰ বিকাশ তিনিটা মুখ্য স্তৰত সম্ভৱ হৈছিল বুলি ক'বলৈ পাৰি। তাৰ ইঙ্গিত মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বৰ শ্লোক বিশেষত এনেদৰে পোৱা যায়ঃ

মন্বাদি ভাৰতং কেচিদাস্তিকাদি তথাপৰে।
তথোপৰিচৰাদন্যে বিপ্ৰাঃ সম্যগধিগম্যতে।। মহাভা ১।১।৫৩

প্ৰথম স্তৰত বেদব্যাসে তেওঁৰ পাঁচশিষ্যৰ অন্যতম বৈশম্পায়নক মূল 'জয়াখ্য' কাব্য শিকাইছিল। এয়া হয়তো উপৰিচৰৰ আখ্যানৰপৰাই আৰম্ভ হৈছিল। তাত ৮,৮০০ শ্লোকহে আছিল। দ্বিতীয় স্তৰত বৈশম্পায়নে পৰিবৰ্ধিত ৰূপত 'ভাৰতাখ্য' গ্ৰন্থ জনমেজয় পাৰীক্ষিতৰ সৰ্পযজ্ঞত আবৃত্তি কৰিছিল। তাত তেওঁ আস্তিকৰ আখ্যানেৰে এই গ্ৰন্থ

আৰম্ভ কৰিছিল। তাত শ্লোকৰ সংখ্যা আছিল ২৪.০০০। তৃতীয় স্তৰত সৌতি লোমহৰ্ষণে নৈমিষাৰণ্যত দ্বাদশবৰ্ষ ব্যাপি অনুষ্ঠিত সত্ৰযজ্ঞত গোটকোৱা শৌনকাদি মুনিবৃন্দৰ সমক্ষত আবৃত্তি কৰিছিল অধিক ব্যাপক 'মহাভাৰতাখ্য' গ্ৰন্থ। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা হ'লগৈ এশ হাজাৰ বা এক লক্ষ ১০০,০০০। তাৰে নিৰ্দেশ কৰি কোৱা হৈছে-

অস্মিংস্তু মানূষ্যে লোকে বৈশম্পায়নোক্তোন।
একং শতসহস্ৰং তু ময়োক্তং বৈ নিবোধত।।

ব্যাসকৃত 'জয়'কাব্য মূলতঃ ইতিহাস, পুৰাণ বা আখ্যানাত্মক আছিল। সৌতিৰ মহাভাৰত .এখন বিশ্বকোষতে পৰিণত হ'লগৈ। তাত নোহোৱা কথা ভূ ভাৰস্তত পাবলৈ নাই। বঙালিত এষাৰ কথা আছে, 'যাহা নাই ভাৰতে তাহা নাই ভাৰতে'। ই সম্প্ৰতি একেধাৰে এখন ইতিহাস, পুৰাণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু মহাকাব্য।

৩। **পাঠভেদ ঃ** মহাভাৰতৰ দুটা মুখ্য পাঠান্তৰ দেখা যায়। সেয়া হৈছে ঃ (১) উত্তৰ ভাৰতীয় বা দেৱনাগৰী পাঠ আৰু (২) দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠ । দুয়োটা পাঠৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য খিনিয়ে দুয়ো পাঠৰ পাৰস্পৰিক পৰিপুৰিকাৰূপে কাম কৰে। ভাৰতৰ নানান ঠাইত ইয়াৰ পাণ্ডুলিপি পোৱা গৈছে। আমাৰ দেশৰ ডাঙৰ পাণ্ডুলিপি ৰখা পুথিভঁৰালবোৰৰ উপৰিও বিদেশৰ বাৰ্লিন, লণ্ডন, অক্সফোৰ্ড আদিত ইয়াৰ পাণ্ডুলিপি সংৰক্ষণ কৰা হৈছে। কিন্তু কোনোখন পাণ্ডুলিপি চাৰি-পাঁচ শ বছৰতকৈ অধিক পুৰণি নহয়।

(৩) বিভিন্ন সংস্কৰণ ঃ (১) পোন প্ৰথমে ১৮৩৪-৩৯ চনত কলিকতাৰপৰা খিলপৰ্ব হৰিবংশৰসৈতে মহাভাৰত প্ৰকাশিত হৈ ওলায়। তাৰ লগত কোনো ভাষ্য প্ৰকাশিত হোৱা নাছিল।

(২) ইয়াৰ পিছৰ বছৰত গণপত কৃষ্ণজী সম্পাদিত মহাভাৰতৰ লিথোগ্ৰাফ সংস্কৰণ এটি বোম্বেৰপৰা প্ৰকাশ পায়।

(৩) ১৮৬৩ চনত 'নীলকণ্ঠী' টীকা সহ মহাভাৰতৰ অন্য এটা ভব্য সংস্কৰণ বোম্বেত প্ৰকাশ পায়। পিছলৈ ইয়াৰ একাধিক ভাঙৰণ ওলায়।

(৪) ১৮৫৫-৬০ চনত মাদ্ৰাজৰপৰা মহাভাৰতৰ দক্ষিণভাৰতীয় পাঠান্তৰৰ প্ৰথম সংস্কৰণটি প্ৰকাশিত হয়। এই সংস্কৰণত হৰিবংশ আৰু নীলকণ্ঠী ভাষ্যও সংযোজিত হয়। গ্ৰন্থখন তেলেগু হৰফত মুদ্ৰিত।

(৫) পিছলৈ বঙালি হৰফত অন্য এটা সংস্কৰণ কলিকতাৰপৰা প্ৰকাশ পায়।

(৬) গোৰক্ষপুৰৰ গীতা প্ৰেছ প্ৰতিষ্ঠানেও হিন্দি অনুবাদসহ এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে।

(৭) মহাভাৰতৰ সমীক্ষাত্মক উত্তম সংস্কৰণ এটা ১৯টা খণ্ডত পুণাৰ ভাণ্ডাৰকাৰ প্ৰাচ্যসংশোধন মণ্ডলে ১৯৩৩-১৯৫৯ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। এই মহৎ যোজনাৰ কাম আৰম্ভ হয় ১৯১৯ চনতে। ১২৫৯ খন পাণ্ডুলিপি পৰীক্ষা কৰি ৭৩৪ খনৰ

পাঠগ্ৰহণ কৰি উক্ত সংস্কৰণ প্ৰস্তুত কৰা মহান পণ্ডিতসকলৰ জনদিয়েক হৈছে ড বিণ্টাৰনিট্‌জ্, ভি. এছ. সুকথানকাৰ, এছ. কে. বেলৱেলকাৰ, পি. এল. বৈদ্য, পৰঞ্জপে, ৰেলঙ্কাৰ, ৰঘুবীৰ, উগীথকাৰ, এছ. কে. দে, এডগাৰটন, ড আৰ, এন দাণ্ডেকাৰ। সুকথানকাৰ, বৈদ্য আৰু দাণ্ডেকাৰ ক্ৰমশঃ প্ৰধান সম্পাদকৰূপে কাৰ্য্য নিৰ্বাহ কৰে।

৫। **ভাষ্য**— মহাভাৰতৰ ওপৰত অনেকজনে বিবিধ ভাষ্য ৰচনা কৰি গৈছে। তেওঁলোকৰ ভিতৰত সৰ্বজ্ঞ নাৰায়ণৰ ভাষ্যকে প্ৰাচীনতম ভাষ্য বুলি জনা যায়। তদুপৰি নীলকণ্ঠ, অৰ্জুনমিশ্ৰ, বেঙ্গনাৰায়ণ, বৈশম্পায়ন, চতুৰ্ভুজ, নন্দীকেশ্বৰ, দেৱবোধ, নন্দনাচাৰ্য, পৰমানন্দ ভট্টাচাৰ্য, ৰত্নগৰ্ভ, বাদিৰাজ, শ্ৰীনন্দন, বিমল বোধ, আনন্দপূৰ্ণ, বিদ্যা সাগৰ, লক্ষ্মণভট্ট, শ্ৰীনিৱাসাচাৰ্য্য আদিয়ে মহাভাৰতৰ ওপৰত ভাষ্য আৰু টীকা ৰচনা কৰি গৈছে।

৬। **পাঠবিভাগ ঃ**— ব্যাসকৃত মূলকাব্য যিদৰে পৰ্ব আৰু অধ্যায়ত বিভক্ত আছিল সিদৰে বৈশম্পায়নৰ ভাৰত আৰু সৌতিৰ মহাভাৰতো একেদৰে বিভক্ত। মহাভাৰত ওঠৰটা পৰ্বত বিভক্ত। পৰ্ববোৰ একাদিক্ৰমে ঃ আদি, সভা, বন বা অৰণ্য, বিৰাট, উদ্যোগ, ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, শল্য, সৌপ্তিক, স্ত্ৰী, শান্তি, অনুশাসন, অশ্বমেধ, আশ্ৰমিক, মৌষল, মহাপ্ৰস্থানিক আৰু স্বৰ্গাৰোহণ পৰ্ব। কোনো কোনো পৰ্বত অবান্তৰ পৰ্ব অনেকটা সোমাই আছে। সৰ্ববোৰ আকৌ অনেক অধ্যায়ত বিভক্ত। বৰ্তমান মহাভাৰতৰ শ্লোকসংখ্যা ৯৫,৮২৬।

৭। **বিষয়বস্তু ঃ-** আদি পৰ্বত কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ বংশ পৰিচয়, জন্ম, শৈশৱ, কৈশোৰ, দ্ৰৌপদীৰ স্বয়ম্বৰ, কৃষ্ণ আগমনৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। সভা পৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত সভাগৃহ নিৰ্মাণ, ৰাজসূয় অনুষ্ঠান, দুৰ্যোধনসহ যুধিষ্ঠিৰৰ দূতক্ৰীড়া আদিৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। এই দ্যূতক্ৰীড়াত যুধিষ্ঠিৰে পণ হিচাপে ৰাজ্য, ধন, ভ্ৰাতৃসকলসহ দ্ৰৌপদীকো হেৰুৱায়। পাণ্ডৱসকলে অৱশেষত বাৰ বছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাতিবলৈ সন্মত হয়।

বন পৰ্বত পাণ্ডৱসকলে ১২ বছৰ কাম্যক বনত অতিবাহিত কৰা জীৱনৰ বৰ্ণনা আছে। মৎস্যৰাজ বিৰাটৰ প্ৰাসাদত পাণ্ডৱসকলে ১৩শ বছৰটো কটোৱাৰ বিৱৰণ বিৰাট পৰ্বত পোৱা যায়। পঞ্চপাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীয়ে ৰাজভৃত্যৰূপে ছদ্মবেশ ধৰি উপনাম লৈ বিৰাটৰ প্ৰাসাদত এবছৰ জীৱনযাপন কৰে। সেই বছৰৰ অন্তিমকালত কৌৰৱ সকলে বিৰাটৰ গোহৰু কৰিবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টা অৰ্জুনৰ সময়োচিত তৎপৰতাৰ বাবে ব্যাহত হয়। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ আৰু কৃপসহ সসৈন্যে দুৰ্যোধন অৰ্জুনৰ হাতত পৰাস্ত হয়।

উদ্যোগ পৰ্বত কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ আয়োজনৰ কথা শুনা যায়। দুৰ্যোধনে কুশাগ্ৰ পৰিমাণৰ ভূমিও বিনাযুদ্ধে যুধিষ্ঠিৰক এৰি দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। তেতিয়া পাঞ্চালৰাজ দ্ৰুপদ, মৎস্যৰাজ বিৰাট, আৰু বাৰ্ষ্ণেয় সাত্যকি প্ৰভৃতিৰ প্ৰোৎসাহন ক্ৰমে পাণ্ডৱসকলে ৰাজ্য-উদ্ধাৰাৰ্থে কৌৰৱসকলৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ যি আয়োজন কৰে, তাৰ যথাৰ্থ বিৱৰণেই উদ্যোগ পৰ্বৰ বিষয়বস্তু।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী পাঁচ পৰ্বত (ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, শল্য আৰু সৌপ্তিক পৰ্বত) কুৰুক্ষেত্ৰৰণৰ সবিশেষ বিৱৰণ তুলি ধৰা হৈছে। ওঠৰ দিনীয়া এই মহাৰণত ভাগলোৱা দুই দলৰ মুঠ ওঠৰ অক্ষৌহিণী (পাণ্ডৱৰ সাত অক্ষৌহিণী আৰু কৌৰৱৰ এঘাৰ অক্ষৌহিণী) সৈন্যৰ পঞ্চপাণ্ডৱ, কৃষ্ণ, সাত্যকি (পাণ্ডৱ পক্ষৰ), কৃপ, অশ্বত্থামা আৰু কৃতবৰ্মাৰ (কৌৰৱপক্ষৰ) বাহিৰে সকলো লোক যুদ্ধত প্ৰণষ্ট হয়। স্ত্ৰী পৰ্বত যুদ্ধত বিনষ্ট লোকসকলৰ শেষকৃত্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

পিছৰ দুই পৰ্ব শান্তি পৰ্ব আৰু অনুশাসন পৰ্ব নামে খ্যাত। এই দুই পৰ্বত শৰশয্যাত শায়িত ভীষ্মই যুধিষ্ঠিৰক ৰাজনীতি, সমাজনীতি, বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, ধৰ্মাকামমোক্ষ চতুৰ্বৰ্গ, বৈষ্ণৱ-শৈৱাদি পন্থৰ বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞানদান কৰে।

আশ্বমেধিক পৰ্বত যুধিষ্ঠিৰৰ হস্তিনাপুৰ প্ৰৱেশ, ৰাজ্যাভিষেক, আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। আশ্ৰমিক পৰ্বত ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আদিৰ বাণপ্ৰস্থাশ্ৰমত প্ৰৱেশ আৰু দাবাগ্নিত প্ৰাণনাশৰ বিৱৰণ আছে। মৌষল পৰ্বত বিবৃত হৈছে প্ৰভাসতীৰ্থত আত্মকলহৰ পৰিণতিৰূপে যদুকূলৰ বিনাশ আৰু আভীৰৰ হাতত অৰ্জুনৰ পৰাভৱ আৰু যাদৱবংশধৰ বজ্ৰৰ মথুৰাৰ[১] ৰজাৰূপে অভিষিক্ত হোৱাৰ বিৱৰণ।

মহাপ্ৰস্থানিক পৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰদ্বাৰা পৰীক্ষিতৰ অভিষেক আৰু মহাপ্ৰস্থান কৰা বিৱৰণ আছে। পৰ্যটনত ক্ৰমে দ্ৰৌপদী, সহদেৱ, নকুল, অৰ্জুন আৰু ভীমসেনৰ পতন আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ স্বৰ্গাৰোহণ বৰ্ণিত হৈছে। স্বৰ্গাৰোহণ পৰ্বত যুধিষ্ঠিৰৰ স্বৰ্গাৰোহণ বৃত্তান্ত বিশেষ ভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

৮। **খিলপৰ্ব হৰিবংশ ঃ**— হৰিবংশক মহাভাৰতৰ খিলপৰ্ব বা পৰিশিষ্ট বোলা হয়। ইয়াত ১৬,০০০ শ্লোক আছে। ই হৰিবংশপৰ্ব, বিষ্ণুপৰ্ব আৰু ভবিষ্যৎপৰ্ব নামে তিনি অধ্যায়ত বিভক্ত। ১ম পৰ্বত বিষ্ণুৱে কৃষ্ণৰূপে পৃথিৱীত অৱতৰণ কৰা বৃত্তান্তকে ধৰি বৃষ্ণিবংশৰ বিৱৰণ আছে। ২য় পৰ্বত কৃষ্ণমাহাত্ম্য আৰু ৩য় পৰ্বত জনমেজয় পাৰীক্ষিত বংশৰ বিৱৰণ আছে।

৯। **উপাখ্যানমালা ঃ**—ৰামায়ণৰ তুলনাত মহাভাৰতত উপাখ্যানৰ বৈচিত্ৰ বৰ বেছি। দেৱ-দানৱ. ঋষি-ৰজা আদি বিষয়ক এইবোৰ উপাখ্যানে জয়কাব্যৰ বিস্তাৰ সাধন কৰি তাক মহাভাৰতত পৰিণত কৰিছে। উক্ত উপাখ্যানবোৰৰ অধিকাংশ আদি আৰু বন, শান্তিপৰ্বত আছে। যেনে ঃ আস্তিক, শকুন্তলা, যযাতি, তপতী, বশিষ্ঠ, ঔৰ্ব্য, সুন্দ-উপসুন্দৰ উপাখ্যান, আদিপৰ্বত, নল, অগস্ত্য, ঋষ্যশৃঙ্গ, সুকন্যা, অষ্টাবক্ৰ, গালৱচৰিত, সৌগন্ধিকাহৰণ, মৎস্য, ৰাম, সাবিত্ৰী, আদিৰ উপাখ্যান বনপৰ্বত, ইন্দ্ৰবিজয়, গালৱচৰিত, অম্বাৰ উপাখ্যান, উদ্যোগপৰ্বত, ত্ৰিপুৰবধ উপাখ্যান কৰ্ণপৰ্বত, হয়গ্ৰীববধ, ষোড়শ ৰাজকীয়, জামদগ্ন্য, মুচুকুন্দ, কৃতঘ্নগৌতম, কুন্দধাৰ আদিৰ উপাখ্যান শান্তিপৰ্বত আৰু সুদৰ্শন, বিশ্বামিত্ৰ, উপমন্যু,

---

১। এঠাইত বজ্ৰক ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰা বুলি কোৱা হৈছে।

বিপুল, বীতহব্য, চ্যৱান, নচিকেতা, কার্তিকেয়, দুর্বাসা আদিৰ উপাখ্যান অনুশাসন পর্বত বর্ণিত হৈছে। অন্য পর্বতো দুই এক উপাখ্যান দেখা যায়।

১০। **সাধুকথাৰ মৌকোঁহ ঃ-** মহাভাৰতৰ বিশাল বুকুত অনেক লোকসাধুৰ বর্ণনা চকুত পৰে। ইবোৰ নীতিগৰ্ভ। কথোপকথনৰ নিদৰ্শনৰূপে ইবোৰৰ উপস্থাপন কৰা হৈছে। সভাপর্বত 'কপট হাঁহ', 'ভূলিঙ্গচৰাইৰ সাধু', বনপর্বত মণ্ডুককুঁৱৰীৰ সাধু, কর্ণপর্বত, 'ৰাজহাঁহ আৰু কাউৰীৰ সাধু, শান্তিপর্বত 'বাঘ আৰু শিয়াল', 'এলেহুৱা উট', 'কুকুৰ আৰু ঋষি', 'মৎস্যত্ৰয়কথা,' 'মেকুৰী আৰু নিগনি', 'ব্ৰহ্মদত্ত আৰু পুজনী', 'কপোতলুব্ধক কথা' আদি, অনুশাসন পর্বত শুকপক্ষীৰ বৃত্তান্ত, জ্বৰোৎপত্তি, মৃতুৎপত্তি, জোতা আৰু ছাতিৰ উৎপত্তি, সোণৰ উৎপত্তি, অসিৰ উৎপত্তি আদি অনেক লোককথা আৰু লোকবিশ্বাসমূলক সাধু পঢ়িবলৈ পোৱা যায়।

১১। **বিবিধ বিষয় ঃ—**মহাভাৰত পঞ্চম বেদ নামে খ্যাত। বেদ অধ্যয়নত অধিকাৰ নথকা স্ত্রী—শূদ্ৰাদিয়ে বুজাকৈ মহাভাৰতত বিবিধ শাস্ত্ৰৰ উপদেশ দিয়া হৈছে। বেদজ্ঞান, পুৰুণ, ইতিহাস, অর্থশাস্ত্র, ধর্মশাস্ত্র, সাংখ্যযোগ, বৈশেষিক, বেদান্ত শাস্ত্ৰৰ লগতে বৈষ্ণব আৰু শৈৱ মতবাদো তাত তুলি ধৰা হৈছে।

১২। **শ্রীমদ্ভগবদ্গতি ঃ—**শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতা মহাভাৰতৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ। ভীষ্মপর্বৰ ২৫-৪২ অধ্যায়ত এই গীতা শাস্ত্র উপস্থাপিত হৈছে। ইয়াত ৭০০ শ্লোক আছে। ই ১৮ অধ্যায়ত বিভক্ত। কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ প্ৰাৰম্ভতে জাতিক্ষয় আৰু কুলক্ষয় হোৱাৰ ভয়ত অর্জুনে যুদ্ধ কৰিবলৈ ইচ্ছুক নোহোৱাত তেওঁৰ মোহাৱস্থা দূৰ কৰি কৰ্ম যোগত প্রবৃত্ত কৰিবলৈ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই যি উপদেশ দিছিল সেয়ে গীতাৰ উপজীব্য বিষয়।

১৩। **মহাভাৰতৰ কাল ঃ—** মহাভাৰতৰ প্ৰকৃত ৰচনা কাল নিৰূপণ কৰাটো দুৰূহ কাম। এই সম্বন্ধে নানান জনৰ নানা মত। গ্রন্থৰ অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সাক্ষ্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি ইয়াৰ উর্ধতম আৰু নিম্নতম সময় সীমা এটা নিৰূপণ কৰাটোৱে প্রকৃষ্ট কাম।

(ক) **উর্ধতম সীমা ঃ—** (১) গুপ্তকালীন চেদি সম্বৎ ১৯৭ (বি. সম্বৎ ৫০২; খৃ. ৪৪৬) অব্দৰ এখন শিলীলিপিৰপৰা জনা যায় যে মহাভাৰতে তেতিয়া লক্ষ শ্লোকাত্মক গ্রন্থ ৰূপ লৈছিল। (২) বিক্রম সম্বৎ ৫৩৫—৬৩৫ অব্দৰ মাজৰ সময়ত (খৃ. ৬ষ্ঠ শতিকাত) মহাভাৰত জাভা আৰু বালীদ্বীপৰ কবি ভাষালৈ অনূদিত হৈছিল বুলি জনা যায়। খৃ. ষষ্ঠ শতিকাত বিদেশত মহাভাৰত অনূদিত হ'বলৈ হ'লে তাতকৈ বহুকাল আগতে আমাৰ দেশত উক্ত গ্ৰন্থ ৰচিত হ'ব লাগিব। (৩) খৃ. ৩য় শতিকামানতে ভাৰতৰপৰা চীনলৈ নিয়া পুথিবোৰৰ ভিতৰত মহাভাৰতো অন্যতম। (৪) খৃ. ১ম শতিকাৰ বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষকৃত বজ্ৰ সূচিকোপনিষদত হৰিবংশ' আৰু মহাভাৰতৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি আছে। (৫) প্রসিদ্ধ বৈয়াকৰণ পাণিনিয়ে (খৃ. পূ. ৫ম শতিকা) তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীত ভীম, যুধিষ্ঠিৰ, বিদুৰ প্ৰভৃতি চৰিত্ৰসহ মহাভাৰতৰ উল্লেখ কৰালৈ চাই আলোচ্য গ্ৰন্থকাল খৃ° পূ° ৫ম শতিকাৰ আগৰ হোৱা

স্বাভাৱিক। (৬) ভাসে তেওঁৰ সাতখন ক্ষুদ্ৰ নাটক মহাভাৰতৰ বিভিন্ন ঘটনাৰ আলমত ৰচিছে। ভাসৰ কাল খৃ° পূ° ৩০০-৪০০ অব্দ হ'লে মহাভাৰত তাতোকৈ আগৰ হোৱা সম্ভৱ। (৭) কল্পসূত্ৰৰ ভিতৰুৱা শাংখায়ন শ্ৰৌত সূত্ৰ, আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰ, বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰাদিত মহাভাৰতৰ যুদ্ধ তাৰ ব্যাখ্যাকাৰ বা অংশ বিশেষৰ কথা উল্লেখিত হোৱা দেখা যায়। ৰামগোপাল, কাশিকাৰ আদিৰ মতে কল্পসূত্ৰবোৰৰ ৰচনা কাল খৃ° পূ° ৮০০-৫০০ অব্দৰ ভিতৰত। এনেবোৰ সাক্ষ্যই মহাভাৰত ৰচনাৰ উৰ্ধতম সীমা খৃ° পূ° ১০ম শতিকাৰ আগলৈ আঙুলিয়াই দিয়ে।[১]

(খ) **নিম্নতম সীমা ঃ—** (১) একাদশ শতিকা ক্ষেমেন্দ্ৰই মহাভাৰতৰ সাৰোদ্ধাৰ কৰি 'ভাৰত মঞ্জৰী' ৰচনা কৰে। (২) বাণভট্টই (খৃ° ৬৫০) তেওঁৰ কাদম্বৰীত মহাকাল মন্দিৰত বায়ুপুৰাণ আৰু মহাভাৰতৰ খিল অংশৰ উদ্ধৃতি দিছে। (৪) কুমাৰিল ভট্টই (৭ম শতিকা) নিজৰ গ্ৰন্থত মহাভাৰতৰ উদ্ধৃতি দিছে। (৫) ৫০০ খৃষ্টাব্দৰ কেতবোৰ দানপত্ৰত 'মহাভাৰতক শত সাহস্ৰী সংহিতা' বুলি উল্লেখ কৰিছে। গতিকে মহাভাৰতৰ ৰচনাৰ নিম্নসীমা ৫০০ খৃষ্টাব্দৰ তললৈ নিবলৈ নোৱাৰি।

সেয়ে জয়সৱালে মহাভাৰত ৰচনাৰ অন্তিমসীমা খৃ° পূ° ৫০০ অব্দ নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। চি. ভি. বৈদ্যৰ মতে মহাভাৰতৰ মূলভাগ খৃ° পূ° ৩৫০-৩২০ অব্দৰ মাজত ৰচিত হৈছিল। জয়চন্দ্ৰ বিদ্যালংকাৰৰ মতে এইকাল ৫০০ খৃ° পূ° অব্দৰ পূৰ্ববৰ্তী হ'ব।

১৪। **মহাভাতৰ প্ৰভাৱ ঃ—** মহাভাৰতে পৰবৰ্তী ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰত যি প্ৰভাৱ পেলাইছে তাৰ তুলনা নাই। ইয়াৰ গৰ্ভত সঞ্চিত অনেক নীতিকথা, ধৰ্মদৰ্শনসম্মত কথাই অনেক কোণবিশিষ্ট কাচৰ ওপৰত সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি পৰি বিচিত্ৰৰূপ ধৰাৰ দৰে নানাভাবে প্ৰকাশ পাইছে। 'শ্ৰীমদ্‌ভগৱদ্‌গীতা', 'বিষ্ণুসহস্ৰনাম্', 'অনুগীতা', 'ভীষ্মস্তৱৰাজ' আৰু 'গজেন্দ্ৰমোক্ষ' নামে পঞ্চৰত্নই ইয়াৰ উদৰৰপৰা প্ৰকাশ পাইছে। লোকসমাজত ইবোৰৰ প্ৰভাৱ অসীম।

ৰামায়ণৰ দৰে মহাভাৰতো অনেক ভাৰতীয় মহাকাব্য, কাব্য, নাটক, কথাসাহিত্য আদিৰ উৎস গ্ৰন্থৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। মহাকবি ভাস, কালিদাস, মাঘ, ভট্টনাৰায়ণ, ভাৰবি, শ্ৰীহৰ্ষ ৰাজশেখৰ. ক্ষেমেন্দ্ৰ, প্ৰভৃতিয়ে মহাভাৰতৰ কথা-কাহিনীৰ আলম লৈয়ে অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অমৰত্ব লাভ কৰিছে। মহাকবি ভাসে মহাভাৰতৰ বিভিন্ন কথাৰ আশ্ৰয়ত পঞ্চৰাত্ৰ, দূতকাব্য, দূতঘটোৎকচ, উৰুভঙ্গ, কৰ্ণভাৰ, মধ্যম ব্যায়োগ আৰু বালচৰিত নামে সাতখন ক্ষুদ্ৰ নাটক ৰচনা কৰিছে। মহাকবি কালিদাসে মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত বৰ্ণিত শকুন্তলোপাখ্যানক অবলম্বন কৰি শ্ৰেষ্ঠ নাটক অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্ ৰচনা কৰিছে। ভট্টনাৰায়ণৰ বেণীসংহাৰৰ উৎস মহাভাৰতৰ মূল কথা। সেইদৰে মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যানৰ

১। ভাস্কৰ নিৰুক্তত (২, ১০) আষ্টিষেণ দেৱাপিৰ উল্লেখ কৰিছে; মহাভাৰতত তেওঁক শন্তনুৰ ককায়েক বুলি কৈছে।

ভেটিত শ্ৰীহৰ্ষই ৰচিছে নৈষধচৰিত, কৱি মাঘে শিশুপালৰ কথা লৈ ৰচিছে 'শিশুপাল বধ, আৰু ভাৰৱিয়ে শিৱ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদ লৈ ৰচিছে কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ মহাকাব্য। তদুপৰি কুলশেখৰৰ 'সুভদ্ৰা ধনঞ্জয়' নীতিবৰ্মনৰ কীচকবধ, ৰাজশেখৰৰ বালভাৰত, ক্ষেমীশ্বৰৰ নৈষধানন্দ, দেৱপ্ৰভসূৰিৰ পাণ্ডৱচৰিত, কাঞ্চন পণ্ডিতৰ ধনঞ্জয় ব্যায়োগ, বৎসৰাজৰ কিৰাতাৰ্জুনীয় ব্যায়োগ, ৰামচন্দ্ৰৰ নলবিলাস আৰু নিৰ্ভয়ভীম, অমৰচন্দ্ৰৰ বালভাৰত, কৃষ্ণানন্দৰ সহৃদয়ানন্দ, অগস্ত্যৰ বালভাৰতাদি গ্ৰন্থ মহাভাৰতৰ কথা-কাহিনীক উপজীব্য কৰি ৰচিত। ইয়াৰোপৰি ত্ৰিবিক্ৰমভট্টই নলোপাখ্যান অবলম্বন কৰি নলচম্পু ৰচিছে আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰই মহাভাৰতৰ সাৰাংশ লৈ ভাৰতমঞ্জৰী ৰচনা কৰিছে।

আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰতো সাহিত্যকসকলে মহাভাৰতৰ কথাক উপজীব্য কৰি অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে।

১৫। **ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা ঃ**— ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত দুয়োখন মহৎ গ্ৰন্থক ইতিহাস আৰু ভাৰতৰ জাতীয় মহাকাব্য বোলে। দুয়োখন মহাকাব্যই ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতি, সমাজ, ৰীতি-নীতি আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অপৰিসীম প্ৰভাৱ পেলাইছে। দুয়োখন মহাগ্ৰন্থৰ তুলনা তলত তুলি ধৰা হ'ল।

(১) ৰামায়ণৰ প্ৰণেতা মহাকবি বাল্মীকি আৰু মহাভাৰত প্ৰণয়নকৰ্তা পৰাশৰৰ পুত্ৰ মহামুনি কৃষ্ণদ্বৈপায়ন বেদব্যাস।

(২) বিস্তৃতিৰ ফালৰপৰা ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ এক-চতুৰ্থাংশ হ'ব। ৰামায়ণৰ শ্লোকসংখ্যা ২৪,০০০। মহাভাৰত গ্ৰীক মহাকাব্য 'ইলিয়াড' আৰু 'ওডিচি'ৰ একত্ৰিত পৰিমাণৰ সাতগুণৰ সমান। ইয়াত প্ৰায় এক লাখ শ্লোক আছে।

(৩) ৰামায়ণ সপ্ত কাণ্ডাত্মক। প্ৰতিকাণ্ড অনেক সৰ্গত বিভক্ত। মহাভাৰত ওঠৰটা পৰ্বত বিভক্ত। প্ৰতি পৰ্ব অনেক অধ্যায়ৰ সমাহাৰ।

(৪) ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ পূৰ্বৰ ৰচনা। কাৰণ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত ৰামোপাখ্যান সবিস্তাৰে বৰ্ণিত হৈছে। তদুপৰি হৰিবংশতো বাল্মীকি ৰামায়ণৰ স্পষ্ট উল্লেখ দেখা যায়ঃ

'অপিচায়ং পুৰা গীত ঃ শ্লোকো বাল্মীকিনা ভুবি।'— ৰামায়ণত যযাতি, জনমেজয়, কুৰু, পাঞ্চাল, হস্তিনাপুৰৰ উল্লেখ থাকিলেও মহাভাৰতৰ উল্লেখ নাই। সেয়ে দুয়োগ্ৰন্থৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ কথা এনেদৰে দেখুৱা হয় ঃ

(ক) ৰামকথা পাণ্ডৱৰ আখ্যানতকৈ প্ৰাচীনতৰ ; (খ) কুৰু-পাণ্ডৱৰ আখ্যান ৰামায়ণ ৰচনাকালৰ পূৰ্ববৰ্তী আৰু (গ) বাল্মীকি ৰচিত ৰামায়ণ ব্যাসকৃত মহাভাৰততকৈ প্ৰাচীনতৰ।

(৫) ৰামায়ণৰ ভিতৰুৱা অনেক কথা গঙ্গা অৱবাহিকাৰ অযোধ্যাৰে জড়িত। বাল্মীকিৰ আশ্ৰমো অযোধ্যাৰ অদূৰত আছিল আৰু ভৰদ্বাজৰ আশ্ৰমো গঙ্গাৰ দক্ষিণ পাৰে প্ৰয়াগৰ অদূৰত অৱস্থিত আছিল। কিন্তু মহাভাৰতৰ মূল ঘটনা বৰ্তমানৰ পঞ্জাব-হৰিয়াণাৰসৈতে জড়িত। এনেদৰে দুয়োখন গ্ৰন্থ আৰ্য্যাবৰ্তৰ প্ৰায় একে ভূখণ্ডত ৰচিত বুলিব পাৰি।তথাপি

ৰামায়ণীয় কথাত দক্ষিণ ভাৰতৰ কিছু পৰিচয়ো মিলে।

(৬) সামাজিক আৰু বৈয়ক্তিক চৰিত্ৰচিত্ৰণ, ছন্দ-অলংকাৰ, ৰসাদিৰ প্ৰয়োগত ৰামায়ণৰ উৎকৃষ্টতা সহজে চকুত পৰে। ইয়াৰ ভাষাও মহাভাৰতৰ তুলনাত অধিক বিশুদ্ধ।

(৭) মূল ঘটনাৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োখন গ্ৰন্থৰ মাজত মিল দেখা যায়। ৰামায়ণৰ নায়িকা সীতা আৰু মহাভাৰতৰ নায়িকা দ্ৰৌপদীৰ জন্ম অলৌকিকভাৱে হৈছে। দুয়োৰে বিবাহ স্বয়ম্বৰৰ জৰিয়তে সাধিত হৈছে। দুয়ো ক্ষেত্ৰতে বৰমাল্য পৰিছে দুই ধনুৰ্দ্ধৰৰ ডিঙিত। ৰামায়ণত যিদৰে সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰিত্বৰ প্ৰশ্নলৈ ৰামৰ বনবাস হৈছে। একেদৰে একে কাৰণতে যুধিষ্ঠিৰাদিয়েও বনবাস খাটিবলগীয়া হৈছে। যুদ্ধৰ অন্তত দুয়ো গ্ৰন্থতে অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

(৮) দুয়োগ্ৰন্থতে বৈদিক দেৱতাৰ বৰ্ণনা ম্লান পৰিছে। ইন্দ্ৰাদি বৈদিক দেৱতাৰ বীৰত্ব ক্ষীণ হৈ যোৱাৰ পাছত ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱৰ ক্ৰমোন্নতি হৈছে। ৰামায়ণৰ নতুন অংশত ৰামক আৰু মহাভাৰতৰ নাৰায়ণীয় অংশত কৃষ্ণক বিষ্ণুৰ অৱতাৰৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৯) ৰামায়ণৰ তুলনাত মহাভাৰতত উপাখ্যান, স্মৃতি-বিষয়ক তথ্য, নীতিকথা, সাধুকথা, ধৰ্মবিষয়ক তথ্যপাতিৰ প্ৰাচুৰ্য বহুত বেছি সোমাইছে।

(১০) ৰামায়ণৰ তুলনাত মহাভাৰত যুদ্ধৰ বৰ্ণনাও বাহুল্যকৈ দিয়া হৈছে। ৰণনীতিৰ কৌশলগত দিশত মহাভাৰতৰ যুঁজাৰুসকল অগ্ৰসৰ হোৱা চকুত পৰে। বিশেষতঃ ব্যূহ সাজি ৰণ কৰা প্ৰথা মহাভাৰতত দেখা যায়। অস্ত্ৰপাতিৰ বিবিধতাও মহাভাৰতত চকুত লগা হৈছে। আনহাতে ৰামায়ণত শিল আদি লৈ বানৰ আৰু ৰাক্ষসে যুঁজ কৰা বিৱৰণ পোৱা যায়।

(১১) নৈতিক আদৰ্শসমূহ আৰু মূল্যবোধ ৰামায়ণত অটুট থকা দেখা যায়। ৰামৰ সত্যান্বেষণ, তেওঁৰ ভ্ৰাতৃপ্ৰেম, পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আদৰ্শনীয়। ভৰত প্ৰভৃতিৰ ভ্ৰাতৃ-প্ৰেমো আদৰ্শনীয়। সীতাৰ সতীত্ব ৰক্ষা আৰু পতিভক্তিও আদৰ্শনীয়। ৰাম সকলো দিশতো আদৰ্শবান। তেওঁৰ দেশশাসন আদৰ্শনীয় আছিল বাবেই আজিও দেশত ৰাম-ৰাজ্য স্থাপনৰ স্বপ্ন দেখা হয়। মহাভাৰতত বহু-ক্ষেত্ৰত স্বাৰ্থান্বেষণ চকুত পৰে; নৈতিকতাবোধো অৱনমিত হৈছে।

এনেদৰে বিচাৰ কৰি চালে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ মাজত কিছু মিল দেখিলেও অমিলৰ পৰিমাণ অধিক ওলাই পৰে।

৩। পুৰাণ

ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ বিজ্ঞাপনীয় শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত পুৰাণসমূহে এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। পুৰাণসমূহে এহাতে বৈদিক সাহিত্যৰ উপবৃংহণৰূপে দুই

ইতিহাস-মহাকাব্যৰে সৈতে আৰু আনহাতে পৰবৰ্তী ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰেৰণাৰ উৎসৰূপে এক মহত্ত্বপূৰ্ণ মধ্যবৰ্তী স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। পুৰাণসমূহৰ সম্যক জ্ঞানে বৈদিক মন্ত্ৰ সমূহ বুজাত যিদৰে সহায় কৰে[১] সেইদৰে লৌকিক আৰু উত্তৰকালীন সাহিত্যহে নেলাগে আঞ্চলিক ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰাজি বুজিবলৈকো পুৰাণৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য।

১। **পুৰাণ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি ঃ—** পাণিনিয়ে দুটা সূত্ৰত (২।১।৪৯; ৪।৩।১০৫) পুৰাণ শব্দটো উল্লেখ কৰি তাৰ অৰ্থ 'পুৰাভৱম্' বুলি কৈছে। ঋগ্বেদতো এই শব্দটো দহ বাৰবাৰ 'প্ৰাচীন' অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। যাস্কই নিৰুক্তত (৩।১৯) 'পুৰা নৱং ভৱতি' (যি পুৰণি হৈয়ো নতুন) বুলি ইয়াৰ ব্যপত্তি দিছে। বায়ুপুৰাণে (১।২০৩) 'পুৰা অনতি' (পুৰণিকালত যি জীয়াই আছিল) বুলি 'পুৰাণ'ৰ ব্যুৎপত্তি দিছে[২]। পদ্মপুৰাণে (৫।১।৫৩) 'পুৰা পৰম্পৰাং ৱষ্টি পুৰাণং তেন তৎ স্মৃতং, বুলি কৈ এক সুকীয়া ব্যুৎপত্তি তুলি ধৰিছে। 'পুৰা এতদ্ অভূৎ' বুলি ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণেও (১।১।১৭৩) অন্য এক ব্যুৎপত্তি আগবঢ়াইছে।

২। **পুৰাণৰ প্ৰাচীনত্ব ঃ—** প্ৰায়বোৰ বৈদিক আৰু লৌকিক গ্ৰন্থতে পুৰাণৰ উল্লেখ আছে। ঋগ্বেদত (৪।৫৪।৯; ৩।৫।৬; ১০।১৩০।৬ আদিত) কেৱল 'প্ৰাচীনতা' বুজাবলৈ ,পুৰাণ শব্দ ব্যৱহৃত হৈছে। কিন্তু ৯।৯৯।৪ ঋকত 'পুৰাণী' শব্দ 'গাথা'ৰ বিশেষণৰূপে ,প্ৰযুক্ত হৈছে। অথৰ্ববেদত 'পুৰাণ' শব্দটো ইতিহাস, গাথা, নাৰাশংসী আদিৰসৈতে উল্লেখিত হৈছে। অথৰ্ববেদৰ এটা মন্ত্ৰত (১১।৭।২৪) উচ্ছিষ্ট ব্ৰহ্মাৰপৰা ঋক্, যজুস, সাম, ছন্দসৰসৈতে পুৰাণৰো উৎপত্তি হৈছিল বুলি কৈছে।[৩]

একেদৰে অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাত্যকাণ্ডত (১৫।১।৬।১০-১২) কোৱা হৈছে ঃ তেওঁ (ব্ৰাত্যজন) বৃহতী দিশলৈ গ'ল। ইতিহাস, পুৰাণ, গাথা আৰু নাৰাশংসীৰসৈতে তেওঁক অনুসৰণ কৰিলে। যিজনে এই কথাজানে ইতিহাস, পুৰাণ, গাথা আৰু নাৰাশংসীৰসৈতে তেওঁৰ গৃহ প্ৰিয়ধাম হয়।'[৪] ইয়াত ইতিহাস-পুৰাণ শব্দই সেই বিষয়ক সাহিত্যক বুজোৱা বুলি ধাৰণা হয়। একেদৰে অথৰ্ববেদৰ অন্য এক মন্ত্ৰ (১১৮।৭) পুৰাণবিদ'ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। এইবোৰ উক্তিয়ে অথৰ্ববেদৰ যুগতো পুৰাণ ইতিহাসৰ অস্তিত্ব থকা কথা প্ৰমাণ কৰে।

১। ইতিহাস পুৰাণাভ্যাং বেদং সমুপবৃংহয়েৎ।
বিভেত্যল্পশ্ৰুতাদ্ বেদো মাময়ং প্ৰহৰিষ্যতি।।
২। যস্মাৎ পুৰা হ্যনতীদ্ পুৰাণং তেন তৎ স্মৃতম্।
নিৰক্তমস্য যো বেদ সৰ্বপাপৈঃ প্ৰমুচ্যতে।।
৩। ঋচঃ সামানি ছন্দাংসি পুৰাণং যজুসা সহ।
উচ্ছিষ্টাজ্জভিতৰে সৰ্বে দিবি দেৱা দিৱিশ্ৰিতাঃ।।
৪। সব্যহতীং দিশমনুব্যচলৎ।। তমিহাসশ্চ পুৰাণং চ গাথা চ নাৰাশংসীশ্চানুব্যচলৎ।।
ইতিহাসস্য চ বৈ পুৰাণস্য চ গাথানাং চ। নাৰাশংসীনাং চ প্ৰিয়ং ধাম ভৱতি, য এৱং বেদ।

ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতো পুৰাণৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে বহুতো তথ্যপাতি পোৱা যায়। শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ ঠাই বিশেষত (১১।৫।৬।৮) অনুশাসন, বিদ্যা, বাকোবাক্য, ইতিহাস, পুৰাণ, গাথা আৰু নাৰাশংসীৰ স্বাধ্যায়ৰদ্বাৰা দেৱতাক মধুৰ আহুতি দিয়াৰ ফলশ্ৰুতি শুনাইছে। অন্য এঠাইত (১৪।৬।১০।৬) ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, অথৰ্বাঙ্গিৰস, ইতিহাস বিদ্যা. উপনিষদ, শ্লোক, সূত্ৰ, অনুব্যাখ্যান্ আদিৰেসৈতে পুৰাণৰো উল্লেখ কৰিছে। তেনেদৰে শতপথত (১৩।৪।৩।১৩) অশ্বমেধ যজ্ঞৰ ঘোঁৰা দিগ্বিজয়াৰ্থে এৰি দিয়া সময়ত নিতৌ যজ্ঞভূমিত চলিত পাৰিপ্লৱৰ নৱম দিনত 'পুৰাণ' (শাস্ত্ৰ) পাঠ বিহিত হৈছে। গোপথব্ৰাহ্মণতো[৫] বেদ, ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ, ইতিহাস আদিৰেসৈতে পুৰাণৰ উল্লেখ চকুত পৰে। তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকত (২।৯), বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ (২।৪।১১), ছান্দোগ্যোপনিষদ (৭।১।২; [redacted]১) প্ৰভৃতি প্ৰাচীন বৈদিক গ্ৰন্থতো পুৰাণৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়। একেদৰে আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰতো (৩।৪; ৪।৬) পুৰাণ পাঠ কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰত (২।২৩।৩৫) পুৰাণৰ উদ্ধৃতি আৰু উল্লেখ দৃষ্টিগোচৰ হয়।

মহাভাৰতৰ পাতটো এঠাইত পুৰাণৰ উল্লেখ কৰি ব্যাসে কৈছে,

পুৰাণে হি কথা দিব্যা আদিবংশাশ্চ ধীমতাম্।
কথ্যন্তে যে পুৰাস্মাভিঃ শ্ৰুতপূৰ্বাঃ পিতুস্তৱ।। (মহাভা. ১।৫।২)

একেদৰে ৰামায়ণৰ বালকাণ্ড (৯।১) আৰু অযোধ্যা কাণ্ডত (১৫।১৮; ১৬।১) পুৰাণ আৰু পুৰাণবিদৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

এইবোৰ উল্লেখে এইটোকে প্ৰমাণ কৰে যে (১) বৈদিক সাহিত্যৰ দৰে পুৰাণসমূহো প্ৰাচীন; (২) পুৰাণৰ জনপ্ৰিয়তা যুগে যুগে সন্দেহাতীত; আৰু (৩) ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক (ধৰ্মবিবৰ্জিত) কাৰণতো পুৰাণৰ অধ্যয়ন চিৰকাল ভাৰতবৰ্ষত প্ৰবৰ্তিত হৈ আছে।

৩। **পুৰাণৰ উৎপত্তি ঃ—** পুৰাণসমূহত পুৰাণৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে একে ধৰণৰ পৰম্পৰা পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। মৎস্যপুৰাণৰ (৫।৩।৩) মতে ব্ৰহ্মাই সকলো শাস্ত্ৰৰ আগতে পুৰাণকে সৃজন কৰিছিল। পুৰাণৰ পাছতহে আন শাস্ত্ৰচয় ব্ৰহ্মাৰ মুখৰপৰা নিঃসৃত হয় ঃ

পুৰাণং সৰ্বশাস্ত্ৰাণাং প্ৰথমং ব্ৰহ্মণা কৃতম্।
অনন্তৰং চ বক্ত্ৰেভ্যো দেৱাস্তস্য বিনিৰ্গতাঃ।।

ভাগৱৎপুৰাণে (৩।১২) আৰু এখোপ আগুৱাই কৈছে যে ঋগাদি চাৰিবেদ ব্ৰহ্মাৰ চাৰি মুখৰপৰা ক্ৰমশঃ প্ৰকাশিত হৈছে; কিন্তু ইতিহাস আৰু পুৰাণ নামে পঞ্চমবেদ তেওঁৰ মুখৰপৰা একযোগে প্ৰকাশ পাইছে।

বিষ্ণুপুৰাণত (৩।৬।১৫) ব্যাসদেৱে আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা, কল্পশুদ্ধি সমন্বিতে পুৰাণ সংহিতা ৰচনা কৰে বুলি কোৱা হৈছে ঃ

৫। পূৰ্বভাগ ২।১০; ১।১০।

আখ্যানৈশ্চাপ্যুপাখ্যানৈর্গাথাভিঃ কল্পশুদ্ধিভিঃ।
পুৰাণসংহিতা চক্রে পুৰাণাৰ্থবিশাৰদাঃ।।

কোৱা হৈছে যে পুৰাণ সংহিতা ৰচনা কৰি ব্যাসে সূতপুত্ৰ লোমহৰ্ষণক সেইয়া অধ্যাপনা কৰিবলৈ শিকায়। লোমহৰ্ষণ পুৰাণসংহিতাৰ ধাৰকৰূপে নির্দিষ্ট হয়। গুৰুৰ কৃপা লাভ কৰি লোমহৰ্ষণে নিজাকৈ এখনি পুৰাণসংহিতা নিৰ্মাণ কৰে।ব্যাসকৃত পুৰাণৰ ভেটিতে তেওঁ সেই কৰ্ম কৰে। তেওঁ ছজন শিষ্যক পুৰাণ অধ্যয়ণ কৰোৱায়। বায়ুপুৰাণত (৬১।৫৫-৫৬) এই শিষ্যসকলৰ নাম দিছে, যথা-(১) সুমতি আত্ৰেয়, (২) অকৃতব্ৰণ কাশ্যপ, (৩) ভগ্নিবৰ্চা ভাৰদ্বাজ, (৪) মিত্ৰায়ু বাসিষ্ঠ, (৫) সোমদত্তি সাৱৰ্ণি আৰু (৬) সুশৰ্মা শাংশপায়ন। বিষ্ণুপুৰাণ (৩।৬।১৮-১৯) আৰু ভাগৱততো (১২।৭।৫) শিষ্যবৃন্দৰ নাম কম-বেছি একেদৰে পোৱা যায়।

লোমহৰ্ষণৰছজন শিষ্যৰ মাজৰ কাশ্যপ, সাৱৰ্ণি আৰু শাংশপায়নে আকৌ নিজাববীয়াকৈ একোখন পুৰাণ সংহিতা প্ৰণয়ন কৰে। লোমহৰ্ষণ আৰু তিনিজন শিষ্যৰ পুৰাণ সংহিতা মুঠতে ৪ খন হ'লগৈ। চাৰিখন সংহিতাৰ প্ৰত্যেকখনত চাৰিটা পাদ আছিল; যেনে প্ৰক্ৰিয়াপাদ, উপোদ্‌ঘাতপাদ, অনুষঙ্গপাদ আৰু উপসংহাৰ পাদ।

৪। **পুৰাণৰ বিষয়বস্তুঃ—** পোনতে ব্যাসকৃত 'পুৰাণসংহিতা'ত চাৰিপ্ৰকাৰ বিষয়বস্তুৱে ঠাই পাইছিল বুলি বিষ্ণুপুৰাণে (৩।৬।১৫) সাক্ষ্য দিয়েঃ সিবোৰ যথাক্ৰমে আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধি।

(ক-খ) আখ্যান আৰু উপাখ্যানঃ— ওপৰত উল্লেখ কৰা (বিষ্ণু ৩।৬।১৫) শ্লোকৰ টীকাত শ্ৰীধৰস্বামীয়ে আখ্যান আৰু উপাখ্যানৰ লক্ষণ দি কৈছে যে বক্তা বা ৰচকে নিজে দেখি দিয়াবৰ্ণনাক আখ্যান আৰু তেওঁ শুনি দিয়া কথাৰ বৰ্ণনাক উপাখ্যান বোলে।

স্বয়ং দৃষ্টাৰ্থকথনং প্ৰাহুৰাখ্যানকং বুধাঃ।
শ্ৰুতস্যাৰ্থস্য কথনমুপখ্যানং প্ৰচক্ষতে।।

এনেদৰে বিবেচনা কৰিলে এতিয়া আমি শুনা সকলো কথাকে উপাখ্যান বুলিব লাগিব। কিন্তু ব্যাসে বা সঞ্জয়ে দেখা মহাভাৰতৰ যুদ্ধক আখ্যান, তেওঁলোকে বা ভীষ্মই ৰাজনীতি বুজাবলৈ তুলি ধৰা কথাবোৰক উপাখ্যান বুলিব লাগিব। সেইদৰে ৰামায়ণত ৰামচৰিত আখ্যান আৰু তাৰ লগতে জোৰা দিয়া অধিক পুৰণি কথা বা পৰোক্ষ কথা উপাখ্যানৰ উদাহৰণ হ'ব।

(গ) গাথাঃ— বেদ-বেদাঙ্গ, ইতিহাস-পুৰাণত কেতবোৰ প্ৰাচীন শ্লোক বা পদ্য পোৱা যায়। সিবোৰৰ ৰচকৰ নাম-ধাম জনা নাযায়। ঋগ্বেদৰ পাততো এনে ৰজা বা নৃপতিৰ শৌৰ্য বা দানাদিৰ প্ৰশংসা বা দানস্তুতি বা নাৰাশংসী নামে বীৰগাথা পোৱা যায়। একেদৰে ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণতো (৩৩শ অধ্যায়ত) হৰিশ্চন্দ্ৰ বিষয়ক বা অন্যান্য লোকৰচিত বিষয়ক শ্লোকাত্মক বৰ্ণনা পোৱা যায়। পুৰাণ আৰু ইতিহাসৰ পাততো এনে অজ্ঞাত ৰচকৰ

পদ্য ৰচনা পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। এনে প্ৰকাৰৰ ৰচনাকে গাথা বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে প্ৰাচীন বেদ-বেদাঙ্গ, ইতিহাস-পুৰাণৰ দৰে গ্ৰন্থবোৰ এনেবিধৰ গাথাৰে ভৰপূৰ হৈ আছে। তাহানিৰ ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ লোকৰ দান-বৰঙণি, মহত্ত্ব, অভিষেক আদি ঘটনাৰ বিৱৰণ এনেবোৰ গাথাৰ উপজীব্য বিষয়। কেতিয়াবা একোটি ক্ষুদ্ৰকায় গাথাৰ পেটত শামুকৰ পেটত সঞ্চিত থকা মানিকৰ দৰে একোখণ্ড ইতিহাস বা আখ্যান সোমাই থাকে। এনেদৰে আখ্যান-উপাখ্যানৰসৈতে গাথাবোৰেও পুৰাণৰ উদ্‌গম আৰু বিকাশত সহায় কৰিছে।

(ঘ) **কল্পশুদ্ধি ঃ** টীকাকাৰ শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে 'কল্পশুদ্ধি'ৰ অৰ্থ কৰিছে 'শ্ৰাদ্ধকল্প'। সচৰাচৰ 'কল্প' শব্দই শ্ৰৌত, গৃহ্য, ধৰ্ম, সদাচাৰ আৰু সংস্কাৰ বিষয়ক কৰ্মবোৰকে বুজায়। শুদ্ধি শব্দই মলশুদ্ধি, এনস্‌শুদ্ধি আৰু মনস্‌শুদ্ধিক বুজায়। পুৰাণস[illegible]ত সচৰাচৰ 'কল্প' শব্দই শ্ৰৌত, গৃহ্য, ধৰ্ম, সদাচাৰ আৰু বিষয়ক কৰ্মবোৰকে বুজায়। এনে ধৰ্মশাস্ত্ৰীয় বিষয়ৰ বৰ্ণনা অৱশ্যে পোৱা যায়।

মৎস্যপুৰাণত (৫৩।৬৪) পুৰাণসমূহক পঞ্চলক্ষণ যুক্ত বুলি কোৱা হৈছে ঃ

> সৰ্গশ্চ প্ৰতিসৰ্গশ্চ বংশো মন্বন্তৰাণি চ।
> বংশানুচৰিতং চৈব পুৰাণং পঞ্চলক্ষণম্।।

প্ৰাথমিক সৃষ্টি বংশাৱলী, মন্বান্তৰ আৰু ৰাজবংশবোৰৰ বিস্তৃত আখ্যান-উপাখ্যানবোৰকে পুৰাণৰ পাঁচ লক্ষণ বুলি কোৱা হৈছে।

শ্ৰীমদ্‌ভাগৱত পুৰাণে পুৰাণসমূহৰ দহপ্ৰকাৰ লক্ষণ স্বীকাৰ কৰিছে ঃ

> স্বৰ্গশ্চাথ বিসৰ্গশ্চ বৃত্তী ৰক্ষান্তৰাণি চ।
> বংশো বংশানুচৰিতং সংস্থা হেতুৰপাশ্ৰয়ঃ।।— ভাগ ১২।৭।৯

সম্ভৱতঃ পুৰাণবোৰৰ মাজত পোনতে আখ্যান-উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধি প্ৰভৃতি বিষয়কে সামৰি লোৱা হৈছিল। পাছলৈ সেয়ে ক্ৰমশঃ পাঁচ আৰু দহ লক্ষণলৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছে। ইবোৰৰ উপৰিও পুৰাণসমূহে আৰু অনেক বিষয় আত্মস্যাৎ কৰিছে। ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতি, তীৰ্থ-মাহাত্ম্য, অৱতাৰবাদ, শৈৱ-শক্তি-বৈষ্ণৱাদি বিবিধ ধৰ্মবিশ্বাস পুৰাণৰ বিষয়ানুক্ৰমণীত সোমাইছে। এতিয়া এই পুৰাণসমূহ সমাজবিজ্ঞানী, নৃতত্ত্ববিদ, তুলনাত্মক ধৰ্মদৰ্শনবিজ্ঞানী, লোকতত্ত্ববিদ, বুৰঞ্জীবিদসকলৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস হৈ পৰিছে। তাৰপৰাই এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থৰ বিষয় বাহুল্যৰ কথা উপলব্ধি কৰিবলৈ পাৰি।

৫। **পুৰাণৰ সংখ্যা ঃ**— প্ৰাচীনকালৰেপৰা পুৰাণৰ সংখ্যা ওঠৰ বা অষ্টাদশ বুলি স্বীকাৰ কৰি অহা হৈছে। দেৱী ভাগৱত (১।৩।২১) আদি আখৰেৰে অষ্টাদশ পুৰাণৰ নাম ক্ষুদ্ৰকায় অনুষ্টুপ শ্লোক এটাত তুলি ধৰিছে ঃ

> মদ্বয়ং ভদ্বয়ং চৈব ব্ৰত্ৰয়ং বচতুষ্টয়ম্।
> অনাপদ্ লিঙ্গ-কু-স্কানি পুৰাণানি পৃথক্ পৃথক্।

(১) মকাৰাদি দুই পুৰাণ—মৎস্য আৰু মাৰ্কণ্ডেয়; (২) ভকাৰাদি দুই পুৰাণ—ভাগৱৎ

আৰু ভৱিষ্যৎ ; (৩) ব্ৰকাৰাদি তিনি পুৰাণ-ব্ৰহ্ম, ব্ৰাহ্মণ্ড আৰু ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত ; (৪) ব-কাৰাদি চাৰি পুৰাণ—বামন, বিষ্ণু, বায়ু আৰু বৰাহ ; (৫) অনাপৎ লিঙ্গ কুস্ক-অগ্নি নাৰদ, পদ্ম, গৰুড়, কুৰ্ম আৰু স্কন্দ।

বিষ্ণু (৩।৬।।২০-২৪) আৰু ভাগৱৎ পুৰাণত (১২।১৩।৩-৮) এই ওঠৰখন পুৰাণৰ নাম বিশিষ্ট ক্ৰমাণুসৰি দিছে ঃ ব্ৰহ্মা, পদ্ম, বিষ্ণু, শিৱ, ভাগৱৎ, নাৰদীয়, মাৰ্কণ্ডেয়, অগ্নি, ভবিষ্য, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত, লিঙ্গ, বৰাহ, স্কন্দ, ৱামন, কুৰ্ম, মৎস্য, গাৰুড়, আৰু ব্ৰহ্মাণ্ড। দেখা যায় যে দেৱীভাগৱতত শিৱ পুৰাণৰ নাম নাই। তাৰ ঠাইত বায়ু সোমাইছে। বিষ্ণু-ভাগৱতত বায়ুৰ সলনি শিৱপুৰাণ সোমাইছে।

এই পুৰাণসমূহক গুণানুসৰি তিনি ভাগত ভগোৱা হয় ঃ

সাত্বিক পুৰাণ ঃ বিষ্ণু নাৰদীয়, ভাগৱৎ, গৰুড় পদ্ম আৰু বাৰাহ।

ৰাজসিক পুৰাণ ঃ ব্ৰহ্ম, ব্ৰহ্মাণ্ড, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত, মাৰ্কণ্ডেয়, ভৱিষ্য আৰু ৱামন।

তামসিক পুৰাণ ঃ মৎস্য, কুৰ্ম, লিঙ্গ, শিৱ, স্কন্দ আৰু অগ্নি।

কেতিয়াবা দেৱতা অনুসৰিও পুৰাণসমূহক ত্ৰিধাবিভক্ত কৰা হয় ; (১) ব্ৰাহ্ম, (২) বৈষ্ণৱ আৰু (৩) শৈৱ। এনেদৰে ব্ৰহ্মাণ্ড, ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত, মাৰ্কণ্ডেয়, ভৱিষ্য, ৱামন আৰু ব্ৰহ্মপুৰাণক ব্ৰাহ্ম, বিষ্ণু, নাৰদীয়., ভাগৱৎ, গৰুড়, পদ্ম আৰু বৰাহক বৈষ্ণৱ ; আৰু মৎস্য, কুৰ্ম, লিঙ্গ, বায়ু, স্কন্দ আৰু অগ্নিক শৈৱপুৰাণ বোলে। প্ৰতিভাগতে ছখনকৈ পুৰাণ আছে।

তলত প্ৰতিখন পুৰাণৰ চমু পৰিচয় দিয়া হ'ল ঃ

(১) **ব্ৰহ্ম পুৰাণ ঃ** এই পুৰাণখন 'আদি ব্ৰাহ্ম' নামেও জনাজাত। ইয়াত থকা প্ৰায় ১৪,০০০ শ্লোকক ২৪৫ টা অধ্যায়ত ভগোৱা হয়। ইয়াৰ ১২টা (৩০-৫০) অধ্যায়ত পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আখ্যানৰ পাছতে ইয়াত গৌতমী, গঙ্গা, কাৰ্তিকা, চক্ৰতীৰ্থ, যমতীৰ্থ, পুত্ৰ তীৰ্থ আপস্তম্ব তীৰ্থ, আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াৰ ৩২ টা (১৮-২১২) অধ্যায়ত শ্ৰীকৃষ্ণচৰিত বৰ্ণিত হৈছে। সৌৰপুৰাণ বুলি জনাজাত খিল অংশত সূৰ্যপূজাৰ সবিশেষ পোৱা যায়। ছয়টা অধ্যায়ত সূৰ্যৰ মহিমা বৰ্ণিত হৈছে।

এই পুৰাণৰ দহটা অধ্যায়ত (২৩৪-২৪৪) সাংখ্যদৰ্শন বিবেচনা কৰা হৈছে। তাত ভক্তি সমন্বিত জ্ঞানৰ কথা কোৱা হৈছে।

(২) **পদ্মপুৰাণ ঃ** ই প্ৰায় ৫০,০০০ শ্লোকৰ ৰত্নাগাৰ। সম্প্ৰতি ছটা খণ্ড পোৱা গ'লেও পূৰ্বতে ই ৫ খণ্ডাত্মক আছিল। এই পাঁচ খণ্ডৰ বিষয়ে এনেদৰে পোৱা যায় ঃ

প্ৰথমং সৃষ্টিখণ্ডং হি, ভূমিখণ্ডং দ্বিতীয়কম্
তৃতীয়ং স্বৰ্গখণ্ডং পাতালঞ্চ চতুৰ্থকম্।।
পঞ্চমং চোত্তৰংখণ্ডং সৰ্বতাপাপপ্ৰণাশনম্।

সৃষ্টিখণ্ডত সমুদ্ৰমন্থন, পৃথুৰ আখ্যান, পৌষ্কৰ বিৱৰণ, বৃত্ৰবধাখ্যান, বামনাৱতাৰ বৰ্ণন, মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আখ্যান, কাৰ্তিকৰ জন্মকথা, ৰামাখ্যান, তাৰকাসুৰ বধাদিৰ বিৱৰণ আছে।

ভূমিখণ্ডত যযাতি-মাতলিৰ আধ্যাত্মিক সংবাদ, চ্যৱনচৰিতৰ লগত শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱবাদৰ অনেক কথা পোৱা যায়। ইয়াত শৈৱ-বৈষ্ণৱৰ সমন্বয় সাধনৰ বাবে কৰা যত্ন চকুত পৰে; শিৱ-বিষ্ণুৰ অভেদ কল্পনা কৰি পুৰাণে কৈছে ঃ

শিৱায় বিষ্ণুৰূপায় বিষ্ণৱে শিৱৰূপিণে।
শিৱস্য হৃদয়ে বিষ্ণু বিষ্ণোশ্চ হৃদয়ে শিৱঃ।।

ব্ৰহ্মা বিষ্ণু আৰু শিৱৰ ঐক্য প্ৰতিপাদন কৰি পুৰাণত কৈছে ঃ

একমূৰ্তিস্ত্ৰয়োদেৱাঃ ব্ৰহ্মাবিষ্ণুমহেশ্বৰঃ।
ত্ৰয়াণামন্তৰং নাস্তি, গুণভেদাঃ প্ৰকীৰ্তিতাঃ।।

স্বৰ্গখণ্ডত দেৱ গন্ধৰ্ব, অপ্সৰা, যক্ষ আদি উৰ্ধলোকৰ কথাৰ লগতে শকুন্তলাৰ উপাখ্যানো কীৰ্তিত হৈছে। পাতল খণ্ডত নাগলোকৰ বৰ্ণনা প্ৰতিপাদ্য বিষয়। উত্তৰ খণ্ডত অনেক বিচিত্ৰ আখ্যানৰ লগতে বিষ্ণুভক্তিৰ প্ৰশংসাও পোৱা যায়।

(৩) **বিষ্ণু পুৰাণ ঃ** বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থ হিচাপে বিষ্ণু পুৰাণৰ স্থান ভাগৱতৰ পাছতে। পুৰাণখন ছটা অংশ'ত (খণ্ড পৰ্যায়ত) বিভক্ত। সিবোৰত মুঠ ১২৬টা অধ্যায় আছে। ইয়াত ২৩০০০ শ্লোক আছে। ৪ৰ্থ অংশটো গদ্যময়। ১ম অংশত সৃষ্টি, ২য় অংশত ভূগোল, ৩য় অংশত আশ্ৰমব্যৱস্থা, ৪ৰ্থ অংশত বংশানুচাৰিত, ৫ম অংশত মূলতঃ কৃষ্ণচৰিত আৰু ৬ষ্ঠ অংশত প্ৰলয় আৰু ভক্তিবিষয়ক কথা পোৱা যায়। ইয়াতো শিৱ-বিষ্ণুৰ অভেদ কল্পনা চকুত পৰে।

(৪) **বায়ু পুৰাণ ঃ** এই পুৰাণক অতি পুৰণি বুলি কোৱা হয়। মহাভাৰততো (৩।১৯১।১৬) ইয়াৰ উল্লেখ আছে। ইয়াত ১১০০০ শ্লোক আৰু ১১২ অধ্যায় আছে। পুৰাণখন বিষয়ানুসৰি চাৰিভাগত বিভক্ত ঃ (১) প্ৰক্ৰিয়াপাদ (অধ্যায় ১-৬), (২) উপোদ্‌ঘাত (৭-৬৪), (৩) অনুষঙ্গপাদ (৬৫-৯৯) আৰু (৪) উপসংহাৰ পাদ (১০০-১১২)। এনে বিভাজন পুৰণি বুলি জনা যায়। ইয়াত সৃষ্টি প্ৰকৰণ, আশ্ৰমব্যৱস্থা, প্ৰাচীন ভূগোল, যুগ, যজ্ঞ, ঋষি, তীৰ্থাদি বিষয়ৰ চৰ্চা কৰা হৈছে। ইয়াত প্ৰাপ্ত বংশচৰিত আৰু শ্ৰাদ্ধকল্পৰ বিশেষ মহত্ত্ব আছে। ভূগোল, বুৰঞ্জী আৰু সমাজতত্ত্বৰ ছাত্ৰৰ বাবে এই পুৰাণত মূল্যবান সমল আছে। ইয়াত শৈৱমত, বৈষ্ণৱবাদ আৰু যোগশাস্ত্ৰৰো চৰ্চা কৰা হৈছে।

(৫) **শ্ৰীমদ্‌ভাগৱৎ পুৰাণ ঃ** এই পুৰাণ উত্তম ভক্তি শাস্ত্ৰৰূপে ভাৰতত জনপ্ৰিয়। ইয়াৰ বাৰটা স্কন্ধত মুঠ ১৮০০০ শ্লোক সংকলিত হৈছে। ১ম স্কন্ধত ভক্তি প্ৰশ্ন আৰু পৰীক্ষিত বৰ্ণন পোৱা যায়। ২য় স্কন্ধত শুকৰ শাস্ত্ৰ বৰ্ণনা, ৩য় স্কন্ধত বিবিধ আখ্যানোপাখ্যান, (ব্ৰহ্মোৎপত্তি, সৃষ্টি, ৰুদ্ৰ, মৰীচি, পৃথিৱী, সৰস্বতী, স্বায়ম্ভুৱ আদিৰ উৎপত্তি, কৰ্দম- দেৱাহুতিৰ আখ্যান), ৪ৰ্থ স্কন্ধত মনুবংশ কথা, ৫মত প্ৰিয়ব্ৰত, আগ্নীধ্ৰ, নাভি, ঋষভদেৱ, জড়ভৰত আদিৰ উপাখ্যান, ৬ষ্ঠ স্কন্ধত অজামিল বিপ্ৰ, বিশ্বৰূপ-বৃত্ৰবধাখ্যান, ৭ম স্কন্ধত প্ৰহ্লাদৰ চৰিত, আশ্ৰমব্যৱস্থা, ৮ম স্কন্ধত মন্বান্তৰ কথা, গ্ৰাহগজেন্দ্ৰ কথা, সমুদ্ৰমন্থন, বামনাৱতাৰ,

বলিচলন, মৎস্যাৱতাৰ কথিত হৈছে। ৯ম স্কন্ধত সোম আৰু সূৰ্য্যৰ বংশৰ-চৰিত বৰ্ণিত হৈছে। দশম স্কন্ধত কৃষ্ণ লীলাৰ সবিশেষ পোৱা যায়। ১১শ স্কন্ধত যদুবংশ নাশ, অৱধূত চৰিত, ভক্তি, সৎসঙ্গতি, বৃদ্ধোপদেশ, অষ্টাদশসিদ্ধি আদি অনেক বিচিত্ৰ কথা পোৱা যায়। ১২শ স্কন্ধত ৰাজবংশ বৰ্ণনা, কলিদোষ, পৰীক্ষিতমোক্ষ, সৰ্পযজ্ঞ, বেদবিভাগ. মহাপুৰুষৰ লক্ষণ আদি প্ৰকীৰ্ণ বিষয় চৰ্চিত হৈছে।

অনেক টীকা-ভাষ্যৰে অলংকৃত ভাগৱত মধ্বসকলৰ বাবে ৪ৰ্থ প্ৰস্থান আৰু ভাগৱত বৈষ্ণৱ পন্থৰ প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থৰূপে সুখ্যাত। ই ভক্তিশাস্ত্ৰৰূপে মোক্ষপ্ৰাপ্তিৰ দ্বাৰস্বৰূপ বুলি বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত সমাদৃত।

(৬) **নাৰদীয় পুৰাণঃ** এই পুৰাণ দুভাগত বিভক্ত ঃ ১ম ভাগত ১২৫ অধ্যায় আৰু দ্বিতীয় ভাগত ৮২ অধ্যায় আছে। ই মুঠ ২৫,০০০, শ্লোকৰ সংগ্ৰহ। বৰ্ণাশ্ৰম, শ্ৰাদ্ধকল্পৰ উপৰিও ইয়াত ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দাদি বেদাঙ্গৰ চৰ্চাও কৰা দেখা যায়। বিবিধ, মন্ত্ৰ আৰু স্তোত্ৰৰ ই আকৰ। ২য় ভাগত অনেক অধ্যায়ত বৈষ্ণৱ ৰুক্মাঙ্গদচৰিত বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াত ওঠৰখন পুৰাণৰ বিষয় সূচী পোৱা যায়। ইয়াক অৰ্বাচীন বুলি ভবা হয়।

(৭) **মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণঃ** পৰিমাণত স্বল্পকায় এই পুৰাণত ৯০০০ শ্লোক আছে আৰু ই ১৩৭ অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াক মহাভাৰতৰ ভাষ্য আৰু খিল অংশ যেন লাগে। ইয়াত মহাভাৰতৰ অনেক কথাৰ চৰ্বিত-চৰ্বন হৈছে। এই পুৰাণত হৰিশ্চন্দ্ৰ, বিশ্বামিত্ৰ, মদালসা, অত্ৰি-অনসূয়া, সোম-দত্তাত্ৰেয়-দুৰ্বাসা প্ৰভৃতিৰ আখ্যান বৰ্ণিত হোৱাৰ উপৰিও যোগতত্ত্ব, সৃষ্টিতত্ত্ব আৰু ব্ৰহ্মাদিৰ আয়ুতত্ত্ব প্ৰশংসিত হৈছে। কিন্তু ইয়াৰ বিশেষত্ব শ্ৰীচণ্ডী নামে খ্যাত দুৰ্গা সপ্তশতীৰ মাজতহে প্ৰকাশিত হৈছে। ই শাক্ত পন্থৰ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ।

(৮) **অগ্নিপুৰাণঃ** এই পুৰাণখন সমস্ত ভাৰতীয় বিদ্যাসমূহৰ সংক্ষিপ্ত বিশ্বকোষ বোলা হয়। (আনন্দশ্ৰমৰপৰা প্ৰকাশিত) অগ্নিপুৰাণত প্ৰায় চাৰে-এঘাৰ হেজাৰ শ্লোক আছে। গ্ৰন্থখন ৩৮৩ অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত বিষ্ণুৰ অৱতাৰসমূহৰ চমু বিৱৰণ আৰু ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ সংক্ষিপ্তসাৰ বৰ্ণনা কৰাৰ উপৰিও অনেক দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিষ্ঠা, পূজা, স্তোত্ৰ, প্ৰতিমালক্ষণ আদি বিবৃত হৈছে। তীৰ্থ, দান আৰু ব্ৰতকথাত কোৱা হৈছে। জ্যোতিষ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ৰাজনীতি, আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ স্ত্ৰী-পুৰুষ ৰত্নাদিৰ লক্ষণ, বাস্তুকলা, ছন্দ, অলংকাৰ, নাট্য-নৃত্য-সাহিত্যবিষয়ক তথ্যপাতি ইয়াত পোৱা যায়। শেষৰফালে ব্ৰহ্মজ্ঞান, অদ্বৈত, গীতাদিৰ সাৰকথা বৰ্ণিত হৈছে। সেইবাবে এই পুৰাণে (৩৮৩।৫২) দাবী কৰি কয়ঃ

'আগ্নেয়ে হি পুৰাণেঽস্মিন্ সৰ্বাঃ বিদ্যাঃ প্ৰদৰ্শিতাঃ।'

(৯) **ভৱিষ্য ঃ** এই পুৰাণত ভৱিষ্যৎকালত ঘটিবলগীয়া সাম্ভাব্য ঘটনাৰ বিষয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰা হৈছে। ইয়াৰ গাত লাগি ইয়াত অনেক কথা প্ৰক্ষিপ্ত হৈছে। নাৰদপুৰাণৰ মতে ই পাঁচটা পৰ্বত বিভক্ত—(১) ব্ৰহ্মপৰ্ব, (২) বিষ্ণুপৰ্ব, (৩) শিৱপৰ্ব, (৪) সূৰ্যপৰ্ব আৰু (৫) প্ৰতিসৰ্গপৰ্ব। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা ১৪০০০। এই পুৰাণতো সূৰ্য পূজাৰ সবিশেষ বিৱৰণ দিছে।

(১০) **ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণ ঃ** ব্ৰহ্মবৈবৰ্তৰ শ্লোক সংখ্যা ১৮০০০। গ্ৰন্থখন চাৰি খণ্ডত বিভক্ত- (১) ব্ৰহ্মখণ্ড, (২) প্ৰকৃতিখণ্ড, (৩) গণপতিখণ্ড আৰু (৪) কৃষ্ণজন্মখণ্ড। মুঠতে ২৭৬টা অধ্যায় আছে। প্ৰতিটো খণ্ড অন্বৰ্থসজ্ঞ। মুঠতে ২৭৬টা অধ্যায় আছে। প্ৰতিটো খণ্ড অন্বৰ্থসজ্ঞক। ব্ৰহ্মখণ্ডত সৃষ্টি, প্ৰকৃতি খণ্ডত দুৰ্গা, লক্ষ্মী, সৰস্বতী, সাবিত্ৰী, ৰাধা আদি প্ৰকৃতি, গণেশ খণ্ডত গণপতিৰ চৰিত আৰু কৃষ্ণজন্মখণ্ডত হৰিবংশ, ভাগৱত আৰু পুৰাণোক্ত কৃষ্ণাৱতাৰৰ ব্যাপকভাৱে বৰ্ণিত হৈছে। অনেক স্তোত্ৰ আৰু তীৰ্থ মাহাত্ম্যৰ বাবে ইয়াৰ মহত্ত্ব বাঢ়িছে।

(১১) **লিঙ্গপুৰাণ ঃ** শিৱলিঙ্গৰ উপাসনা বিহিত হোৱা পুৰাণখন লিঙ্গপুৰাণ নামে খ্যাত হৈছেঃ

'লিঙ্গস্য চৰিতোক্তত্বাৎ পুৰাণং লিঙ্গমুচ্যতে।'

এই পুৰাণো অপেক্ষাকৃত স্বল্পকায়। ইয়াত মাত্ৰ ১৩৩ টা অধ্যায়ত মুঠ ১১০০০শ্লোক সংগৃহীত হৈছে। ই আকৌ দুভাগত বিভক্ত— (১) পূৰ্বভাগ আৰু উত্তৰভাগ। ইয়াত ভগৱান শঙ্কৰে সৃষ্টিৰ বৰ্ণনা কৰিছে আৰু তেওঁৰ ২৮ অৱতাৰৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। লগতে অনেক শৈৱব্ৰত আৰু তীৰ্থৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। উত্তৰভাগত পশু, পাশ আৰু পাশুপাত্যৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

(১২) **বাৰাহ পুৰাণ ঃ** বৰাহৰূপী বিষ্ণু এই পুৰাণৰ প্ৰবক্তা। এই পুৰাণৰ ২১৮ টা অধ্যায়ত ২৪০০০ শ্লোক আছে। গৌড়ীয় আৰু দাক্ষিণাত্য ভেদে ইযাৰ দুটি পাঠভেদ পোৱা যায়। ই এখন বৈষ্ণৱ পুৰাণ। ইয়াত বিভিন্ন অৱতাৰেৰে জড়িত ব্ৰতৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অ. ১৫২-১৭২) মথুৰা তীৰ্থৰ বহুল বৰ্ণনা পোৱা যায়।

(১৩) **স্কন্দপুৰাণ ঃ** স্কন্দ কাৰ্তিকৰ নামেৰে নামাঙ্কিত এই পুৰাণ বিশালতম। ইয়াত ৮১০০০ শ্লোক পোৱা যায়। ই সংহিতা নামে ছয় বিভাগত বিভক্ত। একোখন সংহিতা একোখন পুৰাণ প্ৰমাণ বিস্তৃতিৰ। সিবোৰ যথাক্ৰমে (১) সনৎকুমাৰ, (২) সূত, (৩) শঙ্কৰ (৪) বৈষ্ণৱ, (৫) ব্ৰাহ্ম আৰু (৬) সৌৰসংহিতা নামে জনাজাত। অন্য এটা বিভাজন মতে ই সাত খণ্ডত বিভক্ত ঃ (১) মাহেশ্বৰখণ্ড (২) বৈষ্ণৱখণ্ড, (৩) ব্ৰহ্মখণ্ড, (৪) কাশীখণ্ড, (৫) ৰেৱাখণ্ড, (৬) তাপীখণ্ড আৰু (৭) প্ৰভাসখণ্ড। গ্ৰন্থখন অপূৰ্ণকৈ উপলব্ধ। ইয়াৰ মাহেশ্বৰ খণ্ডত শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিচিত্ৰ লীলা বৰ্ণিত হৈছে। বৈষ্ণৱখণ্ডত প্ৰভু জগন্নাথৰ মন্দিৰ, পূজাবিধি, প্ৰতিষ্ঠা আৰু সেই বিষয়ক আখ্যান বিবৃত হৈছে। দুভাগত বিভক্ত ব্ৰহ্মখণ্ডত ক্ৰমে ধৰ্মাৰণ্যৰ স্থান মাহাত্ম্য আৰু উজ্জয়িনীস্থ মহাকালৰ পূজা-প্ৰতিষ্ঠা বিষয়ক বৰ্ণনা দিছে। কাশীখণ্ড কাশীৰ যাৱতীয় বৰ্ণনা, ৰেৱাখণ্ডত নৰ্মদাতীৰ্থৰ বিৱৰণ, শিৱলিঙ্গ মাহাত্ম্য, তাপীখণ্ডত তাপীনদীৰ উৎপত্তি আৰু সেইতীৰ্থৰ বৰ্ণনা আৰু প্ৰভাসখণ্ডত প্ৰভাসতীৰ্থৰ বিস্তৃত বিৱৰণ বৰ্ণিত হৈছে। বিভিন্ন ঠাইত ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক বিৱৰণে পুৰাণখনক মহত্ত্ব দান কৰিছে।

(১৪) **বামন পুৰাণ ঃ** বিষ্ণুৰ বামনাৱতাৰ ইয়াৰ এক প্ৰতিপাদ্য বিষয়, সেয়ে ইয়াৰ নাম বামন পুৰাণ। ইয়াৰ ৯৫ টা অধ্যায়ত মুঠ ১০,৫০০ শ্লোক আছে। বামনাৱতাৰৰ সবিশেষ কথাৰ লগতে ইয়াত শিৱৰ মাহাত্ম্য কথা, কাত্যায়নী দুৰ্গাৰ মাহাত্ম্য, গণেশ আৰু কাৰ্তিকৰ উৎপত্তি কথিত হৈছে। তীৰ্থ মাহাত্ম্যও ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

(১৪) **কূৰ্মপুৰাণ ঃ** এই পুৰাণৰ ভিতৰুৱা সাক্ষ্যৰপৰা জনা যায় যে পূৰ্বতে ইয়াৰ চাৰিখন সংহিতা আছিল ঃ (১) ব্ৰাহ্মী, (২) ভাগৱতী, (৩) সৌৰী, আৰু (৪) বৈষ্ণৱ সংহিতা। সম্প্ৰতি-প্ৰথম সংহিতাহে উপলব্ধ আৰু কুৰ্মপুৰাণ বুলি খ্যাত হৈছে।ইয়াত প্ৰায় ১৮,০০০ শ্লোক থাকিব লাগিছিল যদিও, উপলব্ধ ব্ৰাহ্মী সংহিতাত ৬,০০০ শ্লোকহে আছে। কূৰ্মৰূপী ভগৱান বিষ্ণুৱে ইন্দ্ৰদ্যুম্ন ৰজাক ইয়াৰ বৃত্তান্তসমূহ শুনাইছিল। অধিকাংশতে শিৱই মুখ্য দেৱতাৰূপে বিষয়-বস্তু। ইয়াতো শিৱ, বিষ্ণু আৰু ব্ৰহ্মাৰ সমন্বয় কথিত হৈছে। শক্তি পূজাৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দান কৰিছে। পুৰাণখন দুভাগত বিভক্ত। ১ম ভাগৰ ৫২টা অধ্যায়ত সৃষ্টি প্ৰকাৰণ, পাৰ্বতীৰ তপশ্চৰ্য্যা, কাশী আৰু প্ৰয়াগৰ মাহাত্ম্য গোৱা হৈছে। ২য় ভাগত ভগৱদ্‌গীতাৰ আৰ্হিত ঈশ্বৰগীতা আৰু আৰু ব্যাসগীতা গীত হৈছে।

(১৬) **মৎস্যপুৰাণ** ঃ ইও অন্যতম বিশাল পুৰাণ।ইয়াৰ ২৯১ অধ্যায়ত মুঠ ১৫০০০ শ্লোক আছে। মন্বান্তৰ, পিতৃলোক, শ্ৰাদ্ধকল্প, বংশানুচৰিত, ব্ৰতকথা আদি ইয়াৰ বৰ্ণনীয় বিষয়। ভগৱানে শংকৰৰ ত্ৰিপুৰদাহ, কাৰ্তিকেয়ৰ তাৰক বধো ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে। মৎস্যাৱতাৰ কথিত হোৱা বাবেই পুৰাণৰ নাম মৎস্যপুৰাণ ৰখা হৈছে। ঋষিবংশ বৰ্ণন, ৰাজধৰ্ম বৰ্ণন, প্ৰতিমা লক্ষণ আদিও ইয়াত আছে। ইও অন্যতম প্ৰাচীন পুৰাণ আৰু ই ভূগোল আৰু ইতিহাসৰ ছাত্ৰৰ বাবে অৱশ্য পাঠ্য। ইয়াত পোৱা ঋষিসকলৰ গোত্ৰ-প্ৰবৰ শ্ৰৌতসূত্ৰানুযায়ী।

(১৭) **গৰুড়পুৰাণ ঃ** ইয়াৰ কথাভাগ বিষ্ণুৱে গৰুড়ক কৈ শুনাইছিল। ইয়াৰ অধ্যায়ৰ সংখ্যা ২৬৪ আৰু শ্লোক সংখ্যা ১৮,০০০। পুৰাণখন দ্বিধা বিভক্ত। বিষ্ণুৰ মাহাত্ম্যৰ লগতে ৰত্নপৰীক্ষা, ৰাজনীতি, আয়ুৰ্বেদ, ঔষধিবিদ্যা, পশুচিকিৎসা, বুদ্ধি পৰিষ্কৰণ, ছন্দশাস্ত্ৰ, সাংখ্যযোগে আৰু গীতাৰ সাৰাংশ কথিত হৈছে। দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰেতকল্প নামে জনাজাত। জীৱৰ অৱস্থা, নৰকাদি অনেক বিষয় ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

(১৮) **ব্ৰহ্মাণ্ডপুৰাণ ঃ** এই পুৰাণ পূৰ্ব, মধ্যম, আৰু উত্তৰ এই তিনিভাগত বিভক্ত। পূৰ্বভাগত সোমাই আছে প্ৰক্ৰিয়া আৰু অনুষঙ্গভেদে দুই পাদ। মধ্যমভাগত উপোদ্‌ঘাত আৰু উত্তৰ ভাগত উপসংহাৰপাদ সামৰা হৈছে। ইয়াৰ মুঠ শ্লোক সংখ্যা ১২০০০ বুলি কোৱা হৈছে। পুৰাণৰ প্ৰক্ৰিয়াপাদত সৃষ্টি কথন অনুষঙ্গপাদত মন্বান্তৰ, পৌৰাণিক ভূগোল, ঋষিসৰ্গ আদি বৰ্ণিত হৈছে। উপোদ্‌ঘাতপাদত পিতৃকল্প, শ্ৰাদ্ধকল্প বিস্তৃতকৈ বৰ্ণাইছে। বংশানুচৰিত, ঋষিবংশ আদিও বিবৃত হৈছে। উপসংহাৰ পাদত প্ৰলয় কথা প্ৰতিপাদিত হৈছে। পৰিশিষ্টত ললিতাৰ উপাখ্যান আৰু কামাক্ষীৰ মাহাত্ম্য পোৱা যায়।

কাল ঃ পুৰাণসমূহৰ কাল নিৰ্ণয় সহজে সম্ভৱ নহয়। ইবোৰ এক ব্যাপক কালত

ৰচিত হৈছিল। অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সাক্ষ্য প্ৰমাণৰ ভেটিত বলদেব উপাধ্যায় (পুৰাণ বিমৰ্শত) পুৰাণসমূহৰ কাল নিৰ্ণয় কৰিছে। তেওঁ কাল অনুসৰি পুৰাণসমূহক ৩টা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে। তাৰে প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কাল খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ পৰা ২০০ খৃষ্টাব্দলৈ। বায়ু, ব্ৰহ্মাণ্ড, মাৰ্কণ্ডেয়, মৎস্য আৰু বিষ্ণু এই কালাবধিত পৰে। মধ্যম শ্ৰেণীভুক্ত হৈছে শ্ৰীমদ্‌ভাগৱৎ পুৰাণ, কূৰ্ম, স্কন্দ, পদ্মপুৰাণ আৰু ইবোৰৰ কাল খৃ ৫০০-৯০০ অব্দৰ ভিতৰত। অৰ্বাচীন শ্ৰেণীভূক্ত পুৰাণবোৰ হৈছে ব্ৰহ্ম, লিঙ্গ আদি। ইবোৰৰ কাল খৃষ্টীয় ৯০০-১০০০ অব্দৰ ভিতৰত হ'ব।

উপপুৰাণসমূহ ঃ

ওঠৰখন মহাপুৰাণৰ উপৰিও ওঠৰখন উপপুৰাণৰ অস্তিত্ব[redacted]কথা জনা যায়। কিন্তু এনে পুৰাণৰ সংখ্যা ওঠৰতে আবদ্ধ নাথাকি ত্ৰিশখন হৈছে গৈ। উক্ত পুৰাণসমূহৰ মাথোন নাম বোৰহে পঢ়ুৱৈৰ অৱগতিৰ বাবে উল্লেখ কৰিলোঁ ঃ

(১) সনৎকুমাৰ, (২) নৰসিংহ, (৩) বৃহন্নাৰদীয়, (৪) শিৱধৰ্ম, (৫) দুৰ্বাস, (৬) কপিল, (৭) মানৱ, (৮) উশনস, (৯) ৱাৰুণ, (১০) কালিকা, (১১) সাম্ব, (১২) নন্দিকেশ্বৰ, (১৩) সৌৰ, (১৪) পৰাশৰ, (১৫) আদিত্য, (১৬) ব্ৰহ্মাণ্ড, (১৭) মাহেশ্বৰ, (১৮) ভাগৱত, (১৯) বসিষ্ঠ, (২০) কৌৰ্ম, (২১) ভাৰ্গৱ, (২২) আদি, (২৩) মুদ্‌গল, (২৪) কল্কি, (২৫) দেবী, (২৬) মহাভাগৱত, (২৭) পৰমানন্দ, (২৯) পশুপতি আৰু (৩০) হৰিবংশ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্ৰাক্-কালিদাস যুগ

অশ্বঘোষ

মহাকবি অশ্বঘোষৰ জীৱন সম্বন্ধে ভাৰতীয় পৰম্পৰাতকৈ চীন আৰু তিব্বতীয় পৰম্পৰাই অধিক সমল যোগাইছে। কাৰণ কবিজনৰ অধিকখিনি গ্ৰন্থ চীনা আৰু তিব্বতীয় অনুবাদতে সুৰক্ষিত আছে।

অশ্বঘোষৰ প্ৰকৃত নাম জনা নাযায়। বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ পাছতহে তেওঁ অশ্বঘোষ নামে জনাজাত হয়। জন্মৰ সময়ত ঘোঁৰাশালৰ ঘোঁৰাবোৰে চেহেঁহনি তুলিছিল কাৰণে তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ ৰখা হৈছিল বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ মুখত মধুৰ ধৰ্মবাণী শুনি ঘোঁৰাবোৰে আনন্দতে চেহেঁহাইছিল বুলি তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ হোৱা কথাও কোৱা শুনা যায়।

পৰম্পৰা মতে অশ্বঘোষ এজন গুণী সংগীতজ্ঞ আছিল। তেওঁ সাকেত বা অযোধ্যা নিবাসী আছিল। তেওঁৰ নাম জনা নাযায। কিন্তু তেওঁৰ মাতৃৰ নাম 'সুবৰ্ণাক্ষী আছিল বুলি জনা যায়।

বেচ ডেকা বয়সতে অশ্বঘোষে মহাকবিৰূপে খ্যাতি লাভ কৰে। যুৱকসকলে হেনো তেওঁ ৰচনা কৰা প্ৰেমৰ কবিতা আবৃত্তি কৰি আনন্দ লাভ কৰিছিল। তেওঁ একেধাৰে সংগীতজ্ঞ, নাট্যকাৰ আৰু অভিনেতা আছিল।

তেওঁ বৌদ্ধ সন্ন্যাসী পাৰ্শ্বৰ হাতত তৰ্কত পৰাস্ত হৈ তেওঁৰ শিষ্যত্ব স্বীকাৰ কৰে। অন্য মতানুসৰি তেওঁ পাৰ্শ্বৰ শিষ্য পুণযশস্‌ৰহে শিষ্য আছিল। মগধলৈ গৈ তেওঁ তাৰ বৌদ্ধ মহাসাংঘিক সম্প্ৰদায়ৰ বিদ্বানসকলৰ মাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। পুৰুষপুৰৰ সম্ৰাট কণিষ্কই অশ্বঘোষক পাটলিপুত্ৰৰপৰা লগত নি তেওঁৰ ওচৰত শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। জীৱনৰ অন্তিম কাললৈকে তেওঁ গান্ধাৰতে থাকে।

কাল ঃ— অশ্বঘোষে আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল খৃষ্টীয় ১ম শতিকাত ইয়াৰ প্ৰমাণ হিচাপে তলৰ কথা কেইটা তুলি ধৰা হ'ল।

(১) চীনৰ পৰম্পৰা অনুসৰি অশ্বঘোষ কণিষ্কৰ ৰাজগুৰু আছিল। (২) বৈভাষিক সম্প্ৰদাযৰ 'বিভাষা' নামে ভাষ্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিবলৈ কণিষ্কই কাশ্মীৰত আয়োজন কৰা ৪ৰ্থ বৌদ্ধ সঙ্গীতিত অশ্বঘোষে অধ্যক্ষতা কৰিছিল (৩) খৃ' ৫ম শতিকা মানতে অশ্বঘোষৰ 'বুদ্ধচৰিত' চীনা ভাষাত অনুদিত হৈছিল। সেয়ে হ'লে পুথিখন চীনদেশ পাবলৈ যথোচিত সময়ৰ আৱশ্যক হৈছিল। (৪) আকৌ মধ্য এচিয়াত প্ৰাপ্ত অশ্বঘোষৰ শাৰিপুত্ৰ-প্ৰকৰণৰ আধাৰত লুডাৰ্চেও প্ৰমাণ কৰিবলৈ বিচাৰে যে ৰচকজন কণিষ্ক বা হুবিষ্কৰ সমসাময়িক

আছিল।(৫) সমালোচকসকলে মাতৃচেতকৰ 'শতপঞ্চাশিকা'ৰ ওপৰত অশ্বঘোষৰ প্ৰভাৱ পৰা কথা স্বীকাৰ কৰে। মাতৃচেতক কণিষ্কৰ সমকালীন বুলিও কোৱা হয়। সেয়ে হ'লেও অশ্বঘোষ মাতৃচেটতকৈ বয়োজ্যেষ্ঠ সমকালীন কৰি আছিল।(৬) অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিতৰ ২৮শ সৰ্গৰ অন্তত মৌৰ্যবংশৰ গৌৰৱ অশোকে নিৰ্মাণ কৰা স্তূপৰ উল্লেখ আছে। গতিকে অশ্বঘোষ সম্ৰাট অশোকৰ (২৭৩-২৩২ খৃ পূ) পৰবৰ্তী কৰি আছিল। এনেবোৰ প্ৰামাণ্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি অশ্বঘোষক খৃষ্টীয় ১ম শতিকাৰ কৰি হিচাপে ঠাৱৰ কৰা হয়।

অশ্বঘোষৰ কীৰ্তিসমূহ ঃ চীনা পৰিব্ৰাজক ইট্‌সিঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সেয়া হ'ল ঃ (১) মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদন সংগ্ৰহ, (২) বজ্ৰসূচী, (৩) গণ্ডীস্তোত্ৰব্যাখ্যা আৰু, (৪) সূত্ৰালংকাৰ। ইয়াৰোপৰি তেওঁ সৌন্দৰানন্দ আৰু বুদ্ধচৰিত নামে দুখন মহাকাব্য আৰু শাৰিপুত্ত প্ৰকৰণ, ৰাষ্ট্ৰপাল আৰু উৰ্বশীবিয়োগ নামে তিনিখন নাটকো ৰচনা কৰে।

(১) **মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদন সংগ্ৰহ ঃ** জাপানী সুজুকীয়ে অশ্বঘোষকেই এই গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা বুলি কয়। তেওঁৰ মতে অশ্বঘোষৰ গ্ৰন্থত পোৱা শূন্যবাদৰ ধাৰণাৰ ওপৰত খৃ পূ ১ম শতিকাৰ পূৰ্বে ৰচিত 'অষ্টসাহস্ৰিকাপ্ৰজ্ঞাপাৰমিতা'ৰ প্ৰভাৱ পৰা সম্ভৱ। ইয়াৰ ওপৰত নাগাৰ্জুনৰ প্ৰভাৱ পৰা কথা তেওঁ অস্বীকাৰ কৰে।

(২) **বজ্ৰসূচী ঃ** চীনাসকলে ইয়াৰ ওপৰত অশ্বঘোষৰ কৰ্তৃত্ব অস্বীকাৰ কৰিছে যদিও পণ্ডিত ৰাহুল সাংস্কৃত্যায়নে এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত অশ্বঘোষৰ কৰ্তৃত্ব দাবী কৰিছে। ইয়াত শ্ৰুতি, স্মৃতি, মহাভাৰত আদিৰ উদ্ধৃতিৰ ভেটি বৰ্ণাশ্ৰমব্যৱস্থাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰা হৈছে।

(৩) **সূত্ৰালংকাৰ ঃ** ইয়াৰ কৰ্তৃত্বলৈও বিবাদ আছে। পণ্ডিত লুডাৰ্চৰ মতে কুমাৰলব্ধৰ ৰচনা। কিন্তু ৪০৫ খৃষ্টাব্দত এই গ্ৰন্থৰ চীনা অনুবাদকৰ্তা কুমাৰজীৱই ইয়াক অশ্বঘোষৰ ৰচনা বুলিহে কৈছে। জাতক-অবদানাদিৰ লেখিয়া এই গ্ৰন্থ।

(৪) **গণ্ডীস্তোত্ৰব্যাখ্যা ঃ** বৌদ্ধবিহাৰত বাদন কৰা গণ্ডী বাদ্যৰ মধুৰ স্বৰৰ সুন্দৰ ব্যাখ্যাসন্মত এই পুথিৰো ৰচক হিচাপে অশ্বঘোষলৈ আঙুলিওৱা হৈছে।

(৫) **শাৰিপুত্তপ্ৰকৰণ ঃ** পণ্ডিত লুডাৰ্চে মধ্য এচিয়াৰ তুৰ্ফান নামে ঠাইত তালপত্ৰত ৰচিত এই নাটকৰ খণ্ডিত পাণ্ডুলিপি আৱিষ্কাৰ কৰিছে। উপলব্ধ অংশৰপৰা ই এখন প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক বুলি বুজা যায়। মৃচ্ছকটিকৰদৰে ইয়াতো বিট, বেশ্যা, বিদূষক, চোৰ জুৱাৰী আৰু মদাহী চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হৈছে। পিছে, ইয়াৰ কথাভাগ বৌদ্ধধৰ্মৰসৈতে জড়িত। গৌতম বুদ্ধৰ ওচৰত শাৰিপুত্ত আৰু মৌদ্‌গলায়নে শৰণ লোৱা কাহিনী ইয়াত চিত্ৰিত হৈছে।

নাটকৰ আদিতে অশ্বজিতৰে সাক্ষাৎ কৰাৰ পাছত শাৰিপুত্তই বন্ধু বিদূষকৰসৈতে বুদ্ধ সম্বন্ধে কথা পাতে। তেতিয়া বিদূষকে তেওঁক সোঁৱৰাই দি কয় যে তেওঁ জাতত ব্ৰাহ্মণ হৈ এতিয়া ক্ষত্ৰিয় বুদ্ধৰ ওচৰত উপদেশ গ্ৰহণ কৰাটো উচিত নহ'ব। কিন্তু শাৰিপুত্তই বিদূষকৰ কথা মানি নললে। উত্তৰত তেওঁ কলে, 'যিদৰে পানীৰে তাপ শাঁও পৰে সিদৰে

তলখাপৰ বৈশ্যোলোকে দিয়া ঔষধে খালেও বেমাৰীৰ উপকাৰ হয়।' তাৰ পাছতে মৌদ্‌গালায়নে শাৰিপুত্তক লগ ধৰি তেওঁৰ প্ৰসন্নতাৰ কাৰণ অৱগত কৰে। তেৱোঁ বুদ্ধৰ ,প্ৰভাৱত পৰিছে। তেওঁলোক দুয়ো বুদ্ধৰ ওচৰলৈ যায়। বুদ্ধই তেওঁলোকক শিষ্যৰূপে গ্ৰহণ কৰে। পাছত শাৰিপুত্ত আৰু বুদ্ধৰ মাজত বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত কথাবতৰা হয়।

অন্য নাটক দুখনৰ সবিশেষ জনা নাযায়।

মহাকাব্য ঃ (৬) বুদ্ধ চৰিত ঃ বুদ্ধ চৰিত এখন ২৮টা সৰ্গৰে মহাকাব্য ইয়াৰ উপজীৱ্যবিষয় হৈছে গৌতমবুদ্ধৰ জীৱন কথা, তেওঁৰ উপদেশামৃত আৰু সিদ্ধান্ত সমূহৰ বৰ্ণনা। ধৰ্মৰক্ষ নামে ভাৰতীয় ভিক্ষু এজনে (৪১৪-২১ খৃ') ইয়াক চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত খৃ' ৭ম-৮ম শতিকাত তিব্বতীয় ভাযালৈও অনূদিত হয়। ইট্‌সিঙে ইয়াক বৃহদাকাৰৰ গ্ৰন্থ বুলি কৈ গ'লেও সংস্কৃত সংস্কৰণত ১৭টা সৰ্গহে দেখা যোয়। তাৰো শেষৰ চাৰি সৰ্গ উনৈশ শতিকাত অমৃতানন্দই যোগ দিয়া। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে সম্পাদনা কৰা গ্ৰন্থত মাত্ৰ ১৪টা সৰ্গ আছে। ইয়াৰো ১ম সৰ্গ অসম্পূৰ্ণ।

বুদ্ধচৰিতৰ ১-৫ সৰ্গত বুদ্ধৰ জন্মৰপৰা অভিনিস্ক্ৰমণ পৰ্যন্ত কথাঁভাগ বৰ্ণিত হৈছে। ৬-৭ সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ৮ম সৰ্গত যশোধৰাৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৯ম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ অন্বেষণ বৰ্ণিত হৈছে। ১০ম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্তি আৰু মগধ যাত্ৰা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ১১—১৩ সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা হৈছে সাংসাৰিক মায়া-মোহৰ নিন্দা। ১৪শ সৰ্গত তেওঁৰ পূৰ্ণবুদ্ধত্ব লাভৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। ইয়াৰ পিছৰ চোৱাত বুদ্ধৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰ, শিক্ষা, উপদেশ, সংঘৰচনা আৰু অশোকৰ কাললৈকে বৌদ্ধধৰ্মৰ অৱস্থা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৭) **সৌন্দৰানন্দ ঃ** সম্ভৱতঃ সৌন্দৰানন্দ বুদ্ধৰ প্ৰথম কাব্য প্ৰচেষ্টা আছিল। নেপালৰ ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰত প্ৰাপ্ত দুখন পাণ্ডুলিপিৰ আধাৰত হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে বিব্লিউথেকা ইণ্ডিকা গ্ৰন্থমালাত এই গ্ৰন্থৰ পহিলা সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰায়।

মহাকাব্যখন ১৮টা সৰ্গত বিভক্ত। ইয়াৰ প্ৰথম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ জন্মৰপৰা বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈ উভতি অহালৈকে ঘটনাৰাজি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৪ৰ্থ সৰ্গত বুদ্ধৰ বৈমাত্ৰেয় ভ্ৰাতা নন্দ আৰু সুন্দৰীৰ বিৱাহোৎসৱ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নব-বিৱাহিত দম্পতিৰ পাৰস্পৰিক আসক্তি আৰু ভিক্ষা কৰিবলৈ অহা বুদ্ধই নন্দৰ পদূলিৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা ঘটনাও বিবৰি কোৱা হৈছে। তাৰ বাবে ৫ম সৰ্গত নন্দই কৰা অনুশোচনা আৰু বুদ্ধৰ ওচৰলৈ যোৱা কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বুদ্ধই নন্দক বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষা দিয়ে। ৬ষ্ঠ সৰ্গত পতিৰ বিৰহত সুন্দৰীয়ে কৰা বিলাপ বৰ্ণিত হৈছে। ৭ম সৰ্গত নন্দৰ মনত পত্নীৰ প্ৰতি ওপজা আসক্তি আৰু তেওঁৰ ওচৰলৈ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা বৰ্ণিত হৈছে। পিছৰ দুই সৰ্গত সহযোগী এজনে নন্দক দিয়া উপদেশ শুনা যায়। ১০ম-১১শ সৰ্গত নন্দৰ মনৰপৰা পত্নী আসক্তি গুচাবলৈ বুদ্ধই যোগবিদ্যাৰ বলত নন্দক আকাশ পথেৰে লৈ গৈ অপ্সৰাসকলক

দেখুৱায়। তেতিয়া নন্দৰ পত্নী-বিয়োগ দুঃখ আৰ্তৰে। তেতিয়া বুদ্ধই নন্দক অপ্সৰা পাবলৈ তপস্যা কৰিবলৈ কয়। ১২শ সৰ্গত এজন ভিক্ষুৱে নন্দক জানিবলৈ দিয়ে যে তেওঁৰ তপস্যাৰ উদ্দেশ্যই তেওঁক আনৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ কৰি তুলিছে। তাৰ পাছত নন্দৰ মন অৰ্হত্ব প্ৰাপ্তিৰ বাবে উন্মুক্ত হৈ পৰে। তেওঁ আনৰ কথালৈ পিঠিদি বুদ্ধৰ ওচৰত শৰণ লয়। ১৩-১৫ সৰ্গত বুদ্ধৰ উপদেশ আৰু আৰ্য সত্যসমূহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ১৭শ-১৮শ সৰ্গত পৰমশান্তিৰ বাবে নন্দৰ তপস্যা মাৰজয় আৰু বিগতমোহস্থিতিৰ বৰ্ণনা আছে। শেষৰ শ্লোক দুটাত কৱিজনে কাব্য ৰচনাৰ কাৰণ সম্বন্ধে সংকেত দিছে।

অশ্বঘোষৰ কৱি প্ৰতিভা ঃ অশ্বঘোষৰ কাব্যিক ধাৰণা কালিদাস বা তেওঁৰ উত্তৰ কালৰ কৱি সকলৰপৰা সুকীয়া আছিল। কালিদাস আছিল শুদ্ধ ৰসবাদী [redacted] আৰু ভাৰবি, মাঘ, শ্ৰীহৰ্ষ প্ৰভৃতি আছিল অলংকাৰৰ চমৎকাৰিত্বত বিশ্বাসী কৱি। অশ্বঘোষে এওঁলোকৰ পন্থা দুটাৰ এটাকো নিজ কাব্যত প্ৰদৰ্শন কৰা নাই। তেওঁৰ কলাত্মক দৃষ্টিকোণ নিশ্চিতৰূপে উপদেশাত্মক বা প্ৰচাৰমুখী আছিল। ৰস আৰু অলংকাৰ বা কাব্যানন্দক তেওঁ আনসকলৰ দৰে সাধ্য বিষয় বুলি নলৈ সাধনৰূপেহে গণ্য কৰিছিল। এক কথাত তেওঁৰ কাব্যৰ উদ্দেশ্য আছিল উপশান্তি। সেয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ প্ৰধান ৰস শান্ত, অন্য ৰস তাত অঙ্গৰূপে বিৰাজমান।

অশ্বঘোষৰ কবিত্বৰ কেতবোৰ গুণ স্বয়ং আমাৰ আগত দেখা দিয়েহি। তেওঁৰ কাব্যৰ গুণ হৈছে সৰলতা, মধুৰতা, লালিত্য আৰু সমাসহীন বা শ্লেষশূন্য পোন-পটীয়া শব্দ সম্বলিত। তেওঁ সততে উপমা, ৰূপক, উৎপেক্ষাৰ দৰে অলংকাৰহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

অশ্বঘোষৰ সহজ-সৰল ৰচনা-ৰীতিৰ উদাহৰণ 'দীপো যথা নিবৃত্তিমভ্যুপেতা' (সৌন্দৰানন্দ ১৬।২৮-২৯) শ্লোকত সুন্দৰকৈ ফুটি ওলাইছে। উপমা প্ৰয়োগতো তেওঁৰ দক্ষতাৰ স্বাক্ষৰ পোৱা গৈছে; যথা—

তংগৌৰৱং বুদ্ধগতং চকৰ্ষ ভাৰ্যানুৰাগঃ পুনৰাচকৰ্ষ।
সোহনিশ্চয়ান্নাপি যযৌ ন তস্থৌ তৰংস্তৰঙ্গেষ্বিৱ ৰাজহংসঃ ॥সৌঃ ৪।৪২

(এহাতে বুদ্ধৰ গৌৰৱে নন্দক এফালে আজুৰি আছিল আনহাতে অন্যফালে পত্নীপ্ৰেমে তেওঁক আকৰ্ষণ কৰিছিল। অনিশ্চয়তাৰ বাবে তৰঙ্গত সাঁতুৰি ফুৰা ৰাজহাঁহৰ দৰে তেওঁৰ অৱস্থা ন যযৌ ন তস্থৌ যেন হৈছিল।) ইয়াত নন্দৰ অন্তৰ্দ্বন্দ্বৰ ছবি কৱিয়ে তুলি ধৰিছে।

অশ্বঘোষে দিয়া শৃঙ্গাৰ ৰসৰ চমৎকাৰ বৰ্ণনা তলৰ শ্লোকত পোৱা যায় ঃ

মুহুৰ্মুহুমদব্যাজস্ৰস্তনীলাংশুকাপৰা।
আলক্ষ্যৰশনা ৰেজে স্ফুৰদ্বিদ্যুদিৱ ক্ষপা।। বু চৰিত ৪।৩৩।

(কোনোজনী যুৱতীয়ে আকৌ মত্ততাৰ বাবে মিছা অজুহাত দেখুৱাই কঁকালৰ কাঞ্চীদাম যাতে আনৰ চকুত পৰে এনেদৰে গাৰ নীলা কাপোৰ খুলি পেলাই দি মাজে মাজে বিজুলীৰ পোহৰত চিক্‌মিকাই উঠা নিশাৰ দৰে বিৰাজ কৰিছিল।)

মহাকৱি কালিদাস

মহাকৱি কালিদাসৰ খ্যাতিয়ে সম্প্ৰতি সমগ্ৰ বিশ্বতে বিপুল স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। ভাৰতীয় পণ্ডিত মণ্ডলীয়ে অকুণ্ঠচিত্তেৰে এক বাক্যে তেওঁক কৱিকুলগুৰু বুলি স্বীকৃতি দিছে। পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিত উইলিয়াম জোন্সে কৱিজনৰ নাট্যৰত্ন অভিজ্ঞান শকুন্তলম্‌ৰ সাহিত্য সৌন্দৰ্যত মুগ্ধ হৈ কৱিজনক ভাৰতৰ শ্বেক্সপীয়াৰ' বুলি অভিহিত কৰিছে। বাল্মীকি-ব্যাসৰ পিছতে কালিদাসক তৃতীয়জন প্ৰসিদ্ধ মান্য কৱি বুলি কোৱা হয়। দুঃখৰ বিষয় এয়ে যে এনে এজন কৱিৰ আৱিৰ্ভাৱকাল আৰু জন্মস্থান লৈ বিবাদৰ অন্ত পৰা নাই। কেৱল অনুমানসিদ্ধ যুক্তি তৰ্ক বাদানুবাদেৰে তেওঁৰ জীৱন-চৰিত আৰু কালৰ প্ৰশ্ন ধূমায়িত হৈ পৰিছে।

কৱিৰ জীৱন চৰিত ঃ মহাকৱি কালিদাসৰ জীৱন সম্বন্ধে অনেক মুখৰোচক কিম্বদন্তি শুনা যায়। ব্ৰহ্মণ কুলত জাত হৈও তেওঁ গৰু-চৰাই পেট প্ৰবৰ্তন কৰিছিল। পণ্ডিত বিশেষৰ ছল চাতুৰীৰ মাজত পৰি তেওঁ এজনী বিদূষী ৰাজকুঁৱৰীক বিয়া কৰিবলগীয়া হয়। জ্ঞান আৰু সংস্কাৰ শূন্য হৈ তেওঁ নৱবিৱাহিতা পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ দেৱী কালিকাৰ উপাসনা কৰি বিদ্বৎবিভূতি লাভ কৰে আৰু কাব্য প্ৰতিভাৰে অনুপ্ৰেৰিত হৈ তেওঁ ঘৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। ঘৰত পত্নীয়ে তেওঁক হেনো প্ৰশ্ন কৰে ঃ 'অস্তি কশ্চিদ্ বিশেষঃ?' তেতিয়া হেনো কালিদাসে পত্নীৰ প্ৰশ্নবাণ বাক্যৰ প্ৰতিটো শব্দকে প্ৰতীক ৰূপ লৈ একোখন মনোমোহা অথচ অমৰ কাব্য ৰচনা কৰে। অস্তিশব্দৰে (অস্ত্যুত্তৰস্যাং দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়ঃ) কুমাৰসম্ভৱ, কশ্চিৎ শব্দৰে (কশ্চিৎ কান্ত-বিৰহগুৰুণা) মেঘদূত, বাক্ শব্দেৰে (বাগাৰ্থাৱিৱ সম্পৃক্তৌ) ৰঘুবংশ, আৰু বিশেষ শব্দৰে (ৱিশেষ সূৰ্য্যঃ স্পৃহনীয় চন্দ্ৰমা) ঋতুসংহাৰ নামে চাৰিখন কাব্য ৰচনা কৰে।

প্ৰসিদ্ধ জৈন বিদ্বান মেৰুতুঙ্গৰ মতে কালিদাসে পণ্ডিত বৰৰুচিৰ প্ৰৰোচনা আৰু ষড়যন্ত্ৰ পৰি বিক্ৰমাদিত্যৰ জীয়েক প্ৰিয়ঙ্গু মঞ্জৰীক বিয়া কৰাইছিল আৰু মুৰ্খতাৰ বাবে ৰাজকুঁৱৰীৰদ্বাৰা ভৎৰ্সিত হৈ কালিকাক প্ৰসন্ন কৰি কৱিত্ব শক্তি লাভ কৰে।

কোনো কোনো পণ্ডিতে কাশ্মীৰি মাতৃগুপ্তকেই কালিদাস বুলি দাবী কৰে। কল্হনে কাশ্মীৰৰ ৰাজভৃত্য মাতৃগুপ্তাচাৰ্য্যক কবীন্দ্ৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে ঃ

তদাকৰ্ণ্য মহীপালঃ সাধুবাদৈঃ প্ৰৰিশ্ৰমম্।
অভিনন্দ্য কবীন্দ্ৰং তং পূৰ্বস্থানং ব্যসৰ্জয়েৎ।। ৰাতৰঙ্গিনী ৩।১৮২।

আগচোৱাত অশিক্ষিত হৈ গৰুচৰোৱা, পাছত ৰাজাশ্ৰয়ত থাকি শিক্ষা লাভ কৰা আৰু কৱিত্বৰে গুণান্বিত হৈ ৰাজজামাতা হোৱা আদি কথাৰ মাজত কিছু সঙ্গতি নোহোৱা নহয়।

আকৌ কৱিজন চন্দ্ৰগুপ্ত বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজদূতৰূপে কুন্তলেশ নৰেশৰ সভাত উপস্থিত হৈ কুন্তলেশ ৰজাৰপৰা সমাদৰ নাপাই উভতি আহে বুলি কোৱা হয়। তেওঁ কৌন্তলেশ্বৰ দৌত্যম্ নামে এখন কাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলিও জনা যায়।

কালিদাসৰ কৰ্মময় জীৱনৰ কিদৰে অৱসান হ'ল সেই বিষয়েইও কিম্বদন্তি শুনা যায়। 'পুৰাতন প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ'ত কৱিৰ মৃত্যু সম্বন্ধে এনে বিৱৰণ পোৱা যায় ঃ

'কুমাৰ সম্ভৱ' মহাকাব্যত নিজৰ শৃঙ্গাৰলীলাৰ বৰ্ণনা হোৱাত উমাই খং খাই কালিদাসক অভিশাপ দিলে, 'তুমি স্ত্ৰীব্যসনাক্ত হৈ মৃত্যুৰ মুখত পৰিবা।' সেয়ে তেওঁ বেশ্যাসক্ত হ'ল। বিক্ৰমাদিত্যৰদ্বাৰা ভৎৰ্সিত হৈ কৱিয়ে বেশ্যালয়ত থাকিবলৈ ল'লে। ইতিমধ্যে ৰজাই ৰাজ উপবনৰ সৰোবৰত কঁপি থকা কমল দেখি শ্লোকাৰ্ধ আবৃত্তি কৰি কলে, 'পৱনস্যাগমো নাস্তি' (বতাহৰ চলাচল নাই)। এই সমস্যাপূৰ্তি কৰা লোক নোলোৱাত ৰজাই ঢোল কোবাই নগৰত জাননী দিয়ালে যে যিজনে এই সমস্যাপূৰ্তি যথাযথভাৱে সম্পূৰ্ণ কৰিব তেওঁকে লক্ষ স্বৰ্ণমুদ্ৰাৰে পুৰস্কৃত কৰা হ'ব। বেশ্যাই শুনি কথাটো কালিদাসৰ কাণত পেলালে। কালিদাসে বেগতে সমস্যাপূৰ্তি সম্পূৰ্ণ কৰিলত বেশ্যাই ধনৰ লোভিত কৱিক গোপনে হত্যা কৰি পুৰস্কাৰ লবলৈ গৈ ৰজাৰ ওচৰত ধৰা পৰিল। তাকে শুনি ৰজা বৰ বিষণ্ণ হ'ল।

কালিদাসৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য ঃ মহাকৱি কালিদাস এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তাহানিৰ গুৰুকুল বিদ্যালয়ৰসৈতে তেওঁ সুপৰিচিত আছিল। কিম্বদন্তিমতে তেওঁ কালিকাৰ বৰত কৱিত্ব শক্তি লাভ কৰিলেও তাত তেওঁৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্যৰ কোনো ঈঙ্গিত পোৱা নাযায়। প্ৰকৃততে তেওঁ কোনো গুৰুকুলত থাকি সমস্ত শাস্ত্ৰচয়ৰ ওপৰত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল বুলিহে আমাৰ ধাৰণা হয়। কাৰণ তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ছত্ৰে ছত্ৰে তেওঁৰ শাস্ত্ৰবিদগ্ধতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁ বেদ-বেদান্ত-বেদাঙ্গ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণ, শ্ৰীমদ্‌ভগৱদ্‌গীতা, সাংখ্য-যোগ, ন্যায়-বৈশেষিক, মীমাংসা-বেদান্ত প্ৰভৃতি ষড়দৰ্শন, ব্যাকৰণ, নীতিশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, জ্যোতিষ, অলংকাৰশাস্ত্ৰ আদিৰ গভীৰ জ্ঞানেৰে অন্বিত আছিল। নৃত্ত-নৃত্য-নাট্যৰ উপৰিও চিত্ৰকলা, বাস্তুকলা আদিৰো জ্ঞানোৰ্জন কৰিছিল।

কালিদাসৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ঃ মহাকৱি কালিদাসৰ জীৱন সম্বন্ধে যিদৰে কোনেও নিশ্চিতকৈ একো ক'ব নোৱাৰে সেইদৰে তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধেও কোনেও নিশ্চিত সিদ্ধান্ত দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। পণ্ডিতসকলে কেতবোৰ বহিঃ আৰু অন্তঃ সাক্ষ্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি কৱিজনৰ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ যি যত্ন কৰিছে তাৰে পৰিচয় তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

(১) ফৰাছী পণ্ডিত হিপোলাইট ফাউচৰমতে ৰঘুবংশত বৰ্ণিত ৰঘুবংশীয় ৰজা অগ্নিবৰ্ণৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ পত্নীৰ গৰ্ভত সন্তানৰ জীৱন কালতে মহাকৱি কালিদাসৰ জন্ম হয়। কৱিয়ে অগ্নিবৰ্ণৰ পুত্ৰৰ বৰ্ণনা দি মহাকাব্য সামৰিছে। পণ্ডিত ফাউচে অনুমান কৰে যে খৃঃ পূঃ অষ্টম শতাব্দীত অগ্নিবৰ্ণৰ মৃত্যু আৰু পুত্ৰোৎপত্তি হৈছিল। সেয়ে কালিদাসৰ আবিৰ্ভাব কালৰ উৰ্ধতম সীমা হ'ব পাৰে। কিন্তু কালিদাস ভাস আৰু অশ্বঘোষৰ পূৰ্ববৰ্তী কৱি বুলি প্ৰমাণ কৰা সহজ নহয়। কাৰণ মহাকৱিৰ মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ নাটকত ভাসৰ নামোল্লেখ কৰিছে আৰু অশ্বঘোষৰ কাব্যাংশৰসৈতেও তেওঁৰ কাব্যৰ মিল আছে।

(২) পৰম্পৰা অনুসৰি কালিদাস আছিল কোনো বিক্ৰমাদিত্য উপাধিবিশিষ্ট ৰজাৰ সভাকৱি। আলবেৰুণীৰ (১০৩০ খৃ') মতে এজন বিক্ৰমাদিত্যই কোৰুৰ নামে ঠাইত সংঘটিত যুঁজত ম্লেচ্ছ আক্ৰামণকাৰীক পৰাভূত কৰিছিল। ফাৰ্গুচনে সেই ম্লেচ্ছবিজেতা বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাতে কৱি কালিদাসে বিৰাজ কৰিছিল বুলি কয়। এই যুদ্ধখন ৫৪৪ খৃষ্টাব্দত অনুষ্ঠিত হৈছিল। তাৰে স্মৃতিত তাৰপৰা ৬০০ বছৰ আগৰপৰা বিক্ৰম সংবতৰ প্ৰচলন কৰা হয়। গতিকে খৃ' পূ' ৫৭ অব্দৰপৰা বিক্ৰমসংবত চলে। এই মত অনুসৰি কালিদাসৰ কাল ৫৪৪ খৃষ্টাব্দ। পণ্ডিত ফ্লিটৰ মতে ৫৪৪ খৃষ্টাব্দৰ পূৰ্বতে বিক্ৰমাব্দক মালবাব্দ বুলি জনা গৈছিল। তেওঁৰ মতে ৫৪৪ খৃষ্টাব্দ বা ৬০০ (মালবাব্দ) বিক্ৰমাব্দত কোনো বিক্ৰমাদিত্যই শক বা অন্য বিদেশীৰ আক্ৰমণ প্ৰতিহত কৰা নাছিল।

(৩) একেদৰে কালিদাসক বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাস্থ 'নৱৰত্ন' নামে খ্যাত নজন পণ্ডিতৰ এজন বুলি 'জ্যোতিৰ্বিদ্যাভৰণ' নামে গ্ৰন্থৰ শ্লোক এটিত (২২।২০) কোৱা হৈছে ঃ

ধন্বন্তৰিক্ষপণকামৰসিংহবেতালভট্টঘটকৰ্পৰ কালিদাসাঃ।
খ্যাতো বৰহমিহিৰো নৃপতেঃ সভায়াং ৰত্নানি বৈ বৰৰুচিৰ্ণৱ বিক্ৰমস্য।।

ইয়াতউল্লেখিত পণ্ডিত নজন ধন্বন্তৰী, ক্ষপণক, অমৰসিংহ, বেতালভট্ট, ঘটকৰ্পৰ, কালিদাস, বৰাহমিহিৰ কোনো কাৰো যে সমকালীন নাছিল সেয়া আধুনিক পণ্ডিতসকলৰ অনুসন্ধানে প্ৰমাণ কৰিছে। তথাপি পণ্ডিত এচামে অন্ততঃ কালিদাসক বিক্ৰমাদিত্যৰ সমকালীন বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আছে। তেওঁলোকে কয় যে কথাসৰিৎসাগৰ আৰু বৃহৎকথামঞ্জৰীত মালৱৰ ৰজা মহেন্দ্ৰাদিত্যৰ পুত্ৰ বিক্ৰমাদিত্য বিষমশীলে শকসকলক পৰাজয় কৰা কথা পোৱা যায়। অধ্যাপক শ্বেম্বনেকাৰে এইজন বিক্ৰমাদিত্যই বিক্ৰমসম্বৎ ৫৭ খৃ পূৰ্বাব্দৰপৰা প্ৰচলন কৰিছিল বুলি কয়। কৱি হালেও তেওঁৰ এটি শ্লোকত ইতিবাচক ইঙ্গিত দি কৈছে—

সংবাহন সুহৰসতোসিএণ দেন্তেন তুহ্ কৰে লক্‌খং।
চলণেন বিক্ৰমাইত্তচৰিঅং অনুসিক্‌খিঅং তিস্মা।।

পণ্ডিতসকলে এই কথাৰ ওপৰত ভেটি কৰি কৱিৰ কাল খৃ পূ ১ম শতিকা বুলি ক'ব খোজে।

(৪) কালিদাসৰ মালৱিকাগ্নিমিত্ৰৰ চৰিত্ৰত্ৰয় পুষ্যমিত্ৰ, অগ্নিমিত্ৰ আৰু বসুমিত্ৰক শুঙ্গবংশী ঐতিহাসিক ৰাজপুৰুষৰূপে চিহ্নিত কৰা হৈছে। খৃ পূ ১৮৫ অব্দত মৌৰ্য্য সেনাপতি পুষ্যমিত্ৰই ৰজা বৃহদ্ৰথক হত্যা কৰি পুতেক অগ্নিমিত্ৰক ৰজা পাতে। এই বংশৰ ৰজাসকলে খৃ' পূ' ৭৩ অব্দলৈ শতাধিক বছৰ কাল ৰাজত্ব কৰে। পুষ্যমিত্ৰৰ দিনত অশ্বমেধ যজ্ঞ সম্পন্ন হৈছিল। দিলীপৰ অশ্বমেধ আৰু ৰঘুৰ দিগ্বিজয় সম্বন্ধে ৰঘুবংশত যি বৰ্ণনা আছে সি শুঙ্গসকলৰ অশ্বমেধ আৰু দিগ্বিজয়ৰ অনুযায়ী বুলি কোৱা হৈছে। ৰাজকৱিৰূপে কৱি কালিদাসে অগ্নিমিত্ৰৰ সভাত বিৰাজ কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। সেয়ে হ'লে তেওঁৰ

কাল খৃঃ পূঃ ২য় শতিকা হোৱাৰ সম্ভৱনাই বেছি। বিশেষতঃ চি. কুনহন ৰাজাই কালিদাসক নিশ্চিতৰূপে অগ্নিমিত্ৰৰ সমকালীন আৰু বন্ধু আছিল বুলি নদি কয়।

(৫) মহাকৱি কালিদাসে মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্ নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত মহাকৱি ভাস প্ৰভৃতিৰ নামোল্লেখ কৰিছে ঃ 'প্ৰথিতযশসাং ভাসসৌমিল্লককবি পুত্ৰদীনাং প্ৰবন্ধানতিক্ৰম্য বৰ্তমানকবেঃ কালিদাসস্য ক্ৰিয়ামিমাং দ্ৰষ্টুং কথং পৰিষদো বহুমানঃ।' নাট্যকাৰ ভাসৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ ওপৰত পৰা কথা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰে। এ. বি. পুশলকাৰে ভাসৰ আৱিৰ্ভাব কাল খৃ. পূ. ৪ৰ্থ শতিকা বুলি নিৰূপণ কৰিছে। সেয়ে হ'লে কালিদাসৰ কাল খৃ. পূ. ১ম শতিকা হোৱাটো সম্ভৱপৰ বুলি ধৰা হয়।

(৬) মহাকৱি কালিদাসৰ আৱিৰ্ভাৱ গুপ্ত যুগত হৈছিল বুলিয়েই সৰহভাগ পণ্ডিতে কয়। তেওঁলোকে পোনতে কালিদাসৰ কালৰ দুই সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰে। ৭ম শতিকাৰ কবি বাণভট্টই আৰু ২য় পুলকেশীৰ ঐহোল শাসনাৱলীয়ে (৬৩৪ খৃ.) কালিদাসক ৭ম শতিকাৰ আগৰ লোক বুলি প্ৰমাণ কৰে। সেইদৰে মান্দাচোৰ শাসনাৱলীয়েও (খৃ. ৪৭৩) কালিদাসৰ সময় নিৰূপণত সহায় কৰে। এই লেখৰ ৰচক বৎসভট্টিয়ে প্ৰশস্তি ৰচোঁতে কালিদাসৰ মেঘদূতৰ শ্লোকৰ অনুকৰণ কৰা চকুত পৰে। উত্তৰ মেঘৰ ৬৬ নং শ্লোক বিদ্যুদ্বন্তং ললিতবনিতাঃ সেন্দ্ৰচাপং' আদি শ্লোকৰ অনুকৰণত বৎসভট্টিয়ে প্ৰশস্তিৰ দশম শ্লোকটি ৰচনা কৰিছে ঃ

চলৎপতাকান্যবলাসনান্যৰ্থ শুক্লাণ্যধিকোন্নতানি।
তড়িল্লতাচিত্ৰসিতাভ্ৰকুটতুল্যোপমানানি গৃহাণি যত্ৰ ।।

সেইদৰে বৎসভট্টিয়ে কালিদাসৰ ঋতুসংহাৰৰ ২য় আৰু ৩য় সৰ্গৰ বৰ্ণনাৰ সাৰাংশৰ ভেটিত ৩১ নং শ্লোক ৰাম সনাথ......হিমদগ্ধপদ্মে' ৰচনা কৰিছে। বৎসভট্টি কালিদাসৰ ওচৰত যে ধৰুৱা তাত সন্দেহ নাই। সেয়ে হ'ল কালিদাসক ৪৫০ খৃষ্টাব্দ পূৰ্বৰ কৱি বুলি ঠাওৰাব পাৰি।

আনহাতে ভি, ভি, মিৰাশীয়ে কয় যে কালিদাসে অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্ নাটকৰ ৪ৰ্থ অঙ্কৰ 'শুশ্ৰূষস্ব গুৰূন্' (৪।১৮) আদি শ্লোক বাৎসায়নৰ কামসূত্ৰত বিহিত গৃহিণীৰ কৰ্ত্তব্যসমূহৰ ভেটিত ৰচনা কৰিছে। বাৎসায়নে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৎসগুল্ম নগৰৰ অধিবাসী সকলৰ আচাৰ ব্যৱহাৰৰ কথা লিখিছে। বাকাটক বংশৰ এটি শাখাই ৪ৰ্থ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগত বৎসগুল্মত ৰাজত্ব কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেতিয়াহি বৎসগুল্মৰ প্ৰসিদ্ধি জনাজাত হয়। সেয়ে কালিদাসক ৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ পৰৱৰ্তী বুলি ভাবিবৰ থল নোহোৱা নহয়।

এতিয়া বিচাৰ্য্য বিষয় হৈছে ঃ (১) ৩৫০-৪৫০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত দেশত শান্তিময় আৰু প্ৰাচুৰ্য্যপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক অৱস্থা বিৰাজ কৰিছিল নে নাই, আৰু (২) সেই এশবছৰীয়া কালচোৱাত উজ্জয়িনীত বিক্ৰমাদিত্য উপাধিবিশিষ্ট ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল নে নাই। (৩) তদুপৰি সেই ৰজাজনে বহিৰাগত শকসকলক দমন কৰি শকাৰি উপাধি হৈছিল নে সিও বিচাৰ্য্য বিষয়।

উক্ত এবছৰীয়া কালচোৱাৰ ভিতৰত বিক্ৰমাদিত্য উপাধিৰে এজন মাথোন ৰজাই উজ্জয়িনীত ৰাজত্ব কৰিছিল বুলি জনা যায় ; তেৱেঁই গুপ্তবংশজ সমুদ্ৰগুপ্তৰ আত্মজ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত। তেওঁ ৩৯৫ খৃষ্টাব্দত মালৱ আৰু সৌৰাষ্ট্ৰৰ শক ক্ষত্ৰপসকলক নিৰ্মূল কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেওঁ এজন বিদ্যোৎসাহী ৰজা আছিল আৰু তেওঁ সংস্কৃত পণ্ডিত, বিদ্বান আদিৰ পৃষ্ঠপোষকতাও কৰিছিল বুলি জনা যায়।

পৰম্পৰা অনুসৰি কবি কালিদাসে সেতুবন্ধ ৰচনা কৰোঁতা প্ৰবৰসেনক সহায় কৰিছিল। এই প্ৰবৰসেনক চন্দ্ৰগুপ্তৰ পুত্ৰী প্ৰভাৱতীৰ পুত্ৰ (বাকাটক বংশীয়) দ্বিতীয় প্ৰবৰসেন বুলি ধৰা হয়। আকৌ এই প্ৰভাৱতীক বাকাটক ৰাজকুমাৰ ৰুদ্ৰসেন দ্বিতীয়লৈ বিয়া দিয়া উপলক্ষে কবি কালিদাসে মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্ নাটক ৰচিছিল বুলি কোৱা হয়। ২য় চন্দ্ৰগুপ্তৰ আদেশত প্ৰভাৱতীৰ ফুকলীয়া ল'ৰা দিৱাকৰ সেনৰ দেৱানৰূপে কাৰ্য্য নিৰ্বাহ কৰিবলৈ বাকাটকত থাকোঁতেই কবি কালিদাসে মেঘদূত ৰচনা কৰে বুলি খেনোৱে কয়। বিক্ৰমোৰ্বশীয় নাটকৰ নামত থকা 'বিক্ৰম' শব্দটিয়ে ২য় চন্দ্ৰগুপ্ত বিক্ৰমাদিত্যৰ কথাকে সূচায়। চন্দ্ৰগুপ্তৰ পুত্ৰ কুমাৰগুপ্তৰ জন্মক সাৰোগত কৰিয়েই কবিয়ে কুমাৰ সম্ভৱ মহাকাব্য ৰচাৰ কথাও অনুমিত হৈছে। আকৌ ৰঘুবংশত (৪ৰ্থ সৰ্গ) বৰ্ণিত ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ে চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিগ্বিজয়কে সূচায় বুলিও অভিমত পোৱা যায়। ২য় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কাল ৩৮০ খৃষ্টাব্দৰপৰা ৪১২ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত বুলি জনা যায়। কালিদাস সম্ভৱতঃ ২য় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কালত জীৱিত আছিল। আনকি তেওঁ স্কন্দগুপ্তৰ সময়লৈকে জীয়াই আছিল বুলিও কোৱা হৈছে।

এই সূত্ৰৰ সমৰ্থনত কালিদাসৰ গ্ৰন্থত পোৱা কেতবোৰ বাক্য বা বাক্যাংশলৈ আঙুলিয়াই দি দাবী কৰা হৈছে যে সিবোৰৰ মাজত গুপ্তবংশীয় ৰজাসকলৰ পৰোক্ষ উল্লেখ নিহিত আছে। সমুদ্ৰগুপ্তকে প্ৰমুখ্য কৰি গুপ্ত ৰজাসকল সম্বন্ধে 'আসমুদ্ৰক্ষিতীশানাং' (ৰঘু ১।৫), গোপ্ত-গুণোতমেন্দ্ৰিয়া (ৰঘু ১।৫৫), 'গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ' (ৰঘু ২।২৪), 'গুপ্তো-গুণোদয়ম্' (ৰঘু ৪।২০), 'গুপ্তমূলপ্ৰয়ত্ন' (ৰঘু ৪।২৬), আদি উদাহৰণ দাঙি ধৰা হয়। 'ইন্দুঃ ক্ষীৰনিধাবিব' (ৰঘু ১।১২), 'প্ৰভাতকল্পা শশিনেব' (ৰঘু ৩।২), 'বালচন্দ্ৰমা' (ৰঘু ৩।২২), 'কুমাৰোহপি কুমাৰবিক্ৰমঃ' (ৰঘু ৩।৫৫), কুমাৰকল্পং সুষুবে কুমাৰং' (ৰঘু ৫।৩৬), 'বিভিদে কুমাৰঃ' (ৰঘু ৫।৩৭), 'আ কুমাৰ কথোৎঘাতং' আদিত চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু কুমাৰগুপ্তৰ নিৰ্দেশ কৰা হয় বুলি কোৱা হৈছে। 'শ্ৰিয়ং মহেন্দ্ৰনাথস্য' (ৰঘু ৪।৩৬), 'স্কন্দেন সাক্ষাদিব' (ৰঘু ৭।৬), 'তত্ৰ স্কন্দ নিয়তবসতিং' (মেঘ ১।৪৩) আদিৰে স্কন্দগুপ্তৰ কথাকে বুজায়। 'সগুপ্তমূলপ্ৰয়ত্নঃ শুদ্ধপাৰ্ষ্ণিৰৱয়ান্বিতঃ ষড়্‌বিধ বলমাদায় প্ৰত্যস্থে দিগ্‌জিগীষয়া' (ৰঘু ৪।২৬) আদিত দিলীপৰ অশ্বমেধত ৰঘুৰ দিগ্বিজয় যাত্ৰাৰেসৈতে সমুদ্ৰগুপ্তৰ অশ্বমেধ যজ্ঞত চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিগ্বিজয়ৰ সামঞ্জস্য বিচাৰি পোৱা গৈছে। ৰক্ষ্ ধাতুৰ সলনি গুপ্ ধাতুৰ বহুল প্ৰয়োগেও একে সূচনাকে দিয়ে বুলি অনুমান কৰা হয়।

প্ৰকৃততে পৰম্পৰাণুগ খৃ০ পূৰ্ব ১ম শতিকাসূত্ৰ আৰু গুপ্তকাল সূত্ৰৰ কোনোটিৰ

সমৰ্থনতে কোনো প্ৰত্যক্ষ বা সৰল আৰু সৰ্বজনগ্ৰাহ্য সাক্ষ্য পোৱা নাযায়। প্ৰথম সূত্ৰটি সম্ভাৱনাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু দ্বিতীয়টি পাৰিপাৰ্শ্বিক (Carcumstantial) সম্বন্ধীয় কথাৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত। যদিও প্ৰাচ্য আৰু প্ৰতীচ্যৰ বহুজন পণ্ডিতে গুপ্তকালসূত্ৰৰ পক্ষপাতী আৰু আমিও তাক সমৰ্থন কৰিছোঁ, তথাপি মহাকবিকালিদাসৰ কাল খৃ. পূ. ১ম শতিকা বা দ্বিতীয় শতিকা বুলি প্ৰমাণিত হ'লেও আমি সুখী হ'ম।

কালিদাসৰ জন্মস্থান ঃ কবি জনৰ জন্মস্থান সম্বন্ধেও নানা মুনিৰ নানা মত যেন হৈছে। ভাৰতৰ প্ৰায়বোৰ অঞ্চলে কবিজনক নিজ নিজ অঞ্চলৰ লোক বুলি দাবী কৰে। বঙালিসকলে বঙ্গৰ বুলি, বিহাৰ-উত্তৰ প্ৰদেশৰ লোকে উত্তৰ ভাৰতৰ বুলি, কাশ্মীৰৰ লোক কাশ্মীৰৰ বুলি আৰু মহাৰাষ্ট্ৰীসকলে সেই প্ৰদেশৰ বুলি দাবী কৰে। তথাপি নিৰপেক্ষ পণ্ডিত দুই এজনে কবিকৃত ঠাইৰ বৰ্ণনাৰ ওপৰত ভেটি কৰি তেওঁক জন্মত কাশ্মীৰ আৰু বসতিত উজ্জয়িনীৰ বুলি ঠাৱৰ কৰিবলৈ যত্নপৰ হোৱা দেখা গৈছে। মেঘদূত প্ৰভৃতিত কাশ্মীৰৰ শোভাসমৃদ্ধ অলকাৰ বৰ্ণনা আৰু মধ্যভাৰতৰ উজ্জয়িনীৰ প্ৰতি কবিৰ পক্ষপাত পূৰ্ণ বৰ্ণনালৈ চাই সেয়া সম্ভৱ বুলি নকৈও নোৱাৰি। যথাৰ্থতে কবিজনে ভাৰতীয় সমাজ সংস্কৃতিৰ জীৱন্ত ছবি অঙ্কন কৰি নিজকে ভাৰতীয় লোক ভিন্ন অন্য নহয় বুলি প্ৰমাণ কৰিছে।

কালিদাসৰ ৰচনা ৰাজি ঃ মহাকবি কালিদাসৰ নামত অনেক গ্ৰন্থ প্ৰচলিত হৈ থাকিলেও পণ্ডিতসকলে নিম্নোক্ত সাতখন গ্ৰন্থহে তেওঁৰ প্ৰকৃত ৰচনা বুলি দৃঢ় মত পোষণ কৰে। ৰচনাৰ ক্ৰমানুসৰি গ্ৰন্থ কেইখন হৈছে—ঋতুসংহাৰম্, মালবিকাগ্নিমিত্ৰম, কুমাৰসম্ভৱম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্, মেঘদূতম্, অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্ আৰু ৰঘুবংশম্। ইয়াৰে মাজৰ ঋতুসংহাৰম্ আৰু মেঘদুতম্ খণ্ডকাব্য শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ, মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ আৰু অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্ তিনিখন সফল নাটক শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ আৰু বাকী দুজন কুমাৰ সম্ভৱম্ আৰু ৰঘুবংশম্ মহাকাব্য শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ। আমি ইয়াত মহাকাব্য দুখনৰ পৰিচয় দিম। গীতিকাব্যৰ অধ্যায়ত খণ্ডকাব্য দুখনৰ বৰ্ণনা কৰিম আৰু নাটকৰ অধ্যায়ত কবিকৃত নাটক তিনিখনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। তাকে কৰিলে বিষয়ানুসৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ বৰ্ণনা সুষম হ'ব বুলি ভাবোঁ।

কুমাৰ সম্ভৱম্ ঃ মহোকবি কালিদাস বিৰচিত কুমাৰসম্ভৱম্ আৰু ৰঘুবংশম্—এই দুখন মহাকাব্যকো সংস্কৃত সাহিত্যত প্ৰসিদ্ধ পঞ্চমহাকাব্যৰ ভিতৰত গণনা কৰা হয়। এই মহাকাব্য দুখনৰ ভিতৰত আকৌ কুমাৰসম্ভৱকে ৰঘুবংশতকৈ আগতে কবিজনে ৰচনা কৰিছিল বুলি পণ্ডিতসকলে ভাবে। আনকি এই মহাকাব্যখন ৰচনাৰ ক্ৰমত মেঘদূতৰ পূৰ্ববৰ্তী অথচ ঋতুসংহাৰৰ পৰবৰ্তী বুলিও কোৱা হৈছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসৰি এই মহাকাব্যখন দ্বাবিংশতিসৰ্গত কবিয়ে সম্পূৰ্ণ কৰিছিল। বৰ্তমানকালত প্ৰাপ্ত গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপিত সপ্তদশ সৰ্গতকৈ অধিক দেখা পোৱা নাযায়। অনেক

পাণ্ডুলিপি আকৌ ৭ম বা অষ্টম সৰ্গতে সামৰা হৈছে। মল্লিনাথ প্ৰভৃতি ভালেমান টীকাকাৰে ৮ম সৰ্গলৈকে টীকা ৰচনা কৰি গৈছে। সেয়ে কুমাৰসম্ভৱ গ্ৰন্থখন কিমান সৰ্গত পূৰ্ণ হৈছিল, অথবা কৰি কালিদাসে গ্ৰন্থখনৰ কোনটো সৰ্গলৈ নিজহাতে লিখিছিল সেই লৈ বিবাদৰ অন্ত নাই।

বিদ্বানসকলে সম্যক অধ্যয়নৰ অন্তত কয় যে ১—৮ সৰ্গ কেইটাৰ ভাৱভাষা, সাহিত্য-কলা আদিৰ তুলনাত ৯—১৭ সৰ্গ কেইটাৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য নিম্নখাপৰ। কিন্তু (১) মন কৰিবলগীয়া কথা সে তাৰকাসুৰক বধ কৰিবলৈ দেৱসেনাপতি কাৰ্তিকৰ জন্ম-সম্ভৱ হোৱালৈকে কুমাৰসম্ভৱৰ বিস্তৃতি অব্যাহত থকা উচিত। এনে স্থলত ৭ম বা অষ্টম সৰ্গতে গ্ৰন্থৰ সমাপ্তি বুলি ধৰিলে শিৱ-পাৰ্বতি পৰিণয় বা সম্ভোগ বৰ্ণনাতে গ্ৰন্থৰ যৱনিকা পৰে। সি গ্ৰন্থখনৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পূৰণ নকৰে। কিন্তু সপ্তদশ সৰ্গলৈ ইয়াৰ বিস্তৃতি স্বীকৃত হ'লে সেই প্ৰত্যাশা পূৰণ হয়। (২) ঈশানসংহিতাই মহাকাব্যৰ দৈৰ্ঘ্য কমেও আঠসৰ্গ হোৱা উচিত বুলি কৈছে। বিশ্বনাথে সাহিত্য দৰ্পণত মহাকাব্যৰ দৈৰ্ঘ সম্বন্ধে এনেদৰে কৈছেঃ 'নাতিস্বল্পা নাতিদীৰ্ঘাঃ সৰ্গা অষ্টাধিকা ইহ।। (সাঃ দঃ ৬।২৩০)। বিশ্বনাথে কুমাৰসম্ভৱ আঠ সৰ্গতে শেষহোৱা বুলি জানি লৈ 'অষ্টাধিকা' কথাষাৰ নিলিখি আনভাবে লিখিলেহেতেন। তেওঁ হয়তো তেতিয়া 'কুমাৰ' আঠসৰ্গতকৈ অধিক সৰ্গ থকা মহাকাব্য বুলি জানিছিল। ড' হৰিচান্দে তেখেতৰ 'কালিদাস এট্ লাৰ্ট পোয়েটিক ডে ল'ইন্দে (Kalidasa et Lart Poetique de L'Inde) গ্ৰন্থত দেখুৱাইছে আলংকাৰিকসকলে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত উদ্ধৃত কৰা সৰ্বমুঠ ১২৪ টা শ্লোকৰ আটাইবোৰ ১—৮ সৰ্গৰপৰাই লৈছে, ৯—১৭ সৰ্গৰপৰা সিসকলে এটিও শ্লোক উদ্ধৃত কৰা নাই। ৯—১৭ সৰ্গ সম্বন্ধে আলংকাৰিকসকলৰ এই অজ্ঞতাৰ কাৰণ কি?

সি যি হওক, 'কুমাৰসম্ভৱ' নামটিৰ প্ৰতিশ্ৰুতি লাভৰ বাবে কুমাৰৰ জন্ম আৰু ওঁৰ বীৰকৰ্মৰ বৰ্ণনা কৱিয়ে নিশ্চয় দিছিল বুলি ভবা পণ্ডিতৰো অভাৱ নাই। সকলো দিশ ফহিয়াই চাই আৰ, ডি, কৰ্মৰকাৰে মত প্ৰকাশ কৰে যে ১—৮ সৰ্গ নিশ্চিতভাৱে কালিদাসৰ নিজস্ব ৰচনা; ৯—১০ সৰ্গ দুটাও সম্ভৱতঃ একেজন কৱিয়ে কৰা বুলিব পাৰি আৰু ১১—১৭ সৰ্গকেইটিও একেজন কৱিয়ে ৰচনা কৰা অসম্ভৱ নহয়।[১]

কাব্যৰ কথাবস্তু ঃ প্ৰথম আঠটা সৰ্গৰ কথাবস্তুৰ সাৰাংশ এইয়া—প্ৰবল প্ৰতাপী তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰ উৎপীড়নত অতীষ্ঠ হৈ তাৰ প্ৰতীকাৰ বিচাৰি স্বৰ্গস্থ দেৱবৃন্দই দলবান্ধি ব্ৰহ্মাক সাক্ষাৎ কৰে। সৰ্বজ্ঞানী ব্ৰহ্মাদেৱে তেওঁলোকক উপদেশ দি কলে যে শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ মিলনৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা পুত্ৰৰ হাতত হে তাৰকাসুৰৰ মৃত্যু সম্ভৱ হ'ব। সম্প্ৰতি শিৱ যোগস্থ। পাৰ্বতীয়ে তেওঁৰ আলপৈচান ধৰি আছে। পাৰ্বতীৰদ্বাৰা শিৱ আকৃষ্ট হৈ তেওঁক বিয়া কৰালেহে সন্তান সম্ভৱ। ইন্দ্ৰই তেতিয়া মদনক মাতি আনি শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ

১। কুমাৰসম্ভৱ, পুনে ১৯৫১; পাতনি পৃষ্ঠা ১৫।

আশু মিলন ঘটাবলৈ আদেশ কৰিলে। মদনে পত্নীসহ সদলে গৈ শিৱক পাৰ্বতীৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিবলৈ যত্নপৰ হ'ল। যোগত ব্যাঘাত প্ৰাপ্ত শিৱৰ ক্ৰোধাগ্নিৰ কবলত পৰি মদন ভস্মীভূত হ'ল আৰু পতিহীনা ৰতিৰ বিলাপে পাৰ্বতীৰ কোমল অন্তৰতো কাৰুণ্যৰ আলোড়ণ তুলিলে। এইবাৰ শিৱক পতিৰূপে পাবলৈ পিতৃৰ অনুজ্ঞাক্ৰমে পাৰ্বতীয়ে দুৰ্ঘোৰ তপস্যাত নিমগ্ন শিৱে বটুৰ ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰি পাৰ্বতীৰ শিৱভক্তিৰ পৰীক্ষা আৰু আত্মপ্ৰকাশ কৰি বিজিত হোৱা বুলি স্বীকাৰ কৰিলে। ইয়াৰ পাছতে শিৱে পাৰ্বতীৰ পাণি প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ সপ্তৰ্ষিক হিমালয়ৰওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰিলে। হিমালয়ে সানন্দে জীয়েকক শিৱলৈ বিয়া দিবলৈ সন্মতি জ্ঞাপন কৰিলে। প্ৰেম পৰিণয়ত পৰিণত হ'ল। গন্ধমাদন আৰু কৈলাশ পৰ্বত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ প্ৰণয়কুঞ্জ আৰু সম্ভোগলীলাক্ষেত্ৰত পৰিণত হ'ল। [redacted]ত তাৰক বধৰ বাবে দেৱসেনানী জন্মাৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিলে।

এই কাহিনীটিকে কালিদাসে আঠটা সৰ্গত বৰ্ণনা কৰিছে। সমগ্ৰ প্ৰথম সৰ্গটো হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা আৰু পাৰ্বতীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনাৰে ব্যয়িত হৈছে। সোতৰটা শ্লোকত হিমালয়ৰ বৰ্ণনা আৰু ঊনৈশটা শ্লোকত পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় সৰ্গত সৰ্বকৰ্তৃত্বময় ব্ৰহ্মাৰ কৃতিত্ব আৰু তাৰকাৰ অত্যাচাৰৰ প্ৰাঞ্জল বৰ্ণনা বিদ্যমান। তৃতীয় সৰ্গত কবিৰ কল্পনা প্ৰৱণ মনৰ পৰিচয় পোৱা যায়। চতুৰ্থ সৰ্গটি ৰতিৰ বিলাপে কৰুণসসিক্ত কৰিছে। পঞ্চম সৰ্গটিত আছে পাৰ্বতীৰ তপশ্চৰ্য্যা, পাৰ্বতীৰ পৰীক্ষাৰ বিৱৰণ। ষষ্ঠ সৰ্গটি সপ্তৰ্ষি আৰু হিমালয়স্থ ওষধিপ্ৰস্থৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনাৰে ভৰা। সপ্তম সৰ্গ শিৱ-পাৰ্বতীৰ জাকজমতকতাপূৰ্ণ বিবাহৰ ছবিৰে চিত্ৰায়িত। অষ্টম সৰ্গটিত শিৱ-পাৰ্বতীৰ সম্ভোগ বৰ্ণনাই প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিলেও প্ৰভাত আৰু সন্ধ্যা বৰ্ণনাৰ চিত্ৰবোৰ নিতান্ত মৰ্মস্পৰ্শী। এনেদৰে সমগ্ৰ কুমাৰসম্ভৱত স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্যৰ বিবিধ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে।

পৰৱৰ্তী নটা সৰ্গৰ কাহিনীৰ সাৰমৰ্ম এনেকুৱা—

বিয়াৰ পাছত শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে সম্ভোগ ক্ৰীড়াত বিভোৰ হৈ শশ ঋতু অতিবাহিত কৰিলত দেৱবৃন্দ ধৈৰ্য্যচ্যুত হ'ল। অগ্নিক কপৌ চৰাইৰ ৰূপত শিৱ আৰু পাৰ্বতী লীলাধামলৈ ঘটনাৰ বুজ ল'বলৈ পঠিয়ালে। অগ্নিৰ আগমনত শিৱ পোনতে ক্ৰোধাবিষ্ট হ'ল। কিন্তু অগ্নিয়ে দেৱবৃন্দৰ অনুৰোধ ক্ৰমেহে অহা বুলি নিবেদেন কৰাত আশুতোষ শিৱ প্ৰসন্ন হ'ল আৰু নিজৰ অমোঘ তেজোবিন্দু অগ্নিত নিক্ষেপ কৰিলে। অগ্নিয়ে সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইন্দ্ৰক জনোৱাত ইন্দ্ৰই সেই তেজ আকাশী গঙ্গাত নিক্ষেপ কৰিবলৈ ক'লে। গঙ্গায়ো সেই দুৰ্বহ তেজ বহন কৰিবলৈ নোৱাৰিলে। তেওঁ গঙ্গাস্নান কৰিবলৈ অহা ছজনী কৃত্তিকাৰ শৰীৰত ন্যস্ত কৰিলে। ফলত কৃত্তিকাসকল গৰ্ভৱতী হ'ল। সেই গুৰুভাৰ বহন কৰিবলৈ নোৱাৰি বেতসবনত ত্যাগ কৰি গুচি গ'ল। তেনে সময়তে শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে বিমানেৰে যাওঁতে শিশুটিৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ দৃষ্টি পৰিল। শিৱে নিজ তেজৰপৰা উৎপন্ন বুলি জানি শিশুটিক তাৰপৰা তুলি নিলে। শিশুটি ছয় দিনতে গৌণত হৈ সকলো

অস্ত্র-শস্ত্রত পাৰ্গত হৈ পৰিল। তেওঁ কুমাৰ নামে জনাজাত হ'ল। ইন্দ্ৰাদিৰ অনুৰোধক্ৰমে শিৱই তেওঁক দেৱ সেনাপতি পাতিলে। কুমাৰে তাৰকাসুৰক যুদ্ধত বধ কৰি ইন্দ্ৰক চিন্তামুক্ত কৰিলে।

শিৱকথাৰ উৎস ঃ কুমাৰসম্ভৱৰ কথাবস্তুৰ উৎস সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। জনদিয়কে শিৱপুৰাণ আৰু স্কন্দপুৰাণৰ আধাৰতে কালিদাসে এই মহাকাব্যৰ মৰ্মৰ মন্দিৰ ৰচনা কৰিছে বুলি প্ৰকাশ কৰে ; কিন্তু এনে সম্ভাৱনা অস্বীকাৰ কৰি ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ ২৩শ সৰ্গৰপৰা কাহিনীৰ মূল কালিদাসে গ্ৰহণ কৰা বুলি কৈছে। অৱশ্যে পুৰাণতকৈ ৰামায়ণৰ কথা প্ৰাচীন আৰু মৌলিক বুলি জনা যায়। পুৰাণৰসৈতে কাব্যৰ কথাস্ৰোতৰ সামান্য মিল দেখা গৈছে। তাৰ বাবে কালিদাসক পুৰাণৰ ওচৰত ঋণী নুবুলি পুৰাণকহে মহাকাব্যৰ ওচৰত ঋণী বুলি সাব্যস্ত কৰা হৈছে।[১] শকুন্তলাকথাৰ বাবে পদ্মপুৰাণকো একেদৰে কালিদাসৰ ওচৰত ঋণবদ্ধ বুলি কোৱা হয়।

সমীক্ষা - মহাকবি কালিদাসে কুমাৰসম্ভৱত শিৱ, পাৰ্বতী আৰু মদনৰ বিবিধ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাত নিজকে ব্যাপৃত কৰিছে। শিৱৰ দ্বৈতৰূপ বৰ্ণনাত কবিয়ে নিপুণতা প্ৰদৰ্শন কৰিছে। শিৱ ভয়ানক 'ৰৌদ্ৰ'ৰূপ আৰু 'শৈৱ' বা কল্যাণময় ৰূপ দুয়োটিৰূপ প্ৰকাশ পাইছে। যোগত প্ৰবৃত্ত শিৱই নাৰীৰপৰা আঁতৰি ফুৰিবলৈ বিচাৰে। ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ কৰি তেওঁ যোগযুক্ত হৈ নিভৃতে বাস কৰিছে। তেনে অৱস্থাত মদনে তেওঁক পাৰ্বতীৰ প্ৰতি প্ৰলুব্ধ কৰিবলৈ যত্নকৰাত ক্ৰোধাবিষ্ট হৈ মদনক পুৰি নিঃশেষিত কৰিলে। আনহাতে তেওঁ শিৱ. কল্যাণৰ প্ৰতিমূৰ্তি, আশুতোষ। পাৰ্বতীৰভক্তিপুৰ্ণ, শ্ৰদ্ধাময়ী তপশ্চৰ্য্যাই তেওঁক সহজে জয় কৰিছে। পাৰ্বতীৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হৈ তেওঁৰ পতি হ'বলৈ সৈমান হৈছে। পোনতে ভবা হৈছিল যে বসন্তৰ আগমনত মদনৰ প্ৰৰোচনাত পাৰ্বতীৰ ৰূপত শিৱ আসক্ত হৈ পৰিল। কিন্তু বিঘটনকাৰী মদনৰ পতনে পাৰ্বতীৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্য্যৰ অনুপম মন্দিৰো ধুলিস্যৎ কৰি পেলালে। সেয়ে তেওঁ তপশ্চৰ্য্যৰ আশ্ৰয় ললে। ভৰতৰ সংস্কৃতি ভোগপ্ৰধান নহয় ত্যাগৰ মহিমাৰে হে সি মণ্ডিত। ভোগবিবৰ্জিত নৈতিক জীৱনৰ মূল্যবোধ কবিৰ প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰ স্বৰূপ। কুমাৰসম্ভৱ তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়।

কবিৰ বৰ্ণনাৰ মাজেৰে কুমাৰসম্ভৱত অনেক ভৌগোলিক, ঐতিহাসিক আৰু সৰ্বোপৰি সাংস্কৃতিক তথ্যৰ সমাবেশ ঘটিছে। হিমালয়প্ৰদেশৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনা তাৰ এক উদাহৰণ।

কুমাৰসম্ভৱৰ অঙ্গী ৰস শৃঙ্গাৰ। তথাপি মদনদাহৰ কালত ৰৌদ্ৰৰস বা ৰতিৰ বিলাপত কৰুণ ৰসৰ ৰহণ পৰিছে। ইন্দ্ৰ-মদন বা যুদ্ধৰ বৰ্ণনাত নিশ্চিতভাবে বীৰৰস প্ৰকাশ পাইছে।

অনেক টীকাৰ প্ৰাচুৰ্য্যই কুমাৰসম্ভৱৰ জনপ্ৰিয়তা উদঙাই দেখুৱায়।

ৰঘুৱংশম ঃ কোৱা হয় যে কবিকুলগুৰু কালিদাসৰ অন্তিম আৰু শ্ৰেষ্ঠ কাব্য ৰঘুবংশম্। উনবিংশটি সৰ্গত নিবদ্ধ এই কাব্যখনি ৰঘু বা সূৰ্য্যবংশীয় ৰজাসকলৰ 'চৰিত' ('ক্ত সূৰ্য্য

১। তিৱাৰী, মহাকাৱি কালিদাস, পৃষ্ঠা—১০৩।

প্রভবো বংশ ঃ.........'; 'ৰঘুনামন্বয়ং বক্ষে........';)। কিম্বদন্তি অনুসৰি কাব্যখনি পঁচিশ বা ছাব্বিশ টা সৰ্গৰ সমষ্টি আছিল। লগতে এই ধাৰণাটিও প্ৰবৰ্তিছে যে ইও 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ লেখীয়াকৈ অসম্পূৰ্ণ। সম্প্ৰতি ঊনবিংশ সৰ্গসন্মত ৰঘুবংশত ৰজা দিলীপৰপৰা আৰম্ভ কৰি অগ্নিবৰ্ণ লৈ সূৰ্যবংশীয় ঊনত্ৰিশজন ৰজাৰ চৰিত বৰ্ণিত হৈছে। অগ্নিবৰ্ণৰ পৰৱৰ্তী ৰঘুবংশজ ৰজাসকলৰ চৰিত ইয়াত বৰ্ণিত নোহোৱা বাবে কোনো কোনোৱে ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যক অসম্পূৰ্ণ বুলি ক'ব খোজে। পিছে কালিদাসে ৰঘুৰ পিতৃৰপৰা আৰম্ভ কৰি সেইবংশৰ উল্লেখযোগ্য ৰজাসকলৰ 'চৰিত' বাচনি কৰিহে বৰ্ণাইছে।

বিষয়বস্তুৰ সাৰভাগ ঃ প্ৰথম সৰ্গত কবিয়ে পোনতে ৰঘুবংশজ ৰজাসকলৰ এনে। কেতবোৰ বৈশিষ্টপূৰ্ণ গুণৰ কথা সুৱঁৰিছে, যিবোৰ গুণে কবিক সেইবংশৰ বিষয়ে লিখিবলৈ প্ৰেৰণা দিছে। তেওঁ কৈছে ঃ

সোঽহমাজন্মশুদ্ধানামাফলোদয়কৰ্মণাম্।
আসমুদ্ৰক্ষিতীশানামানাকৰথবৰ্ত্মনাম্॥
যথা বিধিহুতাগ্নীনাং যথাকামাৰ্চিতাৰ্থিনাম্।
যথাপৰাধদণ্ডানাং যথাকালপ্ৰবোধিনাম্॥
ত্যাগায় সংভৃতাৰ্থানাং সত্যায় মিতভাষিণাম্।
যশসে বিজিগীষূণাং প্ৰজায়ৈ গৃহমেধিনাম্॥
শৈশৱেঽভ্যস্তবিদ্যানাং যৌৱনে বিষয়ৈষিণাম্॥
বাৰ্ধকে মুনিবৃত্তীনাং যোগেনান্তে তনুত্যজাম্॥
ৰঘুনামন্বয়ং বক্ষে তনুবাগ্বিভৱোঽপি সন্।
তদ্‌গুণৈঃ কৰ্ণমাগত্য চাপলায় প্ৰচোদিতঃ॥

এই সৰ্গত মূলতঃ কবিয়ে ৰজা দিলীপৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণাইছে। বহুদিনলৈ নিঃসন্তান হৈ থকা ৰজা দিলীপে (মগধ ৰজাৰ জীয়াৰী) পত্নী সুদক্ষিণাৰে সৈতে কুলগুৰু বসিষ্ঠৰ (বশিষ্ঠৰ) আশ্ৰমলৈ গ'ল। বশিষ্ঠই পুত্ৰপ্ৰাপ্তিৰ বাবে তেওঁৰ আশ্ৰমত থকা হোমধেনু নন্দিনীক সেৱা কৰিবলৈ নিদেশ দিলে ঃ 'সুৰভিৰ কন্যাকেই সুৰভিৰ প্ৰতিনিধি বুলি সপত্নীকে সেই হোমধেনুৰ সেৱা কৰা ; সন্তুষ্ট হ'লে গাইজনীয়ে তোমালোকৰ অভীষ্ট পূৰণ কৰিব।'

সুতাং তদীয়াং সুৰভেঃ কৃত্বা প্ৰতিনিধিং শুচিঃ।
আৰাধয় সপত্নীকঃ প্ৰীত্যা কামদুঘা হি সা॥১।৮১

দ্বিতীয় সৰ্গত দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ তিনি সপ্তাহকাল গো-সেৱা ব্ৰত কৰাৰ ৰবহু বৰ্ণনা কৰিয়ে দিছে। কুলগুৰুৰ বাক্যধৰি ৰজা দিলীপে হোমধেনু নন্দিনীৰ পৰিচৰ্য্যাত দৃঢ়ভাৱে সংলগ্ন হ'ল। একুৰি এদিন যোৱাৰ নন্দিনীয়ে ৰজাৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা লবলৈ হিমালয়ৰ পাদদেশস্থ এটি সুন্দৰ ঘাঁহ থকা গুহাত প্ৰৱেশ কৰিলে। নন্দিনীৰ অনুচৰ হৈ যোৱা ৰজায়ো তালৈ গৈ নিৰ্ভয়ে হিমালয়ৰ অপূৰ্ব প্ৰাকৃতিক শোভা চাবলৈ ধৰিলে ; কিমান সময় তেনেকৈ

আছিল তাৰে ৰজাৰ ভ্ৰূক্ষেপ নাই। হঠাতে নন্দিনীৰ চিঞৰ শুনি দেখিলে গাইজনীক এটা দুৰ্দান্ত সিংহই আক্ৰমণ কৰিছে। ৰজাক সি মানুহৰ মাতেৰে মাতি নিজক শিবৰ অনুচৰ বুলি কৈ গাইজনী নীতিমতে তেওঁৰ কবলত পৰা বুলি দাবী কৰিলে। ৰজাই উপায়ান্তৰ হৈ গাইজনীৰ সলনি নিজৰ শৰীৰটো সিংহক সঁপি দিলে। ৰজাৰ দৃঢ়ভক্তি দেখি নন্দিনী সন্তুষ্ট হ'ল। মায়া-সিংহ অদৃশ্য হ'ল। 'পুত্ৰলাভ কৰিব' বুলি ৰজাক বৰ দিলে আৰু পত্ৰপুটে স্বদুগ্ধপান কৰি কৃতাৰ্থ হ'বলৈ ৰজাক আদেশ দিলে। ৰজাই ৰংমনে নন্দিনীক আগত লৈ ঋষিৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'ল। তেওঁ আদ্যোপান্ত বিৱৰি সিদিনাৰ ঘটনাপ্ৰবাহ ঋষিক জনালে আৰু গুৰুৰ আজ্ঞাক্ৰমে ব্ৰতান্তে গোদুগ্ধ পান কৰিলে। পিছদিনা গুৰুৰ উপদেশমতে আশ্ৰম এৰি তেওঁ ৰাজধানী পালে।

তৃতীয় সৰ্গত নন্দিনীৰ বৰত দিলীপৰ ঔৰসত আৰু সুদক্ষিণাৰ গৰ্ভত ৰঘুৰ উৎপত্তি, সংস্কাৰ, শিক্ষা আৰু অভিষেক বৰ্ণনাৰ লগতে দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ সময়ত ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ৰ অসামান্য কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে।

যজ্ঞ সমাপ্তিৰপাছত ৰঘুক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰি সুদক্ষিণাৰৈসৈতে দিলীপে তপোবনৰ ছায়া আশ্ৰয় কৰে। পঞ্চম সৰ্গত ৰঘুৰ অসাধাৰণ দানশীলতাৰ বৰ্ণনা পোৱা গৈছে। ৰঘুৱে বিশ্বজিৎ যজ্ঞ সম্পাদন কৰি উঠি সমস্ত ধনৰাশি নিঃশেষ কৰাৰ পাছত কৌৎস নামে ব্ৰহ্মচাৰী এজনে গুৰুদক্ষিণা দিবলৈ চৌধ কৌটি সোণৰ মোহৰ ৰজাৰ ওচৰত বিচাৰে। ৰঘুৱে ব্ৰহ্মচাৰীক ধনদিবলৈ কুবেৰৰ ভঁৰাল আক্ৰমণ কৰিবলৈ মন থিৰ কৰে। আক্ৰমণৰ ভয়ত কুবেৰে ৰাজভঁৰাল ধনেৰে ওপচাই দিয়ে আৰু ব্ৰহ্মচাৰী কৌৎসই চৌধ্য কোটি মোহৰ লৈ ৰজাক পুত্ৰ লাভ কৰিবলৈ বৰ দি বিদায় লয়।

ব্ৰহ্মচাৰীৰ আশীৰ্বাদৰ পলত অলপদিনৰ ভিতৰত ৰঘুৰ ঔৰসত ৰাণীৰ গৰ্ভত জন্ম হ'ল অজৰ। ষষ্ঠ সৰ্গ আৰু সপ্তম সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ আৰু অজ ইন্দুমতীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। প্ৰাচীনকালৰ স্বয়ংবৰ সভাৰ হুবহু বৰ্ণনা ষষ্ঠ সৰ্গত কালিদাসে দাঙি ধৰোঁতে বিভিন্ন ৰজাৰ নাতিদীৰ্ঘ পৰিচয়সমূহ সুন্দৰকৈ দিয়ে। অজ-ইন্দুমতীৰ বিয়াৰ পাছত হতাশাগ্ৰস্ত ৰজাসকলৰসৈতে অজৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। অষ্টম সৰ্গত ৰঘুৱে অজৰ হাতত ৰাজ্যশাসনৰ ভাৰাৰ্পণ কৰা, ইন্দুমতীৰ আকস্মিক মৃত্যুত অজৰ বিলাপ আৰু বশিষ্ঠৰদ্বাৰা সান্ত্বনা দানৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৰঘুবংশৰ অজৰ বিলাপে কুমাৰসম্ভৱৰ ৰতিৰ বিলাপলৈ পাঠকক মনত পেলাই দিয়ে।

নৱম সৰ্গত দশৰথৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মৃগয়া কৰিবলৈ গৈ দৈৱবশতঃ শ্ৰৱণ কুমাৰক বধ কৰাৰ মৰ্মস্পৰ্শী বিৱৰণো ইয়াত পোৱা যায়। নৱমৰপৰা পঞ্চদশ সৰ্গলৈকে ৰামকথা বৰ্ণিত হৈছে। বিষ্ণুৰ আশীৰ্বাদক্ৰমে জন্ম প্ৰভৃতি সকলো ৰামায়ণোক্ত কথাৰ সংক্ষিপ্তসাৰ ইয়াত পোৱা যায়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত ৰাম-সীতাৰ আকাশ পথেৰে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্তন বৰ্ণনাত কালিদাসে অভিনৱত্ব আনিছে। চতুৰ্দশ আৰু পঞ্চদশ সৰ্গত বৰ্ণিত ঘটনা

প্ৰায়শঃ উত্তৰকাণ্ড ৰামায়ণানুযায়ী বুলিলে ভুল কোৱা নহয়।

ষোড়শ সৰ্গত কুশৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা কিছু বিশদভাবে বৰ্ণিত হৈছে। বিশেষতঃ কুশৰ জলবিহাৰ বলয়সহ কুমুদ্বতীলাভৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। সপ্তদশ সৰ্গত কুশৰ পুত্ৰ অতিথিৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হৈছে। অষ্টাদশ সৰ্গত একৈশজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁলোকৰ অন্তিম আৰু উল্লেখযোগ্য ৰজাজন হৈছে সুদৰ্শন। তেওঁৰ শাসন-ব্যৱস্থাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ কৱিয়ে তুলি ধৰিছে।

ঊনবিংশ সৰ্গত সুদৰ্শনপুত্ৰ ৰজা অগ্নিবৰ্ণৰ বিলাসিতা আৰু কামুকতাৰ দুৰ্ঘোৰ বৰ্ণনা কৱিয়ে কৰিছে। তেওঁৰ শোকাবহ মৃত্যুতেই কাব্যৰ সামৰণি পৰিছে।

সমীক্ষাঃ 'ৰঘুবংশ' মহাকৱি কালিদাসৰ পৌঢ়কালৰ পৈণত[illegible]তিভাৱে স্বাক্ষৰিত এক মহান কাব্যকৃতি। নাটকৰ ভিতৰত যিদৰে 'অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্' কৱিৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা সেইদৰে কাব্যৰ ভিতৰত 'ৰঘুবংশম্' শ্ৰেষ্ঠতম ৰচনা। পণ্ডিত সকলে কয় যে 'ৰঘুবংশ'ৰ বৈশিষ্ট্যসমূহক আগত ৰাখিয়েই অলংকাৰিক মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ নিৰূপণ কৰিছিল। 'মেঘদূত' আৰু 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ তুলনাত 'ৰঘুবংশৰ চিত্ৰপট বহুত বিশাল। ইয়াৰ ঊনৈশটা সৰ্গত ঊনত্ৰিশজন ৰঘুবংশী'ৰ তুলনাত 'ৰঘুবংশৰ চিত্ৰপট বহুত বিশাল। ইয়াৰ ঊনৈশটা সৰ্গত ঊনত্ৰিশজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ চৰিত্ৰ ন্যূনাধিক চিত্ৰায়িত হৈছে। কাব্য হিচাপে ইয়াৰ উৎকৃষ্টতা অস্বীকাৰ নকৰিও অনেকজন সমালোচকে ইয়াক সামঞ্জস্যকৰ আৰু সমন্বিত কাব্যতকৈ অনেক মনোমোহা চিত্ৰৰ এক মালা বুলিহে ক'ব খোজে। এ, ডব্লিও, ৰাইডাৰে ৰঘুবংশত 'একসূত্ৰতাৰ অভাৱ' বুলি কৈছে। ইয়াৰ কথাবস্তুও ৰূপহীন আৰু অসম্বদ্ধ বুলি কোৱাৰ প্ৰয়াস তেওঁ পাইছে। তথাপি ৰঘুবংশৰ জনপ্ৰিয়তা প্ৰাচীনকালেৰপৰা আজিলৈ নিৰৱচ্ছিন্নৰূপে প্ৰৱৰ্তিত আছে; তাৰ প্ৰমাণস্বৰূপে ছত্ৰিশটাৰ অধিক টীকালৈ আঙুলিয়াবলৈ পাৰি।

উৎস ঃ মহাকৱি কালিদাসে একাধিক উৎসৰপৰা 'ৰঘুবংশ'ৰ কথাবস্তু গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। নিজকে 'মন্দঃকৱিযশঃপ্ৰাৰ্থী' বুলি কৈ বাল্মীকি প্ৰভৃতি প্ৰভাৱশীল পূৰ্বসুৰিসকলৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰি কৈছে।

অথবা কৃতবাগ্দ্বাৰে বংশেঽস্মিন্ পূৰ্বসূৰিভিঃ।
মণৌ বজ্ৰসমুৎকীৰ্ণে সূত্ৰস্যেৱাস্তি মে গতিঃ ।।১।৪

ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে তেওঁ কথাস্ৰোতৰ আধাৰ ৰামায়ণৰ উপৰিও অন্য বহু গ্ৰন্থ আছিল। নৱম সৰ্গৰপৰা পঞ্চদশলৈ বৰ্ণিত ৰামকথাৰ আধাৰ যে ৰামায়ণ তাত সন্দেহ নাই পুৰাণসমূহতো সূৰ্য্যবংশীয়সকলৰ বংশাবলী কীৰ্তিত হৈছে। দিলীপ আৰু ৰঘুৰ মাজত ৰামায়ণত দুজন, বায়ুপুৰাণত ঊনৈশজন আৰু বিষ্ণুপুৰাণত ওঠৰজন ৰজাৰ নাম অধিককৈ পোৱা যায়। দেখা যায় যে আমাৰ কৱিয়ে সেই বংশাবলী হয় চমুৱাইছে, নহ'লে অন্য প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থৰপৰা তেওঁ কথাস্ৰোত আহৰণ কৰিছে। অৱশ্যে মৌখিক পৰম্পৰাও তেতিয়া

থকা সম্ভৱ। ভাসৰ 'প্ৰতিমাত' পোৱা দিলীপৰপৰা দশৰথলৈ নামৰ ক্ৰমো ৰঘুবংশত একে আছে। 'ৰঘু'ৰ অষ্টাদশ সৰ্গত কুশ আৰু অগ্নিবৰ্ণৰ মধ্যবৰ্ত্তী ঐকেশজন ৰজাৰ উল্লেখ বৰ্তমান। তেওঁলোকৰ ভিতৰত অকলে অগ্নিবৰ্ণৰ পিতৃ সুদৰ্শনৰ শাসনব্যৱস্থা প্ৰশংসা কৰিজনে ভব্যৰূপত তুলি ধৰিছে। অগ্নিবৰ্ণৰ পাছৰো আৰু আঠজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ নাম বিষ্ণুপুৰাণে দিয়ে ; সিসকলৰ কথা কালিদাসে বৰ্ণোৱা নাই।

ৰঘুবংশত মহাকবি কালিদাসে ভৌগোলিক আৰু ঐতিহাসিক বিষয়ক অনেক তথ্য দাঙি ধৰিছে। ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত তেওঁ জয় কৰা দেশ, ৰাজ্য, নগৰ আদিৰ ভৌগোলিক বিৱৰণ পোৱা যায়। সেইদৰে ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰলৈ সমাগত ৰাজপুৰুষসকলৰ ঐতিহাসিক বৃত্তান্ত আৰু সমস্ত গ্ৰন্থ ব্যাপি বৰ্ণিত সূৰ্যবংশৰ ইতিবৃত্ত বুৰঞ্জীৰ ছাত্ৰ আৰু গবেষকৰ বাবে মূল্যবান আহিলা। ইয়াৰ মাজেৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সভ্যতা-কৃষ্টি-সংস্কৃতিৰ অনেকবোৰ মূল্যবান দিশৰ ওপৰত কৰা আলোকপাত উল্লেখনীয়। দিলীপ আৰু ৰামে অনুষ্ঠিত কৰা অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বিৱৰণ, ৰঘুৰ দিগ্বিজয় আৰু বিশ্বজিৎ যজ্ঞানুষ্ঠানৰ বৰ্ণনা, ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ কুশৰ জলক্ৰীড়া আৰু অতিথিৰ অভিষেকৰ বিৱৰণসমূহে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ নানা দিশ সামৰিছে।

কালিদাসে ৰঘুবংশত এক আদৰ্শ প্ৰস্তুত কৰিছে। ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলে মনুৱে তাহানি দেখুৱা পথ ধৰিয়েই প্ৰজাশাসন কৰিছিল। প্ৰজাক পুত্ৰৱৎ তেওঁলোকে পালিছিল। প্ৰজায়ো ৰজাক পিতৃজ্ঞান কৰিছিল।

'স পিতা পিতৰস্তাসাং কেৱলং জন্মহেতৱঃ :'

কবিয়ে ৰাজনীতি আৰু সমাজ নীতিৰ অনেক কথা কাব্যপংক্তিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰথম দিলীপৰ শাসন ব্যৱস্থা আৰু অষ্টাদশ সৰ্গত সুদৰ্শনৰ শাসন-ব্যৱস্থাৰ বিৱৰণে কালিদাসৰ প্ৰৌঢ় ৰাজনীতিজ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে। দিলীপৰ গো-ভক্তি আৰু গুৰু-ভক্তি,ৰামৰ পিতৃ-ভক্তি, সত্যান্বেণ আদিয়ে ৰাজতন্ত্ৰস্থ পুৰুষৰ চৰিত্ৰৰ উৎকৰ্ষতা বুজায়।

কবি কালিদাসকৃত ৰঘুবংশ প্ৰকৃততে শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য, নীতি-নৈপুণ্যশীল ৰজা সকলৰ 'চৰিত্ৰ' বুলিহে সুখ্যাত। দিলীপ, ৰঘু, অজ, দশৰথ, ৰাম, কুশ, অতিথি, সুদৰ্শন আদিৰ পুণ্যশীল চৰিত্ৰ সঁচাকৈ অনুধাৱনৰ বিষয়। সিসকলৰ সৰ্বসামান্য গুণ-সমূহৰ প্ৰথম সৰ্গৰ ৫—৮ শ্লোক চাৰিটাত সংক্ষিপ্তকৈ কবিয়ে বখানিছে। কাৰণ তেনে গুণৰ কথা শুনিহে (তদ্‌গুণৈঃ কৰ্ণমাগত্য) কবিয়ে ৰঘুবংশৰ চৰিত্ৰ কীৰ্তন কৰিবলৈ প্ৰেৰণা পাইছে (চাপলায় প্ৰচোদিতঃ)। ৰজা দিলীপৰ ৰূপগুণৰ ভূয়সি প্ৰশংসা প্ৰথম সৰ্গত বেগতে কবিয়ে দিছে (১৩—৩০ শ্লোকমালা দ্ৰষ্টব্য)। কবিয়ে কৈছেঃ '(মনোহৰ) আকৃতিৰ অনুৰূপে তেওঁৰ প্ৰজ্ঞা আছিল, প্ৰজ্ঞানুসৰি তেওঁৰ বিদ্যা আছিল, বিদ্যানুৰূপে তেওঁ কৰ্ম কৰিছিল আৰু কৰ্ম অনুসৰি সিদ্ধি লাভ কৰিছিল।'

আকাৰ সদৃশপ্ৰজ্ঞঃ প্ৰজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ।

আগমৈঃ সদৃশাৰম্ভ আৰম্ভ সদৃশোদয়ঃ।। ১।১৫

মুঠতে পৰস্পৰ বিৰোধী হ'লেও সকলো সজগুণৰ তেওঁ অধিকাৰী আছিল।

একেদৰে ৰঘুৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য, দানশীলতা, অজৰ বীৰকৰ্ম, পত্নীপ্ৰেম, ৰামৰ পিতৃ-পৰায়ণতা, সত্যশীলতা আদিৰ প্ৰশংসাৰে কবিয়ে মহত্ত্বপূৰ্ণ চৰিত্ৰৰ ভাৱমূৰ্ত্তি পাঠকৰ সমক্ষত দাঙি ধৰিছে।

তেনেদৰে সুদক্ষিণা, ইন্দুমতী, সীতা প্ৰভৃতি মহিয়সী নাৰী চৰিত্ৰৰ ৰূপাদৰ্শ কবিয়ে অমৰ কাপেৰে চিত্ৰিত কৰি গৈছে। কবিৰ ভাষাত,উদাহৰণাৰ্থে, সুদক্ষিণা যেন যজ্ঞৰ দক্ষিণাস্বৰূপহে আছিল (পত্নী সুদক্ষিণেত্যাসীদ্ অধ্বৰস্যেৱ দক্ষিণা)।

উপমা কালিদাসস্য ঃ মহাকবি কালিদাস অলংকাৰ প্ৰয়োগত নিতান্ত পটু আছিল। তেওঁ শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰ দুয়োবিধ অংকাৰকেই নিপুণতাৰে নিজৰ কাব্যগ্ৰন্থসমূহত প্ৰয়োগ কৰিছে। 'অনুপ্ৰাস'ৰ এটি উদাহৰণ ৰঘুবংশৰপৰা দিগ্ দৰ্শনৰ বাবে তুলি ধৰা হ'ল।ঃ

পুৰন্দৰশ্ৰী ঃ পুৰমুৎপতাকং প্ৰৱিশ্য পৌৰৈৰভিনন্দ্যমানঃ
ভুজে ভুজগেন্দ্ৰসমানসাৰে ভূয়ঃ স ভূমেৰ্ধুৰমাসসঞ্জ।

-ৰঘুঃ ২।৭৪

কবিয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থ শ্ৰেণীত অনেক অৰ্থালংকাৰৰ সুপ্ৰয়োগ কৰিছে। উপমা অৱশ্যে তেওঁৰ প্ৰিয় অলংকাৰ। কে চেল্লাপান পিল্লায়ে লিখা Similes of Kalidasa নামে গ্ৰন্থত কবিজনে বিভিন্ন গ্ৰন্থত প্ৰয়োগ কৰা উপমাৰ এটি সমীক্ষা দিবলৈ গৈ (গ্ৰন্থৰ পাতনিত) উপমাযুক্ত শ্লোকৰ মুঠ সংখ্যা ১২৫০ বুলি গণনা কৰিছে। তাৰে ৫৫০ টা অকল ৰঘুবংশত পোৱা যায়। বাকীবোৰ গ্ৰন্থত ক্ৰমে এনেদৰে পোৱা গৈছে ঃ কুমাৰ সম্ভৱ ২৫৯, শকুন্তলা ৭০, মেঘদূত ৫০, আৰু ঋতুসংহাৰ ৬০। ৰঘুবংশখন উপমাৰে আৰম্ভ কৰি কবিয়ে উপমাৰেই শেষো কৰিছে। কিন্তু কবিয়ে অন্যবোৰ অলংকাৰো প্ৰয়োগ নকৰাকৈ থকা নাই। উৎপ্ৰেক্ষা, সমাসোক্তি, ৰূপক, শ্লেষ, অপহ্নুতি, অতিশয়োক্তি, নিদৰ্শনা, ব্যতিৰেক, দৃষ্টান্ত, অৰ্থান্তৰন্যাস, তুল্যযোগিতা আদি অলংকাৰেও ৰসাভিব্যক্তি ক্ষুণ্ণ নকৰাকৈ কাব্যৰ শোভা বঢ়াইছে। তথাপি কোৱা হয় যে কালিদাস উপমা আৰু উপমাগৰ্ভ অলংকাৰৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ আৰু ৰঘুবংশম্ উপমাৰে সমৃদ্ধ এক মহাকাব্য।

তেওঁৰ কাব্যত ইতস্ততঃ পৰিদৃষ্ট দুই এক উপমাৰ দৃষ্টান্ত পাঠকৰ অৱগতিৰ বাবে তুলি ধৰা হ'ল। ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যৰ প্ৰথম চাৰিওটা শ্লোকেই-দ্বিতীয় শ্লোকটোক নিদৰ্শনাৰ উদাহৰণ বুলি ন ধৰিলে) উপমাৰে অলংকৃত শ্লোক। কবিয়ে সদা-সৰ্বদা পৰস্পৰ সম্বন্ধ আৰু লোক সমাজত জনাজাত বুলিয়েই পিতৃ-মাতৃকল্প শব্দ আৰু অৰ্থৰ উপমা নিত্য সংযুক্ত আৰু জগতৰ মা-পিতা স্বৰূপ পাৰ্বতী পৰমেশ্বৰেৰে দি কেনে মধুৰ কল্পনা কৰিছে তাক ৰঘুবংশৰ মঙ্গল শ্লোকত এনেদৰে পোৱা যায় ঃ

বাগৰ্থাবিৱ সম্পৃক্তৌ বাগৰ্থপ্ৰতিপত্তয়ে।

জগতঃ পিতৰৌ বন্দে পাৰ্বতী পৰমেশ্বৰৌ।।

টীকাকাৰে ব্যাখাত কৈছে 'অত্ৰোপমালংকাৰঃ স্ফুট এব্ক.... প্ৰায়িকশ্চোপমালংকাৰঃ কালিদাসোক্ত কাব্যদৌ।' কালিদাসৰ কাব্যই প্ৰায়েই যে উপমা অলংকাৰ প্ৰযুক্ত হৈছে তাক মাল্লিনাথে এনেদৰে স্বীকাৰ কৰিছে।

'ৰঘু'ৰ প্ৰথম সৰ্গৰ তৃতীয় সৰ্গত অন্য এক অনুপম অথচ লোক প্ৰসিদ্ধ উপমাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। কবিয়ে কৈছেঃ মই মন্দমতিজনে কবিজনোচিত যশলৈ আশা কৰি দীঘল হতীয়া লোকে পাব পৰা ফললৈ লোভতে বাওনাজনে হাত মেলি লোকৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ হোৱাৰ দৰে (ময়ো তেনে) হমগৈ।

মন্দঃ কবিযশঃ প্ৰাৰ্থী গমিষ্যাম্যুপহাস্যতাম্।।

প্ৰাংশুলভ্যে ফলে লোভাদুদ্বাহুৰিব বামনঃ।।

সুন্দৰ উপমাটিৰ বাবে শ্লোকটি সদায় বিদ্বানসকলৰ সুধীসমাজত বিনয়বত্তা প্ৰকাশৰ এক মাধ্যম যেন হৈ পৰিছে।

ষষ্ঠ সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ সভাত ইন্দুমতীৰ বাচনিত নপৰা ৰজাসকলৰ শোভা কিদৰে একে একে মোলান পৰিছিল তাকে বৰ্ণাবলৈ গৈ কবিয়ে এনে এক যথাৰ্থ অথচ লোক প্ৰসিদ্ধ উপমাৰ সৃষ্টি কৰিলে যে তাৰ উপমান 'দীপশিখা' কবিজনৰ এক জ্ঞাপক উপাধি বা চিহ্ন— 'কৃষ্ণৰমূৰৰ ময়ুৰ পাখি' যেন হৈ ৰ'ল। শ্লোকটি এনে—

সঞ্চাৰিণী দীপশিখেৱ ৰাত্ৰৌ যং যং ব্যতীয়ায় পতিম্বৰাসা।

নৰেন্দ্ৰমাৰ্গাট্ট ইব প্ৰপেদে বিবৰ্ণভাৱং স স ভূমিপালঃ।। ৰঘু ৬।৬৭

ৰাজপথৰ দুয়ো দাঁতিত নিৰ্মিত অট্টালিকাৰ দৰে ৰজা সকলে ৰাজসভাত আসনপাতি বহি আছে। জোৰৰ পোহৰৰ দৰে জ্যোতিৰ্ময়ী ইন্দুমতীয়ে সহচৰীৰেসৈতে প্ৰতিজন ৰজাৰ আগলৈ গৈ পৰিচয় শুনি অপচন্দ কৰি এৰি থৈ গৈছে। এনেদৰে জোৰৰ পোহৰ পৰি বাটৰ দাঁতিৰ অট্টালিকা উজলি উঠাৰ দৰে ইন্দুমতীৰ সমক্ষত প্ৰতিজন ৰজাৰ অন্তৰত ক্ষন্তেকলৈ আশাৰ উদয় হৈছে, মুখমণ্ডলত তাৰে জিলিকনি পৰিছে। কিন্তু ইন্দুমতীয়ে তেওঁক নিৰ্বাচন নকৰি অন্যজনৰ সমুখলৈ আগুৱাই যোৱাত পৰিত্যক্তজনৰ মুখ এন্ধাৰত মোলান পৰা অট্টালিকাৰ দৰে হৈ পৰিছে। ইয়াত কম কথাৰে কবিয়ে বহুকথা সামৰিছে। দীপশিখাৰ উপমা তুলি ধৰা বাবে আজিও লোকে তেওঁ 'দীপশিখা' কালিদাস বুলি কয়।

প্ৰথম সৰ্গৰ ১১শ শ্লোকত বৈবস্বত মনুক বেদমন্ত্ৰৰ আদিত উচ্চাৰিত প্ৰণবেৰে তুলনা কৰি এক উপমাৰ সৃষ্টি কৰিছে। তাৰ পৰবৰ্তী শ্লোকত চন্দ্ৰবংশত ৰজা দিলীপৰ অবস্থিতিক ক্ষীৰনিধিত চন্দ্ৰৰ অবস্থিতিৰে উপমা দি কবিয়ে কৈছেঃ

তদন্বয়ে শুদ্ধিমতি প্ৰসুতঃ শুদ্ধিমত্তৰঃ।

দিলীপ ইতি ৰাজেন্দুৰিন্দুঃ ক্ষীৰনিধাবিব।।

এনেদৰে ১ম সৰ্গটি উপমাবহুল শ্লোকেৰে সমৃদ্ধ। দ্বিতীয় সৰ্গতো অনেক উপমাযুক্ত

শ্লোক বিদ্যমান। অৰণ্যত চৰি উভতি অহা ('নন্দিনী')। ৰাণ্ডী গাই জনী দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ মাজত দিন-ৰাতিৰ মাজত পৰা সন্ধ্যাৰ দৰে বিৰাজ কৰা বুলি কবিয়ে কল্পনা কৰিছে ঃ

পুৰস্কৃতা বৰ্ত্মনি পাৰ্থিবেন প্ৰত্যুদ্‌গতা পাৰ্থিবধৰ্মপত্ন্যা।
তদন্তৰে সা বিৰৰাজ ধেনুৰ্দিনক্ষপামধ্যগতেব সন্ধ্যা। ৰঘু ২।২০

এনেদৰে 'ৰঘু'ৰ অন্যান্য সৰ্গতো উপমা বহুল উদাহৰণ পোৱা যাব। তেওঁৰ আন কাব্য আৰু নাটকৰ পাততো কবিপ্ৰিয়া উপমাই নিশ্চয় বিৰাজ কৰিছে। দিগদৰ্শনাৰ্থে দুটি এটি উদাহৰণ তুলি ধৰা হ'ল।

'ঋতুসংহাৰ'ৰ তৃতীয় সৰ্গত প্ৰাৰম্ভতে নবোৱাৰীৰ দৰে শৰদ্ ঋতুৰ মনোমোহা ৰূপৰ কল্পনা কবিয়ে নিজৰ হৃদয়ৰ অনুভূতিৰে এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে ঃ

কাশাংশুকা বিকচপদ্ম মনোজ্ঞবক্ৰা
সোন্মাদহংস-ৰৱ-নূপুৰনাদৰম্যা।
আপক্বশালিৰুচিৰানত গাত্ৰ যষ্টি ঃ
প্ৰাপ্তা শৰন্নৱ বধুৰিৱ ৰূপৰম্যা।।

'কাশফুলৰ দৰে যাৰ পৰিধান, প্ৰফুল্ল পদুমৰ দৰে যাৰ মুখ, উন্মত্ত হাঁহৰ মাতৰ দৰে যাৰ নূপুৰৰ ধ্বনি, পকা শালিধানৰদৰে সুন্দৰ যাৰ ক্ষীণ দেহলতা, অপৰূপ যাৰ আকৃতি সেই নবোৱাৰীসদৃশ শৰৎকাল পালেহি।'

মেঘদূততো কবিয়ে অনেক উপমাৰ উদাহৰণ সৃষ্টি কৰিছে। পূৰ্বমেঘৰ এটি শ্লোকত (৪১) কবিয়ে গম্ভীৰা নৈ খনক এজনী নায়িকাৰদৰে কল্পনা কৰি কৈছে ঃ

গম্ভীৰায়াঃ পয়সি সৰিতশ্চেতসীব প্ৰসন্নে
ছায়াত্মাঽপি প্ৰকৃতি সুভগো লপ্স্যতে প্ৰৱেশম্।
তস্মাদস্যাঃ কুমুদবিশদান্যৰ্হসি ত্বং ন ধৈৰ্য্যাৎ
মোঘীকৰ্ত্তুং চটুল শফৰোদ্বৰ্তন প্ৰেক্ষিতানি।।

'(বাটতে পোৱা) গম্ভীৰা নদীৰ স্বচ্ছ হৃদয়ৰ দৰে জলবাশিত তুমি ছায়া ৰূপ ধৰি প্ৰবেশ কৰিবা। তোমাৰ ছাঁত (নৈৰ পানীত থকা) পুঠিমাছ বোৰে এনেদৰে জঁপিয়া জঁপি কৰিব যে তাতে তোমাৰ মনত হব যেন গম্ভীৰাই তোমালৈ কুমুদধবল কটাক্ষপাতহে কৰিছে। তুমি ধৈৰ্য্য ধৰিবা যাতে গম্ভীৰাৰ কটাক্ষপাত একোতে ব্যৰ্থ নহয়।'

কৈলাশ পৰ্বতত থকা অলকা পুৰীৰ বৰ্ণনা দিবলৈ গৈ কবিয়ে মেঘদূতত কৈছে ঃ

তস্যোৎসঙ্গে প্ৰণয়িন ইৱ স্ৰস্তগঙ্গা দুকূলাং
ন ত্বং দৃষ্টা ন পুনৰলকাং জ্ঞাস্যসে কামচাৰিন্।।

'কৈলাশ পৰ্বতৰ কোলাত সুন্দৰী অলকাপুৰী যেন প্ৰণয়ীজনৰ কোলাত আত্মসমৰ্পণ কৰা প্ৰণয়িনীহে' এনে কল্পনাই কবিৰ অনুভূতিত ঠাই পাইছে।

কালিদাসযুগৰ অন্যান্য কবি

প্ৰবৰসেন ঃ 'সেতুবন্ধ' নামে মহাৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰাকৃতত বিৰচিত মহাকাব্যৰ ৰচক 'প্ৰবৰসেন'ক ভাষ্যকাৰ-টীকাকাৰসকলে সততে এজন ৰজা বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। অৱশ্যে তেওঁ যে ৰজা আছিল সেই কথা কম্বোজৰ (Cambodian king) ৰজা যশোবৰ্মনৰ (৯ম শতিকাৰ শেষ দশক) শাসনৰ পৰা বুজিব পাৰি। শাসনৰ ৩৪ নং শ্লোকটোত যশোবৰ্মনৰ প্ৰশংসা কৰি কোৱা হৈছে ঃ

যেন প্ৰৱৰসেনেন ধৰ্মসেতুং বিবৃণ্বতা।
পৰঃ প্ৰৱৰসেনোঽপি জিতাঃ প্ৰাকৃতসেতুকৃৎ।[১]

ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে ৰজা প্ৰবৰসেনে প্ৰাকৃতত সেতুবন্ধ মহাকাব্য ৰচিছিল।

ভাৰতীয় ঐতিহাসিক পৰম্পৰাত একাধিক প্ৰবৰসেনৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে দুজন কাশ্মীৰৰ; তেওঁলোকৰ বিষয়ে কল্হনে কিছুকথা ৰাজতৰঙ্গিনীত লিখি গৈছে। তেওঁলোক সেতুবন্ধৰ ৰচক হ'বলৈ নোৱাৰে।

আন দুজন প্ৰবৰসেনক বাকাটক বংশৰ দুটা শাখাৰ বংশধৰৰূপে পোৱা যায়। পণ্ডিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈৰ মতেৰে বাকাটক বংশৰ জ্যেষ্ঠ শাখাত জন্মগ্ৰহণ কৰা দ্বিতীয় প্ৰবৰসেনহে সেতুবন্ধৰ ৰচক কবি। তেওঁৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল ৫ম শতিকাৰ ২য় চতুৰ্থাংশ। শাসন বা লেখৰপৰা তেওঁৰ কথা সবিশেষ জনা যায়। তেওঁ গুপ্তবংশীয় সম্ৰাট ২য় চন্দ্ৰগুপ্তৰ জীয়েক প্ৰভাৱতী গুপ্তাৰ পুত্ৰ আছিল। বাকাটক বংশৰ ২য় ৰুদ্ৰসেনে প্ৰভাৱতী গুপ্তাক বিয় কৰাইছিল। তেতিয়া বাকটক জ্যেষ্ঠ শাখাৰ ৰাজধানী আছিল নন্দিবৰ্ধন বা নন্দবৰ্ধন বা নগৰ্ধন। এই ঠাই ৰামটেকৰ অদূৰত অৱস্থিত আছিল। ৰামটেকেই কালিদাসৰ মেঘদূতত বৰ্ণিত ৰামগিৰি। বাকাটক সকলৰ সংস্কৃতিৰ ওপৰত ৰামগিৰিৰ অপৰিসীম প্ৰভাৱ পৰিছিল। প্ৰভাৱতী গুপ্তাই ৰামগিৰিৰ পাদদেশতেই ৰামগিৰিৰ বিগ্ৰহৰ বাবে ভূমিদান কৰি শাসন এখন ঘোষণা কৰিছিল। সম্ভৱতঃ প্ৰৱৰসেনে এই ৰামগিৰিৰপৰাই ৰামকথাৰ ভেটিত সেতুবন্ধৰ চনা কৰিবলৈ প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল।[২]

সন্দিকৈৰ মতে প্ৰবৰসেনৰ কাল ৪২০—৪৫০ খৃষ্টাব্দ।

বহুদিন ধৰি পণ্ডিতসকলৰ এচামে সেতুবন্ধ কাব্য কালিদাসৰ ৰচনা বুলিহে বিশ্বাস কৰিছিল। টীকাকাৰসকলৰ মাজতো তেনে ধাৰণা আছিল। কিন্তু পৰবৰ্তী কালৰ গৱেষণাৰ ফলত 'সেতুবন্ধ' যে ৰজা প্ৰবৰসেনৰ নিজৰ ৰচনা সি প্ৰতিপন্ন হৈছে।

সেতুবন্ধ মহাকাব্য ঃ সেতুবন্ধ পোন্ধৰটা সৰ্গত বিভক্ত। কাব্যখনৰ বিশেষত্ব এয়ে যে ই সচৰাচৰ দেখা লৌকিক ছন্দত ৰচিত নহয়। ইয়াত থকা ১২৯০টা পদ্যৰ ১২৪৬ টাই আৰ্য্যগীতি; বাকীবোৰ গলিতক ছন্দত ৰচিত।

১। Inscriptions of Kamboja, ed Majundar. The Asiatic Society, Calcutta, 1953, pp 99

২। কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ঃ Pravarasena's Setubandha. Ahmedabad. 1976. Introduction. p. 23

কথাবস্তু ঃ হনুমানে সাগৰ লঙ্ঘন কৰি লঙ্কালৈ গৈ সীতাৰ বাতৰি লৈ অহাৰেপৰা ৰাৱণবধলৈকে ৰামকথা ভাগ সেতুবন্ধ মহাকাব্যত বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াত সাগৰৰ ওপৰত সেতুৰচনা কৰা বিষয়ত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। প্ৰথম সৰ্গ শৰৎ বৰ্ণনাৰে আৰম্ভ হৈছে। হনুমানে সীতাৰ সংবাদ লৈ উভতি আহে। সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ৰামক আগত লৈ সুগ্ৰীৱে বানৰসৈন্যসমূহ লৈ দক্ষিণসমুদ্ৰৰ তীৰলৈ যাত্ৰাকৰে। দ্বিতীয় সৰ্গত সাগৰৰ উত্তাল তৰঙ্গ দেখি বানৰসৈন্য নিতাল মাৰে। তৃতীয় সৰ্গত সুগ্ৰীৱে অনুসৰণকাৰীসকলৰ প্ৰেৰণা দিবলৈ উদাত্ত ভাষণ দিয়ে। কিন্তু বানৰসৈন্য অচল-অটল হৈ থকাত তেওঁ অকলে হ'লেও লঙ্কালৈ যাবলৈ ভাবুকি দিয়ে। চতুৰ্থ সৰ্গত বানৰসকল তেওঁৰ কথাত সন্মত হয়। ৰামে সুগ্ৰীৱৰ ওপৰত আস্থা স্থাপন কৰে। তেওঁলোকে আলোচনা কৰি থাকোঁতে লংকাৰপৰা বিভীষণ আহি ৰামৰ শৰণ মাগে। ৰামে সমুদ্ৰৰ সহযোগ লভিবলৈ উপবাস খাটে সপ্তম সৰ্গত। পোনতে সমুদ্ৰৰ সহাৰি নেপাই তেওঁ বাণনিক্ষেপ কৰে। ৬ষ্ঠ সৰ্গত আহত সমুদ্ৰই পত্নী গঙ্গা সহ ৰামক সাক্ষাৎ কৰে। সেতু ৰচনা কৰিবলৈ সমুদ্ৰই ৰামক পৰামৰ্শ দিয়ে। ৭ম আৰু ৮ম সৰ্গত সেতুবন্ধৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। ৮ম সৰ্গত বানৰসকলে সেতুৰে গৈ লঙ্কাত উপস্থিত হয়। ৯ম সৰ্গত তেওঁলোক সুবেল পৰ্বত পোৱা কথা আৰু পৰ্বতৰ প্ৰাকৃতিক শোভা বৰ্ণিত হৈছে। ১০ম সৰ্গত লঙ্কাৰ সান্ধ্য জীৱনৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। একাদশ সৰ্গত ৰাৱণে সীতাক জয় কৰাৰ বিফল চেষ্টা কৰে। সীতাক প্ৰবঞ্চনা কৰিবলৈ ৰামৰ (মায়া) কটা মুণ্ড অনিবলৈ আদেশ কৰে। ত্ৰিজটাই সীতাক আশ্বাস দান কৰে। দ্বাদশ, ত্ৰয়োদশ আৰু চতুৰ্দশ সৰ্গত যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। অধিকাংশ ৰাক্ষসবীৰ মৰা পৰে। পঞ্চদশ সৰ্গত কুম্ভকৰ্ণ আৰু মেঘনাদৰ মৃত্যু হয়। শেষবাৰৰ বাবে ৰাম-ৰাৱণৰ সমুখ সমৰ হয়। যুদ্ধত ৰাৱণ নিহত হয়। বিভীষণে জ্যেষ্ঠ ভায়েক দুজন আৰু অভিজাত মেঘনাথৰ মৃত্যুত বিলাপ কৰে। সীতাক লৈ ৰামে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাগমন কৰে।

সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, সন্ধ্যা, নিশা, সাগৰ, পৰ্বত আদিৰ বিতং আৰু বিতোপন বিৱৰণ প্ৰৱৰসেনে সেতুবন্ধত তুলি ধৰিছে। তেওঁ বানৰ আৰু ৰাক্ষসৈন্যৰ সমাৱেশ আৰু দুই বাহিনীৰ মাজত সংঘটিত যুদ্ধৰ অপূৰ্ব বৰ্ণনা দিছে। সিবোৰে তেওঁৰ কবি প্ৰতিভা, সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণ আৰু গভীৰ অনুভূতিৰ পৰিচয় দিছে। বিবিধ অলংকাৰ আৰু প্ৰাকৃত কবিৰ প্ৰিয় ছন্দসমূহৰ প্ৰয়োগে কবিৰ সুৰুচিবোধ তুলি ধৰিছে।

কুমাৰদাস ঃ কুমাৰদাস সংস্কৃতসাহিত্যৰ অন্যতম প্ৰতিভাশালী আৰু খ্যাতিমন্ত কবি। তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশত বিলম্ব ঘটিছে বাবে তেওঁ বহুতো বিদ্বানৰ বাবে অজ্ঞাত হৈ আছে। কবিৰ ব্যক্তিগত জীৱন আৰু আবিৰ্ভাবকাল সম্বন্ধে সঠিক একোনিৰ্ণয় কৰিবলৈ নোৱাৰি। তেওঁৰ জানকীহৰণ কাব্যৰ অন্তিম শ্লোকৰপৰা সমীক্ষাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে কুমাৰদাস ৰজা কুমাৰমাণৰ পুতেক আছিল। কুমাৰমাণ যুদ্ধত নিহত হোৱা দিনতেই কুমাৰদাসৰ জন্ম হয়। সেয়ে শ্ৰীমেঘ আৰু অগ্ৰবোধি নামে মোমায়েক দুজনে কুমাৰদাসক লালন-পালন

কৰি তেওঁক ডাঙৰ-দীঘল কৰে। ইয়াৰ বাবে গ্ৰন্থৰ অন্তত কুমাৰদাসে তেওঁলোকলৈ কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰি কৈছে—

কৃত ইতি মাতুলদ্বিতয়-যত্ন-সানাথ্যতো
মহাৰ্থমসুৰদ্বিষো ব্যৰচয়ন্ মহাৰ্থং কৱিঃ।
কুমাৰপৰিচাৰকঃ সকলহাৰ্দসিদ্ধিঃ সুধীঃ
শ্ৰুতো জগতি জানকীহৰণকাব্যমেতদ্ মহৎ।।

এক প্ৰৱাদ অনুসৰি সিংহল-নৃপতি কুমাৰদাস মহাকৱি কালিদাসৰ পৰমবন্ধু আছিল। সমস্যাপূৰ্তিৰ বাবে টকাৰ লোভত পৰি লক্ষহীৰা নামে বেশ্যা এজনীয়ে কালিদাসক হত্যা কৰাত শোকবিহ্বল কুমাৰদাসেও মহাকৱিৰ চিতাগ্নিত আত্মাহু দিছিল বুলি কোৱা হয়।

কাল— (১) ৰঘুবংশৰ অনুবাদক নন্দৰ্গিকাৰৰ মতে কুমাৰদাস অষ্টম শতিকাৰ অন্তিম চতুৰ্থাংশ আৰু ৯ম শতিকাৰ পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধৰ মাজত আবিৰ্ভূত হৈছিল। বলদেৱ উপাধ্যায়ৰ মতে তেওঁৰ জন্ম কাল খৃষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতাব্দী।

(২) ড° কীথৰ মতে (Classical Sanskkrit Literature p 42-43) কৱি মাঘে (খৃষ্টীয় ৭০০) নিশ্চয়কৈ ভট্টিকাব্য আৰু জানকীহৰণৰ কথা জানিছিল। গতিকে কুমাৰদাস মাঘৰ পূৰ্ববৰ্তী হ'ব।

(৩) ৯ম শতাব্দীত ৰাজশেখৰে মন্তব্য দি কৈছিলঃ
জানকীহৰণং কৰ্তুং ৰঘুবংশে স্থিতেঃ সতি।
কৱিঃ কুমাৰদাসশ্চ ৰাৱণশ্চ যদি ক্ষমৌ।।

এনেস্থলত কুমাৰদাসকৰ কাল ৬ষ্ঠ শতাব্দীৰ পাছলৈ যাবলৈ নেলাগে।

জানকীহৰণ ঃ জানকীহৰণকে কুমাৰদাসৰ একমাত্ৰ ৰচনা বুলি জনা যায়। ড° কীথৰ মতে[১] মূলগ্ৰন্থখনত ২৫ টা সৰ্গ আছিল। তাৰে চৈধ্য সৰ্গ ভালদৰে পোৱা যায়। বাকী সৰ্গ কেইটা সিংহলীৰপৰা আক্ষৰিক অনুবাদ কৰি পাঠোদ্ধাৰ কৰা হৈছে। বলদেৱ উপাধ্যায়ে গ্ৰন্থখন ২০ সৰ্গৰ বুলিহে কৈছে।[২] ইয়াৰ কথাৰ মূলস্ৰোত ৰামায়ণ। ইয়াৰ প্ৰথম সৰ্গত অযোধ্যা, ৰজা দশৰথ আৰু তেওঁৰ ৰাণীসকলৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বিতীয় সৰ্গত বৃহস্পতিয়ে ব্ৰহ্মাৰপৰা সহায়তা বিচাৰোঁতে ৰাৱণৰ চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা কৰে। তৃতীয় সৰ্গত দশৰথ ৰজাৰ জলকেলি আৰু সান্ধ্যবৰ্ণনা পোৱা যায়। চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম সৰ্গ দুটাত দশৰথৰ ঔৰসত চাৰিপুত্ৰ জন্ম কথা আৰু ৰামজন্মৰপৰা তাৰকা আৰু সুবাহু বধলৈকে বাল্যলীলা বিৰ্ণিত হৈছে। সপ্তম সৰ্গত ৰাম-সীতাৰ প্ৰণয়-পৰ্কিয়া বৰ্ণিত হৈছে। অষ্টমসৰ্গত বিৱাহোত্তৰ উৎসৱৰ চিত্ৰ আছে। নৱম সৰ্গত ৰামাদিৰ অযোধ্যা প্ৰত্যাবৰ্তন বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দশমসৰ্গ ঘটনাবহুল। ইয়াত ৰামৰ যুবাভিষেকৰপৰা জানকীহৰণ হোৱালৈক অনেক ঘটনা ঘটিছে। একাদশ সৰ্গত ৰাম আৰু হনুমানৰ মিত্ৰতা আৰু বালিবধ বৰ্ণিত হৈছে। শৰৎ ঋতুৰ বৰ্ণনাও ইয়াত আছে। দ্বাদশ সৰ্গত সুগ্ৰীৱৰ অনুচৰৰপৰা সীতা অন্বেষণ কৰাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত

১। Classical Sanskrit Literature p 42.
২। সংস্কৃত সাহিত্যকা ইতিহাস, পৃ ২৪৬।

বানৰসেনাৰ একগোট হোৱাৰ চিত্ৰ আছে। চতুৰ্দশ সৰ্গত সমুদ্ৰৰ ওপৰেৰে লংকালৈ বানৰসেনাই সেতুৰচনা কৰা আৰু সৈন্যৰ সমুদ্ৰ অতিক্ৰমণৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে। পঞ্চদশ সৰ্গত ৰামৰ দূতৰূপে অঙ্গদৰ ৰাৱণৰ সভাত উপস্থিত হোৱাৰ সমাচাৰ আৰু ষোড়শ সৰ্গত ৰাক্ষসলীলাখেলাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সপ্তদশৰপৰা বিংশতি সৰ্গলৈ বানৰ আৰু ৰাক্ষসেনাৰ সমৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। অন্তত ৰামৰ হাতত ৰাৱণৰ পতন হয়। ৰামৰ বিজয় লাভতে কাব্যৰ সুসমাপ্তি ঘটে।

কুমাৰদাসৰ ৰচনাৰ ওপৰত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।[1]

হৰিশ্চন্দ্ৰ ঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ আছিল দিগম্বৰ জৈন সম্প্ৰদায়ভুক্ত জৈন কবি। তেওঁ এক কায়স্থ পৰিয়ালত জন্মগ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ পিতৃ, মাতৃ আৰু ভ্ৰাতৃৰ নাম যথাক্ৰমে আৰ্দ্ৰদেৱ, ৰাধা আৰু লক্ষ্মণ। তেওঁ সৰস্বতীপুত্ৰ উপাধিৰে বিভূষিত হৈছিল। বাণ আৰু ৰাজশেখৰে তেওঁৰ উল্লেখ কৰিছে। বাণে উল্লেখ কৰালৈ চাই পণ্ডিত কৃষ্ণমাচাৰ্যাই তেওঁক ভট্টাৰ হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পৰা অভিন্ন গদ্যকাব্যৰ ৰচক বুলি কৈছে।[2]

কাল ঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ একেজন ব্যক্তি হ'লে তেওঁৰ কাল বাণৰপূৰ্বতে হোৱা সম্ভৱ। সেয়ে কৃষ্ণমাচাৰ্যাই তেওঁৰ সময় খৃষ্টীয় ৫ম বা ৬ষ্ঠ শতিকা বুলি কৈছে।[3] তেওঁৰ কাল ৯ম শতিকা বা একাদশ শতিকা বুলি কোৱাও দেখা যায়।

গ্ৰন্থ ঃ (১) তেওঁ 'মালতী' বুলি গদ্য কাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়।

(২) তেওঁ অন্য গ্ৰন্থখন 'ধৰ্মাশৰ্মাভ্যুদয়'। জৈনসকলৰ পঞ্চদশ তীৰ্থঙ্কৰ ধৰ্মনাথৰ জন্মৰপৰা মৃত্যুলৈকে সমস্তজীৱন কথাক উপজীব্য কৰি কবিজনে ২১ টা সৰ্গত এই কাব্যখন ৰচনা কৰে। নায়ক ধৰ্মনাথ ইক্ষ্বাকু বংশীয় মহাসেনৰ পুত্ৰ আছিল। তেওঁৰ মাতৃৰ নাম সুব্ৰতা। মহাসেনে ৰত্নপুৰত ৰাজত্ব কৰিছিল। 'গ্ৰন্থৰ অন্তত কবিয়ে কৈছে ঃ

সকৰ্ণ পীয়ূষৰসপ্ৰৱাহং ৰসধ্বনেৰধ্বনি সাৰ্থবাহঃ।
শ্ৰীধৰ্মশৰ্মাভ্যুদয়াভিধানং মহাকবিঃ কাব্যমিদং ব্যধত্ত।।

(৩) তেওঁ 'জীৱন্ধৰ চম্পূ' নামে অন্য এক চম্পূকাব্যৰো ৰচক বুলি জনা যায়।

(৪) 'জীৱন্ধৰচৰিত' নামে নাটক এখনক তেওঁৰ চতুৰ্থগ্ৰন্থ বুলি কোৱা হৈছে।

১। উপৰোক্ত, পৃ. ২৪৭।
২। History of Classical Sanskrit Literature p 146
৩। ওপৰোক্ত, পৃষ্ঠা ১৪৬
৪। ওপৰোক্ত পৃষ্ঠা ১৪৬

দ্বিতীয় অধ্যায় (৩)

কালিদাসোত্তৰ মহাকাব্য

মহাকৱি কালিদাস সম্ভৱতঃ ব্যাস আৰু বাল্মীকিৰ পিছত তৃতীয় জন ভাৰতীয় কৱি যিয়ে সৰস্বতীৰ অনুগ্ৰহত আৰু নিজৰ কৱি প্ৰতিভাৰ বলত ভাৰতীয় কাব্য পৰম্পৰাক উচ্চ আদৰ্শত তুলি ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁৰ পিছৰ কৱিসকলে সেই দায়িত্ব পালন কৰাত ব্যৰ্থ হোৱাটো ৷ক্ষণীয় কথা। লৌকিক সাহিত্যত সততে ভাৱপক্ষ আৰু কলাপক্ষ দুয়োটাৰ সুষম সমৃদ্ধি ব্যাস, বাল্মীকি আৰু কালিদাসে বৰ্তাই ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল। বিষয়বস্তুৰ পৰিবৰ্ধন, ৰসানুভূতি আৰু ৰীতি গুণ-অলংকাৰ আদিও তেওঁলোকে সমভাৱে প্ৰয়োগ কৰি নিজৰ কাব্যকৃতিক অমৰত্ব দান কৰাৰ লগতে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মানদণ্ড অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল। কিন্তু কালিদাসৰ পিছৰ কৱিসকলে প্ৰায়শঃ ৰীতি আৰু অলংকাৰৰ প্ৰতি অধিক নজৰ দিয়াৰ ফলত বিষয়বস্তুৰ সম্যক বিবৰ্ধন তথা ৰসানুভূতিৰ বিবৰ্ধনত নিশ্চিন্ত ব্যাঘাত ঘটিবলৈ পায়। কালিদাসোত্তৰ কৱিসকলে ভাৱপক্ষক তিলাঞ্জলি দি অকল কলাপক্ষ অবলম্বন কৰা বাবে 'ৰঘুবংশৰ' দৰে কাব্যৰ সৃষ্টি পুনঃ সম্ভৱ নহ'ল। প্ৰায়েই পৰবৰ্তী কাব্যালোক কৃত্ৰিমতাৰ মাজত সোমাই পৰিল। ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে সম্ভৱতঃ ভাৰৱিৰ 'কিৰাতাৰ্জুনীয়ম'ৰ লেখিয়া মহাকাব্যৰ ৰেহৰূপ আগত ৰাখিয়েই কাব্যৰ লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য নিজ নিজ অলংকাৰ শাস্ত্ৰত লিপিবদ্ধ কৰাৰ প্ৰয়াস পাইছিল। কাব্যকলাৰ চৰম পৰিপাক আমি কালিদাসীয় কাব্যকৃতিত যিদৰে উপলব্ধি কৰিবলৈ পাওঁ, ভাৰৱি বা মাঘাদিৰ কাব্যত সেয়া নোপোৱা হ'লগৈ। আনকি ভাষাগতভাৱেও পৰবৰ্তী কাব্যশ্ৰেণীয়ে সাৰল্য ত্যাগ কৰিলে। শব্দালঙ্কাৰৰ বাহুল্যই সিবিলাকক অস্বাভাৱিক 'সাহিত্য'ত পৰিণত কৰিলে বুলি প্ৰায়েই আপত্তি শুনা যায়।

ভাৰৱি ঃ পঞ্চ মহাকাব্য নামে জনাজাত পাঁচখন সুখ্যাত সংস্কৃত মহাকাব্যৰ ভিতৰত ভাৰৱিৰচিত 'কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্' অন্যতম প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। অন্য চাৰিখন যথাক্ৰমে কালিদাসকৃত কুমাৰসম্ভৱ আৰু ৰঘুবংশম্, মাঘৰচিত শিশুপাল বধ আৰু শ্ৰীহৰ্ষ বিৰচিত 'নৈষধচৰিত'। কালানুসৰি মহাকৱি কালিদাস আৰু মাঘ পণ্ডিতৰ মাজতে ভাৰৱিৰ স্থান।

ভাৰৱিৰ জীৱনবৃত্ত ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰায়সকল কবি-সাহিত্যিকৰ জীৱন আৰু কাল সম্বন্ধে প্ৰকৃত তথ্য বিশেষ একো পোৱা নাযায়। সেয়ে পণ্ডিতসকলে হয় কৱি সম্বন্ধীয় কিম্বদন্তি, নহয় পৰোক্ষ উক্তি বা অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে সামান্য 'তথ্য' তুলি ধৰা দেখা যায়। ভাৰৱি সম্বন্ধেও কিছু কিম্বদন্তি শুনা যায়। এক কিম্বদন্তি মতে তেওঁ ৰজা ভোজৰ সমকালীন কৱি আছিল। তেওঁ হেনো শহুৰেকৰ ঘৰত থাকি গৰু চৰাইছিল। একেটা কিম্বদন্তিয়ে তেওঁক ধাৰাৰ অধিবাসী বুলি পৰিচয় দিয়ে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীধৰ

আৰু মাতৃৰ নাম সুশীলা। তেওঁ ভৃগুকচ্ছ বা ভৰৌচৰ অধিবাসী চন্দ্ৰকীৰ্তিৰ গুণৱতী কন্যা ৰসিকা বা ৰসিকৱতীক বিয়া কৰায়।

একেটা উৎসৰপৰা জনা যায় যে ভাৰৱিৰ পিতৃ এজন সুখ্যাত বৈয়াকৰণ আৰু সাহিত্যজ্ঞ লোক আছিল। ভাৰৱিয়ে দেউতাককো চেৰ পেলাই অসামান্য বিদ্বত্তাৰ বাবে উদ্ধতস্বভাৱী হৈ পৰে। তাতে ৰুষ্ট হৈ দেউতাকে পদে পদে তেওঁক অপমানিত কৰিবলৈ ধৰে আৰু সমাজতো তেওঁক তুচ্ছ ধৰণে দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। ভাৰৱিয়ে প্ৰতিশোধপৰায়ণ হৈ তেওঁৰপৰা হাত সাৰিবলৈ আনকি পিতৃবধৰ আঁচনি পাঙিলে। পিছত যেনিবা দেউতাকৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্যৰ সম্ভেদ পাই তেওঁ পিতৃৰ ভৰিত পৰি ক্ষমা খুজিলে আৰু নিজৰ অসজ আচৰণৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলৈ কিয়ৎকাল শহুৰেকক ঘৰত থা[illegible]গো-সেৱা কৰিবলৈ ধৰিলে।

কোৱা হয় যে শহুৰেকৰ ঘৰত গৰু-চৰোৱা সময়তো ভাৰৱিয়ে 'কিৰাতৰ্জুনীয়ম্' ৰচনাত হাত দিয়ে। তেতিয়া তেওঁলোকৰ আৰ্থিক পৰিস্থিতি স্বচ্ছল নাছিল বাবে ভাৰৱিয়ে পত্নীৰ কটু কথা শুনিবলগীয়া হৈছিল। সেয়ে তেওঁ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিবলৈ ঘৰৰপৰা ওলাই গ'ল।কেই মাইলমান পথ অতিক্ৰম কৰি তেওঁ এটা মনোৰম পুখুৰীৰ পাৰত ওলাল। তাতে তেওঁ ভৰি-হাত ধুই জিৰণি ললে। সেই অৱসৰতে তেওঁ নিম্নোক্ত শ্লোকটি ৰচনা কৰিলে ঃ

সহসাবিদধীত ন ক্ৰিয়ামবিৱেকঃ পৰমাপদাং পদম্।
বৃণুতে হি বিমৃশ্যকাৰিণং গুণলুব্ধাঃ স্বয়মেৱ সম্পদঃ ॥

কি. ২।৩০

'বিবেচনা নকৰাকৈ হঠাতে কোনো কাৰ্য্য কৰা উচিত নহয়। কিয়নো অবিবেচক লোক পৰম আপদৰ পাত্ৰ হৈ পৰে। গুণগ্ৰাহিণী সম্পদে নিজে বিবেকবুদ্ধিসম্পন্নজক বৰণ কৰি লয়।'

দৈৱক্ৰমে সেই দেশৰ ৰজাই মৃগয়া কৰিবলৈ গৈ ভাৰৱিক তাত লগ পালে আৰু কবিৰদ্বাৰা বিৰচিত তেনে অৰ্থগৌৰৱপূৰ্ণ শ্লোক শুনি বৰকৈ প্ৰসন্ন হ'ল। ৰজাই তেওঁৰ ৰাজধানীলৈ গৈ ৰাজসভাত তেওঁক দেখা কৰিবলৈ কবিক নিৰ্দেশ দি ঘোঁৰা চেকুৰাই গুচি গ'ল। কবিয়ে ৰাজাজ্ঞানুসাৰে ৰাজপদূলিত উঠিল গৈ। কিন্তু লেতেৰা আৰু ছিৰাকুটা কাপোৰ পিন্ধা কবিয়ে ৰাজদুৱৰীৰদ্বাৰা বাধা পাই ৰাজসভাত উপস্থিত হ'বলৈ সক্ষম নহ'ল। তেওঁ ঘৰলৈ উভতি গ'ল।

ৰজাই কবিৰ শ্লোকটি জানি গৈ তেওঁৰ শোৱনি কোঠাৰ বেৰত সোণৰ আখৰেৰে খোদিত কৰি থলে।

এবছৰ অতীত হ'ল। এনেতে এদিন ৰজাই অনুচৰ বৰ্গক লগত লৈ মৃগয়ালৈ ওলাল। এসপ্তাহ কাল আঁতৰি থাকিব বুলি কৈ গৈছিল যদিও ৰজাই দ্বিতীয় দিনাখনেই ৰাজধানীলৈ

উভতি আহিল। প্ৰাসাদৰ শোৱনি কোঠাত সোমাই তেওঁ এজন অচিন যুৱকেৰৈসৈতে ৰাণীক শুই থকা দেখি ৰজা খঙতে অগ্নিশৰ্মা হ'ল আৰু খাপৰপৰা তৰোৱাল উলিয়াই ৰাণী আৰু যুৱকক হত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হওঁতেই বেৰত সোণালী আখৰেৰে জিলিকি থকা শ্লোকলৈ ৰজাৰ দৃষ্টি গ'ল। তেওঁ তৰোৱালখন খাপত সুমুৱাই থৈ ৰাণীক টোপনিৰপৰা জগাই দি অচিন যুৱকজনৰ বিষয়ে সুধিলে। তেতিয়া ৰাণীয়ে ৰজাক জনালে যে কেছুৱাতে ধাত্ৰীয়ে চুৰি কৰি নি আঁতৰাই ৰখা ৰাজকুমাৰজনক সেই দিনা গধূলিহে বিচাৰি পোৱা গৈছে ৰজাই তেতিয়া কবিজনৰ সেই অৰ্থগৌৰৱ সমৃদ্ধ শ্লোকটিৰ বাবেই যে ৰাণী আৰু কুমাৰৰ জীৱন ৰক্ষা পৰিল সেই কথা উপলব্ধি কৰি ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিলে আৰু কবিজনৰ ওচৰতো কৃতজ্ঞ হ'ল। তেওঁ কবি ভাৰৱিক বিচাৰি উলিয়াই যথোচিত পুৰস্কাৰেৰে পুৰস্কৃত কৰিলে।

অন্য কিম্বদন্তি এটি মতে 'সহসা বিদধীত' শ্লোকাৰ্ধ ভাৰৱিৰ পত্নীয়ে এজন সাউদৰ পত্নীৰ ওচৰত বেছি প্ৰভূত ধন লাভ কৰিছিল। সাউদৰ পত্নীয়ে শ্লোকাৰ্ধ বেৰত সহজে চকুত পৰাকৈ লিখি থৈছিল। বিদেশত বহুদিন বাণিজ্য কৰি সাউদে এৰাতি উভতি আহি এজন নতুন অথচ অচিনাকি যুৱকেৰে পত্নীক একে কোঠাতে শুই থকা দেখি তেওঁলোকক মাৰিবলৈ উদ্যত হ'ল। তেনেতে শ্লোকাৰ্ধলৈ তেওঁৰ চকু গ'ল। তাৰ অৰ্থ বুজি থমকি ৰ'ল আৰু পত্নীক জগাই যুৱকৰ পৰিচয় সুধিলে। তেওঁ যুৱকজনক নিজৰ পুত্ৰ বুলি চিনি পালে। যিটি শ্লোকৰ বাবে তেওঁৰ পত্নী আৰু পুত্ৰৰ জীৱন ৰক্ষা পৰিল তাৰ ৰচক কবিক বিচাৰি সাউদে ভাৰৱিৰ ঘৰত ওলাল গৈ। শ্লোকৰ দ্বিতীয়াৰ্ধ প্ৰচুৰ ধনৰ বিনিময়ত ক্ৰয় কৰিলে।

এনেবোৰ কিম্বদন্তিৰ ঐতিহাসিক মূল্য নিচই তাকৰ। কিন্তু ইয়াৰ মাজতো কিছু সত্য তথ্য নিহিত থাকিব পাৰে।

তথাপি ভাৰৱিৰ দেশ-কাললৈ চিন্তাৰ ওৰ পৰা নাই। ১৯৪৫ চনত অনন্ত শয়নম্ গ্ৰন্থমালাত (সংখ্যা ১৭২) প্ৰকাশিত দণ্ডীকৃত 'অৱন্তী সুন্দৰী কথাই' ভাৰৱি সম্বন্ধে কিছু নিশ্চিত নতুন তথ্য আমাক দিয়ে। এই তথ্য অনুসৰি দণ্ডীক ভাৰৱিৰ প্ৰপৌত্ৰ বুলি জনা যায়। ভাৰৱিৰ পূৰ্বজসকল আগতে গুজৰাটৰ অনন্তপুৰ নামে ঠাইৰ অধিবাসী আছিল। তাৰপৰা তেওঁলোক নাসিকলৈ যায়। নাচিকৰ পৰা তেওঁলোকে আকৌ দক্ষিণৰ অচলপুৰলৈ যায়। তেওঁলোক কৌশিকগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ। এই কুলতে নাৰায়ণ স্বামীৰ ঔৰষত ভাৰৱিৰ জন্ম।

ভাৰৱিৰ কাল সম্বন্ধীয় এখন দান-পত্ৰ পোৱা গৈছে। দক্ষিণভাৰতৰ পৃথ্বী কোঙ্গনি বা পৃথ্বীকোঙ্কনি নামক ৰজাই জৈন ধৰ্মৰ প্ৰতি অনুৰাগ থকা বাবে শ্ৰীপুৰ নগৰৰ উত্তৰত থকা এটা জৈন মন্দিৰৰ সেৱা পূজাৰ ব্যয় হিচাপে কোনো গাওঁ দান কৰিছিল। তাৰৈসৈতে জড়িত উক্ত দানপত্ৰ। এই দানপত্ৰখন মান্যপুৰত ৬৯৮ শকত লিখা হৈছে। (অষ্টানৱত্যুত্তৰশতেষু শকবৰ্ষে স্বাবৰ্তিতেষু)। প্ৰশস্তিত কোৱা হৈছে যে কোনো অবিনীত নামে ৰজাৰ দুৰ্বিনীত নামে এজন বিদ্বান পুত্ৰ আছিল। তেওঁ ভাৰৱিৰ কিৰাতৰ্জুনীয় মহাকাব্যৰ

১৫ সৰ্গলৈ টীকা ৰচিছিল (কিৰাতাৰ্জুনীয় পঞ্চদশ সৰ্গাদিকোক্কাৰোদুৰ্বিনীত নামধেয়ঃ)। ৰজা দুৰ্বিনবীত ৭ম পীড়িৰ তলত দানপত্ৰত লিখা ৰজা পৃথ্বী কোঙ্গনিৰ জন্ম হয়। গতিকে দানপত্ৰৰ সময় ৬৯৮ শক= ৭৭৬ খৃষ্টাব্দ। ২০ বা ২৫ বছৰ এক পীড়িত ধৰিলে (২০×৭=) ১৭৫ উক্ত ৭৭৬ খৃষ্টাব্দৰ পৰা বিয়োগ কৰি ৬০০-বা ৬৩৫ খৃষ্টাব্দ কাল পোৱা যায়। সেয়া ভাৰৱিৰ কাল।

আমি ওপৰত দিয়া সাক্ষ্যসমূহৰসৈতে ইয়াৰ সাদৃশ্য বাৰুকেয়ে আছে। গতিকে ভাৰৱিৰ কাল ৫৭৫-৬৩৫ খৃষ্টাব্দৰ পাছলৈ নাযায়।

কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ ঃ মহাভাৰতৰ বনপৰ্ব আৰু কিছু পৰিমাণে শিৱপুৰাণৰ আধাৰত ভাৰৱিয়ে এই কাব্যখন ৰচনা কৰে। কাব্যখন অষ্টাদশ সৰ্গত বিস্তৃত। ইন্দ্ৰ আৰু শিৱক সুপ্ৰসন্ন কৰি মধ্যম পাণ্ডৱ অৰ্জুনে কিদৰে পাশুপাত অস্ত্ৰ লাভ কৰিছিল সেই কাহিনীকে উপজীব্য কৰি কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ ৰচিত হৈছে। পাশা খেলত পৰাজিত হৈ পাণ্ডৱসকলে দ্বৈতবনত বাসকৰাৰপৰা মহাকাব্যৰ ইতিবৃত্ত আৰম্ভ হৈছে। তাত থাকিও যুধিষ্ঠিৰে দুৰ্যোধনৰপৰা বিপদৰ শঙ্কা কৰিছে। তেওঁ এজন বনেচৰক দুৰ্যোধনৰ প্ৰজাপালন নীতি কেনে হৈছে তাক জানিবলৈ 'চৰ' হিচাপে প্ৰেৰণ কৰিছে। ব্ৰহ্মচাৰীৰ ছদ্মবেশত সেই বনেচৰ যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে আৰু তেওঁ যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ দৌত্যকাৰ্য্যৰ বিষয়ে বিজ্ঞাপন দিয়াৰপৰাই প্ৰকৃত্যৰ্থত কাব্যকথা আৰম্ভ হৈছে।

বনেচৰে যুধিষ্ঠিৰক দুৰ্য্যোধনৰ শাসনৰ বিষয়ে সকলো কথা আঁতি গুৰি মাৰি কয়হি। তেওঁ ৰজাক ইয়াকো কয় যে দুৰ্য্যোধনে জুৱা খেলত লাভ কৰা পৃথিবীখনক এতিয়া নীতিৰে জয় কৰিবলৈকো চেষ্টা কৰিছে (দুৰোদৰচ্ছদ্মজিতাং সমীহতে, নয়েন জেতুং জগতীং সুয়োধনঃ ১।৭)। বিজ্ঞাপনীয় সকলো কথা বনেচৰ কোৱাৰ পাছত দ্ৰৌপদীয়ে এক উদাত্ত ভাষণেৰে যুধিষ্ঠিৰক যুদ্ধৰ বাবে উত্তেজিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁ যথেষ্ট কটু শব্দ প্ৰয়োগ কৰি যুধিষ্ঠিৰক তপস্বীজনোচিত শান্তিক এক প্ৰকাৰ ভীৰুতা বুলি ভৎৰ্সনা কৰে। দ্বিতীয় সৰ্গৰ আৰম্ভণিতে ভীমে দ্ৰৌপদীৰ পৰামৰ্শক সমৰ্থন কৰি ভাষণ দিয়ে। তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক পতিয়ন নিয়াবলৈ যত্ন কৰে যে তেওঁৰ ক্ৰোধপৰায়ণ ভায়েক চাৰিজনৰ সমুখত যুদ্ধত জগতৰ কোনো তিষ্ঠিবলৈ নোৱাৰে (প্ৰসহেত ৰণে তবানুজান্ দ্বিষতাং কঃ শতমন্যুতেজ সঃ ২।২৩)। কিন্তু নীতিবিশাৰদ যুধিষ্ঠিৰে কুশলী মাউতে মদমত্ত হাতীক বশ কৰাৰ দৰে নীতিযুক্ত কথাৰে তেওঁলোকক শান্ত কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল। তেওঁ পাণ্ডৱৰ বন্ধু-বান্ধৱ, মিত্ৰসকলে পাণ্ডৱসকলৰ সহিষ্ণুতাৰ অতিশয় প্ৰশংসাপৰ কথা নোকোৱাসৈকে আৰু সূৰ্য্যোধনৰ ব্যৱহাৰত অসন্তুষ্ট হৈ জনদিয়েক ৰজাই তেওঁক এৰি নোযোৱা পৰ্য্যন্ত সুযোগৰ অপেক্ষাত থাকিবলৈ ভীমক পৰমাৰ্শ দিয়ে। সেই সৰ্গতে ব্যাসদেৱৰ আগমন হয়।

তৃতীয় সৰ্গত ভগৱান ব্যাসে দিব্যাস্ত্ৰ লাভৰ বাবে অৰ্জুনক ইন্দ্ৰৰ সাক্ষাৎ পাবলৈ

তপস্যা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। ব্যাসে পঠোৱা গুহ্যকৰসৈতে অৰ্জুনে তপস্যাৰ বাবে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতত উপস্থিত হয়। তেওঁৰ কঠোৰ তপস্যাত ভয় পাই ইন্দ্ৰই অপ্সৰা পঠিয়াই তেওঁৰ তপোভঙ্গ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। কিন্তু একোতে অৰ্জুনৰ তপস্যা ভঙ্গ নহ'ল। প্ৰসন্ন হৈ ইন্দ্ৰই নিজে অৰ্জুনৰ ওচৰলৈ আহিল। তেওঁ শিৱৰ প্ৰতি তপস্যা কৰিবলৈ অৰ্জুনক উপদেশ দিলে। ইফালে অৰ্জুনক মাৰিবলৈ মনতে পাঙি মায়াৱী দৈত্য এজনে গাহৰিৰ ৰূপ ধৰিলে। শিৱই তাৰ কথা গম পাই অৰ্জুনক ৰক্ষা কৰিবলৈ নিজে এজন কিৰাতৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত বৰাহৰূপী দানৱে অৰ্জুনৰ সমুখত ওলাল। তাক দেখি অৰ্জুনৰ মনত নানান বিতৰ্কৰ উদয় হ'ল। তাক মাৰিবলৈ কিৰাত আৰু অৰ্জুনে একে সময়তে শৰ নিক্ষেপ কৰিলে। অৰ্জুনৰ শৰে গাহৰিৰ শৰীৰ ভেদ কৰি তাক বধি পৃথিৱীত প্ৰৱেশ কৰিলে। গাহৰিটো কাৰ প্ৰাপ্য, কোনে বধ কৰিলে এই বিতৰ্ক হোৱাৰ পাছত কিৰাতৰূপী শিৱ আৰু অৰ্জুনৰ মাজত তয়াময়া যুদ্ধ হ'ল। পোনতে অস্ত্ৰৰে যুদ্ধ হয় আৰু পাছত দুয়োৰে মাজত মল্লযুদ্ধ হয়। অৰ্জুনৰ সাহস আৰু বীৰত্ব দেখি শিৱ তেওঁৰ ওপৰত সন্তুষ্ট হ'ল। শিৱে ছদ্মবেশ এৰি নিজ বেশত অৰ্জুনক দেখা দিয়ে। তেওঁ অৰ্জুনৰ পাশুপাত অস্ত্ৰ লাভৰ অভিলাষ পূৰ্ণ কৰি অন্তৰ্হিত হোৱাৰ আগতে ক'লে ঃ

ব্ৰজ জয় ৰিপুলোকং পাদপদ্মনতঃ সন্
গদিত ইতি শিৱেন শ্লাঘিতো দেৱসঙ্ঘৈঃ।
নিজগৃহমথ গত্বা সাদৰং পাণ্ডু পুত্ৰো
ধৃত গুৰুজয়লক্ষ্মী ধৰ্মসুনুং ননাম।।

'যোৱা, শত্ৰুসকলক জয় কৰাগৈ' বুলি শিৱে অৰ্জুনক আশীৰ্বাদ দিলে। শিৱৰ চৰণত অৱনত অৰ্জুনে দেৱতাসকলৰ প্ৰশংসা লাভ কৰি মহান জয়শ্ৰী ধাৰণ কৰি নিজ গৃহলৈ উভতি যুধিষ্ঠিৰক প্ৰণাম কৰিলে।

এয়ে মহাকাব্যৰ সংক্ষিপ্ত কথা বস্তু।

এনেদৰে ভাৰৱি এই কাব্যখন শ্ৰীশব্দৰে আৰম্ভ হৈ লক্ষ্মী শব্দেৰে সমাপ্ত হৈছে। আনকি প্ৰতিটো সৰ্গৰ শেষত কৱিয়ে লক্ষ্মী শব্দৰ প্ৰয়েগ কৰিছে। সেয়ে ইয়াক লক্ষ্ম্যন্ত কাব্য বোলা হয়।

সমীক্ষা ঃ

এই মহাকাব্যৰ কথাবস্তু নিতান্ত চমু। চাৰি-পাঁচটা সৰ্গতে ইয়াৰ কাহিনী সামৰিব পৰা গ'লহেঁতেন। কিন্তু কল্পাপ্ৰিয় কৱিজনে মহাকাব্যৰ লক্ষণে সামৰা প্ৰায়বোৰ বিষয়কে ন্যুনাধিক বৰ্ণনা কৰিছে। চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম সৰ্গদুটাত শৰৎকালৰ অভিনৱ ছবি আঁকিছে। লগতে হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ চিত্ৰাৱলীও অঙ্কন কৰিছে। ৭ম—১০ম সৰ্গত অপ্সৰাসকলৰ লীলা বৰ্ণিত হৈছে। তেওঁলোকে বিচিত্ৰ লীলাৰে অৰ্জুনৰ তপোভঙ্গৰ যত্ন কৰে। একাদশ

সৰ্গত পুনশ্চ কৱিয়ে বৰ্ণ্যবিষয়ৰ আঁত ধৰিছে।

আলঙ্কাৰিকৰ দৃষ্টিৰে চালে কিৰাতাৰ্জুনীয়ৰ নায়ক অৰ্জুন এজন ধীৰোদাত্ত পকৃতিৰ লোক। কাব্যখনৰ মুখ্যৰস বীৰ। সপ্তমাদি দশমান্ত সৰ্গত অপ্সৰাবিহাৰৰ মাজত সূৰ্য্যাস্ত, নৈ, পৰ্বত, জলকেলি, শৃঙ্গাৰাদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দণ্ডী প্ৰভৃতিয়ে নিৰূপণ কৰা কাব্যৰ লক্ষ্মণসমূহ ইয়াত পোৱা যায়।

যদিও ভাৰৱিয়ে মহাভাৰতৰ জনপ্ৰিয় এখণ্ডকাহিনীক লৈ কাব্য ৰচনা কৰিছে, তথাপি কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ অভিনৱত্বহীন নহয়। বিশেষতঃ প্ৰতিজন পাত্ৰৰ মুখত যিবোৰ যুক্তি পূৰ্ণ, ন্যায় নীতিৰ উক্তি দিয়া হৈছে সিবোৰত ভাৰৱিৰ নিজস্ব চাতুৰ্য পৰিস্ফুট হৈছে। কাহিনীৰ মাজতো স্কন্দৰ নেতৃত্বত কিৰাতপতিৰ যি বাহিনীয়ে অৰ্জুনক 'যুদ্ধং দেহি' বুলি প্ৰত্যাহ্বান জনাইছে তাতো কাব্যকাৰৰ অভিনৱ চিন্তা ফুটি ওলাইছে।

শৈলী ঃ (১) ভাৰৱি এজন নিপুণ বৈযাকৰণ আছিল। পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ অপ্ৰসিদ্ধ নিয়মৰ উদাহৰণ দিয়াত তেওঁৰ সমকক্ষ কোনো নাছিল। ভাৰৱিৰ কাব্যত 'তন্' ধাতুৰ বহুল প্ৰয়োগ বিদ্যমান। তেওঁ কৰ্মবাচ্য আৰু ভাববাচ্যৰ প্ৰয়োগ অধিক পচন্দ কৰিছিল। লগতে 'শাস' ধাতুৰ দ্বিকৰ্মক প্ৰয়োগ, 'দৰ্শয়তে'ৰ প্ৰয়োগ, 'অনুজীৱিসাৎকৃত', 'স্তনোপপীড়ং' আদিৰ প্ৰযোগ চকুত পৰে। অতীত ঘটনাৰ বৰ্ণনা দিওঁতে তেওঁ পৰোক্ষে লিট্‌ৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। লঙ্ আৰু লুঙ্‌ৰ প্ৰয়োগ অপৰোক্ষ ভূত কালত কৰিছে। মাঘৰ দৰে তেওঁ সামান্য ভূতে লুঙ্‌ৰ প্ৰয়োগত আসক্তি দেখুৱা নাই।

(২) বিবিধ ছন্দৰ ব্যৱহাৰত ভাৰৱি বৰ কুশল আছিল। বংশস্থ তেওঁৰ প্ৰিয়ছন্দ। উপজাতি (ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপেন্দ্ৰবজ্ৰা), বৈতালীয়, দ্ৰুতবিলম্বিত, প্ৰমিতাক্ষৰা, প্ৰহৰ্ষিণী, স্বাগতা, উদ্‌গাতা, পুষ্পিতাগ্ৰা আদি ছন্দৰ তেওঁ সুপ্ৰয়োগ কৰিছে। ইয়াৰ মাজত সততে অপ্ৰযুক্ত ছন্দও আছে।

(৩) ভাৰৱিৰ ভাষা কঠিন বুলি কলৈও দীঘলীয়া সমাস বৰ কম। তেওঁৰ শৈলীত ক্লিষ্টতা দোষ নাই।

(৪) পুৰ্বতে কৈ অহা যে কালিদাসোত্তৰ কাব্য কৃত্ৰিমভাৱে অধিক কলাত্মক হৈ পৰিছে। অৰ্থালংকাৰৰ ঠাইত শব্দালংকাৰৰ প্ৰয়োগ বৃদ্ধি পাইছে। 'কিৰাত'ৰ পঞ্চদশ সৰ্গ শব্দালংকাৰ প্ৰধান হৈ পৰিছে।

(৫) কামসূত্ৰৰ প্ৰভাব কালিদাসোত্তৰ কাব্যত প্ৰায়েই দেখা যায়। ৭—১০ সৰ্গত অপ্সৰাৰ লীলা তাৰ উদাহৰণ।

(৬) **ভাৰবেৰৰ্থগৌৰৱম্**— প্ৰাচীন শ্লোক এফাকিত কালিদাস, ভাৰৱি, দণ্ডী আৰু মাঘৰ কাব্য-বৈশিষ্ট্য এনেদৰে দিছে—

উপমা কালিদাসস্য ভাৰবেৰৰ্থগৌৰৱম্।
দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়ো গুণাঃ॥

ইয়াত ভাৰৱিৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্যৰূপে অৰ্থগৌৰৱ চিহ্নিত কৰা হৈছে। সংস্কৃত সাহিত্য জগতত অলংকৃত কাব্য শৈলীৰ অন্যতম প্ৰবৰ্তকৰূপে ভাৰৱিক কলাপক্ষীয় কৱি বুলি কোৱা হয়। কলাপক্ষত তেওঁৰ ধ্যান অৱশ্যে বিশেষৰূপে অৰ্থগৌৰৱৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত হৈছে। কমশব্দেৰে অনেকাৰ্থৰ সমাৱেশ কৰিবলৈ পৰাতেই 'অৰ্থগৌৰৱ'ৰ মহিমা দেখা যায়। ভাৰৱিয়ে বহু দীঘলীয়া অৰ্থকো কম শব্দতে সামৰি লবলৈ সক্ষম হৈছিল বুলি তেওঁৰ খ্যাতি আছে। দুই এটি উদাহৰণ দি ইয়াৰ পুষ্টি সাধন কৰা হওক।

ভাৰৱিয়ে অৰ্থগৌৰৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া কথা নিম্নোক্ত বচনে প্ৰমাণ কৰে ঃ

স্ফুটতা ন পদৈৰপাকৃতা ন চ ন স্বীকৃতমৰ্থগৌৰৱম্।
ৰচিতা পৃথগৰ্থতা গিৰাং ন চ সামৰ্থ্যমপোহিতং ক্বচিৎ।

ইয়াত যুধিষ্ঠিৰে ভীমৰ ভাষণৰ প্ৰশংসা কৰি কৈ যে (তেওঁৰ বচনত) 'পদৰ প্ৰয়োগত কোনো অস্পষ্টতা নাই। অৰ্থগৌৰৱৰ ওপৰত বিশেষ নজৰ দিয়া হৈছে। শব্দাৰ্থ পৃথক পৃথকৈ সুন্দৰকৈ বুজা যায়, তথাপি সিবিলাকৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ ক'তো ভগা নাই।'

আলোচকসকলে এইটো শ্লোকক ভাৰৱিৰ কাব্যৰ প্ৰকৃত নিদৰ্শকৰূপে স্বীকাৰ কৰে। প্ৰকৃততে ই কৱিজনৰ কলাসম্বন্ধীয় সিদ্ধান্তৰ পৰিচায়ক। আচলতে সমস্ত কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ কাব্যকে ভাৰৱিৰ অৰ্থগৌৰৱৰ উদাহৰণ বুলিব পাৰি। তথাপি তেওঁৰ কাব্যৰ 'পাষাণত্ৰয়' বুলি কথিত প্ৰথম সৰ্গ তিনিটাৰ মাজৰ প্ৰথম দুটাত থকা দ্ৰৌপদী, ভীম আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ কথাত অৰ্থগৌৰৱৰ পাচুৰ্য বিদ্যমান। ইয়াৰে ১ম সৰ্গত দ্ৰৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি কোৱা বচনলৈ চাওক ঃ

ৱ্ৰজন্তি তে মূঢ়ধিয়াঃ পৰাভৱং
ভৱন্তি মায়াৱিষু যে ন মায়িনঃ।
প্ৰৱিশ্য হি ঘ্নন্তি শঠাস্তথাবিধান্
অসম্বৃতাঙ্গান্নিশিতা ইৱেষৱঃ ॥১।৩০

অৰ্থাৎ 'যিসকল লোকে মায়াবী বা কপটাচাৰীসকলৰ প্ৰতি মায়া বিস্তাৰ বা কপটাচাৰণ নকৰে, সেই মুৰ্খ বা বিবেকশূন্য লোকসকলে পৰাভৱ প্ৰাপ্ত হয়। চোকা অস্ত্ৰই যিদৰে উদং শৰীৰে থকা ব্যক্তিক বিন্ধি মাৰে, সেইদৰে ধূৰ্তসকলে সেই অকুটিল ব্যক্তিসকলৰ হৃদয়ত সোমাই তেওঁলোকৰ বিনাশ সাধন কৰে।' এনে বহল অৰ্থ কৱিৰ অৰ্থগৌৰৱৰ চানেকি।

অন্য এটি উদাহৰণলৈ চোৱা যাওক ঃ

বিহায় শান্তিংনৃপ ধাম তৎ পুনঃ
প্ৰসীদ সন্ধেহি বধায় বিদ্বিষাম্।
ৱ্ৰজন্তি শত্ৰূন্ অৱধূয় নি স্পৃহাঃ
শমেন সিদ্ধিং মুনয়ঃ ন ভূভৃতঃ ॥১।৪২

অৰ্থাৎ 'হৈ ৰাজন্, প্ৰসন্ন হওঁক, শান্তি পৰিত্যাগ কৰি শত্ৰুসকলৰ নিধনৰ বাবে

আকৌ তেজ গ্ৰহণ কৰক ; নিস্পৃহ মুনিসকলে কামক্ৰোধাদি ৰিপুবোৰক জয় কৰি শান্তিৰদ্বাৰা সিদ্ধিলাভ কৰে ; ৰজাসকলে আকৌ নিস্পৃহ হৈ শান্তিৰদ্বাৰা শত্ৰুসকলক জয় কৰিবলৈ নোৱাৰে।'

ইয়াত শত্ৰূন্ পদটি দ্ব্যৰ্থক, শত্ৰুসামান্য আৰু ৰিপুসকলৰ অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। আনহাতে 'ন ভূভৃতঃ' বাক্যাংশই 'ব্ৰজন্তি শত্ৰূন্ অবধূয় নিস্পৃহাঃ শমেনে সিদ্ধিং' ইত্যাদি টানি নিয়ে। এনেদৰে ভাৰৱিৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য ওলাই পৰে। তেওঁৰ কাব্যাৰ্থ সহজবোধ্য নহয় বুলি কোৱা হয়। নাৰিকেল ফলৰসৈতে তুলনীয়। মল্লীনাথে কৈছে ঃ

নাৰিকেল ফল সম্মিতংবচো
ভাৰৱেঃ সপদি তদ্বিভজ্যতে।
স্বাদযন্তু ৰসনিভৰং সাৰম্
অস্য ৰসিকা যথেপ্সিতম্ ॥

ভট্টি ঃ কালিদাসোত্তৰ কবিসকল প্ৰায়েই পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন প্ৰিয় আছিল। ভাৰৱি কলাবাদী কৱি আছিল। তেওঁৰ পৰবৰ্তী কৱি ভট্টি আছিল বৈয়াকৰণ আৰু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰী। সেয়ে তেওঁক ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰোপদেশী কৱি বুলি কোৱা হয়। কাৰণ, তেওঁ ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিবলৈহে ভট্টিকাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। ভট্টিকাব্যৰ প্ৰকৃত নাম 'ৰাৱণবধ' কাব্য।

ভট্টিৰ জীৱনবৃত্ত আৰু কাল ঃ ভট্টিয়ে ৰাৱণবধ কাব্যৰ অন্তিম চৰণত প্ৰাপ্ত এক শ্লোকত নিজৰ আশ্ৰয়দাতা ৰজাৰ সংকেত দিছে। তেওঁ কৈছে ঃ

কাব্যমিদং বিহিতং ময়া বলভ্যাং
শ্ৰীধৰ সেন নৰেন্দ্ৰপালিতায়াম্।
কীৰ্তিৰতো ভৱতান্নৃপস্য তস্য
ক্ষেমকৰঃ ক্ষিতিপো যতঃ প্ৰজানাম্। ৰা. ২২।৩৫

ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে ভট্টিয়ে বল্লভীৰ নৃপতি শ্ৰীধৰসেনৰ আশ্ৰয়ত থাকি ৰাৱণবধ ৰচনা কৰিছিল। শ্ৰীধৰসেন প্ৰজাৰঞ্জক ৰজা আছিল বুলিও তেওঁ কৈছে। বল্লভীত একে নামৰ চাৰিজন ৰজাই খৃষ্টীয় ৫০০ অব্দৰপৰা ৬৫০ অব্দৰ ভিতৰত ৰাজত্ব কৰিছিল। এওঁলোকৰ কোনজনৰ লগত ভট্টিৰ সম্বন্ধ আছিল তাক নিৰ্ণয় কৰা দুঃসাধ্য। এখন শিলালেখত শ্ৰীধৰসেন দ্বিতীয়ই ভট্টি নামে এজন পণ্ডিতক ভূমি দান কৰা কথাৰ উল্লেখ আছে। এই পণ্ডিতজনেই 'ৰাৱণবধ'ৰ ৰচক হয় নে নহয় তাক কোৱা টান। তথাপি ভূমিদান গ্ৰহিতা ভট্টিকেই ৰাৱণবধৰ কৱি বুলি ধৰিলে তেওঁৰ কাল ৭ম খৃষ্টীয় শতিকাৰ প্ৰথমপাদ (৬১০—৬১৫ খৃঃ) বুলি ঠাৱৰাব পাৰি।

ভট্টিৰ জীৱন সম্বন্ধে সবিশেষ কথা জনা নাযায়। তথাপি অনুমান কৰা হয় যে তেওঁ গুজৰাটী বা শ্ৰীমালী ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁ শ্ৰীসেনৰ সভাকৱি আৰু ৰাজকুমাৰসকলৰ

শিক্ষাগুৰু বা উপাধ্যায় আছিল।

ৰাৱণবধ কাব্য ঃ ভট্টিয়ে এই কাব্যখন ৰামায়ণৰ কথাৰ ভেটিত ৰচনা কৰে। বাইশটা সৰ্গত নিবন্ধ এই কাব্যখনত তেওঁ ৰামচন্দ্ৰৰ জন্মৰপৰা ৰাৱনবধৰ পাছত অযোধ্যাৰ ৰজাৰূপে অভিষিক্ত হোৱালৈকে ৰামকথা বৰ্ণনা কৰিছে। ভট্টিয়ে ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ বিষয়ে ছাত্ৰক বুজাবলৈ এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। কাব্যখন চাৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত ঃ (১) প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড (১—৫ সৰ্গ) ; (২) অধিকাৰ কাণ্ড (৬—৯) সৰ্গ) ; (৩) প্ৰসন্ন কাণ্ড (১০—১৩ সৰ্গ) ; (৪) তিঙন্ত কাণ্ড (১৪—২২ সৰ্গ)।

(১) **প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড ঃ** কাব্যৰ প্ৰথম পাঁচটা সৰ্গ প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড নামে জনাজাত। ইয়াত ৰামৰ জন্মৰপৰা বনবাসৰ সময়ত সীতাপহৰণ হোৱালৈ কাহিনীভাগ বৰ্ণিত হৈছে। ব্যাকৰণৰ ফালৰপৰা চালে প্ৰথম চাৰি সৰ্গত কোনো নিৰ্দিষ্ট আঁচনি চকুত নপৰে। অৱশ্যে কবিৰ কবি -প্ৰতিভাৰ আভাস ইয়াৰ মাজত পোৱা যায়। ৫ম সৰ্গত বেছিভাগ পদ্য প্ৰকীৰ্ণ ; মাথোন দু-ঠাইত ট প্ৰত্যয় (টাধিকাৰ ৯৭—১০০) আৰু আমধিকাৰৰ (১০৪—১০৭) প্ৰয়োগৰ সঙ্কেত পোৱা যায়।

(২) **অধিকাৰ কাণ্ড ঃ** ৬ষ্ঠ—৯ম অধ্যায়সহ এই চাৰিটা সৰ্গক অধিকাৰ কাণ্ড নামে জনা যায়। ইয়াতো প্ৰকীৰ্ণ পদ্য বিদ্যমান। কিন্তু পদ্যত ব্যাকৰণৰ নিয়ম, যেনে দুহাদি দ্বিকৰ্মক ধাতু (৬।৮—১০), তাচ্ছীলিককৃদধিকাৰ (৭।২৮—৩৩) ; ভাৱে কৰ্তৰিৰ প্ৰয়োগ (৭।৬৮—৭৭), আত্মনে পদাধিকাৰ (৮।৭০—৮৪), অনভিহিতেঽধিকাৰ (৩।৯৭-১৩১) আদিৰ ওপৰত ভট্টিৰ মন্তব্য পোৱা যায়।

(৩) **প্ৰসন্ন কাণ্ড ঃ—** তৃতীয় কাণ্ডটো (১০—১৩ সৰ্গ) অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰে জড়িত। সেয়ে ইয়াক প্ৰসন্ন কাণ্ড বোলা হয়। দশম সৰ্গত শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ অনেক ভেদ আৰু উপভেদৰ ব্যৱহাৰিক ৰূপ দেখুৱা হৈছে। একাদশ আৰু দ্বাদশ সৰ্গত ক্ৰমে মাধুৰ্য আৰু ভাবিকৰ ভেদ দেখুৱা হৈছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত ভাষাসম শেষৰ ভেদ প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

(৪) **তিঙন্ত কাণ্ড ঃ—১৪শ—২২শ** সৰ্গত নবিধ লকাৰ -লিঙ্, লুঙ্ লৃট্, লঙ্, লট্, লৃঙ্, লুটৰ ব্যৱহাৰ ক্ৰমশঃ প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

এনেদৰে ভট্টিয়ে কাব্যৰ মাজেৰে ব্যাকৰণৰ বিবিধ প্ৰয়োগৰ সংকেত দিছে।

ভট্টিৰ কবি প্ৰতিভা ঃ

কবি হিচাপে ভট্টি ভাৰৱিতকৈ নিম্নখাপৰ। ভাৰৱি যদিও কালিদাসৰ দৰে ৰসবাদী কবি নহয়, বৰঞ্চ তেওঁ এজন কলাবাদী বুলিয়ে জনাজাত তথাপি তেওঁৰ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ নিশ্চিতৰূপে ভট্টিৰ ৰাৱণবধতকৈ উচ্চ খাপৰ কাব্য। কাৰণ ভট্টিয়ে ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ দেখুৱাৰ মানসেৰেহে 'ৰাৱণবধ' ৰচনা কৰিছিল। তথাপি তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ ঠায়ে ঠায়ে তেওঁৰ কবি প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ অৱশ্যে উপলব্ধি হয়। তেওঁৰ কবিহৃদয় ব্যাকৰণৰ চালনিৰে

সৰকি আহিবলগীয়া হোৱাত সি প্ৰায়েই নিষ্প্ৰাণ যেন প্ৰতিভাত হয়। ভট্টি কাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গৰ বনবৰ্ণনা, আৰু একাদশ সৰ্গৰ প্ৰভাত বৰ্ণনাই তেওঁক কবিৰূপে চিহ্নিত কৰে। প্ৰথম, দশম আৰু দ্বাদশ সৰ্গতো ঠাই বিশেষে তেওঁৰ কবিহৃদয়ৰ অনুভূতি সুন্দৰকৈ ফুটি ওলাইছে; তথাপি দশম সৰ্গৰ যমকৰ বৰ্ণনাত কাব্যৰ বিলুপ্তি ঘটিছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গক এৰি অন্য সৰ্গবোৰ কাব্য দৃষ্টিৰে মূল্যহীন বুলি ধৰা হয়।

ভট্টিকাব্য বীৰৰস প্ৰধান। ঠায়ে ঠায়ে শৃঙ্গাৰৰ উদ্ৰেক নোহোৱাকৈ থকা নাই; কিন্তু সি বোৰত স্বাভাৱিকতা নাই; বৰঞ্চ কষ্টকল্পিত।

দ্বিতীয় সৰ্গত গোটাদিয়েক শ্লোকত প্ৰকৃতি বৰ্ণনা অৱশ্যে পোৱা যায়। সিবিলাকে ভট্টিৰ কবিত্বৰ ঈঙ্গিত দিয়ে। তলত তেনে কবিতাৰ চানেকি তুলি ধৰা হ'ল ঃ

বিবৃত্ত পাৰ্শ্বে ৰুচিৰাঙ্গহাৰং সমুদ্বহচ্চাৰুনিতম্বৰম্যম্।
আমন্দ্ৰমন্থধ্বনিদত্ততালং গোপাঙ্গনানৃত্যমনন্দ্ৰত্তম্॥

'ৰামে দধি মথি থকা গোপীসকলৰ সেই নৃত্য দেখি আনন্দ লাভ কৰিছিল, (য'ত) তেওঁলোকৰ অঙ্গৰ দুয়োকাষ ইফালে সঞ্চালিত কৰি আছিল, (তেতিয়া) তেওঁলোকৰ অঙ্গ সুন্দৰকৈ দেখা গৈছিল; তেওঁলোকৰ সুন্দৰ নিজস্ব অঙ্গ ইফালে-সিফালে লৰোৱাত ৰমণীয় যেন লাগিছিল আৰু ধীৰ গম্ভীৰ গতিৰ দধিমন্থনৰ শব্দই তেওঁলোকৰ নৃত্যৰ তাল ৰক্ষা কৰিছিল।

তেওঁ দিয়া প্ৰভাত বৰ্ণনাৰ মনোৰম চিত্ৰও উল্লেখনীয় ঃ

প্ৰভাত বাতাহতি কম্পিতাকৃতিঃ কুমুদ্বতীৰেণু পিশঙ্গবিগ্ৰহম্।
নিৰাস ভৃঙ্গং কুপিতেৰ পদ্মিনী ন মানিনী সংসহতেঽন্যসঙ্গমম্॥১১৬

পুৱাবেলা মৃদু-মন্দ বতাহৰ কাৰণে কঁপি থকা পদ্মিনীয়ে কুমুদিনীৰ পৰাগেৰে শেঁতাপৰা শৰীৰৰ ভোমোৰা যেন কুপিতা হৈ সেইদৰে নিবাৰিত কৰিছে, যিদৰে কোনো পদ্মিনী (খণ্ডিতা) নায়িকাই অন্য নায়িকাৰ উপভোগৰ কাৰণে লগা অঙ্গৰাগৰে যুক্ত শৰীৰৰ ধৃষ্ট নায়ক ৰাতিপুৱা অহাত তিৰস্কাৰ কৰে, আৰু নিজৰ ওচৰ চপাত বাধা প্ৰদান কৰে। সঁচাকৈ, মানিনী নায়িকাই পতিৰ অনাসক্তি কেতিয়াও সহিবলৈ নোৱাৰে। ইয়াত অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰ প্ৰযুক্ত হৈছে।

ভট্টিকাব্যৰ দ্বাদশ সৰ্গত পোৱা বিভীষণৰ উক্তিবোৰে তেওঁৰ (কবিৰ) ৰাজনীতি জ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে। বিভীষণ আৰু মাল্যবান (ৰাৱণৰ মন্ত্ৰী) ৰাৱণক অনেক নীতিগৰ্ভ কথাৰে বুজনি দিয়ে। তেওঁলোকে সময় উকলি নৌযাওঁতে ৰামৰে সন্ধি কৰিবলৈ দিহা দিয়ে। সীতাক হেৰুৱাই সন্তপ্ত হোৱা ৰাম আৰু অক্ষকুমাৰৰ মৃত্যুত সন্তপ্ত ৰাৱণৰ মাজত সন্ধি বিচাৰি কোৱা হৈছে—

ৰামোঽপি দাৰাহৰণেন তপ্তো বয়ং হতৈৰ্বন্ধুভিৰাত্মতুল্যৈঃ।
তপ্তেন তপ্তস্য যথাঽয়সো নঃ সন্ধিঃ পৰোঽস্তু বিমুঞ্চ সীতাম্॥১২।৪০

ভট্টিকাব্যৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত পোৱা 'সেতুবন্ধন'ৰ ওপৰত প্ৰৱৰসেনৰ 'সেতুবন্ধ' প্ৰভাৱ পৰা কথা দুই এজন পণ্ডিতে যথাৰ্থভাবে আঙুলিয়াইছে।

ভট্টিকাব্যত ছন্দৰ বৈচিত্ৰ্য সীমিত। অধিকাৰ আৰু তিঙন্ত কাণ্ডত ব্যাকৰণৰ প্ৰয়োগ বুজাওঁতে কবিয়ে সদায় অনুষ্টুপছন্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰকীৰ্ণকাণ্ডত তেওঁ উপজাতি, ৰুচিৰা, মালিনী আদি প্ৰয়োগ কৰিছে।

মাঘ ঃ জীৱনবৃত্ত ঃ ভাৰতীয় মহাকবিৰ পৰম্পৰাত মাঘৰ নাম অতি আদৰণীয়। তেওঁৰ 'শিশুপালবধ' এক অনন্য সাধাৰণ মহাকাব্য আৰু ইয়াৰ অশেষ খ্যাতি ভাৰতজুৰি থাকিলেও কালিদাস. ভাৰবি, ভট্টি প্ৰভৃতিৰ দৰেই মাঘৰ জীৱন সম্বন্ধে সবিশেষ তথ্য জনা নাযায়। মাঘে নিজৰ মহাকাব্যত তেওঁৰ পিতৃপৰিচয়াদি যৎসামান্য দি গৈছে। তাৰপৰা বুজা যায় যে তেওঁৰ পিতৃৰ নাম দত্তক 'সৰ্বাশ্ৰয়' আৰু পিতামহৰ নাম সুপ্ৰভদেৱ আছিল। সুপ্ৰভদেৱ সম্বন্ধে তেওঁ এইদৰে লিখিছে ঃ

সৰ্বাধিকাৰী সুকৃতাধিকাৰ ঃ শ্ৰীধৰ্মনাভস্য বভুৱ ৰাজ্ঞ
অশক্তদৃষ্টিৰ্বিৰজাঃ সদৈৱ দেৱোহপৰঃ সুপ্ৰভদেৱ নাম।।

এইদৰে ইয়াত পিতামহ সুপ্ৰভদেৱক কোনো শ্ৰীধৰ্মনাভ নামে ৰজাৰ মন্ত্ৰী বুলি কোৱা হৈছে। প' হৰগোবিন্দ শাস্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ সম্পাদিত 'শিশুপালবধ'ৰ (বাৰাণসী. ১৯.৯ পৃষ্ঠা ৮০৫) পাতত 'শ্ৰীধৰ্মনাভৰ ঠাইত 'শ্ৰীবৰ্মল' নাম পঢ়িছে। শ্ৰীধৰ্মনাভ (বা শ্ৰীবৰ্মল) সম্ভৱতঃ গুজৰাটৰ বল্লভী ৰাজবংশৰ তিলক আছিল।

বল্লাল পণ্ডিত ৰচিত ভোজ প্ৰবন্ধত মাঘ আৰু তেওঁৰ পত্নীৰ দানশীলতাৰ কথা ভুয়সি প্ৰশংসা কৰা হৈছে। জৈন কবি মেৰুতুঙ্গাচাৰ্যই তেওঁৰ 'প্ৰবন্ধচিন্তামণি'ত মাঘ কবিৰ পৰম উৎকৃষ্ট ঐশ্বৰ্য-বিভূতিৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁ মাঘ আৰু তেওঁৰ পত্নীৰ চৰিত্ৰ কীৰ্তনো সুন্দৰভাৱে কৰিছে। শ্ৰীপ্ৰভাচন্দ্ৰ প্ৰণীত 'প্ৰভাৱকচৰিত'ৰ (সম্বৎ ১৩৩৪) চতুৰ্দশ শৃঙ্গত মাঘ কবিৰ পিতৃ-পিতামহ, বাসস্থান আৰু আশ্ৰয়দাতা শ্ৰীবৰ্মনৰ গুণানুকীৰ্তন পঢ়িবলৈ পোৱা যায়।

মাঘৰ কাল ঃ (১) মাঘৰ চৰিত কীৰ্তন কৰা ভোজপ্ৰবন্ধ, প্ৰবন্ধচিন্তামণি আৰু প্ৰভাৱক চৰিতৰ ৰচনাকাল ক্ৰমে সংবৎ ১২৪৯, ১৪৬১ আৰু ১৩৩৪ বুলি জনা যায়।

(২) আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ ধ্বন্যালোকৰ ২।২৭ কাৰিকাৰ বৃত্তিত কবি মাঘৰ শিশুপালবধ ৫।২৬ (ত্ৰাসাকুলঃ পৰিপতন্ ইত্যাদি) আৰু ৫।৫৩ (ৰম্যা ইতি প্ৰাপ্তৱতীঃ ইত্যাদি) শ্লোক দুটাৰ উদ্ধৃতি দিছে। আনন্দবৰ্ধনৰ কাল খৃ. ৯ম শতিকা।

(৩) বামনাচাৰ্যই (খৃ. ৯ম শতিকা) তেওঁৰ কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তিৰ (৪৩।১০) সূত্ৰৰ উদাহৰণ দিবলৈ মাঘৰ কাব্যৰ ৩।৮ শ্লোকেৰ উদ্ধৃতি দিছে। সেয়ে মাঘৰ কাল আনন্দ বৰ্ধন আৰু বামনৰ পূৰ্বতে হোৱা উচিত।

(৪) কবি মাঘে শিশুপালবধৰ ২।১১২ (অনুৎসূত্ৰপদন্যাসা ইত্যাদি) শ্লোকত ন্যাস

আৰু কাশিকা বৃত্তিৰ উল্লেখ কৰিছে। মহাকবি বাণেও (৭ম শতিকাৰ পূবৰ্ধত) হৰ্ষচৰিতৰ এঠাইত 'ন্যাস' গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। কাশিকাবৃত্তিৰ ৰচকদ্বয় বামন আৰু জয়াদিত্যৰ কাল খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দী বুলি কোৱা হয়। গতিকে কবি মাঘৰ কাল ৬ষ্ঠ শতাব্দীৰ উৰ্ধলৈ নাযায়।

(৫) মাঘৰ পিতামহ 'সুপ্ৰভদেৱ'ৰপৃষ্ঠপোষক ৰজা শ্ৰীবৰ্মলৰ এখন শিলালিপি কিছুদিন আগতে 'বসন্তগড়' নগৰত আৱিষ্কৃত হৈছে। শিলালিপি বিক্ৰমসংবৎ ৬৮২ অব্দত ৰচিত হৈছিল। গতিকে ৬৯২ সংবৎ (খৃষ্টাব্দ ৬২৫) সুপ্ৰভদেৱ দেৱৰ কাল বুলি নিৰূপিত হ'লে তেওঁৰ পৌত্ৰ মাঘৰ কাল সপ্তম শতাব্দীৰ শেষছোৱা (৬২৫+৬০+৬৮৫ = খৃষ্টাব্দ) হোৱা সম্ভৱ। হয়তোবা তেওঁ বাণভট্টৰ কনিষ্ঠ সমকালীন লোক আছিল। সেয়ে কোনেও কাৰো উল্লেখ কৰা নাই।

মাঘৰ জন্মস্থান ঃ 'শিশুপালবধ'ৰ প্ৰচীন প্ৰতিলিপিৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ পুষ্পিকাত 'ইতি শ্ৰীভিন্নমালৱ বাস্তব্য' 'দত্তক' সূনোৰ্মহাবৈয়াকৰণস্য 'মাঘস্য' কৃতৌ 'শিশুপালবধ' আদি বাক্য পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ ইয়াৰ ওপৰত ভেটি কৰিযেই প্ৰভাচন্দ্ৰই তেওঁৰ 'প্ৰভাৱকচৰিত'ত (১৩৩৪ সম্বৎ) নিম্নোক্ত শ্লোক ৰচি কৈছে-

অস্তি গুৰ্জ্জৰদেশোঽন্যাজ্জৰাজন্য দুৰ্জৰঃ।
তত্ৰ শ্ৰীমালমিত্যস্তি পুৰং মুখমিৱ ক্ষিতেঃ।।
.. ..
তত্ৰাস্তি হাস্তীকাৰ্শ্বায়াপহস্তিতৰিসুব্ৰজঃ।।
নৃপঃ শ্ৰীবৰ্মলাখ্যাঃ শত্ৰুবৰ্মভিদক্ষমঃ।
তস্য সুপ্ৰভদেৱোঽস্তি মন্ত্ৰী মিততপাঃ কিল।।

দেখা যায় মাঘ কবিয়ে উল্লেখ কৰা 'শ্ৰীভিন্নমালৱ'ৰ ঠাইত প্ৰভাচন্দ্ৰই শ্ৰীমাল লিখিছে। সম্ভৱতঃ মাঘৰ আৱিৰ্ভাবকালৰ ৫।৬ শ বছৰ পিছত আবিৰ্ভূত প্ৰভাচন্দ্ৰৰ সময়ত 'শ্ৰীভিন্নমালৱ'ৰ নামান্তৰ ঘটে আৰু সি শ্ৰীমাল বুলি সংক্ষিপ্ত নামত পৰিণত হয়।[1] এই শ্ৰীমাল নগৰ বৰ্তমান ৰাজস্থান আৰু গুজৰাটৰ সীমাত অৱস্থিত। দুয়োখন ৰাজ্যতে শ্ৰীমালী জাতিৰ ব্ৰাহ্মণ আজিও বাস কৰে। শুনা যায় যে শ্ৰীমালীৰ অধিবাসী সকলে এতিয়াও মাঘকবিৰ নামত যথেষ্ট গৌৰৱবোধ কৰে।[2]

শিশুপালবধ কাহিনীৰ ভেটি ঃ মহাভাৰতৰ সভাপৰ্বৰ ৩৩—৪২ এই দহ অধ্যায় তথা শ্ৰীমদ্‌ভাগৱৎ পুৰাণৰ ৭৪ অধ্যায়ত শিশুপালবধৰ কথা পোৱা যায়। ইয়াৰ ওপৰতে ভেটি কৰি কৱিমাঘে শিশুপালবধ নামে পূৰ্ণাঙ্গ মহাকাব্যখন ৰচনা কৰে।

এইমহাকাব্যখন কুৰিটা সৰ্গত বিভক্ত আৰু ইয়াত সৰ্বমুঠ ১৬৫০ টা শ্লোক আছে।

১। কৃষ্ণমোহন শাস্ত্ৰী সম্পাদিত শিশুপালবধ, বাৰাণসী, ১৯৭২, পৃষ্ঠা ১১ হৰগোবিন্দ শাস্ত্ৰী সম্পাদিত শিশুপালবধ, বাৰাণসী, ১৯৭৯ ভূমিকা, পৃষ্ঠা, ১৫ দ্ৰষ্টব্য।

২। গৈৰোলা, সংস্কৃত সাহিত্যকা ইতিহাস, পৃষ্ঠা, ৭২৪ দ্ৰষ্টব্য।

কাব্যৰ কথাবস্তু ঃ প্ৰথম সৰ্গত দেৱৰ্ষি নাৰদে ইন্দ্ৰৰ ওচৰৰপৰা দ্বাৰকাস্থ শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰলৈ যায়। অতিথিৱৎ সেৱা-সংকাৰ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই স্বৰ্গৰপৰা দ্বাৰকালৈ কিবা বিশেষ প্ৰয়োজনত আহিছে নে কি সুধিলত নাৰদে জনায় যে ইন্দ্ৰই শিশুপালক বধ কৰাটো বিচাৰিছে। জনমে জনমে শিশুপালে বিষ্ণুৰ শত্ৰুতা আচৰি আহিছে ; এতিয়াও তেওঁ বিষ্ণুদ্বেষ এৰা নাই। সেয়ে তেওঁ বধ্য। ইয়াকে কৈ নাৰদে বিদায় লয়।

দ্বিতীয় সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই বলৰাম আৰু উদ্ধৱৰ সৈতে মন্ত্ৰণা কৰে। তেওঁলোকে দিহা পৰামৰ্শ কৰি থাকোঁতেই ৰজা যুধিষ্ঠিৰৰ পৰা ৰাজসূয় যজ্ঞলৈ কৃষ্ণ প্ৰভৃতিৰ নিমন্ত্ৰণৰ বতৰা পায়। বলৰামে অৱশ্যে ৰাজসূয়ৰ আমন্ত্ৰণ নেওচি বেগত চেদি ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি শিশুপাল বধৰ পৰামৰ্শ দিয়ে। উদ্ধৱে হ'লে পোনতে যুধিষ্ঠিৰৰ আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি আগতে ৰাজসূয় যজ্ঞৰ অংশগ্ৰহণ কৰাৰ পক্ষপাতিত্ব কৰে।

তৃতীয়ৰপৰা অষ্টম সৰ্গলৈ এই ছটা সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই সসৈন্যে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ যোৱা বিৱৰণ পোৱা যায়। বাটতে সাৰথি দাৰুকে ৰৈৱতক পৰ্বতৰ প্ৰাকৃতিক শোভা বৰ্ণনা কৰে। ইয়াৰ পাছত সেনানিবেশৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৬ষ্ঠ সৰ্গত ঋতু বৰ্ণনা, ৭ম সৰ্গত বনবিহাৰ বৰ্ণনা আৰু ৮ম সৰ্গত জলক্ৰীড়াৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৯ম আৰু ১০ম সৰ্গদুটাত যাদৱ দম্পতীসকলৰ কাম-ক্ৰীড়াৰ আৰু সৌন্দৰ্য্য প্ৰসাধনাদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াত মাঘে শৃঙ্গাৰ বৰ্ণনাৰ সীমা অতিক্ৰম কৰিছে। লগতে যাদৱসকলৰ বিলাসিতাৰ অপূৰ্ব চিত্ৰ তেওঁ অঙ্কন কৰিছে।

একাদশ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণক টোপনিৰপৰা জগাবলৈ বৈতালিকসকলে যি প্ৰভাত বৰ্ণনাৰ গীত গায় সেয়া কবি মাঘৰ কুশল কাব্যকৃতিৰ সুচাৰু নিদৰ্শন। এই সৰ্গত মাঘে সুৰ্যোদয়ৰ বৰ্ণনাত নিজৰ অনুভূতি আৰু সংবেদনশীল হৃদয়ৰ পৰিচয় দিছে।

দ্বাদশ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই সৈন্য আৰু পৰিয়ালবৰ্গসহ যমুনা নদী পাৰ হোৱাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত যুধিষ্ঠিৰে ভায়েকসকলৰসৈতে যমুনাপাৰৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণক আগবঢ়াই আদৰি নিলেহি তাৰ হুবহু বিৱৰণ কৰিয়ে দিছে। কৃষ্ণই হস্তিনাপুৰ প্ৰৱেশ কৰোঁতে নৰ-নাৰীসকলে দেখুৱা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনাও ইয়াত কৰা হৈছে। যজ্ঞ সভাৰ বৰ্ণনাও চমৎকাৰভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে।

চতুৰ্দশ সৰ্গত ভীষ্মৰ অনুজ্ঞামতে যুধিষ্ঠিৰে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণলৈ যজ্ঞৰ আদ্যপূজা আগবঢ়ায় আৰু তেওঁলৈ প্ৰথম অৰ্ঘ্য প্ৰদান কৰে।

পঞ্চাদশ সৰ্গত শিশুপালৰ সকলো প্ৰকাৰ উদ্ধতালি বিবৃত হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণক আদ্যাৰ্ঘ্য দান কৰা দেখি শিশুপালে যুধিষ্ঠিৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ভীষ্ম পিতামহৰ নিন্দাত প্ৰবৃত্ত হয়। অনেক নিন্দা কৰাতো শ্ৰীকৃষ্ণই যাদৱসকলক শান্ত কৰি ৰাখে। পিছত আকৌ ভীষ্মক শিশুপালে নিন্দা কৰে। শিশুপালক ভীষ্মই যথাৰ্থ জবাব দিয়াত শিশুপাল আৰু তেওঁৰ পক্ষীয় ৰজাসকলে যজ্ঞভূমি ত্যাগ কৰিবলৈ উদ্যত হয়। শিশুপালৰ ঔদ্ধত্য বাঢ়ি যোৱাত

পাণ্ডৱসকলে তেওঁক শান্ত হ'বলৈ কোৱাত তেওঁ সদলে যজ্ঞভূমি ত্যাজি নিজ শিবিৰলৈ গৈ যুদ্ধৰ বাবে আয়োজন কৰে।

ষোড়শ সৰ্গতো দূতৰ মুখেৰে শিশুপালে কৃষ্ণক তিৰস্কাৰ কৰাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সপ্তদশ সৰ্গত অগত্যা কৃষ্ণপক্ষীয় শূৰ-বীৰসকলে শিশুপালৰ বিপক্ষে যুদ্ধযাত্ৰা কৰা বিৱৰণ আছে। অষ্টাদশ, উনবিংশ আৰু বিংশ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু শিশুপালৰ দুই বাহিনীৰ মাজত হোৱা ঘোৰতৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শেষত শ্ৰীকৃষ্ণই সুদৰ্শন চক্ৰেৰে শিশুপাল শিৰ কৰা হৰণ কথাই বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। যুদ্ধবীৰৰসম্পূৰ্ণ উক্তিবোৰ মাঘে সুন্দৰকৈ দিছে।

শিশুপালবধৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভাণ্ডাৰ অনেক মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য আৰু চিত্ৰকাব্যৰে ভৰপুৰ হৈ থাকিলেও ৰঘুবংশম্, কুমাৰসম্ভৱম্, কিৰাতাৰ্জুনীয়, শিশুপাল বধ আৰু নৈষধচৰিতৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা চিৰ প্ৰচলিত প্ৰথাত পৰিণত হৈছে। কোনো কোনো পণ্ডিতে মেঘদূতকো পঞ্চ মহাকাব্যৰে পঠন-পাঠনৰ বাবে যোগ্য বুলি বাচনি কৰে। এই ছখন পাঠ্য কাব্যৰ ভিতৰত কালিদাস বিৰচিত গ্ৰন্থৰত্ন তিনিখন—ৰঘুবংশ, কুমাৰসম্ভৱ আৰু মেঘদূত 'লঘুত্ৰয়ী' নামে প্ৰসিদ্ধ। আনহাতে কিৰাতাৰ্জুনীয়, শিশুপাল বধ আৰু নৈষধচৰিত — এই তিনি মহাকাব্য 'বৃহৎত্ৰয়ী' নামে জনাজাত।

উক্ত ছয় গ্ৰন্থ ৰত্নৰ ভিতৰত শিশুপালবধৰ প্ৰতি বিদ্বানসকলৰ অসীম শ্ৰদ্ধা দেখা যায়। কোনোবা অজ্ঞাত কৱিয়ে কালিদাসকে আদি কৰি মাঘকে শেষ বুলি ধৰি সিসকলৰ কাব্যাৰ্থৰ যশস্যা এনেদৰে গাইছে ঃ

উপমা কালিদাসস্য ভাৰবেৰৰ্থগৌৰৱম্।
নৈষধে পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়ো গুণাঃ।।

গতিকে মাঘকাব্যত উপমা, অৰ্থগৌৰৱ আৰু পদলালিত্যৰ সমাহাৰ ঘটিছে বুলি কোৱা হয়। একেদৰে নিম্নোক্ত শ্লোকতো মাঘৰ কাব্যগুণ প্ৰশংসিত হৈছে ঃ

মুৰাৰিপদচিন্তা চেত্তদা মাঘে ৰতি কুৰু।
মুৰাৰিপদচিন্ত চেত্তদা মাঽঘে ৰতি কুৰু।।

তদুপৰি কোৱা হয় যে এসময়ত কোনো বৃদ্ধ সুবিদ্বান লোকক তেওঁ কি কি গ্ৰন্থ পঢ়ি নিজৰ বুদ্ধি আৰু দূৰদৰ্শিতা বৃদ্ধি কৰিছে সেই লৈ কৰা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৈছিল ঃ 'মেঘদূত আৰু মাঘকাব্য' পঢ়োতে মোৰ সমস্ত আয়ু শেষ হ'ল ঃ "**মেঘে মাঘে গতং বয়**"। ইয়াৰদ্বাৰাই শিশুপাল বধৰ মহত্ব স্পষ্টকৈ প্ৰকাশ পাইছে।

মাঘৰ কাব্যৰ বা কবিত্বৰ শ্ৰেষ্ঠতা লৈ পণ্ডিত সমাজত অনেক ধাৰণা প্ৰচলিত আছে। ৰাজশেখৰে কৈছে যে 'য'ত ভাৰবিৰ কবিতা সূৰ্যকিৰণৰ দৰে সমস্ত জ্ঞান প্ৰকাশিত কৰে, ত'ত মাঘ মাহৰ সমান মাঘৰ নাম শুনি কোন কবিৰ ৰোমহৰ্ষণ নোহোৱাকৈ থাকে?'

কৃৎস্নপ্ৰবোধকৃদ্, বাণী ভা ৰবেৰিব ভাৰবেঃ।
মাঘেনেৱ চ মাঘেন কম্পঃ কস্য ন জায়তে।।

ধনপালেও মাঘৰ বিষয়ে কৈছে ঃ যিদৰে মাঘ মাহত ঠেঁতুৰা লগা জাৰত বান্দৰে সূৰ্যক স্মৰণ কৰে আৰু জোপোক টোপক দি থাকে, তেনেদৰে মাঘৰ কৱিতাক স্মৰণ কৰি ডাঙৰ ডাঙৰ পণ্ডিতৰো উৎসাহত চেঁচা পৰি যায়, লাগিলে তেওঁ ভাৰৱিৰ কৱিতা যিমানে মনত নেপেলাওক ঃ

মাঘেন বিঘ্নিতোৎসাহা নোৎসহন্তে পদক্ৰমে।
স্মৰন্তো ভাৰৱেৰেৱ কৱয়ঃ কপয়ঃ যথা।।

তলৰ উক্তি দুটাও স্মৰণীয় ঃ

'তাবদ্ভা ভাৰৱের্ভাতি যাৱন্মাঘস্য নোদয়ঃ।'

আকৌ ঃ

পুষ্পেষু চম্পা নগৰীষু কাঞ্চী নদীষু গঙ্গা নৃবৰেষু ৰামঃ।
নাৰীষু ৰম্ভা পুৰষেষু বিষ্ণুঃ কাব্যেষু মাঘঃ কৱি-কালিদাসঃ।।

এনেবোৰ মাঘৰ প্ৰশংসাপৰ সূক্তি সংস্কৃত পণ্ডিত সমাজত চিৰ প্ৰচলিত।

মাঘে সন্তি ত্ৰয়ো গুণা ঃ সংস্কৃত প্ৰবচন 'উপমা কালিদাসস্য ভাৰৱেৰৰ্থ গৌৰৱম্। দণ্ডিনঃ (বা নৈষধে) পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়ো গুণাঃ।।'— অনুসৰি আমি কালিদাসক উপমাৰ বাবে, ভাৰৱিক অৰ্থ গৌৰৱৰ হেতু, দণ্ডী বা শ্ৰীহৰ্ষৰ 'নৈষধ' পদলালিত্যৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ বুলি জনাৰ লগতে মাঘৰ কাব্যত এই তিনিওটা গুণৰ অপূৰ্ব সমাহাৰ হোৱা কথা বুজো। কিন্তু কালিদাসৰ কাব্য অৰ্থগৌৰৱহীন বা পদলালিত্যহীন বুলি যিদৰে কোৱা টান, তেনেকৈ ভাৰৱি বা শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যত উপমাৰ প্ৰয়োগ হোৱা নাই বুলিও ক'ব নোৱাৰি। তথাপি মাঘৰ কাব্যত অন্যসকল কৱিৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্যসমূহ একেযোগ লাভ কৰাটোক পণ্ডিতসকলে এক অপূৰ্ব কথা বুলি বিবেচনা কৰিছে। মাঘৰ শিশুপালবধত উপমা, অৰ্থগৌৰৱ আৰু পদলালিত্যৰ একত্ৰ সন্মিলনক কৱিজনৰ প্ৰগাঢ় পাণ্ডিত্য আৰু অদ্ভুত কৱিত্ব শক্তিৰ পৰিচায়ক ; সেয়ে 'অধিকস্যাধিকং ফলম্' বোলা প্ৰসিদ্ধি কোনোমতে উপেক্ষণীয় নহয়। এতিয়া উদাহৰণেৰে প্ৰতিটো বিশেষত্বৰ বিচাৰ কৰি চোৱা উচিত।

শিশুপালবধ মহাকাব্যত অনেক সুৰুচিপূৰ্ণ আৰু চমৎকাৰ উপমাৰ প্ৰয়োগ কৱি মাঘে কৰিছে। তলত দিয়া উদাহৰণটিয়ে তেওঁৰ উপমাৰ উৎকৃষ্টতা উদঙাই দিয়ে।

দধানমম্ভোৰুহকেসৰদ্যুতীৰ্জটাঃ শৰচ্চন্দ্ৰমৰীচিৰোচিষম্।
বিপাকপিঙ্গাস্তুহিনস্থলীৰুহো ধৰাধৰেন্দ্ৰং ব্ৰততীততীৰিৱ॥১।৫

কেসৰৰ সমান কান্তিময়ী জটা ধাৰণ কৰি আৰু নিজে শৰৎ ঋতুৰ চন্দ্ৰৰ সমান কান্তিমান হৈ, পকিলে পিঙ্গল বৰ্ণীয়া হোৱা তুষাৰভূমিত উৎপন্ন লতাবোৰ ধাৰণ কৰা পৰ্বতৰাজ হিমালয়ৰদৰে উপস্থিত (নাৰদক ভগৱান কৃষ্ণই দেখিলে)।

ইয়াত কৱিয়ে হিমালয়ৰসৈতে তুলনা কৰি উপমাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

উত্তম কাব্যৰ কাৰণে অন্যান্য বৈশিষ্ট্যৰে সৈতে অৰ্থগৌৰৱ থকাও প্ৰয়োজন। ভাৰৱিয়ে ইতিপূৰ্বে ইয়াৰ সমৰ্থন কৰি গৈছেঃ

স্ফুটতা ন পদৈৰপাকৃতা, চ ন স্বীকৃতমৰ্থগৌৰৱম্।
ৰচিতা পৃথগৰ্থতা গিৰাং ন সামৰ্থ্যমপোহিতং কচিং।।

কি. ২।২৭

পদ প্ৰয়োগত স্পষ্টতা, অৰ্থগৌৰৱৰ ওপৰত যথোচিত গুৰুত্ব আৰোপ, শব্দাৰ্থৰ পৃথকত্ব বৰ্তমান থকাতো পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ অটুট থকাতেই কাব্যৰ অৰ্থৰ গাম্ভীৰ্য্য ৰক্ষা পৰে।

মাঘে নিজেও কাব্যৰ অৰ্থ গৌৰৱ অটুট ৰখাৰ ওপৰত যথোচিত গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁ কৈছে—

ম্ৰদীয়সীমপি ঘনামনল্পগুণকল্পিতাম্।
প্ৰসাৰয়ন্তি কুশলাঃ চিত্ৰাং বাচং পটীমিৱ।। ২।৭৪

অৰ্থাৎ 'কুশল কবিৰ কাব্যৰ এক বিশেষত্ব থাকে যে তেওঁৰ কোমলতম কাব্যও ঘন অৰ্থাৎ অৰ্থগৌৰৱেৰে ভৰপুৰ কাব্যৰ বিবিধ গুণবোৰ অটুট ৰাখে।' এনেকৈ কোৱাৰ অৰ্থ এয়ে যে মাঘেও সজ কাব্যৰ বাবে অৰ্থগৌৰৱৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰিছিল। সেয়ে তেওঁৰ কাব্যত অৰ্থগৌৰৱৰ উদাহৰণ অবিৰল। প্ৰাতঃকালৰ বৰ্ণনাত ইয়াৰ উদাহৰণ চাবলগীয়া-

অৰুণজলজৰাজীমুগ্ধ হস্তাগ্ৰপাদা।
বহুলমধুপমালা কজ্জলেন্দীবৰাক্ষী।।
অনুপততি বিৰাবৈঃ পত্ৰিণাং ব্যাহৰন্তী।
ৰজনিমচিৰজাতা পূৰ্বসন্ধ্যা সুতেৱ।। ১৪।৪০

ৰাতিপুৱাইছে। প্ৰাতঃকালৰ সময় আহিছে। যিদৰে পদুমৰদৰে হাতভৰি থকা, চকুত মনোহৰ অঞ্জন লগাই লৈ কোনো বালিকাই নিজৰ বাল-সুলভ থোকাথুকি মাতেৰে শব্দ কৰি নিজৰ মাকৰ পিছে পিছে লৰি ফুৰে, তেনেকৈ নিজৰ ৰঙাপদুমৰ হাত-ভৰিয়ে ভোমোৰাৰ মালাৰূপ কাজলেৰে যুক্ত পদুমৰ চকুজুৰিৰে পূৰ্ব সন্ধ্যাই চৰাইৰ মাতেৰে মাতি ৰাতিৰ পিছে পিছে লৰি (ওলাই) আহিছে।

গোটেই শ্লোকটোত কবিয়ে ৰাতিক কিদৰে প্ৰভাতে অনুসৰণ কৰিছে তাকে বুজাবলৈ মাকৰ পিছে ফুৰা ছোৱালীৰ তুলনা দি এক মনোৰম অৰ্থগৌৰৱৰ উদাহৰণ তুলি ধৰিছে।

ভাৰৱি অৰ্থগৌৰৱৰ যেনে প্ৰসিদ্ধ তেনেকৈ দণ্ডী আৰু শ্ৰীহৰ্ষ পদলালিত্যৰ বাবে সুখ্যাত। তেওঁৰ লগত এই ক্ষেত্ৰত মাঘৰ হয়তো তুলনা কমেই হ'ব। তথাপি মাঘে যে তাকে লৈ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰা নাই এনে নহয়। তেওঁৰ কাব্যতো পদলালিত্যৰ প্ৰচুৰ উদাহৰণ আছে। তেওঁৰ পদলালিত্যৰ বিশেষত্ব দেখুৱাবলৈ তলত এটা উদাহৰণ তুলি ধৰা হ'ল।

মধুৰয়া মধুবোধিত মাধৱী মধু সমৃদ্ধি সমেধিতমেধয়া।
মধুকৰাঙ্গনয়া মুহুৰুন্মদধ্বনিভৃতা নিভৃতাক্ষৰ মুজ্জগে।। ৬।২০

বসন্তৰ আগমনেৰে সমৃদ্ধ মাধৱী লতাৰ পৰাগেৰে উন্মত্ত ভ্ৰমৰীয়ে উন্মাদ ধ্বনিক ধাৰণ কৰি স্থিৰ আৰু মধুৰ অক্ষৰৰাজিত গীত গাই আছে।

ইয়াত যি অনুপ্ৰাস প্ৰযুক্ত হৈছে তাৰে মাঘৰ এই শ্লোক পদলালিত্যৰে উজলি উঠিছে। ঠায়ে ঠায়ে এনে পদলালিত্য শিশুপালবধত প্ৰায়ে দেখা যায়। এনে অন্য এটা শ্লোকলৈ চাওক ঃ

কুমুদবনমপশ্ৰি শ্ৰীমদম্ভোজখণ্ডং
ত্যজতি মুদমুলূকঃ প্ৰীতিলাংশ্চক্ৰবাকঃ।
উদয় মহিমৰ শ্মিৰ্যাতি শীতাংশুৰস্তং
হতবিধিলসিতানাং হী বিচিত্ৰোনাং হী বিচিত্ৰো বিপাকঃ।। ১১।৬৪

এই শ্লোকটিৰ পদলালিত্য সম্বন্ধে এনে কিম্বদন্তি প্ৰচলিত আছে যে একাক্ষৰ 'হী' শব্দটিৰ ওপৰত মুগ্ধহৈ গুণমুগ্ধ ৰজা এজনে মহাকৱি মাঘক লক্ষ স্বৰ্ণমুদ্ৰাৰে পুৰস্কৃত কৰিছিল। এনেদৰে মাঘৰ কাব্য সম্বন্ধে প্ৰচলিত লোকোক্তি 'মাঘে সন্তি ত্ৰয়োঃ গুণাঃ' আখৰে আখৰে সঁচা বুলি প্ৰত্যায়িত হয়।

মহাকৱি মাঘৰ পাণ্ডিত্য ঃ মহাকৱি মাঘ বিশাল পাণ্ডিত্যৰ অধিকাৰী আছিল। তেওঁৰ অসাধাৰণ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় অৱশ্যে পোৱা যায়। তেওঁ নাট্যশাস্ত্ৰ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ, ছন্দশাস্ত্ৰ আৰু ব্যাকৰণৰ যে অগাধ পণ্ডিত আছিল, তাক নকলেও হয়। তদুপৰি সাঙ্গোপাঙ্গ বেদ-বেদান্ত, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, নীতিশাস্ত্ৰ, ষড়দৰ্শন, পুৰাণেতিহাস, কামশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, সংগীতশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষ আৰু সামুদ্ৰিকশাস্ত্ৰ, ৰাজনীতি, দণ্ডনীতি, গজশাস্ত্ৰ, হয়শাস্ত্ৰ, আদি সকলোৰে যথাৰ্থজ্ঞান তেওঁৰ অধিগত আছিল।

তেওঁ বৈদিক কৰ্মকাণ্ড, যাগ-যজ্ঞ আদিত বিশ্বাসী আছিল। তেওঁ সম্ভৱতঃ বিষ্ণুৰ সৰ্বময়ত্বত আস্থাশীল আছিল। তথাপি বৌদ্ধ আৰু জৈন সম্প্ৰদায়ৰ মূলতত্ত্ব সমূহৰ সৈতেও তেওঁ সুপৰিচিত আছিল।

মাঘৰ কাব্য প্ৰতিভা ঃ সংস্কৃত কাব্য শাস্ত্ৰীয় সৃষ্টিভঙ্গীৰে কোনো কোনোৱে[১] মাঘক এজন ৰসবাদী কৱিৰূপে চাবলৈ বিচাৰে। একে কাৰণতে তেওঁক আকৌ কালিদাসতকৈ পৃথক বুলিও কোৱা হৈছে। কালিদাসৰ কাব্যৰ ভাব আৰু ভাষা সাধাৰণভাৱে সংস্কৃত জনা লোকৰো হৃদয়ঙ্গম হয় ; কিন্তু মাঘৰ কাব্যৰ অৰ্থ আৰু ভাবানুভূতি হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ পঢ়ৈজনে শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য আৰু ভাষা নৈপুণ্য পোনতে লাভ কৰি জীৱন জোৱা সাধনা কৰা দৰ্কাৰ। সেয়ে কোৱা হৈছে 'মেঘে মাঘে গতম্ বয়ঃ।'[২]

১। গৈৰালা, সংস্কৃত সাহিত্য কা সংক্ষিপ্ত ইতিহাস, পৃষ্ঠা ৭৩২
২। ব্যাস, সংস্কৃত কৱি দৰ্শন, পৃষ্ঠা ১৭৬

আনহাতে কোনো কোনোৱে আকৌ মাঘক এজন কলাবাদী কবি বুলিহে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰে। তেওঁ শব্দ আৰু অৰ্থৰ সৌন্দৰ্য্যৰ ওপৰত ধ্যান দিছিল। তেওঁৰ মাজত কবিত্ব শক্তি বাৰুকৈয়ে আছিল। কিন্তু তেওঁ পূৰ্বসূৰী দুই এজনক অনুকৰণ কৰিবলৈ গৈ নিজৰ কবিত্বক স্বতন্ত্ৰভাৱে বিকশিত নকৰা বাবে তেওঁৰ কবি প্ৰতিভাৰ পূৰ্ণবিকাশ হ'বলৈ নাপালে।

তেওঁ অধিকাধিক কলানৈপুণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ তেওঁৰ কাব্যৰ গুণ-গৰিমাক তাৰ মাজত পুতি পেলাইছিল বুলিলে অসত্য কোৱা নহয়।

মাঘৰ 'শিশুপালবধ' মূলতঃ এক বীৰৰস প্ৰধান মহাকাব্য। ইয়াৰ অঙ্গীৰস বীৰৰস হ'লেও ইয়াত শৃঙ্গাৰৰসৰ বাহুল্যও দেখা যায়। বিশেষতঃ কাব্যৰ অংশত শৃঙ্গাৰৰসৰ ব্যাপকতাই সহৃদয় পাঠকক কাব্যখনৰ প্ৰধানৰস বীৰনে শৃঙ্গাৰ এই সম্বন্ধে সন্দীহান কৰি তোলে। ইয়াৰ ছটা সৰ্গত অনাৱশ্যকভাৱে বাহুল্যকৈ শৃঙ্গাৰৰস পৰিবেশিত হৈছে।

কাব্যখনৰ কথাবস্তু নিতান্ত ক্ষীণ। প্ৰকৃততে মূল কথাস্ৰোতৰ বৰ্ণনা কৰিয়ে ১—২ আৰু ১৪—২০ সৰ্গতহে দাঙি ধৰিছে। ৩—১৩ সৰ্গত অপ্ৰাসঙ্গিক গৌণ বৰ্ণাৰ ওপৰত কবিয়ে অধিক গুৰুত্ব দিয়াত মূল কথাস্ৰোতৰ সৌন্দৰ্য হানি হৈছে। বিশেষতঃ ৰাজসূয় যজ্ঞত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ যোৱাৰ পথত ৰৈবতকত যদুবাহিনীৰ অবাঞ্ছিত কামকেলিৰ বৰ্ণনাই কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্য বৃদ্ধি কৰা নাই।

তথাপি কবি মাঘ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাত যে সিদ্ধহস্ত তাক নশলাগি নোৱাৰি। তেওঁৰ ঋতুবৰ্ণনা, বনবিহাৰ, জলবিহাৰ, সূৰ্য্যাস্তৰ বৰ্ণনা, ৰতিবৰ্ণনা আদি কাব্যত প্ৰচুৰভাৱে পোৱা যায়। মাঘৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনা শৃঙ্গাৰৰসময়। তেওঁ শিশুপালবধত বন-উপবন, নৈ-পৰ্বত, সৰোবৰ, গছ-লতা, প্ৰাতঃ-সন্ধ্যা, ঋতু, প্ৰকাশ আৰু অন্ধকাৰ আদি উদ্দীপন বিভাৱৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁৰ কাব্যৰ ঠাই বিশেষতঃ পোৱা প্ৰকৃতি-চিত্ৰণ এনে চমৎকাৰ হৈছে যে পাঠকে ৰূপচ্ছটা চাই আত্মবিভোৰ নহৈ নোৱাৰে। তেওঁৰ প্ৰকৃত চিত্ৰণক ভোলাশঙ্কৰ ব্যাসে তিনি ভাগত ভাগ কৰিছেঃ (১) যমক যুক্ত প্ৰকৃতি বৰ্ণনা, (২) শৃঙ্গাৰাত্মক অপ্ৰস্তুত বিধান যুক্ত বৰ্ণনা আৰু (৩) আন অপ্ৰস্তুত বিধান থকা প্ৰকৃতি বৰ্ণনা। যমক, শ্লেষ আৰু শৃঙ্গাৰৰসাত্মক অপ্ৰস্তুত বিধান থকা বৰ্ষাকালৰ এয়া এক সুন্দৰ চিত্ৰ ৬।২৫ শ্লোকত পোৱা যায়।

স্ফুৰদধীৰতভিন্নয়না মুহুঃ প্ৰিয়মিৱাগলিতোৰু পয়োধৰা।
জলধৰাৱলিৰ প্ৰতিপালিত স্বসময়া সময়াজ্জ গণ্ডীধৰম্।।

'বিজুলীৰ চমকনিৰে চঞ্চল নয়না, সঘন মেঘৰাজি ঠিক সময়মতে ৰৈবতক পৰ্বতত উপস্থিত হৈছেহি, যিদৰে কোনো এক চঞ্চল নয়না, যৌৱনভৰা নায়িকাই সঙ্কেতৰ সময় বুজি প্ৰিয়জনক প্ৰতীক্ষাৰ অস্থিৰতাত নেপেলোৱাকৈ তেওঁৰ ওচৰত অভিসাৰাৰ্থে উপস্থিত হয়।'

একাদশ সৰ্গত তেওঁ প্ৰাতঃকালৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা দি কৈছেঃ

বিতত পৃথুবৰত্ৰাতুল্য ৰূপৈয়ুখৈঃ
কলশ ইব গৰীয়ান্ দিগ্ভিৰাকৃষ্যমাণঃ।
কৃতচপল বিহঙ্গালাপ কোলাহলাভিঃ
জলনিধিজলমধ্যাদেষ উত্তাৰ্যতেহৰ্কঃ।।

ৰাতিপুৱা পুৱত ধৰিত্ৰীৰ ওপৰত গোলাকাৰ সূৰ্যই দেখা দিয়াৰ লগে লগে তাৰ কিৰণমালাই দশোদিশ বিয়পি পৰিছে। তাকে কৱিয়ে কৈছেঃ 'পৰিব্যাপ্ত বৰ বৰ জৰিৰ সমান কিৰণেৰে চঞ্চল পক্ষিসকলৰ কলৰৱৰূপ কোলাহল কৰি দিশ সমূহে ডাঙৰ কলহৰ সমান সূৰ্য্যক সাগৰৰ মাজৰপৰা টানি তুলিছে।' এয়া কৱিৰ সুন্দৰ কল্পনাৰ পৰিচায়ক।

সেইদৰে সন্ধ্যা বৰ্ণনাৰ চিত্ৰণেও তেওঁৰ কৱিপ্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে নিম্নোক্ত শ্লোকলৈ মন কৰকঃ

নৱকুঙ্কুমাৰুণ পয়োধৰয়া স্বকৰাৱসক্তৰুচিৰাম্বৰয়া।
অতিসক্তিমেত্য বৰুণস্য দিশা ভৃশমন্বৰজ্যদ তুষাৰকৰঃ।।
শিশু—৯।৭

'সূৰ্যই ন কুঙ্কুমৰ সমান ৰঙা মেঘেৰেসৈতে (নতুন কুঙ্কুমেৰে ৰঞ্জিত ৰঙা পয়োধৰ যুক্ত) নিজ কিৰণেৰে সম্বদ্ধ মনোহৰ আকাশৰসৈতে (হাতেৰে গ্ৰহণ কৰা সচন্দৰ বস্ত্ৰেৰে) পশ্চিম দিশৰ অতি ওচৰ চাপি (বৰুণৰূপ অন্য পুৰুষৰ পত্নীত আসক্ত হৈ) বাৰুকৈয়ে ৰঙাচিঙা পৰিছে।

ভাৰৱি আৰু মাঘ ঃ পণ্ডিতসকলে ভাৰৱি আৰু মাঘৰ মাজত-তেওঁলোকৰ দুই ৰচনাত কেতবোৰ সাদৃশ্য দৰ্শন কৰিছে। সিবোৰৰ ভেটিত কবলৈ প্ৰয়াস কৰে যে মাঘে ভাৰৱিৰ অনুকৰণ কৰাই নহয়, পূৰ্বকৱিজনক চেৰ পেলাবলৈ সৰ্বতোপ্ৰকাৰে যত্নশীল হৈছে। তেনে সাদৃশ্যপৰক কেইটিমান দিশ তলত উনুকিওৱা হ'লঃ

(১) ভাৰৱিৰ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ যিদৰে 'শ্ৰী'শব্দেৰে আৰম্ভ হৈছে ('শ্ৰিয়ঃ কুৰূণা মধিপস্য পালনীম্' ইত্যাদি) তেনেকৈ মাঘৰ 'শিশুপালবধো' একেদৰে 'শ্ৰী' শব্দেৰে আৰম্ভ হৈছে (শ্ৰিয়ঃ পতিঃ শ্ৰীমতি শাসিতুঃ ইত্যাদি)। একেদৰে ভাৰৱিৰ কাব্যৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ অন্তিম শ্লোকত 'শ্ৰী' শব্দৰ পৰ্য্যায় বাচক 'লক্ষ্মী' শব্দৰ প্ৰয়োগ চকুত পৰে (দিনকৃতমিৱ লক্ষ্মীস্ত্বাং সমভ্যেতু ভূয়ঃ, ১।৪৬)। তেনেদৰে মাঘৰ কাব্যৰ প্ৰতিটো সৰ্গৰ অন্তিম শ্লোকত ঠিক 'শ্ৰী'শব্দৰ প্ৰয়োগেই চকুত পৰে (স্থলনিয়ত নিষন্ন-শ্ৰীশ্ৰুতাং শুশ্ৰুবান্ নঃ, ২।১১৮)।

(২) 'কিৰাত'ৰ প্ৰথম সৰ্গত যিদৰে বনেচৰে ৰজা যুধিষ্ঠিৰলৈ বিশেষ বাৰ্তা কঢ়িয়াই আনিছে, একেদৰে নাৰদেও 'শিশুপালবধ'ৰ প্ৰথম সৰ্গত কৃষ্ণৰ প্ৰতি এক বিশেষ বতৰা আনিছে।

(৩) ভাৰৱিয়ে 'কিৰাত'ৰ প্ৰথম সৰ্গত দ্ৰৌপদী আৰু ২য় সৰ্গত ভীমসেনৰ মুখেৰে ওজস্বিতাপূৰ্ণ আৰু দ্বিতীয় সৰ্গতে যুধিষ্ঠিৰৰ মুখেৰে অতি শান্তিপূৰ্ণ ৰাজনীতিৰ কথা

কোৱাইছে। একেদৰে মাঘেও তেওঁৰ কাব্যৰ ২য় সৰ্গত বলৰামৰ মুখেৰে শান্তিপূৰ্ণ ৰাজনীতিৰ কথা কোৱাইছে।

(৪) ভাৰবিয়ে যিদৰে 'কিৰাত'ৰ ৩য় সৰ্গত অৰ্জুনে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতলৈ যোৱাৰ কথা বৰ্ণাইছে, সিদৰে মাঘেও তেওঁৰ কাব্যত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ যোৱাৰ পথত ৰৈৱতক পোৱা আৰু তাত জিৰণি লোৱা কথা বৰ্ণাইছে।

(৫) 'কিৰাত' আৰু 'শিশুপালত' যথাক্ৰমে বেদব্যাস আৰু নাৰদৰ উপদেশ বিবৃত হৈছে।

(৬) 'কিৰাত' আৰু 'শিশুপাল'ৰ ৪ৰ্থ আৰু ৫ম সৰ্গত যথাক্ৰমে হিমালয় আৰু ৰৈৱতকৰ বৰ্ণনা সমান ভাৱে পোৱা যায়।

(৭) সেইদৰে দুয়োখন কাব্যৰ ৭ম—৮ম সৰ্গত যথাক্ৰমে অপ্সৰা আৰু যদুনাৰী সকলৰ জলবিহাৰ বৰ্ণিত হৈছে।

(৮) পৰৱৰ্তী দুই সৰ্গত ভাৰবি আৰু মাঘে সন্ধ্যাকাল-চন্দ্ৰোদয়, ৰতিক্ৰীড়া, প্ৰণয়ালাপৰ বিৱৰণ আৰু প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যৰ বৰ্ণনা তুলি ধৰিছে।

(৯) 'কিৰাত'ৰ একাদশ সৰ্গত 'কিৰাত বেশী' শিৱই অৰ্জুনক অৱমাননা কৰিছে। শিশুপালবধৰ একেটা সৰ্গতে শিশুপালেও কৃষ্ণলৈ দূতৰ মুখেৰে অমাৰ্যদাকৰ কথা সংবাদ দিছে। প্ৰথম খনত দুতৰ মুখেৰে কিৰাতৰ প্ৰশংসা দ্বিতীয়খনত দূতৰ মুখেৰে শিশুপালৰ প্ৰশংসাসূচক কথা কোৱাইছে।

(১০) কিৰাতৰ পিছৰ সৰ্গকেইটাত কিৰাত আৰু অৰ্জুনৰ মাজত সংঘটিত তয়াময়া যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শিশুপালৰো অন্তিম সৰ্গকেইটাত শিশুপাল আৰু কৃষ্ণৰ যুদ্ধৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনা ধৰা হৈছে।

(১১) ভাৰবিয়ে যুদ্ধৰ প্ৰসঙ্গত পঞ্চদশ সৰ্গত গোমুত্ৰিকাবন্ধ, সৰ্বাতোভদ্ৰ, অৰ্ধভ্ৰমক, প্ৰতিলোমানুপাদ, পাদযমক আদি বিকট বন্ধময় ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। মাঘে তেওঁৰ কাব্যৰ উনবিংশতম সৰ্গত ভাৰবিৰ তুলনাত অধিক বিকটবন্ধময় ছন্দৰ অনুশীলন কৰিছে।

(১২) ভাৰবিয়ে কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ ওঠৰটা সৰ্গত সামৰিছে মাঘে তেওঁৰ কাব্য কুৰিটা সৰ্গত সামৰিছে, অৰ্থাৎ ভাৰবিতকৈ মাঘে দুটা সৰ্গ বেছিকৈ কাব্যত সংযোজন কৰিছে।

(১৩) 'কিৰাত'ৰ কথাবস্তু সংক্ষিপ্ত। শিশুপালবধৰো কথাবস্তু সংক্ষিপ্ত। কিৰাতৰ ৪ৰ্থ-১০ম সৰ্গ যিদৰে বাহ্যিক প্ৰকৃতি বৰ্ণনাৰে ভাৰাক্ৰান্ত, আৰু কথাবস্তু তাত তল পৰিছে, সেইদৰে মাঘৰ কাব্যৰ ৪ৰ্থ-১৩শ সৰ্গত বাহ্যিক বৰ্ণনাই কথাবস্তুক পাহৰাই পেলোৱা চকুত পৰে। এনেদৰে মাঘে যে ভাৰবিৰ কাব্যক চেৰপেলোৱাৰ ইচ্ছাৰে শিশুপালবধ ৰচনা কৰিছিল তাক সাব্যস্ত কৰে।

বাকপতি ঃ কবি বাকপতিৰাজ কনৌজৰ ৰজা যশোবৰ্মাৰ সভাকবি আছিল। কবিৰ নিজৰ কথানুসৰি তেওঁৰ সকলো শাস্ত্ৰতে নিষ্ণাত আছিল ; কিন্তু কাব্যশাস্ত্ৰত তেওঁৰ

অসাধাৰণ ব্যুৎপত্তি আছিল। ভাস, কালিদাস, সুবন্ধু, হৰিশচন্দ্ৰ, কুন্তীদেৱ আৰু ভৱভূতি তেওঁৰ প্ৰিয় কবি আছিল। তেওঁৰ পৃষ্টপোষক ৰজা যশোবৰ্মা তেওঁৰ ওপৰত ইমানেই সন্তুষ্ট হৈছিল যে, তেওঁ কবিক 'কবিৰাজ' উপাধিৰে সন্মান জনাইছিল। বাক্‌পতিয়ে আন্তৰিকতাৰে প্ৰাকৃত ভাষা ভাল পাইছিল আৰু প্ৰাকৃত কাব্য পঢ়ি বৰ আনন্দিত হৈছিল।

গৌড়ৱহো ঃ গৌড়ৱহো বাক্‌পতিৰ একমাত্ৰ উপলব্ধ কাব্যকৃতি। 'গৌড়ৱহো' কাব্যত বাকপতিয়ে যশোবৰ্মাৰ বঙ্গবিজয়ৰ ঐতিহাসিক আখ্যানক অমৰত্ব দান কৰিছে।

যশোবৰ্মাই যুদ্ধযাত্ৰা কৰা শুনি মগধৰাজে শঙ্কিত হৈ পৰে। অন্তত তেওঁ তেওঁৰ সহযোগী ৰজাসকলৰ লগহৈ কনৌজৰাজৰ সন্মুখীন হ'ল। যুদ্ধত মগধৰ ৰজা নিহত হ'ল। তেওঁ দক্ষিণলৈও যুদ্ধযাত্ৰা কৰে। পাৰশীক ৰজাক তেওঁ পৰা ভূত কৰে। কোঙ্গণৰ ৰজাই অনেক উপঢৌকন দি তেওঁ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰে। তেওঁ বঙ্গৰাজৰ বিপক্ষে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰি গৈ বঙ্গবিজয় সাব্যস্ত কৰে। তেওঁ মৰুভূমি আৰু শ্ৰীকণ্ঠদেশ জয় কৰে। শেষত তেওঁ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ পথত অযোধ্যা পায়। মহেন্দ্ৰপৰ্বতবাসী কোৱঁৰৰ পৰাও কৰ লাভ কৰে।

কাল ঃ যশোবৰ্মাৰ ৰাজত্বকাল আৰু বাকপতিৰ আৰ্বিভাৱ কাল খৃষ্টীয় অষ্টম শতাব্দী।।

শিৱস্বামী ঃ কবি শিৱস্বামী ৮৫৫-৮৮৪ খৃষ্টাব্দৰ মাজছোৱাত কাশ্মীৰত ৰাজত্ব কৰা ৰজা অৱন্তিবৰ্মাৰ সভাকবি আছিল। শিৱস্বামী বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰতি অনুৰক্ত আছিল। তেওঁ ৰত্নাকৰৰ সমকালীন কবি আছিল।

কপ্পনাভ্যুদয় ঃ (খপ্পনাভ্যুদয়) তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত এক মহাকাব্য। এই কাব্যখন ২০টা সৰ্গত সমাপ্ত। কাব্যখন বুদ্ধবন্দনাৰে আৰম্ভ হৈছে। ইয়াৰ নায়ক দক্ষিণাপথৰ ৰজা কপ্পনে শ্ৰাৱস্তিৰ ৰজা প্ৰসেনজিতৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধযাত্ৰা কৰে। দিগ্বিজয় পথত নায়ক আৰু তেওঁৰ অনুচৰবৰ্গই মলয় পৰ্বতৰ মাজেৰে যাওঁতে কেইবাটিও ঋতুকাল কটাবলগীয়া হয়। পথত প্ৰেয়সিক—প্ৰেমিকাবৃন্দই বনবিহাৰৰ সুন্দৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰে। কপ্পনে যুদ্ধত জয়ী হলেও শেষত তেওঁ বৌদ্ধদৰ্মত দীক্ষা গ্ৰহণ কৰে।

কাব্যখনৰ মূলস্ৰোত অৱদান শতক। কাব্যখনে কিৰাতাৰ্জুনীয় আৰু শিশুপালবধৰ নমুনা অনুসৰণ কৰিছে। শব্দালংকাৰৰ ব্যৱহাৰ কমকৈ হোৱা নাই।

ৰাজানক ৰত্নাকৰ ঃ ৰত্নাকৰ আছিল গঙ্গাহ্রদ নিৱাসী ৰাজানক দুৰ্গটিৰ বংশধৰ। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম অমৃতভানু। ৰজা চিপ্পত জয়াদিত্যৰ ৰাজত্ব কালতে ৰত্নাকৰে কবিচৰিত্ৰ আৰম্ভ কৰে যদিও ৮৫৫—৮৮৪ খৃষ্টাব্দৰ মাজৰ কালছোৱাত ৰাজত্ব কৰা অৱন্তিবৰ্মাৰ ৰাজত্ব কালতহে তেওঁৰ খ্যাতি ব্যাপক হয়। তেওঁ বিদ্যাপতি বাগীশ্বৰ' খিতাপেৰে প্ৰসিদ্ধ হয়। ৰাজশেখৰে তেওঁৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে-

মাস্ম সন্তু হি চত্বাৰঃ প্ৰায়ো ৰত্নাকৰা ইমে।
ইতীৱ সকৃতো ধাত্ৰা কবিৰত্নাকৰোঽপৰঃ।।

হৰবিজয় ঃ কবি ৰত্নাকৰে শিৱৰ আখ্যানৰ আধাৰত 'হৰবিজয়' নামে ৫০টা সৰ্গত

এখন সুবৃহৎ কাব্য ৰচনা কৰে। শিৱপুৰাণৰ জ্ঞান সংহিতাত (৪৩-৪৪ অধ্যায়) চমুকৈ আৰু বামণ পুৰাণত অনেক অধ্যায় ব্যাপি দীঘলীয়াকৈ অন্ধকৰ বৃত্তান্ত কথিত হৈছে। একে কাহিনীৰ আধাৰাতে ৰত্নাকৰে 'হৰবিজয়' ৰচনা কৰিছে। শিৱৰ অংশতে অন্ধকৰ জন্ম হয়; জন্মৰ সময়ত পাৰ্বতীয়ে হাতেৰে চকু ঢাকিছিল বাবে নৱজাতক জন্মান্ধ হয়। পিছত অন্ধকে কঠোৰ তপস্যা কৰি দৃষ্টি শক্তি লাভ কৰে। অন্ধকে দেৱতা সকলৰে যুঁজ কৰে আৰু শিৱৰ হাতত নিহত হোৱালৈকে ত্ৰিজগতৰ অধিপতি হয়। এই ক্ষুদ্ৰ কথাবস্তুকেই ৰত্নাকৰে নানান প্ৰকাৰৰ বৰ্ণনাৰে সম্বৰ্দ্ধিত কৰিছে। পোনতে প্ৰথম সৰ্গত শিৱৰ নগৰৰ বহল বিৱৰণ দিয়া হৈছে, দ্বিতীয় সৰ্গত শিৱৰ তাণ্ডৱ নৃত্য বৰ্ণিত হৈছে। তৃতীয় সৰ্গত ঋতুৰ বৰ্ণনা আৰু চতুৰ্থ-পঞ্চম সৰ্গত মন্দৰ পৰ্বতৰ বৰ্ণনাই ঠাই পাইছে। ইয়াৰ পাছতে কেতবোৰ ঘটনা ঘটিছে। ৬ষ্ঠ সৰ্গত বসন্তৰ নেতৃত্বত ঋতুসকলে গৈ স্বৰ্গজেতা অন্ধকৰ বিপক্ষে শিৱৰ ওচৰত গোচৰ দিয়ে আৰু দেৱাদিদেৱৰ সহায়ত ভিক্ষা কৰে। চতুৰ্দশ সৰ্গলৈকে পৰবৰ্তী সৰ্গকেইটাত (৭-১৪) শিৱই তেওঁৰ অনুচৰ-বৰ্গৰৈসৈতে বিভিন্ন আলোচনা বিলোচনা কৰে-তাৰে আশ্ৰয়ত কৰিয়ে নিজৰ ৰাজনীতি সম্বন্ধীয় বিচক্ষণ জ্ঞানৰ পৰিচয় দাঙি ধৰে। অৱশেষত স্বৰ্গৰ সিংহাসন ত্যাগ কৰি যাবলৈ দিহা শিৱে অন্ধকলৈ দূত পঠিয়ায়। ইয়াৰ পিছৰ তেৰটা সৰ্গত (১৫—২৭) শিৱৰ অনুচৰসকলৰ লীলা, খেলা, কামক্ৰিড়া, সূৰ্য্যাস্ত আৰু উত্তাল সমূদ্ৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ত্ৰিংশত্তম সৰ্গত দূত উপস্থিত হয় গৈ। ইয়াৰ পাছৰ সাত সৰ্গত (৩১—৩৮) সৰ্গত বিস্তাৰিত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তাৰ পাছৰ চাৰি সৰ্গত (৩৯—৪২) দৌত্যকৰ্ম নিফল হোৱাৰ বাবে শিৱে যুদ্ধৰ বাবে বিশদভাৱে আয়োজন কৰা বিৱৰণ দিয়া হৈছে। পিছৰ সৰ্গ কেইটা যুদ্ধৰ বৰ্ণনাৰে পৰিপূৰ্ণ-মাজতে মাথোন সপ্তচত্বাৰিংশত্তম সৰ্গত চণ্ডীস্তোত্ৰ ওটি গোৱা হৈছে। এয়ে কাব্যৰ সংক্ষিপ্ত সাৰকথা। কাব্যখনে বৰ্ণনাৰ দৃষ্টিৰে বাণৰ কাদম্বৰীৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী। মাঘৰ কাব্যৰ অলংকৰণৰ ছাঁ ইয়াত বিদ্যমান। যমকৰ প্ৰয়োগ উল্লেখনীয়। কীথে কাব্যখনৰ গুণ সম্বন্ধে কৰি কৈছে- "Amid these defects the merits of single lines or passages can be realised "[1]

হলায়ুধ ঃ কবি ভট্টিৰ আহিঁলৈ ব্যাকৰণৰ নিয়ম প্ৰয়োগৰ উদাহৰণ দিবলৈ কবি হলায়ুধে 'কবিৰহস্য' নামে এখন কাব্য ৰচনা কৰে। তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা কৃষ্ণ এই কাব্যৰ নায়ক। নতুন কবিক প্ৰশিক্ষণ দিবলৈকেই কবিয়ে কাব্যখন ৰচনা কৰা কথা 'কবিৰহস্য' নামটিয়ে ইঙ্গিত কৰে।

খৃঃ ৯৪০ অব্দত ৰাজত্ব কৰা ৰাষ্ট্ৰকূট নৃপতি কৃষ্ণকেই কবিৰ পৃষ্ঠপোষক তথা কাব্যৰ নায়ক বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে। সেয়ে হলায়ুধৰ কাল খৃষ্টীয় দশম শতিকাৰ শেষ ছোৱা নিৰ্দিষ্ট হৈছে।

ক্ষেমেন্দ্ৰ ঃ 'ব্যাসদেৱ' আখ্যা প্ৰাপ্ত ক্ষেমেন্দ্ৰৰ পিতৃ আৰু পিতামহৰ নাম যথাক্ৰমে

1 Classical Sanskrit Literature,p.45.

প্ৰকাশেন্দ্ৰ আৰু সিন্ধু। আগতে ক্ষেমেন্দ্ৰ 'শৈৱ' আছিল যদিও সোমাচাৰ্য্যৰপৰা উপদেশলৈ 'বৈষ্ণৱভাগৱত' হৈ পৰে। তেওঁ অভিনৱ গুপ্তৰ ওচৰত ৱিদ্যাভ্যাস কৰে। কাশ্মীৰৰ ৰজা অনন্তৰ (১০২৯—১০৬৪ খৃষ্টাব্দ) সভাকৱি আছিল।

ক্ষেমেন্দ্ৰৰ ৰচনাৱলী ঃ ক্ষেমেন্দ্ৰ বহু প্ৰতিভাশালী কৱি আছিল। বৰ কম সংস্কৃত কৱিয়ে তেওঁৰ দৰে অনেক বিষয়ৰ উপৰত বহু সংখ্যক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ গ্ৰন্থসমূহত চাৰিভাগত ভগাবলৈ পাৰি ঃ

১। **কাৱ্যিক সংক্ষিপ্ত গ্ৰন্থ ঃ** (১) ৰামায়ণ মঞ্জৰী বা ৰামায়ণ কথাসাৰ, (২) ভাৰত মঞ্জৰী, (৩) বৃহৎ কথা মঞ্জৰী, (৪) দশাৱতাৰচৰিত, (৫) বৌদ্ধাৱদান কল্পলতা বা অৱদানকল্পলতা ;

২। **নীতিগৰ্ভ কাৱ্যঃ** (৬) কলাবিলাস, (৭) সময় মাতৃকা, (৮) চাৰুচৰ্য্যা- শতক, (৯) সেব্যসেৱকোপদেশ, (১০) দৰ্পদলন, (১১) দেশোপদেশ, (১২) নৰ্মমালা, (১৩) চতুৰ্বৰ্গসংগ্ৰহ।

৩। **ছন্দ আৰু অলংকাৰ ঃ** (১৪) কৱিকণ্ঠাভৰণ (১৫) ঔচিত্য বিচাৰ চৰ্চা, (১৬) সুবৃত্ততিলক;

৪। **সানমিহলি ঃ** (১৭) লোকপ্ৰকাশ কোশ, (১৮) নীতিকল্পতৰু, (১৯) ব্যাস শতক আৰু (২০) নৃপাৱলী।

ইয়াৰ উপৰিও (১) শশীবংশ মহাকাব্য, (২) অমৃতৰঙ্গ কাৱ্য, (৩) অৱসৰ সাৰ, (৪) মুক্তাৱলী, (৫) লাৱণ্যৱতী, (৬) পৱন পঞ্চাশিকা, (৭) পদ্য কাদম্বৰী, (৮) নীতিলতা, (৯) বিনয়বল্লী, (১০) মুনিমত মীমাংসা,—এই দহখন গ্ৰন্থকো ক্ষেমেন্দ্ৰৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়।

আমি ইয়াত প্ৰথম পাঁচখন কাৱ্যগ্ৰন্থৰ চমু পৰিচয় তুলি ধৰিলোঁ। অন্য গ্ৰন্থবোৰৰ বিষয়ে আৱশ্যকতা অনুসৰি যথাস্থানত লিখাৰ আশা কৰিলোঁ।

(১) ৰামায়ণমঞ্জৰী ঃ ৰামায়ণমঞ্জৰী বাল্মীকি বিৰচিত সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণৰ সংক্ষিপ্তসাৰ। গ্ৰন্থখন এইবাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু মূল্যবান যে ই একাদশ শতিকাত বাল্মীকি ৰামায়ণৰ অৱস্থা সম্বন্ধে বুজাত আমাক সহায় কৰে। কিন্তু কাৱ্য হিচাপে ইয়াৰ মূল্যমান নিম্নখাপৰ। প্ৰায়েই প্ৰকাশভঙ্গী অস্পষ্টাৰে ভৰা। ইচ্ছাকৃত সংক্ষিপ্তীকৰণৰ ফলত শৈলী বৰকৈ ঘনীভূত হৈছে।

(২) ভাৰতমঞ্জৰী ঃ ভাৰতমঞ্জৰী ব্যাসকৃত মহাভাৰতৰ সংক্ষিপ্তসাৰ। এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰি ক্ষেমেন্দ্ৰই নিজকে কৱিৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হয় আৰু 'ব্যাসদাস' উপাধিৰে বিভূষিত হয়। তাৰ ঈঙ্গিত গ্ৰন্থৰ অন্তিম শ্লোকত দিছে—

এষ বিষ্ণুকথাতীৰ্থ পুণ্যৱৎ সললোক্ষিত ঃ।
প্ৰাপ্তঃ সামান্য জন্মোঽপি ক্ষেমেন্দ্ৰোঽদ্যকৱীন্দ্ৰতাম্।

গ্ৰন্থখনৰ কাব্যিক মহত্ত্ব তেনেই কম। মহাভাৰতৰ সুন্দৰ সাৰাংশ হ'লেও গ্ৰন্থখন নীৰস আৰু নিষ্প্ৰাণ যেন অনুভূত হয়। তথাপি সংস্কৃত সাহিত্যৰ ছাত্ৰৰ বাবেই এখন মহত্ত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। অন্ততঃ মহাভাৰতৰ মাজত প্ৰক্ষিপ্তাংশ আৱিষ্কাৰত ই সহায় কৰে।

(৩) **বৃহৎকথামঞ্জৰীঃ**[১] জনপ্ৰিয় সাধুকথা বা গল্পৰ প্ৰসঙ্গত এই গ্ৰন্থখনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

(৪) **দশাৱতাৰ চৰিতঃ** এয়া বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰ বিষয়ক আখ্যানসমূহৰ এক কাব্যিক প্ৰচেষ্টা। ইয়াক মৌলিক গ্ৰন্থ বুলিবলৈ নোৱাৰি। প্ৰথম নটা আখ্যানৰ বাবে কবিৰ বৰ্ণনা পুৰাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সপ্তম অধ্যায়ত ৰামৱতাৰৰ যিটি আখ্যান বৰ্ণিত হৈছে তাত কবিয়ে কিছু অভিনৱত্ব সংযোগ কৰিছে, আৰু ৰাৱণক তাৰ মধ্য বি[illegible]পে দেখুৱা হৈছে। বুদ্ধক দশাৱতাৰৰ এক অৱতাৰ ৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰাৰ উদাহৰণ গুৰুত্বপূৰ্ণ।

(৫) **বৌদ্ধাৱদানকল্পলতা ঃ** বৌদ্ধজাতক কথাৰ সংকলন। ক্ষেমেন্দ্ৰই ১০৭টা পল্লৱ ৰচনা কৰে তেওঁৰ পুত্ৰই আৰু এটা পল্লৱ যোগদি ১০৮ টা পল্লৱেৰে গ্ৰন্থ সমাপ্ত কৰে।

শ্ৰীহৰ্ষ ঃ জীৱনবৃত্ত ঃ পঞ্চমহাকাব্যৰ পঞ্চম আৰু 'বৃহৎত্ৰয়ী'ৰ অন্তিম বুলি জনাজাত 'নৈষধচৰিত'ৰ ৰচয়িতা শ্ৰীহৰ্ষ সম্বন্ধে কিছুমান কিম্বদন্তি আৰু লোকোক্তি প্ৰচলিত আছে। তাৰে এটি লোকোক্তিত কোৱা হৈছে ঃ 'যেতিয়ালৈকে মাঘৰ উদয় হোৱা নাছিল তেতিয়ালৈকে ভাৰবিৰ খ্যাতি অম্লান্ হৈ উজলি আছিল, মাঘৰ উদয়ত সি ম্লান পৰিল। একেদৰে শ্ৰীহৰ্ষৰ নৈষধচৰিত কাব্যাকাশত উদিত হোৱাত ভাৰবি য়ে ক'ত ৰ'ল, মাঘেই বা ক'ত ৰ'ল।

তাৱদ্ ভাৰৱের্ভাতি যাৱন্মাঘস্যানোদয়ঃ।
উদিতে নৈষধে কাব্যে ক্ক মাঘঃ চ ক্ক চ ভাৰৱিঃ।'

জনা যায় যে মহাকবি শ্ৰীহৰ্ষৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীহীৰ (শ্ৰীহৰি) আৰু মাতৃৰ নাম মামল্লদেৱী। নৈষধচৰিতৰ প্ৰতিটো সৰ্গৰ অন্তিম শ্লোকৰ পূৰ্বাৰ্ধত কবিয়ে নিজে কৈছে ঃ

শ্ৰীহৰ্ষ কবিৰাজৰাজিমুকুটালিংকাৰহীৰঃ সুতং
শ্ৰীহীৰঃ সুষুবে জিতেন্দ্ৰিয়চয়ং মামল্লদেৱীচ য়ম্।

কোনো কোনো পণ্ডিতে মাম+অল্লদেৱী বুলি পদচ্ছেদ কৰি কবিৰ মাতৃৰ নাম 'অল্লদেৱী' বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। অন্য পণ্ডিতে আকৌ 'বাতাপি'ৰ চুবুৰীয়া মানল্লপুৰত শ্ৰীহৰ্ষৰ মাক-দেউতাকৰ ঘৰ আছিল বাবে তেওঁক মামল্লদেৱী বুলি লোকে মাতিছিল বুলি কয়।

শ্ৰীহীৰ এজন সুখ্যাত পণ্ডিত আৰু সুকবি আছিল। তেওঁ কাশীৰাজ 'বিজয়চন্দ্ৰ'ৰ সভাৰ মুখ্যপণ্ডিত আছিল। এবাৰ ৰাজসভাত প্ৰসিদ্ধ নৈয়ায়িক উদয়নাচাৰ্যৰসৈতে শ্ৰীহীৰৰ

১। কথা আখ্যানকৰ অধ্যায়ত 'বৃহৎকথা' সাবন্ধীয় আলোচনা পঢ়ক।

শাস্ত্ৰৰ্থবাদ অনুষ্ঠিত হয় আৰু তাত শ্ৰীহীৰ পৰাজিত হৈ বৰকৈ মানসিকভাবে আঘাত পায়। সেয়ে তেওঁৰ ৰোগত পৰিণত হ'ল। তেওঁ সভা ত্যাগ কৰি ঘৰতে সোমাই ৰ'ল। মৰণ সন্নিকট হোৱাত তেওঁ পুতেক শ্ৰীহৰ্ষক উদয়ানাচাৰ্য্যৰ ওচৰত তেওঁ পৰাভৃত হোৱাৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ দৰাই কয় আৰু প্ৰাণত্যাগ কৰে। তেতিয়া শ্ৰীহৰ্ষই পিতৃবাক্য শিৰোধাৰ্য্য কৰি সজগুৰুৰ ওচৰলৈ গৈ তৰ্ক, ন্যায়, ব্যাকৰণ, জোতিষ, বেদান্তাদি দৰ্শন, যোগ আৰু মন্ত্ৰশাস্ত্ৰ সম্যকভাৱে আহৰণ কৰিলে। (সম্ভৱতঃ কোনো সিদ্ধ পুৰুষৰ আদেশ ক্ৰমে) এবছৰ কাল ধৰি চিন্তামণিমন্ত্ৰ জপ কৰি ত্ৰিপুৰাদেৱীৰ বৰ লাভ কৰি অসাধাৰণ কবিত্ব শক্তি লাভ কৰে। কিন্তু তেওঁৰ কথা কোনেও বুজিবলৈ সক্ষম নোহোৱাত তেওঁ পুনশ্চ ত্ৰিপুৰাদেৱীক আৰাধনা কৰি সন্তুষ্ট কৰি ক'লে, 'হে মা, আপোনাৰপৰা বৰ লাভ কৰি মই যি প্ৰকাৰ পাণ্ডিত্য লাভ কৰিলোঁ, তাত কিবা দোষ ৰ'ল ; ফলত মোৰ কথা কোনেও বুজি নেপায়। সেয়ে মোক এনে বৰ দিয়ক যাৰ ফলত মোৰ কথা সকলো লোকেৰ বোধগম্য হয়। তাৰ পাছত একাধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি উঠি তেওঁ কনৌজৰ অধিপতি বিজয়সভাত উপস্থিত হৈ ৰজাৰ স্তুতি কৰি এটা শ্লোক পঢ়িলে ঃ

গোৱিন্দনন্দনতয়া চ বপুঃশ্ৰিয়া চ
মাহস্মিন্ নৃপে কুৰুত কামধিয়ং তৰুণ্যঃ।
অস্ত্ৰীকৰোতি জগতাং বিজয়ে স্মৰঃ স্ত্ৰী—
ৰস্ত্ৰীজনঃ পুনৰনেন বিধীৰতে স্ত্ৰী।।

'তৰুণীসকলে ৰজা বিজয়চন্দ্ৰক এইবাবে কামদেৱ বুলি নাভাৱক যে তেওঁ গোবিন্দৰ পুত্ৰ। প্ৰদ্যুম্নস্বৰূপ কামদেৱো গোৱিন্দৰ (শ্ৰীকৃষ্ণৰ) পুত্ৰ। আৰু দৈহিকভাৱেও (কামদেৱৰ দৰে) সুন্দৰ। কাৰণ, কামদেৱ আৰু বিজয়চন্দ্ৰৰ মাজত এক তাত্ত্বিক ভেদ এয়ে যে কামদেৱে সংসাৰ জয় কৰিবলৈ নাৰীক অস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু এখেত ৰজাই যুদ্ধত যুদ্ধলৈ অহা শত্ৰুবোৰক নাৰীৰ দৰে পুৰুষত্বহীন কৰে।'

শ্ৰীহৰ্ষৰ মুখত শ্লোকৰ ব্যাখ্যা শুনি ৰজা বৰ সন্তুষ্ট হ'ল। তাৰ লগে লগে তেওঁৰ কথা যে আনৰ বোধগম্য হৈছে তাৰ বাবে আত্মতুষ্টি আৰু আত্মবিশ্বাস লাভ কৰিলে। তেতিয়া তেওঁ তেওঁৰ পিতৃৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী পণ্ডিত উদয়নাচাৰ্য্যক লক্ষ্য কৰি কটাক্ষপূৰ্ণ এই শ্লোকটো পঢ়িলে।

'সাহিত্যেসুকমাৰবস্তুনি দৃঢ়ন্যায়গ্ৰহগ্ৰন্থিলে
তৰ্কে বা ময়ি সংবিধাতৰি সমং লীলায়তে ভাৰতী।
শয্যা বাহস্তু মৃদুত্তৰচ্ছদৱতী দৰ্ভাঙ্কুৰৈৰাস্তৃতা
ভূমিৰ্বা হৃদয়াঙ্গমো যদি পতিস্তুল্যা ৰতিৰ্যোষিতাম্।।'

এই শ্লোকটো শুনি শ্ৰীহীৰবিজয়ী পণ্ডিত উদয়নাচাৰ্য্য বৰ লজ্জিত হ'ল। তেওঁ শ্ৰীহৰ্ষৰ পাণ্ডিত্যক স্বীকাৰ কৰি তেওঁৰ প্ৰশংসা কৰি এটি শ্লোক মাতিলে-

'হিংস্ৰাঃ সন্তি সহস্ৰোহপি বিপিনে শৌণ্ডীৰ্যবীৰ্যোদ্ধতা-
স্তস্যৈকস্য পুনঃ স্তুবীমহি মহঃ সিংহস্য বিশ্বোত্তৰম্।
কেলিঃ কোলকুলৈৰ্মদো মদকলৈঃ কোলাহলং নাহলৈঃ
সংহৰ্ষো মহিষৈশ্চ যস্য মুমুচে সাহংকৃতে হুংকৃতে।।'

উদয়াচাৰ্য্যৰ কথাত শ্ৰীহৰ্ষৰ মনো শাঁত পৰিল। তেওঁৰমনৰ খং মনতে মাৰ গ'ল। ৰজাই দুয়োজন পণ্ডিতৰ মাজত মিলাপ্ৰীতিৰ ব্যৱস্থা কৰি শ্ৰীহৰ্ষক লক্ষ মুদ্ৰাৰে পুৰস্কৃত কৰিলে। শ্ৰীহৰ্ষৰ প্ৰতিভাত মুগ্ধ হৈ ৰজাই তেওঁক ৰাজকবি নিযুক্ত কৰিলে।

ৰাজসভাতআসন লাভ কৰাৰ পাছত ৰজাৰপৰা বিশেষ প্ৰেৰণা লাভ কৰি শ্ৰীহৰ্ষই 'নৈষধচৰিত' ৰচনা কৰি ৰজাক দেখুৱালে। ৰজাই সেই কাব্য দেখি সন্তোষ পালে আৰু তাৰ প্ৰসিদ্ধি বঢ়াবলৈ কাশ্মীৰলৈ গৈ তাত নিত্য বসতি কৰা দেৱী স[illegible]া বা সৰস্বতীৰ হাতত এক নতুন ৰচনা তুলি দিলে দেৱীয়ে দোষশূন্য গ্ৰন্থখন মূৰ দুপিয়াই অনুমোদান কৰে আৰু দোষযুক্ত হ'লে দলিয়াই পেলায়। সৰস্বতীৰ অনুমোদন পোৱা গ্ৰন্থ বাবেও তেনে প্ৰমাণপত্ৰ আহৰণ কৰিবলৈ কলে।

শ্ৰীহৰ্ষই কাশ্মীৰলৈ গৈ তাত থকা ৰাজপণ্ডিতসকলক স্বচৰিত গ্ৰন্থ দেখুৱালে। তাৰ পাছত গ্ৰন্থখন সৰস্বতীৰ দিওঁতেই দেৱীয়ে তাক দলিয়াই পেলোৱাত শ্ৰীহৰ্ষৰ মনত আক্ষেপ হ'ল। কি দোষৰ বাবে দেৱীয়ে গ্ৰন্থখন অগ্ৰাহ্য কৰিছে তাক সুধিলত দেৱীয়ে জনালে গ্ৰন্থৰ এঠাইত দেৱীক বিষ্ণুপত্নী বুলি কবিয়ে ভুলকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। কবিয়ে যুক্তি দি কলে যে দেৱীয়ে একজন্মত বিষ্ণুৰ পত্নীত্ব স্বীকাৰ কৰা কথা পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ। তাকে শুনি দেৱী সৰস্বতীয়ে কবিৰ গ্ৰন্থ হাতত তুলি লৈ অনুমোদন কৰিলে।

এইবাৰ কাশ্মীৰৰ পণ্ডিতসকলে ৰজাৰ অনুমোদন লাভৰ বাটত বিধিপথালি দিলে। তেওঁলোকে গ্ৰন্থখন ৰজাক দেখুৱাত বিলম্ব কৰিলে। বহুদিন প্ৰমাণপত্ৰৰ বাবে অপেক্ষা কৰি শ্ৰীহৰ্ষই এদিন নৈৰ ঘাটৰ ওচৰত দুঃখ মনে বহি আছিল। তালৈ পানী নিবলৈ অহা দুজনী তিৰোতাৰ মাজত ঘাটত সাংঘাতিকধৰণে কাজিয়া কৰি আহত হ'ল। দুয়ো মীমাংসাৰ বাবে ৰজাৰ ওচৰ চাপিল। ৰজাই কাজিয়াৰ সাক্ষী বিচৰাত ৰজাৰ মানুহে গৈ তাত শ্ৰীহৰ্ষক সাক্ষীৰূপে ৰজাৰ আগত হাজিৰ কৰিলে। ৰজাই তেওঁক কাজিয়াৰ কিদৰে সূত্ৰপাত হ'ল সুধিলত তেওঁ ৰজাক জনালে, 'মহাৰাজ, মই তেওঁলোকৰ ভাষা বুজা নাই। খণ্ডতে তেওঁলোকে যি কোৱা-কুই কৰিছে সেয়া মোৰ মনত আছে তাকে কওঁ শুনক।' এইদৰে কৈ তিৰোতাদুজনীৰ মাজত হোৱা সমস্ত বাক-বিতণ্ডা, গালি-গালাজ ৰজাৰ সমুখত আখৰে আখৰে মুখস্থ দিলে। ৰজাই তেওঁৰ অসাধাৰণ স্মৃতি শক্তি আৰু মেধাৰ প্ৰমাণ পাই তেওঁৰ পৰিচয়, কাশ্মীৰলৈ তেওঁৰ আগমনৰ কাৰণ, পণ্ডিত সকলৰ হেমাহি আদি সকলো বিবৰি কলে। ৰজাই তেওঁৰ কথা শুনি ৰাজপণ্ডিতবৰ্গক নিন্দা কৰিলে আৰু এনে এজন গুণী-জ্ঞানী পণ্ডিতৰ ওচৰত কৰা অসজব্যৱহাৰৰ বাবে শ্ৰীহৰ্ষক ঘৰলৈ মাতি নি সেৱা সৎকাৰ

কৰিবলৈ প্ৰতিজন পণ্ডিতক আদেশ কৰিলে। পণ্ডিতসকলে ৰাজাজ্ঞা পালন কৰিলে। ৰজাই চীল মোহৰ মাৰি নৈষধচৰিত সৰস্বতীদেৱীৰ অনুমোদিত বুলি ৰাজকীয় প্ৰমাণপত্ৰ দি হৰ্ষক বিধিমতে বিদায় দিলে।

অন্য এক কিম্বদন্তী মতে কাব্য প্ৰকাশকাৰ মম্মট শ্ৰীহৰ্ষৰ মোমায়েক আছিল। মম্মটে গ্ৰন্থখন চাই উঠি কৈছিল ঃ "পুথিখন মই কাব্যপ্ৰকাশ ৰচনা কৰাৰ আগেয়ে পোৱাহেতেন মোৰ কষ্ট কিছু লাঘৱ হ'লহেতেন। ইয়াত প্ৰায়বোৰ কাব্যদোষ আছে। মই কাব্যদোষ বিচাৰি অন্যত্ৰ বৰ হাবাথুৰি খালোমাথোন।"

এনেবোৰ কিম্বদন্তীৰ যতাৰ্থতা বিচাৰ কৰা টান। কিন্তু কোনো কোনোৱে কয় যে তেওঁ কিবা প্ৰকাৰে কাশ্মীৰৰসৈতে জড়িত আছিল। শ্ৰীহৰ্ষ আৰু তেওঁৰ পিতৃ কনৌজৰ ৰজা বিজয়চন্দ্ৰ আৰু জয়ন্তচন্দ্ৰ (জয়চন্দ্ৰৰ) ৰ সভাকবি আছিল সেইলৈও সন্দেহ নাই।

কাল ঃ কবি শ্ৰীহৰ্ষই নিজে নৈষধচৰিতৰ অন্তত উল্লেখ কৰিছে যে তেওঁ কান্য কুব্জেশ্বৰৰ সভাপণ্ডিত আছিল আৰু তাত তেওঁ তামোলপানৰ উপঢৌকন লাভ কৰিছিল ঃ

'তাম্বুলদ্বয়মাসনং চ লভতে যঃ কান্যকুব্জেশ্বৰাৎ।।'

ইয়াৰপৰা আৰু লগতে ওপৰত বৰ্ণনা কৰি কিম্বদন্তীসমূহৰপৰা এইটো নিশ্চিতকৈ কব পাৰি তেওঁ বিজয়চন্দ্ৰৰ পুত্ৰ জয়চন্দ্ৰৰ সভাকবি আছিল। এই জয়ন্তচন্দ্ৰ বা জয়চন্দ্ৰৰ কন্যা সংযুক্তা বা সংযোগিতাক পৃথ্বিৰাজে অপহৰণ কৰিছিল। শ্ৰীহৰ্ষৰ সময়ত তেওঁৰ ৰাজধানী কনৌজত নহৈ কাশীত আছিল। বিজয়চন্দ্ৰ আৰু জয়ন্তচন্দ্ৰৰ ৰাজ্যকাল ১১৫৬—১১৯৩ খৃষ্টাব্দৰ মাজত পৰে। গতিকে শ্ৰীহৰ্ষৰ কাল খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ শেষছোৱা হোৱা সম্ভৱ।

জন্মস্থান ঃ শ্ৰীহৰ্ষৰ জীৱনৰ প্ৰৌঢ়কাল চোৱা কনৌজৰাজৰ সভাকবিৰূপে ব্যতীত হয়। তেওঁ কাশীত আছিল বুলিয়ে জনা যায়। কিন্তু তেওঁৰ জন্মস্থান কাশী হয় নে নহয় তাক জনা নাযায়। বিদ্যাপতিয়ে (খৃষ্টীয় ১৪শ শতিকা) তেওঁৰ 'পুৰুষ পৰীক্ষা'ৰ মেধাৱী কথাত শ্ৰীহৰ্ষৰ জন্ম গৌড়ত হোৱা কথা কৈছে। পিছত তেওঁ পণ্ডিতমণ্ডলীক 'নলচৰিত' নামে কাব্য দেখুৱাবলৈ বাৰাণসীলৈ গৈছিল বুলিও তেওঁ কৈছে ঃ

"বভূৱ গৌড়বিষয়ে শ্ৰীহৰ্ষো নাম কবি পণ্ডিতঃ। স চ নলচৰিতাভিধানং কাব্যং কৃত্বা.... তৎকাব্যং দৰ্শয়িতুং পণ্ডিতমণ্ডলীমুদ্দিশ্য বাৰাণসীং জগাম।

কবিয়ে "গৌড়ীৱংশকুল প্ৰশস্তি" আৰু 'নৱসাহসাংকচৰিত'তো বঙ্গদেশক নিজৰ জন্মভূমি বুলি পৰিচয় দিয়াৰ সূচনা পোৱা যায়। এনে অৱস্থাত তেওঁ বঙ্গত বা গৌড়ত বা বাৰাণসীত প্ৰসিদ্ধি লভি ৰাজকবি হোৱাৰ সম্ভৱনা নুই কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু 'পুৰুষ পৰীক্ষা', 'ভোজপ্ৰবাদৰ' দৰে পুথিৰ ভেটিত অন্য কোনো প্ৰমাণৰ অভাৱত কোনো কথা নিশ্চিতভাৱে ক'ব নোৱাৰি।

শ্ৰীহৰ্ষৰ ৰচনাসমূহ ঃ শ্ৰীহৰ্ষই কমেও দহখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।

'নৈষধচৰিত' আৰু 'খণ্ডন খণ্ডখাদ্য'—এই দুখন মাত্ৰ এতিয়া পোৱা গৈছে। অন্য গ্ৰন্থ কেইখনৰ সূচনা নৈষধচৰিতৰ পাততে পোৱা যায়। গ্ৰন্থবোৰৰ নাম আৰু উল্লেখৰ সঙ্কেত (বন্ধনীত) দিয়া হ'ল ঃ—

(১) নৈষধচৰিত ; (২) খণ্ডনখণ্ডখাদ্য (নৈ ৬।১১৩), (৩) স্থৈৰ্য্যবিচাৰ প্ৰকৰণ (৪।১২৩), (৪) বিজয় প্ৰশস্তি (৫।১৩৮); (৫) গৌড়োৰ্বীশকুলপ্ৰশস্তি (৭।১১০), (৬) অৰ্ণববৰ্ণন (৯।১৬০); (৭) ছন্দঃপ্ৰশস্তি (১৭।২২২); (৮) শিবশক্তিসিদ্ধি (১৮।১৫৪), (৯) নৱসাহসাঙ্কচৰিতচম্পূ (২২।১৪৯); (১০) ঈশ্বৰাভিসন্ধি (খণ্ডনখণ্ডখাদ্য)।

নৈষধচৰিত ঃ মূলকথাস্ৰোত ঃ মহাকবি শ্ৰীহৰ্ষই মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ ৫০-৭৮ অধ্যায়ত বৰ্ণিত নল-দময়ন্তীৰ আখ্যানৰ আধাৰত 'নৈষধচৰিত' ৰচনা কৰিছে। শ্ৰীহৰ্ষই মূল কথা অক্ষুণ্ণ ৰাখিও এখন মহাকাব্যৰ লগত খাপ খোৱা অনেক অভিনৱ বৰ্ণনাৰে কাব্যখন মনোৰঞ্জনৰ উপযোগী কৰিবলৈ যত্নপৰ হৈছে।

বাইশ সৰ্গত বিভক্ত 'নৈষধচৰিত' এক বিশাল মহাকাব্য। ইয়াৰ প্ৰতিটো সৰ্গত শতাধিক শ্লোক আছে। ত্ৰয়োদশ আৰু উনবিংশ সৰ্গৰ ক'তো ১০০ শ্লোকতকৈ কম নাই। যদিও দেখাত ই এখন বিশাল মহাকাব্য, ইয়াৰ কথাবস্তু সংক্ষিপ্ত। কাৰণ ইয়াত নল দময়ন্তীৰ প্ৰেমকথা, বিবাহ আৰু বিবাহোত্তৰ দাম্পত্য উপভোগৰ বৰ্ণনাতকৈ অধিক কথা ইয়াত বৰ্ণিত হোৱা নাই। প্ৰথম সৰ্গত নলৰ বনবিহাৰ বৰ্ণিত হৈছে। দ্বিতীয় সৰ্গত হংসই নলৰ আগত দময়ন্তীৰ অতুলনীয় সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা দিয়ে আৰু নলৰ অনুৰোধক্ৰমে হংস কুণ্ডিনপুৰীলৈ যোৱা কথা উল্লেখিত হৈছে। তৃতীয় সৰ্গত হংসই দময়ন্তীৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁক নলৰ প্ৰতি অনুৰক্ত কৰে। চতুৰ্থ সৰ্গত আছে নলৰ প্ৰতি দময়ন্তীৰ অন্তৰত ওপজা পূৰ্বানুৰাগ আৰু বিৰহৰ প্ৰশস্ত বৰ্ণনা। পঞ্চম সৰ্গত ৰজা ভীমে অনুষ্ঠিত কৰা দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰ উপলক্ষে যোৱা ইন্দ্ৰ, বৰুণ, অগ্নি আৰু যমে নলক অদৃশ্য ভাবে দূত হিচাপে অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বিৱৰণ আছে। ষষ্ঠ, সপ্তম, অষ্টম আৰু নৱম সৰ্গত নলে দেববৃন্দৰ দূত ৰূপে দময়ন্তীৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁলোকৰ বতৰা জনোৱা, দময়ন্তীৰ নলৰ প্ৰতি থকা নিষ্ঠাৰ দৃঢ়তা প্ৰকাশ, দময়ন্তীৰ ৰোদন আৰু শেষত নলৰ আত্মপ্ৰকাশৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনা পোৱা যায়। একাদশ আৰু দ্বাদশ সৰ্গ দুটা কবিয়ে স্বয়ম্বৰ সভালৈ অহা ৰজাসকলৰ মনোৰঞ্জক বৰ্ণনাত ব্যয় কৰিছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত নলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি অহা ইন্দ্ৰ, বৰুণ, অগ্নি আৰু যম— এই চাৰিজন দেৱতা আৰু নৈষধকুমাৰ নলৰ শ্লিষ্ট বৰ্ণনা সৰস্বতীৰ মুখেৰে কবিয়ে কোৱাইছে। চতুৰ্দশ সৰ্গত দময়ন্তীৰ পতিনিষ্ঠা দেখি ইন্দ্ৰাদি চাৰিজন দেৱতাৰ নিজস্বৰূপ পৰিগ্ৰহণ আৰু প্ৰকৃত নলক দময়ন্তীয়ে পতিৰূপে বৰণ কৰা বৰ্ণনা আছে। পঞ্চদশ সৰ্গত বিয়াৰ আগতে বৰ আৰু বধূৰ প্ৰসাধন বৰ্ণনা আছে। ষোড়শ সৰ্গত বৰ-বধূৰ পাণিগ্ৰহণ আৰু ভোজসভাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। সপ্তদশ সৰ্গত ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকল স্বৰ্গলৈ উভতি যাওঁতে বাটতে কলিৰে ভেটা-ভেটি হোৱাত কলিয়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ বিচৰা

নাস্তিকতাবাদ দেৱতাসকলে খণ্ডন কৰা বিৱৰণ পোৱা যায়। অষ্টাদশ সৰ্গত নল আৰু দময়ন্তীৰ প্ৰথম সমাগমৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শেষৰ চাৰিটা সৰ্গত (১৯-২২) নল আৰু দময়ন্তীৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্ৰেম, দেৱস্তুতি, সূৰ্যোদয, বিলাসিতা আদিৰ অতিৰঞ্জিত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কাব্যখন ইমানতে সমাপ্ত হৈছে। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে নৈষধচৰিত এশ সৰ্গৰ সমষ্টি আছিল। পিছে তেনে মত কিম্বদন্তী বুলি উৰুৱাই দিয়া পণ্ডিতো আছে।

নৈষধত কাব্যপৰম্পৰাৰ প্ৰভাৱ ঃ কবি শ্ৰীহৰ্ষ ভাৰবি আৰু মাঘৰ পৰম্পৰা অনুগামী। তেওঁ যথাৰ্থত কাব্যত ৰসসৃষ্টিক সৰ্বোচ্চ স্থান দিছে (ৰসৈঃ কথা যস্য সুধাৱধাৰিণী, ১।১ ; ৰসক্ষালনযেৱ তৎকথা ১।২)। তেওঁ বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ প্ৰতি নিষ্ঠাবান ধন্যাসি বৈদৰ্ভি, গুণৈৰুদাৰৈৰ্যযা সমাকৰ্য্য নৈষধোঽপি ৩।১১৬)। তথাপি তেওঁ যে কলাবাদী শ্ৰেণীৰ কবি; নিজৰ যুগৰ প্ৰবৃত্তিৰ প্ৰভাৱত পৰি কাব্যত পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন, অনুপ্ৰাস, যমক, শ্লেষ আদিৰ সৌন্দৰ্যক আৱশ্যকীয় বুলি ভাবে। শ্লেষক তেওঁ কবিত্ব শক্তিৰ বিলাস বুলি স্বীকাৰ কৰে (শ্লিষ্যন্তি বাচো যদমূৰষ্যাঃ কবিত্বশক্তেঃ খলু তে বিলাসাঃ, ১৪।১৪)। কবিজনে কাব্যত এটা নিজস্ব ধাৰা প্ৰবৰ্তন কৰি তাক মানি চলাটো শ্ৰীহৰ্ষই বিচাৰে। প্ৰসাদ আৰু মাধুৰ্যগুণক তেওঁ আগ ঠাই দিয়ে।

শ্ৰীহৰ্ষই পল্লৱিতা আৰু অৰ্থসংকোচনক দুটা কাব্য দোষ বুলি বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁ ভাৰবিৰ দৰে অৰ্থগৌৰৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। কবি শ্ৰীহৰ্ষই কাব্যক পণ্ডিতৰ বস্তু বুলিহে মানিছিল। অপণ্ডিত আৰু অবিদগ্ধ লোকৰ কাব্য পঠন-পাঠন আৰু ৰসাস্বাদনৰ অধিকাৰ তেওঁ অস্বীকাৰ কৰিছে। কাব্যক জনসাধাৰণৰপৰা আঁতৰাই ৰাখিবলৈ বিচৰা যিসকল পণ্ডিত আছিল তেওঁলোকৰ ভিতৰত শ্ৰীহৰ্ষও অন্যতম। তেওঁ কয় যে নিজকে নিজে পণ্ডিত বুলি ভবা বুদ্ধিমানজনে এই কাব্যৰসৈতে লীলাখেলা কৰিবলৈ যত্ন নকৰাই ভাল, কিয়নো তেওঁ এই কাব্যৰ গ্ৰন্থিমোচন কৰিবলৈকে অসমৰ্থ হ'ব। আৰু যদি তেওঁ কাব্যৰ গ্ৰন্থিমোচন কৰি কাব্যতৰঙ্গত অৱগাহন কৰিবলৈ বিচাৰে তেনেহলে তেওঁ গুৰুৰ চৰণৰ ওচৰত বহি বিধিমতে অধ্যয়ন কৰক ঃ

> গ্ৰন্থগ্ৰন্থিৰিহ কচিৎকচিদপি ন্যাসি প্ৰযত্নান্ময়া
> প্ৰাজ্ঞম্মন্যমনা হঠেন পঠিতো মাস্মিন্ খলঃ খেলতু।
> শ্ৰদ্ধাৰদ্ধগুৰুশ্লথীকৃতদৃঢ়গ্ৰন্থিঃ সমাসাদয়-
> ত্বেতৎকাব্যসোমিমজ্জন সুখব্যাসজ্জনং সজ্জনঃ॥

শ্ৰীহৰ্ষই নিজৰ কাব্যক অতি উত্তম বুলি ধৰি লৈ তাক 'নিসৰ্গোজ্জ্বল', 'চাৰু', 'নব্য', 'অতিনব্য' বুলি কৈছিল। কাব্যখন স্বাদিষ্ট বুলি বাৰে বাৰে আত্মশ্লাঘা কৰিছিল।

কবি প্ৰতিভা ঃ শ্ৰীহৰ্ষ ভাৰবি আৰু মাঘৰ দৰে কলাপক্ষৰ কবি। তেওঁৰ কাব্যতো শৃঙ্গাৰৰসাত্মক বৰ্ণনাৰ প্ৰাচুৰ্য বিদ্যমান। তাৰ ওপৰত বাৎস্যায়নৰ প্ৰভাৱ অপৰিসীম। বিশেষকৈ

৭ম আৰু ১৮শ সৰ্গ দুটা তাৰে পৰিচায়ক। তেওঁ অৱশ্যে তেওঁৰ কাব্যত সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ দুয়ো প্ৰকাৰ শৃঙ্গাৰৰ চৰ্চা কৰিছে। নাৰীৰ ৰূপ বৰ্ণনাত শৃঙ্গাৰৰসৰ মধুৰ ব্যঞ্জনা শ্ৰীহৰ্ষৰ লেখনিৰে প্ৰকাশ পাইছে। দময়ন্তীৰ সৌন্দৰ্য্যৰ চিত্ৰ তেওঁ এনেকৈ আঁকিছে -

হৃতসাৰমিবেন্দুমণ্ডলং দময়ন্তীবদনায় বেধসা।
কৃতমধ্যবিলং বিলোক্যতে ধৃতগম্ভীৰ খনীখনীলিম॥

'বুজিবলৈ পাৰি যে দময়ন্তীৰ মুখ ৰচনা কৰিবলৈ ব্ৰহ্মাই চন্দ্ৰমাক নীৰস কৰি তাৰ তত্বসমূহ সংগ্ৰহ কৰিছিল। সেইবাবে মাজতে ছিদ্ৰ হৈ যোৱাত সেয়ে তাৰ সিপাৰে আকাশৰ নীলিমা দেখা পোৱা যায়।'

শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যত প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্য বহুবাৰ বৰ্ণিত হৈছে। সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভৰ উদ্দীপনৰূপে তেওঁ প্ৰকৃতিৰ ৰূপ কাব্যত অঙ্কন কৰিছে। প্ৰথম, দ্বিতীয়, উনবিংশ আৰু বিংশতিতম সৰ্গত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত কবিয়ে প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা কৰিছে। প্ৰভাত, বনোপবন, চন্দ্ৰমা, সূৰ্য্য, নদ-নদী, সাগৰ, বিল আদি বিভিন্ন প্ৰকৃতিগত বস্তুৰ চিত্ৰ শ্ৰীহৰ্ষই নৈষধত অঙ্কন কৰিছে।

বেলিমাৰ যোৱাৰ পাছত নিশা আকাশত উদয় হোৱা তৰাসমূহ লৈ কবিজনে কল্পনা কৰি কৈছে যে কালে সূৰ্যস্বৰূপ দালিম ফলটোক খাই পেলাই দিয়া গুটিৰপৰাহে যেনিবা আকাশত তৰাৰ উৎপত্তি হৈছে—

পচেলিমং দাড়িমমৰ্কবিম্বমুত্তাৰ্য সন্ধ্যা ত্বগিবোজ্ঝিতাসা।
তাৰাময়ং বীজভৃক্তাদসীযং কালেন নিষ্ঠ্যূতমিবাস্তিপুথম্॥

সেইদৰে কবি শ্ৰীহৰ্ষই সন্ধ্যাকালৰ সৌন্দৰ্য্যৰ ওপৰত চমকপ্ৰদ কল্পনা প্ৰস্তুত কৰি কবিয়ে নিজৰ অনুভূতিৰ পৰিচয় এনেদৰে দাঙি ধৰিছে

কালঃ কিৰাতঃ স্ফুটপদ্মকস্য বধং ব্যধাদাস্য দিনদ্বিপস্য।
তমেব সন্ধ্যা ৰুচিৰাস্ৰধাৰা তাৰাশ্চ কুম্ভস্থলমৌক্তিকানি॥২২।৯

অৰ্থাৎ 'যিদিনা পদুম ফুলিছিল আৰু যি হাতীৰ শুৰৰ ওপৰত পদ্মাকাৰে সিন্দূৰৰ তিলক আছিল, ৰাত্ৰিৰূপ ব্যাধে সেই যে দিবসৰূপ হাতীক বধ কৰিছিল সন্ধ্যাই যেন তাৰ মনোহৰ ৰুধিৰধাৰা আৰু নক্ষত্ৰবোৰ তাৰ কুম্ভত মুকুতাৰ দৰে শোভা পাইছিল।'

একেটা সৰ্গত কবিয়ে সূৰ্য্যক এজন পৰিব্ৰাজক বা সন্ন্যাসী সজাই সন্ধ্যাক তেওঁৰ গেৰুৱা বসন বুলি বৰ্ণাই এক সুৰুচিপূৰ্ণ কাল্পনিক চিত্ৰ দাঙি ধৰি কৈছে—

এয়া সূৰ্য্যৰূপ সন্ন্যাসীজনে হাতত দণ্ড ধাৰণ কৰি চাৰিওদিশতে পৰিভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছে, সেই তপস্বীজনে এতিয়া গধূলি সাগৰত (সান্ধ্য) স্নান কৰি সন্ধ্যাকালত সান্ধ্যৰূপ মেঘৰ গেৰুৱা কাপোৰৰূপে পৰিধান কৰিছে।'

আদায় দণ্ডং সকলাসু দিক্ষু যোঽয়ং পৰিভ্ৰাম্যতি ভানুভিক্ষুঃ।
অব্ধৌ নিমজ্জন্নিব তাপসোঽয়ং সন্ধ্যাভ্ৰকাষায়মধত্ত সায়ম্॥

অন্য কলাবাদী কবিসকলৰ দৰে শ্ৰীহৰ্ষয়ো তেওঁৰ মহাকাব্য সমস্ত অলংকাৰেৰে বিভূষিত কৰিছে ঃ তাত উপমা আৰু উপমাগৰ্ভ ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, অতিশয়োক্তি, সন্দেহ, স্বভাবোক্তি, অপহ্নুতি, শ্লেষ প্ৰভৃতি অৰ্থালংকাৰ আৰু অনুপ্ৰাস, যমক আদি শব্দালংকাৰৰ সুপ্ৰয়োগ কৰিছে।

ড ৰামজী উপাধ্যায়ে শ্ৰীহৰ্ষৰ প্ৰতিভাৰ মূল্যাঙ্কন কৰি মন্তব্য দিছে ঃ

"শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যজগত অসীম। তেওঁৰ শব্দ আৰু ভাৱৰ ভাণ্ডাৰ আৰু কল্পনা অনুমানৰ পৰিধিৰ বাহিৰত। কবিৰ অলঙ্কাৰ বিন্যাসেৰে প্ৰতীত হয় যে তেওঁ বাস্তৱিক আৰু কল্পিত জগতৰ পৰ্যবেক্ষণ যৌগিক নেত্ৰৰে কৰিছিল।"

"জগতত যিবোৰ সুকুমাৰ আৰু মাৰ্দৱ গুণেৰে সম্পন্ন হয়, তাৰ অসাধাৰণ আৰু মনোৰম পক্ষৰ নিদৰ্শন কৰাবলৈ কবিয়ে যেন শব্দৰ ইন্দ্ৰজাল হে ৰচিছে। এয়ে তেওঁৰ বিশিষ্ট কলা। যিদৰে নদীৰ ধাৰাই বৈ নিয়া প্ৰাণীয়ে নিজৰ গতি হেৰুৱাই, সেইদৰে শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যনিৰ্ঝৰৰ প্ৰখৰ প্ৰবাহে সহৃদয় পাঠকে কৰা তত্ত্বালোচনাক হেৰুৱাই পেলায়। তাক শ্ৰীহৰ্ষৰ চকুৰেহে চাব লাগে।" (সংস্কৃত সাহিত্যকা আলোচনাত্মক ইতিহাস। পৃষ্ঠা ৩৪৯-৫১)।

তৃতীয় অধ্যায় (ক)

নাট্য সাহিত্য

১। নাটকৰ উৎপত্তি ঃ ভাৰতীয় নাটকৰ উৎপত্তিৰ বুৰঞ্জী ৰহস্যাৰে ভৰা। আমাৰ হাতলৈ অহা নাটকবোৰ নাট্য বৃক্ষৰ সুপক্কফল। ভাস, শূদ্ৰক, কালিদাস, অশ্বঘোষ আদিৰ নাটকবোৰ নাট্যবৃক্ষৰ পৰিণত ফল। তাৰ মাজত উৎপত্তিকালৰ অপৈণত হাতৰ ছাপ নাই। ভাস-কালিদাস প্ৰভৃতিৰ নাটকবোৰ পৈণতৰূপত পাবলৈ হ'লে তাৰ বহুত আগতে ভাৰতত নাটকৰ উৎপত্তি হ'ব লাগিব। ভাসপূৰ্ব যুগৰ নাটকৰ সাক্ষ্য প্ৰমাণৰ অভাৱত নাটকৰ উৎপত্তি বিষয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰাটো কঠিন কাম। সেয়ে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে বিভিন্ন মতবাদ আগবঢ়াইছে। তাৰে কেতবোৰ ধৰ্মসংক্ৰান্ত আৰু আনবোৰ ধৰ্মনিৰপেক্ষ।

(১) **পৰম্পৰাগত মতবাদ ঃ** ভাৰতীয় পৰম্পৰাই প্ৰতিবিধ বিদ্যা বা শাস্ত্ৰৰ দৈৱিক উৎপত্তি দাবী কৰে। ব্ৰহ্মাকেই সকলো বিদ্যাৰ কৰ্তা আৰু গোপ্তা বোলা হয়। নাট্যবেদৰ মূলতো ব্ৰহ্মাৰ সৃজন ক্ষমতাকে প্ৰশংসা কৰা হয়। কোৱা হৈছে যে এসময়ত দেৱগণে সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মাক সাক্ষাৎ কৰি ত্ৰৈলোকৰ দৈনিক জীৱনৰ এসুৱাঁয়া আমণিকণ গুচাবপে আমোদ-প্ৰমোদ কৰাৰ উপায় উদ্ভাৱন কৰিবলৈ খাটনি ধৰে। ব্ৰহ্মাই তেতিয়া ত্ৰৈলোকৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে এক অভিনৱ নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিলে। ঋগ্বেদৰপৰা পাঠাংশ, সামবেদৰপৰা গীত, যজুৰ্বেদৰপৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰপৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰি ব্ৰহ্মাই 'পঞ্চম' বেদ 'নাট্য'ৰ সৃজন কৰিলে।

জগ্ৰাহ পাঠ্যং ঋগ্বেদাৎ সামেভ্যো গীতমেৱচ।
যৰ্জ্জুৰ্বেদাদভিনয়ং ৰসানথৰ্ব্বনাদ্ অপি॥

ব্ৰহ্মাই নাট্যবেদ উদ্ভাৱন কৰোঁতে ভগৱান শিৱেও তাত নিজ অৱিহণা যোগ দিলে। তেওঁ তালৈ তাণ্ডৱ নৃত্য আৰু পাৰ্বতীয়ে লাস্য নৃত্য আগবঢ়ালে। বিষ্ণুৱে তাতে চাৰিটি ৰীতি যোগ দিলে। বিশ্বকৰ্মাই ৰঙ্গমঞ্চ সাজি উলিয়ালে। তাত পোনতে ত্ৰিপুৰদাহ নাটক মঞ্চস্থ কৰা হ'ল। দেৱতাৰ হাতত দানৱৰ পৰাজয় প্ৰত্যক্ষ কৰি নাট্য দৰ্শনাৰ্থী দানৱসকল অসন্তুষ্ট হ'ল। সেয়ে পৰৱৰ্তী নাটক হিচাপে অভিনীত হ'ল 'সমুদ্ৰ মন্থন'ৰ য'ত দেৱ-দানৱৰ সহযোগ প্ৰদৰ্শিত হ'ল। পিছলৈ মৰ্ত্যত নাটকৰ প্ৰচলন হ'ল। মুনি এজনক উপলুক্ষা কৰি অভিশপ্ত হোৱা ভৰতৰ পুত্ৰসকলে শূদ্ৰৰূপে পৃথিৱীত জন্মগ্ৰহণ কৰা সূত্ৰেই পৃথিৱীত নাট্যাভিনয়ৰ প্ৰচলন সম্ভৱ হয় বুলি কোৱা হৈছে।

পৰম্পৰাগত মতবাদৰপৰা উপলব্ধ সিদ্ধান্ত কেইটা হ'ল এনে ঃ (১) নাট্যবেদৰ মূল স্বৰ্গীয় বা দৈৱিক ; (২) ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, হৰ-পাৰ্বতীয়েও নাটকলৈ অৱদান দিছে ; (৩) চাৰিবেদৰপৰা উপাদান লৈ নাট্যবেদৰ পুষ্টিসাধন কৰা হৈছে ; (৪) নাট্যবেদৰ উৎপত্তিত ধৰ্মীয় প্ৰভাৱ ; (৫) অভিনয় কৰা লোকসকল নিম্নবৰ্গৰ লোক আছিল।

(২) **নাট্যৰ ধৰ্মীয় মূল ঃ** ডঃ ৰিজৱে চাহাবৰ মতে বীৰপূজাৰ গাত লাগি ভাৰতীয় নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে। মৃত বীৰসকললৈ শ্ৰদ্ধাজ্ঞাপন কৰা উদ্দেশ্যৰে পতা অনুষ্ঠানত অভিনয় কৰা হৈছিল। ৰামলীলা, কৃষ্ণলীলা আদি তেনে অনুষ্ঠান। তাৰ জৰিয়তে নাটকৰ উৎপত্তি হয়। কীথে এই মতবাদ মানি নলৈ কংসবধাদি নাটকৰ প্ৰাকৃতিক তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰিছে। ভাৰতীয়সকলে মৃতকৰ স্মৃতিত এনে এক অনুষ্ঠান পতাৰ উদাহৰণ বিৰল।

(৩) **উৎসৱাত্মক মতবাদ ঃ** এটি আখ্যান মতে ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱতে পোনতে নাট্যাভিনয় হৈছিল। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ইয়াৰ সৈতে Maypole উৎসৱৰ সাদৃশ্য আছে বুলি কয়। তেনে উৎসৱৰ গাত লাগিয়েই সংস্কৃত নাটকৰ উদ্ভৱ হয় বুলি কোৱা হয়। এই উৎসৱ সম্ভৱতঃ বৰ্ষাৰ অন্ততহে হৈছিল ; মেই পোলৰ দৰে বসন্তকালত নহৈছিল। গতিকে ভুল সাদৃশ্যৰ ওপৰত ভেটি কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ কথা ক'বলৈ নোৱাৰি।

(৪) **কৃষ্ণলীলা মতবাদ ঃ** আন এটা মতবাদ অনুসৰি কৃষ্ণলীলাক কেন্দ্ৰ কৰি শূৰসেন ভূখণ্ডতেই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি পোনতে হয় বুলি কোৱা হৈছে। নাটকত জনপ্ৰিয় প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰেও তেনে ইঙ্গিত কৰে। অৱশ্যে কৃষ্ণ সম্প্ৰদায়ৰ পটভূমিত ব্ৰজভাষাৰ বিকাশ ঘটা কথাটোৱেও সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশত সহায়ক হৈছে বুলি ভবাৰ থল আছে। কিন্তু প্ৰথম নাট্যাভিনয়ত প্ৰয়োগ হোৱা নাটকবোৰৰ মাজত কৃষ্ণলীলামূলক নাটকৰ অভাৱে এই মতবাদৰ বিপৰীতেহে যুক্তি দাঙি ধৰে।

(৫) **ধৰ্মবিবৰ্জিত মতবাদ ঃ জনপ্ৰিয় 'মাইম' ঃ** পণ্ডিত হিলেব্ৰাণ্ট আৰু ষ্টেনকোনোৱে অনুকৰণাত্মক প্ৰহসনৰ (Maim) পৰাই ভাৰতীয় নাটকৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি কৈছে। এনে প্ৰহসনেৰেসৈতে মহাকাব্যৰ আবৃত্তি যোগ হৈ নাটকৰ জন্ম দিয়া বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে। কিন্তু ডঃ কীথে এনে ধাৰণা অমূলক বুলি কয়। তেওঁৰ মতে নাটকৰ উৎপত্তিৰ আগতে চৰিত্ৰানুকৰণাত্মক প্ৰহসন বা কৌতুকাভিনয়ৰ প্ৰচলন থকাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই।

(৬) **পুতলা নাচ ঃ** পণ্ডিত পিশ্চেলে (Pischel) পুতলা নাচৰপৰাই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি অভিমত দিয়ে। মহাভাৰত, কথাসৰিৎসাগৰ, ৰাজশেখৰৰ বালৰামায়ণ আদিত 'পুত্তলিকা' 'পুত্ৰিকা', 'দাৰুময়ী' আদি পুতলাবাচক শব্দ আৰু স্থাপকৰ উল্লেখ বৰ্তমান। তথাপি পুতলা নাচত সাধাৰণতে নাটকাভিনয়ৰ অনুকৰণ কৰি দেখুৱা হয় ; ইয়াৰ অনুকৰণত নাট্যাভিনয়ৰ উৎপত্তি হোৱা কথা মানিবলৈ টান।

(৭) **ছায়া নাটক ঃ** পণ্ডিত লুডাৰ্চৰ মতে সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ মূলত ছায়া নাটকৰ অৱিহণা আছে। তেওঁ নট্যেকক কিয় ৰূপক বোলা হয় তাকো এই মতবাদেৰে

ফঁহিয়াই দেখুৱায়। কীথে ইয়াৰ প্ৰতিবাদ কৰে। নাটক অবিহনে ছায়া নাটকৰ কথা ভাবিবলৈ নোৱাৰি। গতিকে মেইম, পুতলা নাচ, ছায়া নাটক আদি প্ৰকৃত নাটকাভিনয়ৰ পূৰ্বে উৎপত্তি হোৱা আৰু তাৰপৰা নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি কাৰো টান।

(৮) **নাটকৰ মূলত সংবাদ সূক্ত :** এসময়ত পণ্ডিত ম্যাক্সমূলেৰ আৰু চিল্ভান লেভিয়ে কৈছিল যে ঋগ্বেদত সন্নিত সংবাদ সূক্তবোৰৰ মাজতে ধৰ্মীয় চৰিত্ৰ বিশিষ্ট নাটকৰ বীজ লুকাই আছে। শ্ৰোইডাৰে এই অভিমত ফঁহিয়াই চাই ঋগ্বেদস্থ সংবাদ সূক্তবোৰে 'ৰহস্যঘন' নাটকৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে বুলি কয়। পণ্ডিত হাৰ্টেলে সুপৰ্ণাধ্যায়ৰ মাজতো সংস্কৃত নাটকৰ উঁহ বিচাৰি পায়। ওল্ডেনবাৰ্গ আৰু বিণ্টাৰনিজেও সংবাদ সূক্তৰ ওপৰত নিজস্ব অভিমত দিছে। পিছৰ পণ্ডিতজনে এইবোৰক এক প্ৰকা[redacted]বেলাড বুলি কৈছে। এইবোৰৰ দুটা ভাগ থাকে : এভাগ বৰ্ণনাত্মক কাহিনী আৰু আনভাগ নাটকীয় সংলাপ। ইয়াৰে প্ৰথম ভাগৰপৰা মহাকাব্য আৰু দ্বিতীয় ভাগৰপৰা নাটকৰ উৎপত্তি হয় বুলি পণ্ডিতজনে কয়।

অৱশ্যে বৈদিক ক্ৰিয়া কাণ্ডৰ মাজত অনেক নাটকীয় উপাদান বিচাৰি পোৱা যায়। নৃত্য, গীত আৰু সংলাপ এই তিনিটা নাটকৰ ঘাই উপাদান। ইবোৰৰ লেশ বৈদিক সাহিত্যত আছে। বিবাহসূক্তত (১০।৮৫) নৃত্যৰ উল্লেখ আছে। সামবেদৰ মাজত গীতৰ প্ৰাচুৰ্য বৰ্তমান। মহাব্ৰতানুষ্ঠানত অগ্নিপৰিক্ৰমণ কৰি যুৱতীসকলে নৃত্য কৰাৰ প্ৰমাণ আছে। সোমক্ৰয়ৰ সময়ত ক্ৰেতা-বিক্ৰেতাৰ কাজিয়াৰ অভিনয়, বাজপেয়ত পুৰোহিত আৰু যজমান পত্নীৰ লৌকিক সংলাপ, অশ্বমেধ যজ্ঞত মৃত ঘোঁৰাৰ ওচৰত ৰাজমহিষীৰ শয়নৰ অভিনয়, ৰাজসূয়ত পাশাখেল আৰু অভিষিক্ত ৰজাৰ জয়ৰ অভিনয়, বাজপেয়ত ৰজাৰ ৰথাৰোহণ আৰু দিগ্বিজয়ৰ অভিনয় আদিয়ে সম্ভৱতঃ পিছলৈ নাটকাভিনয় কৰিবলৈ উৎসাহী লোকক অনুপ্ৰেৰণা দান কৰিছিল।

মহাকাব্যত অৱশ্যে 'নট' 'নৰ্তক' 'নাটক' আদি পাৰিভাষিক শব্দৰ ব্যৱহাৰ হোৱা চকুত পৰে। উদাহৰণত (২।৬৯) শ্লোকত নাটকৰ উল্লেখ পোৱা যায় :

বাদয়ন্তি তথা শান্তিং লাসয়ন্ত্যপি চাপৰে।
নাটকান্যপৰে প্ৰাহু হাঁস্যানি বিবিধানি চ।

মহাভাৰততো সূত্ৰধাৰ, নাটকাদিৰ উল্লেখ চকুত পৰে :

ইত্যব্ৰবীৎ সূত্ৰধাৰঃসূত পৌৰাণিকাস্তথা। ১।৫।১৫।
নাটকাবিবিধাঃ কাব্যাঃ কথাখ্যায়িকা কাৰকাঃ ॥২।১২।৩৬

এনেবোৰ সাক্ষ্য প্ৰমাণৰ ওপৰত ভেটি কৰি ক'ব পাৰি যে বিবৰ্তনক্ৰমে সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে। বিদেশী পণ্ডিত জনদিয়েকে ভবাদৰে কোনো এটা উৎসৰ গাত লাগি ইয়াৰ উৎপত্তি হোৱা নাই।

আকৌ কেবাৰৰ দৰে পণ্ডিতে সংস্কৃত নাটকৰ ওপৰত গ্ৰীক প্ৰভাৱ বিচাৰি পাইছে।

'যৱনিকা'ৰ লেজুত ধৰি তেনে মত পোষণ কৰা দেখা যায়। কিন্তু ভাৰতীয় নাটকৰ মাজত মিলনান্তক-বিয়োগান্তক বুলি যিদৰে শ্ৰেণী বিভাজন নাই ; সিদৰে কাৰেকো, স্থানৈকাৰো যে স্থান নাই তাক বিচাৰ কৰিলে গ্ৰীক প্ৰভাৱৰ যুক্তি কৰ্পূৰখণ্ডৰ দৰে ঠাইতে নোহোৱা হ'ব। পিশ্চেল, মেকডোনেল প্ৰভৃতি পণ্ডিতে ভাৰতীয় নাটকৰ ওপৰত গ্ৰীক প্ৰভাৱ অস্বীকাৰকৰিছে।

২। **সংস্কৃত নাটকৰ প্ৰকাৰ ঃ** সংস্কৃতত কাব্যক দুভাগত ভাগ কৰা হয় ঃ দৃশ্য কাব্য আৰু শ্ৰব্যকাব্য। নাটক দৃশ্যকাব্য। মহাকাব্যাদি শ্ৰব্য। দৃশ্যকাব্যক ৰূপক আৰু উপৰূপক দুশ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়। ৰূপক আকৌ দহবিধঃ নাটক, প্ৰকৰণ, ভাণ, ব্যায়োগ, সমৱকাৰ, ডিম, ঈহামৃগ, বীথী আৰু প্ৰহসন। ইয়াৰে প্ৰতিবিধৰ সুকীয়া লক্ষণ নাট্যশাস্ত্ৰত পোৱা যায়। উপৰূপক আকৌ ওঠৰবিধঃ নাটিকা, ত্ৰোটক, গোষ্ঠী, সট্টক, নাট্যৰাসক, প্ৰস্থান, উল্লাপ্য, কাব্য, প্ৰেঙ্খন, ৰাসক, সংলাপক, শ্ৰীগদিত, শিল্পক, বিলাসিকা, দুৰ্মল্লিকা, প্ৰকৰণী, হল্লীশ আৰু ভাণিকা। এইবোৰৰ সুকীয়া সুকীয়া লক্ষণো বৰ্তমান।

৩। **সংস্কৃত নাটকৰ বৈশিষ্ট্য ঃ** সংস্কৃত নাটক ভাৰতভূমিত নিজস্ব পৰিবেশ, গুণ-বিগুণ, বৈশিষ্ট্যৰে বিকশিত হৈছে। দুঃখান্ত নাটকৰ অভাৱ আৰু ঐক্যত্ৰয়ৰ অনুশীলনৰ অভাৱে, এই নাটকক গ্ৰীক নাটকৰপৰা পৃথক কৰিছে। তাৰোপৰি ইয়াৰ সুকীয়া গঠনত, ভাষাৰ প্ৰয়োগ, ৰসবোধ, কলা-কৌশল, ঈশস্তুতি, ৰঙ্গমঞ্চৰ ব্যৱহাৰ, নীতি-ধৰ্ম আদৰ্শ আদি কেতবোৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্য সংৰক্ষিত আছে।

সংস্কৃত নাটকত নান্দী প্ৰভৃতি অনেক পূৰ্বৰঙ্গ বিধানে এই নাটক শ্ৰেণীক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য দান কৰিছে। নান্দীৰ জৰিয়তে সূত্ৰধাৰৰ মুখেৰে নাট্যকাৰে নাটকৰ নিৰ্বিঘ্ন অভিনয়ৰ পৰিসমাপ্তিৰ বাবে উপাস্য দেৱতালৈ প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হয়। একেদৰে নাটকৰ শেষৰ ভৰতবাক্যতো অভিনেতা, দেশ আৰু দহৰ কল্যাণ কামনা কৰা হয়

সংস্কৃত নাটকত উপস্থাপিত উত্তম, মধ্যম আৰু নিম্ন চৰিত্ৰসমূহৰ মুখত বিভিন্ন ভাষা আৰোপ কৰাটোও এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য। ৰজা, মন্ত্ৰী, দেৱ আদিৰ মুখত সংস্কৃত আৰু স্ত্ৰী শূদ্ৰাদিৰ মুখেৰে বিবিধ প্ৰাকৃত কোৱাটো ইয়াৰ ৰীতিৰ ভিতৰত পৰে। সম্ভৱতঃ ইয়াৰে তেতিয়া প্ৰচলিত লোকভাষাসমূহৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ আৰু লোকপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰা হৈছিল

'ৰসসৃষ্টি' আছিল নাটকৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। সহৃদয় দৰ্শক শ্ৰেণীক আমোদ দিবলৈ নাটকত এটা ৰসক অঙ্গী বা প্ৰধান হিচাপে আৰু অন্যান্য সাত-আঠটা ৰসক অঙ্গৰূপে পৰিবেশন কৰাৰ প্ৰচেষ্টাই নাটকবোৰক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য দান কৰিছে। সাধাৰণতে নাটকত বীৰ বা শৃঙ্গাৰকে প্ৰধান ৰস ৰূপে পৰিবেশন কৰা দেখা যায়।

সংস্কৃত নাটকবোৰ উদ্দেশ্যধৰ্মী হোৱা বাবে ইয়াৰ মাজেৰে নীতি-ধৰ্ম-আদৰ্শ আদি প্ৰতিষ্ঠাৰ আকাঙ্ক্ষা দেখা যায়। ধৰ্মৰ বা সত্যৰ জয়, অধৰ্ম বা অসত্যৰ পৰাজয় ; নীতিবান বা ধাৰ্মিক বা সত্যবাদীজনে বিপৰীত পন্থীজনৰ ওপৰত জয়লাভ কৰা কাহিনী মহাকাব্যৰপৰা

বুটলি নাট্যৰূপ দিয়া চকুত পৰে। যিহেতু ৰস সৃষ্টি আৰু আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা নাটকবোৰৰ ঘাই উদ্দেশ্য সেয়ে তাৰ বাটত ভেটা দিব পৰা যুদ্ধবিগ্ৰহ, শয়ন, ভোজন, দন্তচ্ছেদন আদি অমঙ্গলীয় কাৰ্য্য নাটকত দেখুৱা নিষিদ্ধ। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যই সংস্কৃত নাটকক নিৰ্দিষ্ট পথত যাবলৈ বাধ্য কৰাত নাট্যকাৰৰ স্বাধীনতা খৰ্ব হয়।

তৃতীয় অধ্যায় (খ)

নাট্য সাহিত্য বিকাশ

বহলভাবে সংস্কৃত সাহিত্যক তিনিটা যুগত ভগাবলৈ পাৰি ঃ (১) কালিদাস পূৰ্ব যুগ, (২) কালিদাস যুগ আৰু (৩) কালিদাসোত্তৰ যুগ। কালিদাসৰ পূৰ্বে ভাস, সৌমিলক, কবিপুত্ৰ আদিৰ হতেৰে আৰম্ভ হোৱা নাট্যসাহিত্যই কালিদাস যুগত পূৰ্ণতা প্ৰাপ্ত হৈ তেওঁৰ পৰৱৰ্তী যুগত বিশেষতঃ শূদ্ৰক, ভৱভূতি, শ্ৰীহৰ্ষ প্ৰভৃতিৰ পাছতে অৱক্ষয়ৰ পথ ধৰে।

ভাস ঃ মহাকবি কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাট্যকাৰসকলৰ ভিতৰত একমাত্ৰ ভাসকবি বিৰচিত নাটক সমূহহে আমাৰ হাতত পৰিছেহি। স্বয়ং কালিদাসে মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ নাটকৰ প্ৰস্তাবনাত ভাসৰ নাম শ্ৰদ্ধাৰে সুঁৱৰিছে। তেনেকৈয়ে ৭ম শতিকাৰ গদ্যকাৰ বাণভট্টই সূত্ৰধাৰে আৰম্ভ কৰা বহুভূমিকা বিশিষ্ট ভাসৰ নাটকসমূহৰ উল্লেখ কৰিছে।

সূত্ৰধাৰকৃতাৰম্ভৈৰ্নাটকৈৰ্বহুভূমিকৈঃ।
সপতাকৈৰ্যশো লেভে ভাসো দেৱকুলৈৰিব॥

দণ্ডীয়ে অৱন্তিসুন্দৰী কথাত ভাস সম্বন্ধে লিখিছে ঃ

সুবিভক্তমুখাদ্যঙ্গৈৰ্ব্যক্তলক্ষণবৃত্তিভিঃ।
পৰেতোঽপি স্থিতো ভাস শৰীৰৈৰিব নাটকৈঃ॥

একেদৰে আলংকাৰিক ৰাজশেখৰে ভাসৰ নাটকসমূহৰ ভিতৰত স্বপ্নবাসৱদত্তাৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰি কৈছে ঃ

ভাসনাটকচক্ৰেঽপি চ্ছেকৈঃ ক্ষিপ্তে পৰীক্ষিতুম্।
স্বপ্নবাসৱদত্তস্য দাহকোঽভূন্ন পাৱকঃ॥

পৰৱৰ্তীকালৰ ভালেমান কবি আৰু আলংকাৰিকে স্বপ্নবাসৱদত্তা নাটকৰ বিভিন্ন অংশৰ উদ্ধৃতি দিছে। অভিনৱ গুপ্তই (১০ম শতিকা) ২য় আৰু ৫ম অঙ্কৰ, ভোজদেৱে (১১শ শতিকা) ৫ অঙ্কৰ, শাৰদাতনয়ে (১২ শ শতিকা) ১ম, ৪ৰ্থ, ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ অঙ্কৰ, সৰ্বানন্দই (১২ শ শতিকা), ৰামচন্দ্ৰই (১২শ শতিকা) ৪ৰ্থ অঙ্কৰ, সাগৰনন্দিয়ে (১৩শ—১৪শ শতিকা) প্ৰস্তাৱনাৰপৰা উদ্ধৃতি দি ভাসৰ প্ৰসিদ্ধি ঘোষণা কৰিছে।

দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে ৰাজশেখৰে উল্লেখ কৰা ভাসকবিৰ নাটকচক্ৰৰ নাটকসমূহ এই শতিকাৰ প্ৰথমদশকলৈকে লোকচক্ষুৰ আঁৰ হৈ আছিল। সৌভাগ্যক্ৰমে ১৯০৯ চনত ত্ৰিবান্দ্ৰমৰ পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় ডঃ গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে তেৰখন নাটকৰ সাঁচিপাতত লিখা পাণ্ডুলিপি আৱিষ্কাৰ কৰে। নাটক তেৰখন মূলোৎস অনুসৰি এনেদৰে সূচীবদ্ধ কৰিব পাৰি ঃ—

ৰামায়ণৰ ওপৰত ভেটিকৰা ঃ (১) অভিষেক আৰু (২) প্ৰতিমা ;

মহাভাৰতৰ ওপৰত আধাৰিত ঃ (৩) মধ্যমব্যায়োগ, (৪) দূতঘটোৎকচ,

(৫) দূতবাক্য, (৬) কৰ্ণভাৰ, (৭) উৰুভঙ্গ,
(৮) পঞ্চৰাত্ৰ।

ভাগৱত আৰু হৰিবংশৰ ওপৰত আধাৰিত ঃ (৯) বালচৰিত,
বৃহৎকথাৰ আলমত ৰচিত ঃ (১০) স্বপ্নবাসৱদত্তা;
(১১) প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ;
ভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত ঃ (১২) অবিমাৰক।
লোককথাৰ ,, ,, ঃ (১৩) চাৰুদত্ত।

নাটকসমূহ প্ৰকাশ কৰি শাস্ত্ৰীয়ে নাটকবোৰ যে ভাসৰদ্বাৰা ৰচিত তাক যুক্তিৰে সাব্যস্ত কৰে। বহুতো পণ্ডিতে তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ সমৰ্থন কৰিলেও, আন [illegible]পণ্ডিতে তেওঁৰ প্ৰস্তাৱৰ বিৰোধিতা কৰে। তাৰ ফলত বহুদিন ধৰি এই নাটকসমূহক লৈ বিশ্বজুৰি এক বিতৰ্কৰ সৃষ্টি কৰে। সম্প্ৰতি অৱশ্যে শাস্ত্ৰীৰ প্ৰস্তাৱৰ সমৰ্থনত অনেক প্ৰবন্ধ, পুথিপত্ৰ প্ৰকাশ পাইছে। উক্ত সমৰ্থকসকলৰ ভিতৰত এ. ডি. পুছলকৰ, বলদেৱ উপাধ্যায় আৰু ডি. কে. ভাটে শাস্ত্ৰীলৈ অকুণ্ঠ সমৰ্থন দি বিতৰ্কৰ সামৰণি পেলোৱা যেন লাগে।

উক্ত নাটকসমূহ একেজন নাট্যকাৰৰ ৰচনা আৰু নাট্যকাৰজন মহাকবি ভাস ভিন্ন অন্য কোনো নহয় তাক নাটকবোৰৰ মাজত প্ৰতিফলিত কেতবোৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যই প্ৰমাণ কৰে। তেনে কেতবোৰ সাক্ষ্য তলত তুলি ধৰা হ'ল ঃ

১। নাটকসমূহৰ মাজত কেতবোৰ গাঠনিক তাৎপৰ্যৰ সমতা দেখা যায় ঃ যেনে – (ক) প্ৰায়বিলাক নাটক 'নান্দ্যন্তে ততঃ প্ৰবিশতি সূত্ৰধাৰঃ' এই নিৰ্দেশেৰে আৰম্ভ হৈছে। (খ) কৰ্ণভাৰক বাহিৰে আনবোৰ নাটকত সচৰাচৰ প্ৰাপ্ত প্ৰস্তাৱনাৰ সলনি 'স্থাপনা' পৰিভাষাৰ প্ৰয়োগ হৈছে। (গ) স্বপ্নবাসৱদত্তা, প্ৰতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ, প্ৰতিমা আৰু পঞ্চৰাত্ৰৰ মঙ্গলশ্লোকত মুদ্ৰালংকাৰৰদ্বাৰা মুখ্যপাত্ৰৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। (ঘ) কোনোখন নাটকতে নাট্যকাৰৰ নাম নাই। (ঙ) প্ৰায়বোৰ নাটকৰ স্থাপনাত এৱম্ আৰ্যমিশ্ৰান্ বিজ্ঞাপয়ামি। অয়ে কিন্নু খলু ময়ি বিজ্ঞাপনব্যগ্ৰে শব্দ ইব শ্ৰূয়তে। অঙ্গ পশ্যামি' কথাংশ প্ৰযুক্ত হৈছে। (চ) নাটকসমূহৰ প্ৰায়বোৰতে একেধৰণৰ ভৰতবাক্য দেখা যায় আৰু তাত ৰাজসিংহৰ উল্লেখ আছে ঃ 'ইমাং সাগৰপৰ্যন্তাং হিমবদ্বিন্ধ্যকুণ্ডলাম্। মহীমেকপত্ৰাঙ্কং ৰাজসিংহঃ নঃ ॥

২। নাটকসমূহৰ মাজত নাটকীয় কৌশলৰ নিম্নোক্ত সাদৃশ্যবোৰ দেখা যায় ঃ (ক) ভাসে কেইখন নাটকত ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত বান্ধি দিয়া নীতি উলংঘা কৰা হৈছে ; (১) 'প্ৰতিমা'ত দশৰথৰ, উৰুভঙ্গত দুৰ্যোধনৰ, আৰু অভিষেকত বালীৰ মৃত্যু দেখুৱা হৈছে। (২) বালচৰিতত কংসাদিৰ বধ দেখুৱা হৈছে। (৩) স্বপ্ননাটত শয়ন দেখুৱা হৈছে। (৪) পঞ্চৰাত্ৰ'ত 'দূৰাহ্বান'ৰ দৃশ্য আছে। (৫) বালচৰিত আৰু স্বপ্ননাটকত পৰিচাৰকে ৰজাক স্বামীবোলাৰ সলনি 'আৰ্যপুত্ৰ' বুলি সম্বোধন কৰিছে। (খ) (১) নাটকসমূহত প্ৰায় 'নিষ্ক্ৰম্য

প্ৰবিশ্য' নিৰ্দেশেৰে ঘটনাৰ ক্ষিপ্ৰগতি দেখুৱা হৈছে। (২) আকাশ ভাষিতৰ সদৃশ 'স্বগতোক্তি'ৰ প্ৰয়োগ প্ৰায়ে দেখা যায়। কঞ্চুকী প্ৰভৃতিয়ে 'বিজ্ঞাপনা' দিবলৈ গৈ 'কঃ ইহ ভো কাঞ্চনতোৰণদ্বাৰমশূন্যং কুৰুতে' আৰু 'নিবেদ্যতাং নিবেদ্যতাং মহাৰাজায়' ইত্যাদি বচন প্ৰায়বোৰ নাটকতে আছে। (৪) 'বিজয়াৰ' চৰিত্ৰ বহুতো নাটকত সমান। এনেকুৱা আৰু অনেক সাদৃশ্যই নাটকবোৰ একেহাতৰ ৰচনা বুলি প্ৰমাণ কৰে আৰু এই তথ্য বোৰে স্বপ্নবাসবদত্তাৰ ৰচকেই আনবোৰৰো ৰচক তাক নিঃসন্দেহে সিদ্ধ কৰে।

মহাকবি ভাসৰ নাটকচক্ৰৰ পৰিচয় ঃ

(১) **দূতবাক্য ঃ** ই এখন ব্যায়োগ শ্ৰেণীৰ একাঙ্কিকা। মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ প্ৰাক্ মুহূৰ্তত যুদ্ধ এৰাবলৈ শ্ৰীকৃষ্ণই সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ লৈ হস্তিনাপুৰলৈ গৈ দুৰ্যোধনক লগ ধৰে কৃষ্ণ-দুৰ্যোধনৰ মাজত তৰ্ক-বিতৰ্ক হয়। দুৰ্যোধনে শ্ৰীকৃষ্ণক বন্দি কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰাত তেওঁ বিশ্বৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া ধৃতৰাষ্ট্ৰই স্তুতি কৰি শ্ৰীকৃষ্ণক শান্ত কৰে আৰু যথাবিহিত সন্মান দেখুৱায়। তথাপি শান্তিৰ প্ৰস্তাৱ সফল নোহোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিবিৰলৈ উভতি যায়।

(২) **কৰ্ণভাৰম্ ঃ** এইখন ব্যায়োগ নে উৎসৃষ্টিকাঙ্ক সেই লৈ পণ্ডিতসকল একমত নহয়। নাটকত শল্যৰ সৈতে কৰ্ণই যুদ্ধযাত্ৰা কৰা সময়ত এজন প্ৰাকৃতভাষী ব্ৰাহ্মণে আহি ভিক্ষা খোজে। কৰ্ণই গাইগৰু, হাতী, ঘোঁৰা, ৰাজ্য আদি দিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। কিন্তু ব্ৰাহ্মণে একোতে মান্তি নহ'ল। অৱশেষত কৰ্ণই কৱচদান কৰিবলৈ খোজাত ব্ৰাহ্মণজন সহজে লবলৈ মান্তি হ'ল। ব্ৰাহ্মণে দান লৈ যোৱাত দেৱদূত এজনে এপাত শক্তি লৈ আহি সেয়া ইন্দ্ৰৰ প্ৰতিদান বুলি কৰ্ণক দিয়ে। কৰ্ণই ব্ৰাহ্মণজন ইন্দ্ৰ বুলি বুজি পায়। কৰ্ণৰ দানশীলতাৰ লগতে সমাগত যুদ্ধত কৰ্ণৰ পতনৰ সূচনা দিয়ে।

(৩) **দূতঘটোৎকচ ঃ** ইও এখন উৎসৃষ্টিকাঙ্ক শ্ৰেণীৰ ৰূপক। কাহিনী মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰাশ্ৰয়ী কবিকল্পিত। যুদ্ধত কৌৰৱসকলে অৰ্জুনৰ পুত্ৰ অভিমন্যুক অন্যায়ভাৱে বধ কৰাৰ পাছত কৌৰৱ পক্ষত মিশ্ৰিত প্ৰতিক্ৰিয়া হয়। ধৃতৰাষ্ট্ৰ প্ৰভৃতিয়ে যুদ্ধত বালক অভিমন্যুক সাতজন বীৰে অন্যায়কৈ বধ কৰাত শোক প্ৰকাশ কৰে। বধৰ হেতু জয়দ্ৰথৰ আসন্ন মৃত্যু আশঙ্কা কৰি দুঃশলায়ো শোকাতুৰ হয়। কিন্তু দুৰ্যোধন প্ৰভৃতিয়ে আনন্দ প্ৰকাশ কৰে। এনে এক পটভূমিত অৰ্জুনৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা ৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰক শুনাবলৈ দূতৰূপে ঘটোৎকচ আহে। দূতৰে দুৰ্যোধনৰ বাদানুবাদ হয় আৰু দূত ঘটোৎকচে কৃষ্ণ মাহাত্মাৰ কথা কয়। ধৃতৰাষ্ট্ৰই ঘটোৎকচক বুজনি দি শান্ত কৰে। ঘটোৎকচে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী সকলোকে শুনাই প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে।

(৪) **মধ্যমব্যায়োগ ঃ** এই একাঙ্কিকাখনো ব্যায়োগ শ্ৰেণীভুক্ত। মহাভাৰতৰ চৰিত্ৰক আশ্ৰয় কৰি ভাসে কল্পনাপ্ৰসূত কাহিনীৰে এইনাটক ৰচিছে। নাটকত হিড়িম্বা পুত্ৰ ঘটোৎকচে মাকৰ প্ৰাতঃভোজনৰ বাবে ব্ৰাহ্মণ এজনে একজনৰ মধ্যম বা মাজু ল'ৰা এটিক লৈ যোৱা

সময়তে দৈৱক্ৰমে মধ্যম পাণ্ডৱ ভীমৰে ভেটা ভেটি হয়। ভীমে নাটকীয় প্ৰকৃতি ভীমকে মাকৰ আহাৰৰ বাবে চোঁচৰাই নিবলৈ কয়। তাতে অজ্ঞাতে পৰিচয়ৰ পিতা পুত্ৰৰ ভৰৰা-ভৰৰী যুদ্ধ হয়। শেষত দুয়ো হিড়িম্বাৰ ওচৰ পায়। মাকে পিতা পুত্ৰক পৰিচয় কৰি দিয়ে প্ৰকৃততে ব্ৰাহ্মণপুত্ৰ হৰণৰ ভুৰিয়তে হিড়িম্বা ভীমৰ মিলনকাহিনীয়েই নাটকৰ মূল ঘটনা।

(৫) **উৰুভঙ্গ :** ইয়ো ব্যায়োগ নে উৎসৃষ্টিকাঙ্ক তাকে লৈ পণ্ডিতসকল সংশয়াকুল। নাটকখন দুভাগত বিভক্ত : বিষ্কম্ভক আৰু মূল অঙ্ক। বিষ্কম্ভকত ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত হোৱা ভয়ঙ্কৰ গদাযুদ্ধত দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কিদৰে হ'ল তাৰে তিনিজন সৈনিকে বৰ্ণনা কৰে। মূলাংকত আহত দুৰ্যোধনৰ বলৰামৰ সাক্ষাৎ হয়। তাৰপাছত ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী, দুৰ্যোধনৰ চাৰিকীয়া ল'ৰা দুৰ্জয় সহ ৰাণী দুগৰাকীয়ে আহত দুৰ্যোধনক দেখা কৰিবলৈ আহে। অনুতপ্ত দুৰ্যোধনে প্ৰথমবাৰলৈ শান্তি-মৈত্ৰীৰ কথা কয় কিন্তু পিছত অশ্বত্থামাই আহি পাণ্ডৱক মাৰি দুৰ্জয়ক ৰাজপাটত বহুৱাব বুলি শপত খায়। দুৰ্যোধনৰ মৃত্যু হয়। ইয়াতো কবিয়ে মহাভাৰতৰ ঘটনাত কল্পনাৰ ৰহণ দি অভিনৱত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিছে।

(৬) **পঞ্চৰাত্ৰ :** ই এখন সমৱকাৰ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। মহাভাৰতৰ বিৰাটপৰ্বৰ ঘটনাক আশ্ৰয় কৰি এই নাটক ৰচিত। দুৰ্যোধনে যজ্ঞ এটা অনুষ্ঠিত কৰি যজ্ঞৰ অন্তত দ্ৰোণাচাৰ্যক অভিমত দক্ষিণা দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। দ্ৰোণে এই সুযোগতে পাণ্ডৱসকলক ৰাজ্য ঘূৰাই দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰে। পাঁচ ৰাতিতে পাণ্ডৱসকলক বিচাৰি উলিয়াব পাৰিলে দুৰ্যোধনে দ্ৰোণৰ প্ৰস্তাৱ কাৰ্যকৰী কৰিবলৈ কথা দিয়ে। এনেতে বিৰাট ৰজাৰ সেনাপতি কীচকৰ মৃত্যু হোৱা শুনি দুৰ্যোধনে বিৰাটৰ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি গো গ্ৰহণ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। অজ্ঞাতে বাসকৰা অৰ্জুনে উত্তৰক যুদ্ধ জয় কৰাত সহায় কৰে। সময়মতে পাণ্ডৱসকলে আত্মপ্ৰকাশ কৰাত দুৰ্যোধনে পূৰ্বকথামতে পাণ্ডৱক অৰ্ধৰাজ্য দান কৰে।

নাটকৰ আধাৰ মহাভাৰতৰ মূলঘটনা হ'লেও ইয়াত কবিয়ে মূল কাহিনীৰপৰা আঁতৰি বিৰাট পৰ্বতে পাণ্ডৱৰ ৰাজ্য লাভ প্ৰদৰ্শন কৰিছে। নাটকত তিনিটা অঙ্ক আছে।

(৭) **বালচৰিত :** ই এখন পাঁচ অঙ্কীয়া নাটক। ভাগৱতত বৰ্ণিত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলাক উপজীৱ্য কৰি এই নাটক ৰচিত। প্ৰথম অঙ্কত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম, নন্দগোপৰ ঘৰত যশোদাৰ মৃতা বালিকাৰে বিনিময় কৰি বসুদেৱ উভতি অহা কথা বৰ্ণিত হৈছে। দ্বিতীয় অঙ্কত লক্ষ্মীৰ কংসৰ ঘৰ ত্যাগ, কংসৰদ্বাৰা দেৱকীৰ গৰ্ভজাত কন্যা কাৰাগাৰতে বিনষ্ট কৰিবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টা আৰু কাত্যায়নীৰ আৱিৰ্ভাৱ দেখুৱা হৈছে। ৩য় অঙ্কত শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনেক বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ বাল্যলীলা দেখুৱা হৈছে। ৪ৰ্থ অঙ্কত কালীয়দমন চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। ৫ম অঙ্কত চানূৰ-মুষ্টিকৰে কৃষ্ণ-বলৰামৰ যুদ্ধ, কংসবধ, উগ্ৰসেনৰ পুনৰাভিষেক আদি ঘটনা বৰ্ণিত হৈছে।

(৮) **অভিষেক :** ৰামায়ণৰ আধাৰত ভাসে ৰচনা কৰা দুখন নাটকৰ অন্যতম হৈছে এই অভিষেক নাটক। ই ছয় অঙ্কবিশিষ্ট এক পূৰ্ণাঙ্গ নাটক। নাটক খনিয়ে সীতা হৰণৰ

পিছৰপৰা ৰাৱণ বধ আৰু অভিষেকলৈকে ৰামৰ কথা সামৰিছে।

আনন্দৰ্শিৰ অঙ্কত ৰাম আৰু সুগ্ৰীৱৰ মৈত্ৰীবন্ধনৰ চুক্তি অনুসৰি প্ৰচ্ছন্ন হৈ বৈ ৰামে কৰা বালীবধ বৰ্ণিত হৈছে। শৰবিদ্ধ বালীয়ে ৰামক তিৰস্কাৰ কৰে। ৰামে প্ৰত্যুত্তৰ দিয়ে। পুত্ৰ অঙ্গদক সুগ্ৰীৱৰ হাতত শোধাই দি বালীয়ে প্ৰাণত্যাগ কৰে। ২য় অঙ্কত হনুমানে সাগৰ লঙ্ঘন কৰি লঙ্কাত প্ৰৱেশ কৰে সীতাক সাক্ষাৎ কৰি আশ্বাস দান কৰে। ৩য় অঙ্কত হনুমানক বন্ধন আৰু মোচন কৰাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৰাৱণক ৰামেৰে মিত্ৰতা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া বিভীষণক লঙ্কাৰপৰা বহিষ্কাৰ কৰে। বিভীষণে ৰামত শৰণ লয়।

৪ৰ্থ অঙ্কত হনুমানৰপৰা সীতাৰ বতৰা পাই সাগৰৰ বুকুৰে লঙ্কাত প্ৰৱেশ কৰে আৰু সুবেলা পৰ্বতত চাউনি পাতি থাকে। ৰাৱণৰ চৰ ধৰা পৰে। ৫ম অঙ্কত ৰাৱণে ৰাম-লক্ষ্মণৰ (মায়া) ছিন্নমুণ্ড দেখুৱাই সীতাক বশীভূত কৰিবলৈ বিফল যত্ন কৰে। সীতাই ৰাৱণক অভিশাপ দিয়ে আৰু আৰু ৰামৰ বিজয় কামনা কৰে। ৬ষ্ঠ অঙ্কত পোনতে ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৰাৱণ যুদ্ধত নিহত হয়। মূলাংকত বিভীষণৰ আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক সুসম্পন্ন হয়।

বীৰৰস প্ৰধান নাটকখনত ভাসে চৰিত্ৰসমূহ বলিষ্ঠৰূপত উপস্থাপন কৰিছে। ই পুৰুষ প্ৰধান নাটক। ৰামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি উপস্থাপন কৰা হৈছে।

(৯) **প্ৰতিমা ঃ—** প্ৰতিমা ভাসৰ অন্যতম **শ্ৰেষ্ঠ নাটক**। সাত অঙ্কীয়া পূৰ্ণাঙ্গ নাটকখন ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত ২য় প্ৰচেষ্টা। ইয়াৰ ঘটনা ৰাজি অভিষেকৰ পৰিপূৰক।

১ম অঙ্কত ৰামৰ অভিষেকৰ বিফল প্ৰযত্নৰ পাছত ৰামৰ বন গমন দেখুৱা হৈছে। ২য় অঙ্কত বনবাসলৈ যোৱা পুত্ৰৰ শোকত ৰজা দশৰথৰ মৃত্যু বৰ্ণিত হৈছে। ৩য় অঙ্কত ভৰতৰ অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ পথত ৰাজ্যৰ সীমাত পিতৃসকলৰ প্ৰতিমা দৰ্শন কৰি শোকাভিভূত হয়। পাছত তেওঁ সুমন্ত্ৰৰসৈতে ৰামক বনৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্তন কৰাবলৈ বনলৈ যায়। ৪ৰ্থ অঙ্কত ৰাম আৰু ভৰতৰ সাক্ষাৎ হয়। বনবাসৰ শেষত ৰামে পুনৰ ৰাজ্যভাৰ লোৱাৰ স্বৰ্তসাপেক্ষে ৰামৰ প্ৰতিনিধিৰূপে ভৰতে ৰাজ্যশাসন কৰিবলৈ মান্তি হৈ অযোধ্যালৈ উভতি আহে। ৫ম অঙ্কত ছদ্মবেশী ৰাৱণে কৌশলেৰে সীতাহৰণ কৰে। ৬ষ্ঠঅঙ্কৰ আদিতে ৰাৱণৰ অস্ত্ৰাঘাতত জটায়ুৰ মৃত্যু হয়। ঋষিকুমাৰ দুজনে ৰামক সীতাহৰণৰ সংবাদ দিবলৈ যায়। ৭ম অঙ্কত ৰাৱণক বধ কৰি ৰামে জন্মস্থানত উপনীত হয়। তালৈ ভৰতে মাতৃসকলেৰে সৈতে আহে আৰু ৰামৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ প্ৰত্যাৰ্পণ কৰে।

তৃতীয় অঙ্কত বৰ্ণিত 'প্ৰতিমা' দৰ্শনক আশ্ৰয় কৰি নাটকৰ নামাকৰণ কৰা হৈছে। ৩য়, ৬ষ্ঠ, ৭ম আদি অঙ্কত ভাসৰ অভিনৱত্ব সংযোজনৰ দক্ষতা প্ৰকাশ পাইছে। চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ আৰু ৰসাভিনিৱেশৰ সুষমতাই নাটকখন সফল কৰিছে।

(১০) **অবিমাৰক ঃ** অবিমাৰক ছয় অঙ্কবিশিষ্ট পূৰ্ণাঙ্গ নাযক। ই লোককথা বা জাতককথাৰ আধাৰত ৰচিত। সৌবীৰ ৰাজকুমাৰ অবিমাৰক আৰু কুন্তীভোজৰ জীয়ৰী

কুৰঙ্গীৰ প্ৰণয় কথা এই নাটকৰ উপজীব্য বিষয়। সৌবীৰ ৰজাই শাপভ্ৰষ্ট হৈ সপৰিবাৰে কুন্তীভোজৰ ৰাজ্যত আত্মগোপন কৰি থাকোঁতেই নাটকৰ কথাভাগ আৰম্ভ হয়।

১ম অঙ্কত এহাতে হস্তিসম্ভ্ৰমৰ সময়ত নায়ক অবিমাৰকে নায়িকা কুৰঙ্গীক ৰক্ষা কৰা সময়তে দুয়োৰে দৃষ্টি বিনিময় হয় আৰু পাৰস্পৰিক প্ৰণয়ৰ সূচনা হয়; আনহাতে বিবাহযোগ্য ছোৱালীৰ দৰা সম্বন্ধে ৰজা আৰু ৰাণীয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰে। তেওঁলোকে সৌবীৰ ৰজাৰ খবৰ পাবলৈ অপেক্ষা কৰে। ২য় অঙ্কত অবিমাৰক আৰু কুৰঙ্গীৰ বিৰহৰ চিত্ৰ আৰু ৩য় অঙ্কত দুয়োৰে গোপন মিলনৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। ৪ৰ্থ অঙ্কত ক্ষন্তেকলৈ নায়ক-নায়িকাই বিপ্ৰয়োগ দুঃখ ভোগ কৰে যদিও দৈৱলব্ধ আঙুঠিৰ সহায়ত তেওঁলোকৰ পুনৰ্মিলনৰ পথ ওলায় আৰু ৫ম অঙ্কত কাশীৰ ৰাজকোঁৱৰে কুৰঙ্গীৰ পাণিগ্ৰহণৰ বা[illegible]কুন্তীভোজৰ ৰাজপুৰীলৈ আহে। এনেতে সৌবীৰৰাজে অভিশাপমুক্ত হৈ কুন্তী-ভোজৰাজক দেখা কৰে। আটায়ে অবিমাৰকৰ অন্তৰ্ধানত আচৰিত হয়। তেতিয়া দেবৰ্ষি নাৰদে আহি অবিমাৰক ৰাজপুৰীতে আছে বুলি সকলো ভাঙি-পাতি কয়। ইয়াৰ পাছত নাৰদৰ কথামতে সকলোৰে সাক্ষাততে অবিমাৰক আৰু কুৰঙ্গীৰ বিবাহানুষ্ঠান সুসম্পন্ন হয়।

বিভিন্ন ৰসাত্মক এই নাটকখনত দৈৱ আৰু পুৰুষাৰ্থক ৰঙেৰে অনুৰঞ্জিত কৰি ভাসে নিজৰ নাট্যকলা কুশলতাৰ দক্ষতাৰে প্ৰমাণ কৰিছে।

(১১) **প্ৰতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ঃ** এই চাৰি অঙ্কীয়া নাটকখন লোককথাৰ আধাৰত ৰচিত। উদয়ন-বাসৱদত্তাৰ কাহিনী গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথাতো পোৱা যায়। ভাসে প্ৰতিজ্ঞা-যৌগন্ধৰায়ণ আৰু স্বপ্নবাসৱদত্তা উদয়ন কথাক উপজীব্য কৰি ৰচিছে। ১ম অঙ্কত উদয়নে ল'ৰালৰিকৈ হস্তি চিকাৰলৈ যোৱাত চিন্তিত হৈ যৌগন্ধৰায়ণ ৰজাৰ সুৰক্ষাৰ বাবে ব্যৱস্থা কৰি থাকোঁতেই গা-ৰখীয়াজনে মহামন্ত্ৰীক জনায়হি যে ৰজাই কেতিয়াবাই অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰিলে গৈ। উজ্জয়িনীৰাজ প্ৰদ্যোতে ছল কৰি কৃত্ৰিম হাতী এটি ডাঠ হাবিত ৰাখি বহুত ৰখীয়া-পৰীয়া নিয়োগ কৰে, যাতে উদয়নে সেই হাতী ধৰিবলৈ গলে তেওঁক বন্দী কৰিবলৈ সম্ভব হয়। সেই ফন্দী কৰি উদয়নক প্ৰদ্যোতৰ লোকে ধৰি নিয়া কথা ৰজাৰ গাৰখীয়াজনে তেওঁক কোৱাত ৰাজমাওৰ আদেশত মন্ত্ৰীয়ে উদয়নক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। সেইদৰে মন্ত্ৰীয়ে বসন্তক আৰু কমন্বানক লগতলৈ উজ্জয়িনীলৈ যাবলৈ আয়োজন কৰে।

দ্বিতীয় অঙ্কত প্ৰদ্যোত মহাসেনে ৰাণী অঙ্গাৰৱতীৰসৈতে জীয়েক বাসৱদত্তাৰ বাবে উপযুক্ত পাত্ৰ বিবেচনা কৰি থাকোঁতে কঞ্চুকীয়ে বনত উদয়নক বন্দী কৰা কথা জনায়। প্ৰদ্যোতে পোনতে সেই কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাইছিল। পিছত তেওঁ পতিয়ন গ'ল আৰু উদয়নক যথোচিতভাবে ৰাখিবলৈ আদেশ কৰে।

তৃতীয় অঙ্কত বিভিন্ন ছদ্মবেশত বৎসৰাজৰ মন্ত্ৰী যৌগন্ধৰায়ণ, কমন্বান আৰু বিদূষক বসন্তকে ৰজাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ উপায়ো চিন্তা কৰে। সেইদৰে উদয়নকো বসন্তকে লগ ধৰি সতৰ্ক কৰি দিয়ে। ইতিমধ্যে উদয়ন বাসৱদত্তাৰ প্ৰেমপাশত আবদ্ধ হোৱা বুলি জুগাই

মন্ত্ৰীয়ে দুয়োকে উজ্জয়িনীৰপৰা ছলেৰে নিবলৈ ঘোষণা কৰে।

চতুৰ্থ অঙ্কত উদয়ন আৰু বাসবদত্তাই মাজৰাতি ভদ্ৰাৱতীত আৰোহণ কৰি নগৰৰপৰা পলায়ন কৰে। পলমকৈ তাৰ ভূপাই অনুসৰণ কৰা প্ৰদ্যোতৰ সৈন্যসকলক মন্ত্ৰী যৌগন্ধৰায়ণৰ লোকে বাধা দিয়ে। মন্ত্ৰী দৈৱক্ৰমে বন্দী হয়। পিছত মহাসেনে উদয়ন-বাসবদত্তাৰ মিলন আৰু মুক্তি স্বীকাৰ কৰি লৈ মন্ত্ৰী যৌগন্ধৰায়ণক ভৃঙ্গাৰ যাঁচি সন্মান জনায়। ভৰতবাক্য গোৱাৰ পাছত নাটক সমাপ্ত হয়।

এই নাটকক নাট্যকাৰৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটক স্বপ্নবাসবদত্তাৰ পূৰ্ব পীথিকা বুলি পাৰি। নাটকৰ চৰিত্ৰসমূহ বলিষ্ঠ, সংলাপবোৰ সুষম গদ্যময় আৰু ই বীৰৰস প্ৰধান। নাটকৰ নামাকৰণে মন্ত্ৰীৰ প্ৰতিজ্ঞা আৰু চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ গুৰুত্বকে তুলি ধৰে। উদয়ন আৰু বাসবদত্তাক আৰঁত ৰাখিয়ে গোটেই ঘটনাটিক যিদৰে উপস্থাপন কৰা হৈছে, তাৰপৰা ভাসৰ চমৎকাৰ নাট্যকৌশলৰ আভাস পোৱা যায়।

১২। **স্বপ্নবাসবদত্তম্ঃ** এইখন ভাসৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট নাটক। ই স্বপ্ননাটক বুলিও জনাজাত। ইয়াৰ ঘটনাংশ প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ নাটকৰ পৰৱৰ্তী ঘটনাৰ ওপৰত ভেটি কৰা।

উজ্জয়িনীৰপৰা মহাসেন প্ৰদ্যোতৰ পুত্ৰী বাসবদত্তাক হৰণ কৰি কোশাম্বীলৈ নিয়াৰ পাছত ৰজা উদয়ন তেওঁৰ প্ৰতি অতিকৈ আসক্ত হৈ ৰাজ্যৰ কাম-কাজৰ প্ৰতি আওকণীয়া হৈ পৰে। তাৰ ফলত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বুজন অংশ শত্ৰু সামন্ত ৰজা আৰুণিৰ কবলত পৰে। তেতিয়া মহামন্ত্ৰী যৌগন্ধৰায়ণে হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে উপায় চিন্তা কৰে। তেওঁ মগধৰাজ দৰ্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাৱতীৰে সৈতে ৰজা উদয়নৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰি মগধৰ সৈন্যদলৰ সহায় লৈ হেৰোৱা ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে যত্নপৰ হয়। মৃগয়াবিলাসী উদয়নে এবাৰ মৃগয়া কৰিবলৈ যোৱা সময়তে যৌগন্ধৰায়ণে ৰাণী বাসবদত্তাক বিশ্বাসত লৈ দুয়োয়ে অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যু গৰাহত পৰা বুলি প্ৰচাৰ কৰিলে।

নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত পৰিব্ৰাজকৰ বেশত যৌগন্ধৰায়ণ আৰু আৱন্তিকাৰ বেশত বাসবদত্তাই লাৱণকৰপৰা গৈ মগধৰ ৰাজধানী ৰাজগৃহৰ ওচৰত থকা তপোবনত উপস্থিত হয়। আনহাতে ৰাজকুৱঁৰী পদ্মাৱতীয়ে লিগিৰী আৰু আন লোকৰে সৈতে তপোবনত থকা ৰাজমাওক দেখা কৰিবলৈ আহে। ৰাজকুৱঁৰীয়ে প্ৰাৰ্থীসকলক কাক কি লাগে মাগি লবলৈ আবাহন কৰাত পৰিব্ৰাজকৰ বেশত যৌগন্ধৰায়ণে তেওঁৰ উচৰলৈ গৈ নিজৰ ভনীয়েক বুলি পৰিচয় দি আৱন্তিকা বেশিনী বাসবদত্তাক ন্যাসৰূপে কিছুদিন ৰাখিবলৈ অনুৰোধ জনায়। পদ্মাৱতী তেওঁৰ কথাত সন্মত হয়। এনেতে লাৱাণকৰ পৰা এজন ব্ৰহ্মচাৰী তালৈ আহি যৌগন্ধৰায়ণ আৰু বাসবদত্তা অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যুবৰণ কৰাত উদয়ন শোকাতুৰ হৈ পৰা কথা জনায়।

পৰৱৰ্তী অঙ্কত পদ্মাৱতীয়ে কন্দুক খেলি থকা সময়ত এজনী চেটীয়ে জনায়হি যে উদয়ন আৰু পদ্মাৱতীৰ বিয়াৰ বন্দৱস্ত হৈছে। তাকে শুনি তাত থকা বাসবদত্তাৰ মনত

অন্তৰ্দ্বন্দ্ব উপস্থিত হয়।(৩য় অঙ্কত পদ্মাৱতীৰ বিয়াৰ আয়োজন হয়। মহাৰাণীৰ ইচ্ছানুসৰি বাসৱদত্তাই বিবাহৰ মঙ্গলমালা গাঁথিব লগীয়া হয়। পতিৰ বিৰহত ম্ৰিয়মানা বাসৱদত্তাই সেয়া নিয়াৰিকৈ কৰিলে নিজ ভাগ্যক ধিয়ায়।(৪ৰ্থ অঙ্কত) উপবনত বিচৰণ কৰা সময়তে পদ্মাৱতীয়ে পতি উদয়ন তেতিয়াও বাসৱদত্তাত আসক্ত বুলি জানিবলৈ পায়।(৫ম অঙ্কত) তাৰ ফলত তেওঁৰ মূৰ কামোৰণিৰ কথা জনা যায়। সেয়ে তেওঁৰ বাবে সমুদ্ৰ গৃহত শয্যা প্ৰস্তুত কৰি এহাতে আৱন্তিকা বেশিনী বাসৱদত্তাক আৰু আনহাতে ৰজাক পদ্মাৱতীৰ অসুখৰ কথা জনোৱা হয়। পোনতে ৰজাই গৈ উক্ত শয্যাত শুই পদ্মাৱতীলৈ অপেক্ষা কৰে। এনেতে বাসৱদত্তা আহি গধূলিৰ এমাডিমা পোহৰত চিনিবলৈ নোৱাৰি পদ্মাৱতী বুলি ভাবি তেওঁৰ ওচৰত শোৱে। এনেতে ৰজাই সপোনত বাসৱদত্তাক দেখি মাতে আৰু বাসৱদত্তাই পৰিস্থিতি বুজি ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ে। ৰজাক স্পৰ্শ কৰি বাসৱদত্তা ওলাই যোৱাত, ৰজাই সাৰ পাই বাসৱদত্তাক বিচাৰে। এনেতে বসন্তকে তালৈ আহি তেওঁৰ ভ্ৰম আঁতৰাবলৈ যত্ন কৰে।

এই অঙ্কৰ শেষলৈ ৰাজ্যোদ্ধাৰৰ বাবে ৰজা উদয়নক সচেষ্ট হ'বলৈ কোৱা হয়। পাছত ৰাজ্যোদ্ধাৰৰ বতৰা পোৱা হয়।

শেষ অঙ্কত উজ্জয়িনীৰপৰা অহা চেটী আৰু কঞ্চুকীৰ উপস্থিতিতে পৰিব্ৰাজক বেশী যৌগন্ধৰায়ণে ৰাজসভাত পদ্মাৱতীৰপৰা ন্যাসৰূপা আৱন্তিকাক ঘূৰাই পাবলৈ বিচাৰে। ইয়াতে সকলো ৰহস্য ভেদ হয়। ৰজা আৰু বাসৱদত্তাৰ পুনৰ্মিলন হয়।

এই নাটকে নাট্যকাৰৰ নাট্য কৌশল সুন্দৰকৈ দাঙি ধৰে। ১ম, ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ অঙ্ক তিনিটাৰ নাটকীয় কলা-কৌশল সচাঁকৈ চমকপ্ৰদ। স্বপ্নাঙ্কৰ উদাহৰণে সম্ভৱতঃ পিছলৈ ভৱভূতিকো প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। ৬ষ্ঠাঙ্কৰ কৌশলবোৰে অভিজ্ঞান শকুন্তলমৰ শেষাঙ্কলৈ আমাক মনত পেলাই দিয়ে। নাটকৰ ভাব-ভাষা আৰু সংলাপ নিঃসন্দেহে সুন্দৰ আৰু চৰিত্ৰসমূহো মানৱীয় গুণেৰে সমুজ্জ্বল। আনকি ৰস, অলংকাৰ আৰু ছন্দয়ো নাট্যকৃতিক মহনীয় কৰি তুলিছে।

(১৩) **চাৰুদত্তঃ** চাৰুদত্তকেই ভাসনাটকচক্ৰৰ অন্তিম কৃতি বুলি কোৱা হয়। ই চাৰি অঙ্কীয়া নাটক। নাটকখন হঠাতে শেষ হৈছে। সেয়ে বহুতে ইয়াক অসমাপ্ত বুলি কয়। ইয়াৰ ভেটিতে পিছলৈ শূদ্ৰকে মৃচ্ছকটিক প্ৰকৰণ ৰচিছে বুলিও অভিমত পোৱা যায়।

নাটকৰ কথাবস্তু এনেকুৱা ঃ চাৰুদত্ত নামে এক ব্ৰাহ্মণ বণিকে যথাসৰ্বস্ব হেৰুৱাই চৰিত্ৰমাত্ৰসাৰ হৈ উজ্জয়িনীত বাস কৰে। তেওঁ প্ৰতি নগৰৰ শ্ৰেষ্ঠ গণিকা বসন্তসেনা অনুৰক্তা হয়। এদিনাখন তেওঁ ৰাজপথেৰে যাওঁতে বিটক লগতলৈ নষ্টচৰিত্ৰ ৰাজশ্যালকে তেওঁক অনুসৰণ কৰে। বসন্তসেনাই সিহঁতৰ হাতত সাৰিবলৈ চাৰুদত্তৰ ঘৰত সোমায়। বসন্তসেনাই তেওঁৰ হাতত অলংকাৰ থৈ মৈত্ৰেয়ৰ সহায়ত নিজ ঘৰলৈ যায়। (১ম অঙ্ক)।

আন এদিন চাৰুদত্তৰ সংবাহকে পাশাখেলত হাৰি দ্যুতকাৰৰ ভয়তে বসন্তসেনাৰ

ঘৰত সোমাই চাৰুদত্তৰ প্ৰশংসাপৰ কথা কয়। বসন্তসেনাৰ ভৃত্য এজনেও চাৰুদত্তৰ বদান্যতাৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰে। গণিকাই আৰু অধিককৈ চাৰুদত্তৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়।

ইতিমধ্যে বসন্তসেনাৰ পৰিচাৰিকা মদনিকাৰ প্ৰেমাভিলাষী সজ্জলকে প্ৰেয়সীক মুকলি কৰিবলৈ চাৰুদত্তৰ ঘৰত সোমাই বসন্তসেনাই তাত এৰি অহা অলংকাৰ চুৰি কৰি আনে। তাকে দেখি মদনিকাই তেওঁক ভৰ্ৎসনা কৰি সেইবোৰ চাৰুদত্তই গণিকালৈ দি পঠিওৱা বুলি কবলৈ দিহা দিয়ে। বসন্তসেনাই তেওঁলোকৰ কথা আঁৰৰ পৰা শুনে। তাৰ মাজতে চাৰুদত্তৰ বিদূষক মৈত্ৰেয়ই সন্তসেনাৰ অলংকাৰ জুৱাত হাৰিছে বুলি কৈ চাৰুদত্তৰ পত্নীৰ ৰত্নাৱলী দি থৈ যায়। এনেকে সজ্জলকেও বসন্তসেনাৰ অলংকাৰ চাৰুদত্তই দি পঠোৱা বুলি আনি তেওঁক দিয়ে। বসন্তসেনাই সেই অলংকাৰেৰে মদনিকাক সজাই-পৰাই সজ্জলকৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে। তাৰ পিছত তেওঁ চাৰুদত্তৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ওলায়। এনেতে নাটকৰ ওৰ পৰে।

চাৰুদত্ত নাটকৰ কাহিনী লোককথাৰ ওপৰত ভেটি কৰা। ই নাটকৰ কলা-চাতুৰ্য প্ৰকাশ কৰে। চৰিত্ৰসমূহ উজ্জ্বল মানবীয় গুণসম্পন্ন। শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক নাটকৰ সংলাপ সমূহ সাবলীল।

তৃতীয় অধ্যায় (গ)

মহাকবি কালিদাসৰ নাটক

মহাকবি কালিদাসৰ অমৰ ৰচনাৱলীৰ মাজত থকা তিনিখন নাটকৰ উল্লেখ পূৰ্বতে কৰি অহা হৈছে। সেই নাটক তিনিখন ৰচনা কালৰ ক্ৰমানুসৰি মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ আৰু অভিজ্ঞানশকুন্তলম্।

শৈলী, নাট্য সংবিধান, (নায়িকাৰ) প্ৰতিনায়িকাৰ প্ৰাধান্য, বিদূষকৰ উচ্চ ভূমিকা, কবিৰ পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শনৰ স্পৃহা আৰু সৰ্বোপৰি নতুননাট্যকাৰৰ আ[illegible]শেয় আদি নাটকত প্ৰতিফলিত তথ্যসমূহ বিবেচনা কৰি পণ্ডিতবৰ্গই 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্' নাটকখনকে কবিৰ প্ৰথম নাট্যৰচনা বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। বিক্ৰমোৰ্বশীয়মক দ্বিতীয় নাটক আৰু অভিজ্ঞানশকুন্তলমক কবিৰ তৃতীয় তথা অন্তিম নাটক বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। বিক্ৰমোৰ্বশীয়মত কবিয়ে কিছু আত্মপ্ৰত্যয় লাভ কৰিছে। তাত প্ৰতিনায়িকা এজনী হৈছেগৈ। বিদূষকৰ ভূমিকাও নিম্নগামী হৈছে আৰু নায়কৰ চৰিত্ৰৰ উৎকৰ্ষও ঘটিছে। কবিৰ নাট্যসংলাপত গদ্যতকৈ পদ্যৰ প্ৰাধান্য বাঢ়িছে। কিন্তু পাণ্ডিত্য প্ৰীতি বাৰুকৈয়ে কমিছে।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ সৰ্বাত্মকভাৱে কবিৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা। ই অকল সংস্কৃত বা ভাৰতীয় সাহিত্যৰে শ্ৰেষ্ঠ নাটক নহয়, বিশ্বসাহিত্যৰেই ই এক অমৰ সৃষ্টি। নায়িকাৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিনী ইয়াত যিদৰে নাই, সিদৰে বিদূষকেও কাহিনীৰ ক'তো হস্তক্ষেপ কৰিবলৈ অৱকাশ পোৱা নাই। কবিৰ বিনয়বচনে প্ৰৌঢ়তাৰ পৰিচয় দিছে। নাট্যসংবিধানো নিতান্ত সুঠাম আৰু কলাকুশলতাৰে ভৰা। নাটকৰ কথাবস্তুও ভোগৰমাজেৰে আৰম্ভ হৈ ত্যাগৰ মাজেৰে সমাপ্ত হৈছে; প্ৰেয়স্ শ্ৰেয়সত পৰিণতি লভিছে। সেয়েহে কবিৰ সুঠাম মনৰ, পৰিপূৰ্ণ নাট্যকলাৰ প্ৰতিভূ হোৱা স্বাভাৱিক।

মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্ :— নাটকৰ কথাবস্তুৰ মূলস্ৰোত ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এখণ্ড। খৃ. পূ. ১৭৮ অব্দত সম্ৰাট বৃহদ্ৰথক বিশ্বাসঘাতকতা পূৰ্বক বধ কৰি তেওঁৰ সেনাপতি পুষ্য (পুষ্প?) মিত্ৰই ব্ৰাহ্মণ শুঙ্গ বংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু পুত্ৰ অগ্নিমিত্ৰক মগধৰ ৰাজসিংহাসনত সম্ৰাটৰূপে অভিষিক্ত কৰি নিজে সেনাপতিৰ দায়িত্বভাৰ লৈ থাকে। কিন্তু অগ্নিমিত্ৰই পাটলিপুত্ৰৰ সলনি বিদিশাৰপৰাহে ৰাজ্যশাসন কৰিবলৈ ল'লে। কিন্তু নতুন সম্ৰাটৰ প্ৰতি দেশৰ বিভিন্ন ৰজাই আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিলে। বিদৰ্ভৰ ৰাজ্যলোভীৰে মাধৱসেনেও অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰতি সৌজন্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ ৰূপহী ভগিনী মালৱিকাক সম্ৰাটলৈ বিয়া দিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিলে আৰু সি অগ্নিমিত্ৰৰ অনুমোদনো লাভ কৰিলে। মাধৱসেনে ভনীয়েকক লগত লৈ বিদিশালৈ যাত্ৰা কৰাত তেওঁৰ প্ৰতিবন্ধী জ্ঞাতিবন্ধু যজ্ঞসেনে বিঘিনিখালি দিলে আৰু বাটতে মাধৱসেনক বন্দী কৰিলে। কিন্তু মাধৱসেনৰ মন্ত্ৰী সুমতি আৰু তেওঁৰ বিধৱা ভগ্নী

কৌশিকীয়ে মালৱিকাক যজ্ঞসেনৰ হাতসৰুবাই বিদিশা অভিমুখে খোজ পেলালে। এইবাৰ তেওঁলোক বন্য ডকাইতৰ হাতত পৰিল আৰু তাত ঘটা যুঁজত সুমতিৰ মৃত্যু হ'ল। তাকে দেখি ভগ্নী কৌশিকী মূৰ্চ্ছিতা হ'ল। দস্যুহঁতে মালৱিকাসহ সা-সম্পদ লুটি লৈ গ'ল। শেষত সিহঁতে বিদিশাৰ প্ৰত্যন্ত দুৰ্গৰক্ষক বীৰসেনৰ হাতত মালৱিকাক অৰ্পণ কৰিলে। বীৰসেন আছিল অগ্নিমিত্ৰৰ মহিষী ধাৰিণীৰ অন্তজ ভ্ৰাতৃ। তেওঁ ৰূপহী বালিকা মালৱিকাক ভনীয়েক ধাৰণীলৈ উপহাৰ ৰূপে পঠিয়ালে। ৰাণীয়ে সমাদৰ কৰি মালৱিকাৰ যথোপযুক্ত শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। মালৱিকাই নগৰৰ নাট্যাচাৰ্য্য গণদাসৰ অধীনত নৃত্য-গীত আৰু অন্যান্য কলা-শিল্পৰ পাঠগ্ৰহণ কৰিবলৈ ধৰিলে।

মূৰ্চ্ছাভঙ্গ হোৱাত বহুত দুখৰ মুখত পৰি কৌশিকীয়ে বৌদ্ধ পৰিব্ৰাজিকাৰ দীক্ষা লৈ বিদিশাত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু ৰাজপৰিয়ালৰে সৌহাৰ্দ্য স্থাপন কৰিলে। তেওঁ মালৱিকাৰপৰাও আত্মপৰিচয় গোপন কৰি ৰ'ল।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কথাংশ পাঁচ অঙ্ক-বিশিষ্ট নাটক মালৱিকাগ্নিমিত্ৰৰ বিষয়বস্তু ৰূপে পোৱা যায়।

কথাবস্তু ঃ— নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাৰ পিছত থকা মিশ্ৰ বিষ্কম্ভকৰপৰা জনা যায় যে ৰজা অগ্নিমিত্ৰই দৈৱক্ৰমে নাট্যশালাত থকা এখন মালৱিকাৰ প্ৰতিচ্ছবি দেখি তেওঁৰ প্ৰেমাসক্ত হৈ সাক্ষাতত্তে তেওঁক পাবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিছে। গণদাস আৰু বকুলবলিকা নামে পৰিচাৰিকাৰ কথাৰ মাজেৰে মালৱিকা কিদৰে বীৰসেনৰ জৰিয়তে ৰাণীৰ গোচৰলৈ আহিল তাকো জনা যায়।

মুল অঙ্কত অগ্নিমিত্ৰই বিদৰ্ভৰাজ যজ্ঞসেনৰপৰা পত্ৰ পায়। তাত মাধৱসেনৰ চৰ্তসাপেক্ষ মুক্তি আৰু মাধৱসেনৰ ভগ্নীৰ অন্তৰ্দ্ধানৰ কথাও প্ৰকাশ পায়। ৰজা অগ্নিমিত্ৰই বেগাতে বিদৰ্ভ আক্ৰমণ কৰি মাধৱসেনক মুক্ত কৰিবলৈ জৰুৰীভাৱে বীৰসেনলৈ আদেশ দিয়ে।

নৰ্মসচিব, কামতন্ত্ৰ পৰায়ণ মন্ত্ৰী বিদূষক গৌতমে মালৱিকাৰে গোপন সাক্ষাতৰ ব্যৱস্থা কৰা কথা ৰজাক জনায়। ইতিমধ্যে দুয়োজন নাট্য-নৃত্যাচাৰ্য্য গণদাস আৰু হৰদত্তৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ ভাব জগাই দি দুয়োৰে শিষ্যাৰ নৃত্যকৌশল প্ৰদৰ্শনৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। পৰিব্ৰাজিকা কৌশিকী সেই নৃত্য প্ৰতিযোগিতাৰ বিচাৰক নিযুক্ত হয়।

দ্বিতীয় অঙ্ক নাট্যশালতে মুকলি হয়। তাত পৰিব্ৰাজিকাৰ কথামতে পোনতে গণদাসৰ শিষ্যা মালৱিকাৰ নৃত্য-গীতৰ প্ৰদৰ্শন আৰম্ভ হয়। গীতৰ কথাৰে নৃত্য পটীয়সীয়ে ৰজাৰ সমুখত মালৱিকাক ৰখোৱা অৱকাশতে ৰজা আৰু মালৱিকাৰ বি দৃষ্টি বিনিময় হয় তাৰে গাত লাগি দুয়োৰে প্ৰেম অনুৰাগ হ'ল। দুপৰীয়া হোৱা বাবে হৰদত্তৰ শিষ্যাৰ নৃত্য প্ৰদৰ্শন বাতিল হৈ যায়।

তৃতীয় অঙ্কৰ আদিতে ৰাজোদ্যানৰ অশোকগছ প্ৰফুল্লিত হোৱাত বিলম্ব হোৱা কথা জনা যায়। গতিকে ৰাণীয়ে ফুলৰ গছত পদাঘাত কৰিবলৈ মালৱিকাক তালৈ পঠিয়ায়।

ইতিমধ্যে ৰজা আৰু বিদূষক গৌতম উদ্যানলৈ আহে আৰু আঁৰৰপৰা মালৱিকা আৰু লিগিৰীৰ কথা আৰু কাৰ্য্যলৈ চকু দিয়ে। এনেতে ইৰাৱতীয়ে নিপুণিকাৰসৈতে উদ্যানলৈ আহি মালৱিকাহঁতৰ কাৰ্য্য গোপনে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰে। কিন্তু মালৱিকা আৰু বকুলবলিকাই আন কোনো লোকৰ উপস্থিতিৰ কথা নাজানি নিজ কাৰ্য্যত ব্যাপৃত থাকে। ৰজাই তৃতীয় পক্ষৰ অৱস্থানৰ কথা নাজানি মালৱিকাৰ কাষ চাপি নিজৰ প্ৰণয় নিবেদন কৰে। এনেতে ধুমুহাৰ দৰে তাত ইৰাৱতীৰ আবিৰ্ভাৱে প্ৰণয়ীযুগলক বিপাঙত পেলায়। ৰজাই হাতে-লোটে ধৰা পৰি ইৰাৱতীৰ চৰণত পৰি ক্ষমা ভিক্ষা কৰিও ক্ষমা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ল।

চতুৰ্থ অঙ্কত ধাৰিণীয়ে মালৱিকাক লিগিৰী বকুলবলিকাৰসৈতে নিভৃত কক্ষত বন্দী কৰি থৈ নিজৰ (ৰাণীৰ) হাতৰ নাগমুদ্ৰিকা নেদেখুৱালেকে এৰি নিদিবলৈ ৰক্ষীক কড়া আদেশ শুনায়। ৰাণী ধাৰিণীয়ে ৰোগৰ প্ৰকোপত শয্যাশায়িনী। গৌতমে হ'লে ৰজাৰ প্ৰেয়সীক মুক্ত কৰাৰ ছেলু বিচাৰি ফুৰিছে। তেওঁ উদ্যানত ফুলোঁতে বুঢ়া আঙুলিত ফেঁটী সাপে খুটিছে বুলি কৈ তেওঁৰ বৃদ্ধামাকক চোৰা-চিটা কৰিবলৈ ৰজাক কৈ আসন্ন মৃত্যুৰ বাবে সাজু হয়। ইতিমধ্যে সৰ্পবৈদ্য আহি বিষ জাৰিবলৈ নাগমুদ্ৰিকা এটি বিচাৰে। বিদূষকৰ দুঃখত দুঃখিতা ৰাণী ধাৰিণীয়ে অন্যকথা নেভাবি-নুশুনি নিজৰ হাতত থকা মুদ্ৰিকাটো দিয়ে। বিদূষক ইবাৰলৈ যমৰ হাত সাৰিলে আৰু নাগমুদ্ৰিকাটি মালৱিকাক মুক্ত কৰা কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰিলে। ইবাৰ সমুদ্ৰ গৃহত ৰজা আৰু মালৱিকাৰ সাক্ষাতৰ ব্যৱস্থা হ'ল। কিন্তু ইবাৰো ইৰাৱতী তাত বৈৰী হৈ পৰিল। ইতিমধ্যে ৰাজকন্যা বাসন্তীৰ ভয়ত অশান্ত বুলি অজুহাত দেখুৱাই ৰজা সাৰিল। ইতিমধ্যে অশোক ফুলিছে বুলি বাতৰি পোৱা গৈছে।

পঞ্চম অঙ্কত ধাৰিণীৰ মন কুমলিছে। অশোকৰ তলতে ৰজাৰ হাতত মালৱিকাক অৰ্পণ কৰিবলৈ আয়োজন চলিছে। ৰজা, ৰাণী, মালৱিকা প্ৰভৃতি আটায়ে অশোকৰ তলত আসীন। তেনেতে খবৰ ওলাল যে বীৰসেনে বিদৰ্ভ জয় কৰি অনেক উপঢৌকনেৰেসৈতে দুজনী লিগিৰীকো আনিছে। তেওঁলোকেও অশোকৰ তলিলৈ গৈ ওলাল। তেওঁলোকে গৈ মালৱিকাক বিদৰ্ভ কুঁৱৰী বুলি চিনি পালে। তেতিয়া পৰিব্ৰাজিকাই তাহানিখন বিদৰ্ভৰপৰা বিদিশাৰ পথত ঘটি যোৱা সকলো ঘটনা সকলোৰে সমুখত বিবৰি ক'লে। এতিয়া মালৱিকা আৰু অগ্নিমিত্ৰৰ মিলনৰ পথ অধিক সুগম হ'ল। এনেতে ধাৰিণীৰ পুত্ৰ বসুমিত্ৰৰ হাতত গ্ৰীকসকল পৰাভূত হোৱা আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞলৈ সকলোটিকে আমন্ত্ৰণ জনোৱা বাতৰিও সদৰি হৈ ৰ'ল। আন সকলোকে আনন্দিত কৰি নাটকখনো পৰ্যালি পৰিল।

নাটকখন কবিৰ আদ্যৰচনা। সেইবাবেই হয়তো নাট্যকাৰে নায়ক আৰু নায়িকাক অধিক ক্ৰিয়াশীল কৰি গঢ়িবলৈ নোৱাৰিলে। প্ৰতিটো কথাতে অগ্নিমিত্ৰ বিদূষকৰ মুখাপেক্ষী। প্ৰেম-পৰিণয়ত লিপ্ত ৰজাজনত অগ্নিমিত্ৰ ভাৰতীয় সামন্তযুগৰ প্ৰতিনিধি। তেওঁৰ পিতৃ আৰু বীৰৰসৰ নায়ক আৰু তেওঁলোকৰ পুত্ৰ আৰু পিতৃ হৈও অগ্নিমিত্ৰ শৃংগাৰৰসৰ নায়ক।

তেওঁৰ সাম-দান-দণ্ডাদি উপায়বোৰ নৰ্মসচিব আৰু পৰিব্ৰাজিকাৰ বিচাৰাধীন। ধাৰিণী আৰু ইৰাৱতীৰ ভয়ত ত্ৰাসিত ৰজাই উদ্ধাৰৰ হেতু নৰ্মসচিবৰে সহায় বিচাৰে। তথাপি তেওঁ সংস্কৃতিবান; নাট্য-নৃত্য-সঙ্গীতৰ তেওঁ প্ৰেমী। চিত্ৰকলাৰো প্ৰশংসক।

নায়িকা মালৱিকাও ধাৰিণীৰ সজাৰ পক্ষী। তথাপি তেওঁৰ নৃত্য আৰু সঙ্গীত কুশলতাই গণদাস প্ৰভৃতিৰ প্ৰশংসা পাইছে। তেওঁৰ মূল সম্পদ তেওঁৰ সুকুমাৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্য্য। কায়া নেলাগে তেওঁৰ ছাঁয়া বা চিত্ৰয়ো অগ্নিমিত্ৰৰ দৰে ৰজাৰ চকুত চমক লগাবলৈ পাৰে। তেওঁৰ বিনয়বত্তা আৰু ধাৰিণীৰ প্ৰতি আনুগত্যা অপৰিসীম।

ধাৰিণী আৰু ইৰাৱতীৰ মাজত প্ৰথমজনী সকলো দিশতে উচ্চ। ৰজাৰ প্ৰতি কেতিয়াও তেওঁ অবিচাৰ কৰা নাই। লোকৰ দুঃখকষ্ট দেখি তেওঁৰ হৃদয় আৰ্দ্ৰ হৈ পৰে। ৰজা আৰু মালৱিকাৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল হৈয়ে তেওঁ তেওঁলোকৰ মিলনৰ সেতু ৰচনা কৰে। কিন্তু ইৰাৱতীৰ ব্যৱহাৰ কোনোপধ্যে প্ৰশংসনীয় নহয়। ৰজাৰ প্ৰতি তেওঁ একাধিকবাৰ অসজ আচৰণ কৰিছে। প্ৰায়ে সুৰাসক্ত হৈ তেওঁ সতিনীৰ দাহত জ্বলি পুৰি মৰে।

পৰিব্ৰাজিকা আৰু বিদূষকৰ ভূমিকাই নাট্যকাৰ্য্যত প্ৰভূত সহায় কৰিছে।

নাটকৰ আখ্যানভাগে মৌৰ্য্যৰ বেলিমাৰৰ পাছত শুঙ্গসকলৰ তিনি পুৰুষৰ কথা দাঙি ধৰে। বিদৰ্ভ আৰু গ্ৰীকসকলৰসৈতে শুঙ্গসকলৰ সম্বন্ধৰ কথাৰো ঈঙ্গিত কৰে।

কবিয়ে তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী কবিসকলৰ বিষয়েও তথ্য দাঙি ধৰে ঃ 'প্ৰথিতযশসাং ভাসসৌমিল্লকবিপুত্ৰাদীনাং প্ৰবন্ধান্ অতিক্ৰম্য বৰ্তমানকবেঃ কালিদাসস্য ক্ৰিয়ামিমাং দ্ৰষ্টুং কথং পৰিষদো বহুমানঃ।' সৌমিল্ল আৰু কবিপুত্ৰৰ কোনো গ্ৰন্থ পোৱা নগ'লেও ভাসৰ অনেক নাটক এতিয়া পোৱা গৈছে আৰু তেওঁৰ কাল নিৰূপণত কালিদাসৰ তথ্যময় বক্তব্যৰ তুলনা নাই।

(২) **বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ ঃ** 'বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্' কালিদাসৰ দ্বিতীয় নাট্যকৃতি। মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্ আৰু অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ৰচনাৰ মধ্যবৰ্তী কালত কবিজনে বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ ৰচনা কৰিছিল। আলংকাৰিক সাহিত্যশাস্ত্ৰীসকলৰ মতে বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ এখন ত্ৰোটক শ্ৰেণীৰ ৰূপক।[১] ইয়াত পাঁচটা অঙ্ক আছে আৰু নায়ক-নায়িকা দিব্য মনুষ্য দুয়োলোকৰ অন্তৰ্গত।

মূলোৎস ঃ— পুৰুৰৱা আৰু উৰ্বশীৰ কাহিনীক উপজীব্য কৰি কবি কালিদাসে বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ ৰচনা কৰে। পুৰুৰৱাৰ জন্ম চন্দ্ৰপুত্ৰ বুধৰ ঔৰসত, মনুপুত্ৰী (?) ইলাৰ গৰ্ভত। বামন পুৰাণৰ মতে উৰ্বশীৰ জন্ম হয় মহৰ্ষি নাৰায়ণৰ উৰুৰপৰা। তেওঁ আয়োনিসম্ভৱা। বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ অনেক গ্ৰন্থত উৰ্বশীৰ জন্ম হয় মহৰ্ষি নাৰায়ণৰ উৰুৰপৰা। তেওঁ অযোনিসম্ভৱা। বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ অনেক গ্ৰন্থত

১। সপ্তাষ্টনৱপঞ্চাঙ্কং দিব্যমানুষসংশ্ৰয়ম্।
ত্ৰোটকং নাম তত্ৰাহুঃ প্ৰত্যঙ্কং সবিদূষকম্।। সা॰ দ॰

উৰ্বশী-পুৰুৰবাৰ প্ৰেমকথা নানান ভাবে বৰ্ণিত হৈছে। ঋগ্বেদৰ ১০।৯৫ সূক্তটিত উৰ্বশী-পুৰুৰবাৰ প্ৰণয়ভঙ্গৰ পাছত হোৱা কথোপকথনৰ এটি চিত্ৰ পোৱা যায়। তাৰ আগছোৱা কথা বাজসনেয়ী সংহিতাৰ অন্তৰ্গত শতপথ ব্ৰাহ্মণত কথিত হৈছে। লৌকিক সাহিত্যৰ ভিতৰত পোনতে ৰামায়ণত অভিবাৰলৈ গৈ মিত্ৰৰদ্বাৰা উৰ্বশী কাশীৰজাৰ পত্নী হৈ মৰ্ত্যত থাকিবলৈ অভিশপ্তা হোৱা কথা পোৱা যায়। ইয়াৰ বিপৰীতে মৎস্যপুৰাণে কিদৰে ধৰ্মক পুৰুৰবাই বাচনি কৰা বাবে অৰ্থ আৰু কামে অভিশাপ দিছিল তাৰে আখ্যান কয়। কামৰ অভিশাপে পুৰুৰবাক উৰ্বশীৰপৰা বিযুক্ত হোৱাৰ কাৰণ হৈ পৰে। মৎস্যপুৰাণৰ কাহিনীৰ শেষচোৱা নাটকৰে সমান। ইন্দ্ৰৰ সভাত অভিনয়ত ভাগলৈ কৰা প্ৰমাদৰ বাবে ভৰতে অভিশাপ দিয়ে। অভিশাপৰ ফলত উৰ্বশী পুৰুৰবাৰপৰা ৫৫ বছৰ আঁতৰি থাকে। তাৰ পাছত হোৱা পুনৰ্মিলনৰ ফলত আয়ু প্ৰভৃতি আঠপুত্ৰৰ জন্ম হয়।

বিষ্ণুপুৰাণৰ কাহিনী বৈদিক কাহিনীৰ দৰেই ব্ৰাহ্মণ্য ৰঙেৰে সনা। ভাগৱত পুৰাণৰ আখ্যানটিও বেদানুগ আৰু ঋগ্বেদৰ সংবাদ সূক্তৰ অনুবাদ স্বৰূপ।

বৃহৎকথাৰ অনুবাদ কথাসৰিৎসাগৰত প্ৰাপ্ত কথাতো পুৰুৰবাক বিষ্ণুভক্ত কৰি দেখুৱা হৈছে। ইন্দ্ৰৰ হকে যুঁজি অসুৰক পৰাভূত কৰাৰ পুৰস্কাৰৰূপে পুৰুৰবাই উৰ্বশীক লাভ কৰে আৰু ইন্দ্ৰৰ সভাত নচা ৰম্ভাৰ স্খলন দেখি হাঁহা বাবে তুম্বুৰুৰ অভিশাপক্ৰমে পুৰুৰবাই আকৌ উৰ্বশীক কিছুকালৰ বাবে হেৰুৱাব লগীয়া হয়। পিছে বিষ্ণুক স্তুতি কৰি সন্তুষ্ট কৰাৰ পাছত বিষ্ণুৰ বৰৰ ফলত পুৰুৰবা উৰ্বশীৰ পুনৰ্মিলন সম্ভৱ হয়। পদ্মপুৰাণতো উৰ্বশী-পুৰুৰবাৰ কাহিনী বিদ্যমান। কালিদাসে বেদ-ইতিহাস, পুৰাণৰপৰা কথাভাগ ল'লেও নাট্যবস্তুত অভিনৱত্বৰ ৰং সানিছে আৰু তাক অধিক মধুৰকৈ সজাইছে।

নাট্যবস্তু ঃ নান্দী আৰু প্ৰস্তাৱনাৰ পাছত প্ৰথমাঙ্কত কেশীদৈত্যৰ আক্ৰমণত ভীতা-সন্ত্ৰস্তা অপ্সৰাসকলৰ কান্দোনৰ ধ্বনি শুনি পুৱাবেলা সূৰ্যোপাসনা কৰি প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা পুৰুৰবাই অপ্সৰাসকলক সহায় কৰিবলৈ ঢাপলি মেলে। অপ্সৰাসকলৰ নিবেদনক্ৰমে ৰজাই কেশীদৈত্যক পৰাস্ত কৰি তেওঁৰ হাতৰপৰা অপহৃতা উৰ্বশী আৰু চিত্ৰলেখাক উদ্ধাৰ কৰি হেমকূটলৈ যায়। মূৰ্চ্ছিতা উৰ্বশীয়ে চেতনা ঘূৰাই পাই ত্ৰাণকৰ্তা ৰজাৰ মোহনমূৰুতি দেখি প্ৰেমাকৰ্ষণ অনুভৱ কৰে। ৰজায়ো উৰ্বশীৰ অতুলনীয় ৰূপ দেখি নিতান্ত আকৰ্ষিত হয়। প্ৰেমানুৰাগেৰে চিত্ত ৰঙীন কৰি দুয়ো নায়ক-নায়িকাই স্ব-স্ব স্থানলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে।

দ্বিতীয় অঙ্কৰ আদিত থকা বিষ্কম্ভকত ৰজাৰ অনৱস্থাৰ কথা ৰাণীৰ সহচৰী আৰু ৰজাৰ সহচৰৰ জৰিয়তে প্ৰকাশিত হয়। মূলাঙ্কত প্ৰমোদ বনত ৰজাই বিদূষকক নিজৰ মনোগত কথা কৈ থাকোঁতে উৰ্বশী তালৈ আহি তেওঁৰ প্ৰতি ৰজাৰ আসক্তিৰ কথা পোনপটীয়াকৈ শুনি ভূৰ্জপত্ৰত প্ৰেমপত্ৰ লিখি ৰজাৰ আগত পেলায় দি তিৰস্কৰণী বিদ্যাৰে অদৃশ্য হৈ থাকে। ৰজাই সেই পত্ৰ পোৱাৰ পাছত উৰ্বশীয়ে অদৃশ্য হৈ মায়াজাল ত্যাগ কৰি ৰজাৰে সাক্ষাৎ কৰে। এনেতে ইন্দ্ৰৰ সভাত অনুষ্ঠিত হবলগীয়া 'লক্ষ্মী-স্বয়ম্বৰ' নাটকত

অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ উৰ্বশীক মাতি নিয়া হ'লত প্ৰেম চৰিতাৰ্থ নহ'ল। বৰঞ্চ ৰাণীৰ ঔশিনৰী আৰু নিপুণিকাৰ আগমনে ৰজাক কিছু বিব্ৰত অৱস্থাতহে পেলালে। প্ৰেমপত্ৰখন ৰাণীৰ হাতত পৰাত তেওঁ ঈৰ্ষা প্ৰকাশ কৰি ৰজাক বিদ্ৰূপাত্মক অভিনন্দন জনাই আঁতৰি যায়।

তৃতীয় অঙ্কৰ আদিত থকা বিষ্কম্ভকত নিম্ন চৰিত্ৰৰ সংলাপৰ মাজেৰে উৰ্বশী অভিশপ্তা হৈ মৰ্ত্যত পুৰুৰবাৰ ভাৰ্যাৰূপে জীৱন-নিৰ্বাহ কৰিবলগীয়া হোৱা কথা প্ৰকাশ পায়। ভৰত মুনি পৰিচালিত 'লক্ষ্মী স্বয়ম্বৰ' নাটকৰ নামভূমিকাত অভিনয় কৰি উৰ্বশীয়ে সংলাপত 'পুৰুষোত্তম'ৰ ঠাইত 'পুৰুৰবা'ৰ নামোচ্চাৰণ কৰাৰ ভুলতেই অভিশাপৰূপ গোৰখাই গঙ্গাৰূপ 'পুৰুৰবা'ৰ কাষত পৰিলগৈ।

মূল অঙ্ক পুৰুৰবাই প্ৰাসাদৰ ওপৰৰ একাংশত ঔশিনৰীৰেসৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈ অপেক্ষাৰত অৱস্থাত তাত উৰ্বশী আৰু চিত্ৰলেখা উপস্থিত হয় আৰু অদৃশ্য হৈ থাকে। ঔশিনৰীয়ে তাঁলৈ আহি ৰজাৰ ওচৰত তেওঁৰ পূৰ্বকৃত কঠোৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে ক্ষমা খোজে আৰু যিকোনো অভিনৱ ৰাণী বা প্ৰেমিকাৰে মিলনৰ বাটত বাধা নিদিব বুলি কয়। ঔশীনৰী যোৱাৰ পাছত উৰ্বশীয়ে পাছ ফালৰপৰা ৰজাৰ চকুত আবৰি ধৰে। চিত্ৰলেখাই ৰজাৰ হাতত উৰ্বশীক গতাই দি বিদায় লয়।

চতুৰ্থ অঙ্কৰ আদিতে থকা এক প্ৰৱেশকত চিত্ৰলেখা আৰু সহজন্যাৰ মাজত হোৱা কথোপকথনে উদঙায় দিয়ে যে পুৰুৰবা উৰ্বশীৰেসৈতে বিহাৰ কৰিবলৈ গন্ধমাদন পৰ্বতলৈ যোৱাৰ পাছত তাত পুৰুৰবাৰ সামান্য কথাতে ওজৰ ধৰি উৰ্বশীয়ে কাৰ্ত্তিকৰ স্ত্ৰীনিষিদ্ধ বনত প্ৰৱেশ কৰি লতাত পৰিণত হয়।

সমগ্ৰ চতুৰ্থ অঙ্কত বিৰহাতুৰ পুৰুৰবাৰ উন্মাদ অৱস্থাৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। প্ৰিয়াৰ বিৰহত তেওঁ স্কন্দৰ বনত প্ৰৱেশ কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে এটি মণি পায়। সেই মণিৰ প্ৰভাৱতে দৈৱবশতঃ এজুপি লতাক আকোৱালি ধৰে আৰু সেই লতাজুপি উৰ্বশীৰ ৰূপ পায়। এনেদৰে পুনৰ্মিলন হোৱাত তেওঁলোক ৰাজধানীলৈ উভতি আহে।

পঞ্চম অঙ্কত উৰ্বশী আৰু ৰজাৰে পুত্ৰ আয়ুৰ মিলন হয়। পূৰ্বতে অভিশাপৰ সময়ত ভৰতে কৈছিল যে পুৰুৰবাই পুত্ৰৰ মুখ দৰ্শন কৰিলে উৰ্বশীয়ে শাপমুক্ত হৈ স্বৰ্গলৈ উভতি যাব। উৰ্বশীয়ে পুৰুৰবাৰপৰা বিযুক্ত হোৱাৰ ভয়ত প্ৰসৱৰ পাছতে পুত্ৰ আয়ুক চ্যৱনৰ আশ্ৰমত থৈ আহিছিল। আয়ুৰ আগমনত উৰ্বশীয়ে ৰজাক সকলো কথা কৈ যাবলৈ ওলায়। ৰজায়ো সন্ন্যাস লোৱাৰ সংকল্প কৰে। এনেতে নাৰদে আহি জনায় যে ইন্দ্ৰৰ আজ্ঞানুসৰি উৰ্বশী চিৰকাল পুৰুৰবাৰ পত্নীৰূপে থাকিব। ইমানতে নাটকৰ পৰিসমাপ্তি হয়।

সমীক্ষা : পুৰুৰবা এজন ধীৰোদাত্ত নায়ক। আৰ্তজনৰ ত্ৰাণকৰ্তাৰূপে তেওঁৰ চৰিত্ৰ অম্লান। কিন্তু তেওঁ প্ৰথমতঃ এক আদৰ্শ প্ৰেমিক, পিছতহে তেওঁৰ ৰাজচৰিত্ৰ বিকশিত হৈছে। সমগ্ৰ চতুৰ্থ অঙ্ক পৰিব্যাপ্ত কৰি তেওঁ উৰ্বশীৰ বিৰহত যি বেদনা প্ৰকাশ কৰিছে তাৰ তুলনা ৰঘুবংশৰ অজৰ বিলাপেৰে কৰিব পাৰি।

পুৰুৰবাৰ জন্ম চন্দ্ৰবংশত হ'লেও তেওঁৰ মাতৃ ইলা আছিল সূৰ্য্যৰ নাতিনী। সেয়ে তেওঁৰ চৰিত্ৰত এহাতে সূৰ্য্যৰ প্ৰখৰ উত্তাপৰ দৰে শৌৰ্য্য-বীৰ্য্যৰ উন্মেষ দেখা গৈছিল ; আনহাতে চন্দ্ৰৰ শীতৰ অমৃতময় পোহৰৰ দৰে সুকোমল প্ৰেম-নিৰ্ঝৰেৰে তেওঁৰ অন্তৰহ্ৰদ ভৰি আছিল। নিজ বল-বীৰ্য্যৰ গুণত তেওঁৰ ত্ৰিভুৱনত অবাধ গতি আছিল। সেয়ে মেঘৰ আঁৰত লুকাই অপ্সৰা হৰণ কৰা কেশী দৈত্যকো তেওঁ বিচাৰি উলিয়াই দুষ্টক দমন কৰি অবালা অপ্সৰাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তাৰ পুৰস্কাৰ স্বয়ং দেৱেন্দ্ৰই বিতৰণ কৰিছিল।

স্বৰ্গত তেওঁ ইন্দ্ৰৰ সভাত বহি দেৱতাৰ সমানে অপ্সৰাৰ নৃত্যগীত উপভোগ কৰিছিল। অৱশেষত উৰ্বশীৰ বৰমাল্যও তেওঁৰ ডিঙিত পৰিছিল।

তথাপি পুৰুৰবা দক্ষিণ নায়ক, বহুবল্লভ। প্ৰথমা পত্নী ঔশীনৰীৰ প্ৰতি তেওঁ আস্থাশীল। তেওঁৰ সহানুভূতিয়ে উৰ্বশী সমাগম সুচল কৰিছে।

ঔশীনৰীৰ চৰিত্ৰত ধাৰিণীৰ ধীৰতা আৰু ইৰাৱতীৰ ঈৰ্ষা একেলগে চকুত পৰে। দ্বিতীয় অংকত তেওঁ উৰ্বশীৰ পত্ৰ দেখি ৰজাৰ ওপৰত খং কৰিছে ; তৃতীয় অংকত তেওঁ তাৰ বাবে ৰজাৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিছে আৰু ৰজাৰ যি কোনো নবাগত প্ৰেমাস্পদৰ বাবে তেওঁ মন মুকলিকৈ ৰাখিছে।

উৰ্বশী অপ্সৰা। ইন্দ্ৰৰ অস্ত্ৰভাণ্ডাৰৰ সুকুমাৰ অস্ত্ৰ। জগতৰ শ্ৰেষ্ঠজনৰে বিহাৰ তেওঁৰ কাম্য। স্বৰ্গত বহুজনভোগ্য হৈও মৰ্ত্যৰ ৰজাৰ 'পতিব্ৰতা' পত্নী-ৰূপে চিৰকাল ধৈৰ্য্য ধৰিছে। অন্য নাৰীৰ দৰে তেওঁ ঈৰ্ষাপৰায়ণা। কিন্তু পুৰুৰবাই তেওঁৰ বৰ্তমানত অন্য ৰমণীলৈ চকু দিয়াতো তেওঁ সহিবলৈ নোৱাৰে। তাৰ বাবে নিষিদ্ধ বনত সোমাই লতাত পৰিণত হৈছে। স্বামীৰ পৰা বিচ্ছেদ হ'ব বুলি গৰ্ভজ সন্তানক আঁতৰাই চ্যৱনৰ আশ্ৰমত থৈছে। তথাপি আয়ুৰ অনাহুত আগমনে বিচ্ছেদৰ যৱনিকা নমাই অনা সময়ত দেৱতাৰ আশীৰ্বাদ লৈ নাৰদৰ আগমন হৈছে। স্বৰ্গৰ অপ্সৰাই পতিৰ বিয়োগ সহিব নোৱাৰে বাবে চিৰকাল মৰ্ত্যৰ মানৱী হৈ ৰ'ল। এয়া ভাৰতীয় নাৰীৰ অন্য এক চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য।

'বিক্ৰমোৰ্বশীয়'ক প্ৰকৃততে নাটকৰ ৰূপত এক প্ৰকৃষ্ট ৰূপক কাব্য বোলা উচিত।

(৩) **অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ঃ** 'কালিদাসস্য সৰ্বস্বম্ অভিজ্ঞনশকুন্তম্।' এয়া এক প্ৰবাদ বাক্য বা আপ্তবাক্য। খৃষ্টীয় ৫ ম শতিকাত (অন্ততঃ ?) ৰচিত হোৱাৰেপৰা বিশাল ভাৰতৰ বুকুত ইয়াৰ পঠন-পাঠন, অভিনয় আৰু আবৃত্তি বেদ-পুৰাণ, ইতিহাস, গীতা-ভাগৱতৰ দৰে চলি আহিছে। সম্প্ৰতি ই বিশ্বসাহিত্যৰ এক উত্তম সাহিত্য নিদৰ্শনৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। সন্দেহ নাই যে ই কালিদাসৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটক। কবিজনে জীৱন জুৰি উপাৰ্জন কৰা সাহিত্যিক কলা-কৌশল, নাট্য-নৃত্য-নৃত্তবিষয়ক জ্ঞান, সমগ্ৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ অভিজ্ঞতা, সমস্ত শাস্ত্ৰ মন্থন কৰি লাভ কৰা বিশাল অনুভৱ আৰু প্ৰতিভাময় কবিত্বৰ সমস্ত শক্তি অকল এই নাটকৰ বুকুতে একযোগে প্ৰয়োগ কৰিছে যেন অনুমান হয়।

'শকুন্তলম্' সাত অঙ্কবিশিষ্ট এক পূৰ্ণাঙ্গ নাটক। নাটকৰ সমস্ত লক্ষণ 'ৰাজ্যোচিত দ্বাত্রিংশৎ লক্ষণৰ' দৰে ইয়াত বিৰাজমান। স্বেক্সপীয়েৰে যিদৰে নিজৰ দেশৰ বুৰঞ্জী, বা ইউৰোপীয় বুৰঞ্জীৰ চৰিত্ৰসমূহক উপজীব্য কৰি অমৰ নাটক ৰচিছে, মহাকবি কালিদাসে তেওঁতকৈ কমেও এহেজাৰ বছৰ আগতে তাৰ বাটকটীয়াৰূপে পৰম্পৰাগত প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ বুকুৰপৰা সুন্দৰ 'ইতিহাস' বা কাহিনী বুটলি আনি তাৰ আধাৰতে নাটক গঢ়িছে। তেওঁৰ প্ৰথম নাটক মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্ শুঙ্গবংশৰ ইতিহাসৰ এক অধ্যায়ৰ ওপৰত আধাৰিত। তেওঁৰ দ্বিতীয় নাটক চন্দ্ৰবংশীয় ৰজা পুৰুৰবাৰ প্ৰেমকথাক উপজীব্য কৰি বিৰচিত হৈছে। তৃতীয় নাটক অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ৰ মূলীভূত পদাৰ্থ 'মহাভাৰত'ৰ আদি পৰ্বৰ অন্তৰ্গত সম্ভৱ পৰ্বৰপৰা অনা হৈছে। যিজন ভৰতৰ পুণ্যশীল নামৰ আধাৰত বিশাল 'ভাৰতবৰ্ষ'ৰ নামাকৰণ সম্ভৱ হৈছে, যাৰ নামেৰে'চন্দ্ৰবংশ'ক 'ভাৰতবংশ' বুলি কোৱা হয় সেই 'ভৰত'ৰ সম্ভৱ পৰ্বৰ নাম 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' বুলি ক'লে ভুল কোৱা নহয়। কিন্তু মহাভাৰতৰ 'শকুন্তলা আখ্যান' তেনেই নীৰস আৰু প্ৰচলিত লোকগাথা। কণ্বৰ ওচৰত মৃগয়া কৰিবলৈ অহা ৰজা দুষ্যন্তই নিতান্ত অকলশৰীয়া মৃগনয়না শকুন্তলাক পাই গান্ধৰ্বপ্ৰথাৰে বিয়া কৰাই জৈৱিক কাম চৰিতাৰ্থ কৰি গুচি গ'ল। প্ৰণয়ৰ অৱসৰ নহ'লেও প্ৰতিশ্ৰুতিৰ অৱসৰতে কোৱা মতে শকুন্তলাক নিবলৈ কেও-কিছুকে পঠিওৱা নহ'ল। সেই মিলনৰ ফলত ওপজা ল'ৰা সৰ্বদমনৰ উৎপাতত ৰবলৈ নোৱাৰি ঋষি কণ্বই জীয়েকক ৰজাৰ ওচৰলৈ পঠিয়ালে। অভিশাপৰ গোন্ধভাপ নোপোৱাকৈয়ে ৰজাই লোক নিন্দাৰ ভয়ত নৱাগতাক জনমতো চিনি নেপাই বুলি আঁসে মাতিলে। তাতে যেনিবা দৈববাণীয়ে শকুন্তলাৰ কথা সঁচা বুলি কোৱাতহে ৰজাই পুত্ৰ পৰিবাৰক 'মোৰ' বুলি সামৰি থ'লে। এয়া ভাৰতৰ কথা ভাৰন্তৰো কথা।

তাকে সাৰোগত কৰি মহাকবি কালিদাসে যিখন নাটক ৰচিলে তাৰ নামে কয় নাটকত কি অভিনৱত্ব প্ৰবৰ্তিছে। 'অভিজ্ঞান' ৰূপ আঙঠিৰ বৃত্তান্ত অভিশাপৰ আখ্যান, যজ্ঞকৰ্ম, কণ্বৰ তীৰ্থযাত্ৰা, মৎসজীৱীৰ আখ্যান, মাতলিৰ আখ্যান, সাউদৰ আখ্যান, আৰু সদৌ শেষত হেমকূটৰ বুকুত সেই কশ্যপ-অদিতিৰ সমক্ষত অপূৰ্ব মিলনৰ ছবি। ক'ত নতুনত্ব নাই? কথাবস্তুত? নে চৰিত্ৰ চয়নত? ভাষাত নে অলংকাৰত? ছন্দত নে শব্দত? উত্তৰ একেটাই "সৰ্বত্ৰৈৱ"।

কথাবস্তু : নান্দী শ্লোকত অষ্টমূৰ্তি শিৱক স্তুতি কৰা হয়। প্ৰস্তাৱনাত নাটক আৰু নাট্যকাৰৰ লগতে মুখ্য পাত্ৰপৰিচয় কৰি দিয়াৰ পাছত প্ৰথম অঙ্ক আৰম্ভ হয়।

প্ৰথম অঙ্কত মৃগয়াৰ্থী ৰজাৰসৈতে গোনতে কণ্বৰ তপস্বী বৈখানসৰ ভেটাভেটি। তেৰেঁই ৰজাক আশ্ৰমদৰ্শনাৰ্থে আমন্ত্ৰণ জনায়। সেই আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি ৰাজচিহ্ন ত্যাগ কৰি ৰজা দুষ্যন্তই আশ্ৰমত সোমাই গছলতাৰ মাজেৰে অদূৰত তিনিজনী সমবয়সীয়া কিশোৰীয়ে গছ-বিৰিখ, ফুলৰ গছৰ গুৰিত পানী দি থকা দেখিবলৈ পালে। প্ৰথমে তেওঁ গছৰ আঁৰত বৈ তেওঁলোকৰ মধুৰ হাস-পৰিহাসলৈ কাণ দিয়ে। তিনিওজনী কন্যাৰ মাজত

এজনীৰ অনন্য সাধাৰণৰূপে ৰজাৰ মন আকৰ্ষণ কৰে। এটি ভোমোৰাই সেই অপৰূপা ঋষিকন্যা শকুন্তলাক ত্ৰাসিতা কৰাত ৰজাই তেওঁক ৰক্ষা কৰাৰ অজুহাতত তেওঁলোকৰ সমুখত ওলালগৈ। তেওঁলোকৰসৈতে কথাপাতি ৰজাই শকুন্তলাৰ বিষয়ে যথোচিত তথ্য শুনিলে। তাৰ পাছত হঠাতে 'হস্তিসংভ্ৰম'ৰ সংবাদ প্ৰচাৰ হোৱাত আশ্ৰমকন্যাসকল কুটীৰলৈ গ'ল ; ৰজায়ো এক গধুৰ মন লৈ নিজৰ বাহৰলৈ গ'ল।

দ্বিতীয় অঙ্কত ৰজাই শকুন্তলাৰ প্ৰতি ওপজা প্ৰেমানুৰাগ বশতঃ পুনঃ আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ অভিলাষ প্ৰকাশ কৰিলে। তেওঁ মৃগয়া বন্ধ কৰিবলৈ আদেশ কৰে। এনেতে তেওঁক আশ্ৰমত অনুষ্ঠিত যজ্ঞত সুৰক্ষা দান কৰিবলৈ ঋষিসকলে আমন্ত্ৰণ জনায় আৰু তেওঁ সেই আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰে। তেনেতে ৰাজমাতাই ব্ৰতোপাবাসৰ পা[illegible] পৰ্বত ৰজাক উপস্থিত থাকিবলৈ দূতমুখে খবৰ পঠিয়ায়। ৰজাই তেতিয়া বিদূষকক তেওঁৰ প্ৰতিনিধিৰূপে ৰাজমাতাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দি একমাত্ৰ সাৰথিক লগত লৈ আশ্ৰমত যজ্ঞ ৰক্ষাৰ্থে থাকে।

তৃতীয় অঙ্কত ৰজা আপাদমস্তক শকুন্তলাৰ প্ৰেমত নিমজ্জিত অৱস্থাত দেখা যায়। অঙ্কৰ আদিত থকা বিষ্কম্ভকৰপৰা শকুন্তলা দুষ্যন্তৰ প্ৰেমত পৰি অসুস্থ হৈ পৰা কথা জনা যায়। মূল অঙ্কত ৰজাই তেওঁৰ অন্বেষণ কৰি এক লতাকুঞ্জত সখীয়েক দুজনীৰসৈতে শকুন্তলাক বিচাৰি পায়। আঁৰত থাকি তেওঁ শকুন্তলাৰ অৱস্থাৰ বুজ লয়। শকুন্তলাই ৰজাৰ প্ৰতি হোৱা প্ৰেমাসক্তিৰ বাবে তেওঁৰ মনৰ কথা শোচনীয় হোৱাৰ কথা স্বীকাৰ কৰে। সখীয়েকৰ কথামতে তেওঁ ৰজালৈ তেওঁৰ মনৰ কথা জনাই পদুমৰ পাতত পত্ৰৰচনা কৰি পঢ়ি শুনোৱাত ৰজাই তাৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰি তেওঁলোকৰ মাজত ওলোয়। প্ৰিয়ম্বদা আৰু অনসূয়াই তেওঁলোকৰ মিলনৰ সেতু ৰচনা কৰি আঁতৰি যায়। ৰজাই শকুন্তলাৰ ওচৰত গান্ধৰ্ববিবাহৰ প্ৰস্তাব দিয়ে। ক্ষন্তেক পিছত গৌতমীৰ আগমন হয় আৰু প্ৰণয়ীযুগলৰ মিলনত যতি পৰে। ৰজাই যজ্ঞৰক্ষা কৰিবলৈ ওলাই যায়।

চতুৰ্থ অঙ্কটিহে প্ৰকৃততে নাটকৰ শীৰ্ষ। অঙ্কৰ আদিত থকা বিষ্কম্ভকত অনসূয়া আৰু প্ৰিয়ম্বদাই পুষ্পচয়ন কৰি থাকোঁতে অনুষ্ঠিত কথোপকথনৰপৰা ৰজাই শকুন্তলাক দিনদিয়েকতে ৰাজধানীলৈ নিবলৈ কথা দি ৰাজ্যলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা কথা প্ৰকাশিত হয়। এনেতে ধুমুহাৰ দৰে দুৰ্বাসাৰ আগমন। তেওঁ শকুন্তলাৰপৰা আতিথ্য-সমাদৰ নোপোৱাত শকুন্তলাক অভিশাপ দিয়ে যে 'প্ৰেমাস্পদই উচিত সময়ত তেওঁৰ কথা মনত নকৰিব। প্ৰিয়ম্বদাৰ অনুৰোধত তেওঁ অভিজ্ঞান প্ৰদৰ্শন কৰিলে প্ৰেমাস্পদই শকুন্তলাক মনত কৰিব বুলি কৈ আশ্ৰম ত্যাগ কৰে।

ইতিমধ্যে কণ্ব তীৰ্থভ্ৰমণৰ উভতি আহি শকুন্তলা উপযুক্ত পাত্ৰৰসৈতে বিবাহিতহৈ অন্তঃসত্বা হোৱা কথা জানিবলৈ সক্ষম হয়। কণ্বই শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ পঠাবলৈ আয়োজন কৰিবলৈ আদেশ দিলে। সখীসকলে শকুন্তলাক প্ৰসাধন-বিন্যাসাদিৰে সজাই উলিয়াই আৰু প্ৰৌঢ় নাৰীসকলে তেওঁক বিদায়কালীন আশীৰ্বচন দিয়ে। শাৰ্ঙ্গৰৱ, শাৰদ্বত আৰু

গৌতমীৰসৈতে কণ্বই শকুন্তলাক হস্তিনাপুৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে।

পঞ্চম অঙ্কত আশ্ৰমবাসীসকলে ৰাজদৰ্শনৰ বাবে ৰাজদ্বাৰত উপস্থিত হয়। ৰজাই পুৰোহিতৰ সৈতে আশ্ৰমবাসীসকলক সাক্ষাৎ কৰে। মুনি দুজনে মনত কৰি দিয়া সত্ত্বেও দুৰ্বাসাৰ শাপৰ প্ৰভাৱত পৰি ৰজাই কোনোমতে শকুন্তলাৰ কথা মনত পেলাবলৈ নোৱাৰিলে। গৌতমী আৰু শকুন্তলায়ো ৰজাৰ স্মৃতিৰ দুৱাৰ মুকলি কৰিবলৈ নোৱাৰিলে। শকুন্তলাই ৰজাৰ নামাঙ্কিত আঙঠিটো ৰজাক দেখুৱাবলৈ খুজি সিটিক আঙুলিত নেপাই বিব্ৰতা হৈ পৰিল। তাকে লৈ শাৰ্ঙ্গৰৱ আৰু ৰজাৰ মাজত তৰ্ক-বিতৰ্ক হ'ল। শেষত উপায়ান্তৰ হৈ শকুন্তলাক ৰাজসভাত এৰি থৈ শাৰ্ঙ্গৰৱ, শাৰদ্বত আৰু গৌতমী আশ্ৰমলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিলে। পুৰোহিতৰ ঘৰলৈ খোজলোৱা শকুন্তলাক ৰাজপথৰ পৰা এক জ্যোতিয়ে তুলি লৈ গ'ল।

ষষ্ঠ প্ৰবেশকত পোনতে মাছমৰীয়া এজনে ৰজাৰ নামাঙ্কিত আঙঠিটো নগৰত বেচিবলৈ আনি দুষ্যন্তৰ মনত শকুন্তলাস্মৃতিৰ বোধন কৰিলে। মূল অঙ্কত ৰজাই শকুন্তলাৰ বিৰহত উন্মাদ হৈ পৰা দেখা যায়। তেওঁ ৰাজ্যত বসন্তোৎসৱ নিষিদ্ধ কৰি দি দুঃখত ম্ৰিয়মাণ হৈ থকা সময়ত ইন্দ্ৰৰ সাৰথি মাতলিয়ে ইন্দ্ৰৰ শত্ৰু নিধনৰ বাবে ৰজাক নিবলৈ আহে। দুষ্যন্তই মাতলিৰ ৰথত উঠি ইন্দ্ৰৰ সহায্যাৰ্থে যাত্ৰা কৰে।

সপ্তম অঙ্কত ৰজাই মাতলি পৰিচালিত ইন্দ্ৰৰ ৰথেৰে স্বৰ্গৰপৰা অৱৰোহণৰ পথত হেমকূটত নামে আৰু কশ্যপ আৰু অদিতিক সাক্ষাৎ কৰাৰ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰে। মাতলিয়ে মহৰ্ষিক আগলি বতৰা দিবলৈ যোৱা অৱসৰতে অশোক বৃক্ষৰ তলত পোনতে পুত্ৰ সৰ্বদমনেৰে ৰজাৰ সাক্ষাত অতি নাটকীয়ভাবে সম্পন্ন হয়। ইয়াত শকুন্তলাৰে ৰজাৰ পুনৰ্মিলন হয়। পুত্ৰ-স্ত্ৰীক আগত লৈ মাতলিৰ লগত ৰজাই দেৱ-পিতৃ কশ্যপ মাৰীচ আৰু দাক্ষায়ণী অদিতিৰ সমুখত ওলায়। তেওঁলোকক আটায়ে সেৱা জনাই আশীৰ্বাদ লাভ কৰে। কশ্যপে তেতিয়া অভিশাপৰ ৰহস্য ৰজা আৰু শকুন্তলাক জানিবলৈ দিয়ে। কশ্যপৰ অনুমতিলৈ সপৰিবাৰে সপুত্ৰে মাতলিৰ ৰথত উঠি ৰজাই হস্তিনাপুৰলৈ যাত্ৰা কৰে। নাটকৰ সমাপ্তি ঘটে ভৰতবাক্য পাঠেৰে।

সমীক্ষা ঃ উৎস, মূলকথা আৰু নাটকৰ কথাবস্তু তুলনা কৰি চালে কবিয়ে নাট্যকথাৰ মাজত যিবিলাক অভিনৱ কথা সংযোগ কৰি নাটকখনিক উৎকৃষ্ট কৰি গঢ়িছিল সিবোৰ ওলাই পৰে।

প্ৰথমতে কবিয়ে কণ্বক আশ্ৰমৰপৰা এনে এক দীঘলীয়া কলাৰ বাবে আঁতৰাই ৰাখিছে যিচোৱা সময় নায়ক-নায়িকায়ো প্ৰেম পৰিণয়ত পৰিণত হ'বলৈ প্ৰয়োজন হয়। আপাততঃ ৰজাক আশ্ৰমবাসীৰদ্বাৰা অনুষ্ঠিত যজ্ঞ-বিঘ্ন নাশৰ বাবেহে আশ্ৰমত ৰখা হৈছে, প্ৰেম-প্ৰীতি যেন এক বৈয়ক্তিক কাৰ্যাহে।

দ্বিতীয়তে কবিয়ে নাটকক মোহনীয়ত্ব দান কৰিবলৈ দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ আৰু শাপ মুক্তিৰ উপায় অভিজ্ঞান আঙুঠিৰ বৃত্তান্ত জোৰা দিলে। পৱিত্ৰ আশ্ৰমত যজ্ঞবিঘ্ন নাশৰ

অপদেশত থাকি শম-ভাব নষ্ট কৰি ৰতিভাৱাপন্ন ভোগভূমিত পৰিণত কৰা বাবে দুষ্যন্তই প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবলগীয়া হৈছে। নায়িকায়ো পিতৃদত্ত আতিথ্য সৎকাৰ অধিকাৰ ঠিকমতে পালন কৰাত অক্ষম হোৱা বাবে যি পাপ হ'ল তাৰ প্ৰায়শ্চিত্তৰূপে অভিশপ্তা হ'ল। কিন্তু অজানিতে কৰা প্ৰথম অপৰাধ ক্ষমাৰ যোগ্য। সেয়ে দুৰ্বাসাই প্ৰেমাস্পদে কোনো অভিজ্ঞান দৰ্শন কৰিলে নায়িকালৈ মনত পেলাব বুলি শাপমোচনৰ উপায় দি গ'ল। সেয়ে শকুন্তলাক বিদায় কালত ৰজাই দিয়া আঙঠিৰ গুৰুত্ব বঢ়ালে। আশ্ৰমৰ পৰা হস্তিনাপুৰলৈ যোৱা সময়ত সখীহঁতে শকুন্তলাক মনত কৰি দিছে, 'ৰজাই চিনি পোৱাত পলম হ'লে হাতৰ আঙঠিটো দেখুৱাবা।' পিছে শক্ৰাৱতাৰতে আঙঠিটো হেৰাই থাকিল। সেয়ে ৰজাই অভিশাপৰ প্ৰভাৱত পৰি শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। অভিজ্ঞানৰ অভাৱত ৰজাৰ ব্যৱহাৰে 'দুষ্ট' নাম পালেও নীতিগ্ৰাহ্য হৈ ৰ'ল। অভিজ্ঞান উদ্ধাৰ হ'ল ধীবৰদ্বাৰা। পাকে-প্ৰকাৰে আঙঠি দেখি ৰজাৰ মনত শকুন্তলা স্মৃতি জাগৃত হ'ল। মিলনৰ বাট ওলাল। কিন্তু তাক সফল কৰিবলৈ দৈৱশক্তিৰ প্ৰয়োজন হ'ল। 'কালনেমি'ক দমন কৰিবলৈ ইন্দ্ৰই দুষ্যন্তক নিবলৈ মাতলিক পঠিয়ালে। দেৱকাৰ্য্য সাধি ৰজা উভতি আহোঁতে পত্নী-পুত্ৰৰে মিলন হ'ল হেমকুটত। অভিশাপৰ সাঁথৰ ভাঙি দিলে ভগবান কশ্যপে।

পূৰ্বৰ কামনা-বাসনাপূৰ্ণ ৰজা আৰু শকুন্তলাৰ মন অভিশাপৰ জ্বালাই দেই পুৰি নিকা কৰিলে। তেওঁলোকৰ অন্তৰ জুয়ে পোৰা সোণৰ দৰে নিৰ্মল হ'ল। মনুষ্য লোকত হোৱা দেহজ মিলন নিতান্ত অস্থায়ী আৰু দুঃখজনক। কিন্তু দিব্যলোকত হোৱা মিলন স্থায়ী আৰু সুখদায়ক। কালিদাসৰ অভিজ্ঞতাই নাটকখনক মহীয়ান ৰূপ দিছে।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকৰ প্ৰতিজন পাত্ৰ বা পাত্ৰীৰ চৰিত্ৰও অনুধাৱনৰ বিষয়। ৰজাৰপৰা মাছমৰীয়ালৈ সকলো পাত্ৰৰেই পৰিবেশন নাট্যপ্ৰয়োজনত হৈছে। ক'তো অনাৱশ্যক পাত্ৰৰ পৰিবেশন হোৱা নাই। প্ৰতিজন ব্যক্তি স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে মূৰ্তিমন্ত।

নায়ক দুষ্যন্ত। তেওঁ ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ লোক। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বত একেধাৰে আদৰ্শ ৰজা, আদৰ্শ প্ৰেমিক আৰু আদৰ্শ মানৱৰ চৰিত্ৰ সমাবেশ ঘটিছে। তেওঁৰ প্ৰেমে ৰাজচৰিত্ৰ ম্লান কৰা নাই। পত্নীৰ বিৰহত কাতৰ হৈও ৰাজকাৰ্য্যৰ প্ৰতি অৱহেলা কৰা নাই। প্ৰেমিকৰূপেও তেওঁ অসামান্য। কিন্তু হৃদয় আৰু বিবেক দুয়োটা তেওঁৰ আছে বুলি বুজা যায়।

দুষ্যন্ত চন্দ্ৰবংশৰ কুলতিলক আৰু ভৰত (বংশৰ) পিতৃ। তেওঁৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য দেৱৰো শ্লাঘনীয়, প্ৰয়োজনীয় আৰু প্ৰশংসনীয়। তেওঁ আছে বুলিয়েই ইন্দ্ৰৰ বজ্ৰ তেওঁৰ হাতত অলংকাৰ স্বৰূপ।

মৃগয়া ৰজাৰ ব্যসন নহয়। ই পৌৰুষ আৰু ৰণকৌশল বৃদ্ধি কৰে। অনাৱশ্যকভাৱে জীৱবধ নকৰে। তেওঁ ধৰ্মিষ্ঠ আৰু প্ৰজাৰ ধৰ্ম পালনৰ সহায়ক। আশ্ৰমত থাকি যজ্ঞবিঘ্ন দূৰ কৰাটোক কৰ্তব্য বুলি বিবেচনা কৰে। যদিও শকুন্তলাৰ প্ৰতি থকা দুৰ্বলতাই তেওঁক আশ্ৰমত থাকিবলৈ উদগাইছে, তথাপি যজ্ঞ সমাপ্তিৰ লগে লগে তেওঁ ৰাজধানীলৈ উভতি

গৈছে। ঋষি-মুনিসকলৰ প্ৰতিও যথোচিত ভক্তি দেখুৱাইছে।

দুষ্যন্ত বহুবল্লভ ৰজা। তেওঁৰ অন্তঃপুৰতে অনেক বসুমতী, সানুমতী আছে। সিসকলৰ মনজুখি তেওঁ কাৰ্য্য কৰে। তথাপি ঋষিকন্যা শকুন্তলা তেওঁৰ প্ৰণয়িনী, প্ৰেয়সী। তেওঁ আৰু সসাগৰা পৃথিৱী এই দুইৰ প্ৰতি তেওঁৰ নিষ্ঠা আছে। দ্বিতীয়, তৃতীয়, পঞ্চম, ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অঙ্কত তেওঁ শকুন্তলাৰ ৰূপ-গুণৰ বিভিন্ন দিশ দৰ্শন কৰিছে। তেওঁ পাহৰি গৈ ত্যাগ কৰা বাবে শকুন্তলাই বিয়োগজনিত অনেক দুঃখ পাইছে। এনে এক ভাবে তেওঁৰ মনত অনবৰতে ঠাই পাইছে। ৭ম অঙ্কত তেওঁ শকুন্তলাক আগৰ ৰূপত দেখা নাই, দেখিছে নতুন ৰূপত। পুত্ৰ ভৰতৰ প্ৰতি তেওঁৰ স্নেহ স্বাভাৱিক ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। এনে ল'ৰাই নো কাৰ কাপোৰ লেতেৰা নকৰে? যাৰে নকৰক তেওঁ ভাগ্যবান পিতৃ। শিশুৰ প্ৰতি সাধাৰণ মৰম তেওঁৰ অন্তৰত আছিল। এনেদৰে দুষ্যন্তৰ চৰিত্ৰ অসামান্যৰূপতে দেখা যায়।

শকুন্তলাক কৱিয়ে অকল এখন নাটকৰ নায়িকাৰূপে অঙ্কন নকৰি ভাৰতীয় নাৰীৰ আদৰ্শৰূপেহে অঙ্কন কৰিছে। তেওঁৰ গাত সীতা, সাবিত্ৰী, অৰুন্ধতী, অনসূয়া, প্ৰভৃতি, মহাসতী আৰু দেৱী তথা মানৱীৰ সুকোমল গুণবোৰৰ সমাহাৰ ঘটিছে। ৰূপ আৰু গুণ দুয়োটিতে তেওঁ অনুপমা। তেওঁৰ পিতৃভক্তি, তেওঁৰ সখী প্ৰেম, তেওঁৰ সহচৰ জীৱ-জন্তু, গছ-লতিকাদি প্ৰকৃতি-প্ৰীতি, তেওঁৰ পতিপ্ৰেম-পতিভক্তি, তেওঁৰ সহিষ্ণুতা আৰু ভগৱদ্‌বিশ্বাসৰ তুলনা নাই।

বিশ্বামিত্ৰৰ ঔৰসত অপ্সৰা মেনকাৰ গৰ্ভত ওপজি অতুলনীয় ৰূপ-সৌন্দৰ্য্যৰ গৰাকিনী হৈও আশ্ৰমত বাকলি পিন্ধিয়েই শকুন্তলা ষোড়শী গাভৰু হৈছে। তথাপি তেওঁৰ সৌন্দৰ্য্য নিপুণ নাগৰক ৰজাৰ চকুত পৰিছেঃ 'ইয়মধিকমনোজ্ঞা বল্কলেনাপি তন্বী।' প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন সম্পদৰাজিৰ তুলনা তেওঁৰ অঙ্গযষ্টিতে প্ৰেমিকে দেখিছেঃ

> অধৰঃ কিশলয়ৰাগঃ কোমলবিতপানুকাৰিণৌ বাহূ।
> কুসুমমিৱ লোভনীয়ং যৌৱনমঙ্গেষু সংনদ্ধম্॥ ।১৯

শকুন্তলাই আশ্ৰমস্থ জীৱ-জন্তু গছ-লতিকাবোৰকো সমানে ভাল পাইছিল। গছ-গছনিৰ গুৰিত পানী দিছিল, সহকাৰ, বনজ্যোৎস্না যে তেওঁৰ কিমান আদৰৰ? সেই 'মা-মৰীয়া' মৃগপোটকটিঙ্গ সি যে তেওঁৰ পুত্ৰকৃতক এনেবোৰ সহচৰ আৰু অনসূয়া-প্ৰিয়ম্বদা সকলো তেওঁৰ যেন দ্বিতীয় আত্মা। পিতৃকণ্বৰ প্ৰতিও তেওঁৰ অপৰিসীম প্ৰেমভক্তি আছিল। সেয়ে বিদায় বেলাত অধিক তপস্যা কৰিবলৈ পিতৃক মানা কৰিছে। ৫ম অঙ্কত মাত্ৰ এবেলা এনে সুকুমাৰী শকুন্তলাই ৰজাৰ কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰিছে। ৰজাই গৌতমীক ভৰ্ৎসনা কৰি তিৰোতাসকলক অপবাদ দিওঁতে তেওঁ কৈছে 'অনাৰ্য্য, আত্মনো হৃদয়েন পশ্যতি।' এয়া বোবাৰ মুখৰ প্ৰতিবাদ।

৭ম অঙ্কত তেওঁৰ ৰূপ-ৰঙ সলনি হৈছে। তপস্যাৰ তাপত পবিত্ৰতা লাভ কৰিছে।

সেয়ে দুষ্যন্তই তেওঁক দেখি কৈছেঃ

বসনে পৰিধুসৰে বসানা
নিয়মক্ষামমুখী ধৃতৈকবেণিঃ।
অতিনিষ্কৰুণস্য শুদ্ধশীলা
মম দীৰ্ঘং বিৰহব্ৰতং বিভৰ্তি॥

পৃথিৱীৰ ভাৱী অধীশ্বৰৰ মাতৃ শকুন্তলা এতিয়া শুদ্ধশীলা। অন্তৰিক্ষৰ এঠাইত পতিবিৰহব্ৰত যাপন কৰিছে। শেষত দুষ্যন্তৰে মিলনো হৈছে।

কাশ্যপ কণ্ব শকুন্তলাৰ পালনকৰ্তা 'পিতা'। তেৱেঁই পিতামাতাৰদ্বাৰা পৰিত্যক্ত শিশু শকুন্তলাক আশ্ৰমলৈ আনি ডাঙৰ-দীঘল কৰে। তেওঁ আছিল নৈষ্ঠিক ব্ৰহ্ম[redacted] আৰু তপস্বী। আশ্ৰমৰ কুলপতি বোলা হৈছে। তেওঁ তপস্বী হলেও গৃহীৰ দৰে জীয়াৰী শকুন্তলাৰ ভৱিষ্যত যাতে শুভ হয় তালৈ সততে মনোযোগ দিছিল। সেয়ে শকুন্তলাৰ সৌভাগ্য দেৱতাক তুষিবলৈ সোমতীৰ্থলৈ গৈছিল। তীৰ্থৰপৰা উভতি আহিও শকুন্তলা আৰু দুষ্যন্তৰ মিলনৰ কথা অলৌকিকভাবে জানি শকুন্তলাক অভিনন্দন জনাইছিল। শকুন্তলাক অন্তঃসত্ত্বা বুলি জানি ততালিকে তেওঁক দুষ্যন্তৰ ওচৰলৈ পঠাবলৈ সংকল্প লৈছিল। তেওঁৰ তপস্যাৰ বলত কন্যাৰ উপযোগী আভৰণ গছ-বৃক্ষাদিয়ে উপহাৰ দিছিল। তেওঁক হৃদয়কাতৰ হৈছে, চকুলো নোলালেও কণ্ঠৰুদ্ধ হৈছে, দৃষ্টি ক্ষীণ হৈছে। তাকে তেওঁ এনেদৰে ব্যক্ত কৰিছেঃ

যাসত্যদ্য শকুন্তলেতি হৃদয়ং সংস্পৃষ্টমুৎকণ্ঠয়া
কণ্ঠঃ স্তম্ভিত বাষ্প বৃত্তিকলুষশ্চিন্তাজড়ং দৰ্শনম্।
বৈক্লব্যং মম তাবদীদৃশমিদং স্নেহাদৰণ্যৌকসঃ
পীড্যন্তে গৃহিণঃ কথং ন তনয়াবিশ্লেষদুঃখৈৰ্নবৈঃ।। ৪।৬

বিদায় কালত শকুন্তলাই 'দেউতা মোৰ বাবে অধিক উৎকণ্ঠিত হ'ব নেলাগে' বুলি কোৱাত কাশ্যপে আকৌ কৈছেঃ 'বাচা, তই পখীবিলাকক খাবলৈ দিয়া নীবাৰ পৰি কুটীৰৰ সমুখত গজা ধান গছবোৰ দেখিনো মোৰ শোক কেনেকৈ জুৰাব?'

শমমেস্যত্যুতি মম শোকঃ কথং নু বৎসে ত্বয়া ৰচিত পূৰ্বম্।
উটজদ্বাৰবিৰূঢ়ং নীবাৰ বিলোকয়তঃ ॥ ৪।২১

শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ বিদায় দি ঋষিজনে কেনো সকাহ পাইছে তাক তেওঁ ব্যক্ত কৰি কিছে-

অৰ্থো হি কন্যা পৰকীয়া এৱ তামদ্য সংপ্ৰেষ্য পৰিগৃহীতুঃ।
জাতো মমায়ং বিশদঃ প্ৰকামং প্ৰত্যৰ্পিতন্যাস ইবান্তৰাত্মা॥

কাশ্যপৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে এনেদৰে একেধাৰে আদৰ্শ পিতৃআৰু উদাৰ মানৱীয় গুণসম্পন্ন তপস্বীৰ গুণাৱলী বিকশিত হৈছে।

অন্যান্য মধ্যম শ্ৰেণী আৰু নিম্নবৰ্গৰ চৰিত্ৰসমূহো মানৱীয় গুণেৰে গুণান্বিত আৰু

সংস্কৃতিবান ৰূপত পোৱা যায়। অনসূয়া-প্ৰিয়ম্বদাৰ সখিনিষ্ঠ কৰ্তৃব্যবোধ, শাৰ্ঙ্গৰব-শাৰদ্বতৰ ব্ৰহ্মচাৰীৰ জনোচিত কৰ্তব্যনিষ্ঠা, গুৰুভক্তি, শকুন্তলাৰ প্ৰতি ভগ্নীৱৎ আচৰণ আদি ; বিদূষক, সেনাপতি প্ৰভৃতিৰ ৰাজভক্তি আৰু কৰ্তব্য সচেনতনতা আদি উল্লেখযোগ্য।

মহাকবি কালিদাসৰ কাব্য নাটক সমূহত শৃঙ্গাৰ ৰসৰ প্ৰাধান্য বৰ্তমান। নাটক তিনিখনৰ অঙ্গীৰস শৃঙ্গাৰ। শকুন্তলা নাটকৰ চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম অঙ্কৰ বাহিৰে অন্য পাঁচ অঙ্কত ন্যূনাধিক সম্ভোগ বা বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ (৬ষ্ঠঅংশত) প্ৰবৰ্তিত আছে। মাজে মাজে বিদূষকৰ আচৰণত হাস্য, মৃগয়া প্ৰসঙ্গত বীৰৰস আৰু ৪ৰ্থ অঙ্কত কৰুণৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। প্ৰথম চাৰিটা অঙ্কৰ অন্তৰালত অথবা ৭ম অঙ্কৰ মাজত শমভাৱ অস্বীকাৰ কৰিবলৈ নোৱাৰি। কিন্তু নায়ক-নায়িকাৰ মিলনত শৃঙ্গাৰ ৰস থকা স্বাভাৱিক। খন্তেকলৈ অন্তিম অঙ্কত বাৎসল্য ৰসৰো উদ্ৰেক হৈছে।

চতুৰ্থ অঙ্কৰ বৈশিষ্ট্য ঃ ভাৰতীয় পৰম্পৰাই শকুন্তলম্‌ৰ— চতুৰ্থ অঙ্কটো আটাইতকৈ মনোৰম আৰু উত্তমবুলি স্বীকাৰ কৰিছে। কোনো অজ্ঞাত কৱিয়ে ইয়াৰ মৰ্ম কথা এনেদৰে প্ৰকাশ কৰি গৈছে ঃ

কাব্যেষু নাটকং ৰম্যং, তত্ৰ ৰম্যা শকুন্তলা।
তত্ৰাপি চ চতুৰ্থাঙ্ক স্তত্ৰ শ্লোক চতুষ্টয়ম্।।

অৰ্থাৎ 'দৃশ্য, শ্ৰৱ্য,গদ্য, মিশ্ৰাদি নানান কাব্যৰ মাজত নাটককে ৰম্য বোলা হয়। নাটকসমূহৰ ভিতৰত শকুন্তলা ৰম্যা। তাৰো আকৌ চতুৰ্থ অঙ্কটো মনোমহা। সেই অঙ্কৰ চাৰিটা শ্লোক সবাতোকৈ মধুৰ।'

কোনো কোনোৱে চতুৰ্থ শাৰীটো 'যত্ৰ যাত্ৰি শকুন্তলা' বুলি পঢ়ে। এই অঙ্কৰ কোন চাৰিটা শ্লোক ৰম্য সেইলৈ মতভেদ আছে যদিও প্ৰয়েই ৬ষ্ঠ, ১৮শ, ১৯শ আৰু ২২শ শ্লোক কেইটা বাচনিত ৪ৰ্থ অঙ্কই শ্ৰেষ্ঠতাৰ বাবে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিবলৈ পাৰে। ৫ম শ্লোক আৰু ৬ষ্ঠ অঙ্ক দুটাৰ পক্ষেও শ্ৰেষ্ঠত্বৰ দাবী কৰা হয়। তথাপি ৪ৰ্থ অঙ্কটোৰ ফালে পক্ষপাতিত্ব অধিক। তাৰ কাৰণ কি?

চতুৰ্থ অঙ্কৰ মাজত অনেক তথ্য আছে, যি বিলাকে ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতি আৰু সমাজ আৰু ব্যক্তিক স্পৰ্শ কৰিছে। পৰিবেশ, কলা-কুশলতা, নাটকীয় ভাবানুভূতি, ৰস, আদিৰ কথাও আছে। তদুপৰি ইয়াৰ মাজত এনে এক বিপৰীতমুখী টৌ-সোমাই পৰিছে য'ত পৰি নায়িকাৰ- 'ন যযৌ ন তস্থৌ' অৱস্থা হৈছে।

ভাৰতীয় পিতৃয়ে কন্যানায়ক এক মহান কৰ্তব্য জ্ঞান কৰে। কণ্ব তীৰ্থৰপৰা আহিয়েই শকুন্তলাৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ প্ৰতি দৃষ্টি পেলাইছে। দুষ্যন্তৰ ডিঙিত বৰমাল্য অৰ্পণ কৰা বাবে জীয়েকক অভিনন্দন জ্ঞাপন কৰি লগে লগে তেওঁক স্বামীৰ ওচৰলৈ পঠোৱাৰ সুব্যৱস্থা কৰিছে। ইয়াৰ মাজত পৰম্পৰা আৰু ঐতিহ্য অনুসৰি পিতৃৰ কৰ্তব্যবোধ দেখা পোৱা গৈছে।

কিন্তু কৰ্তব্যপৰায়ণ হ'ল বুলি যে আৰণ্যক পিতৃ কণ্ব নিষ্ঠুৰ-নিৰ্মম সিও নহয়। জীয়েক স্বামীৰ ঘৰলৈ যাব বুলি ভাবিয়েই তেওঁৰ হাবভাব, মাত -কথাৰ মাজত বাৎসল্য জনিত কাৰুণ্যই ক্ৰিয়া কৰিছে। সেয়া গৃহী মাত্ৰৰে হয়। কণ্ব গৃহী নহয় ; তথাপি শকুন্তলা তেওঁৰ পালিতা কন্যা ; তেওঁৰ সাহচৰ্য্যত ব্ৰহ্মচাৰীৰ শিলাময় অন্তৰো বিগলিত হৈছে। বন্ধুবিয়োগ জীৱ মাত্ৰেই সহিবলৈ নোৱাৰে— তাৰে অপূৰ্ব চিত্ৰ ৪ৰ্থ অঙ্কত আছে। সংঘাত হৈছে কৰ্তব্যবোধ, বিবেক বুধি আৰু আৰ্দ্ৰ অন্তৰৰ মাজত। এয়া পিতৃৰ ফালৰ কথা।

শকুন্তলাৰ অন্তৰ্দ্বন্দ্ব আৰু অধিক হৈছে। শকুন্তলা স্বামী ঘৰলৈ ওলাইছে অকল্প পিতৃৰ আদেশত নহয় প্ৰেমাস্পদক আকৌ দেখাৰ আশাত, ওচৰত পোৱাৰ আকাঙ্ক্ষাত। কিন্তু ইমানদিনে যি প্ৰকৃতি ৰাজ্যত থাকি সম্বৰ্দ্ধিতা হল, তাৰ প্ৰতিটো সত্তাৰে সৈতে তেওঁৰ যি অন্তৰঙ্গ সৌহাৰ্দ গঢ়ি উঠিছিল তাক নিমিষতে এৰি থৈ যায় কোনসতে ? প্ৰিয় সহচৰী অনসুয়া-প্ৰিয়ম্বদা, শ্ৰদ্ধাভক্তি আৰু দয়াৰ মুৰ্তি পিতৃ কণ্বৰ উপৰিও অনেক সিদ্ধ-তপস্বী. তাপসীৰ আদৰ তেওঁ কেনেকৈ পাহৰে ? কেনেকৈ পাহৰে পুত্ৰকৃতক, মাতৃহীন মৃগ পোটকক, গৰ্ভমন্থৰা হৰিণী, সহকাৰ, বনজ্যোস্না আৰু প্ৰকৃতিৰ চিনাকি ৰাজ্যখন ? সকলো যে শকুন্তলাৰ বিদায় বেলাত ম্ৰিয়মাণ হৰিণীবোৰে খোৱা বোৱা এৰিছে, গছবনে পকা পাত সৰাই চকু পানী টুকিছে। কেতেকীয়ে বিদায় কালীন দুখৰ মাত মাতিছে। স্বামীক চোৱাৰ হাবিয়াসে তেওঁক উদ্বাউল কৰিলেও ইসবৰ বিয়োগে তেওঁৰ ভৰি দুখন গধুৰ কৰিছে। সেয়ে তেওঁ কৈছে—'হলা প্ৰিয়ম্বদে, ননু আৰ্যপুত্ৰদৰ্শনোৎসুকায়া অপি আশ্ৰমপদং পৰিত্যজন্ত্যা দুঃখেন মে চৰণৌ পুৰতঃ ন প্ৰবৰ্ততে' এয়া প্ৰতিজনী ভৰ্তৃগৃহ গামিনী কন্যাৰ মনৰ শাশ্বত কথা।

এয়া নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্ক নহয়, ই প্ৰকৃততে প্ৰকৃতিৰ ৰাজ্য শকুন্তলা সেই ৰাজ্যৰ বাসিন্দা। তেওঁৰ প্ৰতিবেশীসকল সহকাৰ আদি বৃক্ষ বা বনস্পতি, বনজ্যোৎস্নাদি লতাবিটপ, হৰিণী, মৃগপোটক, ময়ুৰ, কুলি প্ৰভৃতি জীৱ। তেওঁ যাবলৈ ওলোৱাত বনস্পতিসমূহে উপহাৰ দিছে—

ক্ষৌমং কেনচিদিন্দুপাণ্ডু তৰুণা মাঙ্গল্যমাবিষ্কৃতং
নিষ্ঠ্যূতশ্চৰণোপভোগসুলভো লাক্ষাৰসঃ কেনচিৎ।
অন্যেভ্যো বনদেৱতা কৰতলৈৰা পৰ্বভাগোত্থিতৈ—
ৰ্দত্তান্যাভৰণানি তৎকিসলয়োদ্‌ভেদ প্ৰতিদ্বন্দ্বিভিঃ।। ৪/৫

শকুন্তলাই সেই প্ৰকৃতি ৰাজ্যৰ সকলোটিৰপৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত প্ৰিয়ম্বদাই কৈছেঃ ন কেৱলং তপোবনবিৰহকাতৰা সখ্যেৱ, ত্বয়োপস্থিত বিয়োগস্য তপোবনস্যাপি তাৱৎ সমৱস্থা দৃশ্যতে।

উদ্‌গলিতদৰ্ভকবলা মৃগ্যঃ পৰিত্যক্তনৰ্তন ময়ূৰাঃ ।
অপসৃত্ত পাণ্ডুপত্ৰা মুঞ্চন্ত্যশ্ৰুণীৱ লতাঃ।। ৪/১২

প্ৰকৃতি আৰু মানবীৰ মাজত এনে পাৰস্পৰিক সহৃদয়তৰা চিত্ৰ সম্ভৱতঃ আন

কোনো কাব্যত নাই, অকল এই নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কতে আছে।

পূৰ্বতে পিতৃ আৰু কন্যাৰ প্ৰসঙ্গত তেওঁলোকৰ অন্তৰ্দ্বন্দ্বৰ কথা কোৱা হৈছে। কথাবস্তুৰ ফালৰপৰাও নাট্যকাৰে দৰ্শকক এটি কেকুৰীত উপস্থিত কৰিছে। হঠাতে নায়ক-নায়িকাৰ সেন্দুৰী আলিত অভিশাপৰূপ্ আপদীয়া বাধাৰ প্ৰাচীৰ উপস্থিত হৈছে নায়ক বা নায়িকাৰ অজানিতে। শকুন্তলা এতিয়া স্বামীৰ মনৰ আঁতৰ হোৱাৰ শঙ্কা হৈছে। মাথোন উপায় ৰূপে এক অতি অস্থাৱৰ অভিজ্ঞানে 'ৰজাৰ নাম মুদ্ৰিত আঙঠি' যিটো দুষ্যন্তই নিজে বিদায় পৰত শকুন্তলাৰ হাতত পিন্ধাই দি গৈছিল। সন্দেহ আৰু শঙ্কাৰ মাজতে পিতা কণ্বই জীয়েকক শহুৰৰ ঘৰলৈ পঠাবলৈ ওলোৱাত দৰ্শকৰ অন্তৰ শঙ্কিত হৈছে 'তাতনো শকুন্তলাৰ কি অৱস্থা হ'ব?' গতিকে নাটকীয় ঘটনাই এতিয়া অনিশ্চয়তাময় কেকুৰীত উপনীত হোৱাত ৪ৰ্থ অঙ্কৰ তাৎপৰ্য নাটকীয় উৎকণ্ঠাৰে ভৰি পৰিছে।

চতৰ্থ অঙ্কৰ মাজতে কবিজনাই ভাৰতীয় লৌকিক আৰু আধ্যাত্মিক জীৱনৰ মাজৰ বৈষম্য দূৰ কৰি এক সমন্বয় সাধনৰ চেষ্টা কৰিছে। ইয়াত আধ্যাত্মিক জীৱন মানৱীয় সংবেদন বা আবেগ অনুভূতিবিবৰ্জিত নহয়। সি সামাজিক মৰ্যাদা বা লোক পৰম্পৰাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰশীল নহয়। আধ্যাত্মিক জীৱনৰ কৰুণা লৌকিক জীৱনৰ কৰুণাতকৈও যেন অধিক আৰ্দ্ৰ, অধিক বিবেকপূৰ্ণ আৰু সক্ষমতাৰে স্বাক্ষৰিত। তাৰ সাৰ্থক চিত্ৰ এই চতুৰ্থাঙ্ক।

তদুপৰি কণ্বই জীয়াৰীক শুনোৱা লৌকিক উপদেশবোৰ নীতিগৰ্ভ হৈও কাব্যময়। বিশেষতঃ তেওঁ কোৱা চাৰিটা শ্লোকৰ অন্ততঃ এটা ইয়াত উদ্ধৃত নকৰি নোৱাৰি; তাত কোৱা হৈছে যে ন ছোৱালী বোৱাৰী হ'বলৈ হ'লে গুৰুজনক সেৱা সৎকাৰ কৰিব লাগে, সতিনী থাকিলে তেওঁলোকক প্ৰিয়সখীৰ দৰে জ্ঞান কৰিব লাগে, গিৰিয়েকে বিৰূপ আচৰণ কৰিলেও তেওঁৰ প্ৰতি অসজ আচৰণ কৰিব নালাগে, সেৱক সকলৰ প্ৰতি সদয় হ'ব লাগে এনেদৰে সজ আচৰণৰদ্বাৰা প্ৰমদাই গৃহিনী পদ লাভ কৰেঃ

শুশ্ৰূষস্ব গুৰূন্ কুৰু প্ৰিয়সখীবৃত্তিং সপত্নীজনে
ভৰ্ত্তু বিপ্ৰকৃতাপি ৰোষণতয়া মা স্ম প্ৰতীপং গতঃ।
ভূয়িষ্ঠং ভব দক্ষিণা পৰিজনে ভোগেষ্বনুৎসেকিণী
যান্ত্যেবং গৃহিণীপদং যুৱতয়ো বামাঃ কুলস্যাধয়ঃ।।

কলা আৰু জীৱনৰ অদ্ভুত সমন্বয় এই অঙ্কত দেখা পোৱা যায়। জীৱনক যদি কলা বোলা হয়, জীয়াই থকাৰ বাবে তেনে কলাৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ আৱশ্যকতা আছে। ৪ৰ্থ অঙ্কৰ মাজত কালিদাসে তেনে এক কলাত্মক জীৱনৰ চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে। প্ৰকৃততে ৪ৰ্থ অঙ্কত যি বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ কলাত্মক জীৱনৰ কথা কবিয়ে অঙ্কন কৰিছে সি অৱৰ্ণনীয়, বৰঞ্চ সি সহৃদয়জনৰ উপলব্ধিৰ বিষয় মাত্ৰ।

তৃতীয় অধ্যায় (ঘ)

কালিদাসোত্তৰ নাট্যযুগ

শূদ্ৰকঃ মৃচ্ছকটিকম্ ঃ— মৃচ্ছকটিক এখন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত নাটক। ইয়াৰ ৰচয়িতা শূদ্ৰক বুলি জনা যায়। নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা বিৱৰণ মতে ৰজা শূদ্ৰক হস্তিশাস্ত্ৰত নিপুণ লোক আছিল। ভগবান শঙ্কৰৰ কৃপাত তেওঁৰ জ্ঞানচকু মেল খাইছিল। এশ বছৰ দহদিনৰ পূৰ্ণ আয়ুস্ ভোগ কৰি নিজ পুতেকক সিংহাসনত বহুৱাই থৈ অগ্নিপ্ৰৱেশ কৰি প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছিল। দেখাত সুদৰ্শন শূদ্ৰক বেদবিদ্যা, গণিত আৰু সুকুমাৰ কলাত নিপুণ আছিল। তেওঁ অশ্বমেধ যজ্ঞ সুকলমে সম্পন্ন কৰিছিল। এনেদৰে প্ৰাপ্ত শূদ্ৰকৰ বিৱৰণখিনি পণ্ডিতসকলে সন্দেহৰ চকুৰে চায়।

কিন্তু ভাৰতীয় পৰম্পৰাত ভূয়সি প্ৰশংসিত শূদ্ৰক ৰজাৰ কথা অনেক গ্ৰন্থত পোৱা যায়। গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথাৰে সংস্কৃত অনুবাদ কথা সৰিৎসাগৰৰ ১২শ লম্বকত তেওঁৰ অনুচৰৰ বাবে আত্মবলিদান দিবলৈ ওলোৱা শূদ্ৰকৰ বিৱৰণ আছে। তেনেদৰে বাণৰ কাদম্বৰীত শূদ্ৰক ৰজাৰ গুণাৱলীৰ প্ৰশংসা পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। দণ্ডীৰ অৱন্তিসুন্দৰী কথা আৰু দশকুমাৰ চৰিতৰ উত্তৰ পীঠিকাতো শূদ্ৰক সম্বন্ধীয় বৰ্ণনা পোৱা যায়। কল্হনৰ ৰাজতৰঙ্গিনীত শূদ্ৰকৰ অনেক উল্লেখ চকুত পৰে। স্কন্দপুৰাণৰ কুমাৰিকাখণ্ডত তেওঁক আন্ধ্ৰভৃত্যৰ প্ৰথমজন শাসক বোলা হৈছে। ৰাজশেখৰেও কাব্যমীমাংসাৰ কবি সমাজৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত শূদ্ৰকৰ প্ৰশংসা কৰিছে। ৰামিল্ল আৰু সোমিল্লই 'শূদ্ৰক কথা' ৰচনা কৰা কথা সূক্তিমুক্তাৱলীত এনেদৰে উল্লেখিত হৈছেঃ

তৌ শূদ্ৰককথাকাৰৌ বন্দ্যৌ ৰামিল্লসোমিল্লৌ।
যয়োৰ্দ্বয়োঃ কাব্যমাসীদ্ অৰ্ধনাৰীশ্বৰোপমম্।।

ঐতিহাসিক তথ্যৰ অনিশ্চয়তাৰ হেতুকে চিলভেইন লেৰী আৰু কীথে শূদ্ৰকৰ স্থিতি সম্বন্ধে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। কিন্তু দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শৰ কেতবোৰ বাক্যৰ সৈতে মৃচ্ছকটিকৰ কিছু সংলাপৰ হুবহু মিল থকালৈ লক্ষ্য কৰি পিশ্চেল্ আৰু মেকডোনেলে দণ্ডীকেই (৬ষ্ঠ শতিকা) মৃচ্ছকটিকৰ ৰচয়িতা কব খোজে। কিন্তু পণ্ডিতসকল এই বিষয়ত একমত নহয়।

কাল ঃ—স্কন্দপুৰাণত এজন শূদ্ৰকৰ উল্লেখ আছে। তাত আন্ধ্ৰভৃত্য বংশৰ প্ৰথম ৰজা সিমুকৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। অনেকে সেই সিমুকক শূদ্ৰক বুলি কৈ তেওঁৰ কাল খৃ.পূ.২য় শতাব্দী নিৰূপণ কৰে। সেয়ে হ'লে শূদ্ৰক কালিদাসৰ পূৰ্ববৰ্তী নাট্যকাৰ বুলি পৰিগণিত হোৱা উচিত। কিন্তু পণ্ডিতসকলে মৃচ্ছকটিকক সিমান প্ৰাচীন গ্ৰন্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে। কাৰণ, মৃচ্ছকটিকৰ দৰে গ্ৰন্থ এখন কালিদাসৰ চকুতপৰাহেঁতেন তেওঁ

ভাস প্ৰভৃতিৰে সৈতে শূদ্ৰকৰ নামো ললেহেঁতেন।

অষ্টম শতিকাত বামনে 'কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি'ত 'শূদ্ৰকাদি বিৰচিতেষু প্ৰবন্ধেষু' বুলি কৈ শূদ্ৰকৰ প্ৰবন্ধৰ উল্লেখ কৰাৰ লগতে 'দ্যূতং হি নাম পুৰুষস্য অসিংহাসনং ৰাজ্যং' বুলি দ্যূতক্ৰীড়াৰ প্ৰশংসা কৰিছে। ইয়াৰ আঁত ধৰি ক'ব পাৰি যে মৃচ্ছকটিক বামনৰ পূৰ্ববৰ্তী ৰচনা।

বামনৰো আগৰ আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে (৭ম শতিকা) কাব্যাদৰ্শত 'লিম্পতীব তামোঙ্গানি' পদ্যাংশৰ অলংকাৰ নিৰূপণ কৰোতে উদ্ধৃতি দি মৃচ্ছকটিকক তেওঁৰ পূৰ্বৰ ৰচনা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

আনহাতে কোৱা হয় যে ভাসৰ 'চাৰুদত্ত'ৰ ভেটিতে মৃচ্ছকটিকৰ কাহিনীভাগ গঢ়িত হৈছে। গতিকে মৃচ্ছকটিক ভাসৰ কালৰ (৪ৰ্থ খৃঃ পূঃ শতিকা) পিছৰ সাহিত্য। কালিদাসে মালবিকাগ্নিমিত্ৰত ভাস, সৌমিলক, আৰু কবিপুত্ৰৰ নাম লৈ শূদ্ৰকৰ নকৰালে চাই মৃচ্ছকটিক গুপ্তকালৰো পিছৰ ৰচনা হোৱা সম্ভৱপৰ।

মৃচ্ছকটিকৰ ৯ম অঙ্কত শকাৰে চাৰুদত্তৰ বিৰুদ্ধে বসন্তসেনাক হত্যা কৰা বুলি অভিযোগ আনিছে। মনুৰ মতে এনে বিচাৰ ধৰ্মাধিকাৰীয়ে কৰা উচিত ঃ

অয়ং হি পাতকী বিপ্ৰো ন বধ্যো মনুৰব্ৰবীৎ;
ৰাষ্ট্ৰাদস্মাত্তু নিৰ্বাস্যো বিভবৈৰক্ষতৈঃ সহ।।

ইয়াৰপৰা বুজিব পাৰি চাৰুদত্তক দোষী পালেও তেওঁক ধন-সম্পদসহ দেশৰপৰা নিৰ্বাসিত কৰাটো ন্যায়সঙ্গত। এনে দণ্ড মনুস্মৃতিৰ মতে বিহিত হৈছে ঃ

ন জাতু ব্ৰাহ্মণং হন্যাৎ সৰ্বপাপেস্বপি স্থিতম্।
ৰাষ্ট্ৰাদেনং বহিঃ কুৰ্যাৎ সমগ্ৰধনমক্ষতম্।
ন ব্ৰাহ্মণ বধাদ্ ভূয়ানধৰ্মো বিদ্যতে ভুবি।
তস্মাদস্য ধনং ৰাজ্য মনসাঽপি ন চিন্তয়েৎ।

(মনু. ৮।৩৮০—৮১)

গতিকে মৃচ্ছকটিক মনুস্মৃতিৰ পিছৰ ৰচনা।

আকৌ মৃচ্ছকটিকৰ ৯ম অঙ্কতে বৃহস্পতি (জীবক) অঙ্গাৰক বা কুজৰ বিৰোধী বুলি কৈছে।

অঙ্গাৰক বিৰুদ্ধস্য প্ৰক্ষীণস্য বৃহস্পতেঃ।
গ্ৰহোঽয়মপৰঃ পাৰ্শ্বে ধূমকেতুৰিবোত্থিত ঃ।। মৃ ৯।৩৩

আনহাতে বৰাহমিহিৰে (মৃত্যু ৫৮৭ খৃঃ) এই দুই গ্ৰহক পৰস্পৰ মিত্ৰ বুলিহে কৈছে— জীবেন্দুষ্ণকৰাঃ কুজস্য সুহৃদঃ (বৃহজ্জাতক ২।১৬)। গতিকে মৃচ্ছকটিকৰ কথা বৰাহমিহিৰক পৰিপন্থী হোৱালে চাই এয়া পূৰ্বৰ অন্য কোনো ফলিত জ্যোতিষৰ অনুগামী তথ্য বুলি মানিব পাৰি। সেয়ে বৰাহমিহিৰ আৰু দণ্ডীৰ পূৰ্বতে মৃচ্ছকটিক ৰচিত হোৱা সম্ভৱ। গতিকে

খৃষ্টীয় ৫ম শতিকাৰ পৰাৰ্ধ বা ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধতে নাটক ৰচিত হোৱা সম্ভৱ।

নাটকৰ কথাবস্তু ঃ— মৃচ্ছকটিক এখন দহ অঙ্কবিশিষ্ট প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। চাৰুদত্ত নামে এজন স্বাৰ্থবাহ ব্ৰাহ্মণ আৰু বসন্তসেনা নামেৰে উজ্জয়িনীৰ ধনাঢ্য বেশ্যা এজনীৰ প্ৰণয়কথাক উপজীব্য কৰি প্ৰকৰণখন ৰচিত হৈছে।

'অলংকাৰ ন্যাস' নামে ১ম অঙ্কত চাৰুদত্তই গধুলি বিদূষকক ৰদনিকাৰ সৈতে চতুস্পথৰ মাতৃবলি দিবলৈ পঠিয়ায়। এনে সময়তে ৰাজপথত বেশ্যা বসন্তসেনাক অনুসৰণ কৰা শকাৰ, বিট আৰু চেটক দেখা যায়। সিহঁতৰ হাত সাৰিবলৈ বসন্তসেনাই সুযোগ বুজি চাৰুদত্তৰ ঘৰত প্ৰৱেশ কৰে। ইতিমধ্যে আন্ধাৰৰ মাজতে শকাৰে বসন্তসেনা বুলি ভুল কৰি ৰদনিকাক ধৰেহি। তেতিয়া বিদূষক মৈত্ৰেয়ই সিহঁতক বেছ ধমকি খেদি পঠিয়ায়। পিছত চাৰদত্তই মৈত্ৰেয়ক লগত দি বসন্তসেনাক নিৰাপদে ঘৰলৈ আগবঢ়াই থয়। বসন্তসেনাই যোৱাৰ আগতে তেওঁৰ বহুমূলীয়া আ-অলংকাৰবোৰ সুৰক্ষাৰ বাবে থৈ যায়। কথা-প্ৰসঙ্গৰপৰা জনা যায় যে কামদেৱৰ উদ্যানত দেখিবৰেপৰা বসন্তসেনাৰ চিত্তত চাৰুদত্তৰ প্ৰতি প্ৰণয়ৰ ভাব ওপজে।

২য় অঙ্কটো 'দ্যূতক সংবাহক' নামে জনাজাত। এই অঙ্কত সংবাহকৰে সাক্ষাৎ হয়। এসময়ত তেওঁ আছিল পাটলিপুত্ৰৰ বাসিন্দা। জীৱিকা বিচাৰি উজ্জয়িনীলৈ আহি তেওঁৰ চাৰুদত্তৰ ঘৰত সংবাহকৰ চাকৰি কৰে। চাৰুদত্তই বিপৰ্যয়ৰ সম্মুখীন হোৱাত তেওঁ জুৱাখেলত লিপ্ত হয়। জুৱাত পৰাজিত হৈ ধন দিব নোৱাৰি আত্মৰক্ষাৰ বাবে বসন্তসেনাৰ ঘৰত প্ৰৱেশ কৰে। তেওঁৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা শুনি বসন্তসেনাই সোণৰ গহণা-গাঠৰি দি সংবাহকৰ পিছলোৱা জুৱাৰীৰ ঋণৰপৰা তেওঁক মুক্ত কৰে। তাতে সংবাহকৰ মনত আত্মগ্লানি উপস্থিত হোৱাত তেওঁ বৌদ্ধ-ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি ভিক্ষু হয়।

৩য় অঙ্কটো 'সন্ধিচ্ছেদ' বুলি জনা যায়। এই অঙ্কত শৰ্বিলক নামে দুঃসাহসিক ডেকাই বসন্তসেনাৰ ঘৰত কাম কৰা লিগিৰী তেওঁৰ প্ৰেয়সী মদনিকাক মুকলি কৰিবলৈ বুলি ইচ্ছা কৰি চাৰুদত্তৰ ঘৰত সিন্ধিদি (বসন্তসেনাই ন্যাস থোৱা) অলংকাৰবোৰ চুৰি কৰি নিয়ে।

৪ৰ্থ অঙ্কটোৰ নাম 'মদনিকা-শৰ্বিলক'। এই অঙ্কত ইতিমধ্যে চাৰুদত্তৰ ঘৰৰপৰা অপহৰণ কৰি অনা অলংকাৰবোৰ লৈ শৰ্বিলকে বসন্তসেনাৰ ঘৰত উপস্থিত হয়। মদনিকা আৰু শৰ্বিলকৰ মাজত হোৱা গোপন আলোচনা বসন্তসেনাই আঁৰৰপৰা শুনে। দুয়োৰে প্ৰেমৰ বিষয়ে জানি বসন্তসেনাই মদনিকাক শৰ্বিলকৰ হাতত সমৰ্পণ কৰি বিদায় দিয়ে। সিফালে আগনিশা বসন্তসেনাৰ অলংকাৰখিনি চুৰি হোৱাত চাৰুদত্ত বৰ বিপাঙত পৰে। অগত্যা পত্নী ধূতাদেবীৰ ৰত্নাৱলী হাৰডালকে বসন্তসেনাক তেওঁৰ অলংকাৰৰ সলনি দিবলৈ মৈত্ৰেয়ক পঠিয়ায়। 'অলংকাৰখিনি' চাৰুদত্তই জুৱা খেলি হেৰুৱাইছে বুলি বসন্তসেনাক কৈ মৈত্ৰেয় উভতি আহে। বসন্তসেনা চাৰুদত্তৰ ঘৰলৈ আহি সোণৰ গাড়ী নেপাই মাটিৰ

গাড়ীৰে খেলি কান্দি থকা ৰোহসেনৰ গাড়ীত অলংকাৰবোৰ পুৰাই দিলে আৰু তাৰে সোণৰ গাড়ী কিনিবলৈ ক'লে।

৫ ম অঙ্কটি 'দুৰ্দিন' নামে জনাজাত। এই অঙ্কত বসন্তসেনাই বিটক লগত লৈ এদিন বৰ্ষাৰ আবেলিত অভিসাৰিকাৰ বেশত চাৰুদত্তৰ ঘৰত ওলালগৈ। তেওঁ বৰষুণত তিতি বুৰি যোৱা বাবে এসাজ নতুন কাপোৰ পিন্ধি চাৰুদত্তৰ ঘৰতে নিশাটো কটায়।

'প্ৰবহণ-বিপৰ্যয়' নামে ৬ষ্ঠ অঙ্কত চাৰুদত্তই বসন্তসেনাক লগ পাবলৈ 'পুষ্পকৰণ্ডক' উদ্যানলৈ যায়। বসন্তসেনায়ো উদ্যানলৈ যাবলৈ ওলাই আহি ভুলতে বাটত ৰৈ থকা শকাৰৰ গাড়ীত উঠে। এনেতে ৰাজ্যৰ কাৰাগাৰ ভাঙি পলোৱা আৰ্যকে বসন্তসেনাৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট গাড়ীত উঠেহি। এই আৰ্যক নামে গৰখীয়াজন ভৱিষ্যতে ৰজা হ'বগৈ বুলি জ্যোতিষীয়ে কৰা ভবিষ্যদ্বাণী শুনি ৰজা পালকে তেওঁক (আৰ্যকক) পোটাশালত বন্দী কৰি ৰাখিছিল। এতিয়া কাৰাগাৰৰপৰা পলাই সাৰি বসন্তসেনাৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট গাড়ীত উঠি যাবলৈ ধৰিলে। ৰাজপথত চন্দনক আৰু বীৰক নামে আৰক্ষী দুজনে গাড়ী খানাতালাচ কৰিবলৈ আহে। চন্দনকে গাড়ীত আৰ্যকক দেখি অভয় দিয়ে আৰু বীৰকৰ সন্মুখত গাড়ীত সেয়া বসন্তসেনা আছে বুলি কয়। বীৰকে চন্দনকৰ কথাত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিলত দুয়োৰে মাজত কাজিয়া হয়। চন্দনকে আৰ্যকক নিজৰ হাতৰ তৰোৱালখন আত্মৰক্ষাৰ্থে দান কৰি নিজেও শৰ্বিলকৰ বিদ্ৰোহী গোটত যোগদান কৰিবলৈ যায়।

পৰৱৰ্তী অঙ্কটো 'আৰ্যকাপহৰণ' নামে জনাজাত। সেই গাড়ীৰে আৰ্যকে নিৰাপদে উদ্যানত উপস্থিত হয় আৰু তাত চাৰুদত্তৰে সাক্ষাৎ কৰে। আৰ্যকে চাৰুদত্তৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হয়। চাৰুদত্তই তেওঁক অভয়দান কৰে। বৰ্ধমানে আৰ্যকৰ ভৰিত লাগি থকা শৃঙ্খল আঁতৰাই পেলায়। আকৌ সেই একেখন গাড়ীত আৰোহণ কৰি আৰ্যক আঁতৰি যায়। বসন্তসেনা আহি নোপোৱাত চাৰুদত্ত বিমৰ্ষ হৈ তাৰপৰা আঁতৰি যায়।

৮ম অঙ্কৰ নাম 'বসন্তসেনা মোটক'। এই অঙ্কত প্ৰবহণ বিপৰ্যয় হেতুকে বাসৱ দত্তাই চাৰুদত্তৰে সাক্ষাৎ কৰাৰ সলনি শকাৰেৰে মুখামুখী হয়। শকাৰে বসন্তসেনাৰ মন জয় কৰিবলৈ নোৱাৰি অৱশেষত তেওঁক ডিঙি চেপি মাৰিবলৈ বল প্ৰয়োগ কৰে। বসন্তসেনা সেই আঘাতৰ ফলত অচেতন হৈ পৰে। মৃত বুলি ভাবি শকাৰে তাতে তেওঁক এৰি পেলাই থৈ গুচি যায় আৰু সেই অপৰাধ চাৰুদত্তৰ ওপৰত জাপি দিবলৈ সংকল্প কৰে। কিন্তু সৌভাগ্যক্ৰমে নকৈ বৌদ্ধ ভিক্ষু হোৱা সংবাহকে অৰ্ধচেতন অৱস্থাত বসন্তসেনা দেখিবলৈ পায় আৰু চিনি পাই তেওঁক শুশ্ৰূষা কৰি সুস্থ কৰি তোলে। তাৰ পাছত তেওঁক বৌদ্ধবিহাৰলৈ লৈ যায়।

'ব্যৱহাৰ' নামে খ্যাত নৱম অঙ্কত শকাৰে ন্যায়ালয়লৈ চাৰুদত্তই বসন্তসেনাক অলংকাৰৰ লোভত হত্যা কৰিছে বুলি অভিযোগ দাখিল কৰে। গোনতে বিচাৰকে শকাৰৰ কথাত পতিয়ন যোৱা নাছিল যদিও কেতবোৰ সাক্ষ্যপ্ৰমাণ চাৰুদত্তৰ বিপৰীতে যোৱাত

বিচাৰকে মনুৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰসাৰে ধন-সম্পদসহ দেশান্তৰ কৰিবলৈ আদেশ দিয়ে।

শেষ অঙ্কটো 'সংহাৰ' বুলি জনাজাত। এই অঙ্কত চণ্ডালইঁতে চাৰুদত্তক শূলত দিবলৈ বধ্যভূমিলৈ লৈ যায়। এনে সময়তে ভিক্ষু সংবাহকে বসন্তসেনাক লগত লৈ সেই ঠাইত উপস্থিত হয়। তেনে সময়তে ৰাষ্ট্ৰবিপ্লৱ সংঘটিত হয়। শৰ্বিলক প্ৰভৃতিৰ সহায়ত আৰ্যকে পালকক সংহাৰ কৰি ৰাজপাট দখল কৰে। আৰ্যকে চাৰুদত্তক মৃত্যুদণ্ডৰপৰা ৰেহাই দি তেওঁক এজন উচ্চ ৰাজবিষয়াৰূপে নিয়োগ কৰে। শকাৰে নিজ অপৰাধৰ ক্ষমা বিচাৰি চাৰুদত্তৰ ওচৰত শৰণ লয়। শৰ্বিলকৰ বাধা সত্ত্বেও চাৰুদত্তই ক্ষমা কৰে। অন্তত চাৰুদত্তৰ সৈতে বসন্তসেনাৰ বিবাহ অনুষ্ঠিত হয়।

সমীক্ষা ঃ নাট্যশাস্ত্ৰীয় বিচাৰমতে মৃচ্ছকটিক প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। বিশ্বনাথে সাহিত্য দৰ্পণত (৬।২৪-২২৫) প্ৰকৰণৰ লক্ষণ সম্বন্ধে কৈছেঃ

ভবেৎ প্ৰকৰণং বৃত্তং লৌকিকং কবিকল্পিতম্।।
শৃঙ্গাৰোঽঙ্গী নায়কস্তু বিপ্ৰোঽমাত্যোঽথবা বণিক্।
সাপায়ধৰ্মকামাৰ্থপৰো ধীৰ-প্ৰশান্তকঃ।।
নায়িকা কুলজা ক্বাপি বেশ্যা ক্বাপি দ্বয়ং কচিৎ।

এনে মতানুসৰি মৃচ্ছকটিকৰ কাহিনী কৱিকল্পিত, নায়কজন বণিক পেচাধাৰী ব্ৰাহ্মণ, নায়িকা চৰিত্ৰবতী বেশ্য আৰু অঙ্গীৰস শৃঙ্গাৰ। লোক দৃষ্টিৰে চালে ই এখন প্ৰণয়মূলক সামাজিক নাটক। ৰোমাঞ্চকৰ ঘটনাৰ মাজতে ইয়াত ৰাজনৈতিক সমস্য আৰু ৰাষ্ট্ৰ-বিপ্লৱৰ ঘূৰ্ণাবৰ্তই ক্ৰিয়া কৰিছে। প্ৰত্যক্ষভাবে ই এখন প্ৰণয়মূলক নাটক হ'লেও পৰোক্ষভাবে ই এক ৰাজনৈতিক সমস্যামূলক নাটকহে।

এইনাটকখনত দুটা ঘটনা সমান্তৰালভাৱে গ্ৰথিত হৈছে। শ্ৰেষ্ঠী চাৰুদত্ত আৰু বাৰবণিতা বসন্তসেনাৰ প্ৰেম-পৰিণয় নাটকৰ প্ৰধান বা আধিকাৰিক কথাবস্তু। প্ৰথম অঙ্কৰপৰা ১০ম অঙ্কলৈ এই কথাবৃত্ত প্ৰবাহিত হৈছে। ৭ম অঙ্কৰ প্ৰৱহণ-বিপৰ্যয় আৰু ৮ম অঙ্কত আৰ্য্যকাপহৰণৰপৰা ৰাজনৈতিক পাকচক্ৰ কিছু পৰিমাণে ওপৰলৈ উঠি অহা প্ৰত্যক্ষ হয়। ৩য় অঙ্কত শৰ্বিলকৰ মুখদৰ্শন কৰিছিলো যদিও তাত ৰাষ্ট্ৰবিপ্লৱৰ দৰে ঘটনাৰ কৰ্ণধাৰ বীৰচৰিত্ৰৰ উমান তেওঁৰ গাত দেখা নগৈছিল। ৯ম অঙ্কত চন্দনকে তেওঁৰ নাম বিপ্লৱেৰে জড়িত কৰে। ১০ম অঙ্কত আধিকাৰিক বিষয়স্বৰূপ চাৰুদত্ত— বসন্তসেনাৰ প্ৰেম পৰিণয়ত পৰ্যবসিত হোৱাৰ সময়তহে শৰ্বিলকে বীৰত্বৰ জয়তিলক পিন্ধি পুনশ্চ দেখা দিয়ে। দেশত ৰাষ্ট্ৰবিপ্লৱৰ জুই জ্বলি থকা সময়তো কিদৰে নৰ-নাৰীৰ মনত বা অন্তৰত প্ৰেম-প্ৰীতিৰ যমুনা বৈ থাকে তাকে শূদ্ৰকে-মৃচ্ছকটিকত তুলি ধৰিছে।

সচৰাচৰ সংস্কৃত নাটকবোৰ ৰজা আৰু ৰাজান্তঃপুৰৰ মহিমাৰেই ভৰপুৰ হৈ থকা দেখা যায়। বহুবিবাহিত ৰজাসকলৰ কামনা-বাসনাৰ নিৰন্তৰ কীৰ্তনেই তাৰ ধৰ্ম। তাৰ মাজতে কেতিয়াবা অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্‌ৰ দৰে দুই-এখন উৎকৃষ্ট নাটকৰ সৃষ্টিও হৈছে, কিন্তু

অধিকাংশ নাটক 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰম'ৰ শাৰীবদ্ধ হৈ ৰৈছে। কিন্তু মৃচ্ছকটিক সিবোৰৰ ব্যতিক্ৰম। ৰাজতন্ত্ৰ তথা ৰাজপৰক কামতন্ত্ৰক ই পশ্চাদ্ ভূমিলৈ ঠেলি থৈ ইয়াত মদনিকা-শৰ্বিলকৰ দৰে সাধাৰণশ্ৰেণীৰ আশা-আকাঙক্ষাকো ঠাই দিছে। দৃশ্যতঃ ধনিক-বণিকক প্ৰতিনিধিত্ব দিলেও চাৰুদত্তৰ ধনাঢ্যতা খৰালিৰ পৰ্বতীয়া জুৰিৰ দৰে ক্ষীণধন হৈছে। তেওঁৰ স্নেহপূৰ্ণ দৃষ্টিয়ে যেন ধনী-দুখীয়া সকলোৰে ওপৰত অমৃত বৰষে। তেওঁৰ মহত্ত্ব পলায়মান ভীত-সন্ত্ৰস্ত ভাবীৰজাক অভয়দানতে নিঃশেষ হোৱা নাই, শকাৰৰ দৰে অধম চৰিত্ৰজনৰ ওপৰতো তেওঁৰ ক্ষমাপূৰ্ণ দৃষ্টি পৰিছে।

শৰ্বিলকে চুৰি কৰি ধন আহৰণ কৰি দাসীক উদ্ধাৰ কৰি বিয়া-কৰায়েই ক্ষান্ত থকা নাই, বৰঞ্চ স্বেচ্ছাচাৰী পালকৰ বিপক্ষে থিয় দি আৰ্য্যকৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে জীৱন উচৰ্গা কৰিছে। তেনেদৰে মৈত্ৰেয়ই কোৱাদৰে বসন্তসেনা অৰ্থলোলুপা হৈ বেশ্যাবৃত্তিৰতা ধৰি নাথাকি সুপুষ্প-সুফলা বৃক্ষৰ দৰে দৰিদ্ৰৰ দুঃখ মোচনত প্ৰবৃত্ত হৈছে। চাৰুদত্তৰ গুণৰাশিত তেওঁ মন্ত্ৰমুগ্ধৰ দৰে মোহিত হৈছে।

শূদ্ৰকৰ মৃচ্ছকটিকৰ ফলকত তদানীন্তন সমাজৰ বাবে বৰণীয় ছবি প্ৰস্ফুটিত হৈছে। এসময়ৰ ধনী বণিক চাৰুদত্তই বিপৰ্যয়ৰ মুখত পৰিও বিচলিত নহৈ চৰিত্ৰমাত্ৰকে সাৰ কৰি কিদৰে ৰাষ্ট্ৰবিপ্লৱৰ মাজেৰে সৰকি ৰাজপৰিষদ হ'ল, তাৰ লগতে তেওঁৰ দাৰিদ্ৰ পীড়িত গৃহৰ ছবি, ধনাঢ্যা বাৰাঙ্গনাৰ আভিজাত্যৰ ৰংসনা সুন্দৰ হৰ্ম্যময় গৃহবাস, ৰাজআলিৰ উদুলি-মুদুলি, নিশাৰ আন্ধাৰৰ আঁৰত নষ্টচৰিত্ৰ ৰাজবান্ধৱৰ অবাধ অনাচাৰ, জুৱা পাশাত আসক্তসকলৰ বুদ্ধিভ্ৰষ্টতা আৰু নিৰ্দয়তা, বৌদ্ধজনৰ দয়া-কাৰুণ্যৰ গুণত বাৰাঙ্গনা নাৰীৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ চিত্ৰই কাকনো বাৰু সন্তুষ্ট নকৰে?

বিশাখদত্তঃ বংশপৰিচয়ঃ আন বহুতো সংস্কৃত কবিৰ দৰে নাট্যকাৰ বিশাখ-দত্তৰ বিষয়েও অধিক কথা জনা নাযায়। মুদ্ৰাৰাক্ষস নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত সূত্ৰধাৰৰ মুখৰ বচনৰপৰা জনা যায় যে সামন্ত বটেশ্বৰদত্তৰ নাতিয়েক আৰু মহাৰাজ ভাস্কৰ দত্তৰ পুতেক বিশাখদত্তই মুদ্ৰাৰাক্ষসৰ ৰচক আছিল। কেতবোৰ পাণ্ডুলিপিত তেওঁৰ নাম বিশাখদেৱ আৰু পিতৃৰ নাম পৃথু বুলিও পোৱা যায়। তেওঁ কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য শাস্ত্ৰৰ ওপৰত সুপণ্ডিত আছিল। তেওঁ ন্যায়শাস্ত্ৰ, বৌদ্ধ আৰু জৈন আগমতো পাণ্ডিত্য অৰ্জন কৰিছিল।

মহাৰাজ পৃথু বা ভাস্কৰ দত্তৰ শাসিত ৰাজ্যৰ কথাও জনা নাযায়। কোনো কোনোৱে তেওঁক আজমীৰৰ চৌহান বংশৰে জড়িত কৰিব খোজে। অন্য দুই একে তেওঁক দাক্ষিণাত্যৰ লোক বোলে। কিন্তু পণ্ডিত কে. টি. তেলাঙৰ মতে তেওঁ উত্তৰ ভাৰতৰ লোক। পণ্ডিত হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে মুদ্ৰাৰাক্ষসত গৌড়ীয় ৰীতিৰ ব্যৱহাৰলৈ নজৰ দি, পিতামহৰ 'বটেশ্বৰ' নামলৈ আঙুলিয়াই দি বিশাখদত্তক গৌড়দেশৰ লোক বুলিহে দাবী কৰে। পণ্ডিত দেৱস্থলিয়ে তেওঁক ব্ৰাহ্মণ বৰ্ণৰ লোক বুলিহে কয়।

কালঃ পণ্ডিতসকলে মুদ্ৰাৰাক্ষসৰ ভৰতবাক্যত প্ৰাপ্ত ৰজাজনৰ দেশ-কালৰ ওপৰত

নির্ভৰ কৰি বিশাখদত্তৰ আবির্ভাৱ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। শ্লোকটো এনেঃ

ম্লেচ্ছৈৰুদ্বিজ্যমান ভুজযুগমধুনা সংশ্ৰিতা ৰাজমূৰ্তেঃ।
স শ্ৰীমদ্বন্ধুভৃ ত্যশ্চিৰমৱতু মহীং পার্থিৱশ্চন্দ্ৰগুপ্তঃ।।

ইয়াত প্ৰাপ্ত চন্দ্ৰগুপ্তৰ সলনি বিভিন্ন পাণ্ডুলিপিত দন্তিবর্মা, ৰন্তিবর্মা, অৱন্তিবৰ্মা ৰূপান্তৰো পোৱা হয়। কবিৰ সেয়ে পৃষ্ঠপোষক আৰু তেওঁৰ কাল নিৰূপণত খেলি-মেলিয়ে দেখা দিছে।

(১) মালৱাৰৰ পাণ্ডুলিপিত দন্তিবর্মা নাম আছে। এই নামৰ পল্লৱবংশীয় ৰজা এজনে ৭৭০ খৃষ্টাব্দত ৰাজত্ব কৰা বুলি জনা যায়। কিন্তু তেতিয়া তাত ম্লেচ্ছৰ উৎপীড়ন হোৱা বুলি জনা নাযায়।

(২) অৱন্তিবর্মা নামৰ এজন ৰজাই কনৌজত ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁ আছিল থানেশ্বৰৰ ৰজাৰ জামাতা গ্ৰহবর্মাৰ পিতৃ। তেওঁৰ ৰাজত্বকাল খৃ০ ৫৬৯-৬০০ বুলি জনা যায়। তেওঁৰ দিনত পশ্চিমোত্তৰ ভাৰতৰ হুনসকলৰ উপদ্ৰৱ হৈছিল।

(৩) অন্য এজন অৱন্তিবর্মাই ৪২৫-৪৪৩ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত কাশ্মীৰত ৰাজত্ব কৰিছিল

(৪) ষ্টেনকোনোৰ মতে চন্দ্ৰগুপ্ত পাঠ শুদ্ধ। এওঁ গুপ্তবংশীয় ২য় চন্দ্ৰগুপ্ত হোৱা স্বাভাৱিক। সেয়ে হ'লে তেওঁ কালিদাসৰ যুব-সমকালীন হ'ব। ২য় চন্দ্ৰগুপ্তৰ কালত (৩৭৫-৪৩১ খৃ°) ম্লেচ্ছ হুনসকলৰ আক্ৰমণ হৈছিল। কিন্তু পণ্ডিতসকলৰ ইয়াত সম্মতি নাই।

বলদেৱ উপাধ্যায়ে জ্যোতিষৰ প্ৰমাণ, বৌদ্ধ-জৈনধৰ্মৰ প্ৰভাৱ আৰু ম্লেচ্ছ-বিতাৰণ আদি কথা বিবেচনা কৰি মৌখৰী অৱন্তিবর্মাৰ ৰাজত্বৰ আগতহে বিশাখদত্তৰ আবির্ভাৱ হোৱা বুলি কয়। তেওঁৰ মতে এই সময় খৃষ্টীয় ৫ম শতিকা। তথাপি এয়া খাটাং সিদ্ধান্ত নহয়।

নাটকৰ কথাবস্তু ঃ-এই নাটক সাত অঙ্ক বিশিষ্ট। নাটকৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰত আছে চাণক্যৰ চৰিত্ৰ। তেওঁ নন্দবংশ নির্মূল কৰি নিজৰ অনুগত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যক মগধৰ সিংহাসনত বহুৱায়। কিন্তু শেষ নন্দৰাজৰ অনুগত মন্ত্ৰী ৰাক্ষসক চন্দ্ৰগুপ্তৰ পক্ষলৈ আনিবলৈ নোৱাৰালৈকে তেওঁ নিশ্চিন্ত হ'ব নোৱাৰে। গতিকে ছলে-বলে-কৌশলে ৰাক্ষসক হাতৰ মুঠিলৈ আনিবলৈ চাণক্যই কৰা সংঘাতপূর্ণ প্ৰচেষ্টাক উপজীব্য কৰিয়েই নাটকখন গঢ়ি উঠিছে।

'মুদ্ৰালাভ নামে ১ম অঙ্কত চাণক্যই চোৰাংচোৱাৰ মুখেৰে জানিবলৈ পায় যে কুসুমপুৰত ৰাক্ষসৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আৰু বিশ্বাসভাজন বুলিবলৈ মাথোন তিনিজন লোক আছে। তেওঁলোক যথাক্ৰমে ক্ষপণক জীৱসিদ্ধি, কায়স্থ শকটদাস আৰু শ্ৰেষ্ঠী চন্দনদাস। ৰাক্ষসে চন্দনদাসৰ ঘৰতেই নিজৰ পৰিয়ালবৰ্গক থৈ নগৰৰ বাহিৰত কৰ্মৰত হৈ আছে। এই তিনিজনৰ মাজতো জীৱসিদ্ধি বোলা লোকজন বস্তুতঃ চাণক্যৰ গুপ্তচৰহে। ইতিমধ্যে চাণক্যই ৰাক্ষসৰ নামাঙ্কিত মুদ্ৰা (মোহৰ) এটি লাভ কৰিছে। তাৰে তেওঁ শকটদাসৰ হাতেৰে লিখা লেখ

এখনত মোহৰ মাৰি কামত খটুৱাবলৈ ছল পাইছে। এই লেখখনেই শেষত ৰাক্ষসৰ পৰাজয়ৰ প্ৰধান কাৰণ হোৱা বাবে নাটকৰ নাম হয় 'মুদ্ৰাৰাক্ষস।

'ভূষণবিক্ৰয়' নামে দ্বিতীয় অঙ্কত ৰাক্ষসৰ নীতি পৰাভূত হোৱাৰ আগলি সূচনা পোৱা যায়। কুসুমপুৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ সময়তেই চন্দ্ৰগুপ্তক মাৰি পেলাবলৈ ৰাক্ষসে গুপ্তচৰৰ সহযোগত এক গভীৰ ষড়যন্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। কিন্তুৰ দূৰদৰ্শী চাণক্যৰ সজাগতাৰ বাবে সেই ষড়যন্ত্ৰ নিষ্ফল হ'ল।

'কৃতককলহঃ' নামে তৃতীয় অঙ্কত কৌমুদী মহোৎসৱ নিষেধ কৰা বিষয়ক কেন্দ্ৰ কৰিক চাণক্য আৰু চন্দ্ৰগুপ্তৰ মাজত এক কৃত্ৰিম বিৰোধে দেখা দিয়ে। তাৰে ৰাক্ষসক নিজৰ নীতি সফল হোৱাৰ ধাৰণা দি আত্মপ্ৰসাদ লাভৰ অৱকাশ দিয়ে। 'প্ৰলোভন' নামক ৪ৰ্থ অঙ্কত ৰাক্ষসে নিজৰ নীতিৰ ব্যৰ্থতাৰ ভূ পায়। ৰাক্ষসে নন্দৰ সিংহাসনত চন্দ্ৰগুপ্তৰ ঠাইত মলয়কেতুক বহুবালৈ চেষ্টা কৰে। মলয়কেতুৱে নিজে ৰাক্ষসেৰে সাক্ষাৎ কৰি তেওঁৰ মৃত পিতৃৰ অলংকাৰবোৰ পিন্ধিবলৈ দিয়ে।

'কূটলেখঃ' নামে ৫ম অঙ্কত ঘটনাই শীৰ্ষবিন্দু পায়। মুদ্ৰিত লেখ আৰু অলঙ্কাৰৰ পেৰাৰে সৈতে সিদ্ধাৰ্থক ধৰা পৰাত মলয়কেতুৰ মনত ৰাক্ষসৰ প্ৰতি অবিশ্বাস ওপজে। ৰাক্ষস প্ৰকৃততে চন্দ্ৰগুপ্তৰ হিতাকাঙ্খী বুলি মলয়কেতুৱে ৰাক্ষসৰপৰা আঁতৰি যায়। চাণক্যৰ কূটনীতি সফল হয়। ৰাক্ষসৰে মনোমালিন্য হোৱাৰ পাছত মলয়কেতু তেওঁৰ সহযোগী ৰজাসকলৰ ফান্দত পৰে। পিছৰ দুই অঙ্কত ৰাক্ষসক ধৰিবলৈ চাণক্যই জাল বিস্তাৰ কৰে।

'কপটপাশঃ' নামে ৬ষ্ঠ অঙ্কত ৰাক্ষসে চন্দন দাসৰ প্ৰবৃত্তি বুজিবলৈ কুসুমপুৰলৈ উভতি আহে। তেওঁৰে ভেটাভেটি হোৱা লোক এজনৰ মুখৰপৰা ৰাক্ষসে চন্দন দাসৰ আসন্ন প্ৰাণনাশৰ বতৰা পায়। 'সংগ্ৰহণম্' নামে অন্তিম অঙ্কত চণ্ডালে চন্দন দাসক শূলত দিবলৈ বধ্যভূমিলৈ লৈ যায়। তেওঁৰ ধৰ্মপত্নী আৰু পুত্ৰয়ো তেওঁৰ অনুগমন কৰিবলৈ মন থিৰ কৰে। নিজৰ প্ৰিয়বন্ধুক এনে এক দুৰ্যোৰ বিপদৰ মুখৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ৰাক্ষসে নিজে ঘটনাস্থলত উপস্থিত হয় আৰু চাণক্যৰ বশম্বদ বন্ধু হোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি চন্দন দাসক মুক্ত কৰে। তেওঁ চাণক্যৰ কথামতে চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ মন্ত্ৰীত্ব পদ স্বীকাৰ কৰিবলৈ সন্মতি জ্ঞাপন কৰে। এইখিনিতে চাণক্যৰ নীতিয়ে পৰাকাষ্ঠা লাভ কৰে।

বৈশিষ্ট্য ঃ অনেক দৃষ্টি কোণৰপৰা বিচাৰ কৰি মুদ্ৰাৰাক্ষস নাটকক সংস্কৃত নাটক ৰাজিৰ ভিতৰত এক অপূৰ্ব সাহিত্য কৰ্ম বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। বহু ফালৰপৰা নাটকখন পৰম্পৰাগত নাটকবোৰৰ মাজত এক ব্যতিক্ৰম। ইয়াত নাই প্ৰেম কথা, নাই শৃঙ্গাৰ বা হাস্যৰ লেশ, নাই নাৰীৰ সমাগম। সৰ্বাংশে ই এক পৌৰুষ নাটক।

ৰাজনীতিৰ লেশ ভাসৰ 'প্ৰতিজ্ঞা' বা 'স্বপ্ন'ৰ মাজতো আছে ; কিন্তু মুদ্ৰাৰাক্ষস একমাত্ৰ ৰাজনীতিমূলক নাটক। ইয়াত দুজন সুদক্ষ ৰাজনীতিজ্ঞই ৰাজনীতিৰ দবাখেল খেলিছে। চাণক্যই এই খেলত জৰ্ণলে চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু তেওঁৰ অনুচৰ বৰ্গক পৰিকল্পে

ব্যৱহাৰ কৰিছে। ৰাক্ষসে মলয়কেতু, চন্দনদাস, শকটদাস প্ৰভৃতিক একেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে। একমাত্ৰ পৰ্বতেশ্বৰক পণিৰূপে বলি দি অন্য সকলক চাণক্যই ৰক্ষা কৰিছে। তেওঁ তৰা জালত ৰাক্ষস সদলবলে বান্ধ খাইছে।

'মুদ্ৰাৰাক্ষস' স্কন্দৰ নাৰীবৰ্জিত ভূখণ্ড। তাত নাৰীৰ প্ৰৱেশ নিষিদ্ধ। নাৰী নাই বাবে প্ৰেম-পৰিষদ, শৃঙ্গাৰ, তাৰ সহযোগী মদন বা ৰতিৰো প্ৰৱেশ নাটকত নাই। একমাত্ৰ বিষকন্যা আৰু চন্দনদাস পত্নীৰ বিলাপ ইয়াত ৰিণিকি ৰিণিকি শুনা যায়।

নাটকখনক বীৰৰস প্ৰধান বোলা হয়। বীৰসকলে ৰণ নকৰি নীতিৰেহে যুদ্ধ কৰিছে। চাণক্য প্ৰভৃতি নীতিবিদ আৰু নীতিবীৰ। নাটকত শীতল যুদ্ধ গুৰিৰেপৰা অন্তৰালেকে চলিছে। প্ৰায়সকল পাত্ৰ ছদ্মবেশীমুখঢকা। তেওঁলোক কাৰ অনুচৰ চিনি উলিওৱা টান। সেই বুলি নাটকখন নীৰস নহয়। বৰঞ্চ নাটকীয় উৎকণ্ঠা খোজে পতি বাঢ়ি গৈছে।

চৰিত্ৰসকল সজীৱ, ঘটনাও গতিশীল। প্ৰতিজন চৰিত্ৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। চাণক্য আৰু ৰাক্ষস যথাৰ্থনামা ব্যক্তি। চন্দ্ৰগুপ্ত যোগ্য গুৰুৰ যোগ্য শিষ্য। ক্ষুদ্ৰ চৰিত্ৰসকলৰ বুদ্ধিত ক্ষুদ্ৰতা নাই, তেওঁলোক বুদ্ধিদীপ্ত আৰু কৰ্মপ্ৰৱণ।

হৰ্ষবৰ্ধন ঃ জীৱন পৰিচয় ঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ মাজভাগত পুষ্পভূতিয়ে স্থানেশ্বৰত বৰ্ধন ৰাজবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। প্ৰভাকৰ বৰ্ধনেই এই ৰাজবংশৰ গৌৰৱোজ্জ্বল অধ্যায়ৰ সূচনা কৰে আৰু 'মহাৰাজাধিৰাজ'ৰ খিতাপ অৰ্জন কৰে। তেওঁৰ পুতেক দুটি ক্ৰমে ৰাজ্যবৰ্ধন আৰু হৰ্ষবৰ্ধন নামে জানজাত। একমাত্ৰ কন্যা আছিল ৰাজ্যশ্ৰী। ৰাজ্যশ্ৰীক মৌখৰী বংশৰ গ্ৰহবৰ্মণলৈ বিয়া দিয়া হয়। ৬০৪ খৃষ্টাব্দত পশ্চিম সীমান্তত হুনসকলে অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিলত ৰজা প্ৰভাকৰবৰ্ধনে ৰাজ্যবৰ্ধনক হুনদমনাৰ্থে প্ৰেৰণ কৰে। ইফালে শকত নৰীয়াত পৰি ৰজা ঢুকোৱাত ৰাজ্যবৰ্ধন উভতি আহি ৬০৫ খৃষ্টাব্দত ৰাজপাটত বহে। এনে সময়তে মালৱৰাজ দেৱগুপ্তই কনৌজ আক্ৰমণ কৰি বিশ্বাসঘাতকতা কৰি গ্ৰহবৰ্মাক হত্যা কৰি ৰাজ্যশ্ৰীক কাৰাৰুদ্ধ কৰে। ৰাজ্যবৰ্ধনে প্ৰত্যাক্ৰমণ কৰি দেৱগুপ্তক পৰাস্ত কৰিলে যদিও গৌড়ৰ ৰজা শশাঙ্কই তেওঁক বিশ্বাসঘাতকতা কৰি হত্যা কৰিলে। উপায়হীন হৈ ৰাজ্যশ্ৰী বিন্ধ্যাৰণ্যলৈ পলাই গ'ল।

এনে পৰিস্থিতিত অনিচ্ছা সত্বেও হৰ্ষবৰ্ধনে ৬০৬ খৃষ্টাব্দত (অক্টোবৰ মাহত) ৰাজপাটত বহিল। তাৰ পাছত তেওঁ ভনীয়েকক বিচাৰি গৈ বিন্ধ্যাৰণ্যত তেওঁক বিচাৰি উলিয়ালে। তেওঁ দুবাৰো দিগ্বিজয় কৰি অনেক ৰজাক বশীভূত কৰে যদিও চালুক্য ৰজা ২য় পুলকেশীৰ হাতত পৰাস্ত হৈ উভতি আহে। তেওঁ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মাৰে মৈত্ৰী বন্ধন স্থাপন কৰে আৰু শশাঙ্কক পৰাস্ত কৰে। ৬৪৭ খৃষ্টাব্দত হৰ্ষৰ বিয়োগ হয়।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ গ্ৰন্থ ঃ হৰ্ষক ৰত্নাৱলী, প্ৰিয়দৰ্শিকা আৰু নাগানন্দম্ নামে তিনিখন ৰূপকৰ ৰচক বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে নাটক কেইখনৰ গ্ৰন্থ কৰ্তৃত্ব লৈ কোনো কোনোৱে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে। মম্মটাচাৰ্যই কাব্যপ্ৰকাশত 'শ্ৰীহৰ্ষাদেৰ্ধাবকাদীনামিৱ ধনম্' বুলি কোৱা কথাষাৰ

ওপৰত ভেটি কৰি জনদিয়েক পণ্ডিত উক্ত নাটক কেইখন ধাৱকৰ ৰচনা বুলিহে কবলৈ আসে পাইছিল। কিন্তু সেই বিষয়ে কোনো খাটাং প্রমাণ নথকাত হর্ষবর্ধনেই নাটক কেইখনৰ ৰচক বুলি পণ্ডিতসকলে সিদ্ধান্ত কৰিছে।

(১) প্রিয়দর্শিকা ঃ প্রিয়দর্শিকাৰ আৰু ৰত্নাৱলী-দুয়োখন চাৰি অঙ্কবিশিষ্ট নাটিকা শ্রেণীৰ উপৰূপক। দুয়োখন নাটিকাৰ নায়ক কৌশাম্বীৰ ৰজা উদয়ন। নায়িকা দুজনী ক্রমে প্রিয়দর্শিকা আৰু ৰত্নাৱলী। সেয়ে নায়িকাৰ নামেৰে দুয়োখন গ্রন্থৰ নামাকৰণ কৰা হৈছে।

প্রিয়দর্শিকা অঙ্গৰ ৰজা দৃঢ়বর্মাৰ কন্যা। দেউতাকে তেওঁক উদয়নলৈ বিয়া দিবলৈ মন থিৰ কৰে। কিন্তু কলিঙ্গৰাজে প্রিয়দর্শিকা পাণিপ্রার্থনা কৰি বিমুখ হৈ অঙ্গৰাজ্য আক্রমণ কৰি দৃঢ়বর্মাক বন্দী কৰে। দৃঢ়বর্মাৰ কঞ্চুকীজনে প্রিয়দর্শিকাক গোপণে পলুৱাই নি অঙ্গৰাজ্যৰ মিত্র ৰজা বিন্ধ্যকেতুৰ ওচৰত আশ্রয় লয়। কোনো কাৰণত বিন্ধ্যকেতুৰ ওপৰত বৎসৰাজ ৰুষ্ট হোৱাত তেওঁৰ সেনাপতি বিজয়সেনে বিন্ধ্যকেতুৰ ৰাজ্য আক্রমণ কৰি তেওঁক বধ কৰে আৰু প্রিয়দর্শিকা বিজয়সেনৰ অধীনলৈ আহে। বিজয়সেনে তেওঁক আৰণ্যকা আখ্যা দি ৰাণীৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। আৰণ্যকাই বাসৱদত্তাৰ তত্ত্বাৱধানত থাকি যথার্থ শিক্ষা লাভ কৰে (প্রথম অঙ্ক)।

এদিনাখন ৰজা উদয়নে বিদূষকেৰে সৈতে উদ্যানৰ লতাকুঞ্জৰ আঁৰত বহি থাকোঁতে আৰণ্যকাই ভোমোৰা এটিৰ দ্বাৰা আক্রান্ত হৈ চিএৰ-বাখৰ কৰাত ৰজাই গৈ তেওঁক বিপদমুক্ত কৰে। এইদৰে নায়ক-নায়িকাৰ প্রথম সাক্ষাৎ হয় আৰু দুয়োৰে মনত পাৰস্পৰিক প্রেমৰ বীজ উপ্ত হয় (২য় অঙ্ক)।

পৰৱর্তী সময়ত বিদূষকে আৰণ্যকাৰ সখীয়েক মানোৰমাৰে দিহা-যুগুতি কৰি নায়ক-নায়িকাৰ পুনঃ সাক্ষাতৰ ব্যৱস্থা কৰে। উদয়ন বাসৱদত্তাৰ চৰিত সম্বন্ধীয় এক নাট্যাভিনয়ৰ যোজনা কৰা হয়। তাত মনোৰমাই উদয়নৰ আৰু আৰণ্যকাই বাসৱদত্তাৰ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। পিছত বৰ কৌশলেৰে মনোৰমাৰ ঠাইত স্বয়ং ৰজাই নাটকত অংশগ্রহণ কৰে। এইখিনিতে বাসৱদত্তাৰ মনত সন্দেহ ওপজে আৰু মনোৰমাৰ কৌশল বুজি পায়। (তৃতীয় অঙ্ক)। ইতিমধ্যে বাসৱদত্তাই তেওঁৰ সম্বন্ধীয় অঙ্গৰাজক কলিঙ্গৰাজৰ কবলৰপৰা মুক্ত কৰিবলৈ উপায় চিন্তা কৰে। উদয়নে অঙ্গৰাজক মুক্ত কৰিবলৈ সৈন্যবল পঠিয়ায়। তেতিয়া দৃঢ়বর্মাৰ কঞ্চুকী জনে বৎসৰাজৰ প্রাসাদলৈ আহে আৰু প্রিয়দর্শিকাক চিনি পাই তেওঁৰ পৰিচয় ব্যক্ত কৰে। শেষত বাসৱদত্তাৰ সম্মতিক্রমে উদয়ন আৰু প্রিয়দর্শিকাৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

(২) ৰত্নাৱলী ঃ এই নাটিকাখন সিংহলৰ ৰাজকুমাৰী ৰত্নাৱলী আৰু উদয়নৰ প্রণয়ক উপজীব্য কৰি ৰচিত হৈছে। এইখনো চাৰি অঙ্কীয়া নাটিকা। ইয়াৰ ১ম অঙ্কত উদয়নৰ মুখ্যমন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে ৰাজ্যৰ সমৃদ্ধিৰ কাৰণে সিংহলৰ ৰাজকুমাৰী ৰত্নাৱলীৰ সৈতে

উদয়নৰ বিয়া হোৱা উচিত বুলি জ্যোতিষীৰ ভৱিষ্যদ্‌বাণী শুনি তাত প্ৰত্যয় যায়। এতিয়া সেই অভিপ্ৰেত বিবাহ অনুষ্ঠিত কৰাৰ ইচ্ছাৰে মন্ত্ৰীয়ে উৰাবাতৰি প্ৰচাৰ কৰি দিয়ে যে ৰাণী বাসৱদত্তা অগ্নিদগ্ধা হৈ মৃত্যুৰ মুখত পৰিছে। তাকে শুনি সিংহলৰ ৰজাই তেওঁৰ কন্যা ৰত্নাৱলীক মন্ত্ৰী বসুমতি আৰু কঞ্চুকীৰ তত্ত্বাৱধানত নৌকাৰে উদয়নৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰে। কিন্তু অকস্মাতে সাগৰীয়া ধুমুহাত সেই নাও বুৰ যোৱাত ৰত্নাৱলীয়ে কোনোমতে কৌশাম্বীৰ এজন বণিকৰ সহায়ত যৌগন্ধৰায়ণৰ ওচৰ পায়। মন্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ নাম সাগৰিকা দি তেওঁক ৰাণীৰ তত্ত্বাৱধানত থাকিবলৈ দিয়ে। ৰাণীয়ে তেওঁৰ ৰূপ-গুণৰ আধিক্য দেখি তেওঁক ৰজাৰ চকুৰপৰা আঁতৰ কৰি ৰাখিবলৈ যত্ন কৰে। কিন্তু মদনপূজাৰ অৱসৰতে উদয়নে সাগৰিকাক দেখিবলৈ পায়। তাৰ ফলত দুয়োৰে অন্তৰত পাৰস্পৰিক প্ৰেমানুৰাগ ওপজে। কিন্তু ভাব বিনিময় কৰিবলৈ সময়-সুবিধালৈ অপেক্ষা কৰিবলগীয়া হয়। (১ম অঙ্ক)

২ য় অঙ্কত সাগৰিকাই তেওঁৰ সখীয়েক সুসঙ্গতাৰ সৈতে উদয়নৰ প্ৰতি তেওঁৰ মনত ওপজা প্ৰেম ভাৱৰ বিষয়ে কথা পাতে। তেনে সময়তে ৰজাৰ পোহনীয়া বান্দৰ এটা আৰু সাৰিকা চৰাইজনী সজাৰপৰা ওলাই যায়। তাৰ বাবে হোৱা কোলাহলৰ সময়ত তাত ৰজা আৰু বিদূষক উপস্থিত হয়। সুসঙ্গতা আঁতৰি যোৱাৰ অৱসৰতে ৰজাই সাগৰিকাৰ সৈতে ভাব বিনিময় কৰে। কিন্তু কাঞ্চনমালাৰে সৈতে তাত বাসৱদত্তা ওলোৱাত প্ৰেমিকা-প্ৰেমিকাৰ কথা তল পৰে। সুসঙ্গতাৰে সাগৰিকা আঁতৰি যায়। কিন্তু সাগৰিকাই আঁকা ৰজা আৰু সাগৰিকাৰ যুগ্ম চিত্ৰ দেখি বাসৱদত্তাই সকলো কথাৰে বুজ পায়।

সঙ্কেতম্ নামে তৃতীয় অঙ্কটো নাটিকৰ হৃদয়স্বৰূপ। ইয়াত সাগৰিকা আৰু সুসঙ্গতাই যথাক্ৰমে বাসৱদত্তা আৰু কাঞ্চনমালাৰ ছদ্মবেশ ধৰি পূৰ্বৰ সঙ্কেত মতে ৰজাৰে মিলিত হ'বলৈ আহে। কিন্তু প্ৰকৃত বাসৱদত্তা তাৰো আগতে গৈ ৰজাৰ ওচৰ পায়। ৰজাই বাসৱদত্তাক সাগৰিকা বুলি ভাবি কৰা ব্যৱহাৰত ৰাণী ক্ষুব্ধ হয়। ইয়াত সাগৰিকায়ো মানসিক আঘাত পায়। তেওঁ আত্মহত্যা কৰিবলৈ যত্ন কৰে। তেওঁৰ অপচেষ্টা বিদূষকৰ চকুত পৰাত তেওঁ ৰজাক সেই কথা জনায়। ৰজাই সাগৰিকাক উদ্ধাৰ কৰে যদিও তেওঁক বাসৱদত্তা বুলি ভুল কৰে। তেওঁলোকৰ মাজত কথা-বতৰা চলি থাকোঁতেই ৰাণী বাসৱদত্তা তাত উপস্থিত হয়। ৰজাই বাসৱদত্তাৰ ওচৰত ক্ষমা বিচাৰে যদিও ৰাণীয়ে খঙতে বিদূষক আৰু সাগৰিকাক কাৰাৰুদ্ধ কৰে।

ঐন্দ্ৰজালিক নামে অন্তিম অঙ্কত পোনতে বিদূষকে মুক্তি লাভ কৰে যদিও সাগৰিকাক কোনো অজ্ঞাত ঠাইলৈ স্থানান্তৰ কৰা কথা সদৰি হয়। এনেতে এজন ঐন্দ্ৰজালিকে ৰাজপুৰীত যাদুখেল দেখুৱাবলৈ আহে। তেওঁ খেল প্ৰদৰ্শন কৰা সময়তে অন্তঃপুৰত জুই লাগে। চাৰিওকালে জুই বিয়পি পৰা দেখি সাগৰিকায়ো সেই জুইত দগ্ধ হ'ব পাৰে বুলি ৰাণীয়ে ভয় খাই তেওঁক উদ্ধাৰ কৰি আনিবলৈ ৰজাক অনুৰোধ কৰে। ৰজাই দুঃসাহস দেখুৱাই

প্ৰেমিকা সাগৰিকাক উদ্ধাৰ কৰি আনে। ইতিমধ্যে সিংহলৰ মন্ত্ৰী এজন তাত উপস্থিত হয়। তেওঁ সাগৰিকাক দেখি চিনি পায় আৰু তেওঁৰ প্ৰকৃত পৰিচয় মুকলিকৈ প্ৰকাশ কৰে। বাসৱদত্তাই সাগৰিকাৰ পৰিচয়ই পাই ৰজাৰে তেওঁৰ বিবাহ হোৱাত সন্মতি জ্ঞাপন কৰে। ইমানতে যৌগন্ধৰায়ণে তেওঁৰ আঁচনিৰ কথা প্ৰকাশ কৰি কয়।

নাগানন্দম্ ঃ শ্ৰীহৰ্ষদেৱ কৃত নাগানন্দম্ পাঁচ অঙ্কীয়া নাটক শ্ৰেণীৰ ৰূপকবিশেষ। বিদ্যাধৰ জাতকক উপজীব্য কৰি ৰচিত এই নাটকখনও বৌদ্ধ ভাবধাৰাৰে আপ্লুত।

বিদ্যাধৰ ৰাজকুমাৰ জীমুতবাহনে ৰাজ্যৰ শাসন ভাৰ তথা ভোগবিলাস ত্যাগ কৰি পিতৃ সেৱাত আত্মনিয়োগ কৰে। পিতৃৰ আদেশমতে তেওঁ মলয় পৰ্বতত এক নিৰিবিলি স্থান বাচি লয়। তাত তেওঁ গৌৰীৰ মন্দিৰত সিদ্ধসকলৰ ৰজাৰ কুমাৰী জীয়েক মলয়ৱতীৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰে। তেওঁ সেই সিদ্ধ ৰাজকুমাৰী কোনো বিদ্যাধৰ কোঁৱৰেৰে বিবাহ হ'ব বুলি গৌৰীয়ে মলয়ৱতীক বৰদান কৰাটোও জানিবলৈ পায়। বিদূষকে জীমূতবাহন আৰু মলয়ৱতীৰ মিলনৰ ব্যৱস্থা কৰিলেও মাজতে আহি পৰা বাধাৰ বাবে তেওঁলোকৰ মাজত কথা-বতৰা আধৰুৱা হৈ ৰ'ল। তথাপি দুয়োৰে মাজত প্ৰেমৰ সম্বন্ধ স্থাপিত নোহোৱাকৈ নাথাকিল।

দ্বিতীয় অঙ্কত মলয়ৱতীক প্ৰেমাতুৰ অৱস্থাত দেখা যায়। জীমূতবাহনৰো একেই অৱস্থা হৈছে। এনে এক অৱস্থাতে মলয়ৱতীৰ ভায়েক মিত্ৰাবসুৰ আগমন হয়। ভনীয়েকৰ অনৱস্থা বুজি তেওঁ জীমূতবাহনৰ ওচৰলৈ গৈ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। দৈৱক্ৰমে জীমূতবাহন আৰু মিত্ৰাবসু পূৰ্বৰেপৰা ঘনিষ্ঠ বন্ধু আছিল। কিন্তু গৌৰীৰ মন্দিৰত তেওঁ লগ পোৱা মলয়ৱতী যে মিত্ৰাবসুৰ ভনীয়েক তেওঁ সেই কথা জনা নাছিল। সেইবাবে তেওঁ মিত্ৰাবসুৰ প্ৰস্তাৱ নামঞ্জুৰ কৰিলে। তাকে শুনি মলয়ৱতী আত্মহত্যা কৰিবলৈ সাজু হ'ল। কিন্তু জীমূতবাহনে তেওঁক তেওঁৰ প্ৰতি থকা নিজৰ গাঢ় প্ৰণয়ৰ কৰা জনাই মলয়ৱতীক ক্ৰুৰকৰ্মৰপৰা বিৰত কৰে।

তৃতীয় অঙ্কত সকলো সন্দেহ দূৰ হয় আৰু নায়ক-নায়িকাৰ বিবাহ মঙ্গলোৎসৱ যথাবিহিত সুসম্পন্ন হয়। অন্তত মিত্ৰাবসুয়ে নায়কক জনাই যে তেওঁৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী মতঙ্গই তেওঁৰ ৰাজ্যত নিজক প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। গতিকে মতঙ্গক উপযুক্ত ভাবে দণ্ড বিহিব লাগে। কিন্তু জীমূতবাহনে তাৰ বিপৰীতে মতঙ্গই ৰাজপাট ভোগ কৰিলে কৰক বুলি কলে। কিয়নো যুঁজ— বাগৰ কৰি তেওঁ অনাহক ৰক্তপাত কৰিব নোখোজে।

চতুৰ্থ অঙ্কত মিত্ৰাবসুৰে সৈতে জীমূতবাহনে সাগৰৰ পাৰত ভ্ৰমণ কৰিবলৈ গৈ দূৰত মৃত সাপৰ হাৰৰ স্তূপীকৃত দম দেখিবলৈ পায়। তাৰ পাছত তেওঁ শঙ্খচূড় নামে সৰ্পৰ মাকৰ বিলাপ শুনিবলৈ পায়। তাৰপৰা তেওঁ বুজি পায় যে বহুদিনৰপৰা গৰুড়ে প্ৰতিদিন তাত থকা বধ্যশিলাৰপৰা একোটি সাপ ধৰি নি খায় আৰু সিদিনা শঙ্খচুড়ৰ পাল পৰিছে বাবে মাকে পুতেকৰ অকাল বিয়োগ হ'ব বুলি ভাবি বিলাপ কৰিছে। জীমূতবাহনে

নিজৰ জীৱন বলিদান দি হ'লেও শঙ্খচূড়ৰ জীৱন ৰক্ষা কৰিবলৈ পণ কৰি শঙ্খৰেকৰ ঘৰৰপৰা পিন্ধিবলৈ দিয়া ৰঙা কাপোৰ উৰি বধ্যশিলাত আৰোহণ কৰে। গৰুড়েও পৰীক্ষা নকৰাকৈ সাপ বুলি ভাবি তেওঁক লৈ মলয় পৰ্বতলৈ উৰি যায়।

পঞ্চম অঙ্কত জীমূতকেতু আৰু বিশ্বাবসুয়ে জীমুতবাহনে প্ৰত্যাবৰ্তন কৰালৈ উৎকণ্ঠিত হৈ অপেক্ষা কৰি থাকে। এনেতে ৰক্তমাংসৰে আবৃত জীমূতবাহনৰ চূড়ামণি তেওঁলোকৰ সমুখতে পৰেহি। আটায়ে তেওঁক বিচাৰি ওলায়। এনেতে শঙ্খচূড়ে তালৈ আহি সকলো অঘটনৰ বিবৰণ দিয়েছি। শঙ্খচূড়ে মলয় পৰ্বতলৈ গৈ গৰুড়ে দয়াবান লোক এজনৰ প্ৰাণনাশ কৰা বুলি অভিযোগ কৰে আৰু গৰুড়ে নিজে কৰা ভুলৰ বাবে খেদ প্ৰকাশ কৰে। আনফালে জীমূতকেতু প্ৰভৃতিয়েও নায়কক অনুসৰণ কৰি আত্মহত্যা কৰিবলৈ সাজু হয়। এনেতে গৌৰীদেৱীয়ে আত্মপ্ৰকাশ কৰি জীমূতবাহনক সঞ্জীৱিত কৰি তোলে। অন্যান্য সাপবোৰকো তেওঁ জীয়াই তুলিলে। গৌৰীয়ে প্ৰসন্ন হৈ জীমুতবাহনক বিদ্যাধৰৰ চক্ৰৱৰ্তী ৰজা পাতিলে। গৰুড়েও ভৱিষ্যতে সৰ্পবধ নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হ'ল।

সমীক্ষণ ঃ শ্ৰীহৰ্ষৰ আগতেও ভাস, শূদ্ৰক, কালিদাস, বিশাখাদত্ত প্ৰভৃতি অনেক নাট্যকাৰে অনেক নাটক ৰচনা কৰি গৈছে। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰীয় বিধিবোৰ কোনেও হৰ্ষৰ দৰে পালন কৰা চকুত নপৰে। হৰ্ষৰ ৰত্নাৱলীত নাট্যশাস্ত্ৰীয় বিধি - ব্যৱস্থাবোৰ এনে যথাৰ্থভাবে পালন কৰা হৈছে যে পৰৱৰ্তী নাট্যশাস্ত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ বিধিৰ উদাহৰণ প্ৰায়েই ৰত্নাবলীৰ পাতৰপৰাই দিয়া চকুত পৰে। নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিধিসন্মত অন্য এখন নাটক ভট্টনাৰায়ণৰ বেণীসংহাৰ।

ৰত্নাবলী আৰু প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ কাহিনীৰ ওপৰত ভাসৰ স্বপ্নবাসৱদত্তা আৰু প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। নাটকৰ সাংগঠনিক আৰু শাস্ত্ৰীয় ৰীতিৰ ওপৰত কালিদাসৰ নাটিকা মালৱিকাগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰভাৱ অতি স্পষ্ট। প্ৰিয়দৰ্শিকাত পোন প্ৰথম বাৰলৈ নাটকৰ গৰ্ভত নাটকৰ প্ৰদৰ্শনৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। ৰত্নাবলীত বসন্ত উৎসৱৰ জাকজমকতা চকুত লগা।

যদিও নাগানন্দৰ কাহিনী বৌদ্ধজাতকৰ পেটৰপৰা বুটলি অনা আৰু নান্দীত বুদ্ধক প্ৰাৰ্থনা কৰা হৈছে, তথাপি হিন্দুদেৱী গৌৰীৰ মাহাত্ম্যহে কীৰ্তিত হৈছে। গৌৰীৰ কৃপাত নায়কে পুনৰ্জীৱন লভিছে আৰু সাপবোৰেও প্ৰাণ পাইছে।

গোটেই কেইখন নাটকৰ কাব্যশৈলী সৰল আৰু সুবোধ। বৰ্ণনাৰাজি বিতং আৰু চমকলগা। ৰোমাঞ্চকৰ বিষয়ৰ বৰ্ণনাত কবি সিদ্ধহস্ত।

ভট্টনাৰায়ণ ঃ জীৱনচৰিত ঃ ভট্টনাৰায়ণ সম্বন্ধে বৰ কম কথা জনা যায়। প্ৰচলিত পৰম্পৰামতে তেওঁ মূলত ঃ কান্যকুব্জ বা কনৌজৰ অধিবাসী। বঙ্গৰ ৰজা আদিসুৰে আমন্ত্ৰণ কৰি বঙ্গলৈ অনা পাঁচজন ব্ৰাহ্মণৰ ভিতৰত ভট্টনাৰায়ণ অন্যতম। তেওঁৰ বংশত 'ব্ৰাহ্মণ গৌড়' আৰু 'ঠাকুৰ' পৰিয়ালৰ পূৰ্বজ বুলিও দাবী কৰা হয়।

কাল ঃ আদিসূৰ শেষ গুপ্তৰজা মাধৱগুপ্তৰ পুতেক। তেওঁ হৰ্ষবৰ্ধনৰ মৃত্যুৰ পিছত আদিত্য সেন আদিসূৰ নাম লৈ মগধৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰতে স্বাধীন ৰাজ্য পাতে তেওঁৰ ৰাজত্বকাল ৬৭১ খৃষ্টাব্দ বুলি কোৱা হয়। ভট্টনাৰায়ণ তেওঁৰ সম-সাময়িক হ'লে ৭ম শতিকাকে কৱিৰ কাল বুলিব পাৰি।

মম্মট (খৃ০ ১১০০), ধনঞ্জয় (খৃ০ ১০০০), আনন্দবৰ্ধন (খৃ০ ৮৫০) আৰু বামন (৮০০ খৃ০) প্ৰভৃতিয়ে বেণীসংহাৰৰপৰা শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিছে। গতিকে ভট্টনাৰায়ণ অষ্টম শতাব্দীৰ আগৰ নহে নোৱাৰে।

ধৰ্মকীৰ্তিৰ ৰূপাৱতাৰ গ্ৰন্থৰ 'নীৱী' নামে টীকাত বাণভট্টৰ অনুৰোধত ভট্টনাৰায়ণে বৌদ্ধ সন্ন্যাসীৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰা কথা কোৱা হৈছে। ৰূপাৱতাৰ ভট্টনাৰায়ণ আৰু ধৰ্মকীৰ্তিৰ যুটিয়া প্ৰচেষ্টাৰে ৰচিত গ্ৰন্থ বুলিও কোৱা হয়। যদি এয়া বিশ্বাসযোগ্য হয় তেনেহ'লে ভট্টনাৰায়ণ সপ্তম শতিকাৰ গদ্যকাৰ বাণৰ সমকালীন হ'ব।

আকৌ দণ্ডীয়ে এটা শ্লোকত ভট্টনাৰায়ণে তিনিখন-কাব্য ৰচনা কৰি গৈছে বুলি উল্লেখ কৰে ঃ

ব্যাস্তং পদত্ৰয়েণাপি যঃ শক্তৌ ভুৱনত্ৰয়ম্।
তস্য কাব্যত্ৰয়ব্যাপ্তৌ চিত্ৰং নাৰায়ণস্য কিম্।।

গতিকে ভট্টনাৰায়ণৰ কাল ৭ম শতিকাই হ'ব।

বেণীসংহাৰ ঃ এয়া এখন ছয় অঙ্কবিশিষ্ট পূৰ্ণাঙ্গ নাটক শ্ৰেণীৰ ৰূপক। ইয়াৰ কথাভাগ মহাভাৰতৰ মূল কাহিনীৰ আধাৰত নিৰ্মিত। কৌৰৱ সভাত দুঃশাসনৰ হাতত লাঞ্ছিতা হোৱা দ্ৰৌপদীৰ অনৱস্থাৰ পোটক তুলিবলৈ ভীমে দুঃশাসন আৰু দুৰ্যোধনৰ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। দ্ৰৌপদীয়েও দুঃশাসন আৰু দুৰ্যোধনৰ মৃত্যু নোহোৱালৈকে আৰু সভাৰ মাজত পোৱা অপমানৰ পোটক তোলা — নোহোৱালৈকে তেওঁৰ বেণী নুগুথিবলৈ শপথ খায়। দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰিহে ৰক্তাক্ত হাতেৰে ভীমে দ্ৰৌপদীৰ বেণী সংহাৰ কৰে। তাৰেপৰাই নাটকৰ নাম 'বেণী সংহাৰ' হয়।

প্ৰথম অঙ্কৰ আৰম্ভণিতে বনবাসৰ কালপূৰণ হোৱাত যুধিষ্ঠিৰে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দি শ্ৰীকৃষ্ণক দূত হিচাপে দুৰ্যোধনৰ ওচৰলৈ পঠিয়ায়। তাকে শুনি ভীম ৰুষ্ট হয়। তেওঁ সন্ধিৰে অপমানৰ প্ৰতিকাৰ নলৈ যুদ্ধৰে লোৱাটোকে বিচাৰে। সহদেৱে তেওঁক শান্ত কৰিবলৈ যত্ন কৰে। তেনেকৈ দ্ৰৌপদীয়ে আহি জ্বলা জুইত ঘিউ ঢালে; তেওঁ উত্তেজনাকৰ বচনেৰে ভীমক অধিক উত্তেজিত কৰে। ভীমে দ্ৰৌপদীক সান্ত্বনা দিয়ে। তেওঁ পূৰ্বৰ প্ৰতিজ্ঞা দোহাৰি কয় যে গদাৰে কোবাই দুৰ্যোধনৰ উৰু ভাঙিহে ৰক্তাক্ত হাতেৰে দ্ৰৌপদীৰ বেণীবন্ধন কৰি দিব। এনেতে যুধিষ্ঠিৰে দিয়া সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ দুৰ্যোধনে নামাঞ্জুৰ কৰাৰ বতৰা ওলায়। কৃষ্ণ সুদাহাতেৰে উভতি আহে। গতিকে যুধিষ্ঠিৰে অগত্যা কৌৰৱৰ বিপক্ষে যুদ্ধ ঘোষণা কৰে আৰু ৰণবাদ্য বাজি উঠে। তাকে শুনি ভীম আৰু সহদেৱে প্ৰসন্নচিত্তে দ্ৰৌপদীৰপৰা

বিদায় লৈ যুদ্ধলৈ যায়।

দ্বিতীয় অঙ্কত দুৰ্যোধনৰ পত্নী ভানুমতীয়ে এটা অশুভ সপোন দেখে। তাত তেওঁ এটা নেউলে এশ সাপ বধ কৰা দেখা পায়। ইয়াৰদ্বাৰা পাণ্ডৱৰ হাতত এশ কৌৰৱৰ নিধন সূচাইছে বুলি ভানুমতীয়ে ভয় খায়। প্ৰথমতে কুৰুৰাজে সপোনৰ অৰ্থ বুজি পোৱা নাছিল। পাছত ইয়াৰ পৰিণামৰ কথা চিন্তা কৰি বৰ উদ্বিগ্ন হৈ পৰে। দুঃস্বপ্ন প্ৰশমনৰ বাবে সূৰ্য পূজা কৰি দুৰ্যোধনে ভানুমতীক সান্ত্বনা দিয়াৰ যত্ন কৰিলে। তাৰ পাছতে দুয়ো স্কন্ধেকলৈ যুঁজৰ কথা পাহিৰ গৈ প্ৰেমালাপ কৰি কটালে। ইতিমধ্যে জয়দ্ৰথৰ মাতৃয়ে অভিমন্যু বধৰ বাবে অৰ্জুনে জয়দ্ৰথৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ ল'বলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা সুঁৱৰি পুত্ৰৰ ৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা ল'বলৈ দুৰ্যোধনক অনুৰোধ কৰে। দুৰ্যোধনে তেওঁক সান্ত্বনা দি যুঁজলৈ যায়।

তৃতীয় অঙ্কৰ প্ৰৱেশকৰপৰা যুদ্ধৰ গতি-প্ৰগতি সম্বন্ধে ভূ পোৱা যায়। ধৃষ্টদ্যুম্নই তলোৱাৰেৰে দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ শিৰশ্চেদ কৰে। পিতৃবধৰ অশুভ বতৰ পাই অশ্বত্থামা ক্ৰোধমূৰ্চ্ছিত হৈ পৰে। তেওঁ ঘটনাস্থলত থকা পাণ্ডৱসকলকো তাৰ বাবে ধিক্কাৰ দিয়ে। পিছত মোমায়েক কৃপাচাৰ্যই তেওঁক শান্ত কৰে। কৃপাচাৰ্য্যই অশ্বত্থামাক দুৰ্যোধনৰ ওচৰলৈ লৈ গৈ তেওঁক সেনাপতি বৰণ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে যাতে তেওঁ পিতৃবধৰ পোটক তুলিবলৈ পাৰে। কিন্তু ইতিমধ্যে দুৰ্যোধনে কৰ্ণক সেনাপতি পাতিবলৈ কথা দিছে। সেই লৈ কৰ্ণ আৰু অশ্বত্থামাৰ মাজত তীব্ৰ বাক্-বিতণ্ডা আৰম্ভ হয়। অশ্বত্থামাই কৰ্ণ জীযাই থকালৈকে অস্ত্ৰধাৰণ নকৰিবৈল প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ইতিমধ্যে নেপথ্যত দুঃশাসনৰ জীৱন ভীমৰ হাতত বিপন্ন হোৱাৰ বতৰা পোৱা হয়। দুৰ্যোধন, কৰ্ণ আৰু অশ্বত্থামাই দুঃশাসনক ৰক্ষা কৰিবলৈ লৰা-ধপৰাকৈ ৰণভূমিলৈ যায়; তেতিয়ালৈকে ভীমে তেওঁৰ প্ৰতিজ্ঞানুসাৰে দুঃশাসনক সিফলীয়া কৰিছে।

চতুৰ্থ অঙ্কত দুৰ্যোধনে কৰ্ণপুত্ৰ বৃষসেনৰ বধ আৰু যুঁজৰ অন্য খবৰ পায়। ৰক্তেৰে ৰচনা কৰা পত্ৰ এখন তেওঁ কৰ্ণৰপৰা পায়। তাৰে তেওঁ যুজত দুৰ্যোধনৰ সহায় প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। দুৰ্যোধনে আকৌ যুদ্ধভূমিলৈ যাবলৈ ওলায়। কিন্তু তেওঁৰ পিতৃ ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আৰু সঞ্জয়ে তেওঁক যুঁজলৈ যোৱাত বাধা দিয়ে।

পঞ্চম অঙ্কত ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীয়ে পুতেক দুৰ্যোধনক পাণ্ডৱেৰে সন্ধি কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। দুৰ্যোধনে সেই পৰামৰ্শ মানি নল'লে। এনে সময়তে ভীম আৰু অৰ্জুনে দুৰ্যোধনক বিচাৰি তালৈ আহে। ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত ভীষণ বাক্‌যুদ্ধ হয়। দুৰ্যোধনে ভীমক যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰে। অৰ্জুনে দুয়োকে বাধা দিয়ে। এনে সময়তে যুধিষ্ঠিৰে ভীম আৰু অৰ্জুনক মাতি পঠিয়ায়। তেতিয়া তালৈ অশ্বত্থামা আহি পাণ্ডৱৰ হাতত কৌৰৱসকলৰ নিধন-যজ্ঞ সোঁৱৰাই দি দুৰ্যোধনেৰে বুজাপৰা কৰে।

ষষ্ঠ অঙ্কত এক অভিনয় যোজনা চকুত পৰে। কাকেত্ৰত স্বপক্ষৰ বীৰ যুঁজাক আৰু সৈন্য-সামন্তসকলক সমূলি হেৰুৱাই, ভয়ত বিতত হৈ দুৰ্যোধনে এটা সৰোবৰৰ পানীত

গা লুকায়। মহাৰাজ যুধিষ্ঠিৰে দুৰ্যোধনক বিচাৰি উলিয়াবলৈ আদেশ দিয়ে। ইয়াৰ পাছত পাঞ্চালক নামে দূত এজনে জনায়হি যে ভীমে দুৰ্যোধনক বধ কৰি নিজৰ প্ৰতিজ্ঞা পূৰণ কৰিছে। কিন্তু তাৰ পিছতে দুৰ্যোধনৰ বন্ধু ৰাক্ষস চাৰ্বাকে মুনি এজনৰ বেশ ধাৰণ কৰি গদাযুদ্ধত দুৰ্যোধনৰ হাতত ভীমৰ পতন হৈছে বুলি খবৰ দিয়েহি। এই বতৰা শুনি যুধিষ্ঠিৰ আৰু দ্ৰৌপদী শোকাভিভূত হৈ মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ ওলায়। চাৰ্বাকে অশুভ খবৰ দি বিদায় লোৱাৰ পাছতে নেপথ্যত বৰ কোলাহল হয়। তাকে শুনি দুৰ্যোধন আহিছে বুলি আশঙ্কা কৰি যুধিষ্ঠিৰে অস্ত্ৰধাৰণ কৰে। এনে অৱস্থাত ৰক্তাপ্লুত শৰীৰেৰে ভীম তালৈ আহে আৰু দুৰ্যোধনৰ তেজসনা হাতেৰে দ্ৰৌপদীৰ বেণী বন্ধন কৰি দিয়ে। তাৰ পাছতে তালৈ অৰ্জুন আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ আগমন হয়। সকলোৰে উপস্থিতিত ভৰতবাক্য গাই নাটকৰ সামৰণি মৰা হয়।

সমীক্ষণ ঃ ভাৰতীয় নাট্যকলাবিদসকলে বেণীসংহাৰক নাট্যবিধি অনুসৰি এক আদৰ্শ নাটক হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। নাটকখনৰ অঙ্গীৰস বীৰৰস। ইয়াত সকলো অৰ্থপ্ৰকৃতি , অৱস্থা, সন্ধি আৰু পতাকাস্থানক আদি যথাবিহিত পালিত হৈছে। নায়কজন যুদ্ধবীৰ ভীম। নাটকৰ ভাষা ওজস্বিতা গুণসম্পন্ন। দীঘল সমাসবহুল সংস্কৃত ভৱভূতিৰ ভাষাৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী। নাটক হিচাপে ই অভিনয়যোগ্য নহয়। দ্বিতীয় অঙ্কত দুৰ্যোধন ভানুমতীৰ প্ৰেমালাপ আৰু ষষ্ঠ অঙ্কত চাৰ্বাকৰ প্ৰসঙ্গত ঔচিত্য বিচাৰি পোৱা নাযায়।

ভীম, দুৰ্যোধন, কৰ্ণ আৰু অশ্বত্থামাৰ চৰিত্ৰসমূহ নিতান্ত বলিষ্ঠ। অশ্বত্থামাৰ প্ৰতি কবিৰ পক্ষপাতিত্ব থকা যেন লাগে। কৰ্ণ-অশ্বত্থামাৰ বাক্‌যুদ্ধই মহাভাৰতৰ পাতৰ কৰ্ণশল্য বাক-বিতণ্ডাৰ কথালৈ মনত কৰি দিয়ে। কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ ভূমিকাই যথাযোগ্য স্থান নাপালে। নাটকত ভানুমতীৰ স্বপ্নদৰ্শনৰ, দ্ৰৌপদীৰ বেণীসংহাৰ, ভীমৰ দুৰ্যোধনবধৰ একক প্ৰয়াস আদিয়ে কিছু অভিনৱত্ব সংযোগ কৰিছে।

ভৱভূতি ঃ সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত ভৱভূতিৰ স্থান কালিদাসৰ পাছতে বুলি কোৱা হয়। কিয়নো, তেওঁ ৰচনা কৰা ৰসোত্তীৰ্ণ নাটক উত্তৰৰামচৰিতৰ স্থানো অভিজ্ঞানশাকুন্তলমৰ পাছতে।

জীৱন-পৰিচয় ঃ ভৱভূতিৰ জীৱনৰ সামান্য পৰিচয় তেওঁৰ নাটক কেইখনৰ প্ৰস্তাৱনাৰপৰা পোৱা যায়। মহাবীৰ চৰিতৰ প্ৰস্তাৱনাৰপৰা জনা যায় যে তেওঁ দক্ষিণাপথৰ অন্তৰ্গত বিদৰ্ভৰ ভিতৰুৱা পদ্মপুৰৰ অধিবাসী শ্ৰীভট্ট গোপালৰ নাতিয়েক আৰু নীলকণ্ঠৰ পুত্ৰ আছিল। মাতৃৰ নাম জাতুকৰ্ণী। তেওঁ শ্ৰীকণ্ঠপদেৰে বিভূষিত পদ, বাক্য আৰু প্ৰমাণত নিষ্ণাত হৈ ভৱভূতি নামে জনাজাত হৈছিল। তেওঁলোক কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয় শাখাধ্যায়ী কাশ্যপগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁলোক পঞ্চাগ্নীসেৱক আৰু সোমযাজী ব্ৰাহ্মণ আছিল। আন দুখন নাটকতো প্ৰায় একে পৰিচয় পোৱা গৈছে। সম্ভৱতঃ শ্ৰীকণ্ঠ আছিল তেওঁৰ পিতৃদত্ত নাম। তেওঁ সমাজত ভৱভূতি নামেৰে জনাজাত হৈছিল।

এসময়ত পণ্ডিতসকলে ভৱভূতি আৰু দাৰ্শনিক উম্বেকক একেজন লোক বুলি বিবেচনা কৰিছিল। কিন্তু পণ্ডিত মিৰাশীয়ে উম্বেক আৰু ভৱভূতি বিভিন্ন কালত ওপজা দুজন স্বতন্ত্ৰ ব্যক্তি বুলি কৈছে। একেদৰে ভৱভূতিকে সুৰেশ্বৰ, বিশ্বৰূপ আৰু মণ্ডন মিশ্ৰ বুলিও কোনো কোনোৱে কব খোজে। কিন্তু দুই-এটি কথাৰ ওপৰত ভেটি কৰি একেজন ব্যক্তিক বিভিন্ন নামধাৰী লোক বুলি কবলৈ যোৱাটো সমিচীন কথা নহয়। অধিক তথ্য পোহৰলৈ নহালৈকে ভৱভূতিক সুৰেশ্বৰ বা মণ্ডনমিশ্ৰ বুলি মানি লোৱা অনুচিত হ'ব।

কাল ঃ ভৱভূতিৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক তথ্য ক'তো নাপালেও বহিৰঙ্গ প্ৰমাণেৰে তেওঁৰ কাল সহজে নিৰূপণ কৰিব পাৰি। মম্মট (১১০০ খৃ০), [illegible]য় (৯৯৫ খৃ০), ৰাজশেখৰ (৯০০ খৃ০), বামন (৮০০ খৃ০) আদিয়ে ভৱভূতিৰ গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃতি দিয়াসে চাই ভৱভূতিৰ কাল খৃ০ ৮ম শতিকাৰ মাজত পৰিব লাগে।

কল্হনে ৰাজতঙ্গিনীত (৪। ১৪৪) ভৱভূতি আৰু বাক্‌পতিক যশোবৰ্মাৰ সভাকবি আছিল বুলি কৈছে ঃ

> কবি বাক্‌পতিৰাজশ্ৰীভৱভূত্যাদিসেবিতঃ।
> জিতো যযৌ যশোধৰ্মা তদ্‌গুণস্তুতিবন্দিতাম্।।

দুই-এজন পণ্ডিতে বাক্‌পতিৰাজক ভৱভূতিৰ শিষ্য আছিল বুলি কয়। ভৱভূতিয়ে বাক্‌পতিৰ উল্লেখ নকৰিলেও বাক্‌পতিয়ে 'গউড়বহ' কাব্যত ভৱভূতি আৰু যশোবৰ্মাৰ প্ৰশংসা কৰিছে ঃ

> ভৱভূতিজলনিধিনিৰ্গত কাব্যামৃত ৰসকণা ইব স্ফুৰন্তি।
> যস্যবিশেষা অদ্যাপি বিকটেযু কথানিৱেশেযু।।

ইয়াৰপৰা বুজিবলৈ পাৰি যে যথাসম্ভৱ ভৱভূতি আৰু বাক্‌পতি দুয়ো যশোবৰ্মাৰ সভাকবি আছিল আৰু ভৱভূতি সম্ভৱতঃ বাক্‌পতিৰ জ্যেষ্ঠ সমকালীন কবি আছিল।

আকৌ কল্হনে ৰাজতৰঙ্গিনীত কাশ্মীৰৰ ৰজা ললিতাদিত্য মুক্তাপীড়ে আৰু যশোবৰ্মাক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰা কথাও লিখিছে (ৰা. ৪।১৩৪)। তাঁহঁতৰ মতে সেয়া ৭৩৬ খৃষ্টাব্দৰ আগতে ঘটিছিল। হৰ্যৰ পৰৱৰ্তী কালত যশোবৰ্মাই কান্যকুব্জত ৰাজত্ব কৰে। তেওঁ ৰামভক্ত আছিল। নিজে তেওঁ ৰামকথাৰ আশ্ৰয়ত 'ৰামাভ্যুদয়' নাটক ৰচনা কৰিছিল। তেওঁক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ ভৱভূতিয়েও ৰামকথাৰ আধাৰত 'মহাবীৰচৰিত' আৰু 'উত্তৰৰামচৰিত' ৰচনা কৰিছিল বুলি ভাবিবলৈ পাৰি। গতিকে ভৱভূতিৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ৭০০-৭৩৩ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত হোৱা স্বাভাৱিক।

ভৱভূতিৰ নাট্যকৃতি ঃ ভৱভূতিয়ে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰে ঃ (১) মহাবীৰচৰিত, (২) মালতীমাধৱ আৰু (৩) উত্তৰৰামচৰিত। মহাবীৰ বা বীৰচৰিত আৰু উত্তৰৰামচৰিত বা উত্তৰচৰিত ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত দুখন নাটক শ্ৰেণীৰ ৰূপক। আনহাতে 'মালতী-মাধৱ'ৰ কাহিনী কবিকল্পিত। ই প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। তদুপৰি সুভাষিত সংগ্ৰহবোৰৰ মাজতো ভৱভূতি ৰচিত কেইবোৰ শ্লোক দেখা যায়।

(১) মহাবীৰচৰিত ঃ — ই এখন সাত অঙ্কীয়া নাটক। ইয়াত ৰামৰ বিবাহ, বনবাস, সীতাহৰণ আৰু ৰাৱণবধৰ পাছত ৰামৰ অভিষেক আদি ঘটনাবহুল ৰামকথা বৰ্ণিত হৈছে। এই নাটকখনকে ভৱভূতিৰ আদ্য কৃতি বুলি কোৱা হয়।

১ ম অঙ্কত বিশ্বামিত্ৰই ইঙ্গিত যজ্ঞানুষ্ঠানৰ সুৰক্ষাৰ বাবে দশৰথৰ ওচৰলৈ আহি ৰাম আৰু লক্ষ্মণক আশ্ৰমলৈ নিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। দশৰথে দ্বিধাগ্ৰস্ত হৈয়ো শেষত ৰাম-লক্ষ্মণক ঋষিৰ হাতত অৰ্পণ কৰে। সীৰধ্বজ জনকৰ ভায়েক কুশধ্বজেও সীতা আৰু উৰ্মিলাক লগত লৈ যজ্ঞানুষ্ঠান চাবলৈ আশ্ৰমলৈ আহে। তাত ৰাম আৰু লক্ষ্মণৰ সীতা আৰু উৰ্মিলাৰে দেখা-সাক্ষাৎ হয়। ৰাম আৰু লক্ষ্মণৰ সম্যক পৰিচয় বিশ্বামিত্ৰৰ মুখৰপৰা শুনি কুশধ্বজে ৰামলৈ সীতাক বিয়া দিবলৈ মনতে সংকল্প কৰে। যিহেতু হৰধনু ভঙ্গ কৰা জনলৈহে সীতাক বিয়া দিয়া প্ৰতিজ্ঞা কৰা আছে সেয়ে তেওঁ অসময়ত মনৰ কথা ব্যক্ত নকৰিলে।

এনে সময়তে ৰাৱণৰ পুৰোহিতে তালৈ আহি ৰাৱণৰ বাবে সীতাৰ পাণি প্ৰাৰ্থনা কৰে। উপস্থিত সীতাই সেই প্ৰস্তাৱ শুনি খেদ প্ৰকাশ কৰে; লক্ষ্মণেও ক্ৰোধ কৰে।

এনেতে তাত তাড়কাৰ আবিৰ্ভাৱে হয়। বিশ্বামিত্ৰৰ আদেশত ৰামে তাড়কাক বধ কৰে। তাকে দেখি ৰাৱণৰ পুৰোহিতজনে দুঃখিত হয়। বিশ্বামিত্ৰই ৰাম আৰু লক্ষ্মণক জৃম্ভকাস্ত্ৰ দান কৰে। ৰাক্ষসৰ পুৰোহিতে ৰাৱণৰ প্ৰস্তাৱ দোহাৰে। বিশ্বামিত্ৰই হৰধনুৰ স্মৰণ কৰে। শিৱধনু তাত আপুনিয়েই উপস্থিত হয়। ৰামে শিৱধনু ভঙ্গ কৰে আৰু তেওঁৰে সীতাৰ বিয়া সুসম্পন্ন হয়। ৰাৱণৰ দূতে এই খবৰ লৈ লঙ্কালৈ উভতি যায়।

২য় অঙ্ক। স্থান লঙ্কাপুৰী। দূতে উভতি গৈ সকলো বতৰা জনোৱাত ৰাৱণ নীতি-কুশল মন্ত্ৰী মাল্যৱানে ৰামৰ উৎকৰ্ষৰ কথা উপলব্ধি কৰি চিন্তান্বিত হয়। অগস্ত্য ঋষিয়ে ৰামক ইন্দ্ৰধনু উপহাৰ দিয়া কথাও জনা যায়। ইয়াৰ মাজতে ৰাৱণলৈ পৰশুৰামৰ চৰমপত্ৰ লৈ দূত এজন আহে। পৰশুৰামে সেই পত্ৰযোগ্যে নিৰীহ ঋষিসকলৰ ওপৰত ৰাক্ষসসকলে চলাই অহা অত্যাচাৰ বন্ধ কৰিবলৈ সকিয়াই দিছে। ইয়াৰ বিপৰীতে মাল্যৱানে হৰধনু ভঙ্গা দাশৰথি ৰামৰ বিৰুদ্ধে পৰশুৰামক উচতাবলৈ আঁচনি পাঙে, যাতে দুই ৰামৰ যুদ্ধ হ'লে তাৰপৰা ৰাক্ষসসকলে লাভ আদায় কৰিব পাৰে। সেই দিহামতে মাল্যবানে মহেন্দ্ৰ পৰ্বতলৈ গৈ ৰাম জামদগ্নিক হৰধনু ভঙ্গকাৰী ৰাম দাশৰথিক আক্ৰমণ কৰিবলৈ উচতনি দিয়ে।

ইয়াৰ পাছৰ দুই অঙ্কত দুই ৰামৰ সংঘৰ্ষ চিত্ৰিত হৈছে। হৰধনু ভঙ্গা কথা শুনি পৰশুৰামে ক্ষত্ৰিয় ৰামক এসেকা দিবলৈ আহি ওলোৱাত জনক, শতানন্দ, বসিষ্ঠ আৰু বিশ্বামিত্ৰই তেওঁক শান্ত কৰিবলৈ যত্ন কৰি বিফল হয়। তেতিয়া ৰাম আৰু পৰশুৰামৰ সংঘৰ্ষ হয় আৰু পৰশুৰামে ৰামৰ ওচৰত পৰাজয় স্বীকাৰ কৰে।

৪ ৰ্থ অঙ্কত মাল্যৱানৰ দিহামতে শূৰ্পণখাই মন্থৰাৰ ৰূপ ধৰি কৈকেয়ীক পূৰ্ব প্ৰতিজ্ঞামতে দশৰথৰপৰা প্ৰাপ্য বৰৰ বিনিময়ত ৰামৰ বনবাস আৰু ভৰতৰ অভিষেক

ভিক্ষা কৰিবলৈ উদ্গায়। ৰামে পিতৃসত্য পালনৰ বাবে সীতা আৰু লক্ষ্মণেৰে সৈতে অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰে। ভৰতে নন্দিগ্ৰামত থাকিয়েই ৰামৰ পাদুকাক সাবোগত কৰি ৰাজ্য শাসন কৰিবলৈ ধৰে।

৫ ম অঙ্ক মুকলি হয় দণ্ডকাৰণ্যত। তাতে ৰাৱণে সীতাহৰণ কৰে। জটায়ুয়ে ৰাম-লক্ষ্মণক সীতাহৰণৰ সমাচাৰ দিয়ে। ৰামে সুগ্ৰীৱেৰে মিত্ৰতা কৰি বালীক আহত কৰে আৰু বালীয়ে পৰ্বতৰপৰা জঁপিয়াই আত্মহত্যা কৰে।

৬ষ্ঠ অঙ্কত হনুমানে লঙ্কা দাহ কৰা খবৰ মাল্যবানে পাই ৰাৱণে ৰামৰ দূত অঙ্গদক অৱমাননা কৰে। ইন্দ্ৰই যুঁজত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ নিজৰ ৰথখন ৰামক দিয়ে। ৰাম আৰু ৰাৱণৰ যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত ৰাৱণ নিহত হয়।

৭ম অঙ্কত ৰামে বিভীষণক ৰাজপাটত বহুৱায়। সীতাৰ অগ্নিপৰীক্ষা হয়। দেৱ-মনুষ্যসকলোৱে সীতাৰ প্ৰশংসা কৰে। সীতা, লক্ষ্মণ, সুগ্ৰীৱ প্ৰভৃতিৰে ৰামে পুষ্পক বিমানত উঠি অযোধ্যালৈ যাত্ৰা কৰে। হনুমানৰ মুখত ৰামৰ আগমনৰ আগলি বতৰা পাই ভৰতে সসৈন্যে ৰামক আদৰিবলৈ আহে। বসিষ্ঠ, অৰুন্ধতী, কৌশল্যা প্ৰভৃতি সমাগত ৰামক অভিনন্দন যাঁচে। অৰুন্ধতীয়ে কৈকেয়ীৰ নিৰ্দোষিতা ব্যাখ্যা কৰে। সশিষ্যে বিশ্বামিত্ৰ ঘটনাস্থলত উপস্থিত হয় আৰু ৰামৰ অভিষেক সম্পন্ন হয়।

কথাবস্তুৰ কৱিকৃত পৰিৱৰ্তন ঃ — ভৱভূতিয়ে নাট্যৰূপ দিওঁতে ৰামায়ণ কথাৰ কেতবোৰ পৰিবৰ্তন সাধিছে ঃ

(১) বিশ্বামিত্ৰৰ যজ্ঞতে হৰধনুভঙ্গ আৰু সীতাৰ স্বয়ম্বৰ অনুষ্ঠিত হৈছে। ৰাৱণৰ দূতে ৰাৱণৰ বাবে সীতাৰ পাণি-প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। (২) মাল্যবানে পৰশুৰামক ৰামৰ বিপক্ষে উচতনি দিয়া কথা আৰু শূৰ্পণখাই মন্থৰাৰ ৰূপত কৈকেয়ীক ছলনা কৰা কথা — কৱিৰ অভিনৱ সৃষ্টি। (৩) বালীক ৰাৱণৰ পক্ষীয় লোক বুলি ৰামে তেওঁক বধ কৰিছে।

সমীক্ষা ঃ— মহাবীৰচৰিত সম্ভৱত ঃ ভৱভূতিৰ প্ৰথম আৰু আগবয়সৰ ৰচনা। এই নাটক যে এজন ন লেখকৰ হাতৰ কৃতি তাক সংহতি-শিথিল নাট্যকথাই প্ৰমাণ কৰে। নাটকৰ মাজত পৰশুৰামৰ উপকথাৰ ওপৰত অনাৱশ্যকভাৱে অধিক গুৰুত্ব দিয়াত নাট্য সৌন্দৰ্য ম্লান হৈছে। ই আকৌ মাল্যবানৰ কূটনীতিহে পৰাকাষ্ঠা বুলি প্ৰকট কৰে। যদিহে ৰামৰ 'বীৰচৰিত'হে নাটকৰ যাই উদ্দেশ্য হয়, তেনেহ'লে ৰাৱণৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণহে মূল উলিয়াব লাগিছিল। নাটকত বিশ্বামিত্ৰৰ চৰিত্ৰয়ো অধিক ঠাই দখল কৰিছে। হৰধনু ভঙ্গ আৰু বিবাহৰ মণ্ডপ বিশ্বামিত্ৰৰ আশ্ৰমত পতাটোৱে কৱিৰ চিন্তৰ অভিনৱত্ব বুজালেও সঙ্গতিসূচক নহয়। এনেদৰে কৱিয়ে নাটকৰ ঘটনাৰ সংহতি ৰাখিবলৈ পৰা নাই। তদুপৰি পাত্ৰ পৰিৱেশন, চৰিত্ৰ-চিত্ৰণতো গড়মিল হৈছে। 'বীৰচৰিত' এখনৰ তিনিটা অঙ্ক বিবাহ এখনতে ব্যয়িত হোৱাত প্ৰকৃত 'মুহাবীৰ'ৰ বীৰত্ব পৰিৱেশন চমুৱাই নেদেখুৱাই উপায়ো নাই।

নাটকীয় ঐক্যত্রয় সমূলি ব্যাহত হোৱা কথা লৈ আৰ্. ডি. কৰ্মকাৰে মন্তব্য কৰিছে ঃ 'None of the unities are edequately dealt with. The time taken by the plot is about fifteen years; the action takes place in different places, - the Siddhasrama of Visvamitra, the Dandaka forest, and Lanka (about 1500 miles away). There is no unity of Aciton; for no properly develope action takes places at all.'

এনেয়ে সংস্কৃত নাটকত কাল আৰু স্থানৰ ঐক্য অনিবাৰ্যভাৱে ৰক্ষিত নহয়, তাতে আকৌ মহাবীৰ চৰিতত কাৰ্যৰ ঐক্যও নোহোৱা হোৱাত নাট্যকৌশলৰ বাবেকেয়ে অৱনতি হৈছে।

২। মালতীমাধৱ ঃ — 'মালতীমাধৱ' নাট্যকাৰ ভৱভূতিৰ দ্বিতীয় নাট্যকৃতি। ই এখন 'প্ৰকৰণ' প্ৰকৃতিৰ ৰূপক। ভৱভূতিৰ প্ৰথম নাটক মহাবীৰচৰিতৰ ব্যৰ্থতাৰ পাছত কবিয়ে কল্পনাপ্ৰসূত কাহিনীৰ আধাৰত এই প্ৰকৰণখন ৰচনাত হাত দিয়ে। ইয়াতো তেওঁ নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ বড়াই কৰি কৈছে যে তেওঁৰ তথাকথিত সমালোচকসকলৰ বাবে তেওঁ এই নাটক ৰচনা কৰা নাই। কিন্তু তেওঁ আশা কৰিছে এই বিশাল পৃথিৱীৰ বুকুত অনন্ত কালৰ কোনোবা এচোৰাত নিশ্চয় তেওঁৰ সমানধৰ্মী কাব্যৰসিক কোনোবা ওপজিব, তেওঁৰ বাবেহে কবিৰ এই যত্ন ঃ

যে নাম কেচিদিহ নঃ প্ৰথয়ন্ত্যৱজ্ঞাং
জানন্তি তে কিমপি তান্ প্ৰতি নৈষ যত্নঃ।
উৎপৎস্যতেঽস্তি মম কোঽপি সমানধৰ্মা
কালো হ্যয়ং নিৰৱধিৰ্বিপুলা চ পৃথ্বী।। মাম. ১।৬

'মালতীমাধৱ' দহ অঙ্কৰ প্ৰকৰণ। অঙ্ক অনুসৰি তলত ইয়াৰ সাৰাংশ দাঙি ধৰা হ'ল। প্ৰথমটো অঙ্কত পদ্মাৱতী ৰাজ্যৰ মন্ত্ৰী ভূৰিবসু আৰু বিদৰ্ভ ৰজাৰ মন্ত্ৰী দেৱৰাতে একেখন গুৰুকুলত থাকি বিদ্যাভ্যাস কৰা সময়তে ভৱিষ্যতে তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত বৈবাহিত সম্বন্ধ পাতিব বুলি তেওঁলোক সহধ্যায়িনী কামন্দকীক সাক্ষী ৰাখি প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ হৈছিল। কালক্ৰমত ভূৰিবসুৰ মালতী নামে এজনী ছোৱালী হ'ল আৰু দেৱৰাতে মাধৱ নামে লৰা সন্তান লাভ কৰিলে। মাধৱে পদ্মাৱতীত আন্বীক্ষিকী অধ্যয়ন কৰিবলৈ গ'ল। কামন্দকীয়ে সুযোগ বুজি বন্ধু ভূৰিবসু আৰু দেৱৰাতৰ কন্যা আৰু পুত্ৰৰ মাজত মিলাপ্ৰীতিৰ ভাৱ গঢ়িবলৈ যত্নপৰ হ'ল।

ইতিমধ্যে পদ্মাৱতীৰ ৰজাই তেওঁৰ নৰ্মসচিব নন্দনলৈ মন্ত্ৰীকন্যা মালতীৰ বিয়া হোৱাটো বিচৰাত কামন্দকীয়ে গোপনে শীঘ্ৰে মালতী মাধৱৰ বিয়া সম্পন্ন কৰিবলৈ যত্নপৰ হ'ল। গোনতে তেওঁৰ যত্নতে মদনোৎসৱৰ অৱকাশতে মালতী আৰু মাধৱৰ মাজত সাক্ষাতৰ ব্যৱস্থা হয় আৰু তাৰ ফলত পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। মালতীৰ প্ৰস্থানৰ পাছত মকৰন্দ অহাত মাধৱে নিজৰ চিত্ৰৰ কাষতে মালতীৰ চিত্ৰ অংকন

কৰে। তেওঁ মালতীৰ বিৰহত কাতৰ হৈ পৰে।

দ্বিতীয় অঙ্কত পোনতে জনা যায় যে পদ্মাৱতীৰ ৰজাৰ আদেশ অনুসৰি মন্ত্ৰী ভূৰিবসুয়ে মালতীক নন্দনলৈ বিয়া দিবলৈ বাধ্য হয়। মালতীয়েও পিতৃৰ আজ্ঞা লঙ্ঘন কৰাতকৈ মৃত্যু শ্ৰেয়ঃ বুলি ভাবে। মন্ত্ৰীৰ কাৰ্য লোকসকলে ঘৃণাৰ চকুৰে চায় আৰু নিন্দা কৰিবলৈ ধৰে। কামন্দকীয়ে কয় যে নন্দনৰ গুণাগুণ বিবেচনা নকৰাকৈ মন্ত্ৰীয়ে নন্দনলৈ মালতীক বিয়া দিবলৈ ওলাইছে। হয়তো কূটনীতিজ্ঞ মন্ত্ৰীয়ে তাৰদ্বাৰা নন্দনেৰে মিত্ৰতা কৰিবলৈ বিচাৰে। লবঙ্গিকাই কয় যে বুঢ়া বয়সীয়া নন্দনলৈ মালতীক বিয়া দিবলৈ ভাবি মন্ত্ৰীয়ে অনুচিত কাৰ্য কৰিছে। এই বিলাক কথা শুনি পিতৃৰ প্ৰতি মালতীৰ বিপৰীত প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু মানসিক সন্তাপ বাঢ়ে। তেতিয়া লবঙ্গিকাই মালতীক ৰক্ষা কৰিবলৈ কামন্দকীক অনুৰোধ কৰে। কামন্দকীয়ে মাধৱৰ পিতৃ পৰিচয় আদি দাঙি ধৰে। মালতীৰ মনৰ পৰিৱৰ্তন হয় আৰু পিতৃৰ কাৰ্যৰ প্ৰতি তেওঁৰ অশ্ৰদ্ধা হয়। কামন্দকীৰ মুখত শকুন্তলা, উৰ্বশী প্ৰভৃতিৰ আদৰ্শৰ কথা শুনিও তেওঁৰ মনৰ বল বাঢ়ে।

তৃতীয় অঙ্কৰ প্ৰৱেশকত কামন্দকীৰ আজ্ঞামতে বুদ্ধৰক্ষিতাই নন্দনৰ ভনীয়েক মদয়ন্তিকাক মকৰন্দৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিবলৈ যত্ন কৰে আৰু সিদিনাই কৃষ্ণপক্ষীয় চতুৰ্দশীৰ অৱসৰতে মদয়ন্তিকাক বুদ্ধৰক্ষিতাৰ সৈতে গৈ শিৱমন্দিৰত কামন্দকী প্ৰভৃতিৰে মিলিত হ'বলৈ দঢ়ায় কয়।

কামন্দকীৰ দিহামতে মূল অঙ্কত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাসকলৰ সাক্ষাতৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। মাধৱ কুসুমাকৰ উদ্যানলৈ গৈ মালতী, লবঙ্গিকা আৰু কামন্দকীৰ বাৰ্তালাপ শুনে। কামন্দকীয়ে মালতীৰ বিৰহত মাধৱৰ দুৰৱস্থা হোৱা কথা শুনি লবঙ্গিকায়ো মালতীৰ বিৰহৰ কথা কয়।

এনেতে বুদ্ধৰক্ষিতাই মদয়ন্তিকাক বাঘে আক্ৰমণ কৰিছে বুলি চিএৰ-বাখৰ লগোৱা শুনি মকৰন্দই অতি সাহসিকতাৰে বাঘটোক আঘাত কৰি মদয়ন্তিকাক ৰক্ষা কৰে; কিন্তু মকৰন্দও আহত হৈ মূৰ্চ্ছিত হয়।

চতুৰ্থ অঙ্কত মকৰন্দৰ মূৰ্চ্ছাৱস্থাৰ কথা শুনি মাধৱো মূৰ্চ্ছিত হয়। কিছু সময়ৰ পাছত মাধৱ আৰু মকৰন্দ সুস্থ হৈ উঠে। এনেতে এজন দূতৰ মুখত মালতীক নন্দনলৈ বিয়া দিবলৈ ঠিৰাং কৰা বুলি ৰজাৰ আদেশ শুনিবলৈ পোৱা যায়। এই কথাত মালতী নবৌয়েক হ'ব বুলি মদয়ন্তিকা আনন্দিতা হয়। কামন্দকীয়ে বিৰহী মাধৱক আশ্বাস দি কয় যে ৰজাক মন্ত্ৰীয়ে 'তেওঁৰ ছোৱালীৰ ওপৰত মহাৰাজৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ আছে' বুলি কোৱাৰ অৰ্থ এয়ে যে ৰজাৰ নিজৰ ছোৱালীৰ ওপৰত হেহ অধিকাৰ আছে। অৰ্থাৎ ভূৰিবসুৱে মালতীক নন্দনলৈ বিয়া দিয়াত মুকলিকৈ সন্মতি জনোৱা নাই। তথাপি মাধৱ হতাশগ্ৰস্ত হয় আৰু জানিলে তেওঁ নিজৰ মাংস ইতৰ জন্তুকে অপাই দিব বুলি কয়। মকৰন্দৰ সৈতে তেওঁ চহৰলৈ যায়।

পঞ্চম অঙ্কত কাপালিক অঘোৰঘণ্টাৰ মন্ত্ৰসিদ্ধি উপলক্ষে কৰালাৰ সন্মুখত বলি দিবলৈ পালিকৰ শিষ্যা কপালকুণ্ডলাই এজনী যুৱতীৰ অনুসন্ধানত ঘূৰি ফুৰে। তেওঁ মাধৱক শ্মশানৰ এঠাইত ভূতপ্ৰেতক মাংস দিয়া দেখে।

মাধৱে শ্মশানত তেনে সময়তে কৰালাৰ মন্দিৰত কোনোবাই সহায় বিচাৰি কৰা আৰ্তনাদ তেওঁৰ কাণত পৰে। মাধৱে মন্দিৰলৈ উধাতু খাই লৰি গৈ কথমপি অঘোৰ ঘণ্টৰ খড়্গৰ আঘাতৰ পৰা মালতীক উদ্ধাৰ কৰে। মালতীক ৰক্ষা কৰি মাধৱে আঘোৰ ঘণ্টৰে যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হয়। ইতিমধ্যে কামন্দকীৰ নিৰ্দেশত ৰাজসৈন্যই কৰালাৰ মন্দিৰ অৱৰোধ কৰে।

৬ষ্ঠ অঙ্কত মাধৱৰ হাতত অঘোৰঘণ্ট নিহত হোৱা কথা জনা যায়। তেওঁ অৱশ্যে কপালকুণ্ডলাক এৰি দিয়ে। কপালকুণ্ডলাই নন্দন আৰু মালতীৰ বিয়াৰ সময়ত মাধৱৰ কাৰ্যৰ পোটক তুলিবলৈ থিৰাং কৰে।

কামন্দকী আৰু লৱঙ্গিকাৰ সৈতে মালতীয়ে বিয়াৰ আগতে নগৰত থকা নগৰদেৱীৰ মন্দিৰত পূজা কৰিবলৈ যায়। ৰজাই মালতীলৈ বিশেষ কন্যাৰ পোছাক পঠিয়ায়। মন্দিৰত ইতিমধ্যে মাধৱ আৰু মকৰন্দ লুকাই থাকে। তাত মালতীৰে মাধৱৰ মিলন হয় আৰু কামন্দকীয়ে তেওঁলোকক অভিনন্দন জনায়। মকৰন্দই কন্যাৰ পোছাক পিন্ধি মালতীৰ বেশ ধৰে। মাধৱ আৰু মালতীৰ বাসস্থানলৈ যায়। তাতে তেওঁলোকৰ বিয়াৰ জোযা চলে।

সপ্তম অঙ্কত নন্দনৰ বিয়া হয়। মকৰন্দই মালতীৰ ঠাইত কন্যা হয়। মকৰন্দই নন্দনৰ মিলনেচ্ছাক নেওচা দিয়ে। সেই লৈ মদয়ন্তিকাই মাধৱৰ প্ৰতি মালতীৰ ভাল পোৱাৰ কথা দোহাৰে। মদয়ন্তিকাই প্ৰসঙ্গক্ৰমে মকৰন্দৰ প্ৰতি নিজৰ ভালপোৱাৰ কথাও কয়। তেতিয়া লৱঙ্গিকা আৰু বুদ্ধৰক্ষিতাই তেওঁক গান্ধৰ্ববিয়াৰ বাবে সাজু হ'বলৈ কয়। তেতিয়া লৱঙ্গিকা আৰু বুদ্ধৰক্ষিতাই তেওঁক গান্ধৰ্ববিয়াৰ বাবে সাজু হ'বলৈ কয়। মকৰন্দই মদয়ন্তিকাৰ ওচৰত আত্মপ্ৰকাশ কৰি নিজৰ ভালপোৱাৰ কথা কয়। ৰাতি এন্ধাৰত আটায়ে কামন্দকীৰ থকা ঠাইলৈ যায়।

অষ্টম অঙ্কত বিয়াৰ পাছত মাধৱ আৰু মালতীয়ে জোনৰ পোহৰত জুৰ লৈ থকা সময়তে বুদ্ধৰক্ষিতা, লৱঙ্গিকা, মদয়ন্তিকা আৰু কলহংস তাত উপস্থিত হয়। তেওঁলোকে মকৰন্দ আৰু নগৰাধক্ষ্যৰে মাজত হোৱা কলহৰ কথা মাধৱক কয়। কলহংসৰ সৈতে মাধৱ মকৰন্দৰ সহায়ৰ বাবে ওলায়। বুদ্ধৰক্ষিতা আৰু অৱলোকিতাই কামন্দকীক সেই কথা জনাবলৈ যায়। লৱঙ্গিকায়ো মাধৱক সাৱধান কৰি দিবলৈ যোৱাত মালতীক অকলে পাই বধ কৰাৰ ইচ্ছাৰে কপালকুণ্ডলাই অপহৰণ কৰি তেওঁক শ্ৰীপৰ্বতলৈ নিয়ে। মাধৱ আৰু মকৰন্দই উভতি আহি মালতীক পূৰ্বৰ ঠাইত নেপাই কামন্দকীৰ ঠাইলৈ যায়।

নৱম অঙ্কত সৌদামিনী নামে এজনী সজ কাপালিকাই মালতীৰ বিৰহত আতুৰ মাধৱক লগ কৰি, মালতীক ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁক শ্ৰীপৰ্বতলৈ উৰুৱাই লৈ যায়। মকৰন্দই

সেই কথা জনাবলৈ কামন্দকীৰ ওচৰলৈ যায়।

দশম অঙ্কত কামন্দকী, লৱঙ্গিকা, মদয়ন্তিকাই মধুমতী নদীত জঁপিয়াই পৰি আত্মহত্যা কৰিবলৈ যায়। হতাশাত পৰি ভূৰিবসুৱে আত্মহত্যাৰ উদ্দেশ্যত সুবৰ্ণবিন্দুলৈ যায়। সৌদামিনীয়ে শ্ৰীপৰ্বতৰপৰা মালতী আৰু মাধৱক লগত লৈ সুবৰ্ণবিন্দুত উপস্থিত হৈ ভূৰিবসুক আত্মহত্যাৰপৰা নিবৃত্ত কৰে। সৌদামিনী পূৰ্বতে কামন্দকীৰ শিষ্যা আছিল; সেয়ে তেওঁ কামন্দকীক সেৱা জনালে। লগতে তেওঁৰ মালতী আৰু মাধৱৰ বিয়াত সম্মতিজ্ঞাপন কৰি লিখা ৰাজাজ্ঞা এটিও তাত সকলোৰ আগত দাখিল কৰিলে। মদয়ন্তিকা আৰু মকৰন্দৰ বিয়াতো ৰাজসন্মতি পোৱা গ'ল। শেষত সকলো ভালদৰে সমাপ্ত হয়।

সমীক্ষা ঃ মালতীমাধৱ এখন প্ৰকৰণ বুলি আগতে কোৱা হৈছে। প্ৰকৰণৰ লক্ষণসমূহ সাহিত্যদৰ্পণত এনেদৰে কোৱা হৈছে ঃ

ভবেৎপ্ৰকৰণং বৃত্তং লৌকিকং কৱিকল্পিতম্।
শৃঙ্গাৰোহ'ঙ্গী নায়কস্তু বিপ্ৰোহমাত্যোঽথবা বণিক।
সোপায়ধৰ্মকামাৰ্থপৰো ধীৰপ্ৰশান্তক ঃ।।

এইদৰে মালতীমাধৱৰ কথাবস্তুও প্ৰায় কৱিকল্পিত, ইয়াৰ অঙ্গীৰস শৃঙ্গাৰ, নায়ক মাধৱ ব্ৰাহ্মণ মন্ত্ৰী দেৱৰাতৰ পুত্ৰ, তেওঁ ধীৰপ্ৰশান্ত। তদুপৰি ভৰতৰ মতে থাকিবলগীয়া লক্ষণ, যেনে প্ৰকৰণত কুলস্ত্ৰী থাকিব লাগে — তেনে গুণো আলোচ্য নাটকত আছে।

বহুতে মালতীমাধৱৰ কথা বস্তুৰ আধাৰ গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথা বুলি কয়। কিন্তু কথাসৰিৎসাগৰ, বৃহৎকথামঞ্জৰী আদিত একে গল্প পোৱা নাযায়। কিন্তু মন্দিৰত হোৱা গান্ধৰ্ববিবাহ, কাপালিকৰ, বৰ্ণনা, দুঃসাহসিক কাৰ্যৰ প্ৰেৰণা হয়তোবা বৃহৎ কথাৰ প্ৰেৰণাতে বৰ্ণিত হৈছে।

মহাবীৰচৰিতৰ বিফলতাৰ পাছত পাণ্ডিত্যৰ গৌৰৱেৰে মালতীমাধৱ ৰচনাত হাত দিলেও ভৱভূতিয়ে ইয়াতে বিশেষ সাফল্য লাভ কৰা দেখা নাযায়। নাট্যবস্তুৰ সংগঠনত কবিয়ে বিশেষ কলাকুশলতা দেখুৱাবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। ৰহস্য বস্তুৰ মাজত সুমুৱাই দিয়া কেবাটিও অপ্ৰাকৃতিক ঘটনাই — যেনে শ্মশানৰ ভূতপ্ৰেতসকল, কাপালিকৰ বীভৎস ক্ৰিয়া, কন্যা হৰণ, কন্যাৰ পোষকত পুৰুষৰ অৱস্থান আদিয়ে দৰ্শকৰ মনত নাটকৰ যথাৰ্থতাৰ প্ৰতি সন্দিহান কৰি তোলে। নায়ক-নায়িকা, পাৰ্শ্বচৰিত্ৰ সকলোকে এনে মানসিক দুৰ্বলতাই এনেদৰে পীড়া কৰে যে প্ৰত্যেকেই ঘটনাৰ বৈষম্যৰ বাবে অন্ততঃ এবাৰৰ আত্মহত্যা কৰিবলৈ ওলোৱা চকুত পৰে। ভালদৰে আঁচনি কৰাহেঁতেন হয়তো নাটকৰ দৈৰ্ঘ্য কিছু কমাৰ সম্ভাৱনা আছিল। ৰহস্যকথা হয়তো প্ৰবেশক-বিষ্কম্ভক আদি অৰ্থোপক্ষেপকৰ মাজতে সামৰি থব পৰা গ'লহেঁতেন।

অৱশ্যে ভৱভূতিৰ ভাষা, অলঙ্কাৰ আৰু ছন্দৰ ব্যৱহাৰত বিশেষ দোষ দেখা নাযায়। কিন্তু শৃঙ্গাৰৰ মাজত হাস্য যিদৰে খাপ খায়, বীভৎস বা অদ্ভুত ৰস সিদৰে সংমিশ্ৰণ কৰা

সহজ নহয়।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণ ঃ নায়ক মাধৱ ব্ৰাহ্মণ অমাত্যৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ চৰিত্ৰত ধীৰত্ব আৰু উদাত্ততা গুণ দুটা অৱশ্যে আছে। তাৰ লগতে বীৰত্বও যোগ হৈছে। অঘোৰঘণ্টৰ হাতৰপৰা মালতীক ৰক্ষা কৰোঁতে, নগৰাধ্যক্ষৰ হাতৰপৰা মকৰন্দক বচাবলৈ গৈ যথোচিত সাহসিকতা আৰু বীৰত্বৰ প্ৰমাণ দিছে। প্ৰেতাদিক মৰাশৰ মাংস দিবলৈ গৈ তেওঁ এক বীভৎস কাৰ্য্যও কৰি পেলাইছে। তেওঁ অকল প্ৰেমিকেই নহয়, বন্ধুবৎসলো। মকৰন্দৰ নগৰাধ্যক্ষসৈতে হোৱা সংঘৰ্ষ কথা শুনি তেওঁ বন্ধুৰ সহায়ৰ বাবে লৰি গৈছে।

একেদৰে আনবিলাক চৰিত্ৰও ব্যক্তিত্বসম্পন্ন ৰূপতে পোৱা গৈছে। পাৰ্শ্বচৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত কামন্দকীৰ চৰিত্ৰ বিশেষ উজ্জ্বল হৈ পৰিছে। তেওঁ যেন যন্ত্ৰী; আনবিলাক চৰিত্ৰই তেওঁৰ ইঙ্গিতত যন্ত্ৰবৎ পৰিচালিত হৈছে। তেওঁৰ চেষ্টাতেই মালতী আৰু মাধৱৰ, আৰু মকৰন্দ আৰু মদয়ন্তিকাৰ মিলন সম্ভৱ হৈছে। কামন্দকী সংস্কৃত নাটকৰ এক অসামান্য নাৰী চৰিত্ৰ।

৩। **উত্তৰৰামৰিত** ঃ উত্তৰৰামচৰিত ভৱভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাটক। ইয়েই কবিৰ অন্তিম ৰচনা। মহাবীৰচৰিত লিখি বিফল হৈ কল্পনাপ্ৰসূত কাহিনীৰ আধাৰত মালতীমাধৱ প্ৰকৰণ ৰচি কৱিজনে দৰ্শক-পাঠকৰ মনোৰঞ্জনত বিফল হ'ল তেতিয়া ভৱভূতিয়ে আকৌ ৰামকথাৰ আশ্ৰয়ত উত্তৰৰামচৰিত ৰচনাত হাত দিয়ে। ই মহাকবি জনৰ জীৱনৰ মহান অনুভূতিসমূহৰ সাৰস্বৰূপ। মহাবীৰচৰিতত ৰামকথাৰ পূৰ্বভাগ (পূৰ্বচৰিত) কীৰ্তন কৰাৰ পাছত কবিয়ে অন্তিম নাটকত ৰামৰ উত্তৰচৰিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে। ইয়াৰ আধাৰভূত গ্ৰন্থ বাল্মীকিৰ ৰামায়ণৰ উত্তৰকাণ্ড। ৰাৱণ বধৰ পিছত অযোধ্যাৰ সিংহাসনত অভিষিক্ত হোৱাৰপৰা সীতা-বিসৰ্জন, অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান, লব-কুশৰ বীৰত্ব বৰ্ণনাদি এই নাটকৰ উপজীব্য ঘটনা। তলত নাটকৰ কথাবস্তুৰ সাৰাংশ তুলি ধৰা হ'ল ঃ

প্ৰথম অঙ্ক- নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাৰপৰা জনা যায় যে ভগবান ৰামচন্দ্ৰৰ ৰাজ্যাভিষেক উপলক্ষে অযোধ্যালৈ অহা অভ্যাগতসকলক ৰামে বিদায় দিছে। অতিথিসকল নিজ নিজ বাসস্থানলৈ গ'ল গৈ। তাৰ লগে লগে দশৰথৰ জমাতা ঋষ্যশৃঙ্গৰ বাৰবছৰীয়া সত্ৰযজ্ঞত সমবেত হ'বলৈ বশিষ্ঠ আৰু অৰুন্ধতীক আগত লৈ মাতৃসকলো গ'ল। অভিষেকলৈ অহা ৰজা জনকেও বিদায় লৈ বিদেহলৈ যোৱাত সীতাৰ মনত প্ৰিয়বিৰহ-জনিত দুঃখৰ উদয় হৈছে। ৰামে তেওঁক বুজনি দিছে।

মূলাঙ্কত ঋষ্যশৃঙ্গৰ আশ্ৰমৰপৰা বশিষ্ঠ আৰু মাতৃসকলৰ সন্দেশ লৈ অষ্টাবক্ৰই ৰামচন্দ্ৰক সাক্ষাৎ কৰে। শান্তাই কৈ পঠিয়াইছে যে গৰ্ভৱতী সীতাৰ গৰ্ভদোহদ ৰামে বেগতে পূৰণ কৰা কৰ্তব্য। বশিষ্ঠই কৈ পঠিয়াইছে যে ৰামে যিকোনোপধ্যে যেন প্ৰজাৰঞ্জন অনুৰঞ্জনৰ বাবে সকলো সুব্যৱস্থা কৰে। তাকে শুনি ৰামে প্ৰতিজ্ঞাসূচক উত্তৰ দি কয় —

স্নেহং দয়াং সৌখ্যং চ যদি বা জানকীমপি।

আৰাধনায় লোকস্য মুঞ্চতো নাস্তি মে ব্যথা।।

অষ্টাবক্ৰই বিদায় লোৱাত সীতাৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে চিত্ৰকাৰে ৰামৰ চৰিত্ৰক লৈ অঙ্কন কৰা এলানি চিত্ৰ প্ৰদাৰ্শন কৰাবলৈ ৰাম আৰু সীতাক লৈ যায়। তাতঅঙ্কিত চিত্ৰমালাত তেওঁলোকে সীতাৰ অগ্নিপৰীক্ষা, জৃম্ভকাস্ত্ৰৰ ৰামানুগমন, মিথিলা বৃত্তান্ত, বনগমন, পঞ্চবটীৰ বৃত্তান্ত, ৰামৰ সীতা অন্বেষণ আদি অনেকবোৰ ঘটনাৰ দৃশ্য অবলোকন কৰি সীতা বৰ ক্লান্ত হৈ পৰে। সীতাই ৰামক কয় যে অৰণ্যৰ দৃশ্যাৱলী চাই এতিয়া আকৌ এবেলি অৰণ্যত বাস কৰিবলৈ তেওঁৰ হাবিয়াস মনত উপজিছে। তাকে শুনি ৰামে লক্ষ্মণক সীতাৰ মনৰ হেপাহ পূৰণ কৰিবলৈ আদেশ কৰে। লক্ষ্মণে ৰথ আনিবলৈ যায়।

ইতিমধ্যে ক্লান্ত হৈ সীতাই ৰামৰ বাহুত মূৰ থৈ টোপনি যায়। এনেতে ৰামৰ চোৰাংচোৱা দুৰ্মুখে ৰামক গোপনে জনায়হি যে প্ৰজাসকলে সীতাৰ সতীত্বৰ ওপৰত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। তাকে শুনি ৰাম বিমূৰ্ছিত হৈ পৰে। সুস্থ হোৱাৰ পাছত লক্ষ্মণে অনা ৰথত তুলি সীতাক বনলৈ বিসৰ্জন দিয়া হয়।

দ্বিতীয় অঙ্কঃ সীতাক বনত বিসৰ্জন দিয়াৰ বাৰ বছৰ পিছৰ ঘটনা। ২য় অঙ্কৰ আদিত থকা শুদ্ধবিষ্কম্ভকত বনদেৱতা বাসন্তী আৰু বাল্মীকিৰ শিষ্য আত্ৰেয়ীৰ মাজত হোৱা কথা-বতৰাৰপৰা জনা যায় যে—

(১) বাৰ বছৰ আগতে আশ্ৰমলৈ অনা বালকযুগলৰ বাল্মীকিয়ে সকলো সংস্কাৰ কৰি তেওঁলোকক সমস্ত শাস্ত্ৰ অধ্যাপনা কৰা হৈছে। তেওঁলোক দুজন জৃম্ভকাস্ত্ৰৰো অধিকাৰী।

(২) ৰামে সীতাৰ স্বৰ্ণমূৰ্তি কাষতলৈ অশ্বমেধ যজ্ঞ আৰম্ভ কৰিছে। লক্ষ্মণপুত্ৰ চন্দ্ৰকেতু যজ্ঞাশ্ব ৰক্ষণৰ দায়িত্বত নিযুক্ত হৈছে।

(৩) বাল্মীকিয়ে বাগ্‌দেৱীৰ প্ৰেৰণাত ৰামায়ণ ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে।

(৪) ৰামে শম্বুক নামে শূদ্ৰ তপস্বীক বিচাৰি দণ্ডকাৰণ্যলৈ যায়। তেওঁ শম্বুকক বধ কৰে।

মূল অঙ্কত ৰামে শম্বুকক বধ কৰাৰ পিছৰ ঘটনা পোৱা যায়। ৰামৰ হাতত মৃত্যু বৰণ কৰি শম্বুকে দিব্যশৰীৰ লাভ কৰি ৰামক দেখা কৰে। ৰামে শম্বুকৰ মুখত সেইয়া দণ্ডকাৰণ্য বুলি ভুপাই পূৰ্বস্মৃতি সুমৰি অনেক খেদোক্তি কৰে। শম্বুকে আকৌ অগস্ত্য আৰু লোপামুদ্ৰাৰপৰা আমন্ত্ৰণ পাই ঋষিৰ আশ্ৰমলৈ যায়।

তৃতীয় অঙ্ক। বিষ্কম্ভকত তমসা আৰু মুৰলাৰ মাজত হোৱা কথা-বতৰাৰপৰা বুজা যায় যে ৰামে অগস্ত্যৰ আশ্ৰমৰপৰা পঞ্চবটীলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা সময়ত তাত তেওঁৰ পূৰ্ব বৃত্তান্তৰ স্মৰণ হ'ব, তাৰ ফলত তেওঁৰ মনত উত্তাল শোকতৰঙ্গৰ উদ্ভৱ হ'ব, সেয়েহে তেওঁক আশ্বস্ত কৰিবলৈ যথোচিত ব্যৱস্থা কৰিবলৈ এহাতে লোপামুদ্ৰাই আৰু আনহাতে ভাগিৰথীয়ে বিহিত ব্যৱস্থা লৈছে। বিশেষতঃ ভাগিৰথীৰ পাৰত পুত্ৰ প্ৰসৱ কৰাৰ পাছত

পাতালত নিজৰ লগত থকা সীতাক লৈ ভাগিৰথীয়ে গোদাবৰীক সাক্ষাৎ কৰিছে আৰু পুত্ৰ প্ৰসৱৰ দ্বাদশবাৰ্ষিকী মঙ্গল উৎসৱৰ অজুহাতত সীতাক তমসাৰ সৈতে পঞ্চবটীলৈ সূৰ্য্যপূজাৰ্থে পঠিয়াইছে, প্ৰকৃতাৰ্থত যাতে সময়ত ৰামচন্দ্ৰক কঠিন পৰিস্থিতিৰ চম্ভালিবলৈ পাৰে।

মূল অঙ্কত ৰাম পঞ্চবটীলৈ উভতি গৈ সীতাৰ সৈতে ইতিপূৰ্বে বসবাস কৰা স্থানবোৰ দেখি পূৰ্বৰ কথা মনত পেলাই বাৰম্বাৰ মূৰ্ছিত হয়। তমসাৰ অনুৰোধক্ৰমে সীতাই স্পৰ্শ কৰি ৰামক সুস্থ কৰি তোলে। বাসন্তীয়ে ৰামক সাক্ষাৎ কৰি সীতা বিষয়ক কথা পাতে। ৰামে দৃশ্যতঃ আৰু সীতাই অদৃশ্য হৈ থাকি শোকাতুৰ হৈ পৰে। পিছত কিছু আশ্বস্ত হৈ ৰাম অশ্বমেধ যজ্ঞ সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ অযোধ্যালৈ যায় আৰু সীতায়ো পুত্ৰ প্ৰসৱৰ দ্বাদশবাৰ্ষিকী পালিবলৈ গঙ্গাতীৰলৈ যায়।

চতুৰ্থ অঙ্ক। ঋষ্যশৃঙ্গৰ যজ্ঞ সমাপ্তিৰ পাছত সীতাৰ বিসৰ্জ্জনত দুঃখিত বশিষ্ঠ, অৰুন্ধতী আৰু কৌশল্যা প্ৰভৃতিয়ে অযোধ্যালৈ নগৈ বশিষ্ঠৰ কথামতে বাল্মীকিৰ আশ্ৰমলৈ যায়। পুত্ৰীশোকত বিহ্বল ৰজা জনকো তালৈ আহে। তেওঁলোকে আশ্ৰমত থকা বালকসকলৰ মাজত লৱক দেখা পায়। ৰামৰ মুখৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা সেই ল'ৰাটো কোন এই প্ৰশ্ন আটায়ে বাল্মীকিক সোধে। বাল্মীকিয়ে মাথোন উত্তৰত ইয়াকেই কয় যে সময়ত সকলো জনাজাত হ'ব।

ইতিমধ্যে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ ঘোঁৰা সেই ঠাই পায় হি আৰু লৱে ৰামচন্দ্ৰৰ সৈন্যসকলৰ ঘোষণাত বিৰক্ত হৈ ঘোঁৰাটো অৱৰুদ্ধ কৰি ৰাখে।

পঞ্চম অঙ্ক। লৱই সহজে ঘোঁৰাৰক্ষক সৈন্যদলক পৰাভূত কৰি জৃম্ভক বাণেৰে আটাইকে স্তম্ভিত কৰি থয়। লৱই চন্দ্ৰকেতুক লগ ধৰে। দুয়ো দুয়োৰে আকৃতি দেখি সন্তোষ পায়। চন্দ্ৰকেতুৰ সাৰথি সুমন্ত্ৰই ৰামৰ সৈতে লৱৰ মুখাকৃতিৰ সুন্দৰ সাদৃশ্য দেখি বিস্মিত হয়। লৱই কয় যে ঘোঁৰাৰখীয়াসকলে যি ঘোষণা কৰিছে সেয়া যিকোনো ক্ষত্ৰিয়ৰ বাবে অসম্মানজনক কথা। অকল ৰামেই বীৰ নহয়; ৰামে অন্ততঃ তাড়কাক মাৰি, খৰৰ সৈতে হোৱা যুঁজত তিনি খোজ পিছ হুহকি গৈ আৰু বালিক প্ৰচ্ছন্নভাৱে বধ কৰি তেওঁৰ বীৰত্বত কালিমা সানিছে। লৱৰ এনে বক্তৃতাই ৰাম চৰিত্ৰক আঘাত কৰা বুলি অভিযোগ তুলি চন্দ্ৰকেতুৱে লৱৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ ওলায়। দুয়ো যুদ্ধৰ বাবে উপযোগী ঠাই বিচাৰি ওলাই যায়।

ষষ্ঠ অঙ্ক। লৱ আৰু চন্দ্ৰকেতুৰ মাজত ভয়ানক অস্ত্ৰ প্ৰতিযোগিতা অনুষ্ঠিত হয়। ৰামৰ আগমনত সেই যুদ্ধ উপশম হ'ল। ইতিমধ্যে কুশো তালৈ আহে। ৰামে লৱ-কুশ আৰু তেওঁৰ নিজ আকৃতিৰ থকা সাদৃশ্য দেখি বিচূৰ্তি খায়। তেওঁ লৱ-কুশৰ বক্তব্য শুনি অৱশেষত সিদ্ধান্তলৈ আহে তেওঁলোক নিজৰে ল'ৰা। লৱ আৰু কুশে স্বাভাৱিকভাৱে ৰামায়ণৰ ৰাম আৰু সীতাৰ প্ৰেম সম্বন্ধীয় গীত গায়। সেয়ে ৰামক শোকাতুৰ কৰে।

যুদ্ধৰ কথা শুনি জনক আৰু কৌশল্যা তালৈ আহি ৰামক ক্ষীণকায় হোৱা দেখি দুয়ো মূৰ্ছিত হয়।

সপ্তম অঙ্ক। আদিতে লক্ষ্মণে বিজ্ঞাপন দিয়ে যে ভগৱান বাল্মীকিয়ে গঙ্গাতীৰত অপ্সৰাসকলৰদ্বাৰা এক স্বৰচিত নাট্যাভিনয়ৰ অনুষ্ঠান পাতি তালৈ সমগ্ৰ আযোধ্যাবাসীক নিমন্ত্ৰণ জনোৱাৰ উপৰিও নিজৰ তপৰ প্ৰভাৱেৰে দেৱতা, অসুৰ আৰু অন্য প্ৰাণীবৰ্গকো তাত একত্ৰিত কৰিছে। জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা ৰামচন্দ্ৰৰ বাবে লক্ষ্মণোতৎপৰ হয়। তাত আন সকলৰ সৈতে ৰাম, লক্ষ্মণ, কুশ, লৱ, চন্দ্ৰকেতু প্ৰভৃতিয়েও নিজ নিজ আসন লয়। নাট্যাভিনয়ত সীতাৰ নিৰ্বাসনৰ পাছত লৱ-কুশৰ জন্ম সীতাৰ পাতাল প্ৰৱেশ, গঙ্গাই লৱ আৰু কুশক লৈ গৈ বাল্মীকিৰ আশ্ৰমত থোৱাটো প্ৰদৰ্শিত হ'ল। শেষত গঙ্গা, পৃথিবী আৰু সীতাই ৰঙ্গমঞ্চৰপৰা বিদায় ল'লে। সীতাই স্তন্যত্যাগ কৰাৰ পাছত দুই শিশুক গঙ্গাৰ হাতত তুলি দি পাতালত প্ৰৱেশ কৰা দেখি ৰামচন্দ্ৰ মূৰ্ছিত হ'ল। তেতিয়া মুখ্য নাটকত গঙ্গা আৰু পৃথিবীৰ সৈতে সীতা ভগীৰথীৰ পানীৰপৰা ওলাই আহিল। সীতাই নিজ হাতৰ শীতল পৰশেৰে ৰামক সুস্থ কৰি তুলিলে। গঙ্গা আৰু পৃথিবীয়ে সীতাৰ সহযোগত অধিক পৱিত্ৰ হোৱা বুলি ক'লে। তেওঁলোকে অৰুন্ধতীৰ হাতত সীতাক গতাই দিলে। অৰুন্ধতীয়ে সীতাৰ চৰিত্ৰত মিছাকৈ সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা অযোধ্যাবাসীক তিৰস্কাৰ কৰিলে। তাৰ পাছত অৰুন্ধতীৰ কথামতে ৰাম আৰু সীতাৰ মিলন হ'ল। লৱ আৰু কুশ পিতৃ-মাতৃৰে মিলিত হ'ল।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণ ঃ নাটকৰ নায়ক শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ সাক্ষাৎ পৰম ব্ৰহ্ম। তেওঁ সকলো প্ৰাণীৰ আশ্ৰয় 'অন্বেষ্টব্যো যদসি ভুবনে ভূৰ্তনাথঃ শৰণ্যঃ (২।১৩)। তেওঁ সকলো আদৰ্শৰে মূৰ্তিমান বিগ্ৰহ। তেওঁ একেধাৰে আদৰ্শ ৰজা, আদৰ্শ পতি, আদৰ্শ পিতৃ, আদৰ্শ ভ্ৰাতৃ আৰু সৰ্বোপৰি এজন আদৰ্শ মানৱ। প্ৰজাৰ ভালেই ৰজাৰ ভাল। সেয়ে লোকাৰাধনৰ বাবে তেওঁ স্নেহ, দয়া, সুখ আনকি সীতকো ত্যাগ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ ঃ

স্নেহং দয়াং চ সৌখ্যং চ যদি বা জানকীমপি।
আৰাধনায় লোকনাং মুঞ্চতো নাস্তি মে ব্যথা।।১।১২

লোকৰঞ্জনৰ বাবে নিৰ্দোষী বুলি জানিও তেওঁ সীতাক ত্যাগ কৰিছিল। তথাপি তেওঁ যে আদৰ্শ পতি আছিল তাত সন্দেহ নাই। কাৰণ সীতাক ত্যাগ কৰিবলগীয়া হোৱা কথাই তেওঁক অত্যন্ত ব্যথিত কৰিছিল। গোটেই নাটক ব্যাপি সেয়ে তেওঁৰ ৰাজ কৰ্তব্য পালন মাজে মাজে সীতাৰ স্মৃতিয়ে বিহ্বল কৰি পেলাইছিল। যেতিয়াই সীতাৰ শোকত তেওঁ অভিভূত হৈছিল তেতিয়াই তেওঁৰ হিতাকাংক্ষীসকল শঙ্কিত হৈ পৰিছিল। সীতাৰ প্ৰতি ৰামৰ ধাৰণা আছিল অতি উচ্চ আৰু সুস্থিৰ। সেয়া তেওঁৰ কথাত প্ৰকাশ পাইছিল ঃ

ত্বয়া জগন্তি পুণ্যানি ত্বয্যপুণ্যা জনোক্তয়ঃ।
নাথবন্তস্ত্বয়া লোকাস্ত্বমনাথা বিপৎস্যসে।।১।৪৩

তেনে সীতাক ত্যাগ কৰিবলগীয়া হোৱাত তেওঁৰ অন্তৰত কি মৰ্মান্তিক বেদনা

উপস্থিত হৈছিল তাৰ তুলনা নাই। তেওঁৰ প্ৰাণ যেন বজ্ৰৰ দৰে কঠিন, মৰ্মত আঘাত পালেও সি ত্যাগ কৰি নাযায়ঃ

দুঃখসংবেদনায়ৈব ৰামে চৈতন্যমাহিতম্।
মৰ্মোপঘাতিভিঃ প্ৰাণৈৰ্বজ্ৰকীলায়িতং হৃদি।।

তৃতীয় অঙ্কত পঞ্চবটীত সীতাৰ স্মৃতিয়ে ৰামক অধিক সন্তাপিত কৰিছে। শেষত গৰ্ভনাটকতো তেওঁৰ বিয়োগ দেখি ৰামচন্দ্ৰ মূৰ্ছিত হয়।

নাটকৰ নায়িকা সীতা সতীত্ব আৰু পবিত্ৰতাৰ প্ৰতিমূৰ্তি মাত্ৰ। তেওঁৰ পতি ভক্তিৰ তুলনা পাবলৈ নাই। তেওঁ পৃথিবীৰ দুহিতা, জনকৰ পালিতা আৰু ভগবান ৰামৰ যোগ্যা পত্নী ঃ

বিশ্বম্ভৰা ভগৱতী ভৱতীমসূত
ৰাজা প্ৰজাপতি সমো জনকঃ পিতা তে।
তেষাং বধুস্ত্বমসি নন্দিনি পাৰ্থিবানাং
যেষাং কুলেষু সৱিতা চ গুৰুৰ্বয়ং চ।।

সীতা আদৰ্শ সতী নাৰী আছিল। ৰামৰ প্ৰতি তেওঁৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি সদায় অটুট আছিল। ৰামে তেওঁক নিৰ্দোষ বুলি জানিও কঠোৰ গৰ্ভা অৱস্থাত প্ৰজাৰঞ্জনৰ বাবে বনত বিসৰ্জন দিয়া সত্ত্বেও পঞ্চবটীত দেখি ৰামৰ প্ৰতি শিৰ নত কৰি কৈছে, 'নমো নমোঽপূৰ্বাপুণ্যজনিত দৰ্শনাভ্যামাৰ্য পুত্ৰচৰণ কমলভ্যাম্।' যজ্ঞাৰ্থে ৰামে স্বৰ্ণ সীতাক ধৰ্ম পত্নী স্বীকাৰ কৰা বুলি জানি সীতাই কৈছে 'আৰ্যপুত্ৰ ইদানীমসি ত্বম্ অহো উৎখাতমিদানীং মে পৰিত্যাগলজ্জাশল্যম্ আৰ্যপুত্ৰেণ।'

সমস্ত উত্তৰ ৰামচৰিতত সীতাৰ দুঃখময় জীৱনৰ ব্যাখ্যানুব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। বাৰে বাৰে সতীত্ব আৰু পাতিব্ৰাত্যৰ চিনাকি দিবলৈ প্ৰত্যাহ্বানৰ মুখামুখীহৈও তেওঁৰ পতিপ্ৰেম অক্ষুণ্ণ থকাটো সঁচাকৈ এক বিস্ময়কৰ চৰিত্ৰৰ উদাহৰণ। তেওঁ যেন দ্বিতীয় ধৰিত্ৰীহে। কোনো উৎপীড়ণে তেওঁক টলাবলৈ নোৱাৰিলে।

উত্তৰৰাম চৰিতৰ বালক চৰিত্ৰসমূহ সঁচাকৈ সবল আৰু সাহসী ৰূপত উপস্থাপিত হৈছে। লব আৰু চন্দ্ৰকেতুৱে ক্ষত্ৰিয়োচিত বীৰত্বৰ বাবে গৌৰব কৰে। কুশো কম নহয়। প্ৰতিজনেই ৰঘুকুলোচিত শৌৰ্য-বীৰ্যৰ আদৰ্শ, পিতৃসকলৰ দৰে বীৰ সাহসী আৰু ক্ষত্ৰিয়াভিমানী।

সমীক্ষা ঃ মহাকৱি ভৱভূতিৰ নাটক তিনিখনৰ ভিতৰত উত্তৰৰামচৰিত সকলো দিশতে যে উৎকৃষ্ট সেয়া এক উক্তিত প্ৰকাশ পাইছে — 'উত্তৰে ৰামচৰিতে ভৱভূতিৰ্বিশিষ্যতে' অৰ্থাৎ 'উত্তৰৰামচৰিতত ভৱভূতিৰ (কাব্য বা নাট্য প্ৰতিভাৰ) বিশেষত্ব ফুটি ওলাইছে।' কোৱা হয় যে কৱিয়ে পোনতে মহাবীৰচৰিত ৰচনা কৰি সফল নোহোৱা বাবে 'মালতী মাধৱ' প্ৰকৰণখন ৰচনা কৰে। কিন্তু তাতো তেওঁ কৃতকাৰ্য হ'ব নোৱাৰি

শেষত উত্তৰৰামচৰিত ৰচনা কৰি খ্যাতি অৰ্জন কৰে। এইখন তেওঁ অন্তিমবয়সৰ অন্তিম আৰু শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকৃতি বুলি কোৱা হৈছে।

ভৱভূতিয়ে মহাবীৰ চৰিতৰ বস্তুগঠন, পাত্ৰ পৰিবেশন আৰু ৰসনিষ্পত্তি কৰাত এটিতো সফল নহ'ল। নাটকৰ বিষয়-বস্তু বৰ অসংযত আৰু বিশৃংখল ৰূপত প্ৰকাশ পালে। পাত্ৰসকলৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্য আৰু ব্যক্তিত্বও ফুটি নোলাল। ৰসাভিব্যক্তি যদিও ঘাইকৈ বীৰৰসান্বিত হ'ব লাগিছিল, তাত তাৰ যথোচিত পৰিস্ফুৰণ নহ'ল।

একেদৰে মালতীমাধৱৰ বস্তুচয়নলৈ মন দিলে দেখা যায় তাত একাধিক প্ৰণয় কথা সমান্তৰালভাৱে সন্নিবেশিত হৈছে। মালতী-মাধৱে মাথোন আপেক্ষিক ভাবে অন্য যুগলতকৈ আগবাঢ়ি থাকিল। কাহিনী চয়নতো নাট্যকাৰৰ কুশলতা প্ৰকাশ নহ'ল। পাত্ৰসকলৰ ভিতৰত কামন্দকীৰ চৰিত্ৰৰ যি প্ৰাধান্য প্ৰকাশ পাইছে তাৰ তুলনাত নায়ক-নায়িকাৰ ব্যক্তিত্ব আৰু চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য ম্লান পৰিছে। ৰসৰ ক্ষেত্ৰতো তথৈবচ। যদিও নাটকৰ অঙ্গীৰস সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ; তাৰ ওপৰত বীভৎস, ভয়ানকাদিৰ প্ৰভাৱ পৰি শৃঙ্গাৰৰ ৰংৰূপ বিসদৃশ কৰিছে। তাতে আকৌ শৃঙ্গাৰৰ লগৰীয়া হাস্যৰ অভাৱে নাটকৰ ৰসাভিব্যক্তি অনাৱশ্যকতাভাৱে গধুৰ কৰি তুলিছে।

এনেবোৰ দোষ ভৱভূতিৰ তৃতীয় নাটকত দেখা নাযায়। যদিও প্ৰথম অঙ্কত পোনতে নাট্যকাৰে বহুতো কাৰ্য খৰখেদাকৈ সম্পন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰি নাটকীয় বস্তু চয়ণত দোষৰ সঞ্চাৰ কৰিছে তথাপি পাছলৈ তাৰ পুনৰাবৃত্তি সফলভাৱে ৰোধ কৰিছে। তাত এদিনতে কবিজনে মাতৃ আৰু অণ্ডহী-বণ্ডহীক বিদায় দি পিছ মুহূৰ্ত্ততে সিবিলাকৰপৰা বাৰ্তা আনি কঠোৰ গৰ্ভা সীতাক সান্ত্বনা দিয়াইছে। তাতো নৰে দিনটোতে সীতাক বিসৰ্জন দিয়া আৰু প্ৰসৱাদিৰ কথাৰো ইঙ্গিত দিছে। তদুপৰি বিবেকী মহিলাই কি দৰে অকলে এৰি থৈ গৈছিল সিও চিন্তনীয়। সম্ভৱতঃ নাট্যকাৰে পূৰ্ববৎ অজ্ঞাতে এনে দোষত পৰিছিল।

তথাপি কবিজনে থুপতে প্ৰথমাঙ্কত সমস্ত নাট্যবীজ ৰোপণ কৰাত কৃতকাৰ্য হৈছে। ভৱিষ্যৎ ঘটনাৰ প্ৰবাহ কোনফালে ব'ব পাৰে তাৰ সুসঙ্গত ইঙ্গিত দিছে। তাতেই পাত্ৰৰ ব্যক্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠা আৰু ৰসাভিব্যক্তিৰ ধাৰাৰো ইঙ্গিত দিয়া হৈছে। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় অঙ্কৰ মাজত ১২ বছৰ কাল ব্যতীত হৈছে। তৃতীয় অঙ্কত গৈ নাটকীয় ঘটনাই পৰমোৎকৰ্ষ লভিছে। ষষ্ঠ অঙ্কত ঘটনাই পৰিণতি লাভ কৰিছে। কবিয়ে দুই অঙ্কৰ মাজত সন্নিবিষ্ট বিষ্কম্ভকৰ প্ৰয়োগ বৰ কুশলতাৰে কৰিছে। প্ৰতিটো বিষ্কম্ভকতে নাটকীয় কাৰ্যৰ প্ৰগতিৰ সূচনা আৰু পিছৰ কাৰ্যৰ আগলি বতৰা পোৱা গৈছে। ই কালিদাসৰ কুশলতাৰ সমকক্ষ।

উত্তৰৰামচৰিত কবিৰ ভাষায়ো চৰমোৎকৰ্ষ লাভ কৰিছে। তেওঁৰ মতে উৎকৃষ্ট ৰচনাত সাধাৰণতে ভাষাৰ প্ৰৌঢ়ত্ব, বাণীৰ ঔদাৰ্য আৰু অৰ্থৰ গৌৰৱ প্ৰবৰ্ত্তিত হ'লেহে কবিৰ কাব্যৰ কলাত্মক ৰূপ প্ৰকাশ পায়। তাকে তেওঁ কৈছে ঃ

'যৎপ্ৰৌঢ়ত্বমুদাৰতা চ বচসাং যচ্চাৰ্থতো গৌৰৱম্'।

তচ্চেদন্তি ততস্তদেৱ গমকং পাণ্ডিত্য্ বৈদ্যগ্ধয়োঃ।'

গতিকে ভৱভূতিৰ মতে কাব্যত এই তিনিটা গুণ অবশ্যে থকা উচিত। ভৱভূতিয়ে তেওঁৰ নাটকত বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালী এই তিনি ৰীতিৰ প্ৰথম দুবিধৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ কৰিছে। ললিত পদবন্ধ, মধুৰ শব্দ আৰু চুটি চুটি সমাস থকা ৰচনাশৈলী বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ পৰিচায়ক। ইয়াৰ বিপৰীতে ওজঃগুণযুক্ত দীঘলীয়া সমাসবদ্ধ পদ আৰু কৃত্ৰিম ভাষাময় ৰচনাক গৌড়ীৰীতি বুলি কোৱা হয়। ভৱভূতিয়ে লব-কুশ প্ৰভৃতি বালকৰ প্ৰশংসাৰ বাবে বৈদৰ্ভীশৈলীৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। তাৰ উদাহৰণ তলৰ শ্লোকত পোৱা যায়।

বিতৰতি গুৰুঃ প্ৰাজ্ঞে বিদ্যাং যথৈৱ তথা জড়ে
ন চ খলু তযোৰ্জ্ঞানে শক্তিং কৰোত্যপহন্তি বা।
ভৱতি চ পুনৰ্ভূয়ান্ ভেদঃ ফলং প্ৰতি তদ্যথা
প্ৰভৱতি শুচিৰ্বিম্বোদ্গ্ৰাহে মণিৰ্ন মৃদাং চয়ঃ।।

অৰ্থাৎ 'গুৰুজনে বুধিয়ক আৰু মূৰ্খজনক সমানে একে প্ৰকাৰে বিদ্যা দান কৰে। তেওঁ বুধিমান শিষ্যৰ জ্ঞানশক্তি যিদৰে নবঢ়ায় সিদৰে তেওঁ মূৰ্খৰ জ্ঞানশক্তিও কম নকৰে। তথাপি দুই প্ৰকাৰ শিষ্যৰ গাত গুৰুৰ জ্ঞান দুই প্ৰকাৰে ফলিয়ায়। বুধিমান শিষ্যাই গুৰুৰ জ্ঞান গ্ৰহণ কৰে আৰু মূৰ্খজনে গুৰুৰ জ্ঞানৰপৰা বঞ্চিত হৈ থাকে। কাৰণ মণিয়ে কোনো বস্তুৰ প্ৰতিবিম্ব গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়; কিন্তু মাটিৰ লডাৰ সেই শক্তি নাই।'

এই শ্লোকৰ মাজত পদলালিত্যাদি বৈদৰ্ভী শৈলীৰ গুণ বৰ্তমান।

ইয়াৰ থিক বিপৰীতে কবিয়ে গৌড়ীৰীতিৰ শৈলীও ঠাই বিশেষত প্ৰয়োগ কৰিছে। যেনে ঃ

যথেন্দাবানন্দং ব্ৰজতি সমুপোঢ়ে কুমুদিনী
তথৈৱাস্মিন্ দৃষ্টিৰ্মম কলহকামঃ পুনৰয়ম্।
ঝণৎকাৰক্ৰূৰক্কণিতগুণ গুঞ্জদ্ গুৰুধনু
ধৃতপ্ৰেমাৰ্বাহুৰ্বিকচবিকৰালোল্বণৰসঃ।।৫/১৬

'যিদৰে পৰিপূৰ্ণ চন্দ্ৰমণ্ডল উদয় হ'লে কুমুদিনী প্ৰমুদিত হয়, সেইদৰে মোৰ দুচকু এই চন্দ্ৰকেতুক দেখি হৰ্ষোৎফুল্ল হৈছে। তথাপি মোৰ দুবাহু যুদ্ধ কৰিবলৈ আতুৰ হৈ পৰিছে, যি ভুজে ভীষণ টঙ্কাৰ আৰু গম্ভীৰ গৰ্জন কৰা গুণেৰে যুক্ত এই বিশাল ধনুক অনায়াসে ধাৰণ কৰি ৰাখে আৰু বিকট-বিকৰাল বীৰ ভাৱনাৰে ফৰফৰাই আছে।'

এনেদৰে ভৱভূতিয়ে পাত্ৰানুসৰি কোমল বা কঠিন ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছে।

উত্তৰ ৰাম চৰিতৰ অঙ্গীৰস ঃ প্ৰতিজন কবি বা নাট্যকাৰে একোটি বিশেষ ৰস নিজ কাব্য বা নাটকত সৃষ্টি কৰাত নৈপুণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে। কবি কালিদাসে তেওঁৰ প্ৰায়বোৰ ৰচনাত শৃঙ্গাৰ ৰসৰ অভিযোজনা কৰিছে আৰু সেই বিষয়ত তেওঁ সিদ্ধহস্ত বুলিও প্ৰমাণিত হৈছে। ভৱভূতিয়ে অৱশ্যে মহাবীৰ চৰিত, মালতীমাধৱ আৰু উত্তৰৰাম চৰিতত একাদিক্ৰমে

বীৰ, শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ ৰসক অঙ্গীৰসৰূপে যোজনা কৰিছে। প্ৰথম দুখন নাটক অৱশ্যে উৎকৃষ্ট বুলি সিদ্ধ হোৱা নাই; উত্তৰ ৰাম চৰিত তেওঁৰ উৎকৃষ্ট ৰচনা বুলি প্ৰতিপন্ন হৈছে। সম্ভৱতঃ এই নাটকত সৃষ্টি কৰা কৰুণ ৰসৰ তুলনা অন্যত্ৰ পাবলৈ নাই, আৰু সেয়ে কোৱা হয় 'কাৰুণ্যং ভৱভূতিৰেৱ তনুতে।' কোনো কোনোৱে অৱশ্যে উত্তৰাৰামচৰিতত অঙ্গীৰসৰূপে বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰকহে স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু অধিকাংশ বিদ্বানে এই নাটকৰ অঙ্গীৰস কৰুণ বুলিহে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰে। নাটকৰ অঙ্গীৰস বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ বুলি কোৱাসকলে কয় যে নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাই সুদীৰ্ঘকাল বিযুক্ত হৈ থকাৰ পাছত অন্তত মিলিত হোৱাতেই বিপ্ৰলম্ভৰ পৰাকাষ্ঠা দেখা যায়। সেয়ে নহয় নাটকখন বিয়োগান্ত হোৱাহেঁতেন নাটকৰ অঙ্গীৰসক কৰুণ বুলি স্বীকাৰ কৰিবলৈ পৰা গ'লহেঁতেন। কিন্তু উত্তৰ ৰামচৰিতৰ কৰুণ ৰস 'ৰতি নিৰপেক্ষ'। 'ৰতি সাপেক্ষ' হোৱা হেঁতেন তাক বিপ্ৰলম্ভ কৰুণ বুলিয়েই ধৰিবলৈ সহজ হ'লহেঁতেন। স্বয়ং ভৱভূতিয়েই নাটকত নানানভাৱে কৰুণ ৰসৰ নিষ্পত্তি হোৱা কথাৰ ইঙ্গিত কৰিছে। তমসাই নাটকৰ সংবিধান দেখি বিস্ময় প্ৰকাশ কৰি কৈছে ঃ

> একো ৰস- কৰুণ এৱ নিমিত্তভেদাদ্
> ভিন্নঃ পৃথক্ পৃথগিৱাশ্ৰয়তে বিবৰ্ত্তান্।
> আবৰ্তবুদ্‌বুদতৰঙ্গময়ান্ বিকাৰা—
> নম্ভো যথা সলিলমেৱ হি তৎসমস্তম্।। ৩।৪৭

উত্তৰৰাম চৰিতৰ তৃতীয় অঙ্কত ভৱভূতিয়ে যিকাৰুণ্যৰঞ্জিত বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰৰ চিত্ৰণ কৰিছে তৰা তুলনা পাবলৈ নাই। সীতাৰ বিৰহত ৰামে কৰা বিলাপৰ মাজেৰে যি কৰুণ ৰসৰ উত্তালতৰঙ্গ প্ৰবাহিত হৈছে সি সকলোকে আৰ্দ্ৰ নকৰি নেথাকে। — তেওঁ বিলাপ কৰি কৈছে ঃ

> হা হা দেৱি স্ফুটতি হৃদয়ং সংস্ৰংতে দেহবন্ধঃ
> শূন্যং মন্যে জগদবিৰলজ্বাল মন্তৰ্জ্বলামি।
> সীদন্নন্ধে তমসি বিধুৰো মজ্জতীৱান্তৰাত্মা
> বিষ্বঙ্মোহঃ স্থগয়তি কথং মন্দভাগ্যঃ কৰোমি।। ৩।৩৭

'হে দেৱি, হৃদয় ফাটি-ফুটি গৈছে, শৰীৰৰ গাঁঠিবোৰ শিথিল হৈ পৰিছে, সমস্ত জগৎ যেন শূন্য হৈ পৰিছে, অবিৰল জ্বালাত অন্তৰ দেই-পুৰি গৈছে, অৱসন্ন হৈ বিকল অন্তৰ কৰণ ঘোৰ অন্ধকাৰত যেন বুৰ যাবলৈ ধৰিছে, চাৰিওফালে মোক মোহে আবৰিছে, এতিয়া মই হতভগাই কি কৰোঁ?'

এয়া বিৰহৰ পৰাকাষ্ঠা নহয়নো কি? এনেলৰে সীতাৰ বিৰহত বিধুৰ হোৱা ৰামে কোনো বন্ধুবান্ধৱৰ সহায়-সাৰথি নেপায় বা কোনো জনৰ মিত্ৰতাই তেওঁৰ বিৰহ উপশমনত সহায়ক নহয়। সুগ্ৰীৱ, বিভীষণ, জাম্ববান, নল-নীল, হনুমান আৰু লক্ষ্মণ কোনোৱেই তেওঁক সহায় কৰিবগৈ পাৰৰ নহয়ঃ

ব্যৰ্থং যত্ৰ কপীন্দ্ৰ সখ্যমপি যে বীৰ্যং হৰীণাং বৃথা
প্ৰজ্ঞা জাম্ববতোপি যত্ৰ ন গতিঃ পুত্ৰস্য বয়োৰপি।
মাৰ্গং যত্ৰ ন বিশ্বকৰ্মতনয়ঃ কৰ্তুং নলোহপি ক্ষমঃ
সৌমিত্ৰেৰপি পত্ৰিণামবিষয়ে তত্ৰ প্ৰিয়ে ক্বাসি মে।।

কৰুণ মিহলি বিপ্ৰলম্ভ উত্তৰৰামচৰিতৰ অঙ্গীৰসহে, তাৰ লগতে অন্য ৰসো অঙ্গৰূপে নাটকত চিত্ৰিত হৈছে।

ছন্দ আৰু অলংকাৰ বিধানতো ভৱভূতিৰ দক্ষতা সমানে প্ৰকাশ পাইছে।

শক্তিভদ্ৰ ঃ শক্তিভদ্ৰ দক্ষিণাপথ বা মালবাৰৰ লোক আছিল। তেওঁ কোনোবা এজন শংকৰাচাৰ্যৰ শিষ্য আছিল। যথা — সম্ভৱ খৃষ্টীয় অষ্টম শতিকাত তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল।

তেওঁ ৰামায়ণৰ কথাৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৭অঙ্কীয়া পূৰ্ণাঙ্গ নাটক এখন ৰচনা কৰিছিল। তথাপি নাটকৰ কথা প্ৰকৃত ৰামকথাৰপৰা ফালৰি কাটি গৈছে। নাটকত ৰাৱণ আৰু তেওঁৰ সহযোগীসকলে ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰি ৰাম প্ৰভৃতিক প্ৰবঞ্চনা বা ছল কৰি বিনষ্ট কৰিবলৈ যত্ন কৰে। কিন্তু ঋষিসকলে ৰাম-সীতাক দান কৰা অলৌকিক শক্তি থকা চূড়ামণিৰ সহায়ত ৰাৱণাদিৰ ছলনা ধৰা পেলাবলৈ সক্ষম হয়।

অনঙ্গ হৰ্ষ ঃ ৮ ম শতিকাত অনঙ্গ হৰ্ষ বা মাত্ৰৰাজে তাপসবৎসৰাজ নামে ৬ অঙ্কীয়া নাটক এখন ৰচনা কৰে। যদিও নাটকৰ মূলোৎস বৃহৎকথাপ্ৰসিদ্ধ উদয়ন কথা তথাপি তাপসবৎ সমাজ'ত নাট্যকাৰে কিছু নতুনত্ব সংযোগ কৰা চকুত পৰে। ইয়াত বাসৱদত্তা অগ্নিদগ্ধ হৈ মৰা বুলি বৎসৰাজে সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। সেয়ে নাটকৰ নামকৰণত প্ৰভাব পেলায়। নায়িকাই হতাশাগ্ৰস্ত হৈ আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা সময়ত নায়ক তাত হঠাতে গৈ উপস্থিত হৈ নায়িকাক ৰক্ষা কৰে আৰু তেনেকৈ দুয়োৰে মিলন হয়। নাটকৰ ভাষা যিদৰে অনাড়ম্বৰ আৰু সৰল; নাটকীয় কাহিনীও তেনেকৈ চিত্তাকৰ্ষক হৈছে।

মুৰাৰি ঃ নাট্যকাৰ মুৰাৰিৰ জীৱন সম্বন্ধে বৰ বেছি কথা জনা নাযায়। তেওঁৰ একমাত্ৰ উপলব্ধ নাট্যকৃতি 'অনৰ্ঘৰাঘৱ'ৰ প্ৰস্তাৱনাৰপৰা জনা যায় যে তেওঁৰ পিতৃৰ নাম বৰ্ধমান ভট্ট আৰু মাকৰ নাম তনুমতী বা তন্তুমতী আছিল। তেওঁ মৌদ্‌গল্যগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ আছিল।[১] ৰামকথাৰ ওপৰত ভেটি কৰি নাটক ৰচনা কৰা বাবে তেওঁ 'বালবাল্মীকি' উপাধিৰে বিভূষিত হৈছিল।

ড° কীথে তেওঁক মহিষ্মতীৰ (নৰ্মদা নৈৰ পাৰত থকা মান্ধাতা) কোনো ৰজাৰ সভাকবি আছিল বুলি কয়। অৱশ্যে মৌদ্‌গল্য গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ দক্ষিণ ভাৰতত সৰহকৈ

১। "অস্তি মৌদ্‌গল্য গোত্ৰসম্ভৱস্য মহাকৱে ভট্ট শ্ৰীবৰ্ধমান তনুজন্মন তন্তুমতীনন্দনস্য মুৰাৰেঃ কৃতিৰভিনৱ মনৰ্ঘৰাঘৱং নাম নাটকম্।"

২। অংকোহথ নাটক ইবোত্তম নায়কস্য।
নাশং কৱিৰ্ব্যাংসিত যস্য মুৰাৰিৰিৎথম্।।

দেখা যায়।

কাল ঃ সূক্তি গ্ৰন্থত পোৱা মুৰাৰিৰ প্ৰশংসাপৰ প্ৰকীৰ্ণ শ্লোকৰপৰা বুজা যায় যে তেওঁ মাঘ আৰু ভৱভূতিৰ পিছত আবিৰ্ভূত হৈছিল। এজন আলোচকে কৈছে ঃ

মুৰাৰি-পদচিন্তায়াং ভৱভূতেস্তু কা কথা।
ভৱভূতিং পৰিত্যজ্য মুৰাৰি মুৰৰীকুৰু।।

অৰ্থাৎ 'তেওঁ ভৱভূতিৰ (শিৱ আৰু কবি) পক্ষপাতী নহয়, সেয়ে তেওঁ মুৰাৰিৰ (কৃষ্ণ আৰু কবি) পদ (চৰণ আৰু শব্দ) ৰ চিন্তাত মন দিছে। ইয়াত মুৰাৰিক ভৱভূতিৰ পৰৱৰ্তী বুলি ইংগিত কৰা হৈছে। অৱশ্যে মুৰাৰিয়ে অনৰ্ঘৰাঘৱত ([illegible]৬,৭) ভৱভূতিৰ উত্তৰ ৰাম চৰিতৰপৰা দুটা শ্লোক (৬।৩০;৩১) উদ্ধৃত কৰিছে। তদুপৰি তেওঁ ভৱভূতিৰ শৈলীৰে প্ৰভাৱান্বিতও হৈছে। গতিকে মুৰাৰিৰ আবিৰ্ভাৱ ভৱভূতিতকৈ পিছত অৰ্থাৎ খৃষ্টিয় ৭০০ শতিকাৰ পাছত হোৱা সম্ভৱ। আকৌ ৰত্নাকৰে তেওঁৰ হৰবিজয় কাব্যৰ এটি শ্লোকত (৩৮।৬৮) মুৰাৰিৰ উল্লেখ কৰিছে।[২] গতিকে মুৰাৰি ৰত্নাকৰৰ (খৃঃ ৮২৫-৫০) পূৰ্বৱৰ্তী কবি আছিল।

অনৰ্ঘৰাঘৱ ঃ অনৰ্ঘৰাঘৱ সাত অংকীয়া নাটক। ই ৰামকথাক উপজীব্য কৰি ৰচিত। সমস্ত ৰামকথাক কম পৰিসৰতে নিবদ্ধ কৰিবলৈ গৈ নাটকৰূপে ই সাৰ্থক নহ'লেও ই কাব্যময় কৃতিৰূপে কিছু বৈশিষ্ট্য ৰক্ষা নকৰা নহয়।

প্ৰস্তাৱনাৰ অতি বিস্তাৰিত বৰ্ণনাৰ পাছত প্ৰথম অংকত দশৰথৰ ৰাজসভালৈ মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰৰ আগমন হয় আৰু যজ্ঞৰক্ষাৰ বাবে ৰজাৰপৰা ৰাম লক্ষ্মণক বিচাৰে। পুত্ৰ বৎসল ৰজাই কোনো প্ৰকাৰে পুত্ৰবিয়োগজনিত দুঃখ সামৰি ঋষিৰ সৈতে ৰামলক্ষ্মণক যাবলৈ দিয়ে।

দ্বিতীয় অংকত অন্যান্য ঘটনাৰ মাজতে বিশ্বামিত্ৰৰ আদেশমতে ৰামে তাড়কা ৰাক্ষসীক বধ কৰে। তাৰ পাছত ঋষিজনে মিথিলালৈ যোৱাৰ সূচনা দিয়ে।

তৃতীয় অংকত পোনতে কলহংসিকাই জনকক জনায় যে লংকাৰাজ ৰাৱণে সীতাক বিয়া কৰাবলৈ প্ৰস্তাৱ দিছে। এনেতে মিথিলাত ৰাম উপস্থিত হয়। তেওঁক যাগতম জনোৱা হয়। ৰামে হৰধনু ভংগৰ শৰ্তত উত্তীৰ্ণ হৈ সীতাক লাভ কৰে। তাতে ৰাৱণৰ দূত শৌষ্কল ৰাগান্বিত হৈ প্ৰতিশোধ লোৱাৰ ভাবুকি দি তাৰপৰা বিদায় লয়। ইতিমধ্যে দশৰথৰ আন তিনিজন পুত্ৰৰো বিয়া হয়।

চতুৰ্থ অংকত মাল্যবানে (ৰাৱণৰ মন্ত্ৰী) শূৰ্পণখাক মন্থৰাৰ ছদ্মবেশত অযোধ্যালৈ পঠিয়াই কৈকেয়ীক ভুল পৰামৰ্শ দি ৰামক বনবাস দিয়াবলৈ প্ৰবৃত্তি কৰে। অন্যহাতে মাল্যবানে পৰশুৰামক ৰামৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবলৈ উচতনি দিয়ে। পৰশুৰাম আৰু দাশৰথি ৰামৰ মাজত হোৱা যুদ্ধত বিজয় লাভ কৰে।

দশৰথে ৰামৰ অভিষেকৰ প্ৰস্তাৱ কৰা সময়ত মন্থৰাৰে সৈতে কৈকেয়ী আহি

আহি ৰামৰ বনবাস আৰু ভৰতৰ অভিষেকৰ বাবে দুটা বৰ গ্ৰহণ কৰে। ফলত দশৰথ মূৰ্চ্ছিত হয়।

পঞ্চম অঙ্ক ঘটনা-বহুল। তাৰ মাজতে ৰাৱণে সীতাক হৰণ কৰে আৰু তাত বাধা দিয়া বাবে জটায়ুক আঘাত কৰে। ৰাম-লক্ষ্মণ শোকাতুৰ হয়। ৰামে গুহৰ বাবে কবন্ধক আৰু সুগ্ৰীৱৰ কাৰণে বালীক বধ কৰে। নেপথ্যত সুগ্ৰীৱৰ ৰাজ্যাভিষেক আৰু সীতা উদ্ধাৰত সুগ্ৰীৱে সহায় কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি ঘোষিত হয়।

৬ষ্ঠ অঙ্কত সসৈন্যে লঙ্কাত প্ৰৱেশ কৰা কথা ব্যাপ্ত হয়। তাকে লৈ লঙ্কাত হুলস্থুল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি হয়। তাৰ পাছত কুম্ভকৰ্ণ আৰু মেঘনাদৰ যুদ্ধ হয়। শেষলৈ ৰাম-ৰাৱণৰ সংঘৰ্ষ কথা সদৰি হয়।

সপ্তম অঙ্কত ৰাম আৰু সীতাৰ পুনৰ্মিলন হয়। বনবাসৰ কালাতীত হোৱাত সীতা, লক্ষ্মণ, বিভীষণ আৰু সুগ্ৰীৱৰে সৈতে ৰামে পুষ্পক বিমানত আৰোহণ কৰি লঙ্কাৰপৰা অযোধ্যালৈ যাত্ৰা কৰে। অযোধ্যাত বশিষ্ঠ আৰু ভৰতে তেওঁলোকক আদৰণি জনায়। ৰামৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ পাছত নাটক শেষ হয়।

ভৱভূতিৰ 'মহাবীৰ চৰিত'ৰ ঘটনাবিন্যাসকে মুৰাৰিয়ে অনৰ্ঘৰাঘৱত পুনৰ ঠাই দিছে। কিন্তু ভৱভূতিৰ ভাষা, শৈলী আৰু অলংকৰণৰ তুলনাত মুৰাৰিৰ সাফল্য ম্লান পৰিছে। মুৰাৰিৰ কথাবস্তু নিৰ্জীৱ, বৰ্ণনা আৰু সংলাপ অতিবিস্তৃত, অঙ্কৰচনা অসংগঠিত আৰু দীঘলীয়া, আৰু সৰস ভাবাত্মকৰ অভাৱ বৰ্তমান। তথাপি কলাত্মক গুণ কিছু বৰ্তিছে, তাত সন্দেহ নাই।

ৰাজশেখৰ : কবিবৰ ৰাজশেখৰে নিজৰ জীৱন সম্বন্ধে অনেক কথা নিজৰ ৰচনাৰ মাজত লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। 'বালৰামায়ণ'ৰ প্ৰস্তাৱনাত তেওঁ লিখি গৈছে যে তেওঁ মহাৰাষ্ট্ৰ চূড়ামণি কবিবৰ অকাল জলদৰ নাতিয়েক আৰু দৰ্দুকৰ পুতেক আছিল। তেওঁৰ মাকৰ নাম শীলাৱতী। তেওঁ এজন উপাধ্যায় আছিল। 'তদামুষ্য মাণস্য মহাৰাষ্ট্ৰ-চূড়ামণেৰ কালজলদস্য চতুৰ্থো দৌৰ্দুকিঃ শীলৱতী সূনুৰুপাধ্যায় শ্ৰীৰাজশেখৰ ইত্যপৰ্যাপ্তং বহমানেন।' নিজৰ বংশ পৰিচয়ৰ কথা সুমৰি তেওঁ বালৰামায়ণত লিখিছে:

শ মূৰ্তো যত্ৰাসীদ্ গুণগণ ইৱাকালজলদঃ
সুৰানন্দঃ সোঽপি শ্ৰৱণপুটপেয়েন ৰচসা।
ন চান্যে গণয়ন্তে তৰলকবিৰাজ প্ৰভৃতয়ো
মহাভাগস্তস্মিন্নয়মজনি যাযাবৰকুলে।।

তেওঁ 'যাযাবৰকুলোৎপন্ন' হোৱা কথা লৈ কোনোৱে তেওঁক ব্ৰাহ্মণ, কোনেৱেবা আকৌ ক্ষত্ৰিয় বুলি ক'ব খোজে। তাতে আকৌ তেওঁ চৌহানবংশীয়া ক্ষত্ৰিয়া অৱন্তি সুন্দৰীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি 'কৰ্পূৰমঞ্জৰী'ৰ পাতত লিখি গৈছে। কিন্তু যাযাবৰীয় উপাধিয়ে ৰাজশেখৰ ক্ষত্ৰিয়কুলোৎপন্ন বুলি প্ৰমাণ নকৰে। ই গৃহহীন ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীকহে বুজায়

(দ্বিবিধো হি গৃহস্থেঃ যাযাবৰঃ শালীনশ্চ)। আনহাতে তেওঁ যে এজন উপাধ্যায় আছিল তাকো কোৱা হৈছে। সেয়ে তেওঁৰ ব্ৰাহ্মণত্বৰ পৰিচায়ক।

আকৌ মাধৱাচাৰ্য্যই 'শঙ্কৰবিজয়'ত ৰাজশেখৰক কেৰেলাৰ ৰজা আৰু তিনিখন নাটকৰ ৰচক বুলি কৈছে। তিনিখন স্বৰচিত নাটক ৰাজশেখৰে শঙ্কৰচাৰ্য্যক উপহাৰ দিয়া বুলি কোৱা হৈছে। ৰাজশেখৰে খৃষ্টীয় ৯ম-১০ম শতিকাত ৰাজত্ব কৰিছিল। হংসৰাজ আগ্ৰৱালে এনে প্ৰস্তাৱ নামঞ্জুৰ কৰি কৈছেঃ There are, however, no reasons to identify the poet Rajasekhara with king Rajasekhara. The fact that the poet Rajasekhara was the son of a high priest is sufficient to show that he could not possibly have been the king himself. In all probalities, the poet Rajasekhara came after king Rajasekhara'.[১] যথাসম্ভৱ তেওঁ মহাৰাষ্ট্ৰৰ বিদৰ্ভ অঞ্চলৰপৰা প্ৰব্ৰজন কৰি গৈ কান্যকুব্জৰ ৰজাৰ উপাধ্যায় পদ গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁৰ পৃষ্টপোষক মহেন্দ্ৰ পাল কনৌজৰ প্ৰতিহাৰ বংশৰ সুখ্যাত ৰজা আছিল। তেওঁৰ আদেশক্ৰমে ৰাজশেখৰে বালৰামায়ণৰ অভিনয় প্ৰস্তুত কৰে। মহেন্দ্ৰ পালৰ মৃত্যুৰ (৯১০ খৃঃ) পাছত কনৌজত গৃহকন্দল হোৱাত ৰাজশেখৰে ত্ৰিপুৰীৰ ৰজা যুৱৰাজদেৱৰ (৯১০-৯৫০) আশ্ৰয়ত থাকিবলৈ লয়। তাতেই তেওঁ 'বিদ্ধশালভঞ্জিকা' নাটক ৰচে। গৃহকন্দল শাম কটাত মহেন্দ্ৰপালৰ পুত্ৰ মহীপাল ৰাজপাটত বহিলত ৰাজশেখৰে আকৌ কনৌজলৈ উভতি আছে। তাতেই ৯৩০ খৃষ্টাব্দত তেওঁৰ দেহাৱসান হয় বুলি জনা যায়।

তেওঁ 'কবিৰাজ' 'মহাকবি' আদি উপাধিৰে বিভূষিত হৈছিল। নিজেও তেওঁৰ পাণ্ডিত্য সম্বন্ধে অৱহিত আছিল। সেয়েতেওঁ নিজকে বাল্মীকি, ভৰ্তৃমেণ্ঠ আৰু ভৱভূতিৰ অৱতাৰৰূপে জ্ঞান কৰিছিল।

কবিৰ কাল ঃ ৰাজশেখৰৰ কাল নিৰূপণ বৰ কঠিন নহয়। ৰাজশেখৰে নিজকে ভৱভূতিৰ অৱতাৰ বোলাৰ উপৰিও তেওঁ উদ্ভট (অষ্টম শতিকা) আৰু আনন্দবৰ্দ্ধন (৯ম শতিকা) ৰ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি দিছে। সোমদেৱে তেওঁৰ যশস্তিলকত (৯৬০ খৃষ্টাব্দত সম্পূৰ্ণ) আৰু ধনঞ্জয়েও (দশম শতিকা) তেওঁৰ দশৰূপকত ৰাজশেখৰৰ উল্লেখ কৰিছে। কবিয়ে তেওঁৰ চাৰিওখন নাটকতে নিজকে কনৌজৰ ৰজা মহেন্দ্ৰ পালৰ উপাধ্যায়ৰূপে পৰিচয় দিছে। চিয়োদিনি অনুশাসনত তেওঁৰ ৰাজত্বকাল ৯০৩-৯০৭ খৃষ্টাব্দ বুলি উল্লেখ আছে। সেয়ে ৰাজশেখৰৰ কাল ৯ম শতিকাৰ শেষ ভাগ আৰু ১০ম শতিকাৰ আদিচোৱা বুলি নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

ৰাজশেখৰৰ নাটকসমূহ ঃ ৰাজশেখৰে ৰচনা কৰা চাৰিখন নাটক সম্প্ৰতি পোৱা যায়ঃ (১) বালৰামায়ণ, (২) বালমহাভাৰত, (৩) বিদ্ধশালভঞ্জিকা আৰু (৪) কৰ্পূৰমঞ্জৰী। তলত প্ৰতিখন নাটকৰে চমু পৰিচয় দিয়া হ'ল।

১। A Short History of Sanskrit Literature p 208

(১) **বালৰামায়ণ** ঃ ই এখন দহ অঙ্কীয়া নাটক। সেয়ে ইয়াক মহানাটক বুলি কোৱা হয়। ই ৰাম কথাৰ ভেটিত ৰচিত। সীতা স্বয়ম্বৰৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰামে অযোধ্যালৈ উভতি অহালৈ ৰামায়ণৰ কথাসমূহ ইয়াত ঠাই পাইছে।

প্ৰথম অঙ্ক 'প্ৰতিজ্ঞাপৌলস্ত্য' নামে জনাজাত। ইয়াত ৰাৱণে সীতাৰ স্বয়ম্বৰলৈ জনক পুৰীলৈ আহি সীতাক বিয়া কৰাবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ৰাৱণে জনকৰ ওচৰত সীতাৰ পাণি প্ৰাৰ্থনা কৰি ব্যৰ্থ মনোৰথ হৈ ক্ষুব্ধচিত্তে লঙ্কালৈ উভতি যায়।

ৰাম-ৰাৱণীয় নামে দ্বিতীয় অঙ্কত ৰাৱণে তেওঁৰ অনুচৰ মায়াময়ক পৰশুৰামৰ ওচৰলৈ পঠিয়ায়। ৰাৱণৰ প্ৰস্তাৱ শুনি পৰশুৰামৰ ক্ৰোধ ওপজে। তেওঁ ৰাৱণক গালি-শপনি পাৰি নানান কথা কয়। দুয়ো পক্ষৰ যে যুজ নহ'ল ইমানেই।

'বিলক্ষ লঙ্কেশ্বৰ' নামে তৃতীয় অঙ্কত সীতাকে নোপোৱা বাবে ক্ষুণ্ণ হোৱা ৰাৱণক আনন্দ দিবলৈ 'সীতা স্বয়ম্বৰ' প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। ৰামে ধনুভঙ্গ কৰি সীতাক লাভ কৰাত ৰাৱণ খঙত জ্বলি উঠে। পিছত পৰিস্থিতি বুজি তেওঁ শান্ত হয়।

'ভাৰ্গৱভ-্ন' নামে ৪ৰ্থ অঙ্কত ৰাম আৰু পৰশুৰামৰ সংঘৰ্ষ হয় আৰু পৰশুৰাম পৰাজিত হয়।

'উন্মত্ত দশানন' নামে ৫ম অঙ্কত সীতাৰ বিৰহত ৰাৱণে দেখুৱা উন্মাদ অৱস্থা চিত্ৰিত হৈছে। তাত ৰাৱণে শেষলৈ সীতাৰ কাঠৰ প্ৰতিমাৰ ওচৰত প্ৰেম নিৱেদন কৰাৰ দৰে হাস্যকৰ ঘটনাও বৰ্ণিত হৈছে।

ষষ্ঠ অঙ্কটি 'নিৰ্দোষ দশৰথ' নামে পৰিচিত। ইয়াত মায়াময় আৰু শূৰ্পণখাই অযোধ্যালৈ ক্ৰমে দশৰথ আৰু কৈকেয়ীৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি ৰামক বনবাসলৈ পঠিয়ায়। ৰত্ন শিখণ্ডৰ মুখৰপৰা এই ঘটনা শুনি দশৰথৰ প্ৰাণ বিয়োগ হয়।

'অসম পৰাক্ৰম' নামে ৭ম অঙ্কত ৰাম আৰু সমুদ্ৰৰ সংবাদ পোৱা যায়। সমুদ্ৰ পাৰ হ'বলৈ সেতু ৰচনাৰ আঁচনি কৰা হয়। মাল্যৱন্তৰ কূটকৌশল ক্ৰমে সীতাৰ কটা মুৰ সাগৰৰ তীৰত দেখি ৰাম শোকাৰ্ত হয়। পাছত সেয়া নকল শিৰ বুলি প্ৰতীতি জন্মে। বিভীষণে ৰামৰ ওচৰত শৰণ লয়। ৰামে লঙ্কাত প্ৰৱেশ কৰে।

'বীৰবিলাস' নামে চিহ্নিত ৮ ম অঙ্কত ৰাম-ৰাৱণৰ ভয়ঙ্কৰ যুদ্ধ হয়। যুঁজত কুম্ভকৰ্ণ, মেঘনাদ আদিৰ মৃত্যু হয়। তেতিয়া দুখে শোকে ম্ৰিয়মাণ হৈ ৰাৱণে পোনতে মায়াময় সীতাৰ কটা শিৰ যুঁজত দলিয়াই দি ৰামক ছলিবলৈ যত্ন কৰে। কিন্তু ৰাৱণে তাতো বিফল হয়। নৱম অঙ্কত ৰাৱণ নিহত হয়। স্বয়ং ইন্দ্ৰই ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা দিয়ে।

'সানন্দ ৰঘুনাথ' নামে পৰিচিত অন্তিম অঙ্কত সীতাৰ অগ্নি পৰীক্ষা হয়। তাৰ পাছত পুষ্পক বিমানত উঠি ৰাম-সীতা আযোধ্যালৈ উভতি অহাৰ মনোৰম বিৱৰণ দিয়া হয়।

এই সুবৃহৎ নাটকখন ৰামকথাৰ ভেটিত ৰচিত হ'লেও কবিয়ে নাটকীয় কথাত বহুতো পৰিবৰ্তন সাধিছে। সীতা স্বয়ম্বৰত ৰাৱণৰ ভূমিকা আৰু পৰশুৰামক দিয়া উচতনি ভৱভূতিৰ

মহাবীৰ চৰিততো পোৱা যায় — ভিন্ন ৰূপত। কিন্তু ৰাৱণৰ সীতা বিৰহৰ চিত্ৰ কৰিৰ অভিনৱ কল্পনা। তৃতীয় অঙ্কত প্ৰাপ্ত গৰ্ভনাটকো অভিনৱ কথা। এই নাটকত সৰ্বমুঠ ৭৪১ টা শ্লোক আছে। এই শ্লোকসমূহ শাৰ্দুলবিক্ৰীড়িত, স্ৰগ্ধৰা আদি ১৯টা ছন্দত গ্ৰথিত। অন্তিম অঙ্কত বৰ্ণনাৰপৰা কবিৰ ভৌগোলিক জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

কপ্পূমঞ্জৰী (কৰ্পূৰ মঞ্জৰী) ঃ কৰ্পূৰমঞ্জৰী ৰাজশেখৰৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট ৰচনা ৰূপে পৰিগণিত হৈছে। চাৰি অঙ্ক বিশিষ্ট এই নাটিকাখন নৃত্য-প্ৰধান সট্টক। ৰাজশেখৰে নিজপত্নী অবন্তিসুন্দৰীৰ ইচ্ছানুসৰি ৰচনা কৰিছিল। এই নাটক কেৱল প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত হৈছে ইয়াত কোনো সংস্কৃত ভাষা-ভাষী পাত্ৰ-পাত্ৰী নাই। ইয়াৰ নায়ক চন্দ্ৰপাল। কুন্তলৰ ৰাজকুমাৰী কৰ্পূৰমঞ্জৰীক ৰজা চন্দ্ৰপাল আৰু ৰাণী বিভ্ৰমলেখাৰ সন্মুখত উপস্থিত কৰে। তেওঁৰ ৰূপ আৰু বেশ দেখিয়েই বহুত কথা জনা যায়। ৰাণীয়ে মাহীয়েকৰ জীয়েক, ভনীয়েক কৰ্পূৰমঞ্জৰীক লগ পাই চেনেহতে দিনদিয়েকলৈ লগত ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰে। ভৈৰৱানন্দ তেওঁৰ কথাত সৈমান হয়। কিন্তু প্ৰথম দৰ্শনতে নায়ক চন্দ্ৰপাল আৰু নায়িকা কৰ্পূৰমঞ্জৰী পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হয়। দ্বিতীয় অঙ্কত নায়িকাই এক পত্ৰযোগে ৰজাৰ প্ৰতি নিজৰ অনুৰাগ প্ৰকাশ কৰে। কৰ্পূৰমঞ্জৰীৰ সখীয়েক বিচক্ষণা আৰু বিদূষকে এনে এক ব্যৱস্থা কৰে যাৰ ফলত নায়ক-নায়িকাই উদ্যানত একেলগে দোলনাত উমলিবলৈ পাৰে আৰু অশোক গছত কৰা পাদ প্ৰহাৰৰ ফলত ফুল ফুলে। দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অঙ্কৰ মাজৰ সময়ত ৰাণীয়ে সম্ভৱতঃ নায়ক-নায়িকাৰ পাৰস্পৰিক আসক্তিৰ ভু-পাই নায়িকাক গোপন কক্ষত আবদ্ধ কৰি ৰাখে। কিন্তু ৰজাই নায়িকাৰ কক্ষলৈ সুৰঙ্গ পথেৰে যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। সেই উপায়েৰে দুয়ো উদ্যানত প্ৰণয়লীলা অনুষ্ঠিত কৰে। সেয়াও ৰাণীৰ অগোচৰত নাথাকিল। ৪ৰ্থ অঙ্কত জনা যায় যে উদ্যানলৈ যোৱা গুপ্ত পথ বন্ধ কৰা হৈছে। কিন্তু চামুণ্ডাৰ আয়তনলৈ যাব পৰা পথ এটি নকৈ নিৰ্মিত হ'ল। তাৰ দুৱাৰ চামুণ্ডাৰ প্ৰতিমাৰ পাছফালে মুকলি ৰখা হ'ল।

চতুৰ্থ অঙ্কত ভু-পোৱা যায় যে ৰাণীয়ে বক্ষাগৃহৰ নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা অধিক কটকটীয়া কৰি বিচক্ষণ, সুলক্ষণা, সাৰঙ্গিকাক কৰ্পূৰমঞ্জৰীৰ সুৰক্ষাৰ বাবে নিযুক্ত কৰিছে।

সাবিত্ৰী ব্ৰত উপলক্ষে ৰাণীয়ে উপভোগ্য লোকনৃত্যৰ আয়োজন কৰিছে। সেই নৃত্যকেলি বিমান চূড়াৰপৰা চাবলৈ ৰাণীয়ে ৰজালৈ আমন্ত্ৰণ জনাইছে। ইতিমধ্যে বিদূষকে ভৈৰৱানন্দৰ সাহায্যত নায়ক-নায়িকাৰ মিলন সাধিবলৈ গোপন প্ৰচেষ্টা চলাইছে।

আনহাতে পূৰ্বৰ চতুৰ্দশীত ভৈৰৱানন্দৰ সহায়ত ৰাণীয়ে পাৰ্বতীমূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰি তেওঁক গুৰুদক্ষিণা দিব খোজে। ভৈৰৱানন্দই তেতিয়া দক্ষিণাৰূপে লাটদেশৰ ৰজা (চণ্ডসেনৰ কন্যা) ঘনসাৰ মঞ্জৰীৰে ৰজা চণ্ডপালৰ বিয়া হোৱাটোকেই বিচাৰে। কাৰণ সেই কন্যাক বিয়া কৰালে ৰজা চক্ৰৱৰ্তী ৰজা হ'ব বুলি জ্যোতিষীৰ ভৱিষ্যৎ বাণী আছে। ৰাণীয়ে ভৈৰৱানন্দৰ কথা মানি ল'লে। সেইদৰে চামুণ্ডাৰ মন্দিৰত হ'বলগীয়া বিয়াৰ কথা ৰজাক

জনোৱা হ'ল।

সুৰঙ্গপথেৰে কৰ্পূৰমঞ্জৰীক চামুণ্ডাৰ মন্দিৰলৈ আনি তেওঁকেই ঘনসাৰ মঞ্জৰী বুলি ৰজাৰসৈতে বিয়া দিয়া হ'ল। তাৰ পাছত প্ৰকৃত ৰহস্য ওলাই পৰিল।

কৰ্পূৰমঞ্জৰীৰ বিষয়-বস্তুত কোনো নতুনত্ব নাই। কালিদাসৰ মালাবিকামিত্ৰম্, শ্ৰীহৰ্ষৰ ৰত্নাৱলী আৰু প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ আৰ্হিত এই নাটক নিৰ্মিত। আনকি দশকুমাৰ চৰিতৰ কাহিনীৰ প্ৰভাৱো ইয়াত পৰিছে। ভাষা আৰু সংস্কৃতিৰ বাবে এই নাটকৰ খ্যাতি আছে। ইয়াৰ গদ্যাংশ সৌৰসেনীত ৰচিত আৰু পদ্যাংশ মহাৰাষ্ট্ৰীত ৰচিত। বিভিন্ন নৃত্য-গীত-বাদ্যৰ উল্লেখে ইয়াক সংস্কৃতিৰ উৎস কৰি তুলি ধৰিছে।

বিদ্ধশালভঞ্জিকা ঃ বিদ্ধশালভঞ্জিকা ৰাজশেখৰ ৰচিত অন্যতম নাটিকা। ইও চাৰি অঙ্কবিশিষ্ট। এই নাটকো মালবিকাগ্নিমিত্ৰিম আদিৰ আৰ্হিত ৰচিত। ই বিদ্যাধৰমল্ল নামে ৰাজকোঁৱৰ আৰু মৃগাঙ্কৱতী আৰু কুবলয়মালা নামে দুজনী ৰাজকুঁৱৰীৰ প্ৰণয়কথাক উপজীব্য কৰি ৰচিত হৈছে।

প্ৰথম অঙ্কত লাটদেশৰ ৰজা চন্দবৰ্মাই নিজৰ জীয়েক মৃগাঙ্কৱতীক মৃগাঙ্কবৰ্মণ নামে 'পুত্ৰৰ' বেশত ৰজা বিদ্যাধৰমল্লৰ ৰাণীৰ ওচৰলৈ পঠিয়ায়। এদিনাখন বিদ্যাধৰে সপোনতে এজনী সুন্দৰী বালিকাক দেখি ধৰিবলৈ যাওঁতে বালিকাই এগছ মুকুতাৰ মালা এৰি পলাই যোৱা দেখা পায়। বিদ্যাধৰ মন্ত্ৰী ভাগুৰায়ণে সেই বিষয়ে জ্যোতিষীৰ মতামত বিচাৰিলে। তেতিয়া জ্যোতিষীয়ে ভৱিষ্যৎ বাণী কৰি ক'লে যে ৰাণীৰ ওচৰত থকা মৃগাঙ্কবৰ্মণ প্ৰকৃততে বালিকাহে আৰু তেওঁৰে বিবাহিত হোৱা ৰজাজনে চক্ৰবৰ্তী বুলি পৰিগণিত হ'ব। তাকে শুনি মন্ত্ৰীয়ে মৃগাঙ্কবৰ্মণক ৰজাৰ পৰিচাৰকৰূপে নিযুক্ত কৰিলে। মৃগাঙ্কবৰ্মণ ৰজাৰ ওচৰলৈ যোৱা সময়ত ৰজাই চিত্ৰশালাত নিজৰ প্ৰেয়সী (বিদ্ধশালভঞ্জিকাৰ) খোদিত মূৰ্তি চাই আছিল। ৰজাই তেওঁৰ ডিঙিতে মুকুতাৰ মালা পিন্ধাই দিলে আৰু মৃগাঙ্ক বৰ্মণে ইয়াৰ তাৎপৰ্য বুজি নাপালে।

দ্বিতীয় অঙ্কত ৰাণীয়ে কুন্তলৰ ৰাজ কুঁৱৰী কুবলয় মালাৰে মৃগাঙ্ক বৰ্মণৰ বিয়া পাতিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। ইতিমধ্যে এদিন ৰজা আৰু বিদূষকে উদ্যানত মৃগাঙ্কৱতীক প্ৰকৃত ৰূপত খেল খেলি থকা আৰু প্ৰেমপত্ৰ পঢ়ি থকা দেখা পায় আৰু তেওঁৰ অতুলনীয় ৰূপ-লাৱণ্য দেখি মোহিত হয়।

পিছৰ অঙ্কত ৰজা বিদ্যাধৰে বিদূষকেৰে সৈতে গৈ মৃগাঙ্কৱতীৰ সৈতে মিলিত হয়। দুয়োৰে মাজত প্ৰেমালাপ হয় আৰু দুয়ো পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পৰে।

অন্তিম অঙ্কত মহাৰাণীয়ে নিজৰ প্ৰণয়ৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী বুলি ভাবি ঈৰ্ষাৰ বশবৰ্তিনী হৈ বালক মৃগাঙ্ক বৰ্মণৰ সৈতে ৰজাৰ বিয়া পাতি দিয়ে। তাৰদ্বাৰা ৰজাৰ মনোৰথ পূৰণ হ'ল। কিন্তু ৰাণীৰ প্ৰেম-পৰিণয়ৰ ওপৰত মাথমাৰ পৰিল। সিকালে ৰজা চন্দ্ৰ বৰ্মাৰ এটি পুত্ৰসন্তান জন্ম হোৱাত ইমানদিনে পুত্ৰৰ বেশত থকা কন্যাক বিদ্যাধৰলৈ বিয়া দিবলৈ

ইচ্ছুক হয়। ইতিমধ্যে ৰজাৰে বালিকাৰ বিবাহ সম্পন্ন হৈছে। এনে অৱস্থাত কুবলয়মালাকো বিদ্যাধৰলৈ বিয়া দিবলগীয়া হয়।

বালভাৰত (প্ৰচণ্ড পাণ্ডৱ) ঃ বালভাৰত নামে নাটকখনৰ মাথোন দুটা অঙ্কহে পোৱা গৈছে। উপলব্ধ নাট্যাংশত দ্ৰৌপদীৰ স্বয়ম্বৰ, পাণ্ডৱৰ পাশাখেল আৰু দ্ৰৌপদীৰ বস্ত্ৰহৰণৰ ঘটনাহে পোৱা যায়।

ক্ষেমীশ্বৰ ঃ ক্ষেমীশ্বৰ আছিল কনৌজৰ ৰজা মহীপালৰ (৯ম-১০ শতিকা) সভাকবি। তেওঁ চণ্ডকৌশিক আৰু নৈষধানন্দ নামে দুখন নাটক ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। পাঁচ অঙ্কীয়া চণ্ডকৌশিক নাটক হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত। চণ্ডকৌশিক নামে খ্যাত ঋষি বিশ্বামিত্ৰৰ অভিশাপৰ কবলত পৰি ৰজা হৰিশ্চন্দ্ৰৰ জীৱনত কিদৰে পয়মাল ঘটিছিল তাৰে হুবহু চিত্ৰ এই নাটকত পোৱা যায়।

'নৈষধানন্দ' নাটকৰ উপজীব্য বিষয় নল-দময়ন্তী কথা। এইখন সাত অঙ্কীয়া নাটক। দুয়োখন নাটকত মৌলিকতা গুণৰ অভাৱ হ'লেও কবিৰ বৈদগ্ধ্যগুণৰ পৰিস্ফুৰণ উভয় নাটকতে বিদ্যমান।

প্ৰায় একে সময়তে ভীমতে 'স্বপ্নদশানন', মায়ুৰাজে 'উদাত্তৰাঘৱ' আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰই 'চিত্ৰভাৰত' আৰু 'কণকজানকী' ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়।

বিল্‌হন ঃ একাদশ শতিকাৰ কাশ্মীৰি কবি আৰু বিক্ৰমাঙ্কদেৱ চৰিতৰ ৰচক বিল্‌হনে 'কৰ্ণসুন্দৰী' নামে চাৰি অঙ্কীয়া 'নাটিকা' এখন ৰচনা কৰে। কবিয়ে 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্' আৰু 'ৰত্নাৱলী'ৰ অনুকৰণত চালুক্যৰাজ কৰ্ণদেৱ আৰু কৰ্ণসুন্দৰীৰ প্ৰণয় কথা উপজীব্য কৰি উক্ত 'নাটিকা'ৰ ৰূপ দিয়ে। নাটিকাত ঈৰ্ষাপৰায়ণা ৰাণীয়ে ৰজাক পৰীক্ষা কৰিবলৈ কৰ্ণসুন্দৰীৰ ছদ্মবেশ লোৱা, 'কৰ্ণসুন্দৰী'ৰ বেশত আকৌ ল'ৰা এটিক ৰজাৰে বিয়া দিবলৈ কৰা ৰাণীৰ চাতুৰী ধৰিব পাৰি মন্ত্ৰীয়ে প্ৰকৃত 'কৰ্ণসুন্দৰী'ক ছদ্মবেশীজনৰ ঠাইত উপস্থিত কৰোৱা আদি চতুৰালিয়ে নাটিকাখন চিত্তাকৰ্ষক কৰি তুলিছে। বিল্‌হনৰ ৰচনা ৰীতি আৰু নাট্য সংবিধানত তেওঁৰ কুশলতা প্ৰশংসনীয়।

দামোদৰ মিশ্ৰ ঃ একাদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে দামোদৰ মিশ্ৰই মহানাটক বা হনুমন্নাটক ৰচনা কৰে। দামোদৰ মিশ্ৰ ভোজৰাজৰ (১০০৫-১০৫৪খৃ) সভাকবি আছিল। এই নাটক সম্বন্ধে এটি প্ৰবাদ শুনা যায় ঃ অঞ্জনা আৰু বায়ুপুত্ৰ হনুমানে এই মহানাটক ৰচনা কৰে আৰু শিলাখণ্ডত খোদিত কৰে। তাকে দেখি আদি কবি বাল্মীকিয়ে আশংকা প্ৰকাশ কৰিলে যে এই নাটক বিদ্যমান থাকিলে তেওঁৰ ৰামায়ণ কোনেও পাঠ নকৰিব। তাকে জানি শুনি হনুমানে নাট্যখোদিত প্ৰস্তৰ খণ্ডবোৰ সাগৰৰ পানীত পেলাই দিলে। ৰজা ভোজৰ আজ্ঞাক্ৰমে মাছমৰীয়াসকলে প্ৰস্তৰ খণ্ডবোৰ সাগৰৰ পেটৰপৰা উদ্ধাৰ কৰে। তাৰপৰা দামোদৰ মিশ্ৰ আৰু মধুসূদনে মহানাটকৰ দুটা পাঠ প্ৰস্তুত কৰে। দামোদৰৰ নাটকত চৈধ্যটা অঙ্ক আৰু মধুসূদনৰ পাঠক নহ অঙ্ক আছে। সম্ভৱতঃ মূল গ্ৰন্থৰ ৰচনা

কাল অধিক আগৰ। উক্ত পাঠ দুটাত ক্ৰমে ৫৮১ আৰু ৭৩০ টা শ্লোক আছে। তাৰে ৩০০ শ্লোক দুয়োটা পাঠতে সমান।

ৰামচন্দ্ৰ সূৰি ঃ জৈনসাধু ৰামচন্দ্ৰই আনহিলবাদৰ ৰজা কুমাৰপালৰ সময়ত একাধিক নাটক ৰচনা কৰে। কৌমুদী আৰু মিত্ৰানন্দৰ কাল্পনিক কথাক উপজীব্য কৰি তেওঁ কৌমুদী মিত্ৰানন্দ প্ৰকৰণ ৰচন কৰে। নল-দময়ন্তীৰ গান্ধৰ্ব বিয়াক উপজীব্য কৰি তেওঁ সাত অঙ্কীয়া 'নলবিলাস' নাটক ৰচনা কৰে। হৰিশ্চন্দ্ৰ কথাৰ আধাৰত তেওঁ ৬ অঙ্কীয়া 'সত্যহৰিশ্চন্দ্ৰ' ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ অন্য বহুত গ্ৰন্থ (মুঠতে প্ৰায় ১০০) ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়। তেওঁৰ কাল দ্বাদশ শতিকা।

কৃষ্ণ মিশ্ৰৰ প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয় ঃ প্ৰতীকাত্মক নাটক প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয়ৰ প্ৰণেতা শ্ৰীকৃষ্ণ মিশ্ৰই নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত তেওঁৰ সমকালীন জনদিয়েক লোকৰ নাম স্মৰণ কৰিছে। তেওঁলোকৰ অন্যতম কীৰ্তিবৰ্মা চন্দেলবংশীয় ৰজা আছিল। কলচুৰিৰ ৰজা গাঙ্গেয়দেৱৰ (১০১৯-১০৪০ খৃ০) পুত্ৰ কৰ্ণৰাজ বা লক্ষ্মীকৰ্ণ ই চন্দেলৰাজ বিজয়পালৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ দেৱবৰ্মাক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি পদচ্যুত কৰে। দেৱবৰ্মাৰ ভায়েক কীৰ্তিবৰ্মাক লক্ষ্মীকৰ্ণৰ তলত কাম কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। ১০৬০ খৃষ্টাব্দত দেৱবৰ্মাৰ মৃত্যুৰ পাছতে কীতিবৰ্মাই তেওঁৰ ব্ৰাহ্মণ সেনাপতি গোপালৰ সহায়ত কৰ্ণৰাজক যুদ্ধত হেৰুৱাই হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰে। ৪০ বছৰ ৰাজ্যশাসন কৰি কীৰ্তিবৰ্মাই ১১০০ খৃষ্টাব্দত ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। কীৰ্তিবৰ্মাৰ বিজয় উপলক্ষ্যে শ্ৰীকৃষ্ণমিশ্ৰ বিৰচিত প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয় পোণ প্ৰথমে অভিনীত হয়। গতিকে নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত উল্লেখিত কীৰ্তিবৰ্মা, কৰ্ণৰাজ আৰু গোপাল শ্ৰীকৃষ্ণমিশ্ৰৰ সমসাময়িক আছিল। সেয়ে শ্ৰীকৃষ্ণ মিশ্ৰৰ কাল একাদশ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্ধ বুলি ঠাইৰ কৰিব পাৰি।

প্ৰবোধচন্দ্ৰোদয় ছয় অঙ্কীয়া নাটক। ইয়াৰ মাজেৰে নাট্যকাৰে অদ্বৈত বেদান্ত আৰু বিষ্ণুভক্তিৰ সম্মিলন বৰ সুন্দৰভাৱে তুলি ধৰিছে। চৰিত্ৰসমূহ প্ৰতীকাত্মক। পুৰুষৰ ঔৰসত মায়াৰ গৰ্ভত জন্ম হয় মনৰ। মনৰ পত্নী দুগৰাকী — প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তি। মন আৰু প্ৰবৃত্তিৰ পুত্ৰ মোহে কাম, ক্ৰোধ, লোভ, তৃষ্ণা, হিংসাদিৰ সহায়ত শাসন কাৰ্য চলায়। তেওঁ বিমাতা নিবৃত্তিৰ সন্তান বিবেকক ঈৰ্ষাৰ চকুৰে চায়। বিবেকক বশ কৰিবলৈ মোহে কাম আৰু ৰতিক দায়িত্ব দিয়ে। এওঁলোকৰ ভয় যে বিবেকৰ ঔৰসত উপনিষদৰ গৰ্ভত অচিৰে বিদ্যাৰ জন্ম হ'লে মোহাদিয়ে ৰাজপাত সামৰিব লাগিব।

আনহাতে বিবেকে প্ৰথমা পত্নী মতিৰে সৈতে যুগুতি কৰিছে কিদৰে তেওঁলোকে মায়াভিভূত ককাক পুৰুষক মুকলি কৰিব পাৰে তাৰ উপায় লৈ। বিবেকৰ ঔৰসত প্ৰবোধচন্দ্ৰ জাত হ'ল/ উপজিলেহে পুৰুষক মায়ামুক্ত কৰিবলৈ পৰা যাব — এই কথাৰ বিবেকে মতিক ক'লে।

মদ, অহংকাৰ, মোহ, চাৰ্বাক প্ৰভৃতিয়ে বিবেক, বিদ্যা আৰু প্ৰবোধচন্দ্ৰৰ নিত্য বিচৰণ

ভূমি কাশীপুৰীত সমবেত হৈ বিবেকৰ সজ্জ চেষ্টা প্ৰতিহত কৰিবলৈ পাঙে। তেওঁলোকে বিষ্ণুভক্তিৰ ওপৰতো কড়া নজৰ ৰাখে। শান্তি আৰু তেওঁৰ মাতৃ শ্ৰদ্ধাই উপনিষদক বিবেকৰে মিলিত হ'বলৈ পৰামৰ্শ দিয়া কথা জানি শ্ৰদ্ধাক বশীভূত কৰিবলৈ মহামোহে মিথ্যাদৃষ্টিৰ কবলত পৰে। শান্তি আৰু করুণাই শ্ৰদ্ধাক বিচাৰি ফুৰে। জৈন আৰু বৌদ্ধৰ মাজত তামসিক আৰু ৰাজসিক শ্ৰদ্ধাক তেওঁলোকে লগ পায়। অৱশেষত ধৰ্ম আৰু শ্ৰদ্ধা বিষ্ণুভক্তিৰ ওচৰত আছে বুলি শুনি তেওঁলোক তালৈ যায়। তাৰ পাছত শ্ৰদ্ধাই বিষ্ণুভক্তিৰ কৃপাত কিদৰে মহাভৈৰবীবিদ্যাৰ হাত সাৰিলে সেয়া মৈত্ৰীক বিবৰি কয়। তাৰ পাছত বিষ্ণুভক্তিৰ আদেশমতে বিবেকে কামাদিক জয় কৰিবলৈ যো-জা কৰে।

ইয়াৰ পাছত বিবেকৰ অনুগামীসকলৰ হাতত মোহৰ অনুগামীসকল পৰাভূত হয়। সি সকলৰ নিধনত মান দুঃখিত হয়। তেতিয়া সৰস্বতীয়ে তেওঁক সান্ত্বনা দি নিবৃত্তি লভিবলৈ উপদেশ দিয়ে। বিবেক কুলৰ কুশলতাত শ্ৰদ্ধাই সন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰে। শ্ৰদ্ধাই লগতে ইয়াকো কয় যে পুৰুষে মায়াৰ কবলৰপৰা মুক্ত হৈছে। মোহে আকৌ পুৰুষক মধুমতী বিদ্যাৰে প্ৰলুব্ধ কৰিবলৈ বিফল যত্ন কৰে। ৰাজ্য বিবেকে পুৰুষৰে লগ হয়। শান্তিয়ে উপনিষদক বিবেকৰে মিলিত হ'বলৈ বুজাই-বঢ়াই আনে। নিদিধ্যাসনে কয়হি যে বিবেকৰ ঔৰসত উপনিষদৰ গৰ্ভত বিদ্যা আৰু প্ৰবোধোদয়ৰ জন্ম হ'ব। সেইদৰে উপনিষদৰ গৰ্ভত উক্ত দুই সন্তানৰ জন্ম হয় আৰু তাৰ ফলত সকলো অজ্ঞান অন্ধকাৰ দূৰ হয়। বিষ্ণুভক্তিৰ কৃপাত পুৰুষ বন্ধনমুক্ত হয়।

প্ৰতীকাত্মক এই নাটকখনৰ অঙ্গীৰস শান্ত। অদ্বৈত বেদান্ত আৰু বিষ্ণুভক্তি প্ৰচাৰেই নাটকৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। নায়ক বিবেক আৰু নায়িকা উপনিষদ। নাটকীয় উদ্দেশ্য সাধনত নাট্যকাৰ সফল হৈছে। দাৰ্শনিক ভাবধাৰাই কাব্যৰ মাধ্যমেৰে পাঠকৰ মন পৰশিব পাৰিছে।

চতুৰ্থ অধ্যায় (ক)

গদ্য সাহিত্য

গদ্য সাহিত্যৰ পৰম্পৰা আৰু প্ৰাচীনতা : সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। ঋগ্বেদৰ নিগদাধ্যায়, কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠক সংহিতা, মৈত্ৰায়ণি সংহিতা, অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাত্যকাণ্ড সম্ভৱতঃ প্ৰাচীন গদ্যৰ সুন্দৰ চানেকি। তদুপৰি সমস্ত ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য, আৰণ্যক তথা পুৰণি উপনিষদৰ মাজেৰেও গদ্য সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰিছে। কল্পাদি সূত্ৰত সূত্ৰাত্মক শৈলীয়ে গদ্যৰ নতুন ধাৰাৰ পৰিচয় দিয়ে। মহাভাষ্যৰ দৰে গ্ৰন্থত সৰল গদ্য চকুত পৰে। তাৰ লগতে মহাভাৰত আৰু বিষ্ণু পুৰাণৰ অংশ বিশেষতো সহজ-সৰল গদ্য দেখা যায়। পুৰণি শিলালেখ, তাম্ৰলিপি, বিভিন্ন দৰ্শনৰ ভাষ্যকাৰৰ ভাষ্যসমূহো সুন্দৰ গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ।

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ গাথা আৰু আখ্যায়িকাসমূহ কালৰ বুকুত লয় পালেও তাৰ কেতবোৰৰ উল্লেখ অ'ত ত'ত পোৱা যায়। বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়নে (৪০০ খৃ০ পূ) তেনে আখ্যায়িকাৰে পৰিচিত আছিল। পতঞ্জলিয়েও (২০০ খৃ০ পূ) 'বাসৱদত্তা', 'সুমনোত্তৰা', 'ভৈমৰথী' প্ৰভৃতি আখ্যায়িকাৰ নামোল্লেখ কৰিছে। গদ্যকাৰ বাণে ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰক গদ্যলেখক হিচাপে গণ্য কৰিছে। তেনেদৰে জল্হনৰ মতে বৰৰুচিয়ে ৰচিযোৱা 'চাৰুমতী', ৰোসিল্লসৌমিল্ল বিৰচিত 'শূদ্ৰককথা', ধনপালৰ মতে শ্ৰীপালিকৃত 'তৰঙ্গৱতীকথা' আৰু আন্ধ্ৰভৃত্য সাতবাহনসকলৰ দিনত ৰচিত 'শাতকৰ্ণি হৰণ' আৰু 'নমোৱতী কথা' আদি গ্ৰন্থবোৰে প্ৰাচীন গদ্য সাহিত্যৰ ধাৰাবাহিকতাক সমৰ্থন কৰে। সম্প্ৰতি উপলব্ধ দণ্ডী, সুবন্ধু আৰু বাণভট্টৰ প্ৰৌঢ় গদ্যসমূহেও তেনে এক প্ৰাচীন সাহিত্যৰ পৰম্পৰাক সমৰ্থন কৰে; নহ'লে হঠাতে এই সকলে পৰিপক্ক আৰু উচ্চমানবিশিষ্ট গদ্য সাহিত্য আমাৰ হাতত তুলি দিবলৈ নোৱাৰিলেহেঁতেন।

সুবন্ধু বাসৱদত্তা : সম্প্ৰতি উপলব্ধ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ কবিসকলৰ ভিতৰত সুবন্ধুকেই প্ৰথম বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। কোনো কোনো পণ্ডিতে অৱশ্যে সুবন্ধুক বাণৰ পৰৱৰ্তী কবি হিচাপে ঠাৱৰাব খোজে। 'যত্ৰেণেৱেন্দ্ৰায়ুধেন মনোজৱনাম্না তুৰগেণ সহ নগৰান্নিৰ্জগাম' বাক্যত ইন্দ্ৰায়ুধ ঘোঁৰাক (কাদম্বৰীৰ?) স্মৰণ কৰা বুলি (সুবন্ধুৱে বাণৰ কাদম্বৰীৰ কথা জানিছিল)। সুবন্ধুক বাণৰ পৰৱৰ্তী কবি হিচাপে গণ্য কৰে। কাহিনীৰ সমতা, বিৰহ যাতনাত ৰাজপুত্ৰৰ পৰিভ্ৰমণ, আকাশবাণীৰে আত্মহত্যাৰ নিষেধ আদি সমান ঘটনাচক্ৰয়ো বাণকেই অনুকৰণ কৰিছে যেন লাগে। প° কৃষ্ণমাচাৰ্যই 'বাসৱদত্তা'ৰ ভূমিকাত এনে সূত্ৰৰ সমৰ্থন কৰি সুবন্ধুৰ পূৰ্ববৰ্তী বুলি নিশ্চিত কৰিছে। কাদম্বৰীৰ ভূমিকাত মহামহোপাধ্যায় কাণেয়ে সুবন্ধুৰ পূৰ্ববৰ্তিতা প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে।

সুবন্ধুৰ গ্ৰন্থত দুটা শ্লেষ প্ৰয়োগত 'উদ্দ্যোতকাৰ' আৰু 'বৌদ্ধ সংগতি'ৰ ইঙ্গিত পোৱা

যায়। ন্যায়স্থিতিমিবোদ্যোতকৰস্বৰূপাং' বাক্যাংশত উদ্যোতকাৰৰ সঙ্কেত পোৱা যায়। একেদৰে 'বৌদ্ধসংগতিমিবালংকাৰ ভূষিতাম্' এই বাক্যাংশত ধৰ্মকীৰ্তিৰ 'বৌদ্ধসংগত্যলংকাৰ' গ্ৰন্থৰ সংকেত পণ্ডিসকলে বিচাৰি পাইছে। কিন্তু ধৰ্মকীৰ্তিৰ এনে গ্ৰন্থৰ উৰাদিহ এতিয়া জনা হোৱা নাই। তথাপি ড° কীথে ইয়াৰ দ্বাৰা ন্যায়বাৰ্তিকৰ ৰচয়িতা উদ্যোতকাৰ আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মকীৰ্তিৰ 'বৌদ্ধসংগত্যলংকাৰ'ৰ নিৰ্দেশ কৰা কথা স্বীকাৰ কৰিছে। সেয়ে সুবন্ধুৰ সময় খৃ০ ৫০০ বা ষষ্ঠ শতাব্দী স্বীকাৰ কৰা হয়।

কবীনামগলদ্দৰ্পো নূনং বাসৱদত্তয়া।
শক্ত্যেৱ পাণ্ডুপুত্ৰাণাং গতয়া কৰ্ণগোচৰম্ ॥১২

দুই এক পণ্ডিতে অৱশ্যে বাণে অন্য কোনো পূৰ্ববৰ্তী ৰচকৰ বাসৱদত্তাক উল্লেখ কৰিছে বুলি যুক্তি দিলেও, এতিয়ালৈ দ্বিতীয় এখন বাসৱদত্তাৰ অস্তিত্বৰ কথা আমি নাজানো। তেনেকৈ কাদম্বৰীতো বাণে 'অলব্ধবৈদগ্ধ্যবিলাসমুগ্ধয়া ধিয়া নিবদ্ধেয়ম্ অতিদ্বয়ী কথা' বাক্যত অতিদ্বয়ী কথা পদেৰে গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথা আৰু সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তাক বুজোৱা বুলি টীকাকাৰ ভানুচন্দ্ৰ সিদ্ধচন্দ্ৰই কয়।

বাণৰ পিছত বাক্‌পতিৰাজেও (খৃ০ ৭০০) তেওঁৰ প্ৰাকৃত কাব্য 'গৌড়বহো'ও ভাস আদিৰে সৈতে সুবন্ধুৰ (সোবংধবে) নামোল্লেখ কৰিছে। কিন্তু তেওঁ বাণৰ নাম লোৱা নাই; বাণে তেতিয়ালৈ প্ৰতিষ্ঠা লাভ হয়তো কৰা নাছিল।

জৈন বিদ্বান জিনভদ্ৰাই ক্ষমাশ্ৰমণকৃত 'বিশেষ বশ্যকভাষ্যত (খৃ০৬০৮) বাসৱদত্তা আৰু তৰঙ্গৱতীৰ উল্লেখ চকুত পৰে।

বাসৱদত্তাৰ অন্তৰঙ্গ তথ্যয়ো সুবন্ধুক বাণৰ পূৰ্ববৰ্তী কবি বুলি পতিয়ন নিবায়। সুবন্ধু বাণৰ পৰৱৰ্তী হোৱাহেঁতেন বাসৱদত্তাৰ স্বয়ম্বৰৰ সময়ত উপস্থিত ৰাজকুমাৰ কন্দৰ্পকেতুৰ প্ৰসঙ্গত বৰ্ণিত নল-দময়ন্তী, অজ-ইন্দুমতী, দুষ্যন্ত-শকুন্তলা, নৰবাহন মদনমঞ্জৰী, ৰম্ভা-নলকুবেৰ আদিৰ প্ৰসিদ্ধ প্ৰেম কাহিনীৰ নায়ক-নায়িকাৰ সৈতে চন্দ্ৰাপীড় আৰু কাদম্বৰীৰ উল্লেখো নিশ্চয় নহ'লহেঁতেন। গতিকে বাণক সুবন্ধুৰ পৰৱৰ্তী বুলি নিশ্চিতকৈ ক'ব পাৰি। সেয়ে সুবন্ধুৰ কাল ৫০০-৬০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত হ'ব।

বাসৱদত্তাৰ বিষয়-বস্তু ঃ সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তা আৰু উদয়ন কথাৰ মাজত কোনো সম্বন্ধ নাই। উজ্জয়িনীৰ মহাসেনৰ পুত্ৰী বাসৱদত্তাৰ প্ৰসিদ্ধি অতিশয় আৰু গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথা আৰু ভাস প্ৰভৃতিৰ নাটকৰ জৰিয়তে উদয়ন-বাসৱদত্তাৰ কথা অতিশয় জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছে। কিন্তু সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তাৰ তেনে প্ৰসিদ্ধি লাভ হোৱা নাই। এওঁৰ জন্ম কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰশেখৰৰ প্ৰাসাদত। এইজনী বাসৱদত্তা আৰু কন্দৰ্পকেতুৰ কথা আন কোনো গ্ৰন্থত পঢ়িবলৈ পোৱা নাই। সেয়ে ইয়াৰ কথা সুবন্ধুৰ কল্পনাপ্ৰসূত, নিজৰ ভাবাদৰ্শৰে পুষ্ট বুলি ক'ব পাৰি। সুবন্ধুৱে সৰস্বতী, হৰি, ইন্দ্ৰ প্ৰভৃতি দেৱ-দেৱীৰ স্তুতিৰে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণ কৰিছে। তাৰ পাছত দুৰ্জনৰ নিন্দা আৰু সজ্জনৰ প্ৰশংসা কৰি প্ৰকৃত বিষয়-বস্তু উপস্থাপন

কৰিছে। কাহিনীৰ সাৰভাগ এনে ঃ

চিন্তামণি নামে এজন প্ৰতাপী ৰজা আছিল। সকলো সজ গুণেৰে বিভূষিত, প্ৰজাৰঞ্জক ৰজাৰ কন্দৰ্পকেতু নামে এজন অতুলনীয় ৰূপবান, গুণৱান আৰু বিবিধ সজ গুণান্বিত পুত্ৰ আছিল। কন্দৰ্পকেতুৱে যৌৱনত ভৰি দি এদিন সপোনত পৰমসুন্দৰী ৰাজকন্যাক দেখা পালে। ওঠৰ বছৰীয়া সেই কন্যা আছিল অতি ৰূপৱতী। মকৰধ্বজৰ বিজয় পতাকাৰ দৰে লাৱণ্যৰ সঙ্কেত ভূমিৰ নিচিনা সেই সুন্দৰীৰ ৰূপ দেখি কন্দৰ্প-কেতুৱে সাৰপাই নিজক চম্ভালিব নোৱৰা হ'ল। তাৰ পাছত ৰাজকোৱঁৰে তেওঁৰ বন্ধু মকৰন্দক লগত লৈ স্বপ্নদৃষ্টা কন্যাক বিচাৰি নগৰৰপৰা ওলাই গ'ল। তেওঁলোকে বিন্ধ্যাৰণ্যৰ মাজত সোমাল। ৰাতিখন তেওঁলোকে এজোপা জম্বুবৃক্ষৰ তলত জিৰণি ল'লে। গছৰ শুকান পাতৰ শয্যাত আশ্ৰয় লোৱা পাছত গছৰ ওপৰত শুক-সাৰিকা এহালৰ কথোপকথন তেওঁলোকৰ কাণত পৰিল। সিহঁতৰ কথা বতৰাৰ আঁত ধৰি কন্দৰ্পকেতুৱে কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰশেখৰ আৰু ৰাণী অনঙ্গৱতীৰ পুত্ৰী বাসৱদত্তাৰ বিষয়ে সবিশেষ অৱগত হ'ল। শুক-সাৰিকাৰ কথাৰপৰা তেওঁ ইয়াকো জানিলে যে বাসবদত্তায়ো অনুৰূপ সপোনত কন্দৰ্প কেতুক দেখিবলৈ পাইছে; তেওঁৰ নাম পৰ্যন্ত জানিছে। সেয়ে বাসৱদত্তাই ৰাজপুত্ৰৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ তমালিকা নাম পৰিচাৰিকাক পাচিছে। তমালিকাৰ জড়িয়তে নায়ক-নায়িকাৰ মিলন হ'ল। কিন্তু কন্যা পিতৃ শৃঙ্গাৰশেখৰে কোনো এজন বিদ্যাধৰলৈ বাসৱদত্তাক বিয়া দিবলৈ মনস্থ কৰা কথা শুনি বাসৱদত্তাক লৈ কন্দৰ্পকেতুৱে কুসুমপুৰৰ ৰাজ প্ৰাসাদৰপৰা পলাই গৈ আকৌ বিন্ধ্যাটবীত আশ্ৰয় লয়। পিছদিনা পুৱাবেলা কন্দৰ্পকেতু শুই থকা সময়ত ইতস্ততঃ ফুৰা বাসৱদত্তাক দেখি তেওঁক পাবলৈ উদ্বাউল হোৱা দুজন কিৰাতৰ মাজত তুমুল দ্বন্দ্ব যুদ্ধ হ'ল। যুদ্ধত দুয়োজনৰ মৃত্যু হ'ল। যুদ্ধৰ ফলত এজন ঋষিৰ আশ্ৰমৰ ক্ষতি হোৱাত ঋষিজনে তাত লুকাবলৈ অহা আৰু যুদ্ধৰ কাৰণস্বৰূপ বাসৱদত্তাকে শিলামূৰ্তি হ'বলৈ শাপ দিলে। বাসৱদত্তা শিলাত পৰিণত হ'ল। কন্দৰ্পকেতুৱে টোপনিৰপৰা উঠি প্ৰিয়াক ক'তো বিচাৰি নেপাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হওঁতে আকাশী বাণীয়ে তেওঁক তেনে দুঃসাহসৰপৰা বিৰত হ'বলৈ কয় আৰু অচিৰে প্ৰিয়াৰে মিলন হ'ব বুলি আশ্বাস পায়। কন্দৰ্পকেতুৱে মিলনৰ আশাত ঘূৰি ফুৰি ঋষিৰ আশ্ৰমতে থকা প্ৰতিমূৰ্তিৰ ওচৰ পায়। প্ৰিয়াৰ সৈতে মূৰ্তিৰ সাদৃশ্য দেখা পাই মূৰ্তিটোক আলিঙ্গন কৰিলত বাসৱদত্তাই জীৱন্তৰূপত ধৰা দিলে। দুয়োৰে পুনৰ মিলন হ'ল।

বাসৱদত্তাৰ বিষয়ে চৰ্চা কৰি ড° ভোলাশঙ্কৰ ব্যাসে (তেওঁৰ সংস্কৃত কবি দৰ্শন'ত) সুবন্ধুৰ গ্ৰন্থৰ কাহিনীৰ মাজত কেতবোৰ মূলীভূত লক্ষণ (motif) দেখা পাইছে (১) নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ স্বপ্নদৰ্শন আৰু প্ৰণয়োদ্বোধ (২) নায়ক-নায়িকাৰ মিলনত শুক-পক্ষীৰ হাত (৩) শুকৰ মুখেৰে ঘটনাৰ কিয়দংশ কথন (৪) মনজৱে গতিশীল ঘোঁৰাত উঠি প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ পলায়ন (৫) শাপৰ ফলত পৰি বাসৱদত্তাৰ শিলাৰূপ ধাৰণ

আৰু (৬) আকাশবাণীৰে নায়কক আত্মহত্যাৰপৰা বাৰণ। অৱশ্যে এনে 'মোটিফ্'বোৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অন্যত্ৰও প্ৰায়ে চকুত পৰে। উষা-অনিৰুদ্ধৰ কথাত স্বপ্ন কাদম্বৰী কথাত শুকৰ কথন, দময়ন্তী কথাত হংসৰ ভূমিকা, উদয়ন কথাত ভদ্ৰাৱতী হাতীৰে নায়িকাৰ পলায়নত জন্তুৰ ভূমিকা আৰু শাপ আৰু আকাশবাণী বহুতো কথাতে বৰ্তমান। অহল্যা, উৰ্বশী, শকুন্তলা আদি শাপভ্ৰষ্টা হৈছিল। সুবন্ধুয়ে এনেবোৰ motifs একত্ৰে প্ৰয়োগ কৰিছে।

শৈলী ঃ সুবন্ধুয়ে যি বাসৱদত্তাৰ কথা কৈছে, সি বৰ ক্ষীণ; একমাত্ৰ বৰ্ণনাৰ চমৎকাৰীত্বই গ্ৰন্থৰ আয়তন বঢ়াইছে। চিন্তামণিৰ বৰ্ণনা, নায়কৰ বৰ্ণনা, নায়িকাৰ বৰ্ণনা যথেষ্ট দীঘলীয়া হৈছে। বৰ্ণনাসমূহ কলাত্মক আৰু আলঙ্কাৰিক হোৱাত ক'তো ক'তো দুৰ্বো[illegible] হৈছে।

সুবন্ধু অৱশ্যে বাণৰ সমকক্ষ গদ্য কবি নহয়। সুবন্ধুৰ গ্ৰন্থৰ তুলনাত বাণৰ কাদম্বৰী বৰ্ণনাৰ চমৎকাৰীত্ব অনেক গুণে অধিক। বাণৰ শব্দভাণ্ডাৰ আৰু অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ তুলনা বাসৱদত্তাত পাবলৈ নাইকিয়া। প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনা বা নাৰী-পুৰুষৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্য বৰ্ণনাতো বাণ সুবন্ধুতকৈ উচ্চত আছে।

সুবন্ধুৰ কাব্য গৌড়ীৰীতি প্ৰধান। শ্লেষ তেওঁৰ ৰচনাশৈলীৰ প্ৰাণস্বৰূপ। তেওঁৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ প্ৰাধান্য বৰ্তমান। কবিৰাজে ৰাঘৱ-পাণ্ডৱীয় কাব্যত বাসৱদত্তাৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে,

সুবন্ধুৰ্বাণভট্টশ্চ কবিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ।
বক্ৰোক্তিমাৰ্গনিপুণাশ্চতুৰ্থো বিদ্যতে ন বা।।

ৰা. পা. ১।৪১

সুবন্ধুৱেও নিজৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰস্তাৱনাত তেওঁৰ কাব্যত শ্লেষৰ প্ৰাধান্য বিস্তাৰৰ ঈঙ্গিত দিছে ঃ

সৰস্বতীদত্তবৰ প্ৰসাদশ্চক্ৰে সুবন্ধুঃ সুজনৈকবন্ধুঃ।
প্ৰত্যক্ষৰশ্লেষময় প্ৰবন্ধবিন্যাস বৈদগ্ধ্যনিধিৰ্নিবন্ধম্।।

বা. ১৩

বাসৱদত্তা সৰ্বত্ৰ শ্লেষময় কাব্য। সহজ সৰল শ্লেষৰপৰা আৰম্ভ কৰি অৰ্থক্লিষ্ট শ্লেষো তেওঁ গ্ৰন্থত প্ৰয়োগ কৰিছে। আখ্যানোপাখ্যান, গ্ৰন্থান্তৰ, নাটক, অলংকাৰ, ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণ আদিৰপৰা তেওঁ এই শ্লেষবোৰ সংগ্ৰহ কৰিছে। ইয়াৰ ফলত তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰসকলেও অৰ্থৰ ব্যাখ্যা দিওঁতে বিপাণ্ডত পৰিছে। অনুপ্ৰাসৰ ব্যৱহাৰো তেওঁৰ গ্ৰন্থত বহুশঃ দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, 'সুকান্তে কান্তিমত, মন্দং মন্দমগনয় বাষ্পবিন্দুন্। যূথিকাসঙ্কৃতে যূথিকে' .... ইত্যাদি দ্ৰষ্টব্য।

যিহেতু শ্লেষ, বক্ৰোক্তি, অনুপ্ৰাসাদি অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্যৰ বাবে পণ্ডিতবৰ্গ হাৰাশাস্তি হৈছিল, সেয়ে বাণে শ্লেষেৰে তাৰে প্ৰশংসা কৰি গৈছে —

'কবীনামগলদ্দৰ্পো নূনং বাসৱদত্তয়া।'

বাণভট্ট ঃ বাণভট্টৰ কাল নিৰ্ণয় কৰাটো বৰ সহজ। বাণৰ বিষয়ে সৰ্বজনবিদিত আৰু সৰ্বসম্মত তথ্য হৈছে এয়ে যে তেওঁ সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্ধনৰ সমসাময়িক। হৰ্ষবৰ্ধনৰ কাল ৬০৬-৬৪৬ বা ৬৪৭ খৃষ্টাব্দ বুলি জনাজাত। সেয়ে বাণভট্টৰ কাল ৭ম শতাব্দী বুলি নিশ্চিন্ততকৈ জনাজাত। খৃষ্টীয় ৬০৬-৬৪৫ চনৰ ভিতৰত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি ভাৰত সম্বন্ধে বিশেষ টোকা ৰচনা কৰি থৈ যোৱা চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙে হৰ্ষ আৰু তেওঁৰ শাসন ব্যৱস্থাৰ উল্লেখ কৰিছে। বাণেও তেওঁৰ অন্যতম গ্ৰন্থ হৰ্ষচৰিতত হৰ্ষবৰ্ধনৰ জীৱনৰ বিষয়ে অনেক কথা লিখি থৈ গৈছে। হিউৱেনচাঙ আৰু বাণে যে একেজন হৰ্ষৰ বিষয়ে লিখি গৈছে তাত সন্দেহ নাই। ককায়েক ৰাজ্যবৰ্ধনৰ মৃত্যুৰ পিছতে মন্ত্ৰীসকলে হৰ্ষবৰ্ধনক কিদৰে ৰাজপাটত বহি ৰাজ্যশাসন কৰিবলৈ প্ৰেৰণা দিছিল হিউৱেনচাঙে তাৰ সবিশেষ বৰ্ণনা দিছে। একেদৰে হৰ্ষচৰিততো ৰাজ্যবৰ্ধনৰ মৃত্যুৰ পাছত সিংহনাদে হৰ্ষক প্ৰেৰণা দিয়া কথা বাণে উল্লেখ কৰিছে।

বহিঃ সাক্ষ্য আৰু অন্তঃ সাক্ষ্যসমূহ চালি-জাৰি চালেও বাণৰ কাল ৭ম শতিকা বুলি নিশ্চিত হ'ব পাৰি। বহিঃপ্ৰমাণবোৰ এনেকুৱাঃ

(১) একাদশ শতাব্দীত আবিৰ্ভূত কবি-আলঙ্কাৰিক ক্ষেমেন্দ্ৰই তেওঁৰ গ্ৰন্থত (কবিকণ্ঠাভৰণ আৰু ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চাত) একাধিক বাণভট্টৰ নামোল্লেখ কৰি তেওঁৰ উদ্ধৃতি দিছে।

(২) একাদশ শতিকাত ৰুদ্ৰটৰ কাব্যালংকাৰৰ টীকাকাৰ নামি সাধুৱে বাণভট্টৰ কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিতক ক্ৰমে কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ উদাহৰণ হিচাপে তুলি ধৰিছে। ১০৬৯ খৃষ্টাব্দত নমিসাধুৱে টীকা ৰচনা কৰিছিল।

একেদৰে ভোজৰ (একাদশ শতিকা) সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ, সোড্‌ঢলৰ উদয়সুন্দৰী কথা (১০০০ খৃ০) প্ৰভৃতি গ্ৰন্থতো বাণৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। ধনঞ্জয়ে দশৰূপকত বাণৰ কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিতৰ উল্লেখ কৰিছে। ধনঞ্জয় আছিল ৰজা মুঞ্জৰ (৯৭৪-৯৯৫খৃ০) সমকালীন আলংকাৰিক। প্ৰায় ৯৭০ চন মানত ৰচিত ধনপালৰ তিলকমঞ্জৰীতো বাণ আৰু তেওঁৰ ৰচিত কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিতৰ উল্লেখ চকুত পৰে। খৃষ্টীয় দশম শতিকাৰ আদিছোৱাত আবিৰ্ভূত ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ নলচম্পুতো বাণৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। আকৌ কাশ্মীৰৰ ৰজা অৱন্তিবৰ্মাৰ (৮৫৫-৫৮৪) সমকালীন আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্ধনে ধ্বন্যালোকত বাণৰ কাদম্বৰীৰ উল্লেখ কৰিছে।

বামনৰ 'কাব্যলংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি' কাদম্বৰীৰ উদ্ধৃতি চকুত পৰে। তেওঁৰ সময় প্ৰায় ৮০০ খৃ০ বুলি জনা যায়। ৬৫০-৭৫০ খৃষ্টাব্দৰ মাজৰ সময়ছোৱাত আবিৰ্ভাৱ হোৱা প্ৰকাশবৰ্ষৰ ৰসাৰ্ণৱালংকাৰ'ৰ পাতত বাণৰ উল্লেখ কৰি কোৱা হৈছে— 'যাদৃগ গদ্যবিধৌ বাণঃ গদ্যবন্ধে ন তাদৃশঃ'।

আলংকাৰিকসকলৰ উক্তি আৰু উল্লেখে এহাতে বাণৰ প্ৰসিদ্ধি ঘোষণা কৰিছে

আৰু আনহাতে তেওঁক অষ্টম শতাব্দীৰ পূৰ্বৰ কবি বুলি প্ৰমাণ কৰিছে। যিহেতু প্ৰসিদ্ধি লাভাৰ্থে কিছু কাল ব্যতীত হোৱা প্ৰয়োজন সেয়ে বাণৰ কাল সপ্তম শতিকাৰ হোৱা স্বাভাবিক। ৭ম শতিকা বাণৰ নিম্নতম কাল।

এনেকৈ বাণেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত পূৰ্বসূৰী কবি বা গ্ৰন্থকাৰৰ নাম বা গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে; অথবা সি সকলৰ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি নিজ গ্ৰন্থত তুলি ধৰিছে। সিবোৰ উক্তি বা উল্লেখে বাণৰ কালৰ উৰ্দ্ধতম সীমা নিৰূপণত সহায় কৰে।

বাণে কাদম্বৰীত ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ উল্লেখ কৰিছে। ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল কমেও ৫০০ খৃ০ পূ০। বাণভট্টই একাধিকবাৰ ব্যাস তথা মহাভাৰতৰ উল্লেখ কৰিছেঃ 'নমঃ সৰ্ববিদে তস্মৈ ব্যাসায় কবিবেধসে। চক্ৰে পুণ্যং সৰস্বত্যা যো বৰ্ষামিব ভাৰতম্।। (হৰ্ষ ১।১)। তেওঁ ভাস, কালিদাস প্ৰভৃতিৰো নামোল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰে শেষৰ জন্ম কাল খৃ০ ৫ম শতিকা বুলি ভবা হয়। বাণে সাতবাহন (খৃ০ ১ম শতিকা), প্ৰবৰসেন (খৃ০ ৫ম শতিকা) আৰু সেতুবন্ধৰ উল্লেখ কৰিছে। এনেকৈ তেওঁ খৃ০ ৫ম শতিকালৈকে আৰ্বিভূত অনেক কবিৰ নাম লৈছে। বিভিন্ন প্ৰান্তত ৰচিত গ্ৰন্থৰ বতৰা পাবলৈ দীঘলীয়া সময় লাগে সেয়ে বাণৰ আৰ্বিভাব ৭ম শতিকাত হোৱা স্বাভাবিক।

জীৱন কথা ঃ নিজৰ বিষয়ে সবিশেষ সম্ভেদ দি যোৱা কবিসকলৰ ভিতৰত বাণ অগ্ৰগণ্য। হৰ্ষচৰিতৰ পাতত বাণে আত্মপৰিচয় দিছে। তাৰপৰা জনা যায় যে তেওঁৰ পিতামহৰ নাম অৰ্থপতি, পিতৃৰ নাম চিত্ৰভানু আৰু মাতৃৰ নাম আছিল ৰাজদেৱী। তেওঁ বাৎসগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ আছিল। পানীকেঁচুৱাতে বাণে মাকক হেৰুৱায়। তেওঁৰ চৈধ্য বছৰ বয়সত পিতৃৰো বিয়োগ হয়। শোকে-দুঃখে ম্ৰিয়মাণ হৈ তেতিয়া বাণে অনেক লগ- লগৰীয়াৰে সৈতে দেশ পৰ্যটনলৈ ওলায়। অনেক ঠাই ভ্ৰমণ কৰি তেওঁ নানান জ্ঞান অৰ্জন কৰি বাসস্থান প্ৰীতিকূটলৈ উভতি আহে।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ জ্ঞাতিয়েক কৃষ্ণৰ সূচনা মতে তেওঁ ৰজাক দেখা কৰে আৰু ৰাজানুগ্ৰহ লাভ কৰি প্ৰীতিকূটলৈ আহে। প্ৰীতিকূটৰ লোকসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে বাণে হৰ্ষবৰ্ধনৰ বিষয়ে সবিশেষ কথা সকলোকে জনায়।

বাণৰ গুৰুৰ নাম ভৰ্বু, ভৱু, ভৰ্শ্চু, ভৰ্চু, ভট্ট, বা ভৎসে আছিল বুলি জনা যায়। সম্ভৱতঃ প্ৰথমটোহে শুদ্ধ। ইন্দ্ৰায়ুধ ঘোঁৰাৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা কাদম্বৰীত তুলি ধৰা বাবে বাণক 'তুৰঙ্গবাণ' বুলিও লোকে উল্লেখ কৰে।

বাণ এজন বিদ্বান আৰু সুপণ্ডিত লোক আছিল। তেওঁ বেদ-বেদাঙ্গ, ৰামায়ণ-মহাভাৰত পুৰাণ, ষড়্দৰ্শন, বৌদ্ধ-জৈনশাস্ত্ৰ, ব্যাকৰণ, ছন্দ, অলংকাৰ আদি অনেক শাস্ত্ৰত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰে। ভাস, কালিদাস, প্ৰৱৰসেন প্ৰভৃতি অনেক কবি-নাট্যকাৰৰ গ্ৰন্থৰ লগতো তেওঁৰ পৰিচয় আছিল। গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথাৰ পৰাও তেওঁ অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। ধৰ্মবিশ্বাসত তেওঁ শৈৱ হ'লেও তেওঁৰ মতাদৰ্শত বৈদান্তিক প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত

হয়।

বাণে সমকালীন কবি ময়ূৰৰ কন্যাৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিছিল। ময়ূৰে এবাৰ বাণৰ ঘৰুৱা কথাত মাত-মতা বাবে জীয়েকৰ অভিশাপত পৰি কুষ্ঠৰোগত ভুগিছিল আৰু সূৰ্যক স্তুতিকৰিহে সুস্থ হৈছিল বুলি জনা যায়।

বাণৰ পুতেকৰ নাম বিভিন্নভাবে পোৱা যায়। ব্যূলাৰৰ মতে তেওঁৰ নাম ভূষণবাণ, পিটাৰচন আৰু কীথৰ মতে ভূষণভট্ট; কাদম্বৰীৰ দুই এখন পাণ্ডুলিপিত পুলিন বা পুলিন্দ নামো পোৱা যায়। ধনপালে তিলকমঞ্জৰীত তেওঁক পুলিন্দ্ৰ বুলিহে উল্লেখ কৰিছে।

পৰম্পৰামতে বাণৰ পুতেকে কাদম্বৰী কথাৰ শেষাৰ্ধ সম্পূৰ্ণ কৰিছিল। ভি কে ছিপ্লুঙ্কাৰৰ মতে ভূষণে পিতৃয়ে আধৰুৱাকৈ ৰি মৃত্যুৰ মুখত পৰা কাদম্বৰীক এবছৰৰ ভিতৰতে সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ যি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। তেওঁ তাত সফলকাম হৈছিল।

বাণভট্টৰ ৰচনাৰাজি ঃ সততে বাণভট্টক হৰ্ষচৰিত আৰু কাদম্বৰীৰ প্ৰসিদ্ধ ৰচক বুলিযেই জনা যায়। কিন্তু ভাৰতীয় পৰম্পৰাই বাণে আন কেইবাখনো সৰুবৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি সাক্ষ্য দান কৰে। উক্ত দুই মহৎ গ্ৰন্থৰ বিস্তৃত বিৱৰণ দিয়াৰ আগতে আনবোৰ গ্ৰন্থৰ সম্ভেদ লোৱা উচিত।

বাণৰ তৃতীয়খন গ্ৰন্থ চণ্ডীশতক বুলি নিশ্চিতভাবে জনা যায়। ইয়াৰ ১০২টা শ্লোকত শ্ৰীশ্ৰীকালীৰ অন্য ৰূপ চণ্ডীৰ স্তুতি কৰা হৈছে। শ্লোকসমূহ শাৰ্দুল বিক্ৰীড়িত ছন্দত ৰচিত। দেৱী কালী আৰু মহিষাসুৰৰ মাজত সংঘটিত যুদ্ধৰ চকা-মকা চিত্ৰ এই গ্ৰন্থৰ পদ্যত অঙ্কিত হৈছে। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ দেৱী মাহাত্ম্য (অ° ৮০) ইয়াৰ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ উৎস। বাণে দেৱী চণ্ডীৰ স্তুতিগীত গোবাত আচৰিত হ'বলগীয়া নাই, কাৰণ দেৱী পাৰ্বতীৰ প্ৰতি তেওঁৰ অশেষ ভক্তি আছিল। আনকি কাদম্বৰীতো তেওঁ চণ্ডিকাৰ মন্দিৰৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা তুলি ধৰিছে। ড° পিটাৰছনে চণ্ডীশতক সম্বন্ধে এনেদৰে মন্তব্য কৰিছে ঃ The Chandısataka of Bana, the Suryasataka of Mayura and the Bhaktamarastotra of Manatunga are the three opposıng poems written by devotees of one or other of the great rorms of religion which flourıshed sıde by side under Harsa's protection.

ধনেশ্বৰ, নগোজীভট্ট, ভাস্কৰাচাৰ্য প্ৰভৃতিয়ে চণ্ডীশতকৰ ওপৰত একাধিক টীকা ৰচনা কৰি গৈছে।

চতুৰ্থ গ্ৰন্থ শিৱশতক বা শিৱস্তুতি। এই গ্ৰন্থখন বাণে শিৱে ত্ৰিপুৰাসুৰক বধ কৰা কাহিনীক উপজীব্য কৰি ৰচনা কৰে।

বাণভট্টৰ নাট্যৰাজি ঃ (৫) মুকুটতাড়িতক নামে অনুপলব্ধ নাটক এখনক বাণৰ (অন্যতম) গ্ৰন্থ বুলি কোৱা হয়। ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ নলচম্পুৰ টীকাকাৰ চণ্ডপাল আৰু গুণবিজয়গণিয়ে উক্ত নাটকৰপৰা উদ্ধৃতি দি কৈছে ঃ 'যদাহ মুকুট তাড়িতক নাটকে বাণঃ— আশাঃ প্ৰোষিতদিগ্‌গজা ইব গুহাঃ প্ৰধ্বস্তসিংহা ইব দ্ৰোণ্যঃ কৃত্তমহাদ্ৰুমা ইব ভুব

প্রোৎখাতশৈলা ইব। বিভ্রাণাঃ ক্ষয়কাল ৰিক্ত সকলত্রৈলোক্যকষ্টাং দশাং জাতাঃ ক্ষীণমহাৰথাঃ কুৰুপতের্দেৱস্য শূন্যাঃ সভাঃ। ভোজেও শৃঙ্গাৰ প্রকাশত উক্ত নাটকৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে।

মহাভাৰতৰ যুদ্ধত ভীমসেনে দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ কৰা উপ-ঘটনাক উপজীব্য কৰি ৰচিত। সবিশেষ অজ্ঞাত।

(৬) সৰ্বচৰিত নামে অন্য এখন নাটক বাণৰ অন্য এক (ষষ্ঠ) ৰচনা বুলি কোৱা হয় যদিও ইয়াৰ সবিশেষ জনা নাযায়।

(৭) বাণে শাৰদচন্দ্রিকা নামে আৰু এখন গ্রন্থ ৰচনা কৰা কথা জনা যায়। নাটকখন উৎসৃষ্টিকাঙ্ক শ্রেণীৰ ৰূপকৰ উদাহৰণ নাটকখন যে চন্দ্রাপীড়ৰ বিষয়ে আছিল তাকো জনা যায়।

(৮) বাণে ৰচনা কৰা বুলি কথিত আন এখন উপলব্ধ গ্রন্থ হৈছে পাৰ্বতী পৰিণয় নামে নাটক। কাণে, এছ্. ভি. দীক্ষিত প্রভৃতিয়ে উক্ত নাটকখন বাণৰ ৰচনা বুলি ঠাৱৰ কৰিছে।

ইয়াৰ বিষয়-বস্তু কালিদাসৰ 'কুমাৰ সম্ভৱ' নামে মহাকাব্যৰ ঘটনা প্রবাহৰ সৈতে সামঞ্জস্যকৰ। নাটকখনৰ প্রস্তাৱনাৰপৰা জনা যায় যে ইয়াৰ ৰচক বাৎস্যায়ন গোত্রীয় বাণ (অস্তি কবি সাৰ্বভৌমো বৎসান্বয়জলধি সম্ভৱ বাণঃ। নৃত্যতি যদ্রসনায়াং বেধোমুখলাসিকা বাণী।।)। তথাপি প° গণপতি শাস্ত্রী, ড° কীথ প্রভৃতিয়ে নাটখন পঞ্চদশ শতিকাত জন্ম লাভ কৰা বামণভট্ট বাণ বা অভিনৱ বাণে ৰচনা কৰিছিল বুলি মত প্রকাশ কৰে। ড° কাণে, দীক্ষিত প্রভৃতিয়ে বাণকেই 'পাৰ্বতী পৰিণয'ৰ প্রকৃত ৰচক বুলি ভাবে।

(৯) বাণে 'পদ্যকাদম্বৰী' এখনো ৰচনা কৰা কথা ক্ষেমেন্দ্রৰ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা'ত প্রাপ্ত উদ্ধৃতিৰপৰা সাব্যস্ত কৰাৰ প্রচেষ্টা দেখা যায়। কাদম্বৰীৰ বিৰহত ক্লিষ্ট চন্দ্রাপীড়ৰ অৱস্থা বৰ্ণোৱা শ্লোক এটা ক্ষেমেন্দ্রই তুলি ধৰিছে—'যথা বা বাণস্য — 'হাৰো জলাৰ্দ্ৰবসনং নলিনীদলানি প্রালেয়শীকৰমুচস্তুহিনাংশুভাস ঃ। যস্যেন্ধনানি সৰসানি চ নন্দনানি নিৰ্বাণমেষ্যতি কথং স মনোভবাগ্নিঃ।।'

(১০) কৃষ্ণমাচাৰ্যৰ মতে বাণ এজন বৈদান্তিক দাৰ্শনিকো আছিল। কাৰণ অনুভবানন্দৰ ন্যায়ৰত্নদীপাৱলিৰ ওপৰত আনন্দজীবিনে ৰচনা কৰা তত্ত্ববিবেক ভাষ্যত বাণৰচিত বেদান্ত বিষয়ক গ্রন্থৰ উল্লেখ কৰিছে।

(১১) বহুতো পণ্ডিতে বাণকেই ৰত্নাৱলীৰ ৰচক হিচাপে উপস্থাপন কৰিবলৈ খোজে। কিন্তু শ্রীহৰ্ষৰ নাটক তিনিখনৰ ভাব-ভাষা, অলংকৰণ আদিৰ সুসামঞ্জস্যলৈ চাই তেনে এটি প্রস্তাৱ পণ্ডিতবৰ্গই সম্প্রতি নিৰস্ত কৰিছে।

কাদম্বৰী কথা ঃ কাদম্বৰী দুভাগত বিভক্ত ঃ পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ। পূৰ্বাৰ্ধ বাণৰ নিজস্ব ৰচনা। বাণৰ নিৰ্দেশত ভূষণে পিতৃবিয়োগৰ পাছত উত্তৰাৰ্ধ ৰচনা কৰি অসম্পূৰ্ণ কাদম্বৰী সম্পূৰ্ণ কৰে। তাৰ নিৰ্দেশত ভূষণে নিজে

যাতে দিৱং পিতৰি তদ্বচসৈৱ সাৰ্ধং
বিচ্ছেদমাপ ভুৱি যস্তু কথা প্ৰবন্ধঃ।
দুঃখং সতাং তদসমাপ্তিকৃতং বিলোক্য
প্ৰাৰব্ধ এৱ স ময়া ন কবিদৰ্পাৎ।।

কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্ধৰ আৰম্ভণিতে বাণে বিদিশাৰ ৰজা শূদ্ৰক (পূৰ্বজন্মত চন্দ্ৰমা > চন্দ্ৰপীড়) - ৰ ৰাজসভাৰ যথাৰ্থ বৰ্ণনা দিছে। তাৰ পাছত কথা আৰম্ভ কৰিছেঃ এদিনাখন শূদ্ৰকৰ ৰাজসভালৈ এজনী চণ্ডালকন্যাই হাতত এটি পিঞ্জৰাবদ্ধ শুকপক্ষী লৈ আহে। চণ্ডালকন্যাই (পূৰ্বজন্মত লক্ষ্মীৰ অৱতাৰ > পুণ্ডৰীকৰ মাতা) সেই শুকপখীটোক (পূৰ্বৰ পুণ্ডৰীক > বৈশম্পায়ন) ৰজাক উপহাৰ দি যায়। মানুহৰ দৰে কথকী শুকটিয়ে ৰজাৰ সৈতে কথা পাতে। ৰজাই তাৰ বিষয়ে কৌতুহলবশতঃ নানান প্ৰশ্ন কৰাত শুকই নিজৰ কথা খৰছিমাৰি ক'লেঃ বিন্ধ্যাৰণ্যৰ দণ্ডক বনত মহামুনি অগস্ত্যৰ আশ্ৰম। তাৰ অদূৰত পম্পা সৰোবৰ। সৰোবৰৰ পশ্চিমপাৰত থকা প্ৰবৃদ্ধ শিমলু গছ এজোপাৰ খোৰোঙত এহাল শুক-সাৰিকাই বাস কৰিছিল। তেওঁলোকৰপৰা মোৰ জন্ম হ'ল। জন্মৰ পাছত মোৰ মাতৃ ঢুকাল। দেউতাই মোক কোনো প্ৰকাৰে লালন-পালন কৰি ৰ'ল।

এনেতে এদিনাখন ৰাতিপুৱা এজন শবৰ চৰ্দাৰে তাৰ লগ-লগৰীয়া লগত লৈ বনত বন্য পশুপক্ষীৰ সংহাৰ লীলা আৰম্ভ কৰিলে। শবৰে খুচিমতে চিকাৰ কৰি উভতি যোৱাৰ পাছত একো ভাগত নোপোৱা ভোকাতুৰ বৃদ্ধ শবৰে আমি বাস কৰা গছত উঠি অনেক পখী মাৰি মাটিত পেলাই দিলে। তাৰ পাছত বৃদ্ধ শবৰজনে আমি থকা খোৰোঙলৈ হাত বঢ়ালে। মই ভয়তে দেউতাৰ পাখিৰ তলত লুকালো। কিন্তু সি দেউতাক মূছৰি মাৰি মাটিলৈ দলিয়াই দিলে। ময়ো দেউতাৰ সৈতে মাটিত পৰিলোহি। মই চুচুৰি গৈ তমাল গছৰ আঁৰত লুকালো। ব্যাধে মৃত চৰাইবোৰ লৈ আঁতৰি গ'ল। পিছত ঋষি জাবালিৰ পুত্ৰ হাৰীতে মোক পাই বুটলি আশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল। আশ্ৰমত জাবালি ঋষিক দেখিলো। মহামুনিজনে মোক দেখা মাত্ৰকে ক'লে, 'ই নিজে কৰা ভুলৰ ফল ভুগিছে।' তাকে শুনি ঋষিসকলে জাবালিক শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কথা বিবৰি ক'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

পৰৱৰ্তী দিনত জাবালিয়ে শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী ক'বলৈ ধৰিলেঃ অৱন্তী জনপদৰ উজ্জয়িনী নগৰত তাৰাপীড় নামে এগৰাকী ৰজা আছিল। সকলো বিদ্যাত পাৰ্গত শুকনাস নামে তেওঁৰ মন্ত্ৰী আছিল। তাৰাপীড়ৰ ঔৰসত ৰাণী বিলাসৱতীৰ গৰ্ভত সৰ্বগুণসম্পন্ন পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড়ৰ জন্ম হ'ল। একে সময়তে মন্ত্ৰীৰ ঔৰসত মনোৰমাৰ গৰ্ভত বৈশম্পায়ন নামে পুত্ৰৰ জন্ম হ'ল। চন্দ্ৰাপীড় আৰু বৈশম্পায়নক গুৰুকুলত একেলগে শিক্ষাদানৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল।

যথাসময়ত চন্দ্ৰাপীড়ক যুৱৰাজৰ পদ বহুৱাৰ পাছত তেওঁ দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰিলে। [illegible]ই অতিক্ৰম কৰি কৈলাশ পৰ্বত আদি পাৰ হৈ তেওঁ অচ্ছোদ সৰোবৰৰ পাৰত

ওলাল। তাত শিৱক অৰ্চনা কৰি উঠি তেওঁ দিব্য আকৃতিৰ এজনী যুৱতীক লগ পালে। তেওঁলোকৰ মাজত পৰিচয় হ'ল। কন্যা গৰাকীয়ে চন্দ্ৰাপীড়ক ক'লে যে এবাৰ বসন্ত কালত অচ্ছোদ সৰোবৰৰ তীৰত লগ পোৱা মুনি কুমাৰ এজনে তেওঁৰ মন হৰণ কৰি নিছে। তেওঁ আছিল শ্বেতকেতু মুনিৰ পুতেক পুণ্ডৰীক। সুন্দৰী কন্যাৰ নাম মহাশ্বেতা। হঠাতে এদিন ৰাতি পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যু হয়। তেওঁ পুনৰুজ্জীবিত হোৱাৰ আশাতে এনেকৈ মহাশ্বেতাই প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিছে। তাকে শুনি চন্দ্ৰাপীড়ে তেওঁক সান্ত্বনা দিলে।

মহাশ্বেতাৰ অনুৰোধ অনুসৰি চন্দ্ৰাপীড় গন্ধৰ্বলোকলৈ গ'ল আৰু তাত তেওঁ কাদম্বৰীৰ লগ পালে। কাদম্বৰীক দেখি চন্দ্ৰাপীড়ৰ অন্তৰ আলোড়িত হয়। দুয়ো দুয়োৰে প্ৰতি আকৃষ্ট হ'ল। কিছুদিন তাত থকাৰ পাছত এদিন চন্দ্ৰাপীড়ে পিতৃৰ আদেশত ঘৰলৈ উভতিল। কাদম্বৰী বিৰহত যাতনা ভুগিবলৈ ধৰিলে। ইমানতে বাণৰ কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্ধ সমাপ্ত হয়। ইয়াৰ পাছত ভূষণে গ্ৰন্থৰ উত্তৰাৰ্ধ যোৱা দিয়ে।

উত্তৰাৰ্ধৰ আৰম্ভতে কাদম্বৰীক বিৰহাৱস্থাত বৰ্ণোৱা হৈছে। পত্ৰলেখাৰ মুখত কাদম্বৰীৰ বিৰহাৱস্থাৰ বাতৰি পাই চন্দ্ৰাপীড় ব্যাকুল হৈ পৰে। কেয়ূৰকেও কাদম্বৰীৰ দুৰৱস্থাৰ কথা চন্দ্ৰাপীড়ক জনায় আৰু চন্দ্ৰাপীড় মূৰ্ছিত হয়। পত্ৰলেখাৰ হাতেৰে কাদম্বৰীলৈ সন্দেশ পঠিয়াই চন্দ্ৰাপীড়ে বৈশম্পায়নক লগ পাবলৈ দশপুৰলৈ যায়। তালৈ গৈ তেওঁ বৈশম্পায়ন অচ্ছোদ সৰোবৰৰ ওচৰতে থকা কথা শুনিবলৈ পায়। চন্দ্ৰাপীড়ে সেই খবৰ শুকনাস আৰু তাৰাপীড়ক জনাবলৈ দুঃখিত হয়। চন্দ্ৰাপীড়ে তাৰপৰা পুনঃ অচ্ছোদ সৰোবৰলৈ প্ৰস্থান কৰে। তাত উপস্থিত হৈ মহাশ্বেতাৰ শাপত বৈশম্পায়নৰ মৃত্যু হোৱা কথা শুনি চন্দ্ৰপীড় অভিভূত হৈ পৰে। তেওঁ মহাশ্বেতাৰ সৈতে কথা পাতি বৈৰাগ্য জীৱন-যাপন কৰি থাকোঁতে এজন কপটীয়া ব্ৰাহ্মণে শিষ্টাচাৰ ভঙ্গ কৰা বাবে শুকৰ যোনিত জন্ম লভিবলৈ অভিশাপ পোৱা কথা শুনি চন্দ্ৰাপীড়ৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ হৈ মাটিত ঢলি পৰে। চন্দ্ৰাপীড়ৰ শোকত সকলো সন্তপ্ত হৈ থকা সময়ত কাদম্বৰী তালৈ আহে। প্ৰিয়জনৰ অৱস্থা দেখি তেওঁৰ অন্তৰ হাহাকাৰ কৰি উঠে। চন্দ্ৰাপীড়ৰ সৈতে সতী যাবলৈ মনস্থ কৰা সময়ত আকাশবাণী হয় আৰু কাদম্বৰীৰ স্পৰ্শেৰে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দেহ ৰক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হয়।

ইয়াৰ পাছতে কপিঞ্জল আৰু পত্ৰলেখাই মুক্তি লাভ কৰে। কপিঞ্জলে চন্দ্ৰাপীড় প্ৰভৃতিৰ জন্মৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিবলৈ শ্বেতকেতুৰ আশ্ৰমলৈ যায়।

ইতিমধ্যে চন্দ্ৰাপীড়ৰ সেনাপতি মেঘনাদে উজ্জয়িনীলৈ গৈ ৰজা-ৰাণী আৰু মন্ত্ৰীক দুঃখদায়ক ঘটনাৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়ে। আটায়ে অচ্ছোদ সৰোবৰলৈ গৈ বনবাসী হয়।

মহামুনি জাবালিয়ে এনেদৰে কৈ ওচৰত থকা শুকলৈ আঙুলিয়াই দি ক'লে, 'এওঁ হৈছে বৈশম্পায়ন; আগৰ দুজন্মত অভিনয়ৰ বাবে ভ্ৰষ্ট হৈ এতিয়া শুক চৰাই হৈছেহি।' তাৰ পাছত তেওঁ শুকক শাপমুক্তিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় উপদেশ দিলে। ইয়াতেই 'কথা' শেষ হয়।

ইয়াৰ পাছত শুকে কয় যে তেওঁৰ দুঃখকৰ কাহিনী শুনি শ্ৰোতাবৰ্গই দুঃখতে চকুলো টুকিলে আৰু হাৰীতে তেওঁক জানিবলৈ দিলে যে তেওঁৰ (বৈশম্পায়নৰ) বিষয়ে জানিবলৈ কপিঞ্জল শ্বেতকেতুৰ ওচৰলৈ গৈছে। কপিঞ্জলে পিছত শুকক শ্বেতকেতু (পুণ্ডৰীকৰ পিতৃৰ) কথা জনালে।

তাৰ পাছত শুকে নিজৰ আত্মীয়সকলৰে মিলিত হ'বলৈ জাবালিৰ আশ্ৰমৰপৰা উৰা মাৰোঁতেই চাণ্ডালৰ হাতত পৰে। চাণ্ডাল কন্যাই সোনৰ পিঞ্জৰাত ভৰাই তাক শূদ্ৰকৰ সভালৈ আনে। কথা সমাপ্তিৰ পাছত চণ্ডাল কন্যাৰ পৰিচয় ল'বলৈ প্ৰতিহাৰীক পঠিয়াই তেওঁক মাতি আনিলে। তেতিয়া চণ্ডাল কন্যাই ক'লে 'মহাৰাজ' আপোনালোকে নিজৰ বৃত্তান্ত শুনিলে। মই এই দুৰাত্মা শুকৰ মাতা, লক্ষ্মী। ইয়াৰ পিতৃৰ আদেশত তাক ৰক্ষা কৰি ফুৰিছোঁ। এতিয়া সি শাপমুক্ত হ'ল। আপোনালোকেও নিজ শৰীৰ ত্যাগ কৰি নিজ নিজ প্ৰিয়জনেৰে লগ লাগক। এনেদৰে কৈ চণ্ডাল কন্যা আকাশ মাৰ্গ লৈ উৰা মাৰিলে। শূদ্ৰকেও নিজৰ পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিলে। তেওঁ পূৰ্বজন্মত চন্দ্ৰাপীড় আছিল।

ইয়াৰ পাছ· ·াদম্বৰীৰ আলিঙ্গন ক্ৰমে চন্দ্ৰাপীড় সুস্থ হৈ উঠিল। আকাশমাৰ্গেৰে কপিঞ্জলেৰে সৈতে পুণ্ডৰীক আহি উপস্থিত হ'ল। ইয়াৰ পাছত প্ৰত্যেকেই পূৰ্বৰ শৰীৰ ঘূৰাই পোৱাত এক উৎসৱমুখৰ পৰিবেশত কাহিনীৰ সমাপ্তি ঘটে।

কাদম্বৰী কথাৰ উৎস ঃ বাণে সম্ভৱত ঃ গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথাৰপৰা কাদম্বৰী ৰচনা কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। বৃহৎ কথাৰ আধাৰত ৰচিত সোমদেৱৰ কথাসৰিৎসাগৰ (দশম লম্বক, তৃতীয় তৰঙ্গ) আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰৰ বৃহৎকথামঞ্জৰীত (১৬।১৮৩-২৪৮) ৰাজা সুমনা, নিষাদকন্যা আৰু বিজ্ঞ শুকৰ কাহিনীৰ সৈতে কাদম্বৰীৰ শূদ্ৰক ৰজা, চণ্ডাল কন্যা আৰু শুকৰ বিৱৰণৰ সম্পূৰ্ণ মিল আছে। ঘটনাৰ স্থান আৰু পাত্ৰসকলৰ নামৰ অমিল দেখা যায়। কথাসৰিৎসাগৰৰ সুমনা, শাস্ত্ৰজ্ঞ (শুক), জ্যোতিষপ্ৰভ, হৰ্ষৱতী, সোমপ্ৰভ, প্ৰভাকৰ, প্ৰিয়ঙ্কৰ, মনোৰথপ্ৰভা, ৰশ্মিমান, মকৰন্দিকাৰ নাম কাদম্বৰীত ক্ৰমশঃ শূদ্ৰক, বৈশম্পায়ন (শুক), তাৰাপীড়, বিলাসৱতী, চন্দ্ৰাপীড়, শুকনাস, বৈশম্পায়ন, মহাশ্বেতা, পুণ্ডৰীক, কাদম্বৰী ৰূপত বাণে বা ভূষণে দিছে।

এটা কাহিনীৰ মাজত আন এটা কাহিনীৰ যোজনা ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণাদিৰ মাজত দেখা যায় যদিও তেনে কেইয়া খলপীয়া কাহিনীৰ প্ৰাচুৰ্য বৃহৎ কথাৰ প্ৰতিভূ কথাসৰিৎসাগৰ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত সৰহীয়াকৈ পোৱা যায়। এই কথাই বহুত শাখা-প্ৰশাখাত বিভক্ত বিস্তৃতি লাভ কৰা লক্ষণ পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদিতো দেখা যায়। দণ্ডীৰ অৱন্তী সুন্দৰী কথা বা দশকুমাৰ চৰিত, শুক সপ্ততি আদিও তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। কাদম্বৰীৰ পাত্ৰ, যেনে শুক, জাবালি প্ৰভৃতিয়ে প্ৰায়শঃ উত্তম পুৰুষতে কাহিনীৰ বিৱৰণ দিছে।

লোক কথাৰ প্ৰভাৱ ঃ বাণৰ কাদম্বৰীত লোক কথাৰ প্ৰভাৱ পৰিছে যেন লাগে। মানুহৰ দৰে কথা কোৱা বাকচতুৰ শুক, ত্ৰিকালজ্ঞ মুনি জাবালি, মনুষ্য লোকালয়ৰপৰা

আঁতৰি থকা হিমালয়ৰ কোলা বা স্বৰ্গৰ পটভূমিত থকা গন্ধৰ্ব, কিন্নৰ, অপ্সৰাৰ গমনাগমন, শাপভ্ৰষ্ট দেৱতা বা গন্ধৰ্বৰ মনুষ্য বা ইতৰ জীৱ-জন্তুত পৰিণতি লাভ কৰা দৃষ্টান্তৰ লগতে সিৱিলাকৰ সকলো লোকতে সৰ্বত্ৰ গতি কৰিব পৰা বৈশিষ্ট্য মনকৰিবলগীয়া।

বাণৰ কবি-প্ৰতিভা ঃ বাণভট্ট নিঃ সন্দেহে সংস্কৃত কবিসকলৰ মাজত অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ কবি। পদ্য বা কাব্য ৰচনাত মহাকবি কালিদাসৰ প্ৰতিভা অদ্বিতীয় বুলি সৰ্বজন-স্বীকৃত হৈছে, সেইদৰে গদ্যকবি হিচাপে বাণক অদ্বিতীয় নুবুলি নোৱাৰি। বৰঞ্চ একালত কবিসকলে শ্লোকবদ্ধ পদ ৰচনা কৰাতকৈ বিশিষ্ট গুণসম্পন্ন গদ্য কাব্য ৰচনা কৰাটো কঠিন বুলিহে জনপ্ৰবাদ আছিল। তেনে স্থলত গদ্যকাব্য ৰচনা কৰি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰাটো অতি দুঃসাধ্য কাম আছিল। তেতিয়া 'গদ্যং কবী নাং নিকষং বদন্তি' অৰ্থাৎ 'গদ্য কবিসকলৰ কষটিশীলা' বুলি জনপ্ৰবাদ প্ৰচলিত আছিল। এনেবোৰ জনপ্ৰবাদৰ মাজত বাণে কাদম্বৰী আৰু হৰ্ষচৰিত — গদ্যকাব্যৰ দুভাগৰ কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ আদৰ্শৰূপে লোক সমক্ষত দাঙি ধৰি নিজৰ কবি প্ৰতিভাৰ যথাৰ্থতা প্ৰতিপন্ন কৰি গৈছে।

হৰ্ষ চৰিত আৰু কাদম্বৰী পাঞ্চালী ৰীতিৰ দুটি উজ্জ্বল নিদৰ্শন। পাঞ্চালী ৰীতিত শব্দ আৰু অৰ্থৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষিত হয় (শব্দাৰ্থয়োঃ সমো গুম্ফঃ পাঞ্চালী ৰীতিৰিষ্যতে। শীলাভট্টাৰিকা বাচি বাণোক্তিষু চ সা যদি। শাঙ্গৰ্ধৰ পদ্ধতি নং ১৭৯)। এই ৰীতি সমাসবদ্ধ পদ বহুল, য'ত পাঁচ-ছটা পদৰ সমাস-সততে থাকে (সমস্ত পঞ্চষড়্‌পদো বন্ধঃ পাঞ্চালিকা মতা। সাঃ দঃ ৯।৪)। কিন্তু বাণে একমাত্ৰ পাঞ্চালী ৰীতিতেই আবদ্ধ থকা নাই, মাজে মাজে গৌড়ী আৰু বৈদৰ্ভী ৰীতিৰো সজ উপযোগ কৰিছে। বাণে অলংকাৰিক বাক্যসমূহত সমাসবহুল (সমাসভূয়স্তম্) ওজঃ গুণসম্পন্ন গৌৰীৰীতি আৰু সৰল বাক্যমালাত বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ মাধুৰ্য, প্ৰসাদ আৰু লালিত্য গুণৰ পৰিচয় দিছে।

বাণৰ গদ্য সমাসবদ্ধ পদেৰে ভৰপূৰ। শ্লেষ, বক্ৰোক্তি আদিৰ সুপ্ৰয়োগ তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য। যিহেতু 'ওজঃ সমাসভূয়স্ত্বমেতদ্ গদ্যস্য জীৱিতম্' বুলি দণ্ডীয়ে কাব্যাদৰ্শত (১।৮০) ঠাৱৰ কৰি গৈছে। জাৰ্মান পণ্ডিত ওৱেবাৰে বাণৰ কাব্যক 'ভাৰতীয় ঘনাৰণ্য' বুলি দোষাৰোপ কৰি সাৰিবলৈ নোৱাৰে।

বাণৰ শব্দ সম্ভাৰৰ প্ৰাচুৰ্যও নিতান্ত বিস্ময়কৰ। প্ৰচলিত শব্দৰ মাজতে কেতিয়াবা অপ্ৰচলিত আৰু দুৰ্লভ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁৰ কাব্যই অন্য এক শব্দকোষৰ ভাণ্ডাৰ বুলি পাঠকক প্ৰত্যায়িত কৰে।

বাণে তেওঁৰ কাব্য দুখনত শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ প্ৰয়োগ প্ৰায় সমান ভাৱেই কৰিছে। উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, পৰিসংখ্যা আৰু বিৰোধাভাস বাণৰ প্ৰিয় অলংকাৰ। সিবোৰৰ ভূয়সি প্ৰয়োগৰ লগতে ঠায়ে ঠায়ে নিদৰ্শনা, সহোক্তি, ব্যতিৰেক, বিষম, ব্যাজস্তুতি আদি অলংকাৰৰ প্ৰতিও তেওঁ পক্ষপাতিত্ব দেখুৱাইছে।

বিষয় বস্তুৰ সংগঠন আৰু বিবিধ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত বাণৰ নৈপুণ্য আছিল বৰ চমৎকাৰ।

কাদম্বৰী কথা তেওঁ নায়ক-নায়িকা, পাৰ্শ্ব-পাত্ৰসকলৰ তিনিটাকৈ জন্ম-জন্মান্তৰৰ কাহিনী ক'তো একণো খোকোজা নলগাকৈ পাঠকক শুনোৱাটো সঁচাকৈ বিস্ময়কৰ কথা। বৃহৎ কথাৰ মাজৰপৰা মূল কাহিনীটো তুলি আনি তাক নিজ অভিৰুচি মতে নিজ আদৰ্শত স্থাপিত কৰি নামাকৰণাদি বৈশিষ্ট্যৰে সজাই লোকসমক্ষত বিচিত্ৰৰূপ তুলি ধৰি বাণে প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ হৈছে। তাতে আকৌ চৰিত্ৰৰ বিচিত্ৰতা আছে, কোনোজন দৈব, কোনোজন গান্ধৰ্ব, কোনোজন মনুষ্য আৰু কোনোবা ইতৰ প্ৰাণী। সকলোৰে যিদৰে প্ৰাণৰ স্পন্দন আছে, সিদৰে তেওঁলোকৰ মুখত বাণে এক ভাষাও দিছে। প্ৰত্যেকেই পূৰ্ব জন্মৰ কৰ্মফল অনুসৰি পৰজন্ম গ্ৰহণ কৰি পূৰ্বকৃত কৰ্মফল ভোগ কৰিছে।

বাণৰ বৰ্ণনা শক্তিও অসীম। উজ্জয়িনীৰ বা স্থানীশ্বৰৰ ৰাজ প্ৰসাদ বা তত্ৰস্থ ৰজাৰ প্ৰতিচ্ছবিবোৰ তেওঁৰ তুলিৰ পৰশত সজীৱ হৈ ধৰা দিছে। সেইদৰে হিমালয় প্ৰান্তৰ বা বিন্ধ্যাৰণ্যৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যবোৰো তেওঁৰ বৰ্ণনাত সেউজ হৈ দেখা দিছে। চৰিত্ৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য বৰ্ণোৱাতো নিজৰ সহজ নৈপুণ্য বাণে প্ৰদৰ্শন কৰিছে।

বাণে তেওঁৰ কাব্যত বিভিন্ন ৰসাভিব্যক্তিৰ সমাবেশ কৰিছে। মহাশ্বেতা-পুণ্ডৰীক, আৰু কাদম্বৰী চন্দ্ৰাপীড়ৰ সহযোগত সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ঠায়ে ঠায়ে তেওঁৰ ৰচনাৰ ওপৰত কৰুণ, হাস্য, শান্ত অদ্ভুতাদি ৰসাভিব্যক্তিৰ ছাঁও পৰিছে। বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ ৰসে তেওঁৰ কাব্যৰ অধিকাংশ ঠাই দখল কৰি আছে।

সমাজ আৰু সংস্কৃতি ঃ বাণে হৰ্ষচৰিত আৰু কাদম্বৰীত তেওঁৰ যুগৰ শাসন ব্যৱস্থা ৰাজতন্ত্ৰৰ স্বৰূপ, ৰাজপ্ৰাসাদৰ চিত্ৰ, সামৰিক অৱস্থা, বৰ্ণ ব্যৱস্থা, বিবাহ আদি সংস্কাৰৰ বিষয়েও চৰ্চা কৰিছে। তেওঁৰ ৰচনাত একেবাৰে ৰজা আৰু প্ৰজাৰ নাগৰিক জীৱন, প্ৰজাৰ গ্ৰাম্য আৰু আৰণ্যক জীৱনৰ চিত্ৰও অঙ্কন কৰিছে। সিকালৰ মানুহৰ পিন্ধন-উৰণ, বস্ত্ৰ-আভূষণ, প্ৰসাধনৰ বিষয়েও বাণৰ কাব্যত পঢ়িবলৈ পোৱা যায়।

শিক্ষা আৰু সাহিত্যাদি চৰ্চাৰ বিষয়েও বহু তথ্য তুলি ধৰিছে। তেওঁ ভাষা কবি (ঈশান), বৰ্ণকবি (বেণীভাৰত), আৰু প্ৰাকৃত কবিৰ (বায়ুবিকাৰ) উল্লেখ কৰিছে।

তেওঁৰ কালত প্ৰচলিত শিক্ষা ব্যৱস্থা — গুৰুকুলৰ বিষয়ে সম্যকভাৱে তথ্য তুলি ধৰিছে আৰু ৰজা-ৰাজপুত্ৰৰ শিক্ষণীয় পাঠ্যক্ৰমৰ আভাস দিছে। তেতিয়া লোকে ব্যাকৰণ, মীমাংসা, ন্যায়-বৈশেষিক, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ৰাজনীতি, ব্যায়াম-শিক্ষা, ধেনু-চক্ৰ আদি অস্ত্ৰৰ কুশলতা, ৰথ চৰ্চা, গজাৰোহণ, অশ্বাৰোহণ, বীণা-বেণু আদি বাদ্যৰ জ্ঞান, নৃত্যশাস্ত্ৰ, গান্ধৰ্ববেদ, হস্তিশিক্ষা, তুৰগবয়োজ্ঞান, পুৰুষলক্ষণ, চিত্ৰকৰ্ম, পত্ৰচ্ছেদ্য, পুস্তক ব্যাপাৰ, লেখ কৰ্ম, দ্যূতবিদ্যা, শকুনজ্ঞান, জ্যোতিষশাস্ত্ৰ, ৰত্নপৰীক্ষা, কাষ্ঠকৰ্ম, গজদন্তব্যাপাৰ, বাস্তুবিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ, যন্ত্ৰ প্ৰয়োগ, বিষাপহৰণ, সুৰঙ্গোপভেদ, সন্তৰণ, লঙ্ঘন, প্লুতি, ইন্দ্ৰজাল, কথা, নাটক, আখ্যায়িকা, কাব্য, মহাভাৰত, পুৰাণ, ইতিহাস-ৰামায়ণ, লিপি, বিবিধ ভাষাজ্ঞান, সংজ্ঞা-জ্ঞান, শিল্প আৰু ছন্দশাস্ত্ৰ আদিৰ চৰ্চা কৰিছিল বুলি কাদম্বৰীৰপৰা জনা যায়।

ধৰ্ম-দৰ্শন, উৎসৱ, আমোদ-প্ৰমোদ, ক্ৰীড়ানুষ্ঠান আদিৰ কথাও বাণে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বিবৰি কৈছে।

দণ্ডী ঃ গদ্যকুশলী কবি দণ্ডীৰ জীৱন চৰিত সম্বন্ধীয় গোটাদিয়েক কথা তেওঁৰ অন্যতম গ্ৰন্থ 'অৱন্তীসুন্দৰী কথা'ৰ পৰা বুটলিব পাৰি। জনা যায় যে কবিজনাৰ উপৰি-পুৰুষসকল পোনতে গুজৰাট দেশৰ অধিবাসী আছিল। পিছলৈ সিসকলে বৰ্তমান মহাৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰৰা নাচিকলৈ প্ৰব্ৰজন কৰে। তাৰপৰা তেওঁলোক অচলপুৰ (এচিলপুৰ) লৈ উঠি যায়। সম্ভৱতঃ তাৰপৰা তেওঁলোক কাঞ্চীলৈ গৈ বসতি কৰে। সেই বংশটি কৌশিক গোত্ৰীয় আছিল। উক্ত বংশত সমুদ্ভূত নাৰায়ণস্বামীৰ ঔৰসজ [illegible] দামোদৰে পিছলৈ মহাকবি ভাৰবি নামে জনাজাত হয় আৰু পঞ্চ-মহাকাব্যৰ অন্যতম 'কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্' ৰচনা কৰি কীৰ্তিমন্ত হয়। ভাৰবিৰ পৰৱৰ্তী বংশপৰম্পৰাৰ লেখ অৱন্তীসুন্দৰী কথাৰ কাব্যময় ভাষাত কবিজনে এনেদৰে দিছেঃ

মনোৰথাহ্বয়স্তেষাং মধ্যমো বংশবৰ্ধনঃ।
ততস্তনূজাশ্চত্বাৰঃ স্ৰষ্টুৰ্বেদা ইবাভৱন্।।
শ্ৰীবীৰদত্ত ইত্যেষাং মধ্যমো বংশবৰ্ধনঃ।
যবীয়ানস্য চ শ্লাঘ্যা গৌৰী নামাভৱৎ প্ৰিয়া।।
ততঃ কথঞ্চিৎসা গৌৰী দ্বিজাধিপশিৰোমণেঃ।
কুমাৰং দণ্ডিনামানং ব্যক্তশক্তিমজীজনৎ।।

ইয়াৰপৰা জনা যায় যে কবি দামোদৰ ওৰফে ভাৰবিৰ মধ্যম পুত্ৰ মনোৰথৰ চাৰিবেদৰ দৰে সুখ্যাত চাৰিজন পুতেক আছিল। তেওঁলোকৰ মাজুজনৰ নাম শ্ৰীবীৰ দত্ত। বয়সত সৰু হ'লেও তেওঁ এজন ভাল দাৰ্শনিক পণ্ডিত আছিল। তেওঁৰ পত্নী আছিল গৌৰিপ্ৰিয়া। শ্ৰীবীৰদত্তৰ ঔৰসত গৌৰিপ্ৰিয়াৰ উদৰত জন্ম হয় দণ্ডীৰ। সৰুতেই দণ্ডীয়ে পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱাই ঘাতমাউৰা হয় আৰু সৰস্বতী আৰু শ্ৰুতই তেওঁক লালন-পালন কৰেঃ

সবাল এব মাত্ৰা চ পিত্ৰা চাপি ব্যযুজ্যত।
অযুজ্যত গৰীয়স্যা সৰস্বত্যা শ্ৰুতেন চ।।

।। অ.সু. ক. ১ ।।

আনুমানিক ৬৫৫ খৃষ্টাব্দত চালুক্য নৃপতি বিক্ৰমাদিত্যই কাঞ্চী অৱৰোধ কৰোঁতে অধিবাসীসকলে নগৰখন পৰিত্যাগ কৰে আৰু দণ্ডীয়েও তাৰপৰা ওলাই গৈ দেশ পৰ্যটন কৰি অনেক শিক্ষা-দীক্ষা লাভ কৰে আৰু বেদাদি শাস্ত্ৰ আৰু অনেক কলা-বিদ্যাৰ জ্ঞানাৰ্জন কৰে। পিছত ৰজা নৰসিংহবৰ্মণে শত্ৰুক পৰাস্ত কৰি কাঞ্চী উদ্ধাৰ কৰাৰ পাছত দণ্ডী আকৌ স্বস্থানলৈ উভতি আহে। কালক্ৰমত তেওঁ ৰাজপৃষ্ঠপোষকতা আয়ত্ত কৰে। মাতৃদত্ত আৰু ৰামশৰ্মা নামে তেওঁৰ দুজন অন্তৰঙ্গ বন্ধু আছিল। তেওঁলোক ক্ৰমশঃ হিৰণ্যকেশী সূত্ৰৰ ভাষ্যকাৰ আৰু ছন্দোভোজন কাব্যৰ প্ৰণেতা আছিল বুলি জনা যায়।

দণ্ডীক কাঞ্চীবাসী বুলি ক'লেও তেওঁৰ জন্মস্থান লৈ বিবাদ নোহোৱা নহয়। তেওঁ যে দাক্ষিণাত্যৰ লোক আছিল, তেওঁৰ কাব্যদর্শত উল্লেখিত মলয়ানিল, কাঞ্চী, কাবেৰী, চোলা আৰু দশকুমাৰচৰিতত উল্লেখিত কাঞ্চী, সুহ্মদেশ, অশ্মকদেশ, লাটদেশ, কালপট্টনদ্বীপ, অঙ্গদেশ, চম্পা, অনঙ্গদেশ, উজ্জয়িনী, শ্রাবস্তী, আৰু পুণ্ড্রদেশ আদিয়েই তাক সমর্থন কৰে। কিন্তু তেওঁৰ দুয়োখন গ্ৰন্থতে সঘনে বিদর্ভৰ উল্লেখ চকুত পৰে। সেয়ে বিদ্বান পণ্ডিতসকলৰ অনেকে কবিজনক বিদর্ভবাসী বুলি কব খোজে। তেওঁৰ বর্ণনাশৈলীও বৈদৰ্ভী ৰীতি প্রধান আৰু 'অৱন্তীসুন্দৰী'ৰ বর্ণনায়ো তাকে অনুসৰণ কৰে। সেয়ে হ'লেও কবিয়ে নিজক কাঞ্চীপুৰৰ অধিবাসী বুলি অৱন্তীসুন্দৰী কথাত উল্লেখ কৰিছে। গতিকে তেওঁৰ বাসস্থান লৈ সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। দাক্ষিণাত্যৰ অধিবাসী হ'লেও কবিয়ে বিদর্ভৰ সৈতে জড়িত আছিল বুলি ভাবিবলৈ পাৰি। কাঞ্চীৰ পল্লৱ ৰাজকুলৰ ছত্ৰছায়াতেই তেওঁ সুখেৰে বসতি কৰিছিল।

প্রচলিত কিম্বদন্তীমতেও দণ্ডীয়ে দাক্ষিণাত্যত বাস কৰা কথা সমর্থিত হয়। এম, ৰঙ্গাচাৰ্য্যই এটি কিম্বদন্তীৰ উল্লেখ কৰি কৈছে যে পল্লৱ নৃপতিৰ পুত্ৰক শিক্ষাদান কৰিবলৈ দণ্ডীয়ে 'কাব্যাদর্শ' ৰচনা কৰিছিল। কাব্যাদর্শৰ প্রাচীন টীকাকাৰ তৰুণ বাচস্পতিৰ মতে দণ্ডীয়ে নিম্নোক্ত প্রহেলিকাত কাঞ্চীৰ পল্লৱৰজাৰ প্রতি ঈঙ্গিত কৰিছেঃ

নাসিক্যমধ্যা পৰিতশ্চতুৰ্বৰ্ণবিভূষিতা।
অস্তি কাচিৎ পুৰী যস্যামষ্টবর্ণাহ্বয়া নৃপাঃ।।

ইয়াৰ ওপৰত টিপ্পনী দি তৰুণবাচস্পতিয়ে লিখিছে-

'কাঞ্চীনগৰ্য্যাং পল্লৱনাম ক্ষিতিপতয় সন্তীতি বিৱক্ষিতঃ।'

এনেদৰে দণ্ডীয়ে কাঞ্চীত বাস কৰা ইতিহাস আৰু কিম্বদন্তীয়ে সমর্থন কৰিছে।

আবির্ভাৱ কাল ঃ আন বহুতো খ্যাতিমান সংস্কৃত কবিৰ দৰে দণ্ডীৰ আবির্ভাব সম্বন্ধেও পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতান্তৰ বিৰাজমান। কৃষ্ণ মাচাৰিয়াৰে দণ্ডীক বাণভট্টৰ সমকালীন বুলি কয়। তেওঁৰ মতে অৱন্তীসুন্দৰী কথাত বাণৰ কাদম্বৰীৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। তেওঁ ইয়াকো কয় যে বাণৰ পুত্ৰ ভূষণে কাদম্বৰীৰ উত্তৰ ভাগ প্ৰস্তুত কৰাৰ পূৰ্বে দণ্ডীয়ে অৱন্তীসুন্দৰী ৰচনা কৰে। তলৰ কথাংশত দণ্ডীয়ে বাণৰ কাদম্বৰীৰ উল্লেখ কৰা দেখা যায়।

বহুলভাষিণো বৃহৎকথাজলাশয়াঃ সেতুবন্ধলগ্নাশ্চ, নপ্রদম্পৃশঃ কাদম্বৰীৰসানদৃষ্টয়ঃ সমন্দক্ষাশ্চ বিশ্রুত-বহুশ্রুতাশ্চ ৰামায়ণাদি.... ভিজ্ঞাশ্চ দৃষ্টমহাভান্ডা ভীমগদাভিঘাত ৰাতামুগ্ধাশ্চ।।

তেনেদৰে দণ্ডীয়ে বাণৰ আদর্শ, কল্পনা আৰু বর্ণনাক বিশদভাৱে উপস্থাপন কৰিছে বুলি কৃষ্ণ-মাচাৰিয়াৰে কয়।

বাণ শ্ৰীহৰ্ষৰ সমকালীন বুলি সর্বজনবিদিত। ৬০৬ খৃষ্টাব্দৰ অক্টোবৰত তেওঁ (হৰ্ষই) ৰাজপাটত বহে আৰু ৬৮৬ খৃষ্টাব্দত তেওঁৰ মৃত্যু হয়। গতিকে বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ কাল

সপ্তম শতাব্দীৰ আদি চোৱা বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।

আন সাক্ষ্য প্ৰমাণৰ ওপৰত ভেটি কৰিও দণ্ডীৰ কাল নিৰূপণ কৰিব পাৰি। আচাৰ্য অভিনৱ গুপ্তই (খৃ৹ ১০০০) ধ্বন্যালোকৰ 'লোচন' নামে টীকাত (৩।৭) প্ৰতিহাৰেন্দুৰাজ (৯২৫ খৃ৹) কৃত কাব্যালংকাৰসাৰ সংগ্ৰহৰ 'লঘুবৃত্তি'ত (পৃ৹ ২৮) দণ্ডীৰ নাম স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰকূটৰ ৰজা অমোঘবৰ্ষকৃত কানাড়ীভাষাৰ গ্ৰন্থ 'কবিৰাজমাৰ্গ'ৰ সম্পাদক শ্ৰীপাঠকে বহুতো সাক্ষ্য-প্ৰমাণেৰে উক্ত গ্ৰন্থৰ ওপৰত দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। যদি সেয়ে হয় উক্ত গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল ৮১৫—৮৭৫ খৃষ্টাব্দ নিৰূপিত হৈছে। একেদৰে ৰাজসেন প্ৰথমজনৰ ৰাজ্যশাসনৰ সময়ত ([illegible]-৮৬৬ খৃ৹) সিংহলী ভাষাত 'সিয়াক সলকাৰ' (স্বভাৱালংকাৰ) নামে এক গ্ৰন্থ 'কাব্যাদৰ্শ'ৰ ভেটিত ৰচিত হোৱা কথা জনা যায়। তাত কাব্যাদৰ্শৰ উল্লেখো বৰ্তমান।

আনহাতে বামন ৰচিত 'কাব্যালংকাৰসূত্ৰ'ৰ ওপৰতো দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ পৰা কথা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। বামণৰ কাল খৃ৹ ৮০০ নিৰূপিত হৈছে। গতিকে দণ্ডীৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগ হোৱা সম্ভৱ।

দণ্ডীৰ গ্ৰন্থচয় ঃ ৰাজশেখৰে এফাকি পদ্যত দণ্ডীৰ তিনিখন গ্ৰন্থৰ বিষয়ে এনেদৰে ইঙ্গিত দিছে—

ত্ৰয়োঽগ্নয়স্ত্ৰয়ো দেৱাস্ত্ৰয়ো বেদাস্ত্ৰয়ো গুণাঃ।
ত্ৰয়ো দণ্ডিপ্ৰবন্ধাশ্চ ত্ৰিষু লোকেষু বিশ্ৰুতাঃ।।

দণ্ডীৰ এই তিনি প্ৰবন্ধনো কি কি আছিল তাক লৈ বাক্‌বিতণ্ডাৰ অন্ত পৰা নাই। এসময়ত যদিও কাব্যাদৰ্শ আৰু দশকুমাৰৰ ৰচক পৃথক পৃথক দুজন দণ্ডী বুলি কোৱা হৈছিল, সম্প্ৰতি উক্ত দুয়োখন গ্ৰন্থ দণ্ডীৰ কাপৰপৰা নিঃসৃত বুলি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰি লৈছে। কাব্যাদৰ্শৰ কৰ্তৃত্ব লৈ কোনো দ্বিমত নাই। কাব্যাদৰ্শক দণ্ডীৰ এক প্ৰবন্ধ বুলি ধৰি 'ছন্দোবিচিতি' আৰু 'কলাপৰিচ্ছেদ'ক অন্য দুই প্ৰবন্ধ বুলি কোনো কোনো পণ্ডিতে কোৱাৰ প্ৰয়াস পাইছিল। কিন্তু ছন্দোবিচিতিক বা ছন্দক দণ্ডীয়ে প্ৰবন্ধ বুলি নকৈ এক পৃথক বিদ্যাৰূপে উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ কোনো সুকীয়া অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা হোৱা নাই। একেদৰে কাব্যাদৰ্শৰে এভাগ হয়তো কলাপৰিচ্ছেদ বুলি জনা গৈছিল; কিন্তু সম্প্ৰতি তেনে ভাগ এটি বা তেনে কোনো গ্ৰন্থ-প্ৰবন্ধৰ অস্তিত্ব দেখিবলৈ পোৱা নাই। এনে পৰিস্থিতিত ৰাজশেখৰে উনুকিওৱা দৰে দণ্ডীৰ প্ৰবন্ধত্ৰয়ৰ—আন দুই প্ৰবন্ধনো কি আছিল তাক অন্যত্ৰ বিচাৰি চোৱা উচিত। দশকুমাৰচৰিত দণ্ডীৰ দ্বিতীয় ৰচনা। দশকুমাৰ চৰিত দহজন কুমাৰৰ ৰোমাঞ্চকৰ কাহিনীৰ বহঘৰা। ইয়াৰ বিভিন্ন পাঠ আৰু সংস্কৰণবোৰ লক্ষ্য কৰিলে এইটো স্পষ্টকৈ ক'ব পাৰি। গ্ৰন্থখনি তিনিভাগত বিভক্ত—(১) ভূমিকা বা পূৰ্বপীঠিকা, (২) মূলাংশ আৰু (৩) পূৰক বা উত্তৰ পীঠিকা। ভূমিকাত ৫ উচ্ছ্বাস, মূলভাগত ৮ আৰু পূৰক ভাগত ১ উচ্ছ্বাস লৈ মুঠতে এই গ্ৰন্থ ১৪ উচ্ছ্বাসত বিভক্ত। প্ৰকৃতাৰ্থত পূৰ্বপীঠিকা আৰু উত্তৰ পীঠিকাৰ মধ্যৱৰ্তী

অংশকে দশকুমাৰচৰিত বুলি নির্দেশ কৰা হয়। পূর্বপীঠিকা আৰু মূলাংশত অনেক অবান্তৰ ঘটনাৰ বৈচিত্র্য চকুত পৰে। মূলাংশৰ আঠটা উচ্ছ্বাসত আঠজন কুমাৰ (কোঁৱৰ)-ৰ বিচিত্র কীর্তি-কলাপ সম্বন্ধে কোৱা হৈছে। দশকুমাৰচৰিত নামটো সার্থক কৰিবলৈ উত্তৰ পীঠিকা অন্য দুজন কুমাৰৰ চৰিত্র কীর্তি ও হৈছে। এনেদৰে সংগৃহীত বা প্রস্তুত গ্রন্থ দশকুমাৰচৰিত নামে জনাজাত হৈছে।

তথাপি ইয়াৰ মূল কি সেই প্রশ্নৰ উত্তৰ বিচার্য্য। পণ্ডিতসকলে 'অৱন্তীসুন্দৰী'ক ইয়াৰ মূল বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। এই গ্রন্থ বহুদিনলৈ অনুপলব্ধ হৈ থকাৰ পিছত দুটা প্রকাশন এতিয়ালৈ প্রাপ্ত হৈছে। ইয়াৰ প্রাৰম্ভৰ কিয়দংশ ১৯২৪ খৃষ্টাব্দত মাদ্রাজৰপৰা দক্ষিণভাৰতী গ্রন্থমালাত প্রকাশিত হৈছে। ইয়াৰ বৃহদংশ অনন্তশয়নৰ হস্তলিপিত পোৱা গৈছে আৰু তাৰপৰা ই প্রকাশো লভিছে। এই দুই প্রকাশিত অংশ মিলাই চাই 'অৱন্তীসুন্দৰী'ৰ স্বৰূপ কি আছিল তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ পাৰি। এই গ্রন্থৰে পদ্যাত্মক সাৰাংশ 'অৱন্তিসুন্দৰীকথাসাৰ' নামে প্রকাশ পাইছে। গতিকে দণ্ডীৰ দ্বিতীয় 'প্রবন্ধ' প্রকৃততে এই অৱন্তিসুন্দৰীহে। কিন্তু ই বহুদিন ধৰি লোকচক্ষুৰ পৰোক্ষত থকাবাবে কালৰ গতিত 'দশকুমাৰচৰিতে' উক্ত গ্রন্থৰ ঠাই দখল কৰে। দুয়োখন গ্রন্থৰ তুলনাত্মক বিচাৰ কৰিলে অৱন্তিসুন্দৰী যে দশকুমাৰচৰিতৰ মূল তাক বুজিবলৈ পাৰি। কিন্তু কেতিয়া কিদৰে কোনো 'অৱন্তিসুন্দৰী'ক দশকুমাৰ চৰিতলৈ ৰূপান্তৰ কৰিলে সেই ৰহস্যৰ সম্ভেদ পোৱা নাযায়। আনহাতে কোনো আলংকাৰিকে দশকুমাৰচৰিতৰ উল্লেখ নকৰাটো লক্ষণীয় কথা।

আচার্য্য বলদেৱ উপাধ্যায় প্রভৃতিয়ে 'দণ্ডিদ্বিসংধান' নামে অনুপলব্ধ গ্রন্থখনকে দণ্ডীৰ তৃতীয় গ্রন্থ বুলি নির্দেশ কৰিছে। ইয়াৰ উল্লেখ ভোজৰ শৃঙ্গাৰ প্রকাশত পোৱা যায়।

ইয়াত শ্লেষেৰে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ দুয়োটা কাহিনীকে সমানে পদ্যত বর্ণনা কৰিছে। ভোজে দিয়া উদ্ধৃতিৰ পৰাহে এই বিষয়ে জনা গৈছে।

দশকুমাৰচৰিত ঃ সুবন্ধুৰ 'বাসৱদত্তা' আৰু বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰীৰ' পাছতে দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ খ্যাতি জগতজোৰা। এই তিনিওখন গ্রন্থক সংস্কৃত সাহিত্যত 'গদ্যত্রয়' বুলি জনা যায়। কাহিনীৰ ৰোমাঞ্চকৰ বর্ণনা আৰু কৌতুহলোদ্দীপক কথনভঙ্গীৰ বাবে দশকুমাৰচৰিত জনপ্রিয়। ই দহজন কুমাৰৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ জীৱনৰ চৰিতপুথি। ত্রিধা বিভক্তঃ পূর্বপীঠিকা, দশকুমাৰচৰিত আৰু উত্তৰপীঠিকা। পূর্ব আৰু উত্তৰ দুয়োটি অংশকে দণ্ডীৰ ৰচনা নহয় বুলি পণ্ডিতবর্গই মানি লৈছে। উপাধ্যায়ে এই গ্রন্থৰ আধাৰৰূপে 'অৱন্তিসুন্দৰী'ক নির্দেশ কৰিছে। 'অৱন্তিসুন্দৰী'হে দণ্ডীৰ মৌলিক ৰচনা; দশকুমাৰচৰিত তাৰ সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণ মাত্র। প্রকৃততে মধ্যস্থ গ্রন্থাংশত আঠজন কুমাৰৰ বৃত্তান্ত পোৱা যায়। আন দুজন কুমাৰৰ চৰিত্র পিছত সংযোজিত হয়। ইয়াৰ পূর্ব পীঠিকাৰ ৰচক কোন জনা নাযায় যদিও উত্তৰ পীঠিকাৰ লেখক চক্রপাণি বুলি জনা যায়। প্রাচীন সংস্কৃত লেখকেও এই গ্রন্থৰ আদি-অন্ত অপূর্ণ বুলি কৈ গৈছে। মহানাৰায়ণে দশকুমাৰচৰিতৰ উচ্ছ্বাসৰ যি ক্রম তুলি ধৰিছে সিয়েই

উক্ত তথ্যৰ প্ৰমাণ।

কাহিনীভাগ ঃ মগধৰ অধিপতি ৰাজহংসই এবাৰ মালৱৰাজ মানসাৰক যুদ্ধত পৰাভূত কৰে। পিচত মানসাৰে তাৰ পোটক তুলিবলৈ ইচ্ছা কৰি কঠোৰ তপস্যা কৰে। তপস্যাত সিদ্ধি লাভ কৰি তেওঁ পাটলিপুত্ৰ (মগধৰ ৰাজধানী) আক্ৰমণ কৰে আৰু যুদ্ধত মহাৰাজ ৰাজহংসক পৰাস্ত কৰে। পৰাভূত ৰাজহংসই অৰণ্যত আশ্ৰয় লয়। অৰণ্যভূমিতে তেওঁৰ পত্নীয়ে এটি পুত্ৰ সন্তান প্ৰসৱ কৰে। তেওঁৰ ৰাজবাহন নাম থোৱা হয়। বনতেই তেওঁৰ লগৰীয়া চাৰিজন অমাত্যৰ চাৰিটি পুত্ৰ জন্ম হয়। তেওঁলোকৰ সৈতে আন পাঁচজন কোঁৱৰো তাত গোট খায়। এনেদৰে দহজন কুমাৰ একেলগে ডাঙৰ-দীঘল হয়। বনতে তেওঁলোকে সকলো বিদ্যাত শিক্ষিত হয়। বয়স প্ৰাপ্ত হোৱাত তেওঁলোকে দিগ্বিজয়ৰ কাৰণে মন মেলিলে। দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰি গৈ বিন্ধ্যাৰণ্যত ৰাজবাহনে মাতঙ্গ নামে ব্ৰাহ্মণক ল'গ পালে আৰু তেওঁ ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰসিদ্ধিৰ সহায়ক হ'ল। দুঃসাহসিক কাৰ্য সাধি তেওঁ আকৌ দেশান্তৰলৈ গ'ল। তেওঁক বিচাৰি অন্য কোঁৱৰসকলেও বিভিন্ন দিশলৈ ঢাপলি মেলিলে। ৰাজবাহনেও লগৰীয়াসকলক বহু ঠাইত বিচৰি নাপাই অৱশেষত এখ উপবনত উপস্থিত হ'ল। দৈববশতঃ তাত কেইজনমান সহযোগীক লগ পালে। পিছত এজন এজনকৈ আন সকলো তাত গোট খালেহি। প্ৰত্যেকে বিভিন্ন দেশত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ বিচিত্ৰ কাহিনী আন সকলৰ বিবৰি ক'লে। এনেদৰে দশকুমাৰৰ চৰিত গ্ৰথিত হৈছে।

উত্তৰ পীঠিকাত কোৱা হৈছে যে দশকুমাৰ চৰিতৰ কথা বা বৃত্তান্তসমূহৰ কাল-পৰিমাণ যোল্ল বছৰ। নিজৰ নজন সহযোগী বন্ধুৰ সৈতে যুৱৰাজ ৰাজবাহনে দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰাৰেপৰা দিগ্বিজয় কৰি উভতি নিজ ঠাই পোৱালৈকে যোল্ল বছৰ লাগিছিল।

দশকুমাৰচৰিতৰ কাহিনীভাগ নিতান্ত ঘটনা বহুল। তাত অনেক ৰোমাঞ্চকৰ আৰু বিচিত্ৰ কাহিনীৰ সমহাৰ ঘটিছে। ঘটনাবোৰে কেতিয়াবা পঢ়ুৱৈৰ মনত বিস্ময়ৰ সৃষ্টি, কেতিয়াবা। আকৌ বিষাদৰ চোঁৱে মন আচ্ছন্ন কৰে। কেতিয়াবা ঘটনাৰ পম খেদি গৈ পাঠকে ভয়ঙ্কৰ অৰণ্যত ওলায়, আকৌ কেতিয়াবা সাগৰৰ উত্তাল তৰঙ্গমালাৰ মাজত জলমগ্ন জাহাজৰ বিভীষিকা প্ৰত্যক্ষ কৰিবলগীয়া হয়। এনে চিত্ৰ-বিচিত্ৰ কথাই পাঠকক জলে-স্থলে সমানে লৈ ফুৰে। মিত্ৰগুপ্তৰ জল যাত্ৰা এনে এক বিস্ময়কৰ কথা।

দশকুমাৰচৰিত'ত বিচিত্ৰ ঘটনা পুঞ্জৰ পৰিক্ৰমাৰ লগতে অনেক বিচিত্ৰ আৰু বিপৰীত ধৰ্মী লোকচৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটিছে। কবি দণ্ডীয়ে ঘটনাৰ বিবৰণ দিবলৈ গৈ ৰজাৰপৰা আৰম্ভ কৰি সমাজৰ নিম্নতমস্তৰৰ লোকলৈকে সকলো পাত্ৰকে কথাচিত্ৰ অংকন কৰিছে। ৰজা, ৰাণী, মন্ত্ৰী, যুৱৰাজৰ উপৰিও আলধৰা লিগিৰা-লিগিৰী, সেৱক, দাস-দাসী আদি ৰাজপৰিয়ালত লগ পাব পৰা সকলো পাত্ৰ-পাত্ৰীকে চৰিত্ৰ তুলি ধৰিছে। সেইদৰে কামমঞ্জৰী নামে বেশ্যা, বেশ্যাভগ্নী ৰাগমঞ্জৰী আৰু মাতৃ মাধৱসেনাৰ চৰিত্ৰ-চিত্ৰণো সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

দণ্ডিন ঃ পদলালিতাম্ ঃ 'সংস্কৃতত এটি শ্লোক সততে লোকোক্তি ৰূপে শুনা যায়। শ্লোকটি হৈছেঃ উপমা কালিদাসস্য ভাৰবেৰৰ্থগৌৰবম্। নৈষধে পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্রয়ো গুণাঃ।' এই শ্লোকৰ নৈষধে পদলালিত্যং' বাক্যটিৰ ঠাইত কোনো কোনোৱে 'দণ্ডিনঃ পদলালিত্য" পঢ়া দেখা যায়। তেনেকৈ দণ্ডীৰ কাব্যতনো কি পদ লালিত্য আছে সিও বিচাৰ্য। এই সম্বন্ধে আচাৰ্য ৰামচন্দ্ৰ ঝা ডাঙৰীয়াৰ উক্তি তুলি দিয়া হ'ল ঃ

'সৰস আনুপ্ৰাসিক লালিত্য পদসমূহৰ শৃঙ্খলাবদ্ধ সুন্দৰ সংস্থাপনৰ যি আলৌকিক কলা দণ্ডীয়ে নিজ গদ্যকাব্য দশকুমাৰ চৰিতত প্ৰদৰ্শিত কৰিছে, তাৰে কোনে প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ পাৰে? সেয়েহে সংস্কৃত কাব্যজগতত তেওঁৰ পদ লালিত্যৰ ইমান প্ৰশংসা কৰি 'দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং, বুলি কৈছে। দশকুমাৰ চৰিতত তেওঁৰ কাব্যপ্ৰতিভা চৰম সীমালৈ প্ৰস্ফুটিত হোৱা বুলি জনা যায়। তাকে দেখি উপলব্ধি হয় যে তেওঁ ব্যৱহাৰিক সংস্কৃত গদ্যৰ এজন সিদ্ধ হস্ত লেখক আছিল। দশকুমাৰ চৰিতৰ শৈলী সৰল আৰু প্ৰসাদযুক্ত। ইয়াৰ ভাষা স্বাভাৱিক আৰু প্ৰবাহময়, লগতে পৰিষ্কাৰ আৰু প্ৰবচনপূৰ্ণ। তেওঁৰ গদ্য শিষ্ট, সংযত, সজীৱ আৰু ব্যৱহাৰিক। তেওঁৰ বাক্যসমূহ চুটী। দীঘলীয়া সমাসৰ অভাৱ প্ৰায়ে দেখা যায়। দণ্ডীৰ গদ্য সুবন্ধুৰ দৰে শ্লেষময় বা বাণৰ দৰে 'সৰস স্বৰবৰ্ণপদময়' নহয়। দণ্ডীৰ গদ্যত পদৰ শ্লিষ্টতাৰ আৰ্হি যিদৰে নাই সিদৰে ক্লিষ্টতায়ো মনত লাগি নধৰে। দণ্ডীৰদ্বাৰা প্ৰযুক্ত পদ 'সুপ্ৰযুক্ত' হে; সেয়ে তেওঁৰ বাক্য ললিত আৰু সুব্যক্ত। শব্দবিন্যাসৰ চাৰুতা ইয়াত চোৱাৰ যোগ্য। পদ লালিত্যও তাকে বুজা যায় য'ত পদবিন্যাস অনুপ্ৰাসময় আৰু মনোৰম হয়। দশকুমাৰ চৰিতত আনুপ্ৰাসিক চমৎকাৰ প্ৰতিটো পদতে দেখা পোৱা যায়; ইয়াৰ মাজতে কেতিয়াবা যমক অলংকাৰৰ চমকনিও নেদেখাকৈ নৰয়। উদাহৰণাৰ্থ 'তত্ৰ বিৰচিতাৰাতি সন্তাপেন সতত তুলিত বিয়ন্মধ্যহংসো ৰাজহংসো নাম ধনদকন্দৰ্প সৌদৰ্থহৃদ্যনিৰবদ্যৰূপো ভূপো বভূৱ।' ইত্যাদি চাওক।'

ধনপাল ঃ তিলকমঞ্জৰী ঃ বাণভট্টই গদ্যকাব্য ৰচনাৰ যিটি প্ৰশস্ত প্ৰণালী প্ৰৱৰ্তন কৰিলে, পৰৱৰ্তী কালত তেওঁক অনুকৰণ কৰি প্ৰতিভাৰ সাক্ষৰ দি থৈ যোৱা সকলৰ ভিতৰত ধনপাল অন্যতম। গদ্য কাব্য ৰচকসকলৰ মাজত ধনপালৰ কীৰ্তি আজিও অক্ষয় হৈ আছে।

ধনপাল আছিল উজ্জয়িনীৰ কাশ্যপগোত্ৰীয় সৰ্বদেৱ নামে বিদ্বান ব্ৰাহ্মণৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ ভায়েকৰ নাম শোভন। অনুজ হৈও শোভনে গোনতে জৈনধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি তপস্বী মুনিত পৰিণত হয়। পিছত ধনপালেও জৈনমত গ্ৰহণ কৰে। এই সম্বন্ধে বিচিত্ৰ কিম্বদন্তি আছে। এবেলি পিতৃ সৰ্বদেৱে শ্ৰীবৰ্দ্ধমান সূৰি নামে জৈন মুনিক তেওঁৰ ঘৰত থকা সঞ্চিত নিধিৰ সন্ধেদ দিব পাৰিলে তেওঁকো আধা ভাগ দিবলৈ অঙ্গীকাৰ কৰি প্ৰশ্ন কৰিলে। জৈন মুনিয়ে সঠিক উত্তৰ দি সেই ধনৰ আধা পোৱাৰ পাছত সৰ্বদেৱৰ এজন পুতেকক জৈন ধৰ্ম দীক্ষা ল'বলৈ দিবলৈ ক'লে। ব্ৰাহ্মণাভিমানী সৰ্বদেৱে মুনিজনৰ যাচ্ঞা অস্বীকাৰ

কৰিলে। পিছত শোভনে জৈনমত গ্ৰহণ কৰি মুনিব্ৰত ল'লে। ভায়েকৰ উপদেশ মতে পিছত ধনপালেও জৈনধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে আৰু এজন বিশিষ্ট কবি আৰু পণ্ডিত হিচাপে খ্যাতি লাভ কৰে।

ধনপাল বাক্‌পতিৰাজ, অমোঘবৰ্ষ আৰু উৎপলৰাজ খিতাপেৰে বিভূষিত ৰজা মুঞ্জ আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী ৰজা ভোজৰ সভাস্থ অন্যতম পণ্ডিত আছিল। মুঞ্জ আৰু ভোজৰদ্বাৰা তেওঁ সমাদৃত আৰু সন্মানিত হৈছিল। ৰজা মুঞ্জই (খৃ° ৯৭৫-১০২২) তেওঁৰ কবি প্ৰতিভাৰ স্বীকৃতি স্বৰূপে তেওঁক 'সৰস্বতী উপাধি দিয়ে। [illegible] উল্লেখ ধনপালে তিলকমঞ্জৰীত কৰিছে —

তজ্জন্মা জনকাঙ্ঘ্ৰিপংকজৰজঃ সেৱাপ্ত-বিদ্যালৱো
বিপ্ৰঃ শ্ৰীধনপাল ইত্যবিশদামেতামবধ্নাৎ কথম্।
অক্ষুণ্ণোঽপি বিবিক্তসূক্তিৰচনে যঃ সৰ্ববিদ্যাব্ধিনা
শ্ৰীমুঞ্জেন সৰস্বতীতি সদসি ক্ষোণীভৃতা ব্যাহৃতঃ।।

ভোজৰাজৰ ৰাজসভাতো তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে আৰু তেওঁৰ প্ৰেৰণাতে ধনপালে 'তিলকমঞ্জৰী' নামে গদ্যকাব্য (কথা) ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনি জৈন আখ্যানৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৰচিত। ভোজ নিজে ক'লা-সাহিত্যত নিপুণ বিদ্বান হৈও জৈন আখ্যানৰ বিষয়ে জানিবলৈ আগ্ৰহ দেখুৱাত ধনপালে তেওঁৰ হেপাহ পূৰাবলৈ তিলক মঞ্জৰী ৰচনা কৰে। সুদীৰ্ঘ ৰচনাখন খণ্ডখণ্ডকৈ লিখি ধনপালে ৰজাৰ হাতত দিছিল। এবাৰ ইমানতো গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ নোহোৱাত ৰজাই অধৈৰ্য হৈ গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপিবোৰ পুৰি পেলাবলৈ আদেশ কৰে। তেতিয়া ধনপালৰ দুঃখৰ বাকী নোৰোৱা হ'ল। কিন্তু তেওঁৰ সৰু ছোৱালী তিলক-মঞ্জৰীয়ে ধনপালে নজনাকৈ আখ্যানভাগৰ প্ৰতিশাৰী নিয়াৰিকৈ মুখস্থ ৰাখিছিল। কন্যাজনীয়ে দেউতাকক তাৰ সম্ভেদ দিলে আৰু তিলক মঞ্জৰীৰ স্মৃতিৰপৰা পুনঃলিপিবদ্ধ কৰা হয়। সেয়ে জীয়েকৰ নামেৰে গ্ৰন্থখনৰ নামকৰণ কৰা হয়।

তিলকমঞ্জৰীৰ কথা তেনেই বিস্তৃত। ইয়াত তিলকমঞ্জৰী আৰু সমৰকেতুৰ প্ৰেম কথা বৰ্ণিত হৈছে। ই কাদম্বৰীৰ সুন্দৰ অনুকৰণ। কাদম্বৰীত পোৱা প্ৰায়বোৰ উল্লেখযোগ্য ঘটনাৰ সমান্তৰাল বৰ্ণনা ইয়াত নিহিত হৈছে। সৰল প্ৰকাশভংগী আৰু কল্পনা-প্ৰৱণতাৰে অন্বিত ধনপালে সফলভাৱে বাণক অনুকৰণ কৰিছে। প্ৰস্তাৱনাত ধনপালে তেওঁৰ [illegible] পূৰ্বসূৰী কবি পৰমাৰ পাৰ্থিৱৰ প্ৰশংসোক্ত কৰিছে। বাণ, ভৱভূতি, ৰাজশেখৰ, [illegible], [illegible] আৰু কৰ্দমৰাজৰ নামোল্লেখ চকুত লগা।

তেওঁ 'ঋষভপঞ্চাশিকা' নামে ৫০ টা শ্লোকৰ অন্যতম পুথি এখন প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰে।

বাদীভসিংহ ঃ বাদীভসিংহ দিগম্বৰ জৈন সম্প্ৰদায়ভুক্ত বুলি জনাজাত। তেওঁ জৈন মুনি পুষ্পসেনৰ শিষ্য আছিল। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম ওদেয়দেৱ। তেওঁৰ মতে বাদানুবাদত

প্রবৃত্তজনক সিংহই হাতীক যিদৰে পৰাস্ত কৰে তেনে কৰা বাবে তেওঁ লোকসমাজত বাদীভসিংহ নামে জনাজাত হয়। তেওঁ বৰ্তমান তামিলনাডুৰ দক্ষিণত থকা টিন্নেভেলি সম্প্রদায়ত জন্মিছিল।

এঘাৰটি লম্ভ বিভাগত বিভক্ত গদ্য চূড়ামণি নামে তেওঁ ৰচিত গ্ৰন্থত ৰজা সত্যধৰ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ জীৱন্ধৰৰ জীৱন-কথাৰ বৰ্ণনা দিছে। পিতাপুত্ৰই সন্ন্যাস লোৱালৈকে বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। গুণভদ্ৰকৃত উত্তৰ পুৰাণৰপৰা বিষয়-বস্তুৰ মূল আহৰণ কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন নীতিধৰ্মৰ উপদেশেৰে ভৰা।

বাদীভৰ কাল খৃষ্টাব্দ একাদশ শতিকা।

সোড্‌ঢল ঃ সোড্‌ঢল গুজৰাটৰ ভিতৰুৱা বলভ শাখাৰ কায়স্থ ক্ষত্ৰিয় আছিল। সোড্‌ঢলে লৰালিতে দেউতাকক হেৰুৱায়। সেয়ে মোমায়েক গঙ্গাধৰে তেওঁক লালন-পালন কৰে। তেওঁৰ চন্দ্ৰৰ ওচৰত পঢ়া-শুনা কৰে। পাছত কোঙ্কনৰ ৰাজধানী স্থানকৰ (থানাৰ) ৰাজসভালৈ যায়। তেওঁ তিনিজন ৰাজন্য ভ্ৰাতাৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰে। তেওঁলোক হ'ল চিত্তৰাজা, নাগাৰ্জুন আৰু মুন্‌মুনি ৰজা। এওঁলোকে একাদিক্ৰমে উত্তৰাধিকাৰসূত্ৰে ৰাজত্ব কৰে। চিত্ত আৰু তেওঁৰ ভায়েকে একাদশ শতিকাত ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁ চালুক্যৰাজ বৎসৰ ৰাজসভাতো সন্মানিত হৈছিল। বৎসৰ ৰাজত্ব কালতে তেওঁ ১০২৬-১০৮০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত উদয়সুন্দৰী কথা ৰচনা কৰে। বৎসই এবাৰ বিদ্ৰূপ কৰি সোড্‌ঢলক কৈছিল যে এটীয়া.শ্লোক ৰচনা কৰাত ৰচকৰ বিশেষ গুণাগুণ বুজা নাযায়। বৰঞ্চ মালা গাঁথাৰ দৰে সুসম্বদ্ধ কাব্য ৰচনা কৰিলেহে কবিৰ মহত্ব বুজিব পাৰি। ৰজাৰ অভিপ্ৰায় বুজি সোড্‌ঢলে কিছুদিনৰ ভিতৰতে উদয়সুন্দৰী কথা ৰচনা কৰি উলিয়ায়।

উদয়সুন্দৰী কথাত ৮টা উচ্ছ্বাস আছে। নাগলোকৰ ৰজা শিখণ্ডটিলৰ কন্যা উদয় সুন্দৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ ৰজা মলয়বাহনৰ মাজত অনুষ্ঠিত বিবাহলৈকে কাব্যত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। প্ৰথম উচ্ছ্বাস কবিয়ে নিজৰ বংশাৱলী, বংশৰ প্ৰশংসা আৰু কাব্য ৰচনাৰ ভূমিকা দাঙি ধৰিছে। ২য় উচ্ছ্বাসৰপৰাহে প্ৰকৃত কাহিনী আৰম্ভ হৈছে।

বামনভট্ট বাণ ঃ বামনভট্টৰ বেমভূপাল চৰিত পিছৰ যুগৰ এক উল্লেখনীয় গদ্য কাব্য। পঞ্চদশ শতাব্দীৰ ৰেড্ডীবংশীয় বেমভূপালৰ ঐতিহাসিক তথ্যৰ আধাৰত ৰচিত 'চৰিত' পুথিখন নিতান্ত বুৰঞ্জীমূলক কাব্য বুলিলে অত্যুক্তি কৰা নহয়। এই কাব্যৰ জৰিয়তে কবিয়ে বাণৰ দৰে যশস্যা লাভ কৰিবলৈ যত্নপৰ হোৱা কথা তেওঁ নিজে মুকলিকৈ স্বীকাৰ কৰিছে।

□ □ □

চতুৰ্থ অধ্যায় (খ)

চম্পূকাব্য

গদ্য আৰু পদ্য দুয়োবিধৰ সংমিশ্ৰণ কৰি ৰচিত সাহিত্য বা কাব্যকে চম্পূ নামে অভিহিত কৰা হয়। দণ্ডীয়ে চম্পূৰ সজ্ঞাত এনে তথ্যকে তুলি ধৰিছে, 'গদ্য পদ্যময়ং কাব্যং চম্পূৰিত্যভিধীয়তে।' যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদৰ মন্ত্ৰসংহিতাসমূহতে পোনতে গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্ৰন চকুত পৰে। পৰৱৰ্তী ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতো এনে লক্ষণ দেখা পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ঋগ্বেদৰ ভিতৰুৱা ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ নাম ল'ব পাৰি। তাত শুনঃশেপৰ আখ্যান বৰ্ণাওঁতে গদ্যৰ বহুলতাৰ মাজে মাজে 'গাথাৰ' প্ৰয়োগ দৃষ্ট হয়। মহাভাৰতৰ গদ্যাংশৰ মাজতো শ্লোকৰ প্ৰয়োগ চকুত পৰে। অৱশ্যে বৌদ্ধ-পালি সাহিত্যত, বিশেষতঃ সুত্তপিটকৰ ভিতৰুৱা সাহিত্যৰাজিৰ এনে শৈলীৰ বাহুল্য ভূয়সি দেখিবলৈ পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী পঞ্চতন্ত্ৰ আৰু হিতোপদেশ, শুকসপ্ততি আদি কথাত ই বিশেষৰূপে সুষমামণ্ডিত ৰূপত পৰিদৃষ্ট হৈছে। সেয়ে হ'লেও দণ্ডীপ্ৰভৃতি আলঙ্কাৰিকে ইবোৰক 'চম্পূ' বোলা নাই। তেওঁলোকৰদ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট সংজ্ঞাৰ 'চম্পূ'ৰ উদয় হয় দশম শতিকাত। সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ ছত্ৰছায়াত বা তাৰ প্ৰতিফলনৰূপেহে সাহিত্যত আভিনৱত্ব আনয়নৰ অজুহাতত 'চম্পূ' কাব্য ৰচিত হ'বলৈ ধৰে। দণ্ডীয়ে ৭ম-৮ম শতিকাত চম্পূৰ সংজ্ঞা ৰচি গলেও তেতিয়া ৰচনা কৰা চম্পূৰ কোনো নিদৰ্শন উপলব্ধ হোৱা নাই।

চম্পূকাব্যত গদ্য আৰু পদ্যৰ আনুপাতিক পৰিমাণ সম্বন্ধে আলংকাৰিকসকল নিমাত। অন্য গদ্য-কাব্যৰ সৈতে ইয়াৰ পাৰ্থক্য এইখিনিতে দেখা যায় যে চম্পূত গদ্যতে কাহিনী ভাগ বৰ্ণিত হয়, মাথোন আবেগিক ভাবানুভূতি পদ্যত প্ৰকাশ পায়। পিছলৈ অৱশ্যে এনে সামঞ্জস্যকৰ দৃষ্টি-ভঙ্গীৰো অভাৱ হয়গৈ। চম্পূৰ কথা বস্তু সচৰাচৰ পুৰণি বা প্ৰচলিত আখ্যানৰ ভেটীতে গঢ়া হয়।

ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট: ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট আছিল শাণ্ডিল্যগোত্ৰীয় দেৱাদিত্য ওৰফে নেমাদিত্যৰ অন্যতম পুত্ৰ আৰু শ্ৰীধৰৰ পৌত্ৰ। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰকূট ৰাজবংশৰ ৰজা ৩য় ইন্দ্ৰৰ (খৃ° ৯১৪-৯১৬) সভাকবি। এইজন ইন্দ্ৰই প্ৰতিহাৰ বংশীয় ৰজা মহীপতিৰ সময়ত সেই বংশৰ পৰাজি পৰে আৰু কনৌজ দখল কৰে। ত্ৰিবিক্ৰম ভট্টই ইন্দ্ৰৰ এক 'শাসন' ৯১৫ চনত ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়। ত্ৰিবিক্ৰমে তেওঁৰ কাব্যত বাণভট্টৰ উল্লেখ কৰিছে। আনহাতে ভোজে 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ'ত ত্ৰিবিক্ৰমৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

ত্ৰিবিক্ৰমে নলচম্পূ ৰচনা কৰা সম্বন্ধে জনশ্ৰুতি আছে। এবেলি পিতৃ দেৱাদিত্য অন্যকাৰ্যত ব্যাপৃত হৈ ৰাজসভাত অনুপস্থিত থকাসময়তে ঈৰ্ষালু পণ্ডিত এজনে সভালৈ

আহি তেওঁৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী হৈ থিয় দিলে। ৰজাই অগত্যা দেৱাদিত্যৰ পুতেক ত্ৰিবিক্ৰমকে পিতৃৰ হৈ প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ বাদৰ উত্তৰ দিবলৈ ক'লে। ত্ৰিবিক্ৰমে সৰস্বতীক প্ৰাৰ্থনা জনাই বাদৰ উত্তৰ দিবলৈ ওলাল। তেওঁৰ হাতত প্ৰতিস্পৰ্ধী পণ্ডিতৰ স্পৃহা নিমজ্জিত হ'ল। তেওঁ ৰাজসমাদৰ লাভ কৰিলে। তেওঁ হেনো সভাতে আকস্মিক ভাবে নলচম্পূ ৰচিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু ৭ম উচ্ছ্বাসলৈকে গ্ৰন্থ পূৰ্ণ হওঁতেই তেওঁৰ পিতৃ দেৱাদিত্য আহি সভাস্থলী পালে আৰু পিতৃৰ আগমনত তেওঁ ৰচনাৰপৰা বিৰত হ'ল। সেয়ে আজিও আমি নলচম্পূ ৭ উচ্ছ্বাসতে পাইছো। ত্ৰিবিক্ৰমে তাক পূৰ্ণ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা নকৰিলে।

মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত বৰ্ণিত নলাখ্যানক উপজীব্য কৰি 'নলচম্পূ' বিৰচিত হৈছে। ত্ৰিবিক্ৰমে সুবন্ধু আৰু বাণক পাৰ্যমানে অনুকৰণ কৰিছে। তেওঁ গঙ্গা আৰু যমুনা সম্বন্ধে অতিশয়োক্তি কৰা বাবে তেওঁক যমুণা-ত্ৰিবিক্ৰম বুলিও কোৱা হয়।

ত্ৰিবিক্ৰম ভট্টক মদালসা চম্পূৰো ৰচক বুলি কোৱা হয় (কৃষ্ণমাছাৰ্য, পৃ°৪৯৮)

সোমদেৱ সূৰি ঃ সোমদেৱৰ দুখন গ্ৰন্থ উপলব্ধ হয় ঃ **'যশস্তিলক'** (কাব্যমালা ৭, প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় ভাগ, বোম্বে, ১৯০১) আৰু **নীতিবাক্যামৃত** (মাণিকচন্দ্ৰ দি জৈন গ্ৰন্থমালা ২২, বোম্বে, ১৯২২)। যশস্তিলকক 'যশোধৰ মহাৰাজচৰিত' বুলিও জনা যায়।

যশস্তিলকৰ শেষত সোমদেৱে নিজৰ বিষয়ে বহুতো কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ দেৱসংগ নামে জৈন সম্প্ৰদায়ভূক্ত মুনি আছিল। সোমদেৱ নেমিদেৱৰ শিষ্য আৰু যশোদেৱৰ প্ৰশিষ্য আছিল। নীতিবাক্যামৃতত তেওঁৰ মহেন্দ্ৰদেৱ নামে ভায়েক এজনৰো উল্লেখ কৰিছে। তাৰপৰা আকৌ এই কথাও জনা যায় যে তেওঁ 'স্যাদবাদাচলসিংহ', '[illegible]র্কিকচক্ৰবৰ্তী', 'বাদীভপঞ্চানন' 'বাক্‌কল্লোলপয়োনিধি' আৰু 'কবিকুলৰাজ' প্ৰভৃতি উপাধিৰে বিভূষিত আছিল।

সোমদেৱে ৮৮১ শকৰ (৯৫৯ খৃষ্টাব্দৰ) চ'ত মাহৰ মদন ত্ৰয়োদশী তিথিত যশস্তিলক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল জনা যায়। সেই সময়ত কৃষ্ণৰাজদেৱে পাণ্ড্য, চোল, চেৰা, সিংহল প্ৰভৃতিৰ ওপৰত নিজৰ প্ৰভূত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল আৰু মেলপাটীত ছাউতি পাতি আছিল। সোমদেৱে চালুক্যৰাজ ২য় অৰিকেশৰিৰ পুত্ৰ আৰু ৩য় অৰিকেশৰিৰ পিতৃ ভদ্ৰদেৱ ওৰফে বাদ্যগ ওৰফে বদ্দিগৰ ৰাজত্ব কালত ৯৫৯ খৃষ্টাব্দত যশস্তিলক ৰচনা কৰে (কে, কে, সন্দিকৈ, পৃষ্ঠা ১-৩)। বাদ্যগ বা বাগৰাজৰ ৰাজধানী গঙ্গাধাৰাত তেওঁ উক্ত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ বাদ্যগ, ৩য় অৰিকেশৰিৰ সমকালীন হ'লেও তেওঁ কাৰো পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰাৰ প্ৰমাণ নাই।

জৈন আচাৰ্য সোমদেৱসূৰিয়ে জৈন নীতি আৰু ধৰ্মীয় মতবাদ দাঙি ধৰিবলৈ যশস্তিলক ৰচনা কৰে। মৰিদত্ত নামে এজন কামপৰতন্ত্ৰ ৰজাই নিজৰ কামনাসিদ্ধি কৰিবলৈ পুৰোহিতৰ উপদেশ মতে এটি যজ্ঞানুষ্ঠান পাতে আৰু তাত বলিদিবলৈ সকলো জীৱ-জন্তুৰ এজোৰ বা এহাল সংগ্ৰহ কৰি আনে। একে উদ্দেশ্যৰে এহাল বজা ভাই-ভনীকো তালৈ অনা হয়।

যথাৰ্থতে তেওঁলোক ৰজাৰ ভনীয়েকৰ যমজ সন্তান। সোধপোচ কৰোঁতে জৈন ল'ৰাটিয়ে পূৰ্বজন্মৰ বৃত্তান্তদাঙি ধৰি ক'লে যে তেওঁলোক আগৰ জন্মত মাক-পুতেক আছিল। সেই জন্মত তেওঁৰ নাম আছিল যশোধৰ। তেওঁ উজ্জয়িনীৰ ৰজা আছিল। এবাৰ তেওঁলোকে পিঠাগুৰিৰে সজা মুৰ্গীৰ মূৰ্তি এটা বলি দিছিল বাবে পিছৰ জন্মত নানান জীয়াতু ভুগিবলগীয়া হৈছেহি। তাকে শুনি ৰজা মৰিদত্তই ভয় খালে আৰু যজ্ঞানুষ্ঠান বন্ধ কৰি সবান্ধৱে জৈন ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে। তেওঁ সুদত্তনামে জৈনগুৰুৰ ওচৰত দীক্ষা ল'লে। গ্ৰন্থখন ৮টা আশ্বাসত ৰচিত।

গ্ৰন্থখন নীতি কথাৰ ভাণ্ডাৰস্বৰূপ। সাহিত্যতকৈ নীতিজ্ঞানাম্বেষণ ওপৰ উঠিছে। সোমদেৱে চতুৰ্থ আশ্বাসতে বাণৰ নামোল্লেখ কৰিছে। তেওঁ বাণ আৰু সুবন্ধুৰদ্বাৰা প্ৰভাবান্বিতও হৈছে। গ্ৰন্থখন সম্বন্ধে পণ্ডিত সন্দিকৈয়ে এইদৰে লিখিছে ঃ Apart from its special characteristics as a prose narrative, Yasastilika combines features which bring it into relation with diverse brahches of Sanskrit literature. It is not only a Jaina romance in prose and verse but a learned compendium of Jaina and non-Jaina philosophical and relegious doctrines, a manual of state-craft, and a great repository of Kavya poetry, ancient tales, citations and references, and numerous rare words of lexical interest. Somadeva's Yasastilaka is a work of massive scholarship enlivened by occasional flashes of literary genius and poetic feeling. (Yasastilaka and Indian Culture, p 53.)

হৰিশ্চন্দ্ৰ ঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ বিৰচিত 'জীৱন্ধৰ চম্পূ' জৈন নীতিসম্মত অন্যতম চম্পূকাব্য। খৃ° ৯০০ অব্দৰ পাছত জীৱন্ধৰ চম্পূ বিৰচিত হয় (গোপাল আয়েঙ্গাৰ, পৃ° ৯০)। জীৱক জীৱন্ধৰৰ (গদ্যচিন্তামণিৰ নায়ক) জীৱন কথা এই চম্পূৰ নায়ক। বাণে উল্লেখ কৰা হৰিশ্চন্দ্ৰৰ সৈতে এই হৰিশ্চন্দ্ৰৰ কোনো সম্বন্ধ নাই।

ভোজ ঃ ৰামায়ণচম্পূৰ ৰচক ভোজক পৰমাৰ বংশীৰ ধাৰাধিপতি বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁ ১০১৮ চনত ৰাটপাটত উঠে আৰু ১০৬৩ চনলৈ তেওঁ সুকলমে ৰাজপাট খায়। তেওঁ আছিল সিন্ধুৰ পুত্ৰ আৰু খুড়াক মুঞ্জৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁ ৰজা হয়। মুঞ্জৰ দৰে ভোজেও কলা-সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল বুলি সুখ্যাতি আছে। তেওঁৰ ৰাজসভা অনেক বিদ্বান-পণ্ডিত কবি-সাহিত্যিকে অলংকৃত কৰিছিল। তেওঁক জ্যোতিষ, দৰ্শন, ব্যাকৰণ, সাহিত্য-কৃতিৰ ৰচক বুলি কোৱা হয়। তেওঁক শৃঙ্গাৰমঞ্জৰী আৰু শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশৰো ৰচক বুলি জনা যায়।

ভোজে ৰামায়ণ কথাৰ আধাৰত ৰামায়ণচম্পূ ৰচনা কৰে। ই এক জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থ। ভোজে কিষ্কিন্ধাকাণ্ডলৈকেহে ৰচনা কৰা কথা জনা যায়। পাছত কোনো এজন লক্ষণ কবিয়ে যুদ্ধকাণ্ডলৈ যোগ দিয়ে। সি বি হণ্ডিক কৰিয়ে পদসমূহ বঢ়োঁতে প্ৰায় সকলোবোৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। গদ্যকাব্যৰ দৰেই ইয়াৰ ভাষা দীৰ্ঘ সমাসবহুল। কিন্তু পদ্যসমূহ সৰল

বৈদৰ্ভীৰীতিৰ পৰিচায়ক। ৰসানুভূতি আৰু বৰ্ণনাৰীতি অনুপম।

অভিনৱ কালিদাস ঃ এই উপাধিসাৰ কোনো অজ্ঞাতনামা কবি বিশেষে প্ৰায় ১০৫০ খৃষ্টাব্দত ভাগৱত চম্পু ৬টা উচ্ছ্বাসত ৰচনা কৰে।

সোঢ়ঢল ঃ একাদশ শতিকাতে সোঢ়ঢলে 'উদয়সুন্দৰী কথা' নামে গ্ৰন্থ গদ্য-পদ্য মিহলি চম্পূকাব্যৰ ৰীতি অনুসৰি ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনৰ কাহিনীভাগ নাগলোকৰ কুঁৱৰী উদয়সুন্দৰী আৰু কুমাৰ মলয়বাহনৰ বিয়াক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠিছে। (কথা-কাব্যত সোঢ়ঢলৰ কথা চাওক)।

অনন্তভট্ট ঃ অনন্তভট্ট অভিনৱ কালিদাসৰ (ভাৰতচম্পূৰ ৰচক) অন্যতম প্ৰতিস্পৰ্ধী আছিল বুলি জনা যায়। সেয়ে হ'লে তেওঁ অভিনৱ কালিদাসৰ সমকালীন হোৱা স্বাভাৱিক। কোনো কোনোৱে অৱশ্যে তেওঁক পৰৱৰ্তী কালৰ কবি বুলিবলৈ খোজে। তথাপি তেওঁ পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰৱৰ্তী নহয়। ১০০০ শ্লোকাত্মক 'নাৰায়ণীয় কাব্য'ৰ ৰচক নাৰায়ণ ভট্টথিৰিয়ে (১৫৬০-১৬৪৬) অনন্তভট্টৰ চম্পূৰপৰা বহুতো উদ্ধৃতি দিছে, সেয়ে তেওঁক ভট্টথিৰিৰ পূৰ্বসূৰী বুলি সিদ্ধ কৰে।

অনন্তভট্ট ৰচিত 'ভাৰতচম্পূ'ত মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ সাৰাংশ বাৰটা স্তবকত পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। ভাৰতচম্পূৱে খ্যাতি আৰ্জিছে আৰু অনন্তভট্টই যথাৰ্থতে তেওঁৰ কাব্য লৈ গৌৰৱ কৰিবলৈ পাৰে। তেওঁৰ শব্দভাণ্ডাৰ অপৰিমিত। তেওঁ অনেক অলংকাৰ নানান ছন্দত ৰচনা কৰি গ্ৰন্থখন মনোমুগ্ধকৰ কৰি তুলিছে: কোৱা হয় অভিনৱ কালিদাসৰ ভাৰতচম্পূক তল পেলাবালৈকে তেওঁ নিজে একে শিৰোনামাৰ গ্ৰন্থ ৰচনাত হাত দিয়ে।

চিদাম্বৰ ঃ ষোড়শ আৰু সপ্তদশ শতিকাৰ মাজছোৱাত ভালেমান কবিয়ে চম্পূ কাব্য ৰচনা কৰে। তাৰে এজন হৈছে 'ৰাঘৱপাণ্ডৱ যাদৱীয়' ৰচনা কৰি খ্যাতিমন্ত হোৱা চিদাম্বৰ। তেওঁৰ পিতৃ আৰু পিতামহৰ নাম যথাক্ৰমে অনন্তনাৰায়ণ আৰু সূৰ্যনাৰায়ণ। ভিজিয়ানগৰৰ ৰজা ভেঙ্কটে (১ম) (১৫৮৬-১৬৮৪) তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল (কৃষ্ণমাচাৰ্য, পৃ°৫১২)। চিদাম্বৰে পঞ্চকল্যাণচম্পূ নামে এখন চম্পূ ৰচনা কৰে। তাত তেওঁ ভগৱান ৰাম, কৃষ্ণ, বিষ্ণু, শিৱ আৰু স্কন্দৰ বিবাহৰ আখ্যানসমূহ একেলগে বৰ্ণনা কৰে। তেওঁ ভাগৱতচম্পূ এখনো ৰচনা কৰে। তেওঁৰ অন্যান্য গ্ৰন্থসমূহঃ শব্দাৰ্থ চিন্তামণি, চিদাম্বৰ বিলাসকাব্য (পাঁচ সৰ্গত) আৰু প্ৰবন্ধচিন্তামণি।

মিত্ৰমিশ্ৰ ঃ পঞ্চগৌড় শ্ৰেণীভূক্ত পঞ্চাচতুৰ্ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত জন্ম হয় মিত্ৰমিশ্ৰৰ। তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল ওৰছাৰ ৰজা (১৭০৫-১৬২৭) বীৰসিংহদেৱ। তেওঁৰ অন্য নাম বীৰ সিংদেও। তেওঁ আকবৰৰ সভাপণ্ডিত আবুল ফজলক বধ কৰিছিল। তেওঁৰ ৰাজত্ব কালতে মিত্ৰমিশ্ৰই 'বীৰমিত্ৰোদয়ৰ' উপৰিও আনন্দকান্দচম্পূ ৰচনা কৰে। এই চম্পূত ৰচকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলা বৰ্ণনা কৰিছে।

নীলকণ্ঠ দীক্ষিত ঃ নীলকণ্ঠ দীক্ষিতে ১৬৩৭ খৃষ্টাব্দত তেওঁৰ নীলকণ্ঠ-বিজয়-চম্পূৰ

ৰচনা সমাপ্ত কৰে। ৫টা সৰ্গত বিভক্ত এই চম্পূখনে সমুদ্ৰমন্থনত উদ্গত হলাহল বিষপান কৰি শিৱে দেৱবৃন্দক ৰক্ষা কৰি নিজে 'নীলকণ্ঠ' নাম পোৱা ঘটনা বিবৃত কৰিছে। গ্ৰন্থখনে কবিৰ উচ্চ আবেগিক অনুভূতি আৰু কবি-কল্পনাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰে। ছন্দ আৰু অলঙ্কাৰত তেওঁৰ নৈপুণ্যৰ আভাসো দান কৰে। চম্পূকাব্য সম্মত দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰ এই চম্পূত বিদ্যমান।

বেঙ্কটাধ্বৰী ঃ বেঙ্কটাধ্বৰী বা বেঙ্কটাচাৰ্য আছিল আত্ৰেয়গোত্ৰোৎপন্ন ৰঘুনাথ আৰু সীতাম্বাৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ ককাক অপ্পয়গুৰু বুলি জনাজাত শ্ৰীনিবাস আছিল কাঞ্চীভৰমৰ ভটাচাৰ্যৰ ভতিজাক। তেওঁ প্ৰখ্যাত অপ্পয়দীক্ষিতৰ সমকালীন আছিল। কাঞ্চীভৰমৰ ওচৰৰ অৰসানিপালাই নামে ঠাইত বেঙ্কটৰ জন্ম হয়। তেওঁ বেদান্তদেশিকৰ অনুসৰণকাৰী আছিল। তেওঁৰ সাহিত্যকৰ্ম নীলকণ্ঠৰ সমবৰ্তী আছিল। তেওঁ কিছুকাল প্ৰলয়কাবেৰীৰ সভাত মুখ্য পণ্ডিত আছিল।

তেওঁ সপ্তদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে বিশ্বগুণাদৰ্শচম্পূ ৰচনা কৰি খ্যাতি অৰ্জন কৰে। গ্ৰন্থৰ আকৃতি আৰু প্ৰকৃতি দুয়োটি দিশতে গ্ৰন্থখনে মৌলিকতা দাবী কৰে। পৃথিৱীৰ ওপৰেৰে আকাশমাৰ্গেৰে বিচৰণ কৰা দুজন গন্ধৰ্বই বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ তীৰ্থস্থান, বৃত্তি অনুষ্ঠান আৰু বিদ্যাৰ শাখা-প্ৰশাখাৰ গুণ-অৱগুণবোৰ যিদৰে তেওঁলোকৰ মনত খেলিছিল তাকে প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ এজনে সিবোৰ নিন্দা কৰি ক'লে আৰু আনজনে আকৌ তাৰ বিপৰীতে সিবোৰৰ সজ দিশটোৰ ওপৰত আলোকপাত কৰি কৈছিল। এনেদৰে কবিয়ে তীৰ্থস্থান বা বৃত্তি আদিৰ সজ আৰু অসজ দুয়োটি দিশ কথোপকথনৰ মাজেৰে তুলি ধৰিছিল। গতিকে চম্পূখনত কোনো প্ৰকাৰৰ নিয়মীয়া কথাবস্তু বৰ্ণিত হোৱা নাই। কবিয়ে কাব্যখনত যথেষ্ট ব্যঙ্গোক্তি আৰু মানৱ জীৱনৰ সমালোচনা তুলি ধৰিছে। ৰচনাশৈলী, ৰীতি, ছন্দ আদি সকলো ফালৰ পৰাই ই এখন উত্তম কাব্য।

ভেঙ্কটাধ্বৰীয়ে ইয়াৰোপৰিও যাদৱ-ৰাঘৱীয়, উত্তৰচৰিত, বৰদাভ্যুদয়, সুভাষিত কৌস্তুভ, প্ৰদ্যুম্নানন্দ আদি বিবিধ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। শেষৰখন ৬ অংকীয়া নাটক। শৃঙ্গাৰ-দীপিকা আৰু সুভদ্ৰাপৰিণয় দুখন নাটিকা।

অন্যান্য গ্ৰন্থ ঃ ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু অনেক জনে ১৬শ-১৭শ শতিকাত বহুতো চম্পূকাব্য ৰচে। সিবোৰৰ ভিতৰত শেষ কৃষ্ণৰ (১৬শতিকা) পাৰিজাতহৰণচম্পূ, চক্ৰকবিৰ দ্ৰৌপদীপৰিণয়চম্পূ, ৰাজাসৰভোজীৰ (১৭১২-১৭২৭) কুমাৰসম্ভৱচম্পূ, নাৰায়ণৰ স্বাহাসুধাকৰচম্পূ, কেশৱভট্টৰ নৃসিংহচম্পূ, শঙ্কৰৰ শঙ্কৰচেতোবিলাস চম্পূৰ নাম ল'ব পাৰি। বহুতো চম্পূ কাব্যই এতিয়াও পোহৰৰ মুখ দেখা নাই। সিবোৰ প্ৰকাশ পালে সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশালভাণ্ডাৰৰ বৈভৱসমূহ দেশ-বিদেশত অধিক বিস্ময়ৰ সৃষ্টি কৰিব।

□ □ □

পঞ্চম অধ্যায়

ঐতিহাসিক কাব্য

পণ্ডিত মেকডোনেলৰ মতে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দুৰ্বল ঠাইকণ হৈছে ইতিহাস; বাস্তৱিকতে ইয়াৰ কোনো অস্তিত্ব নাই বুলিয়েই তেওঁ কয়। অৱশ্যে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰাচীন অংশত বুৰঞ্জীমূলক কাব্যৰ পৰিমাণ যে নিতান্ত নগণ্য সেই কথা সঁচা। তথাপিও প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত ইয়াৰ অস্তিত্ব একেবাৰে নাই বুলিলেও সঁচা কোৱা নহয়। ঐতিহাসিক তথ্যৰ প্ৰতি প্ৰাচীন কবিসকলৰ সজাগতাৰ অভাৱ আৰু দায়িত্বহীনতাই ইয়াৰ মূল কাৰণ। জন্মান্তৰবাদ, কৰ্মবাদ আৰু অধ্যাত্মবিশ্বাসী ভাৰতীয়সকলে পাৰ্থিৱ ক্ষণভংগুৰ জীৱনৰ তথ্য সংৰক্ষণত অৱহেলা দেখুৱা স্বাভাৱিক। অৱশ্যে ব্ৰাহ্মণসকলে পৃষ্ঠপোষক নৃপতিসকলৰ বদান্যতাৰ প্ৰশংসা-পৰক কথা আত তাত লিখি সংৰক্ষণ নকৰাও নহয়। কিন্তু তেনে তথ্যবো সময় বা ইঙ্গিত তো ৰাখি থোৱা নাই। তথাপি আমাৰ দেশীয় ইতিহাসৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা সাহিত্যৰ লেশ বৈদিকযুগৰপৰা মধ্যযুগলৈ পোৱা যায়।

ভাৰতীয় ইতিহাসৰ প্ৰাৰম্ভিক যুগ : (১) সম্ভৱত : ঋগ্বেদৰ পাতত পোৱা দানস্তুতি আৰু নাৰাশংসী তথা যুদ্ধবিগ্ৰহ সম্বন্ধীয় কথা বা উপাখ্যানবোৰে ঐতিহাসিক সাহিত্যৰ আৰম্ভণি সূচায়। সুদাস, দিবোদাস, সৃঞ্জয়, অভ্যাৱৰ্তী আদিৰ দানস্তুতি আৰু যুদ্ধ আদিৰ বিবৰণ এই যুগৰ ঋক্‌সূক্তত পোৱা যায়। (২) ব্ৰাহ্মণত প্ৰাপ্ত গাথাবোৰতো ঐতিহাসিক তথ্য নিহিত আছে। ব্ৰাহ্মণৰ পুৰাকল্প পৰকৃতিতো এনে তথ্য পৌৰাণিক আখ্যানত পৰিণত হৈছে। (৩) বেদাঙ্গ সাহিত্যতো ঐতিহাসিক আখ্যানৰ লেশ বৰ্তমান। (৪) ৰামায়ণ-মহাভাৰতক ভাৰতীয় পৰম্পৰাত 'ঐতিহাসিক মহাকাব্য' বুলি কোৱা হয়। (৫) পুৰাণসমূহত প্ৰাপ্ত বংশাৱলীবোৰ ইতিহাসৰ দ্যোতক। (৬) বৌদ্ধ ত্ৰিপিটক আৰু জৈন আগম সাহিত্যৰ অনেকাংশ ঐতিহাসিক লক্ষণাক্ৰান্ত। বিন্দুসাৰ, প্ৰসেন, অজাতশত্ৰু, প্ৰভৃতি নৃপতিৰ কথা বৌদ্ধ সাহিত্যৰপৰাহে জনা যায়। (৭) শিলালিপি আৰু ধাতুলিপিবোৰ ঐতিহাসিক সাহিত্যৰ মাজত সোমাইছে। (৮) ৰঘুবংশ, সেতুবন্ধ আদিৰ মাজেৰেও ইতিহাসৰ খণ্ড সৰকি অহা কথা কোৱা হয়। (৯) 'গৌড়বহ'ৰ দৰে কাব্যও ইতিহাসৰ বাৰ্তাবাহক।

তথাপি হৰ্ষচৰিত, নৱসাহসাংকচৰিত, বিক্ৰমাংকদেৱচৰিত আৰু ৰাজতৰংগিণী আদিহে ঐতিহাসিক কাব্যৰ প্ৰতিনিধি বুলি কোৱা হৈছে।

হৰ্ষচৰিত : বৰ্তমান উপলব্ধ আখ্যায়িকা সংজ্ঞক গদ্যকাব্যসমূহৰ ভিতৰত কবি বাণভট্টৰ ৰচিত হৰ্ষ চৰিত সবাতোকৈ প্ৰাচীন। এই গ্ৰন্থ আঠটা উচ্ছ্বাসত বৰ্ণিত হৈছে। তাৰে প্ৰথম তিনিটা উচ্ছ্বাসত (১-৩) বাণৰ বংশোৎপত্তি আৰু পূৰ্বজসকলৰ তথা নিজৰ

আগবয়সৰ 'আত্মকথা' বৰ্ণিত হৈছে। বাকী পাঁচটা উচ্ছ্বাসত (৪-৮) হৰ্ষবৰ্ধনৰ আগজীৱনৰ কথা পূৰ্বজসকলৰ বুৰঞ্জীসহ কথিত হৈছে।

প্ৰথম উচ্ছ্বাসৰ আৰম্ভতে বাণে উপাস্য দেৱ-দেৱী শিৱ আৰু উমাৰ স্তুতি কৰে। তাৰ পাছত মহাভাৰতৰ ৰচক ব্যাসৰ বন্দনা পাই উঠি কুকবি আৰু সুকবিৰ চৰ্চা কৰিছে। আখ্যায়িকাকাৰৰ আৰু বাসৱদত্তাৰ ৰচক ভট্টাৰহৰিশ্চন্দ্ৰ, সাতবাহন, প্ৰৱৰসেন, ভাস, কালিদাস, আৰু বৃহৎ কথাৰ প্ৰশংসা কৰিছে। লগতে হৰ্ষবৰ্ধনৰ জয় কামনা কৰি গ্ৰন্থাৰম্ভ কৰিছে।

এই উচ্ছ্বাসত দুৰ্বাসাৰ অভিশাপত পৃথিৱীলৈ অৱনমিত সৰস্বতীৰ গৰ্ভত দধীচৰ ঔৰসত সাৰস্বতৰ জন্ম আৰু ভাৰ্গৱ বংশীয় ব্ৰাহ্মণৰ ঔৰসত তেওঁৰ পত্নী অক্ষমালাৰ গৰ্ভত বৎসৰ জন্ম কথা কোৱা হৈছে। সৰস্বতীৰ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ পাছত দধীচৰ আগ্ৰহ ক্ৰমে অক্ষমালাই আপোন পুত্ৰৰ সৈতে সাৰস্বতক লালন-পালন কৰে। বৎসেই সাৰস্বতৰ ওচৰত বিদ্যালাভ কৰে। বৎসৰ বংশজ চিত্ৰভানুৰ ঔৰসত আৰু ৰাজদেৱীৰ গৰ্ভত বাণৰ জন্ম হয়। সৰুতে-তেওঁৰ মাতৃ বিয়োগ হয় আৰু উপনয়ন সংস্কাৰৰ পিছত চৈধ্য বছৰতে পিতৃ চিত্ৰভানুৱে নৰলীলা সামৰে। কম বয়সতে পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱাই বাণ শোকসন্তপ্ত হৈ কিছুদিন ঘৰতে থাকে। তাৰ পাছত বন্ধু-বান্ধৱৰ সৈতে দেশ ফুৰিবলৈ ওলাই যায়।

ভ্ৰমণান্তত তেওঁ অনেক জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাৰে পুষ্ট হৈ ঘৰলৈ উভতি আহে।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসত হৰ্ষৰ ভ্ৰাতা কৃষ্ণৰ অনুৰোধক্ৰমে বাণে কিদৰে সম্ৰাট হৰ্ষৰ সৈতে সাক্ষাৎকাৰ কৰিছিল তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। তৃতীয় উচ্ছ্বাসত বাণে ৰাজসাক্ষাৎকাৰৰ পাছত উভতি আহি স্বজন-বন্ধুবৰ্গৰপৰা পোৱা সমাদৰৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে। তাতে শ্যামল প্ৰভৃতিৰ অনুৰোধত বাণে হৰ্ষৰ চৰিত কীৰ্তন কৰিবলৈ সম্মতি প্ৰকাশ কৰে।

তৃতীয় উচ্ছ্বাসৰ মাজৰপৰা প্ৰকৃত হৰ্ষ চৰিত আৰম্ভ হয়। শ্ৰীকণ্ঠ জনপদত স্থাণ্বীশ্বৰ নামে প্ৰদেশৰ ৰজা পুষ্পভূতি আৰু সাধক ভৈৰবাচাৰ্যৰ মিত্ৰতাক্ৰমে ভৈৰবাচাৰ্যৰ বেতালসিদ্ধি আৰু পুষ্পভূতিৰ লক্ষ্মীৰপৰা বৰদান লাভৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। লক্ষ্মীৰ বৰতেই পুষ্পভূতিৰ বংশত চক্ৰৱৰ্তী ৰজা হৰ্ষৰ উৎপত্তি হোৱাৰ সংকেত কৰা হয়।

চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসত পুষ্পভূতিৰ বংশত জন্ম লোৱা ৰাজাধিৰাজ প্ৰভাকৰ বৰ্ধন আৰু তেওঁৰ মহিষী যশোমতীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৰমাদেশক্ৰমে প্ৰথম পুত্ৰ ৰাজ্যবৰ্ধনৰ জন্ম, তাৰ পাছত ক্ৰমে হৰ্ষবৰ্ধন আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ জন্মকথাও বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণিত হৈছে। যশোমতীৰ ভায়েকৰ পুতেক ভণ্ডি আৰু মালৱ ৰাজকুমাৰ কুমাৰগুপ্ত আৰু মাধৱগুপ্তক ৰাজ্যবৰ্ধন আৰু হৰ্ষবৰ্ধনৰ লগৰীয়া কৰি দিয়া হয়। তাৰ পাছত মৌখৰি বংশীয় ৰজা অৱন্তিবৰ্মাৰ পুত্ৰ গ্ৰহবৰ্মাৰ সৈতে ৰাজ্যশ্ৰীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

পঞ্চম উচ্ছ্বাসত আছে ৰাজ্যবৰ্ধনৰ উত্তৰাপথৰ বিজয় যাত্ৰাৰ বিৱৰণ। ইতিমধ্যে হঠাতে ৰজা প্ৰভাকৰবৰ্ধন দাহজ্বৰৰ কবলত পৰে। বাক্যস বাহিৰত থকা হৰ্ষবৰ্ধনে সেই খবৰ পাই উভতি আহি পিতৃৰ ৰোগাবস্থা দেখি ম্ৰিয়মাণ হয়। ৰজাই আৰোগ্য লাভ

নকৰিব বুলি জানি ৰাজমহিষীয়ে অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰে। সিদিনাই গোধূলিবেলা ৰজা প্ৰভাকৰ বৰ্ধনৰ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰে।

ষষ্ঠ উচ্ছ্বাসত শোকৰ জাউৰি অধিক ব্যাপক আৰু গভীৰ হয়। প্ৰভাকৰ বৰ্ধনৰ মৃত্যুৰ পাছত হুন জয় কৰি অহা ৰাজ্যবৰ্ধনে দুঃখে-শোকে ৰাজপাটত বহিল যদিও উশাহ ল'বলৈ নৌপাওঁতেই মালৱৰ ৰজাৰ হাতত গ্ৰহবৰ্মাৰ মৃত্যু আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ বন্দীদশাৰ সমাচাৰে স্থাণ্বীশ্বৰত সকলোকে কাতৰ কৰি তোলে। খবৰ পায়েই ৰাজ্যবৰ্ধনে শাসনভাৰ হৰ্ষৰ হাতত এৰি দি মালৱৰাজক এসেকা দিবলৈ ভণ্ডিসহ দহ হাজাৰ অশ্বাৰোহী লগত লৈ যাত্ৰা কৰে। দিন দিয়েকৰ পাছত ৰাজ্যবৰ্ধনৰ বিশ্বাসৰ পাত্ৰ কুন্তল গৌৰ ৰজাই বিশ্বাসঘাটকতা কৰি ৰাজ্যবৰ্ধনক নিৰ্মমভাৱে বধ কৰা কথা হৰ্ষক জনালেহি। এই নিদাৰুণ বতৰা পাই হৰ্ষবৰ্ধন জ্বলি উঠিল ক্ৰোধৰ জ্বালাত। তেওঁ শত্ৰুসকলক পুলি-পোখাই বিনষ্ট কৰিবলৈ আয়োজন কৰিলে।

সপ্তম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষৰ বিজয় যাত্ৰা বৰ্ণিত হৈছে। বিজয়াৰ্থে ওলাই গৈ হৰ্ষই বাহ্যাস্থানমণ্ডপত ৰওঁতেই প্ৰাগজ্যোতিষেশ্বৰপৰা হংসবেগ নামে দূত আহি হৰ্ষক সাক্ষাৎ কৰে আৰু কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাই দি পঠোৱা আভোগ নামৰ শ্বেতপত্ৰ দান কৰে। দূতে ভাস্কৰবৰ্মাই হৰ্ষৰ সৈতে সুদৃঢ় মিত্ৰতা কামনা কৰা কথাৰ বিজ্ঞাপন দিয়ে। হৰ্ষই কুমাৰৰ প্ৰস্তাৱ স্বীকাৰ কৰি হংসবেগৰ হাতত কুমাৰলৈ নানান উপহাৰ দি প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰায়।

ইয়াত ভণ্ডিয়ে মালৱৰ কুশস্থল অধিকাৰ আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ কাৰাগাৰৰপৰা অন্তৰ্ধান হোৱা বতৰা হৰ্ষক জনায়হি। ৰাজ্যশ্ৰী বিন্ধ্যাটবীৰ প্ৰৱেশ কৰা কথা শুনি ভণ্ডিক গৌড়ৰ ফালে যুদ্ধ কৰি যাবলৈ আদেশ কৰি হৰ্ষই নিজে ৰাজ্যশ্ৰীৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ বিন্ধ্যাৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰে।

অষ্টম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষ-দিবাকৰ সংবাদ আৰু উদ্ধাৰৰ বৰ্ণনা আছে। বিন্ধ্যাৰণ্যত দিনদিয়েক ইতস্ততঃ ঘূৰি ফুৰোঁতে এদিন শবৰ যুবক নিৰ্ঘাতে অৰণ্যৰ মাজত আশ্ৰম পাতি বাস কৰা দিবাকৰ মিত্ৰ নামে বৌদ্ধ ভিক্ষুৰ কথা হৰ্ষক জনালে। হৰ্ষই দিবাকৰ মিত্ৰক দেখা কৰি ৰাজ্যশ্ৰীৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিচাৰোঁতে ভিক্ষু এজনে এটি বতৰা দিয়েহি। তাৰে পম খেদি গৈ হৰ্ষবৰ্ধনে প্ৰজ্বলিত অগ্নিত আত্মাহুতি দিবলৈ উদ্যত অৱস্থাতে ৰাজ্যশ্ৰীক ৰক্ষা কৰে।

দিবাকৰ মিত্ৰৰ আশ্ৰমত নিশাটো থাকি পিছদিনা পুৱাবেলা ভিক্ষুৰ অনুমতিক্ৰমে তাৰপৰা গঙ্গাৰ তীৰত থকা নিজ বাহৰলৈ উভতি আহে।

কোনো কোনো পণ্ডিতে (কীথ, ৰায়ে প্ৰভৃতিয়ে) হৰ্ষচৰিত অসম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থ বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰে। আনহাতে ভালেমান পণ্ডিতে 'হৰ্ষচৰিত' এক পূৰ্ণ গ্ৰন্থ বুলি দাঠি কয়। বিচাৰ কৰিলে এই তথ্য ওলাই পৰে যে বাণে প্ৰথমবাৰ হৰ্ষবৰ্ধনক দেখা-সাক্ষাৎ কৰি প্ৰীতিবৃদ্ধলৈ উভতি অহাৰ পাছতে জ্ঞাতি-বন্ধুবৰ্গৰ অনুৰোধ ক্ৰমে 'হৰ্ষচৰিত' বৰ্ণনা কৰে। তেতিয়ালৈকে হৰ্ষৰ জীৱনত ঘটা আৰু বাণে জনা বা শুনা ৰাজকীয় কথাবোৰ আলোচ্য গ্ৰন্থত বিবৰি

কৈছে। হৰ্ষৰ জীৱনকালতে তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ জীৱন গাথা বাণেহে নেলাগে আনেও ৰচিবলৈ নোৱাৰে। গ্ৰন্থৰ অন্তিম চৰণলৈ চকু দিলেও তাক বুজা যায়। কোনো কোনো সংস্কৰণৰ (ফ্যুৰৰ সংস্কৰণ) অষ্টম উচ্ছ্বাসৰ অন্তত 'ভদ্ৰমোম্' শব্দৰ যোজনাই গ্ৰন্থ সমাপ্তিহে বুজাইছে, কিয়নো তেনে বাক্য অন্যত্ৰ— আন উচ্ছ্বাসৰ অন্তত দেখা নাযায়।

হৰ্ষচৰিতৰ বিশেষত্ব ঃ হৰ্ষচৰিত এখন ঐতিহাসিক কাব্য। যদিও বাণে ৰচনাৰ কোনো চন-তাৰিখ ক'তো উল্লেখ কৰা নাই তথাপি হৰ্ষচৰিতে এহাতে ৰচক বাণৰ বিষয়ে ভালেখিনি তথ্য আমাক নিশ্চিতকৈ জানিবলৈ দিছে, আৰু আনহাতে বাণৰ পৃষ্ঠপোষক হৰ্ষবৰ্ধনৰ পূৰ্বপুৰুষ আৰু তেওঁৰ নিজৰ বিষয়ে অনেক ঐতিহাসিক তথ্য সন্দেহাতীতভাবে জনাত সহায় কৰিছে।

হৰ্ষচৰিতৰ সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্যও কম নহয়। কাব্য আৰু কলাৰ প্ৰতি লোকানুৰাগৰ পৰিচয় হৰ্ষচৰিতে আমাক জনায়। প্ৰথম উচ্ছ্বাসতে আমি পদগোষ্ঠী, কাব্যগোষ্ঠী, জল্পগোষ্ঠী, গীতগোষ্ঠী, নৃত্যগোষ্ঠী, বাদ্যগোষ্ঠী, বীণাগোষ্ঠী আদি পাৰভাষিক শব্দৰাজিয়ে সিকালত আনুষ্ঠানিক তথা সংঘবদ্ধকৈ কলা-সংস্কৃতিৰ চৰ্চাৰ কথা সূচায়। 'গোষ্ঠী' সমূহক কেন্দ্ৰ কৰি তেতিয়া কাব্য, আখ্যান, আখ্যায়িকা, ইতিহাস, পুৰাণ আদি ব্যাখ্যান কৰাৰ উপৰিও নৃত্য, গীত, বাদ্য, চিত্ৰাঙ্কন আদিৰো যে অনুশীলন কৰা হৈছিল তাত সন্দেহ নাই।

তেতিয়া প্ৰচলিত নানান বেশ-ভূষা, পোছাক-পৰিচ্ছদ, কাপোৰ আদিৰ বিষয়ে চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসত কিছু তথ্য পোৱা যায়। তেতিয়া অনেক প্ৰকাৰৰ কাপোৰ তৈয়াৰ হৈছিল। ক্ষৌমবস্ত্ৰ (পাটৰপৰা তৈয়াৰী), বাদৰ (সূতী কাপোৰ), দুকুল (বঙ্গত নিৰ্মিত কাপোৰ), লালাত তন্তুজ (কৌশেয় বস্ত্ৰ), পট্টাংশুক -চীনাংশুক (মুগা পলুৰপৰা পোৱা পাটকাপোৰ), নেত্ৰ (ৰেশমী), স্তবৰক (চন্দ্ৰাতপ বিশেষ) আদি। সৈন্য সমাবেশৰ সময়ত নানান দেশীয় ৰজাৰ বেশ-ভূষাৰ বিষয়েও এই গ্ৰন্থত তথ্য নিহিত আছে।

সেই সময়ত হিন্দুধৰ্ম অনেক সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত আছিল। ৫ম উচ্ছ্বাসত বাণে দিবাকৰ মিত্ৰৰ আশ্ৰমত সন্মিলিত উনৈশটা সম্প্ৰদায়ৰ লেখ দিছে, যেনে ভাগৱত, বৰ্ণী, শ্বেতাম্বৰ, অহিত, মস্কৰী, শ্বেতপট, পাণ্ডুবিভিক্ষু, কেশলুঞ্চন, কাপিল, জৈন, লোকায়তিক, কণাদ, ঔপনিষদ, ঐশ্বৰ কাৰণিক, কাৰন্ধমী, ধৰ্মশাস্ত্ৰী, পৌৰাণিক সাপ্ততন্ত্ৰৱ, শাব্দ আৰু পাঞ্চৰাত্ৰিক। এই সম্প্ৰদায়সমূহে তেতিয়াৰ ধৰ্মদৰ্শনৰ ইতিহাসকো উপস্থাপিত কৰে। আনকি বাণে তেতিয়া প্ৰচলিত সাংখ্য, বৈশেষিক, ন্যায় আৰু বেদান্তৰ সমৰ্থক আৰু বৌদ্ধ দাৰ্শনিকৰ মাজত হোৱা প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ কথাও কৈছে।

হৰ্ষচৰিতত সেই কালৰ শিক্ষাবিষয়ক তথ্যও পোৱা যায়। সেই সময়ত নালন্দা, কাশী, অৱন্তী, মথুৰা, তক্ষশিলা আদি নগৰ উচ্চ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰৰূপে জনাজাত আছিল। ইবিলাক নগৰত থকা গুৰুকুলসমূহত বেদ-বেদাঙ্গাদি শাস্ত্ৰসমূহৰ চৰ্চা অহৰহ হৈছিল।

পদ্মগুপ্ত বা পৰিমল কালিদাস ঃ মৃগাঙ্কগুপ্তৰ পুত্ৰ পদ্মগুপ্ত পৰমাৰ বংশৰ ৰজা

মুঞ্জৰ সভা কবি আছিল। তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ কাল ১০ ম্ শতিকাৰ অন্তিম চৰণ।

নৱসাহসাঙ্কচৰিত ঃ পদ্মগুপ্তই ১৮টা সৰ্গত নৱসাহসাঙ্কচৰিত কাব্য ৰচনা কৰে। ইয়াত মালৱৰাজ সিন্ধুৰাজৰ ইতিহাস বৰ্ণিত হৈছে। কাব্যখনে নাগকন্যা শশী প্ৰভাৰে ৰজা সিন্ধুৰাজৰ বিয়াৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। এবাৰ সিন্ধুৰাজে মৃগয়াকালত ডিঙিত সোণৰ হাৰ থকা মৃগলৈ বাণ নিক্ষেপ কৰে। হৰিণটো কথমপি সাৰি যায়। হৰিণটো শশীপ্ৰভাৰ পোহনীয়া। তেওঁ কাড়ৰ চিহ্নৰপৰা মৃগয়াশীল ৰজাৰ পৰিচয় পায়। ৰজায়ো মৃগটিক অনুসৰণ কৰি গৈ এটা সৰোবৰত চৰি ফুৰা ৰাজহাঁহ দেখিবলৈ পায়। হাঁহটোৱে শশীপ্ৰভাৰ নামাঙ্কিত হাৰ এডাল ঠোঁটত লৈ আছিল। হাৰ বিচাৰি অহা শশীপ্ৰভাৰ পৰিচাৰিকাই ৰজাক দেখিবলৈ পালে। নাগকন্যা শশীপ্ৰভাক লাভ কৰিবলৈ নাগলোক আক্ৰমণ কৰিবলৈ পৰিচাৰিকাই ৰজাক অনুৰোধ কৰিলে। ৰজাই সেই দৰে নাগলোক আক্ৰমণ কৰি ৰাজধানী ভোগৱতী পুৰস্থ ৰজা বজ্ৰাঙ্কুশ দানৱক মাৰি তাৰ ক্ৰীড়াসৰোবৰৰপৰা স্বৰ্ণকমল আহৰণ কৰিলে আৰু শশীপ্ৰভাকো বিয়া কৰালে।

নিতান্ত চমু কাহিনীকে কাব্যখনত বাহুল্যকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াৰ ঐতিহাসিক মূল্যও কম।

বিল্হণ আৰু বিক্ৰমাঙ্কচৰিত ঃ বিহ্লণৰ জন্ম হয় কাশ্মীৰৰ পুৰণি ৰাজধানী প্ৰৱৰপুৰৰ নিকটৱৰ্তী কোণমুখত। তেওঁ জ্যেষ্ঠকলস আৰু নাগদেৱীৰ পুত্ৰ। তেওঁলোক কৌশিকগোত্ৰীয় মধ্যদেশীয় ব্ৰাহ্মণ আছিল। কাশ্মীৰতে শিক্ষা গ্ৰহণ কৰি নানা ঠাই পৰ্যটন কৰি শেষত তেওঁ কল্যাণৰ ৰজা চতুৰ্থ বিক্ৰমাদিত্য ত্ৰিভুৱনমল্লৰ (খৃ°১০৭৬-১১২৭) সভাত থিতাপি লয়। সম্ভৱতঃ১০৮৮ খৃষ্টাব্দৰ আগতে বিল্হনে বিক্ৰমাঙ্কদেৱ চৰিত ৰচনা কৰে। তেওঁৰ কাল একাদশ শতিকাৰ অন্তিম চৰণ আৰু দ্বাদশ শতিকাৰ আগভাগ হোৱা সম্ভৱ।

বিক্ৰমাঙ্কদেৱ চৰিত ঃ ই ওঠৰটা সৰ্গত ৰচিত । ইয়াত ৰচকে ত্ৰিভুৱনমল্লৰ গৌৰৱ গাথা বৰ্ণনা কৰিছে। গ্ৰন্থখনত চালুক্যবংশীয় বিক্ৰমাদিত্যৰ পূৰ্বজ ৰজা সকলৰ বিক্ষিপ্ত বৰ্ণনা কৰাৰ পাছত বিক্ৰমৰ পিতৃৰ ৰাজ্যজয়ৰ বিৱৰণ দিছে। ইয়াৰ পাছত জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা সোমেশ্বৰক সিংহাসনচ্যুত কৰি বিক্ৰমৰ সিংহাসন আৰোহণ আৰু কনিষ্ঠ ভ্ৰাতাৰে তেওঁৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কবিয়ে চোলসকল বিপক্ষে বিক্ৰমে কৰা সমৰাভিযানৰ বৰ্ণনাও দিছে। কিন্তু তাৰ সাফল্য কবিয়ে অতিৰঞ্জিত কৰি বৰ্ণনা কৰিছে। কল্পনা আৰু অতি প্ৰাকৃতিক উপাদানৰ বাহুল্যই ঐতিহাসিক তথ্যৰ ক্ষতিসাধন কৰিছে। বিশেষতঃ ভগৱান শিৱে ৰজাৰ কাৰ্যত প্ৰায়েই হস্তক্ষেপ কৰা দেখুৱা হৈছে। ঋতুবৰ্ণনা, প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ বৰ্ণনা আৰু অন্যান্য কবি প্ৰিয় বৰ্ণনাই ঐতিহাসিক বৰ্ণনাৰ তুলনাত অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। চন্দ্ৰলেখাৰ স্বয়ম্বৰ আৰু বিক্ৰমাদিত্য চন্দ্ৰলেখাৰ বিবাহোৎসৱ, তেওঁলোকৰ দাম্পত্য সুখোপভোগৰ দীঘলীয়া বিৱৰণে কাব্যখনৰ অধিকাংশ আগুৰিছে।

ইয়াৰ কাব্যিক মূল্যও কম নহয়। ৰচনাশৈলী মনোগ্ৰাহী। ভাষা সুগম আৰু সমাসবিবৰ্জিতা। কাব্যৰ অন্তত কবিয়ে নিজৰ বংশ পৰিচয় দিছে।

কলহ্‌ন আৰু ৰাজতৰঙ্গিনী ঃ ঐতিহাসিক কাব্যকাৰ হিচাপে কলহ্‌নৰ প্ৰসিদ্ধি আছে। তেওঁৰ পিতৃ চম্পক কাশ্মীৰৰ ৰজা হৰ্ষৰ (খৃ° ১০৮৯-১১০১) অমাত্য আছিল। কলহ্‌নে আখ্যান-উপাখ্যানসমূহত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰি কাশ্মীৰৰ ইতিহাস ৰচনা কৰিবলৈ মন মেলে। সুস্‌সলৰ পুত্ৰ জয়সিংহ (১১২৭-১১৫৯) ৰাজপাটত আৰোহণ কৰা সময়ত কলহ্‌ন তেওঁৰ সভাকবি আছিল। তেওঁ ১১৪৯ খৃষ্টাব্দত ৰাজতৰঙ্গিনী ৰচনাত হাত দি এবছৰতে তাক সম্পূৰ্ণ কৰে। কলহ্‌নে হাতেৰে ঢুকি পোৱা শিলালিপি, ভূমিদানলেখ, প্ৰশস্তি, মন্দিৰ আৰু স্মৃতিসৌধ আদিৰ লেখবোৰ চালি-জাৰি চাই তাৰ তথ্যবোৰৰ ভেটিত নিজ গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰিছিল। তেওঁৰ সমকালীন লোকৰ মুখৰপৰাও তেওঁ ঐতিহাসিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল।

ৰাজতৰঙ্গিনী ঃ কলহ্‌নে আঠটা তৰঙ্গত ৰাজতৰঙ্গিনী ৰচনা কৰে। অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকালৈ কাশ্মীৰৰ ইতিহাস ৰাজতৰঙ্গিনীত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

কাব্যখনত বস্তুচয়ন এনেদৰে পোৱা যায়ঃ ১ম তৰঙ্গত গোনন্দবংশ, ২য় তৰঙ্গত নতুন বংশৰ পৰিচয়, ৩য় তৰঙ্গত মেঘবাহনৰ অধীনত গোনন্দ বংশৰ পুনঃপ্ৰতিষ্ঠাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৪ৰ্থ তৰঙ্গত কৰ্কোট বংশৰ বুৰঞ্জী আৰম্ভ হৈছে। উৎপলৰ পৌত্ৰ অৱন্তিবৰ্মণে কৰ্কোট বংশ উৎখাত কৰে। ৫ম তৰঙ্গত উৎপল বংশৰ বুৰঞ্জী আৰম্ভ হৈছে। ৬ষ্ঠ তৰঙ্গত লোহাৰ বংশই শান্তিপূৰ্ণভাৱে শাসনৰ বাঘজৰি ধৰা কথা পোৱা যায়। ৭ম তৰঙ্গটো ৰজা হৰ্ষৰ পতনতে সমাপ্ত। ৮ম তৰঙ্গত উস্‌সলৰ সিংহাসনৰ আৰোহণৰপৰা চল্লিশ বছৰীয়া ৰাজত্বকালৰ বিশদ বিৱৰণ আছে। ইয়াত উস্‌সলৰ পুত্ৰ জয়সিংহৰো নামোল্লেখ পোৱা যায়।

সমীক্ষা ঃ কলহ্‌ন বৰ সংযত কবি আছিল। তেওঁৰ চৰিত্ৰ-বৰ্ণনা তেনেই বাস্তৱিক আৰু নিৰপেক্ষ। তেওঁৰ সমসাময়িক ৰজা জয়সিংহৰ বৰ্ণনা লোকোপবাদ মুক্ত। তেওঁ দেশবাসীৰ গুণাগুণৰ যি শব্দ চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে সি বিস্তৃতই নহয়, যথাৰ্থ আৰু ৰোচকো। তেওঁ কৈছে যে কাশ্মীৰীসকল দেখাত সুন্দৰ কিন্তু কথাত মিছলীয়া আৰু অস্থিৰ স্বভাৱৰ লোক। সৈন্যসকল ভীৰু, শত্ৰুৰ ভয়ত পলায়নপৰায়ণ। ৰাজপুত্ৰসকল সাহসী। ৰাজকৰ্মচাৰীসকলৰ ভিতৰত লোভী, অত্যাচাৰী আৰু অস্বামীভক্ত লোক বিদ্যমান। তেওঁলোক চাতুকাৰ।

কাব্য প্ৰতিভা আৰু শৈলী ঃ কলহ্‌নে নিজকে ঐতিহাসিক বুলি নধৰি কবি বুলিহে ভাবিছিল। সেয়ে তেওঁৰ কাব্যত কবিসুলভ গুণ বিদ্যমান। কবিকৃতিয়ে অমৃতকো গঞ্জনা কৰে বুলি তেওঁ জানিছিল। সেয়ে তেওঁ কৈছিল যে অমৃত পান কৰিলে লোক অমৰ হয়, কিন্তু সুকবিৰ বাণীয়ে কবি আৰু বৰ্ণনাৰ পাত্ৰ-দুয়োকে যশৰূপ শৰীৰক অমৰত্ব দান কৰে ঃ

কন্যঃ কোঽপি সুধাস্যন্দাস্কন্দী স সুকবেৰ্গুণঃ।

যেনাযাতি যশঃ কায়ে স্থৈৰ্য্যং স্বস্য পৰস্য চ।।

কাব্যদৃষ্টিৰে ৰাজতৰঙ্গিনীক এহাতে মহাৰ্ঘ ৰত্ন বুলি কোৱা হৈছে, আনহাতে ইয়াৰ শৈলী উচ্চতৰ নহয় বুলি আপত্তিও শুনা গৈছে। ইয়াৰ পদ্যক ছন্দোবদ্ধ গদ্য বুলি কোৱা হৈছে। অৱশ্যে ভাষা সাৱলীল আৰু সুন্দৰ। কাব্য প্ৰৱাহ সুষম। কবিত্বত প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ নোহোৱা নহয়। ঠায়ে ঠায়ে সুন্দৰ উপমাৰো প্ৰয়োগ হৈছে। শ্লেষ আৰু বিৰোধাভাস অলংকাৰো চকুত পৰে। তেওঁৰ শব্দ সম্ভাৰো বিশাল। তাৰ মাজত অনেক থলুৱা শব্দ আছে। প্ৰায় সমস্ত গ্ৰন্থতে অনুষ্টুপ ছন্দৰ প্ৰয়োগ হৈছে।

পৰৱৰ্তী ঐতিহাসিক কাব্যকাৰসকল ঃ কল্হনৰ ৰাজতৰঙ্গিণীক পূৰ্ণতা দান কৰিবলৈ পৰৱৰ্তী কবিসকল যত্নপৰ হোৱা দেখা যায়। ১১৫০ খৃষ্টাব্দৰপৰা ১৪১২ খৃষ্টাব্দৰ মাজৰ ইতিহাসক লৈ জোনৰাজে (১৫শ শতিকা) দ্বিতীয়খন ৰাজতৰঙ্গিনী ৰচনা কৰে। জোনৰাজৰ শিষ্য শ্ৰীধৰে ১৪৭৭ খৃষ্টাব্দলৈকে ইতিহাস খণ্ড লৈ তৃতীয় ৰাজতৰঙ্গিনী ৰচিছে। ষোড়শ শতিকাত আকবৰে কাশ্মীৰ জয় কৰে। ১৫শ শতিকাৰ শেষচোৱাৰপৰা আকবৰে জয় কৰা সময়লৈ কাশ্মীৰৰ ইতিহাসক উপজীব্য কৰি ৪ৰ্থখন ৰাজতৰঙ্গিনী ৰচনা কৰে।

হেমচন্দ্ৰ ঃ কুমাৰপাল চৰিত ঃ ১০৮৮ খৃষ্টাব্দত চচিগ শ্ৰেষ্ঠীৰ ঔৰসত পাহিনীৰ গৰ্ভত জন্ম লাভ কৰা বালকক দেবেন্দ্ৰ সুৰীয়ে যুজি নি জৈন মঠত ১০৯৭ খৃষ্টাব্দত সুৰী হিচাপে অভিষিক্ত কৰে। অগ্নিত প্ৰবেশ কৰি তেওঁ সোণত পৰিণত হৈছিল বাবে তেওঁ হেমচন্দ্ৰ নামে জনাজাত হয়। তেওঁ গুজৰাটৰ আনহিলবিদত থাকি জয়সিংহ সিদ্ধৰাজ (১০৯৪-১১৪৩) আৰু কুমাৰ পালৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰে। ১১৭৩ খৃষ্টাব্দত উপবাস ব্ৰত কৰি তেওঁ আত্মত্যাগ কৰে।

হেমচন্দ্ৰই কুমাৰপাল চৰিত নামে দ্বাশ্ৰিয় কাব্য ৰচনা কৰে। ইয়াৰ ২০টা সৰ্গ সংস্কৃত আৰু ৮টা সৰ্গ প্ৰাকৃতত ৰচিত। আনহিলবিদ (চালুক্য) বংশৰ ৰজাসকলক উপজীব্য কৰি এই কাব্যখন তেওঁ ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ সৰহাংশ কুমাৰ পালৰ বৰ্ণনাই অধিকাৰ কৰি আছে। প্ৰকৃততে হেমচন্দ্ৰই তেওঁৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ নিয়মৰ উদাহৰণ দিবলৈকে এই কাব্য ৰচনা কৰে। ১১৬০ খৃষ্টাব্দত তেওঁ এই কাব্য ৰচনাত হাত দিয়ে। কাব্যখন আধৰুৱা।

অন্যান্য ঐতিহাসিক কাব্য ঃ ইয়াৰ উপৰিও ১১৫০ খৃষ্টাব্দত কবি জল্হনে পৃষ্ঠপোষক ৰজাৰ চৰিত্ৰ উপজীব্য কৰি 'সোমপাল বিলাস' কাব্য ৰচনা কৰে। ১১৯১ খৃষ্টাব্দত পৃথ্বিৰাজে চাহাবুদ্দিন ঘোৰীক পৰাস্ত কৰা বিষয়ক লৈ চন্দ্ৰকবিয়ে 'পৃথ্বিৰাজ বিজয়' কাব্য ৰচনা কৰিছে। কাব্যখন ৮ সৰ্গত সমাপ্ত। নয়নচন্দ্ৰই হম্মিৰদেৱৰ জীৱনক উপজীব্য কৰি সম্ভৱতঃ ১৩১০ খৃষ্টাব্দত 'হম্মিৰকাব্য' ৰচনা কৰে। কাব্যখন চৈধ্যটা সৰ্গত সমাপ্ত।

বিজয় নগৰৰ ৰজা কম্পনৰ পত্নী গঙ্গাদেৱীয়ে (১৪শ শতিকা) কম্পনৰ কৰ্মাৱলীৰ আধাৰত 'বীৰকম্পনচৰিত' বা মথুৰাবিজয় কাব্য ৰচনা কৰে। ইয়াত কম্পনৰ মথুৰাবিজয়ৰ ঘটনা বৰ্ণিত হৈছে।

পঞ্চদশ শতিকাৰ কৰি **বামণভট্টবাণে** কোণবিন্দুৰ ৰজা বেমভূপালৰ পূৰ্বপুৰুষ আৰু ৰজাজনৰ চৰিত্ৰক উপজীব্য কৰি **'বীৰনাৰায়ণ চৰিত'** বা **বেমভূপালচৰিত** নামে আখ্যায়িকা হৰ্ষচৰিতৰ অনুকৰণত ৰচনা কৰি গৈছে।

ৰাজনাথে (২য়, ১৫শ শতিকা) বিজয়নগৰৰ সেনাপতি সালুৰ (সাম্ব) নৰসিংহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত থাকি তেৰটা সৰ্গত 'সালুবাভ্যুদয় কাব্য' ৰচনা কৰে (১৪৩৫ খৃঃ)। কবিজন ডিণ্ডিম সাৰ্বভৌম নামেও জনাজাত, আকৌ তেওঁৰ পৌত্ৰ আৰু অৰুণগিৰি নাথৰ পুত্ৰ তৃতীয় ৰাজনাথে অচ্যুতৰায়াভ্যুদয় কাব্যৰচনা কৰে। বিজয়নগৰ তুলুববংশৰ আদি ৰজাসকলৰপৰা আৰম্ভ কৰি কৃষ্ণদেবৰায়ৰ ভায়েক অচ্যুতদেৱ ৰায়ৰ (১৫৩০-৪২) কাললৈ ঘটনাৰাজি লৈ এই কাব্য ৰচিত হৈছে।

বিজয়নগৰৰ ৰজা অচ্যুতৰায়ৰ ৰাণী তিৰুমালাম্বাই ১৫৫০ খৃষ্টাব্দত নৰসিংহৰ সমৰাভিযানক উপজীব্য কৰি **'বৰদাম্বিকা পৰিণয় চম্পূ'** ৰচনা কৰে। তাঞ্জোৰৰ নায়ক ৰজা ৰঘুনাথৰ (১৬১৪-৩২) পৃষ্ঠপোষকতাত তেওঁৰ সভাকবি যজ্ঞনাৰায়ণে **'ৰঘুনাথ বিজয়'** বা **'সাহিত্য ৰত্নাকৰ'** কাব্য ৰচনা কৰে। ৰঘুনাথৰ পত্নী ৰামভদ্ৰাম্বাই ৰঘুনাথৰ ইতিহাস লৈ **'ৰঘুনাথাভ্যুদয়'** কাব্য ৰচনা কৰে। এনেদৰে পৰৱৰ্তীকালত অনেক ঐতিহাসিক কাব্য ৰচিত হয়।

ষষ্ঠ অধ্যায় (ক)

(১) জয়প্ৰিয় গল্পসাহিত্য

সাধুকথা বা গল্প, কথা-উপকথা, কাহিনী আদি কোৱা আৰু শুনা প্ৰথা সকলো দেশৰ সকলো লোকৰ মাজতে আছে। মানৱমন নিতান্ত কল্পনাপ্ৰৱণ আৰু কুতুহল প্ৰিয়। একোজন কথকে কল্পনাৰ ৰহণ দি মনে সজা কথা কৈ লোকৰ মন তুষিবলৈ পাই আত্মতুষ্টি লাভ কৰে। সেয়ে গল্প কোৱা আৰু শুনাটো আদিম কালৰেপৰা চলি আহিছে। আজি আমি লিখিত ৰূপত পঢ়িবলৈ পোৱা অনেক কথা আগতে মানুহৰ মুখে মুখে চলি আহিছিল। সেইবাবে সিবোৰ লোকসাধু বা লোককথা বা গাথাৰূপেও চিহ্নিত হয়।

আমাৰ দেশৰ মহান প্ৰাচীন সাহিত্যৰাজিয়ে পূৰ্বতে মৌখিকৰূপত প্ৰচলিত অনেক লোকসাধু, লোকগাথা, গল্পক সামৰি লৈছে। জগতৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্যৰ নিদৰ্শন বুলি প্ৰসিদ্ধ ঋগ্বেদৰ সুক্তসমূহৰ মাজতো প্ৰাচীন গল্পৰ চানেকি বিচাৰি পোৱা যায়। সৰমা-পণি সংবাদ সূক্তটো তাৰ এক উদাহৰণ। তেনেদৰে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতো কথা-কাহিনী, গল্প-সাধুৰ ৰম্য ৰচনা সন্নিৱিষ্ট আছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণোক্ত মনুমৎস্য সংবাদ এক প্ৰসিদ্ধ লোককথাৰ প্ৰতিভূ। পিছে আখ্যানবোৰে যুগান্তৰৰ লগে লগে কওঁতাৰ কল্পনাৰ ৰহণ লাগি ৰেহ-ৰূপ কিছু যে সলনি নকৰে এনে নহয়। সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণৰ কথাবোৰৰ গাত ব্ৰাহ্মণ্য-ধৰ্ম-সংস্কৃতিৰ ৰং লাগিছে; সেইবাবে সিবোৰৰ লৌকিক গুণাগুণ তল পৰিছে। সিবোৰ গল্পৰ প্ৰতিধ্বনি যাস্কৰ 'নিৰুক্ত', শৌনকৰ 'বৃহদ্দেৱতা' আৰু পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'তো শুনা যায়।

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত — দুই ইতিহাস আৰু অষ্টাদশ পুৰাণতো গল্পৰ প্ৰাচুৰ্য বৰ্তমান। নীতি-ধৰ্মৰ বাহনৰূপে এই গ্ৰন্থবোৰত অনেক লোকসাধু বা কথা শ্ৰাৱিত হৈছে। মহাভাৰতত ইয়াৰ বাহুল্য বেচি। 'মৎসত্ৰয় কথা', 'দীঘলডিঙীয়া উটৰ কথা', 'বিড়ালতপস্বীৰ কথা', 'কুকুৰ আৰু ঋষি কৰা'ৰ উপৰিও অসি, মৃত্যু, সুবৰ্ণ, জ্বৰ, জোতা, ছাতি আদিৰ উৎপত্তিৰ কথাবোৰ জনপ্ৰিয় লোকসাধু আৰু বিশ্বাসৰ কথাকে আঙুলিয়াই দিয়ে।

গল্পসাহিত্যৰ চৰিত্ৰ বা লক্ষণসমূহ বিচাৰ কৰি সিবোৰক ব্যাপকাৰ্থত ঘাইকৈ দুভাগত ভাগ কৰা হৈছেঃ (১) মানবীয় চৰিত্ৰ আৰু অনুভূতিময় গল্প; আৰু (২) মানৱেতৰ চৰিত্ৰসম্পন্ন নীতিপৰক গল্প। ইয়াৰে প্ৰথমবিধৰ উদাহৰণ বৃহৎ কথাৰ মাজত পোৱা যায়। বেতাল পঞ্চবিংশতি আদিও ইয়াৰ দৃষ্টান্ত। পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদি দ্বিতীয় বিধৰ উদাহৰণ।

গল্প বা কথা সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য ঃ এই সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য তিনিটা ঃ— (১) অৱসৰ কাল যাপন, (২) চিত্তবিনোদন বা মনোৰঞ্জন আৰু (৩) শিশু বা লোক শিক্ষা। গোষ্ঠী বা সভাত লোকৰ অৱসৰ কাল নিয়াবলৈ কথকে এনেবোৰ জনপ্ৰিয় কথা বা গল্প শুনাইছিল। বৃহৎকথা, কাদম্বৰী আদিত তাৰ সঙ্কেত পোৱা যায়। ৰাজকৌৰৱ, কুৰ্বৰী প্ৰভৃতিৰ মনোৰঞ্জন

বা চিত্তবিনোদনৰ বাবে বা আনৰো মন তুষিবলৈ এনে কথা-কথানক বিবৰি কোৱা হৈছিল। আনকি-ব্ৰাহ্মণ্য যুগতো অশ্বমেধৰ ঘোঁৰা দিগ্বিজয়ার্থে এৰি দিয়া সময়চোৱাত যজ্ঞভূমিত গোট খোৱা লোকসকলৰ কাল-যাপন আৰু চিত্তবিনোদন আৰু ধৰ্মচৰ্যাৰ খাতিৰতে প্ৰচলিত 'পাৰিপ্লৱ'তো প্ৰায় এনেদৰে শাস্ত্ৰপাঠৰ লগতে কথা কোৱা হৈছিল বুলি শতপথ ব্ৰাহ্মণত সঙ্কেত মিলে। তাত হোৱা ইতিহাস চৰ্চাতে কথা-কথানকো সামৰি লোৱা হৈছিল। শেষত গল্পৰ মাধ্যমেৰে শিশুহে নেলাগে অনাখৰী জনসাধাৰণকো শিক্ষিত যে কৰা হৈছিল তাত সন্দেহ নাই। শাস্ত্ৰীয় কথাৰ মাজেৰে যিদৰে চতুৰ্বৰ্গৰ (ধৰ্মাৰ্থকাম মোক্ষৰ) বা ৰাজনীতি, ধৰ্মনীতিৰ শিক্ষা দিয়া হৈছিল একেদৰে ৰাজকোঁৱৰ বা তেনে শিশুক সাধুকথাৰ মাধ্যমেৰে নীতিজ্ঞান যে দিয়া হৈছিল, তাৰ ইঙ্গিত পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদিৰ ভূমিকাতো পোৱা যায়। সেইবাবে উনবিংশ শতিকাতে চাৰ উইলিয়াম জোন্সে কৈছিল যে ভাৰতীয়সকলে অন্ততঃ তিনিটা ভাল তথ্য আবিষ্কাৰ কৰিছিল ঃ (১) ডবা খেল, (২) দশমিক অঙ্ক আৰু (৩) লোকশিক্ষার্থে নীতিমূলক গল্প।

লোকপ্ৰিয় কথানক ঃ সাধাৰণতে বিদ্যাবুদ্ধিসম্পন্ন আৰু সুশিক্ষিত লোকসকলে আলংকৃত কাব্য পঢ়ি বা শুনি আনন্দ লাভ কৰে; কিন্তু অশিক্ষিত বা কমবিদ্বান লোকে ৰোমাঞ্চকৰ অথচ সহজ-সৰল ভাষাত বৰ্ণিত কথা-কথানক বা গল্প শুনি আমোদ পায়। কাদম্বৰীৰ লেখীয়া আলংকৃত কথাকাব্য বিদ্বান লোকৰ মনোৰঞ্জনৰ সামগ্ৰী হ'লেও তুলনামূলকভাবে কম বিদ্বান বা বিদ্যাহীনৰ বাবে সি বোধগম্য নহয়। কিন্তু তেওঁলোকে বৃহৎকথাৰ কথানক বা গল্প, বেতাল পঞ্চবিংশতিকা বা শুকসপ্ততি পঢ়ি বা শুনি বুজি পাব। পঞ্চতন্ত্ৰ বা হিতোপদেশৰ সাধুও তেনেলোকৰ মনোগ্ৰাহী হ'ব পাৰে। এনে কাৰণতে মহাভাৰত বা পুৰাণত সৃষ্টি হৈছিল বুলি ভাবিবলৈ পাৰি।

আমি পোনতে জনপ্ৰিয় গল্প বা কথানকৰ ইতিহাস তুলি ধৰিছোঁ।

গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথা ঃ গুণাঢ্য ৰচিত 'বৃহৎকথা'কেই ভাৰতীয় জনপ্ৰিয় গল্প বা কথানকৰ প্ৰাচীনতম সংকলন বুলি জনা যায়। এই গ্ৰন্থ পৈশাচী ভাষাত ৰচিত হৈছিল। সম্প্ৰতি উক্ত গ্ৰন্থ পোৱা নাযায়। কিন্তু বৃহৎকথা আৰু গুণাঢ্যৰ নাম স্মৰণীয় হৈ আছে। গোবৰ্ধনে গুণাঢ্যক ব্যাসৰ অৱতাৰ বুলিছে। বাণে বৃহৎকথাক হৰলীলাৰে তুলনা কৰিছে (হৰলীলেৰ নো কস্য বিস্ময়ায় বৃহৎকথা) সুবন্ধুৱেও এটা উপমাত বৃহৎ কথাৰ উল্লেখ কৰিছে। কালিদাস, হৰ্ষ, বাণ আদিয়ে বৃহৎকথাৰপৰা উদয়ন কথা আহৰণ কৰি নাটকাদি ৰচনা কৰিছে।

বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত সংস্কৰণ ঃ সম্ভৱত ঃ খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকালৈ 'বৃহৎকথা' মূলৰূপত উপলব্ধ হৈছিল। পৈশাচী প্ৰাকৃতত ৰচিত 'বৃহৎকথা' কালক্ৰমত সংস্কৃতলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। কাশ্মীৰি কবি সোমদেৱ আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰই ক্ৰমে 'কথাসৰিৎসাগৰ' আৰু 'বৃহৎকথামঞ্জৰী' নামে দুটি সংস্কৃতত সংকলন প্ৰস্তুত কৰে। বুদ্ধ স্বামীয়েও "বৃহৎকথা শ্লোকসংগ্ৰহ" নামে তৃতীয় সংকলন আৰু ৰামভট্টই 'বৃহৎকথা মঞ্জৰী নামে ৪ৰ্থ সংকলন তৈয়াৰ কৰাৰ উপৰিও

সংঘদাসগণিয়ে বসুদেৱহিণ্ডী নামে প্ৰাকৃত সংস্কৰণ এটিও প্ৰস্তুত কৰে।

বৃহৎ কথাৰ উৎপত্তি কথা ঃ কথা সৰিৎসাগৰৰ প্ৰথম লম্বকৰ ১-৭ তৰঙ্গত গুণাঢ্যৰ বৃহৎ কথা ৰচনাৰ পৃষ্ঠভূমি পোৱা যায়। তাৰপৰা জনা যায় যে এবাৰ ভগৱান শিৱে পাৰ্বতীক ৰহস্যময় সাতজন বিদ্যাধৰৰ কাহিনী কৈ শুনাইছিল। তেতিয়া পুষ্পদন্ত নামে শিৱানুচৰে সেই কাহিনী গোপনে শুনি তেওঁৰ পত্নীক কোৱা বুলি জানি পাৰ্বতীয়ে পুষ্পদন্তক পত্নীসহ মৰ্ত্যত জন্ম লাভ কৰিবলৈ অভিশাপ দিয়ে। তেতিয়া মাল্যবান নামে পুষ্পদন্তৰ বন্ধুৱে মিত্ৰতাৰ খাতিৰত পুষ্পদন্তক ক্ষমা কৰিবলৈ পাৰ্বতীক খাটনি ধৰিবলৈ গৈ নিজেও অভিশপ্ত হৈ মৰ্ত্যত জন্ম গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হ'ল। মাল্যবানে মৰ্ত্যত জন্মি গুণাঢ্য নামে জনাজাত হ'ল আৰু পুষ্পদন্তই কৌশম্বীত জন্মি বৰৰুচি নামে পৰিচিত হ'ল।

গুণাঢ্য নৃপতি সাতবাহনৰ মন্ত্ৰী হয়। এবাৰ সাতবাহন ৰজাই ৰাণীসকলেৰে জলক্ৰীড়া কৰোঁতে এগৰাকী ৰাণীয়ে ক্লান্তিবোধ কৰি 'মোদকৈঃ পৰিতাড়য়' বুলি ৰজাক কোৱাত ৰজাই প্ৰকৃতাৰ্থ নুবুজি মোদকৰ লাৰু অনাই ৰাণীক দিয়াত ৰাণীয়ে ৰজাৰ অজ্ঞতাক উপহাস কৰিলে। তাতে লাজ পাই ৰজাই অচিৰে সংস্কৃত শিকিবলৈ ইচ্ছা কৰি মন্ত্ৰীসকলেৰে পৰামৰ্শ কৰিলে; তেতিয়া গুণাঢ্যই ৰজাক ছবছৰত সুসংস্কৃতজ্ঞ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে; কিন্তু সৰ্ববৰ্মাই ছমাহতে সেই কাম কৰিব পাৰিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে। তাতে লাগি গুণাঢ্যই প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে যে যদি সৰ্ববৰ্মাই ৰজাক সংস্কৃতত সুশিক্ষিত কৰিবলৈ পাৰে তেওঁ নিজে সংস্কৃত বা প্ৰাকৃত ভাষা ত্যাগ কৰিব। সৰ্ববৰ্মাই কাৰ্তিকৰ কৃপাত নৱলব্ধ ব্যাকৰণৰ সহায়ত ৰজাক সংস্কৃতজ্ঞ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাত গুণাঢ্যই মৌনত্য অবলম্বন কৰি অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰে।

অৰণ্যত কুবেৰৰ অনুচৰ কাণভূতিয়ে পুষ্পদন্তৰ মুখৰপৰা শুনা বিদ্যাধৰসকলৰ ৰহস্যময় কাহিনী গুণাঢ্যক শুনালে। গুণাঢ্যই সাতজন বিদ্যাধৰৰ কাহিনী গাৰতেজেৰে পৈশাচী ভাষাত সাতলক্ষ শ্লোকত লিখি প্ৰচাৰাৰ্থে সাতবাহন ৰজালৈ পঠিয়ালে। ৰজাই সেয়া প্ৰত্যাখ্যান কৰাত তেওঁ মনোবেদনাত অৰণ্যত জুই জ্বলাই প্ৰতিটো শ্লোক আবৃত্তি পূৰ্বক জুইত আহুতি দিবলৈ ধৰিলে। বনৰ বনচৰ প্ৰাণীবিলাকে অনাহাৰ-অনিদ্ৰাৰে তথা লাগি সেই অদ্ভুত কাৰ্য চাবলৈ ধৰিলে।

ইতিমধ্যে অনাহাৰ-অনিদ্ৰাত কিশোৰ খাদ্য-প্ৰাণহীন হৰিণৰ মঙহ খাই ৰজা নৰীয়াত পৰিল। কথাৰ গুৰি ক'ত অনুসন্ধান কৰাত গুণাঢ্যৰ অদ্ভুত আচৰণৰ কথা জনা গ'ল। তেতিয়া ৰজাই গৈ গুণাঢ্যৰ হাতৰপৰা পুৰিবলৈ বাকী থকা গ্ৰন্থৰ অংশখিনি ৰক্ষা কৰিলে। তেতিয়ালৈকে ছজন বিদ্যাধৰৰ বিষয়ক কৈ ৰচিত ছয় লক্ষ শ্লোক দগ্ধ হৈছিল। মাত্ৰ নৰবাহন দত্তৰ কাহিনীসম্বলিত একলক্ষ শ্লোকহে দগ্ধ নোহোৱাকৈ আছিল। এক লাখ শ্লোকাত্মিকা 'বৃহৎকথা' পাছত সমাজত সমাদৃত হয়।

বৃহৎ কথাৰ কাল ঃ সুবন্ধু, বাণ, দণ্ডী প্ৰভৃতিয়ে বৃহৎকথাৰ উল্লেখ কৰালে চাই ইয়াৰ

কাল ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পাছলৈ নিবলৈ নোৱাৰি। বুদ্ধস্বামীকৃত 'বৃহৎকথাৰ শ্লোক সংগ্ৰহ'ৰ ফৰাছী অনুবাদক লাকোটেই খৃষ্টীয় ১ম শতিকাত গুণাঢ্য সাতবাহন নৃপতিৰ সভাত আছিল বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। গুণাঢ্যৰ সমকালীন সৰ্ববৰ্মাকৃত কাতন্ত্ৰ বা কলাপ ব্যাকৰণৰ কালো ১ম শতিকাৰ পাছলৈ নিব নোৱাৰি।

ভাস, কালিদাস, শ্ৰীহৰ্ষবৰ্ধন প্ৰভৃতিয়ে স্বপ্নবাসৱদত্তা, মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম্, ৰত্নাৱলী আদি বৃহৎকথাৰ আধাৰত ৰচনা কৰে। ভাসৰ কাল খৃ° পূ° ৪ৰ্থ শতিকা নিৰূপিত হৈছে। যদি ভাসক বৃহৎকথাৰ ওচৰত ঋণী বোলা হয় তেন্তে বৃহৎকথাৰ ৰচনা কাল খৃ° পূ° ৪ৰ্থ শতাব্দীৰ উৰ্দ্ধলৈ যাব পাৰে। অনেকৰ মতে গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎ কথা' ভাসৰ পৰৱৰ্তী।

তলত 'বৃহৎকথা'ৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সম্প্ৰতি উপলব্ধ গ্ৰন্থৰ পৰিচয় দিয়া হ'ল।

(১) **বুদ্ধ স্বামীকৃত বৃহৎ কথা শ্লোক সংগ্ৰহ ঃ** সম্ভৱত ঃ খৃষ্টীয ৫ ম শতিকাত (কিছুমানৰ মতে ৮ম বা ৯ম শতিকাত) বুদ্ধস্বামীয়ে সংস্কৃতত বৃহৎকথা'ৰ অনুবাদ কাৰ্য সম্পন্ন কৰিছিল। গ্ৰন্থখন তেওঁ সম্পূৰ্ণ কৰিছিল নে নাই জনা নাযায়। পৰিশেষ অৱশ্যে গ্ৰন্থখনৰ অংশবিশেষহে নেপালত পোৱা গৈছে। বিদ্বানসকলে ইয়াক বৃহৎকথাৰ নেপালী সংস্কৰণ বুলি কয়।

এই গ্ৰন্থত মুঠতে ২৮ টা সৰ্গত ৪৫৩৯ টা শ্লোক আছে। [illegible] কথা অধিক জনাজাত বুলি ধৰিলে গ্ৰন্থত নৰবাহনদত্তৰ দুঃসাহসিক প্ৰেম[illegible] পৰ্যায়ক্ৰমে বৰ্ণনা কৰিছে। এই গ্ৰন্থ মূলৰপৰা আঁতৰি যোৱা নাই। ইয়াৰ ভাষাশৈলী সহজ সৰল।

(২) **বসুদেৱহিণ্ডী ঃ** বুদ্ধসস্বামীৰ আৰ্বিভাৱ কালৰ প্ৰায় এশ বছৰৰ ভিতৰতে সংঘদাসগণিয়ে জৈন পৰম্পৰা অনুসৰি বৃহৎ কথাৰ প্ৰাকৃত সংস্কৰণ এটা প্ৰস্তুত কৰে। মূলগ্ৰন্থৰ নায়ক উদয়ন পুত্ৰ নৰবাহনদত্তৰ ঠাইত ইয়াত অন্ধক বৃষ্ণিবংশৰ শিৰোমণি বসুদেৱক নায়ক ৰূপে থিয় কৰোৱাক হৈছে। প্ৰেমকথাৰ ঠাই ইয়াত ধৰ্ম কথাহে বৰ্ণনা কৰিছে।

অৱশ্যে জৈন পৰম্পৰাত একে নামৰ দুখন গ্ৰন্থ আছে। তাৰে প্ৰথমখন সংঘদাস গণিৰ ৰচনা। তাত ২৯ টা লম্বকত ১১০০০ শ্লোকত বসুদেৱৰ ২৯ জন বিয়াৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ২য় খনৰ (খণ্ডৰ) ৰচক ধৰ্মদাস গণি। ইয়াক মধ্যম খণ্ড বোলে। ৩টা লম্বকত বিভক্ত ১৭০০০ শ্লোকাত্মক এই গ্ৰন্থত বসুদেৱৰ অন্য ৩১ খন বিয়াৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সংঘদাসৰ বসুদেৱ হিণ্ডীৰ ৰচনাকালত ছয়টা প্ৰকৰণ পোৱা গৈছিল ঃ (১) কথোৎপত্তি, (২) ধম্মিলহণ্ডী, (৩) পীঠিকা, (৪) মুখ, (৫) প্ৰতিমুখ আৰু (৬) শৰীৰ। ২৯শ লম্বকৰ ভিতৰত ১৯ শ আৰু ২০শ লম্বক দুটা নষ্ট হৈছে। গতিকে ১৮ শ লম্বকত প্ৰিয়ঙ্গু সুন্দৰীৰ বৰ্ণনাৰ পাছত ২১ শ লম্বকত কেতুমতীৰ বৰ্ণনা আৰম্ভ হৈছে। ১৮ শ লম্বকৰ সমাপ্তিৰ পাছত ধৰ্মদাসগণি কৃত মধ্যম খণ্ডযুক্ত হৈছে।

(৩) **বৃহৎ কথা মঞ্জৰী ঃ** ক্ষেমেন্দ্ৰই (খৃ° ১০৬৩-৬৬) ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ সাৰাংশ লৈ ক্ৰমে 'ৰামায়ণমঞ্জৰী' আৰু 'ভাৰতমঞ্জৰী' লিখাৰ পাছত গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথাৰ

সাৰভাগক উপজীব্য কৰি **'বৃহৎকথাৰ মঞ্জৰী'** ৰচনা কৰে। সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ'ৰ ২১৩৮৮ শ্লোকৰ বিপৰীতে ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'বৃহৎকথা মঞ্জৰী'ত ৭৫০০ শ্লোক আছে। গতিকে 'বৃহৎকথামঞ্জৰী'ৰ আয়তন 'কথাসৰিসাগৰ'ৰ প্ৰায় এক তৃতীয়াংশ। ক্ষেমেন্দ্ৰই বৃহৎকথাৰ কাহিনী চমুৱাওঁতে কেতিয়াবা তেওঁৰ ৰচনা নীৰস, নিৰ্জীব, লালিত্যহী- , দুৰ্বোধ্য আৰু ধুসৰিত হৈছে। ঠাই বিশেষত কথাসৰিৎসাগৰৰ সহায় লৈহে ক্ষেমেন্দ্ৰৰ কাহিনী বুজিব লৈ পাৰি। তথাপিও ক্ষেমেন্দ্ৰই ঠাই বিশেষত নিজৰ বৰ্ণনা শক্তিৰ পৰিচয় নিদিয়াকৈ থকা নাই।

বৃহৎকথামঞ্জৰী ১৮ টা লম্বকত বিভক্ত। ১ম লম্বকটি কথাপীঠ নামে জনাজাত; ইয়াত গুণাঢ্যৰ হাতত বৃহৎকথাৰ উৎপত্তিৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ২য়-৩য় লম্বকত পদ্মাৱতীৰে বিয়া হোৱালৈকে উদয়নৰ চৰিত বৰ্ণিত হৈছে। ৪ৰ্থ লম্বকত নৰবাহনদত্তৰ জন্ম কথা বৰ্ণিত হৈছে। বাকী লম্বক কেইটাত নৰবাহনদত্তৰ অনেক প্ৰেমকথা আৰু দুঃসাহসিক অভিযান বিবৰি কোৱা হৈছে। অৱশেষত তেওঁৰে মদন মঞ্জুষাৰ মিলন আৰু বিদ্যাধৰসকলৰ ওপৰত সাৰ্বভৌমত্ব লাভৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৪) **কথাসৰিৎসাগৰ ঃ** বৃহৎকথাৰ ২য় কাশ্মীৰি সংস্কৰণ হৈছে সোমদেৱকৃত **'কথাসৰিৎসাগৰ'**। কাশ্মীৰৰ ৰজা অনন্তৰ ৰাণী আৰু ত্ৰিগৰ্ত বা কুল্লু-কাঙ্গাৰাৰ ৰজাৰ কন্যা সূৰ্যমতীৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে ১০৬৩-১০৮১ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত সোমদেৱে কথাসৰিৎ সাগৰ ৰচনা কৰে।

'কথাসৰিৎসাগৰ' গ্ৰন্থখন ১৮ লম্বক আৰু ১২৪ টা তৰঙ্গত বিভক্ত। মুঠ শ্লোকৰ সংখ্যা ২১,৩৮৮। ইয়াত চুটি আৰু দীঘলীয়া অনেক কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। যথাৰ্থতেই ৰ .াৰূপ নদীসমূহৰ সমুদ্ৰমুখী প্ৰবাহ। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে সোমদেৱে গ্ৰন্থৰ স্বৰূপ আৰু বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সূচী দাঙি ধৰিছেঃ

আদ্যমত্ৰ কথা পীঠং কথামুখমতঃ পৰম্।
ততো লাৱাণকো নাম তৃতীয়ো লম্বকো ভৱেৎ।।
নৰবাহনদত্তস্য জননং চ ততঃ পৰম্।
[illegible] দাৰিকাখ্যশ্চ ততো মদনমঞ্চুৰা।।
ততো যত্ন প্ৰভানাম লম্বকঃ সপ্তমো ভৱেৎ।
সূৰ্য প্ৰভাভিধানশ্চ লম্বকঃ স্যাদথাষ্টমায়ঃ।।
অলঙ্কাৰৱতী চাথ ততঃ শক্তিৰ্যথা ভৱেৎ।
বেলালম্বকসংজ্ঞশ্চ ভৱেদেকাদশস্ততঃ।।
শশাঙ্কৱত্যপি ততঃ স্যান্মদিৰাৱতী।
মহাভিষেকানুগতস্ততঃ স্যাৎপঞ্চলম্বকঃ।।
ততঃ সুৰতমঞ্জৰ্যথ পদ্মাৱতী ভৱেৎ।
ততো বিষমশিলাখ্যো লম্বকোঽষ্টাদশো ভৱেৎ।।

এনেকৈয়ে গ্ৰন্থখনৰ ওঠৰটা লম্বকত বিষয়-বস্তু বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াৰ প্ৰকৃত নায়ক নৰবাহনদত্ত আৰু নায়িকা মদনমঞ্চুৱা।

গ্ৰন্থখনৰ ইংৰাজী অনুবাদক চি,এফ্, টনিয়ে (Tawny) ইয়াৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে ঃ "আমি যেতিয়া এই গ্ৰন্থলৈ দৃষ্টিপ্যাত কৰো সেতিয়া তাত নানা প্ৰকাৰৰ কথা-কাহিনীবোৰ দেখি মন আশ্চৰ্যৰে ভৰি পৰে। খৃষ্টীয় চনৰ শ শ বছৰ আগতে জীব-জন্তুৰ সাধুবোৰ ইয়াত আছে। দ্যুলোক আৰু ভূলোকৰ নিৰ্মাণ সম্বৰ্কীয় ঋগ্বেদকালীন কথাবোবো ইয়াত পোৱা যায়। সেইদৰে ৰক্তপান কৰা বেতালসকলৰ কাহিনীসমূহ সুন্দৰ প্ৰেমময়ী প্ৰণয় কাহিনী সমূহ, আৰু দেৱতা, মানুহ আৰু অসুৰৰ যুদ্ধৰ কাহিনী বিলাকো ইয়াত সঞ্চিত আছে। এইটো পাহৰিব নেলাগে যে ভাৰতবৰ্ষ কথা সাহিত্যৰ সত্যভূমি; এই বিষয়ত ইৰাণ আৰু আৰব দেশকৈও ই আগবঢ়া আৰু উচ্চতৰ। ভাৰতৰ ইতিহাসৰ কথাও এনেকুৱা কাহিনীহে। ইয়াৰ অতিশয়োক্তিপূৰ্ণৰূপে এই আখ্যানবোৰতকৈ কম মনোমোহা নহয়।"

বেতাল পঞ্চবিংশতি আৰু পঞ্চতন্ত্ৰৰ সাধুৰ পোনতে ইয়াৰ মাজতে দেখা গৈছিল।

এই গ্ৰন্থৰ কথা-কাহিনীৰ মাজত ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ ৰেহৰূপ, সামাজিক পৰিস্থিতি, ভৌগোলিক তথ্য আদিও বহু পৰিমাণে উপলব্ধি কৰিবলৈ পাৰি। কবিৰ বৰ্ণনা শক্তিয়ে পাঠকক সততে চমৎকৃত কৰে।

বেতালপঞ্চবিংশতি ঃ ই পঁচিশটা মনোমোহা কাহিনীৰ সমষ্টি। কথক বা প্ৰশ্নকৰ্তাজন বেতাল আৰু শ্ৰোতা-উত্তৰ দাতাজন ত্ৰিবিক্ৰমসেন (বা বিক্ৰমাৰ্ক বা বিক্ৰমাদিত্য)। পণ্ডিতসকলৰ মতে ই পোনতে স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ আছিল যদিও পাছলৈ ই বৃহৎকথামঞ্জৰী আৰু কথাসৰিৎসাগৰৰ অন্তৰ্ভূক্ত হৈ পৰে।

এই গ্ৰন্থৰ একাধিক সংস্কৰণ বিদ্যামান। শিৱদাসৰ নামেৰে (খৃ০১২শ শতিকা) জড়িত 'বেতালপঞ্চবিংশতিকা' আপাততঃ পুৰণি আৰু প্ৰসিদ্ধ। জম্ভদত্ত আৰু বল্লদাসকৃত গ্ৰন্থ দুখন আপেক্ষিকভাৱে অৰ্বাচীন। প্ৰায়বোৰ প্ৰাদেশিক ভাষালৈ অনূদিত হোৱাৰপৰাই গ্ৰন্থখনৰ জনপ্ৰিয়তাৰ ইঙ্গিত পোৱা যায়।

পুথিখনৰ ৰূপৰেখা এনে ঃ ৰজা বিক্ৰমে সন্ন্যাসী এজনৰ কথামতে শ্মশানৰ এচুকত এডাল গছত ওলমি থকা মানুহৰ মৰা শ এটি আনিবলৈ যায়। ৰজাই মৰাশটি নমাই লৈ সন্ন্যাসীৰ ওচৰলৈ খোজ লওঁতেই তাৰ পিঠাপি লৈ থকা বেতালে এটি সাঁথৰ প্ৰায় কাহিনী কৈ শুনায় আৰু অন্তত কাহিনীত নিহিত সমস্যাৰ সমাধান সূত্ৰ ৰজাৰপৰা দাবী কৰে। ৰজাই যথাৰ্থ উত্তৰ দিলে মৰাশটি গৈ আকৌ গছৰ ডালত ওলমি থাকেগৈ। ৰজাই আকৌ শটো নমাই ল'লে আকৌ বেতালে কাহিনী কৈ প্ৰশ্ন কৰে। এনেদৰে পঁচিশবাৰ পঁচিশটা সাঁথৰৰ উত্তৰ ৰজাই দিয়াত বেতাল সন্তুষ্ট হৈ সন্ন্যাসীৰ অভিপ্ৰায় ৰজাক জানিবলৈ দি বেতাল সিদ্ধিৰ বাবে ৰজাক যথাৰ্থ দি... দিয়ে। সেইদৰে বিক্ৰমে বেতালসিদ্ধ হয়।

কাহিনীবোৰ অতিশয় কৌতুহলোদ্দীপক আৰু সৰস। ভাষাও সহজ-সৰল।

শুকসপ্ততি ঃ শুকসপ্ততি ৭০ টা সংক্ষিপ্ত গল্পৰ সংগ্ৰহ। চিন্তামণি নামে জনৈক ব্ৰাহ্মণক ইয়াৰ ৰচক বুলি জনা যায়। ইয়াৰ সাধাৰণ ৰূপ এটা কোনো এজন শ্বেতাম্বৰ জৈনৰ ৰচনা বুলি অভিমত পোৱা যায়। ইয়াৰ মূল কাহিনীটো এনে ঃ হৰদত্ত নামে সাউদৰ মদনবিনোদ (দেৱদাস) নামে এজন পুতেক আছিল। তেওঁ বৰ বিষয়াসক্ত হোৱাত সাউদ বৰ দুঃখিত হ'ল। তেতিয়া ত্ৰিবিক্ৰম নামে ব্ৰাহ্মণে শুক আৰু সাৰিকা এহাল দি ক'লে যে ইহঁতক ভালদৰে পুহিলে সময়ত সাউদৰ দুঃখ গুচিব। মদনবিনোদে সদায় শুক-সাৰিকা হাল লালন-পালন কৰোঁতে সিহঁতৰ মুখত সজ উপদেশ শুনি তেওঁ সজপথলৈ ঘূৰি আহিল আৰু পিতৃ-মাতৃ আৰু পত্নীৰপৰা বিদায় লৈ বেহাবলৈ বিদেশলৈ গ'ল।

তেওঁ যোৱাৰ পাছত ব্যভিচাৰিণী দাসীহঁতৰ প্ৰৰোচনাত পৰি মদনবিনোদৰ পত্নীয়ে (প্ৰভাৱতীয়ে) পৰপুৰুষৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ওলোৱাত সাৰিকাজনীয়ে বাধা দিয়াত প্ৰভাৱতীয়ে তাইক ডিঙি চেপি মাৰি পেলালে। কিন্তু শুক পক্ষীটোৱে প্ৰভাৱতীৰ কাৰ্য সমৰ্থন কৰি ক'লে, 'যুক্তমিদং কৰ্তব্যমেৱ পৰং দুষ্কৰং নিন্দিতং চ কুলস্ত্ৰীণাম্। কিঞ্চ, তদা গম্যতা যদি বিপৰীতে সমায়াতে মতি তৱ বুদ্ধিৰস্তি। যদি নাস্তি তদা পৰাভৱপদং ভৱিষ্যতি। যতঃ

কৌতুকান্বেষণা নিত্যং দুৰ্জনা ব্যসনাগমে।
মাসোপবাসিনী যদ্বণিক্ পুত্ৰকচন্দ্ৰহে

অৰ্থাৎ বিপত্তি আহিলে দুষ্টসকলে ধেমালিখন চাইহে থাকে, যেনেদৰে মাহজোৰা উপবাস খটা পূৰ্ণা দূতীয়ে বণিক ল'ৰাৰ চুলিত ধৰি তেওঁৰ [illegible] কৰা দৃশ্য চাই ৰ'ল।

শুকৰ কথাত প্ৰভাৱতীৰ মনত কৌতুহল বাঢ়িল। তেওঁ শুকক আঁতিগুৰি মাৰি গল্পটো ক'বলৈ ক'লে। শুকে গল্পটো কৈ অঁতোৱালে প্ৰভাৱতী টোপনিত পৰিল। এনেদৰে প্ৰভাৱতীয়ে নিতৌ অভিসাৰিকা সাজি যাবলৈ ওলায় আৰু শুকে একোটা গল্পকৈ প্ৰভাৱতীক ৰাখে। এনেকৈ সত্তৰ দিন যোৱাত প্ৰভাৱতীৰ গিৰিয়েক মদনবিনোদ উভতি আহিল। শুকৰ যত্নত প্ৰভাৱতীৰ চৰিত্ৰ ৰক্ষা পৰিল।

কাল ঃ হেমচন্দ্ৰই (১০৮৮-১১৭২) উল্লেখ কৰালৈ চাই গ্ৰন্থখন কমেও ১০০০ খৃষ্টাব্দৰ আগৰ ৰচনা বুলি ভবাৰ স্থল আছে। বৰাদাচাৰীৰো একে অভিমত। ৰমাকান্ত ত্ৰিপাঠীৰ (হিন্দী অনুবাদক) মতে ইয়াৰ কাল ১০০০-১৪০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত হোৱা সম্ভৱ।

সিংহাসনদ্বাত্ৰিংশিকা ঃ ইৰজা বিক্ৰমাদিত্যৰ গুণানুকীৰ্তন কৰা ৩২ টা সাধুৰ সংকলন। বিক্ৰমাদিত্যই ইন্দ্ৰৰপৰা লাভ কৰা সিংহাসন মাটিৰ তলত পোট খাই আছিল। ভোজে মাটি খান্দি সিংহাসন উদ্ধাৰ কৰি সংস্কাৰ পূৰ্বক তাত আৰোহণ কৰিবলৈ ওলোৱাত তাত সন্নিবিষ্ট একোটি পুতলাই বিক্ৰমাদিত্যৰ গুণ বখানি একোটি সাধু ক'বলৈ ধৰিলে। এনেকৈ বত্ৰিশটা পুতলাই গল্প কৈ বত্ৰিশটা শাপমুক্তি লাভ কৰা কথা কৈ উধাও হ'ল।

গ্ৰন্থখন সম্ভৱতঃ ভোজৰ (একাদশ শতিকা) ৰাজত্বৰ পাছত সংকলিত হৈছিল।

ভোজপ্রবন্ধ : ধাৰাধিপতি ভোজৰ (১০১৮-১০৬৩) বিষয়ে কথিত এলানি সকল ...ৰ সংগ্ৰহই ভোজপ্ৰবন্ধ। ভোজ ৰজা এজন বৰ বিদ্বান আৰু বিদ্যোৎসাহী লোক আছিল। তাৰে ...ৰি বল্লালসেনে ভোজৰ ৰাজসভাত বিভিন্ন যুগত ভাৰতত জন্মগ্ৰহণ কৰা কবি কালিদাস, ভৱভূতি, দণ্ডী, বাণভট্ট, ময়ূৰ, মাঘ আদিক একত্ৰিত কৰি সিসকলৰ সঙ্গমত হ'ব পাৰা সাহিত্যিক আৰু সাংস্কৃতিক উৎকৰ্ষৰ বৰ্ণনা ভোজপ্ৰবন্ধত দিছে। প্ৰতিটো কথাৰ মাজেৰে পণ্ডিতসকলৰ সাৰস্বত সাধনা মেধা, বিদগ্ধতা, প্ৰত্যুৎপন্নমতি আদি গুণৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। মুখবন্ধত মুঞ্জৰ পাছত ৰজা ভোজে ৰাজপাট লাভৰ কথা বিবৃত হৈছে।

বল্লালসেনৰ কাল ১৬ শ শতাব্দী বুলি কোৱা হৈছে।

পুৰুষ পৰীক্ষা : মৈথিলী কবিকুল কণ্ঠাৰৰ বিদ্যাপতি ৰচিত 'পুৰুষ পৰীক্ষা' এক অমূল্য গ্ৰন্থৰত্ন। ১৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ আগত বা পিছত বিদ্যাপতিৰ জন্ম সম্ভৱ। তেওঁ সংস্কৃত আৰু মৈথিলীত অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ মিথিলাৰ ৰজাৰ শিৱ সিংহৰ আদেশত পুৰুষ পৰীক্ষা নামে নীতিগৰ্ভ সাধু কথাৰ পুথি ৰচনা কৰে।

এই গ্ৰন্থত মুঠতে ৪২টা সাধুকথা আছে। গ্ৰন্থখন চাৰিটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ১ম পৰিচ্ছেদত প্ৰত্যুদাহৰণৰ সৈতে বীৰচৰিত বৰ্ণিত হৈছে। তাত আঠটা সাধুকথা আছে। ২য় পৰিচ্ছেদত সুবুদ্ধিৰ কথাকে সামৰি ৬ টা কথা আছে। তাৰ পাছত পৰিচ্ছেদৰ ১৩ টা কথাত সবিদ্যকথা বৰ্ণিত হৈছে। ৪ৰ্থ পৰিচ্ছেদত চতুৰ্বৰ্গ সম্বন্ধীয় তেৰটা কথা বৰ্ণিত হৈছে। এনেদৰে বিদ্যাপতিয়ে প্ৰণালীবদ্ধভাৱে নানান শিক্ষণীয় কথা দাঙি ধৰিছে।

গ্ৰন্থৰ ভাষা-সৰল। বৰ্ণনা সৰস। সমাসৰ অভাৱ ভাষাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

বৌদ্ধ কথা সাহিত্য : ওপৰত ব্ৰাহ্মণ্য কথা বা গল্প সাহিত্যৰ সবিশেষ আভাস দিয়া হৈছে। তলত বৌদ্ধ আৰু জৈন কথা বা গল্প-সাহিত্যৰ বিষয়েও চমু আলোচনা কৰা হৈছে তাৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় কথা সাহিত্যৰ পৰিমাণ সম্বন্ধে অধ্যেতাসকলে বুজাত সহায় হ'ব। সাধাৰণতঃ বৌদ্ধ কথাবোৰ যিদৰে ধৰ্মাশ্ৰয়ী বুলি প্ৰতীয়মান হয়, সিদৰে জৈন কথাবোৰে সিবোৰৰ নীতিধৰ্মৰ কথা সকিয়াই দিয়ে। বৌদ্ধ কথাবোৰত পুনৰ্জন্ম আৰু কৰ্মফলৰ কথা বাৰে বাৰে পোৱা যায়। বুদ্ধ, ধৰ্ম, সংঘৰ প্ৰতি থকা ভক্তি শ্ৰদ্ধা আৰু অবিচল আস্থাৰদ্বাৰা লোকে উদ্ধাৰ পাব পাৰে; তাৰ বিপৰীত আচৰণে মানুহক নৰকলৈ ঠেলি দিয়ে। তলত পোনতে বৌদ্ধ কথা সাহিত্যৰ আলচ কৰা হ'ল:

(১) অৱদানশতকম্ : অৱদান বা বীৰগাথাসমূহকে বৌদ্ধ সাহিত্যৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম কথা সাহিত্যৰ নিদৰ্শন বুলি কোৱা হয়। অৱদানশতক সিবোৰৰ প্ৰাচীনতম সংকলন। খৃষ্টীয় ৩য় শতিকা ১ম ভাগত ইয়াৰ অনুবাদ চীনাভাষাত সম্পন্ন হয়। সেয়ে মূল অৱদানশতকৰ সংকলনৰ সময় খৃষ্টীয় ১ম বা ২য় শতিকাৰ পিছলৈ নিবলৈ নোৱাৰি। খৃষ্টীয় ১ ম শতিকাৰ আগলৈ সেই কাল নিবলৈ নোৱাৰি কাৰণ ইয়াত 'দীনাৰ'ক (গ্ৰীক শব্দ) ব্যৱহাৰ হৈছে। সৰ্বাস্তিবাদীসকলৰ বিনয় পিটকৰ আধাৰতে অৱদানশতক বিৰচিত

হৈছে। গ্ৰন্থখন দহটা দশকত (সামবেদৰ ভাগৰ দৰে) বিভক্ত। গল্পবোৰ সাহিত্যকৃতি হিচাপে সিমান গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়; বৰঞ্চ সিবোৰত মৰ্ত্যজনে বাৰে বাৰে পঢ়ি মনত ৰখাৰ ওপৰতে অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। ই গদ্য-পদ্যৰ মিহলি সহজ ভাষাত গল্পসমূহ ৰচিত। দুই এটি কথাৰ মাজত ঐতিহাসিক তথ্যও নিহিত আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিম্বিসাৰৰ পত্নীয়ে অজাত শত্ৰুক বুদ্ধলৈ শ্ৰদ্ধা নেদেখুৱাবলৈ কৰা নিষেধাজ্ঞা ভঙ্গ কৰা অপৰাধত মৃত্যুদণ্ড ভোগ কৰি স্বৰ্গতি লাভ কৰা কথা এটি কথাত পোৱা যায়।

(২) দিব্যাৱদান ঃ ৰিব্যাৱদানৰ কথাসমূহ বৌদ্ধসাহিত্যৰপৰা সংগৃহীত; বিশেষত সৰ্বাস্তিবাদীসকলৰ বিনয়পিটকৰ ওচৰত ই অধিক ঋণী। গ্ৰন্থৰ এভাগত মহাযানপন্থীসকলৰ মতবাদসমূহ, আৰু আনভাগত হীনযানপন্থীসকলৰ মূলতত্ত্বসমূহৰ উদাহৰণ বৰ্ণিত হৈছে। দিব্যাৱদানৰ গ্ৰন্থকাৰ অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিত আৰু সৌন্দৰানন্দ কাব্যৰে সৈতে পৰিচিত আছিল বুলি বোধ হয়। গ্ৰন্থকাৰৰ সাহিত্যক কলা-কৌশল বৰ উচ্চ পৰ্যায়ৰ নহয়। সম্ভৱতঃ বিবিধ উৎসৰপৰা কথাবোৰ গ্ৰহণ কৰা বাবে কবিজনে ৰচনা শৈলীৰ উৎকৰ্ষ সাধনত বিফলকাম হয়।

ইয়াৰ অ. ..নিক কাল খৃষ্টীয় ২য় শতিকা হোৱা সম্ভৱ। ই অৱদানশতকৰ পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থ।

ইয়াৰ কথাবোৰ আকৰ্ষণীয়। মাহীমাকৰ লগনীয়া কথাৰ ফলত অশোকৰ পুত্ৰ কুশালৰ চকুকঢ়া বৃত্তান্ত বৰ করুণভাৱে ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে। এনেবোৰ ঐতিহাসিক তথ্যৰ বাবে দিব্যাৱদান বুৰঞ্জীকাৰৰ বাবে আৱশ্যকীয় উৎস গ্ৰন্থ।

(৩) জাতকমালা ঃ আৰ্যসূৰ ৰচিত জাতকমালাত বোধিসত্ত্বৰ পূৰ্ব জন্মবিলাকত কৰা কাৰ্যৰ বৰ্ণনা পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। পালি জাতক আৰু চৰিয়াপিটকৰ কথাৰ ভেটিতে আৰ্যসূৰে জাতকমালা ৰচনা কৰিছে। শৈলীৰ দিশৰপৰা আৰ্যসূৰে বুদ্ধ চৰিতৰপৰা অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছে। ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰই পোনতে ই যে বোধিসত্ত্বাৱদান মালাৰে একে তাক আঙুলিয়াই দিয়ে। অৱদানসমূহে কদাচিত যিদৰে ঐতিহাসিক তত্ত্ব বুকুত সামৰি লৈ আছে, জাতকমালাই তেনেদৰে ইতিহাসৰ কাষৰীয়া তত্ত্বৰ ধাৰ নেধাৰে। ইবোৰ খৃষ্টীয় ৰূপকেৰে তুলনীয়।

জাতকমালাৰ কথাবোৰৰ অংশবিশেষ গদ্যত আৰু অংশবিশেষ পদ্যত বিবৃত হৈছে। প্ৰতিটো কথাৰ পাতনি সৰল গদ্যৰে দিয়া হৈছে। প্ৰতিটো কথাৰ অপৰিহাৰ্য ভাগ হৈছে তাৰ নীতিশিক্ষা। উদাহৰণস্বৰূপে পূৰ্বজন্মত বোধিসত্ত্বই শিবিৰজা হৈ ওপজাৰ কথাকে ল'ব পাৰি। ৰজা শিবিয়ে সৰ্বস্ব দান কৰি নিঃস্ব হৈ পৰিল। কোনো ভিক্ষাৰীক দিবলৈ কোনো বস্তু তেওঁৰ হাতত নৰ'লগে। তেতিয়া তেওঁ বৃদ্ধ অন্ধ ব্ৰাহ্মণ এজনক নিজৰ চকু দুটাকে দান দিলে। (অৱশ্যে অন্ধলা ব্ৰাহ্মণজন ছদ্মবেশী ইন্দ্ৰহে আছিল।) মন্ত্ৰীসকলে চক্ষুদান কৰাত ৰজা হকা-বাধা কৰোতে ৰজাই উত্তৰত কৈছিলঃ

যদেৱ যাচ্যেত তদেৱ দদ্যাৎনানীপ্সিতং

পৰিশয়তীহ দত্তম্।
কিমুহ্যমানস্য জলেন তোয়ৈর্দাস্যাম্যতঃ
প্ৰাৰ্থিতমৰ্থমস্মাৎ।।

মন্ত্ৰীয়ে আকৌ অনুৰোধ কৰোতে ৰজাই যথাৰ্থ উত্তৰ দি কৈছিলঃ

নাপবৰ্গং ন কীৰ্তিম্।
ত্ৰাতুং লোকানেত্যয়ং ত্বাদৰো মে
যাজ্ঞাক্লেৰো মা চ ভূদস্য মোঘঃ।।

আৰ্যসূৰ এজন সুখ্যাত বিদ্বান আৰু প্ৰতিভাশীল লেখক আছিল। তেওঁৰ ভাষা সাবলীল আছিল আৰু ৰচনাশৈলীও প্ৰশংসনীয় আছিল।

কাল ঃ খৃষ্টীয় ১০০০ চনত জাতকমালা চীন ভাষাত অনূদিত হয়। তিব্বতীয় পৰম্পৰাত আৰ্যসূৰ এজন শিক্ষাবিদ আৰু কথাকাৰ বুলি প্ৰসিদ্ধি আছে। ৭ম শতিকাত ভাৰতভ্ৰমণ কৰা চীনা পৰিব্ৰাজক ইৎসিঙেও জাতকমালাৰ বিষয়ে জানিছিল। কৰ্মফলৰ ওপৰত আৰ্যসূৰে ৰচনা কৰা এখন সূত্ৰগ্ৰন্থ ৪৩৪ খৃষ্টাব্দত চীনাভাষালৈ অনূদিত হোৱা কথা জনা যায়। গতিকে আৰ্যসূৰৰ আৰ্বিভাৱ কাল খৃষ্টীয় ৩য় শতাব্দী হোৱা সম্ভৱ।

জৈন কথা সাহিত্য ঃ বৌদ্ধ কথা সাহিত্য সদৃশ জৈন কথা সাহিত্যও নীতিগৰ্ভ। তেওঁলোকৰ কথা-সাহিত্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য আমোদজনক নহয়, জৈন ধৰ্মৰ মতবাদ শিকোৱাটোহে। তলত দুখনমান জৈন কথা সাহিত্যৰ কথা চমুৱাই তুলি ধৰা হ'ল।

(১) উপমিতিভাৱপ্ৰপঞ্চ কথা ঃ সিদ্ধৰ্ষিকৃত (খৃঃ ৯০৬) এইখন সাধুকথা আকাৰত ৰচিত মানুহৰ আত্মা বিষয়ক ৰূপক গ্ৰন্থ। ই এই কাৰণেই গুৰুত্বপূৰ্ণ যে এনে প্ৰকাৰৰ গ্ৰন্থ হিচাপে ইয়েই প্ৰথম জৈন কথাকৃতি। খৃষ্টীয় দশম শতিকাৰ প্ৰথম দশকত (৯০৬) সিদ্ধৰ্ষিয়ে ইয়াক ৰচনা কৰে। ৰূপকসমূহ বুজিবলৈ সহজ নহয়। ই মাজে মাজে পদ্যসম্বলিত গদ্যবহুল গ্ৰন্থ। ইয়াৰ ভাষা শিক্তজনোচিত সৰল। নীতিগৰ্ভ আৰু ৰূপকাত্মক হোৱা বাবে ইয়াৰ ৰচনা ৰীতিও আকৰ্ষণীয় হৈছে।

(২) পৰিশিষ্টপৰ্ব ঃ হেমচন্দ্ৰ (১০৮৮-১১৭২ খৃঃ) ৰচিত এই গ্ৰন্থখনৰ কথাসমূহ প্ৰাচীন জৈন তীৰ্থংকৰসকলৰ জীৱনগাথাৰ আধাৰত বিৰচিত। কথাবোৰ সহজ-সৰল আৰু লোকপ্ৰিয়। লেখক ধৰ্মীয় মতবাদ আৰু ৰীতি-নীতি লৈ ইমান ব্যস্ত যে আনকি সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই জৈনধৰ্মৰ প্ৰতি আস্থাশীল হৈ মৃত্যুবৰণ কৰাতহে জোৰ দিছে। গ্ৰন্থখন হেমচন্দ্ৰ কৃত ত্ৰিষষ্টিশলাকাপুৰুষৰ এক পৰিশিষ্ট ৰূপেহে ৰচিত হৈছিল।

□ □ □

ষষ্ঠ অধ্যায় (খ)

(২) উপদেশমূলক কথা

(DEDACTIC FABLES)

উপদেশমূলক কথাৰ বৈশিষ্ট্য ঃ অতি প্ৰাচীন কালৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষত বিবিধ শ্ৰেণীৰ কথা, কাহিনী, আখ্যান-উপাখ্যান কথিত, ৰচিত আৰু পঠিত হৈ আহিছে যদিও আমাৰ প্ৰাচীন অলংকাৰিসকলে জনপ্ৰিয় কথা-কাহিনী আৰু নীতিগৰ্ভ বা উপদেশমূলক কথা বা সাধুকথাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্যৰ সীমাৰেখা টনা নাই। কিন্তু দুয়োবিধ কথাৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰিলে দুয়োবিধৰ মাজত থকা পৃথকত্বসূচক বৈশিষ্ট্যসমূহ পাব পাৰি। দুয়োবিধৰ আকৃতি, প্ৰকৃতি, বিষয়-বস্তু আৰু উদ্দেশ্য একে নহয়। প্ৰথমতে দেখা যায় যে জনপ্ৰিয় কথাৰ পৰম আৰু চৰম উদ্দেশ্য হৈছে শ্ৰোতা বা পাঠকৰ মনোৰঞ্জন কৰা। উপদেশমূলক কথাৰ উদ্দেশ্য হৈছে নীতি, সদাচাৰ, ৰাজনীতি বিষয়ক শিক্ষাদান। পাঠকৰ মনোৰঞ্জন গৌণ কথা। দ্বিতীয়তে, জনপ্ৰিয় কথাৰ বাহন হৈছে সৰল গদ্য বা বৰ্ণনাত্মক শ্লোক বা দুয়োবিধৰ মিশ্ৰণ; কিন্তু উপদেশমূলক কথাবোৰ সততে নীতিসূত্ৰসন্মত শ্লোক সমন্বিত সুচাৰু গদ্যতে পোৱা যায়। তৃতীয়তে, জনপ্ৰিয়কথাবোৰত আমি প্ৰায়েই অন্ধবিশ্বাস, জনপ্ৰিয় আখ্যান, প্ৰেমকথা, দুঃসাহসিক অভিযান আৰু অতি প্ৰাকৃতিক স্বপ্নদৰ্শন, আকাশবাণী, দৈৱৰ হাত আদি দেখা পাওঁ। আনহাতে উপদেশমূলক কথাত মানৱীয় ভাব-ভাষা আৰু অনুভূতি পূৰ্ণ পশুপক্ষীৰ চৰিত্ৰহে দেখা পাওঁ; সিবিলাকক জ্ঞানী, অভিজ্ঞ আৰু পৈণত নীতিবিদৰ ভাওত অৱতীৰ্ণ হোৱা দেখোঁ। বৃহৎকথাৰ বিভিন্ন সংস্কৰণ, জনপ্ৰিয় কথাৰেই চানেকি; পঞ্চতন্ত্ৰ আৰু হিতোপদেশ ২য় বিধৰ উদাহৰণ। পঞ্চতন্ত্ৰ হিতোপদেশৰ আৰ্হি পোনতে মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত ভীষ্ম-যুধিষ্ঠিৰ সংবাদৰ মাজতে চকুত পৰে। ভীষ্মই ধৰ্মনীতি, ৰাজনীতি, চতুৰ্বৰ্গৰ উপদেশ দিবলৈ অনেক পশু-পক্ষীৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে প্ৰাচীন পৰম্পৰা সূচক ইতিহাস তুলি ধৰিছে। পঞ্চতন্ত্ৰ-হিতোপদেশ আদিৰ সাধুবোৰো ক্ষত্ৰিয় -কুমাৰৰ শিক্ষাৰ বাবেহে প্ৰস্তুত কৰা কথা গ্ৰন্থ দুখনৰ মুখবন্ধতে পোৱা যায়।

পঞ্চতন্ত্ৰ ঃ মূলগ্ৰন্থ ঃ নিঃসন্দেহে পঞ্চতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ উপদেশমূলক গ্ৰন্থৰ মূৰ্দ্ধিত অৱস্থিত। 'তন্ত্ৰ' শব্দই অধ্যায় বা ভাগক বুজায়। সম্ভৱতঃ 'যোগ' বা 'কৰ্মকুশলতা' ইয়াৰ অবাস্তৱ অৰ্থ। পাঁচটা অধ্যায়ত পাঁচ প্ৰকাৰৰ নীতিকুশলত বৰ্ণিত হৈছে বাবেই গ্ৰন্থৰ নাম 'পঞ্চতন্ত্ৰ' ৰখা হৈছে (তন্ত্ৰৈঃ পঞ্চভিৰেতচ্চকাৰ সুমনোহৰশাস্ত্ৰম্)।

পঞ্চতন্ত্ৰৰ শাখা-প্ৰশাখা ঃ মূল পঞ্চতন্ত্ৰ পুথিখন সম্প্ৰতি পাবলৈ নাই। এতিয়া মাথোন মূল গ্ৰন্থৰ শাখা-প্ৰশাখাবোৰহে চকুত পৰে। সিবোৰ হৈছে ঃ

১। (১) তন্ত্ৰাখ্যায়িকা; (২) প্ৰায় ১১শ শতিকামানত ৰচিত পঞ্চতন্ত্ৰৰ জৈন সংস্কৰণ; আৰু (৩) ১১৯৯ খৃষ্টাব্দত ৰচিত পূৰ্ণভদ্ৰৰ পঞ্চতন্ত্ৰ।

২। (১) দক্ষিণ ভাৰতীয় পঞ্চতন্ত্র, (২) নেপালদেশীয় পঞ্চতন্ত্র আৰু (৩) হিতোপদেশ।

৩। ক্ষেমেন্দ্রৰ 'বৃহৎকথামঞ্জৰী' আৰু সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰৰ অন্তৰ্গত 'বৃহৎকথা' নিঃসৃত গল্পবোৰ।

৪। পাশ্চাত্যত প্রচাৰিত সাধুবোৰৰ মূল পহ্লৱী সংস্কৰণ।

গ্রন্থকাৰ : পঞ্চতন্ত্রৰ কথামুখত কোৱা আছে যে সকলো অৰ্থশাস্ত্রৰ সাৰভাগ বাচি-বিচাৰি চাই বিষ্ণুশৰ্মাই পাঁচটি তন্ত্রেৰে এই পঞ্চতন্ত্র নামে সুমনোহৰ শাস্ত্র ৰচনা কৰিছিল।

সকলাৰ্থশাস্ত্রসাৰং জগতি সমালোক্য বিষ্ণুশৰ্মেদম্।
তন্ত্রৈঃ পঞ্চভিৰেতচ্চকাৰ সুমনোহৰং শাস্ত্রম্।। ১।৩

গ্রন্থখনৰ কথামুখৰ গল্পাংশত কোৱা হৈছে যে মহিলাৰোপ্য নামে নগৰৰ ৰজা অমৰ শক্তিৰ পৰমদুৰ্মেধা বসুশক্তি, উগ্রশক্তি আৰু অনন্তশক্তি নামে পুত্ৰসকলক শাস্ত্রজ্ঞান দিবলৈকে বিষ্ণুশৰ্মাই পঞ্চতন্ত্র ৰচনা কৰিছিল। দুইএকে অৰ্বাচীন গ্রন্থৰ পাতত পূৰ্ণভদ্ৰ বা নাৰায়ণকহে গ্রন্থকাৰৰূপে পালেও বিষ্ণুশৰ্মাই যে পঞ্চতন্ত্রৰ গ্রন্থকৰ্তা তাত সন্দেহ কৰা অনুচিত। কোনো কোনো পণ্ডিতে বিষ্ণুশৰ্মাক চাণক্য-কৌটিল্যক একেজন লোক বুলিও ভাবে। প্রকৃততে বিষ্ণুশৰ্মাৰ জীৱন-চৰিত সম্বন্ধে একো জনা নাযায়।

কাল : পঞ্চতন্ত্রৰ ঠাই বিশেষত ৰোমান মুদ্রা দীনাৰৰ উল্লেখ আছে। সম্ভৱতঃ মূলগ্রন্থতো ইয়াৰ উল্লেখ আছিল। সেয়ে সঁচা হ'লে ইয়াৰ ৰচনা খৃষ্টজন্মৰ পাছত হোৱা সম্ভৱ। ৫৫০ খৃষ্টাব্দত বৰ্জোৱে মূলগ্রন্থখন পহ্লৱী অনুবাদ কৰিছিল। ইয়াৰ এক দুই শ বছৰৰ পূৰ্বে গ্রন্থখন ৰচিত হোৱা সম্ভৱ। গতিকে গ্রন্থখন ২য়-৩য় খৃষ্ট শতিকাৰ মাজতে হ'ব পাৰে।

পঞ্চতন্ত্রৰ বিষয়-বস্তু, বিভাজন আদি : পঞ্চতন্ত্র পাঁচটা তন্ত্রত বিভক্তঃ 'মিত্রভেদ-মিত্ৰপাপ্তি-কাকোলূকীয়-লব্ধপ্রণাশ-অপৰীক্ষকাৰকানি চেতি পঞ্চতন্ত্রাণি।'

প্রথমতন্ত্র মিত্রভেদত মূলতঃ দুই ধূৰ্ত শিয়াল কৰটক আৰু দমনকে পিঙ্গলক নামে সিংহ আৰু সঞ্জীৱক নামে যাড় গৰুৰ মাজত ঘটোৱা বিভেদৰ কাহিনী পোৱা যায়। ইয়াত মুঠতে ২২টা সাধুকথা বৰ্ণিত হৈছে। ২য় তন্ত্র মিত্রসম্প্রাপ্তিত অন্যান্য ৬টা সাধুসহ চিত্ৰগ্ৰীৱ নামে কপৌৰ ৰজা, হিৰণ্যক নামে নিগনি, লঘু পতনক নামে কাউৰী, চিত্রাঙ্গ নামে হৰিণ আৰু মন্থৰক নামে কাছৰ পৰম বন্ধুত্বৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। ৩য় তন্ত্র কাকোলূকীয়াত মুঠ ১৬টা সাধুৰ মাজত মূলতঃ কাউৰী আৰু ফেঁচাৰ মাজত থকা সহজ বা স্বভাৱ বৈৰিতাৰ অনুপম বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াত ৰাজনীতি বিষয়ক অনেক কথা ইতৰ প্ৰাণী ব্যৱহাৰেৰে দাঙি ধৰিছে। লব্ধপ্রণাশ নামে ৪ৰ্থ তন্ত্রত মুঠ এঘাৰটা সাধুৰ মাজেৰে 'পোৱা বস্তুৰ কিদৰে বিনাশ' হয় তাকে মৰিয়াল আৰু বান্দৰৰ মাজেৰে দেখুৱা হৈছে। 'অপৰীক্ষিতকাৰক' নামে ৫ম তন্ত্রত সংগৃহীত চৈধ্যটা সাধুৰ প্রথমটোতে ব্ৰাহ্মণী আৰু নেউলৰ দৃষ্টান্তেৰে কথা

বিবেচনা কাৰ্যৰদ্বাৰা সংঘটিত হোৱা পয়মালৰ বিষয়ে বিশেষতঃ কোৱা হৈছে।

পঞ্চতন্ত্ৰৰ শৈলী ঃ ই এখন উপদেশাত্মক সাধুকথাৰ সংকলন। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে বালকক নীতিজ্ঞান দিয়া। ইয়াৰ অধিকাংশ চৰিত্ৰ পশু-পক্ষী। এই সাধুবোৰৰ মাজেৰে নীতিগৰ্ভ কথা এনেভাবে দাঙি ধৰা হৈছে যে শুনোতাই তাত আনন্দ লাভ নকৰি নেথাকে। ইয়াৰ শৈলী আৰু বিষয়-বস্তুৰ ওপৰত ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ ছাঁ পৰিছে। মৎস্যত্ৰয় কথা, কাকোলুকীয় আদি তাৰে উদাহৰণ। ইয়াৰ ভাষা যথোচিত সৰল, সাৱলীল আৰু সুস্পষ্ট। অনুষ্টুপ ছন্দৰ ব্যৱহাৰে ইয়াক ইতিহাস, পুৰাণ আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ওচৰ চপাই নিছে।

তন্ত্ৰাখ্যায়িকা ঃ ইয়াৰ একমাত্ৰ পাণ্ডুলিপিখন কাশ্মীৰত শাৰদালিপিত পোৱা গৈছে। এই গ্ৰন্থৰ মূল পঞ্চতন্ত্ৰৰে ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আছে। মূল পঞ্চতন্ত্ৰৰ কথাংশ বাদ দিয়া বা পৰিবৰ্তন কৰাৰ সলনি ইয়াত কেতবোৰ কথা নকৈ সংযোজিত হোৱাটোহে পৰিলক্ষিত হৈছে। চণ্ডৰক বা নীলা শিয়ালৰ কথা, চতুৰ শিয়ালৰ কথা, সোমিলক তাঁতিৰ কথা, দুষ্টা স্ত্ৰীৰ কথা, শিবি ৰজাৰ কথা, বৃদ্ধ হাঁহৰ কথা নকৈ এই গ্ৰন্থত সোমাইছে। ইয়াৰ ৰচনা কাল জনা নাযায়।

হিতোপদেশ ঃ পঞ্চতন্ত্ৰৰ অন্য তাণ্ডৰুপে বঙ্গদেশত এই গ্ৰন্থ ৰচিত হয়। বঙ্গপতি ধবলচন্দ্ৰৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পণ্ডিত নাৰায়ণে এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থকাৰ শৈৱ মতাৱলম্বী লোক আছিল। গ্ৰন্থকাৰে প্ৰাস্তাৱিকত কথাৰ ছলেৰে বালকক নীতি শিক্ষা আৰু বাক্‌চাতুৰ্যৰ শিকনি দিবলৈ হিতোপদেশ ৰচনা কৰিবলৈ ওলাইছে বুলি কৈছে ঃ

যন্নৱে ভাজনে লগ্নঃ সংস্কাৰো নান্যথা ভৱেৎ।
কথাচ্ছলেন বালানাং নীতিস্তদিহ কথ্যতে।।

হিতোপদেশৰ আধা কথা **পঞ্চতন্ত্ৰ**ৰপৰা গৃহীত। কথাৰম্ভৰ পাছত ইয়াৰ চাৰিটা পৰিচ্ছেদৰ কথা এনেদৰে পোৱা যায়ঃ

মিত্ৰলাভঃ সুহৃদ্ভেদো বিগ্ৰহঃ সন্ধিৰেৱ চ।
পঞ্চতন্ত্ৰাত্তথান্যস্মাদ্ গ্ৰন্থাদাকৃষ্য লিখ্যতে।।

এই গ্ৰন্থৰ ভাষা সৰল আৰু সহজবোধ্য। শ্লোকবোৰ তেনেই উপদেশমূলক আৰু শিক্ষাপ্ৰদ। পঞ্চতন্ত্ৰতকৈ ই অধিক জনপ্ৰিয়। ইয়াত ৬৭৯ টা নীতি বিষয়ক শ্লোক আছে। অনেক শ্লোক মহাভাৰত, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, পুৰাণ আদিৰপৰা উদ্ধৃত।

কাল ঃ নেপালত প্ৰাপ্ত ইয়াৰ পাণ্ডুলিপিৰ কাল ১৩৭৩ খৃষ্টাব্দ। গতিকে গ্ৰন্থ ৰচনাৰ কাল ইয়াৰ পূৰ্ববৰ্তী হ'ব। যিহেতু গ্ৰন্থকাৰে মাঘ আৰু কামন্দকী নীতিশাস্ত্ৰৰ ওচৰতো ঋণী সেয়ে ইয়াৰ কাল মাঘ আৰু কামন্দকীৰ পৰৱৰ্তী হ'ব।

পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাশ্চাত্যমুখী যাত্ৰা ঃ ৫৫০ খৃষ্টাব্দত বুৰ্জোই নামে পাৰ্চি চিকিৎসক এজনে ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি উভতি যাওঁতে ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ সহায়ত পহ্লৱীলৈ অনূদিত ভাৰতীয় কথাৰ সংকলন লগতলৈ যায়। তাৰে মাজত পঞ্চতন্ত্ৰ কথাই মুখ্যাংশ অধিকাৰ কৰিছিল। ৫৭০ খৃষ্টাব্দত ই চিৰীয় ভাষালৈ আৰু ৫৫০ খৃষ্টাব্দত আৰবীলৈ অনূদিত হয়। ১০৮০

খৃষ্টাব্দত ই আৰবীৰপৰা ক্ৰমে গ্ৰীকলৈ আৰু ১২৫১ চনত স্পেনীচলৈ অনূদিত হয়। ১১০০খৃষ্টাব্দত ইয়াৰ হিব্ৰু অনুবাদ হয়। ১৫৮৩ খৃষ্টাব্দত ই ইটালীয় ভাষালৈ অনূদিত হয়। এনেদৰে পৰৱৰ্তী কালত ইউৰোপৰ পৰা প্ৰায়বোৰ ভাষালৈ ইয়াৰ ব্যাপক অনুবাদ হোৱাৰ পৰিপেক্ষিতত ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা বাঢ়ি যায়।

সপ্তম অধ্যায় (ক)

গীতিকাব্য

অতিশয় আবেগিক অনুভূতিপূৰ্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাবযুক্ত অথচ মাধুৰ্যময় কবিতাক গীতিকাব্য বা কবিতা আখ্যা দিয়া হয়। 'উৎকণ্ঠাবিৰচিতপদং গেয়ং' বুলি ইয়াৰ লক্ষণ নিৰূপিত হৈছে। অৰ্থাৎ অতীৱ উৎকণ্ঠাপূৰ্ণ ভাবানুভূতিৰে বিৰচিত গীতকে 'গীতিকাব্য' বোলা হয়। শৃঙ্গাৰৰসেৰে ৰঞ্জিত শৃঙ্গাৰকাব্য বা ভক্তিৰসেৰে আপ্লুত কবিতা এই শ্ৰেণীত পৰে। সংস্কৃতত এই শ্ৰেণীৰ কাব্যক লঘু বা খণ্ডকাব্য বোলা হয়। সংস্কৃতত থকা শ্ৰব্য আৰু দৃশ্য — সকলো শ্ৰেণীৰ কাব্যতে গীতি কবিতাই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। তথাপি ইয়াৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্য ব্যঞ্জক এশ্ৰেণী কাব্যই সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসৰ পাত জিলিকাই ৰাখিছে।

অধ্যেতাসকলে অৱশ্যে ঋগ্বেদৰ পাতত থকা উষাসুক্ত বা সূৰ্য সুক্তসমূহৰ মাজতে গীতিকাব্যৰ প্ৰথম চানেকি দেখা পায়। আনকি ইতিহাস পুৰাণৰ যুগতো ৰামায়ণ, মহাভাৰত তথা অনেক পুৰাণৰ অংশ বিশেষত গীতিধৰ্মী কাব্যৰ নিদৰ্শন দেখা যায়। মহাকাব্যসমূহৰ মাজত গীতিধৰ্মী কাব্যৰ প্ৰাচুৰ্য বিদ্যমান স্বত্ত্বেও কালিদাসৰ যুগৰপৰা এই শ্ৰেণী কাব্যৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা যায়। মহাকবিজনৰ মেঘদূত আৰু ঋতুসংহাৰকে এই শ্ৰেণী কাব্যৰ প্ৰথম নিদেৰ্শন বোলা হয়।

কালিদাসৰ ঋতুসংহাৰম্ আৰু মেঘদূতম্ ঃ মহাকবি কালিদাসে যথাসম্ভৱ ঋতুসংহাৰেৰে নিজৰ কবি জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল। ইয়াত দেখা পোৱা ছন্দাদিৰ দোষলৈ চকুদি হিলেব্ৰাণ্ট প্ৰভৃতি প্ৰতীচ্যৰ অনেক পণ্ডিতে এই খণ্ডকাব্যখন কালিদাসৰদ্বাৰা বিৰচিত বুলি মানিবলৈ দ্বিধাবোধ কৰে যদিও আন ভালেমান প্ৰাচ্যপ্ৰাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতে গ্ৰন্থখন কবিৰ আদ্যসৃষ্টি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। খৃ০৪৭২-৭৩ চনতে বৎসভট্টিয়ে ঋতুসংহাৰৰ আলমত মান্দাচোৰ প্ৰশস্তি ৰচনা কৰা বুলিও অনেকে অভিমত পোষণ কৰে।

এই খণ্ডকাব্যখনত ভাৰতবৰ্ষত সততে দেখা পোৱা ছয় ঋতুৰ বৰ্ণনা ক্ৰমশঃ কবিজনে তুলি ধৰিছে। 'ঋতুসংহাৰ' নামটোৱে ঋতুসমূহৰ সমাহাৰ বা সমষ্টিকে বুজায়। ইয়াত কবিজনে ক্ৰমে গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত আৰু বসন্ত এই ছয় ঋতুৰ মাৰ্মিক বৰ্ণনা ১১৪টা শ্লোকত প্ৰকাশ কৰিছে। কবিজনৰ নাট্যকৃতি অভিজ্ঞান শকুন্তলমো গ্ৰীষ্ম ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে আৰম্ভ হৈছে। ঋতুসংহাৰ বসন্ত ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে সমাপ্ত হোৱাত বুজিবলৈ পাৰি যে কবিয়ে 'মধুৰেণ সমাপয়েৎ' (মধুমানে বসন্ত ঋতু) বাক্যটিৰ সাৰ্থকতা অনুসৰণ কৰিছে। কালিদাসে ঋতুৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে বাল্মীকিৰ ৰামায়ণৰ বৰ্ণনা সন্মুখত ৰখা যেন অনুমান হয়। কবিয়ে মানৱীয় অনুভূতি সাপেক্ষেহে ঋতুৰ বৰ্ণনা কৰিছে। দৰিতাক সুকোমল কাব্যপংক্তি শুনোৱাৰ ছলেৰে কবিয়ে ঋতুৰ বৰ্ণনা কৰিছে। কবিয়ে ইয়াতো মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ অনুভূতিৰ সুসমন্বয় সাধনৰ প্ৰচেষ্টা কৰিছে। অৱশ্যে তেওঁৰ প্ৰয়াস ইয়াত সাফল্যলাভ

আছে। যিটো শাকুন্তলমত সিদ্ধ হৈছে। কবিজনে ভাৰতীয় প্ৰকৃতিৰ ৰাজ্যখন বিবিধ ৰংবিৰঙেৰে আঁকিবলৈ যত্নপৰ হৈছে। প্ৰকৃতিৰ শক্তিক কবিয়ে পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাৰ নিজৰ আবেগ-অনুভূতিৰে সিক্ত কৰি শ্ৰোতৃবৰ্গৰ সমক্ষত তুলি ধৰিছে। কালিদাসৰ বৰ্ণনা-শক্তি, কলা-কুশলতা, যথাৰ্থ উপমা আৰু অনুপম শব্দ সম্ভাৰৰ আভাস পোনতে ঋতুসংহাৰৰ পাততে পঢ়ুৱৈয়ে দেখা পায়। তথাপি এয়া যে কবিৰ অপৈণত হাতৰহে সৃষ্টি পাঠকে তাক নুবুজি নাথাকে।

মেঘদূত ঃ মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাৰাজিৰ ভিতৰত অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্‌ৰ পিছতে মেঘদূতৰ খ্যাতি আৰু প্ৰসিদ্ধি আছে। সম্ভৱতঃ মহাকবিজনে ঋতুসংহাৰ ৰচনা কৰি তেওঁৰ মহাকাব্য দুখন ৰচনা কৰাত হাত নৌদিওঁতেই মেঘদূত ৰচনা কাৰ্যত হাত দিছিল। যথাসম্ভৱ বাল্মীকিৰপৰাই তেওঁ মেঘদূত ৰচনা কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। ৰামৰ সীতা বিৰহৰ ছাঁ, যক্ষৰ পত্নী বিয়োগৰ ওপৰত পৰাটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। আকৌ ৰামায়ণৰ বৰ্ষা বৰ্ণনাৰ ছাঁও ইয়াত পৰিছে।

বৰ মৰ্মস্পৰ্শী বিষয়-বস্তুক উপজীব্য কৰি কবিজনে মেঘদূত কাব্য ৰচনা কৰিছে।

প্ৰভু কুবেৰৰ আদেশ পালনত ব্যৰ্থ হোৱা অলকাবাসী যক্ষই নিৰ্বাসিত হৈ নিজৰ যক্ষজনোচিত মহিমা হেৰুৱাই মধ্যভাৰতৰ অন্তৰ্গত ৰামগিৰি আশ্ৰমত এবছৰ কাল কটাবলগীয়া হ'ল। নিজ বাসস্থান অলকা আৰু প্ৰিয়তমাৰপৰা বিযুক্ত হৈ যক্ষই ৰামগিৰিৰ নিৰ্জন শৃঙ্গত কান্তবিৰহত ভাৰাক্ৰান্ত হৃদয়েৰে শুকাই-খিনাই যোৱা শৰীৰেৰে বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। আহাৰৰ আগমনত আকাশত ভাহি ফুৰা মেঘ দেখি যক্ষৰ মন প্ৰিয়াবিৰহত অধিক আতুৰ হৈ পৰিল। প্ৰিয়াৰ কামনাত অধীৰ যক্ষৰ মন চেতন আৰু অচেতনৰ প্ৰতি বোধশূন্য হ'ল। আকাশত ভাহি ফুৰা মেঘখণ্ড দেখি তেওঁৰ বিৰহত বিধুৰ হৈ থকা পত্নীলৈ এটি সান্ত্বনাসূচক আৰু মিলনৰ আশাব্যঞ্জক বতৰা বিৰহত বিধুৰ হৈ থকা পত্নীলৈ পঠিওৱাৰ কথা মনত খেলালে। মেঘ পুষ্কৰাবৰ্তৰ বংশধৰ। তেওঁ যদি যক্ষৰ বতৰা অলকালৈ কঢ়িয়াই নিনিয়েও তথাপি যাবে তাৰ দুঃখ কৰিবলগীয়া কথা নাই; কাৰণ 'যাচ্ঞা মোঘা বৰমধিগুণে নাধমে লব্ধকামা।' কোনটি পথেৰে গলে মেঘে অলকাপুৰী পাবলৈ তাৰ বিস্তৃত বতৰা (পূৰ্বমেঘত) কবিয়ে যক্ষৰ মুখেৰে প্ৰকাশ কৰিছে। মেঘে উত্তৰলৈ বুলি যাত্ৰা কৰি অমৰকূটশৃঙ্গ, নৰ্মদানদী, বিদিশা নগৰী, বেত্ৰৱতী নদী, অৱন্তীৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনী, পুণ্যতীৰ্থ কুৰুক্ষেত্ৰ আদি অতিক্ৰম কৰি শেষত যক্ষৰ বাসভূমি অলকাত উপস্থিত হ'বলৈ কৈছে। উত্তৰ মেঘত যক্ষই অলকাপুৰী আৰু নিজৰ প্ৰাসাদৰ চমৎকাৰ বৰ্ণনা দিছে। আতুৰ চিত্তেৰে যক্ষই তেওঁৰ বিৰহাতুৰ পত্নীলৈ মেঘদূতৰ জৰিয়তে এটি বতৰা পঠিয়াইছে যাতে বাকী থকা চাৰিটা মাহ (পত্নীয়ে) মিলনৰ আকাংক্ষাৰে সহজে অতিবাহিত কৰিবলৈ পাৰে।

এই খণ্ডকাব্যখন ১৫৫টা মন্দাক্ৰান্তা শ্লোকত ৰচিত। কাব্যখনৰ নতুনত্ব আৰু গঠন প্ৰক্ৰিয়াই কবিজনৰ মৌলিক সাহিত্যকলাৰ বৈশিষ্ট্য বহন কৰে। খণ্ডকাব্যৰ আদ্য সৃষ্টিকপে

ই পিছলৈ এশ্ৰেণী 'দূতকাব্য' নামে গীতিকাব্য সৃষ্টিৰ প্ৰেৰণাৰ স্থল হয়গৈ। পণ্ডিতবৰ্গই যথাৰ্থতে ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱতে কবিমানসত মেঘদূতে জনম লৈছিল বুলি ক'বলৈ প্ৰয়াস পাইছে। ই যে সংস্কৃত গীতিকাব্যৰ বাটকটীয়া তাত সন্দেহ নাই। কিয়নো আনবিলাক কাব্য একোটিকে স্থূল কাহিনীক উপজীব্য কবি গঢ়ি উঠিছে। কিন্তু মেঘদূতৰ লেখীয়া দূতকাব্যৰ কাহিনী ভাগ নিচেই লাহী আৰু সূক্ষ্ম; মাথোন ইয়াত ভাবানুভূতিৰ প্ৰখৰতা বেচি। অৱশ্যে খেনোৱে ইয়াৰ মাজত কবিজনৰ নিজৰ জীৱনত ঘটা একেবিধ ঘটনাৰ চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হোৱা বুলিও ক'ব খোজে। ইয়াৰ মূলাদৰ্শ গ্ৰহণ কবি জাৰ্মান কবি চিলাৰে (Schiller) 'মৰিয়াষ্টুৱাৰ্ট' নামে কাব্য ৰচনা কৰে। কাব্যখনে জাৰ্মান কবি গ্যেটে আৰু আমেৰিকান কবি ইলিয়টৰ প্ৰশংসা অৰ্জন কৰিছে।

মেঘদূতৰ প্ৰভাৱ আৰু দূতকাব্যৰ পৰম্পৰা ঃ খৃ০ ৮ ম শতাব্দীৰ জৈন কবি জিনসেনে জৈন সন্ত পাৰ্শ্বনাথৰ চৰিত্ৰক অৱলম্বন কবি 'পাৰ্শ্বাভ্যুদয়'নামে গ্ৰন্থ ৰচোঁতে তেওঁ মেঘদূতৰ অনুকৰণ কৰে। 'সমস্যাপূৰ্তি'ৰ আৰ্হিত তেওঁ মেঘদূতৰ প্ৰতিটো শ্লোকৰ এশাৰী বা দুশাৰী ধাৰাবাহিক ক্ৰমত গ্ৰহণ কবি স্বকীয় কাব্যৰ মালা গাঁথিছে। উদাহৰণস্বৰূপে পাৰ্শ্বাভ্যুদয়ৰ প্ৰথম শ্লোকটো তুলি ধৰা হওকঃ

> শ্ৰীমন্মূৰ্ত্যা মৰকতময়স্তম্ভলক্ষ্মীং বহন্ত্যা
> যোগৈকাগ্ৰস্তিমিততৰয়া তস্থিবাংসৌ নিদধ্যৌ।
> পাৰ্শ্বে দৈত্যো নভসি বিৰহনুবদ্ধবৈৰেণ দগ্ধঃ
> কশ্চিৎকান্তাবিৰহগুৰুণা স্বাধিকাৰাৎপ্ৰমত্তঃ।।

. সেই অষ্টম শতিকাতে মেঘদূতৰ স্বৰূপ কেনেকুৱা আছিল তাক সাৰ্থকভাৱে বুজিবলৈ পাৰ্শ্বাভ্যুদয় এক প্ৰকৃত উপকৰণ।

সপ্তদশ শতিকাত বিক্ৰম নামে আন এজন কবিয়েও মেঘদূতৰ শ্লোকাংশবোৰৰ সুপ্ৰয়োগ কবি 'নেমিদূত' নামে এখন দূতকাব্য ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও মেঘদূতৰ অনুকৰণত অনেক দূতকাব্য এই দেশত ৰচিত হৈছে। তাৰ ভিতৰত ধোয়ি কবিৰ (১২ শ শতিকা) 'পৱন দূত', ১৪ শ শতিকাৰ কবি উদ্দণ্ড ৰচিত 'কোকিল সন্দেশ', আৰু বেঙ্কটনাথ বা বেদান্তদেশিক ৰচিত 'হংসসন্দেশ', পঞ্চদশ শতিকাৰ ৰজা বেমভূপালৰ সভাকবি বামনভট্ট বাণৰ 'হংসদূত', ১৬ শ শতিকাৰ ভক্তকবি ৰূপগোস্বামী কৃত 'হংসদূত', বঙ্গৰ কবি ভোলানাথ বিৰচিত 'পান্থদূত' আদি (খণ্ডকাব্য মেঘদূতৰ আৰ্হিতে ৰচিত) উল্লেখযোগ্য।

শৃঙ্গাৰতিলক ঃ মহাকবি কালিদাসৰ নামেৰে জড়িত অন্যান্য গ্ৰন্থ ভিতৰত 'শৃঙ্গাৰ তিলক' অন্যতম কাব্য। আমাৰ ভাৰতীয় পৰম্পৰাই কালিদাসক এই গ্ৰন্থৰ ৰচক বুলি কলেও সি সন্দেহাতীত নহয়। গ্ৰন্থখন মাত্ৰ ২৩টা শ্লোকত ৰচিত। প্ৰেম, তথা প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মিলন আৰু বিৰহৰ অনেকবোৰ মনোৰম শব্দচিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। উদাহৰণাৰ্থঃ

> ইয়ং ব্যাধায়তে বালা ভ্ৰূৰস্যা কাৰ্মুকায়তে।

কটাক্ষাশ্চ শৰায়ন্তে মনো মে হৰিণায়তে।।

আকৌ আন এটা শ্লোকত কবিজনে আপত্তি তুলি সুধিছে কিয় বাৰু কামিনীৰ হৃদয় শিলৰ দৰে কঠিন, অথচ তেওঁৰ অঙ্গসমূহ পদুমৰ দৰে কমনীয় আৰু সুকোমলঃ

ইন্দীবৰেণ নয়নং মুখাম্বুজেন কুন্দেন দন্তম্

অধৰং নৱপল্লবেন

অঙ্গানি চম্পকদলৈঃ স বিধায় বেধাঃ কান্তে কথং

ঘটিত বানুপলেন চেতঃ।।

শ্লোকবোৰ সুসংহত আৰু সুসামঞ্জস্যকৰ ভাবানুভূতিৰে নিবদ্ধ নহ'লেও, ইয়াৰ অধিকখিনিয়েই শৃঙ্গাৰৰসসিক্ত শ্লোকবস্তুৰ উদাহৰণ।

ঘটকৰ্পৰ ঃ মাথোন বাইশটা শ্লোকত ৰচিত এই ক্ষুদ্ৰ গীতিকাব্যখন পৰম্পৰা মতে বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাত থকা 'নৱৰত্ন' নামে খ্যাত পণ্ডিত-কবিসকলৰ অন্যতম ঘটকৰ্পৰৰ নামেৰে বিজড়িত। কাব্যখনৰ দুই-এটি পাণ্ডুলিপিত ৰচক হিচাপে কবি কালিদাসৰ নামো পোৱা যায়। কাব্যখন অৰ্থালংকাৰৰ বাবে সুখ্যাত নহয়; বৰঞ্চ ই 'যমক' নামে শব্দালংকাৰৰ বাবে অধিক জনাজাত। কাব্যখনৰ' নামটি 'ঘটকৰ্পৰ' বা 'ভঙা কলহ' মূলতে হৈছে কবিজনে কৰা গৰ্বোক্তি। কাৰণ গ্ৰন্থৰ শেষ শ্লোকত কবিজনে গৰ্ব কৰি কৈছে যে বিজনে তেওঁক যমক অলংকাৰ প্ৰয়োগ কৰি শ্লোক ৰচনাত চেৰ পেলাবলৈ পাৰিব তেওঁলৈ কবিয়ে ভঙাকলহেৰে পানী বৈ আনিব ঃ

আলম্ব্য বাম্বু তৃষিতঃ কৰকোশপেয়ং

ভাবানুৰক্তবনিতাসুৰতৈঃ শপেয়ম্।

জীয়েয় যেন কবিনা যমকৈঃ পৰেণ

তস্মৈ বহেয়মুদকং ঘটকৰ্পৰেণ।।

বৰ্ষাৰ আগমনত কোনো বিৰহী ৰমণীয়ে বিদেশত থকা তেওঁৰ পতিলৈ মেঘৰ জৰিয়তে পঠোৱা এক বাৰ্তাক উপজীব্য কৰি এই কাব্যখন কবিয়ে ৰচিছে। ই মেঘদূতৰ এক ক্ষুদ্ৰ অনুকৰণ।

অমৰুক ঃ অমৰুকশতক নামে গীতিকাব্যখন অমৰু বা অমৰুক নামে কবিৰ ৰচনা বুলি প্ৰসিদ্ধি আছে। ইয়াৰ বিভিন্ন পাঠত নকৈৰেপৰা এশ গোটাচেৰেক শ্লোক পোৱা যায় যদিও তাৰ ভিতৰত ৫০টা শ্লোকহে সকলো পাঠতে সমানে বৰ্তমান। বাকীবোৰ অসমান। গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত ৰচিত (১৫টা) টীকাৰ সংখ্যালৈ চাই ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা সহজে বুজিবলৈ পাৰি।

প্ৰবাদমতে ভগৱান আদিশংকৰাচাৰ্যই মণ্ডনমিশ্ৰক তৰ্কত পৰাস্ত কৰাৰ পাছত তেওঁৰ পত্নী শাৰদাই কামশাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় প্ৰশ্ন কৰাত ভগৱান শংকৰাচাৰ্যই সেই শাস্ত্ৰজ্ঞান অৰ্জিবলৈ এমাহৰ সময় লৈ নৰ্মদাৰ তীৰলৈ যায়। তাতে তেওঁ যোগৰ বলত সেহতো নিষ্প্ৰাণকাৰক.

সংৰক্ষণ কৰিবলৈ দি ইতিমধ্যে মৃত কাশ্মীৰৰ ৰজা অমৰুকৰ পত্নীসকলেৰে শৃঙ্গাৰ কেলি কৰি পুনঃ নিজ দেহত প্ৰৱেশ কৰে। এনেদৰে লব্ধ জ্ঞানেৰে তেওঁ অমৰুক কাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। কিন্তু আধুনিক পণ্ডিতসকলে এনে প্ৰবাদ অস্বীকাৰ কৰে।

অমৰুকশতকৰ শ্লোকবোৰ মনোহৰ। ইয়াৰ ভাব-ভাষা ছন্দ আৰু অলংকাৰ সকলোদিশতে মনোহাৰিত্ব বিদ্যমান। শাৰ্দুলবিক্ৰীড়িতৰ দৰে দীঘলীয়া ছন্দ প্ৰযুক্ত কাব্যখনত দীঘলীয়া সমাসবদ্ধ পদ ব্যৱহাৰ কবিয়ে কৰিছে। অমৰুক শব্দ-কবি নহয়, ৰসকবিহে। তেওঁৰ ৰচনা শৃঙ্গাৰৰসেৰে সমৃদ্ধ। প্ৰতিটো শ্লোক নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰেমৰ মূৰ্ত চিত্ৰ। সেয়ে কাব্যখনক এলানি প্ৰেমলীলাৰ চিত্ৰহাৰ বুলিব পাৰি।

কাল ঃ আলংকাৰিক বামন (খৃ০ ৮০০) আৰু আনন্দবৰ্ধন (৮৫০খৃ০) তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত অমৰুকৰ কবিতাৰ শলাগ লোৱাৰপৰা বুজিব পাৰি যে 'অমৰুশতক' কমেও খৃষ্টীয় ৭ ম শতিকাৰ ৰচনা হোৱা সম্ভৱ।

বিল্‌হনৰ চৌৰ পঞ্চাশিকা ঃ একাদশ শতিকাৰ কাশ্মীৰি কবি বিল্‌হনে **চৌৰ পঞ্চাশিকা** নামে এক ক্ষুদ্ৰকায় অথচ ৰসপূৰ্ণ কাব্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ পঞ্চাশটা শ্লোকত কবিজন প্ৰণয়ী-প্ৰণয়িণীৰ প্ৰেমৰ চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে। গ্ৰন্থখন কমেও তিনিটা পাঠত উপলব্ধ। মাত্ৰ পাঁচটা শ্লোকহে (১, ২, ১১, ১২, ৫০) সকলোকেইটা পাঠতে বিদ্যমান।

চৌৰপঞ্চাশিকাৰ প্ৰতিটো শ্লোকতে প্ৰণয়ী কবিজনে তেওঁৰ প্ৰিয়তমাক স্মৰণ কৰি পূৰ্বকৃত প্ৰণয়ৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনা তুলি ধৰিছে। কোনোটো পাঠত গ্ৰন্থৰ পৃষ্ঠভূমি সুকীয়াকৈ বৰ্ণোৱা হৈছে। বৰ্ণনামতে কবি বিল্‌হন গুজৰাটৰ ৰজা বীৰসিংহৰ কন্যা চন্দ্ৰলেখা বা শশীকলাৰ গৃহশিক্ষকৰূপে নিযুক্ত হৈছিল। দিন যোৱাৰ লগে লগে বিল্‌হন আৰু চন্দ্ৰলেখা প্ৰণয়পাশত আবদ্ধ হ'ল। এসময়ত গৈ তেওঁলোকৰ গোপন প্ৰেমৰ কথা ওলাই পৰিলত ৰজাই বিল্‌হনক মৃত্যু দণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰিলে। বধ্যভূমিত বিল্‌হনে মৰ্মস্পৰ্শী শ্লোকেৰে ৰাজপুত্ৰীৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ প্ৰণয়ৰ কথা বৰ্ণনা কৰা কথা শুনি ৰজাই বিল্‌হনক ক্ষমা কৰি বিধিমতে তেওঁলৈ কন্যাদান কৰে।

পশ্চিমীয়া পণ্ডিত কীথ আৰু বিন্টাৰনিট্‌চে উক্ত পৰম্পৰাগত কথাত বিশ্বাস স্থাপন কৰা নাই।

গোবৰ্ধনৰ আৰ্যসপ্তশতী ঃ গোবৰ্ধন আছিল বঙ্গৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ সভাকবি আৰু কবি জয়দেৱৰ সমকালীন। তেওঁ হালৰ 'সত্তসঈ'ৰ আহিত সংস্কৃতত আৰ্য সপ্তশতী ৰচনা কৰে। ৭৩১ শ্লোকত কবিজনে কাব্যখন ৰচনা কৰিবলৈ লওঁতে তেওঁৰ শিষ্য আৰু সোদৰ উদয়ন আৰু বলভদ্ৰই তেওঁক বৰকৈ সহায় কৰে।

কাব্যখন আৰ্য্যা ছন্দোময়। শ্লোকসমূহ বৰ্ণনাক্ৰমত সজোৱা হৈছে। শ্লোকবোৰ আদি ৰসাত্মক। আন কবিসকলৰ বিষয়েও তেওঁ (কবিয়ে) হৃদয়গ্ৰাহী সমালোচনা আগবঢ়াইছে। কবি বিহাৰীলালে তেওঁৰ সতসঈ ৰচোঁতে গোবৰ্ধনে অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল বুলি পণ্ডিত গ্ৰীয়েৰ্চনে অভিমত প্ৰকাশ কৰি গৈছে।

কাব্যখনৰ ৰচনা কাল খৃ০ ১২শ শতাব্দী।

সপ্তম অধ্যায় (খ)
ভক্তি গীতি

শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক গীতি কাব্যৰ লগে লগে সংস্কৃত কবিসকলে ধৰ্মীয় আৰু দাৰ্শনিক অনুভূতিসিক্ত ভক্তিৰস ৰঞ্জিত অনেক কাব্য বা কবিতাও ৰচনা কৰিছিল। নিজৰ উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি কবি হৃদয়ত উদ্বেলিত হোৱা সংবেদনশীল ভাবানুভূতিৰ মূৰ্চ্ছনা এনেবোৰ কাব্যৰ মাজেৰে প্ৰকাশিত হৈছে। দেৱ-দেৱীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য নৃদেহৰ সমস্ত সম্পদেৰে সুগঢ়িত বুলি কৰা বৰ্ণনাৰ লগতে সিসকলে উপাস্যৰ ওপৰত নিহিত সৰ্বময় কৰ্তৃত্বৰ ব্যঞ্জনাও কবিকৃতিৰ মাজেৰে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচৰা দেখা যায়। তাকে কৰোঁতে ভক্ত-কবিৰ ভাৱ-ভাষা আৰু ভক্তিৰাগ এনে স্বতঃস্ফূৰ্ত ধাৰেৰে প্ৰবাহিত হয় যে সি সদায় সঙ্গীতৰ উপযোগী গেয় পদাৰ্থ বা উপকৰণত পৰিণত হয়।

এনে ভক্তিৰস ৰাগ ৰঞ্জিত দেৱ-দেৱীৰ বৰ্ণনা পৰক কবিতাৰ উদ্‌গম ঋগ্বেদৰ যুগতে পোনতে হৈছিল বুলি ক'লে অত্যুক্তি কৰা নহয়। ঋগ্বেদৰ অনেক সূক্ত অকল সুন্দৰ গীতি কবিতাৰেই আৰ্হি বা নমুনা নহয় ভক্তি গীতিৰো সুন্দৰ উদাহৰণ। বিশেষতঃ সপ্তম মণ্ডলৰ বৰুণ সূক্ত কেইটা তাৰ সজ দৃষ্টান্ত। পৰৱৰ্তী কালৰ মহাভাৰত, ৰামায়ণ তথা পুৰাণ সমূহত-বিশেষকৈ ভাগৱৎ পুৰাণৰ অনেকাংশ আৰু মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ চণ্ডীৰ মাজত ভক্তিগীতিৰ নমুনা দেখা যায়। পিছলৈ বিদ্বান ভক্তসকলে মঠ-মন্দিৰলৈ গৈ গোৱা স্বৰচিত ভক্তি গীতবোৰে দেশত ভক্তি সাহিত্যৰ গঠন আৰু বিকাশত বিশেষ সহায় কৰে। তামিল 'আলৱাৰ' আৰু 'নয়না'ৰসকলৰ ক্ৰমে বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ স্তোত্ৰৰাজি, বৈষ্ণৱ ভক্তসকলৰ 'ভজন', 'অভঙ্গ' আৰু 'বৰগীত' আৰু 'কীৰ্ত্তনবোৰ' তাৰেই প্ৰমাণ মাত্ৰ।

এনেবোৰ ভক্তিগীতি কবিৰ কল্পনাৰ ৰম্য চিত্ৰ হৈ অলংকাৰেৰে বিভূষিত হৈ ভক্তিৰসেৰে আপ্লুত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এক বিশেষ স্থান লাভ কৰিছে। তলত তাৰে আভাস দিয়া হ'ল ঃ

শ্যামলদণ্ডক ঃ—এই ভক্তিময় গীতি কাব্যখনি প্ৰকৃততে কাৰ ৰচনা তাক ধৰুণকৈ ক'বলৈ নোৱাৰি সঁচা; তথাপি ই কালিদাসৰ ৰচনা বুলি পৰম্পৰাই বিশ্বাস কৰে। কাব্যখন দণ্ডকাখ্য গদ্যময় ছন্দ বিশেষত নিবদ্ধ আৰু ইয়াৰ মাজেৰে আই বাগ্দেৱী সৰস্বতীৰ স্তুতি কৰা হৈছে। ৰচনাত বিৰাজমান শব্দময় স্পন্দনে কাব্যখনে গীতবাদ্য সমন্বিত আবৃত্তিৰ উপযোগী কৰি তুলিছে।

ইয়াৰ কাল নিৰূপণ কৰা কঠিন।

বাণভট্টৰ চণ্ডীশতক ঃ—সততে গদ্যকবি বুলি জনাজাত বাণভট্টই ৭ম শতিকাত

চণ্ডীশতক নামে এখনি ভক্তি গীতি কাব্য ৰচনা কৰে। ই শাৰ্দুলবিক্ৰীড়িত ছন্দত ৰচিত। গ্ৰন্থস্থ এশ দুটা শ্লোকত চণ্ডিকাখ্য কালী আৰু মহিষাসুৰৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ চিত্ৰ পোৱা যায়। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ দেৱী মাহাত্ম্য ইয়াৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস।

ইয়াৰ ৰচনা ৰীতি আৰু শৈলীত কবিৰ স্বতঃস্ফুৰ্ত কবিপ্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ দেখা নাযায়; বৰঞ্চ ইয়াত কষ্টকৰ কাব্য সৃষ্টিৰ আকাঙ্ক্ষাহে চকুত পৰে। অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্যই তাৰ ওপৰত থকা কবিৰ দখলৰ কথা প্ৰমাণ কৰে। কোনো কোনো পণ্ডিতে বাণ চণ্ডিকাৰ উপাসক আছিল বুলি ভাবে।

ময়ূৰৰ সূৰ্যশতকঃ— কিম্বদন্তীমতে ময়ূৰ বাণৰ শহুৰেক আছিল। জল্হনকৃত 'সূক্তি মুক্তাৱলীত' উদ্ধৃত ৰাজশেখৰৰ শ্লোক এটাত বাণ, ময়ূৰ আৰু মাতঙ্গদিবাকৰক শ্ৰীহৰ্ষৰ সভাক ৰিৰূপে উল্লেখ কৰিছেঃ

অহো প্ৰভাবো বাগ্দেব্যা যন্মাতঙ্গদিবাকৰঃ।
শ্ৰীহৰ্ষস্যাভবৎসভ্যঃ সমং বাণ ময়ূৰয়োঃ।

ৰাজশেখৰৰ উক্তিমতে বাণ আৰু ময়ূৰ সমকালীন কবি। দুয়োৰে কাল সপ্তম শতিকাৰ পূৰ্বভাগ হ'ব।

ময়ূৰে **সূৰ্যশতক, ময়ূৰাষ্টক, শব্দলিঙ্গাৰ্থ**চন্দ্ৰিকা আৰু **আৰ্যমুক্তামালা** নামে চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি যোৱা কথা পৰম্পৰাই সমৰ্থন কৰে। তাৰ ভিতৰত সূৰ্যশতক প্ৰসিদ্ধ ভক্তিকাব্য।

সূৰ্য্যশতকঃ— ইয়াত এশ এটা শ্লোকত কবিজনে ভগবান সূৰ্যৰ আৰাধনা কৰিছে। অন্তিম শ্লোকত ইঙ্গিত দি কৈছে যে জনকল্যাণ আৰু ভক্তিভাব-নামে প্ৰেৰিত হৈ কবিজনে এই শতকখন ৰচনা কৰিছে।

শ্লোকা লোকস্য ভূত্যৈশতমিতি ৰচিতাঃ শ্ৰী-ময়ূৰেণ ভক্ত্যা
যুক্তশ্চৈতান্ পঠেদ্যঃ সকৃদপি পৰুষঃ সৰ্বপাপৈৰ্বিমুক্তঃ।
আৰোগ্যং সৎকবিত্বং মতিমতুলবলং কান্তিমায়ুঃ প্ৰকৰ্ষং
বিদ্যামৈশ্বৰ্যমৰ্থং সুতমপি লভতে সোঽত্ৰ সূৰ্য প্ৰসাদাৎ।।

শতক খনৰ প্ৰতিটো শ্লোক আশীষ স্বৰূপ। প্ৰতিটো শ্লোকতে সূৰ্য, সূৰ্যকিৰণ, সূৰ্যাশ্ব, ৰথ, সূৰ্যমণ্ডললৈ যোৱাৰ উপায় বুলিছে।

সূৰ্যশতকৰ শ্লোকবোৰ শাৰ্দুলবিক্ৰীড়িত ছন্দত গ্ৰথিত। ইয়াৰ ওপৰত ১৫টা টীকা থকালৈ চাই ইয়াৰ লোকপ্ৰিয়তা সহজে বুজা যায়। পাছলৈ ইয়াৰ অনুকৰণত পাঁচখন সূৰ্যশতক ৰচিত হৈছে।

মানতুঙ্গ ঃ মানতুঙ্গ আছিল বাণভট্টৰ সমসাময়িক জৈন সম্প্ৰদায়ভুক্ত কবি। তেওঁ ঋষভদেৱৰ স্তুতিপৰক 'ভক্তামৰস্তোত্ৰ' ৰচনা কৰে। মানতুঙ্গই বাণ আৰু ময়ূৰৰ সৈতে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰি জৈন মুনিক স্তুতি কৰিও যে ৰোগ মুক্তি পাব পাৰি তাকে দেখুৱাবলৈ এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।

শঙ্কৰাচাৰ্য ঃ বৰ্তমান কেৰালা ৰাজ্যৰ ভিতৰৰ কালাডি নামে ঠাইত এটি নাম্বুদ্ৰি ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত শঙ্কৰৰ জন্ম হয়। পৰম্পৰামতে তেওঁ শিৱৰ অৱতাৰ। ল'ৰালিতে সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰি মাত্ৰ ৩২ বছৰীয়া চমু জীৱন কালতে তেওঁ অদ্বৈত বেদান্তপ্ৰতিষ্ঠা কৰি ভাৰতীয় দৰ্শনলৈ অতুল অৱদান দি থৈ গৈছে। তেখেতে দহখন মুখ্য উপনিষদ, ব্ৰহ্মসূত্ৰ আৰু শ্ৰীমদ্‌ভগবদ্ গীতাৰ ওপৰত ভাষ্য প্ৰস্তুত কৰি তাৰ মাজেৰে অদ্বৈত সিদ্ধান্ত প্ৰমাণ কৰে।

গোড়াপন্থীসকলে শঙ্কৰৰ আৰ্বিভাৱ কাল ৫০৮ খৃষ্ট পূৰ্ব বুলি দাবী কৰিলেও সৰহভাগ পণ্ডিতে খৃঃ ৮ম শতিকা বুলিহে মত প্ৰকাশ কৰে।

শঙ্কৰৰ ভক্তিগীতসমূহ ঃ— ভাৰতীয় পৰম্পৰাই অনেক স্তোত্ৰ বা স্তুতিগীত শঙ্কৰাচাৰ্যৰ ৰচনা বুলি দাবী কৰে। ইয়াৰে কোনবাৰ/ কোনখন শংকৰৰ প্ৰকৃত ৰচনা তাক ঠাৱৰ কৰা সহজ নহয়।

'সৌন্দৰ্যলহৰী' তেওঁৰ স্তোত্ৰকাব্য সমূহৰ অন্যতম। ইয়াৰ এশ শ্লোকত মহাদেৱী পাৰ্বতীৰ অপৰিসীম সৌন্দৰ্যৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁক জগত সৃষ্টি, স্থিতি আৰু বিনাশৰ কাৰণৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে।

একেদৰে 'শিৱানন্দ লহৰী'ৰ এশ শ্লোকত কবিজনে শিৱক সকলো মঙ্গলাশীষৰ দাতাৰূপে স্তুতি কৰিছে।

শঙ্কৰাচাৰ্য বিৰচিত বুলি কথিত দুটি 'পদাদিকেশান্ত স্তোত্ৰ' পোৱা যায়। তাৰে এটিত বিষ্ণুৰ, আনটোত শিৱৰ পাদৰপৰা কেশলৈকে সৰ্বাঙ্গৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে।

'মোহমুদ্গৰ' বা 'ভজগোবিন্দ স্তোত্ৰ'ত কবিজনে পৰম দাৰ্শনিক সত্যক— ক্ষণভঙ্গুৰ শৰীৰৰ ভক্তিৰসাপ্লুত বৰ্ণনা তুলি ধৰিছে। জনতাৰ মোহভঙ্গ কৰাই এই কাব্যৰ উদ্দেশ্য। ইয়াৰ ভাষা সৰল আৰু সহজবোধ্য।

শঙ্কৰৰ নামত ভুজঙ্গ প্ৰয়াত ছন্দত নিবদ্ধ শিৱভুজঙ্গ, বিষ্ণুভুজঙ্গ আৰু ৰামভুজঙ্গ শীৰ্ষক তিনিখন ভুজঙ্গস্তোত্ৰ কাব্য পোৱা যায়। ইয়াৰ ১ ম খনৰ ৩৭ টা শ্লোকত শিৱস্তুতি, ২য় খনত বিষ্ণুৰ স্তুতি আৰু ৩য় খনত ৰামৰ স্তুতি কৰা হৈছে।

একেদৰে শঙ্কৰ বিৰচিত বুলি জ্ঞাত 'কনকধাৰা স্তৱ'ত লক্ষ্মীৰ প্ৰতি ভক্তি প্ৰকাশ কৰা হৈছে। 'শিৱাপৰাধক্ষমাপন স্তোত্ৰ'ত পুনঃ সকলো পাপক্ষয়ৰ বাবে শিৱৰ ওচৰত ক্ষমা বিচৰা হৈছে। 'হৰিস্তুতি' (৪৪টা শ্লোক), 'দশশ্লোকী' (১০ শ্লোক), 'দক্ষিণামূৰ্তি স্তোত্ৰ' (১০ শ্লোক), 'অপৰোক্ষানুভূতি' (১১০ শ্লোক), 'শতশ্লোকী' (১০১ শ্লোক), 'আত্মবোধ' (৬৮ শ্লোক), 'স্বাত্মনিৰূপণম্' (১৫৬ শ্লোক), আদি গ্ৰন্থৰ মাজত ভক্তি আৰু অদ্বৈত দৰ্শনৰ মূলতত্ত্বৰ সৰল ব্যাখ্যা সহজ ভাষাত পোৱা যায়।

মূককবি ঃ— পৰম্পৰা অনুসৰি মূককবি কাঞ্চীৰ অধিবাসী আৰু আদি শঙ্কৰাচাৰ্যৰ সমকালীন ভক্তকবি আছিল। তেওঁ হেনো আশৈশৱসত মূক (বাক্‌হীন) আছিল কামাক্ষী দেৱীৰ অনুগ্ৰহত কাব্যপ্ৰতিভা লাভ কৰি দেৱীৰ প্ৰশংসাসূচক পাঁচটা স্তোত্ৰ ৰচনা কৰিছিল,

তাৰে সমষ্টিক '**মূকপঞ্চশতী**' বুলি জনা যায়। মূককবিক দুৰ্বাসা মুনিৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ কাল ৮ ম খৃষ্টীয় শতিকা।

মূকপঞ্চশতীত থকা শতশ্লোকাত্মক স্তোত্ৰ কেইটা যথাক্ৰমে '**আৰ্যাশতক**', '**পা ,ৰবিন্দশতক**', '**স্তুতিশতক**', '**কটাক্ষশতক**', আৰু '**মন্দস্মিতশতক**' নামে জনা যায়। স্তোত্ৰসমূহৰ ৰচনা শৈলী স্বতঃস্ফূৰ্ত শ্লোকেৰে সমৃদ্ধ আৰু সৰল ভাষাত প্ৰকাশিত।

কুলশেখৰ ঃ তামিলনাডু আৰু কেৰালা ৰাজ্যত একে নামৰ একাধিক ব্যক্তি জন্মিছিল। তেওঁলোকৰ এজন 'আলৱাৰ' বুলি জনাজাত বৈষ্ণৱ ভক্ত কবি আছিল। তেওঁ পোনতে কেৰেলাত ৰাজত্ব কৰিছিল। পাছলৈ তেওঁ বৈষ্ণৱ হৈ ৪০০০ তামিল শ্লোক ৰচনা কৰে। তেওঁকেই '**তপতীসম্বৰণ**' আৰু '**সুভদ্ৰাহৰণ**' নাটকৰ নাট্যকাৰ আৰু '**মুকুন্দমালা**' ভক্তিকাব্যৰ ৰচক বুলি জনা যায়। এই ক্ষুদ্ৰ ভক্তিকাব্যখন অতি জনপ্ৰিয়। মোক্ষপথিকৰ বাবে ই এক উপায়স্বৰূপ বুলি ভক্তসকলে সততে ইয়াৰ আবৃত্তি কৰে।

কাব্যখন খৃ০ ৯ম শতিকাৰ ৰচনা।

লীলাশুক (বিল্বমঙ্গল) ঃ— লীলাশুক আছিল দামোদৰ আৰু নীতিদেৱীৰ পুত্ৰ। তেওঁ মালাবাৰৰ ভাৰতী নৈৰ তীৰস্থ মুক্তিস্থানত বসতি কৰিছিল। আন একমত অনুসৰি তেওঁ দাক্ষিণাত্যৰ কৃষ্ণবেন্না বা কৃষ্ণবীণা নৈৰ পাৰৰ গাঁও এখনতহে জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। পোনতে তেওঁ শৈব আছিল যদিও পাছলৈ তেওঁ কৃষ্ণভক্ত হৈ পৰে। তেওঁৰ পিতৃদত্ত নাম বিল্বমঙ্গল। কৃষ্ণভক্ত হোৱা গুণে লোকে তেওঁক লীলাশুক বুলিহে অধিক জানে।

আগবয়সত তেওঁ বৰ বেশ্যাসক্ত হৈ পাছত গৈ চিন্তামণি নামে বেশ্যাৰ কথাৰ প্ৰভাৱতে বৈৰাগ্য লাভ কৰে বুলি কথিত আছে। তেওঁৰ গুৰুৰ নাম সোমগিৰি।

বিণ্টাৰনিট্সৰ মতে বিল্বমঙ্গলৰ আৰ্বিভাব কাল খৃ০ ১১শ শতিকা, আৰু বিমান বিহাৰী মজুমদাৰৰ মতে খৃ০ ১৩ শতাব্দী।

লীলাশুকৰ ৰচনাসমূহ ঃ— কৃষ্ণমাচাৰ্যৰ মতে লীলাশুকৰ উপলব্ধ গ্ৰন্থসমূহ হৈছে '**ত্ৰিভুবন সুভাগ**', '**গণপতিস্তুতি**', '**কৰ্কোটকস্তুতি**', **ৰামচন্দ্ৰস্তুতি**', '**অভাৰস্তুতি**', '**কৃষ্ণস্তুতি**', '**বিৰাধিকস্তুতি**', '**সুমঙ্গলস্তুতি**', '**কৃষ্ণচৰিত**', '**কৃষ্ণবালক্ৰীড়া**', '**অভিনৱ কৌস্তুভমালা**', '**কৃষ্ণচৰিত**', '**কৃষ্ণবালক্ৰীড়া**', '**অভিনৱ কৌস্তুভমালা**', '**ক্ৰমদীপিকা**', আৰু '**শংকৰ হৃদয়াঙ্গনা**'। অৱশ্যে ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ '**বৃন্দাবনস্তুতি**', আৰু '**শ্ৰীকৃষ্ণ কৰ্ণামৃত**' নামে অন্য দুই পুথিও ৰচনা কৰে।

কৃষ্ণকৰ্ণামৃত ঃ— লীলাশুকবিৰচিত শ্ৰীকৃষ্ণকৰ্ণামৃত প্ৰায় ৩০০ শ্লোকৰ সংগ্ৰহ। কবিয়ে বালকৃষ্ণৰ নানান বিচিত্ৰ লীলাৰ চিত্ৰ ইয়াত অঙ্কন কৰিছে। তাৰ মাজেৰে গোপবধূসকলৰ কৃষ্ণপ্ৰীতি বা ভক্তিৰ চিত্ৰও উজ্জ্বলি উঠিছে। গ্ৰন্থখন তিনিটা আশ্বাসত বিভক্ত। ১৫শ শতিকাত বঙ্গত আৰ্বিভূত শ্ৰীচৈতন্য আৰু অসমত আৰ্বিভূত শ্ৰীমাধৱদেৱৰ ওপৰত কৃষ্ণকৰ্ণামৃতৰ অসীম প্ৰভাৱ পৰে। বৃন্দাবন স্তুতিত কবি লীলাশুকে ৰাসক্ৰীড়াৰ

বৰ্ণনা কৰিছে।

জয়দেৱ ঃ— ভক্ত কবি জয়দেৱৰ জন্ম হৈছিল পূৰ্ববঙ্গৰ (বৰ্তমান বাংলাদেশৰ) বীৰভূম জিলাৰ অন্তৰ্গত কেন্দুবিল্ব (কেন্দুলি) নামে গাঁৱত। তেওঁৰ পিতৃ আৰু মাতৃৰ নাম যথাক্ৰমে ভোজদেৱ আৰু ৰামদেৱী। বাল্যকালতে জয়দেৱে পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱাই নিঠৰুৱা হয়।

জয়দেৱে জীৱনৰ আগচোৱাত মথুৰা আৰু বৃন্দাবন পৰিভ্ৰমণ কৰি ৰাধাকৃষ্ণৰ বিষয়ে মনোমুগ্ধকৰ গীত-মাত আৰু গল্পগুজৱবোৰ শুনি বৰকৈ প্ৰভাৱান্বিত হয়। তাৰ পাছত পুৰুষোত্তম পুৰীৰ জগন্নাথ ধাম দৰ্শন কৰে। তাতে তেওঁ পদ্মাৱতীক বিয়া কৰায়। পদ্মাৱতী সততে স্বামীৰ বশবৰ্তিনী আৰু সহায়িকা আছিল।

বঙ্গৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ সমাদৰ লাভ কৰি তেওঁৰ সভাত পঞ্চৰত্নৰ অন্যতমৰূপে জয়দেৱে বিৰাজ কৰিছিল। উমাপতিধৰ, ধোয়ী, শৰণ আৰু গোবৰ্ধন তেওঁৰ অন্যান্য সমকালীন পণ্ডিত 'ৰত্ন' আছিল। লক্ষ্মণসেনৰ ৰাজত্বকাল অনুসৰি জয়দেৱৰ আৰ্বিভাৱ কাল খৃ০ ১২শ শতিকাৰ শেষভাগ বুলিব পাৰি।

গীতগোবিন্দ ঃ— সংস্কৃত গীতিকাব্য বা ভক্তিগীতিৰ ইতিহাসত জয়দেৱ বিৰচিত 'গীতগোবিন্দ'ৰ স্থান কালিদাসৰ 'মেঘদূত'ৰ পিছতেই। ইয়াক আখ্যান-বিবৰণ সম্বলিত খণ্ডবাক্য বুলিব পাৰি। ই হৈছে কেতবিলাক 'প্ৰেমৰ পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণনা আৰু অন্তৰঙ্গ প্ৰেমৰ দৃশ্য বৰ্ণিত শৃঙ্গাৰাত্মক কবিতাৰ সংমিশ্ৰণ আৰু তাৰ তলে তলে সংলাপ আৰু নাটকীয় উপাদানৰ সৃষ্টি প্ৰবাহিত হৈছে।

সমগ্ৰ গীতগোবিন্দ কাব্যখনত মুঠতে বাৰ সৰ্গত ২৪টা অষ্টপদী গীত আৰু বৰ্ণনাংশ সামৰি ৩৮৬টা শ্লোক আছে। দুটা দশাৱতাৰ বিষয়ক গীতেৰে কাব্যখন আৰম্ভ হৈছে। আৰু প্ৰথমটো ('প্ৰলয় পয়োধিজলে' ইত্যাদি) বৰ জনপ্ৰিয়। বাৰটা সৰ্গৰ বৈশিষ্ট্য বাচক নামবোৰ ক্ৰমশঃ এনেঃ (১) সামোদ-দামোদৰ, (২) অক্লেশ-কেশৱ, (৩) মুগ্ধ-মধুসূদন, (৪) স্নিগ্ধ-মধুসূদন, (৫) সাকাঙ্ক্ষ দামোদৰ, (৬) ধৃষ্ট-বৈকুণ্ঠ, (৭) নাগৰ-নাৰায়ণ, (৮) বিলক্ষ-লক্ষ্মীপতি, (৯) মুগ্ধ-মুকুন্দ, (১০) চতুৰ-চতুৰ্ভুজ, (১১) সানন্দ-দামোদৰ আৰু (১২) সুপ্ৰীত-পীতাম্বৰ।

যথাৰ্থতে ই ৰাধাকৃষ্ণৰ সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰৰ ব্যাখ্যাপকৰ কাব্য। শৃঙ্গাৰ আৰু যৌনমিলন, কাব্যখনৰ আলম্বন। তাৰে পটভূমি ৰচোঁতে কবিয়ে বসন্ত ঋতুৰ [illegible], গছ, লতা, ফুল, সেউজীয়া পৰ্বত আৰু যোৱতী নদী, গীতমুখৰ পখী আৰু [illegible] জোনোৱাৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। কালিদাসে তেওঁৰ কাব্য আৰু নায়িকাৰ মাজত [illegible] আত্মীয়তা সৃষ্টি কৰিছে অথবা শৃঙ্গাৰক মূল ৰতিভাৱৰ ওপৰত [illegible] জয়দেৱে [illegible] সাৰ্থকতা লাভ কৰা নাই। তথাপি জয়দেৱৰ গীতগোবিন্দৰ [illegible] অপূৰ্ব আছে। [illegible] টীকা, ভাষ্য আৰু অনুবাদ [illegible]। [illegible] সংস্কৃত সাহিত্যৰ [illegible] 'সংস্কৃত কাব্যৰ শেষ কবি' জয়দেৱক বুলি কৈছে।

যমুনাচাৰ্য ঃ— খৃ০ ১১ শ শতিকাত আৰ্বিভাৱ হোৱা আলৱন্দৰ নামে খ্যাত এই বৈষ্ণৱ কবিজনে **'চতুঃশ্লোকী'** নামে স্তোত্ৰত লক্ষ্মীৰ গৌৰৱ গাথা বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁ **'স্তোত্ৰৰত্ন'** শীৰ্ষক গ্ৰন্থত (৬৫ শ্লোক) বিষ্ণুৰ স্তুতি কৰিছে।

ৰামানুজাচাৰ্য ঃ— বিশিষ্টাদ্বৈতৰ প্ৰৱক্তা ৰামানুজে (১০১৭-১১৩৫) **'গদ্যত্ৰয়'** নামে 'তিনিটা কথা কবিতাত বিষ্ণুৰ জ্ঞান-ঐশ্বৰ্য, শক্তি আৰু বিভূতিৰ বৰ্ণনা কৰিছে।

বেঙ্কটনাথ ঃ— সততে 'বেদান্তদেশিক' আখ্যোপেত বেঙ্কটনাথে (খৃ০১৩০০) ১২১খন সৰুবৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। তেওঁৰ **'পাদুকা সহস্ৰ'** (ৰামৰ পাদুকাৰ স্তুতি) **'হয়গ্ৰীৱস্তোত্ৰ', 'দেৱৰাজ পঞ্চাশৎ', 'গোপাল বিংশতি', 'দেহলি স্তুতি', 'যথোক্তকাৰী' স্তোত্ৰ', 'অষ্টভূজস্তোত্ৰ', 'পৰমাৰ্থস্তুতি', 'ভগৱদ্ধ্যান সোপান', 'দশাৱতাৰস্তোত্ৰ', 'অভীষ্টিস্তৱ', 'ন্যাসদশক', 'ন্যাসবিংশতি', ন্যাসতিলক', 'শ্ৰীস্তুতি', 'ভূস্তুতি, 'নীলস্তুতি', 'গোদাস্তুতি', 'সুদৰ্শনাষ্টক', 'ষোড়শায়ুধস্তুতি', 'গৰুড়পঞ্চক', 'যতিৰাজসপ্ততি', 'ধীতিপঞ্চক', 'বৈৰাগ্য পঞ্চক'** আদিয়ে ভক্তিগীতৰ বুৰঞ্জী প্ৰসাৰিত আৰু সমৃদ্ধ কৰিছে।

অপ্পয়দীক্ষিত ঃ— কাঞ্চী প্ৰসূত ভাৰদ্বাজগোত্ৰজ অপ্পয়দীক্ষিতে (১৫৫৪-১৫২৬) ৰচনা কৰা মুঠ ১০৪ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত কেইবাখনো ভক্তি কবিতা পুথি আছে। তাৰ ভিতৰত **'আত্মাৰ্পণস্তুতি' বা 'শিৱপঞ্চাশিকা', 'পঞ্চৰত্নস্তৱ', 'ভক্তামৰস্তৱ', 'শান্তিস্তৱ', 'ভাৰতস্তৱ', 'বৰদৰাজস্তৱ, 'আদিত্যস্তোত্ৰৰত্ন', 'শিৱকামিস্তৱৰত্ন', 'শিৱমহিমা, কালিকাস্তৱ'** আদি প্ৰসিদ্ধ।

নাৰায়ণ ভট্টাথিৰি ঃ— কেৰালাৰ সন্তান নাৰায়ণ ভট্টাথিৰিয়ে (১৫৬০-১৬৪৬) একাধিক চম্পূকাব্য ৰচনা কৰাৰ উপৰিও 'নাৰায়ণীয়' নামে এখন ভক্তিকাব্য ৰচনা কৰি গৈছে। বাৰ স্কন্ধত বিভক্ত এই কাব্য মুঠতে ১০৩৬ শ্লোক আছে। মালাবাৰৰ লোকে সদায় ভক্তি সহকাৰে এই কাব্যৰ আবৃত্তি কৰে। এই কাব্য ৰচি কবিজনে বাতব্যাধিৰপৰা মুক্তি পাইছিল বুলি জনশ্ৰুতি আছে।

পণ্ডিতৰাজজগন্নাথ ঃ— খৃ০ সপ্তদশ শতিকাৰ আলংকাৰিক তৈলঙ্গ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে গীতি কবিৰূপেও খ্যাতি লাভ কৰে। তেওঁ ৰচনা কৰা **'গঙ্গালহৰী', 'অমৃতলহৰী', 'কৰুণালহৰী', 'লক্ষ্মীলহৰী'** আৰু **'সুধালহৰী'** নামে পাঁচ লহৰীয়ে ভক্তিৰসৰ নৈ বোৱাইছিল। গঙ্গা আৰু অমৃত লহৰীত যথাক্ৰমে গঙ্গা আৰু যমুনাৰস্তুতি, কৰুণা আৰু লক্ষ্মী লহৰীত ক্ৰমে বিষ্ণু আৰু লক্ষ্মীৰস্তুতি আৰু সুধালহৰীত আদিত্যৰ স্তুতি পোৱা যায়।

নীলকণ্ঠ দীক্ষিত ঃ— ১৭শ শতিকাৰ কবি নীলকণ্ঠই অন্যান্য গ্ৰন্থৰ উপৰিও **'আনন্দসাগৰস্তৱ'** আৰু **'শিৱোৎকৰ্ষমঞ্জৰী'** নামে দুখন ভক্তিৰসাশ্ৰিত কাব্য ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থদুখনত ক্ৰমে পাৰ্বতীৰ স্তুতি আৰু শিৱাৰ্চন সন্নিবিষ্ট হৈছে।

ৰামভদ্ৰ দীক্ষিত ঃ— ১৮শ শতিকাৰ কবি ৰামভদ্ৰই ৰচনা কৰা অনেক স্তোত্ৰৰ ভিতৰত **'ৰামচাপস্তৱ', 'ৰামবাণস্তৱ'** আৰু **'ৰামাষ্টপ্ৰাস'** বিশেষভাৱে উল্লেখনীয়।

নাৰায়ণতীৰ্থ ঃ— ১৭শ শতিকাৰ শেষ আৰু ১৮শ শতিকাৰ আৰম্ভণিত গোদাৱৰী

জিলাৰ কুচিমঞ্চি অগ্ৰহাৰম নামে ঠাইত বসতি কৰা নাৰায়ণতীৰ্থই বাৰটা সৰ্গত 'কৃষ্ণকথাৰ' ভেটিত 'কৃষ্ণলীলাতৰঙ্গিনী' নামে এখন গীতিধৰ্মী আৰু বীণাদি বাদ্যসমেত গেয়কাব্য ৰচনা কৰে।

এনে বহু ভক্তি গীতি দেশৰ প্ৰান্তেপ্ৰান্তে ৰচিত, পঠিত আৰু গীত হৈ আছে, সিবোৰৰ পৰিচয় ইয়াত দিয়া অসম্ভৱ।

সপ্তম অধ্যায় (গ)

নীতিকাব্য

অতি কম পৰিসৰতে অধিক সাকাৰ্ভ আৰু নীতিব্যঞ্জক কথা সৰল ভাষাত তুলি ধৰা নীতি-প্ৰবচন ভাৰতীয় সাহিত্যত আবহমান কালৰেপৰা প্ৰচলিত আছে। ব্যৱহাৰিক জীৱনত সততে কামত অহা ভাবৰ সামঞ্জস্য থকা তেনে শ্লোকৰ সমষ্টিক অৱশ্যে নীতি কাব্য বুলিব পাৰি।

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰাচীন কৃতি বুলি জনাজাত ঋগ্বেদতে তেনে নীতিপূৰ্ণ কাব্য বা কবিতাৰ উদ্‌গম হৈছিল। ঋগ্বেদৰ অক্ষসূক্ত (১০।৩৪), ভিক্ষুসূক্ত (১০।১১৭), সংজ্ঞানসূক্ত (১০।৭১-৭২) আদিত নীতি কথাৰ ধ্বনি পোনতে শুনিবলৈ পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে অক্ষসূক্তৰ (১০-৩৪) ত্ৰয়োদশ মন্ত্ৰলৈ নজৰ দিয়ক ঃ—

অক্ষৈৰ্মা দীব্যঃ কৃষিমিৎ কৃষস্ব বিত্তে ৰমস্ব বহু মন্যমানঃ।
তত্ৰ গাবঃ কিতৱ তত্ৰ জায়া তন্মে বিচষ্টে সবিতায়মৰ্যঃ।।

একেদৰে ঋ ১০।১১৭ সূক্তৰ প্ৰতিটো শ্লোকতে নীতিবচনৰ ছাপ পৰিছেঃ যেনে, ‘ন সখা যো ন দদাতি সখ্যে’, ‘মোঘমন্নং বিন্দতে অপ্ৰচেতাঃ সত্যং ব্ৰবীমি বধ ইৎ স তস্য ইত্যাদি। তেনেদৰে উপনিষদ সাহিত্যও নীতি সমৃদ্ধ। কল্পসূত্ৰৰ অন্তৰ্গত ধৰ্মসূত্ৰ, পাছৰ যুগৰ স্মৃতিসমূহ পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় সাধনৰ বাবে বিহিত ধৰ্ম নীতি, সমাজনীতি, ৰাজনীতি, প্ৰবচন আদিৰ স্তুপীকৃত গ্ৰন্থাকৃতি মাথোন। মহাভাৰত, ৰামায়ণ, পুৰাণ আদিৰ মাজতো অনেক নীতিগৰ্ভ কাব্যসম্ভাৰ সোমাই আছে। মহাভাৰতৰ শান্তি আৰু অনুশাসন পৰ্ব দুটা অকল নীতি কথাৰ ভাণ্ডাৰ বুলিলেই হয়। তদুপৰি (বৈদিক) নীতিমঞ্জৰী, নাটক, কাব্য, কথা সাহিত্য, পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদিও নীতিপূৰ্ণ কাব্য-কথাৰ বিচিত্ৰৰূপ মাথোন।

বৌদ্ধ আৰু জৈন কাব্যসমূহো নীতি সমৃদ্ধ কাব্যৰ নিদৰ্শন। ধম্মপদাদি ক্ষুদ্দনিকায়ৰ ভিতৰুৱা গ্ৰন্থসমূহক নীতিকাব্যৰ পূৰ্বৰূপ বুলিব পাৰি। জৈন আৰু বৌদ্ধধৰ্ম অধিকতৰ নৈতিকতাপূৰ্ণ ধৰ্মসম্প্ৰদায় হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহো নীতি পূৰ্ণ। সিবোৰে পিছৰ যুগত ইদেশত নীতিগৰ্ভ কাব্যৰচনাৰ প্ৰেৰণাৰ উৎস হৈ পৰিছে।

নীতিগৰ্ভ কাব্য শ্ৰেণীৰ মাজত বহুপ্ৰকাৰ নীতিৰ বৈচিত্ৰপূৰ্ণ সমাহাৰ ঘটা দেখা যায়। তাৰ মাজত ৰাজনীতি, লোকনীতি আৰু ধৰ্মনীতিৰ প্ৰাচুৰ্য বেছি দেখা যায়। সাংসাৰিক ভোগ-মোহ অভিমান, অহংকাৰ, লোভ আদিৰপৰা হ'ব পৰা দুৰ্গতি জীৱনৰ ক্ষণস্থায়িত্ব, নাৰীৰ মোহনীয় চৰিত্ৰ আৰু ৰূপৰ প্ৰলোভনৰ প্ৰতি সতৰ্কতা, আসক্তি হীনতা আৰু বৈৰাগ্যৰপৰা হ'ব পৰা সুবিধা, শম-দমাদিৰপৰা হোৱা লাভ, দাৰিদ্ৰনিন্দা, সংসঙ্গতিৰপৰা

হোৱা লাভ আৰু অসৎসঙ্গৰপৰা হোৱা ক্ষতি, বিদ্যাৰ মহত্ত্ব, অবিদ্যাৰ নীচতা, সৎ আৰু অসতৰ গুণাগুণ, দৈব আৰু পুৰুষাকাৰৰ আৱশ্যম্ভাৱী ফলাফল, সৎ কাৰ্য্যৰ গুণ, বিদ্বানৰ মহত্ত্ব নীতিকাব্যৰ সাধাৰণ বিষয়-বস্তু। বিষয়-বস্তুৰ বৰ্ণনা যাতে বিৰক্তিকৰ আৰু নীৰস নহয় তাৰ বাবে প্ৰাচীন সাহিত্যৰ মাজৰপৰা কবিজনে অনেক দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰা দেখা যায়। তদুপৰি এনে কাব্যত সততে শান্তৰসৰ প্ৰাধান্য চকুত পৰে। অলংকাৰ আৰু ছন্দৰ বৈচিত্ৰ্যও এই কাব্যসমূহত বিৰাজমান। অনেক কবিয়ে স্বকীয় কবি প্ৰতিভাৰ ফলত নীতিগৰ্ভ কাব্য ৰচনা কৰিছে। কোনো কোনোৱে অন্য পূৰ্বসূৰী কবিৰ সদুক্তিৰ সংকলন কৰি মৌচাক সাজিছে। তলত সংস্কৃত নীতিকাব্যৰ নাতিদীৰ্ঘ ইতিহাস তুলি ধৰা হ'ল।

নীতিকাব্যৰ বিকাশ ঃ— সম্ভৱতঃ চাণক্যৰ চনকনীতি শাস্ত্ৰই এই শ্ৰেণীৰ কাব্যৰ প্ৰথম উপলব্ধ গ্ৰন্থ। সোতৰ অধ্যায়ত বিভক্ত এই গ্ৰন্থত মুঠ ৩৪০টা শ্লোক আছে। ইয়াৰ অনেক পাঠান্তৰ আছে। সিবোৰ **'চাণক্য নীতিসাৰ', 'চাণক্য নীতি শতক', 'বৃদ্ধ চাণক্য'** আৰু **'লঘু চাণক্য'** আদি নামেৰে জনাজাত। মূলতঃ ইয়াৰ বিষয়-বস্তু ৰাজনীতি হ'লেও তাৰ মাজত অনেকবোৰ সাধাৰণ (common) নীতিও সোমাই আছে। গ্ৰন্থখন চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ মন্ত্ৰী বিষ্ণুগুপ্ত চাণক্য বিৰচিত বুলি দাবী কৰা হয়।

কালিদাসৰ সমকালীন কবি বুলি জনাজাত বৰৰুচি আৰু বেতালভট্টই **'নীতিৰত্ন', 'নীতিসাৰ'** আৰু **'নীতিপ্ৰদীপ'** নামে তিনিখন নীতিকাব্য খৃ০ ১ ম শতিকাত ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। ভালেমান সুভাষিতসংগ্ৰহ'ত তেওঁলোকৰ সূক্তিৰ উদ্ধৃতি পালেও গ্ৰন্থবোৰৰ পৰিচয় এতিয়াও পোৱা হোৱা নাই।

সুন্দৰ পাণ্ড্য বিৰচিত **'নীতিদ্বিষষ্ঠিকা'** এখন নীতিগৰ্ভকাব্য। ইয়াত ১১৬টা শ্লোক আছে। গ্ৰন্থখন আৰ্যাছন্দত নিবদ্ধ। কবিজন পাণ্ড্যসকলৰ ৰাজধানী মাদুৰাৰ অধিবাসী আছিল। ৭৫০ খৃষ্টাব্দত ৰচিত ফলি এখনত তেওঁক অৰিকেশীৰ পূৰ্বজ বোলা হৈছে। কুমাৰিলভট্টই (৭ম শতিকা) তেওঁৰ গ্ৰন্থত পাণ্ড্যৰ উল্লেখ কৰিছে। সেয়ে তেওঁৰ কাল খৃ০ ৬ষ্ঠ শতিকা হোৱা সম্ভৱ।

ভৰ্তৃহৰিৰ শতকত্ৰয় ঃ— ভৰ্তৃহৰিৰ জীৱনবৃত্ত সম্বন্ধে সঠিককৈ একো জনা নাযায়। কাৰোমতে তেওঁ বিক্ৰমাদিত্যৰ জ্যেষ্ঠভ্ৰাতা, কাৰোমতে তেওঁ 'ৰাৱণবধ' কাব্য প্ৰণেতা ভট্টি, কাৰোমতে 'বাক্যপদীয়' প্ৰণেতা আৰু শতকত্ৰয়ৰ ৰচয়িতা একেজন ভৰ্তৃহৰি। হিউৱেনচাঙে ৬৯১ খৃষ্টাব্দত লেখা এটা টোকাত ৬৫১ খৃষ্টাব্দত বৈয়াকৰণ ভৰ্তৃহৰিয়ে পৰলোকলৈ গমন কৰিছিল বুলি লিখিছিল। কিন্তু শতকত্ৰয়ৰ ৰচকজন বৈয়াকৰণিক আছিল নে নাই তাক সঠিককৈ কোৱা নাযায়। ইৎচিঙৰ মতে ভৰ্তৃহৰিয়ে সাতবাৰ প্ৰব্ৰজ্যা গ্ৰহণ কৰি সাতবাৰ পুনঃ সাংসাৰলৈ উভতি গৈছিল।

ভৰ্তৃহৰিয়ে তেওঁৰ শৃঙ্গাৰ, নীতি আৰু বৈৰাগ্য শতকত্ৰয়ৰ আদিতে ক্ৰমে কামদেৱ, ব্ৰহ্মা আৰু শিৱৰ স্তুতি কৰিছে। নীতি শতকৰ আদি শ্লোকে ভৰ্তৃহৰিক এজন অদ্বৈতবাদী

ৰূপেহে দেখুৱায়।

দিক্‌কালাদ্যনবচ্ছিন্নানন্ত চিন্মাত্ৰ মূৰ্তয়ে।
স্বানুভূত্যেকমানায় নমঃ শান্তায় তেজসে।।

ৱিণ্টাৰনিৎসে কয় যে ভৰ্তৃহৰি পোনতে এজন শৈৱবেদান্তী আছিল; শেষলৈ তেওঁ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে।

শতকত্ৰয় ঃ— কবি ভৰ্তৃহৰি শতকত্ৰয়ৰ ৰচয়িতা বুলি জনাজাত। শতক তিনিখন ক্ৰমে 'নীতিশতক', 'শৃঙ্গাৰ শতক' আৰু 'বৈৰাগ্যশতক'।

(১) নীতিশতক ঃ— এই শতকখনৰ এশটা শ্লোক দহটা পদ্ধতিত ভাগ কৰি তাৰ অনুশীলন লোক সমক্ষত দাঙি ধৰিছে। মঙ্গলাচৰণ কৰাৰ পাছত ক্ৰমে (১) মূৰ্খপদ্ধতি (২-১০), (২) বিদ্বৎপদ্ধতি (১১-২০), (৩) মানশৌৰ্য পদ্ধতি (২১-৩০), (৪) অৰ্থপদ্ধতি (৩১-৪০), (৫) দুৰ্জন পদ্ধতি (৪১-৫০), (৬) সজ্জন পদ্ধতি (৫১-৬০), (৭) পৰোপকাৰ পদ্ধতি (৬১-৭০), (৮) ধৈৰ্যপদ্ধতি (৭১-৮০), (৯) দৈৱপদ্ধতি আৰু (১০) কৰ্মপদ্ধতি। নীতি শতকৰ আটাইবোৰ শ্লোক ভৰ্তৃহৰিচৰিত বুলিবলৈ নোৱাৰি। কালিদাস, শূদ্ৰক প্ৰভৃতিৰ গ্ৰন্থৰপৰাও তেওঁ উদ্ধৃতি সংগ্ৰহ কৰিছে। কিন্তু শ্লোকবোৰ অতি জনপ্ৰিয় আৰু লোকৰ মুখত ইবোৰৰ আবৃত্তি প্ৰায়ে শুনা যায়। শ্লোকবোৰৰ মাজত কবিৰ সূক্ষ্মনীতি মানৱচৰিত্ৰ সমীক্ষণৰ ছাপ দেখা যায়।

(২) শৃঙ্গাৰশতক ঃ— এই শতকখন বিষয়ানুসৰি পাঁচটি বিংশতিত বিভক্তঃ (১) স্ত্ৰীপ্ৰশংসা (১-২০); (২) সম্ভোগবৰ্ণন (২১-৪০), (৩) কামিনী নিন্দা (৪১-৬০), (৪) সুবিৰক্ত-দুৰ্বিৰক্ত পদ্ধতি, (৫) ঋতুবৰ্ণন্। ইয়াৰ এশটা শ্লোকৰ মাজেৰে কবিজনে নাৰী প্ৰকৃতিৰ উপলব্ধি, প্ৰেমেৰে প্ৰভাবিত কামী আৰু কামুকৰ চিত্তবৃত্তিৰ যথাৰ্থ স্বৰূপোদ্‌ঘাটন আৰু পৰিণতি আদি আঙুলিয়াই দিছে।

(৩) বৈৰাগ্যশতক ঃ— এয়া ভৰ্তৃহৰিকৃত তৃতীয় শতক। বিষয়ানুসৰি ইয়াৰ শতশ্লোক দহটা দশকত বিভক্ত (১) তৃষ্ণাদূষণম্ (১-১০); (২) বিষয় পৰিত্যাগ বিড়ম্বনা (১১-২০), (৩) যাচ্ঞাদৈন্যদূষণম্ (২১-৩০); (৪) ভোগাস্থৈৰ্যবৰ্ণনম্ (৩১-৪০); (৫) কালমহিমানুবৰ্ণনম্ (৪১-৫০); (৬) যতিনৃপতি সংবাদ বৰ্ণনম্ (৫১-৬০), (৭) মনঃ সম্বোধন নিয়মনম্ (৬১-৭০), (৮) নিত্যানিত্য বস্তুবিচাৰঃ (৭১-৮০); (৯) শিৱাৰ্চনম্ (৮১-৯০) আৰু (১০) অৱধূতচৰ্যা (৯১-১০০)। ইয়াৰ প্ৰতিটো শ্লোক মৰ্মজ্ঞানুভূতিৰে সুসমৃদ্ধ। ইয়াৰ বিষয়-বস্তুলৈ মন দিলে বুজিব পাৰি যে তেওঁ সঁচাকৈ এজন অদ্বৈতবাদী আছিল আৰু অদ্বৈত ধাৰণাক ফলৱতী কৰিবলৈ তেওঁ বৈৰাগ্যপথৰ প্ৰশংসাপৰক শতক ৰচিছে।

দামোদৰ গুপ্ত ঃ— দামোদৰ গুপ্ত আছিল কাশ্মীৰৰ ৰজা জয়াপীড়ৰ (খৃ° ৭৭৯-৮১৩) মন্ত্ৰী। দামোদৰ গুপ্তই 'কুট্টনীমত' বা 'সম্ভালীমত' নামে এখনি নীতি-গৰ্ভ কাব্য ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত প্ৰকৃতপক্ষে বেশ্যাবৃত্তি লোৱা যুৱতীৰ কৰ্তব্যাকৰ্তব্য সম্বন্ধে উপদেশ

সন্নিবিষ্ট হৈছে!

ভল্লট ঃ— ভল্লট নিঃসন্দেহে কাশ্মীৰৰ অধিবাসী আছিল। সম্ভৱতঃ ৯ম বা তাৰ পূৰ্বৰ শতিকাত তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা শতক গ্ৰন্থখন 'ভল্লট-শতক' নামে জনা যায়। অমৰু শতকৰ দৰে ইও মুক্তক পদ্যৰ সংগ্ৰহ। ইয়াত অন্যোক্তিৰ বাহুল্য দেখা যায়। তেওঁৰ অনুপম শ্লোক উদাহৰণাৰ্থে তুলি ধৰা হ'লঃ

বিশালং শাল্মল্যা নয়ন সুভগং বীক্ষ্য কুসুমং
শুকস্যাসীদ্ বুদ্ধিঃ ফলমপি ভৱেদস্য সদৃশম্।
ইতি ধ্যাত্বোপাস্তং ফলমপি চ দৈৱাৎ পৰিণতং
বিপাকে তূলোঽন্তঃ সপদি মৰুতা সোঽপ্যপহৃতঃ।।

বিশাল শিমলু গছত চকু জুৰাবলৈ পাৰা সুন্দৰ ফুল দেখি শুকপক্ষীৰ মনত হ'ল যে ইয়াৰ ফলো সুন্দৰ হ'ব। তাকে ভাবি শুকই শিমলুৰ সেৱা কৰি ৰ'ল। দৈৱক্ৰমে ফল পৰিণত হোৱাত, দৈৱৰ বিপাকত, তাত তুলা দেখা গ'ল, তাকো বতাহে হৰণ কৰিলে।

এনে চমৎকাৰ কবিতাই ভল্লটক অতুলনীয় কবিৰ সন্মান দিছে।

ক্ষেমেন্দ্ৰ ঃ— ১১শ শতিকাত আৰ্বিভূত হোৱা কাশ্মীৰি কবি ক্ষেমেন্দ্ৰই কেইবাখনো নীতিগৰ্ভ কাব্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। মহাকাব্য দুখন আৰু বৃহৎকথাৰ সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণ বোৰৰ তুলনাত কবিয়ে এনে চমু নীতি কাব্যবোৰত নিজৰ প্ৰতিভাৰ পূৰ্ণবিকাশ ঘটাইছে।

১০ সৰ্গবিশিষ্ট 'কলাবিলাসত' তেওঁ মানৱ চৰিত্ৰৰ অনেক দুৰ্বলতা বা দোষলৈ আঙুলি টোৱাইছে। নায়ক মূলদেৱৰ মুখেৰে কবিয়ে মানুহৰ স্বাৰ্থপৰতা আদি দুৰ্গুণৰ কথা কোৱাইছে।

ক্ষেমেন্দ্ৰ বিৰচিত দ্বিতীয়খন নীতি কাব্য হৈছে 'চাৰুচৰ্যা'। ইয়াত সজ্জিত ১০০ শ্লোকত কবিজনে মানুহে পালিবলগীয়া সজব্যৱহাৰ, সজনিয়ম আৰু সজগুণৰ কথা কৈছে। তেওঁ উদাহৰণবোৰ ইতিহাস— পুৰাণৰপৰা বুটলিছে।

অন্য এখন নীতি কাব্য 'চতুৰ্বৰ্গ সংগ্ৰহ'ত কবি ক্ষেমেন্দ্ৰই ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ এই চতুৰ্বৰ্গ বা চাৰি পুৰুষাৰ্থৰ চৰ্চা কৰিছে। তৃতীয় পাদত তেওঁ তৃতীয়টো পুৰুষাৰ্থৰ বিষয়ে বিশদভাৱে চৰ্চা কৰিছে। 'সেব্য সেৱকোপদেশ' নামে গ্ৰন্থত কবিজনে সেৱা আৰু সেৱকৰ পাৰস্পৰিক কৰ্তব্য সম্বন্ধে চৰ্চা কৰিছে। তেওঁলোক পৰস্পৰে পালিবলগীয়া কৰ্তব্য, এৰাবলগীয়া দোষৰ কথাও তেওঁ কৈছে।

'দৰ্পদলন' ক্ষেমেন্দ্ৰৰ এখন দীঘলীয়া গ্ৰন্থ। তাত তেওঁ দৰ্পৰ উৎপত্তিৰ মূলত থকা সাতটা কাৰণ নিৰ্দেশ কৰিছেঃ উচ্চজন্ম, ধন, বিদ্যা, ৰূপ, সাহস, দান আৰু সন্যাস। সাতটা সৰ্গত কবিজনে দৰ্পবিশেষৰ উৎপত্তি আৰু তাৰ নিৰ্মূলৰ উপায় চৰ্চা কৰিছে।

ক্ষেমেন্দ্ৰই পুনঃ 'সময় মাতৃকা' নামে অন্য এখন নীতি কাব্য ৰচনা কৰিছে। ৮টা সৰ্গত সমাপ্ত গ্ৰন্থত কবিজনে বাৰাঙ্গনাই কেনেদৰে নতুনক প্ৰলুব্ধ কৰে তাৰ বিষয়ে চৰ্চা

কৰিছে। সম্ভবত ঃ এই কাব্যখনৰদ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈ পিছলৈ কবি জল্হনেও একে বিষয় লৈ 'মুগ্ধোপদেশ' নামে নীতি কাব্য ৰচনা কৰে।

কাশ্মীৰৰ অধিপতি হৰ্ষৰ ৰাজত্ব কালত (খৃ০ ১০৮৯-১১০১) সম্ভু নামে কবিয়ে ১০৮টা শ্লোক বিশিষ্ট **'অন্যোক্তি মুক্তাৱলী'** ৰচনা কৰে। ইয়াৰ প্ৰতিটো শ্লোকৰ গূঢ় আৰু দৃশ্য দুটা অৰ্থ আছে। তাৰে কবিয়ে মানবীয় দুৰ্বলতাৰ সমালোচনা কৰিছে।

সিল্হন ঃ— কাশ্মীৰি কবি সিল্হনে **'সিল্হনশতক'** বা **'শান্তি শতক'** ৰচনা কৰে। তেওঁ ভৰ্তৃহৰিৰ বৈৰাগ্যশতককে ধৰি অন্য বহুতৰ ওচৰত ঋণবদ্ধ হ'লেও কাব্যখনিৰ অনেকখিনি মৌলিক। তেওঁ দ্বাদশ শতিকাৰ কবি। ১২০৫ খৃষ্টাব্দত ৰচিত **'সদুক্তি কৰ্ণামৃত'**ত তেওঁৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়।

কুসুমদেৱ ঃ— কুসুমদেৱৰ **'দৃষ্টান্তশতক'** এখন অনুপম নীতিকাব্য। ইয়াৰ প্ৰতিটো শ্লোকৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত একোটি নীতিৰ কথা কৈ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত তাৰ দৃষ্টান্ত তুলি ধৰিছে। তেওঁৰ সম্বন্ধে বিশেষ জনা নাযায়। বল্লভদেৱৰ সুভাষিতাৱলীত তেওঁৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি পোৱাৰ্লে চাই তেওঁ পঞ্চদশ শতিকাতকৈ পিছৰ হ'ব নেলাগে।

ধনদৰাজ ঃ— খৃষ্টীয় ১৪৩৪ চনত ধনদৰাজ নামে কবি এজনে ভৰ্তৃহৰি শতকত্ৰয়ৰ চানেকি লৈ **'নীতিধনদ'**, **'শৃঙ্গাৰধনদ'**, আৰু **'বৈৰাগ্যধনদ'** নামে শতক তিনিখন ৰচনা কৰে। কাব্যকেইখনত ৰুচিপূৰ্ণ আৰু পদ্ধতিগত ভাবে আদৰ্শবোৰ উপস্থাপন কৰিলেও সিবোৰ ভৰ্তৃহৰিৰ মান বিশিষ্ট হোৱা নাই।

বেঙ্কটনাথ বা বেদান্ত দেশিকঃ— বেদান্ত দেশিকে (খৃ° ১২৬৮-১৩৬৯) **'সুভাষিত নীৱ'** ৰচনা কৰে। ই ১২টা পদ্ধতি বিভক্ত আৰু ১৪৫টা শ্লোকৰ সমষ্টি। কবিজনে ইয়াত সজ্জগুণ আৰু সদাচাৰৰ উপদেশ দিছে। কাব্যখনত বিষয় উপস্থাপনত অভিনৱ পদ্ধতি অনুসৰণ কৰা বাবেই আকৰ্ষণীয় হৈছে।

দ্যাদ্বিবেদৰ **'নীতিমঞ্জৰীও'** এখন সুন্দৰ নীতিকাব্য। (বৈদিককাণ্ডত ইয়াৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে)।

জগন্নাথ ঃ— ধ্বন্যালোকৰ ৰচক পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে (খৃ° ১৫৯০-১৬৬৫) 'ভামিনীবিলাস' নামে এখনি নীতিকাব্য ৰচনা কৰে। ইয়াক অৱশ্যে একেধাৰে শৃঙ্গাৰ কাব্য, শোকগীতি আৰু নীতিকাব্য বুলিব পাৰি। এই কাব্যখন 'প্ৰাস্তাৱিক বিলাস', 'শৃঙ্গাৰবিলাস', 'কৰুণবিলাস' আৰু 'শান্তবিলাস' নামে চাৰিটা বিলাসাখ্য বিভাগত বিভক্ত। ইয়াত জগন্নাথে 'অন্যাপদেশ' নামে অলঙ্কাৰ কৌশল পূৰ্ণভাবে প্ৰয়োগ কৰিছে। প্ৰথম ভাগত কেতবোৰ নীতিবিষয়ক শ্লোক সংগৃহীত হৈছে। প্ৰতিটো শ্লোক অন্যোক্তি বা অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসাৰ উদাহৰণস্বৰূপ। দ্বিতীয় বিলাসটি দীঘলীয়া আৰু ই শৃঙ্গাৰ কাব্যৰ এক সুন্দৰ দৃষ্টান্ত। কৰুণ বিলাস নামে অন্ত তৃতীয় পাদত নীতিকাব্য সন্নিৱিষ্ট হৈছে। ই শোকগাথাৰ উজ্জ্বল চানেকি। 'শান্তিবিলাস' একপ্ৰকাৰ ভগৱদ্ ৰতি বিষয়ক গীতিকাব্য। শ্লোকসমূহত শ্ৰীকৃষ্ণপ্ৰেমৰ তত্ত্বৰ

ভাৱমূৰ্তি প্ৰকাশিত হৈছে।

নীলকণ্ঠ দীক্ষিত ঃ নীলকণ্ঠৰ 'কলিবিড়ম্বন' এশশ্লোকৰ সমষ্টি। ইয়াত কবিজনে কলিযুগৰ অনেক দোষৰ ব্যঙ্গাত্মক চিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে। কবিজনে মহৎ আৰু নৈতিক স্বভাৱৰ সপক্ষে মাত মাতিছে আৰু লোভাদি পৰিহাৰৰ বাবে লোকক আহ্বান জনাইছে। তেওঁ 'সভাৰঞ্জন শতক'ত নীতি বিষয়ক অনেক আকৰ্ষণীয় আৰু সুশ্ৰাব্য শ্লোক ৰচিছে। 'শান্তিবিলাস'ৰ ৫০ টা শ্লোকত শান্তাৱস্থাৰ আনন্দময় অনুভূতিৰ বিষয়ে কৈছে। তেনেকৈ আৰ্য্যাছন্দত ৰচিত ১০০ শ্লোকাত্মক 'বৈৰাগ্য শতক'ত তেওঁ সন্ন্যাসৰ প্ৰসংসা কৰিছে। আকৌ 'অন্যাপদেশ শতক'ত সদাচাৰৰ অনেক বোধ দিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

তৃতীয় খণ্ডঃ প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ

সাহিত্য বা কাব্যাদিৰ সমীক্ষণ বা আলোচনা বা অনুশীলন আমাৰ দেশত অতি প্ৰাচীন কালৰপৰা প্ৰচলিত আছে। এনে আলোচনাত্মক শাস্ত্ৰ বিশেষক সাহিত্যশাস্ত্ৰ বা অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলা হয়। সকলো শাস্ত্ৰৰ শিৰৰ ভূষণ বেদ। বৈদিক যুগতেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰো বীজ অঙ্কুৰিত হৈছিল। যাস্কৰ নিৰুক্তত উপমাৰ শ্ৰেণী বিভাজন চকুত পৰে। তেওঁ গাৰ্গ্যৰ মতৰ উল্লেখ কৰিছে। 'অদ্ৰূপঃ অৰ্দ্বৰ্ণ তদ্বৎ তথেত্যুপমা ৩।১৩। যাস্কই কৰ্মোপমা, ভূতোপমা, ৰূপোপমা, সিদ্ধোপমা, লুপ্তোপমা আদি উপমাৰ ভেদৰ উল্লেখ কৰিছে। পিছত প্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ সমাস প্ৰকৰণত ৰূপক, উপমান আদি পৰ্যায় বাচক শব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে। 'উপমিতং ব্যাঘ্ৰাদিভিঃ সামান্য প্ৰয়োগে, ২।১।৫৬; 'উপমানানি সামানবচনৈঃ ২।১।৫৫; আদি সূত্ৰত উপমান, উপমিত, সামান্য ধৰ্মাদিৰ বিশেষ উল্লেখ কৰা দেখা যায়। কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত শাসনাধিকাৰত লেখ-গুণ -দোষাদিৰ বিচাৰ কৰা চকুত পৰে। যদিও বৈদিক কালৰ কোনো অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ উপলব্ধ নহয় তথাপি সাহিত্য বিচাৰ যে বহু পুৰণি তাক বুজাত কঠিন নহয়। কিন্তু ইয়াৰ ইতিহাস ভৰত মুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰপৰাহে নিৰবচ্ছিন্নৰূপে পোৱা যায়।

১। ভৰত আৰু নাট্যশাস্ত্ৰ ঃ— কাল ঃ আচাৰ্য ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'কে প্ৰাচীনতম অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বোলা হয়। যদিও মহামহোপাধ্যায় কাণেয়ে অগ্নিপুৰাণক নাট্যশাস্ত্ৰৰ পুৰোভাগত ঠাই দিছে তথাপি পুৰাণৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক একো জনা নাযায়; বৰঞ্চ কোনো কোনো পণ্ডিতে অগ্নিপুৰাণৰ অৰ্বাচীনত্বহে পোষকতা কৰা দেখা যায়। নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰকৃত ৰচনা কালৰ বিচাৰ কৰিবলৈ গৈ পি, ভি কাণেয়ে নাট্যবেদ আৰু গান্ধৰ্ববেদৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ বিচাৰ কৰিছে। গান্ধৰ্ববেদ প্ৰকৃততে সামবেদৰ উপবেদ। কিন্তু নাট্যবেদক সুকীয়াকৈ পঞ্চমবেদ বোলা হয়। ইয়াৰ বিষয় বাহুল্যও জনাজাত। আনকি গান্ধৰ্ববেদৰ বিষয়ো নাট্যবেদত (নাট্যশাস্ত্ৰত) সামৰি লোৱা হৈছে। খাৰবেলৰ হস্তিগুম্ফা লেখত (খৃং পূং ২য় শতিকা) গান্ধৰ্ববেদৰ উল্লেখ আছে। খৃষ্টজন্মৰ কেই শতিকামান আগতে এই গান্ধৰ্ববেদক সুকীয়া উপবেদৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছিল। গান্ধৰ্ববেদক সামৰি লোৱা নাট্যবেদক সম্ভৱতঃ খৃষ্টপূৰ্ব

২য় শতিকাৰ গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি।

তদুপৰি কালিদাস, ভৱভূতি, দামোদৰ গুপ্ত প্ৰভৃতিয়ে নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰবক্তা আৰু প্ৰচাৰকৰূপে ভৰতৰ আখ্যানৰ চৰ্চা কৰিছে। কালিদাসৰ কাল খৃ০ ৫ ম শতিকাৰ পাছলৈ নাযায়। গতিকে নাট্যশাস্ত্ৰৰ ১-৫ অধ্যায়বোৰ নিশ্চয় কালিদাস প্ৰভৃতিৰ সময়তকৈ কেইবা শতিকাৰ পূৰ্বৰ হ'ব। সেয়ে কাণে কয় যে খৃষ্টীয় ৩য়-৪ৰ্থ শতিকামানতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ (বৰ্তমানে পোৱা অৱস্থাত) অধিক অধ্যায় ৰচিত হৈছিল। তেওঁ নিজ মতৰ সমৰ্থনত বহুতো সাক্ষ্য প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে (History of Sanskrit Poetics গ্ৰন্থৰ ১৮-২৩ পৃষ্ঠা দ্ৰষ্টব্য)।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়-বস্তু ঃ সমস্ত নাট্যশাস্ত্ৰ ৩৬ অধ্যায়ত বিভক্ত (উত্তৰ ভাৰতৰ পাঠত অৱশ্যে ৩৭টা অধ্যায় দেখা যায়)। ইয়াত মুঠতে প্ৰায় ৫০০০ শ্লোক আছে। তাৰে প্ৰায়খিনি অনুষ্টুপ ছন্দত দাঙি ধৰিছে। ঠায়ে ঠায়ে আৰ্যা ছন্দও দেখা যায়। ৬ষ্ঠ, ৭ম আৰু ২৭ শ অধ্যায়ত গদ্য বৰ্তমান। ৬ষ্ঠ অধ্যায়ত নিৰূপণৰ প্ৰসঙ্গত কেতবোৰ সূত্ৰ আৰু সিবোৰৰ গদ্যময় ব্যাখ্যা পোৱা যায়। ভৰতে নিজৰ কাৰিকাৰ সমৰ্থনত অনুবংশ্য শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। অভিনৱ গুপ্তৰ মতে শিষ্য পৰম্পৰা অনুসৰি প্ৰাপ্ত শ্লোকক অনুবংশ বুলি কোৱা হয়। প্ৰকৃততে বৰ্তমান আমি পোৱা নাট্যশাস্ত্ৰ অনেক লেখকৰদ্বাৰা অনেক শতিকাত কৰা সুদীৰ্ঘ অনুশীলনৰ ফল। বৰ্তমান আমি যিৰূপত নাট্যশাস্ত্ৰ পাইছোঁ তাত তিনিটা স্তৰ বৰ্তমান —(১) সূত্ৰ, (২) ভাষ্য আৰু (৩) শ্লোক বা কাৰিকা।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়-বস্তু বৰ ব্যাপক আৰু অনেক। গ্ৰন্থৰ নামানুসৰি ইয়াৰ মুখ্য বিষয়-বস্তু নাট্যকথা বিচাৰ; কিন্তু তাৰ লগতে ছন্দঃশাস্ত্ৰ 'অলংকাৰ শাস্ত্ৰ' সংগীতশাস্ত্ৰ আদি অনেক শাস্ত্ৰৰ বিবেচনাও ইয়াত পোৱা যায়। এক কথাত ইয়াক প্ৰাচীন ভাৰতীয় ললিত কলাৰ এখন বিশ্ব কোষ বুলিব পাৰি। অধ্যায় অনুসৰি গ্ৰন্থৰ বিষয় সূচী তলত দিয়া হ'ল (বন্ধনিত দিয়া সংখ্যাই অধ্যায় বুজাইছে) ঃ (১) নাটকৰ উৎপত্তি, (২) নাট্যশালা বা ৰঙ্গমঞ্চ (৩) ৰঙ্গদেৱতাৰ পূজা, (৪) তাণ্ডৱ সম্বন্ধীয় ১০৮ কৰণৰ আৰু ৩২ অঙ্গহাৰৰ বৰ্ণনা, (৫) পূৰ্বৰঙ্গৰ বিস্তৃত বিধান, (৬) ৰসনিৰূপণ, (৭) ভাৱসমূহৰ বিস্তৃত বিৱৰণ, (৮) উপাঙ্গৰদ্বাৰা অভিনয়ৰ বৰ্ণনা, (৯) হস্তাভিনয়, (১০) শৰীৰাভিনয়, (১১) চাৰীৰ (ভৌম আৰু আকাশ) বিধান, (১২) মণ্ডল (আকাশগামী আৰু ভৌমৰ বিধান) (১৩) ৰসৰ অনুকূল গতি প্ৰচাৰ, (১৪) প্ৰবৃত্ত ধৰ্মৰ ব্যঞ্জনা, (১৫) ছন্দোবিভাগ, (১৬) বৃত্তৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ, (১৭) বাগভিনয় সম্বন্ধে লক্ষণ, অলংকাৰ, কাব্যদোষ আৰু কাব্যগুণৰ বৰ্ণনা (অলংকাৰ শাস্ত্ৰ), (১৮) ভাষাৰ ভেদ আৰু অভিনয়ত প্ৰয়োগ, (১৯) কাকুস্বৰ ব্যঞ্জনা, (২০) দশৰূপকৰ লক্ষণ, (২১) নাটকীয় পঞ্চসন্ধি আৰু সন্ধ্যঙ্গৰ বিধান, (২২) চাৰিবিধ বৃত্তিৰ বিধান, (২৩) আহাৰ্য অভিনয়, (২৪) সামান্য অভিনয়, (২৫) বাহ্য উপচাৰ, (২৬) চিত্ৰাভিনয়, (২৭) সিদ্ধিব্যঞ্জনৰ নিৰ্দেশ (এনেদৰে ৮-২৭ অধ্যায়ত অভিনয়ৰ বিস্তৃত বিৱৰণ ভৰতে দি উঠি ২৮-৩৩ অধ্যায়ত সঙ্গীতশাস্ত্ৰৰ বৰ্ণনা দিছে যথা) (২৮) আতোদ্য, (২৯) ততোতোদ্য (৩০)

সুষিৰাতোদ্যৰ বিধান বৰ্ণনা, (৩১) তাল, (৩২) ধ্ৰুবাবিধান, (৩৩) বাদ্যৰ বিস্তৃত বিৱৰণ। পৰৱৰ্তী তিনি অধ্যায়ত বিবিধ বিষয়ৰ বৰ্ণনা আছে; যেনে (৩৪) প্ৰকৃতি (পাত্ৰ) ৰ বিচাৰ (৩৫) ভূমিকাৰ ৰচনা আৰু (৩৬) নাট্যৰ ভূতলত অৱতৰণৰ বিৱৰণ আছে। এয়া নাট্য শাস্ত্ৰৰ সংক্ষিপ্ত বিষয়সূচী।

নাট্যশাস্ত্ৰত আঠ প্ৰকাৰ ৰসৰ কথা কোৱা হৈছে — (১) শৃঙ্গাৰ, (২) বীৰ, (৩) কৰুণ, (৪) হাস্য, (৫) ৰৌদ্ৰ, (৬) ভয়ানক, (৭) বীভৎস, (৮) অদ্ভুত। প্ৰতিৰসৰ সম্বন্ধত একোটি স্থায়ীভাব নিৰ্দিষ্ট আছে; যেনে— ৰতি, উৎসাহ, শোক, হাস, ক্ৰোধ, ভয়, জুগুপ্সা আৰু বিস্ময়। এই স্থায়ী ভাবৰ সৈতে বিভাৱ অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যাভিচাৰি ভাবৰ সংযোগ ঘটিলেহে ৰসনিস্পত্তি হয় (তত্ৰ বিভাবানু ভাব ব্যাভিচাৰি সংযোগাৎ ৰসনিষ্পত্তিঃ)। বিভাব আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ ঃ অলম্বন আৰু উদ্দীপন বিভাব। উদাহৰণ এটা ল'লে এনে হ'ব ঃ শৃঙ্গাৰৰসৰ স্থায়ীভাব ৰতি। সি পুৰুষ আৰু নাৰীৰ হৃদয়ত নিত্য বিদ্যমান। শৃঙ্গাৰৰসত নাৰী আৰু পুৰুষ পৰস্পৰেই পৰস্পৰৰ প্ৰতি আলম্বন। নাৰীয়ে পুৰুষৰ চিত্তত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা বৃত্তিসমূহক জগাই তুলিবৰ বাবে এক উপযোগী পৰিবেশ লাগে, যাক উদ্দীপন বিভাব বোলা হয়। 'নিৰ্জন ফুলনি, জোনাক নিশা আদি তেনে পৰিবেশ— উদ্দীপন বিভাব। নৰ-নাৰী অন্তৰত শৃঙ্গাৰ অঙ্কুৰিত হ'লে বাহিৰত সি প্ৰকাশ পায়। তাক অনুভাব বুলি কোৱা হয়। শৃঙ্গাৰ ৰসোপভোগৰ সময়ত আনন্দাদি সৰুসুৰা যিবোৰ ভাব একেধাৰে প্ৰকাশ পায় তাক ব্যাভিচাৰি ভাব বোলে। এনেদৰে শিল্পৰ মাধ্যমত ৰতিভাব যেতিয়া অন্যান্য ভাবৰ সংযোগত প্ৰকাশ পায় তাক শৃঙ্গাৰ ৰস বোলা হয়। এনেদৰে আনবোৰ ৰসো নিষ্পন্ন হয়। সিবোৰৰ স্থায়ীভাবাদি মাত্ৰ ভেদ হয়। নিষ্পন্ন ৰস সহৃদয়জনৰ উপলব্ধিৰ বিষয়।

আচাৰ্য ভৰত আছিল ৰসসূত্ৰৰ প্ৰথমজন প্ৰবক্তা। পিছলৈ তেওঁ কোৱা আঠ প্ৰকাৰ ৰসৰ সৈতে নৱম প্ৰকাৰ —শান্তৰস যোগ হয়। ভৰতে মাথোন উপমা, ৰূপক, দীপক আৰু যমক — এইবিধ অলংকাৰৰহে লক্ষণ দিছে। তেওঁ দহ প্ৰকাৰ গুণ আৰু দহ প্ৰকাৰ দোষৰো উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থত নাট্যাভিনয়, ৰসনিষ্পত্তি, সঙ্গীত আদিৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। উদ্ভট, লোল্লট, শঙ্কুক, ভট্টনায়ক, ৰাহুল, ভট্টযন্ত্ৰ, অভিনৱগুপ্ত, কীৰ্ত্তিধৰ, মাতৃগুপ্তাচাৰ্য প্ৰভৃতিয়ে নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকা ৰচনা কৰিছে।

২। ভামহ ঃ— ভামহ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰথমাচাৰ্য। যথাসম্ভৱ দণ্ডীৰ পূৰ্বতে ভামহৰ আৰ্বিভাৱ হৈছিল। ভামহৰ তুলনাত যিহেতু দণ্ডীয়ে অধিক অলংকাৰৰ লক্ষণ দিছে আৰু ভামহৰ দৰে কাব্যক গদ্য-পদ্য দুভাগত ভাগ নকৰি দণ্ডীয়ে কাব্যক গদ্য, পদ্য আৰু মিশ্ৰ- তিনি প্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে, সেয়ে ভামহ দণ্ডীৰ আগৰ লোকহোৱা স্বাভাৱিক। আনন্দৱৰ্দ্ধনে ভামহক বাণৰ পূৰ্বৰ আচাৰ্য বুলিছে। সেয়ে ভামহৰ কাল ৫০০-৬২০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলিব পাৰি।

কাব্যালঙ্কাৰ ঃ— ভামহকৃত গ্ৰন্থক 'কাব্যালংকাৰ' বা 'ভামহালংকাৰ' নামে জনা

যায়। গ্ৰন্থখন ছটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ১ম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ লক্ষণ,প্ৰয়োজন আদি, ২য়-৩য় পৰিচ্ছেদত অলংকাৰসমমূহৰ লক্ষণ, ৪ৰ্থ পৰিচ্ছেদত কাব্যদোষ, ৫ম পৰিচ্ছেদত ন্যায় আৰু ৬ষ্ঠ পৰিচ্ছেদত শব্দ-শুদ্ধি বা শব্দৰ সাধুতাৰ বিষয়ে চৰ্চা কৰা হৈছে। ভামহে 'শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যম্' বুলি কৈ কাব্যৰ দুই উপাদান — শব্দ আৰু অৰ্থৰ স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁৰ মতে অলংকাৰযুক্ত অৰ্থবহ শব্দবাক্যিয়ে কাব্য।

৩। দণ্ডী ঃ দণ্ডীৰ পৰিচয় গদ্যকাব্যৰ প্ৰসঙ্গত দি অহা হৈছে। তেওঁ ৰচনা কৰা অলংকাৰ শাস্ত্ৰক 'কাব্যাদৰ্শ' নামে জনা যায়। গ্ৰন্থখন তিনিটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ইয়াত (৬৬০ —৬৬৩) টা শ্লোক আছে। ১ম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ লক্ষণ আৰু প্ৰকাৰ (গদ্য,পদ্য, মিশ্ৰ), মহাকাব্যৰ সূত্ৰ, গদ্যৰ ভেদ (কথা— আখ্যায়িকা), সংস্কৃত, প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ আৰু মিশ্ৰ চাৰি শ্ৰেণীৰ সাহিত্য, দুই ৰীতি (বৈদৰ্ভী, গৌড়ী), দশবিধগুণ আৰু অনুপ্ৰাসৰ লক্ষণ দিছে। কবি প্ৰতিভা — প্ৰতিভা, শ্ৰুতি আৰু অভিযোগৰ বিষয়েও কোৱা হৈছে। ২য় পৰিচ্ছেদত শব্দৰ লক্ষণ তথা স্বভাবোক্তি, উপমা, ৰূপক, দীপকাদি ৩৫ বিধ অলংকাৰৰ লক্ষণ পোৱা যায়। ৩য় পৰিচ্ছেদত যমক, চিত্ৰবন্ধ, প্ৰহেলিকাৰ লক্ষণ আৰু দহবিধ কাব্যদোষৰ আলোচনা কৰিছে। দণ্ডীয়ে কাব্যৰ লক্ষণ দি কৈছে যে কাব্যৰ শৰীৰ হৈছে কবিজনৰ অভিপ্ৰেত, অৰ্থবিশিষ্ট কেতবোৰ শব্দ সমষ্টি (শৰীৰং তাবদিষ্টাৰ্থব্যৱচ্ছিন্ন পদাৱলী)।

৪। উদ্ভট ঃ— উদ্ভট আছিল কাশ্মীৰৰ ৰজা জয়াপীড়ৰ (৭৭৯-৮১৩ খৃঃ) সভাকবি। গতিকে তেওঁৰ কাল ৭৫০-৮৫০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত।

উদ্ভটে ভামহৰ কাব্যালংকাৰৰ ওপৰত ভামহবিৱৰণ নামে টীকা লিখাৰ উপৰিও 'অলংকাৰসাৰসংগ্ৰহ' নামে স্বকীয় সাহিত্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ছটা বৰ্গত বিভক্ত। ইয়াৰ ৭৯ কাৰিকাত তেওঁ ৪১ বিধ অলংকাৰৰ লক্ষণ ৯০ টা উদাহৰণসহ দাঙি ধৰিছে। গ্ৰন্থখন প্ৰকৃততে তেওঁৰ ভামহবিৱৰণৰ সাৰাংশহে। তথাপিও পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলক (তেওঁ) প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে।

৫। বামন ঃ— এওঁ উদ্ভটৰ সমকালীন আৰু জয়াপীড়ৰ সভাকবি আছিল। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰকুট নৃপতি জগতুঙ্গ বা ৩য় গোবিন্দৰ (৭৯৭-৮১৩খৃঃ) সভাতো কবিৰূপে বিৰাজ কৰিছিল।

বামনে 'কাব্যালংকাৰ সূত্ৰ' ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন পাঁচটা অধিকৰণত বিভক্ত। প্ৰতিটো অধিকৰণ দুই বা তিনি অধ্যায়ত বিভক্ত। মুঠতে পাঁচ অধিকৰণত বাৰটা অধ্যায় আছে। মুঠ সূত্ৰৰ সংখ্যা ৩১৯।

শাৰীৰ নামে ১ম অধিকৰণত বামনে কাব্যৰ প্ৰয়োজন, অধিকাৰী আৰু কাব্যৰ লক্ষণ (ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য) দিছে। তেওঁ বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালী ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। লগতে কাব্যৰ বিভাজনো দিছে। দোষ দৰ্শন নামে ২য় অধিকৰণত তেওঁ গুণ আৰু অলংকাৰৰ পাৰ্থক্য, গুণৰ লক্ষণ, উদাহৰণ আদি দিছে। আলংকাৰিক নামে

৪ৰ্থ অধিকৰণত বামনে (যমক, অনুপ্ৰাস—) শব্দালংকাৰ আৰু উপমা আৰু উপমাগৰ্ভ অৰ্থালংকাৰৰ লক্ষণ দিছে। প্ৰয়োগিক নামে ৫ম অধিকৰণত তেওঁ দ্বিৰুক্তি, সন্ধি আৰু খলু প্ৰভৃতি শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। শেষ অধ্যায়টো শব্দশুদ্ধি নামে জনাজাত।

বামনক ৰীতিবাদৰ প্ৰবক্তা বুলি কোৱা হয়।

৬। **ৰুদ্ৰট ঃ**— সম্ভৱতঃ ৮২৫-৮৫০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত কাশ্মীৰত ৰুদ্ৰটৰ আৰ্বিভাব হৈছিল। তেওঁৰ অন্য নাম শতানন্দ। পিতৃৰ নাম বামুক। তেওঁলোক সামবেদী ব্ৰাহ্মণ আছিল।

ৰুদ্ৰটৰ **'কাব্যালংকাৰ'** এখন বিশাল গ্ৰন্থ। ই যোল্ল অধ্যায়ত বিভক্ত। মুঠতে গ্ৰন্থখনত ৭৩৪ টা শ্লোক আছে। ১ম অধ্যায়ত গণেশ আৰু গৌৰীৰ স্তুতিৰ পাছত কাব্য প্ৰয়োজন, কবি প্ৰতিভাৰ (শক্তি, ব্যুৎপত্তি, অভ্যাস আদি গুণৰ) আলোচনা কৰিছে। ২য় অধ্যায়ত তেওঁ কাব্যলক্ষণ, পাঁচ বিধ শব্দালংকাৰ (বক্ৰোক্তি, অনুপ্ৰাস, যমক, শ্লেষ আৰু চিত্ৰ) চাৰিবিধ ৰীতি (বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী, লাটী), কাব্য ৰচনাৰ মাধ্যম —ভাষা আৰু পাঁচবিধ বৃত্তিৰ বিষয়ে কৈছে। ৩য় অধ্যায়ত যমক, ৪ৰ্থত শ্লেষ , ৫মত বিভিন্ন চিত্ৰ, ৬ষ্ঠত পদ আৰু বাক্যদোষ, ৭ ম অধ্যায়ত ২৩ প্ৰকাৰ অৰ্থালংকাৰ, ৮ মত ২১ প্ৰকাৰ ঔপম্য অলংকাৰ, ৯মত অতিশয়ৰ আশ্ৰিত ১২ বিধ অৰ্থালংকাৰ, ১০ম অধ্যায়ত ১০ বিধ শুদ্ধ শ্লেষ, দুবিধ সঙ্কৰ, ১১ শ অধ্যায়ত ৯ বিধ অৰ্থদোষ, ৪ বিধ উপমা দোষ, ১২শত ১০ প্ৰকাৰ ৰস,১৩ শত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ, ১৪শ অধ্যায়ত নানান বিপ্ৰলম্ভশৃঙ্গাৰ ১৫শ অধ্যায়ত বীৰাদিৰস আৰু ১৬শ অধ্যায়ত কথা-আখ্যায়িকা আদি নানা প্ৰকাৰ কাব্যৰ বিষয়ে কৈছে। ৰুদ্ৰটে সততে বিজ্ঞানসন্মতভাৱে সকলো আলোচনা কৰিছে।

৭। **আনন্দবৰ্ধন ঃ**— আনন্দবৰ্ধনৰ **'ধ্বন্যালোকে'** প্ৰাচীন ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ ইতিহাসত এক নুতন যুগৰ সূচনা কৰিছে। তেওঁ কাশ্মীৰৰ ৰজা অৱন্তিবৰ্মাৰ (৮৫৫-৮৮৪ খৃ০) সভাকবি আছিল। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম নোন। ৰত্নাকৰ, মুক্তানক আৰু শিৱস্বামী তেওঁৰ মিত্ৰ আছিল। তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল ৮৬০-৮৯০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত।

'দেৱীশতক', 'বিষমবাণলীলা' আৰু **'অৰ্জুনচৰিত'** নামে কাব্যৰ উপৰিও আনন্দবৰ্ধনে 'ধ্বন্যালোক' ৰচনা কৰে। এই অলংকাৰগ্ৰন্থ খনত কাৰিকা, গদ্যময়ীবৃত্তি আৰু উদাহৰণ—এই তিনি ভাগ দেখা যায়। কাৰিকা আৰু বৃত্তি একেজন লিখকৰ হয় নে নহয়, তাকে লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে। ড° কাণে আৰু ড° দেই কাৰিকাকাৰ আৰু বৃত্তিকাৰ দুজন পৃথক ব্যক্তি বুলি স্বীকাৰ কৰে।

ধ্বন্যালোকত ১২০ টা চুটী কাৰিকা আছে। সিবোৰ ধ্বনিকাৰিকা নামে জনাজাত। তাৰ ব্যাখ্যা বৃত্তিক 'আলোক' নামে জনা যায়। গ্ৰন্থখন চাৰিটা উদ্যোতত বিভক্ত। ১ম উদ্যোতত প্ৰাচীন আচাৰ্য্যৰ ধ্বনিবিষয়ক অভিমতৰ আলোচনা কৰা হৈছে। ২য় উদ্যোতত ধ্বনিৰ বিভেদৰ লগতে প্ৰাসঙ্গিক অলংকাৰৰ আলোচনা কৰা হৈছে। ৩য় উদ্যোতত ধ্বনি-

বিভেদৰ আলোচনা অব্যাহত আছে। ৪ৰ্থ উদ্যোতত ধ্বনিৰ প্ৰয়োজন সম্বন্ধে পৰ্য্যাপ্ত বিবেচনা কৰা হৈছে।

আনন্দবৰ্ধনৰ মতে ভাবপ্ৰকাশ তিনি ধৰণে কৰিবলৈ পাৰি,—অভিধাৰে বাচ্যাৰ্থ, লক্ষণাৰে লক্ষ্যাৰ্থ আৰু ব্যঞ্জনাৰে ব্যঙ্গাৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ পাৰি। ধ্বনিৰ মূলতে থাকে ব্যঙ্গাৰ্থ। ধ্বনি কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ। তেওঁ ধ্বনিৰদ্বাৰা ৰসাভিব্যক্তি হোৱা কথা স্বীকাৰ কৰে। ধ্বনিও বস্তুধ্বনি, অলংকাৰ ধ্বনি আৰু ৰসধ্বনিত ত্ৰিধা বিভক্ত। তেওঁৰ মতে ধ্বন্যাৰ্থই যেতিয়া বাচ্য-বাচকক চেৰ পেলাই ৰসাভিব্যক্ত কৰে তেতিয়া ৰসধ্বনিৰ সৃষ্টি হয়। এয়ে শ্ৰেষ্ঠকাব্য। ই ব্যঙ্গ বা ধ্বনিকাব্য। যি কাব্যত বাচ্যাৰ্থৰ প্ৰাধান্য আৰু প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ গৌণতা দেখা যায় সেয়ে গুণীভূতব্যঙ্গ নামে ২য় শ্ৰেণীৰ কাব্য হয় গৈ। ব্যঙ্গাৰ্থহীন কৃত্ৰিম কাব্যক চিত্ৰকাব্য নামে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ বুলি জনা যায়।

৮। ৰাজশেখৰ ঃ— কবি আৰু আলংকাৰিক ৰাজশেখৰে (তেওঁৰ পৰিচয় পূৰ্বতে দি অহা হৈছে) 'কাব্য মীমাংসা' নামে গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। ই ১৮ অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰতিঅধ্যায়ৰ বস্তু নিৰ্দেশক নাম আছে। শাস্ত্ৰসংগ্ৰহ নামে ১ম অধ্যায়ত শাস্ত্ৰোৎপত্তি বিষয়ক আখ্যান, শাস্ত্ৰনিৰ্দেশ নামে ২য় অধ্যায়ত শাস্ত্ৰ আৰু কাব্যৰ বিভাজন, ৩য় অধ্যায়ত কাব্য পুৰুষৰ উৎপত্তি, প্ৰবৃত্তি, বৃত্তি আৰু লক্ষণ কথিত হৈছে। ৪ৰ্থ অধ্যায়ত কাব্যহেতু আৰু কবি প্ৰতিভাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। পিছৰ অধ্যায়বোৰত ক্ৰমে পদবাক্যৰ বিবেচনা, পাঠ প্ৰতিষ্ঠা, কাব্যাৰ্থৰ উৎস, বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সূচী, কবি চৰ্চা আৰু ৰাজচৰ্চা, পূৰ্ব কবিৰপৰা পৰবৰ্তী কবিয়ে অৰ্জন কৰা শব্দ আৰু ভাব, কবিসময় (১৪-১৬ অধ্যায়ত) দেশ বিভাগ (১৭ শ অ°) আদিৰ বিষয়ে শাস্ত্ৰকাৰে ব্যাপকভাৱে চৰ্চা কৰিছে। এই গ্ৰন্থখন বিবিধ জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ বুলি খ্যাতি আছে।

৯। মুকুলভট্ট ঃ— ১০ ম শতিকাৰ ১ম পাদত মুকুলভট্টই 'অভিধাবৃত্তিমাতৃকা' ৰচনা কৰে। ইয়াত বৃত্তিসহ পোন্ধৰটা কাৰিকা সন্নিবিষ্ট হৈছে। শব্দৰ দুই অৰ্থ — মুখ্য আৰু লাক্ষণিক অৰ্থৰ কথা নিৰ্দিষ্ট হৈছে। গ্ৰন্থকাৰে লক্ষণাৰ বিষয়ে বিশদভাৱে কৈছে। কাণেৰ মতে গ্ৰন্থখন ৯০০-৯২৫ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৰচিত।

১০। ভট্টনায়ক ঃ— এইজন আলংকাৰিকে 'হৃদয়দৰ্পণ' নামে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। এই গ্ৰন্থৰ মূলাধাৰ ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ। তেওঁ নিজ গ্ৰন্থত আনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিবাদ কৰে আৰু ভৰতৰ ৰসবাদ সমৰ্থন কৰে। তেওঁৰ মতে শব্দৰ অভিধা, ভাৱনা আৰু ভোগ কৃতিয়ে কাব্যৰ সৌন্দৰ্য বিধান কৰে। যুক্তিতৰ্ক দেখি বোধ হয় তেওঁ যেন এজন মীমাংসক। যথাসম্ভৱ তেওঁ আনন্দবৰ্ধনৰ পৰবৰ্তী আৰু অভিনৱগুপ্তৰ পূৰ্ববৰ্তী; আৰু কাল ৯০০-১০০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজ ছোৱা।

১১। কুন্তক ঃ— 'বক্ৰোক্তিজীৱিত' নামে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতাৰূপে কুন্তক বা কুন্তলৰ খ্যাতি আছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থখনত কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণ এই তিনি অংশ আছে।

গ্ৰন্থখন চাৰিটা 'উন্মেষ' নামে ভাগত বিভক্ত। ১ম উন্মেষত কাব্য-প্ৰয়োজন, সাহিত্য-কল্পনা আৰু বক্ৰোক্তিৰ সুন্দৰ লক্ষণ দিছে। বক্ৰোক্তিৰ ছয় ভেদো কথিত হৈছে। ২য় উন্মেষত বৰ্ণবিন্যাস, পদপূৰ্বাৰ্ধ আৰু প্ৰত্যয় বক্ৰতাৰ চৰ্চা কৰি তৃতীয় উন্মেষত বাক্য-বক্ৰতা আৰু ৪ৰ্থ উন্মেষত প্ৰকৰণ আৰু প্ৰবন্ধবক্ৰতাৰ আলোচনা কৰিছে। কুন্তকৰ মতে বক্ৰোক্তি কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ। তেওঁ ৰস আৰু ধ্বনিকো বক্ৰোক্তিৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰলৈ টানিছে। তেওঁৰ কাব্যসিদ্ধান্ত মৌলিক আৰু মহত্বপূৰ্ণ।

যিহেতু তেওঁ ধ্বনিবাদেৰে পৰিচিত, ৰাজশেখৰৰ গ্ৰন্থৰো উদ্ধৃতি দিছে আৰু মহিমভট্টই আকৌ তেওঁৰ বক্ৰোক্তিবাদ খণ্ডনৰ যত্ন কৰিছে। সেয়ে তেওঁৰ কাল ৰাজশেখৰ আৰু মহিমভট্টৰ কালৰ মধ্যস্থ হোৱা উচিত। সেয়ে তেওঁ ১০ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ আৰু ১১শ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধত জীৱিত আছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

১১। **অভিনৱগুপ্ত ঃ—** মধ্যযুগত ভাৰতবৰ্ষত জন্মগ্ৰহণ কৰা প্ৰজ্ঞা পৰিণত পণ্ডিত আৰু আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত অভিনৱ গুপ্ত শ্ৰেষ্ঠ। যথাসম্ভৱ ৯৫০-১০৭০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত কাশ্মীৰত নৰসিংহ গুপ্ত বা চুখলৰ ঔৰসত আৰু বিমলাৰ গৰ্ভত অভিনৱ গুপ্তৰ জন্ম হয়। তেওঁ চিৰকুমাৰ হৈ আজীৱন শিৱৰ আৰাধনা কৰি অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনাত কাল কটায়।

তেওঁ তন্ত্ৰ, স্তোত্ৰ আৰু অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বিষয়ক একাধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ 'তন্ত্ৰালোক' এক বিশাল গ্ৰন্থ। তেওঁ ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ ওপৰত 'অভিনৱ ভাৰতী' আনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বন্যালোকৰ ওপৰত 'লোচন' নামে টীকা প্ৰস্তুত কৰে। প্ৰথম টীকাটিয়ে যিদৰে ভৰতৰ ৰসতত্ত্ব বুজাত সহায় কৰে, সিদৰে ২য় টীকা লোচনেও অনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বনিতত্ত্ব বুজাত প্ৰকৃষ্ট সহায়ক হয়।

১২। **ধনঞ্জয় ঃ—** ধনঞ্জয় আৰু ধনিক দুয়ো আছিল বিষ্ণুৰ পুত্ৰ। ধনঞ্জয় মালৱাৰ পৰমাৰবংশীয় ৰজা মুঞ্জ (২য় বাকপতিৰাজৰ) সভাকবি আছিল। মুঞ্জৰ ৰাজত্বকাল ৯৭৪-৯৯৫ খৃষ্টাব্দ। ধনঞ্জয়ে তেওঁৰ পিতৃ আৰু আশ্ৰয়দাতাৰ নিৰ্দেশত 'দশৰূপক' নামে নাট্য বিষয়ক শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তেওঁ ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ ৬-২৮ অধ্যায়ৰ আধাৰত দশৰূপক ৰচনা কৰে। সহোদৰ ধনিকে দশৰূপকৰ ওপৰত 'অৱলোক' নামে বৃত্তি ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন চাৰিটা 'প্ৰকাশ'ত বিভক্ত। ১ম প্ৰকাশত ৰূপকৰ বৰ্ণনা, কথাবস্তুৰ ৬৪ সন্ধ্যঙ্গৰ বিৱৰণ আৰু অৰ্থোপেক্ষক পাঁচবিধৰ বৰ্ণনা দিছে। ২য় প্ৰকাশত নায়ক-নায়িকাৰ ভেদ, সিসকলৰ গুণ, ক্ৰিয়া আৰু সহচৰ আৰু বৃত্তি সমূহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৩য় প্ৰকাশত ৰূপকৰ প্ৰধানবিধ নাটকৰ লাক্ষণিক পৰিচয় দিছে। ৪ৰ্থ প্ৰকাশত আছে ৰসবিষয়ক বিবেচনা।

১৪। **ৰাজানক মহিমভট্ট ঃ—** তেওঁ আছিল কাশ্মীৰৰ অধিবাসী। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীধৈৰ্য্য আৰু গুৰুৰ নাম শ্যামল। তেওঁৰ আৰ্বিভাব কাল ১১শ শতিকা। আনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিবাদকল্পে তেওঁ 'ব্যক্তি বিবেক' ৰচনা কৰে। সমস্ত ধ্বনিক তেওঁ অনুমানৰ

অন্তৰ্ভুক্ত বুলি সিদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ হয়। 'ব্যক্তিবিবেক' তিনিটা বিমৰ্শত বিভক্ত। ১ম বিমৰ্শত তেওঁ ধ্বনিৰ লক্ষণৰ উদ্ধৃতি দি তাৰ দোষ-ত্ৰুটী বিবেচনা কৰি খণ্ডন কৰিছে। তেওঁ ধ্বনিৰ পৃথক অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰি শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ আৰু অনুমিত অৰ্থ স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁ লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনাক অনুমিত অৰ্থৰ ভিতৰৰা বুলি কৈছে। ২য় বিমৰ্শত তেওঁ অনৌচিত্যক কাব্যৰ মুখ্য দোষ বুলিছে। দোষৰ ভেদ -উপভেদবো চৰ্চা তেওঁ কৰিছে। ৩য় বিমৰ্শত তেওঁ ধ্বন্যালোকত দিয়া উদাহৰণবোৰ বিবেচনা কৰি সিহঁতৰ অনুমানৰহে সাৰ্থক উদাহৰণ বুলি নদি কৈছে। এনেদৰে মহিমভট্টই নিজকে অনুমিতিবাদৰ প্ৰৱক্তাৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে।

১৫। ভোজৰাজ ঃ— ধাৰাধিপতি ভোজৰাজ একেধাৰে কবি, সমালোচক আৰু সুপণ্ডিত ৰজা আছিল। তেওঁ একাদশ শতিকাৰ আগভাগত ৰাজপাট খাইছিল।

ৰজা ভোজে 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰনম্' আৰু 'শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ' নামে দুখন অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণম্ পাঁচটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। প্ৰথম পৰিচ্ছেদত পদ, বাক্য আৰু বাক্যাৰ্থৰ ১৬ প্ৰকাৰকৈ দোষ তথা শব্দ আৰু অৰ্থৰ প্ৰত্যেকৰে ২৪ প্ৰকাৰ গুণৰ চৰ্চা কৰিছে। ২য় পৰিচ্ছেদত ২৪ বিধ উভয়ালংকাৰৰ লক্ষণাদি বৰ্ণনা কৰিছে। ৫ম পৰিচ্ছেদত ৰস, ভাব, পঞ্চসন্ধি আৰু চাৰিপ্ৰকাৰ বৃত্তিৰ বিবৰণ দিছে। গ্ৰন্থখনত তেওঁ পূৰ্ব কবিসকলৰ ১৫০০ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি উদাহৰণস্বৰূপে দাঙি ধৰিছে।

দ্বিতীয় গ্ৰন্থ শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ আংশিকভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। গ্ৰন্থখন ৩৬টা 'প্ৰকাশ'ত বিভক্ত। ১-৮ প্ৰকাশত শব্দাৰ্থবিষয়ক অনেক ব্যাকৰণসম্মত সিদ্ধান্ত আলোচিত হৈছে। ৯-১০ প্ৰকাশত গুণ আৰু দোষ বিবেচিত হৈছে। ১১-১২ প্ৰকাশত মহাকাব্য আৰু নাটকৰ বৈশিষ্ট্য কথিত হৈছে। পাছৰ ২৪টা প্ৰকাশত উদাহৰণৰ সৈতে ৰসৰ বিশদ আলোচনা কৰা হৈছে। ই এক প্ৰকাৰ আলংকাৰিক বিশ্বকোষ।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত ভোজক এজন সমন্বয়বাদী আলংকাৰিকক বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। তেওঁৰ পূৰ্বজ আলংকাৰিকসকলৰ মতামতবোৰৰ সমন্বয় সাধনৰ চেষ্টা কৰিছিল। তদুপৰি ভোজে শৃঙ্গাৰকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল।

১৬। ক্ষেমেন্দ্ৰ ঃ— ক্ষেমেন্দ্ৰৰ বিষয়ে জনপ্ৰিয় পদ্য সাহিত্যৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত কৈ অহা হৈছে। ক্ষেমেন্দ্ৰ কবিয়েই নহয় তেওঁ এজন আলংকাৰিকো। তেওঁ 'ঔচিত্যবিচাৰ চৰ্চা' আৰু 'কবিকণ্ঠাভৰণ' নামে দুখন অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ 'ঔচিত্যবিচাৰ চৰ্চা' এখন মৌলিক গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখনত থকা কাৰিকা আৰু বৃত্তি দুয়োটিয়েই ক্ষেমেন্দ্ৰৰ নিজৰ ৰচনা। তেওঁ ঔচিত্যক ৰসৰ সাৰ বুলি কৈছে। তেওঁ তাত পদ, বাক্য, প্ৰবন্ধাৰ্থ, গুণ, অলংকাৰ, ৰস, ক্ৰিয়া, কাৰক, লিঙ্গ, বচন, উপসৰ্গ, দেশ, কাল আৰু বহুবিষয়ক ঔচিত্যৰ উদাহৰণ দিছে।

২য় গ্ৰন্থ 'কবিকণ্ঠাভৰণ'ত ৫৫টা কাৰিকা আছে আৰু ই পাঁচটা সন্ধি নামে বিভক্ত

বিভক্ত। গ্ৰন্থৰ বিষয় সম্বন্ধে তেওঁ তাত কৈছেঃ

তত্ৰাকবেঃ কবিত্বাপ্তিঃ শিক্ষা প্ৰাপ্তগিৰঃ কবেঃ।
চমৎকৃতিশ্চ শিক্ষাপ্তৌ গুণদোষাদ্গতিস্ততঃ।।
পশ্চাৎপৰিচয়প্ৰাপ্তিৰিত্যেতে পঞ্চ সন্ধয়ঃ।। ১,৩-৪

তাত তেওঁ শিষ্যসকলক তিনি ভাগত ভাগ কৰি কবিসকলকো ছায়োপজীৱী, পদকোপজীৱী, সকলো পজীৱী, ভুবনোজীৱী আদি ভাগত ভগাইছে। লগতে কবিগুণ আৰু কাব্যদোষবো নির্দেশ কৰিছে। তেওঁ দহবিধ চমৎকাৰৰ বিষয়েও কৈছে।

১৭। **মম্মট ঃ**— 'সুধাসাগৰ' নামে গ্রন্থত ভীমসেনে মম্মটক মহাভাষ্যপ্রদীপৰ ৰচক কৈয্যত আৰু ঋকপ্রাতিশাখ্যৰ ভাষ্যকৰ উৱটৰ ভায়েক আৰু জৈয়তৰ পুতেক আছিল বুলি কৈছে। মম্মটে অভিনৱ গুপ্ত (খৃ০১০১৫) আৰু নৱসাহসাঙ্ক চৰিত (২০০৫চনত ৰচিত) ৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে। ১০৫৪ খৃষ্টাব্দলৈ ধাৰাৰাজ্য শাসন কৰোঁতা ভোজৰ দান শীলতাৰ প্রশংসাও তেওঁ কৰিছে। ৰুয্যকে 'অলংকাৰসর্বস্ব' ত মম্মটৰ মত খণ্ডন কৰিছে। ১১৪৩ খৃষ্টাব্দত 'কাব্যানুশাসন' ৰচনাকাৰ হেমচন্দ্ৰয়ো তেওঁৰ উল্লেখ কৰিছে। গতিকে মম্মটৰ কাব্য প্ৰকাশ ১০৫০-১১০০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছে।

মম্মটে 'কাব্যপ্ৰকাশ' নামে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। ইয়াত মুঠ ১৫০টা কাৰিকাসহ ৬২০ টা শ্লোকৰ উদ্ধৃতি আছে। গ্ৰন্থখন কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণেৰে তিনি তৰপীয়া। শৈলী সূত্ৰাত্মক। ইয়াৰ ৭০ টা মান টীকা আছে। গ্ৰন্থখন দহটা উল্লাসত বিভক্ত। ১ম উল্লাসত কাব্যহেতু, লক্ষণ আৰু কাব্যৰ তিনিপ্ৰকাৰ ভেদ — উত্তম, মধ্যম আৰু অধম কথিত হৈছে। ২য় উল্লাসত শব্দশক্তিৰ বিচাৰ; শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ, লক্ষাৰ্থ, আৰু ব্যঙ্গাৰ্থৰ নির্দেশ কৰাৰ লগতে লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনাৰ উপভেদো কৈছে। ৩য় উল্লাসত শাব্দী ব্যঞ্জনা, ৪ৰ্থ উল্লাসত ধ্বনি আৰু তাৰ ভেদবোৰ, ৰস তথা ভাৱৰ বিৱৰণ, ৫ম উল্লাসত গুণীভূত ব্যঙ্গকাব্য আৰু আঠ প্ৰকাৰ ৰসৰ ক্ষেত্ৰত হ'ব পাৰা দোষৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৮ ম উল্লাসত্ৰ গুণ, নৱম উল্লাসত শব্দালংকাৰ বৃত্তি আৰু ৰীতি আৰু ১০ ম উল্লাসত ৬১ প্ৰকাৰ অৰ্থালংকাৰ উদাহৰণৰে সৈতে বৰ্ণিত হৈছে। মম্মটে ধ্বনিবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সহযোগ দিয়ে। 'কাব্য প্ৰকাশ' সাহিত্যকাৰ আৰু পণ্ডিতসকলৰ বাবে পথনির্দেশক স্বৰূপ।

১৮। **ৰুয্যক ঃ** ৰুয্যক আছিল কাশ্মীৰৰ অধিবাসী। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম তিলক। তেওঁ আছিল 'শ্ৰীকণ্ঠ চৰিত' ৰচয়িতা মঙ্খৰ গুৰু। কবি মঙ্খ জয়সিংহৰ (১১২৯-১১৫০ খৃ০) সভাকবি আছিল। ৰুয্যকৰ অন্য নাম ৰুচক। মম্মটৰ পৰৱৰ্তী লোক হিচাপে তেওঁৰ কাল ১২শ শতিকাৰ মাজভাগ হোৱা উচিত।

ৰুয্যেকৰচিত 'অলংকাৰ সৰ্বস্ব' এক প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ 'অলংকাৰানুসাৰিণী', 'নাট্যকমীমাংসা', 'ব্যক্তিবিবেকবিচাৰ', 'সহৃদয়লীলা' আৰু 'সাহিত্যমীমাংসা' নামে অন্য ৫ খন অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু 'শ্ৰীকণ্ঠস্তৱ' আৰু 'হৰ্ষচৰিতবার্তিক'

নামে অন্যান্য গ্ৰন্থত ৰচনা কৰে।

ৰুয্যক ধ্বনি সিদ্ধান্তৰ প্ৰবক্তা। ভামহ, উদ্ভট, বামন, কুন্তক, মহিমভট্ট আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ কাব্যবিষয়ক মতসমূহৰ সাৰভাগ সংগ্ৰহ কৰি সংক্ষিপ্তাকাৰে 'অলংকাৰসৰ্বস্ব'ত তুলি ধৰিছে। তাৰ পাছত ৭৫ বিধ অৰ্থালংকাৰৰ লক্ষণ উদাহৰণৰে সৈতে প্ৰস্তুত কৰিছে। মম্মটতকৈ অধিককৈ তেওঁ পৰিণাম, ৰসবৎ, প্ৰেয়স্, উৰ্জস্বি, সমাহিত, ভাবোদয়, ভাৱসন্ধি আৰু শবলতা অলংকাৰৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দিছে। অলংকাৰ সৰ্বস্ব কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণেৰে তিনি তৰপীয়া গ্ৰন্থ।

তেওঁৰ 'সাহিত্যমীমাংসা' আঠ প্ৰকৰণত বিভক্ত। ইয়াত কবি আৰু ৰসিকৰ প্ৰভেদ, বৃত্তি আদিৰ লক্ষণ, দোষৰ বিবেচনা, অলংকাৰ, ৰস আৰু ভাৱৰ বিবেচনা, কবিৰ চাৰি প্ৰকাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু আনন্দৰ ৰূপ আদি ফহিয়াই আলোচনা কৰিছে। ইয়াত ব্যঞ্জনাৰ উল্লেখ নোহোৱা বাবে গ্ৰন্থখনৰ কৰ্তৃত্বলৈ সন্দেহ হৈছে। তথাপি এইখন ৰুয্যকৰ আগবয়সৰ ৰচনা আৰু 'অলংকাৰসৰ্বস্ব' পৰিণত বয়সৰ গ্ৰন্থ বুলি দিয়া অভিমতো পোৱা যায়।

১৯। সাগৰ নন্দী ঃ নন্দী বংশোৎপন্ন সাগৰকে সাগৰ নন্দী নামে অলংকাৰিক বুলি জনা যায়। তেওঁ সম্ভৱতঃ ১৫শ শতিকাৰ লোক। তেওঁ শ্ৰীহৰ্ষ, বিক্ৰম, মাতৃগুপ্ত, গৰ্গ, অশ্মকুট্ট, নখকুট্ট, বাদৰ প্ৰভৃতিৰ মতানুসৰি ভৰতৰ সিদ্ধান্তৰ অনুশীলন পূৰ্বক 'নাটক ৰত্নকোষ' নামে নাট্যবিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে।

ৰত্নকোষত ৰূপক, অৱস্থাপঞ্চক, ভাষাপ্ৰকাৰ, অৰ্থপ্ৰকৃতি পঞ্চক, অঙ্ক, অৰ্থোপক্ষেপক, সন্ধি, প্ৰদেশ, পতাকাস্থানক, বৃত্তি, লক্ষণ, অলংকাৰ, ৰস, ভাব, নায়িকাৰ গুণ আৰু ভেদ, ৰূপকৰ ভেদ আৰু উপৰূপকৰ প্ৰকাৰাদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

২০। হেমচন্দ্ৰ ঃ গুজৰাটৰ আহমেদাবাদ জিলাৰ ধুন্ধুক নামে গাঁৱত ১০৮৮ খৃষ্টাব্দত (১১৪৫ সম্বতত) জন্মগ্ৰহণ কৰা জৈন পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰই অনহিল পট্টনৰ চালুক্য নৃপতি 'জয়সিংহ সিদ্ধৰাজৰ (১০৯৩-১১৪৩ খৃ০) আদেশমতে 'সিদ্ধহেম' ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল। ১১৭২ খৃষ্টাব্দত হেমচন্দ্ৰৰ মৃত্যু হয়।

তেওঁ 'কাব্যানুশাসন' নামে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তেওঁ নিজে এই সূত্ৰাত্মক গ্ৰন্থৰ ওপৰত 'বিবেক' নামে টীকাও ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। ১ম অধ্যায়ত কাব্য প্ৰয়োজন, কাব্যহেতু, লক্ষণ আৰু শব্দাৰ্থৰ স্বৰূপ বিবেচনা কৰিছে। ২য় অধ্যায়ত ৰস আৰু ভেদ, ৩য় অধ্যায়ত দোষ, ৪ৰ্থ অধ্যায়ত গুণ, ৫ম অধ্যায়ত ছয় প্ৰকাৰ শব্দালংকাৰ, ৬ষ্ঠ অধ্যায়ত ২৯প্ৰকাৰ অৰ্থালংকাৰ, ৭ম অধ্যায়ত নায়ক-নায়িকাৰ ভেদ আৰু ৮ম অধ্যায়ত কাব্যৰ ভেদাদি বিবেচনা কৰা হৈছে।

২১। বাগ্‌ভট্ট ঃ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত একে নামৰ দুজন পণ্ডিতৰ কথা পোৱা যায়। তাৰে প্ৰথমজন আছিল জৈন মতাৱলম্বী। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম সোম। কাৰো মতে তেওঁ চালুক্য শাসনকালত ১১২৩-১১৫৩ খৃষ্টাব্দৰ মাজত জীৱিত আছিল। তেওঁৰ

অলংকাৰ শাস্ত্ৰক '**বাগ্‌ভটালংকাৰ**' নামে জনা যায়।

উক্ত গ্ৰন্থখন পাঁচটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ইয়াত প্ৰায়ে অনুষ্টুপ ছন্দত ৰচিত ২৬০ টা শ্লোক আছে। ১ম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ লক্ষণ, কাব্যৰ উৎসৰূপ প্ৰতিভা, ব্যুৎপত্তি আৰু অভ্যাসৰ লক্ষণ, ২য় পৰিচ্ছেদত ভাষানুসৰি আৰু ছন্দোময়-ছন্দহীন ভাবে দেখুৱা কাব্য বিভাজন, ৩য় পৰিচ্ছেদত দহপ্ৰকাৰৰ গুণ, ৪ৰ্থ পৰিচ্ছেদত চাৰিবিধ (চিত্ৰ, বক্ৰোক্তি, অনুপ্ৰাস, যমক) শব্দালংকাৰ আৰু ৩৫ প্ৰকাৰ অৰ্থালংকাৰ আৰু দুবিধ ৰীতি (বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী) আৰু ৯ ম পৰিচ্ছেদত নবিধ ৰস, নায়ক -নায়িকাৰ ভেদাদি বিবেচিত হৈছে।

২২-২৩। **ৰামচন্দ্ৰ আৰু গুণচন্দ্ৰ** ঃ এওঁলোক দুয়োজন পূৰ্বোল্লেখিত হেমচন্দ্ৰৰ শিষ্য আছিল। দুয়ো যুটীয়াকৈ '**নাট্যদৰ্পণ**' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। গ্ৰন্থখন চাৰিটা 'বিবেক'ত বিভক্ত। ইয়াত নাটক, প্ৰকৰণাদি ৰূপক, বৃত্তি, ৰস, ভাব, অভিনয় আৰু ৰূপকৰ সাধাৰণ লক্ষণৰ ক্ৰমিক বৰ্ণনা পোৱা যায়। গ্ৰন্থখনত কাৰিকা আৰু স্বোপজ্ঞ বৃত্তিৰ সমাহাৰ ঘটিছে।

২৪। **শোভকৰ মিশ্ৰ** ঃ সম্ভৱত ঃ এওঁ কাশ্মীৰৰ অধিবাসী আছিল। এওঁৰ আৰ্বিভাৱকাল ১৩ শ শতিকা। তেওঁ '**অলংকাৰ ৰত্নাকৰ**'ৰ ৰচয়িতা বুলি জনাজাত। অপ্পয়দীক্ষিত আৰু পণ্ডিত জগন্নাথে 'ৰত্নাকৰ' বুলি ইয়াৰ উল্লেখ কৰিছে। ই সূত্ৰ আৰু বৃত্তি শৈলীত ৰচিত। ইয়াত এশমান অলংকাৰৰ লক্ষণ নিৰূপিত হৈছে। তাৰে কেতবোৰ মিশ্ৰৰ নিজস্ব কল্পনা প্ৰসূত আৰু কেতবোৰে নতুনকৈ নামাঙ্কিত হৈছে। ৰুয্যক আৰু জয়ৰথৰ গ্ৰন্থত নথকা অচিন্ত্য, অনুকৃতি, অভেদ, অৱৰোহ, অশক্য, আপত্তি আদি অলংকাৰে ৰত্নাকৰৰ শোভা বঢ়াইছে।

২৫। **বাগ্‌ভট (২য়)** ঃ এইজন বাগ্‌ভটো জৈন আছিল। তেওঁ নেমকুমাৰৰ পুত্ৰ। তেওঁ সোমপুত্ৰ বাগ্‌ভটৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ '**কাব্যানুশাসন**'ত 'ছন্দোনুশাসন' আৰু 'ঋষভদেৱ চৰিত' অন্য দুখন স্বৰচিত গ্ৰন্থ নামোল্লেখ কৰিছে। তেওঁ ১৪শ শতিকাৰ লোক আছিল।

বাগ্‌ভটে সূত্ৰশৈলীত '**কাব্যানুশাসন**' ৰচনা কৰে। নিজে তাৰ ওপৰত 'অলংকাৰ তিলকা'খ্য বৃত্তিও ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ৫ অধ্যায়ত বিভক্ত। ১ ম অধ্যায়ত কাব্যৰ প্ৰয়োজন, হেতু, কবিসময়াদি, ২য় অধ্যায়ত ১৬ বিধ পদদোষ, ১৪ বিধ বাক্য আৰু অৰ্থদোষ তথা গুণ, ৩য় অধ্যায়ত ৬৩ প্ৰকাৰ অলংকাৰ আৰু সিবোৰৰ উদাহৰণ, ৪ৰ্থ অধ্যায়ত বক্ৰোক্তি সহ ছবিধ শব্দালংকাৰৰ লক্ষণ আৰু ৫ ম অধ্যায়ত নবিধ ৰস, নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰকাৰ, ৰসদোষাদিৰ আলোচনা পোৱা যায়।

২৬। **জয়দেৱ** ঃ এইজন 'গীতগোবিন্দ'ৰ প্ৰণেতা ভক্ত কবি জয়দেৱ নহয়। এওঁৰ পিতৃ-মাতৃৰ নামো যথাক্ৰমে মহাদেৱ আৰু সুমিত্ৰা বুলিহে জনা যায়। এওঁ '**প্ৰসন্নৰাঘৱ**' নাটক, '**চন্দ্ৰালোক**' নামে অলংকাৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা। এওঁৰ কাল ১২০০-১৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ মধ্যৱৰ্তী।

'চন্দ্ৰলোক' দহটা 'ময়ুখ' নামে বিভাগত বিভক্ত। ইয়াত ৩৫০টা অনুষ্টুপ শ্লোক আছে। ১ম ময়ুখত কাব্যলক্ষণ, হেতু, শব্দৰ প্ৰকাৰ, ২য় ময়ুসত দোষ, ৩য় ময়ুখত কাব্যাংগ, ৪ৰ্থ ময়ুখত গুণ, ৫ ম ময়ুখত পাঁচবিধ শব্দালংকাৰ, ৬ষ্ঠ ময়ুখত ৰস, ভাব, ত্ৰিবিধ ৰীতি, পাঁচবিধ বৃত্তি, ৭ম ময়ুখত গুণীভূতব্যঙ্গ কাব্যৰ ভেদ আৰু ৯-১০ ময়ুখত ক্ৰমে লক্ষণা আৰু অভিধাৰ বিবেচনা চকুত পৰে৷

২৭। বিদ্যাধৰ ঃ যথাসম্ভৱ ১৩ শ -১৪শ শতিকাৰ মাজভাগত বিদ্যাধৰে কলিঙ্গৰাজ নৰসিংহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত মম্মটৰ 'কাব্যপ্ৰকাশ'ৰ আৰ্হিত 'একাৱলী' নামে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণ লৈ গ্ৰন্থখন তিনি তৰপীয়া। 'একাৱলী' ৮ উন্মেষত বিভক্ত। উন্মেষ অনুসৰি বস্তুচয়ন এনেদৰে হৈছে ঃ (১) কাব্যহেতু (প্ৰতিভা, বহুশাস্ত্ৰ দৰ্শিতা, অভ্যাস), কাব্যৰ লক্ষণ, পূৰ্বাচাৰ্যৰ মতৰ আলোচনা, (২) শব্দশক্তিৰ (বাচক, লাক্ষণিক আৰু ব্যঞ্জকৰ) আলোচনা, (৩) ধ্বনিৰ প্ৰকাৰ, (৪) গুণীভূতব্যঙ্গৰ আলোচনা, (৫) গুণ আৰু ৰীতি, (৬) দোষ, (৭) শব্দালংকাৰ, (৮) অৰ্থালংকাৰ আলোচিত হৈছে।

২৮। বিদ্যানাথ ঃ ৰাবাঙ্গালত কাকতীয় বংশোদ্ভৱ ৰীৰৰুদ্ৰই (১২৬৮-১৩২৮ খৃ০) ৰাজত্ব কৰা সময়ত আৰ্বিভূত বিদ্যানাথে 'প্ৰতাপৰুদ্ৰ যশোভূষণ' বা 'প্ৰতাপৰুদ্ৰীয়' নামে অলংকাৰ আৰু নাট্যবিধি বিষয়ক প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

অন্য গ্ৰন্থত পোৱা দৰে ইও কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণেৰে ত্ৰিকাণ্ডাত্মক গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থ খন নটা প্ৰকৰণৰ সমষ্টি। ইয়াত নায়ক, কাব্য, নাটক, ৰস, দোষ, গুণ, শব্দাৰ্থমিশ্ৰ অলংকাৰ আলোচিত হৈছে। ৩য় প্ৰকৰণত আৰ্হি নাটকৰূপে 'প্ৰতাপ ৰুদ্ৰ কল্যাণ' নামে নাটকৰ উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁ হয় কাব্য প্ৰকাশ নহয় বা অলংকাৰসৰ্বস্বৰ অনুসৰণ কৰিছে।

২৯। বিশ্বনাথ ঃ যথাসম্ভৱ বিশ্বনাথ উৰিষ্যাৰ অধিবাসী আছিল। তেওঁৰ পিতৃ চন্দ্ৰশেখৰ কোনো এজন কলিঙ্গৰাজৰ সন্ধিবিগ্ৰহ মহাপাত্ৰ আৰু স্বয়ং সুবিদ্বান সুকবি আছিল বুলি জনা যায়।

বিশ্বনাথে সম্ভৱতঃ ১৩০০-১৩৮৪ খৃষ্টাব্দৰ মাজত 'সাহিত্য দৰ্পণ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। 'দৰ্পণ'ৰ উপৰিও তেওঁ 'ৰাঘৱবিলাস' নামে সংস্কৃত মহাকাব্য, 'কুৱলয়াশ্বচৰিত' নাম প্ৰাকৃত কাব্য, 'প্ৰভাৱতী পৰিণয়' আৰু 'চন্দ্ৰকলা' নামে নাটিকা আৰু 'প্ৰশস্তিৰত্নাৱলী' নামে যোল্লটা ভাষাত 'কৰম্ভক' ৰচনা কৰে। তদুপৰি 'নৰসিংহবিজয়' নামে এখন কাব্য আৰু 'কাব্যপ্ৰকাশদৰ্পণ' নামে কাব্যপ্ৰকাশৰ ওপৰত এটি টীকাও ৰচনা কৰে।

বিশ্বনাথ বিৰচিত 'সাহিত্য দৰ্পণ' দহটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ইয়াত একানিক্ৰমে কাব্যস্বৰূপনিৰূপণ, বাক্যস্বৰূপনিৰূপণ, ৰসাদিনিৰূপণ, কাব্যভেদনিৰূপণ, ব্যঞ্জনাব্যাপাৰনিৰূপণ, দৃশ্য-শ্ৰব্যকাব্যনিৰূপণ, দোষ নিৰূপণ, গুণবিবেচন, ৰীতি বিবেচন আৰু অলংকাৰ নিৰূপণ কৰা হৈছে। বিশ্বনাথ ধ্বনিপ্ৰস্থানৰ পৰমাচাৰ্য। তেওঁ কাব্যৰ সুচু লক্ষণৰূপে 'বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্' বুলি উপস্থাপন কৰিছে।

৩০। **ভানুদত্ত ঃ** এওঁ আছিল মিথিলাৰ অধিবাসী আৰু জনৈক গণেশ্বৰৰ পুত্ৰ। গণেশ্বৰ মিথিলাৰ ৰজাৰ মন্ত্ৰী আছিল। ভানুদত্তৰ কাল ১৪শ -১৫শ শতিকাৰ মাজত বুলি জনা যায়।

ভানুদত্তই **'ৰসতৰঙ্গিনী'** আৰু **'ৰসমঞ্জৰী, 'অলংকাৰতিলক'** নামে অলংকাৰবিধি ৰচনা কৰাৰ উপৰিও **'গীতগৌৰীশ', 'কুমাৰভাৰ্গৱীয়'** আৰু **'চিত্ৰচন্দ্ৰিকা'** নামে আন তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

'ৰসতৰঙ্গিনী' গ্ৰন্থখন আঠটা তৰঙ্গত বিভক্ত। ১ম তৰঙ্গত ভাৱৰ লক্ষণ আৰু প্ৰকাৰ, ২য় তৰঙ্গত বিভাৱৰ লক্ষণ আৰু বিভাজন, ৩য় তৰঙ্গত অনুভাৱ, ৪ৰ্থ তৰঙ্গত আঠবিধ সাত্ত্বিকভাৱ, ৫ম তৰঙ্গত ব্যভিচাৰীভাৱ, ৬ষ্ঠ তৰঙ্গত শৃঙ্গাৰৰসৰ বিৱৰণ, ৭ ম তৰঙ্গত হাস্যাদি ৰসৰ বিৱৰণ আৰু ৮ ম তৰঙ্গত ভাৱানুসৰি হোৱা দৃষ্টিৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

'ৰসমঞ্জৰী' ক্ষুদ্ৰকায় গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখনৰ দুই তৃতীয়াংশ ঠাই নায়িকাৰ আলোচনাই সামৰিছে। নায়িকাৰ ভেদৰ লগতে সখী, দূতী, নায়ক আৰু নায়কৰ প্ৰকাৰ, পীঠমৰ্দ, বিট, চেট, বিদূষকাদি বিবিধ মিত্ৰ, আঠবিধ সাত্ত্বিক গুণ, দুই প্ৰকাৰ শৃঙ্গাৰ—সম্ভোগ— বিপ্ৰলম্ভ আৰু বিপ্ৰলম্ভৰ দহপ্ৰকাৰ অৱস্থাৰ আলোচনা পোৱা যায়। উদাহৰণবোৰ ৰচকৰ নিজস্ব।

ভানুদত্তকৃত তৃতীয় আলংকাৰিক গ্ৰন্থ **'অলংকাৰতিলক'**। গ্ৰন্থখন পাঁচ পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। ৰৱাহৰ বৰ্ণনাৰে আৰম্ভ হোৱা ১ ম পৰিচ্ছেদত ৰচকে কৈছে যে সৎ কবিৰ আত্মা হ'ল ৰসসমূহ, কাব্য তেওঁৰ দেহ, গতি, ৰীতি, বৃত্তি, দোষাভাৱঃ গুণ আৰু অলংকাৰ তেওঁৰ ইন্দ্ৰিয়, ব্যুৎপত্তি প্ৰাণ অভ্যাস, মন, কাব্য উত্তম, মধ্যম আৰু অধম এই তিনি প্ৰকাৰৰ, সংস্কৃত, প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ আৰু মিশ্ৰভেদে চাৰিবিধ, শব্দাৰ্থই কাব্য, ৰীতি কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য, ৬ প্ৰকাৰ ৰীতি, বৃত্তি কৌশিকী ইত্যাদি। ২য় পৰিচ্ছেদত পদবাক্যাদিৰ দোষ ৩য় পৰিচ্ছেদত বাহ্য, আন্তৰ, বৈশেষিক তিনিবিধ গুণ আৰু সিবোৰৰ ভেদ, ৪ৰ্থ পৰিচ্ছেদত অলংকাৰৰ লক্ষণ দুবিধ শব্দালংকাৰ, ৫ ম পৰিচ্ছেদত ৭১ বিধ অৰ্থালংকাৰ উদাহৰণসহ বৰ্ণিত হৈছে। কাব্যপ্ৰকাশ আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণৰ ছাঁ ভানুদত্তৰ ওপৰত পৰিছে।

৩১। **শাৰদাতনয় ঃ** এওঁৰ পিতৃ, পিতামহ আৰু প্ৰপিতামহৰ নাম যথাক্ৰমে ভট্টগোপাল > বেদভূষণ > আৰু মেৰুভৰ। দেৱী শাৰদাৰ কৃপাত ওপজা বাবে ভট্টগোপালে পুত্ৰৰ নাম থয় শাৰদাতনয়। তেওঁৰ কাল ১২শ — ১৩ শ শতিকাৰ মাজত পৰে।

'ভাৱপ্ৰকাশ' শাৰদাতনয়কৃত অলংকাৰ গ্ৰন্থ। ই নাট্য বিষয়ক গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখন দহ অধিকৰণ বা অধ্যায়ত বিভক্ত। একাদিক্ৰমে ইয়াত ভাৱ, ৰসৰস্বৰূপ, ৰসভেদ, নায়ক-নায়িকা, নায়িকাভেদ, শব্দাৰ্থসম্বন্ধ, নাট্য-ইতিহাস আৰু শৰীৰ, দশৰূপক, নৃত্যভেদ আৰু নাট্য প্ৰয়োগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ভাৱ, ৰস, শব্দাৰ্থ সম্বন্ধ আৰু ৰূপক — এই চাৰিটাই এই গ্ৰন্থৰ মাই প্ৰতিপাদ্য বিষয়।

৩২। **শিঙ্গভূপাল ঃ** এওঁ ৰজন পুত্ৰবৈসেতে ১৪০০ খৃষ্টাব্দত বিন্ধ্য আৰু শ্ৰীশৈলৰ

মাজৰ ভূখণ্ডত ৰাজাচলৰপৰা ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁ একেধাৰে বিদ্বান, বিদ্যোৎসাহী, সঙ্গীত আৰু অলংকাৰ-গ্ৰন্থৰ ৰচক আছিল। তেওঁ নাট্যশাস্ত্ৰ বিষয়ক **'ৰসাৰ্ণৱসুধাকৰ'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

উক্ত গ্ৰন্থখন তিনিটা উল্লাসত বিভক্ত। ১ ম উল্লাসত নায়ক-নায়িকাৰ স্বৰূপ আৰু গুণৰ বৰ্ণনা, ২য় উল্লাসত ৰসৰ আলোচনা আৰু ৩য় উল্লাসত ৰূপকৰ বস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা পোৱা যায়।

৩৩। **ৰূপগোস্বামী ঃ** বঙ্গীয় মহাপুৰুষ চৈতন্য মহাপ্ৰভুৰ ভক্ত ৰূপগোস্বামী আৰু জীৱ গোস্বামীয়ে বৈষ্ণৱ কল্পনাক ৰসবিবেচনাত খটুৱাইছে। ৰূপগোস্বামীৰ আৰ্বিভাৱ কাল ১৫শ-১৬ শ শতিকাৰ (অন্ত্যাদি) ভাগ। তেওঁৰ **'নাটক চন্দ্ৰিকা'** এখন নাট্যবিষয়ক গ্ৰন্থ, **'ভক্তি ৰসামৃতাসিন্ধু'** আৰু **'উজ্জ্বলনীলমণি'** মানে দুই ভক্তিৰস বিষয়ক মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে।

৩৪। **কৰ্ণপুৰ ঃ** কৰ্ণপুৰ ওৰফে পৰমানন্দ দাসসেন আছিল চৈতন্যৰ শিষ্য শিৱানন্দৰ পুত্ৰ আৰু জীৱগোস্বামীৰ সমকালীন। ১৫২৪ খৃষ্টাব্দত নদিয়াত তেওঁৰ জন্ম হয়।

কৰ্ণপুৰে **'অলংকাৰ কৌস্তুভ'** নামে সুন্দৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। দহটা অধ্যায়ত সমাপ্ত এই গ্ৰন্থত কৰ্ণপুৰে কাব্যৰ লক্ষণ শব্দাৰ্থ, ধ্বনি, গুণীভূতব্যঙ্গ, ৰসভাৱভেদ, গুণ, শব্দ আৰু অৰ্থালংকাৰ, ৰীতি, দোষাদি বিষয়ৰ চৰ্চা কৰিছে। কৰ্ণপুৰে কৃষ্ণবিষয়ক পদ্যেৰে উদাহৰণবোৰ প্ৰস্তুত কৰিছে।

কৰ্ণপুৰৰ পুত্ৰ কবিচন্দ্ৰই **'কাব্যচন্দ্ৰিকা'** নামে অলংকাৰ গ্ৰন্থ ৰচিছিল। ১৬টা প্ৰকাশত কবিচন্দ্ৰই গ্ৰন্থখন সাহিত্য বিষয়ক সকলো সিদ্ধান্তৰ বিশদ আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ কাল ১৬শ শতিকাৰ শেষ ভাগ আৰু ১৭শ শতিকাৰ আদি ভাগ।

৩৫। **অপ্পয়দীক্ষিত ঃ—** গীতিকাব্য প্ৰসংগতে দীক্ষিতৰ পৰিচয় দি অহা গৈছে। তেওঁৰ কাল ১৫৫৪-১৬২৬ খৃষ্টাব্দ মাজচোৱা। তেওঁ **'বৃত্তিবাৰ্তিক'**, **'কুৱলয়ানন্দ'** আৰু **'চিত্ৰ মীমাংসা'** নামে তিনিখন অলংকাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

'বৃত্তিবাৰ্তিক' এখন ক্ষুদ্ৰাকৃতিৰ গ্ৰন্থ। ইয়াত দুটা পৰিচ্ছেদ শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণাৰ বিষয়ে অপ্পয়ে বিবেচনা কৰিছে।

'কুৱলয়ানন্দ' গ্ৰন্থখন অলংকাৰ নিৰূপণৰ বাবে উপাদেয় গ্ৰন্থ। **'চন্দ্ৰালোক'**ত বৰ্ণিত ১০০ অলংকাৰেৰে সৈতে তেওঁ আৰু ১৫ বিধ অলংকাৰ যোগ দিছে।

অপ্পয়ৰ তৃতীয় অলংকাৰ গ্ৰন্থ **'চিত্ৰ মীমাংসা'**ত কাব্যক গোনেতে ধ্বনি, গুণীভূতব্যঙ্গ আৰু চিত্ৰকাব্যত ভগাই সেই বিষয়ক আলোচনা কৰিছে। শব্দচিত্ৰ বৈচিত্ৰহীন বুলি ত্যাগ কৰি তেওঁ অৰ্থচিত্ৰহে আলোচনা কৰিছে। উপমা আৰু উপমাগৰ্ভ ২২ বিধ অলংকাৰৰো আলোচনা তাত পোৱা যায়।

'লক্ষণৰত্নাৱলী' বুলি নাট্য বিষয়ক আন এখন পুথিও অপ্পয়ে ৰচনা কৰি গৈছে।

৩৬। পণ্ডিত জগন্নাথ ঃ এওঁৰ পৰিচয় গীতিকাব্য প্ৰসঙ্গত দি অহা হৈছে। পণ্ডিত জগন্নাথৰ **'ৰসগঙ্গাধৰ'** এক প্ৰকৃষ্ট অলংকাৰ গ্ৰন্থ। সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ইয়াক ধ্বন্যালোক আৰু কাব্য প্ৰকাশৰ পাছতে স্থান দিয়া হয়। গ্ৰন্থখনৰ আধৰুৱা। ই দুটা আননতে সমাপ্ত হৈছে। প্ৰথম আননত কাব্যৰ লক্ষণ (ৰমণীয়াৰ্থ প্ৰতিপাদকশব্দঃ আদি প্ৰতিপাদন কৰি কাব্যহেতু কাব্যৰ ভেদাদি সহ ৰসৰ আলোচনা কৰিছে। ২য় আননত ধ্বনিৰ প্ৰভেদ, অভিধা আৰু লক্ষণাৰ সমীক্ষা কৰিছে। তাৰ পাছত ৭০ বিধ অলংকাৰৰ লক্ষণাদি নিৰূপণ কৰিছে।

তেওঁ অপ্পয়ৰ **'চিত্ৰমীমাংসা'ৰ উত্তৰত 'চিত্ৰমীমাংসাখণ্ডন'** নামে অন্য এখন অলংকাৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

৩৭। বিশ্বেশ্বৰ পণ্ডিত ঃ— ১৮ শ শতিকাত আলমোৰা জিলাৰ অন্তৰ্গত পাটিয়া গ্ৰামত পৰ্বতীয়া পাণ্ডেয় কুলত লক্ষ্মীধৰৰ পুত্ৰৰূপে বিশ্বেশ্বৰৰ জন্ম হয়। তেওঁ **'অলংকাৰ কৌস্তুভ', 'অলংকাৰ মুক্তাৱলী', 'ৰসচন্দ্ৰিকা' , 'অলংকাৰ প্ৰদীপ'** আৰু **'কবীন্দ্ৰ কণ্ঠাভৰণ'** নামে পাঁচখন অলংকাৰ বিষয়ক মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। তেওঁ নিজ গ্ৰন্থত অপ্পয় আৰু জগন্নাথৰ মত খণ্ডন কৰিছে।

এই সকলৰ উপৰিও বেমভূপাল (৫ শ শ°) পুণ্ডৰিক ৰামেশ্বৰ (১৫ শ শ°) পুণ্যৰাজ (১৫ শ শ°), বিশ্বলেশ্বৰ, কেশৱভট্ট, গঙ্গানন্দ, প্ৰভাকৰ, চতুৰ্ভুজ প্ৰভৃতি অনেক পণ্ডিতে অলংকাৰ বিষয়ক অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। বাহুল্যৰ ভয়ত আৰু ঠাইৰ অভাৱত সিবোৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি বিৰত হলোঁ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

ছন্দঃশাস্ত্ৰ বা ছন্দোবিচিতি

সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ এক মহত্বপূৰ্ণ ঠাই আছে। ইয়াৰ প্ৰাচীন নাম 'ছন্দোবিচিতি' অৰ্থাৎ য'ত ছন্দৰ চয়ন বা সংগ্ৰহ (চিতি) বিশেষভাৱে কৰা হয় সেয়ে ছন্দোবিচিতি নাম পায়। পাণিনিকৃত গণপাঠত (৪।৩।৭৩) ইয়াৰ নিৰ্দেশ পোনতে পোৱা যায় আৰু ই কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰতো (১।৩) প্ৰযুক্ত হৈছে। ছন্দোঽনুশাসন, ছন্দোবিবৃতি, ছন্দোমান প্ৰভৃতি শব্দও সমাৰ্থক। অতিশয় প্ৰসিদ্ধি অৰ্জন কৰা বাবে পিঙ্গলৰ নামেৰেও এই শাস্ত্ৰ জ্ঞাত হয়।

ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান বৈদিক আৰু লৌকিক দুয়ো ক্ষেত্ৰতে প্ৰয়োজনীয়। বেদৰ আবৃত্তি আৰু অৰ্থজ্ঞানৰ বাবে ছন্দৰ জ্ঞান অত্যাৱশ্যক। সেয়ে সামবেদীয় আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণ (১।৬) আৰু 'জৈমিনীয় আৰ্ষেয় ব্ৰাহ্মণ' (১।৭) আৰু 'বৃহদ্দেৱতা'ত (৮।১৩৬) পঠিতব্য মন্ত্ৰৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতা আৰু বিনিয়োগৰ (ব্ৰাহ্মণৰ) জ্ঞান অপৰিহাৰ্য বুলি কৈছে। যথা বৃহদ্দেৱতা (৮।১৩৬)ঃ

অবিদিত্বা ঋষিং ছন্দো দৈৱতং যোগমেৱ চ।

যোঽধ্যাপয়েজ্জপেদ্বাপি পাপীয়াঞ্জায়তে তু চ।

বেদাঙ্গছন্দ ঃ ছন্দক ষড়বেদাঙ্গৰ অন্যতম বুলি ধৰা হয়। যিহেতু বেদৰ মন্ত্ৰভাগৰ অৰ্থজ্ঞানৰ বাবে ছন্দাদিৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য সেয়ে ছন্দোসমেত ছয়বেদাঙ্গৰ অধ্যয়ন বাধ্যতামূলক। 'ব্ৰাহ্মণেন নিষ্কাৰণো ধৰ্ম ঃ ষড়ঙ্গো বেদোঽধ্যেয়ো জ্ঞেয়শ্চ।' দৃশ্যতাঃ কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈ ব্ৰাহ্মণে ছয় অঙ্গসহ বেদ অধ্যয়ন কৰা উচিত, তাৰ অৰ্থও জনা উচিত।' শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ— এয়ে ছয় বেদাঙ্গ। ইবোৰ বেদৰ অঙ্গৰূপে কিদৰে বিৰাজ কৰিছে সেই বিষয়ে পাণিনীয় শিক্ষাত (৪১-৪২) এইদৰে কোৱা হৈছেঃ

ছন্দঃ পাদৌ তু বেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে।

জ্যোতিষময়নং চক্ষুৰ্নিৰুক্তং শ্ৰোত্ৰমুচ্যতে।।

শিক্ষা ঘ্ৰাণং তু বেদস্য মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্।

তস্মাৎ সাঙ্গমধীত্যৈৱ ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে।।

'ছন্দক বেদৰ দুই পাদ, কল্পক দুই হাত, জ্যোতিষক দুচকু, নিৰুক্তক দুই কাণ, শিক্ষাক বেদৰ নাক আৰু ব্যাকৰণক বেদপুৰুষৰ মুখ বুলি স্মৰণ কৰা হয়। সেয়ে অঙ্গসহ বেদ অধ্যয়ন কৰি অধ্যেতাই ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্ত হয়।'

বৈদিক আৰু লৌকিক গ্ৰন্থবোৰত এই ষড়ঙ্গৰ উল্লেখ বাৰম্বাৰ চকুত পৰে।

ছন্দৰ প্ৰাচীনত্ব আৰু পৰম্পৰা : ছন্দৰ প্ৰাচীনতা বৈদিক মন্ত্ৰভাগৰ সমান। আনহে নেলাগে আনকি ঋগ্বেদৰ পাততে কমেও নবাৰ ছন্দশব্দৰ উল্লেখ হৈছে। তদুপৰি বেদমন্ত্ৰত প্ৰযুক্ত সপ্তছন্দৰ নাম আৰু তাৰ অধিষ্ঠাতৃ দেৱতাসকলৰ নামো ঋগ্বেদত উল্লেখিত হৈছে। ঋগ্বেদত গায়ত্ৰীৰ নাম দুবাৰ, উষ্ণিকৰ দুবাৰ, বৃহতীৰ ৪৮ বাৰ, অনুষ্টুপৰ দুবাৰ, পংক্তিৰ এবাৰ, ত্ৰিষ্টুপৰ পাঁচবাৰ আৰু জগতীৰ নাম তিনিবাৰ উল্লেখিত হৈছে। ঋগ্বেদত (১০।১৩০।৪—৫) যথাক্ৰমে অগ্নিক গায়ত্ৰীৰ, সবিতাক উষ্ণিগৰ, সোমক অনুষ্টুভৰ, বৃহস্পতিক বৃহতীৰ, ইন্দ্ৰক ত্ৰিষ্টুভৰ আৰু বিশ্বদেৱাসকলক জগতী ছন্দৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতা বুলি নিৰ্দেশ কৰিছে। বৃহতীৰ অনেক উল্লেখে সম্ভৱতঃ ইয়াৰ প্ৰাচীনত্ব আৰু অধিক প্ৰতিষ্ঠাৰ কথাকে সূচাইছে; ইয়াৰ উল্লেখ সকলো মণ্ডলতে বৰ্তমান।

একেদৰে অথৰ্ববেদতো অনুষ্টুপ তিনিবাৰ, উষ্ণিক সাতবাৰ, গায়ত্ৰী দহবাৰ, জগতী তিনিবাৰ, ত্ৰিষ্টুপ পাঁচবাৰ আৰু বৃহতী ২১ বাৰ উল্লেখিত হৈছে। ই বিলাক উল্লেখে ছন্দৰ প্ৰাচীনত্ব আৰু ঋষিসকলৰ ছন্দোজ্ঞানৰ পৰিচয় আমাক দিয়ে। ইয়াৰ উপৰিও অথৰ্ববেদত এটি মহত্বপূৰ্ণ তথ্য প্ৰকাশ পাইছে। তাৰ এঠাইত (৮।৯।১৯) গায়ত্ৰী, উষ্ণিক্, অনুষ্টুপ, বৃহতী, পংক্তি, ত্ৰিষ্টুপ আৰু জগতী এই সপ্তছন্দৰ অক্ষৰৰ সংখ্যাৰ নিৰ্দেশ কৰি উত্তৰোত্তৰ ছন্দত চাৰিটাকৈ আখৰৰ বৃদ্ধি পোৱা কথা এনেদৰে কৈছে :

'সপ্তছন্দাংসি চতুৰুত্তৰাণ্যন্যোন্যঃ স্মিন্নধ্যৰ্পিতানি।'

ছন্দশাস্ত্ৰৰ উদ্‌গম সম্বন্ধে সঠিককৈ কোৱা টান। এই শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীন আচাৰ্য সকলৰ নাম অৱশ্যে পোৱা যায়। এতিয়ালৈ আমি পিঙ্গলৰ ছন্দসূত্ৰকে উপলব্ধ প্ৰাচীনতম 'ছন্দসূত্ৰ' বুলি জানো। ইয়াৰ অন্যতম ভাষ্যকাৰ যাদৱ প্ৰকাশে (খ্ৰী০ ১১০০) তেওঁৰ ভাষ্যৰ অন্তত ছন্দশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাজ্ঞাপক তলত দিয়া শ্লোকটি ৰচিছে :

ছন্দোজ্ঞানমিদং ভবাদ্ ভগবতো লেভে গুৰূণাং গুৰু—
তস্মাদ্ দুশ্চ্যৱনস্ততোহসুৰগুৰুৰ্মাণ্ডব্যনামা ততঃ।
মাণ্ডব্যাদপি সৈতৱস্তত ঋষিৰ্যাস্কস্ততঃ পিঙ্গল—
স্তস্যেদং যশসা গুৰোৰ্ভুবি ধৃতং প্ৰাপ্যাস্মদাদ্যৈঃ ক্ৰমাৎ।।

এইদৰে ছন্দৰ আদি প্ৰৱৰ্তক শিৱৰপৰা বৃহস্পতিয়ে, বৃহস্পতিৰপৰা দুশ্চ্যৱন (ইন্দ্ৰই), তেওঁৰপৰা শুক্ৰাচাৰ্যই, শুক্ৰৰপৰা, মাণ্ডব্যই, মাণ্ডব্যৰপৰা সৈতৱই, তেওঁৰপৰা যাস্কই আৰু যাস্কৰপৰা পিঙ্গলে ছন্দঃশাস্ত্ৰ লাভ কৰে। অৱশ্যে অন্য এটি পৰম্পৰা মতে শংকৰ → গুহ → সনৎকুমাৰ → বৃহস্পতি → ইন্দ্ৰ → অনন্ত → পিঙ্গল → এই শাস্ত্ৰৰ ক্ৰমিক ধাৰক। ইয়াৰ ভিতৰত ভগৱান শিৱক সাহিত্য-ব্যাকৰণ আদিৰো প্ৰথম দ্ৰষ্টা বুলি কোৱা হয়। বৃহস্পতি আৰু ইন্দ্ৰও ব্যাকৰণৰ পৰম্পৰাগত গুৰু। যাস্ক নিৰুক্তৰ প্ৰৱক্তা বুলি সুখ্যাত।

বৈদিক আৰু লৌকিক ছন্দৰ প্ৰভেদ : বৈদিক মন্ত্ৰৰ ছন্দ আৰু লৌকিক কাব্যৰ

ছন্দৰ মাজত বিশেষ প্ৰভেদ আছে। যদিও বৈদিক ছন্দৰপৰাই লৌকিক ছন্দই বিকাশ লাভ কৰিছে, তথাপি লৌকিক ছন্দই এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰে উজ্জ্বল হৈ পৰিছে, যাৰ ফলত লৌকিক কাব্য সুশ্ৰাব্য গুণান্বিত হৈছে। দুয়োবিধ ছন্দৰে পদ্ধতিগত পাৰ্থক্য বৰ্তমান। বৈদিক ছন্দত স্বৰ আছে; স্বৰৰ উচ্চাৰণৰ আৰোহণ অৱৰোহণৰ ওপৰতে বৈদিক ছন্দ নিৰ্ভৰশীল। ইয়াত অক্ষৰৰ গণনাই প্ৰাধান্য লাভ কৰে; কিন্তু অক্ষৰৰ ৰূপ-হ্ৰস্বত্ব বা দীৰ্ঘত্বৰ বিশেষ মহত্ব ইয়াত নাথাকে। লৌকিক ছন্দ বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ প্ৰকাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। বৰ্ণৰ গুৰুলাঘৱ গুণৰ কাৰণেহে ছন্দত সুশ্ৰব্যত্ব গুণ উৎপন্ন হয়। তাকেই গীতত্ব বুলি মানি লৈ লৌকিক ছন্দ গঢ়ি উঠে।

ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ ইতিবৃত্ত

পিঙ্গল ঃ ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ ইতিহাস পিঙ্গলৰ ছন্দঃসূত্ৰৰপৰাই আৰম্ভ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। পিঙ্গলৰ দেশ-কাল আৰু বংশ পৰিচয় সম্বন্ধে বিশেষ কথা জনা নাযায়। ঋগ্বেদ সৰ্বানুক্ৰমণীৰ টীকাকাৰ ষড়্‌গুৰুশিষ্যৰ মতে পিঙ্গলাচাৰ্য পাণিনিৰ অনুজ আছিল (সূত্ৰাতে হি ভগৱতা পিঙ্গলেন পাণিন্যনুজেন ইত্যাদি)। সেয়া সত্য হলে পাণিনিৰ দৰে পিঙ্গলকো শালাতুৰৰ অধিবাসী আৰু পাণিনিৰ সমকালীন আচাৰ্য্যৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিব পৰা যাব। ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ কাল বিক্ৰম পূৰ্ব অষ্টাদশ শতিকা আৰু ইয়ুৰোপীয় পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ কাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতাব্দী হোৱা সম্ভৱ। পতঞ্জলি আৰু শবৰে নিজ নিজ গ্ৰন্থত পিঙ্গলৰ নাম লৈছে। পিঙ্গল পতঞ্জলিত কৈ নিশ্চিতভাৱে আগৰ লোক।

অগ্নিপুৰাণৰ ৩২৮—৩৩৫ অধ্যায়ত পিঙ্গলৰ সূত্ৰানুসৰি ছন্দৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। পুৰাণকাৰে স্বয়ং পিঙ্গলৰ ওচৰত যে ধৰুৱা তাক স্বীকাৰ কৰি কৈছে— 'ছন্দোবক্ষ্যে মূলজৈস্তৈঃ পিঙ্গলোক্তং যথাক্ৰমম্।' বামনপুৰাণে (১৪।১৫) 'সনৎকুমাৰ প্ৰভৃতিৰে পিঙ্গলৰ নাম এনেদৰে লৈছে: সনৎকুমাৰঃ সনকঃ সনন্দনঃ। সনাতনোহপ্যাসুৰি- পিঙ্গলৌ।।' আনকি নাৰদ পুৰাণত পোৱা ছন্দোবিৱৰণো পিঙ্গলৰ শাস্ত্ৰানুসৰি কৃত। পিঙ্গলৰ সূত্ৰৰ দুঠাইত দুটা ভৌগোলিক নামৰ সংকেত পোৱা যায়। তেওঁ দুই বৃত্তৰ নাম ক্ৰমে অপৰান্তিকা (৪।৪১) আৰু বনবাসিকা (৪।৪৩) ৰাখিছে। ইয়াৰদ্বাৰা অপৰান্ত আৰু বনবাস নামে দুঠাইৰ নাৰীক বুজাইছে। এই দুই ভৌগোলিক নামে বৰ্তমান মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰদেশৰ অঞ্চল বিশেষক-(বোম্বেৰ পশ্চিমাঞ্চল) কোঙ্কনক বুজায়। তেনেস্থানৰ প্ৰতি থকা পক্ষপাতিত্বই তেওঁক পশ্চিম উপকূলৰ বুলি বুজায়। আন-হাতে বিষ্ণুশৰ্মাই পঞ্চতন্ত্ৰত কৈছে 'ছন্দোজ্ঞাননিধিং জঘান মকৰো বেলাতটে পিঙ্গলম্ (২।২৬)।' অৰ্থাৎ 'ছন্দোজ্ঞানবাৰিধি পিঙ্গলক সাগৰৰ পাৰত মকৰীয়াই মাৰিছিল।' এনেবোৰ কথাই পিঙ্গলক সমুদ্ৰৰ তীৰবাসী লোক আছিল বুলি ভাবিবলৈ বাধ্য কৰে।

পিঙ্গলসূত্ৰঃ পিঙ্গলৰ একমাত্ৰ গ্ৰন্থখনক 'পিঙ্গল ছন্দসূত্ৰম্' বা 'পিঙ্গলছন্দঃশাস্ত্ৰ' বুলি জনা যায়। নামৰপৰাই বুজা যায় যে গ্ৰন্থখন সূত্ৰাত্মক। আঠটা অধ্যায়ত গ্ৰন্থখন বিভক্ত, সেয়ে ইয়াক পিঙ্গল অষ্টাধ্যায়ী বুলিও জনা যায়। আঠটা অধ্যায়ত যথাক্ৰমে সূত্ৰসংখ্যা

এনেদৰে পোৱা যায়— (১) ১৫, (২) ১৬, (৩) ৬৬, (৪) ৫৩, (৫) ৪৪, (৬) ৪৪, (৭) ৩৬, (৮) ৩৪। আঠোটা অধ্যায়ত সৰ্বমুঠ ৩০৮ টা সূত্ৰ আছে। দেখাত গ্ৰন্থখন নিতান্ত ক্ষুদ্ৰ; কিন্তু ই এখন প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ। ইয়াৰ প্ৰথম তিনি অধ্যায় (১—৩) আৰু চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ সপ্তম সূত্ৰলৈকে বৈদিক ছন্দৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ অষ্টম সূত্ৰৰ ('অত্ৰ লৌকিকম'- ইয়াৰ) পৰা লৌকিক ছন্দৰ বিৱৰণ দিছে। অৰ্থাৎ গ্ৰন্থৰ ৯৭টা সূত্ৰত বৈদিক ছন্দৰ আৰু ২১১ টা সূত্ৰত লৌকিক ছন্দৰ বৰ্ণনা পিঙ্গলে দিছে।

পিঙ্গলে গায়ত্ৰী, উষ্ণিক, অনুষ্টুপ, বৃহতী, পংক্তি, ত্ৰিষ্টুপ আৰু জগতী এই সাত ছন্দৰ প্ৰতিটোৰে আকৌ আৰ্ষী, দেৱী, আসুৰী, প্ৰাজাপত্য, যাজুষী, সাম্নী, আৰ্চী আৰু ব্ৰাহ্মী ভেদে আঠ প্ৰকাৰ ছন্দৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰে কোনটো ছন্দত কিমান অক্ষৰ আছে, সি কোন প্ৰকাৰ বিশিষ্টছন্দ তাক তলৰ মণ্ডলটিৰপৰা বুজিব পাৰি।

ছ	গা°	উ°	অ	বৃ	প	ত্ৰি	জ
আৰ্ষী	২৪	২৮	৩২	৩৬	৪০	৪৪	৪৮
দৈৱী	১	২	৩	৪	৫	৬	৭
আসুৰী	১৫	১৪	১৩	১২	১১	১০	৯
প্ৰাজাপত্য	৮	১২	১৬	২০	২৪	২৮	৩২
যাজুষী	৬	৭	৮	৯	১০	১১	১২
সাম্নী	১২	১৪	১৬	১৮	২০	২২	২৮
আৰ্চী	১৮	২১	২৪	২৭	৩০	৩৩	৩৬
ব্ৰাহ্মী	৩৬	৪২	৪৮	৫৪	৬০	৬৬	৭২

এইদৰে দেখা যাব যে অষ্টাক্ষৰ ছন্দৰ নাম প্ৰাজাপত্য গায়ত্ৰী, ছয়ক্ষৰা ছন্দৰ নাম যাজুষী গায়ত্ৰী, বেদৰ মন্ত্ৰৰ দ্বাদশাক্ষৰ ছন্দৰ নাম সাম্নী গায়ত্ৰী। অষ্টাদশাক্ষৰ গায়ত্ৰীৰ নাম আৰ্চী গায়ত্ৰী। আকৌ যাজুষী, সাম্নী আৰু আৰ্চী গায়ত্ৰী (৬ + ১২ + ১৮) লগ হৈ ৩৬ অক্ষৰৰ ব্ৰাহ্মী গায়ত্ৰী হৈছে। এনেদৰে গায়ত্ৰীৰ পাছত উষ্ণিক আদি অন্যবোৰ ছন্দ ক্ৰমাগতভাৱে অক্ষৰৰ বৃদ্ধি হৈ প্ৰত্যেকেই সাত সাত প্ৰকাৰ ছন্দৰ ৰূপ লৈছে। ওপৰৰ মণ্ডল চালে তাক বুজাত কঠিন নহ'ব এনেদৰে প্ৰাপ্ত ৫৬ প্ৰকাৰ সমবৃত্তৰ উপৰিও অনেকবিধ অসম, অৰ্ধসম আৰু বিষম বৃত্তি বৰ্ণিত হৈছে।

পিঙ্গলে সপ্তছন্দৰ দেৱতাও ক্ৰমশঃ দিছে, যথা— অগ্নি, সবিতা, সোম, বৃহস্পতি, বৰুণ, ইন্দ্ৰ আৰু বিশ্বেদেৱাসকল গায়ত্ৰী, উষ্ণিক, অনুষ্টুপ, বৃহতী, পংক্তি, ত্ৰিষ্টুপ আৰু

জগতীৰ দেৱতা। সেইদৰে একাদিক্ৰমে ইবোৰৰ স্বৰ নিৰ্দেশো কৰিছেঃ ষড়জ, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈৱত, আৰু নিষাদ। একেদৰে ইবোৰৰ সপ্তবৰ্ণৰ কথাও কৈছেঃ 'সিতাসাৰঙ্গপিশঙ্গ কৃষ্ণনীললোহিত গৌৰা বৰ্ণাঃ' (৩ ।৬৫)। আকৌ সপ্তছন্দৰ গোত্ৰ যথাক্ৰমে বৰ্ণিত হৈছেঃ 'আগ্নিবেশ্যকাশ্যপ- গৌতমাঙ্গিৰভাৰ্গৱকৌশিক বাশিষ্ঠানি গোত্ৰাণি ইতি।'

লৌকিক ছন্দ দুইবিধ বুলি কোৱা হৈছে— মাত্ৰাবৃত্ত আৰু বৰ্ণবৃত্ত। সমবৃত্ত,অৰ্ধসমবৃত্ত আৰু বিষয়বৃত্ত এই তিনি প্ৰকাৰত বৰ্ণবৃত্ত বিভক্ত। পিঙ্গলে চতুৰ্থ অধ্যায়ত মাত্ৰাবৃত্তৰ ক্ৰমিক বিৱৰণ দিছে। শেষ অধ্যায়ত তেওঁ ছন্দৰ প্ৰস্তাৰ আদি ভেদ (ষট্ প্ৰত্যয়সমূহ প্ৰতিপাদন কৰিছে। এনেদৰে পিঙ্গলে অতি কম পৰিসৰতে থুলমূলভাৱে ছন্দসমূহৰ বিষয়ে সকলো জ্ঞাতব্য বিষয় সামৰিছে।

টীকাকাৰ ঃ একাধিক টীকাকাৰে পিঙ্গলৰ ছন্দঃসূত্ৰৰ ওপৰত একাধিক টীকা ৰচনা কৰি গৈছে। সিসকলৰ ভিতৰত **হলায়ুধকৃত মৃতসঞ্জীৱনী** নামে বৃত্তি অতি জনপ্ৰিয়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যই যিদৰে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী সহজবোধ্য কৰিছে একেদৰে হলায়ুধৰ বৃত্তিও পিঙ্গলৰ সূত্ৰ বোধগম্য কৰিছে। এই টীকা ৰাষ্ট্ৰকুট নৃপতি খুভিগদেৱৰ ৰাজত্বকালত ১০ ম শতিকাত ৰচিত হয়।

দশম শতিকাৰ অন্তিমচৰণত যাদৱ প্ৰকাশে 'পিঙ্গলনাগছন্দোবিচিতি ভাষ্য' নামক এটি ভাষ্য ৰচনা কৰে। যাদৱ-প্ৰকাশে পিঙ্গলৰ সূত্ৰৰ বৈদিকভাগৰ ওপৰত বৰ সূক্ষ্মবিচাৰ বিবেচনা কৰিছে।

পিঙ্গলসূত্ৰৰ তৃতীয় টীকাকাৰ ভাস্কৰ ৰায়। তেওঁ ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ ওপৰত চাৰিখন মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। কালানুসৰি গ্ৰন্থবোৰৰ ৰচনাক্ৰমে এনে — (১) **'ছন্দঃকৌস্তুভ'** (ৰচনাকাল ১৬৯৭ খ্ৰীঃ), (২) বৃত্তৰত্নাকৰৰ **'মৃতসঞ্জীৱনী'** ব্যাখ্যা (১৭০০ খ্ৰীঃ), (৩) **বৃত্তচন্দ্ৰোদয়** (১৭৩০) আৰু (৪) **পিঙ্গল সূত্ৰভাষ্যৰাজ** (১৭৩৭ খ্ৰীঃ)।

ভৰত ঃ নাট্যাচাৰ্য ভৰতে তেওঁৰ **নাট্যশাস্ত্ৰৰ** দুটা অধ্যায়ত ছন্দ নিৰূপণ কৰিছে। কাশী সংস্কৰণৰ পঞ্চদশ আৰু ষোড়শ অধ্যায়ত ভৰতে ছন্দৰ ওপৰত সুন্দৰ আলোচনা আগবঢ়াইছে। ১৫ শ অধ্যায়ত বৃত্তৰ সাধাৰণ বিচাৰ-বিবেচনা কৰি ১৬ শ অধ্যায়ত বৃত্তৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দিছে। তেওঁ আঠটা গণেৰেও সুপৰিচিত আছিল। তেওঁ ছন্দৰ লক্ষণ দিওঁতে লঘু-গুৰু পদ্ধতিৰ আশ্ৰয় লৈছে।

বৰাহমিহিৰ ঃ জ্যোতিৰ্বিদ বৰাহমিহিৰৰ 'বৃহৎসংহিতা' অনেক বিদ্যাৰ বিশ্বকোষ। ইয়াৰ মুখ্য বিষয় জ্যোতিশাস্ত্ৰ যদিও ইয়াৰ মাজত ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ বিষয়েও তথ্য আছে। বিশেষকৈ ইয়াৰ ১০৩ য় অধ্যায়টো নানান ছন্দত বৰ্ণিত হৈছে আৰু মুদ্ৰালংকাৰৰ সহায়ত গ্ৰন্থকাৰে বৃত্তৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। ৬ষ্ঠ শতিকাত বৰাহমিহিৰে কি ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ সহায়ত এনেবোৰ নিৰ্দেশ কৰিছে তাক জনা নাযায়। ভট্টোৎপলে এই অধ্যায়ৰ বৃত্তি লিখোঁতে মূল কাৰিকাৰ উদ্ধৃতিৰে লক্ষণবোৰ দিছে। কিন্তু উদ্ধৃতিৰ উৎস দিয়া নাই। ভট্টোৎপলৰ কাল ৯ ম শতিকা। ভট্টোৎপলৰ ব্যাখ্যাত প্ৰায় ৬০ টা মাত্ৰাবৃত্ত আৰু বৰ্ণবৃত্তৰ লক্ষণ নিৰ্দিষ্ট হৈছে।

জানাশ্রয়ী ছন্দোবিচিতি ঃ পিঙ্গলৰ পৰম্পৰাত উক্ত নামৰ গ্ৰন্থবিশেষ পোৱা যায়। ইয়াৰ সূত্ৰৰ ওপৰত সুবোধ বৃত্তি এটিও আছে। সূত্ৰকাৰ আৰু বৃত্তিকাৰ দুজন পৃথক ব্যক্তি বুলি গণ্য কৰা হয়। বলদেৱ উপাধ্যায় জানাশ্রয় ছন্দোবিচিতিৰ ৰচক জনাশ্রয় উপাধিকাৰী এজন ৰজা বুলি কৈছে। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম মাধববৰ্মা। খৃং ৫৮০-৬২০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত তেওঁ কৃষ্ণা-গোদাবৰী জিলাত বিষ্ণুকুণ্ডি বংশীয় ৰজাৰূপে ৰাজত্ব কৰিছিল। গ্ৰন্থৰ প্ৰথম বৃত্তিকাৰ সেই ৰজাৰে আশ্রিত পণ্ডিত গণস্বামী বুলি জনা যায়। গ্ৰন্থৰ সময় ৬০০ খৃং। জানাশ্রয়ী ছন্দোবিচিতি ছটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম অধ্যায়ত ছন্দবিষয়ক পাৰিভাষিক সংজ্ঞা, দ্বিতীয় অধ্যায়ত বিষমবৃত্তৰ, তৃতীয় অধ্যায়ত অৰ্ধসমবৃত্তৰ, চতুৰ্থ অধ্যায়ত সমবৃত্তৰ আৰু পঞ্চম অধ্যায়ত বৈতালীয় মাত্ৰাসমক আৰ্যা নামে ত্ৰিবিধ জাতি ছন্দৰ বিৱৰণ দিছে। ষষ্ঠ অধ্যায় প্ৰস্তাৰ বিষয়ক বৰ্ণনাপূৰ্ণ। এই গ্ৰন্থ পিঙ্গলৰ পৰাম্পৰানুযায়ী হ'লেও পিঙ্গলৰ তিনিবৰ্ণৰ ৮ গণৰ সলনি জনাশ্রয়ে ১৮ গণ স্বীকাৰ কৰিছে আৰু বৈদিক ছন্দ পৰিহাৰ কৰি কেৱল লৌকিক ছন্দৰ বিৱৰণ দিছে।

জয়দেৱ ঃ জয়দেৱ সম্ভৱতঃ জনাশ্রয়ৰ প্ৰায় সমকালীন অথবা অলপ পিছৰ ছন্দঃশাস্ত্ৰকাৰ। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখন **'জয়দেৱছন্দ'** নামে জনা যায়। হলায়ুধে তেওঁৰ বৃত্তিত জয়দেৱৰ মত খণ্ডন কৰিছে। সম্ভৱত ঃ তেওঁ জৈন মতাবলম্বী আছিল।

পিঙ্গলৰ গ্ৰন্থ জয়দেৱৰ আদৰ্শস্বৰূপ আছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। তাৰে প্ৰথম তিনি অধ্যায়ত বৈদিক ছন্দৰ বৰ্ণনা সূত্ৰ পদ্ধতিৰে দিছে। বাকী পাঁচ অধ্যায়ত লৌকিক ছন্দৰ বিৱৰণ জয়দেৱে বৃত্তশৈলীতহে দিছে। বিশেষ একোটি বৃত্তৰ লক্ষণ সেই ...ীয় বৃত্ততেই ৰচিছে, যাতে অন্য উদাহৰণ নিদিলেও হয়। পিছৰ শাস্ত্ৰকাৰসকলৰ বাবে ই আদৰ্শ হৈ পৰে।

মুকুলভট্টৰ পুত্ৰ হৰ্ষটে ইয়াৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰে। টীকাৰ পাণ্ডুলিপি ৰচনাৰ কাল খৃং ১১২৪ চন। হৰ্ষটৰ কাল দশম শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধ বুলি কোৱা হয়।

জয়কীৰ্তি ঃ জয়কীৰ্তি আছিল কন্নড়দেশৰ জৈন। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত 'ছন্দোঽনুশাসন'ৰ সপ্তম অধিকাৰত ৰচকে কানাড়ী ভাষাৰ ছন্দৰ বিৱৰণ দিছে। গ্ৰন্থৰ মঙ্গলাচৰণত ৰচকে জৈন তীৰ্থঙ্কৰ বৰ্ধমানলৈ বন্দনা কৰিছে। গ্ৰন্থৰ ৰচনকাল ১০০০ খৃষ্টাব্দৰ ওচৰ হ'ব।

'ছন্দোঽনুশাসন'ৰ গ্ৰন্থকাৰে মাথোন লৌকিক ছন্দহে বিৱৰণ দিছে, বৈদিক ছন্দ বৰ্ণোৱা নাই। গ্ৰন্থখন আৰ্যা অনুষ্টুপ ছন্দতে ৰচিত। বৰ্ণনীয় ছন্দৰ লক্ষণ সেই একেটা ছন্দতে গ্ৰথিত হৈছে। গ্ৰন্থৰ শেষৰ শ্লোকত শাস্ত্ৰ পৰাম্পৰাৰ উল্লেখ মন কৰিবলগীয়া। অন্য এক শ্লোকত উল্লেখ কৰা প্ৰথম পাঁচজনক যতি বাঞ্ছা কৰোঁতা আৰু অন্য পাঁচজনক যতি বাঞ্ছা নকৰা মুনি বোলা হৈছে ঃ

বাঞ্ছন্তি যতিং পিঙ্গল বসিষ্ঠকৌণ্ডিন্যকপিলকম্বলমুনয়ঃ।
নেচ্ছন্তি ভৰত-কোহল-মাণ্ডব্যাশ্বতৰ-সৈতবাদ্যাঃ কেচিৎ।। ছ.অ.
১।১৩

ৰত্নমঞ্জুষা ঃ সংস্কৃত ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত 'ৰত্নমঞ্জুষা' নামে এখন চমু অথচ প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ পোৱা যায়। গ্ৰন্থৰ ৰচক কোন জনা নাযায়। তেনেদৰে অজ্ঞাত নামৰ কোনোবাই ৰচা এটি ভাষ্যও ইয়াৰ সৈতে পোৱা যায়। বিষয় প্ৰতিপাদন আদিত পিঙ্গলৰ স্পষ্টপ্ৰভাৱ এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত পৰাটো লক্ষণীয় কথা। তথাপি গ্ৰন্থখনে স্বকীয় মৌলিকতা ৰক্ষা নকৰা নহয়। অজ্ঞাতনামা ভাষ্যকাৰজন জৈন মুনি প্ৰতিপন্ন হৈছে। তেওঁ মঙ্গলাচৰণত মহাবীৰক স্তুতি কৰাৰ উপৰিও উদাহৰণৰ মাজত জিনস্তুতি কৰিছে।

পিঙ্গলৰ সূত্ৰৰ দৰে মঞ্জুষাও অষ্টাধ্যায়ী। কিন্তু ইয়াত বৈদিক ছন্দৰ বিৱৰণ নাই। পিঙ্গলৰ দৰে বৰ্ণবৃত্তৰ ছন্দোবোধৰ বাবে প্ৰযুক্ত ত্ৰিকগণ মঞ্জুষাতো আছে, কিন্তু 'য ৰ ত ভ জ স ম ন' এইবোৰ চিহ্নৰ ঠাইত অন্য চিহ্ন ব্যৱহৃত হৈছে। পিঙ্গলৰ 'ম'ৰ ঠাইত মঞ্জুষাত 'ক' বা 'আ', 'ন'ৰ ঠাইত ইয়াত 'হ' বা 'ই' ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। পিঙ্গলৰ দৰে মঞ্জুষাতো চতুৰ্মাত্ৰা বৰ্গৰ উল্লেখ আছে। চতুৰ্মাত্ৰা বৰ্গ লঘু আৰু দীৰ্ঘ বৰ্ণৰ বিভিন্ন প্ৰয়োগৰ আধাৰত পাঁচ প্ৰকাৰ। গ্ৰন্থকাৰে ৮৪টা বৰ্ণবৃত্তৰ লক্ষণ-নিৰ্দেশ কৰিছে। ইয়াৰে ২১টা বৃত্ত নতুন। আঠ অধ্যায়ও যথাক্ৰমে ২৬,২৮, ২৮, ২০, ৩৭, ৩৮, ৩৪ আৰু ১৯টা সূত্ৰৰ সংখ্যা দেখা যায়। সম্পূৰ্ণ সূত্ৰ সংখ্যা ২৩০। গ্ৰন্থ ৰচনাৰ কাল প্ৰায় একাদশ শতিকা।

কেদাৰভট্ট ঃ মধ্যযুগৰ ছন্দঃশাস্ত্ৰকাৰসকলৰ ভিতৰত কেদাৰভট্ট সবাতোকৈ জনপ্ৰিয় লেখক। তেওঁৰ 'বৃত্তৰত্নাকৰ' নাতিদীৰ্ঘ-নাতিস্বল্প মধ্যমীয়া উপযোগী গ্ৰন্থ। সংস্কৃত কবিসকলে প্ৰয়োগ কৰা অনেক ছন্দৰ উদাহৰণ ইয়াত আছে আৰু ই মল্লিনাথ প্ৰভৃতি টীকাসকলৰ মাজতো জনপ্ৰিয়। ছটা অধ্যায়ত সমাপ্ত গ্ৰন্থখনত মাত্ৰ ১৩৬টা শ্লোকহে আছে। তাৰে প্ৰথম অধ্যায়ত ছন্দোবিষয়ক শাস্ত্ৰীয় সংজ্ঞাৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত আৰ্যা, গীতি, বৈতালীয়, বক্ৰ আৰু মাত্ৰাসমকৰ ভিতৰবামাত্ৰিক ছন্দক নিৰূপণ কৰা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত সমবৃত্ত ছন্দৰ বিৱৰণ দিয়া আছে। ইয়াৰপৰা উৎকৃতি জাতি আৰু দণ্ডকলৈকে বৰ্ণিত হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত অৰ্ধসমক বৃত্তৰ বিৱৰণ আৰু পঞ্চম অধ্যায়ত বিষম বৃত্তৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। ষষ্ঠ অধ্যায়ত প্ৰস্তাৰৰ, নষ্ট, উদ্দিষ্ট আদি প্ৰত্যয়ৰ প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। বৃত্তৰত্নাকৰতো ছন্দৰ লক্ষণ গণৰদ্বাৰা দিয়া হৈছে। ছন্দৰ বৃত্তসমূহৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ একেটা শ্লোকেৰেই দিয়া হৈছে, ফলত গ্ৰন্থ চমু হৈছে।

তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ শেষত সংকেত দি কৈছে যে তেওঁৰ জন্ম কশ্যপ বংশত আৰু পিতৃৰ নাম পব্বক। বৃত্তৰত্নাকৰৰ সৰ্বপ্ৰাচীন টীকাকাৰ ত্ৰিবিক্ৰমৰ কাল ১১ শ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ। সেয়ে বৃত্তৰত্নাকৰ একাদশ শতিকাৰ আগতে ৰচিত হ'ব লাগিব। তদুপৰি কেদাৰভট্ট হেমচন্দ্ৰতো পূৰ্ববৰ্তী, কাৰণ তেওঁ বৃত্তৰত্নাকৰৰ দুটা পংক্তিৰ ওপৰত নিজৰ বিচাৰ আগবঢ়াইছে। সেয়ে বৃত্তৰত্নাকৰৰ ৰচনাকাল খৃঃ ১০০০ অব্দৰ পূৰ্বত হোৱা সম্ভৱ।

টীকাসমূহ ঃ বৃত্তৰত্নাকৰৰ ওপৰত ৰচিত অনেক টীকাৰ পৰা গ্ৰন্থখনৰ জনপ্ৰিয়তা বুজিব পাৰি। (১) একাদশ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধত ত্ৰিবিক্ৰমে প্ৰথম টীকাটো ৰচনা কৰে। (২)

বৃত্তৰত্নাকৰৰ দ্বিতীয় টীকাৰ ৰচক কৃষ্ণাত্ৰেয় গোত্ৰীয় দাক্ষিণাত্যবাসী সুলহন। বৃত্তিৰ ৰচনাকাল ১১৮৯ খৃ০। (৩) উক্ত গ্ৰন্থৰ তৃতীয়টো টীকা ১২৭২ খৃষ্টাব্দত সোমচন্দ্ৰ গণিয়ে ৰচনা কৰে। সুলহন আৰু গণি জৈন মতাবলম্বী। (৪) ৰামচন্দ্ৰ বিবুধে চতুৰ্থ টীকা ৰচনা কৰে। তেওঁ ১৪৫৫ খৃষ্টাব্দত উক্ত টীকা লিখে। (৫) পঞ্চম টীকাৰ ৰচকৰ সময় সুন্দৰগণি (১৬৩৭)। (৬) [illegible] পাছত নাৰায়ণ ভট্ট (১৬৮০ খৃ০) (৭) ভাস্কৰ (১৬৭৫), (৮) জনাৰ্দন (ভাবাৰ্থ দীপিকা, ১৭৮৯ খৃ০), (৯) সদাশিৱ, (১০) শ্ৰীকণ্ঠ, (১১) বিশ্বনাথ, (১২) কৃষ্ণসাৰ (বৃত্ত প্ৰকাশিকা), (১৩) কৰুণাকৰ দাস (কৱিচিন্তামণি টীকা), (১৪) দিবাকৰ (বৃত্তৰত্নাকৰাদৰ্শ, ১৬৮৪ খৃ০) বিভিন্ন টীকা ৰচনা কৰে।

ক্ষেমেন্দ্ৰ ঃ ভাৰতবৰ্ষত জন্মগ্ৰহণ কৰা বহুমুখী প্ৰতিভাশীল কবিৰ ভিতৰত ক্ষেমেন্দ্ৰ অন্যতম। তেওঁ বিভিন্ন বিষয়ক ভালেমান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। তাৰ ভিতৰত ছন্দোবিষয়ক 'সুবৃত্ততিলক' অন্যতম। দেখাত সৰু হ'লেও ই এখন মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখন তিনিটা বিন্যাস নামে অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াৰে প্ৰথম বিন্যাসত ৩৮ শ্লোক, দ্বিতীয় বিন্যাসত ৪৬ আৰু তৃতীয় বিন্যাসত ৪০ শ্লোক আছে। মুঠ শ্লোক সংখ্যা ১২৪। প্ৰথম বিন্যাসত ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ নিজস্ব শ্লোকত দিছে। দ্বিতীয় বিন্যাসত অন্য কবিৰ ছন্দ প্ৰয়োগত দেখা পোৱা গুণাগুণৰ বিচাৰ কৰিছে। তৃতীয় বিন্যাসত ৰস আৰু বৰ্ণনীয় বিষয়ৰসৈতে ছন্দৰ উপযুক্ত সম্বন্ধ কিদৰে হয় তাৰে চৰ্চা কৰা হৈছে। তেওঁৰ মতে ছন্দৰ নিজা বৈশিষ্ট্য আৰু ঔচিত্য আছে। কবি ক্ষেমেন্দ্ৰই ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ফলত এই গ্ৰন্থ ৰচিছে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ মতে কাব্যত ৰস আৰু বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসৰি বৃত্তৰ বিনিয়োগ হ'ব লাগে ঃ

কাব্যে ৰসানুসাৰেণ বৰ্ণনানুগুণেন চ।
কুৰ্বন্তি সৰ্ববৃত্তানাং বিনিয়োগং বিভাগবিৎ।। (সু০ ৩।৬)

ইয়াৰ উদাহৰণস্বৰূপে তেওঁ কৈছে যে বাৰিষা আৰু প্ৰবাস বৰ্ণাবলৈ মন্দাক্ৰান্তা ছন্দই উপযুক্ত (প্ৰাবৃট্ প্ৰবাস কথনে মন্দাক্ৰান্তা বিৰাজতে)।

ক্ষেমেন্দ্ৰই বিশিষ্ট কবিকেইজনমানৰ বিশিষ্ট আৰু প্ৰিয় ছন্দৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে পাণিনিৰ প্ৰিয়বৃত্ত উপজাতি, ভাৰবিৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু প্ৰিয় বৃত্ত বংশস্থ, শ্ৰীহৰ্ষবৰ্ধনৰ প্ৰিয়বৃত্ত বসন্ততিলক, ভৱভূতিৰ প্ৰিয় আৰু সুপ্ৰযুক্ত বৃত্ত শিখৰিণী, কালিদাসৰ হাতত মন্দাক্ৰান্তাৰ ৰূপ চৰিছে, আৰু ৰাজশেখৰৰ হাতত শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িতই শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভ কৰিছে। গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল একাদশ শতিকাৰ মাজভাগ।

শ্ৰুতবোধ ঃ কালিদাসৰ নামেৰেসৈতে শ্ৰুতবোধ বিজড়িত। এনেকুৱা অনেক অৰ্বাচীন গ্ৰন্থ মহাকবিৰ নামত প্ৰচলিত আছে। ছন্দোজ্ঞানৰ প্ৰাথমিক অনুশীলনৰ বাবে শ্ৰুতবোধৰ খ্যাতি আছে। সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখনত মাত্ৰ ৪৪ টা শ্লোক আছে। প্ৰথম মঙ্গলাচৰণ শ্লোকটোৰ বাহিৰে বাকী ৪৩ টা শ্লোকত বৃত্তবিষয়ৰ বৰ্ণনা আছে। আৰ্যা, গীতি, উপগীতি— প্ৰভৃতি মাত্ৰাছন্দৰ লক্ষণ কোৱাৰ পাছত বৃত্তছন্দ বৰ্ণিত হৈছে, ৩৭ টা বৃত্তকে ধৰি মুঠ ৪০ টা ছন্দৰ

বিৱৰণ ইয়াত পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থখন ৰচনাৰ কাল নিৰূপিত হোৱা নাই।

হেমচন্দ্ৰ ঃ অন্যতম বহুমুখী প্ৰতিভাসম্পন্ন ভাৰতীয় গ্ৰন্থকাৰ হেমচন্দ্ৰ ১০৮৮-১১৭২ খৃষ্টাব্দৰ মাজত জীৱিত আছিল। তেওঁ অন্য বহুগ্ৰন্থৰ লগতে ছন্দঃশাস্ত্ৰবিষয়ক 'ছন্দোঽনুশাসন' ৰচনা কৰিছে। গ্ৰন্থখন অষ্টাধ্যায়ী আৰু পিঙ্গলৰ পৰম্পৰানুযায়ী ৰচিত। ইয়াত সংস্কৃত, প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ ছন্দৰ লক্ষণ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ৰ (১৭টা সূত্ৰত) সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ (৪০১টা সূত্ৰত) সমবৃত্তৰ বিৱৰণ দিছে। তৃতীয় অধ্যায়ৰ (৭৩ সূত্ৰত) অৰ্ধসমবিষম-বৈতালীয়-মাত্ৰাসমক আদিৰ লক্ষণ দিছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ (৯১ সূত্ৰত আৰ্যা-গণিতক-খঞ্জক-শীৰ্ষকৰ লক্ষণ কৰ্টাহিছে, পঞ্চম-ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অধ্যায়ৰ ৪২+ ৩২+ ৭৩ = ১৪৭ সূত্ৰত অপভ্ৰংশ ছন্দৰ বিৱৰণ দিছে। অষ্টম অধ্যায়ৰ (১৭সূত্ৰত) প্ৰস্তাৱ আদি ষট্ প্ৰত্যয়ৰ বিৱৰণ আছে। দ্বিতীয়ত হেমচন্দ্ৰই ৪০১ প্ৰকাৰৰ সমবৃত্তৰ লক্ষণ দিছে। হেমচন্দ্ৰৰ গ্ৰন্থ সংস্কৃত বৃত্তৰ বৰ্ণনাতকৈ প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ বৃত্তসমূহৰ বৰ্ণনাৰ বাবেহে অধিক জনাজাত। হেমচন্দ্ৰই এনেদৰে একেধাৰে 'হৈমসিদ্ধানুশাসন, কাব্যানুশাসন আৰু ছন্দোঽনুশাসনেৰে ব্যাকৰণ, অলংকাৰ আৰু ছন্দঃশাস্ত্ৰলৈ মূল্যবান অৰিহণা যোগাইছে।

দামোদৰ মিশ্ৰ ঃ এইজন দামোদৰ আছিল দীৰ্ঘঘোষকুলত ওপজা মৈথিলী ব্ৰাহ্মণ। এওঁ মিথিলাৰ ৰজা কীৰ্তিসিংহৰ সভাকবি আৰু কবি বিদ্যাপতিৰ সমকালীন আছিল (উপাধ্যায়, সংস্কৃত শাস্ত্ৰো কা ইতিহাস, পৃ০ ৩০৫-৬)। দামোদৰ মিশ্ৰই 'বাণীভূষণ' নামে ছন্দোবিষয়ক গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত দুটা পৰিচ্ছেদ আছে। প্ৰথম পৰিচ্ছেদত গণসংজ্ঞা, গণদেৱতা, হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘত্বৰ নিয়ম আৰু পৰম্পৰাগত ছন্দৰ দুভাগৰ কথা কৈছে। লগতে মাত্ৰাছন্দও বিবৃত হৈছে। দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদত প্ৰায় এশ সমবৃত্ত আৰু বিষম বৃত্তৰ লক্ষণ দিছে। গ্ৰন্থ ৰচনাৰ কাল পঞ্চদশ খৃষ্ট শতিকা।

গঙ্গাদাস ঃ গঙ্গাদাস উৰিষ্যাৰ অধিবাসী আছিল বুলি খ্যাতি আছে। তেওঁৰ অৱস্থান কাল খৃ০ পঞ্চদশ বা ষোড়শ শতিকা বুলি কোৱা হয়। ছন্দোমঞ্জৰীৰ বিষয়ে 'বৃত্ত ৰত্নাকৰাদৰ্শ' নামে ব্যাখ্যাত উল্লেখ আছে। উক্ত ব্যাখ্যা ১৬৮৪ চনত ৰচিত। ৰূপগোস্বামীয়েও (খৃ০ ১৪৯০-১৫৬৩) 'উজ্জ্বল নীলমণি'ত ছন্দোমঞ্জৰীৰ উল্লেখ কৰিছে। সেয়ে উপাধ্যায়ে (উক্তগ্ৰন্থ, খৃ০ ৩০৭) তেওঁৰ কাল ১৩০০-১৫০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলি কয়।

গঙ্গাদাসে 'ছন্দোমঞ্জৰী'ৰ আদিতে নিজকে বৈদ্যবংশজ, গোপালদাসাত্মজ আৰু সন্তোষাগৰ্ভজ বুলি পৰিচয় দিছে। তেওঁৰ অভীষ্টদেৱতা শ্ৰীকৃষ্ণ।

গঙ্গাদাসে বালবোধনাৰ্থে 'ছন্দোমঞ্জৰী' ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ছটা 'স্তবক'ত বিভক্ত। প্ৰথম স্তবকত (মুখবন্ধত) বৰ্ণৰ 'গুৰু' আৰু 'লঘু' ভেদ, ক'ত কেনেকৈ 'লঘু' বৰ্ণ গুৰুত পৰিণত হয় তাৰ বৰ্ণনা দিছে। দ্বিতীয় স্তবকটো মূলগ্ৰন্থৰ তিনি চতুৰ্থাংশৰ সমান ১২/১১। এই স্তবকটোত ২৩৬টি সমবৃত্তৰ লক্ষণ বৰ্ণিত হৈছে। তৃতীয় স্তবক ১৫টি অৰ্ধসমবৃত্ত, চতুৰ্থ

স্তবকত ৭ বিধ বিষম বৃত্ত আৰু পঞ্চম স্তবকত মাত্ৰাবৃত্তৰ লক্ষণ কথিত হৈছে। আৰ্যা, গীতি, উপগীতি, বৈতালীয় মাত্ৰাবৃত্তৰ বিষয়ে ইয়াত কোৱা হৈছে। আৰ্যাৰ অনেক ভেদো বৰ্ণিত হৈছে। অন্তিম স্তবকটো অনন্য সাধাৰণ। ইয়াক গদ্যপ্ৰকৰণ বোলা হৈছে। ইয়াত গঙ্গাদাসে গদ্যৰ লক্ষণ দি তাৰে ভেদ ত্ৰিবিধ বুলি কৈছে ঃ

অপাদঃ পদসন্তানো গদ্যং তত্তু ত্ৰিধা মতম্।
চূৰ্ণকোৎকলিকাপ্ৰায়বৃত্তগন্ধিপ্ৰভেদতঃ।।

ছ০ ৬।২

অৰ্থাৎ পাদহীন পদসমষ্টি গদ্য নামে জনা যায়। সেয়া তিনিবিধ — চূৰ্ণক, উৎকলিকা প্ৰায় আৰু বৃত্তগন্ধি। গঙ্গাদাসে তিনিও বিধ গদ্যৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দিছে।

অন্তিম শ্লোকত (৬।৬) গঙ্গাদাসে তেওঁৰ স্বৰচিত অন্য তিনিখন গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে। যথা — (১) ষোড়শ সৰ্গবিশিষ্ট **অচ্যুতচৰিত মহাকাব্য, (২) কংসাৰিশতক** আৰু (৩) **দিনেশ শতক।**

ভট্টচন্দ্ৰশেখৰ ঃ ১৬২০ খৃষ্টাব্দত কবিশেখৰ ভট্টচন্দ্ৰশেখৰে 'বৃত্তমৌক্তিক' নামে এক প্ৰৌঢ় পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চন্দ্ৰশেখৰ ভট্টৰ অকাল মৃত্যুৰ বাবে গ্ৰন্থখন অপূৰ্ণ হৈ থাকে। পাছত তেওঁৰ পিতৃ লক্ষ্মীনাথ ভট্টই গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ কৰে। 'বৃত্তমৌক্তিক' দুখণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম খণ্ডত হিন্দীছন্দৰ বিবৰণেও প্ৰবেশ কৰিছে।

কৃষ্ণভট্ট ঃ তৈলঙ্গবংশজ কবি কলানিধি দেবৰ্ষি কৃষ্ণ ভট্টই ১৭৮৮-১৭৯৯ সম্বতৰ মাজত (অৰ্থাৎ ১৭৩২-১৭৪৩ খৃষ্টাব্দৰ মাজত) 'বৃত্তমুক্তাৱলী' ৰচনা কৰে। ইয়াত তিনিটা গুম্ফ আছে — (১) বৈদিকছন্দ, (২) মাত্ৰিকা ছন্দ আৰু (৩) বৰ্ণিক ছন্দ। গ্ৰন্থখনৰ পৰিসৰ চমু যদিও ইয়াত আকৌ পিঙ্গলৰ পৰম্পৰানুসৰি বৈদিকছন্দৰ চৰ্চা হোৱাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কথা।

ইয়াৰ মাজত বা পাছতো আৰু অনেক ছন্দোবিষয়ক গ্ৰন্থ বিভিন্ন ছন্দোবেত্তাই ৰচনা কৰিছে। তাৰ অনেক খিনি পুথিয়ে প্ৰকাশৰ মুখদেখা নাই। পং কৃষ্ণমাচাৰ্যই তেওঁৰ History of Classical Sanskrit Litereture গ্ৰন্থৰ ৯১১-১২ পৃষ্ঠাত অনেক পাণ্ডুলিপি অৱস্থাত থকা পুথিৰ নাম দিছে।

মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য ঃ 'বৃত্তমঞ্জৰী' নামে সুখ্যাত গ্ৰন্থৰ ৰচক ধীৰেশ্বৰৰ জন্ম হয় ১৭৭৩ শকৰ (১৮৫১ খৃ০) জেঠ মাহত কামৰূপৰ আঠগৰীয়া (অষ্টগাৰীয়) গাঁৱত। তেওঁৰ পিতৃ-মাতৃৰ নাম যথাক্ৰমে কেশবাচাৰ্য আৰু চন্দ্ৰপ্ৰভাদেবী। কেশবাচাৰ্যৰ সপ্তম ঊৰ্দ্ধপুৰুষ জয়ভাৰতী আছিল 'নৈষধচৰিত' প্ৰণেতা শ্ৰীহৰ্ষৰ বংশজ। জয়ভাৰতী শ্ৰীচৈতন্যৰ সহপাঠী আছিল। দুয়ো একেলগে কামৰূপলৈ আহিছিল। জয়ভাৰতীয়ে পোনতে কামৰূপৰ বৰখলা (বৰবালা) গাঁৱত বসতি কৰে। তেওঁৰ পুত্ৰ জনমেজয়ৰ নাতিয়েক গোবৰ্দ্ধনাচাৰ্য আহোম ৰজা ৰুদ্ৰসিংহৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে আৰু তেওঁ আহোম ৰজা শিৱসিংহৰ (ৰুদ্ৰসিংহৰ

পুত্ৰ) ধৰ্মাধ্যক্ষ পদত অধিষ্ঠিত হয়। শিৱসিংহই তেওঁৰ পাণ্ডিত্যত মুগ্ধ হৈ 'ভট্টাচাৰ্য' উপাধি দি 'অষ্টাগাৰীয়' গাওঁৰ মাটিবাৰী দান কৰে। তেতিয়াৰেপৰা গোবৰ্ধনাচাৰ্য্যই আঠঘৰীয়াত গৈ বসতি কৰে। আঠঘৰীয়াবাসী সেই ভট্টাচাৰ্যসকলে আহোমৰ ৰজা শিৱসিংহ, ৰাজেশ্বৰসিংহ আৰু লক্ষ্মীসিংহৰপৰা বংশানুক্ৰমে পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰে। তেওঁ... আঙ্গিৰস-বাৰ্হস্পত্য-ভাৰদ্বাজাখ্য ত্ৰ্যাৰ্ষেয় প্ৰবৰযুক্ত ভাৰদ্বাজ গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ।

গোবৰ্ধনৰ বংশজ কেশবাচাৰ্যই নাগাৰকুছিৰ জয়দেৱ বাচস্পতিৰ পুত্ৰ খগেশ্বৰৰ কন্যা চন্দ্ৰপ্ৰভাক (অন্য নাম দুৰ্গেশ্বৰীক) বিয়া কৰায় আৰু তেওঁৰ গৰ্ভত জন্ম হয় ধীৰেশ্বৰৰ। ধীৰেশ্বৰে পোনতে নাগাৰকুছিৰ মোমায়েকৰ ঘৰতে বিদ্যাৰম্ভ কৰে। তেওঁ জ্যেষ্ঠ মাতামহ ৰামদেৱ উপাধ্যায় আৰু খুৰাতি মোমায়েক ৰমাকান্ত উপাধ্যায়ৰ ওচৰত অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰে। তাৰ পাছত তেওঁ লৰমাগাঁৱৰ ধৰ্মপাল উপাধ্যায় আৰু গুৱালকুছিৰ বাসুদেৱ উপাধ্যায়ৰ টোলত অধ্যয়ন কৰে। শেষত তেওঁ কুচবিহাৰৰ সমীপস্থ খাগৰাবাৰীত থকা টোলত উৰ্ত্তি হৈ পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশকৃত ৰত্নমালা ব্যাকৰণত 'গূঢ় প্ৰকাশিকা' টীকাৰ ৰচোতা সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত কিছুকাল অধ্যয়ন কৰি তাৰ পাছত গৃহস্থাশ্ৰমী হয়।

তাৰ পাছত তেওঁ জীৱিকাৰ্থে বহু ঠাইত অধ্যাপনা কৰি এসময়ত আউনিআতি সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ দত্তদেৱ গোস্বামীয়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰা টোলতো অধ্যাপনা কৰে। গোস্বামীদেৱৰ অনুৰোধক্ৰমে তেওঁ কালিদাসৰ বুলি জনাজাত শ্ৰুতবোধৰ আৰ্হিত ছন্দোগ্ৰন্থ ৰচনাত হাত দিয়ে। পোনতে তেওঁ শ্ৰুতবোধৰ শ্লোকবোৰ ৰাখি তলত প্ৰচুৰ নতুন ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ সংযোজন কৰে। গ্ৰন্থখনৰ নতুনকৈ নামাকৰণ কৰে 'বৃহৎশ্ৰুতবোধ' আৰু ৰচকৰ নাম কালিদাস ৰাখে। পাছত গোস্বামীদেৱৰ ইচ্ছামতে শ্ৰুতবোধৰ শ্লোকবোৰ আঁতৰাই থৈ তেওঁ স্বৰচিত গ্ৰন্থখনৰ 'বৃত্ত মঞ্জৰী' নাম ৰাখে। গ্ৰন্থখন ১৮০১ শকত সম্পূৰ্ণ হয় বুলি গ্ৰন্থৰ সমাপ্তিসূচক শ্লোকৰ (৭।২৬) পৰা জনা যায় ঃ

> বামে ব্যোমগজগ্ৰহশ্ৰুতিমিহে বৰ্ষে প্ৰবৃত্তে কলেঃ।
> সম্প্ৰাপ্তে শশলাঞ্ছনাম্বৰবসুক্ষোণীশকাব্দেঽথবা।।

বৃত্তমঞ্জৰী ঃ এই গ্ৰন্থখন সাতটা স্তবকত বিভক্ত। ১ম স্তবকত কবিয়ে উপাস্যদেৱতাক স্তুতি কৰিছে, লগতে পিতৃবন্দনা, মাতৃবন্দনা, গোত্ৰপ্ৰবৰ্তক বন্দনা আৰু কবি বংশ বৰ্ণনা কৰি আত্ম পৰিচয় দিছে। ২য় স্তবকত চাৰি পাহি 'কুসুম'ত ক্ৰমে গুৰু-লঘু সংজ্ঞা, পৰিভাষা, যতিভেদ আৰু সামান্য সংজ্ঞাৰ পৰিচয় দিছে। ৩য় স্তবকত তেওঁ একাক্ষৰী উক্থাৰপৰা আৰম্ভ কৰি পঞ্চচত্বাৰিংশাক্ষৰী দণ্ডকলৈকে সমবৃত্তৰ বিৱৰণ দিছে। ৪ৰ্থ স্তবকত তেওঁ বিবিধ অৰ্ধসমবৃত্ত, ৫ ম স্তবকত বিষমবৃত্ত সহ ছয় প্ৰকাৰ অৰ্ধসমবৃত্তৰো বৰ্ণনা দিছে। ৬ষ্ঠ স্তবকৰ ছপাহি কুসুমত তেওঁ যথাক্ৰমে গণ, আৰ্যা, বৈতালীয়, মাত্ৰাসমক, দোহা, ৰত্তা, পদ্মৱতী আদি বিবিধ মাত্ৰাছন্দ আৰু ৭ ম স্তবকত বিবিধ বৰ্ণ আৰু মাত্ৰা প্ৰস্তাৰৰ বিৱৰণ দিছে।

বৃত্তমঞ্জৰীৰ উপৰিও ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যই অনেক প্ৰশস্তি আৰু স্তোত্ৰ ৰচনা কৰে। ৰাজপ্ৰশস্তি, আনন্দ সঙ্গীতম, ৰাধিকা কলঙ্কভঞ্জন কাব্য, শোকহৰ্ষ প্ৰকাশ, লীলামঞ্জৰী আদি তেওঁ ৰচিত কাব্য। তদুপৰি তেওঁ **ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ টীকা**, ধাতুপাঠ আদি ৰচনা কৰে। **স্তোত্ৰমঞ্জৰী** (১৮৪৯ শক) আৰু **'বৃহৎশ্ৰুতবোধ'** (প্ৰ০ ১৯৩৯) অন্য দুই গ্ৰন্থ।

১৯১৯ খৃষ্টাব্দত (১৩২৬ বঙ্গাব্দৰ ৬ কাতি শনিবাৰে) আঠঘৰীয়াত ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যৰ লোকান্তৰ ঘটে।

জয়ভাৰতীয়পৰা ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যলৈ অধোক্ৰমত বংশাৱলী এনেকুৱাক হয়ঃ

জয়ভাৰতী	
|	
জনমেজয়	
|	
গোপীবল্লভ	
|	
গোবৰ্ধন	পৃষ্ঠপোষক ৰুদ্ৰসিংহ
|	|
প্ৰাণনাথ	শিৱসিংহ
|	|
ধনেশ্বৰাচাৰ্য	ৰাজেশ্বৰসিংহ
|	|
(নিগমাচাৰ্য)	লক্ষ্মীসিংহ মাতামহ
|	|
দামোদৰাচাৰ্য	
|	
চতুৰ্ভুজাচাৰ্য	ভুদেৱ
|	|
কেশৱাচাৰ্য	চন্দ্ৰপ্ৰভা

ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য

□ □ □

তৃতীয় অধ্যায়

কোষবিদ্যা১

ভাৰতবৰ্ষত অতি প্ৰাচীনকালৰপৰা কোষবিদ্যাৰ চিন্তা-চৰ্চা আৰু প্ৰয়োগ চলি আহিছে। পোনতে বেদৰ দুৰূহ শব্দাৰ্থ বুজিবলৈ, আৰু পাছত সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত কবি সকলৰ ব্যৱহাৰিক আৱশ্যকতা পূৰণৰ বাবে কোষগ্ৰন্থ প্ৰণীত হৈ আহিছে। বৈদিক মন্ত্ৰাদিত প্ৰাপ্ত পুৰণি অৰ্থক্লিষ্ট শব্দৰ অৰ্থোদ্ধাৰৰ উপযোগীকৈ সংকলিত 'কোষগ্ৰন্থ' 'নিঘণ্টু' নামে জনা যায়। অৱশ্যে বৈদিক 'নিঘণ্টু' বোৰত নামবাচক শব্দ আৰু ক্ৰিয়াবাচক শব্দ একত্ৰিত হৈছে, যিটো 'কোষগ্ৰন্থ'ত সততে হোৱা দেখা নাযায়। 'কোষ'ত সততে নামবাচক শব্দহে সংগৃহীত হয়; তাৰ লগতে কদাচিৎ অব্যয় শব্দও সমাহৃত হৈ থাকে। 'নিঘণ্টু'ৱে কঠিন বেদমন্ত্ৰৰ অৰ্থজ্ঞান লাভত সহায়ক হয়। ই তেনেই নীৰস শব্দসংকলন। কোষগ্ৰন্থ অনুষ্টুপ বা আৰ্যাছন্দত ৰচিত হয়। কাব্যকলা, অলংকাৰাদিৰে জড়িত অনেক শব্দসম্ভাৰেৰে সমৃদ্ধ এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থই কবিৰ হাত পুথি হৈ পৰে।

'কোষ' 'সমানাৰ্থক, আৰু অনেকাৰ্থ' বা 'নানাৰ্থ' ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ হয়। সমানাৰ্থক কোষ'ত বিষয় অনুসৰি শব্দৰ সংকলন হয়। যথা অমৰকোষ। তাত বৰ্গসমূহ বিষয় অনুসৰি স্থিৰ হৈছে। স্বৰ্গবৰ্গত দেৱাদিৰ নাম সংগৃহীত হৈছে। বনৌষধিবৰ্গত বনজ দ্ৰব্য আৰু ভেষজ দ্ৰব্য সংবন্ধীয় শব্দ সংকলিত হৈছে। কিন্তু অনেকাৰ্থ কোষ'ত অন্ত' প্ৰত্যয় বা শব্দাংশ অনুসৰি বা বৰ্ণানুসৰি শব্দবোৰ সংকলিত হয়। যেনে 'কান্ত', 'গান্ত' 'স্বৰান্ত' শব্দৰ সংগ্ৰহ এনে কোষত হৈ থাকে।

নিঘণ্টু ঃ ভাৰতীয় কোষগ্ৰন্থৰ আদি চোৱাত নিঘণ্টুসমূহ পোৱা যায়। এটা সময়ত অনেক নিঘণ্টু আছিল বুলি প্ৰমাণ পোৱাগলেও সম্প্ৰতি একন মাত্ৰ 'নিঘণ্টু' গ্ৰন্থ পোৱা যায়। তাৰো গ্ৰন্থকাৰ সম্বন্ধে নানা মুনিৰ নানামত। মহাভাৰতৰ প্ৰমাণ অনুসৰি ভগৱান কশ্যপ 'নিঘণ্টু'ৰ সংগ্ৰাহক ঃ

বৃষো হি ভগবানধৰ্মঃ খ্যাতো লোকেষু ভাৰত।
নিঘণ্টুকপদাখ্যানে বিদ্ধিমাং বৃষমুত্তমম্ ।।
কপিৰ্বৰাহঃ শ্ৰেষ্ঠশ্চ ধৰ্মশ্চ বৃষ উচ্যতে।
তস্মাদ্ বৃষাকপিং প্ৰাহ কশ্যপো মাং প্ৰজাপতিঃ ।।

বৃষাপতি পদ বৰ্তমান প্ৰাপ্ত 'নিঘণ্টুত দেখা যায়। সেয়ে ওপৰত দিয়া মহাভাৰতৰ তথ্যানুসৰি ভগৱান কশ্যপকে 'নিঘণ্টু'ৰ সংগ্ৰাহক বুলি বহুতে মানি লৈছে। স্বামী দয়ানন্দ

১। 'কোষ' আৰু 'কোশ' দুয়োটা শব্দই প্ৰচলিত।

প্ৰভৃতিয়ে অৱশ্যে যাস্ককেই 'নিঘণ্টু'ৰ সংকলনকৰ্তা আৰু নিৰুক্তকাৰ বুলি গণ্য কৰে। প ভগৱদ্দত্তই আৰ্থৰ্বণ পৰিশিষ্টক কৌৎসব্যাকৃত নিঘণ্টু বুলি স্বীকাৰ কৰে (পং ৰামগোবিন্দ ত্ৰিবেদীৰ 'বৈদিক সাহিত্য অধ্যায় ১৪ চাওক)। তৃতীয় এখন 'নিঘণ্টু' পুণাৰ 'পাঠক স্মাৰক গ্ৰন্থ' মালাত ছপা হৈছে, তাক ভগৱদ্দত্তই শাকপুণি ৰচিত বুলি কৈছে (ৰামদেৱ ত্ৰিপাঠীৰ 'ভাষাবিজ্ঞান কী ভাৰতীয় পৰম্পৰা ঔৰ পাণিনি গ্ৰন্থৰ ৩৫৯ পৃষ্ঠা দ্ৰষ্টব্য)।

যাস্কই যি 'নিঘণ্টু'ৰ ওপৰত ভেঁটি কৰি 'নিৰুক্ত' গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে তাত পাঁচ অধ্যায় আছে। তাৰে প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় এই অধ্যায়ত তিনিটাক নৈঘণ্টুককাণ্ড বোলে। চতুৰ্থ অধ্যায়টো নৈগম কাণ্ড নামে জনা যায়। পঞ্চম অধ্যায়টো দৈৱতকাণ্ড নামে জনাজাত। নৈঘণ্টুক কাণ্ডত সমানাৰ্থ শব্দৰ সংগ্ৰহ, নৈগমকাণ্ডত অনেকাৰ্থ শব্দৰ সংগ্ৰহ আৰু দৈৱত-কাণ্ডত দেৱতাবাচক শব্দসূচী পোৱা যায়।

নৈঘণ্টুক কাণ্ডৰ শব্দ চয়ন পদ্ধতিৰ মাজত এক প্ৰণালসীবদ্ধ ৰীতি অনুসৰণ দেখা যায়। প্ৰথম অধ্যায়ত পৃথিৱী, অন্তৰিক্ষ, ৰাত্ৰি, নদী, অশ্ব আদি প্ৰকৃতিগত নামবোৰ পোৱা যায়। তাত ১৭টা শব্দ সূচী আছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত মানৱ আৰু মানৱ সম্বন্ধীয় বা তজ্জড়িত শব্দসূচী সংকলিত হৈছে। তাত আছে কৰ্ম, মনুষ্য, অন্ন, গতি আদি ২২টা শব্দসূচী। তৃতীয় অধ্যায়ত গুণবাচক শব্দৰ ৩০ টা সূচী পোৱা যায়। আন দুটা কাণ্ডত ক্ৰমে ৩টা আৰু ৬টা শব্দসূচী গৃহীত হৈছে। নিঘণ্টু ক কোনেও কোষ গ্ৰন্থ বুলিবলৈ নোৱাৰে। আধুনিক অভিযান কোশত পোৱা দৰে ইয়াত শব্দৰ মূল, নিৰ্বাচন বা ব্যুৎপত্তি, লিঙ্গ, অৰ্থ আদিৰ বিৱৰণ নাই। মাথোন উকাকৈ শব্দৰ সূচীকৈ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। ইয়াৰ ব্যাখ্যাপৰক গ্ৰন্থ যাস্ককৃত 'নিৰুক্ত'। যাস্কইহে 'নিৰুক্ত'ত নিঘণ্টুত সমাহৃত শব্দৰ মূল, নিৰ্বচন, অৰ্থাদি দিয়াৰ যত্ন কৰিছে। গতিকে বৈদিক কালত 'কোশগ্ৰন্থ' ৰচনাৰ সুকীয়া পদ্ধতি আছিল বুলি বুজিব লাগিব। পিছলৈ এই পদ্ধতি সলনি হয়। নিঘণ্টুৰ মহত্বৰ বিষয়ে লক্ষ্মণ স্বৰূপে লিখিছেঃ " In India it marks the beginning of the Kosa litereture and later Kosas have sometimes been called Nighantavas. The Nighantu contains only a small number of the words of the Rigveda, and contain any explanation of the words collected, in Sanskrit or any other language, the modern term 'dictionary' cannot be applied to it, although the Kosas can be so called. It should rather be called a vocabulary, which is a book containing a collection of words of a language, dalect or subject'.........[2]

ভাস্কৰ ৰায়ৰ বৈদিক কোষঃ ভাস্কৰ ৰায় আছিল বিশ্বামিত্ৰগোত্ৰীয় গম্ভীৰ ৰায়ৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ মাতৃৰ নাম কোণাম্বা আৰু গুৰুৰ নাম নৰসিংহ। 'বৈদিক কোষ' ভাস্কৰ ৰায়ৰ ৰচনা। তেওঁ ১৭৭৫ খৃষ্টাব্দত এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। বৈদিক কোষৰ বিষয় নিঘণ্টুৰ পৰ্যায়ৰ, কিন্তু

(১) নিৰুক্ত সম্বন্ধে পাঠকে বৈদিককাণ্ডৰ 'বেদাঙ্গ' অধ্যায়টো উত্তদি চাওক।

(২) ইংৰাজী অনুবাদৰ ভূমিকা, পৃ° ১৪।

ইয়াৰ ৰচনা পদ্ধতি অন্য কোষগ্ৰন্থৰ দৰে। 'নিঘন্টু'ত সংকলিত শব্দত অৰ্থ-লেখক ইয়াত অনুষ্টুপ ছন্দত দাঙি ধৰিছে। ই অমৰকোষৰ লেখীয়া এক ছাত্ৰোপযোগী গ্ৰন্থ।

প্ৰাচীন কোষকাৰসকল ঃ সংস্কৃতত অনেক কোষকাৰে লৌকিক শব্দকোষ ৰচনা কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। সেইসকল কোষকাৰৰ কোষগ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত কিছু সংখ্যক আজিও পোৱা যায়। অন্য কিছুমান নষ্টপ্ৰাপ্ত হৈছে বা অপ্ৰকাশিত হৈ আছে। আমি পুৰণি কোষকাৰৰ তিনিখন সূচী পাওঁ। তাৰে প্ৰথম সূচীখন পুৰুষোত্তমদেৱে তেওঁৰ '**হাৰাৱলী**' কোষত দিছে ঃ যথা-

শব্দাৰ্ণৱ উৎপলিনী সংসাৰবৰ্ত্ত ইত্যাপি।
কোষা বাচস্পতি-ব্যাড়ি-বিক্ৰমাদিত্য-নিৰ্মিতাঃ।।

ইয়াত '**শব্দাৰ্ণৱ**', '**উৎপলিনী**' আৰু '**সংসাৰাৱৰ্ত্ত**' এই তিনিখন কোষ যথাক্ৰমে বাচস্পতি, ব্যাড়ি আৰু বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰচনা বুলি কোৱা হৈছে।

দ্বিতীয় সূচীখন কেশৱে তেওঁৰ 'কল্পদ্ৰুম কোশ'ত দিছে। যথা—

কাত্য-বাচস্পতি-ব্যাড়ি-ভাগুৰ্য্যমৰমঙ্গলাঃ।
সাহসাঙ্ক মহেশাদ্যা বিজয়ন্তে জিনান্তিমাঃ।।

ইয়াত কাত্য, বাচস্পতি, ব্যাড়ি, ভাগুৰি, অমৰ, মঙ্গল, সাহসাঙ্ক, মহেশ আৰু হেমচন্দ্ৰক কোষকাৰ বুলি চিহ্নিত কৰিছে। তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থৰ নাম পোৱা নাযায়।

তৃতীয় সূচীখন 'অমৰকোষ'ৰ পাণ্ডুলিপিত এনে দৰে পোৱা যায়। যেনে-

বিশ্ব বিশ্বপ্ৰকাশশ্চ ধৰণিৰ্মেদিনী তথা।
ৰত্নকোশো ৰন্তিদেৱঃ শাশ্বতশ্চ হলায়ুধঃ।।
ব্যাড়িৰ্বৰৰুচিশ্চৈৱ ৰুদ্ৰকাত্যায়নাবুভৌ।
ৰভসো বৈজয়ন্তী চ তথা শব্দাৰ্ণৱাজয়ৌ,
বাচস্পতিৰ্হেমচন্দ্ৰঃ কোষা অষ্টাদশৈৱ তু।।

এনেদৰে আমি ২৪টা কোষ আৰু কোষকাৰৰ নাম পাওঁ। বৰ্ণানুক্ৰমে ইবোৰ হৈছে অজয়, অমৰ, কাত্য, কাত্যায়ন, ধৰণি, ভাগুৰি, মঙ্গল, মহেশ, মেদিনী, ৰত্নকোষ, ৰন্তিদেৱ, ৰভস, ৰুদ্ৰ, বৰৰুচি, বাচস্পতি (শব্দাৰ্ণৱ), বিক্ৰমাদিত্য (সংসাৰাৱৰ্ত্ত), বিশ্ব, বিশ্বপ্ৰকাশ, বৈজয়ন্তী, ব্যাড়ি (উৎপলিনী), শাশ্বত, সাহসাঙ্ক, হলায়ুধ আৰু হেমচন্দ্ৰ।

লৌকিক কোষবিদ্যাৰ ইতিহাস হেজাৰ বছৰ বিস্তৃত। এই সময়ছোৱাত 'অমৰ-কোষ' এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। 'অমৰকোষ'ক মধ্যমণি হিচাপে লৈ 'কোষ'ৰ ইতিহাস অমৰ পূৰ্বকাল, অমৰকোষ কাল আৰু অমৰোত্তৰ কাল- এই তিনিভাগত বিভক্ত কৰা হয়।

অমৰ পূৰ্বযুগ

(১) ব্যাড়ি— বিমান দূৰ জনা যায় ব্যাড়িৰ কোষ অমৰকোষৰ সদৃশ আছিল। তাতো সমানাৰ্থক শব্দৰ প্ৰাধান্য আছিল। এক পৰিচ্ছেদত নানাৰ্থ অৰ্থ চয়ন আছিল। হেমচন্দ্ৰই

'অভিধান চিন্তামণিত' ইয়াৰ উদ্ধৃতি দিছে। পুৰুষোত্তমৰ মতানুসৰি ব্যাড়িৰ কোষৰ নাম 'উৎপলিনী আছিল।

(২) কাত্য—কাত্য বৰৰুচিৰপৰা পৃথক ব্যক্তি। তেওঁৰ কোষৰ নাম 'নামমালা' আছিল। অমৰকোষৰ দৰে ইয়াতো সমাৰ্থক শব্দৰ প্ৰাধান্য আছিল। ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ বৰ্ণনাত্মক অৰ্থও দিছিল। তিতউ শব্দৰ অৰ্থ দি তেওঁ কৈছে ক্ষুদ্ৰচ্ছিদ্ৰসমোপেতং চালনং তিতউ পুমান্। তেওঁৰ কাল জনা নাযায়।

(৩) ভাগুৰি— অমৰকোষৰ দৰে ভাগুৰি কোষো 'ত্ৰিকাণ্ড' নামে জনাজাত। তেওঁ কেৱল সমানাৰ্থক শব্দৰ সংকলন কৰিছিল; শব্দৰ লিঙ্গ নিৰ্দেশ কৰা নাছিল। পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থত ভাগুৰিৰ মত উদ্ধৃত হৈছে। দ্বাদশ শতিকাত কেশৱস্বামীয়ে ভাগুৰি মত উল্লেখ কৰালে চাই ভাগুৰি ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পূৰ্ববৰ্তী হ'ব। চতুৰ্দশ শতিকাত সায়ণেও তেওঁৰ মতৰ উদ্ধৃতি দিছে। তেওঁ ভাগুৰিৰ মতে 'বৰ্ষাভূ' শব্দ হ্ৰস্বস্বৰান্ত বুলি কৈছে।

(৪) ৰত্নকোষ— ইয়াৰ সংগ্ৰাহকৰ নাম জনা নাযায়। সৰ্বানন্দৰ মতে লিঙ্গৰ আধাৰত ইয়াৰ পৰিচ্ছেদ বিভাজন কৰা হৈছিল। ইয়াতো সমানাৰ্থক শব্দৰ সমাহাৰ হৈছিল।

(৫) বাচস্পতি ঃ — বাচস্পতি বিৰচিত সুবিশাল কোষগ্ৰন্থক 'শব্দাৰ্ণৱ' বুলি জনা যায়। অনুষ্টুপ ছন্দত ৰচিত এই গ্ৰন্থত সমানাৰ্থক শব্দ সঞ্চয়ন কৰা হৈছিল। ইয়াত একে শব্দৰ বিভিন্ন ৰূপ (variation) বোৰো আঙুলিয়াই দিয়া হৈছিল। বিৰিঞ্চি বিৰিঞ্চ, দ্ৰুহিণ— দ্ৰঘণ, নৰায়ণ— নাৰায়ণ আদি তাৰ উদাহৰণ।

(৬) অমৰমালা বা মালা ঃ— একেখন গ্ৰন্থকে দুয়োটা নামে নিৰ্দেশ কৰে। অমৰ টীকাত সৰ্বানন্দই ত্ৰিশতকৈ অধিক বাৰ অমৰমালা উদ্ধৃত কৰিছে। ইয়াৰ ৰচক অমৰদত্ত অমৰকোষ ৰচক অমৰসিংহৰ পূৰ্বৱৰ্তী লোক আছিল। হলাযুধে অমৰমালাৰ আধাৰতে নিজ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল বুলি জনা যায়।

(৭) মহাক্ষপণক ৰচিত কোষগ্ৰন্থ 'অনেকাৰ্থমঞ্জৰী' আৰু 'অনেকাৰ্থধ্বনিমঞ্জৰী' — এই দুয়োটা নামেৰেই প্ৰসিদ্ধ। ক্ষপণক আৰু মহাক্ষপণক অভিন্ন ব্যক্তি। প্ৰাচীন পৰম্পৰা অনুসৰি এওঁ বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাত থকা নৱৰত্নৰ অন্যতম অৰ্থাৎ অমৰসিংহ আৰু কবি কালিদাসৰ সমসাময়িক। ইয়াৰ সত্যতা সন্দেহজনক। সি যিহওক ৰঘুবংশৰ টীকাকাৰ বল্লভদেৱে উক্ত কোষৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। বল্লভদেৱৰ কাল দশম শতিকাৰ আগভাগ। গতিকে 'অনেকাৰ্থমঞ্জৰী' খৃষ্টীয় দশম শতিকাৰ পূৰ্বতে ৰচিত হোৱা সম্ভৱ।

(৮) ধন্বন্তৰি — এওঁ 'নিঘণ্টু' ৰচনা কৰে। ইও এক প্ৰাচীন কোষ। ক্ষীৰস্বামীৰ মতে অমৰসিংহই এই কোষৰ সহায়ত 'ত্ৰিকাণ্ডী'ৰ বনৌষধিবৰ্গ ৰচনা কৰিছিল।

অমৰসিংহ ঃ— সুখ্যাত কোষকাৰ অমৰসিংহৰ দেশ-কাল আৰু জীৱন সম্বন্ধে সঠিককৈ একো জনা নাযায়। পুৰণি পৰম্পৰা মতে তেওঁ বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাৰ 'নৱৰত্ন'ৰ অন্যতম আৰু কালিদাসৰ সমকালীন। প্ৰায়ভাগ পণ্ডিতে তেওঁক বৌদ্ধ মতাৱলম্বী বুলি

ঠাবৰ কৰিছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থাদিত থকা মঙ্গল শ্লোক বুদ্ধৰেই স্তুতিবাদ বুলি টীকাকাৰসকলে কয়। তদুপৰি স্বৰ্গবৰ্গত অন্য দেৱ-দেৱীতকৈ বুদ্ধ শব্দৰ আলোচনা আগতে বৰ ভক্তিভাৱে কৰি কৈছে ঃ

সৰ্বজ্ঞঃ সুগতো বুদ্ধো ধৰ্মৰাজস্তথাগতঃ।
সমন্তভদ্ৰো ভগবান মাৰজিল্লোকজিজ্জিনঃ।।
ষড়ভিজ্ঞো দশবলোঽদ্বয়বাদী বিনায়কঃ।
মুনীন্দ্ৰঃ শ্ৰীঘনঃ শাস্তা মুনিঃ শাক্যমুনিস্তু যঃ
স শাক্যসিংহঃ সৰ্বাৰ্থসিদ্ধঃ শৌদ্ধোধনিশ্চ সঃ।
গৌতমশ্চাৰ্কবন্ধুশ্চ মায়াদেৱী সুতশ্চ সঃ।।

বৌদ্ধশাস্ত্ৰচয়ৰে সুপৰিচিত নোহোৱা হ'লে, অথবা নিজে বুদ্ধশিষ্য নহৈ সনাতনি ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মী হ'লে বুদ্ধ নামাৰ্থ হয়তো বিষ্ণুৰ নামৰ শেষত সংযোজন কৰিলেহেঁতেন। গতিকে অমৰসিংহৰ বৌদ্ধত্ব অস্বীকাৰ কৰা নাযায়। তেওঁ সমস্ত পূৰ্ববৰ্তী কোষৰ আধাৰত নিজৰ গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰিছে।

তেওঁৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক জনা নাযায়। বলদেৱ উপাধ্যায়ে তেওঁক খৃ০৩০০ অব্দৰ লোক বুলি ভাবে। বিণ্টাৰনিট্জ প্ৰভৃতিয়ে তেওঁক ষষ্ঠ আৰু অষ্টম শতিকাৰ মাজত ৰাখিবলৈ বিচাৰে।

অমৰকোষ ঃ অমৰসিংহই 'অমৰকোষ' নামে অমৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি মৰিও অমৰ হৈ আছে। সংস্কৃত সাহিত্যজগতত— বিশেষতঃ কোষ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দিশত অমৰকোষ'ক দাঙিবলৈ বা লঘুতৰ কৰিবলৈ সক্ষম কৃতি নাই। কোষ হিচাপে ই সৰ্বজনপ্ৰিয় আৰু সবাতোকৈ প্ৰিয় গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থৰ সমাপ্তি সূচক বাক্যত কোৱামতে এই গ্ৰন্থখনৰ প্ৰকৃত নাম 'নামলিঙ্গানুশাসন'। ইয়াত তিনিটা কাণ্ড আছে বাবে ইয়াক 'ত্ৰিকাণ্ডী'ও বোলা হয়।

পুৰণি কোষগ্ৰন্থত দুই ধৰণৰ শৈলী চকুত পৰে। কিছুমান কোষত কেৱল নামবোৰ সংকলিত হয়, যাক 'নামমাত্ৰ তন্ত্ৰ' বুলিব পাৰি। অন্য কেতবোৰত লিঙ্গনিৰ্ণয়কে মুখ্য বিষয় বুলি ধৰে সিবিলাকক 'লিঙ্গমাত্ৰ তন্ত্ৰ' বুলিব পাৰি। 'অমৰকোষ'ত এই দুয়োটা শৈলীৰ সমন্বয় সাধিত হৈছে, সেয়ে ইয়াৰ নাম 'নামলিঙ্গানুশাসন' সিদ্ধ হৈছে। তদুপৰি ইয়াত সমানাৰ্থক, আৰু নানাৰ্থ শব্দবো সমাহাৰ ঘটিছে। ফলত গ্ৰন্থৰ শব্দৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু চয়ন শৈলীৰ সমন্বয় চমকপ্ৰদ হৈছে।

ত্ৰিকাণ্ডাত্মক এই কোষৰ প্ৰতিটো কাণ্ড অনেক বৰ্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ আৰম্ভণিতে গ্ৰন্থকাৰে প্ৰতিজ্ঞাক্ৰমে গ্ৰন্থত গ্ৰহণ কৰা শৈলীৰ আভাস দি কৈছে যে অন্যতন্ত্ৰসমূহৰ সংগ্ৰহ কৰি সংক্ষিপ্তকৈ প্ৰতিটো সংস্কৃত শব্দৰ সম্পূৰ্ণ নামলিঙ্গানুশাসন বৰ্গক্ৰমে বৰ্ণনা কৰা হ'ব। প্ৰায়শঃ ৰূপভেদে কতেক সাহচৰ্যৰে, কতেক বিশেষ বিধিমতে স্ত্ৰী, পুং আৰু নপুংসকলিঙ্গ জনা যাব।

সমাহৃত্যান্যতন্ত্ৰাণি সংক্ষিপ্তৈঃ প্ৰতিসংস্কৃতৈঃ।
সম্পূৰ্ণমুচ্যতে বৰ্গৈৰ্নামলিঙ্গানুশাসনম্।।
প্ৰায়শো ৰূপভেদেন সাহচৰ্যাচ্চ কুত্ৰচিৎ
স্ত্ৰী পুংনপুসকং জ্ঞেয়ং তদ্বিশেষবিধেঃ ক্বচিৎ।।

প্ৰথম কাণ্ডত (কাৰোমতে) স্বৰ্, ব্যোম, দিশ, কাল, ধী, শব্দাদি, নাট্য, পাতাল আৰু নৰক— এই নটা বৰ্গ আছে। কোনো কোনো সংস্কৰণত (১৮৯২ চনত প্ৰকাশিত, বঙ্গাক্ষৰী কলিকতা সংস্কৰণত) স্বৰ্গ আৰু পাতালবৰ্গতে সামৰিছে। দ্বিতীয়কাণ্ডত ভূমি, পুৰ, শৈল, বনৌষধি, সিংহাদি, মনুষ্য, ব্ৰহ্ম, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ— এই দহ বৰ্গ আছে। তৃতীয় কাণ্ডটো একপ্ৰকাৰে সংকীৰ্ণ কাণ্ড। ইয়াত ক্ৰমশঃ বিশেষ্যনিঘ্ন, সংকীৰ্ণ, নানাৰ্থ, অব্যয় আৰু লিঙ্গাদি— এই পাঁচবৰ্গ আছে, তাৰ সূচনা গ্ৰন্থকাৰে কাণ্ডৰ আদিতে দি কৈছে

বিশেষ্যনিঘ্নৈঃ সংকীৰ্ণৈৰ্নানাৰ্থৈৰব্যয়ৈৰপি।
লিঙ্গাদি সংগ্ৰহৈৰ্বৰ্গাঃ সামান্যে বৰ্গসংশ্ৰয়াঃ।।

অমৰকোষত ১৫৩৩ টা অনুষ্টুপ শ্লোক আছে। তাৰে ২২৫ টা অনুষ্টুপত অৰ্থাৎ গ্ৰন্থৰ এক ষষ্ঠাংশত নানাৰ্থ শব্দ চয়ন কৰা হৈছে। নানাৰ্থ ভাগৰ শব্দসমূহ অন্তিম বৰ্ণ (অন্ত্যবৰ্ণ) অনুসৰি সংকলিত হৈছে। গ্ৰন্থৰ অধিকাংশ ব্যাপি আছে সমানাৰ্থ শব্দ সংগ্ৰহে। অব্যয় পদবো এটা সুকীয়া বৰ্গত সংকলন কৰা হৈছে। গ্ৰন্থৰ অন্তিমবৰ্গত লিঙ্গনিৰ্ণয়ৰ নিয়ম-পদ্ধতি দিয়া হৈছে। কোনো কোনো সংস্কৰণত বৰ্গ একোটি একাধিক পৰিচ্ছেদ নামক অবান্তৰ ভাগত বিভাজিত হোবা দেখা যায়।

(১) অমৰকোষৰ অনেক ব্যাখ্যা আৰু টীকা পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত ক্ষীৰস্বামীৰ (১০৮০-১১৩০ খৃ০) 'অমৰকোশোদ্ ঘাটন' নামে অমৰব্যাখ্যা অতি প্ৰখ্যাত। ক্ষীৰস্বামী এজন প্ৰসিদ্ধ কোষকাৰ আৰু বৈয়াকৰণ বুলি খ্যাতি আছে। তেওঁ অমৰব্যাখ্যাৰ উপৰিও অন্য কেবাখনো গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি গৈছে। অমৰকোষৰ টীকাকাৰসকলৰ ভিতৰত ক্ষীৰস্বামীকেই প্ৰাচীনতম বোলা হয়, যদিও এওঁ নিজা টীকাত উপাধ্যায়, গৌড়, শ্ৰীভোজ আৰু নাৰায়ণৰ পুৰণি টীকাৰ উল্লেখ কৰিছে।

(২) সৰ্বানন্দৰ অমৰটীকা 'টীকাসৰ্বস্ব' অন্য এক প্ৰসিদ্ধ টীকা। ইয়াৰ ৰচনাকাল ১১৫৯ খৃষ্টাব্দ। তেওঁ বঙ্গদেশ আৰ্ত্তিহৰ নামে ব্ৰাহ্মণৰ পুত্ৰ আছিল।

(৩) সুভূতিচন্দ্ৰৰ 'কামধেনু' নামে অমৰটীকাও প্ৰসিদ্ধ। সুভূতিচন্দ্ৰ বৌদ্ধমতাৱলম্বী আছিল। তেওঁ দ্বাদশ শতিকাৰ প্ৰথমভাগত জীবিত আছিল।

(৪) বৃহস্পতিকৃত (১৪৩১খৃ০) 'পদচন্দ্ৰিকা' অন্যতম প্ৰসিদ্ধ অমৰটীকা। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম গোবিন্দ আৰু মাতৃৰ নাম সুখাৰি।

(৫) ভানুজি দীক্ষিত কৃত 'ৰামাশ্ৰমী' বা 'ব্যাখ্যাসুধা' টীকাৰ সুখ্যাতিও আছে। ভানুজি ভট্টোজি দীক্ষিতৰ পুত্ৰ আছিল। ভানুজিৰ কাল (১৬০০-১৬৫০ খৃ০)।

(৬) বঙ্গদেশীয় গৌৰাঙ্গ মল্লিকৰ পুত্ৰ ভৰত মল্লিক বিৰচিত অমৰটীকোয়ো খ্যাতি লাভ কৰিছিল। এই টাকাৰ ৰচনা কাল ১৭শ শতিকা।

অমৰকোশৰ অন্যকেইটিমান প্ৰখ্যাত টীকা হৈছে—

(৭) নাৰায়ণ শৰ্মাৰ 'অমৰকোষ পঞ্জিকা' বা 'পদাৰ্থ কৌমুদী' (১৬১৯খৃ০);

(৮) ৰমানাথ বিদ্যাবাচস্পতিৰ 'ত্ৰিকাণ্ড বিবেক' (১৬২৩ খৃ০);

(৯) মথুৰেশ বিদ্যালংকাৰৰ 'সাৰসুন্দৰী' (১৬৬৬ খৃ০);

(১০) অচ্যুতোপাধ্যায়ৰ 'ব্যাখ্যাপ্ৰদীপ';

(১১) ৰঘুনাথ চক্ৰৱৰ্তীৰ 'ত্ৰিকাণ্ডচিন্তামণি';

(১২) মহেশ্বৰৰ 'অমৰবিবেক'। শেষৰ টীকা দুটা ক্ৰমে কলিকতা আৰু বোম্বেৰপৰা প্ৰকাশিত হৈছে।

অমৰোত্তৰ কালৰ কোষকাৰসকল ঃ—

শাশ্বতৰ 'অনেকাৰ্থ সমুচ্চয়' অমৰোত্তৰ কালৰ অন্যতম কোষ। তেওঁৰ কাল নিৰ্ণিত হোৱা নাই যদিও তেওঁক অমৰ আৰু কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে তেওঁৰ কাল খৃ০ ৫ ম শতিকাৰ পিছত হ'ব। শাশ্বতৰ কোষত অনেকাৰ্থ শব্দৰ চয়ন কৰা হৈছে। শব্দাৰ্থ দিওঁত তেওঁ কেতিয়াবা এটি পূৰ্ণ শ্লোক, শ্লোকাৰ্ধ বা শ্লোকপাদ ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁ অমৰৰ শৈলীৰ ওপৰত কিছু প্ৰগতি লাভ কৰিছে।

ধনঞ্জয় ঃ ধনঞ্জয় এই যুগৰ অন্যতম কোষকাৰ। তেওঁ 'নামমালা' নামে কোষ ৰচনা কৰে। দুশ শ্লোকত ৰচিত এই গ্ৰন্থ ব্যৱহাৰত লগা অনেক লোকপ্ৰচলিত সংস্কৃত শব্দৰ এখন উপাদেয় কোষ। ইয়াত মাথোন সমানাৰ্থক শব্দৰ হে সংকলন হৈছে। নতুন শব্দ ৰচনাৰ সহজ আৰু সুন্দৰ উপায় দিয়া হৈছে। যেনে, পৃথিৱীবাচক শব্দৰ সৈতে 'ধৰ' শব্দ যোগ দিলে পৰ্বতৰ নাম, মনুষ্যবাচক শব্দত 'পতি' শব্দ সংযোগ কৰিলে ৰজাৰ নাম, বৃক্ষবাচক শব্দ ত 'চৰ' যোগ দিলে 'বান্দৰ'ৰ নাম পোৱা যাব। এইগ্ৰন্থ 'অনেকাৰ্থনামমালা'ৰ পৰিপূৰক। তদুপৰি ধনঞ্জয়ক 'অনেকাৰ্থ নিঘণ্টু' নামে অন্য এক গ্ৰন্থৰো ৰচক বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াত ১৫৩ শ্লোক আছে। তেওঁ 'দ্বিসন্ধান' নামে কাব্য এখনৰো ৰচক।

ধনঞ্জয়ৰ কাল অষ্টম শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ (৭৪০-৭৯০ খৃ০) বুলি জনা যায়।

পুৰুষোত্তমদেৱ ঃ এওঁ অমৰসিংহৰ দৰে বৌদ্ধ আছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'ত্ৰিকাণ্ড শেষ'ৰ মঙ্গল শ্লোকত তেওঁ ইয়াৰ ইঙ্গিত দিছে। তেওঁ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ (১১৭০-১২০০ খৃ০) আদেশ মতে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত 'ভাষাবৃত্তি' ৰচনা কৰে। গতিকে পুৰুষোত্তমৰ কাল ১২শ খৃষ্ট শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ। তেওঁ তিনিখন কোষগ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰে ঃ (১) ত্ৰিকাণ্ডশেষ, (২) হাৰাৱলী আৰু (৩) বৰ্ণদেশনা।

(১) ত্ৰিকাণ্ডশেষ ঃ ই অমৰকোষৰ এক পূৰিকা গ্ৰন্থ। ইয়াত নিজ ৰচিত, অথচ অমৰকোষত সন্নিবিষ্ট নোহোৱা শব্দৰ সংকলন কৰা হৈছে। ইয়াত অমৰকোষৰ দৰেই একে

পাৰিভাষিক শব্দ ব্যৱহৃত হৈছে। শব্দ চয়নৰ ক্ৰম অমৰকোষৰ দৰে একে। কিন্তু ইয়াত অনুষ্টুপৰ বাহিৰেও অন্য ছন্দৰো প্ৰয়োগ কৰিছে। শ্লোকৰ মুঠ সংখ্যা ১০৫৩। 'অমৰকোষ'ৰ দৰে ইয়াতো তিনিটা কাণ্ড আছে আৰু তাত ২৫ বৰ্গ সন্নিবিষ্ট হৈছে। অমৰকোষৰ পৰিপূৰক হোৱা বাবে গ্ৰন্থখনৰ বিশেষ মহত্ব আছে। অনেক টীকাতো ইয়াৰ উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে।

(২) হাৰাৱলী ঃ— ই অপ্ৰচলিত আৰু অসামান্য শব্দৰ সংগ্ৰহ। ক্ষুদ্ৰকায় এই গ্ৰন্থত মাত্ৰ ২৭০ টা পদ্য আছে। ই দুভাগত বিভক্ত। প্ৰথম ভাগত আছে সমানাৰ্থক শব্দৰ সংগ্ৰহ তাৰো তিনিটা অবান্তৰ ভাগ আছে। প্ৰথম ভাগত পুৰা শ্লোকত, দ্বিতীয় ভাগত অৰ্ধ শ্লোকত আৰু তৃতীয় ভাগত শ্লোকপাদত সমানাৰ্থক শব্দৰ অৰ্থ দিছে। অন্য ভাগত নানাৰ্থক শব্দ সঞ্চিত হৈছে।

(৩) বৰ্ণদেশনা ঃ— বানানৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থকাৰৰ মতে গৌড় (বঙালি) লিপিত অনেক বৰ্ণৰ লিখিত প্ৰভেদ আছে। সেয়ে শব্দৰ ৰূপত ভ্ৰান্তি ওপজাৰ সম্ভাৱনা আছে। তাক আঁতৰাবলৈ এই গ্ৰন্থৰ উপযোগিতা অৱশ্যে আছে। গোটেই পুথিখন গদ্যতে প্ৰণীত।

'একাক্ষৰ কোষ' আৰু 'দ্বিৰূপকোষ' নামে দুখন গ্ৰন্থও তেওঁ লেখা বুলি জনা যায়।

হলায়ুধ ঃ— দশম শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধত হলায়ুধে 'অভিধান ৰত্নমালা' নামে এখন কোষগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ই অমৰকোষৰ আৰ্হিতে ৰচিত। গ্ৰন্থখন পাঁচকাণ্ডত বিভক্ত। তাৰে প্ৰথম চাৰিকাণ্ড ক্ৰমে স্বৰ্, ভূমি, পাতাল আৰু সামান্য কাণ্ড নামে জনা যায়। ইবোৰত সমানাৰ্থক শব্দৰ চয়ন হৈছে। পঞ্চম কাণ্ডটি অনেকাৰ্থকাণ্ড নামে জনা যায়। তাত নানাৰ্থ আৰু অব্যয় সঞ্চিত হৈছে। ৰূপভেদৰে লিঙ্গনিৰ্ণয়ৰ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। অনেক ছন্দোবদ্ধ প্ৰায় ন শ শ্লোক ইয়াত পোৱা যায়। ই অমৰকোষৰ আধামান হ'ব।

যাদৱ প্ৰকাশ ঃ— কোষগ্ৰন্থৰ মাজত যাদৱপ্ৰকাশ বিৰচিত 'বৈজয়ন্তী'ৰ এক মহত্বপূৰ্ণ ঠাই আছে। ইয়াৰ দুটা খণ্ড। তাৰে সমানাৰ্থ খণ্ড আকৌ স্বৰ্গ, অন্তৰিক্ষ, ভূমি, পাতাল আৰু সামান্যভেদে পাঁচ ভাগত বিভক্ত। নানাৰ্থখণ্ড ত্ৰিধা বিভক্ত। তাত অক্ষৰক্ৰমত শব্দৰ চয়ন কৰা হৈছে। বৰ পৰিপাটী নহ'লেও প্ৰথমবাৰলৈ যাদৱ প্ৰকাশে বৰ্ণক্ৰমত শব্দৰ সংকলন কৰিছে, যিটো এই ক্ষেত্ৰত তেনেই নতুন। অমৰ কোষৰ তুলনাত গ্ৰন্থৰ দুয়োখণ্ড পুষ্ট আৰু পূৰ্ণ। ইয়াত সমাহৃত বৈদিক শব্দৰাজিও মূল্যবান।

জনা যায় যে যাদৱ প্ৰকাশ ৰামানুজৰ (১০৫৫-১১৩৭খৃ০) শিক্ষাগুৰু আছিল। তেওঁ বাসস্থান কাঞ্চীৰ সমীপস্থ ঠাই আছিল। গতিকে যাদৱ প্ৰকাশৰ কাল একাদশ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ হোৱা সম্ভৱ।

একাদশ শতিকাতে ধাৰাপতি ভোজে 'নামমালিকা' নামে কোষ ৰচনা কৰে।

মহেশ্বৰ ঃ মহেশ্বৰকৃত 'বিশ্ব প্ৰকাশ' এক নানাৰ্থ শব্দকোষ। অন্তিম বৰ্ণৰ ভেটিৰ শব্দৰ চয়ন ইয়াত কৰা হৈছে। যেনেকৈ 'কৰিক'ত অৰ্ক, পিক আদি শব্দ ক-কাৰান্ত হিচাপে

সংকলিত হৈছে। ৰূপভেদে লিঙ্গৰ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। শেষত অব্যয় শব্দবোৰ সংকলিত হৈছে।

গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে লেখকে নিজৰ পৰিচয় দিছে। তাৰপৰা জনা যায় যে বৈদ্যকুলত তেওঁৰ জন্ম হৈছিল। তেওঁৰ পূৰ্বজ হৰিশ্চন্দ্ৰই 'চৰকসংহিতা'ৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰিছিল। ১১১১ খৃষ্টাব্দত মহেশ্বৰে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। মহেশ্বৰে নিজ গ্ৰন্থৰ এটি পৰিশিষ্টও ৰচনা কৰে। তাৰ নাম 'শব্দভেদপ্ৰকাশ'। গ্ৰন্থখনৰ চাৰিটাক নিৰ্দেশত শব্দৰ প্ৰকাশ-ভেদ চৰ্চা কৰিছে।

মেদিনীকৰ ঃ 'মেদিনিকোষ'ৰ ৰচক মেদিনীকাৰ। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে (শ্লোক ১৩) সেয়া উল্লেখিত হৈছে। মেদিনীকোষ বিশ্বপ্ৰকাশৰ ভেটিত ৰচিত। দুয়োখন কোষগ্ৰন্থত নানাৰ্থ শব্দচয়ন দেখা যায়, যদিও চয়ন শৈলীত পাৰ্থক্য আছে। বিশ্বপ্ৰকাশত অন্ত্য-বৰ্ণক লক্ষ্য কৰিয়েই শব্দ চয়ন কৰিছে; কিন্তু মেদিনীকোষত অন্তবৰ্ণৰ ওপৰত নজৰ দিয়াৰ উপৰিও অকাৰাদি বৰ্ণক্ৰমৰ ওপৰতো লক্ষ্য ৰাখি শব্দ চনয় কৰা হৈছে। শব্দৰ সংখ্যা আৰু চয়ন-পদ্ধতিৰ ফালৰপৰা বিবেচনা কৰিলে মেদিনীকোষ বিশ্বকোষতকৈ অধিক বিশদ আৰু উচ্চতৰ বুলি পৰিগণিত হয়।

মেদিনীকৰ সম্বন্ধে অধিক তথ্য পোৱা নাযায়। মাত্ৰ জনা যায় যে তেওঁৰ পিতা প্ৰাণকৰে পাঁচশ গাথাৰ এটি সংগ্ৰহ প্ৰস্তুত কৰিছিল। মেদিনীকৰে প্ৰকাশৰ 'ৰত্নদোষ'লৈ আঙুলিয়াই দিয়াৰপৰা তেওঁ যে ১১১১ খৃষ্টাব্দৰ পিছৰ তাক জনা যায়। মল্লিনাথে মাঘকাব্যৰ টীকাত মেদিনীৰ উদ্ধৃতি দিছে। মল্লিনাথৰ সময় প্ৰায় পঞ্চদশ শতিকাৰ আদিভাগ। গতিকে মেদিনীকৰৰ সময় ১২০০-১৪০৬ খৃষ্টাব্দৰ সম্ভাৱনা ভিতৰত হোৱাৰ সম্ভাৱনা বেছি।

অজয় বা অজয়পাল ঃ অজয় বা অজয়পাল একেজন ব্যক্তি। তেওঁ বৌদ্ধধৰ্মী আছিল। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে তেওঁ বুদ্ধৰ স্তুতি কৰিছে। অমৰকোষৰ টীকাকাৰ সৰ্বানন্দই (১১৫৯খৃ০) তেওঁৰ টীকাত আৰু বৰ্ধমানে (১১৪০) তেওঁৰ 'গণৰত্ন মহোদধিত' অজয়পালৰ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি দিছে। গতিকে অজয়ৰ কাল ১২ শ খৃষ্টীয় শতিকা হ'ব লাগে।

অজয়পালৰ কোষগ্ৰন্থৰ নাম 'নানাৰ্থসংগ্ৰহ'। পৰিসৰত সৰু হ'লে গ্ৰন্থখন মহত্বপূৰ্ণ। ইয়াত প্ৰায় ১৮০০ শব্দ সংগৃহীত হৈছে। বৰ্ণানুসৰি শব্দচয়ন ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য। এনে পদ্ধতিৰে প্ৰথমতে ৰচনা কৰা কোষ এইখনেই হ'ব যেন লাগে। অমৰকোষৰ পৰৱৰ্তী টীকাকাৰসকল ইয়াৰ ওচৰত ঋণী।

হেমচন্দ্ৰ ঃ প্ৰসিদ্ধ জৈন পণ্ডিত আৰু কবি হেমচন্দ্ৰই (১০৮৮-১১৭৫খৃ০) চাৰিখন কোষগ্ৰন্থ ৰচনা কৰি কীৰ্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে। গ্ৰন্থকেইখন হৈছে—(১) 'অভিধানচিন্তামণি', (২) 'অনেকাৰ্থসংগ্ৰহ', (৩) 'নিঘণ্টুকোষ' আৰু (৪) 'দেশীনামমালা'। ইয়াৰে প্ৰথম তিনিখন সংস্কৃত শব্দকোষ আৰু ৪ৰ্থখন প্ৰাকৃত শব্দ কোষ।

(১) অভিধান চিন্তামণি ৬টা কাণ্ডত বিভক্ত, যথা— দেৱাধিদেৱ, দেৱ, মৰ্ত্য, ভূমি, নৰক আৰু সামান্য। প্ৰথম কাণ্ডত জৈন দেৱ-দেৱীৰ নামৰ সংগ্ৰহ পোৱা যায়। দ্বিতীয়

কাণ্ডত ব্ৰাহ্মণ্য আৰু বৌদ্ধ দেৱ-দেৱী, আৰু দেৱতা বিষয়ক শব্দৰ সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। অন্য কাণ্ডবোৰত তাৰ বিষয় অনুসৰি শব্দসংগ্ৰহ কৰা হৈছে। বিভিন্ন ছন্দোময় ১৫৪২টা শ্লোকেৰে গ্ৰন্থখন প্ৰস্তুত হৈছে। ইয়াৰ ওপৰত হেমচন্দ্ৰই নিজে লিখা এক টীকা পোৱা যায়। 'শেষ সংগ্ৰহ' নামে পৰিশিষ্টও এটি বৰ্তমান। ই সমাৰ্থক শব্দৰ ভঁৰাল।

(২) অনেকাৰ্থ সংগ্ৰহো একেদৰে ছয় কাণ্ডত বিভক্ত কোষ গ্ৰন্থ। আপেক্ষিক ভাৱে ই অভিধানতকৈ বৃহত্তৰ। ইয়াত আছে ১৮২৯ টা শ্লোক। অন্ত্য আৰু আদি আখৰৰ ভেটিতে শব্দচয়ন কৰা হৈছে। শব্দাৰ্থ বিচাৰোঁতে কষ্ট নহয়। যিহেতু তেওঁ সুকীয়াকৈ 'লিঙ্গানুশাসন' ৰচনা কৰিছে, সেয়ে কোষত তাৰ বিৱৰণ পাবলৈ নাই। ইয়াৰ ওপৰত 'অনেকাৰ্থ-কৈৰৱাকৰ-কৌমুদী' নামে এক টীকা আছে। যদিও ই হেমচন্দ্ৰৰ নামত প্ৰচলিত, তথাপি, বাস্তৱিকতে ইয়াৰ ৰচোতা হেমচন্দ্ৰৰ শিষ্য মহেন্দ্ৰ সূৰিহে।

(৩) নিঘণ্টুকোষৰ নাম ৱিণ্টাৰনিট্জে নিঘণ্টুশেষ লিখিছে। ইয়াত ৬৯৬ টা শ্লোকত হেমচন্দ্ৰই উদ্ভিদসমূহৰ নাম সংগ্ৰহ কৰিছে। সৰ্বকালৰ উদ্ভিদবিজ্ঞানীসকলৰ বাবে ই এক অমূল্য গ্ৰন্থৰত্ন।

দেশীনামমালাৰ চৰ্চা পাছত কৰা হৈছে।

মঙ্খ ঃ— কাশ্মীৰৰ ৰজা জয়সিংহৰ (১১২৮-১১৪৯খৃ০) সমকালীন আৰু 'শ্ৰীকণ্ঠচৰিত'ৰ কাব্যকাৰ মঙ্খই এক 'অনেকাৰ্থকোষ' ৰচনা কৰি গৈছে। বিশ্বপ্ৰকাশৰ দৰে অন্ত্য ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ক্ৰমানুসৰি এই গ্ৰন্থত অনেকাৰ্থশব্দ সঞ্চয় কৰা হৈছে। পৰিচ্ছেদ বা বৰ্গ বিভাজন নথকা গ্ৰন্থখনত মুঠতে ১০০৭ টা শ্লোক আছে। মূলতঃ কাশ্মীৰত জন্মগ্ৰহণ কৰা কবিসকলৰ গ্ৰন্থত প্ৰাপ্ত শব্দহে সঞ্চয়ন ইয়াত হৈছে। সেয়ে গ্ৰন্থখন গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'লেও ইয়াৰ ব্যৱহাৰ কাশ্মীৰৰ বাহিৰত হোৱা নাই।

কেশৱস্বামী ঃ কেশৱস্বামী চোলবংশীয় কুলোত্তুঙ্গৰ পুত্ৰ ৰাজৰাজৰ আশ্ৰিত পণ্ডিত আছিল। অৱশ্যে চোলবংশত একেনামৰ ৰজা দুজন আছিল। এজনে খৃ০ দ্বাদশ শতিকা আৰু আনজনে পৰৱৰ্তী শতিকাত ৰাজত্ব কৰিছিল। তথাপি কেশৱস্বামীৰ কাল এই দুই সীমাৰ মাজত আবদ্ধ।

কেশৱস্বামীৰ চোলৰজা ৰাজৰাজৰ আশ্ৰয়তে থাকি 'নানাৰ্থাৰ্ণৱ সংক্ষেপ' নামে এক বৃহৎ কোষগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ বিকল্প নাম 'ৰাজৰাজীয়'। ইয়াত ৪৫০০ শ্লোক আছে। গ্ৰন্থখন ছয় কাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰতিকাণ্ড আকৌ ৫ অধ্যায়ত বিভক্ত। কাণ্ডৰ বিভাজন শব্দৰ অক্ষৰৰ সংখ্যানুসৰি কৰা হৈছে। একাক্ষৰৰপৰা ষড়ক্ষৰলৈ কাণ্ডৰ বিভাজন কৰা চকুত পৰে। অধ্যায়ৰ বিভাজন লিঙ্গানুসৰি কৰা হৈছে— স্ত্ৰীলিঙ্গ, পুংলিঙ্গ, নপুংসক, বাচ্যলিঙ্গ আৰু সংকীৰ্ণ লিঙ্গ। আধুনিক অভিধানৰ দৰে প্ৰতি অধ্যায়ত অক্ষৰৰ (বৰ্ণৰ) ক্ৰমানুসৰি শব্দৰ চয়ন কৰা হৈছে। ওপৰৰ চমু বৰ্ণনাই কেশৱস্বামীৰ গ্ৰন্থৰ শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰকাশ কৰে।

ৰাঘৱ ঃ ৰাঘৱ সম্বন্ধে বিশেষ তথ্য জনা নাযায়। তেওঁ 'নানাৰ্থমঞ্জৰী' নামে এখন কোষ ৰচনা কৰে। বিন্টাৰনিট্চে তেওঁৰ সাম্ভাব্য কাল চতুৰ্দশ শতিকা বুলি কৈছে।

ইৰুগ দণ্ডাধিনাথ ভাস্কৰ ঃ ইৰুগ দণ্ডাধিনাথ বা দণ্ডিনাথ বা দণ্ডেশ আছিল বিজয়নগৰৰ ৰজা দ্বিতীয় হৰিহৰৰ (১৩৭৯-১৪-৬ খৃ০) সেনাপতি (বিন্টাৰনিট্চৰ মতে ন্যায়মন্ত্ৰী) আছিল। সেয়ে তেওঁক দণ্ডাধিনাথ বোলা হয়। ইৰুগে চতুৰ্দশ শতিকাত 'নানাৰ্থৰত্নমালা' এখন বৃহৎ কোষ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ছটা কাণ্ডত বিভক্ত— একাক্ষৰ, দ্ব্যক্ষৰ, ত্ৰ্যক্ষৰ, চতুৰক্ষৰ, সংকীৰ্ণ আৰু অব্যয় কাণ্ডবোৰৰ বিষয়সূচক নাম। গতিকে বুজা যায় যে ইৰুগে প্ৰথমাদি কাণ্ডত ক্ৰমে একবৰ্ণৰ শব্দ, দুইবৰ্ণৰ শব্দ, তিনিবৰ্ণৰ শব্দ, চাৰিবৰ্ণাত্মক শব্দ, সংকীৰ্ণ শব্দ আৰু অব্যয় শব্দৰ যথাক্ৰমে সঞ্চয়ন কৰিছিল। সম্ভৱতঃ কোষকাৰৰ প্ৰকৃত নাম আছিল ভাস্কৰ।

কেশৱ ঃ ১৬৬০ খৃষ্টাব্দ (৪৭৬১ কলিসম্বৎ) ত কেশৱে 'কল্পদ্ৰুমকোশ' (কোষ) ৰচনা কৰে। কোষকাৰৰ কাল সপ্তদশ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ।

'কল্পদ্ৰুমকোশ' সমানাৰ্থ কোষসমূহৰ ভিতৰত বৃহত্তম; ইয়াত আছে প্ৰায় ৪০০০ শ্লোক। ইয়াৰ স্কন্ধ তিনিটা ভূমি, ভূবঃ আৰু স্বৰ্গ। প্ৰত্যেক স্কন্ধ অনেক প্ৰকাণ্ড বা খণ্ডত বিভক্ত। ইয়াত সমানাৰ্থ শব্দৰ সংখ্যা অত্যধিকভাৱে পোৱা যায়। যেনে, পৃথিবী শব্দৰ পৰ্য্যায়শব্দ দিছে ৬৪টা, অগ্নিৰ ১১৪টা। শব্দ চয়নতো নতুনত্ব বিদ্যমান। গ্ৰন্থৰ বৈচিত্ৰ অনেক ঠাইত অনেকভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। হস্তি প্ৰকৰণ (শ্লোক ১৪২-৮৮) তাৰ প্ৰকৃষ্ট দৃষ্টান্ত। ইয়াত যে অকল হাতীৰ পৰ্যায় বাচক শব্দ চয়ন হৈছে এনে নহয়; বৰঞ্চ হাতীৰ উৎপত্তিস্থল আৰু বিভিন্ন অৱস্থাত হাতীৰ যি বিভিন্ন নাম কোৱা হয় সিবোৰো দিয়া হৈছে। আনকি হাতীৰ জাতি প্ৰজাতিৰ নাম পৰ্যন্ত দিয়া হৈছে। সেয়ে কল্পদ্ৰুকোশক অকল শব্দাৰ্থকোষ নুবুলি এক বিশ্বকোষ বুলিলেও অত্যুক্তি কৰা নহয়।

বিশ্বনাথ ঃ বিশ্বনাথে মেৱাৰৰ ৰজা জগৎ সিংহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত থাকি ১৬২৮-৩৪ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত 'জগৎ প্ৰকাশ কাব্য' ৰচনা কৰাৰ লগতে 'কল্পতৰু' নামে এখন সুবিশাল কোষগ্ৰন্থও প্ৰস্তুত কৰে। ইয়াত প্ৰায় ৫০০০ শ্লোকত বিশ্বনাথে সমানাৰ্থক আৰু নানাৰ্থ শব্দৰাজি চয়ন কৰিছে। গ্ৰন্থৰ আৰ্হি 'অমৰকোষ'।

মহীপ ঃ মহীপে 'অনেকাৰ্থতিলক' নামে এখন কোষ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ কাল অজ্ঞাত। যিহেতু মহীপে হেমচন্দ্ৰৰ নামোল্লেখ কৰিছে, সেয়ে তেওঁ যে হেমচন্দ্ৰৰ (১০৮৮-১১৭৫) পৰৱৰ্তী তাত সন্দেহ নাই। এই গ্ৰন্থতো বৰ্ণানুক্ৰমত শব্দ চয়ন কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন চাৰি খণ্ডাত্মক। শ্লোকৰ সংখ্যা ৪৫,৩৬২, ২১০ আৰু ২১৩ (মুঠ ৯১০)।

সৌভৰী ঃ সৌভৰী সম্ভৱতঃ ১৫৮২ খৃষ্টাব্দত পূৰ্বতে জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ 'একাক্ষৰ-দ্ব্যক্ষৰ নামমালা' নামে এখন কোষ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি জনা যায়। ইয়াৰ প্ৰথম ভাগত একাক্ষৰ শব্দ আৰু দ্বিতীয় ভাগত দুই আখৰ যুক্ত শব্দৰ চয়ন হৈছে। ইয়াত অকল

'ক', 'খ' আদি শব্দৰ অৰ্থ ই নহয় 'কি', 'কৃ', 'খি', 'খু' আদি শব্দৰো অৰ্থ দিছে।

শাহজী মহাৰাজ ঃ শাহজী তাঞ্জোৰৰ মাৰাঠা নৃপতি আছিল। তেওঁ ছত্ৰপতি শিৱাজীৰ অনুজ বেকোজীৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ আছিল। তেওঁ ১৬৫৮-১৭১২ খৃষ্টাব্দৰ মাজত তাঞ্জোৰত ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁ বিদ্যোৎসাহী হোৱাৰ উপৰিও নিজেও সাৰস্বত সাধনাত নিৰত আছিল। তেওঁ চাৰিখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে — (১) **'শব্দাৰ্থসংগ্ৰহ'**, (২) **'চন্দ্ৰশেখৰ বিলাস'** (নাটক), (৩) **'অষ্টপতি'** (সঙ্গীত) আৰু (৪) **'শব্দৰত্ন সমন্বয়'**।

শেষোক্ত গ্ৰন্থখন নানৰ্থেকোষ। ইয়াত নতুন পদ্ধতিৰে শব্দচয়ন কৰিছে। সামান্যভাৱে অন্ত্যবৰ্ণানুসাৰে শব্দসংগ্ৰহ কৰাৰ উপৰিও প্ৰতিটো বৰ্গৰ ভিতৰত অক্ষৰক্ৰমত শব্দৰ বিন্যাস কৰা দেখা যায়। ইয়াত একেটা শব্দৰ বিভিন্ন বিকল্প বানানৰ ৰূপো প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

ৰামনাচাৰ্য শ্ৰীসাধু সুন্দৰগণি ঃ সুন্দৰগণি ৰচিত কোশগ্ৰন্থ **'শব্দৰত্নাকৰ'** নামে পৰিচিত। ইয়াত ছটা কাণ্ড আছে — (১) অৰ্হৎকাণ্ড (শ্লোক সংখ্যা ১৭), (২) দেৱকাণ্ড (১৩৪), (৩) মানৱকাণ্ড (৩৫৫), (৪) তিৰ্যক কাণ্ড (৩৭২), (৫) নাৰক কাণ্ড (৪৭), (৬) সামান্য কাণ্ড (১২৯ শ্লোক)। ইও এখন সমানাৰ্থক কোশ। গণিৰ কাল জনা নাযায়।

গণিকৃত **'শব্দৰত্নাকৰ'**ৰ পুষ্পিকাৰূপৰা আৰু তেওঁৰ অন্য গ্ৰন্থ **'ধাতুৰত্নাকৰ'**ৰ আৰম্ভ আৰু অন্তত নিজৰ বিষয়ে গ্ৰন্থকাৰে পৰিচয় দি কৈছে যে তেওঁ সাধুকীৰ্তি নামে পাঠকৰ শিষ্য আছিল আৰু বিমলতিলক তেওঁৰ কনিষ্ঠ গুৰুভাই আছিল। তেওঁৰ তিনিখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়। (১) **উক্তি ৰত্নাকৰ**, (২) **ধাতুৰত্নাকৰ** (ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থ) আৰু (৩) **শব্দৰত্নাকৰ**। শব্দৰ বিভিন্নৰূপ নিৰূপণ কৰি দেখুৱা এই গ্ৰন্থৰ এক বৈশিষ্ট্য।

ৰামনভট্ট বাণেও অন্য এখন **'শব্দৰত্নাকৰ'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। গ্ৰন্থখন ত্ৰিকাণ্ডবিশিষ্ট। অমৰকোষৰ আৰ্হিত ৰচিত।

হৰ্ষকীৰ্তি ঃ হৰ্ষকীৰ্তি জৈন বিদ্বান আছিল। তেওঁ নাগপুৰীয় তপাগচ্ছ শাখাৰ অধ্যক্ষ ভট্টাৰক আছিল। তেওঁৰ গুৰু চন্দ্ৰকীৰ্তিয়ে দিল্লীৰ মোগল বাদছাহ জাহাংগীৰৰপৰাও (১৭শ শতিকা) সম্মান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। হৰ্ষকীৰ্তিৰচিত দুখন কোষগ্ৰন্থ আছে — (১) শাৰদীয়াখ্য নামমালা আৰু (২) শব্দানেকাৰ্থ। পিছৰখন গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল ১৬০৯ খৃষ্টাব্দ বুলি জনা যায়। গতিকে হৰ্ষকীৰ্তিৰ কাল ১৭শ শতিকাৰ আদিভাগ (১৫৭৫-১৬২৬ খৃঃ)।

'শাৰদীয়াখ্য নামমালা' বা 'শাৰদীয়াভিধানমালা' সমানাৰ্থক শব্দৰ কোষ। ই ত্ৰিকাণ্ডাত্মক। প্ৰতিটো কাণ্ড একাধিক বৰ্গত বিভক্ত। প্ৰথম কাণ্ডত তিনিটা বৰ্গ — (১) দেৱবৰ্গ, (২) ব্যোমবৰ্গ, (৩) ধৰাবৰ্গ। দ্বিতীয় কাণ্ডত আছে চাৰিটা বৰ্গ — (১) অঙ্গবৰ্গ, (২) সংযোগাদিবৰ্গ, (৩) সংগীতবৰ্গ আৰু (৪) পত্তিতবৰ্গ। তৃতীয় কাণ্ড আকৌ পাঁচটা বৰ্গত বিভক্ত — (১) ব্ৰহ্মবৰ্গ, (২) ৰাজবৰ্গ, (৩) বৈশ্যবৰ্গ, (৪) শূদ্ৰবৰ্গ আৰু (৫) সঙ্কীৰ্ণ বৰ্গ। গ্ৰন্থখন মুঠ শ্লোক সংখ্যা হল ৪৬৫ টা অনুষ্টুপ পদ্য।

শাৰদীয়াখ্য নামমালাৰ উপৰিও হৰ্ষকীৰ্তিয়ে অন্যান্য বিষয়ৰ ওপৰত একাধিক গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি গৈছে। যথা — (১) বৃহৎ শান্তি (বৃহচ্ছান্তি) স্তোত্ৰ ৰচনাকাল ১৫৬৮, (২) কল্যাণমন্দিৰস্তোত্ৰটীকা (১৫৭৫), (৩) সিন্দুৰ প্ৰকৰণ টীকা, (৪) সাৰস্বতদীপিকা, (৫) সেটনিট কাৰিকা বিৱৰণ (১৬১২), (৬) ধাতুপাঠতৰঙ্গিনী, (৭) ধাতুপাঠবিৱৰণ, (৮) যোগচিন্তামণি, (৯) শ্ৰুতবোধটীকা। ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, ছন্দ, কোষ আৰু কাব্য-সাহিত্যত তেওঁ যে সিদ্ধহস্ত আছিল এই গ্ৰন্থপঞ্জীয়ে তাক নিঃসন্দেহে প্ৰমাণ কৰে।

বৈদ্যক নিঘণ্টুসমূহ ঃ সংস্কৃত বা ভাৰতীয় কোষগ্ৰন্থৰ ইতিহাসত বৈদ্যক নিঘণ্টুসমূহে এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। তাৰে কেইখনমানৰ নিতান্ত সংক্ষিপ্ত পৰিচয় পাঠকবৃন্দৰ অবগতিৰ বাবে তুলি ধৰা হ'ল ঃ

(১) ধন্বন্তৰি নিঘণ্টু নিঃসংন্দেহে প্ৰাচীনতম বৈদ্যক নিঘণ্টু। অমৰকোষতকৈও ই প্ৰাচীনতৰ। ই দুখণ্ডত বিভক্ত। ই এই শ্ৰেণীভুক্ত পৰৱৰ্তী নিঘণ্টুবোৰ আধাৰভূত গ্ৰন্থ।

(২) নৱম শতিকাত মাধৱকৰে ৰচনাকৰা এনে নিঘণ্টু 'পৰ্যায়ৰত্নমালা' বা 'ৰত্নমালা' নামে জনাজাত।

(৩) হৰিচৰণ সেন বিৰচিত 'পৰ্যায়মুক্তাৱলী' বা 'মুক্তাৱলী' পৰ্যায়ৰত্নমালাৰ আধাৰতে ৰচিত হয়। ইয়াত ২৩টা বৰ্গ বিভাগ চকুত পৰে। এই দুয়োখন গ্ৰন্থ বঙ্গদেশত প্ৰচলিত আৰু জনপ্ৰিয় বৈদ্যক নিঘণ্টু। ৰত্নমালাৰ তুলনাত মুক্তাৱলী অধিক প্ৰণালীবদ্ধ।

(৪) হেমচন্দ্ৰকৃত 'নিঘণ্টুশেষ' এই শ্ৰেণীত পৰে। ৩৯৬ টা শ্লোকত সমাপ্ত গ্ৰন্থখন ছয়কাণ্ডত বিভক্ত — বৃক্ষ, গুল্ম, লতা, শাক, তৃণ আৰু ধান্য এয়ে ছয় কাণ্ড।

(৫) মদনপাল বিৰচিত 'মদনপাল নিঘণ্টু' অন্য এক বৈদ্যক নিঘণ্টু। মদনপাল দিল্লীৰ উত্তৰত থকা কাষ্ঠা নগৰৰ ৰজা আছিল। গ্ৰন্থৰ ৰচনাকাল ১৩৭৪ খৃ০। ২২৫০ শ্লোকবিশিষ্ট গ্ৰন্থখন ১৪ বৰ্গত বিভক্ত। বিষয়ৰ ব্যাপকতাৰ বাবে ইয়াৰ খ্যাতি আছে।

(৬) 'সিদ্ধমন্ত্ৰ' হৈছে বৈদ্যবৰ কেশৱ প্ৰণীত এক স্বল্পকায় বৈদ্যক নিঘণ্টু। কেশৱৰ পুত্ৰ গোপদেৱে (১২৭০-১৩০৯ খৃ০) ইয়াৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰে।

(৭) কৈয়দেৱ প্ৰণীত বৈদ্যক নিঘণ্টুক 'কৈয়দেৱনিঘণ্টু' নামেৰে জনা যায়। প্ৰকৃততে ইয়াৰ নাম 'পথ্যাপথ্যবিবোধক'। ই অধিক পুৰণি গ্ৰন্থ নহ'লেও অধিক তথ্যসমৃদ্ধ হোৱাৰ বাবে ইয়াৰ মহত্ত্ব আছে, লেখকে আত্মপৰিচয় দিছে।

(৮) কাশ্মীৰ নিবাসী নৰহৰি বিৰচিত 'ৰাজনিঘণ্টু' এই শ্ৰেণীৰ নিঘণ্টুৰ ভিতৰত বৃহত্তম বুলি জনা যায়। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে নৰহৰিয়ে উপজীব্য গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। তাৰ মাজত থকা 'মদন-পাৰিজাত'ৰ উল্লেখৰপৰা গ্ৰন্থকাৰৰ কাল ১৩৭৪ খৃষ্টাব্দৰ পৰৱৰ্তী বুলি জনা যায়। এই নিঘণ্টুক 'অভিধান চূড়ামণি' নামেৰেও জনা যায়। ই এক প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ।

(৯) বৈদ্যক নিঘণ্টু আৰু নানাৰ্থ ঔষধ কোষসমূহৰ ভিতৰত শিৱদত্ত মিশ্ৰ প্ৰণীত 'শিৱকোষ' নিশ্চিতৰূপে অন্যতম শ্ৰেষ্ঠগ্ৰন্থ। শিৱদত্তৰ জন্ম হয় কৰ্পূৰ বংশৰ চতুর্ভুজ মিশ্ৰৰ

পুত্ৰৰূপে। এই বংশই আয়ুৰ্বেদ পৰম্পৰাত অনেক অৱদান যোগাইছে। স্বয়ং চতুৰ্ভুজে 'ৰসকল্পদ্ৰুম' ৰচনা কৰাৰ উপৰিও গোবিন্দকৃত ৰসহৃদয়'ৰ টীকা ৰচনা কৰিছে। শিৱদত্তৰ পুত্ৰ কৃষ্ণদত্তই ত্ৰিমল্লবিৰচিত 'দ্ৰব্যগুণ শতশ্লোকী'ৰ টীকা কৰিছে। স্বয়ং শিৱদত্তই 'শিৱকোষ' ৰচনা কৰি উঠি তাৰ ওপৰতো বিস্তৃত টীকা ৰচনা কৰিহে ক্ষান্ত হৈছে। শিৱকোশৰ ৰচনাকাল ১৬৭৭খৃ০। গ্ৰন্থকাৰৰ আৰ্বিভাৱ কাল ১৬৫০-১৭০০ খৃ০।

শিৱকোষ নানাৰ্থক ঔষধিকোষ। ইয়াত ঔষধিবাচক শব্দবোৰৰ অনেকাৰ্থ দিছে। শব্দৰ চয়ন অন্ত্য বৰ্ণানুসৰি কৰা হৈছে। ই অতিশয় বিস্তৃত, বিশদ আৰু প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থৰত্ন। ঔষধিৰ পৰিচয়াৰ্থক দেশীশব্দৰ প্ৰয়োগো চকুত পৰে।

ক্ৰিয়াকোষ ঃ সংস্কৃত বাঙ্ময় অনেক বৈচিত্ৰপূৰ্ণ। কোষবিদ্যাৰ মাজতো সেই বৈচিত্ৰ অব্যাহতভাৱে বিদ্যমান। সমানাৰ্থ অনেকাৰ্থ কোষ, বৈদ্যক নিঘণ্টুৰ লগতে ক্ৰিয়াৰ কোষৰ সংকলন চকুত পৰে। অন্ততঃ দুখন ক্ৰিয়াকোষ উল্লেখযোগ্য — (১) ভট্টমল্লৰ 'আখ্যাত চন্দ্ৰিকা' আৰু হলায়ুধৰ 'কবিৰহস্য'। ভট্টমল্ল দ্বাদশ শতিকাৰ আগৰ লোক। তেওঁৰ আখ্যাতচন্দ্ৰিক নি কাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰতিকাণ্ডৰ অবান্তৰ বৰ্গবিভাগ আছে। কবিৰহস্যৰ শৈলী পৃথক। হয়াত বিভিন্ন গণত পঠিত সমানাকাৰ ধাতুসমূহক সংগ্ৰহ কৰি শ্লোকত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। হলায়ুধৰ কাল দশম শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ।

সঙ্গীতাদি কোষ ঃ অন্য কোষৰ সমান্তৰাল ৰূপত সঙ্গীত, নৃত্যাদি বিষয়ক কোষো ই দেশত ৰচিত হৈছিল। মহাৰাজা নামে কুম্ভকৰ্ণই 'সঙ্গীতৰাজ' এখন বিশাল গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল তাৰে এভাগ নৃত্যৰত্নকোষ নামে প্ৰখ্যাত। তাত নৃত্যবিষয়ক প্ৰমেয় নিৰ্দিষ্ট হৈছে

এনেবিধৰ অন্য এক গ্ৰন্থৰত্ন হৈছে 'ৰত্নৰত্নকোশ'। ৰচকৰ নাম জনা নাযায়। গ্ৰন্থখন দুভাগত বিভক্ত। প্ৰথমভাগ সূত্ৰাত্মক, আৰু দ্বিতীয় ভাগ সূত্ৰ আৰু সেই সম্বন্ধীয় বিবৰণযুক্ত। ইয়াৰ ৰচনা ১০০৮-১৪০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত হোৱা সম্ভৱ।

ৰামাৱতাৰ শৰ্মা ঃ ১৯৬৭ চনত প্ৰথমবাৰলৈ প্ৰকাশিত মহামহোপাধ্যায় ৰামাৱতাৰ শৰ্মাৰ 'বাঙ্ময়াৰ্ণৱ' সংস্কৃত কোষৰ ইতিহাসত এক উত্তম কৃতি বুলিব পাৰি। ৰামাৱতাৰ শৰ্মাই (১৮৭৭-১৯২৯খৃ০) ১৯১১ খৃষ্টাব্দত এই কোষ ৰচনাৰ কামত হাত দি তাক সুদীৰ্ঘ ৩৮ বছৰত সম্পূৰ্ণ কৰে। শৰ্মাৰ জন্ম হয় বিহাৰৰ ছপৰা নগৰত। তেওঁৰ পিতৃ শ্ৰীদেৱনাৰায়ণ শৰ্মা ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু কৰ্মকাণ্ডৰ ভাল পণ্ডিত আছিল।

'বাঙ্ময়াৰ্ণৱকোষ' অমৰকোষৰ শৈলীত প্ৰায় সাতহাজাৰ অনুষ্টুপ পদ্যত ৰচিত (প্ৰকৃত সংখ্যা ৬৭৯৬)। গ্ৰন্থখন নানাৰ্থ শ্ৰেণীৰ কোষ। বৈজ্ঞানিক বৰ্ণানুক্ৰমত শব্দচয়ন ইয়াৰ এক বৈশিষ্ট্য। ইয়াত বৈদিক আৰু লৌকিক শব্দৰ একেলগে সন্নিৱেশ ঘটিছে।

আধুনিক কোষগ্ৰন্থ ঃ পাশ্চাত্ত্য-শিক্ষাৰ সোঁতত নতুন পদ্ধতিৰে অনেক শব্দকোষ ৰচিত হৈছে। তাৰে ভিতৰত ৰাধাকান্ত দেৱৰ সম্পাদনাত সাত খণ্ডত ১৮২২-১৮৫৮ খৃষ্টাব্দৰ মাজত প্ৰকাশিত 'শব্দকল্পদ্ৰুম' অন্যতম। ইয়াত অকাৰাদি বৰ্ণক্ৰমত শব্দৰ চয়ন হৈছে।

ইতিহাস, পুৰাণ, স্মৃতি আদি প্ৰমাণৰ আধাৰত এই গ্ৰন্থ সংকলিত হৈছে।

একে প্ৰণালীৰে সুখানন্দনাথে চাৰিভাগত 'শব্দাৰ্থ চিন্তামণি' (১৮৬৪-১৮৮৫) আৰু তাৰানাৰ্থ তৰ্ক বাচস্পতিয়ে কুৰি ভাগত বাচস্পত্যম্ (১৮৭৩-১৮৮৪) ৰচনা কৰি প্ৰকাশ কৰে।

পালি আৰু প্ৰাকৃতকোষ ঃ কোষবিদ্যাৰ বুৰঞ্জী ইমানতে সমাপ্ত নহয়। পালি আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ শব্দকোষৰ চৰ্চা নকৰিলে আমাৰ ইতিহাস অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে। সংস্কৃত আৰু পালি-প্ৰাকৃতৰ বাঙ্ময়লৈ বৌদ্ধ আৰু জৈন বিদ্বানসকলে যিদৰে নিজ নিজ অৰিহণা দিছে একেদৰে কোষ ৰচনাতো সিসকলৰ অৱদান অনস্বীকাৰ্য। বৌদ্ধসকলে বৈদিক নিঘণ্টুৰ পৰ্যায়তে নিজস্ব কোষগ্ৰন্থ ৰচি গৈছে। এনে কোষৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰসিদ্ধ হৈছে 'মহাব্যুৎপত্তি'। ই ২৫৮ প্ৰকৰণত বিভক্ত। ইয়াত মুঠতে প্ৰায় ৬০০০ শব্দ সংকলিত হৈছে। ই যে অকল বুদ্ধ আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ পাৰিভাষিক শব্দৰ অৰ্থকে দিয়ে এনে নহয়, বৰঞ্চ পশু, গছ-বিৰিখ, ৰোগাদি বিষয়ক শব্দও ই সঞ্চয় কৰি ৰাখিছে। পৰ্যায়বাচক শব্দৰ উপৰিও ধাতুৰূপো ইয়াত উল্লেখিত হৈছে।

একেদৰে মোগল্লানৰ 'অভিধানপ্পদীপিকা' পালি কোষসমূহৰ ভিতৰত অতিকৈ জনপ্ৰিয়। ই ১২শ শতিকাত ৰচিত হৈছিল। ই অমৰকোষৰদ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে। আনকি ঠাই বিশেষত অমৰৰ অনুবাদ ৰূপ বিদ্যামান।

প্ৰাকৃতকোষ ঃ প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত কোষগ্ৰন্থৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম হৈছে ধনপাল বিৰচিত 'পাইঅলচ্ছিনামমালা'। গ্ৰন্থকাৰে এই কোষখন ৯৭২ খৃষ্টাব্দত তেওঁৰ কনিষ্ঠা ভগিনীৰ কাৰণে লিখা বুলি নিজে স্বীকাৰ কৰি গৈছে। ইয়াত মাথোন ২৭৯ গাথা আছে। পৰিচ্ছেদ বিভাজন ইয়াত নাই। হেমচন্দ্ৰই পিছলৈ ইয়াৰ সহায় লৈ নিজ গ্ৰন্থ ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছিল।

হেমচন্দ্ৰ প্ৰণীত 'দেশীনামমালা' নামে প্ৰাকৃতকোষ অধিক মহত্বপূৰ্ণ আৰু আকৰ্ষণীয়। প্ৰাকৃতত সততে শব্দৰাজিক তৎসম (সংস্কৃতৰ সমান), তদ্ভৱ (সংস্কৃতৰ পৰা বিবৰ্তনক্ৰমে প্ৰাপ্ত) আৰু দেশী (অঞ্চল বিশেষত প্ৰচলিত) এই তিনি শ্ৰেণীত বিভাজন কৰা হয়। হেমচন্দ্ৰই তাৰে তৃতীয় ভাগ বা দেশীশব্দসমূহক একত্ৰিত কৰি তাৰ অৰ্থদান কৰিবলৈ নিজগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে যদিও তাৰ মাজত তদ্ভৱশব্দৰ অনুপ্ৰৱেশ নঘটা নহয়। গ্ৰন্থখন আঠ অধ্যায় বা বৰ্গত বিভক্ত আৰু আদি আখৰৰ বৰ্ণানুক্ৰমত গ্ৰন্থখন সজ্জিত হৈছে। প্ৰথমে পৰ্যায়বাচক সমানাৰ্থ শব্দাৰ্থ সংগ্ৰহ কৰি পাছত নানাৰ্থ শব্দ সংকলন কৰা হৈছে। হেমচন্দ্ৰই নিজে এই গ্ৰন্থৰ টীকা ৰচনা কৰিছে। গ্ৰন্থখনে হেমচন্দ্ৰৰ কালৰ (১২ শ শতিকাৰ) সামাজিক ৰীতিনীতিৰো আভাস দিয়ে।

জৈনবিদ্বানসকলে দুখন বিশালকোষত প্ৰাকৃত শব্দচয়ন কৰি থৈ গৈছে। তাৰে এখন অভিধানৰাজেন্দ্ৰকোষ আৰু আনখন প্ৰাকৃত শব্দ মহাৰ্ণৱ নামে জনাজাত। প্ৰথম কোষখন

অকল প্ৰাকৃত শব্দকোষেই নহয়, বৰঞ্চ ই জৈন ধৰ্মৰ সকলো সংস্কৃতি ব্যঞ্জক এক বিশ্বকোষৰ ৰূপ লৈছে। ইয়াত জৈনধৰ্ম, দৰ্শন, সাহিত্য, ৰীতি-নীতি আদি সকলো বিষয়ৰে পৰিচয় সন্নিবিষ্ট হৈছে। এই মহাগ্ৰন্থখন সাতখণ্ডত দহ হাজাৰ পৃষ্ঠাত (ৰতলামৰ পৰা) প্ৰকাশিত হৈছে।

'প্ৰাকৃত শব্দ মহাৰ্ণৱ' কোষখনো একাধিক খণ্ডত প্ৰায় ডেৰহাজাৰ পৃষ্ঠাত (কলিকতা আৰু কাশীৰ পৰা) প্ৰকাশিত হৈছে। ই বৰ্ণনাক্ৰমিক প্ৰণালীত নিবদ্ধ। এই দুয়োখন গ্ৰন্থ জৈন বিদ্বানসকলৰ গভীৰ আৰু ব্যাপক অধ্যয়ন আৰু অধ্যৱসায়ৰ পৰিচয় দিয়ে।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ

ছয় বেদাঙ্গৰ অন্যতম ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ। পাণিনিয়ে তেওঁৰ শিক্ষাগ্ৰন্থত ব্যাকৰণক বেদপুৰুষৰ মুখ বুলি কৈছে— 'মুখং ব্যাকৰণ প্ৰোক্তম্'। ইতিপূৰ্বে বেদাঙ্গ সাহিত্যৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত বেদৰ অধ্যয়ন, অৰ্থবোধ আৰু সংৰক্ষণ আদিৰবাবে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ কি কি প্ৰয়োজন তাক কৈ অহা হৈছে।

পাণিনিৰ কালৰপৰাই ভাৰতবৰ্ষত ব্যাকৰণৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস উপলব্ধ হ'লেও পাণিনিৰ পূৰ্বকালত আৰ্বিভূত হোৱা ভালেমান বৈয়াকৰণিক মুনি বা আচাৰ্যৰ নাম পাণিনি প্ৰভৃতিয়ে প্ৰসঙ্গক্ৰমে নিজ নিজ গ্ৰন্থত পাতত উল্লেখ কৰি গৈছে। সেয়ে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ অভ্যুদয় পাণিনিৰ কালৰ বহুত আগতে হৈছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। আকৌ সূত্ৰাত্মক ব্যাকৰণৰ ব্যাখ্যা আৰু সৰলীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আদি সম্পাদন কৰোঁতে এক দীঘলীয়া কাল ব্যাপি ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ বিকাশ আৰু বিন্যাসৰ ধাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত হয়। সেয়ে আলোচনাৰ সুগমতাৰ বাবে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসক কমেও চাৰিচোৱাত ভগাবলৈ পাৰি ঃ

(১) পাণিনি পূৰ্ব কাল,

(২) পাণিনি কাল বা অভ্যুদয় কাল (খৃ০ পূ০ ৫০০-৩০০)।

(৩) ব্যাখ্যা বা ভাষ্যকাল(খৃ০ ৫০০-১৪০০)।

(৪) প্ৰক্ৰিয়া কাল (খৃ° ১৫০০—)।

(ক) পাণিনি পূৰ্ব কাল ঃ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ সৃষ্টি ঃ বক্তা আৰু প্ৰবক্তাসকল ঃ

ভাৰতীয় শাস্ত্ৰসমূহৰ বা সকলো বিদ্যাৰ স্ৰষ্টা স্বয়ম্ভু ব্ৰহ্মা বুলি কোৱা হয়। ঋক্‌তন্ত্ৰ নামে বেদাঙ্গ গ্ৰন্থত প্ৰাপ্ত পৰম্পৰা অনুসৰি ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ পৌত্ৰ বৃহস্পতিক ব্যাকৰণৰ জ্ঞান দান কৰে আৰু বৃহস্পতিয়ে সেই শাস্ত্ৰজ্ঞান ইন্দ্ৰক শিকায়। ইন্দ্ৰই ভৰদ্বাজ ঋষিক ব্যাকৰণৰ শিক্ষা দান কৰে। তেওঁৰপৰা ঋষিসকলৰপৰা পৰম্পৰাক্ৰমে ব্ৰাহ্মণসকলে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰে। এইসকলৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰক 'ইন্দ্ৰ-ব্যাকৰণ'ৰ প্ৰণেতাৰূপে পোৱা গৈছে। ভাৰদ্বাজৰ নামোল্লেখ অষ্টাধ্যায়ীত থকাৰপৰা তেওঁ যে ব্যাকৰণ প্ৰণেতা ভৰদ্বাজ কুলোৎপন্ন আৰু ব্যাকৰণৰ ধাৰক আছিল সি প্ৰতিপন্ন হৈছে।

যাস্কৰ নিৰুক্তৰ বৃত্তিকাৰ দুৰ্গাচাৰ্যয়ো আঠজন শাব্দিক আচাৰ্যৰ নামোল্লেখ কৰিছে। তেওঁলোক বোপদেৱে কবিকল্পদ্ৰুমত উল্লেখ কৰা মতে ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ, কাশকৃৎস্ন, আপিশলি, শাকটায়ন, পাণিনি, অমৰ, জৈনেন্দ্ৰ হ'ব পাৰে বুলি কোনো কোনোৱে অনুমান কৰে। কিন্তু যাস্কই নিৰুক্তত উল্লেখ কৰা ভালেমান নৈৰুক্তাচাৰ্যৰ অনেকেই যে বৈয়াকৰণ আছিল তাত

সন্দেহ নাই। তেওঁ নিৰুক্তত উল্লেখ কৰা আচাৰ্য্যসকল হৈছেঃ আগ্ৰায়ণ, ঔদুম্বৰায়ণ, ঔপমন্যৱ, ঔৰ্ণাবাভ, কাঠক, কাঠক্য, কৌৎস, ক্ৰৌষ্টুকি, গাৰ্গ্য,১ গালৱ, চৰ্মশিৰস্ বাৰ্যায়ণি, শতবলাক্ষ, শাকটায়ণ, শাকপূৰ্ণি, শাকল্য, স্থৌলাষ্ঠীৱি প্ৰভৃতি।

এনেদৰে ভোজৰ সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ, ভাস্কৰাচাৰ্য্যৰ লীলাৱতী, আৰু বামণ-জয়াদিত্যৰ কাশিকাবৃত্তিত ক্ৰমে আঠ, আঠ, আৰু পাঁচজনকৈ বৈয়াকৰণৰ সংকেত আছে।

স্বয়ং পাণিনিয়েও তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীত আপিশলি, কাশ্যপ, গাৰ্গ, গালৱ, চাক্ৰবৰ্মণ, ভাৰদ্বাজ, শাকটায়ন, শাকল্য, সেনক আৰু স্ফোটায়ন— এই দহজন বৈয়াকৰণাচাৰ্য্যৰ নামোল্লেখ কৰিছে। গাৰ্গ্য, গাল্‌ৱ, শাকটায়ণ আৰু শাকল্যৰ নাম পাণিনি আৰু যাস্ক দুয়ো উল্লেখ কৰাটো মন কৰিবলগীয়া কথা।

পাণিনিয়ে উল্লেখ কৰা বৈয়াকৰণসকলৰ বিষয়ে যৎসামান্য যি জনা যায় তাকে তলত তুলি ধৰা হ'ল।

(১) আপি শিলি— পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ এটিমাত্ৰ সূত্ৰত (৬।১।৯২) আপিশলিৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। পতঞ্জলিয়েও মহাভাষ্যৰ এঠাইত মাত্ৰ (৪।২।৪৫) তেওঁৰ উল্লেখ কৰি গৈছে। তদুপৰি ন্যাস, মহাভাষ্যপ্ৰদীপ আদি গ্ৰন্থৰ পাততে আপিশলিৰ ব্যক্তিত্ব আৰু কৃতিত্বৰ চৰ্চা হৈছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা ব্যাকৰণতো আঠটা অধ্যায় আছিল বুলি জনা যায়। কাৰণ শাকটায়ন ব্যাকৰণৰ অমোঘাবৃত্তিত (৩।২।৬১) পাল্যকীৰ্তিয়ে এটা উদাহৰণত কৈছে— 'অষ্টকা আপিশল পাণিনীয়াঃ'। এই ব্যাকৰণো সূত্ৰত্মক আছিল। তাত বৈদিক আৰু লৌকিক দুয়ো ভাষাৰ শব্দৰ ব্যাখ্যা দিয়া হৈছিল। পাণিনিৰ ওপৰত আপিশলিৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। অষ্টাধ্যায়ীৰ উপৰিও আপিশলিয়ে ধাতুপাঠ, উণাদিসূত্ৰ আৰু শিক্ষা নামে আন চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচিছিল বুলি জনা যায়। তেওঁৰ 'উণাদিপাঠ' আৰু 'শিক্ষা' পোৱা গৈছে। যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকৰমতে তেওঁৰ আৱিৰ্ভাব বিক্ৰমৰ ২৯০০ বছৰ আগতে হৈছিল।

(২) কাশ্যপ— পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ দুটা সূত্ৰত (১।২।২৫; ৮।৪।৬৭) তেওঁৰ উল্লেখ কৰিছে। তদুপৰি শুক্ল যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত বাজসনেয়ি প্ৰাতিশাখ্যত এবাৰ (৪।৫) তেওঁৰ নাম লোৱা হৈছে। তেওঁ ৰচনা কৰা কোনো সূত্ৰ কোনো গ্ৰন্থত উদ্ধৃত হোৱা দেখা নাযায়। গৈৰোলাই তেওঁক ভাৰত যুদ্ধৰ সমসাময়িক বুলি কৈছে।

(৩) গাৰ্গ্য — পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ তিনিটা সূত্ৰত (৭।৩।৯৯; ৮।৩।২০; ৮৪।৬৭) তেওঁৰ ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় অভিমত তুলি ধৰিছে। যাস্কয়ো নিৰুক্তত (১।২) তেওঁৰ অভিমত তুলি ধৰি কৈছে যে গাৰ্গ্যৰমতে সকলো নাম আখ্যাতজ বা ধাতুৰূপৰা ব্যুৎপত্তিক্ৰমে প্ৰাপ্ত নহয়। বাজসনেয়ি প্ৰাতিশাখ্যত তেওঁ ৰচনা কৰা পদপাঠৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেয়া সামবেদৰ পদপাঠ আছিল। তেওঁ 'পদপাঠ' 'নিৰুক্ত' 'শাকল্যতন্ত্ৰ', 'তন্ত্ৰান্ত্ৰ', 'দেৱৰ্ষিচৰিত আৰু 'সামতন্ত্ৰ' নামে ছখন গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা আছিল। তেওঁৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল যথাসম্ভৱ বিক্ৰমপূৰ্ব

১। গাৰ্গ্য, গালৱ, শাকটায়ন আৰু শাকল্যৰ নাম্ পাণিনিৰ সূত্ৰপাঠতো পোৱা যায়।

৫৫০০ অব্দ (?)।

(৪) গালৱ ঃ— অষ্টাধ্যায়ীত পাণিনিয়ে চাৰিবাৰ তেওঁৰ উল্লেখ কৰিছে (৬।৩।৬১; ৭।১।৭৪; ৭।৩।৯৯; ৮।৪।৬৯)। নিৰুক্ত (৪।৩) আৰু বৃহদ্দেৱতাত (১।২৪; ৫।৩৯; ৬।৪৩; ৭।৩৮) গালৱৰ মত পোৱা যায়। পুৰুষোত্তমে ভাষাবৃত্তিত (৬।১।৭৭) এওঁৰ এক মত উল্লেখ কৰিছে। তেওঁক ব্যাকৰণ গ্ৰন্থৰ উপৰিও সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, ক্ৰমপাঠ, শিক্ষা, 'নিৰুক্ত', 'দৈৱতগ্ৰন্থ', 'শাকল্যতন্ত্ৰ', 'কামসূত্ৰ' আদি নানান গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা বুলি জনা যায়।

(৫) চাক্ৰবৰ্মণ ঃ— অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ (৬।১।৩০) আৰু উণাদিসূত্ৰত (৩।১৪৪) চাক্ৰবৰ্মণৰ নাম একোবাৰকৈ পোৱা গৈছে। শব্দকৌস্তুভৰ এঠাইত (১।১।২৭) এওঁৰ সম্বন্ধে কোৱা হৈছে—'যত্তু কশ্চিদাহ চাক্ৰবৰ্মণ ব্যাকৰণে দ্বয়শব্দস্যাপি সৰ্বনামতাভ্যুপগাৎ।' অৰ্থাৎ তেওঁৰ মতে দ্বয় শব্দটো সৰ্বনাম। তেওঁৰ সম্বন্ধে অধিক কথা জনা নাযায়।

(৬) ভাৰদ্বাজ ঃ— অষ্টাধ্যায়ীৰ মাত্ৰ এঠাইত (৭।২।৬৩) ভাৰদ্বাজৰ নাম উল্লেখিত হৈছে। তৈত্তিৰীয় প্ৰাতিশাখ্যতো তেওঁৰ ব্যাকৰণৰ উল্লেখ আছে। সম্ভৱতঃ তৈত্তিৰীয় শাখাৰ ভিতৰুৱা ভাৰদ্বাজ কল্পসূত্ৰ, বাৰ্ত্তিক, আয়ুৰ্বেদ, অৰ্থশাস্ত্ৰ আদিও 'ভাৰদ্বাজ'ৰ দ্বাৰা প্ৰণীত বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ স্থিতিকাল ২৮০০ বি০ স০ বুলি কোৱা হয়।

(৭) শাকটায়ন ঃ— অষ্টাধ্যায়ীত শাকটায়নৰ নাম তিনিবাৰ উল্লেখিত হৈছে (৩।৪।১১১; ৮।৩।১৮; ৮।৪।৫০)। সেইদৰে নিৰুক্ততো তেওঁৰ নাম তিনিবাৰ পোৱা যায় (১।৩;১২;১৩)। ঋক্‌প্ৰাতিশাখ্যতো তেওঁৰ নাম পোৱা যায়। ব্যাকৰণৰ উপৰিও 'দৈৱত গ্ৰন্থ', 'কোশ', 'ঋক্‌তন্ত্ৰ', 'লঘুঋক্‌তন্ত্ৰ', 'সামতন্ত্ৰ', 'পঞ্চপাদী উণাদিসূত্ৰ', শ্ৰাদ্ধ কল্পাদি গ্ৰন্থ তেওঁ ৰচিছিল বুলি জনা যায়।

(৮) শাকল্য ঃ— অষ্টাধ্যায়ীত তেওঁৰ মত চাৰিবাৰ (১।১।১৬; ৬।১।১২৭; ৮।৩।১৯; ৮।৪।৫১) উদ্ধৃত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও ঋক্‌প্ৰাতিশাখ্য, বাজসনেয়ি প্ৰাতিশাখ্য আদিৰ পাততো শাকল্যৰ উল্লেখ চকুত পৰে। নিৰুক্ততো এবাৰ (৬।২৮) তেওঁৰ উক্তি তুলি ধৰা হৈছে। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰৰাশিৰ ওপৰত শাকল্যকৃত পদপাঠৰ সুখ্যাতি আছে। কবীন্দ্ৰাচাৰ্যৰ সূচীপত্ৰত 'শাকল্য ব্যাকৰণ'ৰ নাম পোৱা যায়। অতীতত শাকল্য উপাধিৰ চাৰিজন ব্যক্তিৰ নাম চকুত পৰেঃ শাকল্য, স্থবিৰ শাকল্য, বিদগ্ধ শাকল্য আৰু বেদমিত্ৰ শাকল্য। এইসকলৰ অন্তিমজন যাজ্ঞৱল্ক্যৰ সমসাময়িক আছিল বুলি বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ আৰু পৌৰাণিক সাক্ষ্যৰদ্বাৰা জনা যায়। তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ কাল বি০ পূৰ্ব ২৮০০ অব্দ বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

(৯) সেনক ঃ— আচাৰ্য সেনকৰ নাম অষ্টাধ্যায়ীত মাথোন এবাৰহে উল্লেখিত হৈছে (৫।৪।১১)। তেওঁৰ কথা অধিক জনা নাযায়। ২৯০০ বিক্ৰম পূৰ্বাব্দত তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ হোৱা সম্ভৱ।

(১০) **স্ফোটায়ন ঃ—** তেওঁৰ নাম অষ্টাধ্যায়ীত এবাৰহে হৈছে (৬।১।১২৩)। হৰদত্তৰ পদমঞ্জৰীৰপৰা (৬।১।১২৩) জনা যায় যে তেওঁ স্ফোট সিদ্ধান্তৰ প্ৰবক্তা আছিল। হেমচন্দ্ৰৰ 'অভিধান চিন্তামণি'ত স্ফোটায়নৰ দ্বিতীয় নাম 'কক্ষীবান' বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁৰ স্থিতিকাল ২৮০০ বি০ পূৰ্বাব্দ বুলি অনুমান কৰা হয়।

ওপৰত বিবৃত দহজন বৈয়াকৰণিকৰ নাম পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত পোৱা যায়। পাণিনিয়ে উল্লেখ নকৰা তেওঁৰ পূৰ্বকালৰ আৰু জনদিয়েক বৈয়াকৰণাচাৰ্যৰ নাম অন্য উৎসৰপৰা জনা যায়। সিসকলৰ কথা তলত চমুৱাই তুলি ধৰা হ'ল।

(ক) **ইন্দ্ৰ ঃ—** তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ মতে (৬।৪।৩) দেৱবৃন্দৰ অনুৰোধ অনুসৰি দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই পোনতে ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। অন্য পৰম্পৰামতে ব্ৰহ্মা আৰু বৃহস্পতিয়ে প্ৰৱৰ্তন কৰা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ ইন্দ্ৰই সংস্কাৰ কৰি দেৱসমাজত প্ৰচাৰ কৰে। বেদান্ত, মীমাংসা দৰ্শন আৰু শব্দশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান, প্ৰজাপতিৰপৰা লাভ কৰে। ভাৰদ্বাজ, ধন্বন্তৰি, কশ্যপ, বসিষ্ঠ, ভৃগু, অত্ৰি আদি তেওঁৰ শিষ্য আছিল। তেওঁ ইন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ উপৰিও আয়ুৰ্বেদশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, মীমাংসা দৰ্শন, পুৰাণ আদি গ্ৰন্থ ৰচে। তেওঁৰ স্থিতিকাল ৮৫০০ বি০ পূ০ অব্দ বুলি পৰম্পৰানুৰাগী সকলে ধাৰণা কৰে।

(খ) **বায়ু ঃ—** ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ প্ৰতিপাদন কৰোঁতে ইন্দ্ৰই বায়ুৰ সহায় লাভ কৰিছিল। ইন্দ্ৰ আৰু বায়ুৰ প্ৰৱৰ্ত্তিত শাস্ত্ৰ বুলিয়েই ভাষাক 'ঐন্দ্ৰাবায়ব'ঃ বুলি কোৱা হয়। বায়ুক শব্দশাস্ত্ৰৰ বিজ্ঞাতা বোলা হয়। তেওঁ বায়ু পুৰাণৰ প্ৰৱৰ্তক। তেওঁৰপৰা উশনা কবিয়ে পুৰাণৰ জ্ঞান লাভ কৰে।

(গ) **ভৰদ্বাজ ঃ—** ঋকতন্ত্ৰৰ মতানুসৰি ব্ৰহ্মা, বৃহস্পতি আৰু ইন্দ্ৰৰ পৰৱৰ্তী কালত ভৰদ্বাজে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবক্তাৰূপে খ্যাতিমান হয়। ভৰদ্বাজ আছিল বৃহস্পতি আঙ্গিৰসৰ পুত্ৰ। ইন্দ্ৰপৰা সাবিত্ৰ্যাগ্নিৰ জ্ঞান ভৰদ্বাজে লাভ কৰা এক কাহিনী তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। ৰামায়ণত এজন ভৰদ্বাজৰ আশ্ৰম প্ৰয়াগত আছিল বুলি কোৱা হৈছে। মহাভাৰতেও ভৰদ্বাজৰ কথা কয়। তেওঁ শস্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰ দুই বিদ্যাতে নিষ্ণাত আছিল। দ্ৰোণ আৰু যৱক্ৰীতৰ পিতৃৰূপেও তেওঁ বৰ্ণিত হৈছে। ঋগ্বেদৰ ষষ্ঠ মণ্ডলকে ধৰি বেদৰ অনেক মন্ত্ৰৰ দ্ৰষ্টা ঋষিৰূপে ভৰদ্বাজৰ ভূয়সি প্ৰশংসা বেদাঙ্গসমূহত পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। ঐতৰেয় আৰণ্যকৰমতে তেওঁ দীৰ্ঘকায় আৰু দীৰ্ঘজীৱী আছিল। তেওঁ 'ভৰদ্বাজৰ ব্যাকৰণ', 'আয়ুৰ্বেদ সংহিতা', 'ধনুৰ্বেদ', 'ৰাজশাস্ত্ৰ', 'অৰ্থশাস্ত্ৰ যন্ত্ৰসৰ্বস্ব', 'পুৰাণ আৰু শিক্ষা শাস্ত্ৰ'ৰ প্ৰবৰ্তক আছিল। পৰম্পৰানুগ পণ্ডিতসকলে তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ কাল ৭৫০০ বিক্ৰমপূৰ্বাব্দ বুলি অনুমান কৰে। সম্ভৱতঃ পাণিনিয়ে উল্লেখ কৰা ভাৰদ্বাজ নামে বৈয়াকৰণিক বিশেষ এই ভৰদ্বাজৰ কুলোদ্ভৱ লোক আছিল। ভৰদ্বাজক গোত্ৰকাৰৰূপেও জনা যায়।

(ঘ) **ভাগুৰি ঃ—** ভাগুৰি নামে বৈয়াকৰণৰ অনেক মত বিভিন্ন ব্যাকৰণৰ পাততে পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ তেওঁ বৃহদ্গৰ্গৰ শিষ্য আছিল। তেওঁৰ কৃতিসমূহ 'ভাগুৰি ব্যাকৰণ',

'সামবেদীয় শাখা', 'ব্ৰাহ্মণ', অলংকাৰ গ্ৰন্থ', 'ত্ৰিকাণ্ড কোশ', সাংখ্য দৰ্শন ভাষ্য আৰু 'দৈৱত গ্ৰন্থ' বুলি জনা যায়।

জগদীশ তৰ্কালংকাৰে তেওঁৰ 'শব্দশক্তি প্ৰকাশিকা'ত ভাগুৰি নামেৰে সম্বন্ধ ভালেমান শ্লোকোদ্ধাৰ কৰিছে। তাৰপৰা অনুমান কৰা হয় যে ভাগুৰিৰ ব্যাকৰণ সম্ভৱতঃ ছন্দোবদ্ধ গ্ৰন্থ আছিল।

(ঙ) পৌষ্কৰসাদি ঃ— এওঁৰ পিতৃৰ নাম সম্ভৱতঃ পুষ্কৰসৎ আছিল। তেওঁ আজমীৰৰ ওচৰৰ পুষ্কৰ নামে ঠাইৰ অধিবাসী আছিল যেন অনুমান হয়। তেওঁ ভাৰতযুদ্ধৰ সমীপৱৰ্তী বি০ পূৰ্বাব্দ ৩১০০ সময়ত আৰ্বিভূত হোৱা যেন ধাৰণা কৰা হৈছে।

(চ) চাৰায়ণ ঃ— পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাভাষ্যত পাণিনি আৰু বৌঢ়িৰসৈতে চাৰায়ণৰ নামো লৈছে। দেৱপালেও তেওঁৰ টীকাত চাৰায়ণৰ সূত্ৰৰ উদ্ধৃতি দিছে। তাৰপৰা চাৰায়ণ এজন প্ৰাচীন বৈয়াকৰণ আছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তেওঁক কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ চাৰায়ণীয় শাখাৰ প্ৰবৰ্তক বুলি জনা যায়। কাশ্মীৰত পোৱা 'চাৰায়ণীয় শিক্ষাৰো' তেওঁ প্ৰণেতা। তেওঁ পৌষ্কৰসাদিৰ সমসাময়িক আছিল বুলি অনুমান কৰা হয়।

(ছ) কাশকৃৎস্ন ঃ— মহাভাষ্য আৰু 'কৰ্ব্বিকল্পদ্ৰুম'ত কাশকৃৎস্নক এজন প্ৰাচীন আচাৰ্যৰূপে স্মৰণ কৰা হৈছে। 'মহাভাষ্যপ্ৰদীপ' আৰু 'বাক্যপদীয়' আদিতো তেওঁৰ নামোল্লেখ হৈছে। মীমাংসকৰমতে তেওঁ 'ত্ৰি-অধ্যায়ী' ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ আৰু 'চতুৰধ্যায়ী মীমাংসা' শাস্ত্ৰ প্ৰণেতা আছিল। তেওঁক চাৰায়ণ প্ৰভৃতিৰ সমকালীনৰূপে ভবা হয়।

(জ) বৈয়াঘ্ৰপদ ঃ— চাৰায়ণ প্ৰভৃতিৰ সমকালীনৰূপে বৈয়াঘ্ৰপদকো থিয় কৰোৱা হৈছে। ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যকাদিতো তেওঁৰ উল্লেখ আছে। কাশিকাত দুবাৰো তেওঁৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। কাশিকাত (৫।১।৫৮) 'দশকং বৈয়াঘ্ৰপদীয়ম্' বুলি উল্লেখ কৰা লৈ চাই তেওঁৰ ব্যাকৰণ 'দশাধ্যায়ী' আছিল বুলি ভবাৰ ঠাই আছে। ৪।২।৬৫— সূত্ৰত তেওঁৰ শিষ্যসকলক 'দশকা বৈয়াঘ্ৰপদীয়া'ঃ বুলি কোৱা কথায়ো উক্ত অনুমান সমৰ্থন কৰে। কিন্তু বৈয়াঘ্ৰপদৰ দশাধ্যায়ী আজিও উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

(ঝ) মাধ্যন্দিনি ঃ— কাশিকাবৃত্তিত (৭।১।৯৪) উদ্ধৃত এটি কাৰিকাৰপৰা জনা যায় 'মাধ্যন্দিনি' অন্যতম প্ৰাচীন বৈয়াকৰণ আছিল। সম্ভৱতঃ তেওঁ মাধ্যন্দিনৰ পুত্ৰ আছিল। তেওঁ শুক্লযজুৰ্বেদীয় বাজসনেয়ি সংহিতাৰ মাধ্যন্দিনীয় শাখা ৰ প্ৰবৰ্তক হোৱাৰ উপৰিও 'মাধ্যন্দিন শিক্ষা'ৰো প্ৰণেতা আছিল। তেওঁৰ পৰম্পৰাগত কাল ৩০০০ বি০ পূৰ্বাব্দ বুলি অনুমিত হৈছে।

(ঞ) বৌঢ়ি ঃ— পতঞ্জলি আৰু কাশিকাকাৰে বৌঢ়িৰ নাম শ্ৰদ্ধাৰে উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ পৰিচয় জনা নাযায়। তেওঁৰ ৰচনা সম্বন্ধেও জনা নাযায়।

(ট) গৌতম ঃ— মহাভাষ্যকাৰে গৌতমক আপিশলি, পাণিনি, বৌঢ়িৰ শাৰীত ঠাই দিছে। তেওঁৰ নামেৰেসৈতে 'গৃহ্যসূত্ৰ', 'ধৰ্মসূত্ৰ', শিক্ষাদি গ্ৰন্থ প্ৰচলিত আছে।

(ঠ) **শৌনক ঃ—** শৌনকৰ নামত অনেক বেদাঙ্গ পুথি প্ৰচলিত আছে। ষড়গুৰু শিষ্যই ‘বেদাৰ্থদীপিকা’ত শৌনককৃত দশ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰি কৈছেঃ

শৌনকীয়া দশগ্ৰন্থস্তদা ঋগ্বেদগুপ্তয়ে।
আৰ্ষানুক্ৰমণীত্যাদ্যা ছান্দসী দৈৱতী তথা।।
অনুবাকানুক্ৰমণী চ সূক্তানুক্ৰমণী তথা।
ঋক্‌পাদয়োৰ্বিধানে চ বাৰ্হ দৈৱতমেৱ চ।।
প্ৰাতিশাখ্যং শৌনকীয়ং স্মাৰ্তং দশমুচ্যতে।।

অৰ্থাৎ শৌনকে **আৰ্ষাণুক্ৰমণী, ছন্দোনুক্ৰমণী, দেৱতানুক্ৰমণী, অনুবাকানুক্ৰমণী, সুক্তানুক্ৰমণী, ঋগ্বিধান, বৃহদ্দেৱতা, ঋক্‌প্ৰাতিশাখ্য** আৰু **শৌনক স্মৃতি** ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও **চৰণব্যূহকো** তেওঁৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়।

ঋগ্বেদ প্ৰাতিশাখ্য আৰু **বৃহদ্দেৱতাত** (১ম অধ্যায়ত) শৌনকে ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় অনেক কথা আলোচনা কৰি গৈছে। কিন্তু তেওঁৰ ৰচিত কোনো ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ এতিয়াও উপলব্ধ হোৱা নাই। তথাপি প্ৰাতিশাখ্য আৰু বৃহদ্দেৱতাই তেওঁক এজন বৈয়াকৰ ৰূপে স্থিতি দান কৰিছে। বি০ পূ০ ৩০০০ অব্দমানত তেওঁৰ আৰ্বিভাব হৈছে বুলি অনুমান কৰা হয়।

পাণিনি ঃ— সংস্কৃত ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতাৰূপে পাণিনিৰ খ্যাতি জগৎ বিয়পা বুলিলে অত্যুক্তি কৰা নহয়। তেওঁৰ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থই ‘শব্দানুশাসন’ নামে পণ্ডিতমণ্ডলীৰ মাজত প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। এই গ্ৰন্থ আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু নিয়মাজ্ঞাপক বাক্যসমূহ সূত্ৰাত্মক। সেইবাবে ইয়াক সততে অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠ বুলিও জনা যায়। দেখাত নিতান্ত ক্ষুদ্ৰ অথচ অতিশয় গূঢ়াৰ্থব্যঞ্জক ‘অষ্টাধ্যায়ী’ ৰচিত হ’বলৈ ভাৰতীয় পৰম্পৰাই হয়তো বহুযুগ অপেক্ষা কৰিবলগীয়া হৈছিল। পাণিনিয়ে হয়তো তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী আচাৰ্যসকলৰ খ্যাতাখ্যাত ব্যাকৰণ শব্দানুশাসন আদি মন্থন কৰি অপূৰ্ব সূত্ৰ শৈলীত তেওঁৰ সমসাময়িক লৌকিক সংস্কৃত আৰু তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী বৈদিক ভাষাক সামৰি উক্ত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰি গৈছে। কমেও এঘাৰজন তেওঁৰ পূৰ্বকালীন বৈয়াকৰণৰ নাম তেওঁ নিজৰ গ্ৰন্থত শ্ৰদ্ধাৰে স্মৰণ কৰাৰপৰাই এনে অনুমান সিদ্ধ হয়।

পাণিনিৰ জন্ম আৰু কাল ঃ— ত্ৰিকাণ্ডশেষ নামে কোঁষ গ্ৰন্থত পাণিনিক শালাতুৰীয় বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে (অতঃ শালাতুৰীয়েণ প্ৰাক্ ঠঞ্ছঃ ইতি নোক্তম্)। আকৌ গণৰত্ন মহোদধি গ্ৰন্থৰ ৰচক বৰ্ধমানে এই শব্দৰ ব্যাখ্যা দি কৈছে — ‘শালাতুৰো নাম গ্ৰামঃ। সোঽভিজনোঽস্যাস্তীতি শালাতুৰীয়স্তত্ৰভবান্ পাণিনিঃ।’ গতিকে পাণিনিৰ মূলবাসস্থানৰ নাম শালাতুৰ আছিল বুলি বুজা যায়। কানিংহামৰমতে এই গাঁও বৰ্তমানৰ লাহোৰ চহৰৰ ওচৰত আছিল। হিউয়েনচাঙৰ সময়লৈ হেনো সেই গাঁৱত পাণিনিৰ এটি মূৰ্ত্তি বিৰাজ কৰিছিল আৰু চীনা পৰিব্ৰাজক জনে পাণিনি সম্বন্ধে এটি কাহিনীও বিবৰি কৈ গৈছে।

তেওঁক দাক্ষীপুত্ৰ বুলিও জনা যায়। পঞ্চতন্ত্ৰত প্ৰাপ্ত শ্লোকাৰ্দ্ধ অনুসৰি (সিংহো ব্যাকৰণস্য কৰ্তুৰহৰত প্ৰাণান্) পাণিনিয়ে সিংহৰ কবলত পৰি প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছিল। কথাসৰিৎসাগৰত প্ৰাপ্ত বিৱৰণমতে পাণিনি বৰ্ষ নামে আচাৰ্যৰ শিষ্য আছিল আৰু তেওঁ কাত্যায়ন, ব্যাড়ি আৰু ইন্দ্ৰদত্তৰ সমকালনীন আছিল। একেটা বিৱৰণতে পাণিনিয়ে শিৱৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিছিল বুলি কোৱা হৈছে। আকৌ সৰ্বানুক্ৰমণীৰ ওপৰত বেদাৰ্থদীপিকা ভাষ্য ৰচোতা ষড়্গুৰু শিষ্যৰমতে ব্যাড়ি আছিল পাণিনিৰ মোমায়েকৰ পুতেক আৰু মহাভাষ্যৰ প্ৰামাণ্য অনুসৰি কৌৎস পাণিনিৰ এজন শিষ্য আছিল।

পাণিনিয়ে যাস্ক আৰু শৌনকৰ নাম লোৱাৰে চাই তেওঁ সিসকলতকৈ পৰৱৰ্তী কালৰ হোৱা স্বাভাবিক। বিণ্টাৰনিৎসৰমতে পাণিনিক খৃ০ পূ০৬ ষ্ঠ শতিকাৰ পূৰ্বলৈ নিব নোৱাৰি। বৌদ্ধধৰ্মই ব্যাপকতা লাভ নৌকৰোঁতেই খৃ০ পূ০ ৫ ম শতিকা মানতে তেওঁৰ আৰ্বিভাৱ হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে অৱশ্যে বিদেশী পণ্ডিতৰ মতামতেৰে সৈতে একমত হ'বলৈ নোখোজে। ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাস ৰচক পণ্ডিত যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকে কয় যে যাস্ক, শৌনক, পাণিনি, পিঙ্গল আৰু কৌৎস প্ৰায় একে সময়ৰ লোক। তেওঁ পাণিনি মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ সময়ৰপৰা অধিসীম কৃষ্ণৰ কাললৈকে প্ৰায় ২৫০ বছৰৰ ভিতৰত আৰ্বিভূত হোৱা বুলি ভাবে। সেয়ে তেওঁ পাণিনিৰ কাল ২৮০০ বিক্ৰম পূৰ্বাব্দ বুলি মত দিছে। আনহাতে পাণিনি সম্বন্ধে ব্যাপক অনুসন্ধান কৰা ড' বাসুদেৱ শৰণ অগ্ৰৱালৰ মতে পাণিনি ৫০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দৰ ভিতৰত অৰ্থাৎ ৪৮০-৪১০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দৰ ভিতৰত আৰ্বিভাৱ হোৱা বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। অন্যান্য পণ্ডিত সকলে পাণিনিৰ অৱস্থিতি সম্বন্ধে তলত দিয়া কাল নিৰ্দেশ কৰিছে ঃ

প০ সত্যব্ৰত সামশ্ৰমীঃ	২৪০ খৃ' পূ'
ৰাজৱাড়ে আৰু বৈদ্যঃ	৯০০-৮০০ খৃ০ পূ০
বেলবেলকাৰঃ	৭০০-৬০০ খৃ০ পূ০
ভাণ্ডাৰকাৰঃ	৭০০ খৃ০ পূ০
উপাধ্যায়ঃ	৫০০ খৃ০ পূ০
মেকডোনেলঃ	৫০০ খৃ০ পূ০
মেক্সম্যুৱেলাৰঃ	৩৫০ খৃ০ পূ০
কীথঃ	৩০০ খৃ০ পূ০

গতিকে দেখা যায় যে পাণিনিৰ কাল সম্বন্ধে কোনেও নিশ্চিতৰূপে সিদ্ধান্ত দিব পৰা নাই। যিহেতু পাণিনিয়ে পাৰ্ছিয়ান বা তেওঁলোকৰ সেবক যৱন আৰু গ্ৰীকসকলৰ বিষয়ে জানিছিল সেয়ে তেওঁক খৃ০ পূ০ ৫ ম শতিকাৰ লোক বুলি ধৰিলে ভুল কৰা নহয়।

পাণিনীয় 'শব্দানুশাসনম্' ঃ মহৰ্ষি পাণিনিয়ে ৰচনা কৰা প্ৰখ্যাত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ প্ৰকৃত নাম 'শব্দানুশাসনম্'। ইয়াত 'বৈদিক' আৰু 'লৌকিক' (ছন্দস্ আৰু প্ৰচলিত ভাষা)

দুয়োবিধ শব্দৰেই অনুশাসন বা উপদেশ দিছে (শব্দানুশাসনং নাম শাস্ত্ৰ মধিকৃতং বেদিতব্যম্) কেষাং শব্দানাম্? লৌকিকানাং বৈদিকানাং চ ইতি পতঞ্জলিঃ মহাভাষ্যে)। এই গ্ৰন্থখন আপিশলিৰ শাস্ত্ৰৰ দৰে আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত। সেয়ে ইয়াক 'অষ্টাধ্যায়ী' বুলি সততে কোৱা হয়। প্ৰতিটো অধ্যায় আকৌ চাৰিটাকৈ পাদত বিভক্ত। এনেদৰে গ্ৰন্থখনত বত্ৰিশটা পাদ আছে। এইগ্ৰন্থত মুঠতে ৩৯৯৮ সূত্ৰ পোৱা যায়। অধ্যায় অনুসৰি সূত্ৰ সংখ্যা এনেধৰণৰ ঃ (১) ৩৫১, (২) ২৬৮, (৩) ৬৩১, (৪) ৬৩৩, (৫) ৫৫৫, (৬) ৭৩৩, (৭) ৪৩৮ আৰু (৮) ৩৬৯ = মুঠ ৩৯৯৮।

বৈয়াকৰণ সকলে সদায় সংক্ষিপ্ততাৰ প্ৰতি বৰকৈ চকু দিছিল। সেয়ে কোৱা হয় ঃ 'অৰ্ধমাত্ৰালাঘৱেন পুত্ৰোৎসৱং মন্যন্তে বৈয়াকৰণাঃ' 'আধামাত্ৰালাঘৱ হোৱাটোকে তেওঁলোকে পুত্ৰজন্মোৎসৱ যেন বুলি ভাবিছিল। এনেস্থলত পাণিনিয়ে 'শব্দানুশাসন' ৰচনা কৰিছিল সূত্ৰশৈলীত। সূত্ৰৰ সংজ্ঞা দ্ৰষ্টব্যঃ

অল্পাক্ষৰমসন্দিগ্ধং সাৰবদ্বিশ্বতো মুখম্।
অস্তোভমনৱদ্যং চ সূত্ৰং সূত্ৰবিদো বিদুঃ।।

কম অক্ষৰ থকা, সন্দেহাতীত অৰ্থযুক্ত, সাকাৰ্ভ, অথচ অনেক মুখৰ সৰল .... দোষশূন্য (বাক্যক) সূত্ৰবিদসকলে সূত্ৰ বুলি জানে।

সূত্ৰ ছয় প্ৰকাৰৰ। যথা —

সংজ্ঞা চ পৰিভাষা চ বিধিৰ্নিয়ম এব চ।
অতিদেশোঽধিকাৰশ্চ ষড়্‌বিধং সূত্ৰলক্ষণম্।।

এনেকুৱা ছবিধ সূত্ৰ অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰ পাঠত পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে চাওক ঃ (১) 'বৃদ্ধিৰাদৈচ্', 'অদেঙ্‌গুণঃ' ইত্যাদি সংজ্ঞা সূত্ৰ; (২) 'আদেঃ পৰস্য' 'তস্মিন্নিতি নিৰ্দিষ্ট পূৰ্বস্য' ইত্যাদি পৰিভাষা পুত্ৰ; (৩) 'ইকো যণচি', 'এচোহ য়বায়াব' ইত্যাদি বিধিসূত্ৰ; (৪) 'কৃত্তদ্ধিতসমাসাশ্চ', 'বাৎসস্য' ইত্যাদি নিয়ম সূত্ৰ, (৫) 'স্থানিৱদাদেশোঽনল্‌বিধৌ', 'তৃজ্বৎক্ৰোষ্টুঃ' ইত্যাদি অতিদেশ সূত্ৰ আৰু 'ঙ্যাপ্প্ৰাতি পদিকাৎ', 'আৰ্ধধাতুকে' ইত্যাদি অধিকাৰ সূত্ৰ।

বিষয়ক্ৰম ঃ— ব্যাকৰণীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে চালে অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠত তিনিভাগ চকুত পৰে ঃ (১) বাক্যৰপৰা পদৰ সংকলন (১ম-২য় অধ্যায়); (২) পদৰ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়ত বিন্যাস (৩য়-৪ৰ্থ অধ্যায়); আৰু (৩) প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়ৰে সৈতে আগম আদেশ আদিৰ সংযোজন কৰি পৰিনিষ্ঠিত পদৰচনা (৬ষ্ঠ- ৮ম অধ্যায়) তলত অষ্টাধ্যায়ীৰ বিষয়বস্তুৰ থূলমূল আভাস দাঙি ধৰা হ'ল ঃ

প্ৰথম অধ্যায়ৰ আগতে চৈধ্যটা (প্ৰাথমিক) প্ৰত্যাহাৰ সূত্ৰ পোৱা যায়। এই সূত্ৰবোৰ মহেশ্বৰ বা শিৱৰপৰা পোৱা বুলি কোৱা হয়। সেয়ে সিবোৰক 'মাহেশ্বৰাণি সূত্ৰাণি' বা শিৱসূত্ৰ বুলি কোৱা। কিম্বদন্তীমতে তাণ্ডৱ নৃত্যৰ অন্তত মহেশ্বৰ শিৱে চৈধ্যবাৰ ডম্বৰুটি

বজাইছিল আৰু তাৰে ফলশ্ৰুতিৰূপে সনকাদি সিদ্ধসকলে চৈধ্যটা শিৱসূত্ৰ উদ্ধাৰ কৰিছিল।

নৃত্তাবসানে নটৰাজো ননাদ ঢক্কাং নৱপঞ্চবাৰম্।
উদ্ধৰ্তুকামঃ সনকাদিসিদ্ধানেতদ্বিমৰ্শে শিৱসূত্ৰজালম্।।

পাণিনীয় শিক্ষামতে মহৰ্ষি পাণিনিয়ে চৈধ্যটা সূত্ৰ (শিৱক আৰাধনা কৰি) তেওঁৰপৰা লাভ কৰিছিল। উক্ত চৈধ্যটা শিৱসূত্ৰ দিয়া হ'ল (১) অ ই উ ণ্, (২) ঋ ৯ ক্, (৩) এ ও ঙ্, (৪) ঐ ঔ চ্, (৫) হ য় ব ৰ ট্ (৬) লঁ ণ্, (৭) ঞ ম ঙ ণ ন ম্, (৮) ঝ ভ য়্, (৯) ঘ ঢ ধ ষ্, (১০) জ ব গ ড দ শ্, (১১) খ ফ ছ ঠ থ চ ট ত ব্, (১২) ক প য়্, (১৩) শ ষ স ৰ্ (১৪) হ ল্।

পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীৰ প্ৰথম অধ্যায়ত মুখ্যত ঃ সংজ্ঞাসমূহ দিছে। ইয়াৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত ব্যৱহাৰ্য সংজ্ঞাবোৰ কথিত হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ্ণসম্বন্ধে সংজ্ঞা, সংপ্ৰসাৰণ সংজ্ঞা, প্ৰত্যয় সম্বন্ধী সংজ্ঞা, হ্ৰস্বাদি সংজ্ঞা, অপৃক্ত সংজ্ঞা, সমাস সম্বন্ধীয় সংজ্ঞা, প্ৰতিপদিক সংজ্ঞা, ধাতুসংজ্ঞা, পৰিশিষ্ট ভূতসংজ্ঞা, সংহিতা আৰু অৱসান সংজ্ঞাদি দিছে। এই অধ্যায়ৰ ৪ৰ্থ পাদত (১ ।৪ ।২৩ সূত্ৰৰপৰা) কাৰক অধিকৰণ প্ৰবৰ্তিত হৈছে। পাণিনিয়ে কাৰকসমূহ অপাদান, সম্প্ৰদান, কৰণ, অধিকৰণ, কৰ্ম আৰু কৰ্তা এই অনুক্ৰমত দিছে। 'বিপ্ৰতিষেধে পৰংকাৰ্যম্' (১ ।৪ ।২) — নিয়মানুসৰি কাৰকৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰবৰ্তিত হয়। ইয়াৰ নিপাত উপসৰ্গ আৰু কৰ্মপ্ৰবচনীয়ৰ নিয়মাদি সূত্ৰিত হৈছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ ১-২ পাদত সমাসৰ বিষয়ে কথিত হৈছে। তাত ক্ৰমশঃ অব্যয়ীভাৱ তৎপুৰুষ, বহুব্ৰীহি আৰু দ্বন্দ্বৰ বিষয়ে কথিত হৈছে। যিহেতু মূলতঃ সুবন্ত পদৰ হে সমাস হয়, সেয়ে ২ ।৩ পাদত সুপবিভক্তিসমূহৰ বিৱৰণ দিছে। ২ ।৪ পাদত সমাসৰে সম্বন্ধিত লিঙ্গ বচনৰ নিয়ম-বিৱৰণ সূত্ৰিত হৈছে।

তৃতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম অধ্যায়ক প্ৰত্যয়াধিকাৰ বুলিব পাৰি। ইয়াত যাইকে প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় সম্বন্ধে কোৱা হৈছে। পোনতে ৩ ।১ পাদৰ আদি প্ৰত্যয় সম্বন্ধে সামান্য বিচাৰ কৰি কৃত্ প্ৰত্যয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ৩ ।১ ।৩১ সূত্ৰৰপৰা 'বিকৰণ'ৰ বিচাৰ আৰম্ভ হৈছে। ৩ ।১ ।৯১ সূত্ৰৰ পৰা কৃত্ প্ৰত্যয়ৰ পূৰা বিচাৰ হৈছে। দ্বিতীয় পাদৰ অন্তলৈ সি অব্যাহতভাৱে প্ৰবৰ্তিত হৈছে। ৩ ।৩ পাদত আদিতে উণাদি, তাৰ পাছত ভৱিষ্যতকালিক, সাৰ্বকালিক, ভূতকালিক প্ৰত্যয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ৩ ।৩ ।১৮ সূত্ৰত ভাৱাধিকাৰ দিয়া হৈছে। ৩ ।৪ পাদ কৃৎ প্ৰত্যয়ৰ পৰিশিষ্ট। ৪ৰ্থ-৫ম অধ্যায়ত নামোৎপত্তিৰ বিষয়ে কৈ নামৰপৰা নামোৎপত্তিৰ বিষয়ে (৪-৫ অধ্যায়ত) কৈছে। ৪ৰ্থ অধ্যায়ৰ আৰম্ভতে স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ৰ চৰ্চা কৰিছে। 'সাধাৰণ স্ত্ৰী প্ৰত্যয়' আৰু অনুপসৰ্জন স্ত্ৰী প্ৰত্যয়-অপাণিনিক কথিত হৈছে।

৪ ।১ ।৮২ সূত্ৰৰপৰা পাণিনিয়ে তদ্ধিত প্ৰকৰণ আৰম্ভ কৰিছে। তদ্ধিতৰ আলোচনা ৫ ম অধ্যায়তো প্ৰবৰ্তিত থাকে। ৫ ।৪ ।৬৮ সূত্ৰৰপৰা সমাসান্ত তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদত 'দ্বিত্ববিধি' (৬।১।১-১২), সম্প্ৰসাৰণৰূপ (৬।১।১৩-৪৪), আত্ববিধি (৬।১।৪৫-) , আদেশ আগম বিধি কথিত হৈছে। ৬।১।১৫৫-২।২ পৰ্যন্ত স্বৰবিধি দিছে। ৬।৩ পাদত 'প্ৰকৃতি কাৰ্য' দি ৬।৪ পাদৰপৰা 'অঙ্গাধিকাৰ' আৰম্ভ কৰিছে।

সপ্তম অধ্যায়ত ঘাইকৈ প্ৰত্যয় কাৰ্য উপদিষ্ট হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ৰ শেষলৈ পদনিৰ্মাণ ব্যৱস্থা সমাপ্ত হয়। দ্বিত্ববিধি আৰু 'স্বৰবিধি' ও প্ৰসঙ্গক্ৰমে উক্ত হৈছে।

অষ্টম অধ্যায়ৰ ১ম পাদত দ্বিত্ব বিধিৰ আলোচনা পোৱা যায়। ২-৪ পাদ— অসিদ্ধ কাণ্ড বুলি জনাজাত। ইয়াৰ ৮।২।১ সূত্ৰ হৈছে; 'পূৰ্বাত্ৰসিদ্ধম্'। 'পূৰ্বং প্ৰতি পৰং শাস্ত্ৰম্ অসিদ্ধম্, এই ন্যায় অনুসৰি ইয়াত আদেশ লোপাদিকাৰ্য বিহিত হৈছে।

বৈশিষ্ট্য ঃ পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে যে বৈয়াকৰণ পাণিনি মুনিয়ে সূত্ৰাত্মক শৈলীত অষ্টাধ্যায়ী ৰচনা কৰে আৰু অতি কম পৰিসৰতে (প্ৰায় ৪০০০ সূত্ৰত) প্ৰচলিত ভাষা আৰু বৈদিক ভাষাৰ ব্যাকৰণ নিয়মাবদ্ধ কৰে। পূৰ্বৰ বৈয়াকৰণ সকলৰপৰা অনেক ৰীতি বা শৈলীবিষয়ক কিটিপ নিজ গ্ৰন্থত প্ৰয়োগ কৰাৰ উপৰিও অতিশয় সংক্ষিপ্ততা লাভ কৰিবলৈ পাণিনিয়ে অনেক অভিনৱ উপায় উদ্ভাৱন কৰে আৰু সিবোৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ বৈশিষ্ট্য বঢ়ায়। প্ৰথমতে, পাণিনিয়ে প্ৰত্যাহাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে, দ্বিতীয়তে, তেওঁ অনুবন্ধ বা 'ইট্' সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে, তৃতীয়তে, 'গণ' প্ৰস্তুত কৰিছে, চতুৰ্থতে তেওঁ নতুন সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু পঞ্চমতে, তেওঁ কেতবোৰ পৰিভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। ষষ্ঠতঃ, তেওঁ অধিকাৰ আৰু 'অনুবৃত্তি'ৰ প্ৰয়োগেৰে শব্দ সংক্ষিপ্ততা অধিক সফল কৰিছে। তদুপৰি 'উৎসৰ্গ'-অপবাদ'ৰূপ ন্যায়ৰ ব্যৱহাৰো সমুচিতৰূপে কৰিছে।

পাণিনি ওপৰত উল্লেখিত সূত্ৰশৈলী গ্ৰহণ কৰি তেওঁৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' এনে সংক্ষিপ্তকৈ প্ৰস্তুত কৰিছে যে পৰম্পৰাগত ব্যাকৰণজ্ঞ পণ্ডিতৰ বা টীকা-ভাষ্য-ব্যাখ্যাৰ সহায় নহ'লে তাক সহজে বুজা সম্ভৱপৰ নহয়। সিযিহওক পাণিনিৰ গ্ৰন্থৰ ফলশ্ৰুতিৰূপে এহাতে সংস্কৃত ভাষাৰ ৰূপ স্থিৰীকৃত হয়, আনহাতে ভাষাটোৰ ক্ৰমবিকাশ বন্ধ হৈ পৰে। তাৰ অশিষ্টৰূপে যদি পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ মাজেৰে আধুনিক ভাষালৈ অৱশ্য বিবৰ্ত্তিত হয়গৈ। কিন্তু শিষ্টৰূপে মাথোন পিছলৈ এ শ্ৰেণী অভিজাত লোকৰ মাজত আবদ্ধ হৈ সাহিত্য চিন্তাৰ বাহন হৈ ৰ'ল।

পাণিনিৰ অন্যগ্ৰন্থ ঃ অষ্টাধ্যায়ীৰ উপৰিও পাণিনিয়ে নিজ ব্যাকৰণৰ সহায়ক হিচাপে 'গণপাঠ', 'ধাতুপাঠ', 'উণাদি পাঠ' ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়। তদুপৰি তেওঁক 'জাম্বুৱতী বিজয়' নামে এখন শাস্ত্ৰকাব্য (?) আৰু 'পাণিনীয় শিক্ষা'ৰো ৰচক বুলি কোৱা হয়।

ব্যাড়ি ঃ আচাৰ্য ব্যাড়িক কোনো কোনো পণ্ডিতে পাণিনিৰ পূৰ্ববৰ্তী, কোনোৱাই পাণিনিৰ জ্যেষ্ঠ সমকালীন আৰু অন্য কোনোজনে তেওঁক পাণিনিৰ কনিষ্ঠ সমকালীন বুলি মতপ্ৰকাশ কৰে। তেওঁক 'সংগ্ৰহ' নামে গ্ৰন্থৰ কৰ্তা বুলি কোৱা হয়। 'ঋক্প্ৰাতিশাখ্য',

পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য', ভৰ্তৃহৰিৰ 'বাক্যপদীয়'ত তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি বা নামোল্লেখ পোৱা হয়। বলদেৱ উপাধ্যায়ৰমতে তেওঁ পাণিনিৰ মোমায়েকৰ পুতেক আৰু কনিষ্ঠ ভ্ৰাতৃস্থানীয় লোক আছিল। তেওঁক দাক্ষায়ণ ব্যাড়ি নামে জনা গৈছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থখন (সংগ্ৰহ) লক্ষশ্লোকাত্মক বা লক্ষগ্ৰন্থাত্মক বুলি কোৱা হয়। পতঞ্জলিৰ আৰ্বিভাৱৰ (খৃ০ পূ০ ২য় শতিকা) পূৰ্বে এই গ্ৰন্থ অন্তৰ্হিত হয়। গ্ৰন্থখন গদ্য-পদ্যময় নিবন্ধ শ্ৰেণীৰ আছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তেওঁৰ কাল খৃ০ পূ০ পঞ্চম শতিকাৰ শেষ ভাগ আৰু ৪ৰ্থ শতিকাৰ আদি ভাগ হোৱা সম্ভৱ।

পাণিনীয় অষ্টাধ্যায়ীৰ ব্যাখ্যাকাৰসকল ঃ পাণিনিয়ে সূত্ৰাকাৰে 'শব্দানুশাসন' নামে ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সি আছিল সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে তেনেই দুৰ্বোধ্য। তাক বোধগম্য কৰিবলৈ পাণিনিৰ উত্তৰ কালত অনেকজনে নানা প্ৰকাৰৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ লিখাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। দ্বিতীয়তে, ভাষা এক বোৱতী নদীৰ দৰে চিৰপ্ৰবাহমান্। খৃ০ পূ০ পঞ্চম শতিকা বা তাৰো উৰ্ধকালত পাণিনিয়ে প্ৰচলিত ভাষাৰ ভেটিত তাৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল। তাতো হয়তো বহতো অনুক্ত কথা ৰৈছিল বা উক্তকথাৰ মাজতো আসোঁৱাহ যে নাছিল তেনেও নহয়। তদুপৰি পাণিনিৰ উত্তৰ কালত ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা বিকাশ বা বিবৰ্তনসমূহৰো খতিয়ান পিছত দাঙি ধৰাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এনেবোৰ কাৰণতে পাণিনীয় 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ ওপৰত অন্ততঃ তিনি প্ৰকাৰ গ্ৰন্থ বা ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল — বৃত্তি, বাৰ্তিক আৰু ভাষ্য। ইবিলাকৰ ওপৰত পুনশ্চ অনুব্যাখ্যা টীকা আদি ৰচিত হৈছিল।

প০ যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকৰমতে ব্যাখ্যা গ্ৰন্থবোৰৰ ভিতৰত প্ৰথমে বৃত্তি গ্ৰন্থ ৰচিত হয়। তেওঁ কাশিকা বৃত্তি ৰচনাৰ পূৰ্বতে আবিৰ্ভূত দহজন বৃত্তিকাৰৰ নাম দিছে — (১) পাণিনি, (২) শ্বোভূতি, (৩) ব্যাড়ি, (৪) কুণি, (৫) মাথুৰ, (৬) বৰৰুচি, (৭) দেৱনন্দী, (৮) চুল্লিভট্টি, (৯) নিৰ্লুৰ আৰু (১০) চুণি। পাণিনিয়ে স্বয়ং অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত এটি বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। ইয়াৰ প্ৰমাণ মহাভাষ্য, কাশিকাবৃত্তি আৰু মহাভাষ্য দীপিকাৰপৰা পোৱা যায়। আনসকলৰ গ্ৰন্থ উপলব্ধ নহয়। কাশিকাকাৰসকলৰ পৰিচয় পিছত দিয়া হৈছে।

অষ্টাধ্যায়ীৰ বাৰ্তিককাৰ ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠৰ ওপৰত ভালেমান বৈয়াকৰণে বাৰ্তিক ৰচনা কৰিছে। তাৰে কিছুমানৰ নাম জনা নাযায়, যাথোন শাস্ত্ৰত 'অপৰে', 'অন্যে' বুলিয়েই উল্লেখিত হৈছে। তথাপি 'মহাভাষ্য'ত সাতজন বাৰ্তিককাৰৰ নাম এনেদৰে পোৱা যায় ঃ কাত্যায়ন, ভাৰদ্বাজ, সুনাগ, ক্ৰোষ্টা, বাড়ৱ, ব্যাঘ্ৰভূতি আৰু বৈয়াঘ্ৰপদ।

কাত্যায়ন ঃ কাত্যায়ন সম্ভৱতঃ পাণিনিৰ এশ বা দুশ বছৰ পিছত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। পাণিনিক খৃ০ পূ০ সপ্তম শতিকাৰ উৰ্ধলৈ তোলা ভাৰতীয় পণ্ডিত কেনেকেনাৰে কাল ৫০০-৩৫০ খৃ০ পূৰ্বাব্দ কৰিছে। আনহাতে পাণিনিৰ কাল খৃ০ পূ০ ৫ম শতিকা বোলা বিদেশী পণ্ডিত বিন্টাৰনিৎসে কাত্যায়নৰ উদয়ৰ সময় খৃ০ পূ০ ৩য় শতাব্দী নিৰ্ধাৰণ কৰিছে।

'কথাসৰিৎসাগৰ'ৰ মতে কাত্যায়ন আৰু বৰৰুচি একেজন ব্যক্তি আৰু তেওঁ পাণিনিৰ

সমকালীন। আধুনিক পণ্ডিতসকলে এই মত মানি লোৱা নাই। তেওঁলোকে কাত্যায়নক পাণিনিৰ পৰৱৰ্তী বৈয়াকৰণ বুলি স্বীকাৰ কৰে। পাণিনিয়ে উল্লেখ নকৰা ব্যাড়ি, বাজপায়ন আৰু পৌষ্কৰ আদিৰ নাম কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকত উল্লেখ কৰাৰপৰাও কাত্যায়ন আৰু পাণিনিৰ কালিক ব্যৱধান বুজিব পাৰি। কোনো কোনোৱে আকৌ এই একেজন কাত্যায়নে 'বাজসনেয়ী প্ৰাতিশাখ্য'ৰো ৰচক বুলি ক'ব খোজে। 'ঋক্‌সৰ্বানুক্ৰমণী'ৰ গ্ৰন্থকাৰ কাত্যায়ন, আৰু শ্ৰৌতসূত্ৰাদিৰ ৰচক কাত্যায়ন বৈয়াকৰণ কাত্যায়নেই আছিল নে অন্য কোনো (কাত্যায়ন গোত্ৰীয়) ব্যক্তি আছিল তাক কোৱা সহজ নহয়।

সি যি হওক কাত্যায়নে পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ ওপৰত 'বাৰ্তিক' ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেওঁ বাৰ্তিক ৰচকসকলৰ ভিতৰত অগ্ৰণী আছিল।

'বাৰ্তিক'ৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ তাৰ লক্ষণ জনা আৱশ্যক। সামান্যতঃ বাৰ্তিক শব্দৰ অৰ্থ 'বৃত্তেৰ্ব্যাখ্যানং বাৰ্তিকম্' অৰ্থাৎ 'বৃত্তিৰ ব্যাখ্যান' অথবা 'বৃত্তেৰিদং বাৰ্তিকম্' অৰ্থাৎ বৃত্তিক লক্ষ্য কৰি ৰচিত গ্ৰন্থকেই বাৰ্তিক বোলা হয়। সাধাৰণতে সূত্ৰ আৰু বৃত্তি গ্ৰন্থত উক্ত, অনুক্ত আৰু দুৰুক্ত এই তিনি অঙ্গৰ ওপৰত প্ৰধানকৈ বিচাৰ য'ত কৰা হয় তাকেই বাৰ্তিক বোলা হয়। যথা—

'উক্তানুক্ত দুৰুক্তানাং চিন্তা যত্ৰ প্ৰবৰ্ততে।
তং গ্ৰন্থং বাৰ্তিকং প্ৰাহুৰ্বাৰ্তিকজ্ঞা মনীষিণঃ।'

গতিকে বৃত্তি আৰু বাৰ্তিকো একে নহয়। পতঞ্জলিয়ে বৃত্তিৰ অৰ্থ 'শাস্ত্ৰ প্ৰবৃত্তি' বুলি কৈছে। ভাষাবৃত্তিত সৃষ্টিধৰাচাৰ্যই বৃত্তিৰ পাঁচবিধ ব্যাখ্যান থকাটো পোষণ কৰিছেঃ

পদচ্ছেদঃ পদাৰ্থোক্তি বিগ্ৰহো বাক্যযোজনা।
পূৰ্বপক্ষ সমাধানং ব্যাখ্যানং পঞ্চলক্ষণ্।।

পদচ্ছেদ, পদাৰ্থকথন, সমাসৰ বিগ্ৰহ, বাক্য যোজনা (সূত্ৰাৰ্থ) পূৰ্বপক্ষ আৰু সমাধান এয়া পাঁচবিধ ব্যাখ্যান। প্ৰদীপোদ্যোতছায়াত পূৰ্বপক্ষ আৰু সমাধানক দুটা সুকীয়া লক্ষণ বুলি ধৰি লক্ষণ ছটা বুলি কৈছেঃ

পদচ্ছেদঃ পদাৰ্থশ্চ বিগ্ৰহো বাক্যযোজনা।
আপেক্ষশ্চ সমাধানং ব্যাখ্যানং ষড়বিধং মতম্।।

গতিকে কাত্যায়নে বাৰ্তিক ৰচোঁতে পাণিনীয় সূত্ৰপাঠ আৰু বৃত্তিত উক্ত, অনুক্ত আৰু দুৰুক্ত বিষয়ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছিল। তেওঁ স্বৰচিত (কাত্যায়ন) 'বাজসনেয়ী প্ৰাতিশাখ্য'ত বৈদিক শব্দাদিৰ ওপৰত যথোচিত চৰ্চা কৰাৰ পাছত ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত পাণিনিৰ সূত্ৰ আৰু বৃত্তিত দেখা দোষ-ত্ৰুটী আৰু অনুক্ত বিষয়ৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰিছিল। সূত্ৰপাঠৰ প্ৰায় ১৫০০ সূত্ৰৰ ওপৰতহে তেওঁ নিজৰ বক্তব্য প্ৰায় ৪০০০ বাৰ্তিকৰ মাজেদি দাঙি ধৰিছিল। অৱশ্যে অনেক পাণিনীয় সূত্ৰক সমালোচনা কাত্যায়নে প্ৰাতিশাখ্যতো কৰিছে।

তাকে কৰোঁতে তেওঁ পাণিনি সূত্ৰৰ পুনৰুক্তি আৰু তাৰ সংশোধন কৰিছে। যথা —

পাণিনিৰ সূত্ৰ :	কাত্যায়ণ প্ৰাতিশাখ্যৰ সূত্ৰ :
অদৰ্শনংলোপঃ (১।১।৬০)	বৰ্ণস্যাদৰ্শনং লোপঃ (১।১৪১)
তস্মাদিত্যুত্তৰস্য (১।১।৬৭)	তস্মাদিত্যুত্তৰস্যাদেঃ (১।৩৫)
মুখনাসিকবচনোঽনুনাসিকঃ (১।১।৮)	মুখানুনাসিকাকৰণোঽনুনাসিকঃ (১।৭৫)

পাণিনিৰ দোষাদি বিচাৰ কৰি বহু সময়ত কাত্যায়নে সিবোৰ অপনয়নৰ বা সমাধানৰ বাবেও যত্নপৰ হৈছে।

কাত্যায়নৰ কেতবোৰ বাৰ্তিক গদ্যাত্মক সূত্ৰ শৈলীত ৰচিত আৰু কিছুমান পদ্যত ৰচিত। পাণিনিৰ সূত্ৰত সমালোচনা আগবঢ়াবলৈ বা তাৰ অপূৰ্ণতা আঁতৰাই পূৰ্ণতা সম্পন্ন কৰিবলৈ কাত্যায়ন যত্নপৰ হ'লেও তেওঁ পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ অনুসৰণকাৰী আছিল বুলি অনেকে নাভাবে। কাৰণ তেওঁ পাণিনীয় সংজ্ঞা ব্যৱহাৰ নকৰি প্ৰায়েই অন্য সংজ্ঞা ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁ পাণিনিৰ 'অচ্'ৰ সলনি স্বৰ, 'হল'ৰ সলনি ব্যঞ্জন, 'অক্'ৰ সলনি সমানাক্ষৰ, 'লট্' আৰু 'লুঙ'ৰ ঠাইত ক্ৰমে 'ভৱন্তী' আৰু 'অদ্যতনী'ৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই সত্যই 'কথাসৰিৎসাগৰ'ত তেওঁ 'ঐন্দ্ৰব্যাকৰণৰ' অনুসৰকাৰী বোলা কথাকে সমৰ্থন কৰে। অৱশ্যে পতঞ্জলিয়ে তেওঁ 'প্ৰিয়তদ্ধিতাঃ দাক্ষিণাত্যাঃ' বুলি চিহ্নিত কৰি গৈছে।

পতঞ্জলিয়ে অৱশ্যে মহাভাষ্যত গোনে গোনে সূত্ৰৰ ওপৰত আলোচনা নকৰি কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকৰ ওপৰতহে মূলতঃ আলোচনা কেন্দ্ৰীভূত কৰিছে। পতঞ্জলিৰ প্ৰাক্কালত প্ৰাপ্ত সকলোৰ বাৰ্তিক গ্ৰন্থৰ তুলনাত্মক অধ্যয়ন মুনিজনে মহাভাষ্যত আগবঢ়াইছে। তেওঁ বাৰ্তিকসমূহৰ মাজত থকা বিসঙ্গতি, দূৰ কৰি নিজ অভিমত দিছে। গতিকে বাৰ্তিক আৰু মহাভাষ্যৰ মাজত এক প্ৰকাৰ নিবীড় সম্বন্ধ আছে।

পাণিনি সূত্ৰৰ ওপৰত যিদৰে বৃত্তি, বাৰ্তিক, ভাষ্যাদি ৰচিত হয়, একেদৰে কাত্যায়ন প্ৰভৃতিৰ বাৰ্তিকৰ ওপৰত প্ৰাক্ পতঞ্জলি যুগত ভাষ্য লিখা হৈছিল। পতঞ্জলিয়ে 'অন্যে' 'অপৰে' বুলি সিবিলাকক উল্লেখ কৰিছে। তাৰোপৰি তলত নাম দিয়া সকলেও বাৰ্তিকৰ ওপৰত ভাষ্য ৰচনা কৰিছিল। তেওঁলোক হ'ল : (১) হেলাৰাজ, (২) ৰাঘৱ সুৰি আৰু (৩) ৰাজৰুদ্ৰ। কিন্তু বৰ্তমান তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থ পাবলৈ নাই।

ভাষ্যকাৰ পতঞ্জলি : পাণিনীয় ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ উদ্‌গম কালৰ অন্তিম গ্ৰন্থ হৈছে মুনি পতঞ্জলিকৃত 'মহাভাষ্য'। ইয়াৰ কৰ্তা পতঞ্জলিও মুনিত্ৰয়ৰ অন্যতম। মহাভাষ্য পতঞ্জলিৰ পৈণত ব্যাকৰণ চিন্তা, গভীৰ পাণ্ডিত্য আৰু সৰ্বাত্মক বিদ্যানুশীলনৰ ফলশ্ৰুতি। তেওঁক 'যোগসূত্ৰ'ৰ ৰচয়িতা আৰু 'চৰক সংহিতা'ৰ প্ৰতিসংস্কাৰক বুলিও কোৱা হয়। তেওঁক গোণিকাপুত্ৰ আৰু গোনৰ্দীয় বুলি কোৱা হৈছিল যদিও বাৎস্যায়নৰ গ্ৰন্থত দুয়োজনৰ উল্লেখ থকাত আৰু বাৎস্যায়ন পতঞ্জলিৰ পূৰ্ববৰ্তী হোৱা গুণে উক্ত মত নাকচ হৈছে। কল্হণ

পতঞ্জলিয়ে নিজে মহাভাষ্যত 'পুষ্পমিত্ৰং যাজয়ামঃ' বাক্য লিখি, লগতে চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু মৌৰ্যৰজাসকলৰ নামোল্লেখ কৰিছে। ফলত তেওঁ শুঙ্গবংশীয় ৰাজকুলৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আৰু একাধিক অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠানৰ কৰ্তা পুষ্যমিত্ৰ (পুষ্পমিত্ৰৰ) সমসাময়িক বুলি প্ৰতিপন্ন হৈছে। সেয়ে তেওঁৰ কাল ১৮৪-১৪৮ খৃষ্টপূৰ্বাব্দ হোৱা সম্ভৱ। কিন্তু 'ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ কা ইতিহাস' গ্ৰন্থৰ ৰচক প° যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকৰমতে পতঞ্জলিৰ কাল বিক্ৰমৰ সময়ৰপৰা ন্যূনাধিক ২০০০ বছৰৰ পূৰ্বতে হ'ব লাগে।

মহাভাষ্য ঃ ইতিপূৰ্বে বাৰ্তিকৰ পিছৰ সময়ত অনেকে বাৰ্তিকৰ ওপৰত ভাষ্য লিখা সম্ভৱ যদিও একমাত্ৰ পতঞ্জলিকৃত ভাষ্যহে পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থ বিশাল হোৱা বাবে মহাভাষ্য নামে প্ৰসিদ্ধ। পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্যত তেওঁৰ সময়ত উপলব্ধ পাণিনি সূত্ৰৰ ওপৰত ৰচিত কাত্যায়ন প্ৰভৃতিৰ 'বাৰ্তিক' সমূহৰ ওপৰত তুলনামূলক সমীক্ষা কৰিছে। তাকে কৰোঁতে তেওঁ উপনিষদসমূহৰ দৰে সংবাদশৈলী গ্ৰহণ কৰিছে। পূৰ্বপক্ষ আৰু উত্তৰ পক্ষৰ আক্ষেপ আৰু সমাধানৰ জৰিয়তে ব্যাকৰণৰ সমস্যা আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ ভাষাও নিতান্ত সৰল আৰু মৌখি ক।

গ্ৰন্থখন পাণিনিৰ সূত্ৰপাঠৰ দৰে আঠ অধ্যায়াত্মিক। প্ৰতিটো অধ্যায় চাৰিপাদত বিভক্ত। পাদ একোটিও একাধিক 'আহ্নিক' নামে অবান্তৰ ভাগত বিভক্ত। ইয়াত 'আহ্নিক' শব্দৰ অৰ্থ 'এদিনত সমাপ্য পাঠ' বা 'অনুশীলন'। এনেদৰে প্ৰথম অধ্যায়ত আহ্নিকৰ সংখ্যা ১৮, দ্বিতীয় অধ্যায়ত ১২, তৃতীয় অধ্যায়ত ১২, চতুৰ্থ অধ্যায়ত ৯, পঞ্চম অধ্যায়ত ৭, ষষ্ঠ অধ্যায়ত ১৫, সপ্তম অধ্যায়ত ৭ আৰু অষ্টম অধ্যায়ত ৭; মুঠতে গ্ৰন্থখন আঠ অধ্যায়, ৩২ পাদ আৰু ৮৭ আহ্নিকত বিভক্ত।

সন্দেহ নাই যে মহাভাষ্য ৰচনা কৰি পতঞ্জলিয়ে পাণিনিৰ অতি চমু আৰু সূত্ৰাত্মক দুৰ্বোধ্য গ্ৰন্থ বুজিবলৈ সহজ কৰি তুলিছে। লগতে তেওঁ 'ইষ্টি' নামে কেতবোৰ নতুন সূত্ৰৰ জৰিয়তে পাণিনি আৰু কাত্যায়নৰ উত্তৰ কালত ভাষাত হোৱা নতুন পৰিৱৰ্তনসমূহৰ ওপৰতো দৃষ্টিপাত কৰিছে। ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত যোগোৱা অৰিহণাৰ বাবে পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিক একত্ৰে মুনিত্ৰয় বুলি পৰৱৰ্তী বৈয়াকৰণসকলে অতি শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰেও চাই আহিছে।

মহাভাষ্য অকল এক ব্যাকৰণ গ্ৰন্থই নহয়, বৰঞ্চ সেই কালৰ সমাজ-সংস্কৃতি, ৰীতি-নীতি, ধৰ্ম-বিশ্বাস আদি প্ৰায় সকলোবোৰ যাৱতীয় বিষয়ৰ বেঙনি ইয়াৰ মাজেৰে বিৰিঙি ওলাইছে বুলি ক'ব পাৰি। সেয়ে ইয়াৰ মাজত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ চানেকিও বিচাৰি পোৱা যায়।

মহাভাষ্যৰ টীকাকাৰসকল ঃ মহাভাষ্যৰ ওপৰত বহুতে টীকা বা ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। তাৰ ভিতৰত ভৰ্তৃহৰি বিৰচিত 'মহাভাষ্য দীপিকা', কয়্যত বিৰচিত 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ' আৰু নাগেশভট্টকৃত 'প্ৰদীপোদ্যত' সবাতোকৈ জনপ্ৰিয়। যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকে

এওঁ শ্লোকৰ উপৰিও আৰু যোল্লজন ব্যাখ্যাকাৰৰ নামোল্লেখ কৰিছে। যথা — (১) জ্যেষ্ঠকলশ, (২) মৈত্ৰেয়ৰক্ষিত, (৩) পুৰুষোত্তমদেৱ, (৪) ধনেশ্বৰ, (৫) শেষনাৰায়ণ, (৬) বিষ্ণুমিত্ৰ, (৭) নীলকণ্ঠ বাজপেয়ী, (৮) শেষবিষ্ণু, (৯) শিৱৰামেন্দ্ৰ সৰস্বতী, (১০) প্ৰয়াগ বেঙ্কটাদ্ৰি, (১১) তিৰুমল যজ্বা, (১২) কুমাৰ তাতয়, (১৩) নৃসিংহ, (১৪) নাৰায়ণ, (১৫) সৰ্বেশ্বৰ দীক্ষিত, (১৬) গোপাল কৃষ্ণ শাস্ত্ৰী। ইসকলৰ গ্ৰন্থৰ উপৰিও অজ্ঞাত নামা ৰচকৰ তিনি-চাৰিটা টীকা উপলব্ধ হয়।

ভৰ্ত্তৃহৰি ঃ পতঞ্জলিৰ পিছত ভৰ্ত্তৃহৰিকেই সুখ্যাত বৈয়াকৰণ দাৰ্শনিক বুলি ধৰিব লাগে। পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ 'মহাভাষ্য'ত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰীয় পদ আৰু বাক্য সম্বন্ধে যি দাৰ্শনিক তত্ত্ব উদ্‌ঘাটন কৰিছিল তাৰে প্ৰেৰণা আৰু বেগুণিত ভৰ্ত্তৃহৰিয়ে' 'বাক্যপদীয়' নামে 'অৰ্থবিজ্ঞান' সন্মত পুথি ৰচনা কৰে। অৱশ্যে এই সুবিজ্ঞ বৈয়াকৰণজনৰ বিষয়েও আমাৰ জ্ঞান বৰ সীমিত, কাৰণ আমাৰ ইতিহাস-পৰম্পৰাই তেওঁৰ বিষয়ে একো তথ্য সংৰক্ষণ কৰা নাই। তেওঁৰ গুৰুৰ নাম বসুৰাও বুলি জনা যায়। চীনা পৰিব্ৰাজক ইৎসিঙে (খৃ০) ৭ম শতিকাত ভাৰতলৈ অহাৰ ৪০ বছৰ আগতে ৬৫১ খৃষ্টাব্দত ভৰ্ত্তৃহৰি নামে এজন বৈয়াকৰণৰ মৃত্যু হোৱা বুলি কৈ গৈছে। ইৎসিঙৰ মতে ভৰ্ত্তৃহৰিৰ মনত বৈৰাগ্যভাৱ উদয় হয়। কিন্তু তেওঁৰ চিত্তৰ চাঞ্চল্যৰ হেতু তেওঁ সাতবাৰ সন্ন্যাস আৰু সংসাৰৰ মাজত যাতায়াত কৰে। আৰু শেষত এজন বৌদ্ধ সন্ন্যাসী হয়। তেওঁ কিন্তু গণৰত্ন মহোদধিৰ ৰচক বৰ্ধমান সূৰিৰ 'বেদবিদানা লঙ্কাৰভূত' আদি কথাই ভৰ্ত্তৃহৰিক বৈদিক পণ্ডিত বুলিহে প্ৰতিপন্ন কৰে। অকল সেয়ে নহয়। কাশিকাবৃত্তিত বাক্যপদীয় গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ হোৱাটোৱে ভৰ্ত্তৃহৰিক বামন আৰু জয়াদিত্যতকৈ (কাশিকাৰ ৰচনা কাল ৪৭৫ খৃঃ) পূৰ্বৰ বুলি প্ৰমাণ কৰে। কবি দাৰ্শনিক দিঙনাগেও তেওঁৰ ভূটীয়া ভাষাত ৰচিত 'ত্ৰৈকাল্য পৰীক্ষা' নামে গ্ৰন্থত বাক্যপদীয়ৰ প্ৰথম শ্লোকৰ স্বোপজ্ঞবৃত্তিৰ অনুবাদ তুলি দিছে। তাৰদ্বাৰা বুজা যায় যে ভৰ্ত্তৃহৰি দিঙনাগৰ (কাল ৫০০ খৃ০) পূৰ্ববৰ্তী। এনেদৰে ভৰ্ত্তৃহৰিৰ কাল ৪০০-৪৫০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলি সিদ্ধ হয়।

ভৰ্ত্তৃহৰিৰ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আৰু আলোচনা অধিকভাৱে কাশ্মীৰী গ্ৰন্থকাৰ সকলৰ গ্ৰন্থৰ পাতত হোৱালৈ চাই তেওঁক সেই অঞ্চলৰ লোক বুলি বুজিব পাৰি। আচাৰ্য সোমানন্দই (৮৮০ খৃ০) তেওঁৰ 'শিৱদৃষ্টি'ত 'বাক্যপদীয়'ৰ 'অনাদিনিধনং ব্ৰহ্ম' (১।১) আৰু 'ন সোঽস্তি' (বা ১।১২৩) শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। তেওঁৰ শিষ্য উৎপলাচাৰ্যয়ো শিৱদৃষ্টিৰ ব্যাখ্যাত ভৰ্ত্তৃহৰিৰ স্বোপজ্ঞবৃত্তিৰ উল্লেখ কৰিছে। কাশিকাকাৰ সকলো কাশ্মীৰী বুলি জনাজাত। আনকি ভৰ্ত্তৃহৰিৰ গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰ হেলাৰাজ আৰু পুণ্যৰাজৰো বাসভূমি কাশ্মীৰ। সেয়ে ভৰ্ত্তৃহৰিও কাশ্মীৰী বুলি প্ৰতিপন্ন হ'লে আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই।

ভৰ্ত্তৃহৰিৰ গ্ৰন্থ ভৰ্ত্তৃহৰি নিম্নোক্ত গ্ৰন্থসমূহ ৰচক বুলি কোৱা হয় (১) 'মহাভাষ্যদীপিকা', (২) 'বাক্যপদীয়', (৩) 'বাক্যপদীয় টীকা', (১-২ কাণ্ড), (৪) '[illegible]', (৫) '[illegible]',

(৬) 'সুভাষিত শতকত্ৰয়ী' (শৃঙ্গাৰ, নীতি, বৈৰাগ্য)। ইবিলাকৰ উপৰিও তেওঁক মীমাংসাভাষ্য, বেদান্ত সূত্ৰবৃত্তি আৰু শব্দধাতু সমীক্ষাৰ গ্ৰন্থকাৰ বুলিও কোৱা হয়।

বাক্যপদীয় ঃ 'বাক্যপদীয়' গ্ৰন্থ তিনিকাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম কাণ্ড ব্ৰহ্মকাণ্ড, দ্বিতীয় কাণ্ড বাক্যকাণ্ড আৰু তৃতীয়কাণ্ড পদ বা প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড নামে জনাজাত। দুই-এজন পণ্ডিতে 'বাক্যপদীয়' গ্ৰন্থত প্ৰথম দুই কাণ্ড থকাটোহে স্বীকাৰ কৰিব খোজে। তৃতীয় কাণ্ডত কাৰকাদিৰ বিচাৰ আছে। সেয়ে প্ৰথম কাণ্ড দুটাক বাক্যপদীয় বুলি স্বীকাৰ কৰাটো উচিত বুলি ভাবে। কিন্তু দ্বিতীয় কাণ্ডৰ নিম্নোক্ত শ্লোকত তৃতীয় কাণ্ড ৰচনা কৰিবলৈ ৰচকে কৰা প্ৰতিজ্ঞা পোৱা যায় ঃ

বৰ্ত্মনামত্ৰ কেষাঞ্চিদ্ বস্তুমাত্ৰমুদাহৃতম্।
কাণ্ডে তৃতীয়ে ন্যক্ষেণ ভবিষ্যতি বিচাৰণা।।(১।৪৮৪)।

গতিকে ভৰ্তৃহৰিয়ে ত্ৰিকাণ্ডাত্মক বাক্যপদীয় ৰচনা কৰাত সন্দেহৰ থল নাই। তৃতীয় কাণ্ড নহ'লে প্ৰথম-দ্বিতীয় কাণ্ডাত্মক গ্ৰন্থ অপূৰ্ণ হৈ ৰোৱাৰ আশঙ্কা নিশ্চয় আছিল। সেয়ে অনেকে তৃতীয় কাণ্ডক মুখ্যাঙ্গৰ ভিতৰত নধৰি পূৰক বা প্ৰকীৰ্ণ বুলি ভাবে।

কাৰিকাৰ সংখ্যা ঃ বাক্যপদীয়ৰ কাৰিকাৰ সংখ্যা লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। এতিয়া কাৰিকাসমূহৰ কেতবোৰ ভৰ্তৃহৰি ৰচিত নহয়, বৰঞ্চ অন্য 'সংগ্ৰহ' গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃত বুলি মত পোৱা যায়। এই সম্বন্ধে বাক্যপদীয় (ব্ৰহ্মকাণ্ডৰ) সম্পাদক ৰামগোবিন্দ শুক্লাই এইদৰে কৈছে 'এয়া অসম্ভৱ নহয়। সম্ভৱতঃ ব্যাকৰণ আগমৰ ৰক্ষাৰ কথালৈ ধ্যান দি গ্ৰন্থ ৰচনাত প্ৰবৃত্ত গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ পূৰ্ববৰ্তী সংগ্ৰহ অথবা গুৰুৰচিত আগম সংগ্ৰহৰ শ্লোকৰ সংগ্ৰহ কৰিছে।' শুক্লাদেৱে বাক্যপদীয়ৰ শ্লোকসংখ্যা দিবলৈ গৈ ব্ৰহ্মকাণ্ডত ১৫৬, বাক্যকাণ্ডত ৪৮৬ আৰু পদকাণ্ডত ১২১৮ কাৰিকা থকা স্বীকাৰ কৰে। এইদৰে মুঠ কাৰিকা ১৮৬০ হয়গৈ। তেওঁ আৰু কয়ঃ 'আমাৰ মতে বাক্যপদীয়ৰ প্ৰায় ১৮০ কাৰিকা নষ্ট প্ৰাপ্ত হৈছে। পুণাৰপৰা প্ৰকাশিত (অভ্যঙ্কৰাচাৰ্য্য লিময়ে সম্পাদিত পুণা বিশ্ববিদ্যালয় প্ৰকাশিত ১৯৬৫) বাক্যপদীয়ত মুঠতে ১৯৬৬ টা কাৰিকা পোৱা যায়। তাত দিয়া কাৰিকাৰ তালিকা কাণ্ড আৰু বিষয়ানুসৰি এনে—

(১) ব্ৰহ্মকাণ্ড (১ম কাণ্ড)—১৫৬ কাৰিকা।
(২) বাক্যকাণ্ড (২য় কাণ্ড)— ৪৮৭ কাৰিকা
(৩) পদ বা প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড (৩য় কাণ্ড)-

(ক) জাতি সমুদ্দেশত	১০৬	কাৰিকা
(খ) দ্ৰব্য সমুদ্দেশত	১৮	"
(গ) সম্বন্ধ সমুদ্দেশত	৮৮	"
(ঘ) ভূয়োদ্ৰব্য সমুদ্দেশত	৩	"

(ঙ) গুণ সমুদ্দেশত	৯	"
(চ) দিক্ সমুদ্দেশত	২৮	"
(ছ) সাধন সমুদ্দেশত	১৬৭	"
(জ) ক্ৰিয়া সমুদ্দেশত	৬৪	"
(ঝ) কাল সমুদ্দেশত	১০৪	"
(ঞ) পুৰুষ সমুদ্দেশত	৯	"
(ট) সংখ্যা সমুদ্দেশত	৩২	"
(ঠ) উপগ্ৰহ সমুদ্দেশত	২৭	"
(ড) লিঙ্গ সমুদ্দেশত	৩১	"
(ঢ) বৃত্তি সমুদ্দেশত	৬২৭	"

মুঠ ১৩২৩ কাৰিকা।

এয়া হ'ল অধুনা প্ৰাপ্ত কাৰিকাৰ সংখ্যা। ওপৰত উল্লেখ কৰা পদকাণ্ডৰ চৈধ্যটা সমুদ্দেশৰ উপৰিও লক্ষণ, বাধা আৰু উপমা নামে আৰু তিনিটা সমুদ্দেশ বাক্যপদীয়ৰ ৩য় কাণ্ডত সন্নিবিষ্ট আছিল বুলি টীকাকাৰ পুণ্যৰাজে কৈছে। গতিকে গ্ৰন্থখনৰ কিছু অংশ বিনষ্ট হোৱা কথা সচাঁ।

বিষয় বস্তু ঃ বাক্যপদীয়ৰ প্ৰথম কাণ্ডক ব্ৰহ্ম বা আগম কাণ্ড আখ্যা দিয়া হয়। প্ৰথম কাণ্ডত ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ কথনৰ পাছত বেদক ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ উপায় বুলি হৈছে। বেদৰ প্ৰধান অঙ্গ ব্যাকৰণৰ প্ৰয়োজন, শব্দৰ নিত্যতাই ব্যাকৰণ ৰচনাৰ যে কাৰণ তাক কোৱা হৈছে। অনুমানৰ উপৰিও আগম প্ৰমাণ, অভ্যাস আৰু অদৃষ্ট প্ৰমাণৰ সিদ্ধি কথিত হৈছে। ৩৭-৪৩ কাৰিকাও বেদমূলক আৰ্য আগমৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন হৈছে। তাৰ পাছত শব্দৰ (নিমিত্ত আৰু প্ৰত্যায়ক) দুই ভেদ, শব্দত অনেক ধৰ্মৰ সমাৱেশ আৰু তাৰ বোধকত্ব নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। মীমাংসক আৰু বৈয়াকৰণৰ মতেৰে শব্দৰ একত্ব আৰু ব্যৱহাৰ সম্বন্ধেও কোৱা হৈছে। তাৰ পিছত স্ফোট নিৰ্ণয়ত মনোনিৱেশ কৰা হৈছে। শব্দৰ সৰ্বব্যাপকতা প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। শব্দজ্ঞানক ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ উপায়ৰূপে দেখুৱা হৈছে। (কা০ ১৩২)

তস্মাদ্যঃ শব্দসংস্কাৰঃ সা সিদ্ধিঃ পৰমাত্মনঃ।
তস্য প্ৰবৃত্তি তত্ত্বজ্ঞস্তদ্ব্ৰহ্মামৃতমশ্নুতে।।

ইয়াৰ পাছত বেদমূলক হোৱা বাবে ব্যাকৰণক প্ৰমাণ বুলি কৈ ধৰ্মৰ মূল, আচাৰ আৰু আগমবো মূল বুলি প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। বেদমূলক তৰ্কশাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত জোৰ দিয়া হৈছে। সাধুশব্দ পুণ্যজনক বুলি কৈ বাণীৰ তিনি ভেদ আৰু ব্যাকৰণৰ দ্বাৰা সিবোৰৰ প্ৰতিপাদন যে সম্ভৱ তাক কোৱা হৈছে। জগতৰ প্ৰলয় বা স্থিতি সম্বন্ধত বেদৰ প্ৰামাণ্য বিচাৰ কৰি শেষৰ নটা কাৰিকাত অপভ্ৰংশৰ ইতিহাস বৰ্ণনা কৰিছে।

বাক্যকাণ্ডাখ্য দ্বিতীয় কাণ্ডটিত বাক্যৰ স্বৰূপ বিস্তৃতৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে।

প্ৰথমে বাক্যক অখণ্ড আৰু সখণ্ড ভেদে দুবিধ বুলিছে। অখণ্ড বাক্য আকৌ ত্ৰিভেদাত্মক ঃ (১) সংঘাতবৰ্তিনীজাতি, (২) অনবয়ব একশব্দ আৰু (৩) বুদ্ধানুসংহৃতি। সখণ্ড বাক্য আকৌ পঞ্চধা বিভক্ত ঃ (১) কেৱল আখ্যাত শব্দ, (২) ক্ৰম, (৩) সংঘাত, (৪) আদ্যপদ আৰু (৫) পৃথক সৰ্বপদ সাকাংক্ষ। তাৰ পাছত ভৰ্ত্তৃহৰিয়ে বাক্যাৰ্থ বিচাৰ কৰিছে আৰু বাক্যাৰ্থকে প্ৰতিভা বুলি প্ৰতিপাদন কৰিছে।

তৃতীয় কাণ্ডটি প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড বুলি জনাজাত। ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়ৰ ইতিপূৰ্বে ১৭টা সমুদ্দেপত নিৰ্দিষ্ট হৈছিল যদিও সম্প্ৰতি তাৰ চৈধ্যটাহে উপলব্ধ হয় ঃ (১) জাতি সমুদ্দেশ, (২) দ্ৰব্য সমুদ্দেশ, (৩) সম্বন্ধ সমুদ্দেশ, (৪) দ্ৰব্যলক্ষণ সমুদ্দেশ, (৫) গুণ সমুদ্দেশ, (৬) দিক্ সমুদ্দেশ, (৭) সাধন সমুদ্দেশ (কাৰক বিচাৰ), (৮) ক্ৰিয়া সমুদ্দেশ, (৯) কালসমুদ্দেশ, (১০) পুৰুষ সমুদ্দেশ, (১১) সংখ্যা সমুদ্দেশ, (১২) উপগ্ৰহ সমুদ্দেশ, (১৩) লিঙ্গ সমুদ্দেশ, (১৪) বৃত্তি সমুদ্দেশ। লক্ষণ সমুদ্দেশ, বাধা সমুদ্দেশ আৰু উপমা সমুদ্দেশ সম্প্ৰতি বিনষ্ট। এনেদৰে এই কাণ্ডত পদ সম্বন্ধে ভৰ্ত্তৃহৰিয়ে দাৰ্শনিক বিচাৰ উপস্থাপন কৰিছে।

বৃত্তি ঃ মুখস্থ কৰিবলৈ কাৰিকা সহজ হ'লেও বিষয়ৰ বিবেচনা ইয়াত পূৰ্ণতঃ পোৱা নাযায়। সেয়ে ভৰ্ত্তৃহৰিয়ে নিজে ইয়াৰ ওপৰত — প্ৰথম দুই কাণ্ডৰ ওপৰত বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল। কোনো কোনোৱে কয় যে বাক্যপদীয়ৰ দুটা বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল ঃ (১) লঘুবিৱৰণ আৰু (২) বৃহতীবৃত্তি। দুয়োটি বৃত্তি প্ৰথম কাণ্ড পৰ্যন্তপ্ৰকাশিত হৈছে। একে হৰিবৃষভকৃত দুই বৃত্তিও পোৱা যায়।

টীকাকাৰসকল ঃ কাশ্মীৰী পণ্ডিত পুণ্যৰাজকৃত টীকাকেই বাক্যপাদীয়ৰ প্ৰাচীনতম টীকা বুলি জনা যায়। তেওঁৰ কাল অজ্ঞাত। দ্বিতীয়জন টীকাকাৰ হেলাৰাজ। এওঁৰ চৰ্চা কলহনে ৰাজতৰঙ্গিনীত কৰালে চাই এওঁৰ কাল একাদশ শতিকাৰ পূৰ্বতে হ'ব। তেওঁ সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰি গৈছে। তেওঁ 'ক্ৰিয়াবিবেক' আৰু 'বাৰ্ত্তিকোন্মেষ' নামে আন দুখন গ্ৰন্থও ৰচনা কৰে। তৃতীয়জন টীকাকাৰ ফুল্লৰাজেও বাক্যপদীয়ৰ টীকা ৰচনা কৰিছিল, তাৰ সবিশেষ অজ্ঞাত। বৰ্তমান শতাব্দীত সূৰ্যনাৰায়ণ শুক্লাই (মৃ০১৯৪৪) 'ভাবপ্ৰদীপ' নামে এক মহত্বপূৰ্ণ টীকা ৰচিছে। তদুপৰি তেওঁ ছখন মৌলিক গ্ৰন্থ, ৭টা (বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ ওপৰত) টীকা আৰু আন ১৫খন গ্ৰন্থ সম্পাদনা কৰিছে।

ভৰ্ত্তৃহৰিৰ মহাভাষ্য দীপিকা ঃ অধুনা উপলব্ধ মহাভাষ্যৰ টীকাসমূহৰ মাজত ভৰ্ত্তৃহৰিকৃত 'দীপিকা'ই প্ৰাচীনতম। তেওঁৰো আগতে অনেকে মহাভাষ্যৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰিছিল। ভৰ্ত্তৃহৰিয়ে সিবোৰৰ উল্লেখ 'অন্যে', 'অপৰে' বুলি উল্লেখ কৰিছে। যদিও তেওঁ সমস্ত মহাভাষ্যৰ ওপৰতে টীকা ৰচনা কৰা কথাৰ প্ৰমাণ আছে, তথাপি তেওঁৰ টীকাৰ 'ত্ৰিপাদী' অংশহে পোৱা গৈছে। বৰ্ধমানে তেওঁক অকল ত্ৰিপাদীৰ ব্যাখ্যাকাৰ বুলিহে কৈছে 'ভৰ্ত্তৃহৰিৰ্বাক্যপদীয়-প্ৰকীৰ্ণয়োঃ কৰ্তা মহাভাষ্য ত্ৰিপাদ্যা ব্যাখ্যাতো চ।' সম্ভৱতঃ বৰ্ধমানৰ সময়লৈ (১১ শ শ০) দীপিকাৰ 'ত্ৰিপাদ্যংশ' বাকী আছিল, আৰু অন্য অংশ নষ্ট হৈছিল।

কৈয়ত বা কয়্যতঃ কয্যত মহাভাষ্যৰ দ্বিতীয় টীকাকাৰ। তেওঁ কাশ্মীৰৰ অধিবাসী আছিল। তেওঁ 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ'ৰ প্ৰতি অধ্যায়ৰ সমাপ্তিত দিয়া বিজ্ঞাপনৰ-পৰা জনা যায় যে তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল জৈয়ট বা উপাধ্যায়। ভীমসেনৰ 'সুধাসাগৰ' নামে টীকাত প্ৰাপ্ত তথ্যমতে কয়্যত আৰু বেদভাষ্যকাৰ উব্বত মম্মটৰ অনুজ আছিল। কিন্তু উব্বটে যজুৰ্বেদৰ ভাষ্যত পিতৃৰ নাম বজ্ৰট বুলি কৈছে। গতিকে ভীমসেনৰ কথা সত্য নহয়।

কয্যত 'পদমঞ্জৰী'কাৰ হৰদত্তৰ পূৰ্ববৰ্তী। হৰদত্তই তেওঁত গ্ৰন্থৰ কয্যতৰ মতাদৰ্শৰ কৰি খণ্ডন কৰিছে। ধৰ্মকীতিয়ে তেওঁৰ 'ৰূপাৱতাৰ'ত পদমঞ্জৰীকাৰ হৰদত্তৰ উল্লেখ কৰিছে। আকৌ মৈত্ৰেয়ৰক্ষিতে তেওঁৰ ধাতুপ্ৰদীপত ধৰ্মকীৰ্ত্তি আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। তাৰ পাছত সৰ্ব্বানন্দই তেওঁৰ 'অমৰকোষ'ৰ ওপৰত ৰচিত 'টীকা সৰ্বস্ব'ত মৈত্ৰেয় ৰক্ষিত আৰু ধাতু প্ৰদীপৰ উল্লেখ কৰিছে। টীকা সৰ্বস্বৰ ৰচনা কাল ১১৫৮ খৃ°(১২১৫ সম্বৎ)। প্ৰতিজন গ্ৰন্থকাৰৰ কালৰ ব্যাপ্তি ২৫ বছৰ ধৰিলে কয্যটৰ কাল হয়গৈ ১০০০-১০৫০ খৃষ্টাব্দৰ মাজভাগ।

কয্যটে 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ' নামে এক টীকা ৰচনা কৰে। ই আজিও অতুলনীয় আৰু অসামান্য টীকা বুলি জনাজাত।

প্ৰদীপৰ মহত্বপূৰ্ণ টীকাৰ ওপৰতো অনেকজনে ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। তেওঁলোকৰ নাম যথাক্ৰমে-

(১) চিন্তামণি (শেষবংশীয়), পঞ্চদশ শতিকাৰ ১ম ভাগ।

(২) নাগনাথ (শেষবংশীয়), 'মহাভাষ্য প্ৰদীপোদ্যত'ৰ ৰচক বীৰেশ্বৰৰ অনুজ, তেওঁৰ কাল খৃ° ষোড়শ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ।

(৩) ৰামচন্দ্ৰ সৰস্বতী, টীকাৰ নাম 'বিবৰণ' নামে লঘু ব্যাখ্যা; তেওঁৰ সময় ১৬ শ-১৭শ শতিকা।

(৪) ঈশ্বৰানন্দ সৰস্বতীয়ে 'বৃহৎ মহাভাষ্য' 'প্ৰদীপ বিৱৰণ' ৰচনা কৰে। এওঁ ৰামচন্দ্ৰৰ শিষ্য। সময় ১৭শ শতিকা।

(৫) অন্নভট্টই 'মহাভাষ্য প্ৰদীপোদ্যত' ৰচনা কৰে। তেওঁৰ গুৰু শেষবীৰেশ্বৰ। কাল ১৭শ শতিকা।

(৬) নাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে (১৮ শ শতিকা) 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ ব্যাখ্যা' ৰচনা কৰে। তেওঁ ধৰ্মৰাজ যজ্বা কৌণ্ডিন্য গোত্ৰীয় নল্লা দীক্ষিত আৰু নাৰায়ণ দীক্ষিতৰ ভাগেক।

(৭) নাগেশভট্ট শীৰ্ষস্থানীয় বৈয়াকৰণ, তেওঁ অনেক গ্ৰন্থ, লগতে 'মহাভাষ্য প্ৰদীপোদ্দ্যোত' ৰচনা কৰে। পিতৃনাম শিৱভট্ট, মাতৃনাম সতীদেৱী। উপনাম নাগোজীভট্ট। অন্য গ্ৰন্থৰ পৰিচয় পিছত দিয়া হ'ব। তেওঁৰ ব্যাখ্যাৰ ওপৰত বৈদ্যনাথ পায়গুণ্ডে 'ছায়া' নামে অনুব্যাখ্যা ৰচনা কৰে।

(৮) [illegible] (১৮শ শতিকা) তেওঁ প্ৰদীপৰ ওপৰত [illegible] লিখে। তেওঁ '[illegible]

প্ৰদীপ'ৰ ব্যাখ্যাকাৰ তিৰুমল্ল যজ্বাৰ পিতা।

(৯) প্ৰবৰ্তক উপাধ্যায় (অজ্ঞাত কাল, কুলশীল) 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ প্ৰকাশিকা' বা 'মহাভাষ্য প্ৰদীপ প্ৰকাশ' ভাষ্য ৰচনা কৰে।

এই সকলৰ উপৰিও (১০) আদেন্ন (?), (১১) নাৰায়ণ, (১২) সৰ্বেশ্বৰ স্বামী, (১৩) হৰিৰাম প্ৰভৃতিয়ে প্ৰদীপৰ ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। এনে ব্যাখ্যা- অনুব্যাখ্যা আদিৰ সঠিক সংখ্যা আৰু প্ৰকৃত বুৰঞ্জী এতিয়াও লিখা হোৱা নাই। কাৰণ বহুতো গ্ৰন্থ অপ্ৰকাশিত অৱস্থাত আছে।

বৃত্তিকাৰসকলৰ বৃত্তি গ্ৰন্থসমূহ ঃ পাণিনিৰ শব্দানুশাসনৰ ওপৰত বৃত্তি ৰচনা কৰা জনদিয়েক প্ৰাচীন বৈয়াকৰণৰ নাম ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। তেওঁলোক (কুণি, মাথুৰ প্ৰভৃতি) 'কাশিকা' বৃত্তিৰ ৰচক বামন আৰু জয়াদিত্যৰ যে পূৰ্ববৰ্তী তাত সন্দেহৰ অৱকাশ নাই।

কাশিকাবৃত্তি ঃ 'কাশিকা' সম্প্ৰতি উপলব্ধ বৃত্তিসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম। 'কাশিকা'ৰ পূৰ্ববৰ্তী বৃত্তিসমূহ নষ্ট প্ৰাপ্ত হোৱাত এই বৃত্তিৰ মহত্ত্ব অধিক বুলি প্ৰতীয়মান হৈছে। বামন আৰু জয়াদিত্যক যুটীয়াকৈ কাশিকাবৃত্তিৰ ৰচক বুলি জনা যায়। ন্যাস আৰু পদমঞ্জৰীৰ সাক্ষ্যৰপৰা বুজা যায় তেওঁলোক দুয়োজনে সুকীয়া সুকীয়াকৈ দুটা বৃত্তি অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু দুয়োটা বৃত্তিৰ অংশবিশেষ নষ্ট প্ৰাপ্ত হয়। এতিয়া পোৱা কাশিকাবৃত্তিৰ প্ৰথম পাঁচ অধ্যায় জয়াদিত্যৰ আৰু শেষৰ তিনি অধ্যায় (৬-৮ অধ্যায়) বামনৰ ৰচনা।

কাল ঃ বিমলমতিয়ে (?) 'ভাগবৃত্তি'ত কাশিকাৰ মত খণ্ডন কৰিছে। গতিকে 'কাশিকা'ৰ কাল ভাগবৃত্তিৰ কালতকৈ (৬৪৪-৬৪৮ খৃ°) প্ৰাচীনতৰ হোৱা স্বাভাৱিক। আনহাতে কাশিকাত ভাৰবিৰ পদ্যাংশৰ (সংশয্য কৰ্ণাদিষু তিষ্ঠতে যঃ) উদ্ধৃতি পোৱা যায়। ভাৰবিৰ কাল ৫৭৫-৬৩৫ খৃষ্টাব্দ। গতিকে কাশিকাৰ কাল ৭ম শতিকাৰ আদিভাগ হোৱা সম্ভৱ। ইৎসিঙে ৭১৮ বি° সম্বৎ বা ৬৬১ খৃষ্টাব্দত জয়াদিত্যৰ মৃত্যু হোৱা কথা উল্লেখ কৰিছে। বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিক বামন একেজন হ'লে তেওঁৰ কাল ৮০০ খৃ° হোৱা উচিত। বামনে কাশিকাবৃত্তিৰ শেষত ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য দাঙি ধৰি যি কথা কৈছে তাক ন্যাসকাৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থাৰম্ভত এনেদৰে স্মৰণ কৰিছে:

'ইষ্ট্যুপসংখ্যানৱতী শুদ্ধগণা বিবৃতগূঢ়সূত্ৰাৰ্থা।
ব্যুৎপন্নৰূপসিদ্ধিৰ্বৃত্তিৰিয়ং কাশিকা নাম।।'

'ইষ্টিসমূহৰ উপসংখ্যান, শুদ্ধ গণসমূহৰ বিৱৰণ, সূত্ৰসমূহৰ গূঢ়াৰ্থৰ বিৱৰণ আৰু ব্যুৎপন্ন ৰূপৰাশিৰ সিদ্ধি— এই চাৰিটা তথ্য সমন্বিত গ্ৰন্থই হৈছে কাশিকাবৃত্তি।'

আনহাতে পতঞ্জলিয়ে 'বৃত্তি'ৰ অৰ্থ 'শাস্ত্ৰপ্ৰবৃত্তিঃ' বুলি কৈছে। সৃষ্টিধৰাচাৰ্যৰ মতে পদচ্ছেদ, পদাৰ্থ কথন, সমাসৰ বিগ্ৰহ, বাক্যযোজনা (সূত্ৰাৰ্থ), পূৰ্বপক্ষ আৰু সমাধান য'ত থাকে তাকে বৃত্তি বোলে। এইবোৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰে চালে কাশিকাবৃত্তি পাণিনিৰ সূত্ৰৰ যথাবিধি

অৰ্থজ্ঞান লাভ কৰাত প্ৰকৃষ্ট সহায়ক। এই গ্ৰন্থ মহাভাষ্যানুযায়ী নহয় বাবে ইয়াত মহাভাষ্যৰ মত ঠাই বিশেষত খণ্ডন কৰা কৰাৰ যত্ন চকুত পাৰে। একে কাৰণতে মহাভাষ্যানুযায়ী ভট্টোজী প্ৰভৃতিয়ে নিজ গ্ৰন্থত কাশিকাৰ মতৰ বিৰোধিতা কৰা দেখা যায়।

কাশিকাৰ ব্যাখ্যাকাৰসকল : 'কাশিকা' বৃত্তিৰ ওপৰতো অনেকে ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। সিসকলৰ ভিতৰত জিনেন্দ্ৰবুদ্ধি (৮ম শতিকা) প্ৰথম আৰু প্ৰধান। তেওঁ ৰচনা কৰা 'কাশিকাবিৱৰণ পঞ্জিকা'ক 'ন্যাস' ৰূপে অধিকাংশে জনা যায়। তেওঁ বৌদ্ধধৰ্মী আছিল। তেওঁৰ পিছত ইন্দ্ৰমিত্ৰই কাশিকাৰ ওপৰত অনুন্যাস ৰচনা কৰে (দ্বাদশ শতিকাত)। কোনো অজ্ঞাতনামা পণ্ডিতে (১৩ শ শতিকা) মহান্যাস, বিদ্যাসাগৰ মুনিয়ে (১২ শ শতিকা) 'প্ৰক্ৰিয়া মঞ্জৰী', ধৰ্মসূত্ৰৰ ব্যাখ্যাতা হৰিদত্তমিশ্ৰই (১২শ শতিকা) 'পদমঞ্জৰী' ৰচনা কৰে। ৰামদেৱ মিশ্ৰই (১২শ শতিকা) কাশিকাৰ ওপৰত 'বৃত্তিপ্ৰদীপ' ৰচনা কৰে।

কাশিকাৰ পিছৰ বৃত্তিকাৰসকল : বিমলমতি :— 'কাশিকাবৃত্তি' ৰচিত হোৱাৰ পিছত যিসকল লোকে অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত বৃত্তি ৰচনা কৰিছে সিসকলৰ ভিতৰত বিমলমতিৰ নাম পোনতে আহে। তেওঁ সূত্ৰপাঠৰ ওপৰত 'ভাগবৃত্তি ' ৰচনা কৰে। অৱশ্যে বহুতে ভাগবৃত্তিৰ ওপৰত বিমলমতিৰ কৰ্তৃত্ব স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে। সি যিহওক ভাগবৃত্তিৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্য অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। সকলোৱে জানে যে পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীত সূত্ৰ সন্নিবেশ কৰোঁতে 'ভাষা' আৰু 'ছন্দ'ৰ-লৌকিক সংস্কৃত ভাষা বিষয়ক সূত্ৰৰ লগতে বৈদিক ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসূচক সূত্ৰও দিছে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৈদিক আৰু লৌকিক বুলি বিভাগ নাই। বামন জয়াদিত্যৰ কাশিকা বৃত্তিতো তেনে বিভাগ দেখা নাযায়। কিন্তু ভাগবৃত্তিত বৈদিক আৰু লৌকিক সূত্ৰৰ বিভাজন কৰি গ্ৰন্থকাৰে বৃত্তি প্ৰস্তুত কৰিছে। ভাগবৃত্তি ৰচিত হোৱাৰ পাছত বিদ্বান সকলে ভাগবৃত্তিৰ বৈশিষ্ট্যলৈ চকু ৰাখি কাশিকাবৃত্তিক বুজাবলৈ 'একবৃত্তি' পৰিভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰে। একেটা ক্ৰমত লৌকিক আৰু বৈদিক উভয় বিধ সূত্ৰৰ ব্যাখ্যাপৰক বৃত্তিক বুজাবলৈ 'একবৃত্তি' আৰু ভাগ ভাগকৈ বিভাজন কৰি কৰা বৃত্তি-ব্যাখ্যাক বুজাবলৈ ভাগবৃত্তি' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

বৰ্তমান 'ভাগবৃত্তি' গ্ৰন্থখন উপলব্ধ নহয়। ইয়াৰ অনেক উদ্ধৃতি বিভিন্ন গ্ৰন্থত সিঁচৰতি হৈ থকা চকুত পৰে। পং যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকে সিবোৰ বুটলি 'ভাগবৃত্তি-সংকলন' নামে আজমিৰৰপৰা প্ৰকাশ কৰিছে। মূল গ্ৰন্থখন যথাসম্ভৱ ৭ম শতিকা মানত ৰচিত হৈছে।

পুৰুষোত্তমদেৱৰ ভাষাবৃত্তি : পুৰুষোত্তম আছিল বঙ্গবাসী বৌদ্ধ মতাৱলম্বী এজন কোষকাৰ আৰু বৈয়াকৰণ পণ্ডিত। তেওঁ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ আদেশ অনুসৰি বৈদিক সূত্ৰসমূহ এৰি গৈ 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ (লৌকিক) ভাষাবিষয়ক সূত্ৰমালাৰ ওপৰত এখন বৃত্তিগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। কেৱল ভাষা সূত্ৰ সমূহৰ ৰচনা কৰা বাবে গ্ৰন্থখন 'ভাষাবৃত্তি' বুলি খ্যাত। অমৰকোষৰ টীকাকাৰ সৰ্বানন্দই (খৃ. ১১৬০) বৰৰ তেওঁৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। পণ্ডিতে পুৰুষোত্তমৰ কাল ১১৫০ খৃষ্টাব্দৰ আগত হ'ব। তেওঁৰ কোষ আৰু ব্যাকৰণ বিষয়ক ৰচনা সমূহ তৈয়াৰ

ভাষাবৃত্তি (অষ্টাধায়ীৰ বৃত্তি), (২) দুৰ্ঘট বৃত্তি— (দুৰ্ঘট শব্দবোৰৰ সাধিকা বৃত্তি), (৩) **ত্ৰিকাণ্ড শেষ আৰু (৪) হাৰাবলী**— (৩-৪ কোষগ্ৰন্থ)।

দুৰ্ঘটবৃত্তি ঃ এইখন গ্ৰন্থ পুৰুষোত্তমৰ নহয়, শৰণদেৱৰ। ইয়াত সামান্য ৰীতিত ব্যাখা কৰিবলৈ নোৱৰা অপাণিনীয় পদবোৰৰ পাণিনিসম্মত ব্যাখ্যাপৰক গ্ৰন্থ এই 'দুৰ্ঘটবৃত্তি'। এনে পদবোৰৰ ব্যাখ্যাৰ উপযোগী সূত্ৰবোৰহে ইয়াত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ৰচনা কাল ১১৭৩ খৃষ্টাব্দ। মঙ্গল শ্লোকত যিহেতু গ্ৰন্থকাৰে 'সৰ্বজ্ঞ' বুদ্ধক সেৱা জনাইছে, সেয়ে শৰণদেৱো যে বৌদ্ধ আছিল তাত সন্দেহ নাই। গ্ৰন্থকাৰৰ কাল ১২শ শতিকা। তেওঁ লক্ষ্মণ সেনৰ সভাৰ অন্যতম সদস্য আছিল।

শব্দকৌস্তুভঃ ষোড়শ শতিকাত ভট্টোজী দীক্ষিতে অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত এটি বিস্তৃত বৃত্তি ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনৰ নাম 'শব্দকৌস্তুভ'। কিন্তু গ্ৰন্থখন অপূৰ্ণ হৈ ৰয়। আৰম্ভৰপৰা আঢ়েই অধ্যায় আৰু চতুৰ্থ অধ্যায় মাত্ৰ এতিয়া পোৱা যায়। শব্দকৌস্তুভ কাশিকাৰ লঘু অক্ষৰা বৃত্তি নহৈ ই বিস্তৃত নিবন্ধ গ্ৰন্থ আছিল। আৰম্ভতে ই মহাভাষ্যৰ মন্তব্য ব্যাখ্যা কৰিছে। গ্ৰন্থখনত আহ্নিক বিভাজন বিদ্যমান। ভট্টোজী পতঞ্জলিৰ ওচৰত ঋণী আছিল।

এইসকলৰ উপৰিও আৰু অনেকজনে অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত বৃত্তি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত ভৰ্গীশ্বৰ 'জয়ন্তভট্ট', কেশৱ, ইন্দ্ৰমিত্ৰ আৰু মৈত্ৰেয়ৰক্ষিত ভট্টোজী দীক্ষিতৰ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী বুলি অনুমান হয়। ভট্টোজীৰ পাছত অপ্পয় দীক্ষিত, নীলকণ্ঠ বাজপেয়ী, অন্নভট্ট, বিশ্বেশ্বৰ সূৰী, গোপালকৃষ্ণ শাস্ত্ৰী, গোকুলচন্দ্ৰ, ঔৰম্ভট্ট, দয়ানন্দ সৰস্বতী, অপ্পনৈনাৰ্য, নাৰায়ণ সুধী, ৰুদ্ৰধৰ, উদয়ন, উদয়ঙ্কৰভট্ট, ৰামচন্দ্ৰ, সদানন্দ নাথ প্ৰভৃতিয়ে বৃত্তি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসকে কয়।

প্ৰক্ৰিয়া যুগ ঃ সংস্কৃত ভাষা সাধাৰণ লোকৰো মাজত কথিত ভাষাৰূপে প্ৰচলিত থকা অৱস্থাত পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ী ৰচনা কৰিছিল যাতে সংস্কৃত ভাষাৰ শিষ্টৰূপ ভালদৰে লোক সমুদয়ে বুজি-বাজি তাৰ ব্যৱহাৰ অব্যাহত ৰাখিবলৈ পাৰে। কিন্তু সময় বাগৰাৰ লগে লগে সংস্কৃত লোকভাষাৰ স্থানৰপৰা চ্যুত হ'ল। ই অকল পণ্ডিত-সজ্জনৰ ভাষা হৈ পৰিল; ৰাজসভাৰ অভিজাত শ্ৰেণীৰ মাজত আবদ্ধ হৈ ৰ'ল। মানুহৰ কণ্ঠস্থ কৰাৰ- অভ্যাস কৰাৰ শক্তি, সামৰ্থ্য আৰু প্ৰয়োজনবোধো নোহোৱা হ'ল। এনে অৱস্থাত সহজে শব্দ-সাধন কৰিবলৈ উপায় স্বৰূপ সহজ-সৰল ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাই দেখা দিলে। অভাৱ আবিষ্কাৰৰ মাতৃ। গতিকে ব্যাকৰণ ৰচনা পদ্ধতি সলনি হ'ল। শব্দ-সাধনৰ প্ৰক্ৰিয়া সূচক ব্যাকৰণ ৰচনাত ব্ৰতী হ'ল এচাম বৈয়াকৰণ পণ্ডিত। পোনতে তাত্ৰ কিছু হীন দেৱি ঘটিলেও পাছলৈ সেই পদ্ধতি নিখুঁত বুলি সিদ্ধ হ'ল।

প্ৰক্ৰিয়ামূলক ব্যাকৰণৰ ইতিহাসঃ

ৰূপাৱতাৰঃ সুবোধ শৈলীত ৰচনা কৰা ব্যাকৰণসমূহৰ ভিতৰত প্ৰথম উপলব্ধ ব্যাকৰণ হৈছে দ্বাদশ শতাব্দীত ধৰ্মকীৰ্ত্তি বিৰচিত 'ৰূপাৱতাৰ'। অৱশ্যে কলাদেৱ উপাধ্যায়ে

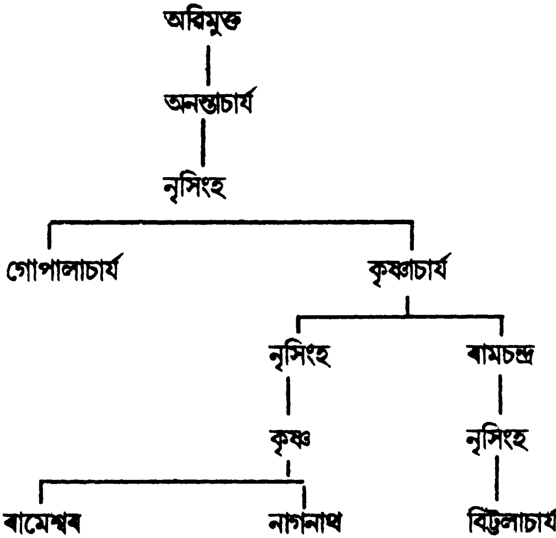
(সংস্কৃত শাস্ত্ৰ কা ইতিহাস, পৃ০ ৪৯২) ইয়াৰ ৰচক হৰদত্তবুলিহে আঙুলিয়াই দিছে। 'অমৃপ্ৰদীপ'ত মৈত্ৰীয় ৰক্ষিতেও একে কথাকে সমৰ্থন কৰে। ৰূপাৱতাৰ দুভাগত বিভক্ত। পূৰ্বাৰ্ধত সূত্ৰৰ বিৱৰণ আছে। ই আঠ অৱতাৰ বা প্ৰকৰণত বিভক্ত। উত্তৰাৰ্ধত তিঙন্ত আৰু কৃদন্তৰ বিৱৰণ দিছে। ৰূপাৱতাৰ দক্ষিণ ভাৰতত অধিক জনাজাত। ১৫শ শতিকাত ইয়াৰ অনুকৰণত সিদ্ধৰাজে 'প্ৰাকৃত ৰূপাৱতাৰ' ৰচনা কৰে।

ৰূপমালা ঃ এনেদৰে অষ্টাধ্যায়ীৰ অধিকাৰ অনুবৃত্তিমূলক পৰম্পৰা কালৰি কাটি শব্দাদি সাধনৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰা ৰূপাৱতাৰ'ৰ অনুযায়ী হৈ বিমল সৰস্বতীয়ে চতুৰ্দশ শতিকাত ৰচনা কৰে 'ৰূপমালা' নামে ব্যাকৰণ।

'ৰূপমালা' আৰু পৰবৰ্তী 'কৌমুদী'সমূহৰ ৰচনাশৈলী একে। ৰচকে পোনতে প্ৰত্যাহাৰ, সংজ্ঞা আৰু পৰিভাষা যথাক্ৰমে সন্নিবিষ্ট কৰি তাৰ পাছতে চাৰিপাদত ক্ৰমে স্বৰসন্ধি, প্ৰকৃতিভাৱ, ব্যঞ্জন আৰু বিসৰ্গ সন্ধি বৰ্ণনা কৰিছে। পৰৱৰ্তী ছভাগত ক্ৰমে (১) অজন্তমালা, (২) হলন্তমালা, (৩) সৰ্বনামমালা, (৪) সংখ্যাভাগ, (৫) সখি, পত্যাদি অনিয়মিত শব্দমালা, আৰু (৬) বৈদিক অপবাদবোৰৰ বিভক্তি ৰূপ দাঙি ধৰিছে। ইয়াত নিপাতৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, স্ত্ৰী প্ৰত্যয় আৰু কাৰকাধিকাৰ, আখ্যাতৰ বিভাগটো সবাতোকৈ দীঘলীয়া। ইয়াত প্ৰতিটো 'ল'কাৰ সুকীয়া শিৰোণামেৰে সন্নিবিষ্ট হৈছে। পৰিশিষ্টৰূপে 'ল'কাৰাৰ্থমালা আৰু 'তিঙা'দিনিয়মমালা দিয়াৰ উপৰিও অন্তিম চৰণত অৱস্থাভেদে ক্ৰিয়াৰ পদান্তৰ পৰিণতি লাভ দেখুৱা হৈছে। 'কৃৎ' আৰু 'তদ্ধিতে' 'সমাপ্তিৰ সূচনা কৰিছে।

কোৱা বাহুল্য যে 'ৰূপাৱতাৰ' আৰু 'ৰূপমালা' প্ৰক্ৰিয়া যুগৰ দুই বাটকটীয়া ৰূপ ব্যাকৰণ। এই দুইৰ আঁত ধৰি পিছলৈ কৌমুদীসমূহে সুস্থিৰ ব্যৱস্থাপনাৰ জৰিয়তে ব্যাকৰণসমূহত পোহৰেৰে ভাষাবিজ্ঞানৰ আকাশ উজ্জ্বল পোহৰেৰে উদ্ভাসিত কৰি তোলে। বিমল সৰস্বতীৰ বিষয় চয়ন তেনেই সহজ-সৰল, আৰু মনোগ্ৰাহী; অৱশ্যে তেওঁৰ গ্ৰন্থই বিশালতা দাবী নকৰিব পাৰে। পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থবোৰে অৱশ্যে অধিক সুসংহত-সুব্যৱস্থিত শৈলী বুলি কিছু গুণ নিশ্চয় দাবী কৰিবলৈ পাৰে। কিন্তু ব্যাকৰণৰ সূক্ষ্মবিচাৰ বুদ্ধি আৰু শব্দসাধন প্ৰক্ৰিয়াৰ অভিনৱ পন্থা আৱিষ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত হৰদত্ত (বা ধৰ্মকীৰ্তি) আৰু বিমল সৰস্বতীয়ে আমাৰ প্ৰশংসাভাজন নহৈ নোৱাৰে।

ৰামচন্দ্ৰৰ 'প্ৰক্ৰিয়া কৌমুদী' ঃ ৰামচন্দ্ৰ দীক্ষিতকৃত 'প্ৰক্ৰিয়া কৌমুদী' প্ৰক্ৰিয়া যুগৰ এক মহত্বপূৰ্ণ কৃতি। ইয়াৰ ওপৰত 'প্ৰসাদ' নামে টীকা ৰচনা কৰোঁতাজন হৈছে ৰামচন্দ্ৰৰ নিজৰ পৌত্ৰ বিঠ্ঠলাচাৰ্য। বিঠ্ঠলে নিজৰ গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে দীঘলীয়াকৈ নিজৰ বংশ-পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। তাৰে আধাৰত জনা যায় যে ৰামচন্দ্ৰৰ বংশ অন্ধ্ৰদেশৰে জড়িত। তেওঁ শেষ বংশীয় কৌণ্ডিণ্য গোত্ৰীয় ঋগ্বেদী ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁৰ পূৰ্বনীমাংসা কিছু অংশ তলত দিয়া হ'ল ঃ

এই 'শেষ' বংশৰ বংশধৰসকল সকলো বিদ্যাতে পাৰঙ্গত আছিল। ৰামচন্দ্ৰ আছিল কৃষ্ণাচাৰ্যৰ পুত্ৰ। তেওঁ অন্য শাস্ত্ৰৰসৈতে পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ জ্ঞান সম্যকৰূপে অবগত কৰে। তেওঁ তিনিখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে ঃ (১) **'প্ৰক্ৰিয়াকৌমুদী'** (২) **'কাল নিৰ্ণয়দীপিকা'** আৰু (৩) **'বৈষ্ণৱ সিদ্ধান্ত দীপিকা'**। তেওঁ তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পিতৃব্য গোপালাচাৰ্য আৰু পিতৃ কৃষ্ণাচাৰ্যৰ ওচৰত শাস্ত্ৰাধ্যয়ন কৰে।

কাল ঃ পূৰ্বতে কোৱা হৈছে যে ৰামচন্দ্ৰৰ পৌত্ৰ বিট্ঠলে 'প্ৰসাদ' নামে এটি টীকা প্ৰক্ৰিয়া কৌমুদীৰ ওপৰত ৰচনা কৰিছিল। এই টীকাৰ প্ৰাচীন হস্তলেখৰ কাল হয় ১৬০৫-৬ বিক্ৰম সম্বৎ অৰ্থাৎ ১৫৪৮-৯ খৃষ্টাব্দ। বিট্ঠলৰ কাল ইয়াৰ উৰ্ধত প্ৰায় ষোড়শ শতিকাৰ প্ৰথম চৰণ বা প্ৰথমাৰ্ধ হ'ব। ইয়াৰ পঞ্চাশ বছৰ উৰ্ধত তেওঁৰ পিতামহ ৰামচন্দ্ৰৰ কাল সপ্তদশ শতিকাৰ আগভাগ হোৱা সম্ভৱ।[১]

প্ৰক্ৰিয়াকৌমুদী ঃ গ্ৰন্থখন দুভাগত বিভক্ত। প্ৰথমাৰ্ধত সুবন্ত শব্দজ্ঞানৰ কাৰণে ক্ৰমে সংজ্ঞা, সন্ধি, আদি, স্ত্ৰী প্ৰত্যয়, বিবেক্ত্যৰ্থ, সমাস আৰু তদ্ধিতৰ বিৱৰণ দিছে। উত্তৰাৰ্ধত তিঙন্তৰ পৰ্যাপ্ত বিৱৰণ দিছে। ভ্বাদি ধাতুৰ দশগণ, ণ্যন্তাদি ধাতু আৰু কৃদন্তৰ বৰ্ণনাও তাত দিছে। ৰূপ সিদ্ধিৰ বাবে আৱশ্যকীয় আৰু উপযোগী সূত্ৰৰ সমাৱেশ কৰিছে। যিহেতু ৰামচন্দ্ৰ বৈষ্ণৱ আছিল দৃষ্টান্তনিত বৈষ্ণৱবাদৰ প্ৰভাৱ অৱশ্যে পৰিছে। প্ৰক্ৰিয়া কৌমুদীৰ প্ৰভাৱ ভট্টোজীৰ ওপৰত ৰবকৈ পৰিছে।

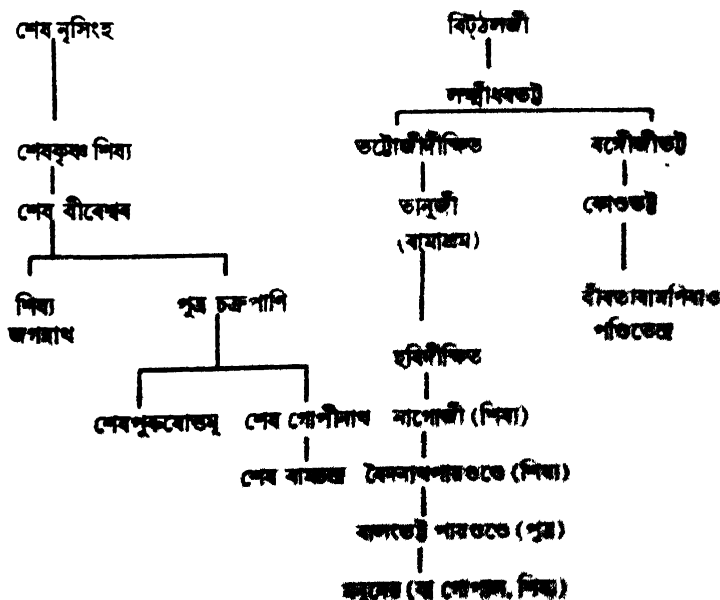
১। বেলবেলকাৰ ঃ System of Sanskrit Grammar, p. 37. বলদেৱ উপাধ্যায় (সংস্কৃত শাস্ত্ৰ কা ইতিহাস, পৃঃ ৫৯৪-৫) মতে ৰামচন্দ্ৰৰ কাল ১৩৫০-১৪০০ খৃষ্টাব্দ।

প্ৰক্ৰিয়াকৌমুদীৰ ওপৰত অনেক টীকা ৰচিত হ'লেও বিট্ঠল ৰচিত 'প্ৰসাদ' (১৪৫০) আৰু শেষকৃষ্ণ ৰচিত বিস্তৃত টীকা 'প্ৰক্ৰিয়া প্ৰকাশ' (১৫ শ শতিকা) বেছি প্ৰখ্যাত। জয়ন্ত, বাৰণবনেশ, বিশ্বনাথ দীক্ষিত প্ৰভৃতিয়ে টীকা প্ৰণয়ন কৰে।

ভট্টোজী দীক্ষিত আৰু 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদী'

ভট্টোজী দীক্ষিতৰ 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্ত কৌমুদী' নিঃসন্দেহে প্ৰক্ৰিয়া গ্ৰন্থ শ্ৰেণীৰ ভিতৰত সবাতোকৈ লোকপ্ৰিয় গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থৰ জনপ্ৰিয়তাই এক প্ৰকাৰে পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী'ক লোকচক্ষুৰ আঁৰত আঁতৰাই থৈছে। সম্প্ৰতি বিশুদ্ধ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জ্ঞান আহৰণৰ বাবে লোকে সিদ্ধান্তকৌমুদীৰহে গুচৰ চাপে। সূত্ৰবাৰ্তিকবৃত্তি-ভাষ্য পঢ়ি ব্যাকৰণৰ জ্ঞানাৰ্জন কৰা দীঘলীয়া সত্ৰব্যৱস্থা সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ দৰে প্ৰক্ৰিয়া গ্ৰন্থই সমূলি তল পেলাইছে।

ভট্টোজীৰ জন্ম অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ তৈলঙ্গ ব্ৰাহ্মণ বংশত। বিট্ঠলে দিয়া বংশ পৰিচয়ৰপৰা জনা যায় যে তেওঁ নৃসিংহাচাৰ্যৰ পুত্ৰ আৰু লক্ষ্মীধৰাচাৰ্যৰ পিতৃ আছিল। এই লক্ষ্মীধৰাচাৰ্য সম্ভৱতঃ ভট্টোজীৰ পিতৃ লক্ষ্মীধৰভট্ট একেজন ব্যক্তি আছিল। ভট্টোজীৰ ভায়েক ৰঙ্গোজীৰ পুত্ৰ কোণ্ডভট্টও বৈয়াকৰণ আছিল। তেওঁৰ নিজপুত্ৰ ভানুজী দীক্ষিত, পৌত্ৰ হৰি দীক্ষিত আটায়ে প্ৰৌঢ় গ্ৰন্থকাৰ আছিল। তদুপৰি আমি ভাবো যে ভট্টোজী আৰু ৰামচন্দ্ৰৰ জন্ম একে বংশত। ৰামচন্দ্ৰৰ বংশাৱলী আগতে দিয়া হৈছে। সেই বংশাৱলীৰে তলত দিয়া ভট্টোজীৰ আৰু তেওঁৰ গুৰু শেষকৃষ্ণৰ বংশাৱলীৰ তুলনা কৰিলে সেয়ে এই লোকসকলৰ একেটা মূললৈ নিৰ্দেশ কৰে যেন লাগে ঃ

শেষ কৃষ্ণ ভট্টোজীৰ অন্যতম গুৰু। শেষকৃষ্ণই প্রক্রিয়া কোমুদীৰ ওপৰত 'প্রক্রিয়া প্রকাশ' নামে টীকা লিখে। ভট্টোজীয়ে গুৰুজনাৰ এই টীকাৰ দোষাদোষ তেওঁৰ সিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ অন্যতম টীকা প্রৌঢ়মনোৰমাত সমালোচনা কৰে। শেষ কৃষ্ণৰ পুত্র বীৰেশ্বৰ শিষ্য পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে ভট্টোজীৰ সমালোচনাৰ উত্তৰত 'মনোৰৰমাকুচমৰ্দিনী' নামে এক চমু টীকা ৰচনা কৰে আৰু তাত ভট্টোজীক কটু সমালোচনা কৰে। যিমান দূৰ বুজা যায় বিঠ্ঠলাচাৰ্যৰ প্রপিতামহ কৃষ্ণাচাৰ্য শেষ কৃষ্ণৰ পিতামহ আছিল। গতিকে বিঠ্ঠলৰ পৌত্র আৰু পিতামহ ক্রমে ভট্টোজী আৰু ৰামচন্দ্ৰ একে ডালৰ লোক আছিল। শেষকৃষ্ণৰ পুত্র বীৰেশ্বৰ বিঠ্ঠলৰ কনিষ্ঠ সমকালীন আছিল যেন লাগে। ভট্টোজীয়ে শেষকৃষ্ণক হয়তো অতি বৃদ্ধাৱস্থাত লগ পাইছিল। কাৰণ তেওঁ গুৰুৰ প্রপৌত্র পৰ্যায়ৰ লোক। আটাইতকৈ আশ্চৰ্যৰ বিষয় এয়ে যে ওপৰোক্ত লোকসকলৰ আটায়ে ন্যুনাধিক পৰিমাণে শাস্ত্ৰৰচনালৈ অৰিহণা যোগাইছে। শেষকৃষ্ণৰ উপৰিও নৃসিংহাশ্রমৰ ওচৰত বেদান্ত আৰু অপ্পয় দীক্ষিতৰ ওচৰত মীমাংসাৰ অভ্যাস কৰিছিল বুলি জনা যায়। ভট্টোজীৰ কাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। ওপৰত পাই আহিছোঁ যে ৰামচন্দ্ৰ দীক্ষিতৰ কাল পঞ্চদশ শতিকা। তেওঁৰ ভতিজাক শেষ কৃষ্ণই প্রক্রিয়া কৌমুদীৰ ওপৰত 'প্রক্রিয়া প্রকাশ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ ৰচনা কাল পঞ্চদশ শতিকাৰ শেষত হোৱা উচিত। প্রায় একে সময়তে অলপ আগ-পিছকৈ বিঠ্ঠলেও প্রসাদ ৰচনা কৰে। গতিকে বিঠ্ঠলৰ পৌত্র ভট্টোজীৰ কাল ওপৰোক্ত দুজন টীকাকাৰতকৈ কমেও ৫০ বছৰ পিছত হ'ব লাগে। কাৰণ ভট্টোজীয়ে 'প্রসাদ' আৰু প্রক্রিয়া-প্রকাশৰ' সমালোচনা পৌঢ়মনোৰমাত কৰিছে। তেওঁৰ পুত্র ভানুজীয়ে অন্য গ্রন্থ ৰচনা কৰাৰ উপৰিও অমৰকোষৰো টীকা ৰচনা কৰে আৰু তেওঁৰ কাল ওপৰত ১৬০০-১৬৫০ নিৰূপিত হৈছে। গতিকে ভট্টোজীৰ কাল ১৫৭৫-১৬২৫ খৃষ্টাব্দৰ মাজত হোৱা সম্ভৱ। এম. ভি মহাশয়ে (তেওঁৰ সম্পাদিত সিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ, বোম্বে, ১৯৬৪ পৰিচয়ত) ভট্টোজীৰ জন্ম ১৫৫৫ খৃষ্টাব্দত আৰু মৃত্যু ১৬৩০ খৃষ্টাব্দত বুলি কৈছে।

ভট্টোজীৰ গ্রন্থসমূহ : ভট্টোজীয়ে অকল ব্যাকৰণ বিষয়ক লৈয়েই নহয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ বেদান্ত আৰু মীমাংসাৰ ওপৰতো গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ ধৰ্মশাস্ত্ৰ সম্বন্ধে 'অশৌচ প্রকৰণ', 'তিথিনিৰ্ণয়' আৰু 'ত্রিস্থলীসেতু' নামে তিনিখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে। 'বেদান্ততত্ত্ব কৌস্তুভ' বা 'তত্ত্বকৌস্তুভ'ৰ উপৰিও গুৰুজনৰ তত্ত্ববিবেকৰ ওপৰত 'দীপন নামে ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। তদুপৰি 'অদ্বৈত কৌস্তুভ' নামে আৰু এখন গ্রন্থ তেওঁ ৰচনা কৰে বুলিও জনা যায়। 'তন্ত্ৰাধিকাৰ নিৰ্ণয়' নামে পাঞ্চৰাত্ৰৰ প্রামাণ্য আৰু অধিকাৰ বিচাৰ লৈও এখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে। বেদৰ ওপৰত 'বেদভাষ্যসাৰ', '[illegible]দীপিকা' আৰু 'তৈত্তিৰীয় সন্ধ্যাভাষ্য' নামে তিনিখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে।

ভট্টোজীয়ে ব্যাকৰণ বিষয়ক পাঁচখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে: (১) 'শব্দকৌস্তুভ', (২) 'সিদ্ধান্ত কৌমুদী', (৩) 'প্রৌঢ় মনোৰমা', (৪) 'ধাতুপাঠ নিৰ্ণয়' আৰু (৫) 'লিঙ্গানুশাসনবৃত্তি'।

এইবিলাকৰ ভিতৰত সিদ্ধান্ত কৌমুদী তেওঁৰ উত্তম ৰচনা।

সিদ্ধান্ত কৌমুদী ঃ 'সিদ্ধান্ত কৌমুদী' প্ৰক্ৰিয়া কৌমুদীৰ আৰ্হিত ৰচিত গ্ৰন্থ। ইও দুখণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথমাৰ্ধ বা পূৰ্বাৰ্ধত তেওঁ প্ৰত্যাহাৰ চতুৰ্দশৰ পাছত সংজ্ঞা, পৰিভাষা, সন্ধি, (অচ্,প্ৰকৃতি, হল্, বিসৰ্গ, স্বাদি) অজন্ত পুংলিঙ্গাদি প্ৰকৰণ, অব্যয় প্ৰকৰণ, কাৰক-বিভক্তি প্ৰকৰণ, সমাস চাৰিপ্ৰকাৰৰ বিৱৰণ দিছে। লগতে তদ্ধিত প্ৰকৰণো কণ্পিত হৈছে। উত্তৰাৰ্ধত তিঙৰ্থ প্ৰকৰণ ভ্বাদি অদাদি আৰু দহগণ, নিজন্তাদি বিবিধ প্ৰক্ৰিয়া, কৃদন্ত প্ৰকৰণ, উণাদি প্ৰকৰণ, স্বৰবৈদিকী প্ৰকৰণ, লিঙ্গানুশাসনাদি ইয়াত বিবৃত হৈছে।

সিদ্ধান্ত কৌমুদী অতিশয় সুদৃঢ় পদ্ধতিৰে ৰচিত হৈছে। মূল কৌমুদীত সূত্ৰৰ সংখ্যা ৩৩৮৬। তাৰে সৈতে বৈদিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ২৬৩ আৰু স্বৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ ৩২৯ টা সূত্ৰ যোগ হ'লে সিদ্ধান্ত কৌমুদীত ব্যাখ্যা কৰা সূত্ৰৰ সংখ্যা ৩৯৭৮ হয়গৈ। অৰ্থাৎ কুৰিটামান পাণিনীয় সূত্ৰহে ব্যাখ্যাৰপৰা এৰা পৰিছে।

সিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ ব্যাখ্যাকাৰসকল ঃ ভট্টোজী নিজে সিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ ওপৰত 'প্ৰৌঢ় মনোৰমা' নামে এটা টীকা ৰচনা কৰি গৈছে। প্ৰৌঢ় মনোৰমাক আশ্ৰয় কৰি ৰচিত জ্ঞানেন্দ্ৰ সৰস্বতীৰ 'তত্ত্ববোধিনী' টীকাকেই প্ৰাচীনতম উপদেয় ব্যাখ্যা বুলি কোৱা হয়। বালবোধনাৰ্থে পাছত বাসুদেৱ দীক্ষিতে 'বালমনোৰমা' টীকা লিখে। এই টীকা অতিশয় জনপ্ৰিয়। বাসুদেৱৰ কাল (১৭০০-১৭৬০ খৃঃ)। ভানুজীৰ পুত্ৰ হৰি দীক্ষিতে প্ৰৌঢ়মনোৰমাৰ ওপৰত 'শব্দৰত্ন মনোৰমা' টীকা ৰচনা কৰে। জগন্নাথ (পণ্ডিতৰাজ) কৃত 'মনোৰমা কুচমৰ্দিনী মনোৰমাৰ অন্য টীকা।

ভট্টোজীৰ সম্বন্ধীয় বৈয়াকৰণ ঃ ভট্টোজীৰ সম্বন্ধীয়সকলৰ মাজতো প্ৰথিতযশা বৈয়াকৰণ আছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত পুত্ৰ ভানুজীয়ে অমৰ কোষৰ ওপৰত 'ব্যাখ্যাসুধা' ৰচনা কৰাৰ উপৰিও 'মনোৰমামণ্ডন' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ভানুজীৰ পুত্ৰ আৰু ভট্টোজীৰ পৌত্ৰ হৰিদীক্ষিতেও 'বৃহৎ শব্দৰত্ন' নামে এখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাৰে সংক্ষেপ সংস্কৰণ ৰূপে হৰি দীক্ষিতৰ শিষ্য নাগেশে 'লঘুশব্দৰত্ন' প্ৰস্তুত কৰে। শব্দৰত্ন আচলতে প্ৰৌঢ় মনোৰমাৰ এক টীকাহে। তাৰ ওপৰত আকৌ বৈদ্যনাথ পায়গুণ্ডে 'ভাৱ প্ৰকাশিকা' আৰু ভৈৰৱমিশ্ৰই 'ৰত্ন প্ৰকাশিকা' টীকা ৰচনা কৰে।

কোণ্ডভট্ট ঃ ভট্টোজী দীক্ষিতৰ সহোদৰ ৰঙ্গোজীৰ পুত্ৰ কোণ্ডভট্ট। তেওঁ এজন প্ৰখ্যাত বৈয়াকৰণ। তেওঁ 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্ত দীপিকা', 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তভূষণ' আৰু সংক্ষেপৰূপ 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তভূষণসাৰ' আৰু 'স্ফোটবাদ' — এই চাৰিগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ন্যায় বৈশেষিক দৰ্শনৰ ওপৰতে 'তেওঁ তৰ্ক প্ৰদীপ' 'তৰ্কৰত্ন' আৰু 'ন্যায় পদাৰ্থ দীপিকা' — এই তিনি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তভূষণ সাৰ' বৰ জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থ। ইয়াৰ ওপৰত হৰি দীক্ষিতে 'কাশিকা' নামে টীকা লিখে।

ভট্টোজীৰ শিষ্য বনমালী মিশ্ৰ, নীলকণ্ঠ শুক্ল আৰু বৰদৰাজ প্ৰত্যেকেই একোজন

সুপ্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ। শেষোক্ত জন অৱশ্যে অধিক প্ৰখ্যাত।

বৰদৰাজ : ভট্টোজীৰ শিষ্য সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত বৰদৰাজ সবাতোকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি জনাজাত। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতীয়। গুৰুৰপৰা ব্যাকৰণৰ সম্যক তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰি চাৰিখন ব্যাকৰণগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে : (১) 'লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী' (২) 'মধ্যসিদ্ধান্ত কৌমুদী' (৩) 'সাৰসিদ্ধান্ত কৌমুদী' আৰু (৪) 'গীৰ্বাণ পদমঞ্জৰী'। জনা যায় যে তেওঁ প্ৰথম 'লঘুসিদ্ধান্ত' কৌমুদী, ৰচনা কৰি গুৰুক দেখুৱাত বৰ সংক্ষিপ্ত হ'ল বুলি ভট্টোজী অসন্তোষ প্ৰকাশ কৰাত বৰদৰাজে 'মধ্যসিদ্ধান্ত কৌমুদী' ৰচনা কৰে। 'সাৰসিদ্ধান্ত কৌমুদী'ও গুৰুৰ সিদ্ধান্তকৌমুদীৰে সংক্ষিপ্তৰূপ। গীৰ্বাণপদমঞ্জৰী লঘুকৌমুদীৰ পৰিপূৰিকা গ্ৰন্থ। ইয়াত সংস্কৃতৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ সম্পাদনৰ বাবে প্ৰশ্নোত্তৰৰূপত গ্ৰন্থ বিন্যাস দিয়া হৈছে। গ্ৰন্থখন সেই সময়ৰ সমাজ-সংস্কৃতি আদি বিষয়ৰ ওপৰতো আলোকপাত কৰে। তেওঁৰ কাল ১৭ শ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধ।

নাৰায়ণভট্ট : নাৰায়ণভট্ট কেৰেলাৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ ভক্তকবি বুলি জনাজাত। কিন্তু ভগবদ্‌ভক্তিৰ উপৰিও তেওঁৰ শাস্ত্ৰ বৈদগ্ধ্যৰ বিপুল পৰিচয়ো পোৱা যায়। তেওঁ ভট্টোজী দীক্ষিতৰ সমকালীন এজন বৈয়াকৰণ আছিল। তেওঁৰ 'প্ৰক্ৰিয়া সৰ্বস্ব'ৰ গৌৰৱ সিদ্ধান্ত কৌমুদীতকৈ কম নহয়।

মালাবাৰৰ নীলানদীৰ তীৰস্থ এক গাঁৱত তেওঁৰ জন্ম। জীৱনৰ আগছোৱাত তেওঁৰ বিষয়ে কোনো কথা শুনা নগৈছিল যদিও সেই যুগৰ খ্যাতিমান বিদ্বান আৰু জ্যোতিষী অচ্যুত পিচাৰোটিৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰে পৰা তেওঁৰ জীৱন অধ্যয়ন আৰু ভগবদ্‌ভক্তিৰ ফালে ঢাল খায়। তেওঁ পিচাৰোটিৰ ওচৰত ব্যাকৰণ, নিজপিতৃৰ সমীপত মীমাংসা, দামোদৰ নামে আন এজন পণ্ডিতৰ ওচৰত ন্যায় তৰ্ক, আৰু মাধৱ নামে বৈদিক পণ্ডিতৰ ওচৰত বেদ অধ্যয়ন কৰে। তেওঁ দুৰাৰোগ্য বাতৰোগত বহুকাল ভোগ কৰি ঔষধ সেৱন কৰি ফল নেপায় শেষত গুৰুবায়ুৰৰ মন্দিৰৰ আৰাধ্যদেৱতা বালকৃষ্ণৰ উপাসনাত আত্মসমৰ্পণ কৰে আৰু কৃষ্ণলীলাক উপজীব্য কৰি 'নাৰায়নীৰ' নামে এক ভক্তিবাক্য ৰচনা কৰে। শেষত তেওঁ ৰোগমুক্ত হয়। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বত মুগ্ধ কেৰলাৰ ৰজাসকলে তেওঁক সন্মান যাচে। তেওঁৰ কাল ষোড়শ শতাব্দীৰ শেষ আৰু ১৭ শ শতিকাৰ আদিভাগত পৰে।

তেওঁ তিনিখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে : (১) 'প্ৰক্ৰিয়াসৰ্বস্ব' (২) 'ধাতুকাব্য' আৰু (৩) 'অপাণিনীয় প্ৰমাণতা'। শেষোক্ত গ্ৰন্থত তেওঁ পাণিনি ব্যাকৰণ মতে অসিদ্ধ শব্দৰ প্ৰামাণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে।

ধাতুকাব্যখন তিনিসৰ্গত বিভক্ত লঘুকাব্য। ইয়াত পাণিনীয় ধাতুসমূহৰ প্ৰয়োগ প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

প্ৰক্ৰিয়া সৰ্বস্ব : প্ৰক্ৰিয়াকোমুদীক আদৰ্শৰূপেলৈ পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ বিষয় চয়ন কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন কুৰি খণ্ডত বিভক্ত। খণ্ডবোৰত সংজ্ঞা, পৰিভাষা, সন্ধি, কৃৎ, তদ্ধিত, সমাস, স্ত্ৰীপ্ৰত্যয়, সুবৰ্থ, সুবৰিধি আদি সন্নিবিষ্ট হৈছে। তাত উণাদি আৰু বৈদিক বিষয়বো

দুটা সুকীয়া খণ্ড আছে। গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত ভোজৰ 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ'ৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট।

নাগেশভট্ট ঃ নাগেশ ভট্ট বা নাগোজী ভট্টক নব্য-ব্যাকৰণৰ জনক বুলি কোৱা হয়। তেওঁ চিৰজীৱন কাশীতে 'ক্ষেত্ৰসন্ন্যাস' লৈ বসতি কৰিছিল। তেওঁৰ কাল ১৭ শতিকাৰ অন্তিম চৰণ আৰু ১৮ শ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধ (১৬৭৫-১৭৪৫খৃঃ)।

নাগেশ আছিল 'কালে' উপাধিযুক্ত মহাৰাষ্ট্ৰী ব্ৰাহ্মণ। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম শিৱভট্ট আৰু মাতৃৰ নাম সতী-দেৱী আছিল। গতিকে তেওঁৰ পূৰ্ণনাম নাগেশ শিৱ কালে আছিল। তেওঁ প্ৰয়াগৰ ওচৰৰ শৃঙ্গবেৰ পুৰৰ ৰজা ৰামৰদ্বাৰা সন্মানিত হৈছিল। জনা যায় যে নাগেশে কাশীৰ সিদ্ধেশ্বৰী মন্দিৰৰ ঘৰ এটাত বসবাস কৰিছিল। সেই ঘৰটো তেওঁ নিজকন্যাৰ বিয়াত দান কৰে। তাত এতিয়াও তেওঁৰ বংশজসকল আছে বুলি জনা যায়।

নাগেশ ব্যাকৰণ, অলংকাৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, দৰ্শন আদি অনেক বিষয়ত সুপণ্ডিত আছিল আৰু বিবিধ বিষয়ৰ ওপৰত তেওঁ অনেক গ্ৰন্থও ৰচনা কৰি গৈছে।

নাগেশ ভট্টই ভট্টোজীৰ সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ ওপৰত 'বৃহৎ শব্দেন্দুশেখৰ' আৰু 'লঘু শব্দেন্দুশেখৰ' নামে দুখন গ্ৰন্থৰচনা কৰে। তদুপৰি তেওঁ 'গুৰুমঞ্জুষা', 'লঘুমঞ্জুষা' আৰু 'পৰম লঘুমঞ্জুষা' নামে অন্য তিনিখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। শেষোক্ত গ্ৰন্থ তিনিখনত সংস্কৃত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰীয় দাৰ্শনিক তত্ত্ব নিহিত আছে। তদুপৰি তেওঁ কয়্যতৰ 'মহাভাষ্য প্ৰদীপৰ' ওপৰত 'মহাভাষ্যপ্ৰদীপোদ্দ্যত' নামে এক ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। তেওঁ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ওপৰত 'সাপিণ্ড্যপ্ৰদীপ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ ভানুদত্তৰ ৰসমঞ্জৰীৰ ওপৰত 'ৰসমঞ্জৰী প্ৰকাশ' নামে টীকা প্ৰস্তুত কৰে। এনেদৰে নাগেশৰ বহুমুখী প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পালেও তেওঁ বৈয়াকৰণ ৰূপেহে সুপ্ৰতিষ্ঠিত। 'পৰিভাষেন্দুশেখৰ' তেওঁৰ অন্যতম গ্ৰন্থ।

বৈদ্যনাথ পায়গুণ্ডে ঃ নাগেশৰ প্ৰমুখশিষ্য পায়গুণ্ডেও এজন প্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণ আছিল (১৮ শ শতিকা)। তেওঁ ভট্টোজীৰ 'শব্দ কৌস্তুভৰ ওপৰত 'প্ৰভা' টীকা, হৰি দীক্ষিতৰ 'শব্দৰত্ন'ৰ ওপৰত 'ভাৱ প্ৰকাশিকা' টীকা, নাগেশৰ 'মহাভাষ্য প্ৰদীপোদ্দ্যত'ৰ ওপৰত 'ছায়া' টীকা 'লঘুশব্দেন্দু'ৰ ওপৰত 'চিদস্থিমালা' নামে টীকা, 'পৰিভাষেন্দুশেখৰ'ৰ ওপৰত 'গদা' আৰু 'কাশিকা' দুই টীকা' 'মঞ্জুষাৰ' ওপৰত 'কলা' নামে টীকা ৰচনা কৰে। তদুপৰি তেওঁ লঘুশব্দৰত্নৰ টীকা আৰু 'ৰ' প্ৰত্যয় খণ্ডন কৰিও প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰে।

মনুদেৱ ঃ বৈদ্যনাথৰ পুত্ৰ বালম্‌ভট্ট পায়গুণ্ডেৰ শিষ্য মনুদেৱেও ব্যাকৰণৰ ওপৰত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ কোণ্ডভট্টৰ 'বৈয়াকৰণ ভূষণসাৰ'ৰ ওপৰত 'লঘুভূষণ কান্তি' নামে এক টীকা প্ৰস্তুত কৰে। তেওঁৰ সময় ১৭৭৫-১৮৩৫ খৃষ্টাব্দ অৰ্থাৎ কোলব্ৰুক, জোন্স প্ৰভৃতিৰ সমকালীন।

পাণিনীয়তন্ত্ৰৰ সহায়ক গ্ৰন্থ ঃ যি কোনো ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ৰ সাৰ্বত্ৰিক বিকাশৰ বাবে সি পাঁচ অংগেৰে বিভূষিত হোৱা উচিত। সেয়ে এনেদৰে পূৰ্ণ ব্যাকৰণক পঞ্চাঙ্গ ব্যাকৰণ বোলে। একে কাৰণতে পাণিনীয় সূত্ৰপাঠবোৰ মূল ব্যাকৰণৰ পৰিপূৰ্ণ বিকাশৰ বাবে স্ৰষ্টি

প্ৰকাৰ খিল বা পৰিশিষ্ট ৰূপ গ্ৰন্থ বিদ্যমান। উক্ত চাৰি প্ৰকাৰ গ্ৰন্থ হৈছে — (১) ধাতুপাঠ, (২) গণপাঠ, (৩) উনাদিপাঠ আৰু (৪) লিঙ্গানুশাসন। ইবিলাকৰেসৈতে পাণিনীয়তন্ত্ৰক সবাতোকৈ পুৰিপুষ্ট বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে ইবোৰৰ উপৰিও পাণিনীয় সম্প্ৰদায়ৰ শিক্ষা, পৰিভাষা আৰু ফিট্‌সূত্ৰৰ সমাবেশো মন কৰিবলগীয়া। এই সকলো অঙ্গৰেসৈতে পাণিনীয় ব্যাকৰণে এক মহৎ আৰু সম্পূৰ্ণ বৈয়াকৰণিক সম্প্ৰদায় বুলি নিশ্চয় দাবী কৰিব পাৰে। এই সম্প্ৰদায় জগতত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু অনুপম তাক নকলেও হয়। আমি একাদিক্ৰমে উক্ত খিলগ্ৰন্থসমূহৰ পৰিচয় তলত দিয়া হ'ল।

(১) ধাতুপাঠ : বৰ্তমান উপলব্ধ ধাতুপাঠ সমূহৰ ভিতৰত 'পাণিনীয় ধাতুপাঠ'কে প্ৰাচীনতম বুলি কোৱা হয়।[১] তেওঁ দিয়া আৰ্হি অনুসৰণ কৰিয়েই পৰৱৰ্তী লেখক সকলে ধাতুপাঠ ৰচনা কৰে। এই ধাতুপাঠত প্ৰতিটো ধাতু অৰ্থসহ একেটা বাক্যতে দিছে। তাক ধাতুসূত্ৰ কোৱা হয়। উদাহৰণাৰ্থ : 'ভূ সত্তায়াম্' (১।১১) বা 'অদ ভক্ষণে (২।১) ইত্যাদি। এই অৰ্থ পাণিনিয়ে নিজে দিছে নে অন্য কোনেৰে দিছে সেইলৈ সন্দেহৰ অৱকাশ আছে। এচাম পণ্ডিতৰ মতে ধাতুবোৰৰ অৰ্থ বিকৰণৰ নিৰ্দেশ সহ পাণিনিয়ে দিছে। আন এচামৰ মতে অৰ্থৰ নিৰ্দেশ ভীমসেন নামে এজন বৈয়াকৰণে দিছে। সম্প্ৰতি অনেকে ধাতু আৰু ধাত্বৰ্থৰ কৰ্তৃত্ব পাণিনিৰ বুলিয়ে একমত হৈছে।

পাণিনিয়ে বিজ্ঞান সম্মতভাবে ধাতুসমূহ দহটা গণত বিভক্ত কৰিছে।

১। ভ্বাদিগণ (বিকৰণ অ); (২) অদাদিগণ (০); (৩) হ্বাদিগণ (বিকৰণশ্লু); (৪) দিবাদিগণ (বিকৰণ য (শ্যন), (৫) স্বাদিগণ (বিকৰণশ্নমনু); (৬) তুদাদিগণ (বিকৰণ স = অ); (৭) ৰুধাদিগণ (বিকৰণ শ্নম্ =); (৮) তনাদিগণ (বিকৰণ উ); (৯) ক্ৰ্যাদিগণ (বিকৰণ শ্না = না) আৰু (১০) চুৰাদি গণ (বিকৰণৰ সলনি নিচ্ যুক্ত; শপ্ পাছত আহিলে 'অয়' যুক্ত হয়)। এই গণসমূহৰ ভিতৰত কেতবোৰ অন্তৰঙ্গ বিভাগ আছে। মুঠ ধাতুৰ সংখ্যা প্ৰায় দুহেজাৰ। তাৰ ভিতৰত ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ সংখ্যাই সৰহ, প্ৰায় আধাতকৈও অধিক। ভ্বাদিগণীয় ধাতুৰ প্ৰকৃত সংখ্যা ১০৫৯; অদাদি গণীয় ৭২; হ্বাদিগণীয় ২৫, দিবাদিগণীয় ১৩৬, স্বাদি (স্বুদি) গণীয় ৩৪; তুদাদি গণীয় ১৪৩, ৰুধাদিগণীয় ২৫, তনাদিগণীয় মাত্ৰ ৯, ক্ৰ্যাদি গণীয় ৬০ আৰু চুৰাদিগণীয়৩৯৫। মুঠ ধাতুৰ সংখ্যা ১৯৫৮।

পৰৱৰ্তী ধাতু বৃত্তিসমূহ : উক্ত পাণিনীয় ধাতুপাঠৰ ওপৰত অনেকজন পৰৱৰ্তী বৈয়াকৰণে বৃত্তি বা ব্যাখ্যা ৰচনা কৰিছে। সিবিলাকৰ ভিতৰত কাশ্মীৰী পণ্ডিত ক্ষীৰস্বামীৰ (১১ শ শতিকা), 'ক্ষীৰতৰঙ্গিণী' সবাতোকৈ প্ৰাচীন। উপলব্ধ ধাতুবৃত্তিসমূহৰ ভিতৰত ই সৰ্বপ্ৰাচীন হ'লেও ইয়াত তুলনামূলক দৃষ্টিৰ উত্থান পোৱা যায়। একেটা ধাতুৰ বিধানটো বিশিষ্ট সংজ্ঞাপদ আৰু ক্ৰিয়াপদ হ'ব পাৰে সেই সকলো [illegible] ব্যাখ্যা কৰি গ্ৰহণ বা উপাদেয় কৰি প্ৰস্তুত কৰিছে। তাৰ বাবে তেওঁ (গ্ৰন্থকাৰে) উণাদি সূত্ৰবো আৱশ্যকমতে

১। জি, বি, পলসুলে : The Sanskrit Dhātupāṭhas: A Critical Study, p. 27

নিৰ্দেশ কৰিছে। তেওঁ পাণিনি প্ৰদত্ত ধাতুৰ চান্দ্ৰব্যাকৰণত দিয়া ধাতুৰেও তুলনা কৰিছে। তুলনামূলক অধ্যয়নৰ বাবে এই গ্ৰন্থ সৰ্বকালৰ ছাত্ৰৰ বাবে গ্ৰহণীয় হৈ ৰ'ব।

ধাতুপ্ৰদীপ : 'ধাতুপ্ৰদীপ' ৰচক মৈত্ৰেয় ৰক্ষিত সম্ভৱতঃ বঙ্গীয় আৰু বৌদ্ধ আছিল। তেওঁ যথাসম্ভৱ ক্ষীৰস্বামী আৰু সৰ্বানন্দৰ সময়ৰ মাজম্ভাগত প্ৰায় ১১০০ খৃষ্টাব্দৰ আগে-কাবে জন্মিছিল।

মৈত্ৰেয় প্ৰণীত 'ধাতু প্ৰদীপ' পাণিনীয় ধাতুপাঠৰ কাব্যৰী বৃত্তি। তেওঁ ধাতুপ্ৰদীপত নিজৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ নৈপুণ্যৰ পৰিচয় দিছে। তাৰ মাজেৰে [illegible]ও কলাপ আৰু চান্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ জ্ঞানৰ পৰিচয়ো দিছে। তেওঁ নামনধৰাকে ক্ষীৰস্বামীৰপৰাও উদ্ধৃতি দিছে।

দৈৱ আৰু পুৰুষকাৰ : দেৱ নামে গ্ৰন্থকাৰে ৰচনা কৰা 'দৈৱ' নামে গ্ৰন্থই ধাতুসম্বন্ধীয় গ্ৰন্থৰ মাজত এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য ৰক্ষা কৰিছে। ইয়াক অৱশ্যে গ্ৰন্থকাৰে 'অনেক বিকল্প স্বৰূপ ধাতুৰ ব্যাখ্যান' বুলি কৈছে। পাণিনীয় ধাতু পাঠত ভিন্ ভিন্ গণৰ মাজত পঠিত অনেক সমানাকাৰ ধাতু পোৱা যায়। কেতিয়াবা তাত অৰ্থৰ ঐক্য থাকে, কেতিয়াবা নাথাকে। এনে সৰূপধাতুৰ এয়া এক শ্লোকবদ্ধ ব্যাখ্যা। শ্লোকৰ সংখ্যা ঠিক ২০০।

ইয়াৰ ওপৰত 'কৃষ্ণকৰ্ণামৃত'ৰ সুখ্যাত বৈষ্ণৱ কবি লীলাশুক বা বিল্বমঙ্গলে ৰচনা কৰা পুৰুষকাৰ নামে এটি ব্যাখ্যা পোৱা যায়। এই ব্যাখ্যাও বৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আৰু প্ৰামাণিক। গ্ৰন্থত অনেক প্ৰাচীন বৈয়াকৰণৰ উল্লেখ আৰু উদ্ধৃতি পোৱা যায়। পুৰুষকাৰত ধাতুসমূহৰ ৰূপ আৰু অৰ্থ সম্বন্ধে তুলনামূলক আলোচনা পোৱা যায়।

বৃত্তিকাৰ আৰু ব্যাখ্যাকাৰৰ দেশকাল কথমপি জনা যায়। লীলাশুকৰ কথা পূৰ্বতে ভক্তিগীতি প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে। তেওঁ চৈতন্যৰ (১৪৭৮-১৫৩৩) পূৰ্বজ। তেওঁৰ কাল হেমচন্দ্ৰ (১২০০ খৃ০) আৰু সায়ণৰ (১৩৫০ খৃ০) মাজত (প্ৰায় ১২৫০-১৩০০)। দেৱৰ কাল ধাতুপ্ৰদীপ প্ৰণেতা মৈত্ৰেয় ৰক্ষিতৰ পাছত। অৰ্থাৎ ১২শ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত হোৱা সম্ভৱ।

মাধৱীয়া ধাতুবৃত্তি : বেদভাষ্যকাৰ সায়ণ বিৰচিত এই ধাতুবৃত্তি তেওঁৰ অগ্ৰজ মাধৱৰ স্মৰণত নামাঙ্কিত হৈছে। ধাতুৰ ৰূপ আৰু ধাতুজ শব্দজ্ঞানৰ এই গ্ৰন্থ অতুলনীয়। ই ধাতু প্ৰদীপৰ দৰে চমু নহয়, বৰঞ্চ বিস্তৃত। কিন্তু ক্ষীৰতৰঙ্গিণীৰ দৰে গভীৰ। ইয়াত ধাতুৰ সামান্য ৰূপবোৰৰ লগতে ণ্যন্ত, সনন্ত, যঙন্ত, যঙ্লুগন্ত প্ৰয়োগবো উল্লেখ আছে। পদসম্বন্ধী বৈশিষ্ট্যও ইয়াত উদাহৰণবোৰৰ লগতে দিয়া হৈছে। অৱশ্যাতে ধাতুৰ নানান কৃদন্তৰূপৰ বিন্যাস অৰ্থসহ দিয়া হৈছে। নিজৰ সমৰ্থনত অনেক প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতিও দিয়া হৈছে। ইয়াৰ ৰচনা কাল ১৩৫৫-১৩৬৩ খৃষ্টাব্দৰ মাজত পৰে।

(২) **গণপাঠ :** 'খিল' বা সহায়ক গ্ৰন্থ দ্বিতীয় শ্ৰেণীত পৰে গণপাঠ। পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীত গণৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। যথা — 'সৰ্বাদীনি সৰ্বনামানি' (১।১।২)। ইয়াৰ অৰ্থ সৰ্বাদি গণৰ নাম বা সংজ্ঞা সৰ্বনাম। অৰ্থাৎ এই গণৰ মাজত সৰ্ব দৰে কাৰ্যশীল শব্দ

গণনা কৰা হৈছে। প্ৰশ্ন হয় এই গণবোৰ কোনে নিৰ্ধাৰণ কৰিছে? পাণিনিয়ে নে আনে? পাণিনিয়ে যিহেতু অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠত যথানিৰ্দিষ্ট গণৰ উল্লেখ ইতস্তত: কৰিছে, পাণিনিয়ে নিজে সূত্ৰপাঠৰ পূৰ্বে গণপাঠ প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিছিল বুলি ক'ব লাগিব। ইয়াৰ অনেক প্ৰমাণ আৰু উদাহৰণ অষ্টাধ্যায়ীত পোৱা যায়। বাৰ্তিক আৰু মহাভাষ্যতো সূত্ৰকাৰ আৰু গণকাৰৰ একত্ব সমৰ্থিত হৈছে।

পাণিনিৰ গণপাঠত মুঠতে ২৫৮ সূত্ৰ আছে। গণপাঠো অষ্টাধ্যায়ী- আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথমাদি অধ্যায়ত যথাক্ৰমে (১) ৬, (২) ২৪, (৩) ১৩, (৪) ১০০, (৫) ৬১, (৬) ৩৬, (৭) ৭ আৰু (৮) ১১ সূত্ৰ সন্নিবিষ্ট হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়টো আটাইতকৈ দীঘলীয়া ১,৭,৮,৩ অধ্যায় কেইটা যথেষ্ট স্বল্পকায়।

পাণিনীয় ব্যাকৰণত দুই প্ৰকাৰৰ গণ পোৱা যায়: (১) পঠিত গণ আৰু (২) আকৃতি গণ। গণৰ সূচক 'আদি' শব্দৰ অৰ্থ চাৰি প্ৰকাৰ বুলি স্বীকাৰ কাৰ হয়: যথা (১) সামীপ্য, (২) ব্যৱস্থা, (৩) প্ৰকাৰ আৰু (৪) অৱয়ৱ। পঠিত গণসমূহত আদি শব্দ 'ব্যৱস্থা'ৰ সূচক আৰু আকৃতিগণত 'আদি' শব্দপ্ৰকাৰৰ 'দ্যোতক' হয়। পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্যত 'আদি' দুয়োপ্ৰকাৰ অৰ্থৰ উদাহৰণ এনেদৰে দিছে—

(১) অয়মাদি শব্দোঽস্ত্যেব ব্যৱস্থায়াং বৰ্ততে। তদ্ যথা দেৱদত্তাদীন্ সমুপবিষ্টানাহ— 'দেৱদত্তাদয় আনীয়ন্তাম্। ত উত্থায় আনীয়ন্তে।'

(২) অস্তি চ প্ৰকাৰে বৰ্ততে: তদ্ যথা 'দেৱদত্তাদয়ঃ আঢ্যা অভিৰূপা দৰ্শনীয়াঃ পঞ্চৱন্তঃ। দেৱদত্ত প্ৰকাশ ইতি গম্যতে।

গণৰত্ন মহোদধি: গণপাঠৰ বৃত্তি বা ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ সীমিত। এই শ্ৰেণীৰ উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ হৈছে বৰ্দ্ধমান কৃত 'গণৰত্নমহোদধি'। তেওঁ হেমচন্দ্ৰৰ (১১০০ খৃ০) উল্লেখ কৰিছে। 'গণৰত্ন মহোদধিত' অপ্ৰচলিত বা অজ্ঞাত শব্দৰ অৰ্থ বিন্যাস সুন্দৰকৈ কৰা হৈছে। সেয়ে ইয়াৰ মূল্য বঢ়াইছে।

উণাদিপাঠ: ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ মতে শব্দ মূলত: দুই প্ৰকাৰ — ৰূঢ় আৰু যৌগিক। যৌগিক শব্দ ধাতুৰূপৰা নিষ্পন্ন হয় বাবে সি ব্যুৎপন্ন। কিন্তু ৰূঢ় শব্দ অব্যুৎপন্ন। শাকটায়নৰ বাহিৰে অন্য বৈয়াকৰণে শব্দৰ এই দুই স্থিতি মানি লৈছে। কিন্তু শাকটায়নে নাম শব্দও ধাতুৰূপাৰ ব্যুৎপন্ন বুলি মানে। উণাদিসূত্ৰৰমতে কোনো শব্দ অব্যুৎপন্ন নহয়। যথাৰ্থতে উণাদিসূত্ৰত অন্যত্ৰ ব্যাকৰণসিদ্ধ নোহোৱা শব্দকেই ব্যুৎপন্ন বুলি দেখুৱাইছে। প্ৰত্যেক ব্যাকৰণে উণাদিসূত্ৰক অপৰিহাৰ্য অঙ্গৰূপে স্বীকাৰ কৰে। পাণিনিৰ সম্প্ৰদায়ো তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। ইয়াত দুই প্ৰকাৰ সূত্ৰ গ্ৰন্থ পোৱা যায়: (১) পঞ্চপাদী আৰু (২) দশপাদী। পঞ্চপাদী উণাদিপাঠত পাদসমূহৰ সূত্ৰ যথাক্ৰমে — (১) ১৫৬, (২) ১২২, (৩) ১৬০, (৪) ২৩১ আৰু (৫) ৭০ = মুঠ ৭৪৭। কোনো কোনো পঞ্চপাদী গ্ৰন্থত ৭৫৯ সূত্ৰ আছে। দশপাদী উণাদি পাঠত— দহপাঠত যথাক্ৰমে সূত্ৰসংখ্যা এনে ধৰণৰ: (১) ১৭৭, (২) ১৩, (৩)

৭১,(৪) ১০,(৫) ৬৪,(৬) ৮৪,(৭) ৪৭,(৮) ১৩২,(৯) ১০৭,(১০) ২২; মুঠ সংখ্যা ৭২৭। ইয়াৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পাদত অজন্ত প্ৰত্যয়ৰ বিধান, তৃতীয় পাদত ক বৰ্গান্ত প্ৰত্যয়ৰ বিধান, চতুৰ্থপাদত চবৰ্গান্তৰ বিধান, পঞ্চম পাদত টবৰ্গান্তৰ বিধান, ষষ্ঠপাদত তবৰ্গান্তৰ বিধান, সপ্তম পাদত পবৰ্গান্তৰ বিধান, অষ্টমপাদত য-ৰ-ল বান্তৰ প্ৰত্যয়ৰ বিধান, নৱম পাদত শ-ষ-স-হ কাৰান্ত প্ৰত্যয়ৰ বিধান আৰু দশম পাদত প্ৰকীৰ্ণ শব্দৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। পঞ্চপাদী উণাদি পাঠতো একে বিষয়কে কোৱা হৈছে কিন্তু দশপাদীৰ দৰে তাৰ চয়ন পদ্ধতি সুব্যৱস্থিত নহয়।

পিছে, অধিকাংশ বৈয়াকৰণে উনাদি সূত্ৰ ৰচনা পাণিনি[illegible]কৰা নাছিল, বৰং শাকটায়নেহে ৰচনা কৰিছিল বুলি ভাবে।

উজ্জ্বল দত্তই (১১৭৫-১২০০ খৃ০) পঞ্চপাদী উণাদি পাঠৰ ওপৰত ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। শ্বেতবনবাসীয়েও ইয়াৰ ব্যাখ্যা ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। ভট্টোজী দীক্ষিত আৰু নাৰায়ণ ভট্টয়ো উণাদিসূত্ৰৰ ব্যাখ্যা নিজ নিজ ব্যাকৰণত সন্নিবিষ্ট কৰিছে।

(৪) লিঙ্গানুশাসন ঃ পাণিনিৰ পূৰ্বতে ব্যাড়িয়ে লিঙ্গানুশাসন ৰচনা কৰা বুলি যি মত পোৱা যায়, ব্যাড়িত প্ৰকৃত কাল সম্বন্ধে নজনাত পাণিনিৰ 'লিঙ্গানুশাসনকে' সম্প্ৰতি প্ৰাচীন বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। এই গ্ৰন্থও সূত্ৰাত্মক। ইয়াত মুঠতে ১৮৮ (বা ১৮৯ টা) সূত্ৰ পোৱা হয়। ই পাঁচ অধিকাৰ বা প্ৰকৰণত বিভক্ত। অধিকাৰ অনুসৰি সূত্ৰ সংখ্যা ক্ৰমশঃ দিয়া হৈছে ঃ (১) স্ত্ৰী-অধিকাৰ ১-৩৪; (২) পুংলিঙ্গাধিকাৰ ৩৫-১১৭; (৩) নপুংসক অধিকাৰ ১১৮-১৭০; (৪) স্ত্ৰী-পুংসাধিকাৰ ১৭১-১৭৫; (৫) পুংনপুংসকাধিকাৰ —১৭৬-১৮২ আৰু ১৮৩-১৮৯ সূত্ৰত অৱশিষ্টাধিকাৰৰূপ পৰিশিষ্ট পোৱা যায়।

ৰামচন্দ্ৰ, নাৰায়ণভট্ট আৰু ভট্টোজীয়ে নিজগ্ৰন্থৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত লিঙ্গানুশাসনৰ ব্যাখ্যা ৰচনা কৰিছে। ভট্টোজীয়ে শব্দকৌস্তুভ আৰু সিদ্ধান্ত কৌমুদীত দুয়োগ্ৰন্থতে লিঙ্গানুশাসনৰ ব্যাখ্যা সন্নিবিষ্ট কৰিছে।

বৰৰুচি কৃত লিঙ্গানুশাসন আৰ্য ছন্দিত নিবদ্ধ।

পৰৱৰ্তীকালত হৰ্ষবৰ্ধনেও এখন লিঙ্গানুশাসন ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়।

বামন ৰচিত লিঙ্গানুশাসন যোগজ বৃত্তিৰে সৈতেও পোৱা যায়।

(৫) পৰিভাষা পাঠ ঃ 'পৰিভাষা' ব্যাকৰণৰ অপৰিহাৰ্য অঙ্গ। পৰিভাষাৰ লক্ষণ হৈছে 'অনিয়মে নিয়মকাৰিণী পৰিভাষা'। সাধাৰণতে পৰিভাষা দুবিধ ঃ—(১) অষ্টাধ্যায়ীত সূত্ৰৰূপে প্ৰাপ্ত পৰিভাষা— কাৰণ, তাত অনেক সূত্ৰ 'পৰিভাষা সূত্ৰ' নামে পৰিচিত। (২) দ্বিতীয়বিধ যি কোনো সূত্ৰদ্বাৰা জ্ঞাপিত হয়, যাক 'জ্ঞাপন সিদ্ধা পৰিভাষা' অথবা 'লোক সমাজত প্ৰচলিত ন্যায়ৰ অনুগমন বিয়ে কৰে সি ন্যায়সিদ্ধ পৰিভাষা'। অন্তিম প্ৰকাৰটি বাচনিকা পৰিভাষা নামে কাত্যায়নৰ বাৰ্তিক বা পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য বচন ৰূপে বিদ্যমান।

পৰিভাষাৰ প্ৰাচীনতম সংকলক হিচাপে ব্যাড়িক হে জনা যায়। প্ৰথম ব্যাড়ি কৃত

পৰিভাষা সূচক 'পৰিভাষা সূচনম্' আৰু দ্বিতীয় সূত্ৰ গ্ৰন্থক 'ব্যাড়ি পৰিভাষা পাঠ' ঃ নামে জনা যায়। প্ৰথম পাঠত মাথোন ৯৩টা সূত্ৰ আছে। দ্বিতীয় পাঠত আছে ১৪০টা সূত্ৰ।

সম্প্ৰতি পৰিভাষা পাঠৰ নিম্নোক্ত ব্যাখ্যা কেইটা উপলব্ধ হয়।

(১) **পুৰুষোত্তমদেৱৰ** (১২ শ শতাব্দী) **'লঘুবৃত্তি'** বা **'ললিতাবৃত্তিত'** ১২০টা পৰিভাষা আৰু তাৰ ব্যাখ্যা পোৱা যায়। এই বৃত্তি লঘু হ'লেও সাৰগৰ্ভ।

(২) **সীৰদেৱৰ** (১২০০-১৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত) **'পৰিভাষা বৃত্তিত'** ১৩৩টা পৰিভাষা আৰু বৃত্তি উপলব্ধ হয়। ইয়াত প্ৰাপ্ত পৰিভাষাৰ বিৱৰণ পূৰ্ণ আৰু প্ৰামাণিক।

(৩) **নাগেশভট্টৰ** (১৬৭৫-১৭৪৫ খৃ০) **পৰিভাষেন্দুশেখৰ** পৰিভাষা বিষয়ক অন্যতম গ্ৰন্থ। ইয়াত প্ৰতিটো পৰিভাষাৰ অৰ্থ, বিৱৰণ, উদাহৰণ আৰু প্ৰাচীনমতৰ সমীক্ষা সহ বাচনিকা সিদ্ধা, জ্ঞাপক সিদ্ধা আৰু ন্যায়সিদ্ধাৰ ভেদাদি দেখুৱা হৈছে। পৰিভাষা স্বৰূপাদিৰ আলোচনা ইয়াত নাগেশে সুন্দৰ ভাৱে দিছে। পৰিভাষাৰ সম্যক জ্ঞানৰ বাবে ই শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। ইয়াৰ ওপৰত বৈদ্যনাথ পায়গুণ্ডেৰ 'গদা' ভৈৰৱমিশ্ৰৰ 'ভৈৰৱী' ৰাঘবেন্দ্ৰচাৰ্যৰ 'ত্ৰিপথগা', যাগেশ্বৰশাস্ত্ৰীৰ 'হৈমৱতী' ৰামকৃষ্ণ (তাত্যা) শাস্ত্ৰীৰ 'ভূতি' আৰু জয়দেৱমিশ্ৰৰ 'বিজয়া' টীকাই পৰিভাষেন্দুশেখৰ বুজাত প্ৰকৃষ্ট সহায়ক স্বৰূপ।

(৬) **ফিট্‌সূত্ৰ পাঠ** ঃ পাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ত ফিট্‌সূত্ৰৰ মহত্বপূৰ্ণ ঠাই আছে। 'ফিষ্' শব্দৰ ১ মাত্ত পদ 'ফিট্'। সুপ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ আগতে অৰ্থবান শব্দৰ যি মূল স্বৰূপ থাকে, যেনে ৰাম, হৰি, গো ইত্যাদি তাকেই প্ৰাতিপদিক বুলি কোৱা হয় (অৰ্থবদ ধাতুৰ প্ৰত্যয়ঃ প্ৰাতিপদিকম্; কৃত্তদ্ধিতসমাসাশ্চ, পাঃ ১।২৪৫-৪৮) অত্ৰত সেই প্ৰাতিপদিককেই 'ফিট্' নামেৰে বুজোৱা হয়। সম্প্ৰতি প্ৰাপ্ত ফিট্ সূত্ৰৰ সংখ্যা ৮৭। ই পাণিনিৰ সম্প্ৰদায় ভুক্ত হলেও তন্ত্ৰৰ বাহিৰত। প্ৰাতিপদিকৰ স্বৰবিচাৰৰ বাবে নিবদ্ধ এই সূত্ৰপাঠক 'ফিট্‌স্বৰপাঠ' নামে জনা যায়।

ইয়াৰ মান্য ৰচক আচাৰ্য্য শন্তনু। শন্তনু প্ৰণীত হোৱা বুলি ইয়াক 'শান্তনৱ' বুলিও কোৱা হয়।

ফিট্ সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা ভট্টোজী আৰু নাগোজীয়ে নিজ নিজ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। চৌখম্বাৰ পৰা প্ৰকাশিত ব্যাকৰণ সিদ্ধান্ত কৌমুদীত স্বৰ প্ৰক্ৰিয়া ভাগত চতুষ্পাদী ফিট্ সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা পোৱা যায়। শ্ৰীনিবাস যজ্বা বিৰচিত 'স্বৰসিদ্ধান্তচন্দ্ৰিকা' ফিট্‌সূত্ৰৰ ওপৰত বিৰচিত ব্যাখ্যাপৰক গ্ৰন্থ।

পাণিনিভিন্ন আন ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায় ঃ-

ভাষা সম্বন্ধীয় চিন্তা-চৰ্চা এই দেশত কিদৰে আবহমান কালৰপৰা প্ৰচলিত আছে তাক আগৰ পৃষ্ঠা সমূহত বিবৰি কৈ হৈছে। আৰম্ভণিতে পাণিনিৰ পূৰ্ব যুগত ভাষা চিন্তাৰ পৰিচয়ো দিয়া হৈছে। তাৰ পাছত পাণিনীয় ব্যাকৰণ পৰম্পৰাৰ মাজেৰে নিতান্ত ধাৰাবাহিকৰূপে কিদৰে ভাষাচিন্তাৰ বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতি চলি আছিল তাৰ সম্যক বিৱৰণো

তুলি ধৰা হৈছে। এই দেশত যিদৰ গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰই দেশৰ মাটি প্লাৱিত আৰু সাৰুৱা কৰি সাগৰত নিমজ্জিত হোৱাৰ পূৰ্বে বহুধা বিভক্ত হৈ পৰিছে, সিদৰে ব্যাকৰণচিন্তনেও দেশীয় ভাষা চৰ্চাৰ বুৰঞ্জী প্লাবিত আৰু সাৰগৰ্ভ কৰি নানান প্ৰবাহৰ মাজেৰে বৰ্তমান কালত প্ৰৱেশ কৰিছে। পাণিনিৰ সম্প্ৰদায়ৰপৰা আঁতৰিও অনেকে ভাষা বিজ্ঞানৰ চিন্তা-চৰ্চা কৰিছে। সিসকলৰ বহুমূলীয়া অৱদানৰ লেখ-জোখ নল'লে আমাৰ সংস্কৃত বাঙ্‌ময়ৰ ইতিহাসৰ কিছু দিশ অপূৰণে ৰ'ব বুলি শঙ্কা কৰি তলত চমুৱাই পাণিনিভিন্ন ব্যাকৰণৰ ইতিবৃত্তও তুলি ধৰা হ'ল।

কলাপ বা কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণ ঃ পাণিনিৰ ব্যাকৰণ পৰম্পৰাৰ বাহিৰত গঢ়ি উঠা ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণ নিঃসন্দেহে প্ৰাচীনতম হ'ব। কাতন্ত্ৰ শব্দৰ অৰ্থ 'অলপীয়া বা সংক্ষিপ্ত তন্ত্ৰ' (ঈষৎ তন্ত্ৰং কাতন্ত্ৰং, ঈষদৰ্থে কু শব্দস্য কাদেশঃ, "কাত্ত্বীষদৰ্থেঽক্ষে" কাতন্ত্ৰ ২।৫।২৫)। পাণিনিয় তন্ত্ৰৰ তুলনাত নিঃসন্দেহে 'কাতন্ত্ৰ' স্বল্পকায় ব্যাকৰণ। ভগৱান কুমাৰ কাৰ্তিকেয়ৰ অনুগ্ৰহত শৰ্ববৰ্মাই এই ব্যাকৰণ প্ৰস্তুত কৰিছিল বাবেই ইয়াক 'কৌমাৰব্যাকৰণ' বুলিও কোৱা হয়। অতিশয় স্বল্পকায় হোৱা বাবে ইয়াক 'কলাপক' বুলিও কোৱা হয় (বৃহত্তন্ত্ৰাৎ কলা আপিবন্তীতি কলাপকঃ শাস্ত্ৰাণি উনাদিবৃত্তি, পৃঃ ১০)।

অন্ধ্ৰনৃপতি শাতবাহনৰ আদেশ মতে শৰ্ববৰ্মাই কম আয়াসতে সংস্কৃত ভাষা শিক্ষাৰ পদ্ধতি প্ৰদৰ্শনাৰ্থে কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল বুলি প্ৰবাদ আছে। শুনা যায় যে জলক্ৰীড়াৰ সময়ত পৰিশ্ৰান্ত ৰাণীয়ে 'মোদকং দেহি' বুলি কোৱা কথাৰ অৰ্থ ৰজাই নুবুজি 'মোদক' লাড়ু আনি দি লজ্জিত হৈ ৰজাই সংস্কৃতৰ জ্ঞান সহজতে ঢুকি পোৱাৰ বাসনাৰে উক্তমৰ্মে শৰ্ববৰ্মাক ব্যাকৰণ ৰচনাত নিয়োগ কৰে।

শৰ্ববৰ্মা প্ৰণীত 'কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণত' মূলতঃ সন্ধি, নাম, আখ্যাত- এই তিনি অধ্যায় আছে। তিনি অধ্যায় ক্ৰমে পাঁচ, ছয় আৰু আঠ পাদত বিভক্ত আৰু মুঠ পাদৰ সংখ্যা ১৯। সন্ধিৰ পাঁচ পাদত পাঁচ বিধ সন্ধিৰ বিৱৰণ আছে। নাম-চতুষ্টয়ৰ প্ৰথম তিনিপাদত শব্দৰূপৰ বৰ্ণনা দিছে আৰু অন্য তিনি পাদত ক্ৰমশঃ কাৰক, সমাস আৰু তদ্ধিত প্ৰকৰণ নিৰূপিত হৈছে। আখ্যাতাধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদত বৰ্তমানাদিৰ কালবোধক সংজ্ঞা দি দ্বিতীয় পাদত 'সন্' ইত্যাদি প্ৰত্যয় আৰু 'অন' আদি বিকৰণৰ প্ৰয়োগক্ষেত্ৰ নিৰ্দিষ্ট কৰিছে। তৃতীয় পাদত দ্বিৰ্বিধি, চতুৰ্থপাদত সম্প্ৰসাৰণ, অকাৰাদি লোপকাৰ্য্য দেখুৱা হৈছে। পঞ্চম পাদত গুণ, ষষ্ঠ পাদত অনুষঙ্গলোপ, বৃদ্ধি, উপধাদীৰ্ঘ, আৰু নলোপাদি বিষয়ৰ বিৱৰণ প্ৰস্তুত কৰিছে। সপ্তম পাদত ইডাগম আৰু কেতবোৰ অনিট্‌ধাতুৰ নিৰ্দেশ কৰি অষ্টম পাদত উপদেশিক নকাৰৰ আদেশ আদি প্ৰকীৰ্ণ কাৰ্য্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে। পিছলৈ মূল ব্যাকৰণত কৃদন্ত নামে চতুৰ্থ অধ্যায় এটা যুক্ত। তাৰ কৰ্তৃত্ব কোনোবাই শাকটায়নৰ ওপৰত কোনোবাই বৰৰুচিৰ ওপৰত আৰোপ কৰিছে। কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণত ১৪০০ ওপৰত সূত্ৰ আছে। ইয়াৰ বৰ্ণসমাম্নায়ত ৫২ টা বৰ্ণ দেখা যায় যথা—

অ, আ, ই, ঈ, উ,ঊ,ঋ, ৠ, ঌ, ৡ, এ, ঐ, ও, ঔ, ং, ঃ, (জিহ্বামূলীয়),

উপোধ্মানীয়, ক, খ, গ, ঘ, ঙ, চ, ছ, জ, ঝ, ঞ, ট, ঠ, ড, ঢ, ণ, ত, থ, দ, ধ, ন, প, ফ, ব, ভ, ম, য, ৰ, ল, ৱ, শ, ষ, স, হ, ক্ষ।

কাতন্ত্রব্যাকৰণৰ ৰচনা কাল খৃ° তৃতীয় শতাব্দী বুলি জনা যায়।

বৃত্তিকাৰঃ শৰ্ববৰ্মাই নিজে **'কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ'**ৰ ওপৰত এটি মহত্বপূৰ্ণ বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। ইয়াৰ পাছত বৰৰুচিয়ে **'দুৰ্ঘটবৃত্তি'** প্ৰণয়ন কৰে। সম্প্ৰতি এইবোৰ বৃত্তি উপলব্ধ নহয়। উপলব্ধ বৃত্তিৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম হৈছে দুৰ্গসিংহ কৃত **'কাতন্ত্ৰ বৃত্তি'**। দুৰ্গসিংহৰ কাল ৫৮০—৬০০ খৃ° বুলি কোৱা হয়। উক্ত বৃত্তিৰ ওপৰত দুৰ্গাসিংহই এটি ব্যাখ্যাও হেনো ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু বৃত্তিকাৰ আৰু ব্যাখ্যাকাৰৰ একাত্মতা প্ৰমাণিত হোৱা নাই।

অন্য ব্যাখ্যাকাৰ ঃ কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণে বঙ্গদেশ আৰু কাশ্মীৰত বিশেষ প্ৰসাৰতা লাভ কৰে। সেয়ে বৰ্ধমান ৰচিত **'কাতন্ত্ৰবিস্তৰ'** নামে এটি ব্যাখ্যা পাওঁ। এই বৰ্ধমানে গণৰত্ন মহোদধিৰো ৰচক। বৰ্ধমান বোপদেৱৰ পূৰ্ববৰ্তী। মহামহোপাধ্যায় পৃথ্বীধৰে বৰ্ধমানৰ **'কাতন্ত্ৰবিস্তৰ'**ৰ টীকা ৰচনা কৰে।

ত্ৰিলোচন দাসে **'কাতন্ত্ৰবৃত্তি পঞ্জিকা'** নামে ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ মুগ্ধবোধৰ ৰচক আৰু বোপদেৱৰ পূৰ্ববৰ্তী। জিন প্ৰভাসূৰি, কুশল, কবিৰাজ, হৰিৰাম, গোপীনাথ, কুলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিয়ে কাতন্ত্ৰবৃত্তি পঞ্জিকাৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰে। প্ৰায় একাদশ শতিকা মানত উক্ত **'বৃত্তিপঞ্জিকা'** ৰচনা কৰে।

অন্য ব্যাখ্যাৰ ভিতৰত চুণ্টকৰ পুত্ৰ মহাদেৱ ৰচিত **'শব্দসিদ্ধিবৃত্তি'** (বি০ স০ ১৩৪০ বা খৃ০ ১২৮৩ আগৰ) মহেন্দ্ৰ প্ৰভৰ শিষ্য মেৰুতুঙ্গসূৰি বালবোধ (বি০ স০ ১৪৪৪ বা ১৩৮৭ খৃষ্টাব্দ), ভাৱসেন ত্ৰৈবিদ্যৰ **'ৰূপমালাবৃত্তি'** মোক্ষেশ্বৰৰ **'আখ্যানবৃত্তি'** আৰু পৃথ্বীচন্দ্ৰ সূৰিৰ **'বৃত্তি'** প্ৰধান। বঙ্গত শ্ৰীপতিয়ে **'কাতন্ত্ৰ পৰিশিষ্ট'** ৰচনা কৰে। নবীন ত্ৰিলোচন দাসে তাৰ **'উত্তৰ পৰিশিষ্ট'** ৰচনা কৰে।

কাশ্মীৰী পণ্ডিত ভট্টজগদ্ধৰে ১৬ শ শতাব্দীত **'বালবোধিনী'** টীকা লিখে। উগ্ৰভূতিয়ে তাৰ ওপৰত **'ন্যাস'** নামে টীকা ৰচনা কৰে। চিচ্চুভট্টই **'লঘুবৃত্তি'** নামে এক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

চান্দ্ৰ ব্যাকৰণ ঃ চান্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰচলন থাইকে কাশ্মীৰ, নেপাল, তিব্বত আৰু নেপালত আবদ্ধ। এই ব্যাকৰণৰ ৰচক চন্দ্ৰগোমী বৌদ্ধ আছিল বুলি কোৱা হয়। তেওঁ ৫০০ খৃষ্টাব্দৰ আগতে আৰ্বিভূত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। চন্দ্ৰগোমীয়ে নিজ ব্যাকৰণত পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ সূত্ৰ, বাৰ্তিক আৰু মহাভাষ্যৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। সংজ্ঞাহীনতা চান্দ্ৰব্যাকৰণৰ এক বৈশিষ্ট্য। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত চান্দ্ৰব্যাকৰণ ছয় অধ্যায়যুক্ত আৰু প্ৰতি অধ্যায় চাৰি পাদত বিভক্ত। ইয়াত অকল লৌকিক শব্দৰ বিবেচনাহে

পোৱা যায়। এসময়ত ই অষ্টাধ্যায়ীৰ দৰে আঠ অধ্যায়াত্মক আছিল আৰু শেষাধ্যায়ত 'স্বৰবৈদিকী' চৰ্চিত হৈছিল বুলি সংকেত পোৱা যায়।

এই ব্যাকৰণৰ সৈতে জড়িত অঙ্গগ্ৰন্থ — গণপাঠ, ধাতুপাঠ, উণ্যাদিসূত্ৰও পোৱা যায়। ইয়াৰ গণপাঠত ২২৬ টা গণ পোৱা যায়। চন্দ্ৰগোমীকৃত লঘুকায় 'বৰ্ণসূত্ৰ' উপলব্ধ হয়। তাত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ স্থান, কৰণ আৰু প্ৰয়ত্নৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে।

চান্দ্ৰ উণাদি পাঠত তিনিপাদত বিভক্ত। সূত্ৰৰ সংখ্যা পাদানুক্ৰমে-৯৫,১১৯ আৰু ১১৪। মুঠ সূত্ৰ সংখ্যা ৩২৮। লগতে উদাহৰণো পোৱা যায়।

চান্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ ধাতুপাঠ উপযোগী গ্ৰন্থ। ইয়াতো ধাতুবোৰ [illegible]পাদত বিভক্ত। প্ৰতিগণৰ ধাতুসংখ্যা যথাক্ৰমে (১),৬৪৮,(২)৬২,(৩)২১,(৪)১২২,(৫)২৫, (৬)১২১,(৭) ২৩,(৮) ৯, ৪৮ আৰু (১০) ১০৫। মুঠ ১১৭৪।

ধৰ্মদাসে চান্দ্ৰবৃত্তিৰ সাৰাংশ তেওঁদ্বাৰা প্ৰণীত টীকাত সন্নিবিষ্ট কৰিছে। এই টীকাৰ পাণ্ডুলিপি নেপালত পোৱা গৈছে। তিব্বতীয় পণ্ডিত স্থিৰমতিয়ে (১০২০ খৃ°) ইয়াক তিব্বতী ভাষালৈ অনুবাদ কৰে।

শ্ৰীলংকাত কাশ্যপ (১২ শতাব্দী) 'বালকবোধন' নামে চান্দ্ৰব্যাকৰণৰ সংক্ষিপ্তৰূপৰ প্ৰচলন দেখা যায়।

জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণ : জৈন ধৰ্মীসকলে পাণিনি ব্যাকৰণৰ আঁতধৰি ন ন ব্যাকৰণ ৰচনাৰ সফল প্ৰয়াস কৰাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। তেনেদৰে আমি তিনিখন বেছ জনপ্ৰিয় আৰু প্ৰসিদ্ধ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ পাওঁ ; যথা জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণ, শাকটায়ন ব্যাকৰণ আৰু হেমচন্দ্ৰকৃত সিদ্ধহৈম ব্যাকৰণ। জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণকে প্ৰাচীনতম বুলি জনা যায়।

জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ কৰ্তৃত্ব যদিও মহাবীৰৰ ওপৰত জৈন পৰম্পৰাই আৰোপ কৰিছে তথাপি ইয়াৰ প্ৰকৃত ৰচক দেৱনন্দী বুলিহে জনা যায়। তেওঁক জিনেন্দ্ৰবুদ্ধি, পূজ্যপাদ, দেৱ আৰু নন্দী আদি বিৰুদেৰেও সূচায়। মহাবীৰ জৈনে ইয়াক ৰচনা কৰা বাবে বা জিনেন্দ্ৰ বুদ্ধিৰ ৰচনা বাবে এই ব্যাকৰণক 'জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণ' নামে জনা যায়।

জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণ দুটা পাঠত উপলব্ধ। দুয়োটা পাঠ টীকা আদিৰে মণ্ডিত। ইয়াৰ লঘুপাঠত আছে তিনি হাজাৰ সূত্ৰ। বৃহৎপাঠ ৩৭০০ সূত্ৰ পোৱা যায়। সম্প্ৰতি লঘুপাঠৰ চৰ্চাহে অধিক প্ৰচলিত। ই ৫ অধ্যায়ত আৰু ২০ পাদত বিভক্ত ; সূত্ৰসংখ্যা ৩০৩৬। ইয়াত স্বৰ বৈদিকী প্ৰক্ৰিয়াভিন্ন (অন্য) ভাষা বিষয়ক পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়সমূহ ইয়াতো পোৱা যায়। দেৱনন্দীৰ সূত্ৰৰচনাৰ বুদ্ধিকৌশল প্ৰশংসনীয়।

দেৱনন্দী নিসন্দেহে কৰ্ণাটকৰ অধিবাসী আছিল। তেওঁ সিদ্ধসেন দিবাকৰৰ পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থকাৰ। তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্ত বিক্ৰমাদিত্যৰ সমকালীন আছিল। গতিকে তেওঁৰ কাল খৃ° পঞ্চম শতিকাৰ লোক আছিল। তেওঁৰ পৰৱৰ্তী হ'বলৈ হ'লে দেৱনন্দীৰ কাল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ প্ৰথমাৰ্ধ বুলি স্বীকাৰ কৰা উচিত।

ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ : জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ কেৱল চাৰিটা টীকা পোৱা যায় : (১) অভয় নন্দিকৃত মহাবৃত্তি, (২) প্ৰভাচন্দ্ৰকৃত শব্দাম্ভোজ ভাস্কৰন্যাস, (৩) শ্ৰুতিকীৰ্তিকৃত 'পঞ্চবস্তু প্ৰক্ৰিয়া আৰু (৪) পং মহাচন্দ্ৰকৃত লঘুজৈনেন্দ্ৰ। অভয়নন্দীৰ কাল সম্ভৱতঃ ৯ম শতিকাৰ মাজভাগ (৮৫০—৮৭৫ খৃং)।

প্ৰভাচন্দ্ৰৰ (১০৪০—১০৮০ খৃং) শব্দাম্ভোজভাস্কৰ ন্যাস, অভয়নন্দিৰ মহাবৃত্তিত কৈ বৃহত্তৰ গ্ৰন্থ। শ্ৰুতকীৰ্তিৰ (ৰং কাং ১০৮৯) পঞ্চবস্তুপ্ৰক্ৰিয়া ৰূপসিদ্ধিৰ বাবে মূলতঃ ৰচিত হৈছিল। কুৰি শতিকাত মহাচন্দ্ৰই মহাবৃত্তিৰ ভেটিত বালবোধনৰ বাবে লঘুজৈনেন্দ্ৰ ৰচনা কৰে।

জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ বৃহৎপাঠ : জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ বৃহৎপাঠত ৩৭০০ সূত্ৰ আছে। লঘুপাঠতকৈ ইয়াত ৭০০ সূত্ৰ আছে সূত্ৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰি 'শব্দাৰ্ণৱ' নামে ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচোঁতাজনৰ নাম আচাৰ্য গুণনন্দি (৯ম শতিকাৰ মাজভাগ)। শব্দাৰ্ণৱৰ উপৰত দুটা টীকা পোৱা যায়। (১) খৃষ্টীয় ১৩শ শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধত সোমদেৱে শব্দাৰ্ণৱ-চন্দ্ৰিকা ৰচনা কৰে। (২) দ্বিতীয় টীকাৰ নাম শব্দাৰ্ণৱ প্ৰক্ৰিয়া। ৰচনা কাল আৰু ৰচকৰ নাম অজ্ঞাত।

অভিনৱ শাকটায়ন ব্যাকৰণ : এইজন শাকটায়ন পাণিনিৰ দ্বাৰা উল্লেখিত তেওঁৰ পূৰ্বকালীন বৈয়াকৰণ নহয়। সেয়ে তেওঁক অভিনৱ শাকটায়ন বোলা হয়। এইজন বৈয়াকৰণ জৈন মতাৱলম্বী আছিল। সেয়ে তেওঁক 'জৈন শাকটায়ন' বুলিও কোৱা হয়। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম পাল্যকীৰ্তি।

পাল্যকীৰ্তিৰ মুখ্য ৰচনা হৈছে 'শব্দানুশাসন'ৰ মূল সূত্ৰপাঠ আৰু তাৰ ভেটিত ৰচিত স্বোপজ্ঞ 'অমোঘবৃত্তি।' এই ব্যাকৰণ অনেক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণত দেখা ত্ৰুটীবোৰ ইয়াত আঁতৰোৱা হৈছে। আনকি পাণিনিৰ দুই এক প্ৰত্যাহাৰবো সংসোধন সাধন কৰা হৈছে। জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ তুলনাত শাকটায়ন ব্যাকৰণ অধিক পূৰ্ণ, দোষশূন্য আৰু সুব্যৱস্থিত। এই ব্যাকৰণ চতুৰাধ্যায়ী। প্ৰতি অধ্যায় চতুষ্পাদী। অধ্যায় কেইটাত সূত্ৰসংখ্যা যথাক্ৰমে (১) ৭২১, (২) ৭৫৩. (৩) ৭৫৫ আৰু (৪) ১০০৩। মুঠ সূত্ৰসংখ্যা ৩২৩৬।

শাকটায়নে ইয়াৰ ওপৰত 'অমোঘবৃত্তি' নামে যি স্বোপজ্ঞ বৃত্তি ৰচিছে ই বৰ বিস্তৃত আৰু ইয়াত শ্লোকৰ সংখ্যা ১৮০০০' ওঠৰ হাজাৰ। আশ্ৰয় দাতা ৰাষ্ট্ৰকূট ৰজা ১ম অমোঘবৰ্ষৰ নামনুসৰি ইয়াক 'অমোঘবৃত্তি' বোলা হৈছে। অমোঘবৰ্ষৰ ৰাজত্বকাল ৮১৪—৮৭৭ খৃং নিৰ্দিষ্ট হৈছে। শাকটায়নৰ কাল ৮১০—০৮৭০ খৃং বুলি কোৱা হয়।

আমোঘবৃত্তিৰ ওপৰত প্ৰভাচন্দ্ৰাচাৰ্য্যৰ ব্যাখ্যাক 'ন্যাস' বুলি জনা যায়। আমোঘবৃত্তিক চমুৱাই যক্ষবৰ্মাই 'চিন্তামণি' নামে এটি টীকা ৰচনা কৰে। অজিত সেনাচাৰ্য্যই আকৌ চিন্তামণিৰ ওপৰত 'মণি-প্ৰকাশিকা' নামে টীকা লিখে। অভয়চন্দ্ৰাচাৰ্য্যই এই সম্প্ৰদায়ৰ ব্যাকৰণৰ ওপৰত প্ৰক্ৰিয়ানুসৰি 'প্ৰক্ৰিয়া সংগ্ৰহ' নামে ব্যাখ্যাগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ভাৱসেন ত্ৰৈবিদ্যদেৱে 'শাকটায়ন টীকা' লিখে। লঘুকৌমুদীৰ শৈলী অনুসৰণ কৰি দয়াপাল মুনিয়ে 'ৰূপসিদ্ধি'

টীকা ৰচনা কৰে। ৰচনা কাল খৃ° একাদশ শতিকা বুলি কোৱা হয়। সেয়ে হ'ল 'ৰূপসিদ্ধি'ৰ অনুকৰণতহে 'লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী' বৰদৰাজে ৰচনা কৰে।

৫। **ভোজ ব্যাকৰণ :** ধাৰাৰ নৃপতি ভোজ বৰ প্ৰতিভাশালী আছিল। তেওঁ বিদ্যোৎসাহী হোৱাৰ উপৰিও স্বয়ংএজন সুবিদ্বান লোক আছিল। ব্যাকৰণ বিষয়তো তেওঁ প্ৰভুত অবদান যোগাইছে। তেওঁৰ 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণম্' এক বিস্তৃত ব্যাকৰণ। ইয়াৰ সূত্ৰসংখ্যা পাণিনিৰ ডেৰগুণ। পাণিনি আৰু চন্দ্ৰগোমীৰ ব্যাকৰণৰ ওপৰত ভেটি কৰা।

'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ' আঠ অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু প্ৰতিটো অধ্যায় চাৰিপাদত বিভক্ত। ইয়াত থকা মুঠ সূত্ৰৰ সংখ্যা ৬৪৩১। ইয়াত পৰিভাষা, উণাদি পাঠো সন্নিবিষ্ট হৈছে। প্ৰথমাদি সপ্তমান্ত-সাত অধ্যায়ত লৌকিক শব্দৰ আৰু অষ্টমাধ্যায়ত বৈদিক শব্দৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

প্ৰথমাধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদত ক্ৰমে ধাতু, প্ৰাতিপদিক, প্ৰকৃতি, বিকৰণ, কৃৎ, কৃত্য, সৎ, নিষ্ঠা, তদ্ধিত, ঘ, সংখ্যা, বিভক্তি, প্ৰথম. মধ্যম, উত্তম, প্ৰথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুৰ্থী, পঞ্চমী, ষষ্ঠী, সপ্তমী, একবচন, দ্বিবচন, বহুবচন, পৰস্মৈপদ, আত্মনেপদ, পদ, উপপদ, উপসৰ্জন, কৰ্মধাৰয়, দ্বিগু, বাক্য, কাৰক, কৰ্তা, হেতু, কৰ্মকৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, সম্প্ৰদান, অপাদান, অধিকৰণ, আমন্ত্ৰিত, সম্বুদ্ধি, অভ্যাস, অভ্যস্ত, সম্প্ৰসাৰণ, গুণ, বৃদ্ধি, বৃদ্ধ, সংযোগ, উপধা, ট, আগম, লোপ— (শ্লুক), শ্লুক, লুপ্, হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ, প্লুত, উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত, উপধ, লঘু, গুৰু, অনুনাসিক, সৱৰ্ণ, অনুস্বাৰ, বিসৰ্জনীয়, প্ৰগৃহ্য, সৰ্বনাম, নিপাত, উপসৰ্গ, গতি, কৰ্ম-প্ৰবচনীয়, অব্যয়, সাৰ্বধাতুক, আৰু অৰ্ধধাতুকৰ সুন্দৰ সংজ্ঞা প্ৰস্তুত কৰিছে। দ্বিতীয় পাদত পৰিভাষা দিছে। তৃতীয় পাদত 'সন্' আদি প্ৰত্যয়, ভ্বাদি গণত যুক্ত 'শপ' বিকৰণ, 'অন্' আদি কৃৎ প্ৰত্যয়ৰ উপদেশ দিছে। চতুৰ্থ পাদত 'কৃৎ' প্ৰত্যয়ৰ উপদেশ দান কৰিছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ ১—৩ পাদত উণাদি পাঠৰ বিৱৰণ দি ৪ৰ্থ পাদত পুনশ্চ কৃদন্ত বৰ্ণনা কৰিছে।

তৃতীয় অধ্যায়ৰ ১ম পাদত কেতবোৰ আদেশ আৰু প্ৰথমাদি বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ ব্যাখ্যা কৰিছে। দ্বিতীয় পাদত অব্যয়ীভাব আৰু তৎপুৰুষ সমাস, তৃতীয় পাদত বহুব্ৰীহি আৰু দ্বন্দ্ব সমাস বৰ্ণনা কৰিছে। চতুৰ্থ পাদত স্ত্ৰী- প্ৰত্যয়ৰ চৰ্চা কৰিছে।

চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদত তদ্ধিত, দ্বিতীয় পাদত ৰক্তাদ্যৰ্থক, তৃতীয় পাদত শৈষিক আৰু চতুৰ্থ পাদত বিকাৰাদ্যৰ্থক প্ৰত্যয়ৰ উপদেশ দিছে।

পঞ্চম অধ্যায়ৰ ১—২ পাদত তদ্ধিত প্ৰত্যয় বৰ্ণাইছে। ৩—৪ পাদত 'তস', 'ত্ৰল্' আদি বিভক্তি সংজ্ঞক আৰু 'কপ' আদি স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ উপদেশ দিছে।

ষষ্ঠ অধ্যায়ত আদিতে দিছে দ্বিত্ব প্ৰকৰণ। পিছত অনেক শব্দৰ নিপাতন-সিদ্ধৰ প্ৰতিপাদন কৰিছে। দ্বিতীয় পাদত 'অলুক্' প্ৰকৰণ আৰু আদেশৰ আলোচনা আছে। তৃতীয় পাদত প্ৰকৃতি-কাৰ্য পাদত আদেশ আৰু ইত্যাদি আগমৰ উপদেশ দিছে।

সপ্তম অধ্যায়ৰ প্ৰথম বৃদ্ধি, হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আদি কাৰ্য্য, দ্বিতীয় পাদত গুণ, হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘাদি কাৰ্য্য, তৃতীয় ৪ৰ্থ পাদত পদৰ দ্বিত্ব আৰু প্লুত কাৰ্য, আৰু চতুৰ্থ পাদত অনেক প্ৰকীৰ্ণ আদেশৰ বিবৰণ দিছে।

অষ্টম অধ্যায়ত প্ৰথম-দ্বিতীয় পাদত বৈদিক শব্দ সিদ্ধি. আৰু পিছৰ দুপাদত স্বৰবিধি নিৰূপণ কৰিছে। স্বৰ বিবেচনা কৰোঁতে তৃতীয় পাদত ফিট্‌সূত্ৰৰ আলোচনাও সামৰি লৈছে।

এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত গ্ৰন্থকাৰে বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। এতিয়া সি অনুপলব্ধ। দণ্ডনাথ নাৰায়ণ ভট্টই ৰচনা কৰা 'হৃদয়হাৰিণী' নামে লঘুবৃত্তি পোৱা যায়। ভোজৰ কাল (১০৭৫—১১১০ খৃষ্টাব্দ)। দণ্ডনাথৰ কাল ১৬ শ শতিকা বুলি জনা যায়।

সিদ্ধহৈম ব্যাকৰণ ঃ হেমচন্দ্ৰই ১০৮৮ খৃষ্টাব্দত গুজৰাটৰ আহমেদাবাদ জিলাৰ ধুন্দুক নামে ঠাইত জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম চচিগ আৰু মাতৃৰ নাম পাহিনী। হেমচন্দ্ৰৰ পূৰ্বনাম চাচিদেৱ। পিছত বহুজৈন সম্প্ৰদায়ৰ মঠাধিপতি হৈছিল আৰু অনিহিলবড় পত্তনৰ ৰজা জয়সিংহক তৰ্কত পৰাজিত কৰি জৈনধৰ্মত দীক্ষিত কৰে। তেওঁ ৮৪ বছৰ বয়সত কুমাৰপালৰ ৰাজত্বকালত স্বৰ্গবাসী হয়।

হেমচন্দ্ৰই আশ্ৰয়দাতা জয়সিংহ সিদ্ধৰাজৰ আদেশতে পঞ্চাঙ্গপূৰ্ণ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। প্ৰভাচন্দ্ৰৰ 'প্ৰভাৱক চৰিত্ৰত' হেমচন্দ্ৰৰ ব্যাকৰণ ৰচনাৰ বিষয়ে বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। সিদ্ধৰাজে মানৱৰাজ যশোবৰ্মাক পৰাজিত কৰি অন্য সম্পদৰ লগতে বহুতো গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপিও লাভ কৰে। তাৰ ভিতৰত ভোজকৃত 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ' ব্যাকৰণো আছিল। তাকে দেখি সিদ্ধৰাজে ভোজৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী এখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাৰ অভিলাষ কৰে আৰু হেমচন্দ্ৰক সেই অভিলাষ পূৰণাৰ্থে আদেশ কৰে। তেতিয়া ৰজাৰ আদেশতে দুয়োৰে নাম যোগ দি 'সিদ্ধহৈম ব্যাকৰণ' বা 'সিদ্ধহেমচন্দ্ৰাভিধস্বোপজ্ঞ শব্দানুশাসন' ৰচনা কৰে।

এই ব্যাকৰণ পঞ্চাঙ্গপূৰ্ণ। সেয়ে ই সূত্ৰপাঠ ধাতুপাঠ, উণাদিপাঠ, গণপাঠ আৰু নামলিঙ্গানুশাসনেৰে পৰিপূৰ্ণ।

সূত্ৰপাঠ ঃ হেমচন্দ্ৰই মূল ব্যাকৰণ সূত্ৰশৈলীত ৰচনা কৰে। পাণিনীয় সূত্ৰপাঠৰ দৰে হেমচন্দ্ৰৰ সূত্ৰপাঠো আঠ অধ্যায়ত সম্পূৰ্ণ আৰু প্ৰতি অধ্যায়ত চাৰি পাদকৈ আছে। সূত্ৰপাঠৰ মুঠসূত্ৰ ৪৬৮৫ আৰু উণাদি পাঠৰ সূত্ৰ সংখ্যা ১০০৬। দুয়োপাঠৰ মুঠ সূত্ৰসংখ্যা ৫৬৯১ এই ব্যাকৰণৰ এটা বিশেষত্ব এয়ে যে ইয়াৰ ১—৭ অধ্যায়ত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ আৰু অন্তিম অধ্যায়ত প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ ভাষাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা দিছে। এই অন্তিম অধ্যায়ত ১১১৬ টা সূত্ৰ আছে। গতিকে সংস্কৃত ভাগত ২৫৬৬ সূত্ৰ সামৰিছে।

হেমচন্দ্ৰই ইয়াৰ ওপৰত নিজে এটি বৃত্তি লিখে। এই বৃত্তিৰ লঘু পাঠত (লঘ্বীবৃত্তিত) ছহেজাৰ শ্লোক আৰু বৃহতী বৃত্তিত ১৮ হাজাৰ শ্লোক আছে। তেওঁ আকৌ ইয়াৰ ওপৰত 'শব্দামহাৰ্ণৱ ন্যাস' (বৃহন্ন্যাস) নামে এটি বিৱৰণো লিখিছিল। ইয়াত ৯০ হাজাৰ শ্লোক আছিল বুলি জনা যায়। বৰ্তমান ইয়াৰ এক তৃতীয়াংশ গ্ৰন্থ উপলব্ধ। তাত আকৌ ৩৪০০

মান আছে।

হৈম ব্যাকৰণৰ জনপ্ৰিয়তা কম নহয়। হেমচন্দ্ৰই নিজে ইয়াৰ বৃত্তি আদি লিখিলেও পাছলৈ অন্য বহুতে তাৰ ওপৰত ব্যাখ্যা লিখে। তেনে কেতবোৰ ব্যাখ্যা হৈছে : মুনি শেখৰ ৰচিত 'লঘুবৃত্তি চুন্টিকা', কনকপ্ৰভৰ 'দুৰ্গপদ ব্যাখ্যা', বিদ্যাধৰৰ 'বৃহৎবৃত্তি দীপিকা', ধনচন্দ্ৰৰ 'লঘুবৃত্তি অবচুৰি, অভয়চন্দ্ৰৰ 'বৃহদবৃত্তি অবচুৰি, আৰু জিন সাগৰৰ 'দীপিকা'।

হেমচন্দ্ৰই ব্যাকৰণক আশ্ৰয় কৰি ভট্টিকাব্যৰ লেখিয়াকৈ ২৮ টা সৰ্গত মহাকাব্য এখনো ৰচিছিল। ইয়াৰো প্ৰথম কুৰি সৰ্গত সংস্কৃত আৰু অন্য আঠ সৰ্গত প্ৰাকৃতৰ বিৱৰণ আছে।

অঙ্গগ্ৰন্থবোৰ :

ধাতুপাঠ : হেমচন্দ্ৰই হেমধাতুপাৰায়ণ নামে এখন ধাতু পাঠ ৰচনা কৰি তাৰ ওপৰত নিজে এক 'বিবৃতি' লিখে। তাত তেওঁ ধাতুক শুদ্ধ আৰু প্ৰত্যয়ান্ত—দুভাগত ভাগ কৰিছে। ইয়াত দিয়া ধাতুৰ সংখ্যা ১৯৮০।

গণপাঠ : হেমচন্দ্ৰই গণপাঠৰ ওপৰত স্বোপজ্ঞ বৃত্তি ৰচনা কৰে। ইয়াৰো 'লঘুবৃত্তি' আৰু 'বৃহদবৃত্তি' দুটা পাঠ। ইয়াৰ বৃহৎবৃত্তিহে উপলব্ধ হয়।

উণাদিপাঠ : এই পাঠত ১০০৬ টা সূত্ৰ আছে। ইয়াৰ ওপৰত হেমচন্দ্ৰই স্বোপজ্ঞ বৃত্তি ৰচনা কৰে। ইয়াত হিন্দি আৰু গুজৰাটীত প্ৰাপ্ত অনেক শব্দৰ বুৎপত্তিও পোৱা যায়।

লিঙ্গানুশাসন : হেমচন্দ্ৰকৃত 'লিঙ্গানুশাসন' যথেষ্ট বিস্তৃত আৰু বৃহদাকাৰৰ গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থকাৰে ইয়াত এক বিশাল শব্দৰাশি সংগ্ৰহ কৰিছে। পাণিনিয়ে প্ৰায়ে প্ৰত্যয়ৰ ভেটিত লিঙ্গৰ ভেদ দিছিল। কিন্তু হেমচন্দ্ৰই অন্য উপকৰণৰ বিবেচনা কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। অন্যত্ৰ হেমচন্দ্ৰকৃত চাৰিখন শব্দকোষৰ কথাও কোৱা হৈছে। গতিকে এইজন জৈন বিদ্বানে কিদৰে ভাৰতীয় সাহিত্যলৈ মহদ্ অৱদান যোগাইছে তাক চমুৱাই কোৱা টান।

সাৰস্বৰ ব্যাকৰণ : এই ব্যাকৰণৰ উৎপত্তি ১২৫০ খৃষ্টাব্দৰ বিশেষ পূৰ্বত হোৱা বুলি বেলবেলকাৰে নাভাবে (Systems of Skt. Gram P. 76) । কাৰণ হিচাপে কোৱা হয় যে বোপদেৱ বা হেমচন্দ্ৰই এই ব্যাকৰণৰ বিষয়ে অকণো সংকেত দিয়া নাই। তদুপৰি পঞ্চাদশ শতিকামানৰপৰাহে ইয়াৰ ব্যাখ্যাগ্ৰন্থ পোৱা যায়। আনহাতে এই ব্যাকৰণ ৰচকৰ বিষয়েও সন্দেহৰ স্থল আছে। তথাপি সৰস্বতীৰ কৃপালব্ধ অনুভূতি লাভ কৰা পাঠকৰই এই ব্যাকৰণৰ সৃষ্টি কৰে বুলি কোৱা হয়।

এই ব্যাকৰণ নিতান্ত চমু আৰু সৰল। ইয়াত সাতশৰো কম সূত্ৰ আছে। তাতেই ব্যাকৰণৰ মূলবিষয়বোৰৰ সম্যক বিৱৰণ দিয়া হৈছে। অকল গুজৰাটতে নহয় কাশীতো ইয়াৰ সমাদৰ প্ৰচুৰ দেখা যায়।

সাৰস্বত ব্যাকৰণ তিনিটা বৃত্তিত বিভক্ত। তাৰে ১ম বৃত্তিত সংজ্ঞা, স্বৰাদি সন্ধি, স্বৰান্ত ইত্যাদি শব্দ, স্ত্ৰীপ্ৰত্যয়, কাৰক, সমাস আৰু তদ্ধিত প্ৰকৰণ দিয়া হৈছে। দ্বিতীয় বৃত্তিত তুমিকাৰ

চুৰাদিলৈকে তিঙ্ আৰু নাম ধাতুসমূহৰ যথাসম্ভৱ বিৱৰণ দিছে। ধাতুৰ পৰস্মৈপদ, আত্মনেপদ আৰু উভয়পদৰ বিভাজনো দিছে। তৃতীয়া বৃত্তিত অৰ্থক্ৰম ধৰি 'অন্' ইত্যাদি কৃৎ প্ৰত্যয়ৰ উপদেশ দিছে।

ইয়াৰ টীকাৰচকসকলৰ ভিতৰত চন্দ্ৰকীৰ্ত্তি (টীকাৰ নাম 'সুবোধিকা', 'দীপিকা', বা চন্দ্ৰকীৰ্ত্তি), পুঞ্জৰাজ ('সাৰস্বত প্ৰক্ৰিয়া' ; কাল ১৪৭৫—১৪২০খৃ°), অমৰ ভাৰতী (সুবোধিনী, কাল ১৫ শ শতিকা), বাসুদেৱভট্ট (সাৰস্বত প্ৰসাদ' ব্যাখ্যা কা° ১৬ শতাব্দী), ভট্টধনেশ্বৰ ('টিপ্পন' নামে লখী বৃত্তিৰ খণ্ডন কাৰক 'সাৰস্বত প্ৰদীপৰ' ৰচক)। ধনেশ্বৰৰ কাল ১৫০০ খৃ°।

সিদ্ধান্ত চন্দ্ৰিকা : সাৰস্বত সম্প্ৰদায়ৰ ব্যাখ্যাতাসকলৰে এভাগে এটা সুকীয়া সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি কৰে। প্ৰায় ষোড়শ শতিকা মানত ৰামচন্দ্ৰাশ্ৰম বা ৰামাশ্ৰমে **'সিদ্ধান্ত চন্দ্ৰিকা'** নামে এখন মৌলিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াত নতুন সূত্ৰৰ সংগ্ৰহ দেখা যায়। ইয়াত প্ৰাপ্ত সূত্ৰসংখ্যা ২২৩৭। ইয়াত ন ন সংজ্ঞা আৰু গণৰ সমাবেশো কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ—এই দুভাগত বিভক্ত। পূৰ্বাৰ্ধ সাৰস্বত প্ৰক্ৰিয়াৰ অনুৰূপ। উত্তৰাৰ্ধ প্ৰক্ৰিয়াৰপৰা পৃথক। ইয়াক 'সাৰস্বত চন্দ্ৰিকা' নামেও জনা যায়।

এই সিদ্ধান্ত চন্দ্ৰিকাৰ ওপৰত ১৬৮৩ খৃষ্টাব্দত লোকেশ্বৰে **'তত্ত্বদীপিকা'** নামে এটি টীকা ৰচনা কৰে। ১৭৪৩ খৃষ্টাব্দত সনানন্দয়ো 'সুবোধিনী' নামে অন্য এটি টীকা লিখে।

মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ : এই ব্যাকৰণৰ ৰচয়িতা বোপদেৱ। তেওঁৰ পিতৃ কেশৱ আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰজ্ঞ আছিল। বোপদেৱ ধনেশৰ শিষ্য আছিল। বোপদেৱৰ পিতৃ কেশৱ দেৱগিৰিৰ যাদৱ বংশীয় ৰজা সিংঘণৰ (সিংহৰাজ—১২১০—১৩৪৭ খৃ°) সভাপণ্ডিত আছিল। যাদৱ নৃপতি মহাদেৱ (১২৬০—১২৭১) আৰু ৰামচন্দ্ৰ (১২৭১—১৩০৯)ৰ ধৰ্মাধ্যক্ষ হিমাদ্ৰিৰ আশ্ৰয়ত থাকি বোপদেৱে নানান শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। গতিকে বোপদেৱৰ কাল ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ শেষচোৱা হোৱা সম্ভৱ।

বোপদেৱে অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাৰ ভিতৰত 'মুগ্ধবোধ' ব্যাকৰণ, কবিকল্পদ্ৰুম (ধাতুপাঠ বিষয়ক), আৰু তাৰ স্বোপজ্ঞ বৃত্তি 'কবিকামধেনু' সুখ্যাত গ্ৰন্থ। তেওঁ 'মুক্তাফল' আৰু 'হৰিলীলা বিৱৰণ' নামে অন্য দুই গ্ৰন্থৰো প্ৰণেতা। বোপদেৱে মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণত সংক্ষিপ্ত ভাৱে সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাৰ প্ৰচেষ্টা কৰিছে।

বোপদেৱে পাণিনিৰ সম্প্ৰদায়ৰপৰা ফালৰি কাটি এনে এক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰিছে, যি পাণিনীয় সম্প্ৰদায়ৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে বোধগম্য নহয়। সেয়ে ইয়াৰ প্ৰচলন বঙ্গদেশৰ নৱদ্বীপ আৰু মধ্যাঞ্চলতে আবদ্ধ, অন্যত্ৰ ই পৰিত্যক্ত।

ইয়াৰ ওপৰতো পৰৱৰ্ত্তী বৈয়াকৰণসকলে টীকা ৰচনা কৰিছে। নন্দকিশোৰ ভট্টই ১৩৯৮ খৃষ্টাব্দত ইয়াৰ এক টীকা আৰু পৰিশিষ্ট প্ৰণয়ন কৰে। দুৰ্গাদাস বিদ্যাবাগীশেও ইয়াৰ ওপৰত টীকা ৰচি খ্যাতি আৰ্জিছে। দুৰ্গাদাসৰ কাল ১৬শ শতিকা। ৰামীশ্বৰ আৰু

ৰাম তৰ্কবাগীশ অন্য দুজন প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ। ৰামানন্দ, দেৱীদাসৰ টীকাও জনাজাত। শ্ৰীবল্লভাচাৰ্য, দয়াৰাম বাচস্পতি, কাৰ্তিক সিদ্ধান্ত, ৰতিকান্ত তৰ্কবাগীশ আৰু গোবিন্দৰাম আন টীকাকাৰ।

'সংক্ষিপ্তসাৰ' ব্যাকৰণ : ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ মাজভাগত (১২৫০ খৃ°) বাদীন্দ্ৰচূড়ামণি ক্ৰমদীশ্বৰে বালাবোধনৰ কাৰণে সংক্ষিপ্তসাৰ নামে এখন ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ মুখ্যভাগত সংস্কৃত ভাষাৰ শেষ চোৰাত প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ সংযোগ কৰিছে। সম্ভৱতঃ হেমচন্দ্ৰৰ শব্দানুশাসনৰপৰা লেখকে অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল। পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ সামগ্ৰীকে ইয়াক অভিনৱৰূপত উপস্থাপন কৰিছে। ক্ৰমদীশ্বৰে এই ব্যাকৰণৰ ওপৰত স্বোপজ্ঞবৃত্তি ৰচনা কৰে আৰু এই বৃত্তি 'ৰসৱতী' বৃত্তি বুলি জনাজাত। এই ব্যাকৰণতো আঠটা অধ্যায় আছে। তাৰে ১—৭ অধ্যায়ত সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু ৮ম অধ্যায়ত প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ বিবৃত হৈছে। এই ব্যাকৰণত গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ বিদ্যাৱত্তা আৰু ন্যায়শাস্ত্ৰীয় জ্ঞানৰ পৰিচয় দিছে।

জনা যায় যে জুমৰনন্দীয়ে 'ৰসৱতী' বৃত্তি সংশোধন কৰে। এই ব্যাকৰণত জুমৰনন্দীৰ অৰিহণাৰ স্বীকৃতি ৰূপে এই ব্যাকৰণক 'জৌমৰ ব্যাকৰণ' বুলিও কোৱা হয়। পঞ্চদশ শতিকাত (১৪৫০ খৃ) গোয়ীচন্দ্ৰই এই ব্যাকৰণৰ টীকা আৰু পৰিশিষ্ট ৰচনা কৰে। তেওঁ সূত্ৰপাঠ, উণাদিপাঠ আৰু পৰিভাষা পাঠৰো ব্যাখ্যা ৰচনা কৰিছে। ন্যায় পঞ্চানন. তাৰক পঞ্চানন, চন্দ্ৰশেখৰ বিদ্যালংকাৰ, বংশীবাদন, হৰিৰাম আৰু গোপালচন্দ্ৰবৰ্তীয়ে গোয়ীচন্দ্ৰৰ ব্যাখাৰ টীকা ৰচনা কৰে।

ষোড়শ শতিকাত পীতাম্বৰ শৰ্মাই (১৫০০—১৫২৫) ক্ৰমদীশ্বৰৰ ব্যাকৰণৰ সাৰ বালকৰ প্ৰাথমিক শিক্ষা উপযোগীকৈ সংগ্ৰহ কৰি 'সাৰসংগ্ৰহ' নামে এক ব্যাকৰণ প্ৰস্তুত কৰে।

সুপদ্মব্যাকৰণ : এই ব্যাকৰণৰ ৰচক পদ্মনাভদত্ত আছিল মৈথিলী ব্ৰাহ্মণ শ্ৰীদত্তৰ পৌত্ৰ আৰু দামোদৰ দত্তৰ পুত্ৰ। তেওঁ হলায়ুধৰ বংশধৰ বুলি জনাজাত। পদ্মনাভে 'সুপদ্ম' নামে সংক্ষিপ্ত ব্যাকৰণৰ ৰচনা কৰে। এই ব্যাকৰণৰ সাত অধ্যায়ত সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা, সন্ধি, কাৰক, আখ্যাত, কৃৎ, উণাদি আৰু তদ্ধিত এই সাত অধ্যায়ৰ বিষয়।

ইয়াৰ ওপৰত পদ্মনাভে নিজে 'সুপদ্ম পঞ্জিকা' নামে এটি স্বোপজ্ঞ বৃত্তি লিখে : প্ৰয়োগ দীপিকা, ধাতুকৌমুদী, উণাদিবৃত্তি, পৰিভাষাবৃত্তি, যঙ্লুগ্‌বৃত্তি আদি সুপদ্ম ব্যাকৰণৰে জড়িত গ্ৰন্থ উপলব্ধ হয়।

বিষ্ণুমিশ্ৰই 'সুপদ্মমকৰন্দ' নামে ইয়াৰ ব্যাখ্যা ৰচনা কৰে। শ্ৰীধৰ চক্ৰবৰ্তী, ৰামচন্দ্ৰ আৰু কাশীশ্বৰ প্ৰভৃতিয়েও ইয়াৰ ওপৰত টীকা লিখে।

বঙ্গদেশৰ জেছোৰ, খুলনা, [illegible] আদিত এই ব্যাকৰণৰ প্ৰচাৰ আছে।

সাম্প্ৰদায়িক ব্যাকৰণ : ওপৰত উল্লেখিত ব্যাকৰণ শ্ৰেণীৰ ব্যাকৰণ [illegible] উপৰিও

পিছলৈ জনদিয়েক ভক্তকবি বা পণ্ডিতে নিজ নিজ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰচাৰ সাপেক্ষে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰা চকুত পৰে। ৰূপগোস্বামীৰ 'হৰিনামামৃত' তেনে এখন ব্যাকৰণ। ৰূপ গোস্বামী শ্ৰীচৈতন্যৰ (১৮৮৪—১৫২৭) সঙ্গী আৰু শিষ্য আছিল। ৰাধা আৰু কৃষ্ণৰ নাম আৰু লীলা খেলা উল্লেখেৰে তেওঁ উক্ত ব্যাকৰণৰ পৰিভাষা সংজ্ঞাদি নিৰূপণ কৰি এক অভিনৱ পন্থাৰ বৈষ্ণৱমত প্ৰচাৰ কৰিছিল।

ৰূপগোস্বামীৰ ভ্ৰাতুষ্পুত্ৰ জীৱ গোস্বামীয়ে অন্য এখন 'হৰিনামামৃত' নামে ব্যাকৰণ গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা। এনেবোৰ ব্যাকৰণ কম সংখ্যক লোকৰ মনঃপূত হয় যদিও সিবোৰ পৰম্পৰাগত ভাবে সম্প্ৰদায়ৰ মাজত প্ৰচলিত আছে।

'প্ৰবোধ প্ৰকাশ' তেনে অন্য এক ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ। বালৰাম পঞ্চানন নামে এজন ব্ৰাহ্মণে শৈৱমত প্ৰচাৰাৰ্থে এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে।

অন্যান্যে ক্ষুদ্ৰ ব্যাকৰণ ঃ

প্ৰবোধ চন্দ্ৰিকা ঃ অষ্টাদশ শতিকাৰ মাজভাগত পাটনাৰ শাসন কৰ্ত্তা বিক্ৰম আৰু চন্দ্ৰাৱতীৰ পুত্ৰ বিজ্জলভূপতিয়ে পুত্ৰ হীৰাধৰক শিকাবলৈ এই গ্ৰন্থ অনুষ্টপ ছন্দত ৰচনা কৰে। ৰাম নামৰ উল্লেখেৰে ইয়াত উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। গোপাল গিৰিয়ে ইয়াৰ ওপৰত সুবোধিনী টীকা ৰচনা কৰে।

ভোজ ব্যাকৰণ ঃ বিনয় সুন্দৰে ভাৱমল্লৰ পুত্ৰ ৰজা ভোজৰ উপকাৰাৰ্থে এই ছন্দোবদ্ধ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়।

ভাৱসিংহ প্ৰক্ৰিয়া ঃ এইখন ব্যাকৰণো ভাৱসিং নামে স্থানীয় ৰাজকোঁৱৰ এজনৰ গুণানুকীৰ্তনৰ বাবে ভট্টবিনায়কে ৰচনা কৰে।

দীপব্যাকৰণ ঃ নিজকে পৰমহংস পৰিব্ৰাজক বুলি পৰিচয় দিয়া চিদ্ৰূপাশ্ৰমে এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। কিশোৰ ছাত্ৰক সহজে ব্যাকৰণৰ মূল নিয়মবোৰ বুজাবলৈকে জটিলতা ত্যাগ কৰি গ্ৰন্থকাৰে এই ৰচনা কৰি গৈছে।

কাৰিকাৱলী ঃ পুত্ৰক ব্যাকৰণৰ জ্ঞান দান কৰাৰ মানসেৰে ভট্টাচাৰ্য্য চক্ৰবৰ্ত্তী উপাধিধাৰী জনৈক নাৰায়ণে এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। পুতেকে পিছত ইয়াৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰি পিতৃঋণ শুজে।

বালাৱবোধ ঃ যিসকলে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ পূৰ্বতে অধ্যয়ন নকৰাকৈ কাব্য অধ্যয়ন কৰাত উজুতি খায় তেনে অধ্যেতাৰ সহায়তৰ বাবে নৰহৰিয়ে এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। প্ৰকৃততে ই কাব্য অধ্যয়নৰ সহায়ক হিচাপে ৰচিত গ্ৰন্থ।

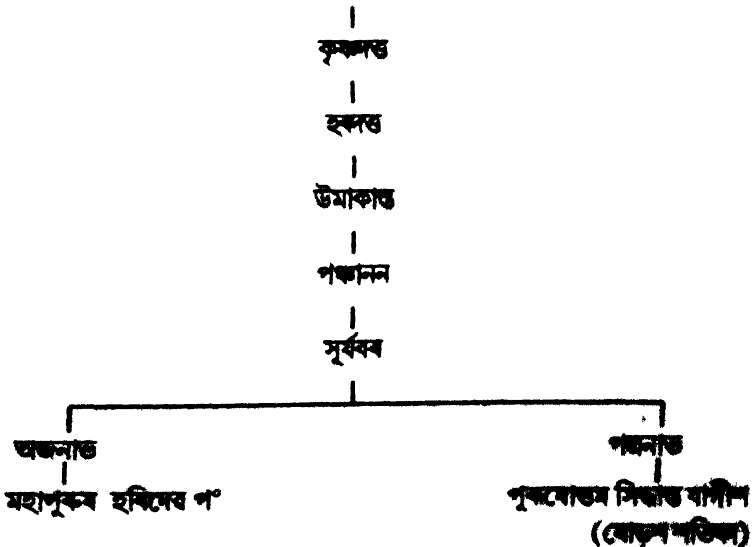
মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম শৰ্মা ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবাগীশৰ ব্যাকৰণ 'প্ৰয়োগ ৰত্নমালা' ঃ খৃষ্টীয় ষোড়শ শতিকাত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে কোচবিহাৰৰ ৰজা শ্ৰীমল্লদেৱ বা নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ আদেশক্ৰমে ব্যাকৰণ প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ৰচনা কৰে। মধ্যযুগীয় অসমত অসমীয়া পণ্ডিতৰদ্বাৰা ৰচিত বুলিয়েই অসম আৰু বঙ্গদেশত এই ব্যাকৰণৰ বৰ সমাদৰ

দেখা যায়। ব্যাকৰণখনৰ মঙ্গলাচৰণত প্ৰণেতা বিদ্যাবাগীশে এই ব্যাকৰণ ৰচনাৰ পটভূমি দি কৈছে।

শ্ৰীমল্লদেৱস্য গুণৈক সিন্ধোৰ্মহীমহেন্দ্ৰস্য যথানিৰ্দেশম্।
যত্নাৎ প্ৰয়োগোত্তম ৰত্নমালা বিতন্যতে শ্ৰীপুৰুষোত্তমেন।।
মহতামপিহৃদ্বি ভাৱনীয়ৈৰ্মহসীয়ৈগুণ বৃত্তিমৎপ্ৰয়োগৈঃ।
ৰচিতাং পুৰুষোত্তমেন বালাঃ প্ৰতিভ্যায়ৈ পৰিধত্তৰত্নমালাম্।।

পুৰুষোত্তমৰ পূৰ্বপুৰুষ নৰোত্তম কান্যকুব্জৰ অধিবাসী আছিল। সপ্তম শতিকাৰ কামৰূপৰ ৰজা কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাই কাশীৰ ৰজাই অনুষ্ঠিত কৰা যজ্ঞলৈ আমন্ত্ৰণ লাভ কৰি তালৈ গৈ যজ্ঞৰ হোতা পুৰোহিত নৰোত্তমক লগ পায়। বেদ আৰু দৰ্শনত নিষ্ণাত কাশ্যপগোত্ৰীয় পণ্ডিত নৰোত্তৰ গুণত মুগ্ধ হৈ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাই তেওঁক কামৰূপলৈ লৈআহে। ভাস্কৰবৰ্মাই অশ্বক্ৰান্তত পঢ়াশালী পাতি দি পণ্ডিত নৰোত্তমক উপাধ্যায় নিয়োগ কৰে। নাৰোত্তমে তাত আঠ বছৰ ধৰি বেদ, ব্যাকৰণ, দৰ্শনাদি নানা শাস্ত্ৰ পঢ়ুৱাইছিল। তাৰপৰা তেওঁ বৰ্ত্তমান পাঠশালাৰ নিকটবৰ্ত্তী বহৰী বা বহত্তিলৈ গৈ বসতি কৰে। তাতে নৰোত্তমে তেওঁৰ পুত্ৰ কৃষ্ণদত্তক বিয়া-বাৰু কৰোৱাই দি নিজে সংসাৰ এৰি বৃন্দাবনলৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁৰ বংশতে পদ্মনাভৰ ঔৰষত পুৰুষোত্তমৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পুৰুষনামা তলত দিয়া হ'ল ঃ-

নৰোত্তম (৭ম শতিকা)

শতিকে পুৰুষোত্তম মহাপুৰুষ হৰিদেৱৰ পূৰ্বতন পুতেক আছিল। (কিন্তু এই বংশাৱলী বিশুদ্ধ বুলি মনে নধৰে ; কাৰণ ৮/৯শ বছৰ মাত্ৰ আঠ পুৰুষৰ জীৱন যাপনেৰে সমাপ্ত

হ'ব নোৱাৰে। কমেও ১৬.২০ পুৰুষৰ এয়া সময়)। সি যি হওক পুৰষোত্তম শঙ্কৰদেৱ, দামোদৰদেৱ, মাধৱদেৱ আৰু হৰিদেৱৰ যে সমসাময়িক লোক আছিল তাত সন্দেহ নাই। জনা যায় যে পণ্ডিত পুৰুষোত্তম হৰিদেৱত সাত বছৰে বয়োজ্যেষ্ঠ আছিল। মহাপুৰুষ হৰিদেৱৰ ১৩৩৮ শক অৰ্থাৎ ১৪২৬ খৃষ্টাব্দত জন্ম হয়। গতিকে পুৰুষোত্তমৰ জন্ম ১৪১৯ খৃষ্টাব্দ অৰ্থাৎ ১৩৪১ শকত হোৱা সম্ভৱ। ল'ৰালিতে তেওঁ পিতা-মাতাক হেৰুৱাই নিঠৰুৱা হয়। জেঠাদেউতাক অজনাভৰ যত্নত তেওঁ ডাঙৰ দীঘল হয়। তেৱেঁই পুৰুষোত্তমৰ উপনয়ন কাৰ্য্য কৰে। ইয়াৰ পাছত কিছুদিন পুৰুষোত্তমে শিলাগ্ৰামত মোমায়েকৰ ঘৰত থাকে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ নবদ্বীপলৈ যায় আৰু তাত পাণিনীয় অষ্টাধ্যায়ী, বেদ-বেদাঙ্গ, দৰ্শনাদি শাস্ত্ৰচয় অধ্যয়ন কৰে। তাত থাকোঁতে তেওঁ মহাৰাষ্ট্ৰীয় পণ্ডিত বিশ্বেশ্বৰ ওচৰত বেদাধ্যয়ন কৰি বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰে আৰু বিদ্যাবাগীশ উপাধিৰে বিভূষিত হয়। তাৰপৰা শিলাগ্ৰামলৈ উভতি আহে। তাতে তেওঁ টোল পাতি পাণিনীয় ব্যাকৰণ, কলাপ ব্যাকৰণ আদি শাস্ত্ৰৰ অধ্যাপনা আৰম্ভ কৰে। তেওঁ পাতগ্ৰাম (বা পাতবাউসীত) বিয়া কৰায়। মল্লদেৱ বা নৰনাৰায়ণ ৰজাই তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ কথা শুনি হাতী পঠিয়াই তেওঁক কোচবেহাৰলৈ নি ৰাজসভাত পণ্ডিতৰ আসনত ব গায়। ১৪৭২ শকত (খৃ˝ ১৫৫০) তেওঁৰ দেহান্তৰ ঘটে।

প্ৰয়োগৰত্নমালা ঃ কোচবেহাৰত থাকোঁতেই ৰজাৰ আদেশত তেওঁ প্ৰয়োগ ৰত্নমালা নামে এখন সুবোধ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ২২টা বিন্যাসত বিভক্ত। ১ম বিন্যাসত সজ্ঞা আৰু সন্ধিৰ কাৰিকা, ২য়ত স্বৰান্ত সাধ্য কাৰিকাসমূহ, ৩য় বিন্যাসত কাৰক সম্বন্ধীয় কাৰিকা, ৪ৰ্থ বিন্যাসত প্ৰকীৰ্ণ বা মিহলি কাৰিকাসমূহ, ৫ম বিন্যাসত কাৰক সম্বন্ধীয় কাৰিকা, ৬ষ্ঠ বিন্যাসত সমাস কাৰিকাৱলী ৭ম বিন্যাসত তদ্ধিত কাৰিকাৱলী, ৮—১৫ বিন্যাসত আখ্যাত আৰু তদ্ধিত প্ৰকৰণ, ১৬—২২ বিন্যাসত কৃৎপ্ৰকৰণ বৰ্ণিত হৈছে। এই ব্যাকৰণত স্বৰ আৰু বৈদিক প্ৰক্ৰিয়া বৰ্ণিত হোৱা নাই; কেৱল লৌকিক সংস্কৃত সম্বন্ধীয় নিয়মবোৰ বৰ্ণিত হোৱাটো এক তাৎপৰ্য্য পূৰ্ণ কথা।

প্ৰয়োগৰত্নমালাৰ টীকাসমূহ ঃ ইয়াৰ ওপৰত ছয়জন টীকাকাৰে টীকা-টিপ্পনী ৰচনা কৰি গৈছে। পোনতে ৰজা প্ৰাণনাৰায়ণৰ সময়ত জয়কৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্যই গ্ৰন্থৰ সমাস আৰু আখ্যাতৰ ওপৰত 'প্ৰভাপ্ৰকাশিকা' টীকা ৰচনা কৰে। ইয়াৰ তদ্ধিতৰ ওপৰত জীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই 'পঞ্জিকা' নামে এক টীকা ৰচনা কৰে। ইয়াৰ কৃৎপ্ৰকৰণৰ ওপৰত মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য প্ৰণীত 'কৃৎপ্ৰদীপিকা' টীকা পোৱা যায়। ওপৰোক্ত টীকাকাৰ সকলৰ কোনোজনে সমগ্ৰ গ্ৰন্থৰ ওপৰত টীকা ৰচনা নকৰি, প্ৰকৰণ বিশেষৰ ওপৰতহে টীকা ৰচনা কৰি গৈছে। সেয়ে বিগত শতিকাত ৰজা নৃপেন্দ্ৰ নাৰায়ণৰ দিনত কোচবিহাৰৰ ভিতৰুৱা খাগৰাবাৰী নিবাসী পণ্ডিত সিদ্ধনাথ শৰ্মা বিদ্যাবাগীশে সমগ্ৰ গ্ৰন্থৰ ওপৰত গূঢ় প্ৰকাশিকা নামে এক সুন্দৰ ভাষ্য ৰচনা কৰে। এই সকলোবোৰ টীকা সামৰি লৈ 'প্ৰয়োগৰত্নমালা' ব্যাকৰণ ১২৯৭ বঙ্গাব্দত (১ম মহলাত) প্ৰথম মুদ্ৰিত হয়। কোচবিহাৰৰ ৰজাৰ অমাত্য কালিকাদাস দত্ত ৰায় বাহাদুৰৰ উৎসাহতে এই মহৎ কৰ্ম সম্পাদিত হয়।

মহামোহপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যই প্ৰয়োগ ৰত্নমালাৰ ওপৰত আন এটা টীকা ৰচনা কৰে।

গামেৰীমুখৰ দেউ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰে (শক ১৯০৯—১৯৮৭) শব্দমঞ্জৰী, পদমঞ্জৰী আৰু ধাতুমঞ্জৰী নামে তিনিখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি যোৱাটো স্বকীয়।

পৰবৰ্ত্তী কালত দতৰীয়া দেউ বুলি জনাজাত পং শিৱনাথ বুজবৰুৱা স্মৃতি বাচস্পতিয়ে (১৮৮০—১৯৫৬) প্ৰয়োগ ৰত্নমালাৰ অনুকৰণত 'লঘু ৰত্নমালা ব্যাকৰণ' ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন প্ৰকাশিত হোৱা নাই।

পঞ্চম অধ্যায়

জ্যোতিষ শাস্ত্র

অতি প্ৰাচীন কালৰপৰা ভাৰতবৰ্ষত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ যথাৰ্থ চৰ্চা চলি আহিছে। বৰ্তমান সময়তো ভাৰতবাসীসকলে জ্যোতিষৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে অতিশয় আস্থা প্ৰকাশ কৰে। আৰু এই শাস্ত্ৰৰ মহত্বও বিনা দ্বিধাই স্বীকাৰ কৰে।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্ব আমি চাৰিবেদ আৰু বৈদিক সাহিত্যত দেখা পাওঁ। বেদত সূৰ্য, চন্দ্ৰ তথা নক্ষত্ৰৰ স্তুতিপৰক কেতবোৰ মন্ত্ৰ চকুত পৰে। সেই মন্ত্ৰবোৰতো নক্ষত্ৰৰ প্ৰতি বৈদিক ঋষিসকলৰ উৎসুকতা দেখা যায়। অকল মন্ত্ৰৰ মাজতে নহয় ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক গ্ৰন্থবোৰতো গ্ৰহ- নক্ষত্ৰৰ ৰূপৰঙ্, গুণ আৰু প্ৰভাৱৰ ওপৰত বিচাৰ-বিবেচনা কৰা দেখা পাওঁ। বৈদিক যজ্ঞবোৰ অনুষ্ঠিত কৰিবলৈ ঋতু, অয়ন, দিনবাৰ আৰু লগ্ন আদিৰ শুভাশুভ মুহূৰ্ত্ত জানিবলৈ ব্ৰাহ্মণ যুগত জ্যোতিষৰ জ্ঞান অনিবাৰ্য বুলি ভবা হৈছিল আৰু সেইবাবে ষড় বেদাঙ্গৰ ভিতৰত জ্যোতিষ স্বতন্ত্ৰ বেদাঙ্গৰূপে পৰিগণিত হৈছিল।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰক পোনতে গণিত আৰু ফলিত এই দুই ৰূপত স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত জ্যোতিষক সিদ্ধান্ত, সংহিতা আৰু হোৰা এই তিনিবিভাগত ভাগ কৰা হৈছিল। কিন্তু সম্প্ৰতি ইয়াৰ ভাগ পাঁচটা বুলি মানি লোৱা হৈছেঃ যেনে, হোৰা, গণিত, সংহিতা, প্ৰশ্ন আৰু নিমিত্ত। এতিয়া জ্যোতিষৰ ক্ষেত্ৰ ইমান ব্যাপক হৈছে যে মনোবিজ্ঞান, জীৱবিজ্ঞান, পদাৰ্থ বিজ্ঞান, ৰসায়ন বিজ্ঞান আৰু চিকিৎসা শাস্ত্ৰ আদি অনেক বিষয়তো ইয়াৰ প্ৰবেশ ঘটিছে।

হোৰা হল জ্যোতিষৰ অন্যতম ভাগ, ইয়াৰ আন নাম জাতক। নৱজাতক শিশুৰ জন্মকুণ্ডলীত বাৰটা ভাৱৰ ফলাফলৰ বিবেচনা কৰাটো হোৰাশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তু। বৰাহমিহিৰ, নাৰ চন্দ্ৰ, সিদ্ধসেন, ঢুণ্ঢিৰাজ, কেশৱ, শ্ৰীপতি আৰু শ্ৰীধৰ প্ৰভৃতি জ্যোতিৰ্বিদসকল হোৰা জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰতিনিধি আচাৰ্য। গণিত জ্যোতিষত কাল গণনা, সৌৰ আৰু চান্দ্ৰ মানৰ প্ৰতিপাদন, গ্ৰহবোৰৰ গতি— নিৰূপণ, প্ৰশ্নোত্তৰৰ বিবেচনা আৰু অক্ষক্ষেত্ৰ সম্বন্ধে অক্ষজ্যা, লম্বজ্যা, দ্যুজ্যা, তদ্ধৃতি, সমশঙ্কু আদিৰ নিৰূপণ পোৱা যায়। গণিত জ্যোতিষৰ বৰ্তমান বিকাশ তাৰ সিদ্ধান্ত, তন্ত্ৰ আৰু কৰণ, এই তিনি ভেদমতে প্ৰতিপাদন কৰা হয়।

সংহিতা জ্যোতিষৰ অন্তৰ্গত বিষয়বোৰ হৈছে যথাক্ৰমে ভূ-শোধন, দিক্‌শোধন, শল্যোদ্ধাৰ, মেলাপক, আয়াদ্যানয়ন, গৃহোপকৰণ, ইষ্টিকাদ্বাৰ, গেহাৰম্ভ, গৃহবাস্তু, গৃহপ্ৰৱেশ, মুহূৰ্ত্তগণনা, উল্কাপাত, অতিবৃষ্টি, গ্ৰহবোৰৰ উদয় আৰু অস্তৰ বিচাৰ আৰু গ্ৰহণফল আদিৰ বিবেচনা। প্ৰশ্ন জ্যোতিষত প্ৰশ্নাক্ষৰ, প্ৰশ্নলগ্ন আৰু স্বৰজ্ঞানৰ বিধিবোৰ বৰ্ণিত হৈছে। ই একপ্ৰকাৰ মনোবৈজ্ঞানিক বিষয়ো। ইয়াত প্ৰশ্নকৰ্তাৰ হাৱ, ভাৱ, বিচাৰ আৰু চেষ্টাবোৰৰ

মাজেৰে বিচাৰ কৰা হয়। কেৰল জ্যোতিষ প্ৰশ্নশাস্ত্ৰৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ। শকুন জ্যোতিষ হল এক প্ৰকাৰ নিমিত শাস্ত্ৰ। ইয়াত আছে শুভা-শুভ ফলবোৰৰ বৰ্ণনা।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীনতাঃ- জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ বুৰঞ্জী বৰপ্ৰাচীন। তাৰ বিস্তৃতি আৰু প্ৰভাৱ বেদৰ মন্ত্ৰলৈকে বিয়পি আছে। সেইবাবে বেদমন্ত্ৰ আৰু বৈদিক সাহিত্যৰ মাজত জ্যোতিষ বিষয়ক অনেক তথ্য সিঁচৰিতৈ হৈ থকা দেখা পাওঁ। ঋগ্বেদত এটা মন্ত্ৰত (ঋ ১-১৬৪-১১) বাৰটা ৰাশিৰ গণনা বছৰৰ ৩৬০ দিনলৈ কৰা হৈছে। ঋগ্বেদৰ এই ৰাশি-চক্ৰ-গণনাই জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ অতি পুৰণি-স্থিতি বুলি কোৱা হয়।

বৈদিক সংহিতাত নক্ষত্ৰ পুঞ্জ, দেৱতাপুঞ্জ, নিহাৰিকা আদি বিষয়ৰ নাম, ৰূপ আৰু আকৃতিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। আকাশ মণ্ডলত গ্ৰহৰ গতিৰ অধ্যয়ন আৰু ভূ-মণ্ডলৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱৰ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা বেদমন্ত্ৰত বৰ্ণনা কৰা হৈছে (B G. Tilak: Origin and Researches into the Antiquity of the Vedas, 1938, pp 1-9) ড° শামাশাস্ত্ৰীয়ে সিদ্ধ কৰিছে যে অয়ন, মলমাস, ক্ষয়মাস, নক্ষত্ৰভেদ, সৌৰমাস, চান্দ্ৰমাস: আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক চৰ্চাবোৰৰ মূল প্ৰায় বেদৰ সমানে পুৰণি (শামাশাস্ত্ৰীঃ বেদাঙ্গ জ্যোতিষ, ভূমিকা, পৃ ১-১৬)।

তৈত্তিৰীয় সংহিতাত (১-৪-১৪) আমি দ্বাদশ মাহৰ তালিকা এখন এনেদৰে পাওঁঃ মধু, মাধৰ, শুক্ৰ, শুচি, নভস, নভস্য, ঈৰ, উৰ্জ, সহস্, সহস্য, তপস আৰু তপস্য। এই সংহিতাতে (৪।৪।১৭) বাৰ মাহক ছয় ঋতুত বিভাজন কৰা দেখাযায়ঃ ঋতু বোৰ যথাক্ৰমে, মধু-মাধৰঃ বসন্ত, শুক্ৰ-শুচিঃ গ্ৰীষ্ম, নভস-নভস্যঃ বৰ্ষ, ঈৰ-উৰ্জঃ শৰদ, সহস্যঃ হেমন্ত আৰু তপস্-তপস্যঃ শিশিৰ। ঋগ্বেদত (১।১০৩।৪; ১।১৫৮।৬) সময় জ্ঞানৰ পৰিধি বুজাবলৈ 'যুগ' শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে আৰু সায়নাচাৰ্যই তাৰে ব্যাখ্যা কৰোঁতে সত্য, ত্ৰেতাদি যুগৰ উল্লেখ কৰিছে। তৈত্তিৰীয় সংহিতাত (৭।৫।১৩) পৃথিৱী, অন্তৰীক্ষ, দৌ, সূৰ্য আৰু চন্দ্ৰ গ্ৰহৰ বিচাৰ কৰি কৈছে যে সূৰ্যই আকাশমণ্ডল পৰিভ্ৰমণ/পৰিক্ৰমা কৰে, চন্দ্ৰই নক্ষত্ৰ মণ্ডল আৰু বায়ুয়ে অন্তৰিক্ষ লোক পৰিভ্ৰমণ কৰে। তাত অগ্নিক পৃথিৱীস্থানীয় দেৱতা বুলি কৈছে।

পণ্ডিতসকলৰ মতে বৈদিক যুগত কৃত্তিকাৰে নক্ষত্ৰবোৰৰ গণনা কৰা হৈছিল আৰু কৃত্তিকাৰ প্ৰথম চৰণকে সম্পাত বিন্দু বুলি বুজা গৈছিল। অথৰ্ব বেদত (১৯।৭) আঠাইশটা নক্ষত্ৰৰ নাম আৰু গণনাৰ ক্ৰম দেখা পাওঁ ঃ

সুহৱমগ্নে কৃত্তিকা ৰোহিণী চাস্তু ভদ্ৰং মৃগশিৰঃ শমাৰ্দ্ৰা।
পুনৰ্বসু সুনৃতা চাৰু পুষ্যো ভানুৰা শ্লেষা অয়নং মঘা মে।।
পুণ্যং পূৰ্বা ফল্গুণ্যৌ চাত্ৰ হস্তশ্চিত্ৰা শিবা স্বাতি সুখো মে অস্তু।
ৰাধে বিশাখে সুহৱানু ৰাধা জ্যেষ্ঠা সুনক্ষত্ৰমৰিষ্ট মূলম্।।
অন্নং পূৰ্বা ৰাসতাং মে অষাঢ়া উৰ্জ দেৱ্যুত্তৰা আ বহন্তু।
অভিজিন্ মে ৰাসতাং পুণ্যমেৱ শ্ৰৱণঃ শ্ৰবিষ্ঠাঃ কুৰ্বতাং সুপুষ্টিম্।।

আ মে মহচ্ছতভিষগ্ বৰীয় আমে দ্বয়া প্ৰোষ্ঠপদ্রা সুশৰ্মে।
আ ৰেৱতীং চাশ্বযুজৌ ভগংভ আ মে ৰয়িং ভৰণ্য আ বহন্তু।।
১৯।৭।২-৫।।

ঋগ্বেদৰ (১।৫০।২) আৰু অৰ্থৰবেদৰ (১৩।২।১৭৮) মন্ত্র বিশেষত তৰাবোৰক বুজাবলৈ নক্ষত্ৰ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে ঃ সৰ্বশক্তিমান সূৰ্যৰ আগমনৰে নক্ষত্ৰ (তৰা) আৰু ৰাতি চোৰৰ দৰে পলায়নৰ কথা কোৱা হৈছে। কিন্তু কেতবোৰ ঋকত নক্ষত্ৰ শব্দ বিশেষ ভাবে তৰাবোৰৰ বাবে প্ৰয়োগ হ'ব ধৰিছিল-যিবোৰ চন্দ্ৰমাৰ্গত পৰে যেনেঃ চন্দ্ৰমা তৰাবোৰৰ মাজত ৰয় (১০।৮৫।২)।[1] তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ এক অনুবাকত (৪।৪।১০) সকলো নক্ষত্ৰৰ গণনা কৰা হৈছে। বৈদিক সংহিতাত (অং ১৯।৯।৭-১০) গ্ৰহ শব্দৰ ব্যাপক উল্লেখ দেখি পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিত ৱেবাৰে (History of Indian Literaturis; p. 251) কয় যে ভাৰতে পোনতে গ্ৰহবোৰ আবিষ্কৃত হৈছে।

ব্ৰাহ্মণত জ্যোতিষ ঃ— মন্ত্র সাহিত্যৰ উপৰিও ব্ৰাহ্মণবোৰত জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় অনেক সামগ্ৰী উপলব্ধ হয়। শতপথ ব্ৰাহ্মণত সপ্তৰ্ষি মণ্ডলক 'ঋক্ষ' বুলি কোৱা হৈছে (শঃ ২।১।২।৪)। ঋক্ষৰ উল্লেখ ঋগ্বেদতো (১।২৪।১০) দেখা যায়। ব্ৰাহ্মণত গ্ৰহমণ্ডলৰ বিষয়ে বিস্তৃত চৰ্চা কৰা হৈছে। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত (৩।১।১) কোৱা হৈছে যে বৃহস্পতিয়ে প্ৰথমতে যেতিয়া প্ৰকাশিত হৈছিল তেতিয়া ই তিষ্য (পুষ) নক্ষত্ৰৰ পাছত আছিল। শতপথ ব্ৰাহ্মণত (৪।২।১) কোৱা হৈছে যে শুক্ৰ এটি উজ্বল গ্ৰহ। সেই বাবে তাক শুক্ৰ বুলি কোৱা হয়। এনেদৰে ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদত জ্যোতিষৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ ওপৰত বিস্তৃত চৰ্চা চকুত পৰে। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত (১।১) ছটা ঋতুৰ সলনি, হেমন্ত আৰু শিশিৰক এটা ঋতু বুলি ধৰি মুঠতে ঋতু পাঁচটা বুলিহে কোৱা হৈছে। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত (৩।১০।৪।১) বসন্তক বৰ্ষাৰ শিৰ, গ্ৰীষ্মক সোঁ পাখি, শৰতক বাওঁ পাখি, বৰ্ষাক ফিচা আৰু হেমন্তক মাজ ভাগ বুলি কোৱা হৈছে। শতপথত (১।৬।৩) ঋতুবোৰৰ উৎপত্তি আৰু ঋতু ব্যৱস্থাৰ বাবে সময় নিয়ত কৰা হৈছে। আকৌ সেই ব্ৰাহ্মণৰ আন এঠাইত (২।১।৩) উত্তৰায়ণ আৰু দক্ষিণায়নৰ বিভাজন বাৰ মাহৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখি কৰা হৈছে। আকৌ তাত কোৱা হৈছে যে ঋতুয়ে যত বাস কৰে তাকে সংবৎসৰ বুলি কোৱা হয় (৬।৭।১।১৮)। সেইদৰে তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ এঠাইত (৩।১১।১) অনন্ত লোকৰ অবিনশ্বৰ সত্তাৰ বৰ্ণনা কৰাৰ উপৰিও কেতবোৰ লোকৰ স্থিতিৰ ওপৰতো পোহৰ পেলোৱা হৈছে। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থবোৰত নক্ষত্ৰবাবৰ স্বৰূপৰ বৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তৈত্তিৰীয়ৰ এঠাইত (১।৫।২) প্ৰজাপতিক নক্ষত্ৰৰ প্ৰতীক সাজি চিত্ৰা, হস্ত, স্বাদি নক্ষত্ৰক বিভিন্ন অঙ্গ বুলি কৈছে।

উত্তৰায়ণ আৰু দক্ষিণায়ন সম্বন্ধে কোৱা হৈছে যে সংবৎসৰৰূপ চৰাইৰ বিষুবান্ হল শিৰ আৰু ইয়াৰ আগ আৰু পাছৰ ছয় ছয় মাহবোৰ তাৰ পাখি (তৈ° ১।২।৩)।

ছান্দোগ্য উপনিষদত (৭।১।২।৪) নাৰদে সনৎ কুমাৰ ঋষিৰ ওচৰলৈ গৈ ব্ৰহ্মবিদ্যা শিকিবলৈ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰা কথা কোৱা হৈছে। তেতিয়া সনৎকুমাৰে নাৰদে ইতিপূৰ্বে কি

১। সবিশেষ তথ্যৰ বাবে ওজনকৃত 'ঋগ্বেদ ও নক্ষত্ৰ' (২০০৬) গ্ৰন্থ চাওক।

কি শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছে সুধিছে। নাৰদে তেওঁ পঢ়া বিদ্যা সমূহৰ ভিতৰত নক্ষত্ৰ বিদ্যা আৰু ৰাশি বিদ্যাৰ (অঙ্ক শাস্ত্ৰ) নাম উল্লেখ কৰিছে। মুণ্ডক উপনিষদতো (১।১।৩-৫) বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

কল্পশাস্ত্ৰত জ্যোতিষঃ-- কল্পসূত্ৰ চাৰিবিধঃ শ্ৰৌতসূত্ৰ, গৃহ্যসূত্ৰ, শুল্ব সূত্ৰ আৰু ধৰ্মসূত্ৰ। ঐই সূত্ৰবোৰৰ অনেক ঠাইত জ্যোতিষৰ চিন্তাচৰ্চা কৰা হৈছে। কোনো কোনো গৃহ্যসূত্ৰত মাহ আৰু নক্ষত্ৰৰ নামবোৰ পোৱা যায়। সেইদৰে শ্ৰৌত সূত্ৰতো মধু-মাধৱ আদি মাহৰ নাম উল্লেখিত হৈছে। তাত বসন্তৰ পৰা মাহৰ গণনা কৰা হৈছে। গৃহ্যসূত্ৰবোৰত তিথিৰ নামো পোৱা যায়। আনকি নক্ষত্ৰবোৰৰ নামো সূত্ৰবোৰত পোৱা যায়। গৃহ্যসূত্ৰত ধ্ৰুৱ, অৰুন্ধতী আৰু সপ্তৰ্ষি মণ্ডলৰ উল্লেখ চকুত পৰে। তাত অগ্ন্যাধানৰ বাবে নক্ষত্ৰ নিৰ্দিষ্ট হৈছে। আৰু উত্তৰ প্ৰোষ্ঠপদ, ফাল্গুনী আৰু ৰোহিনী নক্ষত্ৰত খেতি আৰম্ভ কৰিবলৈ বিধান দিছে। সিবোৰত বিবাহ আদি মঙ্গল কাৰ্যৰ বাবে নক্ষত্ৰৰ শুভাশুভ ফলৰ চৰ্চা কৰাও দেখা যায়।

নিৰুক্ত আৰু অষ্টাধ্যায়ীত জ্যোতিষ ঃ— যাস্ককৃত 'নিৰুক্ত' গ্ৰন্থত মুহূৰ্ত আৰু ক্ষণ নামে কাল পৰিমাণৰ প্ৰসঙ্গত জ্যোতিষক ভালেমান কথা কোৱা হৈছে (২।২৪)। তাত সপ্তৰ্ষিৰ চৰ্চাও কৰা হৈছে (১০।২৬)। দিন, ৰাতি, শুক্লপক্ষ, কৃষ্ণপক্ষ, উত্তৰায়ণ দক্ষিণায়-ণায়নৰো চৰ্চা কৰা হৈছে। তাত ব্ৰহ্মাৰ অহোৰাত্ৰৰ কথাও কোৱা হৈছে (১৪।৪,৯)। পাণিনি বিৰচিত অষ্টাধ্যায়ী সূত্ৰপাঠতো জ্যোতিষ বিষয়ক ভালেমান তথ্য পোৱা যায়। তাত সংবৎসৰৰ অৰ্থত প্ৰযুক্ত বৰ্ষনাম, হায়ন, মাহবোৰৰ শব্দৰ প্ৰয়োগ আদি অনেক জ্যোতিষ বিষয়ক কথাৰ উমান পোৱা যায়।

মহাভাৰতত জ্যোতিষ ঃ- ব্যাসকৃত 'মহাভাৰত'ৰ যুগলৈকে জ্যোতিষৰ কিমানখিনি বিস্তাৰ হৈছিল তাৰ বিস্তৃত চৰ্চা কাব্যখনৰ অত তত দেখা পোৱা যায়। পাণ্ডৱসকলৰ বনবাসৰ অবধিৰ পৰিসীমন কৰিবলৈ দুৰ্যোধনে পিতামহ ভীষ্মক প্ৰশ্ন কৰাত, পিতামহে কৈছিল,'........ সময় বাঢ়ি গলে আৰু নক্ষত্ৰ পিচুৱাই গলে প্ৰতি পাঁচ বছৰত দুবাৰ অধিমাস (মলমাস) হয়। মোৰ ধাৰণামতে বনলৈ যোৱা পাণ্ডৱসকলৰ তেৰ বছৰত কৈও পাঁচমাহ বাৰ দিন অধিক হৈ গল (মহা. বিৰাট ৫২।৩-৪)।

বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ সময়ত উত্তৰায়ণৰ আৰম্ভ ধনিষ্ঠা নক্ষত্ৰেৰে হৈছিল। কিন্তু অয়নৰ অন্তৰৰ কাৰণে (মহাভাৰতত) এই স্থিতি শ্ৰৱণ নক্ষত্ৰৰে আৰম্ভ হৈছিল (আদি ৭১।৩৪)। মহাভাৰতৰ এটা শ্লোকত (অশ্ব ৪৪।২) কোৱা হৈছে যে 'প্ৰথম দিন, পাছত ৰাতি, তাৰ পাছত শুক্ল ইত্যাদি পক্ষ, মাহ, শ্ৰৱণ ইত্যাদি নক্ষত্ৰ, আৰু তাৰ পাছত শিশিৰ আদি নক্ষত্ৰ উৎপন্ন হৈছিল। ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে তেতিয়া নক্ষত্ৰৰ গণনা শ্ৰৱণৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল। সেই সময়ত চান্দ্ৰ আৰু সৌৰদুয়ো পদ্ধতিৰে কাল গণনা কৰা হৈছিল (বন.২০০।১২৪-১২৫)। মহাভাৰতত পাণ্ডৱ সকলৰ বনবাসৰ সময়ত অপৰ্বত সূৰ্যগ্ৰহণ হোৱা কথা উল্লেখ কৰা হৈছে (সভা.৭৯।১৯)। মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ সময়ত এবাৰ ১৩ দিনৰ

অন্তৰত দুবাৰ গ্ৰহণ হৈছিল। তেনে কাৰ্যবৰ অনিষ্টকৰ বুলি কোৱা হৈছিল (ভীষ্ম ৩।৩২)। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে সেই সময়ত জ্যোতিষৰ সূক্ষ্ম চৰ্চা কৰা হৈছিল।

জৈন সাহিত্যত জ্যোতিষ ঃ— জৈন সাহিত্য মূলতঃ অৰ্ধমাগধীত ৰচিত। জৈনসকলৰ ধাৰ্মিক সাহিত্য চাৰি অনুযোগত বিভক্ত। তাৰে এটা ভাগক গণিতানুযোগ বোলা হয়। জৈন আচাৰ্য সকলে সংখ্যান (অংকবিদ্যা আৰু জ্যোতিষ) ৰ জ্ঞান আৱশ্যকীয় বুলি (ভগৱতী সূত্ৰ ৯০)। এই সংখ্যান শাস্ত্ৰৰ মহত্বক মহাবীৰ আচাৰ্যই নিজৰ 'গণিতসাৰ সংগ্ৰহ'ৰ আৰম্ভনিত এনেদৰে কৈছেঃ 'কৃতাৰ্থ, পূজ্য আৰু জগতৰ স্বামী তীৰ্থঙ্কৰ সকলৰ শিষ্য-প্ৰশিষ্য পৰম্পৰাৰ দ্বাৰা উপলব্ধ সংখ্যানৰূপী সমুদ্ৰৰপৰা সাৰসংগ্ৰহ কৰি এই 'গণিতসাৰ সংগ্ৰহ' গ্ৰন্থখন নিজমতি আৰু শক্তিৰে ৰচনা কৰিছো; ই লঘু হলেও অনল্পাৰ্থক (মহাবীৰ, গণিতসাৰ সংগ্ৰহ, ১।৯-১৯)। এনেদৰে আমাৰ দেশত ইতিহাস ৰচক সকলে জ্যোতিষৰ আবিৰ্ভাব মনৰজাতিৰ আবিৰ্ভাৱৰ লগতে হোৱা বুলি কব খোজে। তেনে এক দৃষ্টিভঙ্গী লৈয়েই ইয়াৰ ইতিহাসক ছটা বিভিন্ন যুগত বিভক্ত কৰিছে ঃ-

উদয়কাল ঃ— জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ উদয় যুগৰ পূৰ্বসীমা বৈদিক মন্ত্ৰ সংহিতাবোৰৰ ব্যাখ্যাপৰক বৈদিক সাহিত্যৰ ওচৰলৈ যায়। ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ প্ৰভৃতি বৈদিক সাহিত্যৰ প্ৰধান বিষয় বোৰত মাহ, ঋতু, বছৰ, অয়ন, যুগ, গ্ৰহ, গ্ৰহণ, নক্ষত্ৰ, বিষুব, দিন আৰু ৰাতি সম্পৰ্কীয় চৰ্চাবোৰ জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ উদয়ৰ সামগ্ৰী। ইয়াৰ পৰাই জ্যোতিষ এটি স্বতন্ত্ৰ বিষয়ৰ ৰূপত নিজৰ মৌলিক অস্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠিত কৰা যেন লাগে। জৈনধৰ্মৰ বাৰ অংগ সাহিত্যত জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ বিকাশমান সিদ্ধান্ত সমূহৰ স্বৰূপ দৃষ্টিগোচৰ হৈছে।

বৈদিক সাহিত্যৰ পাছত ছয় বেদাঙ্গৰ কাল। বেদাঙ্গ সমূহৰ ৰচনাৰ কাল ৭০০-১০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দৰ মাজত পৰে। ছয় বেদাঙ্গৰ ভিতৰত জ্যোতিষৰ স্বতন্ত্ৰ স্থান আছে। খৃঃ পূঃ ৫০০ চনলৈ জ্যোতিষৰ কোনো প্ৰামাণিক পৰম্পৰা চকুত নপৰে। কিন্তু সিমান কালৰ পৰা বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ মান্যতা দেখা যায়। ইয়াৰ প্ৰামাণিক ইতিহাস খৃঃ পূঃ ৫০০ অব্দৰপৰা পোৱা যায়।

কিন্তু খৃঃ পূঃ ৫০০ অব্দৰ আগতে ৰচিত সাহিত্যত আৰু ৫০০ খৃষ্টাব্দ বা তাৰ পাছত ৰচিত জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থৰ ভেটিত নিৰ্ভৰ কৰি কব পাৰি যে সেই কালত জ্যোতিষক স্বতন্ত্ৰ শাস্ত্ৰ বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছিল।

বেদৰ চকুৰূপ সিদ্ধান্ত, হোৰা আৰু সংহিতা-এই ত্ৰিস্কন্ধাত্মক জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তক ওঠৰজন মহৰ্ষিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তেওঁলোক ক্ৰমে-সূৰ্য, পিতামহ, বসিষ্ঠ, ব্যাস, অত্ৰি, পৰাশৰ, কশ্যপ, নাৰদ, গৰ্গ, মৰীচি, মনু, অঙ্গিৰা, লোমশ, পৌলিশ, চ্যবন, যবন, ভৃগু আৰু শৌনক এই নামবোৰ 'কশ্যপ সংহিতা'ত পোৱা গৈছে; কিন্তু 'পৰাশৰ সংহিতা'ত পুলস্ত্য নামে আন এজন প্ৰাচীন মহৰ্ষিৰ নামো পোৱা যায়।

'পৰাশৰ সংহিতা'ৰ মতে জ্যোতিৰ্বিদ্যাৰ এই মহান জ্ঞান শিষ্য পৰম্পৰাক্ৰমে চলি আহিছে। সূৰ্য্যৰ পৰা মায়াসুৰ, ব্ৰহ্মাৰ পৰা নাৰদ, ব্যাসৰপৰা বৈশম্পায়ন আদি শিষ্য,

বসিষ্ঠৰপৰা মাণ্ডব্য আৰু বামদেৱ, পৰাশৰৰপৰা মৈত্ৰেয় আৰু এনেদৰে পুলস্ত্য, গৰ্গ আৰু অত্ৰি আদিৰপৰা তেওঁৰ শিষ্য সকলে এই পৰাম্পৰা আগবঢ়াই নিছে। দুঃখৰ বিষয় এয়ে যে উক্ত পৰাম্পৰাৰ সৃষ্টি কৰা কৃতিবোৰ এতিয়া পোৱা নাযায়।

'কশ্যপসংহিতা' আৰু 'পৰাশৰ সংহিতা'ৰ প্ৰসঙ্গত গৰ্গকো জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তক আচাৰ্য সকলৰ মাজত গণনা কৰা হয়। বায়স শাস্ত্ৰকো জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ এক অঙ্গ বুলি কোৱা হয়। এই বিষয়ে 'বায়সৰুত' নামে গৰ্গ ঋষিৰ এখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়। জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰে জড়িত বাৰিশাস্ত্ৰ বিষয়ক এখন অঠটা পাতৰ অন্য গ্ৰন্থৰ পাণ্ডু[illegible]পালৰ ৰাজকীয় পুথিভঁৰালত পোৱা গৈছে। গৰ্গক 'দেৱৰ্ষি চৰিত্ৰ'ৰ লেখক বুলিও কোৱা হয়।

মহৰ্ষি ভৰদ্বাজে 'যন্ত্ৰসৰ্বস্ব' নামে এখন কলা কৌশল বিষয়ক বিজ্ঞান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ কিছু অংশ বৰোদাৰৰ ৰাজকীয় পুথিভঁৰালত সংৰক্ষিত হৈছে। এই গ্ৰন্থৰে বিমান বিষয়ক একাংশ শ্ৰী প্ৰিয় ৰত্নজীয়ে (স্বামী ব্ৰহ্মমুনিজাস্ত্ৰ) 'বিমান শাস্ত্ৰ' নামে প্ৰকাশ কৰিছে। এনেদৰে তঞ্জৌৰৰ পাণ্ডুলিপি সংগ্ৰহত অগস্ত্যকৃত এখন ফলিত বিষয়ক প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থ বিলাকৰ বিশ্বাসযোগ্যতালৈ সন্দেহ থাকিলেও পুৰণি কালৰপৰা জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানৰ চলি অহা কথা জানিব পাৰি।

পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত (২।৪।৬০) উক্থাদিগণত এটা গণসূত্ৰৰ উল্লেখ আছে - 'দ্বিপদী জ্যোতিষ' বুলি। তাৰদ্বাৰা জ্যোতিষশাস্ত্ৰ সম্বন্ধে কোনো পুৰণি 'দ্বিপদী' পুস্তিকাৰ আভাস পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰিও জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰে সম্বন্ধ থকা উৎপাত, সংবৎসৰ আৰু মুহূৰ্ত বিষয়ৰ ওপৰত ৰচিত প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ নিৰ্দেশো গণপাঠত (৪।৩।৭৩) পোৱা যায়। পাণিনিয়ে তিনিটা প্ৰকৰণত (৪।২।৩; ৫।২১।২২; ৪।৩।৩৪-৩৭) নক্ষত্ৰৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰপৰা বুজা যায় যে পাণিনিৰ সময়লৈ নক্ষত্ৰ সম্বন্ধীয় জ্ঞানে পৰাকাষ্ঠা লাভ কৰিছিল।

আদিকাল ঃ— এইটো যুগতে জ্যোতিষে সুকীয়া বিষয় ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। পূৰ্বৰ দুটা যুগৰ দায় গ্ৰহণ কৰি জ্যোতিষে বীজৰূপে সিঁচৰিত তত্ত্ববোৰক অংকুৰিত কৰিবলৈ আৰু বিকশিত কৰিবলৈ অৱকাশো এই যুগতে লাভ কৰে। প্ৰথমতে জ্যোতিষৰ আৱশ্যকতা বৈদিক যাগ-যজ্ঞৰ পূৰ্ণতাতে সীমাবদ্ধ আছিল। পাছত ধাৰ্মিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক বিষয়বোৰৰ ব্যৱস্থাৰ বাবেও জ্যোতিষ এক উপযোগী শাস্ত্ৰ বুলি স্বীকৃত হৈছিল। ইয়াৰ আগেয়ে জ্যোতিষে ছয় বেদাঙ্গৰ মাজত স্থান দখল কৰিছিল।

বেদাঙ্গবোৰৰ ৰচনা কাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। কিন্তু বাচস্পতি গৈৰোলাৰ মতে সাধাৰণভাবে ৭০০-৬০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দত ইবাৰৰ আৰম্ভ হৈছিল। বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ ৰচনা মেক্সমূলাৰৰ মতে খৃ পূ ৩০০, বেবৰৰ মতে খৃ পূ ৫০০, হুইটনীৰ মতে ১৩৩৮ খৃ০ পূ০ আৰু কোলব্ৰুকৰ মতে ১৪১০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দত হৈছিল। "যদিও তৎকালীন নক্ষত্ৰ গণনা আৰু সম্পাতৰ গতিৰ অনুসন্ধান কৰাৰ পাছত বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ নিৰ্মাণ কাল ১৪০৮ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দ উপযুক্ত কাল, তথাপিও তাৰ মূৰ্তৰূপ প্ৰায় ৫০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দৰ ওচৰ কাষৰতে দৃষ্টি গোচৰ হয়।" (গৈৰোলা, সং সা০ ই০ পৃ০ ৫৭৯)।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ কাল বিভাজন [১]

১। অন্ধযুগ ঃ আদি কালৰপৰা ১০,০০০ ইং খৃষ্ট পূৰ্ব পৰ্যন্ত
২। উদয় কালঃ ১০,০০০-৫০০ " "
৩। আদি কালঃ ৫০০ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১০০০ খৃষ্টাব্দলৈকে;
৪। পূৰ্ব মধ্যকাল ঃ ৫০০ খৃষ্টাব্দৰপৰা ১০০০ খৃষ্টাব্দলৈকে;
৫। উত্তৰ মধ্যকাল ঃ ১০০০ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১৬০০ "
৬। আধুনিককাল ঃ ১৬০০ খৃষ্টাব্দৰপৰা বৰ্তমান কাললৈকে।

অন্ধকাৰ যুগ ঃ— পৃথিৱীবোৰ জাতি বা দেশৰ বুৰঞ্জীৰ আৰম্ভ অন্ধকাৰ যুগেৰে হয়। এই যুগৰ ঘটনাবোৰ, সকলো কাৰ্যকলাপ যদিও আদি-অন্তহীন হয়, তথাপি বুৰঞ্জীবিদসকলে তাৰ অস্তিত্বক ঐতিহাসিক যুগাংশতকৈ কম মহত্বশীল বুলি নকয়। গতিকে অন্ধকাৰ যুগ'ৰ মহত্ব ঐতিহাসিকসকলৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি কোৱা হয়। সেইবাবে ভাৰতীয় জ্যোতিষৰ বিকাশ পৰম্পৰাৰ আধাৰ বুলি মানি লৈ ঐতিহাসিকসকলে ইয়াৰ এক বুজন পৰিমাণৰ অংশক অন্ধকাৰ যুগৰ অৱদান বুলি আছুতীয়াকৈ ৰাখিছে। এই অংশৰ ভেটি আনুমানিক হ'লেও অসত্য নহয়।

আদিম মানুহৰ অন্তহীন প্ৰশ্নৰ মাজত এটি প্ৰশ্ন কালজ্ঞান, স্থিতিজ্ঞান আৰু দিশাজ্ঞান সম্বন্ধীয় আছিল; গতিকে এই প্ৰশ্নৰ সমাধান নোপোৱাকৈ ইয়াৰ আন ভালেমান কাৰ্য পূৰণ হ'ব নোৱাৰে। এই প্ৰশ্নৰ সমাধান পাবলৈ মানুহে যেতিয়া একনিষ্ঠ হৈ চেষ্টা কৰিছে তেতিয়াহে জ্যোতিষৰ উদয় বা উদ্ভৱ সম্ভৱ হৈছে। মানুহৰ জিজ্ঞাসাৰ এই সূত্ৰৰূপৰ ব্যাখ্যা, ভাষ্য আৰু বৃত্তিৰ দ্বাৰা জ্যোতিষৰ উত্তৰোত্তৰ বিকাশ হৈছে। দিন, ৰাতি, পক্ষ, মাহ, বছৰ আৰু অয়ন আদিৰ দৈনিক জনা-বুজা বিষয়ৰ জ্ঞান মানুহে বৰ সহজে আহৰণ কৰিছে। পৃথিৱীৰ সকলো দেশতে জ্ঞানৰ বিভিন্নৰূপ সেই দেশৰ প্ৰকৃতিৰ অনুৰূপে অংকুৰিত হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ মূল প্ৰকৃতি অধ্যাত্মবাদী। সেয়ে ইয়াৰ সকলো শাস্ত্ৰৰ মূল অধ্যাত্ম ভাৱনাত সমাবিষ্ট। ভাৰতীয় জ্ঞানৰ সাক্ষাৎস্বৰূপ ইয়াৰ ঋষিসকলহে জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম বাটকটীয়া। অন্ধকাৰ যুগৰ সম্পূৰ্ণ জ্যোতিষজ্ঞান অধ্যাত্মপ্ৰিয় ঋষিসকলৰ চিন্তাশীল বিচাৰ ধাৰাৰ সৈতে সনাপোটোকা হৈ আছে। এই যুগত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ এক অস্পষ্ট, গৌণ আৰু পৰতন্ত্ৰ অৱস্থাত ধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ সৈতে একাকাৰ হৈ আছে।[২]

ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদৰ সৈতে সম্বন্ধ নিজ নিজ জ্যোতিষ গ্ৰন্থ আছে। ঋগ্বেদৰ সৈতে সম্বন্ধ থকাত জ্যোতিষ বেদাঙ্গৰ সংগ্ৰহ কৰ্তা লগধ/ লগড বুলি জনা যায়। এই বেদাঙ্গ জ্যোতিষত ৩৬টা কাৰিকা আছে। যজুৰ্বেদ জ্যোতিষত ৪৯ টা কাৰিকা আছে, তাৰে ৩০ টা কাৰিকা ঋগ্বেদ জ্যোতিষৰপৰা লোৱা আৰু বাকী ১৯ টা কাৰিকা নতুন। অথৰ্বজ্যোতিষত ১৬২ টা কাৰিকা আছে।

১। নেমিচন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী সঃ ভাৰতীয় জ্যোতিষ, পৃ ৪২ ; ভাৰতীয় জ্ঞানপীঠ, কাশী, ১৯৫২।
২। গৈৰোলা ঃ সংস্কৃত সাহিত্য কা ইতিহাস, পৃ ৫৭৬-৭।

জৈন জ্যোতিষৰ প্ৰাকৃত ভাষাত উল্লেখিত 'সূৰ্য প্ৰজ্ঞপ্তি'ৰ ওপৰত আচাৰ্য মলয়গিৰি সূৰিয়ে এটা সংস্কৃত টীকা লিখে। প্ৰাচীন জৈন জ্যোতিষৰ মৌলিক গ্ৰন্থবোৰৰ ভিতৰত 'চন্দ্ৰপ্ৰজ্ঞপ্তি' আৰু 'জ্যোতিষ কৰণ্ডক'ৰ নাম উল্লেখযোগ্য । পিছৰ গ্ৰন্থখনৰ ৰচনাকাল ৪০০-৩০০ খৃষ্টপূৰ্ব বুলি কোৱা হৈছে। পিছে ই সন্দেহাতীত নহয়।

পিতামহ সিদ্ধান্তৰ পৰিবৰ্ধিত আৰু পৰিবৰ্তিত ৰূপ 'লঘু বাসিষ্ঠ সিদ্ধান্ত' ৯৪ টা শ্লোকৰ সংগ্ৰহৰূপে পোৱা গৈছে আৰু ড থীবোয়ে বিষ্ণুচন্দ্ৰ নামে বিদ্বানদ্বাৰা সম্পাদিত বুলি কৈছে। 'ৰোমক সিদ্ধান্ত'ৰ ব্যাখ্যাকাৰ আচাৰ্য লাটদেৱ; ইয়াৰ ৰচনাকাল খৃ ১০০-২০০ অব্দ। 'পৌলিশাসিদ্ধান্ত' আৰু 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত' এই যুগৰ কৃতি।

জ্যোতিষৰ পুৰাতন আচাৰ্যসকলৰ মাজত ঋষিপুত্ৰৰ নাম পোৱা যায়। তেওঁৰ সিদ্ধান্তৰ উল্লেখ 'বৃহৎ সংহিতা'ৰ টীকাত ভট্টো ৎপলে কৰিছে। তাৰ উদাহৰণৰপৰা জনা যায় যে আচাৰ্য বৰাহ মিহিৰ, ঋষিপুত্ৰৰ জ্যোতিষ বিষয়ক অনুপলব্ধ গ্ৰন্থৰে সুপৰিচিত আছিল। তেওঁৰ গৰ্গ ঋষিৰ পুতেক বুলি জনা গৈছিল। তদুপৰি আৰ্যভট্ট প্ৰথমৰ (জন্ম ৪৭৬ খৃ°) 'আৰ্যভট্টীয়' আৰু 'তন্ত্ৰগ্ৰন্থ', মধ্যদেশৰ ৰজা বয়ৰ সিংহৰ পুত্ৰ কালকাচাৰ্যই (৩০০ খৃ°) ৰচনা কৰা বিলুপ্ত সংহিতা গ্ৰন্থৰ জ্যোতিষ বিষয়ক সিদ্ধান্ত, দ্বিতীয় আৰ্যভট্টৰ (ভাস্কৰৰ পূৰ্ববৰ্তী) 'মহা আৰ্যভট্ট সিদ্ধান্ত', বিক্ৰম ভট্টৰ পুত্ৰ লল্লাচাৰ্যৰ (৪২১খৃ°) 'ধীবৃদ্ধিদতন্ত্ৰ' নামে 'গ্ৰহগণিত গ্ৰন্থ' আৰু ৰত্নকোশ' নামে মুহূৰ্ত গ্ৰন্থ এই যুগৰ মহত্ত্বপূৰ্ণ কৃতি।[৩]

কাঞ্চীৰ মহাৰাজ সিংহ বৰ্মাৰ ২২ বৰ্ষত (৩৮০ ইং) মুনি সৰ্বনন্দি কৃত কোনো প্ৰাকৃত গ্ৰন্থৰ আধাৰত সিংহসূৰিৰ 'লোক বিভাগ' নামে সংস্কৃত গ্ৰন্থত আছে ২২৩০ টা শ্লোক।[৪] একেদৰে দ্বিতীয় জৈনাচাৰ্য যতি বৃৱভৰ গণিত বিষয়ক দ্বিতীয় গ্ৰন্থ 'তিলোয়পন্নত্তি' ৪০০ বিক্ৰম সংবতত ৰচিত হৈছিল।[৫]

পূৰ্বমধ্যকাল ঃ— জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ সৰ্বাঙ্গীন প্ৰগতিৰ বাবে এই পাঁচশ বছৰ (৫০০-১০০০ খৃ°) বৰ মহত্বপূৰ্ণ। সিদ্ধান্ত, সংহিতা আৰু হোৰাৰ দৰে জ্যোতিষৰ বিভিন্ন ভেদৰ নিৰ্মাণ আদিৰ ওপৰত

সূক্ষ্ম বিচাৰ এই যুগতে আৰম্ভ হয়। অংক-গণিত, বীজগণিত আৰু ৰেখা গণিত বিষয়ক আচৰিত সিদ্ধান্তবোৰৰ ৰচনাৰ সময় এইটোৱে আছিল। সেইদৰে ফলিত জ্যোতিষো এই যুগৰে অৱদান।

আনুমানিক পাঁচশ শতিকাত আচাৰ্য বৰাহমিহিৰৰ আবিৰ্ভাব এই যুগতে হয়। পৰম্পৰাৰ মতে তেওঁ বিক্ৰমাদিত্য ৰজাৰ নৱৰত্ন বুলি খ্যাত নজন পণ্ডিতৰ অন্যতম আছিল। 'বৃহজ্জাতক' বৰাহমিহিৰৰ অগাধ পাণ্ডিত্য আৰু অদ্ভুত জ্ঞানৰ পৰিচায়ক। যৱন হোৰাশাস্ত্ৰৰ সংকলন ৰূপত বিৰচিত 'সাৰাৱলী' নামে জাতক গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা আচাৰ্য কল্যাণ বৰ্মাৰ

৩। ভাৰতীয় জ্যোতিষ, পৃ° ৩১৩। নেমাল, সং ইতিহাস, পৃ° ৫৮০।

৪। হীৰালাল জৈনী, জৈন সাহিত্য আৰু ইতিহাস, পৃ° ৩।

৫। ওপৰোক্ত, পৃ° ১০।

সময় ৫৭৭ চনৰ ওচৰাওচৰি হ'ব।[৬]

এই গ্ৰন্থত আঢ়ৈ হাজাৰ শ্লোক আছে। আচাৰ্য বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ (ষষ্ঠ শতিকা) পৃথুযশাই ফলিত জ্যোতিষৰ ওপৰত 'ষট্ পঞ্চাশিকা' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে আৰু ভট্টোৎপলে তাৰ ওপৰত এটি টীকা লিখে।

এই যুগৰ প্ৰমুখ আচাৰ্য ব্ৰহ্মগুপ্তই ৫৯৮ খৃষ্টাব্দত জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ মাত্ৰ ত্ৰিশ বছৰ বয়সতে 'ব্ৰহ্মস্ফুট সিদ্ধান্ত' নামে অদ্ভুত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অসাধাৰণ খ্যাতি অৰ্জন কৰে।[৭] ৬৭ বছৰ বয়সত তেওঁ 'খণ্ড খাদ্যক' নামে আন এখন প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ব্ৰহ্মগুপ্তৰ উক্ত গ্ৰন্থ দুখন আৰবত ক্ৰমে 'অসিন্দ- হিন্দ' আৰু 'অলঅৰ্কণ্ড' নামে জনাজাত হয়।

এই যুগতে আচাৰ্য ভুঞ্জালে 'লঘুমানস' নামে প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰে; জৈনাচাৰ্য মহাবীৰেও এই সময়তে 'জ্যোতিষপটল' আৰু 'গণিতসাৰ সংগ্ৰহ' নামে দুখন বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এই যুগতে প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ ভট্টোৎপলৰ আৱিৰ্ভাৱ হয় আৰু তেঁৱেই বৰাহমিহিৰৰ খ্যাতি বঢ়ায়। তেওঁ 'প্ৰশ্নজ্ঞান' নামে স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ এখনো প্ৰণয়ন কৰে। তেওঁৰ জন্মকাল ৮৮৮ খৃষ্টাব্দ। এনেদৰে চন্দ্ৰসেন নামে দাক্ষিণাত্যৰ জ্যোতিৰ্বিদ এজনে প্ৰায় চাৰি হাজাৰ শ্লোকেৰে সমৃদ্ধ 'কেৱল জ্ঞান হোৰা' নামে প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰে। দক্ষিণ ভাৰতত এই গ্ৰন্থখনে সমাদৰ লাভ কৰে।

শ্ৰীপতি নামে অন্যতম জ্যোতিৰ্বিদে এই যুগৰ আন আচাৰ্য সকলৰ ভিতৰত অধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি খ্যাতি অৰ্জন কৰে। তেওঁৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল দশম শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁ ৰচনা কৰা জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থবোৰ হৈছে: 'পাটিগণিত', 'বীজগণিত' তথা 'সিদ্ধান্ত শেখৰ' আৰু ফলিত বিষয়ক গ্ৰন্থ: 'শ্ৰীপতিপদ্ধতি', 'ৰত্নাৱলী', 'ৰত্নসাৰ' আৰু 'ৰত্নমালা'। সিংহেতিলক নামে এজন জৈনাচাৰ্যই তেওঁৰ (শ্ৰীপতিৰ) প্ৰথম গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত 'তিলক' নামে টীকা ৰচনা কৰে। দাক্ষিণাত্যৰ কৰ্ণাটক নিবাসী বিদ্বান শ্ৰীধৰাচাৰ্য শ্ৰীপতি সমসাময়িক আছিল। তেওঁ 'গণিতসাৰ' আৰু 'জ্যোতিৰ্জ্ঞান' দুখন জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থ সংস্কৃতত লিখাৰ উপৰিও কন্নড় ভাষাত 'জাতক তিলক' নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অম্লান খ্যাতি লাভ কৰে।

ইবিলাকৰ উপৰিও আচাৰ্য ভট্টবোসৰিয়ে প্ৰাকৃতত 'আয়ুৰ্জ্ঞানতিলক' আৰু জৈনচাৰ্য পদ্মনন্দিয়ে (১০ম শতিকা) 'জম্বুদ্বীপপদ্ধতি' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে।

উত্তৰমধ্যকাল (ব্যাখ্যাযুগ): —

জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰ এই যুগটোক ব্যাখ্যাৰ যুগ বুলি কোৱা হৈছে। এই যুগৰ মৌলিক গ্ৰন্থও ৰচনা কৰা হৈছে; তথাপি ইয়াক ব্যাখ্যাৰ যুগ বুলিহে জনা যায়। এই যুগৰ মহান আৱিষ্কাৰৰ ভিতৰত গোল-গণিতৰ আৱিৰ্ভাৱ আৰু কেন্দ্ৰাভিকৰ্ষিণী তথা কেন্দ্ৰাপসাৰিণী

৬। ভাৰতীয় জ্যোতিষ, পৃ° ২৯২।

৭। ভাৰতীয় জ্যোতিষৰ ইতিহাস, পৃ° ১১৫।

ক্ৰিয়াত্মক শক্তিবোৰৰ অনুসন্ধানেই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। এই যুগৰ জ্যোতিৰ্বিদসকলে পৃথিৱী স্থিৰ আৰু সূৰ্যক গতিশীল বুলি সিদ্ধ কৰিছে। গ্ৰহ গণিত বিষয়ক লম্বন, মতি, আয়নবলন, আক্ষবলন, আয়নদৃক্‌কৰ্ম, আক্ষদৃক্‌কৰ্ম, ভূমাবিম্বসাধন, প্ৰভৃতি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰদ্বাৰা আকাশমণ্ডলীয় গ্ৰহবোৰৰ যুক্তিৰ মিলন ঘটোৱা হৈছে। যন্ত্ৰবোৰৰ নিৰ্মাণ আৰু তাৰদ্বাৰা গ্ৰহবেধানিৰীক্ষণৰ প্ৰণালীবোৰৰ ওপৰতো পোন প্ৰথমে এই যুগতে পোহৰ পৰে।

গণিত জ্যোতিষৰ উপৰিও ফলিত জ্যোতিষৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ নিৰ্মাণ এই যুগত কৰা হৈছে। জাতক, মুহূৰ্ত, সামুদ্ৰিক, তাজিক ৰমল আৰু প্ৰশ্নৰ দৰে ফলিত জ্যোতিষৰ অঙ্গও পোন প্ৰথমে এই যুগতে নিৰ্মিত হৈছে। যৱন(গ্ৰীক/ আৰব) সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা তাজিক আৰু ৰমল এই দুই বিষয়ৰ প্ৰভূত উন্নতি হৈছে।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত ভাস্কৰাচাৰ্যৰ নাম শীৰ্ষ স্থানীয় জ্যোতিৰ্বিদ আচাৰ্য সকলৰ মাজত লোৱা হয়। প্ৰকৃততে বৰাহমিহিৰ আৰু ব্ৰহ্মগুপ্তৰ পাছত ভাস্কৰাচাৰ্য এনে এক অদ্ভুৎ বিদ্বান হৈ ওলাইছে যাৰ বাবে ভাৰতীয় জ্যোতিষে বিশ্বব্যাপী খ্যাতি আৰু বিপুল যশ অৰ্জন কৰিছে। তেওঁৰ প্ৰধান গ্ৰন্থখন হৈছে 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি।' ইয়াৰ আধাৰ ব্ৰহ্মগুপ্ত আৰু পৃথূদক স্বামীৰ সিদ্ধান্ত। তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্য আৰ্যভট্ট, লল্ল আৰু ব্ৰহ্মগুপ্তৰ সিদ্ধান্তৰ তেওঁ আলোচনা কৰিছে। 'মুহূৰ্ত চিন্তামণি'ৰ ওপৰত ৰচিত 'পীযুষধাৰা' টীকাত উদ্ধৃত তেওঁৰ এখন ফলিত বিষয়ক গ্ৰন্থৰ সন্ধানো পোৱা গৈছে। গ্ৰন্থখন সম্প্ৰতি উপলব্ধ নহয়। ভাস্কৰাচাৰ্য সিদ্ধহস্ত কবি আছিল।

একাদশ শতিকাত (খৃ° ১০৩২) জৈনাচাৰ্য দুৰ্গদেৱে 'অৰ্ঘকাণ্ড' আৰু 'ৰিষ্টসমুচ্চয়' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। আন এজন জৈনাচাৰ্য অভয় প্ৰভুদেৱে ১০২০ খৃষ্টাব্দমানত 'আৰম্ভসিদ্ধি' (ব্যৱহাৰচৰ্যা) নামে গ্ৰন্থ লিখে; তাৰ ওপৰত যোড়শ শতিকাত হংসগণিয়ে এটি টীকা ৰচনা কৰে। মল্লিষেণ নামে তৃতীয় জৈনাচাৰ্যই প্ৰায় ১০৪৩ খৃষ্টাব্দত আবিৰ্ভূত হৈ আৰ্যসদ্‌ভাব' নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

দাক্ষিণাত্যৰ বিদ্বান্ ৰাজাদিত্য আছিল ৰজা বিষ্ণুবৰ্ধনৰ ৰাজপণ্ডিত (১১২০ খৃ°); তেওঁক 'কৰ্ণাটক কবিচৰিত' নামে গ্ৰন্থত কন্নৰ দেশীয় গণিত বিষয়ক প্ৰথম গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা বুলি কৈছে। তেওঁ কানাড়ী ভাষাত একাধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে, যথাঃ 'ব্যৱহাৰ গণিত, 'ক্ষেত্ৰগণিত', 'ব্যৱহাৰ ৰত্ন', 'জৈন গণিত সূত্ৰটীকা, 'চিত্ৰহসুগে' আৰু 'লীলাৱতী'। এই আঠাইবোৰ গ্ৰন্থ পোৱা যায়।

মিথিলাৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ পুত্ৰ বল্লালসেনে তেওঁৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ আঠ বছৰ পাছত প্ৰায় ১১৬৮ খৃষ্টাব্দত 'অদ্ভূত সাগৰ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াকে প্ৰায় আঠ হাজাৰ শ্লোকত তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী জ্যোতিৰ্বিদ পণ্ডিতসকলৰ সিদ্ধান্তসমূহ সংগ্ৰহ কৰিছে।

শ্ৰীপতিৰ গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰ পদ্মপ্ৰভু সূৰিয়ে ১২৯৪ খৃষ্টাব্দত 'ভুৱনদীপক' নামে এখন মহত্বপূৰ্ণ লঘু গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তদুপৰি নৰচন্দ্ৰ উপাধ্যায়ে (১৩২৪খৃ°) "বেড়াজাতক",

'প্ৰশ্নশতক', 'প্ৰশ্নচতুৰ্বিংশতিকা', 'জন্ম সমুদ্ৰ', 'লগ্নবিচাৰ', 'জ্যোতিষ প্ৰকাশ' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে; ১৩০০ খৃষ্টাব্দত অট্‌ঠকবিয়ে 'অট্‌ঠমত্ত' ৰচনা কৰে। ফিৰোজশাহ তুগলকৰ মুখ্য সভাপণ্ডিত মহেন্দ্ৰসুৰিয়ে ১২৯২ খৃষ্টাব্দত 'যন্ত্ৰৰাজ' ৰচনা কৰে। (১৪৫৬ খৃষ্টাব্দত) কেশৱ নামে পণ্ডিতে 'গ্ৰহ কৌতুক', 'বৰ্ষগ্ৰহ সিদ্ধি', 'তিথিসিদ্ধি', 'জাতক পদ্ধতি', 'জাতক পদ্ধতি বিবৃতি', 'তাজিক পদ্ধতি', সিদ্ধান্ত বাসনা পাঠ', 'মুহূৰ্ততত্ত্ব' 'গণিত দীপিকা' আদি গ্ৰন্থবোৰ ৰচনা কৰে। আচাৰ্য কেশৱৰ পুত্ৰ আচাৰ্য গণেশ দৈৱজ্ঞই (১৫১৩ খৃ°) খ্যাতি লাভ কৰে; তেওঁ তেৰ বছৰ বয়সতে 'গ্ৰহলাঘৱ'ৰ দৰে কঠিন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি নিজৰ অপূৰ্ব প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিয়ে। আচাৰ্য গনেশ দৈৱজ্ঞই 'লঘুতিথি চিন্তামণি', 'বৃহত্তিথি চিন্তামণি', 'সিদ্ধান্ত -শিৰোমণিটীকা', 'লীলাৱতীটীকা', 'বিবাহ বৃন্দাবনটীকা', 'মুহূৰ্ততত্ত্বটীকা', শ্ৰাদ্ধাদি নিৰ্ণয়', 'ছন্দোৰ্ণৱটীকা', 'সুধীৰঞ্জনী-তৰ্জনী যন্ত্ৰ', 'কৃষ্ণজন্মাষ্টমী নিৰ্ণয়', 'হোলিকা নিৰ্ণয়' আদি অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি গৈছে।

নৃসিংহ দৈৱজ্ঞৰ পুত্ৰ ঢুণ্ঢিৰাজে (১৫৪১ খৃ°) 'জাতকাভৰণ'ৰ দৰে বৃহত কলেবৰৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাৰ পাছত আনন্দ দৈৱজ্ঞৰ পুত্ৰ নীলকণ্ঠ দৈৱজ্ঞই আৰবী আৰু ফাৰ্চী ভাষাত প্ৰাপ্ত জ্যোতিষ গ্ৰন্থৰ আধাৰত এখন মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ 'তাজিক-নীলকণ্ঠ' ৰচনা কৰে। আচাৰ্য নীলকণ্ঠৰ সৰু ভায়েক ৰাম দৈৱজ্ঞই (১৫২২ খৃ°) 'মুহূৰ্ত চিন্তামণি' নামে এখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। শ্ৰীপতিৰ 'ৰত্নমালা' গ্ৰন্থৰ ইয়াত প্ৰভাৱ পৰিছে। শুনা যায় যে তেওঁ আকবৰৰ আদেশত 'ৰামবিনোদ' আৰু টোডৰমলৰ আনন্দ বৰ্ধনৰ বাবে 'টোডৰানন্দ' নামে দুখন জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থ দুখন এতিয়া পোৱা নাযায়।

পোন্ধৰ শতিকাৰ মাজভাগত মল্লাৰিয়ে 'গ্ৰহলাঘৱৰ' টীকা ৰচনা কৰে। কোনো এজন নাৰায়ণ পণ্ডিতে ১৫৭১ খৃষ্টাব্দমানত 'মুহূৰ্ত মাণ্ডৱ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। 'কেশৱ পদ্ধতি'ৰ টীকাকাৰ দ্বিতীয় নাৰায়ণ পণ্ডিতে ১৫৮৮ খৃষ্টাব্দৰ সময়ত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। ১৫৭৫ খৃষ্টাব্দ মানত ৰঙ্গনাথে 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত'ৰ ওপৰত 'গূঢ়াৰ্থ প্ৰকাশিকা' নামে প্ৰসিদ্ধ টীকা লিখে। এই যুগতে গোবিন্দ দৈৱজ্ঞই 'মুহূৰ্ত চিন্তামণি'ৰ ওপৰত 'পীযুষধাৰা' নামে প্ৰসিদ্ধ টীকা লিখে। একেদৰে নৃসিংহ দৈৱজ্ঞই 'সূৰ্যসিদ্ধান্ত' আৰু 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি'ৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰে।

ওপৰত উল্লেখিত গ্ৰন্থকাৰ আৰু টীকাকাৰ সকলৰ উপৰিও এই যুগৰ শতানন্দ, কেশবাৰ্ক, কালিদাস, মহাদেব, গঙ্গাধৰ, ভক্তিলাভ, হেমতিলক, লক্ষ্মীদাস, জ্ঞানৰাজ, অনন্তদেৱজ্ঞ, দুৰ্লভ ৰাজ, হৰিভদ্ৰ সুৰি, বিষ্ণুদৈবজ্ঞ, সূৰ্যদৈবজ্ঞ, জগদেব, কৃষ্ণদৈৱজ্ঞ, ৰঘুনাথ শৰ্মা, গোবিন্দদৈবজ্ঞ, বিশ্বনাথ, বিঠ্ঠলদীক্ষিত, শিবদৈৱজ্ঞ, সমন্তভদ্ৰ, বলভদ্ৰমিশ্ৰ আৰু সোমদৈবজ্ঞৰ নাম উল্লেখযোগ্য।[৮]

<u>আধুনিক কাল</u>ঃ — ভাৰতীয় জ্যোতিষৰ গতিধাৰা মধ্যযুগৰ পাছত বন্ধ হৈ পৰে। কাৰণ এই সময়তে দেশৰ ওপৰত যৱনসকলে আক্ৰমণ কৰে। যৱন সংস্কৃতিৰ সৈতে

৮। ভাৰতীয় জ্যোতিষ, পৃ° ২৯২।

ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ পৰিচয়ৰ ফলত অৱশ্যে নতুন দিশৰ উন্মোচন হয়। কিন্তু দেশৰ পুৰণি পৰম্পৰা আগবঢ়াৰ সলনি বিলুপ্ত যেন হৈ পৰে। ইতিমধ্যে ভাৰতীয় জ্যোতিষত অনুবাদৰ মাধ্যমেৰে নতুন পদ্ধতি স্থাপিত হয়। অনুবাদ কৰা হৈছিল ইংৰাজীৰ পৰা। কাৰণ, ৰেখাগণিত, বীজগণিত আৰু ত্ৰিকোনজ্যামিতি বিষয়ক আধুনিক গ্ৰন্থৰ মূল আধাৰ ইংৰাজী। পাশ্চাত্য জ্যোতিষী সকলৰ বৈজ্ঞানিক বিচাৰ- বিবেচনাৰ আধাৰত ভাৰতীয় বিদ্বানসকলে সৌৰজগতৰ ওপৰত চকু দিয়ে। এই যুগত এহাতে জ্যোতিষৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ ওপৰত টীকা ৰচিত হয় আৰু আনহাতে পাশ্চাত্যৰ বিজ্ঞানৰ সৈতে হোৱা সম্পৰ্কৰ ফলত নতুন প্ৰয়োগ আৰম্ভ হয়।

আধুনিক যুগ আৰম্ভ হয় জ্ঞানৰাজৰ আবিৰ্ভাৱৰ পৰা। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম নাগনাথ আৰু পূৰ্বপুৰুষৰ নাম ৰাম।

জ্ঞানৰাজৰ জন্ম হয় ১৪২৫ শকত (১৫০৩ খৃ°)। তেওঁৰি মুখ্য ৰচনা হ'ল 'সিদ্ধান্ত সুন্দৰ'। ইয়াৰ ওপৰত তেওঁৰ পুত্ৰ চিন্তামণিয়ে এটি টীকা ৰচনা কৰে। জাতক, সাহিত্য আৰু সংগীত বিষয়ক তিনিখন গ্ৰন্থ এওঁৰ নামৰ সৈতে জড়িত।[৯] জ্ঞানৰাজৰ দুজন পুতেক আছিল। প্ৰথম পুত্ৰ চিন্তামণিৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। দ্বিতীয় পুত্ৰৰ নাম সূৰ্য। তেওঁৰ স্থিতিকাল পঞ্চদশ শতিকাৰ মাজভাগ। তেওঁ ভাস্কৰাচাৰ্যৰ বীজগণিতৰ ওপৰত ভাষ্য লিখিছিল। তাত তেওঁ নিজকে সূৰ্যদাস বুলি কৈছে আৰু ভাষ্যৰ নামটোও 'সূৰ্যপ্ৰকাশ' বুলিছে। তেওঁ যেতিয়া ৩০-৩১ বছৰীয়া আছিল (১৪৬০শক) তেতিয়াই লীলাৱতীৰ ওপৰত 'গণিতামৃত কূপিকা' নামে ভাষ্য ৰচিছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থবোৰ : 'বীজটীকা', 'লীলাৱতী টীকা', 'শ্ৰীপতিপদ্ধতি গণিত', 'বীজগণিত', 'তাজিক গ্ৰন্থ', 'কাব্যত্ৰয়' আৰু 'বোধ সুধাকৰ' (বেদাঙ্গ গ্ৰন্থ)। কোলব্ৰুকে তেওঁৰ আৰু তিনিখন গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে : 'গণিতমালতী', 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি' আৰু 'সিদ্ধান্ত সংহিতাসাৰ সমুচ্চয়'।[১০]

শ্ৰীকান্তৰ পুতেক অনন্তই (শক ১৪৪৭) 'সুধাৰস' নামে এখন পঞ্জাঙ্গ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। পণ্ডিত সুধাকৰ দ্বিবেদীয়ে 'মুহূৰ্ত মাৰ্তণ্ড' নামে এখন পঞ্জাঙ্গ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। পণ্ডিত সুধাকৰ দ্বিবেদীয়ে 'মুহূৰ্ত মাৰ্তণ্ড' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। অনন্তৰ উক্ত গ্ৰন্থৰ ওপৰত ঢুণ্ঢিৰাজৰ 'সুধাৰসকৰণ চষক' নামে টীকা আছে।[১১] তেওঁ 'জাতকাভৰণ', 'গ্ৰহলাঘৱোদহৰণ', 'গ্ৰহফলোৎপত্তি', 'পঞ্চাঙ্গফল', আৰু 'কুণ্ডকল্পলতা' আদি গ্ৰন্থ লিখে। আগতে পাই অহা জ্ঞানৰাজ তেওঁৰ গুৰু আছিল। তেওঁৰ সাম্ভাব্য কাল ১৫০০ শকৰ আগভাগ। তেওঁ দেৱগিৰিত বাস কৰিছিল।

'তাজিক নীলকণ্ঠী'ৰ ৰচয়িতা নীলকণ্ঠৰ কাল ১৬ শ শতিকা। তেওঁ ১৫০৯ শক (১৫৮৭ খৃ°) ত উক্ত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। সুধাকৰ দ্বিবেদীৰ মতে মিথিলাত প্ৰচলিত 'জাতক পদ্ধতি'ৰ লেখকো নীলকণ্ঠহে। তেওঁ ১৪৮০ শকত 'মধ্যমগ্ৰহসিদ্ধি' ৰচনা কৰে।[১১]

৯। দীক্ষিত : ভাৰতীয় জ্যোতিষ শাস্ত্ৰ, পৃ° ৩৭৪।

১০। Mischelanceous Asiapc, 2nd edn. vol. 2. p. 451

১১। আফ্ৰেক্ট, কেতেলগ, সৰস্বতীভৱন লাইব্ৰেৰী, বাৰাণসীৰ সূচীপত্ৰ।

দ্বিতীয়জন অনন্ত পণ্ডিতে বোপদেৱৰ পুতেক মহাদ্রেৱে ৰচনা কৰা 'কামধেনু' (১২৭৯ শক) গ্রন্থৰ ওপৰত ১৪৮০ শকত টীকা ৰচনা কৰে। তেওঁ 'জাতকপদ্ধতি' নামে গ্রন্থ ৰচনা কৰে। ৰামদৈৱজ্ঞই ১৫২৫শকত 'মুহূর্ত চিন্তামণি' ৰচনা কৰে। এই গ্রন্থৰ প্ৰসিদ্ধি আৰু জনপ্রিয়তা আজিও চলি আছে। নীলকণ্ঠৰ পুত্র গোবিন্দই 'মুহূর্ত চিন্তামণি'ৰ ওপৰত ১৫২৫ শকত 'পীযুষধাৰা' নামে সুন্দৰ টীকা লিখে। তেওঁ বিদৰ্ভ-নিবাসী আছিল। গোবিন্দৰ পুত্ৰ মাধৱে কাশীত থকা সময়ত নীলকণ্ঠীৰ ওপৰত 'শিশুবোধিনী সভা বিবেক বিবৃতি' নামে টীকা ১৫৫৫ শকত ৰচনা কৰে। তেওঁৰ জন্ম হয় ১৪৭১ শকত। তেওঁ জাহাংগীৰৰ কৃপাপাত্ৰ আছিল বুলি জনা যায়।

'সুবোধ মঞ্জৰী' নামে গ্রন্থৰ ৰচোতা ৰঘুনাথৰ জন্ম হয় ১৪৮৪ শকত। একে নামৰ আন এজন পণ্ডিতে ১৪৮৭ শকত 'মণি প্ৰদীপ' নামে কৰণ গ্রন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম সোমভট্ট। প্রায় ১৪২০ শকত কৃপাৰামে দুই তিনিটা টীকা ৰচনা কৰাৰ উপৰিও 'বাস্তু চন্দ্ৰিকা' নামে স্বতন্ত্ৰ গ্রন্থ লিখে। দীক্ষিতৰ মতে দিনকৰ পণ্ডিতে ১৫০০ শক মানত 'খেতকাসিদ্ধি' আৰু 'চন্দ্ৰাৰ্কী' নামে দুখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে। 'মুহূর্ত মাৰ্তণ্ড'ৰক ৰচক নাৰায়ণৰ পুত্ৰ গঙ্গাধৰে ১৫০৮ শকত 'গ্ৰহলাঘৱ'ৰ ওপৰত 'মনোৰমা' টীকা ৰচনা কৰে। ৰামভিট্টই ১৫১৭ শকত 'ৰামবিনোদ' নামে কৰণ গ্রন্থ ৰচে। ১৫২২ শকত শ্ৰীনাথ পণ্ডিতে 'গ্ৰহ চিন্তামণি' আন এখন কৰণ গ্রন্থ ৰচনা কৰে।[১৩]

বিদৰ্ভৰ গোলগ্ৰাম নিবাসী বিষ্ণু পণ্ডিতে ১৫৩০ শকত 'সৌৰপক্ষীয়' নামে গ্রন্থ ৰচনা কৰে; তাৰ ওপৰত তেওঁৰ ভায়েক বিশ্বনাথে এটি টীকা লিখে। সেই বংশৰে কমলাকৰে পিছত 'সিদ্ধান্ত তত্ত্ব বিবেক' নামে এক গ্রন্থ ৰচনা কৰে। বিষ্ণুৰ কণিষ্ঠ ভায়েক মল্লাৰিয়ে 'গ্ৰহলাঘৱ'ৰ ওপৰত এটি সুন্দৰ টীকা লিখে। তেওঁৰ অনুজ বিশ্বনাথে 'তাজিক নীলকণ্ঠ'ৰ ওপৰত 'সমাতন্ত্ৰ প্ৰসাদিকা' (১৫৫১ শক) নামে প্ৰসিদ্ধ টীকা লিখে। তদুপৰি তেওঁ 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত'ৰ ওপৰত 'গহনাৰ্থ প্ৰকাশিকা', 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণিটীকা', 'কৰণ কুতূহল টীকা', 'মকৰন্দটীকা', 'গ্ৰহলাঘৱ টীকা', 'পাতসাৰণী টীকা', 'অনন্ত সুধাৰস টীকা', 'ৰামবিনোদকৰণ টীকা', 'সৌৰপক্ষীয় টীকা', 'কেশৱী জাতক পদ্ধতি টীকা' আদি বহুত টীকা গ্রন্থ ৰচনা কৰি গৈছে। এইবোৰৰ উপৰিও তেওঁ 'সোমসিদ্ধান্ত টীকা', 'তিথি চিন্তামণিটীকা', 'চন্দ্ৰমানতন্ত্ৰ টীকা, 'বৃহজ্জাতক টীকা', 'শ্ৰীপতিপদ্ধতি টীকা', 'বশিষ্ঠ সংহিতা টীকা' আৰু 'বৃহৎসংহিতা টীকা'ও ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হৈছে।[১৪]

বিষ্ণু জ্যেষ্ঠ কৃষ্ণৰ পুতেক নৃসিংহই 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত'ৰ ওপৰত 'সৌৰভাষ্য' টীকা (শক ১৫৩৩) আৰু 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি'ৰ ওপৰত 'বাসনাবাৰ্তিক' নামে টীকা (১৫৪৩ শকত) ৰচনা কৰে। তেওঁৰ জন্ম শক ১৫০৮। তেওঁৰ অনুজ শিৱই 'অনন্তসুধাৰস' নামে এটি টীকা লিখে। তেওঁ 'মুহূর্ত চূড়ামণি' নামে এখন গ্রন্থ প্রণয়ন কৰিছিল বুলি জনা যায়। নৃসিংহৰ

১২। গোৰখপ্ৰসাদ : ভা০ জ্যোতিষকা ইতিহাস, পৃ ২১১।
১৩। গৈৰোলা : সংস্কৃ. ই. পৃষ্ঠা ৫৮৭।
১৪। পূৰ্বোক্ত, পৃ ৫৮৮।

প্রথম পুত্র দিবাকৰৰ জন্ম হয় ১৫২৮ শকত। তেওঁ ১৯ 'কেশৱীজাতক পদ্ধতিৰ ওপৰত প্রৌঢ়মনোৰমা' টীকা (১৫৪৮শক) আৰু 'মকৰন্দ সাৰিণী'ৰ ওপৰত 'মকৰন্দ বিৱৰণ' (১৫৪৯শক) লিখে। তেওঁৰ ভায়েক কমলাকৰৰ জন্ম হয় ১৫৩০ শকত। 'সিদ্ধান্ততত্ত্ববিবেক' নামে গ্রন্থ তেওঁৰ ৰচনা। এই গ্রন্থৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰে পণ্ডিত গঙ্গাধৰ মিশ্রই।

বিদৰ্ভৰ দধিগ্রামতো এটা প্রখ্যাত জ্যোতিৰ্বিদ পৰিয়াল আছিল। এই বংশজ মুনীশ্বৰে লিখিছে যে চিন্তামণিৰ পুত্র ৰাম এনেকুৱা ভৱিষ্যৎ বক্তা আছিল যে [illegible]ৰাজে তেওঁৰ কথামতে উঠা-বহা কৰিছিল।[১৬] তেওঁৰ কাল আনুমানিক ১৪৪০ শক। উক্ত বংশৰ বল্লালৰ পুত্র ৰামে 'অনন্ত সুধাৰস'ৰ ওপৰত এটা বৃত্তি লিখে। তেওঁৰ স্থিতিকাল ১৫৫৭ শক। বল্লাল দ্বিতীয় পুত্র কৃষ্ণই এই বংশৰ সৰ্বোত্তম জ্যোতিৰ্বিদ। তেওঁ ভাস্কৰাচাৰ্যৰ 'বীজ গণিত'ৰ ওপৰত 'বীজনবাঙ্কুৰ' নামে টীকা লিখে। ইয়াৰ সময় ১৫০০-১৫৩০ শক। সুধাকৰ দ্বিবেদীয়ে তেওঁৰ 'ছাদকনির্ণয়' নমে গ্রন্থখন প্রকাশ কৰিছে। আকৌ গোবিন্দৰ পুত্র নাৰায়ন 'কেশৰী জাতক পদ্ধতি'ৰ ওপৰত টীকা লিখিছে। একে বংশৰে ৰঙ্গ নাথে 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত'ৰ ওপৰত 'গূঢ়াৰ্থ প্রকাশিকা' নামে টীকা ৰচনা কৰিছে। তেওঁৰ পুত্র মুনীশ্বৰে ৰচনা কৰা প্রসিদ্ধ গ্রন্থ কেইখন হল ঃ 'লীলাৱতী বিবৃতি', 'সিদ্ধান্ত শিৰোমনি মৰীচি' আৰু 'সিদ্ধান্ত সাৰ্বভৌম'। তেওঁৰ আন নাম বিশ্বৰূপ। তেওঁৰ জন্মকাল ১৫২৫।

কুৰুক্ষেত্রৰ ওচৰৰ অধিবাসী নিত্যানন্দ পণ্ডিতে বিক্রম সম্বৎ ১৬৯৬ (খৃ ১৬৩৯চনত) 'সৰ্ব সিদ্ধান্ত ৰাজ' নামে গ্রন্থ ৰচনা কৰে। তাৰ পাছত ১৫৭৫ শকত মহাদেৱৰ পুত্র কৃষ্ণই 'কৰণকৌস্তুভ' গ্রন্থ লিখে। ১৫৮০ শকত কাশ্মীৰি পণ্ডিত শংকৰৰ পুত্র ৰত্নকণ্ঠই 'পঞ্চাঙ্গকৌস্তুভ' ৰচনা কৰে। এইদৰে জটাধৰে ১৬২৬ শকত 'ফটেহ প্রকাশ' আৰু ১৬৪১ শকত মহাৰাষ্ট্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ দাদাভট্টই 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত কিৰণাৱলী' ৰচনা কৰে। দাদাভট্টৰ পুত্র নাৰায়ণে 'হোৰাসাৰ সুধানিধি', 'নৱজাতক ব্যাখ্যা', 'গণক প্রিয়া', 'স্বৰসাগৰ', আৰু 'তাজক সুধানিধি' আদি গ্রন্থ ৰচনা কৰে। ইবোৰৰ ৰচনাকাল ১৬৬০ শক। ইবিলাকৰ উপৰিও অজ্ঞাত নামা লেখকৰ (১৪১৩শক) 'পঞ্চাঙ্গ শিৰোমণি', 'গ্রহতৰঙ্গিনী' আদি পোৱা গৈছে। আকৌ আন কোনো অজ্ঞাত লেখকৰ 'ব্ৰহ্মসিদ্ধান্ত', 'বিষ্ণু সিদ্ধান্ত', কেশৱকৃত (১৫০০ খৃ) 'সিদ্ধান্ত নবুখ মাণিক' ৰাঘৱ (১৬১৩শক) কৃত 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত ৰহস্য', শক্রজিৎ ৰজাৰ জ্যোতিষী মথুৰা নাথ (১৫৩১ শক) কৃত 'সূৰ্য সিদ্ধান্ত মঞ্জৰী' আৰু অজ্ঞাত নামা লেখকৰ 'গ্ৰহ মঞ্জৰী' আদি গ্রন্থ উল্লেখযোগ্য।[১৭]

বি.দ্র. ঃ কেলাকাসিনী গুহ আৰু অৰুনা গুহৰ 'ঋগ্বেদ ও নক্ষত্র' গ্রন্থখনৰ পৰা বৈদিক কালৰ জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় বহু কথা জনা যায়। — লেখক

১৬। দীক্ষিত ঃ ভা. জ্যো. পৃ ২১১।

১৭। I Barges . Notes on the Hindu Astronomy 1893

ষষ্ঠ অধ্যায়

আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ

ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু প্ৰচাৰ

বৈদিক সাহিত্যৰ পৰম্পৰাত চাৰিখন উপবেদৰ নাম পোৱা যায়ঃ আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ, গান্ধৰ্ববেদ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ। এই বিলাকক ক্ৰমশঃ ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদৰ উপবেদ বুলি কোৱা হয়।

আয়ুৰ্বেদ ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত প্ৰাচীনতম চিকিৎসা ব্যৱস্থা বুলি সকলোৱে জানে। ইয়াৰ ইতিহাস মানব বুৰঞ্জীৰ সমান। স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্ত্য দুয়ো লোকতে দেৱতা আৰু মানুহৰ মাজত ইয়াৰ প্ৰভাৱ, উপযোগিতা আৰু মহত্ব স্বীকাৰ কৰি অহা হৈছে।

ভাৰতীয়সকলে পৰাম্পৰা ক্ৰমে প্ৰাপ্ত সকলো শাস্ত্ৰৰে দৈৱিক উৎপত্তিৰ কথা কয়। সেইবাবে আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ প্ৰথম উপদেষ্টাও সৃষ্টি কৰ্তা ব্ৰহ্মা। বহুদিনলৈ আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান দেৱগণৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। পাছলৈ মহৰ্ষিসকলৰ যত্নত এই শাস্ত্ৰ ইন্দ্ৰাদি দেৱতাৰ পৰা মৰ্ত্যত প্ৰচলিত হয়। এই সম্বন্ধে পৰম্পৰাক্ৰমে প্ৰচলিত এটা আখ্যান প্ৰাচীন আয়ুৰ্বেদিক গ্ৰন্থৰ ভূমিকাত পোৱা যায়।

'চৰক সংহিতা'ত কোৱা হৈছে যে ধৰ্ম-অৰ্থ-কাম-মোক্ষ আদি চতুঃ পুৰুষাৰ্থৰ সিদ্ধিত লাগি থকা বাবে ঋষি আদি লোকসকলৰ শাৰীৰিক শক্তি দুৰ্বল হৈ পৰা দেখি পৰম দয়ালু ঋষিসকলে এনেবোৰ বাধা- বিপত্তি দূৰীকৰণৰ বাবে পবিত্ৰ ধাম হিমালয়ত সমবেত হ'ল। তেওঁলোকে ধ্যানৰ বলত আৰু চিন্তাৰ বলত জানিলে যে পৰম আয়ুৰ্বেদজ্ঞ দেৱৰাজ ইন্দ্ৰইহে মৰ্ত্যালোকৰ লোকসকলৰ ৰোগপ্ৰশমনৰ বাবে সকলো উপায় কৰিব পাৰে। হিমালয়ত গোটখোৱা ঋষিৰ সংখ্যা আছিল বাবন্নজন। (চ০স০ সূত্ৰস্থান,১।১১-১৪)।

ঋষিসকলেক দিহা-যুগুতি কৰি ভৰদ্বাজক ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ পঠিয়ালে। ভৰদ্বাজে গৈ ইন্দ্ৰৰ ওচৰত আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান পাবলৈ পাৰ্থনা জনালে। ইন্দ্ৰৰ অনুগ্ৰহত ভৰদ্বাজ ঋষিয়ে আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰি মৰ্ত্যলোকলৈ উভতি আহিল। কিন্তু আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰাটো বৰ জটিল হোৱাত মৰ্ত্যলোকৰ অধিবাসীসকলৰ মেধাশক্তিয়ে তাক আয়ত্ত কৰিবলৈ অপৰাগ হ'ল। গতিকে সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মাই ঋষিসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে যুগ অনুসৰি মানুহৰ বুদ্ধি-বৃত্তি আৰু আয়ুস কম হোৱালৈ চকু ৰাখি সেই লক্ষশ্লোকাত্মক আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰখন আঠ অঙ্গত বিভক্ত কৰিলে। (সুশ্ৰুত সংহিতা, সূত্ৰস্থান, ১।৬)। সেই আঠ অঙ্গ হ'ল ক্ৰমশঃ— শল্য, শালাক্য, কায়চিকিৎসা, ভূতবিদ্যা, কৌমাৰভৃত্য, অগদতন্ত্ৰ, ৰসায়ন আৰু বাজীকৰণ। আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থত এই অঙ্গ কেইটি অলপ তাৰতম্যকৈ পোৱা যায়। (চৰক০ ৩০।২৮।

সুশ্ৰুত৩০১।৭; কাশ্যপ বাগ্‌ভটে লিখিছে যে যুগ অনুক্ৰমে মানুহৰ বুদ্ধিলৈ নজৰ ৰাখি ইন্দ্ৰৰপৰা ভৰদ্বাজ, ধন্বন্তৰি আদিয়ে যি জ্ঞান লাভ কৰিছিল, সি অষ্টাংগ পূৰ্ণ আছিল যদিও কোনো এক অংগতে কেন্দ্ৰীভূত আছিল। উদাহৰণস্বৰূপে ধন্বন্তৰিয়ে ভিষক্‌ক্ৰিয়াৰ ওপৰত, পুনৰ্বসুয়ে কায়চিকিৎসাৰ ওপৰত আৰু কশ্যপে কেৱল কৌমাৰভৃত্যৰ ওপৰত অধিক মনোনিবেশ কৰিছিল। ভৰদ্বাজে আহৰণ কৰা অষ্টাংগবিভাজিত শাস্ত্ৰৰ এভাগ শল্য চিকিৎসাৰ বিষয়ে ধনৃন্তৰিয়ে শিকিলে তাকে তেওঁ পাছত আনক শিকাইছিল। সেইদৰে কায়চিকিৎসাৰ বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিছিল পুনৰ্বসুয়ে। এওঁলোক দুয়োজন ভৰদ্বাজৰ শিষ্য আছিল। আয়ুৰ্বেদৰ ইতিহাসত ধন্বন্তৰি আৰু পুনৰ্বসুৰ বিশেষ স্থান আছে। বিশেষতঃ ভিষক্‌বিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰত পুনৰ্বসু আত্ৰেয়ৰ নাম পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ বৈজ্ঞানিক শ্ৰেণীৰ মাজত গণনা কৰা হয়।

আনহাতে পুৰাণসমূহত (হৰিবংশ, ব্ৰহ্মাণ্ড, বায়ু আদিত) ধন্বন্তৰিকহে আয়ুৰ্বেদ আগমক আঠ অংগত বিভাজন কৰ্তা বুলি কোৱা হৈছে। তাত কোৱা হৈছে দ্বাপৰৰ প্ৰথম ভাগত কাশিৰাজ শৌনহোত্ৰৰ বংশত ধন্বন্তৰীৰ জন্ম হয়। তেওঁ ভৰদ্বাজৰ ওচৰত আয়ুৰ্বেদৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰি পাছত এই শাস্ত্ৰক অষ্টাঙ্গত বিভক্ত কৰি নিজৰ সুযোগ্য শিষ্যসকলক শিক্ষা দান কৰে।

<u>আয়ুৰ্বেদৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু প্ৰভাৱ</u> ঃ— মানৱীয় জীৱনৰ উপযোগী শাস্ত্ৰ হোৱা বাবে আয়ুৰ্বেদ এই দেশত বৰ জনপ্ৰিয় আৰু জনাজাত শাস্ত্ৰ। এই শাস্ত্ৰ স্বতন্ত্ৰভাৱে বিকাশ লাভ কৰিছে আৰু আনবোৰ শাস্ত্ৰৰ পৰিপূৰক হোৱা বাবে সমাজত মান্যতা লাভ কৰি আহিছে। কোৱা বাহুল্য যে ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু পুৰাণসমূহৰ মাজতো এই শাস্ত্ৰৰ পৰ্যাপ্ত চৰ্চা কৰা হৈছে। সাংখ্য আৰু যোগ দৰ্শনৰ ওপৰতো আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। একেদৰে বেদান্ত দৰ্শনে ইয়াক আধ্যাত্মিক বল দিছে।[1]

বৈদিক কালৰেপৰা আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান ভাৰতত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। ঋগ্বেদত আয়ুৰ্বেদৰ জন্মদাতা ঋষি ভৰদ্বাজ, দিবোদাস আৰু অশ্বিনী কুমাৰ আদিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। (ঋ০ ১।১২।০৬)। কাম্বসংহিতাত আয়ুৰ্বেদৰ উদ্ভৱ 'অথৰ্ব উপনিষদ'ৰ ৰূপত পোৱা যায় (কা০ পৃ০ ৪১)। অথৰ্ববেদত এনে বহুতো মন্ত্ৰ আছে যাক পণ্ডিতসকলে 'ভৈষজ্যানি' বুলি চিহ্নিত কৰিছে। তাৰ মাজত জ্বৰ (তক্মন), জলোদৰ, জতিচ্ আদি অনেক বেমাৰৰ চিকিৎসা বিষয়ৰ নিৰ্দেশ আছে।[2] তেনেদৰে মহাভাৰত, আৰু বৌদ্ধ 'বিনয় পিটক'ত শল্যবিদ্যা বিশাৰদ অনেক বৈদ্যৰ উল্লেখ চকুত পৰে।[3]

চাৰ প্ৰফুল্লচন্দ্ৰ দে মহোদয়ে তেওঁৰ 'দি হিষ্ট্ৰি অৱ হিন্দু কেমেষ্ট্ৰী'ৰ গ্ৰন্থৰ পাতনিত (পৃষ্ঠা ১১) কয় যে বৈদিক যুগত হিন্দু চিকিৎসা পদ্ধতিত অনেক ন্যূনতা আছিল। চৰকৰ পূৰ্বৰ চিকিৎসা পদ্ধতিৰ প্ৰায় অভাৱ আছিল। তেতিয়া পদ্ধতিৰ কোনো ক্ৰম আৰু পৰিভাষাও নাছিল বুলিব পাৰি। দে ডাঙৰীয়াৰ অভিমতৰ মূলাধাৰ পাশ্চাত্যৰ মেক্সমুইলাৰ

১। সৈন্ধৱ০ সাংস্কৃ০ ই০ পৃ০ ৬০৪-৫।
২। [illegible] : অথৰ্ববেদ আৰু আয়ুৰ্বেদ আৰু আয়ুৰ্বেদ, নাগপুৰ, [illegible]।
৩। Ancient Surgical Instruments, pape l.

প্ৰভৃতি পণ্ডিতৰ মতামতৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। কিন্তু তাৰ পাছত হোৱা গৱেষণাই দেখুৱাইছে যে আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাৰ পূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠা সৃষ্টিকৰ্তা ব্ৰহ্মাই কৰিছিল; আৰু যদিও তাত আয়ুবুদ্ধি আৰু যুগৰ হ্ৰাসক্ৰমত কিছু পৰিৱৰ্তন হৈছে, তথাপি তাৰ মাজত শিথিলতা, অক্ৰম, ন্যূনতা আৰু ব্যতিক্ৰম কোনো যুগতে হোৱা নাছিল। তাৰ বৈজ্ঞানিক বিধি আদি পৰিপূৰ্ণ ৰূপত পোৱা গৈছিল।[৪]

আয়ুৰ্বেদৰ উপযোগী জ্ঞানেৰে প্ৰায়সকল সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰৰ কৃতিসমূহ প্ৰভাৱিত হৈছে। অত্ৰিদেৱ বিদ্যালংকাৰে তেওঁৰ 'সংস্কৃত সাহিত্য মে আয়ুৰ্বেদ' নামে গ্ৰন্থত[৫] পাণিনি, ভাস, অশ্বঘোষ, কালিদাস, বিষ্ণু শৰ্মা, স্কন্দ, ভাৰবি, শূদ্ৰক, বিশাখদত্ত, দণ্ডী, বাণভট্ট, ভৱভূতি, মাঘ, ত্ৰিবিক্ৰম ভট্ট, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ প্ৰভৃতিৰ গ্ৰন্থবোৰত আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক যিমান চৰ্চা হৈছে আৰু উদঙাই তুলি ধৰিছে। বিদ্যালংকাৰে তেওঁৰ প্ৰণীত পুথিত সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰসকলে নিজ নিজ গ্ৰন্থবোৰত কোনবোৰ গছৰ উল্লেখ কৰিছে, অথচ আয়ুৰ্বেদৰ গ্ৰন্থবোৰত কাব্যোৎকৰ্ষ বিষয়ক গুণ আৰু কবিত্বক প্ৰভাৱিত কৰিব পৰা সামগ্ৰী কি সুন্দৰভাৱে সজোৱা তাকো বুজাই কৈছে। উক্ত পুথিৰ সহায়ত আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্বৰ বিকাশ আৰু তাৰ অতিশয় প্ৰভাৱৰ কথা সহজে বুজিব পাৰি। প্ৰায়বোৰ যুগতে সকলো শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থকাৰৰ মাজত তাৰ কেনে জনপ্ৰিয়তা আছিল তাৰ পৰিচয় আমি বিদ্যালংকাৰৰ বিৱৰণৰপৰা ভালদৰে জানিব পাৰোঁ।[৬]

<u>ইন্দ্ৰ ঃ ভাস্কৰ আৰু তেওঁৰ শিষ্য পৰম্পৰা</u> ঃ— গৈৰালাৰ মতে ইন্দ্ৰ আছিল এজন সুপ্ৰসিদ্ধ ঐতিহাসিক ব্যক্তি। তেওঁৰ বিদ্বৎবত্তা আৰু ব্যক্তিত্ব সম্বন্ধে ঋগ্বেদ (১০।৪৮।৫০) আৰু শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ (৯।৫।২।১) দৰে প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থত বিস্তাৰিতভাৱে চৰ্চা কৰা হৈছে। ইন্দ্ৰৰ শিষ্যসকলৰ মাজত ভৃগু, অঙ্গিৰা, অত্ৰি, বসিষ্ঠ, কশ্যপ, অগস্ত্য, পুলস্ত্য, বামদেৱ আৰু গৌতম সুবিখ্যাত। এই শিষ্যসকলে অন্যান্য বিদ্যাৰ লগতে আয়ুৰ্বেদৰো সম্যক অধ্যয়ন কৰিছিল।[৭]

আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থবোৰৰ মাজত 'চৰক সংহিতা' মূৰ্ধণ্য গ্ৰন্থ। তাৰপৰা জনা যায় যে ইন্দ্ৰই তেওঁৰ ভ্ৰাতৃ বিৱস্বানৰ পুত্ৰ অশ্বীদ্বয়ৰ পৰা আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল।[৮] তাত ইন্দ্ৰই নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে আত্মীয়-স্বজন আৰু প্ৰবক্তাবৰ্গৰ উপকাৰৰ বাবে অশ্বীদ্বয়ে তেওঁক আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান দান কৰিছিল।[৯] সুশ্ৰুত সংহিতায়ো (১।৪।১১) ইয়াক সমৰ্থন কৰে। কৰিৰাজ সুৰমচন্দ্ৰৰ মতে ইন্দ্ৰই আয়ুৰ্বেদ প্ৰচাৰ কৰা সময় প্ৰায় ১২০০ বছৰ আগৰ।[১০]

৪। ভগৱদ্দত্ত ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাস ৩ পৃষ্ঠা।
৫। সংস্কৃত সাহিত্যমে আয়ুৰ্বেদ, বাৰাণসী, ১৯৫৬।
৬। গৈৰালা ঃ সংসা০ ই০ পৃ০ ৬০৬।
৭। কবিৰাজ সুৰমচন্দ্ৰ ঃ আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস। পৃ০ ৪০-৪২।
৮। চৰক, সূত্ৰ ১।৫।
৯। চৰক ১।৪।১১।
১০। গৈৰালা, ইতিহাস, পৃ০ ৬০৭।

ভৃগু প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ অন্যতম মানস পুত্ৰ আছিল। তেওঁ পোনতে এখন আয়ুৰ্বেদ সংহিতা ৰচনা কৰিছিল। অষ্টাঙ্গহৃদয়ৰ ওপৰত লিখা হিমাদ্ৰিৰ টীকাত ভৃগুৱে ৰচনা কৰা ৰসায়নৰ উল্লেখ আছে।[১১]

বাগ্‌ভটৰ পুত্ৰ তীসটে তেওঁৰ 'চিকিৎসা কলিকা (শ্লোক২) গ্ৰন্থত ভৃগুৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। ভৃগু সংহিতা কোনজন ভৃগুৱে ৰচনা কৰিছিল তাক জনা নাযায়।

ব্ৰহ্মাৰ মানস পুত্ৰসকলৰ অন্যতম হ'ল অত্ৰি। তেওঁ সপ্তৰ্ষিৰ অন্যতম। তেওঁ ঋগ্বেদৰ ৫ম মণ্ডলৰ ঋষি। তেওঁৰ নামেৰে জড়িত 'আত্ৰেয় সংহিতা'ৰ মাজত ৩২০০ শ্লোক আছে। প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ আন এজন মানসপুত্ৰ বসিষ্ঠ। তেখেঁ ৰুদ্ৰৰ ওচৰত আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু আন এখন সংহিতা ৰচনা কৰিছিল।[১২]

ব্ৰহ্মাৰ মানস পুত্ৰসকলৰ ভিতৰত মৰীচিৰ নামো পোৱা যায়। মৰীচিৰ পুত্ৰ কশ্যপ। আয়ুৰ্বেদৰ আন এক সংহিতাক 'কাশ্যপ সংহিতা' বোলা হয়। এই গ্ৰন্থৰ ৰচক কশ্যপ।

মিত্ৰ আৰু বৰুণৰ পুতেক দুজন অগস্ত্য আৰু বসিষ্ঠ (২য়)। অগস্ত্যই ইন্দ্ৰ আৰু ভাস্কৰৰ পৰা আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল।[১৩]

ব্ৰহ্মাবৈবৰ্ত্ত পুৰাণৰ (ব্ৰহ্মখণ্ড অধ্যায় ১৬) পৰা জনা যায় যে ভাস্কৰৰ শিষ্যসকলে আয়ুৰ্বেদৰ পৃথক পৃথক সংহিতা ৰচনা কৰিছিল। আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰথম প্ৰৱৰ্তক মহৰ্ষিসকলৰ মাজত বামদেৱৰ নামো পোৱা যায়। তেওঁ গোতমৰ পুত্ৰ আৰু ঋগ্বেদৰ ৪ৰ্থ মণ্ডলৰ ঋষি আছিল। তেওঁ আয়ুৰ্বেদৰ সংহিতা ৰচনা কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখন এতিয়া পোৱা নাযায়। আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰাচীন নিৰ্মাতাসকলৰ মাজত গোতম ঋষিৰ নামো পোৱা যায়। 'চৰক সংহিতা'ৰ এক বিৱৰণৰপৰা জনা যায় যে এবাৰ আয়ুৰ্বেদজ্ঞ মুনিসকলৰ মাজত আয়ুৰ্বেদ সম্বন্ধীয় কথাত মতভেদ হোৱাত তেওঁলোকে তাৰ নিৰ্ণয়ৰ বাবে আত্ৰেয়ৰ ওচৰলৈ গৈছিল। সেই মুনিসকলৰ মাজত গোতম অন্যতম আছিল। 'অষ্টাঙ্গহৃদয়'ত গোতমৰ জ্বৰ বিষয়ক মত উদ্ধৃত কৰা হৈছে। (অ০ নিদান স্থান ২)। একেদৰে 'মাধৱনিদান'ৰ ব্যাখ্যাকাৰ বিজয়ৰক্ষিতে গোতমৰ মত উদ্ধৃত কৰিছে। (শ্লোক৩৩-৩৪)।

ভগবান শিৱ মহাদেৱৰ মাহাত্ম্য অনেক গ্ৰন্থত পোৱা যায়। শিৱে একাধিক আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয় ঃ তাৰ ভিতৰত 'আয়ুৰ্গ্ৰন্থ' 'আয়ুৰ্বেদ', 'বৈদ্যৰাজতন্ত্ৰ', 'শৈৱ সিদ্ধান্ত', 'ৰুদ্ৰ যামলতন্ত্ৰ', 'পাৰদকল্প', 'ধাতুকল্প', 'হৰিতালকল্প', 'ধাতুক্ৰিয়া', 'কৈলাসকাৰক' আৰু 'ৰসাৰ্ণৱতন্ত্ৰ' আদি উল্লেখযোগ্য।[১৪]

আয়ুৰ্বেদৰ অন্যতম প্ৰৱৰ্তক ভাস্কৰ আছিল কশ্যপ আৰু অদিতিৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ আন নাম বিৱস্বত। অশ্বীদ্বয় তেওঁৰে পুত্ৰ আছিল। প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মা ভাস্কৰৰ আয়ুৰ্বেদৰ গুৰু আছিল। ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণত কোৱা হৈছে যে প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই চাৰিখন বেদ দোহন কৰি

১১। অষ্টাঙ্গহৃদয় ৩।১৬৭ ; ১৬৮।
১২। সৈন্যাল, ইতিহাস, পৃ০ ৬০৮।
১৩। তলবকাৰ উপনিষদ ব্ৰাহ্মণ ৪।৯।১।
১৪। আয়ুৰ্বেদৰ ইতিহাস, পৃ০ ৫৯ ৭৯।

পঞ্চম বেদৰ ৰূপত আয়ুৰ্বেদ ৰচনা কৰিছিল। তাৰ পাছত তেওঁ ভাস্কৰক সেই বেদত দীক্ষা দিয়ে আৰু ভাস্কৰে তাৰ ওপৰত এখন আয়ুৰ্বেদ সংহিতা নিৰ্মাণ কৰে।[১৬]

ভৃগুপুত্ৰ উশন কবি আৰু অঙ্গিৰাৰ পুত্ৰ দেৱগুৰু বৃহস্পতিও আয়ুৰ্বেদৰ নিৰ্মাতা আছিল।[১৭] কোৱা হৈছে যে সনৎকুমাৰ আয়ুৰ্বেদৰ অদ্বিতীয় আচাৰ্য আছিল। মহাভাৰত আদি গ্ৰন্থত তেওঁকো ব্ৰহ্মাৰ মানস পুত্ৰ বুলি কৈছে। সনৎকুমাৰৰ আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক তিনিখন হাতে লিখা পুথি পোৱা গৈছে ঃ **'সনৎকুমাৰ সংহিতা'**, **'ৰাইটগ্ৰন্থ'** আৰু **'অনুভোগকল্প'**।[১৮] ব্ৰহ্মাৰ আন এজন মানসপুত্ৰ দেৱৰ্ষি নাৰদ। নাৰদৰ উল্লেখ সৰ্বত্ৰ বিদ্যমান। তেওঁ সনৎকুমাৰৰপৰা অধ্যাত্মজ্ঞান, শিৱৰপৰা অৰ্শোহৰযোগ (আয়ুৰ্বেদ), বশিষ্ঠৰপৰা আত্মজ্ঞান আৰু ব্ৰহ্মাৰপৰা জ্যোতিৰ্বিদ্যা শিকিছিল।[১৯] হিমাদ্ৰি বিৰচিত 'লক্ষণপ্ৰকাশ'ত উদ্‌ধৃত শালিহোত্ৰ ঋষিৰ বচনৰপৰা জনা যায় যে 'নাৰদ সৰ্বলোক চিকিৎসক আৰু আয়ুৰ্বেদৰ কৰ্তা' আছিল।[২০] ইণ্ডিয়া অফিচৰ (সূচীপত্ৰ, গ্ৰন্থসংখ্যা ২৭১৫) সূচীপত্ৰত নাৰদৰ আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক 'ধাতুলক্ষণ' নামে গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে; তাৰ কৰ্তৃত্ব সন্দেহাতীত নহয়।

ধন্বন্তৰি প্ৰথমৰ বহুমুখী ব্যক্তিত্বৰ বিষয়ে ভাৰতীয় শাস্ত্ৰবোৰ পঞ্চমুখ। 'সুশ্ৰুত সংহিতা'ৰ টীকাকাৰ ডলহনৰ ব্যুপত্তি অনুসৰি শল্যশাস্ত্ৰপাৰঙ্গত ব্যক্তিক ধন্বন্তৰি বোলা হয়।[২১] ধন্বন্তৰি চিকিৎসাজ্ঞান ভাস্কৰৰপৰা আৰু আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান ইন্দ্ৰৰপৰা লাভ কৰিছিল। ধন্বন্তৰিয়ে নিজৰ গুৰু ভাস্কৰৰ **'আয়ুৰ্বেদ সংহিতা'**ৰ আধাৰত **'চিকিৎসাৰসায়ণতন্ত্ৰ'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।[২২]

মহৰ্ষি চ্যবান মহৰ্ষি ভৃগুৰ পুত্ৰ আছিল। তেওঁ ৰসায়ন সেৱন কৰি দীৰ্ঘায়ু হৈছিল (চৰক, ১।২।২০)। তেওঁ আয়ুৰ্বেদৰ ডাঙৰ বিদ্বান আছিল। তেওঁ **'জীৱদান'** নামে চিকিৎসাগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। অক্ষিৰোগ চিকিৎসাৰ ওপৰতো তেওঁ আন এক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি কোৱা হয়।

কুশিকগোত্ৰীয় গাধিৰ পুত্ৰ বিশ্বামিত্ৰও এজন আয়ুৰ্বেদৰ আচাৰ্য আছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ অনেক বচন **অষ্টাঙ্গহৃদয়**, (পৃ০ ৬৪), **সুশ্ৰুত সংহিতা** (নিদান ৫।১৬) আদি গ্ৰন্থত পোৱা যায়।

ভৃগু বংশীয় ঋষি ঋচীকৰ পুত্ৰ জমদগ্নি আয়ুৰ্বেদৰ বিদ্বান আছিল। 'চৰক সংহিতা'ত (চি.১।৪) লিখা হৈছে যে ৰসায়ন সেৱন কৰি জমদগ্নিয়ে বহুকাল জীৱিত আছিল। তেওঁ আয়ুৰ্বেদৰ কৰ্তা আৰু সৰ্বলোকৰ চিকিৎসক আছিল।

কাশ্যপবংশীয় বৰুণ আন এজন দেৱতা। শালিহোত্ৰৰ মতে তেওঁ আয়ুৰ্বেদৰ গ্ৰন্থকৰ্তা আছিল। সেই একে বংশতে জন্মলাভ কৰা কাশ্যপো আন এজন আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰৱৰ্তক ঋষি

১৬। ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণ, ব্ৰহ্মখণ্ড, অধ্যায় ১৬।
১৭। গৈৰোলা, সংস্কৃ০ ই০ পৃ° ৬১২।
১৮। দ্ৰ০ গৈৰোলা, ঐ গ্ৰন্থ, পৃ০ ৬১৩ ৰ পাদটীকা।
১৯। পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা ঐ।
২০। সুশ্ৰুত সূত্ৰ ১।৩।।
২২। আ০ ইতি০ ৰ, পৃ° ১১৫-১১৯।

আছিল। নিবন্ধ সংগ্ৰহত (৬।২৭) কাশ্যপৰ তন্ত্ৰ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ দেখা যায। কাশ্যপৰ বচন ভালেমান আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থত উদ্ধৃত হৈছে।[২৩] কাশ্যপে আয়ুৰ্বেদৰ বিষয়ে 'স্ত্ৰী চিকিৎসা সূত্ৰ', 'সংহিতা' আৰু 'ৰোগনিদান' নামে তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।

'চৰক সংহিতা'ৰ পৰা জনা যায় ইন্দ্ৰই ভৰদ্বাজক আয়ুৰ্বেদ পঢ়াইছিল। ভৰদ্বাজে 'অগদতন্ত্ৰ' নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। ইন্দ্ৰই ভৰদ্বাজক শ্ৰোণতন্ত্ৰত পঢ়াইছিলনে কেৱল কায়তন্ত্ৰহে পঢ়ুৱাইছিল তাক জনা নাযায়। বায়ু পুৰাণৰ (১৯।৩২) পৰা জনা যায় যে ভৰদ্বাজে এখন 'আয়ুৰ্বেদ সংহিতা' ৰচনা কৰিছিল আৰু পাছত তেওঁ সংহিতাখন আঠ ভাগত ভগাই নিজৰ শিষ্যসকলক পঢ়ুৱাইছিল। ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে সম্ভৱতঃ ইন্দ্ৰই ভৰদ্বাজক আয়ুৰ্বেদৰ আঠতন্ত্ৰত দীক্ষা দিছিল। চৰক সংহিতাৰপৰা জনা যায় যে ভৰদ্বাজে আত্ৰেয় পুনৰ্বসু আদি শিষ্যসকলক কায়চিকিৎসাৰ জ্ঞান দান কৰিছিল (চৰক সূত্ৰস্থান ১।২৬-২৮)

ধন্বন্তৰি (প্ৰথমে) একে নামেৰে চন্দ্ৰ বংশত পুনৰ্জন্ম গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ মৰ্ত্যলোকত প্ৰথমে আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰৱৰ্তন কৰাসকলৰ এজন বুলি কোৱা হয়। তেওঁ ভৰদ্বাজ বাৰ্হস্পত্যৰ ওচৰত ভিষকক্ৰিয়াৰ সৈতে আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান অৰ্জন কৰে। তাৰ পাছত আয়ুৰ্বেদ সংহিতাক আঠভাগত ভগাই শিষ্যসকলক শিকায়। ধন্বন্তৰি বিশ্বামিত্ৰৰ অন্যতম পুত্ৰ সুশ্ৰুতৰ গুৰু আছিল। তেওঁৰ আন নাম দিবোদাস বুলি কোৱা হৈছে। এওঁ আছিল ধন্বন্তৰি দ্বিতীয়। তেওঁৰ তৃতীয় পীড়ীত আন এজন ধন্বন্তৰিৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। তেওঁক ধন্বন্তৰি তৃতীয় বুলি চিনাক্ত কৰা হয়। তেওঁৰ পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰ প্ৰশংসা হৰিবংশ (১।৯), সুশ্ৰুতসংহিতাৰ অনেক ঠাইত (১।৩; চি০ ১।৩; ক০ ৪।৩; উ০ ৬৬।৩) কৰা হৈছে। ধন্বন্তৰি দ্বিতীয়ৰ আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক গ্ৰন্থৰ নাম 'ধাতুকল্প'। শ্ৰী গিৰীন্দ্ৰ নাথ মুখোপাধ্যায়ে তেওঁৰ 'History of Indian Medicine' (ভাগ ২; পৃ০ ৩২৮) গ্ৰন্থত 'অজীৰ্ণামৃতমঞ্জৰী', 'ৰোগনিদান', 'বৈদ্যচিন্তামণি', 'বিদ্যা প্ৰকাশ চিকিৎসা' আৰু 'ধন্বন্তৰীয় নিঘণ্টু' নামে পাঁচখন গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ উপৰিও 'বৈদ্যক স্বৰোদয়' আৰু 'চিকিৎসাৰ সংগ্ৰহ' নামে আন দুখন গ্ৰন্থকো তেওঁৰ ৰচনা বুলি কোৱা হৈছে। এই সাতখন গ্ৰন্থ একেজন ধন্বন্তৰিৰ হয়নে নহয় তাক নিশ্চিতকৈ কোৱা টান।[২৪]

ভিষগবিদ্যাৰ প্ৰৱৰ্তন ঃ— পৰম্পৰামতে আত্ৰেয় পুনৰ্বসু আৰু ধন্বন্তৰি দুয়ো সহপাঠী আছিল। দুয়োজন ভৰদ্বাজৰ শিষ্য আছিল। এই দুজন আচাৰ্যক ভিষগবিদ্যাৰ দিশত পৃথিৱীৰ শ্ৰেষ্ঠ বৈজ্ঞানিকৰ শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। পুনৰ্বসু আছিল অত্ৰিৰ পুত্ৰ। (চৰক সংহিতা, সূত্ৰ ৩।২৯; ৩০।৫০)। তেওঁৰ মাতৃৰ নাম আছিল চন্দ্ৰভাগা। তেওঁক চান্দ্ৰভাগি বুলিও কোৱা হয়। এই পুনৰ্বসু আত্ৰেয়ৰ ছজন শিষ্য আছিলঃ অগ্নিবেশ, ভেল, জতুকৰ্ণ, পৰাশৰ, হাৰীত আৰু ক্ষাৰপাণি।[২৫] আত্ৰেয় পুনৰ্বসু আয়ুৰ্বেদৰ এজন অসাধাৰণ আচাৰ্য

২৩। সুশ্ৰুত শা° ২২৯ ; অষ্টাংগ সংগ্ৰহ উ০ স্থান, ৩৬। পৃ° ২৭০ শিবদ সংগ্ৰহ।
২৪। দৈৱাৰণ্য, সং শা° পৃ ৩১৮।
২৫। চৰক সংহিতা ১।৩০ ; ৩৭।

আছিল। আয়ুৰ্বেদৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থবোৰত তেওঁৰ পাণ্ডিত্য আৰু তেওঁৰ কৃতিত্বৰ যশোগীত সকলোতে দেখা যায়। **'অষ্টাংগহৃদয়'**ত লিখা হৈছে যে পুনৰ্বসু আদিয়ে দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰপৰা অষ্টাংগ আম্নায়ৰ জ্ঞান লাভ কৰি জনপ্ৰিয় তন্ত্ৰগ্ৰন্থবোৰ ৰচনা কৰিছিল।[২৬] 'কাশ্যপ সংহিতা'ৰ পৰাও এই কথাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায় যে আত্ৰেয় পুনৰ্বসুয়ে পিতৃ অত্ৰিৰপৰা আয়ুৰ্বেদৰ শিক্ষা লাভ কৰিছিল। (কাশ্যপসংহিতা, পৃ০ ৬২)।। বিদ্বান্‌সকলে আত্ৰেয় ৰচিত 'আয়ুৰ্বেদ সংহিতা'ৰ বিস্তৃত বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে।[২৭] আত্ৰেয়সংহিতাৰ ভালেমান পাণ্ডুলিপি বিভিন্ন পাণ্ডুলিপিৰ সংগ্ৰহত এতিয়াও সুৰক্ষিত হৈ আছে।[২৮]

কায়চিকিৎসাৰ বিকাশ :— আয়ুৰ্বেদৰ এই বিভাগৰ আচাৰ্যসকলৰ পৰাম্পৰাত অগ্নিবেশৰ নাম পোনতে লোৱা হয়। অগ্নিবেশক অঙ্গিৰস কুলৰ বংশধৰ বুলি কোৱা হয়। কোনো কোনো পুৰাণত তেওঁক ভৰদ্বাজৰ শিষ্য বা আত্ৰেয়ৰ শিষ্য বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁক **'অগ্নিবেশতন্ত্ৰ'** আৰু **'নাড়ীপৰীক্ষা'** নামে দুই গ্ৰন্থৰ ৰচক বুলি কোৱা হয়। ভেল আছিল অগ্নিবেশৰ সহপাঠী আছিল। তেওঁ সেই সময়ৰ পাৰিষদৰ সদস্য আছিল। এবাৰ তেওঁ গাৰ্গ্য, মাঠৰ, আত্ৰেয় পুনৰ্বসু, পাৰাশৰ্য আৰু কশ্যপ আদি আচাৰ্যৰ পৰিষদত যোগদান কৰিছিল। আকৌ তেওঁ দ্বিতীয়বাৰ বডিশ, শৌনক, খণ্ডকাপ্য, পৰাশৰ, ভৰদ্বাজ আৰু কশ্যপৰ সৈতে সন্মিলিত হৈছিল। পুনৰ্বসু বা কৃষ্ণ আত্ৰেয়ৰ গুৰু আছিল। তেওঁ কায়চিকিৎসাৰ ওপৰত এখন তন্ত্ৰগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। **'ভেল সংহিতা'** তেওঁৰ মুখ্য ৰচনা।

ভেলৰ প্ৰসঙ্গত পৰাশৰৰ নামোল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁ আছিল বশিষ্ঠৰ নাতিয়েক; শক্তিৰ পুত্ৰ আৰু কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন বা বেদব্যাসৰ পিতৃ। পৰাশৰৰ বৃহৎপাঠকেই **'বৃদ্ধপৰাশৰ'** বুলি কোৱা হয়। আয়ুৰ্বেদীয় **'পৰাশৰতন্ত্ৰ'** আৰু **'বৃদ্ধপৰাশৰ'** বুলি কোৱা হয়। আয়ুৰ্বেদীয় **'পৰাশৰতন্ত্ৰ'** আৰু **'ভেলতন্ত্ৰ'** একেসময়ৰ গ্ৰন্থ। **'হস্তিআয়ুৰ্বেদ'**, **'গোলক্ষণ'**, **'বৃক্ষায়ুৰ্বেদ'** নামে তিনিখন গ্ৰন্থক পৰাশৰৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়।

এই পৰাম্পৰাৰ আন এগৰাকী আচাৰ্য হ'ল জতূকৰ্ণ। বায়ুপুৰাণৰ (১।১০) মতে জতূকৰ্ণ আছিল বশিষ্ঠৰ নাতিয়েক, শক্তিৰ পুত্ৰ, অৰ্থাৎ পৰাশৰ অনুজ। তেওঁ অগ্নিবেশ, ভেল আৰু শালিহোত্ৰৰ সমসাময়িক আছিল। তেওঁ পুনৰ্বসু আত্ৰেয়, পৰাশৰ আৰু বাষ্কলৰ শিষ্য আছিল। জতূকৰ্ণই ৰচনা কৰা 'আয়ুৰ্বেদীয় সংহিতা' কায়চিকিৎসা বিষয়ক গ্ৰন্থ আছিল। গ্ৰন্থখন এতিয়া পোৱা নাযায়। তাৰ উদ্ধৃতি বিভিন্ন আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থত পোৱা যায়।[২৯]

হাৰিত ঋষি আছিল আত্ৰেয় পুনৰ্বসু আৰু ভিক্ষু পঞ্চশিখৰ শিষ্য আছিল। শালিহোত্ৰই তেওঁক সৰ্বলোক চিকিৎসক বুলি কৈ গৈছে। তেওঁ কায়চিকিৎসা বিষয়ক **'আয়ুৰ্বেদীয় সংহিতা'** নামে গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰিছিল। গ্ৰন্থখন পাছৰ কোনো কোনো গ্ৰন্থত উল্লেখিত হৈছে। কলিকতাৰপৰা 'হাৰিত সংহিতা' নামে প্ৰকাশিত গ্ৰন্থখন হাৰিতৰ গ্ৰন্থ নহয় বুলি

২৬। অষ্টাংগহৃদ্র, সূত্ৰ০ অধ্যায় ১।।
২৭। মুখোপাধ্যায় : History of Indian Medicine, vol. 2, pp. 431-433.
২৮। গৈৰোলা : সংসা০ ই০ পৃ০ ৬১৯।
২৯। গৈৰোলা : সংসাহ ই০ ৬২১ ; আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস, পৃ০ ২১৮।

পণ্ডিতসকলে কৈছে।[৩০] ক্ষাৰপাণি আত্ৰেয় পুনৰ্বসুৰ ৬ষ্ঠ শিষ্য আছিল। তেওঁ কায় চিকিৎসা বিষয়ক **'ক্ষাৰপানিতন্ত্ৰ'** নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।

আচাৰ্য নিমিয়ে শালাক্যতন্ত্ৰৰ জ্ঞান প্ৰথমতে মৰ্ত্যলোকক দিয়ে। গতিকে তেওঁক এজন **'আদ্যভিষক'** বুলি কোৱা হয়। তেওঁ জনক ৰজাৰ পূৰ্বপুৰুষ আছিল। নিমিয়ে এখন তন্ত্ৰগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।[৩১] নিমিৰ কৰাল নামে এজন শিষ্য আছিল। তেওঁ এখন শালাক্যতন্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। একেদৰে ভদ্ৰশৌনক নামে এজন আচাৰ্যই এখন ৰচনা কৰিছিল।[৩২]

আয়ুৰ্বেদৰ অন্যতম আচাৰ্য কাঙ্কায়ন বাহ্লীক দেশৰ লোক আছিল। তেওঁৰ সমকালত তেওঁ বৰ প্ৰভাৱশালী ব্যক্তি আছিল। তেওঁৰ অনেক শিষ্য আছিল। তেওঁ শালাক্য বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। আন এজন আচাৰ্য গাৰ্গ্যও শালাক্যতন্ত্ৰকাৰ আছিল। ভাৰতীয় পৰম্পৰা আৰু ইতিহাসত একাধিক গাৰ্গ্যৰ নাম পোৱা যায়।[৩৩] চৰকৰ সূত্ৰ স্থানত (১।১০) এজন গাৰ্গ্যৰ নাম উল্লেখিত হৈছে। সুশ্ৰুতৰ টীকাকাৰ ডহ্লনৰ মতে গাৰ্গ্য ধন্বন্তৰিৰ শিষ্য আছিল। গাৰ্গ্যৰ শালাক্যতন্ত্ৰৰ কেতবোৰ উদ্ধৃতি অন্য গ্ৰন্থত পোৱা যায়।[৩৪]

গালব নামে এজন আচাৰ্য ধন্বন্তৰিৰ শিষ্য আছিল। তেওঁৰ গোত্ৰনাম বাভ্ৰব্য। তেওঁ পাঞ্চালৰ লোক আছিল। তেওঁ সকলো লোকৰ চিকিৎসক আছিল। তেওঁ একাধিক আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। গালব বাভ্ৰব্যই **'শাল্যক্যতন্ত্ৰ'** ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।[৩৫]

আয়ুৰ্বেদৰ পৰম্পৰাত সাত্যকি নামে এজন আচাৰ্যৰ নাম পোৱা যায়। 'চৰক সংহিতা ব্যাখ্যা' আৰু 'সুশ্ৰুত সংহিতা ব্যাখ্যা'ত সাত্যকি ৰচিত শালাক্যতন্ত্ৰ বিষয়ক বচনৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

শল্যচিকিৎসা ঃ— দিবোদাস ধন্বন্তৰি আছিল শল্যচিকিৎসাৰ (Surgery) প্ৰথম উপদেশক। তেওঁ সাতজন শিষ্যক শল্যবিদ্যা শিকাইছিল। সেই শিষ্যসকলে পৃথিবীত পোনতে শল্য চিকিৎসাৰ প্ৰচলন কৰে। ধন্বন্তৰিৰ সেই লোকহিতকাৰী সাতজন শিষ্যৰ ভিতৰত একমাত্ৰ সুশ্ৰুতৰ তন্ত্ৰহে এতিয়াও প্ৰচলিত হৈ আছে।

আচাৰ্য সুশ্ৰুত মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰৰ অন্যতম পুত্ৰেক আছিল। সুশ্ৰুতও পিতৃৰ দৰে ঋষিতুল্য লোক আছিল। ঋষি সুশ্ৰুত আৰু তেওঁৰ সন্ততিসকলৰ উল্লেখ বাগ্‌ভট (অষ্টাঙ্গ সংগ্ৰহ সূত্ৰ পৃ০ ১৫২), কাত্যায়ন (অষ্টাধ্যায়ী বাৰ্তিক ২।১।১৭০) আৰু পাণিনি (অষ্ট ৬।২।৩৬) প্ৰভৃতিয়ে কৰিছে। কবিৰাজ দিবোদাস ধন্বন্তৰি সুশ্ৰুতৰ গুৰু আছিল। ধন্বন্তৰিৰ পৰা লাভ কৰা শল্য চিকিৎসামূলক আয়ুৰ্বেদ জ্ঞানক সুশ্ৰুতে তন্ত্ৰৰ ৰূপত নিৰ্মাণ কৰে।

৩০। নৈৱালা ঃ পৃ০ ৬২১।
৩১। অষ্টাঙ্গহৃদয় উ০ পৃ০ ১০৯।
৩২। আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস, পৃ০ ২৪২।
৩৩। নৈৱালা ঃ পৃ০ ৬২২।
৩৪। নৈৱালা, পৃ০ ৬২২।
৩৫। নৈৱালাঃ পৃ০ ৬২৩।

সেই গ্ৰন্থৰ নাম সুশ্ৰুত সংহিতা, সি আজিও প্ৰচলিত অৱস্থাত আছে। কোনো কোনো বিদ্বানৰমতে 'সুশ্ৰুত সংহিতা'ৰ উত্তৰতন্ত্ৰ আন কোনোবা আচাৰ্যৰ ৰচনা। গৈৰালাৰ মতে তাৰ সত্যতা নাই।[৩৬] 'সুশ্ৰুত সংহিতা'ৰ ব্যাখ্যা কৰ্তা ডহলনৰ মতে নাগাৰ্জুনে সেই গ্ৰন্থৰ প্ৰতিসংস্কাৰ কৰিছিল।

সুশ্ৰুতৰ সমকালীন উপধেনৱ নামে আৰু এজন আচাৰ্য আছিল। তেওঁ আছিল ধন্বন্তৰিৰ অন্যতম শিষ্য আৰু সুশ্ৰুতৰ সহপাঠী। তেওঁ 'উপধেনৱ' নামে শল্যচিকিৎসা বিষয়ক এখন তন্ত্ৰগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। 'সুশ্ৰুত সংহিতা'ত (সূত্ৰ ৪।৯) তাৰ উল্লেখ দেখা যায়। সুশ্ৰুত আৰু উপধেনুৱৰ সহপাঠী, আৰু ধন্বন্তৰিৰ শিষ্যসকলৰ মাজত উৰভ্ৰ পৌষ্কলাৱত, কৰৱীৰ্য, বৈতৰণ আদিয়েও শল্য চিকিৎসা বিষয়ক একাধিক অস্ত্ৰগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। উৰভ্ৰ আৰু পৌষ্কলাৱতক প্ৰসিদ্ধ তন্ত্ৰকাৰ বুলি সুশ্ৰুত সংহিতাত উল্লেখ কৰা হৈছে। 'অষ্টাঙ্গ সংগ্ৰহ'ৰ ইন্দুটীকাত আচাৰ্য আচাৰ্য উৰভ্ৰৰ নামেৰে দহটা শ্লোক উদ্ধৃত হৈছে।[৩৭] তেনেকৈ পুষ্কলাৱতৰ বচনো অত ত'ত দেখা যায়। একেদৰে কৰৱীৰ্য সম্বন্ধেও টীকাকাৰ ডহলনে এখন শল্যতন্ত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছে।[৩৮] শল্য চিকিৎসাৰ প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলৰ মাজত ভোজৰ নামো উল্লেখনীয়। গৈৰালাই এই নামটো ব্যক্তিগত নাম নুবুলি জাতি বাচক নাম বুলি কৈছে। ভোজ আৰু তেওঁৰ শল্যতন্ত্ৰৰ ইতিহাসক সেই বিষয়ৰ প্ৰথম বিদ্বান্ বুলি কোৱা হৈছে। ভালুকি নামে আচাৰ্য ভোজৰ সমকালীন আছিল। তেওঁৰ বাক্য-বচন অনেক গ্ৰন্থত উদ্ধৃত আৰু সংগৃহীত হৈছে। দাৰুক নামে আন এজন আচাৰ্যই 'আয়ুৰ্বেদাৱতাৰ' নামে এখন গ্ৰন্থ লিখিছিল। চৰক সংহিতাৰ অন্তিম অংশৰ সংস্কৰ্তা আছিল দৃঢ়বল। তেওঁৰ পিতৃ কপিবলে একে বিষয়ৰ ওপৰত এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। কপিবল চৰকসংহিতাৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পূৰ্ববৰ্তী আছিল।[৩৯]

কৌমাৰভৃত্য চিকিৎসা ঃ — আয়ুৰ্বেদৰ এই অঙ্গ সম্বন্ধে অধিক সামগ্ৰী পোৱা যায়। এই চিকিৎসা সম্বন্ধে ইমানকে জনা যায় যে আচাৰ্য জীৱকে প্ৰজাপতি কশ্যপৰপৰা এই তন্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰি তাৰ বিকাশ সাধন কৰিছিল। চ্যবান বাল্মীকি চ্যবানৰ বংশীয় ঋচীক ঋষিৰ পুত্ৰ আছিল। এই সম্বন্ধে এইটো জনা উচিত যে ভাৰ্গৱ জীৱক, মহাৰাজ বিম্বিসাৰৰ পুত্ৰ প্ৰসিদ্ধ বৌদ্ধ বৈদ্য জীৱকৰপৰা পৃথক আছিল।[৪০] জীৱক সম্বন্ধে 'কাশ্যপ সংহিতা'ত এটা মনোৰম বিবৃতি পোৱা যায়। তাত কোৱা হৈছে ঃ মহৰ্ষি কশ্যপে পিতামহ ব্ৰহ্মাৰ আদেশত জ্ঞান চকুৰে তপোবলত 'কুমাৰতন্ত্ৰ' ৰচনা কৰিলে। তেওঁ তাক সংক্ষেপতে ৰচনা কৰিলে। কিন্তু বালকৰ উপদেশ বুলি মুনিসকলে এই তন্ত্ৰক সমাদৰ নকৰিলে। পাঁচ বছৰীয়া জীৱকে ঋষিসকলৰ প্ৰবৃত্তি বুজি পালে। তেওঁ সকলো ঋষিৰ সমুখতে কনখলৰ

৩৬। গৈৰালা ঃ পৃ০ ৬২৩।

৩৭। অষ্টাংগ সংগ্ৰহটীকা, উ০ পৃ০ ২৬৯।

৩৮। সুশ্ৰুত সংহিতাৰ টীকা সূ০ ৪।৯। অধিক তথ্যৰ বাবে গৈৰালাৰ ইতিহাসৰ ৬২পৃ০ দ্ৰষ্টব্য।

৩৯। গৈৰালা০ সংস্কৃ০ ই০ পৃ০ ৬২৫।

৪০। কবিৰাজ ঃ আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস ১, পৃ০ ২৯৫।।

(হৰিদ্বাৰৰ ওচৰৰ) গংগাহ্ৰদত নিজকে নিমগ্ন কৰিলে। ক্ষন্তেকৰ ভিতৰতে দাড়ি গোফ আৰু ভৰপূৰ চুলিৰে সকলোৰে আগত ওলাল। তেওঁক তেনে অৱস্থাত দেখি ঋষিসকল আচৰিত হ'ল। তেতিয়াৰপৰা তেওঁৰ নাম হ'ল বৃদ্ধজীৱক।"[৪১]

আধুনাপ্ৰাপ্ত **'কাশ্যপ সংহিতা'** অথবা **'বৃদ্ধজীৱকতন্ত্ৰ'** প্ৰজাপতি কাশ্যপৰ উপদেশস্বৰূপে জীৱকে লাভ কৰিছিল। বাৎস্য নামে এজন আচাৰ্যই ইয়াৰ প্ৰতিসংস্কাৰ কৰিছিল।

কৌমাৰভৃত্য চিকিৎসাৰ তন্ত্ৰগ্ৰন্থকাৰৰ পৰম্পৰাত জীৱকৰ পাছত পাৰ্বতক, বন্ধক আৰু ৰাৱণৰ নাম উল্লেখযোগ্য। পাৰ্বতক আৰু বন্ধকৰ বিষয়ে ইতিহাস নিমাত। 'কুমাৰতন্ত্ৰ'ৰ ৰচক ৰাৱণক গিৰীন্দ্ৰনাথে লংকেশ্বৰ বুলি কৈছে।"[৪২] ৰাৱণক বেদৰ ভাষ্যকাৰ বুলিও কোৱা হয়। তেওঁৰ ভাষ্যক 'ৰাৱণ ভাষ্য' বুলি জনা যায়। এই ভাষ্যকাৰ ৰাৱণকে বৈদ্যৰাৱণ বুলি নিশ্চিতকৈ ক'ব নোৱাৰি। কবিৰাজ মহাশয়ে বৈদ্যৰাৱণক লংকাপতি ৰাৱণৰ পিছৰ লোক বুলি কৈছে।[৪৩] **'বালতন্ত্ৰ'**, **'বালচিকিৎসা'**, **'নাড়ী পৰীক্ষা'**, **'অৰ্কপ্ৰকাশ'** আৰু **'উড্ডীশতন্ত্ৰ'**— এই গ্ৰন্থসমূহকো বৈদ্য ৰাৱণৰ ৰচনা বুলি কোৱা হৈছে।"[৪৪]

অগদতন্ত্ৰ ঃ— বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিষ উপশমনৰ উপায় থকা তন্ত্ৰক **'অগদতন্ত্ৰ'** বুলি কোৱা হয়। কাশ্যপ, উশনা আৰু বৃহস্পতিক 'অগদতন্ত্ৰ'ৰ আদি আচাৰ্য বুলি কোৱা হৈছে। আশ্বালায়ন এই পৰম্পৰাৰ চতুৰ্থ আচাৰ্য। যজুৰ্বেদৰ চৰক-চৰকাৰ শাখাকাৰ আলম্বিক আশ্বলায়নৰ পিতৃ আছিল। তেওঁ মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ পূৰ্বৰ লোক আছিল।"[৪৫] ডল্লহনৰ 'নিবন্ধ সংগ্ৰহ'ত 'আলম্বায়নতন্ত্ৰ' কেতবোৰ উদ্ধৃতি আছে। তেওঁৰ চাৰিটা বচন গিৰীন্দ্ৰ নাথেও উদ্ধৃত কৰিছে।[৪৬] অগদতন্ত্ৰৰ আচাৰ্য হ্যৰবাহৰ জন্ম হৈছিল গান্ধাৰৰ ৰাজবংশত।"[৪৭] তেওঁৰ আন নাম নাগ্নজিৎ। তেওঁ আছিল নিমিৰ সমকালীন। তেওঁ আত্ৰেয় পুনৰ্বসু আৰু প্ৰজাপতি কাশ্যপৰপৰা অগদতন্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ তন্ত্ৰৰ উদ্ধৃতি ভালেমান গ্ৰন্থত পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বৰ মতে জৰৎকাৰু আৰু বাসুকীৰ ভগ্নী জৰৎকাৰীৰ পুত্ৰ আছিল মহাত্মা আস্তিক। তেৰোঁ অগদবিদ্যাৰ ওপৰত এখন তন্ত্ৰগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। এই পৰম্পৰাত অজ্ঞাত নামা লেখকৰ কৃতিৰূপে **'তাৰ্ক্ষতন্ত্ৰ'**, **'বিষতন্ত্ৰ'**, **'অগদৰাজতন্ত্ৰ'** আদি গ্ৰন্থৰ নাম পোৱা যায়।

ৰসায়নতন্ত্ৰ ঃ— দীৰ্ঘজীৱন লাভ কৰাৰ উপায় নিৰ্দেশ কৰা আয়ুৰ্বেদৰ অঙ্গ শাস্ত্ৰক ৰসায়নতন্ত্ৰ বোলা হয়। ভাৰতীয় ইতিহাসত যোগবল বা ৰসায়নবিদ্যাৰ বলত দীৰ্ঘজীৱন লাভ কৰা ঋষি -মুনিৰ উল্লেখ বহুতো দেখা যায়। ৰসতন্ত্ৰৰ প্ৰথম কৰ্তাসকলৰ মাজত

৪১। কাশ্যপসংহিতা, পৃ০ ১৯১।।
৪২। History of Indian Medicine. vot II, p.425.।।
৪৩। আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস, ১, পৃ০২৬৭।।
৪৪। বৈদ্যানাং সংস্কা০ ই০ পৃ০ ৬২৬।।
৪৫। মহাভা০ ১৩।৪৯।৫।।
৪৬। হিষ্ট্ৰি অব ইণ্ডিয়ান মেডিচিন, দ্বিতী০ পৃ০ ৭৮০।
৪৭। ভেলসংহিতা, পৃ০৩৩।

শিৱ, ভৃগু, অগস্ত্য আৰু বশিষ্ঠ আদি পুৰাতন আচাৰ্য্যৰ নাম পোৱা যায়। তেওঁলোকৰ পাছত এই পৰম্পৰাত আচাৰ্য মাণ্ডব্যৰ নাম উল্লেখযোগ্য। মাণ্ডব্যৰ ব্যক্তিত্বৰ বিৱৰণ বিভিন্ন গ্ৰন্থত পোৱা যায়। এই উল্লেখবোৰে একেজন ব্যক্তিক বুজায়নে একাধিক লোককৈ আঙুলিয়াই তাক ক'ব নোৱাৰি। বশিষ্ঠ তেওঁৰ গুৰু আছিল। নাগাৰ্জুনৰ 'ৰসৰত্নাকৰ'ত মাণ্ডব্যক ৰসতন্ত্ৰকাৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু তেওঁৰ কোনো তন্ত্ৰবিষয়ক গ্ৰন্থ বা তাৰ উদ্ধৃতি কতো দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।

পানিনিৰ মোমায়েক ব্যাডিক মুখ্যত ঃ বৈয়াকৰণিক বুলি জনা যায়। আয়ুৰ্বেদৰ পৰম্পৰাত তেওঁক অন্যতম ৰসতন্ত্ৰকাৰ বুলি চিহ্নিত কৰা হৈছে। বাগভটৰ 'ৰসৰত্ন সমুচ্চয়'ৰ আদিতে যি ২৭ জন শীৰ্ষস্থানীয় ৰসাচাৰ্যৰ নামোল্লেখ কৰা হৈছে তাৰ মাজত ব্যাড়িৰ নামো আছে। কিন্তু ৰসাচাৰ্য হিচাপে তেওঁৰ বিষয়ে সবিশেষ একো জনা নাযায়।

একেদৰে পতঞ্জলিক মহাভাষ্য নামে গ্ৰন্থৰ ৰচক বুলি জনা যায়। তদুপৰি একে নামৰ আচাৰ্যই যোগশাস্ত্ৰও প্ৰণয়ন কৰিছিল। চক্ৰপাণি আৰু ভোজদেৱে পতঞ্জলিৰ আন এটা নাম চৰক আছিল বুলি কৈছে। তেওঁ হেনো চৰক সংহিতাৰ প্ৰতি সংস্কাৰ কৰিছিল। বাগ্‌ভটে 'ৰসৰত্ন সমুচ্চয়'ৰ আদিতে পতঞ্জলিকো অন্যতম ৰসাচাৰ্য বুলি উল্লেখ কৰিছে।

ৰসায়ণতন্ত্ৰ ৰচনা কৰা আচাৰ্য পৰম্পৰাত সুপ্ৰসিদ্ধ বৌদ্ধ আচাৰ্য নাগাৰ্জুনৰ নাম পোনতে উল্লেখ কৰা দেখা যায়। কবিৰাজে তেওঁৰ 'আয়ুৰ্বেদৰ ইতিহাস' নামে গ্ৰন্থত (পৃ০ ২৭৯-২৮৫) নাগাৰ্জুনৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে চৰ্চা কৰিছে। নাগাৰ্জুন ৰচিত আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থবোৰ ঃ 'যোগসাৰ', 'ৰসেন্দ্ৰ মঙ্গল', 'ৰতিশাস্ত্ৰ', 'ৰসকচ্ছপুট', আৰু 'সিদ্ধ নাগাৰ্জুন'। ইয়াৰ বেছিভাগ পুথি এতিয়াও ছপা হোৱা নাই।

আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ ধাৰাবাহিকতা ঃ— আত্ৰেয় পুনৰ্বসুক আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ প্ৰৱৰ্তক বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ পাছতে কৃষ্ণাত্ৰেয় আৰু ভিক্ষু আত্ৰেয়ৰ নাম লোৱা হয়। তেওঁলোকৰ কাল গৌতমবুদ্ধৰ পূৰ্ববৰ্তী খৃ০পূ০ ৬০০ শতিকা বুলি নিৰ্দিষ্ট হৈছে।[৪৮] আচাৰ্য অগ্নিবেশ পুনৰ্বসুৰ অন্যতম শিষ্য আছিল। অগ্নিবেশৰপৰা চৰকে আয়ুৰ্বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰে আৰু সেই জ্ঞানৰ আধাৰতে চৰকে 'চৰক সংহিতা' ৰচনা কৰে। আয়ুৰ্বেদৰ পৰম্পৰাত এই 'চৰক সংহিতা'কে সৰ্বাতোকৈ প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়। এইখন ফাৰ্চি ভাষাতো অনূদিত হৈছে। আচাৰ্য চৰকে গান্ধাৰত জনম লৈছিল। তেওঁক সম্ৰাট কনিষ্কৰ সমকালীন বোলা হৈছে।[৪৯]

দৃঢ়বল নামে এজন প্ৰাচীন আচাৰ্য আছিল। তেওঁৰ পূৰ্ণনাম আছিল দৃঢ়বল বাগ্‌ভট। তেওঁ চৰকৰ সংহিতাৰ সৈতে সুশ্ৰুতৰ বৈদ্যক গ্ৰন্থৰ কিছু সংমিশ্ৰণ কৰি তাৰ সংস্কাৰ কৰিছিল। দৃঢ়বলৰ কাল খৃ০ ৫-৬ শতিকা।

আয়ুৰ্বেদৰ আন এখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ হৈছে 'সুশ্ৰুতসংহিতা'। ইয়াৰ ৰচনা কাল সঠিককৈ জনা নাযায় যদিও, খৃষ্টীয় অষ্টম-নৱম শতিকাত তেওঁৰ খ্যাতি দেশ-বিদেশ বিয়পি পৰিছিল। সুশ্ৰুত আছিল ধন্বন্তৰিৰ শিষ্য আৰু চৰকৰ পিছৰ আচাৰ্য। সুশ্ৰুত সংহিতাৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সংস্কৰণ ক্ৰমশঃ নাগাৰ্জুন আৰু বাগভটে সম্পাদন কৰিছিল। আয়ুৰ্বেদৰ পৰম্পৰাত

৪৮। বৈবালা০ সংসা০ ই০ পৃ০ ৬২৮।।

৪৯। জয়চন্দ্ৰ বিদ্যালংকাৰ ঃ ভাৰতীয় ইতিহাসৰ ৰূপৰেখা, ২য় ভাগ, পৃ০১২৪।।

'কাশ্যপ সংহিতা', 'নাবনীতক' আৰু বৃদ্ধজীৱকৰ 'বৃদ্ধজীৱকীয়' উল্লেখযোগ্য।

তাৰ পৰৱৰ্তী কালত সিংহগুপ্তৰ পুত্ৰ আচাৰ্য বাগ্‌ভটে (৬ষ্ঠ শতিকা) 'অষ্টাংগ হৃদয়' আৰু 'অষ্টাংগ সংগ্ৰহ' নামে দুখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।[৫০] 'যোগাসাৰ' আৰু 'যোগশাস্ত্ৰ' এই দুই গ্ৰন্থৰ ৰচকৰূপে নাগাৰ্জুনক স্বীকৃতি দিয়া হয়। আগতে পণ্ডিত সকলৰ এচামে নৈয়ায়িক নাগাৰ্জুন আৰু ৰাসায়নিক নাগাৰ্জুনক একেজনে ব্যক্তি বুলি ধৰিছিল যদিও সম্প্ৰতি এওঁলোকক দুজন পৃথক ব্যক্তি বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। এই পৰম্পৰাত ইন্দুকৰৰ পুত্ৰ আচাৰ্য মাধৱকৰে (৮ম শতিকা) 'ৰুগ্বিনিশ্চয়' (মাধৱ নিদান); আন এজন অজ্ঞাত লেখক বৃন্দ 'বৃন্দমাধৱ', বঙ্গীয় বিদ্বান চক্ৰ পাণিদত্ত (১১শ শতিকা) আৰু বঙ্গ[illegible] (১১শ শতিকা) এই দুয়োজনে একে নামেৰে দুখন 'চিকিৎসাৰ' গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চক্ৰ পাণিদত্তই 'সুশ্ৰুত' আৰু 'চৰক'ৰ ওপৰতো টীকা ৰচনা কৰিছিল। শঙ্গৰ্ধৰ নামে এজন বিদ্বানে 'শঙ্গৰ্ধৰ সংহিতা' নামে আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁৰ স্থিতিকাল দ্বাদশ শতিকা বুলি জনা যায়। মিলহনে (১৩শ শতিকাত) 'চিকিৎসামৃত'; বৈয়াকৰণ বোপদেৱে 'শাৰ্ঙ্গধৰ সংহিতা'ৰ টীকা আৰু 'শতশ্লোকী', তিসটে (১৪শ শতিকা) 'চিকিৎসা কলিকা', ভাৱমিশ্ৰই (১৬শ শতিকা) 'ভাৱপ্ৰকাশ' আৰু লোলম্বৰাজে (১৭শ শতিকা)।

আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰত ৰাসায়নিক বিষয়ৰ ওপৰত লিখা গ্ৰন্থৰ পৃথক পৃথক স্থান আছে। এই বিষয়ত প্ৰথম গ্ৰন্থ হৈছে নাগাৰ্জুনৰ 'ৰসৰত্নাকৰ'। ইয়াৰ পাছৰ গ্ৰন্থবোৰৰ ভিতৰত বাগ্‌ভটৰ 'ৰসৰত্ন সমুচ্চয়' আৰু নিত্য নাথৰ 'ৰসৰত্নাকৰ' উল্লেখযোগ্য।[৫১]

এনেদৰে অশ্বচিকিৎসাৰ দিশত গ'শ নামে পণ্ডিতৰ 'অশ্বলক্ষণ', 'হয়লীলাৱতী', 'অশ্বায়ুৰ্বেদ (সিদ্ধ যোগ সংগ্ৰহ), জয়দত্ত আৰু দীপঙ্কৰৰ যুটীয়া ৰচনা 'অশ্ববৈদ্যক', বৰ্ধমান ৰচিত 'যোগমঞ্জৰী', নকুল ৰচিত অশ্ব চিকিৎসাৰ ওপৰত 'শালীহোত্ৰ', ধাৰাৰ অধিপতি ভোজৰ 'শালীহোত্ৰ', আৰু সুখানন্দ বা চিন্মুখাচাৰ্যৰ 'অশ্বশাস্ত্ৰ' উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। পালকাপ্য ৰচিত 'গজচিকিৎসা', 'গজায়ুৰ্বেদ', 'গজপৰীক্ষা', 'গজদৰ্পণ' আৰু বৃহস্পতিৰ 'গজলক্ষণ' আৰু 'গৌ-বৈদ্যশাস্ত্ৰ' এই পৰাম্পৰাৰ প্ৰসিদ্ধ গজশাস্ত্ৰ।[৫২]

আয়ুৰ্বেদীয় পৰাম্পৰাত কনদিয়েক কোশ-গ্ৰন্থত পোৱা যায়। এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত 'ধন্বন্তৰীয় নিঘণ্টু' (সময় জনা নাযায়), সুৰেশ্বৰ 'শব্দ প্ৰদীপ' (১১ শ শতিকা), নৰহৰিৰ 'ৰাজনিঘণ্টু' (১৩শ শতিকা), মদন পালৰ 'মদন বিনোদ নিঘণ্টু' (১৪শ শতিকা) আৰু এজন অজ্ঞাত লেখকৰ 'পথ্যাপথ্য নিঘণ্টু'ৰ নাম উল্লেখযোগ্য।[৫৩]

ভাৰতীয় আয়ুৰ্বেদীয় পৰম্পৰাত 'মৃগপক্ষিশাস্ত্ৰ' নামে এখন মহত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ইয়াৰ ৰচক পণ্ডিত হংসদেৱ বুলি কোৱা হৈছে। এই বিচিত্ৰ গ্ৰন্থখনত সিংহৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ, বাঘ, ভালুক, হাতী আৰু বন্য প্ৰাণী আৰু গৰুড়, হাঁহ, বাজ আদি গগন বিহাৰী চৰাই-চিৰিকটি সম্বন্ধে অনেক বিচিত্ৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থখন তামিলনাডুৰ পুৰাতত্ত্ব বিশেষজ্ঞ পণ্ডিত বি০ বিজয়ৰাঘৱাচাৰ্যই আৱিষ্কাৰ কৰিছে।[৫৪]

৫০। মহামহোপাধ্যায় জুলাই তেওঁ মধ্যকালীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ ১১৯ পৃষ্ঠাত 'অষ্টাংগ বৈদ্য জীৱন' ৰচনা কৰি আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ পৰম্পৰাৰ বিস্তাৰ কৰে।

৫১। কীথ, সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস, পৃ ৬৩০, ৫২। উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ ৬৩০।

৫৩। উক্তগ্ৰন্থ, পৃ ৬৩০ দ্ৰষ্টব্য। ৫৪। মধ্যকালীন ভা' সং' ১২২-১২৩।

সপ্তম অধ্যায়

ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতি

ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উদ্ভৱ ঃ সাধাৰণ পৰিচয় ঃ

আমাৰ ভাৰতীয় পৰম্পৰাই চাৰিখন বেদ আৰু চৌধ্যখন শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্বৰ কথা কয়। বিষ্ণু পুৰাণত (৩।৬।২৮-২৯) এই অষ্টাদশ শাস্ত্ৰ (বিদ্যাৰ) উল্লেখ এনেদৰে কৰিছে

অঙ্গানি বেদচত্বাৰো মীমাংসা ন্যায়বিস্তৰঃ।
পুৰাণং ধৰ্মশাস্ত্ৰংচ বিদ্যাহ্যেতা চতুৰ্দশঃ।।
আয়ুৰ্বেদো ধনুৰ্বেদো গন্ধৰ্বশ্চৈব তেত্ৰয়ঃ।
অৰ্থশাস্ত্ৰং চতুৰ্থংতু বিদ্যাহ্যষ্টদশৈৱতাঃ।।

এইদৰে বিষ্ণু পুৰাণে চাৰিখন বেদ (বৈদিক কাণ্ড চাওক), ছয় বেদাঙ্গ (শিক্ষা, কল্প, নিৰুক্ত, ব্যাকৰণ, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ), চাৰি উপবেদ (ন্যায়, মীমাংসা, পুৰাণ আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰ) আৰু চাৰিখন উপবেদৰ (আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ, গন্ধৰ্ববেদ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ) অস্তিত্বৰ হিচাপ দিছে। প্ৰায়বোৰ শাস্ত্ৰৰ কথা আমাৰ এই গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন কাণ্ডত (অধ্যায় অনুসৰি) বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত মাত্ৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব।

ওপৰত উল্লেখিত শাস্ত্ৰবোৰক দুভাগত ভাগ কৰা দেখা যায়। এই ভাগ বা ধাৰা দুটা হ'ল 'শ্ৰুতি' আৰু 'স্মৃতি'। মনুয়ে কৈছে 'শ্ৰুতিস্তু বেদো বিজ্ঞেয়ো ধৰ্মশাস্ত্ৰংতুবৈ স্মৃতিঃ (স্মৃতি০২।১০)। গতিকে বেদৰ মন্ত্ৰসংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদক শ্ৰুতি বোলা হয়। ইয়াৰ বাহিৰে আনবোৰ শাস্ত্ৰক স্মৃতি বা ধৰ্মশাস্ত্ৰ বোলা হয়। গতিকে ষড়বেদাঙ্গ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ইতিহাস, পুৰাণ, অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু নীতি শাস্ত্ৰ বোৰক স্মৃতি বা ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ভিতৰুৱা বুলি কোৱা হয়। আনকি দুই ইতিহাস বা মহাকাব্য ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু শ্ৰীমদ্‌ভগবদ্‌গীতাও স্মৃতি। এই অধ্যায়ত অৱশ্যে আমি ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতি শব্দটো সীমিত অৰ্থতহে ব্যৱহাৰ কৰিম। কাৰণ, ইমানবোৰ শাস্ত্ৰক ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ গতিৰ মাজত আনিলেও এক শ্ৰেণী শাস্ত্ৰক 'স্মৃতি' বা 'ধৰ্মশাস্ত্ৰ' বুলি ছাব মৰা আছে। সেইবোৰকো উপাঙ্গ বোলা হয়। গতিকে এই শ্ৰেণীৰ শাস্ত্ৰত ৰজা-প্ৰজাৰ অধিকাৰ, বৰ্ণ আৰু আশ্ৰম ব্যৱস্থা, সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ, নীতি, সদাচাৰ আৰু শাসন সম্বন্ধীয় নিয়ম-কানুন আদি অনেক কথা আলোচনা কৰা দেখা যায়। আধুনিক অৰ্থত ইয়াক সমাজ বিজ্ঞান (Sociology) শাস্ত্ৰ বুলিব পাৰি।

উপাঙ্গ বুলি চিহ্নিত পুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ সংখ্যা ওঠৰখন কৈ বুলি কোৱা হৈছে তেনেদৰে স্মৃতিৰ সংখ্যা ওঠৰখন বুলি কোৱা হয়। ওঠৰখন স্মৃতিৰ ওঠৰজন কৰ্তাৰ

নামো এনেদৰে গৰ্ণনা কৰা হৈছে ঃ (১) মনু, (২) যাজ্ঞবল্ক্য, (৩) অত্ৰি, (৪) বিষ্ণু, (৫) হাৰীত, (৬) উশনা, (৭) অঙ্গিৰা, (৮) যম, (৯) কাত্যায়ন, (১০) বৃহস্পতি, (১১) পৰাশৰ, (১২) ব্যাস, (১৩) দক্ষ, (১৪) গৌতম, (১৫) বশিষ্ঠ, (১৬) নাৰদ, (১৭) ভৃগু আৰু (১৯) অঙ্গিৰা।[১]

পণ্ডিতসকলৰ মতে এইবোৰ গ্ৰন্থকাৰৰ স্মৃতিবোৰে মূলৰূপ ৰক্ষা কৰিব পৰা নাই। সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে 'মানব ধৰ্মশাস্ত্ৰ' বা মনুস্মৃতি' সবাতোকৈ পুৰণি। মনুক বিবস্বান বা সূৰ্যৰ তনয় আৰু মানবকুলৰ পূৰ্বপুৰুষ বুলি বেদ-ব্ৰাহ্মণ, ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণ শাস্ত্ৰত কোৱা হৈছে। তথাপি অনুমান কৰা হয় যে মনুস্মৃতিৰ মাজত প্ৰাচীন মানব ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ কেতবোৰ কথা এতিয়াও পোৱা যায়। আন কথাত মনুস্মৃতিৰ ৰচনা প্ৰাচীন মানব ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ সূত্ৰবোৰৰ ওপৰত ভেটি কৰি কৰা হৈছে। সমস্ত ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত মনুস্মৃতিৰ মান্যতা সবাতোকৈ ওপৰত। এক কথাত আনবোৰ স্মৃতি মনুস্মৃতত পোৱা বিষয়ৰ কিছু সাল-সলনি কৰিহে ৰচনা কৰা হৈছে।

স্মৃতিকৰ্তা সকলৰ নামৰ তালিকা পৰীক্ষা কৰিলে এইটো ওলাইপৰে যে প্ৰায়বোৰ গ্ৰন্থকাৰ বেদমন্ত্ৰৰ দ্ৰষ্টা-ঋষি। তেওঁলোকৰ কাল বেদমন্ত্ৰৰ সমান পুৰণি হ'ব লাগে। সেইসকলে ৰচনা কৰা স্মৃতিবোৰ মনুস্মৃতিতকৈ অৰ্বাচীন। তাৰপৰা বুজা যায় যে সেই প্ৰাচীন ঋষি সকলৰ কোনোবা বংশধৰে অৰ্বাচীন কালত স্মৃতিশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰি তেওঁলোকৰ ঋষি বুলি খ্যাতি লাভ কৰা পূৰ্বপুৰুষৰ নামত প্ৰচাৰ কৰিছিল। সেইবাবে ভৃগু, অঙ্গিৰা, বশিষ্ঠ প্ৰভৃতি ঋষিৰ নামত প্ৰচলিত স্মৃতিবোৰ মনুস্মৃতিৰ পৰৱৰ্তী কালত ৰচিত হৈও প্ৰাচীন নামেৰে নামাঙ্কিত হৈছে।

ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ পুৰণি পৰম্পৰা ঃ— আগতে কোৱা হৈছে যে মনুস্মৃতিখন আটাইতকৈ পুৰণি ধৰ্মশাস্ত্ৰ। ইয়াত যিবিলাক বিষয়ৰ চৰ্চা কৰা হৈছে, সেইবোৰ বিষয়ৰ চৰ্চা মহাভাৰততো (শান্তি পৰ্বত) কৰা হৈছে। গতিকে মহাভাৰতীয় স্মাৰ্তধৰ্মৰ লগত মনুস্মৃতিৰ বিষয়বোৰৰ মিল আছে। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত (অধ্যায় ৫৯) পিতামহ ব্ৰহ্মাই এনে এখন 'নীতি-শাস্ত্ৰ' ৰচিত হৈছিল বুলি কৈছে যত প্ৰায় একলাখ অধ্যায় (?) আছিল।

তত্যোধ্যায় সহস্ৰাণাং শতং চক্ৰে স্ববুদ্ধিজম্।
যত্ৰ ধৰ্মস্তথৈবাৰ্থঃ কামশ্চৈবানুবৰ্ণিতঃ ॥ ১২।৫৯।২৯

উক্ত গ্ৰন্থত পিতামহ ব্ৰহ্মাই ধৰ্ম, অৰ্থ কাম আৰু মোক্ষ এই চতুৰ্বৰ্গৰ ব্যাপক চৰ্চা কৰিছিল আৰু সাৰাংশ মহাভাৰতৰ উক্ত অধ্যায়ত তুলি ধৰিছে। যুগৰ পৰিবৰ্তনত আয়ুস কম হোৱালে চাই ভগবান্ শঙ্কৰে সেই নীতিশাস্ত্ৰখন দহ হাজাৰ অধ্যায়ত সংক্ষেপতে ৰচনা কৰিলে। তাৰ পাছত মহাব্ৰতী ইন্দ্ৰই সেই দহ হাজাৰ অধ্যায়ৰ 'বৈশালাক্ষ' নীতি

১। বৈ০সা০ সং০ ই০ পৃ০ ৬৩১।
২। মহাভাৰত, শান্তি ৫৯।৬৮-৯১।।
৩। মহাভা০ ১২।৫৯।৯২-৯৩।
৪। বৈ০সা০ সং০ ই০ পৃষ্ঠা ৬৩২।।

শাস্ত্ৰখন পাঁচ হাজাৰ অধ্যায়ত সংক্ষিপ্তকৈ ৰচনা কৰিলে আৰু নাম হল 'বহু দন্তক শাস্ত্ৰ'। তাৰ পাছত দেৱগুৰু বৃহস্পতিয়ে তাকো কমাই তিনিহাজাৰ অধ্যায়ত সীমিত কৰিলে আৰু তাৰ নাম 'বাৰ্হস্পত্য শাস্ত্ৰ'। পৰবৰ্তী কালত অদ্ভুত প্ৰতিভাশালী বিদ্বান উশনা বা শুক্ৰাচাৰ্যই এই শাস্ত্ৰখন মাত্ৰ এহেজাৰ অধ্যায়ত সংক্ষেপে ৰচনা কৰিলে।[২] তাৰ পাছত বিভিন্ন ঋষি-মুনি সকলে মানুহৰ বয়সৰ ক্ৰমাগত হ্ৰাসলৈ লক্ষ্য কৰি যুগোপযোগীকৈ আৰু সংক্ষেপ কৰিলে।[৩] এনেদৰে ব্ৰহ্মাদেৱে সৃষ্টি কৰা একলাখ অধ্যায়ৰ দণ্ড নীতিমূলক গ্ৰন্থখন শংকৰে দহহাজাৰ অধ্যায়ৰ 'বৈশালাক্ষ' বাৰ্হস্পত্য শাস্ত্ৰৰূপে তিনি হাজাৰ অধ্যায়ত আৰু উশনা কাব্যই মাত্ৰ এক হাজাৰ অধ্যায়ত সংক্ষিপ্তকৈ ৰচনা কৰাৰ পাছতো ঋষি-মুনিসকলক মানুহৰ ক্ৰম হ্ৰাসমান আয়ুসলৈ লক্ষ্য কৰি সেই গ্ৰন্থখন আৰু সংক্ষিপ্ত কৰিলে। শুক্ৰচাৰ্যই চমুকৈ লিখা ঔশনশ নীতিৰ সাৰাংশকে এতিয়া পোৱা 'শুক্ৰনীতি' বুলি কোৱা হয়।[৪] আনহাতে মনু, বশিষ্ঠ আৰু বিষ্ণু প্ৰভৃতি ঋষি মুনিসকলৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰো ব্ৰহ্মাই স্ৰজন কৰা নীতি শাস্ত্ৰৰ ওপৰত ভেটি কৰিয়েই ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। মহাভাৰতত পোৱা ব্ৰহ্মাৰ দণ্ডনীতিৰ বৰ্ণনা অনুসৰি তাত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্গত অৰ্থশাস্ত্ৰ, ৰাজনীতি, সমাজশাস্ত্ৰ, শিল্পশাস্ত্ৰ আদি বিষয়বো অন্তৰ্ভাৱ হৈছিল।

ভাৰত ভ্ৰমণকাৰী আলবেৰুণীয়ে কৈ গৈছে যে স্মৃতিবোৰ বেদৰপৰাই সৃষ্টি হৈছে। স্মৃতিবোৰ ব্ৰহ্মাৰ কুৰিজন পুতেকে ৰচনা কৰিছিল। তেওঁলোক হ'লঃ (১) আপস্তম্ব, (২)পৰাশৰ, (৩) শতপথ (শাতাতপ), (৪) সামাবৰ্ত (সম্বৰ্ত) (৫) দক্ষ, (৬) বশিষ্ঠ, (৭) অঙ্গিৰস, (৮) যম, (৯) বিষ্ণু, (১০) মনু, (১১) যাজ্ঞবল্ক্য, (১২) অত্ৰি, (১৩) হাৰিত, (১৪) লিখিত, (১৫) শংখ, (১৬) গৌতম, (১৭) বৃহস্পতি, (১৮) কাত্যায়ন, (১৯) ব্যাস আৰু (২০) উশনস্।[৫] আলবেৰুনীয়ে দেৱল, শুক্ৰ, ভাৰ্গৱ, বৃহস্পতি, যাজ্ঞবল্ক্য আৰু মনুক ব্যাসৰ ছজন স্মৃতিকাৰ শিষ্য বুলিছে।[৬]

ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উদ্ভৱ সম্বন্ধে মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত যি বিৱৰণ পোৱা গৈছে, তাক উপেক্ষা নকৰিও ক'ব পাৰি যে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ মূল উপাদান বৈদিক ব্ৰাহ্মণ আৰু কল্পশাস্ত্ৰপৰা পোৱা গৈছিল। কল্পসূত্ৰৰ চাৰিটা ভাগঃ শ্ৰৌত, গৃহ্য, ধৰ্ম আৰু শুল্ব সূত্ৰ। ইয়াৰে গৃহ্যসূত্ৰ আৰু ধৰ্মসূত্ৰবোৰৰ বিষয় বস্তুৰ লগত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিষয় বস্তুৰ প্ৰভূত মিল চকুত পৰে। এক কথাত ক'বলৈ হ'লে 'ধৰ্মসূত্ৰ'বোৰে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বা স্মৃতিৰ পূৰ্বাভাস দিয়ে। নিত্য, নৈমিত্তিক আদি কৰ্মবোৰ দুয়োবিধ শাস্ত্ৰতে সমানে দেখা যায়।

বৰ্তমান উপলব্ধ 'বশিষ্ঠ ধৰ্ম সূত্ৰ' মহাভাৰতৰ যুগতে ৰচিত হৈছিল। তথাপি গ্ৰন্থখন স্বয়ং বসিষ্ঠই ৰচনা কৰিছিল নে নাই তক সঠিক কৈ ক'ব নোৱাৰি। প্ৰজাপতি কশ্যপেও ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ওপৰত এখন সূত্ৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সূত্ৰখনৰ কিছু শ্লোক/ সূত্ৰ কিছুৰূপ প্ৰভৃতিৰ পুৰণি টীকাত উদ্ধৃত কৰা দেখা যায়। আনকি 'বোধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ'টো কাশ্যপীয়

৫। আলবেৰুনীৰ ভাৰত, পৃ০ ৩৫-৩৬।।
৬। কবিৰাজ, আয়ুৰ্বেদকা ইতিহাস, পৃ০৬৪।।

ধৰ্মসূত্ৰৰ উদ্ধৃতি দেখা পোৱা যায়। আচাৰ্য হেমাদ্ৰিৰ 'দানখণ্ড'তো অগস্ত্যৰ দান বিষয়ক শ্লোক চকুত পৰে।[৭]

দেৱগুৰু বৃহস্পতিৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। জনা যায় যে তেওঁ এখন সুবৃহৎ ধৰ্মশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। বাৰ্হস্পত্য ধৰ্মশাস্ত্ৰ এখন ২৬০০ শ্লোকেৰে বৰোডাৰপৰা প্ৰকাশিত হৈছে। তাৰ সংকলক-সম্পাদক শ্ৰীৰঙ্গাস্বামীৰ মতে 'বৃহস্পতি স্মৃতি'ৰ অধিকাংশ বচন খৃষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকামানৰ।[৮] কাণেৰ মতে বৃহস্পতি স্মৃতিৰ ৰচক বৃহস্পতিৰ কাল খৃষ্টীয় ২০০-৪০০ অব্দ।[৯]

'নাৰদস্মৃতি'ৰ দুটা পাঠ পোৱা যায়। তাৰ ওপৰত লিখা বিষ্ণুগুপ্ত চাণক্যৰ ভাষ্যৰ কিছু অংশহে পোৱা যায়। গতিকে সেয়ে নাৰদস্মৃতি প্ৰাচীনত্ব সিদ্ধ কৰে।

সাংখ্যদৰ্শনৰ প্ৰবক্তা কপিল মুনিৰ নামেৰেও 'কপিল স্মৃতি' নামে এখন স্মৃতি গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। তেওঁ এই গ্ৰন্থখন দহ অধ্যায়ত ৰচনা কৰিছিল আৰু প্ৰতি অধ্যায়ত এশকৈ শ্লোক আছিল। এই গ্ৰন্থত শ্ৰাদ্ধ, বিবাহ, প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু দত্তকপুত্ৰ আদিৰ বিষয়ে চৰ্চা কৰিছিল।[১০] 'সংস্কাৰময়ূখ'ত এখন 'কপিল সংহিতা'ৰ উল্লেখ কৰিছে। কানেৰ মতে সংহিতাকাৰ আৰু স্মৃতিকাৰ কপিল একেজন ব্যক্তি হ'ব।[১১] 'পৰাশৰ স্মৃতি' বোলা গ্ৰন্থখন এতিয়া পোৱা নাযায়। মহাভাৰতৰ উল্লেখ মতে (শাং০ ১৯৬) পৰাশৰ স্মৃতিৰ মৰ্মজ্ঞ আছিল। পি,ভি, কানেৰ মতে (হিষ্ট্ৰি, পৃ০১২০) জাতুকৰ্ণ্য নামেও এজন স্মৃতিকাৰ আছিল। তেওঁৰ স্মৃতিৰ উদ্ধৃতি কোনো কোনো গ্ৰন্থত দেখা যায়। তেওঁ কাল ৩০০-৪০০ খৃষ্টাব্দ হোৱা সম্ভৱ।

হাৰীত নামে মুনিৰ এখন পূৰ্ণাঙ্গ কল্পসূত্ৰ আছিল। সেয়ে তেওঁৰ শ্ৰৌত, গৃহ্য আৰু ধৰ্মসূত্ৰৰ উদ্ধৃতি অনেক গ্ৰন্থত পোৱা যায়। পুনেৰ আনন্দাশ্ৰমৰ পৰা প্ৰকাশিত (প্ৰকাশৰ চন তাৰিখ নাই) 'স্মৃতীনাং সমুচ্চয়'ত 'লঘুহাৰীত স্মৃতি' (পৃ০১৩৬) আৰু 'বৃদ্ধহাৰীত স্মৃতিঃ (পৃ০ ২৩৬) দুখন স্মৃতি মুদ্ৰিত হৈছে। তদুপৰি এই পৰম্পৰাত 'কাত্যায়ন স্মৃতি'ৰ উল্লেখ দেখা যায়। বৈদিক পৰম্পৰাত কাত্যায়নৰ শ্ৰৌতসূত্ৰ আৰু ঋগ্বেদ অনুক্ৰমণীত পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ একে নামৰ বৈয়াকৰণিক কাত্যায়ন বৰৰুচি (বাৰ্তিককাৰ) পৃথক ব্যক্তি।

ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তু ঃ— হিন্দুসকলে আচাৰ ব্যৱহাৰকে পৰমধৰ্ম বুলি মানি আহিছে (আচাৰো পৰমো ধৰ্মঃ)। সেয়ে জনজীৱনত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ আচাৰৰ কথা কোৱা হয় ঃ দেশাচাৰ, লোকাচাৰ, কুলাচাৰ, বেদাচাৰ, শাস্ত্ৰাচাৰ আদি। বেদাচাৰ বা শাস্ত্ৰবোধক উপজীব্য কৰিয়েই ধৰ্মশাস্ত্ৰ বা স্মৃতিসমূহ ৰচিত হৈছিল। বৈদিক সাহিত্যৰ বিশাল এভালত ধৰ্ম-কৰ্ম,

৭। নৈৰালা০ ইতিহাস, পৃ০ ৬৩৩।
৮। বৃহস্পতি স্মৃতিৰ ভূমিকা, পৃ০ ১৮৫।। History of Dharmasastra, পৃ০১২৫।
৯। উদয়বীৰ শাস্ত্ৰী, সাংখ্যদৰ্শনৰ ইতিহাস, পৃ০৩১।। কানে, History of Dharmasastra,p.39.।
১০। কানে, History of Dharmasastra, p. 30
১১। নৈৰালা০ সংস্কৃ০ ইং০ পৃ০ ৬৩৮; উপেন্দ্ৰনাথ ভট্টাচাৰ্য্য [illegible] ২য় ভাগ, পৃ০ ১৩১।।

আচাৰ-বিচাৰ আদি প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। বৈদিক যুগটো ধৰ্ম আৰু আচাৰ প্ৰধান। সংহিতাৰ পাছৰ ব্ৰাহ্মণৰ যুগত ধৰ্ম-কৰ্ম, যাগ-যজ্ঞ, আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ বাহুল্য চকুত পৰে। কল্পসূত্ৰবোৰৰ মাজতো এই আচাৰ-বিচাৰ, যাগ-যজ্ঞ, ধৰ্ম-কৰ্মবোৰ সূত্ৰাকাৰে বিধিবদ্ধ হৈছিল। ধৰ্ম আৰু গৃহসূত্ৰবোৰ তেতিয়াই ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতি, সামাজিক বিধি-ব্যৱস্থা, বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্ম, নিত্য নৈমিত্তিক কাজ-কৰ্মবোৰৰ বৰ্ণনাৰে ভৰপূৰ। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কালত স্মৃতিবোৰ সূত্ৰকাৰে নিলিখি কাৰিকা বা শ্লোকছন্দত একেবোৰ কথাকে বিধিবদ্ধ কৰিছিল।

হিন্দু সমাজ আৰ্য আৰু অনাৰ্য এই দুই জাতিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ়ি উঠিছে। গতিকে হিন্দু ধৰ্মত একেদৰে বিবিধ জাতি উপজাতিৰ ধৰ্মৰে সমৃদ্ধ হৈছে। একেদৰে ভাৰতীয় সংস্কৃতিও অনেক সংস্কৃতিৰ মিশ্ৰণেৰে নিৰ্মিত হৈছে। সেয়ে এতিয়া আমাৰ ধৰ্ম ব্যৱস্থাত যাগ-যজ্ঞ, পূজা-পাৰ্বন, তপ-জপ, নাম-সংকীৰ্তন আদিৰ বিবিধতা দেখা পাওঁ। হিন্দুসকলৰ ধৰ্ম সংস্কৃতিত কোনো এজন ব্যক্তিক প্ৰবক্তা বুলি ক'ব নোৱাৰি; বৰঞ্চ ইয়াৰ ধ্যান-ধাৰণা অনেক ঋষি-মুনি, অনেক আচাৰ্য, মহাপুৰুষৰ অৱদান বুলি কোৱা হয়।

হিন্দু ধৰ্ম ' .নো এজন মহাপুৰুষৰ অৱদান নহয়। বা ই কোনো এক যুগৰ সৃষ্টিও নহয়। ই হৈছে মানৱৰ জন্মৰপৰা যুগে যুগে অনুশীলন কৰা মহাত্মাসকলৰ দ্বাৰা চৰ্চিত এক ধৰ্ম। ইয়াৰ মাজত আছে অৱতাৰ বাদ, জন্মান্তৰবাদ আদি অনেক ধ্যান-ধাৰণা। এই ধৰ্মক প্ৰতি পালন কৰিবলৈ এক আদৰ্শনীয় ৰীতি-নীতিৰ ব্যৱস্থা বা প্ৰণালী আছে। তেনেদৰে নৱজাতকৰ জন্মৰেপৰা, স্তৰে স্তৰে বৃদ্ধি লাভৰ কৰাৰ পৰা আজীৱন পালন কৰিবলগীয়া যিবোৰ সামাজিক, ধৰ্মীয়, আধ্যাত্মিক ৰীতি-নীতি আছে সেই সকলোবোৰ কথা স্মৃতিবোৰৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হৈছে। আমাৰ পৱিত্ৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰ আৱহমান কালৰেপৰা চিৰাচৰিত সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰাৰ পূৰ্ণদৈৰ্ঘ্য চিত্ৰৰে পৰিপূৰ্ণ। ভাৰতীয় জীৱনধাৰাৰ দীঘলীয়া নিয়মবোৰৰ ক্ৰমবদ্ধৰূপ স্মৃতিবোৰৰ মাজত প্ৰতিফলিত হৈছে। যুগ যুগ ধৰি ভাৰতীয় লোকসকলে যি কঠিন জীৱনধাৰা প্ৰতিপালন কৰি আহিছে, যিবোৰ নীতি-নিয়ম ব্যক্তিগত আৰু সমাজত পালন কৰি অহা হৈছে, সেইবোৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ মাজত আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ ঋষিমুনিসকলে নিয়াৰিকৈ বৰ্ণনা কৰি আহিছে। ভাৰতৰ ধৰ্মীয় ইতিহাসত সামাজিক ঐক্যৰ কাৰণে ভাৰতীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰে যি মহান আচাৰ-প্ৰণালী আৰু ওখ নিয়মৰ ৰূপৰেখা তৈয়াৰ কৰিছে, পৃথিৱীৰ আন কোনো দেশ, ধৰ্ম বা জাতিৰ ইতিহাসত ইমান পুৰণি কালৰপৰা এনে নিয়ম প্ৰণালী নিৰ্মিত হোৱা নাই।

ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰ সূত্ৰ যুগৰ পৰৱৰ্তী কালত ৰচিত হৈছে। ধৰ্মসূত্ৰবোৰ কল্পসূত্ৰৰ অঙ্গৰূপে সূত্ৰশৈলীত ৰচিত হৈছিল; কিন্তু ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰ শ্লোক বা পদ্যশৈলীত ৰচিত হৈছে। একমাত্ৰ 'বিষ্ণুস্মৃতি' ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম। এই স্মৃতিবোৰত সেই কালৰ ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক ৰীতি-নীতিৰ ওপৰত পোহৰ পেলোৱা হৈছে। বৃহৎ ভাৰতৰ শাসন-ব্যৱস্থাৰ সম্বন্ধে এই স্মৃতিবোৰত বিচাৰ কৰা হৈছে। স্মৃতিবোৰৰ অধ্যয়নৰপৰা জনা যায় যে প্ৰাচীন ভাৰতৰ সংবিধান বৰ অধ্যৱসায় আৰু পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰে কৰা হৈছিল। সেই সময়ৰ ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতিৰ ব্যাপকতাৰ

পৰিচয় দিয়া এই স্মৃতিগ্ৰন্থত মানুহমাত্ৰৰে হিত ৰক্ষা, তাৰ কল্যাণৰ যোজনা আৰু তাৰ আত্মাভ্যুদয়ৰ স্বাতন্ত্ৰ্যৰ বিৱৰণ সিবোৰত বৰ্ণিত হৈছে। স্মৃতিশাস্ত্ৰবোৰৰ ভিতৰত 'মনুস্মৃতি', 'বিষ্ণুস্মৃতি', 'যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি' আৰু 'নাৰদস্মৃতি'ক প্ৰাধান্য দিয়া হয়।

যদিও আচাৰ-ব্যৱহাৰ, কৰ্মানুষ্ঠান আদিৰ পৰম্পৰা পোনতে ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থত, তাৰ পাছত ক্ৰমে সূত্ৰবোৰত আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰলৈ বিয়পিছে তথাপি ব্ৰাহ্মণ আৰু সূত্ৰবোৰৰ তুলনাত ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰৰ বিধানশৈলী পাৰ্থক্য দেখা যায়। ব্ৰাহ্মণবোৰৰ প্ৰভাৱ বৈদিকযুগতে সীমাবদ্ধ। সূত্ৰকাৰসকলে বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্মৰ কৰ্তব্য-অকৰ্তব্যৰ প্ৰতিপাদন কৰিয়েই ক্ষান্ত হৈছে। আনহাতে স্মৃতিকাৰসকলে বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্মৰ কৰ্তব্য-অকৰ্তব্যৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত নিজৰ বিস্তৃত ৰায়দান কৰিছে। লগতে ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থবোৰ আৰু সূত্ৰ গ্ৰন্থবোৰে ৰাজধৰ্ম বিষয়ক মীমাংসা আৰু তাৰ ব্যৱস্থা সম্বন্ধে মৌনতা অবলম্বন কৰা দেখা যায়। কিন্তু স্মৃতি গ্ৰন্থবোৰে ৰাজনৈতিক বিষয়ৰ ওপৰতো ব্যাপক চৰ্চা কৰা দেখা পাওঁ। উদাহৰণস্বৰূপে মনুস্মৃতিৰ ভিতৰত ৰাজধৰ্মৰ ব্যাপক চৰ্চা কৰা হৈছে। যিটো বিষয় ইমান দিনে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ গণ্ডীৰ ভিতৰত পৰা হৈছিল সেই বিষয়বোৰো মনুস্মৃতিৰ মাজত চৰ্চা কৰা হৈছে।

মনুস্মৃতিত যি ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ ওপৰত চৰ্চা আৰম্ভ কৰা হৈছিল তাৰ ব্যাপকতা পাছলৈ 'বশিষ্ঠধৰ্মসূত্ৰ', 'বিষ্ণুস্মৃতি', আৰু 'যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি'ৰ মাজতো দেখা পোৱা যায়। কিন্তু সাতবাহন যুগৰ পাছত গুপ্তকালত বিৰচিত 'বৃহস্পতিস্মৃতি' আৰু 'কাত্যায়নস্মৃতি'ও ৰাজধৰ্ম (অৰ্থশাস্ত্ৰৰ) ন্যূনতা আৰু ধৰ্মৰ অধিক ব্যাপকতা চকুত পৰে।

বাচস্পতি গৈৰোলাই স্মৃতিসমূহৰ ৰচনা কাল বিধিবদ্ধ কৰিছে। তেওঁৰ মতে হিন্দুধৰ্ম প্ৰতিপাদন কৰা স্মৃতিগ্ৰন্থবোৰ প্ৰায় ৬০০ খৃষ্ট পূৰ্বৰপৰা অষ্টাদশ খৃষ্টাব্দলৈ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। গৈৰোলাই স্মৃতি গ্ৰন্থবোৰৰ ৰচনা কালক তিনিটা বিভিন্ন যুগত ভাগ কৰিছে ঃ—

প্ৰথম যুগ ঃ ৬০০-১০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দ পৰ্যন্ত,
দ্বিতীয় যুগ ঃ ১০০-৮০০ খৃষ্টাব্দ পৰ্যন্ত,
তৃতীয় যুগ ঃ ৯০০-১৮০০ খৃষ্টাব্দ পৰ্যন্ত।[১১]

ইয়াৰে প্ৰথম যুগত কল্পসূত্ৰৰ অন্তৰ্গত ধৰ্মসূত্ৰবোৰ ৰচিত হৈছিল। এই ধৰ্মসূত্ৰবোৰৰ স্মৃতিশাস্ত্ৰবোৰৰ মূল উৎস; ধৰ্মসূত্ৰৰ ভেটিতহে স্মৃতিবোৰ ৰচিত হৈছিল। দ্বিতীয়টো যুগত ধৰ্মসূত্ৰবোৰৰ বহুল ব্যাখ্যা — ভাষ্য, টীকা আদি ৰচনা কৰা হৈছিল। এই যুগত ধৰ্মসূত্ৰৰ কঠিন আৰু সাংকেতিক ৰচনা শৈলীক সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে বোধগম্য হোৱাকৈ সিবোৰৰ ব্যাখ্যাস্বৰূপে স্মৃতিবোৰ ৰচিত হয়। এই স্মৃতিবোৰ শ্লোকত ৰচিত হয়। প্ৰকৃততে ক'বলৈ হ'লে স্মৃতি ৰচনাৰ কাম ইয়াতকৈও আগতে আৰম্ভ হৈছিল। সম্ভৱতঃ গুপ্তযুগতে স্মৃতিবোৰৰ ৰচনাৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল। এই ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰৰ ৰচনাৰ তৃতীয় যুগটো বৰ মহত্ত্ব আৰু খ্যাতিৰ যুগ আছিল। এই যুগটো গুপ্তকালৰপৰা খৃষ্টীয় অষ্টাদশ যুগলৈ বিস্তৃত। এই যুগত দুটা মহত্বপূৰ্ণ কাম সম্পাদিত হয় ঃ (১) মধ্যকালত ৰচিত স্মৃতি গ্ৰন্থবোৰৰ ওপৰত এই

১১। গৈৰোলা ঃ উক্তগ্ৰন্থ একে পৃষ্ঠা।

যুগত টীকা আৰু ভাষ্যবোৰ ৰচনা কৰা হয়। (২) এই যুগত এটি 'নতুন বিবেচনাত্মক তৰ্কশৈলীৰ আশ্ৰয় লৈ বিদ্বানসকলে নিজ নিজ সৈদ্ধান্তিক স্থাপনা কৰিবলৈ অনেক নতুন স্মৃতি ৰচনা কৰি এই পৰম্পৰাক পৰিপুষ্ট কৰে।[১২] ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ সমৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ বাবে তৃতীয় যুগ বৰ মহত্বপূৰ্ণ।

স্মৃতি পৰম্পৰাত প্ৰাপ্ত সকলোবোৰ স্মৃতিৰ মাজত **'মনুস্মৃতি'** আৰু **'যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি'**ৰ মহত্ব সকলোতকৈ আগত। এই দুই গ্ৰন্থত ধৰ্মশাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থৰ সকলো পূৰ্ব পৰম্পৰা থূপ খাই আছে। সম্ভৱতঃ গ্ৰন্থ দুখন সাতবাহন সকলৰ যুগত ৰচিত হৈছিল। কিন্তু গ্ৰন্থ দুখনৰ প্ৰামাণিকতা আৰু স্থিতিকাল সম্বন্ধে কিছুদিন আগলৈকে বৰ বিবাদ চলি আছিল। বৈদেশিক পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত ড° জোলিয়ে ১৮৮৩ খৃষ্টাব্দত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এখন সভাত কৈছিল যে 'যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি'ৰ ৰচনা কাল খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ আগত হ'ব নোৱাৰে। একেদৰে ড° ব্যুলাৰেও কৈছিল যে 'মনুস্মৃতি'ৰ ৰচনা কাল খৃষ্টপূৰ্ব ২০০ ৰপৰা খৃষ্টীয় ১০০ চনৰ মাজত হ'ব।[১৩] তেওঁৰ মতৰ সমৰ্থনত ব্যুলাৰে মনুস্মৃতি আৰু মহাভাৰতৰ মাজত থকা কেতবোৰ সাদৃশ্য থকা শ্লোকৰ ইংৰাজী অনুবাদো যুৰি দিছে।[১৪] আনহাতে ভাৰতীয় পণ্ডিত ড° জয়সৱালে 'মনুস্মৃতি'ৰ ৰচনাকাল খৃষ্টপূৰ্ব ১৫০-১২০ অব্দৰ মাজত বুলি কৈছে।[১৫] তেওঁ জ্যোলি প্ৰভৃতি পণ্ডিতৰ মত খণ্ডন কৰিছে।

'মনুস্মৃতি'ৰ ৰচনাৰ উত্তৰ সীমা সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলে কয় যে ইয়াৰ ৰচনা খৃষ্ট জন্মৰ আগতে হৈছিল। আন এচাম পণ্ডিতে মনুস্মৃতি শুঙ্গসকলৰ ৰাজত্ব কালত অৰ্থাৎ খৃষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাত ৰচিত হৈছিল। **'বিষ্ণুস্মৃতি'**ৰ উৎস মনুস্মৃতি বুলি কোৱা হয়। যদিও এই স্মৃতিখন সূত্ৰশৈলীত ৰচিত হৈছিল তথাপি ইয়াক সূত্ৰ যুগৰ বুলি ক'ব নোৱাৰি।[১৬]

পণ্ডিতসকলৰ এচামে **'যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি'** খৃষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকামানত মিথিলাত ৰচিত হৈছিল বুলি কয়।[১৭] একেদৰে 'নাৰদস্মৃতি'ও প্ৰায় একে সময়তে ৰচিত হৈছিল। যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতিৰ ওপৰত ৰচিত 'মিতাক্ষৰা' টীকা বৰ প্ৰখ্যাত। একেদৰে 'মনুস্মৃতি'ৰ ওপৰত ৰচিত মেধাতিথি আৰু কুল্লুকভট্টৰ টীকাৰ প্ৰসিদ্ধি আছে। অন্যান্য বিষয়ৰ দৰে ধৰ্মশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থবোৰো গুপ্তকালত ৰচিত হৈছিল। এই যুগত বিশেষতঃ শ্লোকবদ্ধ স্মৃতিবোৰ ৰচনা হোৱা সম্ভৱ। কাৰণ এই যুগতে ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ বিষয়ে অনেক গ্ৰন্থৰ সম্বৰ্ধন, সংশোধন আৰু পুনৰ উদ্ধাৰ গুপ্তযুগত কৰা হৈছিল। যদিও একাংশ পণ্ডিতে যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতিও এই যুগতে ৰচিত হোৱা বুলি কৈছে, তথাপি পি,ভি কানে মহোদয়ে ইয়াৰ ৰচনা কাল খৃ০১০০-৩০০ চনৰ মাজত বুলি কয়। আনকি 'মনুস্মৃতি'ৰ বৰ্তমানৰূপ গুপ্তযুগতে নিশ্চিত কৰা হৈছিল।

১৩। Sacred Book of the East Series, Introduction, pp. 97-98.

১৪। SBES Vol. No 25, p. 533.

১৫। হিন্দু ৰাজতন্ত্ৰ, ১, পৃ০ ৩২।

১৬। গৈৰোলাঃ সংসা০ ই০ পৃ০ ৬৩৯।

১৭। উপাধ্যায়ঃ প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস, পৃ০ ৬৪

এই যুগতে 'পৰাশৰ স্মৃতি', 'নাৰদস্মৃতি', 'কাত্যায়ন স্মৃতি' আদিৰ সংশোধন কৰা হৈছিল। কানে মহাশয়ৰ মতে 'বৃহস্পতি স্মৃতি'ৰ ৰচনা কালো খৃ০২০০-৪০০ চনৰ মাজত পৰে।[18]

পণ্ডিত কাশী প্ৰসাদ জয়সয়ালে স্মৃতিবোৰৰ কাল সম্বন্ধে কেবাটিও যুক্তি দাঙি ধৰিছে। (১) তেওঁ কয় যে কনিষ্কৰ সমকালীন অশ্বঘোষে তেওঁৰ 'বজ্ৰছেদিকা' গ্ৰন্থত মনুস্মৃতিৰ শ্লোক উদ্ধৃত কৰা লৈ চাই 'মানৱ ধৰ্ম শাস্ত্ৰ'ৰ ৰচনা প্ৰথম খৃষ্টীয় শতাব্দীৰ আগতে হোৱা সম্ভৱ। (২) শুঙ্গবংশীয় পুষ্পমিত্ৰৰ সমকালীন পতঞ্জলি ৰচিত 'মহাভাষ্য 'মানৱধৰ্ম শাস্ত্ৰ'ৰ পূৰ্ব সীমা। (৩) মনুস্মৃতিৰ প্ৰতি অধ্যায়ৰ অন্তত স্মৃতিখন 'ভৃগুপ্ৰোক্ত' বুলি কোৱা হৈছে। 'নাৰদস্মৃতি' (৪০০খৃ০) ত মনুস্মৃতিক ভাৰ্গৱৰ কৃতি বোলা হৈছে। (৪) পাশ্চাত্যৰ মেক্সমুইলাৰ, বুহইলাৰ, জ্যোলি প্ৰভৃতিয়ে আগতে 'মানৱধৰ্ম শাস্ত্ৰ' কোনো ধৰ্মসূত্ৰৰ ওপৰত আধাৰিত বুলি কৈছিল যদিও পাছত তেওঁলোকে এই স্মৃতিৰ লগত ধৰ্মসূত্ৰৰ সম্বন্ধ নাই বুলি বুজিছিল। আনকি বিষ্ণুস্মৃতিক মনুস্মৃতিৰ পাছৰ ৰচনা বুলি সাব্যস্ত কৰা হৈছিল ইত্যাদি।

জয়সৱালৰ মতামত দাঙি ধৰাৰ পাছত পণ্ডিত গৈৰোলাই স্মৃতিবোৰৰ ৰচনাৰ ক্ৰমিক ইতিহাস সংক্ষিপ্তকৈ তুলি ধৰিছে। তাৰ সাৰাংশ আমি তলত উল্লেখ কৰিছো :—

এইটো সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছে যে 'ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিষয়ক স্মৃতি গ্ৰন্থবোৰৰ আধাৰ কল্পসূত্ৰবোৰ।' এই স্মৃতিবোৰে 'ৰামায়ণ', 'মহাভাৰত' পুৰাণ, লোকাচাৰ আৰু নীতি বিষয়ক কথাবোৰৰ বাবে আন আন গ্ৰন্থৰ পৰা প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল।

স্মৃতি গ্ৰন্থবোৰৰ মুখ্য বিষয় বা অঙ্গ চাৰিবিধ (১) আচাৰ, (২) ব্যৱহাৰ, (৩) প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু (৪) কৰ্মফল বিষয়ক। তদুপৰি স্মৃতিবোৰে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ — এই চাৰি বৰ্ণৰ আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য গাৰ্হস্থ, বাণপ্ৰস্থ আৰু সন্যাস এই চাৰি আশ্ৰমধৰ্মৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰিছে।

আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিষয়ক প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ হ'ল ধৰ্মসূত্ৰবোৰ। সেইবোৰ বিভিন্ন সময়ত ৰচিত হৈছিল। ৭ম-৬ষ্ঠ শতক খৃষ্ট পূৰ্বৰপৰা প্ৰথম খৃষ্টাব্দলৈ- এই সময়চোৱাৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল।[19] প্ৰাচীন ধৰ্মসূত্ৰৰ ভিতৰত গৌতম ধৰ্মসূত্ৰ (৬০০-৪০০ খৃ০ পূ০), আপস্তম্ব ধৰ্মসূত্ৰ (৬০০-৩০০ খৃ০ পূ০), বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰ (৫০০-২০০খৃ০ পূ০), বশিষ্ঠ ধৰ্মসূত্ৰ (৩০০-১০০ খৃ০ পূ০), বিষ্ণুধৰ্মসূত্ৰ (৩০০-১০০ খৃ০ পূ০) আৰু বৈখানস ধৰ্মসূত্ৰ, পৈঠীনসীধৰ্মসূত্ৰ, ঔশনস্ধৰ্মসূত্ৰ, কাশ্যপ ধৰ্মসূত্ৰ আৰু বৃহস্পতি ধৰ্মসূত্ৰৰ নাম উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ অধিকাংশ সূত্ৰ এতিয়া পোৱা নাযায়। এই একে শ্ৰেণীৰ অন্যতম ধৰ্মসূত্ৰ 'মানৱ ধৰ্মসূত্ৰ' এতিয়া অনুপলব্ধ। কিন্তু মিয়ানমাৰ, থাইলেণ্ড, জাভা প্ৰভৃতি দেশৰ বৈধানিক ব্যৱস্থা ৰচনাৰ আধাৰ বুলি প্ৰতিপন্ন হৈছে।[20]

১৮। গৈৰোলা : উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ০ ৬৩১।
১৯। ডি, বৰদাচাৰ্য্য: সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস, পৃষ্ঠা ৩০০।
২০। গৈৰোলাৰ সংস্কৃত সা০ ই০ পৃ০ ৬৪২।

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে ভৃগু মহৰ্ষিয়ে মানৱ ধৰ্মশাস্ত্ৰক সংহিতাৰ ৰূপত সংক্ষেপ কৰিছিল। সেই সংহিতাক পাছত আকৌ প্ৰমতি ভাৰ্গৱে সংস্কাৰ কৰিছিল। কিন্তু ভৃগুৰ দ্বাৰা ৰচিত সংহিতা এতিয়া পোৱা নাযায়। কিন্তু বিশ্বৰূপ প্ৰভৃতি প্ৰাচীন টীকাকাৰৰ গ্ৰন্থত উদাহৰণৰূপে তাৰ কিছু অংশ পোৱা যায়। তাৰ অধিকাংশ এতিয়াৰ মনুস্মৃতিত নাই বুলি গৈৰোলাই লিখিছে।[২১]

'History of Dharma Sastra' গ্ৰন্থৰ ৰচক পাণ্ডুৰঙ্গ বামন কাণে মহোদয়ে 'মহাভাৰত' আৰু 'নাৰদস্মৃতি'ত উল্লেখিত 'মানৱধৰ্ম শাস্ত্ৰ'ৰ সংক্ষিপ্ত বৃত্তক অপ্ৰামাণিক বুলি মানি লৈ বৰ্তমান 'মনুস্মৃতি'ৰ ৰচনা কাল খৃষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰপৰা খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ মাজত বুলি নিৰ্ধাৰিত কৰিছে আৰু ইয়াক মহৰ্ষি ভৃগুৰ সম্ভাৱিত ৰচনা বুলি কৈছে।[২২] কিন্তু কবিৰাজ সুৰমচন্দ্ৰই তেওঁৰ ইতিহাস গ্ৰন্থত কানেৰ মতক ভুল বুলিছে আৰু ভৃগুৰ কাল তেওঁৰ মতে খৃষ্টজন্মৰ ১৭শ বছৰ পূৰ্ব বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। তেওঁ মনুস্মৃতিৰ টীকাকাৰ ভাগুৰি, ভৰ্তৃযজ্ঞ, দেৱস্বামী অসহায়ক খৃষ্টপূৰ্ব ২০০ অব্দৰো আগৰ বুলি কৈছে।[২৩] কোৱা হৈছে যে এতিয়া পোৱা 'মনুস্মৃতি' গ্ৰন্থ পূৰ্বৰ 'মানৱধৰ্মসূত্ৰ'ৰ ধ্বংসাৱশেষৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৰচনা কৰা হৈছে। ভৃগুয়ে মনুৰ সূত্ৰৰূপ গ্ৰন্থৰ ভেটিত শ্লোকাবদ্ধ কৰি মনুস্মৃতি ৰচিছে। বেদ, ব্ৰাহ্মণ, নিৰুক্ত, মহাভাৰত, ৰামায়ণ আদিত উল্লেখিত বিৱস্বত পুত্ৰ মনুৰ অপূৰ্ব ব্যক্তিত্বৰ খ্যাতি ভাৰতত বৈ বৈ আছে। মনুস্মৃতিৰ বিষয় বিবেচনাত বৈদিক পদ্ধতি আৰু দাৰ্শনিক বিচাৰধাৰাৰ সমাবেশ ঘটিছে। সেই ই এক প্ৰৌঢ় পাণ্ডিত্যৰ পৰিচায়ক গ্ৰন্থ। তাৰ ওপৰত মেধাতিথি (৮২৫-৯০০ খৃ০) আৰু কুল্লুক ভট্টৰ (দ্বাদশ শতিকা) দুটা প্ৰসিদ্ধ আৰু প্ৰামাণিক টীকা আছে।

স্মৃতি পৰম্পৰাত 'যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি'ৰ খ্যাতি 'মনুস্মৃতি'ৰ পাছতে। ইয়াৰ নিৰ্মাণ কাল ১০০ খৃষ্ট পূৰ্বাব্দৰপৰা ৩০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলি নিৰ্ধাৰিত হৈছে। ইয়াৰ ওপৰত ৰচিত অনেক টীকাৰ ভিতৰত বিশ্বৰূপৰ (৮০০-৮২৫খৃ০) 'বালক্ৰীড়া', 'বিজ্ঞানেশ্বৰৰ (১১২০খৃ০) 'মিতাক্ষৰা' আৰু 'অপৰাৰ্কৰ' (১২ শ শতাব্দী) অপৰাৰ্ক বুলি খ্যাত নিবন্ধৰ প্ৰসিদ্ধি আছে। ইয়াৰ উপৰিও 'নাৰদস্মৃতি'ৰ (১০০-৩০০খৃ০) লঘু আৰু বৃহৎ দুটা সংস্কৰণ পোৱা যায়। সেইদৰে 'পৰাশৰস্মৃতি'ৰ লঘু সংস্কৰণ আছে, তাৰ ওপৰত বিজয়নগৰৰ মাধৱাচাৰ্যই (১২৬৭-১৩৮৬) টীকা ৰচনা কৰিছিল। 'পৰাশৰস্মৃতি'ৰ মূল গ্ৰন্থখনৰ ৰচনা কাল ১০০-৫০০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত পৰে। 'বৃহস্পতিস্মৃতি' (২০০-৪০০ খৃষ্টাব্দ) সম্প্ৰতি অপূৰ্ণৰূপত পোৱা যায়। ইয়াৰ আধাৰো 'মনুস্মৃতি'। স্মৃতিসমূহৰ সংখ্যা প্ৰায় ১৫২ খনমান বুলি কোৱা হয়।[২৪]

স্মৃতিগ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ পৰম্পৰা বা সিবোৰৰ ওপৰত ৰচনা কৰা টীকাৰ সময় প্ৰায় সপ্তদশ শতিকালৈ বিস্তৃত। জীমূতবাহন নামে পণ্ডিতে ১২শ শতিকাত 'ধৰ্মৰত্ন' নামে গ্ৰন্থ

২১। গৈৰোলাৰ সংস্ক০ ই০ ৬৪২।
২২। History of Dharasastra, pp. 138, 149, 156.।।
২৩। আয়ুৰ্বেদৰ ইতিহাস, ১ম পৃ ৫৮।
২৪। ডি, বলদাচাৰ্য ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস, পৃ০ ৩০২।

ৰচনা কৰে। এই একেটা শতিকাতে লক্ষ্মীধৰে 'স্মৃতি কল্পতৰু' আৰু হলায়ুধে বঙ্গৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ বাবে 'ব্ৰাহ্মণসৰ্বস্ব' নামে স্মৃতি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ত্ৰয়োদশ শতিকাত দেৱন্নভট্টই 'স্মৃতিচন্দ্ৰিকা', বৰদৰাজে 'স্মৃতি সংগ্ৰহ' আৰু হেমাদ্ৰিয়ে 'চতুৰ্বৰ্গচিন্তামণি' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চতুৰ্দশ শতিকাত বিশ্বেশ্বৰে 'মদন পাৰিজাত', চণ্ডেশ্বৰে 'স্মৃতি ৰত্নাকৰ' আৰু মাধৱে 'কালমাধৱীয়' ৰচনা কৰে। একেদৰে পঞ্চদশ শতাব্দীত বাচস্পতিয়ে 'চিন্তামণি', ষোড়শ শতিকাত প্ৰতাপ ৰুদ্ৰদেৱে 'সৰস্বতীবিলাস', ৰঘুনন্দনে 'অষ্টাবিংশতিতত্ত্ব'(?) 'অগ্নিপৰীক্ষা', বৈদ্যনাথ দীক্ষিতে 'স্মৃতি মুক্তাফল' আৰু সপ্তদশ শতিকাত ভট্টোজীদীক্ষিতে 'তিথিনিৰ্ণয়', কমলাকৰ ভট্টই 'নিৰ্ণয় সিন্ধু' নীলকণ্ঠই 'ভাগৱন্তভাস্কৰ' আৰু মিত্ৰমিশ্ৰই 'বীৰমিত্ৰোদয়' প্ৰভৃতি স্মৃতিগ্ৰন্থ ৰচনা কৰি ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰা নিৰ্বাহ কৰে। ইমানবোৰ স্মৃতি গ্ৰন্থ বিভিন্ন সময়ত ৰচিত হোৱা সত্বেও 'মনুস্মৃতি' আৰু 'যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি'ৰ জনপ্ৰিয়তা কমা নাই।

কামৰূপৰ স্মৃতিপৰম্পৰা

প্ৰাচীন কামৰূপত এটি সুকীয়া স্মৃতি পৰম্পৰা গঢ়ি উঠা কথা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ আগতে সংকৰ্ষি বিশ্বেশ্বৰে 'স্মৃতি সমুচ্চয়' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। নীলাম্বৰে ত্ৰয়োদশ শতিকাত 'কালকৌমুদী' নামে আন এখন স্মৃতিগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। নীলাম্বৰে 'শ্ৰাদ্ধপ্ৰকাশ' নামে আন এখন স্মৃতি গ্ৰন্থ আৰু 'অংশ প্ৰকাশিকা' নামে তিনিহাজাৰ লোকৰ বিষ্ণুপুৰাণৰ ভাষ্য ৰচনা কৰে। কামৰূপৰ আন এজন স্মৃতিকাৰ বেদাচাৰ্যই (১১শ শতিকা?) 'স্মৃতি ৰত্নাকাৰ' নামে প্ৰসিদ্ধ স্মৃতি ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত পোন্ধৰটা পৰিচ্ছেদ আছিল। আন এজন প্ৰসিদ্ধ স্মৃতিকাৰ পণ্ডিত আছিল দামোদৰ মিশ্ৰ (১৪০০-১৪৮০)। তেওঁৰ 'গঙ্গাজল' অসমৰ বিপ্ৰসকলৰ মাজত বৰ জনপ্ৰিয়। গ্ৰন্থখন দুভাগত বিভক্ত ঃ (১) বল প্ৰবেশ আৰু (২) স্মৃতি সাগৰসাৰ। বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে 'গঙ্গাজল' আৰু 'স্মৃতি সাগৰ সাৰ'ক দুখন সুকীয়া গ্ৰন্থ বুলি কোৱাটোকে নিৰাপদ বুলি কৈছে। সাতপৰিচ্ছেদত বিভক্ত 'গঙ্গাজল'ৰ প্ৰতিটো পৰিচ্ছেদত ভিন্ ভিন্ বিষয়ৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে। 'স্মৃতিসাগৰসাৰ' এখন বৃহদাকাৰৰ স্মৃতি গ্ৰন্থ। ইয়াৰ প্ৰথম অধ্যায়ত 'ব্ৰত' কথা, দ্বিতীয় অধ্যায়ত 'অন্ত্যেষ্টি' আৰু অন্য শ্ৰাদ্ধকৰ্ম, আৰু তৃতীয়ত অধ্যায়ত 'অশৌচ' আদি বিষয় চৰ্চা কৰা হৈছে।

অসমৰ আটাইতকৈ শ্ৰেষ্ঠ স্মৃতিকাৰজন হ'ল মহামহোপাধ্যায় পিতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশ। পিতাম্বৰ কোচবিহাৰৰ প্ৰখ্যাত ৰজা নৰনাৰায়ণৰ (১৫৪০-১৫৮৪) সভা কবি আছিল। তেওঁ স্মৃতি বিষয়ক ওঠৰখন 'কৌমুদী' ৰচনা কৰিছিল। কোনো কোনোৱে তেওঁৰ আঠাইশখন কৌমুদীৰ ৰচক বুলি ক'ব খোজে। তেওঁৰ ওঠৰখন কৌমুদীৰ তালিকা এইদৰে পোৱা যায়ঃ (১) দত্ত কৌমুদী, (২) প্ৰেতকৌমুদী, (৩) বৃষোৎসৰ্গ কৌমুদী, (৪) প্ৰমাণ কৌমুদী, (৫) শ্ৰাদ্ধ কৌমুদী, (৬) দুৰ্গোৎসৱ কৌমুদী, (৭) একাদশী কৌমুদী, (৮) তিথি

২৫। Sanskrit Assam Through Ages, p-148.

কৌমুদী, (৯) প্ৰতিষ্ঠা কৌমুদী, (১০) সংকল্প কৌমুদী, (১১) প্ৰায়শ্চিত্ত কৌমুদী, (১২) তীৰ্থকৌমুদী[২৬], (১৩) কালকৌমুদী, (১৪) পঞ্চদীক্ষা কৌমুদী, (১৫) সম্বন্ধ কৌমুদী, (১৬) তিথি কৌমুদী, (১৭) দায় কৌমুদী আৰু (১৮) আচাৰ কৌমুদী। কৌমুদীকাৰে কেতবোৰ কথাত মৈথিলী স্মৃতিকাৰ সকলৰপৰা পৃথকত্ব দাবী কৰে।

আন এজন স্মৃতিকাৰ শম্ভুনাথ মিশ্ৰৰ কাল অষ্টাদশ শতিকা। পিতাম্বৰৰ দৰে তেওঁ এলানি স্মৃতি ভাস্কৰ ৰচনা কৰিছিল। যেনে 'কালভাস্কৰ', 'বৰ্ষভাস্কৰ', 'দিন ভাস্কৰ', 'বিবাহ ভাস্কৰ' ইত্যাদি। শম্ভুনাথৰ পাছত আন পাঁচ-ছজন স্মৃতিকাৰে স্মৃতি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিলেও সি সকলৰ কৰ্মৰাজি তেনে মহত্বপূৰ্ণ নহয়। তথাপি পিছৰ চাম স্মৃতিকাৰৰ ভিতৰত ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্যৰ নাম উল্লেখযোগ্য। ৰিপুঞ্জয়ৰ গ্ৰন্থৰ নাম 'পূৰ্ণচন্দ্ৰ'। গ্ৰন্থখন তিনিখণ্ডত বিভক্ত ঃ (১) প্ৰায়শ্চিত্ত, (২) ব্ৰত আৰু (৩) শ্ৰাদ্ধ বিষয়ক আলোচনাই ঠাই পাইছে। অসমৰ ওপৰোক্ত স্মৃতিকাৰ সম্বন্ধে বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে সাধাৰণ মন্তব্য কৰি কৈছেঃ

'All the Smrti digest writers, who are mentiones above were erudite scholars of their times and they studied the puranas and upapuranas, the prakkarkana granthas and picked out even the points which were not to their liking. In the works of Nilambara and Sambhunatha a few words mentioned from Assamese bear testimony to ascertain their plce of living, if not of birth'[২৭]

২৬। published by ABILAK, Gauhati. 1998 (edited by B.N. Shastri).

২৭। Sanskrit in Assam Through Ages, p. 156.

অষ্টম অধ্যায়

অৰ্থশাস্ত্ৰ

যি শাস্ত্ৰ পঢ়িলে বা অধ্যয়ন কৰিলে পৃথিৱীৰূপ অৰ্থ লাভ কৰিব আৰু পালন কৰিব পাৰি তাকেই 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' বোলে। অৰ্থশব্দৰ অনেক অৰ্থ বা মানে আছে। 'অমৰ কোষ'ত (৪৬৬।২৪৬) ইয়াৰ বাৰটা পৰ্যায় বাচক শব্দ দিছে ঃ 'দ্ৰব্যং বিত্তং স্বাপতেয়ং ৰিক্থমৃক্থং ধনং বসু। হিৰণ্যং দ্ৰৱিণং দ্যুম্নমৰ্থ ৰৈ বিভৱা অপি।' অৰ্থাৎ দ্ৰব্য, বিত্ত, স্বাপতেয়, ৰিক্থ, ঋক্থ, ধন, বসু, হিৰণ্য, দ্ৰৱিণ, দ্যুম্ন, অৰ্থ , ৰৈ আৰু বিভৱ- এইবোৰ সমাৰ্থক বা ধনবাচক শব্দ। 'অমৰ কোষ'ৰ আন এঠাইত 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ক দণ্ড নীতি বুলি কৈছে (১০০।২৭৩)। গতিকে অৰ্থশাস্ত্ৰ শব্দটো এতিয়াৰ ৰাজনীতি-সমাজনীতি-অৰ্থনীতিৰ সামূহিক জ্ঞানক বুজায়; কিয়নো, কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰত এনেবোৰ নীতিৰে সমাবেশ কৰিছে।

আমাৰ প্ৰাচীন শাস্ত্ৰ পৰম্পৰাত ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষক চতুৰ্বৰ্গ বুলি কৈছে। আন কথাত এই চতুৰ্বৰ্গক পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় বুলি কৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত ধৰ্ম আৰু অৰ্থক সাধন পুৰুষাৰ্থ আৰু কাম-মোক্ষক সাধ্য পুৰুষাৰ্থ বোলা হৈছে। ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ সম্পৰ্কে নীলকণ্ঠ দীক্ষিতে এনেদৰে কৈছে ঃ

অৰ্থনোপাৰ্জ্যতে ধৰ্ম ঃ ধৰ্মেণাৰ্থ উপাৰ্জ্যতে।

অন্যোন্যাশ্ৰয়ণং হ্যেতদ উভয়োৎপত্তি সাধনম্ ।। (সভাৰঞ্জন শতক, শ্লোক ৭৮)

ইয়াত অৰ্থক বিত্তাদিৰ পৰ্যায় বাচকৰূপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে। অৰ্থ শাস্ত্ৰত অৰ্থক এক পাৰিভাষিক অৰ্থ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। দণ্ডনীতি ইয়াৰ পৰ্যায়বাচক হোৱাটো স্বাভাৱিক।

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ আৱিষ্কাৰ ঃ— 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' বুলিলে প্ৰায়েই কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰকে বুজা যায়। কাৰণ, কৌটিল্যৰ বাহিৰে আনকাৰো অৰ্থশাস্ত্ৰ এতিয়া পোৱা নাযায়। আনকি ১৯০৫ চনৰ আগতে এই শাস্ত্ৰখনো লুপ্ত হৈ আছিল আৰু তেতিয়া ইয়াৰ নাম মাত্ৰসাৰ হৈ আছিল। ১৯০৫চনত মহীশূৰ (এতিয়া কৰ্ণাটক ৰাজ্যৰ) সুখ্যাত বিদ্বান পণ্ডিত শ্যামা শাস্ত্ৰীয়ে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ অংশবিশেষ উদ্ধাৰ কৰি 'ইণ্ডিয়ান এণ্টিকুৱেৰী' নামে পত্ৰিকাত ইংৰাজী অনুবাদ সহ প্ৰকাশ কৰে। তাৰ চাৰি বছৰ পাছত ১৯০৯ চনত একেজন পণ্ডিতে ইংৰাজী অনুবাদ সহ সমগ্ৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্পাদনা কৰি উলিয়ায়। ইয়াৰ আগতে এই সুখ্যাত গ্ৰন্থখনৰ পাণ্ডুলিপিৰ সৈতেও কাৰো পৰিচয় ঘটা নাছিল। পুৰণি পুথি-পাজিত তাৰ নাম মাত্ৰ উদ্ধৃতি পোৱা গৈছিল। এই গ্ৰন্থখন আৱিষ্কৃত আৰু প্ৰকাশিত হোৱাৰ লগে লগে দেশ-বিদেশৰ পণ্ডিতসকলৰ মাজত বেছ আলোড়নৰ সৃষ্টি হ'ল। সেই পণ্ডিতসকলে এই লৈ নানা তৰ্ক-বিতৰ্কত লিপ্ত হ'ল।

গ্ৰন্থখনৰ যথাৰ্থতা, ৰচক, ৰচনাৰ সময়, ৰচক কৌটিল্য নে চানক্য-এনেবোৰ প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'বলৈ ধৰিলে। মহীশূৰৰ পণ্ডিত প্ৰবৰ শ্যামাশাস্ত্ৰীয়ে প্ৰকাশিত কৰা গ্ৰন্থখনৰ ভূমিকাত এই কথা নদি কৈছে যে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'খনৰ ৰচয়িতা কৌটিল্য ভিন্ন অন্য নহয়। পণ্ডিত কৌটিল্য মৌৰ্যবংশ প্ৰতিষ্ঠাতা ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী আছিল। তেওঁ খৃষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত এই প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থখন প্ৰণয়ন কৰিছিল। শাস্ত্ৰী ডাঙৰীয়াৰ এইবোৰ উক্তি পাশ্চাত্যৰ আৰু ভাৰতৰ অনেকজন পণ্ডিতে স্বীকাৰ কৰিলে। তেওঁৰ সমৰ্থকসকলৰ ভিতৰত আছে পশ্চিমীয়া পণ্ডিত হিলেব্ৰাণ্ট, যাকোবী, হাৰ্টেল, ভিনচেণ্ট স্মিথ প্ৰভৃতি আৰু ভাৰতীয় পণ্ডিত কালীপ্ৰসাদ জয় সৱাল, জয়চন্দ্ৰ বিদ্যালঙ্কাৰ, ৰাধাগোবিন্দ বসাক, আৰ, পি কালে প্ৰভৃতি। আনহাতে এচাম বিদেশী আৰু স্বদেশী পণ্ডিতে শ্যাম শাস্ত্ৰীৰ যুক্তি মানিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। তেওঁলোক হ'ল বিদেশী পণ্ডিত এ, বেৰিদেল কীথ, এম্ ৱিন্টাৰনিট্‌চ, জে, ইয়োলি আৰু ভাৰতীয় পণ্ডিত ৰামচন্দ্ৰ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰ, পি,ভি, কাণে, কালিদাস নাগ প্ৰভৃতি।

অৰ্থশাস্ত্ৰ পৰম্পৰাৰ পূৰ্বসূৰী শাস্ত্ৰকাৰসকল ঃ— কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ ৰচনাৰ আগতেও ইয়াৰ এক প্ৰাচীন পৰম্পৰা ভাৰতবৰ্ষত প্ৰবৰ্তিত আছিল। আনকি কৌটিল্যই নিজেও সেই পৰম্পৰাৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ অৰ্থশাস্ত্ৰত নিষ্ণাত অনেক পূৰ্বসূৰীৰ অভিমত নিজ গ্ৰন্থত তুলি ধৰিছে। প্ৰাচীন শাস্ত্ৰকাৰসকলৰ ভিতৰত কৌটিল্যই বৃহস্পতি, উশনশ্, পৰাশৰ, মনু বা মানব, অম্ভী, ভাৰদ্বাজ, বিশালাক্ষ, পিশুন, কৌনপদন্ত, বাতব্যাধি, বাহুদন্তিপুত্ৰ প্ৰভৃতিৰ মতবাদ উদ্ধৃত কৰিছে।

ব্যাসদেৱ বিৰচিত মহাভাৰতৰ পাতত কোৱা হৈছে যে দেশৰ প্ৰজাসকলৰ মাজত যেতিয়া লোভ, হিংসা, সুখৰ প্ৰতি লিপ্সা আদিয়ে দেখা দিলে তেতিয়া ধৰ্মত ৰত অন্যবোৰ প্ৰজাৰ অনুৰোধত প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই এখন সুবৃহৎ দণ্ডনীতি নামে শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিলে; তাত একলাখ অধ্যায় আছিল।[১] ইমান বৃহৎ শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন- অধ্যাপনা কষ্টকৰ হোৱা দেখি ভগৱান শঙ্কৰে এই শাস্ত্ৰখন চমুৱাই দহ হেজাৰ অধ্যায়ত সংকলন কৰিলে।[২] তেতিয়া এই শাস্ত্ৰখন বৈশালাক্ষ শাস্ত্ৰ বুলি জনাজাত হ'ল। তাৰ পাছত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰদেৱে এই শাস্ত্ৰ আৰু কিছু সংক্ষেপ কৰি পাঁচ হাজাৰ অধ্যায়ত মোখনি মাৰিলে। ইন্দ্ৰই সংগ্ৰহ কৰা এইনীতিশাস্ত্ৰখনৰ নাম হ'ল বাহুদন্তশাস্ত্ৰ।[৩] তাতো সন্তুষ্ট নহৈ দেৱগুৰু বৃহস্পতিয়ে তাৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ তিনি হাজাৰ অধ্যায়ত সমাপ্ত কৰিলে।[৪] তাৰ পাছত উশানা কাব্যই আৰু এখোপ আগুৱাই গৈ এই নীতিশাস্ত্ৰৰ এক সংক্ষিপ্ত ৰূপদি মাত্ৰ এহেজাৰ অধ্যায়ত সীমিত কৰি ৰচনা কৰিলে।[৫] বৃহস্পতি, উশানা প্ৰাভৃতি দণ্ডনীতি বিশেষজ্ঞসকলৰ নাম মহাভাৰতত উল্লেখিত হৈছে।

১। মহাভাৰত, শান্তিপৰ্ব ৫৯।২৯-৩০ ইত্যাদি।
২। মহাভা০ ১২।৫৯।৮৭-৮৮।।
৩। মহাভা০ ১২।৫৯।৮৯।।
৪। মহা ১২।৫৯।৯০
৫। মহাভা০ ১২।৫৯।৯১ (শান্তিপৰ্বৰ ৫৯ সৰ্গত দণ্ডনীতিৰ প্ৰৱৰ্তন আৰু বিস্তাৰৰ কথা বৰ্ণনাই কোৱা আছে।

ব্ৰহ্মাদেৱে ৰচনা কৰা শাস্ত্ৰখনত ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম এই ত্ৰিবৰ্গৰ চিন্তা-চৰ্চা কৰা হৈছিল। শঙ্কৰে তাক সংক্ষেপ কৰি 'বৈশালাক্ষ' নামে ৰচনা কৰিলে। ইয়াৰ আধাৰতে পৰবৰ্তী কালত ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু কাম শাস্ত্ৰ পৃথক পৃথকভাৱে ৰচিত হৈছিল।[৬]

বৈশালক্ষ নামে শংকৰকৃত গ্ৰন্থখনক অৱলম্বন কৰি ইন্দ্ৰই বাহুদন্তক শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিলে। ইন্দ্ৰক কোনো এজন বহুদন্তীৰ পুত্ৰ বুলি কোৱা হৈছে। যিহেতু গ্ৰন্থখন বহুদন্তিৰ পুত্ৰৰ ৰচনা সেয়ে তাৰ নাম বাহুদন্তক শাস্ত্ৰ বোলা হৈছে।

অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰ হিচাপে বৃহস্পতিৰ নাম প্ৰসিদ্ধ। তেওঁ ইন্দ্ৰৰদ্বাৰা বিৰচিত বাহুদন্তক শাস্ত্ৰখন যুগোপযোগীকৈ সংক্ষিপ্ত কৰে। তথাপি তথাপি তেওঁৰ দণ্ডনীতিত দুহেজাৰ অধ্যায় আছিল। বাৎসায়নৰ কামসূত্ৰতো বৃহস্পতিৰ শাস্ত্ৰ ৰচনাৰ সাক্ষ্য পোৱা যায়।[৭] বৃহস্পতি আছিল দেৱগুৰু।[৮] 'মহাভাৰত', কামন্দকীয় 'নীতিসাৰ', 'যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতিৰ বালক্ৰীড়া নামে টীকা আৰু কৌটিল্যৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ অনেক ঠাইত 'বাৰ্হস্পত্য অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ অনেক বাক্য বচনৰ উদ্ধৃতি দেখা পোৱা যায়। বাৰ্হস্পত্য অৰ্থসূত্ৰৰপৰা জনা যায় যে ইন্দ্ৰই বৃহস্পতিৰ ওচৰত অৰ্থশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল।

মহৰ্ষি অঙ্গিৰা আন এজন অৰ্থশাস্ত্ৰবিদ্ আছিল। মহাভাৰতত তেওঁৰ উল্লেখ আছে। একেদৰে উশনা কবি অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বিদ্বান্ আৰু 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' গ্ৰন্থৰ ৰচক আছিল। 'চৰক সংহিতা'ত উশনাৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়।[৯] মহাভাৰতত তেওঁৰ ৰাজনৈতিক বিচাৰৰ উল্লেখ আছে।[১০] 'শুক্ৰনীতিসাৰ' উশনাৰ দণ্ডনীতি বুলি কোৱা হয়। কোৱা বাহুল্য যে উশনা শুক্ৰাচাৰ্য অসুৰসকল গুৰুপুৰোহিত আছিল।

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অনেক ঠাইত পিশুনৰ অনেক উদ্ধৃতি আছে। সম্ভৱতঃ তেওঁৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ কৌটিল্যৰ সময়ত পোৱা গৈছিল। তেওঁৰ উদ্ধৃতিবোৰ বিচাৰ কৰি চালে বুজা যায় যে তেওঁ ভেদনীতিৰ সুচতুৰ পণ্ডিত আছিল। পিশুনক নাৰদৰসৈতে অভেদ বুলি জ্ঞান কৰা হয়। সংস্কৃত শাস্ত্ৰত নাৰদক দ্বন্দ্বুৰা বুলি কোৱা হয়। ৰামায়ণৰ নাৰদীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অনেক শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে।[১১] মহাভাৰততো তেনে উল্লেখ আছে।[১২]

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত ভৰদ্বাজৰ অনেকমত উদ্ধৃত কৰা হৈছে। ভৰদ্বাজক ৰাজনীতি শাস্ত্ৰৰ বিদ্বান হিচাপে মহাভাৰততো উল্লেখ কৰিছে।[১৩] মহাভাৰতৰ এঠাইত (১২।১৩৮) কনিষ্ক ভাৰদ্বাজে শত্ৰুন্তাপ নামে ৰজাক উপদেশ দিয়া কথা পোৱা যায়। পঞ্চতন্ত্ৰতো (৩।৩০) বিষ্ণুশৰ্মাই ভৰদ্বাজৰ উদ্ধৃতি দিছে। কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰত সাত ঠাইত বিশালাক্ষৰ অভিমতৰ পূৰ্বত ভাৰদ্বাজৰ অভিমত তুলি ধৰিছে।[১৪] এই উদ্ধৃতিবোৰৰ পৰা অনুমান কৰা

৬। পৈৰালা, সংসো, ইং পৃষ্ঠা, ৪৫০।।, ৭। কামসূত্ৰ ১।১৭।।, ৮। ঐ০ ব্ৰা০ ৮।২৬।।,
৯। চ০ স০ ৮।৫৪।৫।।, ১০। মহাভা০ ১২।৫৬।৮০, ৪২ ইত্যাদি।।,
১১। ১ বা০ অযোধ্যা, অধ্যায় ১০০।।, ১২। মহাভা০২।৫।।,
১৩। ১২।১৩৮।৭-৯।।,
১৪। অৰ্থশা ১।৮।৩-৪, ১।১৫।১৬-১৭; ২।১৭।৭-৮; ৫।৬।৩১;
৮।১।৩-।৩১; ৮।৩।৮-১২; ১২।১।১-২; অধিকতথ্যৰ বাবে 'আমাৰ The Bharadvajas in Ancient India গ্ৰন্থৰ পৃষ্ঠা ২৫৭- ২৬২ দ্ৰষ্টব্য।

হয় যে ভৰদ্বাজ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ-পৌত্ৰ বা শিষ্যসকলে ৰাজশাস্ত্ৰ, দণ্ডনীতি আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰাদিৰ ৰচক/ প্ৰণেতা আছিল। সম্ভৱতঃ পিতৃ বৃহস্পতিৰপৰা ভৰদ্বাজে ৰাজনীতিৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিছিল।

আচাৰ্য কৌণপদন্তও অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অন্যতম প্ৰণেতা আছিল। ত্ৰিকাণ্ডকোষত কৌণপদন্ত ভীষ্মৰ অন্য এক নাম বুলি কোৱা হৈছে। যদি এই কথা সত্য হয় তেনেহ'লে তেওঁক অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পণ্ডিত বোলাত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত ভীষ্মৰ উপদেশবোৰ তাৰ পৰিচায়ক। বাতব্যাধি আন এজন অৰ্থশাস্ত্ৰজ্ঞ। তেওঁৰ অন্য নামে উদ্ধৱ। মহাভাৰতত বৰ্ণিত বৃষ্ণি অন্ধকসকলৰ সাতজন মন্ত্ৰীৰ ভিতৰত উদ্ধৱৰ নামো পোৱা যায়।[১] মৎস্য পুৰাণতো উদ্ধৱৰ পাণ্ডিত্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়।[১৫] দীৰ্ঘচাৰায়ণ এই পৰম্পৰাৰ আন এজন আচাৰ্য আছিল। অৰ্থশাস্ত্ৰত তেওঁৰ নাম উল্লেখিত হৈছে।

কৌটিল্য-চাণক্য আদি নামৰ বিচাৰ ঃ— অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰ কৌটিল্যৰ আন নাম চানক্য। সম্ভৱতঃ তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল কোনো এক চনক। চনক পুত্ৰ বুলিয়েই তেওঁৰ নাম চাণক্য হৈছিল। কূটনৈতিক বা কুটিল ৰাজনীতিজ্ঞ হোৱা বাবে তেওঁ কৌটিল্য বুলি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছিল। এই নাম দুটা লোক প্ৰচাৰৰ বাবে হৈছিল; এই দুটা পিতৃদত্ত নাম নাছিল। তেওঁৰ পিতৃদত্ত আৰু প্ৰকৃত নাম আছিল বিষ্ণুগুপ্ত। কৌটিল্য আৰু বিষ্ণুগুপ্ত নামটো উল্লেখ কৰিছে আচাৰ্য কামন্দকে খৃষ্টাব্দ ৪০০ চনত ৰচিত 'নীতিসাৰ' নামে গ্ৰন্থৰ পাতত। কামন্দকে নীতিসাৰৰ প্ৰাৰম্ভিক পুষ্পিকাত চাৰিটা তথ্য দাঙি ধৰিছে ঃ (১) কৌটিল্যই 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' ৰচনা কৰিছে; (২) কামন্দকৰ নীতিসাৰৰ আধাৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ, (৩) কৌটিল্যই নন্দবংশক নিৰ্মূল কৰি মৌৰ্যবংশৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে আৰু (৪) কৌটিল্যৰ প্ৰকৃত নাম বিষ্ণুগুপ্ত। কামন্দকৰ কৌটিল্যস্তুতি পঢ়ক ঃ

নীতিশাস্ত্ৰামৃতং ধীমানৰ্থশাস্ত্ৰ মহোদধেঃ।
সমুদ্দধ্ৰে নমস্তস্মৈ বিষ্ণুগুপ্তায় বেধসে।।নী০৬।

যিজনে অৰ্থশাস্ত্ৰৰূপ মহাসাগৰ মন্থন কৰি নীতিশাস্ত্ৰৰূপ অমৃত উলিয়াইছে সেই বিষ্ণুগুপ্ত নামে মেধাবীজনক নমস্কাৰ কৰো।

হেমচন্দ্ৰ, যাদব প্ৰকাশ, বৈজয়ন্তী, ভোজৰাজ, নামমল্লিকা প্ৰভৃতিতো আচাৰ্য বিষ্ণুগুপ্তৰ পৰ্যায়বাচক একাধিক নাম পোৱা যায়; তাৰ ভিতৰত কৌটিল্য আৰু চানক্য সুপ্ৰচলিত আৰু আনবোৰ অপ্ৰচলিত। অপ্ৰচলিত নামবোৰো কৌতূহলোদ্দীপক: দ্ৰামিল, অঙ্গুল, বাৎসায়ন, মল্লনাগ, পক্ষিল স্বামী, বৰৰুচি, পুনৰ্বসু, বাৰুক ইত্যাদি।[১৭]

কৌটিল্য অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰ ঃ— কামন্দকৰ সাক্ষ্যই প্ৰমাণ কৰে যে বিষ্ণুগুপ্ত-কৌটিল্য অধুনা প্ৰাপ্ত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচক। এটা সময়ত কোনো কোনো বিদেশী পণ্ডিতে অৰ্থশাস্ত্ৰখনক নকল গ্ৰন্থ বুলি কোৱাৰ প্ৰয়াস পাইছিল। তেওঁলোকে আনকি কৌটিল্য নামটোকো কল্পনা প্ৰসূত বুলি কৈছিল। কিন্তু ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ নীৰবচ্ছিন্ন গৱেষণাই বিদেশী

১৭। বৈবালা, সংসা০ ইং, পৃ০ ৪৫৪।

পণ্ডিতসকলৰ ভ্ৰমাত্মক চিন্তাধাৰাক নিৰস্ত কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অন্তিম শ্লোকত গ্ৰন্থকাৰে কৈছে যে 'এই গ্ৰন্থখনৰ ৰচনা সেইজনে কৰিছে যিজনে একেধাৰে শাস্ত্ৰ, শস্ত্ৰ আৰু নন্দৰাজে শাসন কৰা পৃথিৱীক একেলগে উদ্ধাৰ কৰিছেঃ

যেন শাস্ত্ৰং চ শস্ত্ৰং চ নন্দৰাজগতা চ ভূঃ ।
অমৰ্ষেণোদ্‌ধৃতান্যাশু তেন শাস্ত্ৰমিদং কৃতম্ ।। অ০ শা০ ১৫ ।১ ।৮০

এই শ্লোকৰপৰা বুজা যায় যে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচকে পৃথিৱী (ভাৰতবৰ্ষ) শাসন কৰি থকা নন্দবংশক সমূলে উভালি পেলাই তাৰ ঠাইত মৌৰ্যসাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এই তথ্য বিষ্ণুপুৰাণেও সমৰ্থ কৰে।[১] তাতো এই কথা কোৱা হৈছে যে কৌটিল্য নামে ব্ৰাহ্মণে নন্দসকলক বিনষ্ট কৰি তাৰ ঠাইত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰিছিল। কৌটিল্য অৰ্থশাস্ত্ৰতে নহয় সমস্ত শাস্ত্ৰতে নিষ্ণতে আছিল; লগতে শস্ত্ৰবিদ্যা বা ধনুৰ্বিদ্যাতো নিপুণ আছিল।

গতিকে অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু কৌটিল্য সম্পৰ্কে এসময়ত এচাম পণ্ডিতে যি বিতৰ্ক আৰম্ভ কৰিছিল, তাক পৰৱৰ্তী কালৰ গৱেষণাই নিৰস্ত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। বৰঞ্চ এই কথা নিশ্চিতৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে যে বিষ্ণুগুপ্ত কৌটিল্য এজন ঐতিহাসিক পুৰুষ আছিল। তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যক ৰজা পাতি তেওঁৰ মন্ত্ৰীৰূপে বিৰাজ কৰাৰ লগতে ৰাজ্য শাসনৰ বাবে আৱশ্যকীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ লেখিয়া মহৎগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল।

অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় বাদ-বিবাদ ঃ— আগতে কৈ অহা হৈছে যে ১৯০৫ চনত মহীশূৰৰ পণ্ডিত শ্যামাশাস্ত্ৰীয়ে প্ৰথমে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পাণ্ডুলিপি আৱিষ্কাৰ কৰে। ১৯০৯ চনত শাস্ত্ৰীদেৱে ইংৰাজী অনুবাদসহ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ মূলপাঠ প্ৰকাশ কৰে। তাৰ পাছত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ যথাৰ্থতা। ৰচকৰ নাম, ধাম আৰু সময় লৈ নানান বাদ-বিবাদৰ সৃষ্টি হয়। সেই বিতৰ্কৰ বিষয়ে বাচস্পতি গৈৰোলাই তেওঁৰ সংস্কৃত সাহিত্যকা ইতিহাস গ্ৰন্থত[২] সংক্ষিপ্ত বিবৰণ তুলি ধৰিছে। তাৰ চমু সাৰভাগ অসমীয়া পাঠকৰ অৱগতিৰ বাবে তলত দাঙি ধৰিলো ঃ

পণ্ডিত শ্যামাশাস্ত্ৰীয়ে কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ মূলপাঠ সহ ইংৰাজী অনুবাদ প্ৰকাশ কৰা সময়ত গ্ৰন্থখনৰ ভূমিকাত বৰ পাণ্ডিত্য পূৰ্ণ প্ৰমাণৰ সৈতে তিনিটা কথা বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিছে ঃ (১) কৌটিল্য চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ অমাত্য আছিল; (২) এই কৌটিল্যই 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' প্ৰণয়ন কৰিছিল আৰু (৩) শ্যামাশাস্ত্ৰী আৱিষ্কৃত, অনূদিত আৰু প্ৰকাশিত অৰ্থশাস্ত্ৰই প্ৰামাণিক মূল পাঠ।

'অৰ্থশাস্ত্ৰ' কৌটিল্যৰ কৃতি আৰু প্ৰকাশিত পাঠেই তাৰ মূল ৰূপ-এই দুটা কথা পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিত হিলেব্ৰাণ্ট, হাৰ্টেল, য়াকোবী আৰু ভিনচেণ্ট স্মিথেও সমৰ্থন কৰিছে। ভিনচেণ্ট স্মিথে তেওঁৰ 'আৰ্লি-হিষ্টৰি অব্ ইণ্ডিয়া' গ্ৰন্থৰ তৃতীয় সংস্কৰণ (১৯১৪ খৃ০)ত শাস্ত্ৰীৰ বক্তব্য সমৰ্থন কৰাৰ আঠ বছৰ পাছত এদল বিদেশী বিদ্বানে কৌটিল্য, তেওঁৰ

১। 'নবৈব, তান্ নন্দান্ কৌটিল্যো। ব্ৰাহ্মণঃ সমুদ্ধৰিষ্যতি। তেষামভাবে মৌৰ্য্যাশ্চ পৃথিবীং ভোক্ষ্যন্তি। কৌটিল্য এব চন্দ্ৰগুপ্তং ৰাজ্যেঽভিষেক্ষ্যতি।'

২। পৃষ্ঠা, ৪৫৬-৪৫৭।

অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু তাৰ প্ৰামাণিকতাৰ বিৰুদ্ধে অবিশ্বাস প্ৰকাশ কৰে আৰু কয় যে গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰকৃত নাম কৌটিল্য নহয়, বৰং ই কল্পিত নামে হে আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ এখন 'জাল' গ্ৰন্থ। এই জাল গ্ৰন্থখন তৃতীয় খৃষ্টীয় শতিকাত ৰচনা কৰা হৈছিল। অ'টো ষ্টাইন নামে এজন পণ্ডিতে 'মেগেস্থানীজ এণ্ড কৌটিল্য' নামে গ্ৰন্থত মেগেস্থানীজ আৰু কৌটিল্যৰ কথাৰ মাজত পাৰস্পৰিক বিৰোধ দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰে। ষ্টাইনৰ পাছত ড° জৌলিয়ে এই ক্ষেত্ৰত অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্বন্ধে নতুন মান্যতাৰ জন্ম দিয়ে।

১৯২৩ খৃষ্টাব্দত লাহোৰৰপৰা পঞ্জাব সংস্কৃত চিৰিজত ড° জৌলিৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ অফ্ কৌটিল্য' নামে এখন গ্ৰন্থ প্ৰকাশিত হয়। এই গ্ৰন্থখনৰ প্ৰস্তাৱনাত জ্যৌলিয়ে সিদ্ধ কৰিছে যে অৰ্থশাস্ত্ৰ খৃষ্টীয় তৃতীয় শতিকাত ৰচিত এখন জাল (নকল?) গ্ৰন্থ। ইয়াৰ ৰচক কৌটিল্যক তেওঁ এজন কল্পিত ৰাজমন্ত্ৰী বুলি কৈছে। ইয়াৰ পাছত ড° এম্ বিণ্টাৰনিট্জে তেওঁৰ 'এ হিষ্টৰী অফ্ ইণ্ডিয়ান লিটাৰেচাৰ' (১৯২৭খৃ০) গ্ৰন্থত ড° জ্যৌলিৰ উক্ত অভিমত সমৰ্থন কৰে। ইয়াৰ পাছত ১৯২৮ চনত ড° এ, বি, কীথে 'চাৰ আশুতোষ স্মাৰক গ্ৰন্থৰ প্ৰথম ভাগত এটা শোধ প্ৰবন্ধত এই কথা সিদ্ধ কৰে যে অৰ্থশাস্ত্ৰ খৃষ্টীয় ৩০০শতিকাৰ আগৰটো ৰচনা নহয়েই, তদুপৰি সমস্ত অৰ্থশাস্ত্ৰ এখন অপ্ৰামাণিক গ্ৰন্থ।

এইবোৰ উক্তিৰ ভৰপূৰ বিৰোধিতা কৰি ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে নিজ মতামত সাব্যস্ত কৰে। প্ৰথমতে ড° কাশীপ্ৰসাদ জয়চয়ালে জ্যৌলি প্ৰভৃতিৰ ভ্ৰমাত্মক অভিমত খণ্ডন কৰিছে আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ যে জাল গ্ৰন্থ নহয় তাক প্ৰামাণিক আধাৰৰ ওপৰত সাব্যস্ত কৰিছে। এই গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা কৌটিল্য যে সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজমন্ত্ৰী আছিল তাকো সিদ্ধ কৰে। অৰ্থশাস্ত্ৰ কৌটিল্যৰ কৃতি আৰু ই খৃ০ পূ০৪০০ শতিকাত ৰচিত হৈছিল।[20]

একেদৰে আন এজন ভাৰতীয় বিদ্বান জয়চন্দ্ৰ বিদ্যালঙ্কাৰে ড° কীথৰ অভিমত আলোচনা কৰি কৈছে যে কৌটিল্য চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ (৩২৫-২৭৩ খৃ০ পূ০) অমাত্য আছিল আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ তেওঁৰ ৰচনা। ই এক প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ আৰু ইয়াৰ ৰচনা কাল খৃ০ পূ০ ৩০০ চন।[21]

এনেদৰে জ্যৌলি প্ৰভৃতিৰ ভুল মতবাদবোৰ ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে দৃঢ়তাৰে খণ্ডন কৰিছে আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰক প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থৰূপে সিদ্ধ কৰাৰ লগতে বিষ্ণুগুপ্ত কৌটিল্যৰ গ্ৰন্থ কৰ্তৃত্ব সন্দেহাতীতভাৱে সাব্যস্ত কৰিছে।

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বিষয় বস্তু ঃ— কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থখন ১৫ টা অধিকৰণত বিভক্ত। প্ৰতিটো অধিকৰণ কেইটামান অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু অধ্যায়বোৰ প্ৰকৰণত বিভক্ত। ইয়াত মুঠ ১৫০টা অধ্যায় আছে। গ্ৰন্থখন সূত্ৰ শৈলীত ৰচিত যদিও মাজে মাজে শ্লোকৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়। ভাষাৰ দুৰ্বোধ্যতা আছে। গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত ৰচিত দুটা মাত্ৰ ভাষ্য পোৱা গৈছে (১) ভট্টস্বামীৰ 'প্ৰতিপদ পঞ্চিকা' আৰু (২) মাধৱযজ্বাৰ 'নয়চন্দ্ৰিকা'।

আমি ইয়াত পোন্ধৰটা অধিকৰণত বৰ্ণিত বিষয়বোৰ মাত্ৰ উল্লেখ কৰিলোঁ ঃ প্ৰথম

২০। ড° জয়চয়ালঃ হিন্দুৰাজতন্ত্ৰ ১ মজাম, অতিৰিক্তনোট, পৃ০ ৩২৭-৩৩৮।
২১। চন্দ্ৰগুপ্ত বিদ্যালঙ্কাৰ ঃ ভাৰতীয় ইতিহাসকী ৰূপৰেখা, ২ঃ পৃ০ ৫৪৭, ৬৭৩-৭০০।

অধিকৰণৰ এঁকৈশটা অধ্যায়ত শিক্ষা সম্পৰ্কীয় বিষয়ৰ আলোচনা হৈছে। দ্বিতীয় অধিকৰণৰ পয়ত্ৰিশটা অধ্যায়ত বিভাগীয় অধ্যক্ষসকলৰ কাৰ্যৰ অনুশীলন কৰা হৈছে। তৃতীয় অধিকৰণৰ কুৰিটা অধ্যায়ত ধৰ্ম আৰু বিচাৰ সম্পৰ্কীয় আলোচনাই ঠাই পাইছে। চতুৰ্থ অধিকৰণৰ তেৰটা অধ্যায়ত আছে অপৰাধ দমনৰ নীতি-নিৰ্দেশনা। পঞ্চম অধিকৰণৰ ছটা অধ্যায়ত যোগবৃত্ত বা ৰাজকীয় লোকৰ গোপন আচৰণ সম্বন্ধে আলোচনা পোৱা যায়। ষষ্ঠ অধিকৰণৰ মাত্ৰ দুটা অধ্যায়ত পোৱা যায় মণ্ডলযোনি বা ৰাজ্যৰ আধাৰস্বৰূপ ৰাজমণ্ডলৰ। সপ্তম অধিকৰণৰ ওঠৰ অধ্যায়ত ষাড়্গুণ' বা ছয় দফীয়া বৈদেশিক নীতিৰ আলোচনা পোৱা যায়। অষ্টম অধিকৰণৰ পাঁচটা অধ্যায়ত ব্যসন বা বিপদসমূহৰ বিষয় দেখা যায়। নৱম অধিকৰণৰ সাতটা অধ্যায়ত আছে দিগ্বিজয় কৰিবলৈ ওলোৱা ৰজাৰ কৰ্তব্যৰ নীতি-নিৰ্দেশনাবোৰ। দশম অধিকৰণৰ ছটা অধ্যায়ত সাংগ্ৰামিক অৰ্থাৎ যুদ্ধ সম্পৰ্কীয় কাৰ্যৰ আলোচনা কৰা হৈছে। একাদশ অধিকৰণৰ একমাত্ৰ অধ্যায়ত ভেদনীতিৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে চমু আলোচনা কৰিছে। দ্বাদশ অধিকৰণৰ পাঁচটা অধ্যায়ত দুৰ্বল ৰজাৰ কৰ্তব্যবোৰৰ আলোচনা কৰিছে। ত্ৰয়োদশ অধিকৰণৰ পাঁচটা অধ্যায়ত দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়বোৰৰ বিৱৰণ আছে। চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ চাৰিটা অধ্যায়ত শত্ৰুসৈন্য ধ্বংসৰ গোপন ক্ৰিয়া-কলাপৰ আলোচনা কৰিছে। অন্তিম তথা পঞ্চদশ অধিকৰণৰ একমাত্ৰ অধ্যায়ত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি (আলোচনা প্ৰণালী) সম্বন্ধে আলোচনা কৰি গ্ৰন্থৰ মোখনি মাৰিছে।

পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰ ওপৰত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ :— সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশালতা সম্বন্ধে বৈদিক, লৌকিক তথা প্ৰকীৰ্ণকাণ্ড কেইটাত অনেকবোৰ অধ্যায়ত ব্যাপক আলোচনা কৰি আহিছে। অৰ্থশাস্ত্ৰ ৰচনাৰ পৰৱৰ্তী যুগৰ সাহিত্যৰ ওপৰত ইয়াৰ ব্যাপক প্ৰভাৱ লক্ষণীয়। তাৰদ্বাৰা এই মহদ্‌গ্ৰন্থৰ সাৰ্বজনীন মান্যতাৰ কথা প্ৰমাণিত হয়। খৃষ্টপূৰ্ব যুগৰপৰাই মহাকবি কালিদাস, যাজ্ঞবল্ক্য, বাৎস্যায়ন, বিষ্ণুশৰ্মা, দণ্ডী, বিশাখদত্ত, বাণ প্ৰভৃতি কবি, স্মৃতিকাৰ, গদ্যকাৰ আৰু নাট্যকাৰৰ ৰচনাৰ ওপৰত এই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পোণপটীয়া প্ৰভাৱ চকুত পৰে।

মহাকবি কালিদাসৰ (১০০খৃ০ পূ০?) 'ৰঘুবংশ', 'কুমাৰ সম্ভৱ' আৰু 'অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।[22] তেনেকৈ 'যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি'ৰ (১৫০খৃ০)[23],বাৎস্যায়নৰ (৩০০ খৃ০) 'কামসূত্ৰ'ৰ ওপৰত[24] অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ চকুত পৰে।

সংস্কৃতত জনপ্ৰিয় সাধুকথাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা গ্ৰন্থ হ'ল বিষ্ণু শৰ্মাৰ 'পঞ্চতন্ত্ৰ'। ইয়াৰ ৰচনা ৩০০ খৃষ্টাব্দ মানত হৈছিল বুলি কোৱা হয়। কিন্তু সম্প্ৰতি ইয়াৰ মূল পাঠ পোৱা নাযায়। ইয়াৰ এঠাইত 'মনুস্মৃতি' আৰু 'কামশাস্ত্ৰ'ৰ দৰে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'কো এখন প্ৰামাণিক শাস্ত্ৰ বুলি কোৱা হৈছে

'ততো ধৰ্মশাস্ত্ৰাণি মন্বাদীনি। অৰ্থশাস্ত্ৰাণি চাণক্যাদীনি। কামশাস্ত্ৰাণি বাৎস্যায়নাদীনি।'

২২। ৰঘু' ১৫।২৯; কুমাৰ' ৬।৭৩; ৰঘু' ১৭।৪৯; ১২।৫৫; ১৭।৫৬;১৭।৭৬; ১৮।৫০; পঞ্চ' ২।৫ আদিৰ ওপৰত অৰ্থ ২।১; ১০।৭; ৭।৩; ৯।১, ৭।১৫;১।২; ৮।৩ আদিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।

২৩। বিদ্যালংকাৰ কৌটিল্য অৰ্থশাস্ত্ৰকী প্ৰস্তাৱনা, পৃ' ৮-৯।

২৪। কামসূত্ৰ ১।১।।

'পঞ্চতন্ত্ৰ'ৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ আন এঠাইত 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ক নয়ঃশাস্ত্ৰ বুলি কোৱা হৈছে।

সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যত বিশাখদত্তৰ 'মুদ্ৰাৰাক্ষস' এক মহত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছে। নাটকখন সম্ভৱতঃ খৃষ্টীয় ৬০০ শতিকা মানত ৰচনা কৰা হৈছিল। এই নাটকখন আচাৰ্য কৌটিল্যৰ জীৱন বৃত্তৰ আধাৰতে ৰচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰপৰা কৌটিল্য-চানক্যৰ মহান ব্যক্তিত্বৰ আভাস পোৱা যায়।

আলংকাৰিক দণ্ডী বিশাখদত্তৰ পৰৱৰ্তী পণ্ডিত। তেওঁ কথাকাৰো। তেওঁৰ দশকুমাৰ চৰিতত (উচ্ছ্বাস ৮) আচাৰ্য বিষ্ণুগুপ্ত ৰচিত দণ্ডনীতি অধ্যয়ন কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। এই দণ্ডনীতি বিষ্ণুগুপ্তই (চন্দ্ৰগুপ্ত) মৌৰ্যৰ বাবে ছয় হাজাৰ শ্লোকত সংক্ষিপ্ত কৰি ৰচনা কৰিছিল। যিয়ে এই উত্তম গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিব তেওঁ যথোচিত ফল লাভ কৰিব বুলি কৈছে।

'অধীস্ব তাবদ্ধণ্ডনীতিম্। ইদমিদানীমাচাৰ্য বিষ্ণুগুপ্তেন মৌৰ্যাৰ্থে ষড়্‌ভিঃ শ্লোকসহস্ৰৈঃ সংক্ষিপ্তা। সৈৱেয়মধীত্য সম্যগনুষ্ঠীয়মানা যথোক্তকাৰ্যক্ষমেতি।'

খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাত বাণভট্টই ৰচনা কৰা অনুপম গদ্যকাব্য 'কাদম্বৰী'ত কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছেঃ 'কিংবা তেষাং সাম্প্ৰতং যেষামতি নৃশংস প্ৰায়োপদেশে কৌটিল্যশাস্ত্ৰপ্ৰমানম্।' (যি সকলে অতিনৃশংস কাৰ্যক উচিত বুলি কোৱা কৌটিল্য শাস্ত্ৰক প্ৰমাণ বুলি মানি লয় সেই লোকসকলকনো কি বুলি কোৱা যায়।)

যিয়ে যি ধৰণে অৰ্থশাস্ত্ৰ বা তাৰ ৰচকৰ উল্লেখ নকৰক কিয় তাৰপৰা কৌটিল্য আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱকে কোনো প্ৰকাৰে স্বীকাৰ কৰি গৈছে।

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পৰৱৰ্তী পৰম্পৰাঃ— ওপৰত আমি অৰ্থশাস্ত্ৰত উল্লেখিত ১৮ জনমান অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰৰ নাম আৰু সংক্ষেপ পৰিচয় দি আহিছো, যিসকলৰ গ্ৰন্থৰ আলমলৈ কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। কৌটিল্যৰ পূৰ্বসূৰীসকলৰ প্ৰায়বোৰ দণ্ডনীতি বিষয়ক গ্ৰন্থ এতিয়া উপলব্ধ নহয়। কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই যে অকল মহাভাৰততে নহয় 'অগ্নি' আৰু 'মৎস্য' আদি পুৰাণতে অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় চিন্তা-চৰ্চা পোৱা যায়। নৱম-দশম শতাব্দীৰ দুখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়। তাৰে প্ৰথমখন 'বৃহস্পতি সূত্ৰ'। ড° এফ্, ডব্লিউ, থমাচে ইয়াক সম্পাদনা কৰি প্ৰকাশ কৰিছে। দ্বিতীয়খন গ্ৰন্থ 'নীতিবাক্যামৃত'। ইয়াৰ ৰচক হ'ল সোমদেৱ। ইয়াৰ উপৰিও হেমচন্দ্ৰৰ (১২ শ শতিকা) 'লঘৰ্হ নীতি', ধাৰাৰ ৰজা ভোজৰ (একাদশ শতিকা) 'যুক্তিকল্পতৰু', চণ্ডেশ্বৰৰ 'নীতিৰত্নাকৰ' আৰু 'নীতিপ্ৰকাশিকা' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থবোৰে অৰ্থশাস্ত্ৰৰে পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিছে। এই পৰম্পৰা খৃষ্টীয় ওঠৰ শতিকালৈ চলিছিল। চতুৰ্দশ-অষ্টাদশ শতিকাৰ মাজত চন্দ্ৰশেখৰে 'ৰাজনীতি ৰত্নাকৰ', মিত্ৰ মিশ্ৰই 'বীৰমিত্ৰোদয়' আৰু নীলকণ্ঠই 'ৰাজনীতিময়ূখ' নামে তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চন্দ্ৰশেখৰে তেওঁৰ 'ৰাজনীতি ৰত্নাকৰত 'ৰাজনীতি কল্পতৰু' আৰু 'ৰাজনীতিকামধেনু' নামে অন্য দুখন অৰ্থশাস্ত্ৰবিষয়ক গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰে প্ৰথমখনৰ ৰচক লক্ষ্মীধৰ আৰু দ্বিতীয়খনৰ ৰচকৰ নাম জনা নাযায়।

এনেদৰে যোৱা প্ৰায় আঢ়ৈ হেজাৰ বছৰ ধৰি 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ এক সুদীৰ্ঘ পৰম্পৰা ভাৰতবৰ্ষত চলি আহিছিল। তাৰ মাজত কৌটিল্যৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰই' এক অতুলনীয় স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে আৰু কৌটিল্য বিষ্ণুগুপ্তৰ নাম অমৰ হৈ আছে।

□ □ □

নৱম অধ্যায়

কামশাস্ত্র

কামশাস্ত্রই বিস্তৃতভাৱে ৰতিবিজ্ঞানৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰে। সাহিত্যৰ উপাদান হিচাপে ইয়াক অলঙ্কাৰ বা সাহিত্য শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ৰাখিব পাৰি। গতিকে ইয়াক সাহিত্যৰ এটি শাখা বোলাত বাধা নাই। এই শাস্ত্ৰতো নায়ক-নায়িকাৰ বিভাজন, তেওঁলোকৰ গুণ-অবগুণ, তেওঁলোকৰ মাজৰ প্ৰেম-পকিায়, তেওঁলোকৰ মাজত মিলন সাধনৰ উপায় আদি অভিনয় বা নাট্যশাস্ত্ৰৰ দৰে ইয়াতো বহলভাৱে বৰ্ণনা কৰা দেখা যায়। ভৱভূতিয়ে তেওঁৰ অন্যতম নাটক 'মালতী মাধৱৰ পাতত মুকলিকৈ কৈছে যে তেওঁৰ নাটক খনক এক প্ৰকাৰে কামসূত্ৰৰ উদাহৰণ বুলিব পাৰি।

ভাৰতীয় নাট্য পৰম্পৰাত ৰচিত অধিকাংশ নাটক শৃঙ্গাৰৰস প্ৰধান। অকল সেয়ে নহয় কালিদাসৰ কুমাৰ সম্ভৱ, ৰঘুবংশম্, শ্ৰীহৰ্ষৰ নৈষধচৰিত আদি মহাকাব্যত শৃঙ্গাৰ-চিত্ৰৰ প্ৰতিচ্ছবি অৱশ্যে দেখা যায়। ভৰত আদি নাট্যশাস্ত্ৰীয়ে আঠ বা নটা ৰসৰ ভিতৰত শৃঙ্গাৰ বা আদিৰসক মান্যতা দিছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাত চাৰিটা পুৰুষাৰ্থক মানৱৰ লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য বুলি কোৱা হয়ঃ 'ধৰ্মাৰ্থ কামমোক্ষাশ্চ পুৰুষাৰ্থা উদাহৃতাঃ।' আনকি হিন্দুসকলে কোনো ধৰ্মকাৰ্য আৰম্ভ কৰোঁতে এইদৰে সংকল্প লোৱা দেখা যায়ঃ 'ধৰ্মাৰ্থকামমোক্ষ- চতুৰ্বিধ পুৰুষাৰ্থসিধ্যাৰ্থং কৰ্ম কৰিষ্যে।' কিন্তু আমাৰ শাস্ত্ৰৰ দৃঢ় অভিমত এয়ে যে ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম এই তিনি বৰ্গক সমানে সমানে সেৱা কৰিব লাগে। যদি কোনোবাই ইয়াৰ এটাকহে প্ৰাধান্য দিয়ে; আন দুটাক আওকাণ কৰে, তেওঁক জঘন্য বুলি কোৱা হয়ঃ

ধৰ্মাৰ্থকামাঃসমমেৱ সেব্যাঃ। যো হ্যেকভক্তঃ সনৰো জঘন্যঃ। মহাভা'শা' ১৪৬।৩৯।

গতিকে চতুৰ্বৰ্গৰ ভিতৰত কামক তৃতীয় স্থানত ৰখা হৈছে। বুৰঞ্জীয়ে ঢুকি নোপোৱা কালৰেপৰা এই দেশত ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ লগত কামোপভোগকো মানুহৰ পুৰুষাৰ্থৰ ভিতৰুৱা বুলি মানি আহিছে। চতুৰ্থ অৰ্থ মোক্ষলাভৰ পথত ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ সেৱা যেনে প্ৰয়োজনীয়, তেনেকৈ কামকো সমানে আৱশ্যকীয় বুলি কোৱা হৈছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাই এই চতুৰ্বৰ্গক লৈ গোপতে ব্ৰহ্মাদেৱে এখন এক লাখ অধ্যায়বিশিষ্ট গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। ইয়াৰে আলম লৈ মনু আৰু বৃহস্পতিয়ে ক্ৰমে ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ ওপৰত দুখন সুকীয়া গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। একেদৰে নন্দিন নামে মুনিয়ে এহেজাৰ অধ্যায়ত বিস্তৃত কামশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ সাৰভাগ লৈ শ্বেতকেতু আৰু বাভ্ৰব্যই গ্ৰন্থ দুখন ৰচনা কৰিছিল। বাভ্ৰব্যৰ গ্ৰন্থত ১৫০ অধ্যায় আছিল। গ্ৰন্থখন সাতভাগত বিভক্ত

আছিল। তাৰে প্ৰথমভাগত কামশাস্ত্ৰৰ গুণানুকীৰ্তন, দ্বিতীয়ভাগ সম্ভোগ ক্ৰীড়া, তৃতীয় ভাগত কন্যাসকলৰ শিক্ষণাদি, চতুৰ্থ ভাগত পতি-পত্নীৰ সম্বন্ধ, পঞ্চম ভাগত পুৰুষ পৰস্ত্ৰীৰ সম্ভাষণ, ষষ্ঠ ভাগত সাধাৰণ স্ত্ৰীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছিল।[১]

বাভ্ৰব্যৰ বিশাল গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন বিষয়ক অবলম্বন কৰি চাৰায়ণ, সুবৰ্ণনাভ, ঘোটকমুখ, গোনৰ্দীয়, গণিকাপুত্ৰ, দত্তক আৰু কুচিমাৰে একোখনকৈ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। দুঃখৰ কাৰণ এয়ে যেকুচিমাৰৰ বাহিৰে আনসকলৰ গ্ৰন্থবোৰ কালৰ বুকুত হেৰাই গৈছে। পৰৱৰ্তী কালত বাৎসায়নে উক্ত গ্ৰন্থবোৰৰ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি ৩৬ অধ্যায়ত 'কামসূত্ৰ' নামে প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।

দত্তকঃ— প্ৰাচীন ভাৰতৰ কামশাস্ত্ৰ বিষয়ৰ গ্ৰন্থ ৰচকসকলৰ ভিতৰত দত্তক অন্যতম। তেওঁৰ পিতৃ যদিও মথুৰাৰ ব্ৰাহ্মণ আছিল তথাপি তেওঁৰ জন্ম হৈছিল পাটলি পুত্ৰত (পাটনাত)। চালুকীয়া অৱস্থাতে তেওঁৰ মাতৃ বিয়োগ হোৱাত তেওঁক প্ৰতিপালন কৰিবলৈ আন এগৰাকী তিৰোতাৰ হাতত তেওঁক তুলি দিছিল। সেইবাবে তেওঁৰ নাম হৈছিল দত্তক। তেওঁ মানুহৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু জীৱন যাপনৰ উপায় আদি জানিবলৈ ইচ্ছা কৰি নাচনী তিৰোতাৰ ঘৰত আশ্ৰয় লৈছিল। নৰ্তকীসকলৰ লগত থাকি তেওঁ তেওঁলোকৰ কলা-কুশলতা সম্বন্ধে বিশেষ অভিজ্ঞতা অৰ্জন কৰিছিল। নাচনী আৰু গণিকাসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে তেওঁ তেওঁলোকৰ জীৱিকা সম্বন্ধে কামশাস্ত্ৰ ৰচনাত হাত দিছিল। এইবোৰ কথা বাৎসায়নে তেওঁৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰি গৈছে ঃ

'তস্য ষষ্ঠং বৈশিকমধিকৰণং পাটলী পুত্ৰিকানাং গণিকানাং নিয়োগাৎ দত্তকঃ পৃথক্ চকাৰ।' কা সূ ১।

কিন্তু বেজাৰৰ কথা যে দত্তকে ৰচনা কৰা 'দত্তকসূত্ৰ' এতিয়া পোৱা নাযায়। তাৰে দুটা মাত্ৰ সূত্ৰ শ্যামিলক আৰু ঈশ্বৰদত্তৰ ৰচনাত উদ্ধৃত হৈছে। শূদ্ৰকৰ পাদ্মপ্ৰাভৃতক নাটকত দত্তকসূত্ৰৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। গঙ্গাবংশীয় ৰজা দ্বিতীয় মাধৱ বৰ্মনে দত্তকসূত্ৰৰ ওপৰত এটা বৃত্তি ৰচনা কৰে। তেওঁৰ সাম্ভাব্য কাল খৃ ৩৮০ চন।

কুচিমাৰ ঃ— এই বিষয়ক গ্ৰন্থৰ পৰম্পৰাত অন্যতম গ্ৰন্থ হ'ল কুচিমাৰ বিৰচিত কুচিমাৰতন্ত্ৰ। উক্ত গ্ৰন্থৰ 'উপনিষদম্' অধ্যায় কেইটামান এতিয়াও পোৱা যায় আৰু সিবিলাক প্ৰকাশিতও হৈছে। এয়া কুচিমাৰ ক্ৰিয়াৰ বৰ্ণনা বিশেষ। ইয়াৰ প্ৰসিদ্ধিয়ে ইয়াক উপনিষদ বুলিবলৈ যথেষ্ট।

বাৎসায়ন আৰু কামসূত্ৰ ঃ— পৰম্পৰাই বাৎসায়নক এজন মুনি অথবা মহৰ্ষি আখ্যা দিছে। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম মল্লনাগ আৰু বাৎসায়ন তেওঁৰ গোত্ৰ নাম। যথা সম্ভৱ খৃ পূ ৪ৰ্থ অথবা ৩য় শতিকাত তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। বাৎসায়নকৃত কামসূত্ৰ সমাজবিজ্ঞান আৰু ৰতি শাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাত এখন অমূল্য গ্ৰন্থ। এইখন গ্ৰন্থত আছে ৩৬ টা অধ্যায়। প্ৰাচীন ভাৰতৰ অধিবাসীসকলৰ ঘৰবাৰীৰ ভিতৰ চ'ৰাৰ অনেক কথা ইয়াত সন্নিবিষ্ট হৈছে। ভাৰতীয় পতিব্ৰতা নাৰীসকলৰ জীৱন আৰু চৰিত্ৰৰ অনেক চিত্ৰ ইয়াত চিত্ৰিত হৈছে। তেওঁলোক

১। কৃষ্ণ মাছৰিয়াৰঃ History of Classical Sanskrit literature, p.885

তেতিয়া পতিৰ ধনভৰালী আছিল। ইয়াত সেই সময়ত ডেকা নাগৰকসকলৰ জাকজমকতা বিশেষ সংস্কৃতি, প্ৰেম লীলা আৰু গণিকাৰ ঘৰলৈ যাতায়াতৰ কথা কোৱা হৈছে। ইয়াত যে কেৱল যুৱতী গণিকাসকলৰ সজ-অসজ ব্যৱহাৰ, ৰূপ-লাৱণ্য, ধনাঢ্যতাৰ কথাই ঠাই পাইছে এনে নহয়, তাৰ মাজত সমাজৰ অভিজাত শ্ৰেণী আৰু যুৱৰাজসকলৰ কাৰেঙৰ দুৰ্নীতি আৰু অপকৰ্মৰ চিত্ৰও দেখা যায়। সেই সময়ত কলাৱতী গণিকা, কলা কুশলী নৰ-নাৰী, অভিনেতা নাচনীসকলেও সমাজত এক উচ্চস্থান দখল কৰিছিল। এইদৰে এই অমূল্য গ্ৰন্থখনে পুৰণি ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত পোহৰ পেলাইছে।

ভোজৰ শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশৰ উপৰিও যশোধৰ, ভাস্কৰ নৃসিংহ, বীৰভদ্ৰদেৱ, মল্লদেৱ প্ৰভৃতিয়ে কামসূত্ৰৰ ভাষ্য ৰচনা কৰিছে। ভোজৰ গ্ৰন্থখনক কামসূত্ৰৰ বিশদীকৰণ গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি। যশোধৰৰ প্ৰখ্যাত ভাষ্যৰ নাম জয় মঙ্গলা। কোনো কোনোৱে ইয়াক শঙ্কৰাচাৰ্যৰ ৰচনা বুলি ক'ব খোজে। এই অভিমত সন্দেহাতীত নহয়।

বীৰভদ্ৰদেৱ আছিল ৰামচন্দ্ৰৰ পুত্ৰ। তেওঁ শালিবাহন গোষ্ঠীৰ বাঘেলা বংশৰ এজন ৰজা আছিল। তেওঁ কামসূত্ৰৰ প্ৰতিটো শ্লোকৰ ওপৰত ভাষ্য ৰচনা কৰিছিল আৰু ভাষ্যগ্ৰন্থখনক কন্দৰ্প চূড়ামণি বুলি জনা যায়। ইয়াৰ ৰচনা কাল ১৫৭৭ খৃষ্টাব্দ। একেদৰে বাৰাণসীৰ অধিবাসী ভাস্কৰ নৃসিংহই ১৭৮৮ খৃষ্টাব্দত এই বিষয়ক এখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। তাৰ সবিশেষ জনা নাযায়। ৰন্তিদেৱেও 'যোগাধিকাৰিকা' নামে ঔষধীৰ ওপৰত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। একেদৰে নাগাৰ্জুন বা সিদ্ধ নাগাৰ্জুনে বৈশিক ৰসতন্ত্ৰ' নামে আন এখন পুথি লিখে।

পদ্মশ্ৰী বা পদ্মশ্ৰীজ্ঞান ঃ— পদ্মশ্ৰী আছিল এজন বৌদ্ধ সন্ন্যাসী। তেওঁ কুট্টনীমতৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু শাৰ্ঙ্গধৰ পদ্ধতিত তেওঁৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিয়াদেখি চাই তেওঁ প্ৰায় ১০০০ খৃষ্টাব্দমানত জন্মিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। তেওঁ 'নাগৰ সৰ্বস্ব' নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। অষ্টাদশ ভাগত ৰচিত গ্ৰন্থখনত ৰসশাস্ত্ৰ আৰু ৰতি শাস্ত্ৰত পৈণত হ'বলৈ মানুহৰ আৱশ্যকীয় গুণৰ কথা উদাহৰণৰ সৈতে বৰ্ণনা কৰিছে। কোনো মানুহ বা পৰিয়ালৰ বাসস্থানৰ বিষয়ে চৰ্চা কৰাৰ লগতে তেওঁ প্ৰেম-পৰিণয় তথা যাদুমন্ত্ৰ আৰু ঔষধৰ বিষয়েও বহুত তথ্য দাঙি ধৰিছে। গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত জমুমুখৰাম আৰু জগৎ জ্যোতিৰ্মল্ল (১৬১৭-১৬৩৩ খৃ°) নামে দুজনে ভাষ্য ৰচনা কৰিছে। নাগৰীদাসেও 'নাগৰ সমুচ্চয়' একে শাখাৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে।

কল্যাণমালা ঃ— কল্যাণমালা আছিল ঔধৰ শাসন কৰ্তা (আহমেদখানৰ পুত্ৰ) লডাখান লোডিৰ সভাসদ। এই মুছলমান শাসকজনক সন্তোষ দিবলৈ কল্যাণমালে 'অনঙ্গৰঙ্গ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। দহটা অধ্যায় সম্পূৰ্ণ এই গ্ৰন্থখনত ৰকমে বিভিন্ন ৰমণীৰ কামসুলভ গুণসমূহৰ চৰ্চা কৰিছে।

কক্কোক ঃ— এওঁৰ পিতৃ আৰু পিতামহৰ নাম যথাক্ৰমে তেজোক আৰু পৰিভদ্ৰ। তেওঁ বৈন্যদত্ত নামে আশ্ৰয়দাতাক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ দহটা অধ্যায়ত 'ৰতি ৰহস্য' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত কামসূত্ৰৰ সাৰাংশ বা সাৰকথা [illegible] তুলি ধৰিছে। গ্ৰন্থখনৰ আন নাম [illegible]।

ৰতি ৰহস্যৰ ওপৰত কাঞ্চীনাথ, অৱধ্ধ ৰামচন্দ্ৰ, কবি প্ৰভৃবে ভাষ্য লিখিছে। তাৰ ওপৰত হৰিহৰে ৰচনা কৰা ভাষ্যৰ নাম 'শৃঙ্গাৰসবন্ধপ্ৰদীপিকা'।

তাঞ্জৌৰত কামশাস্ত্ৰম্ বুলি এখন গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। ই ৰতিক্ৰিয়াৰ বিষয়ে ৰচিত শ্লোকৰ সংগ্ৰহ। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰতিটো পাতত চিত্ৰৰ উদাহৰণ আছে। শ্লোকবোৰ ৰতিৰহস্যৰ পৰা লোৱা।

হৰিহৰঃ— ৰামবিদ্বতৰ পুত্ৰ হৰিহৰৰ উপাধি হ'ল সহজসাৰ স্বতচন্দ্ৰ। তেওঁ **ৰতিৰহস্য** বা **শৃঙ্গাৰ ভেদ প্ৰদীপিকা** বা **শৃঙ্গাৰ প্ৰদীপিকা** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত গ্ৰন্থকাৰে মন্ত্ৰ, যন্ত্ৰ আৰু ঔষধৰ বিৱৰণ দিছে। তেওঁ এজন তেলেগুভাষী কবি আছিল। তেওঁ ১৪৫০ খৃষ্টাব্দত ভাগৱত ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ লোক। চন্দ্ৰৰ পুত্ৰ অন্য এজন হৰিহৰেও **'ৰতিদৰ্পণ'** নামে গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰিছে।

অনন্তঃ— অনন্ত নামে পণ্ডিতে **'কামসমূহ'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত প্ৰেম-পৰিশৰ সকলো দিশৰ চৰ্চা কৰিছে। গ্ৰন্থখন ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে আৰম্ভ হৈছে। ইয়াত নাৰীসকলৰ বিভাগ আৰু প্ৰেমৰ বিভিন্ন স্তৰৰ কথা চৰ্চিত হৈছে। গ্ৰন্থখন ১৪৫৭ চনত ৰচিত। গ্ৰন্থখন বিভিন্নগ্ৰন্থৰ আলমত সংগৃহীত।

ইম্মাদি প্ৰৌঢ়দেৱ ৰায়ঃ— তেওঁৰ ৰচিত **'ৰতিৰত্ন প্ৰদীপিকা'** কামক্ৰীড়া বিষয়ক মনোগ্ৰাহী আৰু বহল ব্যাখ্যা পৰক গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখন সাম অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত নায়ক-নায়িকা প্ৰণয় ঘটিত বিষয়ৰ চৰ্চা কৰা হৈছে। লেখক বিজয় নগৰৰ ৰজা আছিল (১৪২২-৪৮ খৃষ্টাব্দ)।

শ্ৰী সসলি বীৰুনাৰাট্য নামে আন এজন গ্ৰন্থকাৰে পঞ্চদশ শতিকাত **'পঞ্চৰত্ন'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ কৈছেঃ

ভুক্তিমুক্তিপ্ৰদং মাৰ ৰহস্যং পঞ্চৰত্নকম্।
ব্যঘক্তোপনিষৎসৰ্বং বীৰুণাৰঘ্যয়োগিৰাট্।।
বেৰুণাৰাধ্যই ইয়াৰ ভাষ্য ৰচনা কৰিছে।

কবি শেখৰ জ্যোতিৰীশ্বৰঃ— এওঁ **'পঞ্চসায়ক'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন চাৰি অধ্যায়ত ৰচিত। ইয়াত ক্ৰমে নাৰীৰ বৰ্গ, সম্ভোগৰ বিভিন্নতা, মন্ত্ৰ আৰু ঔষধৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। তেওঁ কৈছেঃ

দৃষ্টা মল্লহাত্তমীশ্বৰকৃতং বাৎসায়নীয় মতং।
গোণীপুত্ৰকমূলদেৱভণিতং বাভ্ৰাব্য কাব্যামৃতম্।
শ্ৰীনন্দীশ্বৰ চিন্তিদেৱ ভণিতং ক্ষেমং চ বিদ্যাগমম্;
এতে কামিষু পঞ্চসায়কমিতি প্ৰীতিপ্ৰদং প্ৰাণিনাম্।।

ইয়াৰ পাছত তাঞ্জোৰৰ ৰজা শাহাজীয়ে (১৬৮৪-১৭১০ খৃ°) **'শৃঙ্গাৰমঞ্জৰী'** ৰচনা কৰে। ইয়াত তেওঁ একেধাৰে অলংকাৰ আৰু ৰতিশাস্ত্ৰৰ চৰ্চা কৰিছে। আন এজন গ্ৰন্থকাৰ মীননাথে স্মৰদীপিকা বা ৰতিৰত্ন প্ৰদীপিকা ৰচনা কৰে। ইয়াত লেখকে কৈছেঃ—

প্ৰথমং জাতিনিৰ্দেশ স্ততো নায়কলক্ষণম্।
ততশ্চাভ্যন্তৰ ৰতিঃ স্বাপ্যদাবাধি কাৰিতা।
বাৰ নাৰ্যধিকাৰশ্চ ক্ৰমশোহন্তে প্ৰদৰ্শিতঃ ।।

শ্ৰীনাথভট্ট নামে এজন লেখকে ১৬টা অধ্যায়ত ৰতিক্ৰিয়াত ব্যৱহৃত যাদুমন্ত্ৰৰ বিষয়ে এখন তন্ত্ৰ ৰচনা কৰে। অজ্ঞাত লেখকদ্বাৰা ৰচিত 'কামতন্ত্ৰ' নামে গ্ৰন্থ চতুৰ্দশ অধ্যায়ত পোৱা যায়। বৈদ্যনাথৰ 'ৰসিকৰঞ্জনম্', তেওঁৰ পিতৃ কামৰাজ দীক্ষিতৰ 'ৰসিকবোধিনী' আৰু কালিদাসৰ শৃঙ্গাৰতিলকম্ শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক কাব্য গ্ৰন্থ।

বিশ্বেশ্বৰৰ ৰসচন্দ্ৰিকাত নায়ক-নায়িকাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। 'বিটবৃত্ত' নামে গ্ৰন্থত বেশ্যা আৰু তেওঁৰ প্ৰেমিকৰ সম্বন্ধলৈ ৰচিত এখন গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ ৰচক সৌমদত্তী বুলি জনা যায়। মাধৱৰ 'জড়বৃত্ত' নাচনীৰ বিষয়ে মূঢ়জনৰ হাস্যোদ্দীপক মন্তব্য পঢ়িবলৈ পোৱা যায়।

চিত্ৰধৰৰ 'শৃঙ্গাৰসাৰ', মূলদেৱৰ 'স্মৰদীপিকা', জয়দেৱৰ 'ৰতিমঞ্জৰী' কেশৱৰ 'কামাপ্ৰভৃতক', বৰদৰাজৰ 'কামানন্দ' প্ৰভৃতি এই পৰম্পৰাৰ গ্ৰন্থ। ইয়াৰ উপৰিও কৌতুকদেৱৰ 'অনঙ্গদীপিকা', 'ৰতিসাৰ', 'ৰতিচন্দ্ৰিকা' আৰু 'শৃঙ্গাৰকুতূহল' প্ৰভৃতি কামক্ৰীড়া সম্বন্ধে ৰচিত গ্ৰন্থবোৰ উল্লেখযোগ্য।[1]

১। এম, কৃষ্ণমাচাৰীয়াৰে তেওঁৰ History of Classical Sanskrit Literature গ্ৰন্থত (পৃ° ৮৮৫-৮৯৬) আৰু অনেক অৰ্বাচীন গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে। তথ্যৰ বিস্তৃত বাবে আমি তেওঁৰ ওচৰত ঋণবদ্ধ।

দশম অধ্যায়

সঙ্গীত শাস্ত্ৰ (গান্ধৰ্ববেদ)

ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

বৈদিক যুগ ঃ

ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ ইতিহাস অতি প্ৰাচীন। ভাৰতীয় পৰম্পৰাত ওঠৰখন শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্বৰ কথা ষষ্ঠ অধ্যায়ত কৈ অহা হৈছে। চাৰিখন উপবেদৰ ভিতৰত গান্ধৰ্ববেদৰ নামোল্লেখ কৰি অহা হৈছে। ই সামবেদৰ সৈতে জড়িত। এই গান্ধৰ্ববেদকে উত্তৰকালত সঙ্গীত শাস্ত্ৰ বুলি প্ৰচলিত হৈছে। সঙ্গীতক সম্পূৰ্ণকৈ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ হ'লে তিনিটা দিশলৈ লক্ষ্য ৰখা উচিতঃ (১) সঙ্গীতৰ উৎপত্তি বৰ্ণনা, (২) কলা আৰু বিজ্ঞান এই দুই শাখাত সঙ্গীতৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ নিৰ্ণয় আৰু (৩) নানান দাৰ্শনিক ধাৰণাৰ মাজত ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ স্থান নিৰূপণ।

সঙ্গীতৰ উৎপত্তিবাচক শব্দ সমষ্টি হৈছে সম্ + গৈ+ ক্ত অৰ্থাৎ 'সম্যক্‌গীত'। 'সম্' উপসৰ্গৰ আভিধানিক অৰ্থ দুটা ঃ (১) সমানভাৱে বা সমবেতভাৱে আৰু (২) সম্যক। গতিকে সম্ অৰ্থত সমানভাৱে ঐক্যবদ্ধ হৈ বা সমবেত হৈ গীত গোৱা ৰীতি প্ৰাচীন ভাৰতত প্ৰচলিত আছিল। সম্ শব্দৰ দ্বিতীয় অৰ্থ সম্যক। তাৰ অন্য অৰ্থ শুদ্ধ বা সম্পূৰ্ণ বা মনোজ্ঞৰূপে কৰা। গতিকে আটাইকেইটা বিশেষণ একেধাৰে সঙ্গীতৰ বৰ্ণনাত প্ৰচলিত।

'গীত বুলিলে আমি সাধাৰণতে গানকে বুজোঁ। কিন্তু গান শব্দটোৰ অৰ্থ ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত অত্যন্ত ব্যাপক। গীত হ'ল তিনিটা বিভিন্ন ধ্বনিৰ আৰু শিল্প বিকাশ ৰীতিৰ সমবেত ৰূপ, যি নৃত্য, গীত আৰু বাদ্যৰে পৰিবেশিত হয়।'[১]

ভাৰতীয় সঙ্গীত ঃ— পাশ্চাত্যৰ ৰীতি অনুসৰি সঙ্গীতক কণ্ঠসঙ্গীত (Vocal music) আৰু যন্ত্ৰসঙ্গীতত (Instrumental music) দুই ভাগত ভগালেও ভাৰতীয় শাস্ত্ৰকাৰসকলে গীত বাদ্য আৰু নৃত্যৰ সমাৱেশকে সঙ্গীত বোলে। শাৰ্ঙ্গদেৱে তেওঁৰ 'সঙ্গীত ৰত্নকাৰ'ত সঙ্গীতৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰি কৈছেঃ 'গীতং বাদ্যংচ নৃত্যং চ ত্ৰয়ং সঙ্গীতমুচ্যতে' অৰ্থাৎ গীত, বাদ্য আৰু নৃত্যৰ সমাৱেশকে সঙ্গীত বোলে। পণ্ডিত অহোবলৰ 'সঙ্গীত পাৰিজাত' গ্ৰন্থতো ইয়াৰ প্ৰতিধ্বনি শুনা যায়ঃ

'গীত বাদিত্ৰনৃত্যানাং ত্ৰয়ং সঙ্গীতমুচ্যতে।
গানস্যাদৃত্ৰ প্ৰধানত্বাৎ তৎ সঙ্গীতমিতীৰিতম্।'

গীত, বাদ্য আৰু নৃত্যৰ সম্মিলিত পৰিবেশনকে সঙ্গীত বোলা হয়। এই তিনিটাৰ মাজত প্ৰাধান্য লাভ কৰে কণ্ঠ সঙ্গীতে। সেইবাবে কণ্ঠ সঙ্গীতকে সঙ্গীত বুলি বুজোৱা হয়।

১। উৎপলা গোস্বামীঃ ভাৰতীয় উচ্চাঙ্গসঙ্গীত, কলিকতা, পৃষ্ঠা -২।

অর্থাৎ অর্থবহ শব্দৰ সহযোগিতা তালৰ সহায়ত যি সুৰে কণ্ঠৰপৰা নিঃসৃত ভাবৰূপ সৃষ্টি কৰে বা গায়কৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে তাকেই গীত বোলা হয়। বাদ্য বুলি কওঁতে আমি বুজো বাদ্যযন্ত্ৰৰ যি সুৰ তালৰ সহযোগত প্ৰকাশিত হৈ সুৰৰ মূৰ্তি গঢ়ি তোলে। আকৌ নৃত্যৰ মাধ্যমত অৰ্থাৎ ছন্দৰ সহযোগত সুললিত অঙ্গভঙ্গীৰ সহায়ত ভাব প্ৰকাশ কৰা হয়।[2] সেইকাৰণে গীত, বাদ্য আৰু নৃত্য প্ৰতিটো পৃথক বস্তু। একেলগে তিনিওটাৰ সমাবেশ সম্ভৱ অকল নহয়, অনেক সময়ত অপৰিহাৰ্যও গীত, বাদ্য আৰু নৃত্য পৃথক পৃথকভাৱে অনুষ্ঠিত হলেও এই তিনিটাৰ বা যিকোনো দুটাৰ একত্ৰ সমাবেশে প্ৰায়ে দেখা যায়।

ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ উৎপত্তিআৰু বিকাশ ঃ— ভাৰতীয় কলা, সংস্কৃতি আৰু বিজ্ঞানৰ উৎস বিচাৰি গ'লে আমি সদায় বৈদিক যুগলৈ যাবলগীয়া হওঁ। তথাপি ১৯২২ চন মানত আবিষ্কৃত সিন্ধু সভ্যতাক বৈদিক সভ্যতাতকৈও প্ৰাচীন বুলি পণ্ডিতসকলে ধাৰণা কৰে। বৰ্তমান পাকিস্থানৰ অন্তৰ্গত লাৰকানা জিলাৰ মহেঞ্জোদাৰো আৰু পশ্চিম পঞ্জাবৰ মণ্টগোমাৰীৰ হৰপ্পাত প্ৰাচীন সভ্যতাৰ যি নিদৰ্শন পোৱা গৈছে তাৰ ভেটিত পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে আৰ্যসকলে ভাৰতলৈ অহাৰ আগতে ভাৰতত উন্নতৰ সভ্যতাৰ উন্মেষ হৈছিল। এই সভ্যতাক বোলা হয় সিন্ধু সভ্যতা।

সিন্ধু সভ্যতাৰ কাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল একমত নহয়। এতিয়া পণ্ডিতসকলে অৱশ্যে খৃ পূ ৩০০০-২৫০০ অব্দৰ মাজত এই সভ্যতাৰ উদ্গম হৈছিল বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। গৱেষকসকলৰ ভিতৰত জন মাৰ্শাল, ৰাখালদাস বন্দোপাধ্যায়, দয়াৰাম সাহনি প্ৰভৃতিৰ মতে সিন্ধুসভ্যতা প্ৰাগ্‌বৈদিক যুগৰ সভ্যতা। কিন্তু ড° লক্ষ্মণস্বৰূপ প্ৰভৃতি পণ্ডিতে কয় যে ঋগ্বৈদিক আৰ্যসকলেই সিন্ধুসভ্যতাৰ জনক আছিল। আৰ্যসকল এই দেশৰে অধিবাসী। এই সিদ্ধান্ত স্বীকাৰ কৰিলে বৈদিক যুগৰ আগতে ভাৰতত সঙ্গীত কলাৰ প্ৰসাৰ ঘটিছিল বুলি মানি ল'ব লগীয়া হয়। কাৰণ মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাত প্ৰত্নতাত্ত্বিক খনন কৰোঁতে তাত সাতটা ছিদ্ৰ থকা বাঁহি, তন্ত্ৰীযুক্তবীণা, চামৰাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ বাদ্যযন্ত্ৰ, নৃত্যৰতা নাৰী আৰু ব্ৰোঞ্জ নিৰ্মিত নৰ্তকসকলৰ ভগা মূৰ্তি আদি পোৱা গৈছে। নৃত্যৰ সৈতে সেই যুগত কৰতালৰ সহযোগ আছিল ; তদুপৰি নৃত্যৰ লগত মৃদঙ্গ, বেণু বা বাঁহি, তন্ত্ৰীযুক্ত বীণাজাতীয় বাদ্য যন্ত্ৰৰ সহযোগ আছিল। এইবোৰত সাতটাস্বৰ ধ্বনিত হৈছিল।[3] একেদৰে 'প্ৰিহিষ্টৰিক চিভিলাইজেশ্চন অফ্ ইন্দাচ ভেলি' গ্ৰন্থত ৰায়বাহাদুৰ দীক্ষিতেও একেদৰে মন্তব্য কৰি কৈছে — যে 'সেই যুগত নৃত্যৰ বাহিৰেও কণ্ঠসংগতৰ অনুশীলন চলিছিল। তন্ত্ৰীযুক্ত বীণা প্ৰভৃতি আৰু চামৰাৰ নিৰ্মিত মৃদঙ্গ জাতীয় বাদ্য যন্ত্ৰও আছিল। গান আৰু নৃত্যৰ সৈতে তাল আৰু লয় ৰক্ষা কৰিছিল সেই বাদ্যযন্ত্ৰবোৰে। ধ্বংস স্তূপৰ পৰা উদ্ধৃত মূৰ্তিৰ মাজত এনে এটা মূৰ্তি পোৱা গৈছে যাৰ ডিঙিত এটা মৃদঙ্গ ওলমি আছে। তদুপৰি দুটা চিলমোহৰত মৃদঙ্গৰ নিদৰ্শন দেখা পোৱা যায়। এই মৃদঙ্গৰ দুয়ো ফালে চামৰা লগোৱা আছিল। চিলমোহৰত পোৱা বাদ্যযন্ত্ৰৰ নিদৰ্শনৰ সৈতে বীণাৰ কিছু মিল দেখা যায়।

২। ভা° উ° স° পৃ° ৩।
৩। ষ্টুৱাৰ্ট পিগটঃ 'প্ৰিহিষ্টৰিক ইণ্ডিয়া', পৃ° ২৭০

একেদৰে ড° লক্ষ্মণস্বৰূপে তেওঁৰ দি ঋগ্বেদ এণ্ড মহেঞ্জোদাৰো' (ইণ্ডিয়ান কাল্‌চাৰ, অক্টোবৰ, ১৯৩৭) প্ৰবন্ধত লিখিছিল যে 'এটা চিলমোহৰত স্পষ্টভাৱে নৃত্যৰ ছবি খোদাই কৰা আছে। এজনে এটা বীণা বজাইছে, আৰু আন কোনো লোকে মৃদঙ্গৰ বাজনাৰ লগে লগে নৃত্য কৰিছে।' হৰাপ্পাৰ এটা চিলমোহৰত এটা বাঘৰ কাষত এজনী নৃত্যৰতা নাৰীমূৰ্তি দেখা পোৱা যায়।

এনেদৰে সিন্ধু উপত্যকাত হোৱা খনন কাৰ্যৰ ফলত পোৱা সঙ্গীত সাধনাৰ নিদৰ্শনৰপৰা সেই যুগৰ সসম্বন্ধ সঙ্গীত কলাৰ কতাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। তথাপিও সেই যুগৰ সঙ্গীতে ভাৰতীয় সঙ্গীতত কোনো ধাৰাৰ সৃষ্টি কৰি যোৱা নাই। আন কথাত তাৰ ধাৰাবাহিকতা পোৱা নাযায়।

বৈদিক যুগৰ সঙ্গীত ঃ— হিন্দুসকলৰ পৰম পবিত্ৰ ধৰ্ম গ্ৰন্থ বেদ। বেদ চাৰিখনঃ ঋগ্বেৰ্বেদ, যজুৰ্বেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদ। এই চাৰিবেদৰ সৈতে সংলগ্ন চাৰিজন পুৰোহিতঃ হোতা, অধ্বৰ্যু, উদ্‌গাতা আৰু ব্ৰহ্মা। এওঁলোকৰ মাজৰ উদ্‌গাতাই যজ্ঞত সামবেদৰ সামগান গায়। সামবেদৰ কৌথুমসংহিতাত মুঠতে ১৮১০ টা মন্ত্ৰ আছে। এইবোৰ ঋগ্বেদৰপৰা উদ্ধৃত। মাত্ৰ ৭৫ টা মন্ত্ৰহে মৌলিক। এই সংহিতা প্ৰধানতঃ দুই ভাগত বিভক্তঃ পূৰ্বাৰ্চিত আৰু উত্তৰাৰ্চিক বা স্তৌভিক। পূৰ্বাৰ্চিকত ৫৮৫ আৰু উত্তৰাৰ্চিকত ১২২৫ টা মন্ত্ৰ আছে। পূৰ্বাৰ্চিক ছটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত। প্ৰতিটো প্ৰপাঠকত দহটাকৈ দশতি আছে। একোটা দশতিত আছে গড়ে দহটাকৈ ঋক। মন্ত্ৰসমূহ আকৌ উপাস্য দেৱতা অনুসৰি সংগৃহীত। প্ৰথম বাৰটা দশতিত অগ্নিৰ স্তুতি কৰা হৈছে। পিছৰ ছটা দশতিত বিভিন্ন দেৱতাৰ স্তুতি পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী ত্ৰিশটা দশতিত অকল ইন্দ্ৰ দেৱতাৰ স্তুতিগীত সংগৃহীত হৈছে। শেষৰ এঘাৰটা দশতিত আছে সোমস্তুতি। এই আৰ্চিকত থকা মন্ত্ৰবোৰ সামগানযুক্ত আৰু সেইবোৰ বিভিন্ন সুৰত গোৱা হয়। মন্ত্ৰবোৰ গায়ত্ৰী, ত্ৰিষ্টুপ, অনুষ্টুপ, জগতী আৰু প্ৰগাথা ছন্দোবদ্ধ হ'লেও তাৰ আবৃত্তি শৈলী সামগান। সেয়ে 'ঋক্ সাম্নাং যোনিঃ অৰ্থাৎ ঋকবোৰক সামগানৰ মূল বুলি কোৱা হয়।

ইয়াৰ বিপৰীতে উত্তৰ আৰ্চিকত ১২২৫ ঋককলৈ চাৰিশমান সামন্ আছে। এই মন্ত্ৰবোৰ নটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত। একোটা প্ৰপাঠকত দুটাকৈ বা তিনিটাকৈ 'অৰ্ধ' বুলি উপভাগ থাকে। সাধাৰণতে প্ৰতিটো সামত তিনিটাকৈ ঋক্‌মন্ত্ৰ থাকে। উত্তৰ আৰ্চিকৰ সামগানসমূহ প্ৰধান প্ৰধান সোমযাগবোৰত গোৱা হয়। সেইবাবে যজ্ঞৰ পৰাম্পৰা অনুসৰি এই মন্ত্ৰবোৰ সজোৱা হয়। যেনেঃ দশৰাত্ৰ, সম্বৎসৰ, একাহ, অহীন, সত্ৰ, প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু ক্ষুদ্ৰ। যদিও পূৰ্ব আৰু আৰ্চিক দুটাৰ মন্ত্ৰবোৰ লিপিবদ্ধ ৰূপত পোৱা যায়, তথাপি এই সংহিতাৰ প্ৰাণস্বৰূপ সামগানবোৰ পৰম্পৰাক্ৰমে মুখ-বাগৰি চলি আহিছে। কণ্ঠ আৰু যন্ত্ৰ উভয় প্ৰকাৰ সঙ্গীতৰ মাধ্যমতে সামগানবোৰ যাগ-যজ্ঞত গোৱা হয়।

লিপিবদ্ধ পাঠতকৈ সামবেদীসকলে মন্ত্ৰৰ ছন্দ-মাত্ৰা আদিৰ সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্মতালৈ অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। সামগানৰ অৰ্থলৈ বৰ কম ভ্ৰূক্ষেপ কৰা হয়। তেওঁলোকে সিবোৰৰ সুৰৰ

ওপৰত অধিক মনোযোগ দিয়ে। কাৰণ, সামগানৰ সুৰ শিকোৱাটোৱে তেওঁলোকৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সেইবাবে উদ্গাতা হ'বলৈ হ'লে পোনতে পূৰ্বাৰ্চিকৰ সহায়ত সামবোৰ শিকিব লাগে। যিহেতু এটা সামৰ সুৰ পূৰ্বাৰ্চিকত সংগৃহীত কোনো এটা ঋক বা ঋকত্ৰয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, সেয়ে ঋকক সামৰ যোনি বা মূল বুলি কোৱা হয়। সচৰাচৰ কেইটামান ঋক নিৰ্দিষ্ট সামৰ যোনি বুলি বিবেচিত হয়। ঋক্‌বোৰ আকৌ বিভিন্ন সামগানত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ পাৰি। সেইবাবে পূৰ্বাৰ্চিকৰ ৫৮৫ টা ঋকক দুগুণ সামগীতত গাব পাৰি। এনেদৰে নিৰ্দিষ্ট অনেকবোৰ সাম বিভিন্ন নামেৰে জনা যায়।[৪] সেইবোৰ একোজন ঋষিৰ নামেৰে জড়িত। অৰ্থাৎ সামবোৰৰ স্ৰষ্টা ঋষিৰ নাম পৰম্পৰাগতভাৱে জনা যায়।[৫] সামবেদীয় ব্ৰাহ্মণত সামবোৰত কাৰ্যকৰী গুণাগুণ আৰু সেইবোৰ দৃষ্ট হোৱাৰ পটভূমি পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। সামবোৰৰ ভিতৰত দুটা উৎকৃষ্ট নাম হৈছে 'বৃহৎ'[৬] আৰু 'ৰথন্তৰ'; দুয়োটাৰ স্ৰষ্টা ঋষি যথাক্ৰমে ভৰদ্বাজ বাৰ্হস্পত্য আৰু বশিষ্ঠ মৈত্ৰাবৰুণি। উদ্গাতা হ'ব খোজা লোকে সামবোৰ কণ্ঠস্থ কৰি সমস্ত সংহিতা ঋক্‌বোৰৰ ক্ৰম অনুসৰি শিকিব লাগে। পূৰ্বাৰ্চিকৰ সামগানবোৰ জনাৰ পাছত উত্তৰাৰ্চিকৰ স্তোত্ৰবোৰো যথাযথভাৱে শিকিব লাগে।

গানসমূহ ঃ— সংহিতাৰ দুয়োটা আৰ্চিকতে মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত পাঠ পৰম্পৰাক্ৰমে পোৱা যায়। সিবোৰৰ সৈতে আকৌ কেতবোৰ 'গান' বা গীতৰ পুথি মুখে মুখে চলি আহিছে। তাত গানবোৰ পোৱাৰ সময়ত হোৱা পৰিবৰ্তনবোৰক 'স্তোভ' আদি বুলি জনা যায়।[৭]

সামগানৰ পৰম্পৰাত চাৰিখন গানৰ পুথি হাত বাগৰি আহিছে। তাৰে এখনৰ নাম 'গ্ৰামগেয়গান'। এইবোৰ গান গাঁৱে-ভূঞে গাব পাৰি। এই গানবোৰ বৈদিক আৰু বৈদিকোত্তৰ কালত গাৱঁত বা নগৰত ৰাজকীয় বা ৰাজহুৱা ভাৱে অনুষ্ঠিত যাগ-যজ্ঞবোৰত উদ্গাতা আৰু তেওঁৰ সহযোগী ঋত্বিকসকলে বীণাৰ সঙ্গমত পৰিৱেশন কৰিছিল। এই গানৰ পুথিখন পূৰ্বাৰ্চিকৰ লগৰীয়া। ই সোতৰটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত। ইয়াৰ গানবোৰ পূৰ্বাৰ্চিকৰ সামবোৰৰ ক্ৰম অনুযায়ী সজ্জিত।

অন্য দুখন গান 'আৰণ্যগান' আৰু 'আৰণ্যগেয়গান' বুলি জনাজাত। এই পুথিখনো পূৰ্বাৰ্চিকৰ সহযোগী বুলি জনা যায়। ইয়াৰ গানবোৰ সাধাৰণলোকৰ গ্ৰহণীয় নহয়। কাৰণ ইবোৰ তেওঁলোকৰ বাবে বিপজ্জনক আৰু ৰহস্যময়। সেইবাবে এই গানবোৰ লোকালয়ৰ আঁতৰত হয় মৰুভূমিত নহয় অৰণ্যৰ মাজতহে গোৱা নিয়ম। পুথিখন ছটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত।

তেনেদৰে 'ঊহগান' আৰু 'ঊহ্যগান' আন দুখন গানৰ হাত পুথি পোৱা যায়। দুয়োখন পুথি উত্তৰাৰ্চিকৰ লগৰীয়া। দুয়োখন গানৰ পুথিৰ ক্ৰমশঃ 'গ্ৰামগেয়গান' আৰু

৪। বাসুদেৱ শৰ্মা ঃ [illegible] ইন্ এনচিয়েণ্ট ইণ্ডিয়া, [illegible], দিল্লী, পৃষ্ঠা, ২১৮ [illegible]।
৫। উক্তগ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা, ২১৯;
৬। ভ'গীতা, ১০।৩৫।
৭। বাসুদেৱ শৰ্মাৰ বৈদিক সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃষ্ঠা, ৩৫-৩৬।

'আৰণ্যগেয়গান'ৰ সমান্তৰালভাৱে প্ৰচলিত আৰু সেইবোৰৰ সৈতে বিজড়িত। কিয়নো, 'উহগান'ত 'গ্ৰামগেয়গান'ৰ ক্ৰম আৰু 'উহ্যগান'ত 'আৰণ্যগেয়গান'ৰ ক্ৰম নিৰ্দিষ্ট আছে। 'উহগান' আৰু উহ্যগান' ক্ৰমে তেইশ আৰু ছটা প্ৰপাঠকত বিভক্ত।

সামৰভাগ বা অংশ :— পৰম্পৰামতে একোটা সামত পাঁচটা ভাগ থাকেঃ (১) হিঙ্কাৰ, (২) প্ৰস্তাৱ, (৩) উদ্গীথ (৪) প্ৰতিহাৰ আৰু (৫) নিধন। (১) 'হুম্' শব্দ উচ্চাৰণ পূৰ্বক প্ৰস্তোতাই আৰম্ভ কৰা স্তুতিকে প্ৰস্তাৱ বোলে। (২) 'তম' শব্দ উচ্চাৰণ কৰি উদ্গাতাই গানত ভাগলোৱা অংশক বোলে উদ্গীথ। (৩) প্ৰতিহৰ্তাই 'হুম' বুলি গানত ভাগ লোৱা অংশক বোলা হয় প্ৰতিহাৰ। ইয়াৰ দুটা ভাগ থাকেঃ তাৰে উপদ্ৰৱ নামে অংশটো উদ্গাতাই গায় আৰু নিধন বোলা অংশটো 'ওম্' বুলি তিনিওজন ঋত্বিকে গায়। ঋগ্বেদৰ ৬।১৬।১০ ঋক্টো সামবেদৰ প্ৰতীক মন্ত্ৰ হিচাপে পোৱা যায়। তাৰে গীত গানটোক ওপৰত নিৰ্দিষ্ট সামৰ পাঁচভাগৰ উদাহৰণৰূপে তুলি ধৰিব পাৰিঃ মন্ত্ৰটোঃ

অগ্ন আয়াহি বীতয়ে
গৃণানো হব্যদাতয়ে।
নিহোতা সৎসি বৰ্হিষি।।

সামগানত ইয়াত সুৰ হ'বঃ—

হুম্ ও অগ্ন ই (প্ৰস্তাৱ)
ওম্ আয়াহি বীতয়ে গৃণানো হব্যদাতয়ে (উদ্গীথ)
নিহোতা সৎসি বৰ্হিষি ওম্ (প্ৰতিহাৰ)

শেষাংশক আকৌ ভাগ কৰিলে এনে হ'বঃ

নিহোতা সৎসিৰ- (উপদ্ৰৱ)
হিঁষি ওম্ (নিধন)।

ছান্দোগ্য উপনিষদত (২।২।১) সামৰ এই অংশবোৰক যথাক্ৰমে পৃথিৱী, অগ্নি, অন্তৰিক্ষ, আদিত্য আৰু দ্যৌৰে একাত্মক কৰি দেখুৱাই সিবোৰৰ গুৰুত্ব প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়।

সামগানৰ স্বৰ :— সামবেদৰ সঙ্গীত ভাৰতীয় মাৰ্গ সঙ্গীতৰ মূলসূতি। ঋগ্বেদৰ ঋকবোৰ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত উচ্চাৰিত হয়। কিন্তু সামবেদৰ গানবোৰ সাতস্বৰত গোৱা হয়। সেই স্বৰবোৰ ক্ৰমে ক্ৰুষ্ট, প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ, মন্দ্ৰ বা পঞ্চম আৰু অতিস্বাৰ্য। ইয়াৰে ক্ৰুষ্টস্বৰটোক কেতিয়াবা প্ৰথম আৰু কেতিয়াবা ষষ্ঠস্বৰ বুলি বিবেচনা কৰা হয়। সামবিধান ব্ৰাহ্মণত কোৱা হৈছে যে প্ৰজাপতিয়ে ব্ৰহ্মাণ্ড সৃজন কৰোঁতে এই স্বৰবোৰ বিভিন্ন প্ৰাণীক দান কৰিছিল। গতিকে দেৱতাসকলে ক্ৰুষ্টস্বৰ, মানুহে প্ৰথম, গন্ধৰ্ব-অপ্সৰাসকলে দ্বিতীয়, জন্তুবোৰে তৃতীয়, পিতৃ আৰু চৰাইবোৰে চতুৰ্থ, দৈত্যবোৰে পঞ্চম, গছ বিৰিখবোৰে অতিস্বাৰ্য বা অন্ত্যস্বৰ লাভ কৰে। নাৰদীয় শিক্ষাতো (৭।৬-৮) একে কথাকে কোৱা হৈছে। পৰৱৰ্তী কালত সেই সপ্তস্বৰক ক্ৰমশঃ ষড়জ, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম,

পঞ্চম, ধৈৱত আৰু নিষাদ বুলি কোৱা হয়। সংক্ষেপতে প্ৰথম আখৰ কেইটাকে সা (ষা), ৰি, গা, মা, পা, ধা, নি বুলি ইঙ্গিত কৰা হয়।

<u>হাতেৰে সুৰৰ মুদ্ৰাদান প্ৰথা</u> ঃ— সামগানৰ কণ্ঠ সংগীতৰ লগে লগে যন্ত্ৰ সংগীতৰো প্ৰচলন আছিল। উদ্‌গাতা প্ৰভৃতিয়ে সামগান গোৱাৰ সময়ত বীণাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিলে। বীণা দুই প্ৰকাৰৰ আছিল, দাৰবী বীণা আৰু গাত্ৰবীণা। কাঠেৰে নিৰ্মাণ কৰা দাৰবী বীণাৰ তাঁৰত সুৰ বন্ধা আছিল। আনহাতে সামগসকলে হাতৰ আঙুলিৰে স্বৰৰ নিৰ্দেশ কৰে। যেনেঃ বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ থিয় কৰি ক্ৰুষ্টস্বৰ, নিৰ্দেশিকা বা দ্বিতীয় আঙুলিৰে দ্বিতীয়, মাধ্যমিকা বা তৃতীয় আঙুলিৰে তৃতীয়, অনামিকাৰে চতুৰ্থ, চতুৰ্থ আঙুলিৰে পঞ্চম, বাকী দুটা স্বৰ সৰু আঙুলিৰ মূলেৰে নিৰ্দেশ কৰা হয়।

<u>সামৰ স্বৰলিপি</u> ঃ— ঋগ্বেদৰ স্বৰলিপিৰ তুলনাত সামবেদৰ স্বৰলিপি অধিক জটিল। ঋগ্বেদৰ স্বৰ ঘাইকে তিনিটাঃ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত। সামবেদত সুৰ, স্বৰগ্ৰাম আৰু তানৰ ইঙ্গিতো আছে। যিহেতু ঋগ্বেদীয় মূল তিনিটা স্বৰৰপৰাই সামবৈদিক সপ্তস্বৰৰ উদ্ভৱ হৈছে, গতিকে সপ্তস্বৰক উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত এই তিনিটা স্বৰত ভগাব পাৰি। নিষাদ আৰু গান্ধাৰ উদাত্তস্বৰ, ঋষভ আৰু ধৈৱত অনুদাত্তস্বৰ আৰু ষড়জ, মধ্যম আৰু পঞ্চম স্বৰিতস্বৰ। ভৰতেও নাট্যশাস্ত্ৰত (৭।৩-৪) তাকে কৰিছে। এই সপ্তস্বৰক বুজাবলৈ ১,২,৩ সংখ্যা সামৰ ওপৰত লিখা হয়। দীপ্ত, আয়ত, মৃদু, মধ্যা আৰু কৰুণা এই পাঁচ শ্ৰুতিৰপৰাহে সপ্তস্বৰৰ উদ্ভৱ হৈছে। শব্দৰ আৰম্ভণিত সংখ্যা চিহ্নিত কৰি এই শ্ৰুতিবোৰ বুজোৱা হয়। আয়ত শ্ৰুতি প্ৰথম স্বৰত থাকে আৰু তাক '∧' চিনেৰে দেখুৱা হয়। দ্বিতীয় স্বৰত থাকে দীপ্তা শ্ৰুতি আৰু তাক ↑ চিনেৰে দেখুৱা হয়। কৰুণা শ্ৰুতি ক্ৰুষ্টা স্বৰত থাকে আৰু তাক ১/২ চিনেৰে দেখুৱা হয়। কিন্তু 'মৃদু' আৰু 'মধ্যা' শ্ৰুতিক বুজাবলৈ কোনো চিন ব্যৱহাৰ কৰা দেখা নাযায়। সামৰ আদিতে সংখ্যা লিখাৰপৰা স্বৰৰ উমান পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা সেই স্বৰক সঁচাৰ কাঠিৰূপে ষড়জক বুজিব লাগে। Rau আদি লিখি বাঢ়িব লগীয়া মাত্ৰাক বুজোৱা হয়। ই স্বৰৰ মাত্ৰা দুই (দীৰ্ঘ) হ'ব বুলি বুজায়। মাজত দিয়া বাধা চিনেৰে একে উশাহে মাতিব লগা শাৰীক বুজায়। তাক পৰ্ব বোলে। কেতিয়াবা অৱগ্ৰহ (S) ব্যৱহাৰ কৰি ঋকৰ আখৰৰ দৈৰ্ঘ্য বুজোৱা হয়।

<u>ঋকসমূহৰ পৰিৱৰ্তন</u> ঃ— আগতে কৈ অহা হৈছে যে ঋক্‌বোৰ সামৰ মূলোৎস। ঋকক সামলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ আঠ প্ৰকাৰৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয়। সেই আঠটা উপায় হৈছেঃ (১) বিকাৰ, (২) বিশ্লেষণ, (৩) বিকৰ্ষণ, (৪) বিৰাম, (৫) অভ্যাস, (৬) লোপ, (৭) আগম আৰু (৮) স্তোভ। (১) এটা আখৰ বা বৰ্ণৰ অস্তিত্ব থাকোঁতেই তাৰ ঠাইত আনবৰ্ণৰ উচ্চাৰণক বিকাৰ বুলি কোৱা হয়। (২) সন্ধি ভঙাক বিশ্লেষণ কয়। (৩) চুটি সুৰৰ সলনি দীঘলীয়া সুৰ অথবা দীৰ্ঘ সুৰৰ ঠাইত চুটি সুৰৰ উচ্চাৰণক বিকৰ্ষণ বোলে। (৪) বিশেষ সুৰ এটাত বৈ যোৱাকেই বিৰাম কয়। (৫) কোনো বৰ্ণৰ তিনিবাৰ পুনৰুক্তি হোৱাকে অভ্যাস বোলে। (৬) বৰ্ণৰ বিলুপ্তিক কয় লোপ। (৭) অতিৰিক্ত সুৰৰ সংযোজনক আগম

বুলি কয়। (৮) ঋকৰপৰা সামলৈ হোৱা পৰিবৰ্তনবোৰৰ ভিতৰত স্তোভকেই অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি কোৱা হয়। ইয়াক ঋকৰ ৰূপ বৈচিত্ৰ বুলিব পাৰি। ই তিনি প্ৰকাৰৰঃ (১) বৰ্ণ স্তোভঃ বৰ্ণ বা আখৰেৰে (ই বা অৰে) ঋকবোৰ সুসম্পূৰ্ণ হ'লে তাক বোলে বৰ্ণস্তোভ। (২) পদস্তোভ ঃ যেতিয়া 'হ'তই, 'হ'ত উ আদি শব্দ মাজত সুমুৱাই যি সংস্কাৰ কৰা হয় তাক বোলে পদস্তোভ। (৩) বাক্যস্তোভঃ য'ত বাক্য সুমুৱাবলগীয়া হয়, গানৰ সংস্কাৰৰ খাতিৰতে তাক বাক্যস্তোভ বোলা হয়।

ইবিলাকৰ উপৰিও সামগই গান গাঁওতে আন প্ৰকাৰেও সুৰৰ পৰিবৰ্তন বা ভাজ দিবলগীয়া হয়। তাৰে কেইটামান হ'ল ঃ একে সুৰতে অৱস্থান কৰা কাৰ্য, যাক সম্প্ৰসাৰণ বোলে; পাঁচটা সুৰৰ ধাৰাত এটা সুৰৰ দীৰ্ঘীকৰণ, যিটো সাধাৰণতে নিধনৰ সময়ত কৰা হয়। আকৌ প্ৰেঙ্খ হ'ল এক প্ৰকাৰৰ স্বৰভঙ্গী, যাক অনুকম্পনৰ ফল পাবলৈ কৰা হয়। সাধাৰণতে স্তোভতেই ইয়াক থৃটুৱা হয়।

বৈদিক সাহিত্যৰপৰা বৈদিক যুগৰ বাদ্যযন্ত্ৰ আৰু নৃত্য সম্বন্ধে অনেক কথা জনা যায়। ঋক্ সংহিতাত নৃত্যৰ উল্লেখ আছে। ক্ষৌণী, আঘাতি, ঘাতলিকা, কাণ্ডি, বাণ, ঔদুম্বৰী, কাত্যায়ণী, পিচ্ছোৰা প্ৰভৃতি বেণু আৰু বীণাৰ প্ৰচলন আছিল বৈদিক যুগত। ছামৰাৰ বাদ্য যন্ত্ৰ হিচাপে দুন্দুভি, ভূমি দুন্দুভি প্ৰভৃতি আৰু গৰ্গৰি, পিঙ্গ, নাড়ী, বনস্পতি, কৰ্কৰি প্ৰভৃতি বাদ্য যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰ বৈদিক যুগত হৈছিল। তদুপৰি শততাঁৰ যুক্ত বাণবীণা, গো সাপৰ চামৰাৰ গোধাবীণা আৰু ধনু বাদ্যযন্ত্ৰৰ উল্লেখ বৈদিক সাহিত্যত পোৱা যায়।

<u>উপনিষদত সঙ্গীত</u> ঃ— বেদ বুলি কলে তাৰ দ্বাৰা মন্ত্ৰ সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদক বুজোৱা হয়। পণ্ডিত ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে উপনিষদৰ কাল ১০০০খৃষ্টাব্দ। মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণক কৰ্মকাণ্ড বোলা হয়। আৰণ্যক আৰু উপনিষদবোৰ বেদৰ জ্ঞান কাণ্ড। উপনিষদবোৰত ব্ৰহ্ম বা মোক্ষ বিষয়ক আলোচনা পোৱা যায়। বেদৰ আনবোৰ অংশৰ দৰে উপনিষদতো আৰ্যসকলৰ ধৰ্মদৰ্শন, সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ জীৱনৰ অনেক কথা পোৱা যায়।

যদিও আমি ২০০ দুশতকৈও অধিক উপনিষদ দেখিবলৈ পাওঁ তাৰ মাজত দহ বাৰখনমানহে প্ৰাচীন আৰু যথাৰ্থ উপনিষদ পাওঁ। সেইবোৰ ঐতৰেয়, কৌশিতকী, বৃহদাৰণ্যক, ঈশ, তৈত্তিৰীয়, কঠ, মৈত্ৰায়ণি, শ্বেতাশ্বতৰ, ছান্দোগ্য, কেন, মণ্ডুক, মাণ্ডুক্য আৰু প্ৰশ্ন। এইবোৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ তিনিখন উপনিষদতহে সঙ্গীতৰ উপাদান চকুত পৰে। সেই উপনিষদ তিনিখন হৈছে ঃ ছান্দোগ্য, বৃহদাৰণ্যক আৰু তৈত্তিৰীয়।

ছান্দোগ্য উপনিষদত আমি প্ৰথমে ওঙ্কাৰক উদ্গীথৰূপত উপস্থাপন কৰা নিৰ্দেশ দেখা পাওঁ; দ্বিতীয় মন্ত্ৰত ওঙ্কাৰক কিয় উদ্গীথ বোলা হয় তাৰ ব্যাখ্যা আৰু তৃতীয় মন্ত্ৰত উদ্গীথক সামবেদৰ ৰস বা সাৰাংশ বোলা হৈছে .... পুৰুষস্য বাগ্‌ৰসো, বাচ ঋগ্‌ ৰস, ঋচঃ সামৰসঃ সাম উদ্গীথো ৰসঃ'।(ছা° ১।২)। এই উপনিষদত নৃত্য, গীত আৰু বাদ্যৰ উল্লেখ আছে। তাৰপৰা জনা যায় যে যজ্ঞানুষ্ঠানত বিভিন্ন ঋকত বি ভৱ পাঠ কৰা হৈছিল।

তাৰ মাজত ছন্দ, তাল আৰু সুৰৰ সমাবেশ ঘটিছিল। তাৰ পৰা বুজা যায় যে সেই যুগত স্বৰবৰ্ণৰ হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আৰু প্লুতৰ সু প্ৰয়োগ হৈছিল।

মাৰ্গ আৰু আধুনিক সঙ্গীতৰ মাজত পোৱা সাতটি স্বৰৰ নাম আগতে কৈ অহা হৈছে। ছান্দোগ্য উপনিষদত্ব উদ্‌গানত ব্যৱহৃত আৰু সাতটা স্বৰৰ নাম পোৱা যায়; সেই কেইটা ঃ বিনাদ, অনিৰুক্ত, নিৰুক্ত, মৃদু, শ্লক্ষ্ণ, ক্ৰৌঞ্চ আৰু অপধ্বস্তি। বহুতে ক'ব খোজে যে সামৰ বাইশটা অক্ষৰৰ পৰাই পৰৱৰ্তী কালৰ বাইশটা শ্ৰুতি পৰিকল্পিত হৈছিল।

বৃহদাৰণ্যকত উদ্‌গান (সামগানৰ এশ্ৰেণী) ৰ বিষয়ে আলোচনা আছে। ইয়াত গায়ত্ৰী প্ৰভৃতি ছন্দৰ আলোচনা দেখা যায়। সংগীতৰ উপাদানৰ কথা ইয়াতো ছান্দোগ্যৰ দৰে পোৱা যায়।

তৈত্তিৰীয় উপনিষদৰ শিক্ষাবল্লীত অতি সামান্য সঙ্গীতৰ ইঙ্গিত চকুত পৰে। ঐতৰেয় আৰণ্যক আৰু কঠোপনিষদত নৃত্য বা গীতৰ উল্লেখ চকুত পৰে।

পুৰাণ সাহিত্যত সঙ্গীত ঃ— প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত ইতিহাস (মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণ) আৰু পুৰাণ গ্ৰন্থসমূহে এক বিশাল ক্ষেত্ৰ অধিকাৰ কৰি আছে। আমাৰ পৰম্পৰাত আছে ওঠৰখন মহাপুৰাণ আৰু ওঠৰখন উপপুৰাণ। তদুপৰি স্থলপুৰাণ কেতবোৰো আছে। পুৰাণ সাহিত্যৰ উল্লেখ বেদ-বেদাঙ্গ আৰু মহাভাৰততো উল্লেখিত হৈছে। ইয়ে প্ৰমাণ কৰে যে পুৰাণৰ মূলস্ৰোত বৈদিক সংহিতাৰ সমানে প্ৰাচীন।[৮] পুৰাণবোৰত সঙ্গীত সম্পৰ্কে যি তথ্য আছে সংগীতৰ ইতিহাসৰ দৃষ্টিৰে সি বৰ মূল্যবান। বিশেষতঃ মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ, বায়ুপুৰাণ আৰু বৃহদ্‌ধৰ্ম পুৰাণত সঙ্গীত সম্পৰ্কে অনেকবোৰ তথ্য সমাৱিষ্ট হৈ আছে।

মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত সঙ্গীত ঃ— পুৰাণসমূহত ভিতৰত মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ অন্যতম প্ৰাচীন আৰু প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ। ইয়াৰ প্ৰবক্তা মাৰ্কণ্ডেয় ঋষি। ইয়াত ২৩৮ টা অধ্যায় আছে। সকলো অধ্যায়তে সঙ্গীতৰ কথা নাই। পণ্ডিত এচামৰ মতে মাৰ্কণ্ডেয়, বায়ু পুৰাণ প্ৰভৃতি পুৰাণ কিছুমান গুপ্তযুগত (৩য়-৭ম শতিকা) সংকলিত হৈছিল। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ ৩৪-৩৫ শ্লোকত নৃত্য আৰু নৰ্তকৰ গুণাগুণ সম্বন্ধে সাধাৰণ উল্লেখ হৈছে। তাৰ বৰ্ণনা এনেকুৱাঃ দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সভাত এদিন নাৰদ আৰু ৰম্ভা, মিশ্ৰকেশী, উৰ্বশী, তিলোত্তমা, মেনকা প্ৰভৃতি অপ্সৰাসকল উপস্থিত আছিল। তেতিয়া দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই দেৱৰ্ষি নাৰদক ক'লে, 'দেৱৰ্ষি, আপুনি অপ্সৰাসকলক নৃত্য কৰিবলৈ আদেশ কৰক।' তেতিয়া নাৰদে অপ্সৰা সকলক উদ্দেশ্য কৰি ক'লে, 'তোমালোকৰ মাজত যিজনীয়ে নিজকে সবাতোকৈ ৰূপ, গুণ আৰু ঐশ্বৰ্যত শ্ৰেয় বুলি ভাবে তেওঁ আমাৰ আগত নৃত্য কৰকঃ

যুৱকমিহ সৰ্বাসাং ৰূপৌদাৰ্য গুণাধিকম্।
আত্মানং মন্যতে যা তু সা নৃত্যতু সমাজতঃ।।'

কাৰণ, ৰূপৱতী আৰু গুণৱতী নহ'লে নাট্যশাস্ত্ৰত সিদ্ধিলাভ নহয়। আৰু হাত-ভাৱ আৰু কটাক্ষ-বিক্ষেপাদি বিশিষ্ট নাচকে নৃত্য বোলা হয়, আনবোৰ নৃত্য বিড়ম্বনা মাত্ৰ

৮। মাৰ্কণ্ডেয়, ১।৩৪।

গুণৰূপবিহীনায়াঃ সিদ্ধির্নাট্যস্য নাস্তি বঃ।
চাৰ্বধিষ্ঠানবন্নৃত্যং নৃতমন্যদ্বিড়ম্বনম্।।[৯]

ভৰত নাট্যশাস্ত্ৰতো কোৱা হৈছে যে নৃত্যত সকলোৰে অধিকাৰ নাই। কাৰণ, ৰস আৰু ভাবৰ অভিব্যক্তি নহ'লে নৃত্য বিফল হয়। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত একে কথাকে কোৱা হৈছে।

উক্ত পুৰাণৰ ২৩ শতম অধ্যায়ত সঙ্গীতৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়ত আছেঃ নাগৰাজ অশ্বতৰে দেৱীসৰস্বতীক তপস্যাৰে সন্তুষ্ট কৰি বৰ মাগিছে 'মোৰ ভাই কম্বল আৰু মোৰ যেন সঙ্গীত শাস্ত্ৰৰ সকলো জ্ঞান অধিগত হয়।' তেতিয়া সৰস্বতীয়ে যি কথাৰে তেওঁক বৰ দান কৰিছিল, সঙ্গীতৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত তাৰ প্ৰয়োজনীয়তা যথেষ্ট বুলি বুজা হয়। দেৱীয়ে কৈছেঃ 'নাগৰাজ, তোমালোক দুয়োয়ে সাতটা স্বৰ, সাতটা গ্ৰামৰাগ[১০], সাত প্ৰকাৰ গ্ৰীতি, সাতটা মূৰ্চ্ছনা, উন্ পঞ্চাশটা তান ষড়জ আদি তিনিটা গ্ৰাম (ষড়জ, মধ্যম, গান্ধাৰ), চাৰি প্ৰকাৰৰ আতোদ্য (বিবিধ বাদ্যমন্ত্ৰ), তিনি প্ৰকাৰ জ্যোতি আৰু তিনিটা লয় ইত্যাদি সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিবা। মোৰ প্ৰসাদতে এইবোৰৰ অন্তৰ্গত স্বৰ, ব্যঞ্জন আদি যাৱতীয় উপাদানৰ অধিকাৰী হ'বা। তোমালোকে স্বৰ্গ, মৰ্ত্য,পাতালত, কাৰ্যতঃ সকলোলোকতে সঙ্গীতৰ ধাৰক আৰু বাহক হিচাপে সমাদৰ লাভ কৰিবা।'[১১] সম্ভৱতঃ অশ্বতৰ আৰু কম্বল কোনোবা ঐতিহাসিক সঙ্গীতজ্ঞ লোক আছিল।

পুৰাণত পোৱা এইবোৰ উপাদানৰ পৰা বুজা যায় যে নাৰদে তেওঁৰ শিক্ষা গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা ষাড়ৱ, পঞ্চম, মধ্যমগ্ৰাম, ষড়জগ্ৰাম, সাধাৰিত, কৌশিক মধ্যম আৰু কৌশিক এই সাতটা গ্ৰামৰাগৰ প্ৰচলন পৌৰাণিক যুগতো আছিল। পুৰাণোক্ত সাতটা গীতৰ কথা মতঙ্গই তেওঁৰ 'বৃহদ্দেশী' গ্ৰন্থতো উল্লেখ কৰিছে; যথা-শুদ্ধা, ভিন্নকা, গৌড়িকা, ৰাগ গীতি, সাধাৰণী, ভাষা, বিভাষা। তিনিটা গ্ৰামৰ ভিতৰত গান্ধাৰ গ্ৰাম লোপ পালেও তাৰ উল্লেখ আছে। তিনি প্ৰকাৰ লয় হ'লঃ বিলম্বিত, মধ্য আৰু দ্ৰুত। পদ দুই প্ৰকাৰঃ নিবদ্ধ আৰু অনিবদ্ধ। সমা, স্ৰোতগতা আৰু গোপুচ্ছা হৈছে তিনি প্ৰকাৰ যতি। তালৰ লয় ৰক্ষাৰ বাবে লোৱা বিশ্ৰামকে যতি বোলা

৯। উক্তগ্ৰন্থ, ১।৩৫।
১০। জাতিৰাগৰ পৰা উদ্ভূত ৰাগকে গ্ৰামৰাগ বোলা হৈছে।
১১। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ, ২৩।৫১-৫৭ঃ—
সপ্তস্বরা গ্রামরাগাঃ সপ্ত পন্নগসত্তম। গীতকানি চ সপ্তৈব তাবতীশ্চাপি মূর্চ্ছনাঃ তানাশ্চৈকোনপঞ্চাশৎ তথা গ্রামত্রয়ঞ্চ যৎ। এতৎ সর্বং ভবান্ গাতা কম্বলশ্চ তথানঘ। জ্ঞাস্যসে মৎপ্রসাদেন ভুজগেন্দ্রাপরং তথা। চতুর্বিধং পদং তালং ত্রিপ্রকারং লয়ত্রয়ম্। যতিত্রয়ং তথা তোদ্যং ময়া দত্তং চতুর্বিধম্। এতদ্ভবান মৎপ্রসাদাৎ পন্নগেন্দ্রাপরঞ্চ যৎ অস্যান্তর্গতমায়ত্তং স্বর ব্যঞ্জন সম্মিতম্। তদশেষং ময়া দত্তং ভবতঃ কম্বলস্য চ।। ইত্যাদি।

হয়। এই যতি তিনিপ্ৰকাৰঃ (১) আদি, মধ্য আৰু অন্তত যদি এটা লয়ৰ সমাৱেশ হয় তাক সময় যতি বোলে। (২) গীতিৰ আদিত বিলম্বিত, মাজত আৰু শেষত দ্ৰুতলয়ৰ সমাৱেশ থাকিলে তাক স্ৰোতগতা (স্ৰোতগতা?) যতি বোলে। (৩) আকৌ গীতিৰ আগভাগত দ্ৰুত, মাজত আৰু শেষত বিলম্বিত লয়ৰ সমাৱেশ ঘটিলে তাক গোপুচ্ছা যতি বোলে। আনৰ মতে দ্ৰুত, মধ্য আৰু শেষত বিলম্বিত লয়ৰ সমাৱেশ হ'লে তাকেহে গোপুচ্ছা বোলে।[১১]

চাৰিটা তাল হ'ল আবাপ, নিস্ক্ৰাম, বিক্ষো, প্ৰৱেশক গ্ৰামৰ পাছৰ মন্ত্ৰ; ইবোৰৰ সাতটাকে মূৰ্চ্ছনাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ ত্ৰয়বিংশ অধ্যায়ৰ ৯৮ নং শ্লোকত বীণা, বেণু, মৃদঙ্গ, পণৱ, আতোদ্য প্ৰভৃতি বাদ্যৰ উল্লেখো আছেঃ

গীতশব্দৈস্তথান্যত্ৰ বীণা-বেণু স্বনানুগৈঃ।
মৃদঙ্গ-পণবাতোদ্যং হ্যবিবেশ্মশতাকুলম্।।

নৃত্যৰ প্ৰসঙ্গত নাট্যশাস্ত্ৰৰ ১২৭ অধ্যায়ত যিবোৰ হাবভাব, অঙ্গভাব মুদ্ৰাদিৰ যথোপযোগ্য প্ৰয়োগ ভাবৰ উল্লেখ আছে, সেইবোৰ অপ্সৰাসকলে অনুসৰণ কৰি নৃত্য কৰা কথাও উল্লেখ কৰা হৈছে। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ যুগত নৃত্য, বাদ্য আৰু গীতৰ সমন্বয়ও সঙ্গীত যে পূৰ্ণৰূপে বিকশিত হৈছিল তাৰ প্ৰমাণ ভালদৰেয়ে বুজিব পাৰি। তেতিয়া নাট্যভিনয়ৰ প্ৰচলনো আছিল। বিশ্বাচী, ঘৃতাচী, তিলোত্তমা প্ৰভৃতিয়ে নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। তেতিয়া বিবাহ উপলক্ষেও নাচ, গান আৰু বাজনাৰ অবাধ প্ৰচলন আছিল। সুৰাসক্ত ৰজাক বাৰবনিতাসকলে নৃত্য-গীতেৰে সন্তুষ্ট কৰিছিল।

বায়ুপুৰাণত সঙ্গীত ঃ— এই পুৰাণৰ লগত ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণৰ বিষয় সাম্য চকুত পৰে। বায়ুপুৰাণক মহাভাৰত আৰু হৰিবংশৰ পাছতে সবাতোকৈ পুৰণি বুলি গণ্য কৰা হয়। হৰিবংশৰ কিছু অংশৰপৰা বায়ুপুৰাণত উদ্ধৃত কৰা হৈছে। পুৰাণখন খৃষ্টীয় তৃতীয়-চতুৰ্থ শতিকামানত ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়।

বায়ুপুৰাণৰ ৮৬ আৰু ৮৭ নং অধ্যায়ত সঙ্গীতৰ আলোচনা কৰা হৈছে। এই পুৰাণত সঙ্গীতক গান্ধৰ্ব বিদ্যা বোলা হৈছে। কোনোবা এদিনত সূত পুত্ৰক প্ৰশ্ন কৰা হৈছিল, 'হে সূতপুত্ৰ, যি গান শুনি কেইতক ৰজাই সুদীৰ্ঘ কালক মুহূৰ্ত মাত্ৰ বুলি জ্ঞান কৰিছিল সেই গাননো কি?' সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত সূতপুত্ৰই কৈছিল যে সেই গান বা গান্ধৰ্ব হৈছে স্বৰমণ্ডল সমন্বিত আৰু তাত ৭ টা স্বৰ, ৩ টা গ্ৰাম, ২১ টা মূৰ্চ্ছনা আৰু ৪৯ তানৰ সমাৱেশ হয়। বায়ুপুৰাণৰ এটা শ্লোকত মাৰ্কণ্ডীয় শিক্ষাৰ স্বৰমণ্ডলৰ প্ৰতিধ্বনি শুনা যায়। নাৰদে কৈছে যে মধ্যম গ্ৰামত সৌবীৰি, কলোপনতা (কলোপনতা), শুদ্ধ মধ্যমা, হৰিণাশ, শাৰ্ঙ্গী, পাৱনী আৰু দৃষ্টিকা এই সাতটা মূৰ্চ্ছনা আছে। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতৰ মতে মধ্যম গ্ৰামত সৌবৰি, হৰিণাশ্বা, কলোপনতা, শুদ্ধমধ্যমা, মাৰ্গবী, পৌৰবী আৰু হৃষ্যকা এই সাতটা মূৰ্চ্ছনাৰ সমাৱেশ হয়। শিক্ষাকাৰ

নাৰদ, নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰত, সঙ্গীত মকৰন্দকাৰ আৰু শাৰ্ঙ্গদেৱে মোটামুটিকৈ বায়ুপুৰাণত পোৱা মধ্যম গ্ৰামৰ মূৰ্চ্ছনাবোৰৰ নাম আৰু বিভেদ উল্লেখ কৰিছে। গতিকে নাৰদীয় শিক্ষাক বাদদিলে দুই এটা নামৰ বিকৃতিক এৰি থৈ বাকীবোৰৰ মিল চকুত পৰে।[১৩]

বায়ুপুৰাণত গান্ধাৰ গ্ৰামৰ মূৰ্চ্ছনা সম্বন্ধে অগ্নিষ্টোমিক, বাজপেয়িক, আশ্বমেধিক, বায়ু পুৰাণত গান্ধাৰ গ্ৰামৰ মূৰ্ছনা সম্বন্ধে আগ্নিষ্টোমিক, ৰাজপেয়িক, আশ্বমেধিক ৰাজসূয়, চক্ৰ সুৱৰ্ণক, গোতৰ, মহাবৃষ্টিক, ব্ৰহ্মদান, প্ৰাজাপত্য, নাগপক্ষাশ্ৰয়, হয়ক্ৰান্ত, মৃগকান্ত, বিষ্ণুক্ৰান্ত, সূৰ্যক্ৰান্ত, সুৱৰ্ণ, বিষ্ণু, বিনত প্ৰভৃতিৰ নামোল্লেখ কৰিছে। এইবোৰ প্ৰকৃততে মূৰ্চ্ছনা নে তান তাকো বিচাৰ কৰি চোৱা দৰকাৰ।

তান আৰু মূৰ্চ্ছনাবোৰক যদি মতঙ্গৰ 'বৃহদ্দেশী'গ্ৰন্থৰ লগত তুলনা কৰি চোৱা যায় তেতিয়া বায়ুপুৰাণৰ গ্ৰন্থকাৰক মতঙ্গৰ ওচৰত ঋণী বুলি নকৈ নোৱাৰি। বায়ুপুৰাণত গ্ৰন্থকাৰে মূৰ্চ্ছনাবোৰৰ নামৰ সাৰ্থকতা সম্বন্ধে আৰু তাৰ লগতে সিবোৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতাৰ পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, মাৰ্গী মূৰ্চ্ছনাৰ অধিদেৱতা মৃগেন্দ্ৰ বুলি কোৱা হৈছে। পুৰাণৰ ৮৭।৪৬ শ্লোকত সঙ্গীতৰ স্থান, বৰ্ণ, বৰ্ণালংকাৰ, গীতালংকাৰ, স্বৰৰ মন্দ্ৰ-মধ্যতা অনুসৰি স্থান কাল আদিৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে। পুৰাণখনত ৩০০ গীতালঙ্কাৰৰ উল্লেখ আছে। নাট্যশাস্ত্ৰত ৩৩ টা অলংকাৰ উল্লেখ চকুত পৰে। পুৰাণত যি বহিৰ্গীতৰ পৰিচয় পোৱা যায় তাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ কৈছেঃ যথাৰ্থভাৱে স্বৰবোৰ আলাপত ব্যৱহৃত হ'লে তাক গীত বোলা হয় আৰু যদি গীতটো তাৰ নিৰ্দিষ্ট স্বৰৰ পৰা অন্য স্বৰলৈ লীলায়িত হয় তাক বহিৰ্গীত বোলে। বায়ুপুৰাণত গীত আৰু বহিৰ্গীতৰ সংজ্ঞা সম্পূৰ্ণ নতুন যেন লাগে। তেতিয়া যিভাৱে এই বিলাক প্ৰয়োগ হৈছিল সেই প্ৰয়োগৰ ধাৰা পাছলৈ বিলুপ্ত হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত ভৰত আৰু পুৰাণত সাদৃশ্য দেখা নাযায়। ভৰতে গীত ৰা গীতি বোলোঁতে গ্ৰামৰাগ গীতি, ব্ৰহ্মগীতি, মাগধী প্ৰভৃতি বিচিত্ৰ প্ৰকাৰৰ গীতিৰ পৰিচয় দিছে। বহিৰ্গীত সম্বন্ধে তেওঁ কয় যে এই গান ৰঙ্গৰ বাহিৰত গোৱা হয়। ভৰতৰ বহিৰ্গীত বৈদিক, বহিস্পৱমান স্তোত্ৰ গীতৰেই যেন পৰৱৰ্তী ৰূপ। সেয়ে নাট্যশাস্ত্ৰত বৈদিকৰ সৈতে লৌকিকৰ এটি যোগসূত্ৰৰ আভাস পোৱা যায়। বায়ুপুৰাণত মদ্ৰক গীতৰো উল্লেখ আছে। কিন্তু এই ক্ষেত্ৰতো ভৰতৰ বৰ্ণনাৰ লগত পুৰাণৰ কোনো মিল নাই। পুৰাণখনত গীতিৰ পদভেদ, ৰীতিভেদ প্ৰভৃতি বহু কথা কোৱা হৈছে, কিন্তু বহুসময়ত ইবোৰ উল্লেখৰ উদ্দেশ্য বুজা নাযায়।[১৪]

১৩। গোস্বামীঃ ভাৰতীয় উচ্চাঙ্গ সঙ্গীত, পৃষ্ঠা, ১২।
১৪। গোস্বামীঃ ভাৰতীয় উচ্চাঙ্গ সঙ্গীত, পৃষ্ঠা, ১৩।

বৃহদ্ধৰ্ম পুৰাণত সঙ্গীত ঃ— বৃহদধৰ্ম পুৰাণত মধ্যম খণ্ডৰ চতুৰ্দশ অধ্যায়ত সঙ্গীতৰ আলোচনা কৰা হৈছে। দেবৰ্ষি নাৰদে দেৱী সৰস্বতীৰ বিষয়ে আলোচনা আৰম্ভ কৰিছে বিষ্ণুৰ সৈতে। দেবৰ্ষিয়ে সঙ্গীত আৰু বিষ্ণুক অভিন্ন বুলি প্ৰতিপাদন কৰিছে। দুয়োয়ে ব্ৰহ্মাৰ অংশ বুলি কৈছে 'গানঞ্চ ব্ৰহ্ম'। পুৰাণখনত প্ৰত্যক্ষভাৱে সঙ্গীতৰ আলোচনা কৰা নাই। সঙ্গীতৰ ৰাগক স্ত্ৰী আৰু পুৰুষ এই দুই ভাগত ভগাইছে। ইয়াত ছয়টা ৰাগ আৰু ছয়ত্ৰিশটা ৰাগিনীৰ উল্লেখ কৰিছে। এই পুৰাণৰ মতে অভিজাত সঙ্গীতক অনুশীলন কৰিবলৈ হ'লে স্বৰ [illegible]ৰ কৌশল, তাৰ মনোহাৰিত্ব জনাৰ উপৰিও ব্যাকৰণত অভিজ্ঞ হ'ব লাগে। নহ'লে সি মাৰ্গসঙ্গীত নহৈ দেশী সঙ্গীতত পৰিণত হয়।

এই পুৰাণত কোৱা হৈছে যে সঙ্গীতৰ ভাষাই পদগত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যদি সেই পদত স্বৰ সন্নিবিষ্ট হয় তেনেহ'লে সি সকলো প্ৰাণীৰ মনোৰঞ্জন কৰে আৰু সি ৰস সৃষ্টি কৰে। 'ৰস সাক্ষাৎকাৰী' কথাষাৰৰপৰা বুজা যায় যে পুৰাণকাৰে শান্ত, দাস্য প্ৰভৃতি আঠ-নটা ৰসৰ কথা জানিছিল। ৰসৰ পৰা ভাৱৰ অভিব্যক্তি হয়। সেইবাবে পুৰাণকাৰে সঙ্গীতৰ প্ৰসঙ্গত ৰসৰ প্ৰাধান্য আৰু আৱশ্যকতাক এৰাব পৰা নাই। সাতটা স্বৰৰ কোনটো স্বৰত কেইটা শ্ৰুতিৰ সন্নিৱেশ হৈছে তাকো কোৱা হৈছে। গ্ৰন্থকাৰে বাইশটা শ্ৰুতিৰ কথা ক'লেও চব্বিশটা শ্ৰুতিৰ সংস্থান দেখুৱাইছে। যেনেঃ— ষড়জৰ চাৰিটা, ঋষভৰ দুটা, গান্ধাৰৰ তিনিটা, মধ্যমৰ চাৰিটা, পঞ্চমৰ তিনিটা, ধৈৱতৰ দুটা আৰু নিষাদৰ ছটা— এনেদৰে ২২ টাৰ ঠাইত ২৪ টা শ্ৰুতিৰ সংস্থান দেখুৱা হৈছে। মতঙ্গৰ বৃহদ্দেশীত ৬৬ টা শ্ৰুতিৰ কথা কৈছে। পুৰাণ কাৰে ছয়টা প্ৰধান ৰাগ আৰু ছয়ত্ৰিশটা ৰাগিনীৰ কথা কৈছে আৰু সিবোৰৰ পৰিচাৰক আৰু পৰিচাৰিকা হিচাপে অন্যান্য ৰাগ-ৰাগিনীৰ পৰিচয় দিছে। তেওঁৰ মতে ছয়টা ৰাগ হৈছে— কামোদ, বসন্ত, মল্লাৰ, বিভাস, গান্ধাৰ আৰু দীপক। পৰিচাৰক-পৰিচাৰিকাৰ তালিকাও তেওঁ দিছে। কিন্তু এই ৰাগ-ৰাগিনীবোৰৰ নাম এতিয়া পোৱা নাযায়।

এই পুৰাণত যেনেকৈ কেইটামান নতুন ৰাগৰ সন্ধান পোৱা যায় তেনেকৈ ইয়াত অনেক অভিজাত কেইটামান নতুন ৰাগৰ সন্ধান পোৱা যায় তেনেকৈ ইয়াত অনেক অভিজাত ৰাগৰ উল্লেখ দেখা নাযায়। পুৰাণত মালৱ কৌশিক, কুকুভ, সৈন্ধৱী, প্ৰভৃতি অতি প্ৰসিদ্ধ ৰাগৰ নাম পোৱা নাযায়। দীপকৰ নাম অনুযায়ী পত্নীসকলৰ পৰিচালিকা সকলৰ সুন্দৰ নামবোৰৰ উল্লেখ আছে যদিও সিবোৰৰ পৰিচয় পোৱা নাযায়। বৃহদ্ধৰ্ম পুৰাণত বৰ্ণিত বৈজয়ন্তী ৰাগটোৰ উল্লেখ পণ্ডিত অহোবলৰ 'সঙ্গীত পাৰিজাত'তো পোৱা যায়। আৰোহী, অৱৰোহী আৰু সঞ্চাৰী-ভেদে ই তিনি প্ৰকাৰৰ। তাৰ আগৰ সময়তো চাৰিটা বৰ্ণৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

পুৰাণকাৰ দেৱৰ্ষি নাৰদে বৃহদ্ধৰ্ম পুৰাণত বিপৰ্যয়ক্ৰমে নাৰায়ণ, মহাদেৱ, ব্ৰহ্মাদি দেৱতা, লক্ষ্মী আৰু গঙ্গাক কেন্দ্ৰ কৰি এটি সুন্দৰ আখ্যানৰ অৱতাৰণা কৰিছে। মানুহে যাতে যথা যথভাৱে সঙ্গীতৰ অনুশীলন আৰু পৰিৱেশন কৰি শান্তি আৰু কল্যাণ লাভ কৰিব পাৰে সেয়ে এই আখ্যানৰ উদ্দেশ্য।[১৫]

বৃহদ্ধৰ্ম পুৰাণৰ সময়ৰপৰা ৰাগ-ৰাগিনীসকলৰ ধ্যানৰ কথা পোৱা যায়। সপ্তদশ শতিকাত ৰচিত সোমনাথৰ 'ৰাগবিবোধ' গ্ৰন্থত বৰ বিস্তৃতভাৱে ৰাগ-ৰাগিনীৰ ধ্যান পোৱা যায়। পুৰাণকাৰে মাত্ৰ দুটা ৰাগৰ ধ্যান উপস্থাপন কৰিছেঃ যেনে— গান্ধাৰী আৰু শ্ৰীৰাগ। এই ৰাগ দুটাৰ বৰ্ণনাৰে বৃহদ্ধৰ্ম পুৰাণে সঙ্গীতৰ আলোচনা সামৰিছে।[১৬]

মহাকাব্যত সঙ্গীত ঃ— মহাকাব্য দুখন যথাক্ৰমে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত। খৃ° পূ° ৪০০-২০০ অব্দৰ মাজত ৰামায়ণ আৰু খৃ° পূ° ৩০০ অব্দত মহাভাৰত বিৰচিত হৈছিল বুলি কোৱা হৈছে।[১৭]

মহাকা[illegible]নত সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰতিচ্ছবি পোৱা যায়। বৈদিক কালৰ দৰে মহাকাব্যৰ যুগতো ৰাজসূয়, অশ্বমেধ আদি যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হৈছিল। উক্ত যজ্ঞবোৰত গাথা-নাৰাশংসী (বীৰগাথা) আৰু আখ্যান সুৰধৰি গোৱা বা আবৃত্তি কৰা হৈছিল। বিশেষতঃ অশ্বমেধৰ ঘোঁৰাক পৰিভ্ৰমণ তথা বিজয় অভিযানৰ বাবে এৰি দিয়াৰ পৰা ঘোঁৰা উভতি নহালৈকে যজ্ঞত আহুতি দানৰ পাছত বীণা বাদন কৰি সংগীত গোৱাৰ কথা শতপথ ব্ৰাহ্মণত পোৱা যায়। সেই অনুষ্ঠানবোৰ ৰামচন্দ্ৰ আৰু যুধিষ্ঠিৰে অনুষ্ঠিত কৰা যজ্ঞতো নিশ্চয় কৰা হৈছিল। ৰাজসূয় যজ্ঞৰ সময়তো নৃত্যৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। ৰামায়ণত লৱ আৰু কুশে (কুশীলৱ?) বাল্মীকি ৰচিত ৰাম চৰিতৰ গীতবোৰ দেশৰ বিভিন্ন ঠাইত পৰিৱেশন কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেনেকৈ মহাভাৰতত সূত-মাগধসকলে গীত পৰিৱেশন কৰিছিল বুলি জনা যায়। পৰৱৰ্তী যুগতো বৈতালিকাসকলে দিনটোৰ বিভিন্নসময়ত গীতগায় ৰজাক সময়ৰ জাননী দিয়া কথা শকুন্তলা প্ৰভৃতি নাটক আৰু অন্যান্য কাব্যৰপৰা জনা যায়। প্ৰাচীন ভাৰতত ৰাজন্যবৰ্গ, ব্ৰাহ্মণ-পুৰোহিত, গান্ধৰ্ব, ঋষি-মুনিসকলেও সঙ্গীতৰ অনুশীলন কৰিছিল। চাৰণসকলে ৰাজ সভাত সঙ্গীত পৰিৱেশন কৰিছিল। দেৱদাসীসকলে মন্দিৰবোৰত গধূলি বেলা নৃত্য পৰিৱেশন কৰিছিল। আনকি সম্ভ্ৰান্ত বংশীয় নাৰীসকলেও নৃত্য-গীতৰ অনুশীলন কৰিছিল। কালিদাসৰ মালবিকাগ্নিমিত্ৰ,

১৫। গোস্বামীঃ ভাৰতীয় উচ্চাংগ সঙ্গীত, পৃষ্ঠা, ১৫।
১৬। উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ ১৫।
১৭। গোস্বামীঃ ভা° উ° স° পৃষ্ঠা ১৬-১৭।।

বিক্ৰমোৰ্বশীয় আৰু অভিজ্ঞান শকুন্তলাত, নৃত্যগীত চৰ্চ্চাৰ আভাস পোৱা যায়। এইবোৰ ৰীতি মহাকাব্যৰপৰা বাগৰি আহিছে।

'ৰামায়ণ যুগত বৈদিক সামগানৰ প্ৰচলন আছিল। সামগ আৰু যাগবিলাসী ব্ৰাহ্মণ বা ঋত্বিকসকলৰ মাজত সামগান সীমাবদ্ধ আছিল। স্তুতিবচন, আশীৰ্বচন, অভিষেক উৎসৱ প্ৰভৃতি পুণ্য অনুষ্ঠানত সামগানৰ অনুষ্ঠান হৈছিল। ৰামায়ণৰ যুগত গান্ধৰ্ব সঙ্গীতৰ প্ৰচলন আছিল। এই গান্ধৰ্ব সঙ্গীত হিচাপে জাতিৰাগ আৰু গ্ৰামৰাগৰ গানৰ প্ৰচলন বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। জাতিৰাগ আৰু গ্ৰামৰাগবোৰ ষড়জ আদি সাতটা লৌকিক স্বৰ, মূৰ্চ্ছনা, মন্দ্ৰ আদি তিনি স্থান, লয় আৰু বিচিত্ৰ ৰসত গোৱা হৈছিল। তেতিয়া অযোধ্যা, কিষ্কিন্ধ্যা আৰু লঙ্কাত সঙ্গীতৰ অনুশীলন কৰা হৈছিল। টোপনিৰপৰা জগাবলৈ, দেৱতাৰ আৰাধনা কৰিবলৈ, যুদ্ধযাত্ৰাৰ সময়ত, উৎসৱত, শৱ যাত্ৰাৰ সময়ত মৃগয়া কালতো— নৃত্যগীত আৰু বাদ্যৰ সমাবেশ কৰা হৈছিল।'[১৮]

'মহাভাৰতৰ যুগত লৌকিক ষড়জ আদি সাত স্বৰৰ ব্যৱহাৰ আছিল। অশ্বমেধ পৰ্বত ইয়াৰ উল্লেখ পোৱা যায়। মহাভাৰততো গানক 'গান্ধৰ্ব' বোলা হৈছে। তথাপি ইয়াত অনেক সময়ত 'গীত' শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এই যুগতো সামগান আছিল। কিন্তু বৈদিক সামগান আৰু বৈদিকোত্তৰ সামগান একে নহয় যদিও সি বৈদিক গানৰ অনুসৰণতে ৰচিত হৈছিল।

মহাভাৰত গ্ৰন্থত গায়ক, নৰ্তকী, বাদক আৰু অপ্সৰাসকলৰ নৃত্য-গীত, গাথা, গান, শঙ্খ, বীণা, বেণু, মৃদঙ্গ, স্তুতি, তাল, লয়, মূৰ্চ্ছনা প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ আছে। তথাপি ইবোৰৰ সুস্পষ্ট কোনো পৰিচয় নাই। মহাভাৰতত 'মঙ্গলগীতি'ৰ উল্লেখ আছে। মঙ্গলগীতি বুলিলে সাধাৰণভাৱে কল্যাণসূচক আৰু আশীৰ্বাদবাচক গানকে বুজায়। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ যুগত সেই অৰ্থতে এই গান ৰচিত হৈছিল আৰু স্তাৱক, ব্ৰাহ্মণ, বৈতালিক, সূত প্ৰভৃতিয়ে এই গান গাইছিল। শিৱৰ স্তুতিৰ বাবেও মঙ্গলগীত গোৱা হৈছিল। মহাভাৰতৰ যুগত গানৰ লগত থকা উপৰিও বাদ্য আৰু নৃত্যৰ সুকীয়া অনুশীলন হৈছিল। বাদ্যযন্ত্ৰ হিচাপে সপ্তবীণা, বেণু, মৃদঙ্গ, শঙ্খ, ঝৰ্ঝৰা, আনক, গোমুখ, আৰম্বড়, পণৱ, তুৰি, ভেৰী, পুষ্কৰ, ঘণ্টা, গজ ঘণ্টা, ঝল্লৰী, ডিণ্ডিম, নুপুৰ, পটহ, ধাৰিজ, দুন্দুভি, দেৱ- দুন্দুভি প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত 'বাদিত্ৰ' শব্দটোৰে তত, শুষিৰ, অনদ্ধ বা বিতত আৰু ঘন— এই চাৰিপ্ৰকাৰ বাদ্যযন্ত্ৰৰ উল্লেখ আছে। সেই যুগত পুৰুষসকলৰ দৰে নাৰীসকলৰ, আনকি অন্তঃ- পুৰৰ মহিলাসকলৰ ক্ষেত্ৰতো গীত, বাদ্য-নৃত্য চৰ্চা নিষিদ্ধ নাছিল।'[১৯]

১৮। উক্ত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা ১৬-১৭।
১৯। গোস্বামীঃ ড° উ° ন, পৃষ্ঠা, ১৬-১৭।।

মহাভাৰতৰ পৰিশিষ্ট বুলি স্বীকৃত হৰিবংশতো সঙ্গীতৰ উপাদান পোৱা যায়। ইয়াত হল্লীস নৃত্য, ছালিকাগান, উগ্ৰসেন আৰু যাদৱসকলৰ জলক্ৰীড়া, ভদ্ৰনটৰ সহায়তাত যাদৱসকলে কৰা ৰামায়ণৰ অভিনয়ৰ উল্লেখ আছে। তাত তুম্বীবীণা, বল্লকী, মৃদঙ্গ, তূৰ্য, ভেৰী, শঙ্খ, বেণু, বীণা, পণৱ, ঝঝৰী, ডিণ্ডিম প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

গান্ধৰ্বসঙ্গীত আৰু মাৰ্গসঙ্গীত :— গান্ধৰ্ব আৰু মাৰ্গ শব্দ দুটা লৈ বহুতে বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। প্ৰকৃততে বৈদিকোত্তৰ যুগৰ মাৰ্গসঙ্গীতেই গান্ধৰ্ব সঙ্গীত। গান্ধাৰ দেশৰ অধিবাসী সঙ্গীত কুশলী গন্ধৰ্বসকলেই মাৰ্গ সঙ্গীতৰ প্ৰথ প্ৰদৰ্শক। গান্ধাৰ দেশ বৰ্তমানৰ আফগানিস্থানৰ পূবত অৱস্থিত আছিল আৰু ই অবিভক্ত ভাৰতৰ অন্তৰ্গত আছিল। গান্ধাৰৰ অধিবাসীসকলে প্ৰৱৰ্ত ন কৰা ত্ৰৌযত্ৰিক বিদ্যাই সেই যুগত গান্ধৰ্ব আৰু মাৰ্গসঙ্গীত আছিল। নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ ১৭ শ অধ্যায়ত গান্ধৰ্ব গানৰ পৰিচয় প্ৰসঙ্গত কৈছে :

যত্তুতন্ত্ৰীগতং প্ৰোক্তং নানাতোদ্য সমাশ্ৰয়ম্।
গান্ধৰ্বমিতি বিজ্ঞেয়ং স্বৰতাল পদাশ্ৰয়ম্।।

অৰ্থাৎ বীণা আদি বাদ্যমন্ত্ৰৰ সহযোগত স্বৰ, তাল আৰু পদ যুক্ত সঙ্গীতৰ নামেই গান্ধৰ্বঃ

গান্ধৰ্বং ত্ৰিবিধং বিদ্যাৎ স্বৰতালপদাত্মকম্।
ত্ৰিবিধস্যাপি বক্ষ্যামি লক্ষনং চৈব কৰ্মভিঃ।।

গান্ধৰ্বগানৰ আঙ্গিক উপাদানবোৰ হৈছেঃ (১) স্বৰ— স্বৰ,শ্ৰুতি, গ্ৰাম, মূৰ্চ্ছনা, স্থান, ওঠৰবিধ জাতি ৰাগ, চাৰিবৰ্ণ, অলংকাৰ, ধাতু আৰু গীত। (২) তাল— আবাপ, নিস্ক্ৰীম, বিক্ষেপ, প্ৰবেশক বা প্ৰবেশ, শম্যা, তাল, সন্নিপাত, পৰিবৰ্ত, বস্তু, মাত্ৰা, বিদাৰী, আঙ্গুলি, মতি, প্ৰকৰণ, গীত, অৱয়ৱ, মাৰ্গ, পাদ, ভাগ, পাণি প্ৰভৃতি। (৩) পদ— ব্যঞ্জন, স্বৰ, বৰ্ণ, সন্ধি, বিভক্তি, আখ্যাত, উপসৰ্গ, নিপাত, তদ্ধিত, ছন্দ, বৃত্ত, জাতি প্ৰভৃতি।

কোৱা হৈছে যে ৰামায়ণত উল্লেখিত কুশীলৱৰ গীতবোৰো গান্ধৰ্ব সঙ্গীত। মহাভাৰততো গান্ধৰ্ব গানৰ প্ৰচলনৰ কথা পোৱা যায়। শাৰ্ঙ্গদেৱৰ 'সঙ্গীত ৰত্নাকৰ'ত গান্ধৰ্ব গানৰ পৰিচয় দিছে। তাত এই গানক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে :(১) মাৰ্গ আৰু (২) দেশী। এনে গানৰ সূত্ৰ দিবলৈ শাৰ্ঙ্গদেৱে কৈছে : 'অনাদি কালৰপৰা গুৰুশিষ্য পৰাম্পৰা ক্ৰমে যি সঙ্গীত গন্ধৰ্বসকলে অনুশীলন আৰু প্ৰচাৰ কৰি আহিছে, আৰু যি নিয়ত বা গ্ৰহ অংশ মূৰ্চ্ছনাদিযুক্ত মোক্ষপ্ৰদ আৰু কল্যাণ কৰ তাকে গান্ধৰ্ব বোলে। আনহাতে বাগ্নেয়সকলে গ্ৰহ অংশ আদি দশলক্ষণযুক্ত কৰি যি দেশীয় আৰু

জাতীয়সুৰ বা ৰাগবোৰক অভিজাত শ্ৰেণীভুক্ত কৰি লৈছিল, তাকে দেশীয় সঙ্গীত বোলে।[২০]

টীকাকাৰ কল্লীনাথে কৈছে ঃ 'গান্ধৰ্বং মাৰ্গঃ। গানং তু দেশীভাৱ গন্তব্যম্।'

পাণিনি আৰু পতঞ্জলিৰ যুগত সঙ্গীত ঃ— খৃ পূ পঞ্চম শতিকাত পাণিনিৰ আৰু দুই তিনি শতিকাৰ পাছত পতঞ্জলিৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল।[২১] পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত ভিক্ষুসূত্ৰ আৰু নটসূত্ৰৰ উল্লেখ দেখা যায়। তাৰপৰা বুজিব পাৰি যে সেই যুগৰ সমাজত নাট্যাভিনয় আৰু নৃত্যগীতৰ প্ৰচলন আছিল। একেদৰে পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত ৰঙ্গ, আৰম্ভক, নট, গ্ৰন্থিক, শোভনিক আদি শব্দৰ উল্লেখ চকুত পৰে। তাৰপৰা মহাভাষ্যৰ যুগত নৃত্য-গীত ইত্যাদিৰ প্ৰচলন আছিল বুজা যায়।

জাতকৰ যুগত সঙ্গীত ঃ— গৌতম বুদ্ধৰ পূৰ্বজন্মৰ কথাৰে পৰিপূৰ্ণ জাতকসমূহ খৃ পূ ৩য়/২য় শতিকাত ৰচিত হৈছিল। ইবোৰ সাধুৰ সংখ্যা প্ৰায় ৫৫০। তাৰে পোন্ধৰটা জাতকত নৃত্য, গীত, বাদ্য আৰু অভিনয়ৰ আভাস পোৱা যায়। সেই জাতকবোৰ হ'ল ঃ নৃত্যজাতক, ভেৰীবাদক জাতক, বিশ্বন্তৰ জাতক, কুশজাতক, অসদৃশ্যজাতক, সৰ্বদ্ৰংষ্ট্ৰ জাতক, গুপ্তিল জাতক, ভদ্ৰঘট জাতক, বীণাস্থূলণা জাতক, চুল্লপ্ৰলোভন জাতক, ক্ষান্তিবাদি জাতক, কাকৱতী জাতক, শঙ্খ জাতক, মৎস্যজাতক, বিদুৰ পণ্ডিত জাতক। তদুপৰি থেৰগাথা, থেৰীগাথা, মহাবস্তু, ললিত বিস্তাৰ, লংকাৱতাৰ সূত্ৰ আদিতো নৃত্য-গীত-বাদ্যৰ উল্লেখ আছে।

নাৰদীয় শিক্ষাত সঙ্গীত ঃ— নাৰদীয় শিক্ষাৰ ৰচনা কাল খৃ প্ৰথম শতিকা। এই শিক্ষাৰ গ্ৰন্থ কৰ্তৃত্ব দেবৰ্ষি নাৰদৰ ওপৰত আৰোপিত হৈছে। বৈদিক সামগানৰ প্ৰকৃতৰূপ তথা ৰীতি-নীতি, মাৰ্গ আৰু দেশী সঙ্গীতৰ সৈতে বৈদিকৰ সম্পৰ্ক আদি এই গ্ৰন্থৰপৰা জনা যায়।

নাৰদীয় শিক্ষাৰপৰা জনা যায় বেদৰ মন্ত্ৰ উচ্চ, নীচ, মধ্য তথা উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত স্বৰত উচ্চাৰিত হৈছিল। ঋগ্‌যাজিক ব্যৱহাৰত এই তিনি স্বৰৰ উপৰিও সামগান প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ, মন্দ্ৰ, অতিস্বাৰ্য আৰু ক্ৰুষ্ট স্বৰত গোৱা হৈছিল। শিক্ষাত ষড়্জ, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈৱত আৰু নিষাদৰ পৰিচয় দিছে।

২০। সঙ্গীত ৰত্নাকৰ (৪।২-৩) ঃ—

অনাদি সম্প্ৰদায়ং যদ্‌গান্ধৰ্বৈঃ সংপ্ৰযুজ্যতে।
নিয়তং শ্ৰেয় সো হেতুস্তদ্ গান্ধৰ্বং জগুৰ্বুধাঃ॥
যত্তু বাগ্গেয়কাৰেণ ৰচিতং লক্ষণান্বিতম্।
দেশীৰাগাদিষু প্ৰোক্তং তদ্‌গানং জনৰঞ্জনম্॥

২১। আমাৰ 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'ৰ চতুৰ্থ অধ্যায় চাওক।

স্বৰবোৰৰ তাৰতম্য আৰু প্ৰয়োগ অনুসৰি গানবোৰৰ বিচিত্ৰ নাম থোৱা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে আৰ্চিক গানত আছিল এটা স্বৰ, গাথিকত দুটা স্বৰ, সামিকত তিনিটা, স্বৰান্তৰত চাৰিটা, ঔৰৱত পাঁচটা, ষাড়ৱত ছটা, আৰু সম্পূৰ্ণ গানত সাতটা স্বৰ আছিল। এনেদৰে সাতস্বৰৰ বিকাশ হ'বলৈ শ শ বছৰ লাগিছিল। এতিয়া এই স্বৰবোৰৰ প্ৰথম চাৰিটা লোপ পাইছে। মাত্ৰ শেষৰ ঔৰৱ, ষাড়ৱ আৰু সম্পূৰ্ণস্বৰ তিনিটাহে বৰ্তি আছে।

নাৰদে স্বৰস্থানৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈ উৰস্, কণ্ঠ আৰু শিৰস্ এই তিনিস্থানত মন্দ্ৰ, মধ্য আৰু তাৰ স্বৰ অথবা নীচ, মধ্য আৰু উচ্চৰূপে প্ৰকাশ পায়। (উৰঃ কণ্ঠ শিৰশ্চৈৱ স্থানানিত্ৰীণি বাঙ্ময়ে।)

নাৰদে তেওঁৰ গ্ৰন্থত প্ৰথমতে সামগানৰ প্ৰকৃত পৰিচয় দিছে। তাৰ পাছত তেওঁ লৌকিক সঙ্গীতৰ কথা কৈছে। তেওঁ স্বৰ, গ্ৰাম, মূৰ্চ্ছনা আৰু তানৰ সংখ্যা উল্লেখ কৰিছেঃ

সপ্ত স্বৰাস্ত্ৰয়ো গ্ৰামা মূৰ্চ্ছনাস্ত্বেকবিংশতিঃ।
তানা একোনপঞ্চাশ দিত্যেতৎ স্বৰমণ্ডলম্।।

সাতটা স্বৰ, তিনিটা গ্ৰাম, একৈশটা মূৰ্চ্ছনা আৰু ঊনপঞ্চাশটা তানক লৈ স্বৰমণ্ডল গঠিত হৈছে। তেওঁ সাতটা স্বৰ প্ৰথমাদিক্ৰমে নিদি কৈছে ঃ 'ষড়্জশ্চ, ঋষভশ্চৈৱ গান্ধাৰো মধ্যমস্তথা। পঞ্চমো ধৈৱতশ্চৈৱ নিষাদঃ সপ্তমঃ স্বৰঃ।।'

তদুপৰি নাৰদে বৈদিক আৰু লৌকিক দুয়ো প্ৰকাৰ গানৰ দহ প্ৰকাৰ গুণৰ বৰ্ণনা কৰিছে। যথা-ৰক্ত, পূৰ্ণ, অলংকৃত, প্ৰসন্ন, ব্যক্ত, বিক্ৰুষ্ট, শ্লক্ষ্ণা, সম, সুকুমাৰ আৰু মধুৰ। এইবোৰ গুণমুক্ত গান সাৰ্থক হয়। গানৰ কেতবোৰ এনে দোষ আছে যাৰ বাবে গান শ্ৰুতিমধুৰ নহয়। সেই দোষবোৰ হ'লঃ শঙ্কিত, কম্পিত, কাকস্বৰবৎ, কৰ্কশ, অতি উচ্চ. তীক্ষ্ণ, বিৰস আৰু ব্যাকুলিত।

নাৰদে কেৱল সামস্বৰ আৰু সামগানৰ পৰিচয় দিয়েই এৰা নাই লৌকিক দেশী আৰু মাৰ্গসঙ্গীতৰ পৰিচয়ো তুলি ধৰিছে। নাৰদৰ সময়ত সঙ্গীতৰ প্ৰচুৰ চৰ্চা হৈছিল। অৱশ্যে বৈদিক গান সামগ সকলৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। নাৰদে কণ্ঠৰপৰা ষড়্জৰ, শিৰৰপৰা ঋষভৰ, নাকৰপৰা গান্ধাৰৰ, উৰুৰপৰা মধ্যমৰ, উৰু, শিৰ আৰু কণ্ঠ এই তিনি ঠাইৰপৰা পঞ্চমৰ, কপালৰ পৰা ধৈৱতৰ আৰু সকলো সন্ধিৰপৰা নিষাদৰ উৎপত্তি হয় বুলি কৈছে। তেওঁ স্বৰকেইটাৰ অধীশ্বৰৰ নামোল্লেখ কৰিছে ষড়্জ আৰু ঋষভৰ দেৱতা অগ্নি, গান্ধাৰৰ সোম বা চন্দ্ৰ, মধ্যমৰ বিষ্ণু, পঞ্চমৰ নাৰদ আৰু ধৈৱত-নিষাদৰ তুম্বুৰু। তেওঁ পাঁচটা শ্ৰুতিৰ নাম দিছে দীপ্তা, আয়তা, করুণা, মৃদু আৰু মধ্য।

সঙ্গীত সম্বন্ধে ভৰতৰ নাট্য শাস্ত্ৰ[22]ঃ— ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ নাট্যাভিনয়, অলংকাৰ, ৰসোৎপত্তি আৰু সঙ্গীতৰ ক্ষেত্ৰত এখন প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। নাট্যশাস্ত্ৰ খনিকে এখন নাট্য বিজ্ঞান আৰু কলা বিষয়ক গ্ৰন্থ। তাত নাটকৰ অঙ্গৰূপে ভৰতে সঙ্গীতৰ আলোচনা কৰিছে। উক্ত শাস্ত্ৰৰ ২৮ শ-৩৩ শ অধ্যায়ত বিশেষভাৱে নাট্যসঙ্গীতৰ আলোচনা কৰিছে। তাহানিখন গীত, বাদ্য আৰু নৃত্যৰ অৱস্থা সম্বন্ধে নাট্য শাস্ত্ৰত বিশেষভাৱে চৰ্চা কৰিছে। এই আলোচনা সুসম্বদ্ধ আৰু বিজ্ঞান সম্মত। ভৰতে জাতিগান, ধ্ৰুবাগীতি, ৰাগ আৰু গানৰ বৰ্ণ, অলংকাৰ, মূৰ্চ্ছনা, ৰাগ আৰু ভাব প্ৰকৃতি তুলি ধৰিছে। ভৰতে স্বৰিত আৰু উদাত্তৰপৰা হাস্য আৰু শৃঙ্গাৰ ৰস, উদাত্ত আৰু কম্পস্বৰৰপৰা বীৰ আৰু ৰৌদ্ৰৰস আৰু অনুদাত্ত, স্বৰিত আৰু কম্পিতৰপৰা কৰুণ, বীভৎস আৰু ভয়ানক ৰস স্ফূৰ্তি হয় বুলি কৈছে।

ভৰতে প্ৰেক্ষাগৃহ আৰু ৰঙ্গমঞ্চৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। নাট্যাভিনয়ত কেতিয়া কি গান গাব লাগে, কি গানৰ লগত কি বাদ্য সঙ্গত হ'ব লাগে, গায়ক আৰু বাদকসকলৰ উপবেশনৰ কথাও বৰ্ণনা কৰিছে। ভৰতে যবনিকাৰ বাহিৰত হোৱা নৃত্য গীতৰ অনুষ্ঠানৰ কথাও কৈছে।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰপৰা গান্ধৰ্বগানৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁ 'বীণা আদি বাদ্যযন্ত্ৰৰ সহযোগত স্বৰ, তাল আৰু পদযুক্ত সঙ্গীতৰ নাম গান্ধৰ্ব' বুলি কৈছে। তেওঁ সাতটা শুদ্ধ আৰু এঘাৰটা বিকৃত মুঠতে ওঠৰটা জাতি ৰাগৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। তেওঁ সঙ্গীতৰ বৰ্ণ আৰু অলংকাৰৰ বিষয়েও কৈছে। 'চন্দ্ৰহীন ৰাতি বা অলংকাৰ বিহীনা ৰমণী যেনেকৈ সৌন্দৰ্যহীন হয়, তেনেকৈ অলংকাৰহীন গানো অসুন্দৰ প্ৰতিভাত হয়। প্ৰসন্ন, সম, বিন্দু, কম্পিত, কুহৰ আদি অলংকাৰ। স্বৰৰ পাছত তেওঁ তালৰ কথা কৈছে। তাল দুই প্ৰকাৰঃ (১) সশব্দশম্যা, তাল ধ্ৰুব আৰু সন্নিপাত; (২) নিঃশব্দ— আবাপ, নিষ্ক্ৰাম, বিক্ষেপ আৰু প্ৰবেশক। অক্ষৰৰ সমষ্টিক তেওঁ পদ বুলিছে আৰু স্বৰ, ব্যঞ্জন সন্ধি, বিভক্তি, আখ্যাত, উপসৰ্গ, নিপাত, তদ্ধিত, ছন্দ, বৃত্ত, জাতি প্ৰভৃতিক পদৰ উপাদান বুলি কৈছে। ভৰতে লৌকিক ষড়্জ আদি সাত স্বৰ আৰু সিবোৰৰ দহটা লক্ষণৰ কথা কৈছে। তেওঁ গ্ৰাম, মূৰ্চ্ছনা আৰু তাল সম্বন্ধেও আলোচনা কৰিছে। তেওঁ জাতিৰাগৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে। মুঠতে ভৰতৰ নাট্য শাস্ত্ৰই লৌকিক আৰু বৈদিক গানৰ এক প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ।[23]

ভৰতৰ পৰৱৰ্তী কালত অনেকজন সঙ্গীত শাস্ত্ৰীৰ আৱিৰ্ভাব হৈছিল যদিও তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থ পোৱা নাযায়। সেইসকলৰ ভিতৰত স্বাতী, কোহল,

২২। আমাৰ 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত' গ্ৰন্থৰ ৩৩৬-৩৩৭ পৃষ্ঠা দ্ৰষ্টব্য।
২৩। গোস্বামীঃ ভা' উ' স' পৃষ্ঠা ২৯-৩২ দ্ৰষ্টব্য।

শাণ্ডিল্য, বিশ্বাখিল, বিশ্বাবসু, দুৰ্গাশক্তি, শাৰ্দুল, দণ্ডিল, নন্দিকেশ্বৰ, তুম্বুৰু, যাষ্টিক, মতঙ্গ আদি।[২৪] এওঁলোকৰ মাজৰ কোহলে 'সঙ্গীতমেৰু' নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। এওঁলোকৰ অন্যতম দত্তিলে ভৰতক অনুসৰণ কৰি নাট্যৰ উপযোগী গান্ধৰ্ব সঙ্গীতৰ আলোচনা কৰিছিল। ভৰত আৰু মতঙ্গৰ মাজৰ কাল চোৱাত তুম্বুৰু, যাষ্টিক, নন্দিকেশ্বৰ, দুৰ্গাশক্তি প্ৰভৃতি সঙ্গীতজ্ঞ সকলৰ জন্ম হৈছিল।

মতঙ্গৰ 'বৃহদ্দেশী' প্ৰকৃততে এখ সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ। মতঙ্গই গানক দুভাগত বিভক্ত কৰিছিলঃ 'নিবদ্ধশ্চানিবদ্ধশ্চ মাৰ্গোঽয়ং দ্বিবিধো মতঃ।' মতঙ্গই মূলতঃ ভৰতকে অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁ ২২টা শ্ৰুতিৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ স্বৰ, গ্ৰাম, মূৰ্চ্ছনা, তান, বৰ্ণ প্ৰভৃতিৰো বৰ্ণনা কৰিছে।

শাৰ্ঙ্গদেৱ আৰু সঙ্গীত ৰত্নাকৰঃ— শাৰ্ঙ্গদেৱৰ জন্ম হৈছিল কাশ্মীৰৰ পৰা দক্ষিণলৈ প্ৰব্ৰজন কৰা ধনী পৰিয়ালত ।শাৰ্ঙ্গদেৱে দেওগিৰিৰ ৰজা সিংহনৰ (১১৩২-১১৬৯ খৃষ্টাব্দ) তলত মুখ্য হিচাপ পৰীক্ষক ৰূপে কাম কৰিছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা 'সঙ্গীতৰত্নাকৰ' মাৰ্গ সংগীতৰ পৰম্পৰাত এখন প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখনে সেই সময়ৰ দেশত প্ৰচলিত সঙ্গীতৰ আভাস দিয়ে।

'সংগীত ৰত্নাকৰ' গ্ৰন্থখন সাতটা প্ৰকৰণত বিভক্ত। স্বৰাধ্যায় নামে প্ৰথম প্ৰকৰণত তেওঁ গানৰ স্বৰ, তান আদিৰ পৰিচয় দিছে। ৰাগাধ্যায় নামে দ্বিতীয় প্ৰকৰণত বিভিন্ন ৰাগৰ সূত্ৰ আৰু উদাহৰণ দিছে। প্ৰকীৰ্ণ অধ্যায় নামে তৃতীয় প্ৰকৰণত সঙ্গীত বিষয়ক পৰিভাষা তুলি ধৰিছে। প্ৰবন্ধাধ্যায় নামে চতুৰ্থ প্ৰকৰণত প্ৰবন্ধ সঙ্গীতৰ পৰিচয় দিছে। তালাধ্যায় নামে পঞ্চম প্ৰকৰণত বিভিন্ন তালৰ কথা প্ৰকাশ কৰিছে। বাদ্যাধ্যায় নামে ষষ্ঠ প্ৰকৰণত বিবিধ বাদ্যৰ আলোচনা কৰিছে। শেষত নৃত্যাধ্যায় নামে সপ্তম প্ৰকৰণত নৃত্য আৰু নাট্যৰ আলোচনা কৰিছে।[২৫] এই গ্ৰন্থত শাৰ্ঙ্গদেৱে গান্ধৰ্ব সঙ্গীতক নিবদ্ধ আৰু অনিবদ্ধ এই দুটা ৰূপৰ বুলি কৈছে। তেওঁ চাৰিবিধ ধাতু (উদ্‌গ্ৰাহ, মেলাপক, ধ্ৰুব, আভোগ) আৰু ছয় অঙ্গ (স্বৰ বিৰুদ, পদ, তেনক, পাট, তাল) যুক্ত হ'লে তাক নিবদ্ধ আৰু বন্ধনহীন অৰ্থাৎ তালাদি বৰ্জিত আলপ্তিৰ নাম অনিবদ্ধ বোলা হয়। মতঙ্গ, পাৰ্শ্বদেৱৰ লগত শাৰ্ঙ্গদেৱেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত প্ৰবন্ধসঙ্গীতৰ পৰিচয় তুলি ধৰিছে।

পাৰ্শ্বদেৱ ঃ— পাৰ্শ্বদেৱৰ 'সঙ্গীতসময়সাৰ' গ্ৰন্থত ভোজৰাজ আৰু সোমেশ্বৰৰ নামোল্লেখ কৰিছে। ভোজৰাজ আৰু সোমেশ্বৰৰ কাল ক্ৰমশঃ খৃ°১০৫৩ আৰু খৃ°১১৮৩। এই দুই সময়ৰ মাজতে পাৰ্শ্বদেৱ জন্মিছিল আৰু তেওঁ 'সঙ্গীত সময়সাৰ'

২৪। এওঁলোকৰ বিষয়ে উৎপলা গোস্বামীৰ ভাৰতীয় উচ্চাঙ্গ সঙ্গীত গ্ৰন্থৰ ৩২-৩৪ পৃষ্ঠা চাওক।।
২৫।। এম, কৃষ্ণমাচাৰিয়াৰ, হিষ্টৰী অব ক্লাচিকেল সংস্কৃত লিটাৰেচাৰ, পৃ°৮৪২-৮৪৩।।

গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সোমনাথে শাৰ্ঙ্গদেৱৰ আগতে 'ৰাগবিবোধ' নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ পাছত (১০৯৬-১১৩৭ চনৰ মাজত) নান্যদেৱে 'সৰস্বতী হৃদয়ালঙ্কাৰ' ৰচনা কৰে। এই গ্ৰন্থত দাক্ষিণাত্য, সৌৰাষ্ট্ৰী, গুৰ্জৰী, বঙালি আৰু সৈন্ধৱী আদি অনেক ৰাগৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

ইয়াৰ কিছুকালৰ পাছত দক্ষিণ ভাৰতত ৰজা ৰামৰাজৰ আজ্ঞানুসাৰে টোডৰমল তিম্মামাত্যৰ পুত্ৰ ৰামামাত্যই 'স্বৰকলানিধি' নামে এখন মহত্ত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ কাল ১৬১০ খৃষ্টাব্দ।

সম্ৰাট আকবৰ সময়ত (১৫৯৯ খৃঃ) কৰ্ণাটকী পণ্ডিত পুণ্ডৰীক বিট্‌ঠলে সংগীত বিষয়ক চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰেঃ 'ষড়ৰাগচন্দ্ৰোদয়', 'ৰাগমালা', 'ৰাগমঞ্জৰী' আৰু 'নৰ্তননিৰ্ণয়'। 'পুণ্ডৰীকে লোক প্ৰসিদ্ধ আৰু পৰাম্পৰাগত পদ্ধতি অনুসাৰে ভাৰতীয় ৰাগসমূহৰ ৰাগ, ৰাগিনী আৰু পুত্ৰ ৰাগবোৰত বৰ্গীকৰণ কৰে। তেওঁৰ বৰ্গীকৰণ অধিক বুদ্ধিমত্তাপূৰ্ণ আৰু বৈজ্ঞানিক। পুণ্ডৰীকৰ উত্তৰ ভাৰতৰ সঙ্গীতৰ ওপৰত পূৰ্ণ অধিকাৰ আছিল আৰু তেওঁ উত্তৰীয় সঙ্গীতক পৰিষ্কাৰ আৰু ব্যৱস্থাৰ দৃষ্টিৰে বৰ যোগদান কৰে।'[২৬] পুণ্ডৰীকে তেওঁৰ গ্ৰন্থবোৰত বাদ্য, ৰাগ আৰু নৃত্য তথা সঙ্গীতৰ তিনিওটা ধাৰাক ওপৰত নতুন পদ্ধতিৰে বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে।

মোগল কালৰ অন্যতম সঙ্গীতজ্ঞ গ্ৰন্থকাৰ সোমনাথ। তেওঁ 'ৰাগ বিবোধ' নামে গ্ৰন্থ ১৫৩১ খৃষ্টাব্দত ৰচনা কৰে। এই গ্ৰন্থখনত গ্ৰন্থকাৰে বিভিন্ন ৰাগৰ বিধি বিবেচনা কৰিছে আৰু বীণা সম্বন্ধেও আলোচনা কৰিছে। তেওঁ দাক্ষিণাত্যৰ অধিবাসী হ'লেও, তেওঁ উত্তৰ ভাৰতৰ সংগীতেৰেও প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল। তেওঁ নিজৰ গ্ৰন্থত হনুমান, মাতঙ্গ, নিঃশঙ্ক আৰু মল্লিনাথ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থকাৰৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

১৬২৫ খৃষ্টাব্দৰ আশে পাশে দামোদৰ পণ্ডিত নামে সংগীতৰ এজন মহান বিদ্বানৰ জন্ম হৈছিল। তেওঁ 'সংগীত দৰ্পণ' নামে ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ বিষয়ে উচ্চস্তৰৰ এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন ১৮শ শতিকাত ফাৰ্চীত অনূদিত হয়। তাৰপাছত বঙালী, আৰু হিন্দীতো অনূদিত হৈ ওলায়।

মোগল সম্ৰাট ঔৰঙ্গজেৱৰ সময়ত অহোবল নামে সঙ্গীতজ্ঞই ১৭৫০-১৭৫৭ খৃষ্টাব্দৰ মাজত 'সঙ্গীত পাৰিজাত' নামে প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। দীনীন নামে ১৭৭৪ খৃষ্টাব্দত ইয়াক ফাৰ্চীত তৰ্জমা কৰে। সোমনাথৰ দৰে তেৱোঁ উত্তৰ আৰু দক্ষিণৰ সংগীতৰ সামঞ্জস্য প্ৰকাশ কৰে।

২৬। [illegible] সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস, পৃ ৬৬১।।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কালত পণ্ডিত হৃদয় নাৰায়ণদেৱে **'হৃদয় কৌতুক'** আৰু **'ৰাগতৰঙ্গিনী'** নামে সংগীত বিষয়ক দুখন গ্ৰন্থ লিখে। বিকানিৰৰ ৰাজকীয় পুস্তকালয়ত ইয়াৰ পাণ্ডুলিপি সুৰক্ষিত হৈছে। ১৬৩৪-১৭০৯ চনৰ ভিতৰত আন এজন পণ্ডিত ভাৱভট্টই **'অনূপ বিলাস'**, **'অনূপাংকুশ'** আৰু **'অনূপ সঙ্গীত ৰত্নাকৰ'** তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ পিতৃৰ নামজনাৰ্দন ভট্ট। তেওঁ বিকানিৰৰ মহাৰাজ অনূপ সিংহৰ সভাসদ আছিল। তেওঁৰ **'অনূপ সঙ্গীত ৰত্নাকৰ'ত** **'সঙ্গীত ৰত্নাকৰ'**, **'সংগীত দৰ্পণ'**, **'স্বৰমেলকলানিধি'**, **'ৰাগৰিবোধ'**, **'সঙ্গীত কল্পবৃক্ষ'**, **'ৰাগতত্ত্ববিবোধ'**, **'ৰাগ কৌতুক'**, **'সঙ্গীতোপনিষদ'**, **'নৃত্যনিৰ্ণয়'**, **'সদ্ৰাগচন্দ্ৰোদয়'**, **'ৰাগমঞ্জৰী'**, **'সঙ্গীত পাৰিজাত'**, **'হৃদয় প্ৰকাশ'** আৰু **'ৰাগমালা'** আদি অনেক গ্ৰন্থৰ তালিকা পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থবোৰ পাণ্ডুলিপি অনূপ পুস্তকালয়ত (বিকানিৰ) সুৰক্ষিত হৈ আছে।

প্ৰায় একেসময়তে ভেঙ্কটমুখী নামে এজন দাক্ষিণাত্যৰ বিদ্বানে **'চতুৰ্দণ্ডপ্ৰকাশিকা'** নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁ ইয়াত ৭২ টা থাট আৰু ৫৫ ৰাগৰ চৰ্চা কৰিছে। ইয়াৰ পাছত মেৱাৰৰ মহাৰাণা কুম্ভণদেৱে ১৭৪৮ খৃষ্টাব্দত 'বাদ্যৰত্নকোশ' নামে সুন্দৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাত তেওঁ বিভিন্ন বাদ্য সম্বন্ধে সুন্দৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। সৌৰাষ্ট্ৰৰ নাভানগৰৰ মহাৰাজ জাম চাহাৱৰ পৃষ্ঠপোষতাত বিদ্বান শ্ৰীকণ্ঠ পণ্ডিতে (১৮ শ শতিকা) **'ৰস কৌমুদী'** নামে সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ কিছুকাল পাছত মেৱাৰৰ মহাৰাণাৰ আশ্ৰয়ত থকা পণ্ডিত কৃষ্ণানন্দ ব্যাসে **'ৰাগকল্পদ্ৰুম'** নামে গ্ৰন্থ ১৮৪৩ চনত ৰচনা কৰে। একেদৰে ১৮৫০ চনত কৃষ্ণ বেনাৰ্জীয়ে **'গীত সূত্ৰসাৰ'** নামে আন এখন সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ পিছত সংস্কৃত ভাষাত সঙ্গীত বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনাৰ পৰম্পৰা অব্যাহত ৰাখে শ্ৰীবিষ্ণু নাৰায়ণ ভাতখণ্ডে (১৮৬০-১৯৩৬)। তেওঁ ইংৰাজী, হিন্দী, উৰ্দু, গুজৰাটী, মাৰাঠী আৰু সংস্কৃতত সুপণ্ডিত আছে। তেওঁ (গুজৰাটীত) **'স্বৰমালিকা'**, **'গীতকালিকা'** (পত্ৰিকা), চাৰিখণ্ডত **'হিন্দুস্তানী সংগীত পদ্ধতি'** ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও সংস্কৃত ভাষাত **'অভিনৱৰাগমঞ্জৰী'** আৰু **'লক্ষ্যসঙ্গীত'** নামে দুখন সুন্দৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।[27]

২৭। সংগীতৰ বিষয়ে অধিক জানিবলৈ কৃষ্ণমাচাৰিয়াৰৰ 'হিষ্ট্ৰী অৱ্ ক্লাছিকেল সংস্কৃত লিটাৰেচাৰ'ৰ 'সঙ্গীত' বিষয়ক অধ্যায় (পৃষ্ঠা ৮৩২-৮৬৮) চাওক।

নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থপঞ্জী

অসমীয়া ঃ

গোস্বামী, হৰমোহন, সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী, ১৯৭৭,
ভাগৱতী, কামাখ্যা চৰণ, (১) সংস্কৃত নাট্যসাহিত্য, গুৱাহটী, ১৯৭১
(২) সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি, গুৱাহাটী, ১৯৮৮
বসু, যোগীৰাজ, বেদৰ পৰিচয়, প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ১৯৭২
শৰ্মা, মুকুন্দমাধৱ, উপমা কালিদাসস্য, গুৱাহটী, ১৯৭২
শৰ্মা, নৱেন্দ্ৰনাথ, পণ্ডিত ৰাজ জগন্নাথৰ ৰসগঙ্গাধৰ,
শৰ্মা, থানেশ্বৰ (১) ভাসৰ কাহিনী, নগাওঁ, ১৯৮৩।
(২) অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্ এক সমীক্ষা, গুৱাহাটী, ১৯৯০
(৩) মৃচ্ছকটিকম্ (অনুবাদ), গুৱাহাটী, ১৯৯৩
(৪) মৃচ্ছকটিক সমীক্ষা, গুৱাহাটী, ২০০৪ ;
(৫) ভাসনাটক সমগ্ৰ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
(৬) বৈদিক সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, গুৱাহাটী, ১৯৯৭।

বঙালী

ঠাকুৰ, ৰবীন্দ্ৰনাথ প্ৰাচীন সাহিত্য, বিশ্বভাৰতী, কলিকতা, ১৯৭০
ভট্টাচাৰ্য্য, বিমানচন্দ্ৰ, সংস্কৃত সাহিত্যেৰ ইতিহাস, কলিকতা, বঃ ১৩৮২

হিন্দী

উপধ্যায়, বলদেৱ, (১) পুৰাণ বিমৰ্শ, বাৰাণসী, ১৯৬৫।
(২) বৈদিক সাহিত্য ঔৰ সংস্কৃতি, বাৰাণসী, ১৯৬৬।
(৩) সংস্কৃত সাহিত্য কা সংক্ষিপ্ত ইতিহাস, বাৰাণসী, ১৯৬৮।
(৪) সংস্কৃত শাস্ত্ৰোঁকা ইতিহাস, বাৰাণসী, ১৯৬৯।
গৈৰোলা, বাচস্পতি, (১) বৈদিক সাহিত্য ঔৰ সংস্কৃতি, কাশী।
(২) সংস্কৃত সাহিত্য কা বৃহৎ ইতিহাস, কাশী,
(৩) সংস্কৃত সাহিত্য কা সংক্ষিপ্ত ইতিহাস, কাশী,
(৪) ভাৰতীয় নাট্য পৰম্পৰা ঔৰ অভিনয় দৰ্পণ, ইলাহাবাদ, ১৯৭১।
ত্ৰিপাঠী, ছবিনাথ, চম্পূকাব্য কা আলোচনাত্মক আৰু ঐতিহাসিক অধ্যয়ন, বাৰাণসী, ১৯৬৫।
ত্ৰিপাঠী, ৰামদেৱ, ভাষাবিজ্ঞান কী ভাৰতীয় পৰম্পৰা ঔৰ পাণিনি, পাটনা—৩, ১৯৭৭।
দ্বিবেদী, ৰামগোবিন্দ, বৈদিক সাহিত্য, কাশী, ১৯৫০।
মীমাংসক, যুধিষ্ঠিৰ, সংস্কৃত ব্যাকৰণ কা ইতিহাস, ১—২ ভাগ ; অজমেৰ, সম্বৎ ২০২০ ; ২০১৮।
ব্যাস, ভোলাশংকৰ, সংস্কৃত কবি দৰ্শন, কাশী, ১৯৫৫।

English :

Agrawal, H. R. A. Short History of Sanskrit Literature, Delhi-

Bhatt, G. K. Sanskrit Drama, Delhi, 1985,

Bhattacharjee, S. Literature in Vedic Age, Vol. I. Samhitas, Calcutta, 1984.

(2) Atharva veda and Gopatha Brahamana, Allahabad, 2nd edn. 1975

Belvalkar, Systems of Sanskrit Grammar, Pune, 1918.

Chatterjee, S. K. Ramayana, Calcutta, 1978.

Dandekar, R. K. Vedic Bibliography, Vol. I, BORI, Pune, (2nd ed) 1986 ; VOL. II, Pune (1st ed) 1978 ; VOL III, 1973. VOL. IV. Pune, 1985. Vol. V, 1993

Deussen, Paul, Sixty Upanisads of Veda, Eng Tr. Bedekar and Palsule, Delhi, 1980.

De, S. K. and Dasgupta, S. N. History of Sanskrit Literature, VOL. I, Calcutta, 1980.

De, S. K. (i) History of Sanskrit Poetics, Calcutta, 1965. (2) Aspects of Sanskrit Literature, Calcutta, 1956.

Gonda, Jan, History of Vedic Literature I, Wiesbaden 1977.

Indusekhar, Sanskrit Drama, Its Origin and Decline, delhi, 1977.

Kane, P. V. (i) History of Dharmasastra, 5 vols, (7 parts), Poona 1930-62

Kashikar, G. C. 'A Survey of the Srauta Sutras', Journal of the University of Bombay, vol. XXXV, (New Series), Part 2, Bombay, September, 1966.

Keith, A. B. (I) Sanskrit Drama, Oxford, 1924.

(2) A History of Classical Literature, Oxford, 1920.

(3) Classical Sanskrit Literature, New Delhi, 1966.

Krishna Chaitanya, A New History of Sanskrit Litetrature, New Delhi, 1977.

Krishnamachariar, M. History of Classical Literature, Delhi, (3rd edn) 1974.

Macdonell, A. A. History of Sanskrit Literature, Delhi, 1960.

Maxmuller, (1) The Vedas, Delhi, 1969.

(2) History of Ancient Sanskrit Literature, Prayag, 1914.

Palsule, G. B. The Sanskrit Dhatupathas, A Critical study, Pune, 1961.

Pusalkar, A. D. Bhasa, A Study, Delhi, 1940.

Ragnavan, V. Bhoja's Sringara Prakasha, Madras, 1978.

(2) Survey of Sanskrit Literature, Bombay, 1962.

Ranade, R. D. A Constrructive Survey of Upanisadic Philosophy Bombay. 1968.

Radhakrishna, S. The Hindu View of Life London, 1927.

Rao, U. V. A Handbook of Classical Sanskrit Literature, Orient Longsman, Calcutta, 1961.

Ramgopal, India of Vedic Kalpasutras, Delhi, 1959.

Renou, Louis, (1) Vedic India, Delhi, 1971.

(2) Religions of Ancient India, New Delhi, 1972.

Sastri, Gaurinatha A Concise History of Classical Sanskrit Literature, Oxford, 1960.

Vaidya, C. V. History of Sanskrit Literature (Vedic), Poona, 1930.

Warder, A. K. Indian Kavya of Literature, Vols 5, Delhi, 1980-1988.

Weber, A. History of Indian Literature, Varanasi, 1961.

Wilson, E. Hindu Literature, New Delhi, 1978.

Winternitz, M. History of Indian Literature, (Eng. tr. V. S. Sharma), 3 vols, Delhi, 1983.

অধ্যাপক ড° থানেশ্বৰ শৰ্মাৰ প্ৰকাশিত গ্ৰন্থসমূহ

১। ভাসৰ কাহিনী, নগাঁও, ১৯৮৩।
২। বেদ কাননৰ একাঞ্জলি ফুল, সৰভোগ, ১৯৮৭।
৩। অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ — এক সমীক্ষা, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ৪ৰ্থ তাঙৰণ, ২০০১।
৪। বৈদিক কাহিনী প্ৰবাহ, বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী, ১৯৯১
৫। The Bharadvajas in Ancient India, Motial Banarsidass, Delhi, 1991.
৬। আদি শংকৰাচাৰ্য, গুৱাহাটী, ১৯৯২।
৭। মৃচ্ছকটিকম্ (অসমীয়া অনুবাদ), চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ২য় সংস্কৰণ, ২০০২।
৮। মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্— কথা, লয়াৰ্চ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী, ১৯৯৩।
৯। শ্ৰীমদ্দামোদৰীয় দৰ্শনম্, (সম্পাদনা), গুৱাহাটী, ১৯৯৪।
১০। সামবেদৰ জিলিঙনি, অসম আৰ্য সমাজ, গুৱাহাটী, ১৯৯৪।
১১। সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, প্ৰ. তা. ১৯৯৫; দ্বি. তা. ২০০৭।
১২। দয়ানন্দৰ ঋগ্বেদাদি ভাষ্যভূমিকা (অনুবাদ), আৰ্যসমাজ, গুৱাহাটী, ১৯৯২।
১৩। বৈদিক সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, অসম বেদবিদ্যালয়, গুৱাহাটী, ১৯৯৮।
১৪। মহাভাৰতত লোকসাধু, শৰাইঘাট প্ৰকাশন, গুৱাহাটী, ১৯৯৮।
১৫। মৃচ্ছকটিকম্ — সমীক্ষা, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
১৬। ভাস নাটক সমগ্ৰ (অসমীয়া অনুবাদ), বাণীমন্দিৰ, ২০০৪।
১৭। ভোজ প্ৰবন্ধ (অসমীয়া অনুবাদ), অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
১৮। শুক সপ্ততি (অসমীয়া অনুবাদ), অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
১৯। পুৰুষ পৰীক্ষা (অসমীয়া অনুবাদ), অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
২০। জাতক (অসমীয়া অনুবাদ), ৫ খণ্ডত সম্পূৰ্ণ, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
২১। কামৰূপ যাত্ৰা পদ্ধতি (অসমীয়া অনুবাদ), প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০৪।
২২। New Trends In the Interpretation of the Vedas, Sundeep Prakashan, New Delhi, 2004
২৩। বৰণীয় ঋষিৰ স্মৰণীয় কথা, অসম শিশু সাহিত্য ন্যাস, গুৱাহাটী, ২০০৪।
২৪। বেদৰ সৌৰভ, বৈদিক বিচাৰ্চ এণ্ড মোৰেল ট্ৰাষ্ট চেণ্টাৰ, পুৰণি গুদাম, (অসম),২০০৭।
২৫। ঋগৰ্থ সঞ্চয়ন, কৌস্তুভ প্ৰকাশন, ডিব্ৰুগড়, ২০০৭।

□ □ □

শিশু সাহিত্য সমূহ (প্ৰকাশিত)

১। ৰূপকুমাৰৰ সাধু, ওমৰাংচু, ১৯৮৭।
২। সাধুকথাৰ মৌকোহ, ওমৰাংচ, ১৯৮৭।
৩। বিদ্যাৰত্ন লাভৰ সাধু, গুৱাহাটী, ১৯৮৭। (দ্বিতীয় তাঙৰণ, যন্ত্ৰস্থ)।
৪। ৰূপকোঁৱৰৰ সাধু, ওমৰাংচু, ১৯৮৮।
৫। বিদ্যাৰ্থীৰ মনোমোহা সাধু, গুৱাহাটী, ১৮৮৯।
৬। অমৰ কাহিনী, গুৱাহাটী, ১৯৯১।
৭। সাধুকথাৰ সঁফুৰা, গুৱাহাটী, ১৯৯২।

প্ৰকাশৰ বাবে প্ৰস্তুত পাণ্ডুলিপিসমূহ

১। কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ — কথা।
২। কালিদাসৰ বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ — কথা।
৩। বেদান্তসাৰ (অনুবাদ)।
৪। বৈদিক আৰু লৌকিক দেৱতাসকল।
৫। ড ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰসাদৰ 'সংস্কৃত আৰু সংস্কৃতি' (অসমীয়া অনুবাদ)।
৬। ভক্তজীৱনামৃত (মহাৰাষ্ট্ৰৰ ওঠৰজন ভক্ত কবিৰ জীৱনী)।
৭। সন্তপৰিচয় (যোলজন সন্তৰ জীৱনী)।
৮। মহাভাৰতৰ মহাগ্ৰন্থ।
৯। শক্তিতত্ব (শক্তিবাদ সম্বন্ধীয় প্ৰবন্ধৰ সংকলন)।
১০। তেলকটাহগাথা (অনুবাদ)।
১১। প্ৰবন্ধ মঞ্জৰী (সংস্কৃত সাহিত্য বিষয়ক প্ৰবন্ধ চয়ন)।
১২। মহাবীৰ অৰ্জুন। (মহাভাৰতৰ আলমত ৰচিত গ্ৰন্থবোৰ)
১৩। মহাবীৰ বৃকোদৰ।
১৪। মহাবীৰ দেৱব্ৰত ভীষ্ম।
১৫। মহৰ্ষি ব্যাস আৰু ব্ৰহ্মচাৰী শুক।
১৬। বালবীৰ অভিমন্যু আৰু ঘটোৎকচ।
১৭। নলদময়ন্তীৰ পুণ্য কথা।
১৮। চন্দ্ৰবংশৰ পুণ্যকথা।
১৯। সাবিত্ৰী সত্যবানাদি।
২০। ভাৰতৰ বীৰগাথা। ইত্যাদি।
২১। ভৃগুবংশৰ পুণ্যকথা।
২২। ঋগ্বেদ (অসমীয়া অনুবাদ ঃ প্ৰথম, দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰস্তুত হৈছে)

□ □ □